

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE ANABİLİM DALI
MALİYE TEORİSİ BİLİM DALI

**19. YÜZYILIN İLK YARISINDA DEVLET-İ ALİYYE VE MİSİR EYALETİ'NDE MÂLÎ
YAPININ DÖNÜŞÜMÜ**

Doktora Tezi

Kutlu Dâne

İSTANBUL 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE ANABİLİM DALI
MALİYE TEORİSİ BİLİM DALI

**19. YÜZYILIN İLK YARISINDA DEVLET-İ ALİYYE VE MİSİR EYALETİ'NDE MÂLÎ
YAPININ DÖNÜŞÜMÜ**

Doktora Tezi

Kutlu Dâne

Danışman: Prof. Dr. Mustafa Çelen

İSTANBUL 2023

ÖZET

19. YÜZYILIN İLK YARISINDA

DEVLET-İ ALİYYE VE MİSİR EYALETİ'NDE MÂLÎ YAPININ DÖNÜŞÜMÜ

Bu tez çalışması, 19. yüzyılın ilk yarısında Nizâm-ı Cedîd ile Tanzîmât arasındaki dönemde Devlet-i Aliyye merkezinde padişah II. Mahmud tarafından uygulanan maliye alanındaki iyileştirme politikaları ile o dönemde imparatorluğa bağlı bir eyalet olan Mısır'da Mehmet Ali Paşa tarafından uygulanan aynı düzlemdeki politikaları karşılıklı bir analize tabi tutmaktadır. Bunun için hem ikincil kaynaklar hem de İstanbul ve Londra'da bulunan arşivlerden bazı belge ve defter serilerine başvurulmuştur. Çalışmada, belirtilen dönemde Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın idarî alandaki önemli girişimlerine ek olarak, maliye alanındaki iyileştirmelerinde imparatorluk merkezinden daha ileride olduğu, daha etkili bir program uyguladığı sonucuna varılmıştır. Paşa, merkez maliyesinden farklı olarak eyalet gelirlerini önemli ölçüde arttırabilmiş, vakıfların elindeki kaynakları ele geçirebilmiş ve iltizam sistemini kaldırabilmiş, bunlara ek olarak emlak vergisi gibi yeni vergi türlerine başvurmuştur. En az bunlar kadar önemli olmak üzere Mehmet Ali Paşa çalışma mükellefiyetlerini hem bayındırlık alanında hem de orduda çok etkili bir biçimde kullanmayı başarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Maliye Tarihi, II. Mahmud, Mehmet Ali Paşa, Tanzîmât, Nizâm-ı Cedîd Devlet-i Aliyye

ABSTRACT

THE EVOLUTION OF PUBLIC FINANCE STRUCTURES IN THE OTTOMAN EMPIRE AND EGYPT EYALET DURING THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

This study analysis in a mutual manner the reform policies in the field of public finance implemented by Sultan Mahmud II of the Ottoman Empire in the period between Nizâm-ı Cedid and Tanzimat in the first half of the 19th century, and the policies implemented by Mehmet Ali Pasha of Egypt, which was a province of the empire at that time. In order to achieve this, secondary sources as well as some documents and letterbook series from the archives in Istanbul and London were used. In the study, it was concluded that the Egyptian Wali Mehmed Ali Pasha was ahead of the imperial center in his reforms in the field of public finance and implemented a more effective program,. Unlike the empire, Pasha was able to significantly increase the provincial revenues, seize the resources in the hands of the foundations and abolish the tax farming system, in addition to these, he applied new tax types such as property tax. Mehmet Ali Pasha also managed to use compulsory labour very effectively both in the field of public works and in the army.

Keywords: History of public finance, Ottoman Empire, Mahmud II, Mehmed Ali Pasha, Tanzimat, Nizam-ı Cedid

ÖNSÖZ

Bu çalışma, lisans ve yüksek lisans düzeyindeki maliye öğreniminin belirli bir aşamasında, kamu maliyesinin tarihî gelişimine dair edindiğim merakın, bu merak doğrultusunda çalışma alanımı değiştirerek maliye tarihine yönelmemin, maliye teorisi alanındaki doktora öğrenimim sırasında yapmış olduğum ek çalışmaların, dışarıdan izlediğim derslerin, halen sürmekte olan Osmanlı Türkçesi ve Arapça eğitiminin, pek çok bilim insanından edindiğim değerli fikirlerin ve ne yazık ki çalışma koşullarımın bir sonucu olarak uzun bir döneme yayılmak zorunda kalan çok sayıda birincil ve ikincil kaynak okumasının bir sonucudur. Tüm bu çalışmalar, beni sonuç kısmında özetlenen bulgulara ulaştırmanın yanı sıra, bana, Prof. Dr. Rahmi Deniz Özbay hocamdan vaktiyle duyduğum, "İktisat tarihi, sosyal bilimlerin kraliçesidir" önermesinin doğruluğunu da kavrama şansı verdi. Kuşkusuz, maliye tarihi de iktisat tarihinin bir alt alanı olarak benzer bir değerlendirmeye tâbi tutulabilir. Öncelikle beni bu alana yönlendiren tüm bilim insanlarına teşekkürü bir borç bilirim.

Bu tezin, uzun bir zaman aralığında yazılmış olmasının yarattığı zorluklara birlikte göğüs gerdiğim sevgili annem Nevin Dâne ve babam Turan Dâne'ye, İrem'e, Şule hanıma ve Prof. Dr. Turgay Berksoy Hocama, yaşama sevincimizi arttıran, ailemizin bir parçası halini almış bulunan Ramadi ve arkadaşlarına çok şey borçluyum.

Bu çalışmanın vücut bulmasındaki katkılarından dolayı değerli danışmanım Prof. Dr. Mustafa Çelen'e, bana başından itibaren bu alanda yol gösteren Prof. Dr. Gülfettin Çelik'e ve sayın hocam Prof. Dr. Ayşe Güner'e teşekkür ederim. Tezimi okuyarak değerli eleştirilerini ileten jüri üyeleri Prof. Dr. Rahmi Deniz Özbay'a ve Doç. Dr. Engin Çağman'a da teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca, yine bu çalışmaya doğrudan veya dolaylı katkıları olmuş herkese, bilhassa da Dr. Sungur Savran, Prof. Dr. Erol Özvar, Doç. Dr. Burak Gürel, Doç. Dr. Burcu Kurt, Doç. Dr. Murat Şiviloğlu, Doç. Dr. İhsan Seddar Kaynar, Dr. Cihan Yayıştıran, Dr. Erdal Bilgiç, Turan Keskin ve Doç. Dr. Mesut Sert'e çok teşekkür eder, adlarını burada zikretmeyi ihmal ettiklerimden özür dilerim. Bunlara ek olarak, gelişimimde katkısı olan Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Maliye Bölümü'nün Prof. Dr. Süleyman Ulutürk ve Prof. Dr. Zeliha Göker başta olmak üzere tüm hocalarına, Prof. Dr. İzzettin Önder'e, Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Bölümü'nün ve son olarak da halen öğrencisi olduğum İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün sayın hocalarına, Osmanlı Türkçesi'ni iletmemde büyük payı olan sayın Yücel Demirel'e çok teşekkür ederim.

Bu tezin yazımında kullandığım ve bir araştırmacının üretkenliğindeki en önemli belirleyicilerden olan dizüstü bilgisayarını bana temin ettiği ve tezimi SOS-C-DRP-O80415-0143 numaralı projesiyle desteklediği için Marmara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne de teşekkürü bir borç bilirim.

İstanbul, Mart 2023.

İçindekiler

Tablolar	x
Haritalar	xi
Kısaltmalar	xii
Giriş	1
1. XIX. Yüzyıla Kadar Devlet-İ Alîyye ve Memâlik-İ Mahrûse	5
1.1. XVII. Yüzyıla Kadar Üretimin Yapısı	8
1.1.1. Ziraat ve Hayvancılık, Köylüler, Köyler	8
1.1.1.1. Üretim	8
1.1.1.2. Üreticiler	14
1.1.1.3. Mekanlar	16
1.1.2. Zanaat ve Ticaret, Zanaatkâr ve Tüccarlar, Kentler	17
1.1.2.1. Üretim	17
1.1.2.2. Üreticiler	29
1.1.2.3. Mekanlar	32
1.2. XVII. Yüzyıla Kadar Devlet, Askerî Zümre ve Maliye	37
1.2.1. Genel Olarak Askerî Zümre ve Devlet Teşkilâtı	37
1.2.1.1. Siyasî İktidarın Kuruluşu	37
1.2.1.1.1. Devlet-i Aliyye'nin Kuruluşu ve Sonrası	37
1.2.1.1.2. Fetret Devri'nden Fetihe	40
1.2.1.1.3. 16. Yüzyıldaki Siyasî ve Askerî Gelişmeler	42
1.2.1.1. Askerî Zümre	47
1.2.1.2. Devlet Geleneği	48
1.2.1.3. Padişah, Saray ve Hanedan	48
1.2.1.4. Divân-ı Hümâyûn ve Askerî Zümrenin Kolları: Kalemîyye, Seyfîyye, İlmiyye	51
1.2.2. Bâb-ı Defterî	56
1.2.2.1. Defterdar ve Maliye Teşkilâtı	57
1.2.2.2. Hazine	60
1.2.2.3. Îrâd ve Masraf Kayıtları	62
1.2.3. Devletin Taşrada Teşkilâtlanması	64
1.2.3.1. Genel Olarak Taşra Teşkilâtı	64
1.2.3.1.1. Eyaletler	64
1.2.3.1.2. Beylerbeyi	69
1.2.3.1.3. Eyalet Divânı	71
1.2.3.1.4. Eyaletlerdeki Yeniçeriler	71
1.2.3.1.5. Eyalet Kadısı	71
1.2.3.1.6. Sancaklar	72
1.2.3.1.7. Kazalar	74

1.2.3.1.8. Nahiye, Köy ve Mahalleler	74
1.2.3.1.9. Ehl-i Örf - Ehl-i Şer Dengesi	75
1.2.3.2. Maliyenin Taşradaki Uzantıları	76
1.2.3.2.1. Nezâret-i Emvâl ve Taşra Defterdarlıkları	76
1.2.3.2.2. Tımar Defterdarı ve Defter Kethüdası	78
1.2.4. Devletin Gelir Kalemleri	79
1.2.4.1. Belirli Bir Hizmet Karşılığında Tahsis Edilen Gelirler	82
1.2.4.1.1. Tımar Sistemi	82
1.2.4.1.1.1. Devlet-i Aliyye Öncesindeki Benzer Uygulamalar	83
1.2.4.1.1.2. Devlet-i Aliyye'nin Tımar Sistemi	85
1.2.4.1.2. Harac-ı Mukaseme	91
1.2.4.1.3. Harac-ı Muvazzaf	93
1.2.4.1.4. Düzensiz Gelirler ve Cezalar	95
1.2.4.1.5. Vakıflara Bırakılan Gelirler	95
1.2.4.2. Merkezileştirilen Gelirler	97
1.2.4.2.1. Mukataalar	97
1.2.4.2.2. Avârız-ı Divâniyye	102
1.2.4.2.3. Cizye	104
1.2.5. Devletin Harcama Kalemleri	107
1.2.6. Gelir Kaynaklarına Yönelik Tedbirler	108
1.2.6.1. Tahrirler	108
1.2.6.2. Ziraat İle İlgili Önlemler	111
1.2.6.3. Kentler ve Zanaat Üretimi İle İlgili Önlemler	112
1.2.6.4. Ticaret İle İlgili Önlemler	114
1.3. 17 ve 18. Yüzyıllarda Değişen Koşullar ve Devlet-i Aliyye	119
1.3.1. Dış Âlem, Ziraat, Zanaat ve Ticarete Dair Gelişmeler	120
1.3.1.1. Avrupa'daki Dönüşümün Etkileri	120
1.3.1.2. Ziraat Alanında Dönüşüm	129
1.3.1.3. Zanaat ve Ticarete Yaşanan Gelişmeler	132
1.3.2. XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Devlet ve Maliye	138
1.3.2.1. Siyasî ve Askerî Gelişmeler	138
1.3.2.2. Askerî Zümrenin ve Genel Olarak Devletin Dönüşümü	146
1.3.2.2.3. Bâb-ı Defterînin Dönüşümü	157
2. Devlet-i Aliyye Egemenliğinden XIX. Yüzyıla Mısır Eyaleti	186
2.1. 1517 - 1798 Döneminde Mısır Eyaleti'nin İktisadî ve Malî Yapısı	190
2.1.1. Üretimin Yapısı	190
2.1.1.1. Ziraat ve Hayvancılık, Köylüler ve Köyler	190
2.1.1.1.1. Üretim	190
2.1.1.1.2. Üreticiler	192

2.1.1.2. Zanaat ve Ticaret, Zanaatkâr ve Tüccarlar, Kentler	194
2.1.1.2.1. Üretim	194
2.1.1.2.2. Üreticiler	203
2.1.1.2.3. Mekanlar	204
2.2. Askerî Zümre ve Eyalet Teşkilâtı	206
2.2.1. Askerî Zümrenin Genel Görünümü ve Genel Olarak Eyalet Teşkilâtı	207
2.2.1.1. Siyasî İktidarın Kuruluşu	207
2.2.1.1.1. Emevî ve Abbasîler	207
2.2.1.1.2. Fatımîler	209
2.2.1.1.3. Eyyubîler	210
2.2.1.1.4. Memlûk Devleti	211
2.2.1.1.5. Devlet-i Aliyye Egemenliğinin Başlangıcı	216
2.2.1.1.6. Hain Ahmed Paşa İsyanı ve Kanunname Sonrası Dönem	218
2.2.1.1.7. Beylerin Güçlenmesi	219
2.2.1.1.8. Asker Ocaklarının Komutanlarının Güçlenmesi	223
2.2.1.1.9. Beylerin Yeniden Güçlenmesi	225
2.2.1.2. Mısır Kanunnamesi	230
2.2.1.3. Vali	232
2.2.1.4. Kaımmakam, Kethüda ve Kapı Kethüdası	234
2.2.1.5. Divan	234
2.2.1.6. Beyler	236
2.2.1.7. Kâşifler	239
2.2.1.8. Adlî Yapı ve Ulemâ	241
2.2.1.9. Asker Ocakları	244
2.2.1.10. Dâru's-Saâde Ağasının Eyaletteki Rolü	248
2.2.1.11. Kent İdaresi	248
2.2.1.12. Hâneler ve Kapı Halkı	249
2.2.2. Maliye Teşkilâtı	250
2.2.2.1. Nâzır-ı Emvâl	250
2.2.2.2. Rûznameciler ve Hazineler	252
2.2.2.3. Defterler ve Sayımlar	253
2.2.2.4. Diğer Görevliler	254
2.2.2.5. Darphane ve Mısır Parası	255
2.2.2.1. Eyalet Maliyesinin Gelirleri	256
2.2.2.1.1. Memlûk Devleti İktâlarının Tasfiyesi, Emanet ve İltizama Geçiş	256
2.2.2.1.2. Araziden Elde Edilen Gelirler	260
2.2.2.1.3. Gümrük Vergileri	264
2.2.2.1.4. Mâl-i Cevâli	265
2.2.2.1.5. Kentsel Mukataalar	266

2.2.2.1.6. Diğer Gelirler	266
2.2.2.1.7. Vakıflara Tahsis Edilen Gelirler	267
2.2.2.2. Eyalet Maliyesinin Harcamaları ve İrsaliyye	268
2.2.2.2.1. Maaşlar	268
2.2.2.2.2. Cerâye, Alîk ve Feddan	269
2.2.2.2.3. Matbah-ı Âmire ve Tersane-i Âmire'ye Transferler	269
2.2.2.2.4. Diğer Eyaletler, Hac ve Haremeyn İçin Devlet ve Vakıflarca Yapılan	270
Harcamalar	270
2.2.2.2.5. Teslimât, İhracât ve Âdât Harcamaları	274
2.2.2.2.6. İrsaliyye	274
2.2.2.3. Gelir Kaynağına Yönelik Tedbirler	277
2.2.2.3.1. Sulama	277
2.2.2.3.2. Loncalar ve Devlet	278
2.2.2.3.3. İhtisab	279
2.2.2.3.4. Ticaretle İlgili Yasaklar, Sınırlamalar, Yolların Güvenliği	280
2.2.2.3.5. İstanbul'un İaşesinin Temini	282
3. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Devlet-i Aliyye ve Mısır Eyaleti	284
3.1. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Devlet-i Aliyye ve Mısır Eyaleti'nde Siyasî, Askerî ve İktisadî	284
Durum	284
3.1.1. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Devlet-i Aliyye	284
3.1.1.1. Siyasî ve Askerî Gelişmeler	285
3.1.1.1.1. Avrupa'daki Durum	285
3.1.1.1.2. 18. Yüzyıl Sonlarından II. Mahmud İktidarına Devlet-i Aliyye	289
3.1.1.1.3. A'yânın Yükselişi	290
3.1.1.1.4. Nizâm-ı Cedîd'in Sonu	291
3.1.1.1.5. A'yânla Mücadele	292
3.1.1.1.6. Yunan Bağımsızlığı	293
3.1.1.1.7. Vaka-yı Hayriye	294
3.1.1.1.8. Kuzey Afrika'da Sorunlar: Cezayir, Tunus ve Mısır	295
3.1.1.2. İktisadî Gelişmeler	296
3.1.1.2.1. Ziraat Üretimi	296
3.1.1.2.2. Zanaat, Sanayi ve Ticaret	298
3.1.2. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Mısır Eyaleti	301
3.1.2.1. Siyasî ve Askerî Gelişmeler	301
3.1.2.1.1. Fransa İşgali	302
3.1.2.1.2. İşgal Sonrasında Mehmet Ali'nin Gücü Ele Geçirmesine	308
3.1.2.1.3. 1805-1811 Dönemi	315
3.1.2.1.4. Beylerin Katli ve Kesin İktidar	318
3.1.2.1.5. 1811-1818 Dönemi	319

3.1.2.1.6. Biladu's-Sûdan Seferi ve Yeni Ordunun Kurulması	321
3.1.2.1.7. Yunan İsyanı ve 1824-1827 Mora Seferi	322
3.1.2.1.8. 1827-1833 Dönemi: İstanbul'a İlerleyiş ve Kütahya Çözümü	323
3.1.2.1.9. Kütahya Çözümü Sonrasında Durum	328
3.1.2.1.10. Biladu'ş-Şam'da Mehmet Ali Paşa Egemenliği	330
3.1.2.1.11. Mehmet Ali Paşa'nın Balkanlar ve Güneybatı Asya'da İngiltere ile Çıkar	331
Çatışmaları	
3.1.2.1.12. Savaş Hazırlıkları ve Bağımsızlık Arayışı	335
3.1.2.1.13. 1838 Baltalimanı Antlaşması	338
3.1.2.1.14. Nizip Savaşı ve Sonrası	339
3.1.2.2. İktisadî Gelişmeler	344
3.1.2.2.1. Ziraat	344
3.1.2.2.2. Ticaret	348
3.1.2.2.3. Zanaat ve Sanayi	351
3.1.2.2.4. Kentler	353
3.2. 18. Yüzyılın Son Çeyreğinden 1840'a Devlet ve Maliye	354
3.2.1. Nizâm-ı Cedîd	354
3.2.1.1. Çatışan Çıkarlar	354
3.2.1.2. Merkezin Bir Hamlesi Olarak Nizâm-ı Cedîd	358
3.2.1.3. Kalemîyyeden Mülkiyyeye Askerî Zümrenin ve Devletin Yeni Görünümü	360
3.2.1.4. İlmiyyenin Güç Kaybı	362
3.2.1.5. Seyfiyye	362
3.2.1.6. Taşra İdaresinin Dönüşümü	365
3.2.1.7. Mâlî Meselenin Boyutları	366
3.2.1.8. Maliye Teşkilatının Dönüşümü	368
3.2.1.9. Tağşiş ve Müsadereler	369
3.2.1.10. Malikâne ve Esham	369
3.2.1.11. Hazine(ler)	371
3.2.1.12. Vergiler	373
3.2.1.13. Nakit Maaş Sisteminin Yaygınlaşması	373
3.2.1.14. Mâlî Düzenlemelerin Sonuçları	373
3.2.1.15. Gelir Kaynaklarına Yönelik Tedbirler	374
3.2.2. Nizâm-ı Cedîd Sonrasında Merkezde ve Mısır Eyaletinde Devlet ve Maliye	376
3.2.2.1. Miraslar: Nizâm-ı Cedîd, Fransız İşgali ve Sonrasındaki Uygulamalar	377
3.2.2.2. İyileştirmeci Kadro ve Organlar	382
3.2.2.3. İyileştirme Karşıtı Güçlerin Tasfiyesi	384
3.2.2.4. Merkez ve Taşra İdaresindeki İyileştirmeler	385
3.2.2.5. Yeni Eğitim Kurumları, Avrupa'ya Öğrenci Yollama ve Diğer Hususlar	392
3.2.2.6. Maliye	394

3.2.2.6.1. Genel Olarak Mâlî Uygulamalar	394
3.2.2.6.2. İstihraç Yetenekleri	405
3.2.2.6.2.1. Nakdî Unsurlar	405
3.2.2.6.2.1.1. Müsadereler	405
3.2.2.6.2.1.2. Vakıf Gelirlerinin Ele Geçirilmesi	406
3.2.2.6.2.1.3. Tağşişler	408
3.2.2.6.2.1.4. İltizamın Kaldırılması	409
3.2.2.6.2.1.5. Vergiler	413
3.2.2.6.2.2. Çalışma Mükellefiyetleri	419
3.2.2.6.2.2.1. Bayındırlık İşlerinde ve Devlet Fabrikalarında Zorunlu Çalışma	419
Uygulaması	
3.2.2.6.2.2.2. Zorunlu Askerlik	423
3.2.2.7. Gelir Kaynağına Yönelik Tedbirler	431
3.2.2.7.1. Tahrirler	431
3.2.2.7.2. Ziraate Müdahaleler	434
3.2.2.7.3. Ticarete Müdahaleler	438
3.2.2.7.4. İmalata Yönelik Müdahaleler	448
3.2.3. Paşa'nın Askerî Yenilgisi Sonrası Durum	450
4. Değerlendirme ve Sonuçlar	455
Kaynaklar	461

Tablolar

Tablo 1: Devlet-i Aliyye Merkez Maliyesi Kalemleri	59
Tablo 2: Devlet-i Aliyye Eyaletleri	66
Tablo 3: 1783 yılında Mısır'ın Ticarî İlişkileri	198
Tablo 4: Bowring'e göre Mısır Eyaleti'nin 1821, 1829, 1833 ve 1840 yıllarına ait gelir ve harcamaları	398
Tablo 5: 1833 yılında Mısır Eyaleti'nin gelir ve giderleri	399

Haritalar

Harita 1: Mısır Coğrafyasının Temel Öğeleri

187

Kısaltmalar

Ar.	Arapçası
ç.	Çoğulu
Fr.	Fransızcası
İng.	İngilizcesi
Lat.	Latincesi
Tr.	Türkçesi

Giriş

Bu çalışma, 19. yüzyılın başlarında Devlet-i Aliyye maliyesi ile, bu devletin Mısır eyaletinde valiliği ele geçirip, kendisinin idaresinde kalıcı bir yönetim oluşturan Mehmet Ali Paşa'nın maliyesini karşılaştırmalı bir perspektiften ele almaktadır. Mısır, tarihsel olarak Güneybatı Asya coğrafyasının tarım ve ticaret olanaklarından dolayı en zengin bölgelerinden biridir. Bu anlamda, Devlet-i Aliyye egemenliği altına girdikten sonra da önemini korumuş, 19. yüzyıla gelindiğinde, bu coğrafyanın sağladığı zenginlikleri kullanan Mehmet Ali Paşa, burada maliye tarihi açısından incelenmeye değer, ayrıca Güneybatı Asya devletlerinin yükselen Avrupa ile ilişki kurma biçimleri anlamında daha farklı disiplinler açısından da önem taşıyan bir model oluşturmuştur. Paşa'nın modeli, hem Mısır'ın işgücünün kontrolü de dahil tüm kaynaklarını ustalıkla ele geçirmesi anlamında önemlidir, hem de bu model, bağlı olduğu devletin maliye alanında çeşitli kısıtlardan ve tercihlerden dolayı gerçekleştirmediği ya da gerçekleştiremediği bazı düzenlemeleri yapabildiği için önemlidir.

Üstelik, sonuç bölümünde aktarıldığı üzere, Paşa'nın modeli Türkçe literatürde genelde ya siyaset biliminin konusu olmuş, ya da kullandığı farklı araçlardan birine odaklanılarak bir analiz yapılmıştır. Üstelik, konunun bu tür bir karşılaştırma bağlamında ele alındığı çalışmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Sadece II. Mahmud dönemi ele alındığında, bu döneme dair çalışmaların sayısı geçmişe göre artsa da, Cezar'ın (1986) bir ara dönem niteliğine haiz olan bu dönemin analizinden araştırmacıların genelde kaçındığı (Cezar, 1986, 5) tespiti kısmen de olsa gerçekliğini korumaktadır. İngilizce literatürdeyse yine Devlet-i Aliyye ile bir karşılaştırma içerisinde konu ele alınmamakta, Mısır örneği tek başına alındığında ise, derinlemesine analiz yapmaya izin verecek pek çok eser bulunmaktadır.

Bu tez çalışmasında, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) ve Birleşik Krallık Ulusal Arşivi'nden (TNA) elde edilen arşiv belgeleri ve Mısır Eyaleti için o dönemde Mısır'ı ziyaret etmiş gezginlerin hazırladıkları raporlar ve kitaplardan da yararlanılmıştır. BOA kaynaklarından özellikle Mühimme-i Mısır Defterleri'nin döneme ait olanlarının tamamı okunmuş, gereken bölümlerde yararlanılmıştır. Farklı fonlardan da defter ve evrak analiz edilmiş, ilgili olanlar çalışmada kullanılmıştır. TNA kaynaklarından kullanılan serilerin büyük kısmı *Foreign Office* (FO) yazışmalarını içeren mektup kitaplarıdır. Ancak bunlara ek olarak zaman zaman *War Office* ya da *Auditing Office* gibi fonlar da eklenmiştir. Birleşik Krallık arşivi, döneme dair çok ayrıntılı bazı gözlemlerde bulunabilmeyi olanaklı kılmakta ve Devlet-i Aliyye tarihi araştırmalarında bir ölçüde BOA materyallerinin bir tamamlayıcısı olabilmektedir. Buna karşılık, TNA materyalinin bir girdi olarak kullanımında ihtiyatlı olunmasında büyük yarar vardır. Çoğunluğu İngiliz Devleti'nin memâlik-i mahrûsedeki temsilcileri ve ajanları ile İngiltere'deki merkezi birimler arasındaki yazışmalardan oluşan bu kayıtlarda, elbette, bu raporları hazırlayanların önyargılarının yanı sıra, örneğin kendi konumlarını korumak için manipülasyona başvurmuş olma ihtimallerinin varlığı, kendilerine bilgi sağlayan kaynakların güvenilirlik düzeyi, zaman zaman bunların kullandıkları tercümanların peşin

hükümlülükleri gibi konular (Kutluoğlu, 1998, 225 - 226), tarihçilerin elde ettikleri bilgilerin güvenilirliğini sorgulamaları sonucunu doğurabilmektedir.

Çalışmada öncelikle Devlet-i Aliyye’de klasik dönemde üretimin, üreticilerin ve bunların yaşamlarını sürdürdükleri mekanların özet bir tablosu sunulmakta, ardından bu yapı üzerinde şekillenen devlet mekanizması padişahı başlatarak ayrıntılı bir biçimde aktarılmaktadır, ayrıca siyasî iktidarın kuruluş ve ilerleyiş aşamalarından da bahsedilmektedir. Ardından da klasik dönemde Devlet-i Aliyye maliyesinin bir fotoğrafı çekilmekte ve okuyucuya, açıklanan üretim yapısından toplumsal artığın devletçe hangi biçimlerde çekildiği ayrıntılı bir biçimde sunulmaktadır. Bu yapılırken de devletin gelir kalemleri alışlageldiği üzere şer’î ve örfî gibi gruplandırmalar yerine, bir alana tahsis edilip edilmediklerine göre bir ayrıma tâbi tutulmaktadır. Bu bölüm aynı zamanda, klasik dönemdeki paradigmada bir takım değişikliklerin meydana geldiği 17. ve 18. yüzyılların dinamiklerini de içermektedir. Çalışmanın ilk bölümü bir bütün olarak her ne kadar dönem ve kapsam olarak ele aldığımız dönemin bir hayli uzağındaysa da, 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın ilk yarısındaki mâlî meseleler, Devlet-i Aliyye maliyesinin temel kodları bilindiğinde çok daha rahat anlaşılabilceğinden mezkur bölüm bir hayli teferruatlı tutulmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümü, bu kez Mısır Eyaleti’nin ele aldığımız dönem öncesindeki durumuna ışık tutmaktadır. 16. yüzyılın başlarında memâlik-i mahrûseye katılan Mısır, aşağıda ayrıntısı ile ele alınacağı üzere, Devlet-i Aliyye’ye bağlı en zengin eyaletlerden birisi olmuştur. Bu anlamda, ilgili bölümde hem Mısır’da iktisadî altyapının durumu, hem Devlet-i Aliyye iktidarının kurulma süreci hem de eyalet teşkilâtının yapısı yine olabildiğince ayrıntılı bir biçimde sunulmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümü, ele alınan dönemde hem Devlet-i Aliyye’de hem de özel olarak Mısır eyaletinde siyasî alanda yaşanan gelişmeler ve iktisadî yapının geldiği durumla açılmaktadır. Bunu, 18. yüzyılın bütünlüklü iyileştirme hareketi Nizâm-ı Cedîd’in ayrıntılı bir betimlemesi izlemekte, ardından da tezin argümanlarının sıralandığı alt başlık gelmekte, burada, Nizâm-ı Cedîd’i takip eden iki model, yani II. Mahmud idaresindeki merkez maliyesi ile Mehmet Ali Paşa idaresindeki Mısır Eyaleti maliyesinin belirli başlıklar altında karşılaştırmalı olarak performansları değerlendirilmektedir. Çalışmanın bulguları ve konunun literatürde ne şekilde ele alınmış olduğu, "Değerlendirme ve Sonuçlar" başlıklı son bölümde ele alınmaktadır.

Bu çalışmada konunun ana eksenini, Devlet-i Aliyye (ve onu izleyerek Mısır) maliyesi oluşturduğundan; buna uygun bir dönemleştirme izlenmektedir. Devlet-i Aliyye maliyesine ilişkin literatürde sıklıkla izlenen dönemleştirme; bu devletin tarihinin, klasik dönem ve sonrası şeklinde ayrılmasıdır¹. Sıklıkla buna, 19. yüzyıldan sonrası için bir modernleşme dönemi eklenir. Buna göre

¹ Ancak örneğin Özvar (2007), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’ndeki Osmanlılar (Mali Yapı) maddesinde, mali yapıyı analiz ederken, merkez maliyesinin hazine yapısı üzerinden bir dönemleştirmeyi tercih eder. Buna göre, devletin kuruluşundan 1790'lara kadar olan dönemi merkez maliyesinin tek bir hazine etrafında kümelendiği dönem olarak ele alır. 1790 sonrasında çoklu hazine dönemi başlar ve 1840'lardan itibaren de Tanzîmât dönemi ile beraber modern mali tecrübeler, geleneksel olanların yerini alır (Özvar, 2007, 521).

klasik dönem; Devlet-i Aliyye'nin kuruluşundan, 16. yüzyıl sonlarına kadar geçen dönemi kapsar. Bu dönemleştirmeye göre, Devlet-i Aliyye'nin klasik döneminde devlet; belirli bir sürecin sonucunda oluşmuş, temel sistemlerini yaratmış, bu sistemlerin üzerinde yükselen kurumlarını oluşturmuş ve bunlara dayanan politikalarını uygulamış bulunmaktadır (Ergenç, 1999, 32). Klasik dönem ayrıca, *merkezî devletin taşradaki unsurlar karşısındaki gücünün* doruğa ulaştığı bir dönemdir (Pamuk, 2007a, 32-33). Klasik dönem sonrasında ise, bu dönemde oluşan yapılar dönüşmeye; bazıları ortadan kalkmaya başlar. 17. ve 18. yüzyıllarda Devlet-i Aliyye, önceki dönemlerde olgunlaşan ilkelerden belirli ölçülerde uzaklaşmış durumdadır ve daha adem-i merkeziyetçi bir hale gelmiştir (Küçükkalay, 2007, 22). Modernleşme döneminde ise Devlet-i Aliyye sistemi, kapitalist üretim biçimi ile karşı karşıya kalır ve dönüşüm, yerini kopuşlara bırakır. Bu çalışmada, bahsedilen dönemleştirmeye büyük oranda uyularak, öncelikle, Devlet-i Aliyye maliyesinin klasik dönemde var olduğu şekliyle betimlemesi yapılmaktadır.

Bu yöntemin tercih edilmesinin yaratacağı ilk zaaf da, bu betimleme arzusundan kaynaklanmaktadır. Oysa, Devlet-i Aliyye; başlangıcından 20. yüzyıldaki sonlanışına kadar, zaman zaman yavaş, ancak sürekli bir değişim içerisinde olmuştur. Çekilecek bir fotoğraf, bu değişim halindeki yapının sadece bir anını yakalayabilecektir. Buna karşılık, iki nedenden dolayı bu fotoğrafı çekmeye ihtiyacı duyulmaktadır. Birincisi; yöntemsel olarak, bu yapının zaman içerisindeki dönüşümünü inceleyebilmek için temel öğelerin ortaya konması gereğidir. İkinci olarak ise, Osmanlı Devlet yapısı her ne kadar bir yandan sürekli bir dönüşüm içerisindeyse de; İslam Devleti pratiğinde ve sonrasında şekillenen ve hatta bir yandan da Bizans kurumlarına dayanan önemli bir mirasın da varisidir. Örneğin, timar sistemi; bu yapılardan Devlet-i Aliyye'ye uzanan bir sürekliliğe sahiptir ve bu sistemin dönüşümünü anlamak için de bu yapının, Devlet-i Aliyye'nin klasik döneminde en olgun şekliyle nasıl uygulandığını anlamak gereklidir.

Mısır Eyaleti açısından bakıldığında, ikinci bölümde alınan dönem, bölgenin tarihi açısından gerçekten belirleyici bir öneme sahiptir. Başlangıç noktası olan Devlet-i Aliyye egemenliği, bölgede üretim yapısında ve devlet geleneğinde çok uzun yıllardır devam eden sürekliliklerin üzerine bina edilse de, uzun bir dönemden sonra bölge tekrar bir devlet merkezi olmaktan çıkarak, başka bir devletin eyaleti halini almıştır. Bu durum, pek çok ayrı unsur yanında özellikle irsaliyye ödemeleri mefhumunda kendisini gösterir. Bu ödemeler, eyaletin gelir fazlalarının merkez maliyesine yollanmasından ibarettir ve diğer eyaletlerle kıyaslandığında Mısır, merkez maliyesine önemli bir katkı sunmuştur.

Buna karşın, irsaliyye ödemeleri Mısır maliyesince ele geçirilen toplumsal artığa kıyasla büyük bir tutar olmamış, Devlet-i Aliyye, gelirlerin bir kısmını beylerin haneleri ile paylaşmak zorunda kalmıştır. Bu durum 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde irsaliyye ödemelerinin durduğu bir hale evrilmiş, Mısır'da Devlet-i Aliyye egemenliği oldukça zayıf ve kırılgan bir hal almıştır. 19. yüzyılda

ise eyalet siyasî açıdan istikrara kavuşmuş, ancak bu istikrarın varlığına karşın eyaletin gelir potansiyeli bu kez de hırslı bir vali ile paylaşılmak zorunda kalmıştır.

İrsaliyye ödemeleri dışında Mısır maliyesi, memâlik-i mahrûsede timarın hiç uygulanmadığı ve doğrudan tüm gelir kaynaklarının iltizam sisteminde ele alındığı bir örnek olarak da önemlidir. Bu anlamda Devlet-i Aliyye'nin eyalette kurduğu mâlî yapı, bir yönüyle Memlûk sisteminin devamı, ancak bir yönüyle de Devlet-i Aliyye'nin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden şekillendirilmiş bir hali olarak karşımıza çıkar.

2. bölümün ele aldığı tarih aralığının sonu da, Mısır'ın siyasî, sosyal ve iktisadî-mâlî gelişmelerine uygun olarak belirlenmiştir. Siyasî açıdan 19. yüzyılın başı ile birlikte Mısır eyaletindeki yapı bir daha geri dönmeyecek bir biçimde büyük bir değişime uğramıştır. Mâlî anlamda bakıldığında da, iltizamın kaldırılması, çalışma mükellefiyetlerinin sistematik ve başarılı bir şekilde uygulanması, yedd-i vahid sisteminin başarısı gibi unsurlar, 19. yüzyılı öncesinden keskin bir biçimde ayırmaktadır.

Diğer yandan, imparatorluk niteliği taşıyan bir devlet ile bunun idarî bir birimi, bir eyaleti arasında bir karşılaştırma yapılmasının anlamı, bakanlıkların kurulduğu, yasaların çıkarıldığı, bağlı olduğu devletinkinden daha güçlü bir ordunun kurulduğu Mısır eyaleti modelinin bizlere Devlet-i Aliyye'nin mâlî anlamda bir analizi için çok özel bir fırsat sunmasıdır. Zira Memlûk mirasına ve yerel güç dengelerinden kaynaklanan farklılıklara karşın, Mısır eyaleti Devlet-i Aliyye modelinin, özel olarak da Nizâm-ı Cedid'in bir parçasıdır ve merkezden farklı kısıtlar altında kapitalist üretim biçimine ve kapitalist Avrupa'ya ürettiği yanıtların aynı dönemin Devlet-i Aliyyesinden farklarının analizi, kuşkusuz Devlet-i Aliyye'nin mâlî, iktisadî ve siyasî tarihi açısından önemli kapılar açmaya adaydır. Çalışma bu yönde bir adım atmakta ve Mısır maliyesinin başarısını örnekleri ile ortaya koymaktadır.

1. XIX. YÜZYILA KADAR DEVLET-İ ALİYYE VE MEMÂLİK-İ MAHRÛSE

Devlet-i Aliyye'nin de yer aldığı Güneybatı Asya coğrafyasında toplum, maliye açısından ele alındığında, vergi ödeyicileri ve vergi toplayıcıları olarak adlandırılabilir iki zümreye ayrılabilir. Bu yapı İslam sonrasında belirli oranda değişmiş olmakla birlikte, temel nitelikleri itibarıyla çok daha eskiye dayanırdı (İnalcık, 2003, 74). Devlet-i Aliyye egemenliği altındaki nüfus içerisinde vergi ödeyicisi zümre *reaya zümresi*, vergi toplayıcısı zümre ise *askerî zümre* olarak tanımlanmıştı.

Reaya, genel anlamda tüm İslam ülkelerinde askerî zümre dışında kalan ve devletin belirlediği vergileri ödeyen toplumsal kesimdi (Öz, 2007, 490). Müslüman nüfus kadar, gayrimüslimlerden de oluşan bu kesimin, üretim yaparak ve bunun bir kısmını vergi olarak aktararak askerî zümreye destek olması beklenirdi (Yediyıldız, 1999, 444). Askerî zümrenin aksine, reayanın silah bulundurması yasaktı (İnalcık, 2000, 220). Öte yandan, dönemin siyaset anlayışı, hükümdarların, sadece Devlet-i Aliyye'de değil, yaşattı tüm Güneybatı Asya İslam devletlerinde de, egemenlikleri altındaki bölgelerde yaşayan ve kendilerine vergi ödemekle yükümlü olan nüfusa, "sürü" analojisiyle (İnalcık, 2003, 73) yaklaşımları sonucunu doğurmuştu. Reaya kelimesi, tam da bu analojiye uygun olarak "sürü" anlamına gelir.

Memâlik-i mahrûsede yaşayan nüfusun yüzde doksanı kırsal alanlarda ikamet ederdi (Pamuk, 2007a, 32). Temel iktisadi faaliyet ziraat, özellikle de hububat ekimiydi. Ancak, geniş halk kesimleri sadece geçimini tarımdan sağlayanlardan ibaret değildi. Güneybatı Asya'nın geleneksel toplum yapısında üç temel üretici sınıf olarak görülen çiftçi, tüccar ve zanaatkarlar (İnalcık, 2003, 155) burada da mevcuttu ve reaya bu gruplardan müteşekkildi. Bunlara, kırdan göçebe şekilde yaşayan ve geçimini büyük oranda hayvancılıktan sağlayan (Pamuk, 2007a, 32) konar-göçerleri de eklemek gerekir. Diğer yandan, kanunnamelerde bazen kentlerde yaşayan nüfusun reaya içerisinde sayılmadığını da belirtmek gerekir. Bu özel kullanıma göre, reaya, sadece tarım faaliyeti ile uğraşan ve vergi ödeyen nüfusu içerirdi (Öz, 2007, 490).

Reaya, vergi ödeyicisi olarak toplumsal sistemin belkemiği idi ve bu yüzden Devlet-i Aliyye idarecileri tarafından reaya konusuna hassasiyetle yaklaşıldı. Genel bir kural olarak, reayanın askerî zümreye yükselmesi olanaklı değildi. Devlet-i Aliyye kanunnamelerinde bu durum *raiyyet oğlu raiyyettir* ifadesi ile kendisini gösterirdi (Barkan, 1943, 296). Askerî zümreye yükselmenin tek yolu, padişah tarafından ilgili kişiye bir berat verilmesiydi. Bunu sağlamanın yolu da askerî olarak bir yararlılık göstermekten geçirdi (İnalcık, 1952/53, 44; aktaran: Werner, 2014, 322) Ayrıca, medreselerde iyi bir eğitim aldıktan sonra berat almaya hak kazananlar arasından da ulema zümresine geçişler olması olanaklıydı (İnalcık, 2013, 45). Ancak, bu tür geçişler nadiren uygulanırdı. Dahası, 1. Süleyman döneminde ataları askerî zümreden olmayıp beratlarla bu zümreye katılmış olanların vergi muafiyetlerinin ellerinden alınması örneğinde olduğu gibi (İnalcık, 2003, 75), güvenilir de değildi.

Dolayısıyla, genel olarak bakıldığında, reaya - askerî zümre ayrımının katı bir ayrım olduğu söylenebilir.

Buna karşılık mezkur ayrım, kendiliğinden bir gelir düzeyi ayrımına tekabül etmezdi. Örneğin, 1000 akçe geliri olan bir timar sahibi sipahi ile milyonlarca akçe geliri olan bir vezir aynı zümrenin mensubuydu. Ancak, bu vezir gibi askerî zümrenin üst düzey unsurlarına iltizam uygulamaları için kredi sağlayan zengin bir gayrimüslim, reaya olarak ele alınıyordu (Öz, 2007, 491). Aynı şekilde, özellikle büyük tüccarların, zanaatkarlar ve köylülere kıyasla çok daha yüksek gelire sahip olduklarını belirtmek gerekir. Ancak yine de, reaya - askerî ayrımı, bu grupların toplumsal üretimdeki konumlarının belirlenmesi açısından önemli ve kullanışlıdır.

Öte yandan, memâlik-i mahrûse toplumsal yapısında emek faktörü iki farklı biçimde görülürdü. Bunların ilki özgür emektir. Reaya içerisinde, kırdaki ve kentlerde çeşitli üretim kollarında çalışmış olan emekçiler bu başlık altında ele alınabilir. İkinci olarak, Devlet-i Aliyye hukuku köleliğe ve köle emeğinin (özgür olmayan emeğin) kullanımına da olanak tanırdı. Köle emeğinin kullanımı, kölelerin belirli bir çalışma süresinin ardından özgürlüğüne kavuşmasına olanak veren ve İslam fıkhiinde yer alan *mukatebe* uygulamasına dayanırdı. Köle ile efendisi arasında, kölenin efendisine belirli bir süre hizmet etmesi ya da belirli bir meblağ ödeme yapması sonucunda özgür kalması amacıyla yapılan bir mukavele olan *mukatebe* (Atar, 2006, 531), örneğin Bursa dokuma sanayiinde ilk dönemlerde kullanılmıştı² (Tabakoğlu, 2010, 352). Benzer biçimde, aşağıda ziraî üretim bahsinde ele alınacak olan ve ziraî topraklarda çalıştırılan *ortakçı kullar* da özgür olmayan emek kategorisindeydiler.

Kural olarak, Devlet-i Aliyye topraklarında, köle olmayan bir ailede doğmuş olan kişiler köle yapılamazdı. Şeriat, sadece Devlet-i Aliyye egemenliğine isyan etmiş gayrimüslimlerin köle yapılmasına olanak tanırdı. Bunların da önemli bir bölümü savaşlarda ele geçirilen esirlerdi (Faroqhi, 1993, 341). Seferlerde ordunun yanı sıra esir tacirleri de yer alırlar, savaşların ardından da orada esir pazarları kurulur ve esirlerin ticareti yapılır (İnalcık, 2003, 91).

Bu toplumsal yapıda reayanın toplumsal ve idarî statüsü, bağlı bulunduğu dinî cemaate göre belirlenirdi (Eryılmaz, 1992, 33). Memâlik-i mahrûsede farklı dil, kültür ve inançta sahip çok sayıda topluluk yaşardı. Türkler, Kürtler, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Romenler, Slavlar, Arnavutlar ve özellikle 1517 sonrasında da Araplar, bu toplumun parçalarını oluşturan başlıca halklardandı. Bu yapı, devletin de tebaasını yekpare bir yapı olarak görmemesi sonucunu doğurdu. Devlet, tebaasını gruplar, cemaatler ve taifeler şeklinde görür ve ilişkilerini de bunların temsilcileri yoluyla sürdürürdü (Hourani, 2005, 267). En temel ifadesiyle bunların örgütlenmelerini ve devletle aralarındaki ilişkileri

² Köle emeğine başvurulması, Osmanlı'ya özgü değildi. Batı Avrupa'da manifaktür üretiminin erken bir aşamasında, bu üretim biçiminin yarattığı işbölümü olanağı, bir yandan toplam verimin artması diğer yandan da üretimin parçalara bölünerek, (bu işleri önceleri başından sonuna kadar tek başına yapan zanaatkarların aksine) kadınların, çocukların ve kölelerin de bu üretim parçalarında çalıştırılabilmelerine olanak sağlamıştı (Mandel, 2008, 108). İnalcık da, İtalyan dokuma sanayiinde mukatebe benzeri uygulamaların görüldüğüne işaret eder (İnalcık, 2003, 166) (İnalcık, 2018, 276).

düzenleyen sisteme de *millet sistemi*³ adı verilirdi. Bu sistemde sayılan toplum kesimleri din ve ayrıca mezhep temelinde örgütlenirler ve devlet bu örgütlülüklerin temsilcileri ile muhatap olurdu⁴ (Eryılmaz, 1993, 227).

2. Mehmed tarafından Ortodoks kilisesine; kiliselerin korunması ve dinin mensuplarının evlenme, boşanma ve veraset gibi işlerini kendi geleneklerine göre yapabilmeleri doğrultusunda verilen ayrıcalık, millet sisteminin başlangıcı olarak görülebilir. Bu uygulamayla Patrikhane'ye dinî ve idarî anlamda belirli bir özerklik tahsis edilmişti (Eryılmaz, 1993, 233). Daha sonra, Ortodoks millete verilen hakların benzerleri, Ermeni ve Yahudi milletlerine de tanındı (Eryılmaz, 1992, 22). Millet sisteminde yer alan tüm cemaatlerin; eğitim, yargı, ibadet gibi hakları devlet tarafından güvence altına alınmıştı ve bu yapı, 19. yüzyılda Tanzîmât reformları ile beraber dönüşene kadar varlığını bu şekilde sürdürdü.

Memâlik-i mahrûsedeki toplumsal yapının diğer ana bileşeni olan askerî zümre ise, Devlet-i Aliyye hükümdarı tarafından kendilerine berat verilerek dinî veya idarî konularda yetki sahibi kılınanlardan oluşurdu (Yediyıldız, 1999, 444). Devletin kuruluş döneminden itibaren egemenlik alanını genişletmesi ve yeni elde edilen ziraat arazilerinin, bu genişlemeyi sağlayan askerî seferlerde görev alan kişilere verilmesi bahsedilen zümrenin askerî zümre olarak anılmasında etkili olmuştu. Ancak, sadece bunlar değil, devletin merkez idarî pozisyonlarında görev yapanlar da bu zümrenin üyesiydiler. Zira bunlar da *gaza* faaliyetinin birer bileşeni olarak görülmektedirler ve hatta aşağıda belirtileceği üzere günümüz memurlarına benzer kadrolardakiler dahi, 19. yüzyıl başlarına kadar, ordu ile birlikte seferlere iştirak etmekteydiler (Findley, 1980, 45). Aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde ele alınacak olan bu kesimin iki temel maddi dayanağı vardı. İlki, egemenlik alanına alınan topraklardaki üretimden kaynaklanan artık ürünün çeşitli mekanizmalarla merkeze aktarılması, ikincisi ise doğu - batı istikametindeki ticaret yollarının ele geçirilmesi sonucunda buradan elde edilen paydı (Savran, 2011, 37 - 38). Askerî zümre, toplumun küçük bir bölümünü oluştururdu. Mensuplarının bir kısmı başkent (*pa-i taht*) İstanbul'da mukim olsalar da, pek çoğu da taşrada ikamet ederdi.

³ Eryılmaz (1992), Kâmûs-ı Türkî'de yer aldığı şekliyle, 19. yüzyılın bir aşamasına kadar *millet* kelimesinin günümüzdeki *din* ifadesine karşılık olarak, *ümme* kelimesinin ise, bugünkü *millet* ifadesine karşılık olarak kullanıldığını aktarır. Yazara göre, bu iki kavramın yer değiştirmesi, 19. yüzyılın sonlarında muhtemelen Ziya Gökalp'in tesiri ile olmuştu (Eryılmaz, 1992, 11-12).

⁴ Ortaylı (2005), millet sisteminin reaya - askeri zümre ayrımıyla örtüşmediğini, farklı milletlerden de askerî zümre mensup olanlar çıkabildiğini aktarır. Örneğin; *martolos* adı verilen hristiyan askerler, sipahi statüsünde bulunan Bulgar *voynuk* savaşçıları vb (Ortaylı, 2005, 67). Buna karşılık, Ortaylı'nın örneklerinin askerî zümrenin daha alt kademeleri için geçerli olduğu unutulmamalıdır.

1.1. XVII. Yüzyıla Kadar Üretimin Yapısı

Klasik dönemde memâlik-i mahrûsede iktisadî yapı tarıma dayalı olup, esas itibariyle piyasaya yönelik olmayan, geçimlik ve doğal faktörlerin neden olduğu dalgalanmalara açık bir durumdaydı. Genel olarak bakıldığında emek kıt, işlenecek topraklar ise buna oranla daha fazlaydı. Kentlerde ise esas olarak zanaat üretimi ve ticaret yaygındı.

1.1.1. Ziraat ve Hayvancılık, Köylüler, Köyler

Memâlik-i mahrûse nüfusunun büyük bir çoğunluğu köylülerden oluşurdu. Buna bağlı olarak iktisadî yapı da temelde köylülüğün elde ettiği gelirlere, dolayısıyla da ziraat alanındaki üretimden kaynaklanan zenginliğe dayanırdı (Karpas, 2002, 12-14). Vergi ve diğer yollarla devlete intikal eden kaynaklar da buna bağlı olarak büyük oranda tarım kesiminden çekilirdi.

1.1.1.1. Üretim

Toplumda ziraî üretimi gerçekleştiren ana hücre; bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükte toprağın kullanım hakkına sahip köylü aileleriydi. Bunların elinde, bir çift öküz⁵ ve bunun yanısıra *çiftlik*⁶ adı verilen, kanunnamelerle belirlenen büyüklüğü⁷ 60-150⁸ dönüm⁹ arasında değişen¹⁰ ziraî araziler bulunurdu (İnalçık, 1993a, 313). Bu üçlü yapı, Bizans dönemindeki *sevgarion*'a (Werner, 2014, 66) veya Roma'daki *iugum*'a benzemektedir ve parçalara ayrılması kesinlikle yasaktı. İnalçık (1985), Osmanlı klasik döneminde, bu üretici birimi merkeze alarak oluşan bu tarımsal üretim örgütlenmesini, *çift-hane sistemi* olarak tanımlar¹¹ (İnalçık, 1985, 105). Bu sistemde haneler, devlet tarafından hane reisi olarak kabul edilen erkeklerin adları ile kayıt altına alınırdı ve hem bir vergi birimi hem de bir üretim birimi olarak kabul edilirdi (İnalçık, 2000, 190). Tahrir defterlerinde her hane, aile reisinin

⁵ Klasik dönem Osmanlı tarımında bir çift öküz vasıtası ile kullanılan saban, tarım iktisadının ana üretim aracı idi (İnalçık, 1993b, 2).

⁶ Bir çift öküzlük, yani bir çift öküzün sürebileceği anlamında.

⁷ Ziraî arazilerin büyüklüğü, hem üzerinde çalışan ailenin beslenmesini karşılayacak bir üretime, hem de bu ailenin yeniden üretim masraflarının düşülmesinden sonra da, vergilerin ödenmesine izin verecek bir artık ürünün oluşumuna izin verecek şekilde olmalıydı (İnalçık, 2000, 190).

⁸ Pamuk (2007a) kuru tarımda arazinin her yıl yarısının nadasa bırakıldığı göz önüne alındığında, bir çiftçi ailesi tarafından fiilen ekilen miktarın 40-50 dönüm kadar olduğunu belirtir (Pamuk, 2007a, 40).

⁹ Buradaki dönüm ifadesi, günümüzdeki kullanımından farklı bir ölçüye tekabül etmekteydi. Yer yer değişmekle beraber, 1 dönüm arazi genel olarak 939,3 m² bir büyüklüğe sahipti (Nalbantoğlu, 1975, 53).

¹⁰ 15 ve 16. yüzyıla ait kanunnamelere göre, alâ araziler 60-80 dönüm, evsat araziler 80-100 dönüm ve ednâ araziler, yani kıraç topraklar 100-150 dönüm arasında belirlenmişti (Nalbantoğlu, 1975, 53).

¹¹ Çift-hane sistemi ve aşağıda ele alınacak olan esnaf loncaları sistemi, birlikte, Devlet-i Aliyye'nin geleneksel sisteminin bel kemiğini oluşturdular. Bu iki yapı, Tanzimât'a kadar varlığını korudu ve yine ilerleyen bölümlerde ele alınacak olan mekanizmalar vasıtasıyla devletin kontrolünde tutulmaya ve korunmaya çalışıldı (İnalçık, 2000, 190).

adına bir “ç” harfi ile belirtilirdi (İnalcık, 1993b, 7). Bu çiftliklerin sayısı, 16. yüzyılda bir milyonun üzerindeydi (Pamuk, 2007a, 40).

Ziraat ile uğraşan reayanın, faaliyette bulunduğu ve çıplak mülkiyeti devlete ait olan (Faroqhi, 1997, 61) araziler üzerinde sürekli olarak kiracı olması, ancak bu kiracılığın sonlanmayan bir sözleşme ile meydana gelmesi, aslında çift-hane sistemindeki köylülerin bu topraklara fiilen sahip olması anlamına gelirdi (İnalcık, 1998b, 18). Diğer yandan, bu uygulama temel bir birim olarak çift-haneyi esas alsa da, pek çok köylünün elinde bunun yarısı kadar (*nim-çift*) veya bundan da az (*ekünlü bennak*) tarım arazisi bulunurdu (Öz, 2007, 491). 16. yüzyıla gelindiğinde, elinde hiç kayıtlı toprağı kalmamış durumda bulunan topraksız köylülerin (*caba-bennak*) sayısında da önemli bir artış meydana gelmişti (Öz, 1997, 80).

Genel olarak bakıldığında, çiftliklerin önemli bir bölümü küçük toprak parçalarından oluşmaktaydı. Bunun en önemli nedeni, devletin bir yandan toprakların miras yoluyla bölünerek optimal büyüklüğün altına düşmesini engellemek istemesine karşın, bir diğer yandan da toprak üzerinde, kendi öngördüğünün dışında ayrıcalıklı bir sınıfın oluşumunun önüne geçmek için, toprak büyüklüklerini sınırlamasıydı (Nalbantoğlu, 1975, 54). Çiftliklerin parçalanmamasının bir yolu, mirasçı erkek çocukların babalarından kalan çiftlikleri ortaklaşa işletmelerinin sağlanmasıydı. Bu durumda, çiftlikten kaynaklanan vergiler de ortaklaşa ödenirdi. Eğer çiftçinin erkek evladı yoksa, kız çocuklar, kardeşleri, son olarak da aynı köyde bulunan topraksız köylülere sıra gelirdi (Yediyıldız, 1999, 478). Diğer yandan, çiftliklerin bulundukları bölgelerin adetlerine ve toprağın verim durumuna göre içerdikleri tarım arazilerinin büyüklükleri farklılaşabilirdi (Faroqhi, 2011, 159).

Tüm ziraî araziler, sadece reaya çiftliklerinden ibaret değildi. Bunların yanı sıra, askerî zümre mensuplarının bizzat kendilerinin işlettikleri araziler de vardı. Yaya, müsellemler¹² ve doğancı çiftlikleri, ayrıca timar sahibi sipahilere ait olan hassa çiftlikleri bunlardandı.

Timarlı sipahilere ayrılmış ve zaman zaman kılıç yeri olarak da anılan (Barkan, 1993, 394) hassa çiftliklerinin sayıları, reayanın kullanımına verilen çiftliklerden çok daha azdı¹³ ve bunlar aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınacak olan vergileri ödemezlerdi. Bunların köylerdeki ziraî üretimde çok önemli bir rolleri olmadığı söylenebilir (Özel, 1986, s. 187). Bu çiftliklerdeki üretim ortakçılık veya mukâta'a (kiralama) yöntemi ile yapılır, timarlı sipahiler veya bunların aile mensupları toprağı kendileri işlemezlerdi (İnalcık, 1993a, 314). Bu arazilerin kiralanması da, tamamen özel şartlara tabi sözleşmeler vasıtasıyla olur, bu sözleşmeler bir nev'i ortakçılığa dayanırdı. Sipahiler, bu topraklardaki üründen yarım veya dörtte bir hisse alırlardı (Barkan, t.y., 394).

¹² Yaya ve müsellemler (yaya askerler ve süvariler), Osmanlı'nın kuruluş dönemlerinde teşkilatlandırılmış ilk askeri birliklerdendi. Bunlar, savaş zamanında günlüğü iki akçe verilerek orduda istihdam edilir, sair zamanlarda ise kendilerine ayrılan çiftliklerinde tarımla uğraşır, ancak vergi ödemezlerdi (Yediyıldız, 1999, 480).

¹³ Osmanlı Devleti, sipahilerin köylülere ait çiftlikleri işgallerini ve burada tarımsal faaliyet yapmalarını istemezdi (İnalcık, 2000, 190). Hassa çiftlikleri, bir yönüyle böyle bir yasaklamanın bir sonucu olarak da görülebilir.

Yaya ve müselleme gibi askeri grupların elindeki çiftlikler ise, bunların katıldıkları seferler sırasında gördükleri bir takım hizmetlere karşılık olarak kendilerine verilirdi (Barkan, t.y., 394). Bu gruplar ekseriyetle topraklarını kendileri işlerdi (İnalçık, 1993a, 314).

Sayılanların dışında, mevat arazi üzerinde, bu arazilerin tarıma kazandırılması, yani şenlendirilmesi yoluyla askerî zümrenin özel mülk arazi sahibi olması da klasik dönemde söz konusu oldu. Bu tür bir mülkiyet tahsisi, Osmanlı Devleti açısından, üretimin genişlemesi için istenilen bir uygulamanın ödüllendirilmesi anlamına gelmekteydi. Ancak emek kıtlığı nedeniyle, bu arazilerde çalıştırılacak işgücünün bulunması da ciddi bir zorluktu (İnalçık, 1998b, 20-22).

Ziraî topraklarda uygulanacak tekniklerde coğrafi faktörler ve iklim koşulları oldukça önemliydi. Anadolu ve Balkanlar'ın iklim koşulları ile söz gelimi Mısır'da Nil Nehri'nin yatağını takip eden ve sulama kanallarına sahip verimli ziraat alanlarının ziraî koşulları ve verimlilikleri arasında farklılıklar vardı. Bazı bölgeler (örneğin Gürcistan) ziraata hiç elverişli değildi, bazılarında ise (örneğin Kıbrıs) iklim koşulları çok sınırlı bir alanda ziraat faaliyetine izin verirdi (Altundağ, 1947, 194-195). Genel olarak bakıldığında Devlet-i Aliyye'nin tüm bu yerlerde uzun dönemde oluşmuş ziraî geleneklere uygun bir yaklaşım içerisinde olduğu söylenebilir.

Ziraat üretiminde kullanılan temel yöntem, toprağın, toprak ve iklim koşullarına en uygun alet olan ve bir çift öküzle sürülen sabanlarla işlenmesiydi (Nalbantoğlu, 1975, 54). Bu sistem, hayvan gücünün yerini makinelerin aldığı dönemlere kadar büyük bir değişiklik göstermeden devam etti (İnalçık, 2018, 246). Sadece Balkanlardaki bazı büyük toprak sahipleri, sabanın yaptığı şekilde toprağı tırmık çekerek işlemenin ötesinde, hem çok daha derine işleyen hem de toprağı ters çevirmeye de yarayan bir alet olan pulluklara da sahiptiler (Faroqhi, 2006, 84). Öte yandan, mahsulün toplanmasında el orakları kullanılır, mahsul genellikle öküzlerin çektiğı kağnılarla taşınırdı (Güran, 1998, 87). Sabanla toprağın işlenmesinde öküz dışındaki hayvanların, örneğin at veya katırın kullanılması, bu hayvanların beslenmesi daha maliyetli olduğundan genellikle tercih edilmemekteydi. Toprak kullanımı açısından ise, ikili rotasyon sistemi, toprağın en verimli olduğu arazilerde dahi uygulanan bir sistemdi (Nalbantoğlu, 1975, 52). Bu sistemde her yıl toprağı farklı bitkiler ekilerek toprağın verimi yükseltilmeye çalışılır ve toprağın yarısı nadasa bırakılırdı. Bu sistemden çok daha yüksek bir verim sağlayan üçlü rotasyon sistemi ise, Avrupa'da 14. yüzyıldan itibaren uygulanagelmesine karşın, memâlik-i mahrûse ziraatında görülmemekteydi.

Köylülerin işledikleri ziraî araziler köylerin çevresinde yer alırdı. Bunlar, dağınık bir biçimde parsellenmiş, ancak büyüklükleri çift-hane sisteminde belirtilen kıstaslara uygun olmalarından dolayı birbirine benzer şekildeydi. Tarlaların konumlanışlarını ve parsellerin şekillerini belirleyen ise, arazinin jeolojik yapısıydı (Aköz, 2014, 176 - 177).

Açıklanan bu ziraat teknolojisi, ziraî üretim üzerinde bir takım kısıtlar doğurmaktaydı. Öncelikle, saban kullanımı köylülerin ekebilecekleri arazinin miktarını sınırlamaktaydı. Sabanın topraktaki otları

temizleyememesi gibi nedenler, iklim koşullarının müsaade ettiği zaman diliminin kısalığı ile birleşince, çiftçiler bir çift öküzle yılda sınırlı bir miktar araziye ekilebilmekteydi (Güran, 1998, 85 - 86).

Ziraat üretiminde göze çarpan en önemli meselelerden birisi, emek faktörünün kıt, toprağın ise buna oranla bol olmasıydı. Üretimde kullanılabilecek araç ve gereçler konusunda da bir kıtlık söz konusuydu. Nüfus yoğunluğunun düşük olmasının da etkisiyle, ekime elverişli araziler içerisinde fiilen ekilen arazilerin miktarı düşüktü (Çelik, 1999, 53). Bu arazilerin de verim düzeyleri, yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı, çok yüksek değildi. Ayrıca bazı senelerde meydana gelen kuraklıklar, dolu, sel, çekirge ve bazı böceklerin istilası gibi faktörler de özellikle hububat üretimini olumsuz etkilerdi. Bunlar bazen nüfusun belirli bölgelerden topluca göç etmesine yol açabilecek boyutlara varırdı (Akdağ, 1974, 144) (Güçer, 1964, 7-11).

Ziraî üretim konusundaki bir diğer önemli sorun, 16. yüzyılın sonlarında başlayıp, sonraki yüzyılın başlarında da devam eden Celalî isyanları gibi toplumsal karışıklıklar sonucunda köylülerin topraklarını terk etmeleri idi (Güçer, 1964, 19). Bu durum, ziraî üretimde azalmaya neden oldu. Tüm bu olumsuzluklara ulaştırma olanaklarının çok yetersiz oluşunun da eklenmesi gerekir. Karayollarında deve, at ve katırlarla yapılan nakliyat oldukça maliyetliydi. Üstelik, nakliye için yeterli hayvan bulunması da ayrı bir sorundu. Ordunun seferde olduğu yıllar, devletin topraklarında bulunan hayvanlar öncelikli olarak ordunun emrinde hizmete koşulurdu. Ayrıca kiralık hayvanların çoğu da sabit bir yerde bulunmayan konar-göçer aşiretlerin elindeydi. Bu nedenle ziraat ürünlerinin, özellikle de hububatın nakliyesi genellikle deniz veya uygun nehirler üzerinden yapılırdı, ancak bunun da gemilerin batması veya korsanlar tarafından yağmalanması gibi riskleri vardı (Güçer, 1964, 29 - 30 ve 33 - 34).

Bu özellikleri, memâlik-i mahrûse ziraatını kaçınılmaz olarak geçimlik üretimin egemen olduğu bir üretim yapısına mahkum etti. Her ne kadar merkezi otoritenin zayıfladığı 17. ve 18. yüzyıllarda özellikle Rumeli'de (Faroqhi, 1993, 298) ve Anadolu'nun batı kıyı bölgelerinde pazara yönelik tarım gelişmeye başlamış (Nalbantoğlu, 1975, 63) ve büyük çiftlikler ortaya çıkmış olsa da, bu durum genel tabloyu çok uzun bir süre değiştirmemişti (Tabakoğlu, 2010, 250 - 251). Dahası, ilerleyen başlıklarda açıklanacağı üzere, özellikle timar sisteminde vergilerin aynî olarak toplanması da, köylülerin kasabalardaki pazara yönelik üretimde bulunmalarını kısıtlamaktaydı (İslamoğlu, 1998, 73).

Buna karşılık köylüler hem mamûl mal satın almak, hem de aynî olmayan vergileri ödeyebilmek için pazara yönelir, buna uygun ürünler de yetiştirirlerdi (İslamoğlu, 1998, 73). Örnek olarak pamuk ekimi, hem köylülerin kendi kullanımı hem de kentlerdeki zanaatkârlara satılması amacıyla yapılırdı. Ayrıca,

nakliyenin kolay olmasından dolayı, deniz kıyılarında ve kentlerin çevrelerinde meyve ve sebzecilik¹⁴, bağ ve bahçe tarımı daha yaygındı¹⁵ (Pamuk, 2007a, 38).

Kullanımdaki ziraat topraklarının büyük bir kısmında, kuru tarım adı verilen ve bir sulama sistemi olmaksızın gerçekleştirilen üretim egemendi. Ürünlere bakıldığında, halkın gıda ihtiyacının karşılanmasındaki önemine koşut olarak hububatın merkezi bir öneme sahip olduğu görülür (Pamuk, 2007a, 38). Özellikle buğday ve arpa, en önemli ziraî ürünlerdi (Emecen, 1989, 240). Buğday ekimi, geniş bir iklim ve toprak skalasında yapılabilirdi. Toprağın kalitesine bağlı olarak, bire beş veya altı verimle ürün alınır, bir hektar araziden, 800 kg'a yakın ürün elde edilebilirdi (Pamuk, 2007a, 38). Memâlik-i mahrûsede buğday ekiminin en yoğun olarak yapıldığı başlıca yerler arasında Mısır, Teselya, Makedonya, Bulgaristan, Trakya ve Romanya sayılabilir (Tabakoğlu, 2010, s249). Önem açısından ikinci sırada gelen arpa ekimi de bu bitkinin özellikle hayvan yemi olarak kullanımından dolayı oldukça yaygındı. Arpa aynı zamanda kuraklık zamanlarında buğdayın yerine de kullanılırdı. Ayrıca çeltik, yulaf, burçak ve darı gibi ürünler de memâlik-i mahrûse ziraatında önemli yeri olan hububat ürünleriydi. Bütün olarak bakıldığında hububat ekiminin Anadolu'daki toplam tarım faaliyetinin %90'ını kapsaması, günümüzde, bu üretimin bölgede bir mono-kültür oluşturduğunun ileri sürülmesine yol açmaktadır (Öz, 2007a, s. 118).

Öte yandan, Avrupa'da olduğu gibi memâlik-i mahrûsede de, bu dönemde henüz kentler ve köyler arasında tam anlamıyla bir iş bölümünün gerçekleştiği söylenemez. Bu yüzden, köylüler, hem ziraat üretiminde kullandıkları malzemeleri hem de diğer ihtiyaçlarını kendileri üretirlerdi (Pamuk, 2007a, 38). Zaman zaman kendi hayvanlarından yün vb ürünler elde eder, giyim eşyalarını ve ayakkabılarını kendileri üretir ve tamir ederlerdi. Bunların yanı sıra, köylülerin bir kısmı terzilik, çul dokuyuculuk, bakırcılık, demircilik, semercilik ve hallaçlık gibi işlerle de uğraşırlardı (Yediyıldız, 1999, 479). Özellikle, ziraat arazilerinin zamanla küçülerek hanelerin yaşamını idame ettirmeleri açısından yetersiz kalmaları sonucunda köylülerin bir takım yan faaliyetlerle ilgilenmeleri zorunlu hale gelmişti (Aköz, 2014, 210).

Ziraî üretimin yanı sıra, hayvancılık da memâlik-i mahrûsede önemli bir iktisadî faaliyetti. Gerek Anadolu, gerekse de Balkanlar, hayvancılık faaliyetinin yapılabilmesi için ideal coğrafi koşullara sahip coğrafyalardı. Buralarda özellikle yüksek düzlüklerde yer alan çayırlar, güney eyaletlerinde de

¹⁴ Anadolu'daki kentlerin tamamında kentliler tarafından işletilen topraklar mevcuttu. Meyve ve tahıl üretimi yapılan bu topraklar, kentlerdeki gıda ihtiyacının karşılanması açısından önemliydiler. Faroqhi'nin (1993) 16. yüzyıl için Akşehir ve Karaman'a dair hesaplamaları, bu tarihlerde aşağı yukarı 3 ya da 5 vergi mükellefi köylünün 1 kentli vergi mükellefine yetecek bir üretimde bulunması gerektiğini ortaya koyar. Yine Faroqhi'ye göre, tarımdaki verim azlığı göz önüne alındığında, kentlilerin tarım faaliyeti ile uğraşmaları kaçınılmaz bir zorunluluk halini alır ve bu tür bir ilişki, 16. yüzyılda Akdeniz'in çevresindeki toplumlarda sıklıkla görülürdü (Faroqhi, 1993, 265, 297 ve 366). Osmanlı kentlileri yılın belirli dönemlerini bağ-bahçelerinde geçirirlerdi. Bu gelenek, 20. yüzyıl ortalarına kadar sürdü (Faroqhi, 1997, 66).

¹⁵ İstanbul, Bursa, Kayseri, Konya, Tokat ve Amasya gibi kentlerin etrafındaki köyler örneğin, bu anlamda gelişmiş bir durumdaydılar. Bunlar pazara yönelik üretimde daha fazla uzmanlaşmışlardı ve ihtiyaçlarını da şehirlerde kurulan pazarlardan elde etmekteydiler (Pamuk, 2007a, 39).

özellikle dağlık bölgeler hayvancılık için uygun alanlardı. Özellikle de Devlet-i Aliyye egemenliği altındaki Karadeniz kıyıları, Bulgaristan, İç Anadolu ve Kilikya bölgeleri bu anlamda önemliydi (Veinstein, 1991, s. 262). Hayvancılık, ordunun et ihtiyacının temin edilmesi gerekliliği, büyük şehirlerin aynı zamanda büyük et tüketim alanları olması ve ayrıca dericilik ve dokumacılık gibi sektörlerin gelişmişliği gibi nedenlerle (Tabakoğlu, 2010, s. 254 - 255), ziraat üretiminden daha kârlı ve bir ölçüde de daha önemli bir iktisadî faaliyetti.¹⁶ Özellikle kuruluş döneminde bu önem, deri ve yün gibi ürünlerin Anadolu'dan ve Balkanlar'dan Avrupa'ya ihracı yapılan ürünler arasında önemli bir yer sahibi olmasından (İnalcık, 2000, 77) da anlaşılabilir.

Başlangıçta, Anadolu'ya yönelik ilk Türkmen yerleşimleri ile gelen konar-göçer nüfus, burada mukim toplulukların ziraat faaliyetlerine zarar vermeksizin otlaklarda hayvancılık faaliyetini sürdürmeye başladı. Böylelikle, hayvancılık faaliyetinin gelişmesi için uygun bir ortam doğmuş oldu (Koç, 2006, s. 295). Konar-göçerlerin yanı sıra, henüz Anadolu Selçuklu Devleti döneminde ve daha sonraları beylikler döneminde de bilhassa askerî zümre üyeleri, büyük hayvan sürülerine sahip oldular. Devlet-i Aliyye döneminde, Anadolu'da kendi ihtiyaçları için iyi cins koyun yetiştiren sipahiler de bu faaliyetle uğraştılar (Tabakoğlu, 2010, s. 255). Örneğin, İç Anadolu'nun kuzey bozkırlarındaki arazilerin değerlendirilmesinde, en kârlı ve etkin yol hayvancılıktı. Burada mukim Cihanbeyli kabile konfederasyonunun her yıl İstanbul'a 300.000 koyun yolladığı bilinir (İnalcık, 2000, 207). Balkanlarda yer alan ve bölgenin ileri gelenlerine ait büyük çiftliklerde de en kârlı iktisadî faaliyet hayvancılıktı. Ege ve Marmara'da küçükbaş hayvancılık, yaygın olarak da koyun yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Hassa çiftliklerinde bir yandan davar yetiştiriciliği, diğer yandan da Hristiyan nüfustan olan korucularla ortaklık yapılarak koyun üretilirdi (Akdağ, 1974, s. 199 - 200).

Hayvancılık her ne kadar toplumun farklı kesimlerinin uğraştığı bir iktisadî faaliyet olsa da, konar-göçerler açısından, bunların tarımla çok sınırlı ölçüde bir münasebetleri olduğu için, temel bir faaliyetti. 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Anadolu'daki konar-göçer nüfus kendi ihtiyaçlarının temini için hayvan yetiştirmenin yanı sıra, mübadele amacıyla da bu faaliyeti sürdürmeye başlamıştı. Konar-göçerlerin hayvancılık faaliyeti, sadece kendilerinin ve sonraları da kentlerde yaşayan nüfusun et ihtiyacını karşılamaya yönelik değildi. Bunlar, aynı zamanda taşımacılıkta kullanılan develeri de yetiştirirlerdi (Faroghi, 2011, s. 166 - 167).

Öte yandan, özellikle çift-hane sistemi içerisindeki köylü aileleri açısından düşünüldüğünde, ziraatın, özellikle de hububat üretiminin iklim koşullarından fazlaca etkilenmesi, Anadolu'nun pek çok bölgesinde hayvancılığın aynı zamanda ek bir geçim kaynağı oluşunun önemli bir nedeniydi (Nalbantoğlu, 1975, 57). Biraz da bu yüzden, konar-göçerlerin yanı sıra yerleşik durumdaki köy nüfusunun da köylerin etrafındaki meralarda beslediği hayvan sürüleri vardı (Güçer, 1964, 13-14). Ancak, hayvancılık, konar-göçerlerin aksine, bunların temel iktisadi faaliyeti olmadı.

¹⁶ Buna bağlı olarak, hayvanlar üzerinden alınan ağnam vergileri klasik dönemde zaman zaman Osmanlı bütçelerinde dördüncü büyük gelir kalemi haline gelmekteydi (Tabakoğlu, 2010, 254-255).

1.1.1.2. Üreticiler

Buraya kadar kısa bir özeti verilen memâlik-i mahrûse ziraat ve hayvancılığını yürüten kesim, köylüler, konar-göçerler ve ortakçı kullardı. Bunlardan köylüler, köylü bir babadan doğan, devletin tuttuğu defterlerde köylü adıyla yazılan ve fiili olarak da bir köyde mukim bulunan kimselerdi (İnalcık, 2000, 223). Çift-hane sistemi ile ilgili olarak da belirtildiği üzere, devlet açısından temel üretim ve vergi birimi bu köylülerin oluşturdukları köylü aileleriydi. Bu aileler, erkek köylünün hane reisi olduğu, evlenmiş çocukların ve bunların çocuklarının da çoğu kez içerisinde yer almaya devam ettiği¹⁷ patriyarkal bir yapıdaydı. Erkek, köylü ailesinin reisi olarak üretim kararlarında yetkiliydi ve vergisel konularda da devletin muhatabıydı (İnalcık, 2018, 246). Erkek öldükten sonra, tasarrufunda bulunan üretim ve vergi birimi, erkek evladı tarafından işletilmeye başlanırdı (Öz, 1997, 80). Eğer bir erkek evladı yoksa, eşi, erkek çocukları çalışma yaşına gelene kadar *bive* adıyla çiftliği idare ederdi (İnalcık, 2000, 193).

Köylülerin hepsinin tam bir çiftlik sahibi olmadığından yukarıda bahsedilmişti. Bunların dışında, hiç toprağı olmayan bir köylü grubu da mevcuttu. Devlet-i Aliyye egemenliği öncesinde Bizans ve Balkan topraklarındaki *elefteroi* (özgürler) adı verilen ve toprak tasarruf etmeyen köylüler gibi memâlik-i mahrûsede de deftere kayıtlı olmayan, babasının evinden ayrılmış veya kaçak durumda bulunanlar gibi bazı köylüler köylülüğün, *topraksız köylüler* olarak adlandırılacak bir alt grubunu oluşturlardı (İnalcık, 2003, 117).

Öte yandan, memâlik-i mahrûsede ziraî üretimde köylülerin yanı sıra, savaş esirleri de kullanılır, bunlara *ortakçı kullar*¹⁸ denirdi. Ortakçı kullar, savaşlarda esir alındıktan sonra *servaj* usûlü ile çalıştırılırlardı. Bundan ötürü hukuki statüleri Avrupa'daki *serflere* benzerdi ve toplumsal anlamda da reayanın gerisindelerdi (İnalcık, 2003, 117). Bunlar, aslında köleydiler. *Kulluk* adı verilen köylerin çevresindeki ziraî arazilere yerleştirilirdi. Özellikle Bursa ve Biga dolaylarında, Rumeli ve Ege'de bu emekgücü türü yaygın olarak kullanılırdı (Aksoy, 1971, 38 - 39).

Ortakçı kulların çalıştıkları topraklar, çoğunlukla askerî zümrenin mülk ve vakıf statüsündeki topraklarıydı. Bu emek türü, bu anlamda önemli bir soruna çözüm olarak kullanılırdı. Zira, bu topraklarda, başka bir arazide kayıt altına alınmış reayanın işgücünden yararlanılması olanaksızdı. Elbette, bunun kayıtdışı bir biçimde gerçekleştirilmesi de mümkündü, ancak yine de ortakçı kulların bu arazilerdeki ziraî üretimde yaygın olarak kullanılmaları da söz konusuydu (İnalcık, 2003, 117). Ayrıca, bunlar yılın belirli dönemlerinde, diğer reaya yaptırılamayacak bir şekilde, beylik çayırları biçmek için angarya yoluyla çalıştırılırlardı (Barkan, 1939, 52). Bazı dönemlerde savaş esirlerinin

¹⁷ Hasat zamanlarında çiftteki emek gücüne, komşuların destek olmasıyla birlikte, daha fazla bir emekgücü eklenmesi olanaklıydı (Faroghi, 1997, 61).

¹⁸ Bu ifadedeki ortakçılık, başkasına ait bir toprağı işlediklerini, *kulluk* ise, özgür olmadıklarını gösterir.

mevcudu ilgili arazilerdeki üretim için yeterli gelmediğinde, köle pazarlarından ilave köle satın alınıp, ortakçı kul statüsünde toprağa yerleştirilirdi (Özbay, 2009, 157).

Ortakçı kulların üretim araçları ve ekimini yaptıkları tohumlar, toprağın durumuna göre askerî zümre üyesi, vakıf idaresi veya özel şahıslarca temin edilirdi. Elde edilen üründen tohum ve öşür ödemeleri düşüldükten sonra, geriye kalan miktar, ortakçı kul ve toprağın sahibi arasında 1'e 2 veya 2'ye 3 gibi bir oranla paylaşıldı. Ortakçı kulların başka işlerde çalışmaları, kendilerine sağlanan üretim araçlarını başka arazilerde kullanmaları veya hayvancılık faaliyeti ile ilgilenmeleri yasaklanmıştı (Barkan, 1939, 45). Ayrıca, bunların çocuklarının da kul statüsünde kalabilmesi için bazı düzenlemeler yapılmış, bunların dışarıdan evlenmeleri kanunnamelerle engellenmişti (Aksoy, 1971, 40). 1530'lardan sonra devlete ait kayıtlarda varlığı görülmeyen ortakçı kullar muhtemelen reaya statüsüne geçtiler ve bu toplumsal kategori ortadan kalktı (Werner, 2014, 374).

Osmanlı kırındaki gruplardan bir diğeri de konar-göçerlerdi. Türkmen (Batı Anadolu'daki adlarıyla *yörük*) ve Kürt aşiretlerinden oluşan konar-göçer grupları, Anadolu'daki nüfusun beşte birini oluşturmaktaydılar (Pamuk, 2007a, 39). Bunlar, büyük oranda hayvan yetiştiriciliği yaparlardı. Özellikle İstanbul çevresindeki konar-göçerlerin, İstanbul'un et ihtiyacını karşılama noktasında önemli rolleri vardı. Buna karşılık, daha sınırlı da olsa ziraî faaliyetlere yönelebildikleri ve buradan doğan vergi mükellefiyetleri bulunduğu da bilinir (Güçer, 1964, 16). Nitekim, konar-göçerler topraktan tamamen bağımsız topluluklar da değillerdi. Tamamıyla hayvan sürülerine bağlı bir yaşam sürdüren *göçebe* topluluklardan farklı olarak memâlik-i mahrûsedeki konar-göçerler, *kışlak* ve *yaylak* adını alan, belirli sürelerle ikamet ettikleri mekânlara sahiptiler. Köylülerden farkları, sadece ilkbaharda hayvanlarını da yanlarına alarak yaylaklara çıkmaları ve burada daha iptidâî koşullarda bir barınma olanağına sahip olmalarıydı (Halaçoğlu, 1988, 18-19). Diğer yandan, konar-göçerler, yaylak ve kışlak alanlarının etrafındaki pazarlarda çoğunlukla hayvansal ürünler ve dokumacılık ürünleri sunar, karşılığında kentlerde yapılan üretimden veya tarım üretiminden ihtiyaç duyduklarını alırlardı.

Bunlar, *il* veya *ulus* olarak adlandırılan topluluklar halinde yaşamaktaydılar. İllerin her biri de boy, aşiret, oymak, cemaat, oba ve mahallelere ayrılırdı. Boyların başında Arap konargöçerlerinde *şeyhler*, Türk konargöçerlerinde ise *beyler* bulunur ve bu toplulukların devletle ilişkilerini düzenlerlerdi (Yediyıldız, 1999, 481). Yerleşik köylülerdeki *hanelerin* konar-göçerlerdeki karşılığı ise *aul* (oğul) idi (Doğan, 1999, 383). Bu birimlerde, aynı çift-hane sistemindeki hanelerde olduğu gibi patriyarkal bir yapı vardı. Evin erkeği, devlet tarafından vergi mükellefi olarak görülürdü.

Konar-göçerlerin yaylak ve kışlakları arasında yer değiştirmeleri sırasında yerleşik köy toplulukları ile karşı karşıya gelmeleri sık görülen bir durumdu. Bunun nedeni, büyük hayvan sürülerine sahip bulunan konar-göçerlerin, bu sürülerini yaylakları ve kışlakları arasında veya aynı mevsim içinde farklı meralar arasında nakletmeleri sırasında ekilmiş ziraat arazilerine zarar vermeleri idi. Bunları önlemek için konar-göçerlerin hangi yolları izlemeleri gerektiği kanunnamelerde belirlenirdi (Güçer, 1964, 13 ve 16).

Devlet, konar göçerleri iskân etmeye ve çift-hane sistemindeki köylülük gibi, daha kontrol edilebilir kılmaya çalışırdı. Özellikle Celâlî İsyanları sonrasında bu girişimlerin dozu arttı. Bundan bağımsız olarak, konar-göçerlik nicel olarak azalma eğilimindeydi. Genel bir eğilim olarak 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu zümre giderek önem yitirmiş, 16. yüzyılda da bu durum sürmüştür. Diğer yandan aynı dönemde yerleşik köylü nüfusun arttığı görülür (Farooqi, 1997, 25).

1.1.1.3. Mekanlar

Tahrir defterlerinde genelde *karye*¹⁹ olarak anılan memâlik-i mahrûse köyleri, temel iktisadî faaliyetin ziraat olduğu yerleşim alanlarıydı. Bunların boyutları ile ilgili bir sınırlama yoktu. Ziraî üretimin yapıldığı ve bir kaç hanenin bir arada olduğu yerleşim yerlerine dahi karye denilebilirdi. Ancak en önemlisi, devlet açısından karye, ziraat ya da hayvancılık faaliyetinin yapıldığı herhangi bir yer değil, devlet tarafından yapılan sayımlarda bu şekilde kayıt altına alınmış yerleşimlerdi. Bunlar genellikle su kaynaklarına yakın yerlerde, deniz kenarlarında, ormanlık alanlarda, yolların yakınlarında ve dağ eteklerinde kurulmuş durumdaydılar (İnalcık, 2000, s. 222).

Köyler, 16. yüzyıl itibariyle çoğunlukla timar sistemi içerisindeydi. Ancak bir kısmı da mülk durumundaydı. Mülk durumundakiler, doğrudan padişah tarafından bir temlikname verilmesi yoluyla askerî zümre üyelerinden birilerine veya hizmet karşılığında bir cemaate mülk olarak sunulmuş köylerdi. Diğer yandan, bazı köyler devlet tarafından belirli görevlere mükellef kılınmıştı. Derbentçilik, madencilik ve çeltikçilik ile uğraşan köyler buna örnek olarak verilebilir (Aköz, 2014, 176 ve 209).

Köylerde yaşayan nüfus, sadece reayadan ibaret değildi. Askerî zümrenin bazı unsurlarının da köylerde mukim olması rastlanan bir durumdu, ancak bunların sayısı çok sınırlıydı (Öz, 1997, 77). Buna karşın, aşağıda tekrar ele alınacağı üzere, köylerde, buradaki nüfus içinden gelen ve devletle köyün münasebetini sağlayan *köy kethüdaları* ve *ihtiyar heyetleri* vardı.

Köylü ailelerinin ikamet ettikleri binalar genellikle kerpiçten yapılan ve içerisinde bir avlu barındıran tipteydi. Köylerin genel mimarisine ve yerleşim durumuna bakıldığında, köylülerin ikamet ettikleri evlerin bir düzene göre konumlandırılmadığı, olanaklar ölçüsünde ve ihtiyaçlar doğrultusunda evlerin inşa edildiği, sokakların düzensiz (çoğu kez sadece evler arasındaki boşluklardan ibaret) olduğu görülür²⁰ (Aköz, 2014, 176). Yukarıda ele alındığı şekliyle, memâlik-i mahrûse ziraatının ağırlıklı olarak hububat ekimine dayanması, buradaki köylerin çevresindeki ziraî arazilerinin bir koruma amaçlı çit gibi engellerle çevrelenmemesi sonucunu doğurmuştu (İnalcık, 2000, s. 226).

¹⁹ Bu kelime, köy kelimesinin Arapça'daki karşılığıdır: (قرية)

²⁰ Bunun bir istisnası, 19. yüzyılda Kafkas ve Balkanlardan gelen göçmenlere devletin kurduğu köylerdi. Bunlar, göçmen ailelerinin her biri için aynı büyüklükte evler ve tarım arazileri içerirdi (Aköz, 2014, 180).

Diğer yandan, memâlik-i mahrûse taşrasında, köylerden daha küçük birimler de mevcuttu. Pek çoğu eskiden terk edilmiş köylerden oluşan *mezraalar* (veya *ekinlikler*), terk edilen bu köy arazilerinde ziraat yapılması ile ortaya çıkardı. Mezraalarda tarımla uğraşan nüfus çevre köylerde otururdu ve buralarda kayıt altına alınırdı. Mezkur yerleşimlerin ortaya çıkışı, daha çok kırdaki güvenliğin sağlanamadığı dönemlerde köylülerin dağ yamaçları gibi yerlere yerleşmeleri ve aşağıdaki düzlüklerde kendilerine arazi edinmelerinin sonucuydu²¹ (İnalcık, 2000, 205). Mezraaları köylerden ayıran asıl unsur, bunlarla devletin kurdukları ilişkiydi. Burada zamanla kalıcı ya da geçici bir yerleşim meydana gelse de, kethüda veya imam gibi görevliler bulunmazdı. Bu anlamda da mezraalar, devlet tarafından köy olarak kabul edilmemiş olurdu. Fakat, parçası bulundukları köylere bağlı bir şekilde deftere kaydedilirler, dolayısıyla devlet tarafından köy ekonomisinin bir parçası olarak ele alınırlardı (İnalcık, 2000, 209 ve 211).

1.1.2. Zanaat ve Ticaret, Zanaatkâr ve Tüccarlar, Kentler

Memâlik-i mahrûsedeki kent nüfusunun temel iktisadî faaliyeti ziraat dışı alanlardaydı. Kentlerde üretilen mallar büyük oranda buradaki nüfusun ihtiyaçlarını karşılar, bir kısmı da ticarete konu olurdu (Pamuk, 2007a, 56).

1.1.2.1. Üretim

Kentlerdeki mal üretiminin ana omurgasını zanaat üretimi²² oluştururdu. Bu üretim, demir ve ahşap işlemeciliğinden dericiliğe, fırıncılıktan dokumacılığa kadar insanî ihtiyaçların çok geniş bir alanını kaplamaktaydı. Memâlik-i mahrûse kentleri tarihî gelişimleri itibariyle zanaat faaliyetlerinin yoğunlaştığı ve geliştiği merkezler oldular. Nüfusun kentlerde yoğunlaşması gibi faktörler bunda önemli olmakla beraber, kentlerde yüksek satın alım gücüne sahip durumda bulunan devlet görevlilerinin mukim bulunması ve bunlardan kaynaklanan talep de zanaat üretimi açısından oldukça önemliydi. Bu üretim her ne kadar yukarıda ele alındığı şekliyle köylerde de belirli düzeylerde yapılmışsa da, bu üretim köylerin egemen iktisadî faaliyeti değildi. Daha çok, üretimi yapan köylülerin kendi hanelerindeki ihtiyaçlarının giderilmesiyle sınırlıydı. Ancak bazı kasaba ve köyler zaman zaman kentlerdeki zanaat üretimine bir ölçüde entegre olabilmekteydi. Özellikle dokuma üretiminde eğirme ve dokuma işleri köylülerce yapılabilmekte, zaman zaman zanaatkâr köyler bile

²¹ Mezraaların ortaya çıkışı, bunun dışında farklı şekillerde de olabilirdi. Güvenlikle ilgili meseleler bir yana, kırsal bir nüfus fazlasının oluşması ve bunun daha önceleri terk edilmiş topraklara yönelmesi, mezraaların ortaya çıkmasının başlıca nedeniydi. Ayrıca, yaylak ve kışlakların da zaman içerisinde ziraata açılması sonucunda zaman içinde köylere dönüşmeleri sürecinde, bunların ilk aldıkları biçim de mezraa olabilmekteydi (İnalcık, 2000, 210).

²² Zanaat, “*insanların maddeye dayanan ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılan, öğrenimle birlikte tecrübe ve ustalık gerektiren iş, sınaat*” anlamına gelir (Eren et al, 1988,1663). Her ne kadar ziraat üretiminde de benzer niteliklerin bulunduğu söylenebilir de, zanaat adlandırması ziraat dışı üretimi tanımlamakta kullanılır.

ortaya çıkabilmekteydi (Faroqhi, 1993, 190). Kentlerde zanaat üretiminin temel birimi ise *zanaatkârlardı*. Bunlar, bir dükkana ve üretimlerini sürdürmeleri için gereken üretim araçlarına sahiptiler. Yanlarında çırak ve kalfa statüsünde yardımcıları bulunur, bunlar aynı zamanda işin nasıl yapıldığı konusunda zanaatkârın öğrencisi olurlardı.

Ortaçağ Avrupasında zanaat faaliyetini sürdüren üretim birimleri, kendi faaliyet kollarındaki diğer zanaat işletmeleri ile beraber bir *lonca* çatısı altında toplanırlardı. Bunlar, piyasa ve üretim koşullarını denetleyerek üyelerinin iktisadî faaliyetlerini belirli bir güvence ve istikrar içerisinde sürdürmelerini sağlayan meslek örgütleriydi. Bu denetimin bir unsuru, ilgili faaliyet dalında rekabetin engellenmesi ve üretimin sıkı kurallara tabi kılınması iken, diğer bir unsuru ise mesleğe katılımın uzun bir çıraklık ve sınanma sürecine bağlanarak zorlaştırılmasıydı. Bu yapılar, üretime olan katkıları, ödedikleri vergiler ve sağladıkları siyasî destek nedeniyle kent yönetimleri tarafından da desteklendiler (Pamuk, 2007a, 56-57). Osmanlı toplumundaki loncalar da bu modelin bir benzeriydi. Ancak fütüvvet anlayışı adı verilen bir akımla kaynaşmış bulunmaları nedeniyle, belirli farklılıklar da gösterdiler.

Arapça’da “genç erkek” anlamına gelen *feta* kelimesinden gelen fütüvvet, bu kişilerde olması beklenen ve istenen cömertlik, cesaret ve ahlâklılık gibi özellikleri işaret eder²³ (Uludağ, 1996, s. 260). Kökenleri İslam öncesine dayanan bu kavram, 9. yüzyılda genç ve bekar erkek nüfus arasında yaygınlaşan bir teşkilatlanmanın adı olmuş, ayrıca yine aynı yüzyıldan itibaren, tasavvuf inancı içerisinde de kendisine yer bulmuştu²⁴. Fütüvvet, son Abbasî halifeleri tarafından devletin ayakta kalmasına yardımcı olması amacıyla devletle bütünleştirilmeye çalışıldı ve geniş çalışan kitlelerini devlet disiplini ve kontrolü altında toplama işlevi gördü (İnalcık, 2013, 77) (Anadol, 2001, 12). Son olarak da Anadolu’da zanaatkârların teşkilatlanma ilkeleri üzerinde etkili oldu ve bu teşkilatlarla özdeşleşti (Ocak, 1996, 261). Bu özdeşleşme, Anadolu’daki Devlet-i Aliyye egemenliğinden daha eskilere dayanmaktaydı. Loncalar, henüz Anadolu’daki Moğol işgali döneminde *ahilik* adı altında fütüvvet ilkelerine bağlanmışlardı (Pamuk, 2007a, 58). Ahilik, siyasî iktidarın zayıfladığı bir ortamda işgale karşı direnen Türkmenlerin yanında yer almış (İnalcık, 2013, 70) ve kentlerdeki zanaatkârlar başta olmak üzere tüm toplumun ayakta kalabilmesinde önemli katkı sunmuştu (Kazıcı, 1988, 540 - 541). Ahiliğin iktisadî boyutu, Gazali’nin İslam yorumuna dayanması, kişinin geçimini sağlayacağı miktarın çok üzerindeki bir kazanç elde etmek için çabalamasını ahlakî eksiklik olarak yorumlamasıydı (İnalcık, 2018, 265). Bu anlayış, Devlet-i Aliyye döneminde loncaların teşkilatlanmasında belirleyici oldu (Yerasimos, 1976, s. 156).

²³ İnalcık (2013), *feta* adı verilen nüfusun otoritenin zayıfladığı zamanlarda yağma ve insan öldürmeye yeltendiğini, fütüvvetin de bu başıbozuk grupları eğitmekte kullanıldığını aktarır (İnalcık, 2013, 75-76).

²⁴ Bir yaklaşıma göre, 9. yüzyıldaki bu iki gelişme birbiri ile ilgiliydi. Buna göre, 9. yüzyılda gelişen tasavvuf inancı, aynı dönem ortaya çıkan ve toplumda ciddi bir etkisi olan fityân teşkilatlarına ilgi duymuş, bu teşkilatlar üzerinde etkili olabilmek için fütüvvet ilkelerine kendi yapısı içerisinde yer vermişti (Ocak, 1996, 262).

Selçuklu esnaf birliklerinin bir devamı olarak kent ve kasabalarda teşkilatlanmış bulunan (Sencer, 1999, 223) memâlik-i mahrûse loncalarında da, üretimin ve ticaretin farklı alanları²⁵, hatta, malların üretim aşamalarının her biri²⁶, farklı loncalarda²⁷ teşkilatlandı²⁸ ve kentlerin iktisadî hayatı büyük ölçüde²⁹ bunların denetimi altına girdi. Loncalar, bulundukları üretim kolunda üretimin niteliğini denetlediler, zanaatkârlar arasındaki rekabeti önlediler, esnaf gedikleri kurarak dükkan sayısından üretim düzeyine ve üretimin nerede satılacağına kadar pek çok konuda sınırlamalar getirdiler³⁰ (Pamuk, 2007a, 59).

Fakat, memâlik-i mahrûse loncaları her ne kadar kendilerinden önceki 13. yüzyıl uygulaması gibi ahilik ilkelerini içermiş olsalar da, ahiliğin Moğol işgaline karşı ön plana çıkan askerî ve siyasî unsurları Devlet-i Aliyye iktidarının güçlenmesine koşturarak yavaş yavaş kayboldu. 14. yüzyıldan sonra artık ahi teşkilatlarının daha çok iktisadî fonksiyonları ön plandaydı. 16. yüzyıla gelindiğinde bu teşkilatlar başlardaki kuvvetli ve bağımsız karakterinden uzaklaşmış, devletin koyduğu sıkı kurallara bağlı kılınmışlardı (Ergenç, 2012, 90). Bu dönemden itibaren ahilik ve onunla ilgili terimlerin yerini *gedik* veya doğrudan *lonca* gibi adlandırmalara bıraktığı³¹ söylense de, çok daha geç dönemlerde de ahilik ve yiğitbaşı gibi terimlere arşiv belgelerinde rastlamak da olanaklıdır (Kazıcı, 1988, 541) ve gedik kavramı, ilerleyen başlıklarda da ele alınacağı üzere loncalardan daha dar bir zümreye tekabül eder (Ergenç, 2012, 91-92).

²⁵ Örneğin, birbirlerine çok yakın sayılabilecek birer üretim alanında faaliyet gösteren pabuççu, paşmakçı ve çizmeciler ayrı ayrı loncalarda örgütlüydüler (Faroqhi, 1993, 203).

²⁶ Dericilik örnek olarak alındığında: canlı hayvan temin eden celepler, bunları kesen kasaplar, deri hammaddesini işleyen debbağlar, ham deriyi işleyen kavaf ve saraçlar, ayrı ayrı loncalarda teşkilatlandılar. Benzer bir mantıkla, koyun kasapları ve sığır kasaplarının da ayrı teşkilatları vardı (Kal'a, 1995, 426).

²⁷ Örneğin Evliya Çelebi'nin loncalarla ilgili en ayrıntılı dökümü sunan 1638 tarihli eserinde aktardığı geçit töreninde binden fazla loncanın adı sayılır. Ancak Evliya Çelebi, bunlara askerî zümrenin bazı kesimlerini, din görevlilerini ve suçluları da dahil eder ve genel olarak bakıldığında bu rakamda belirli ölçüde bir mübalağa aramak da gerekebilir (Yi, 2017, 71). Başka bir tahmine göre 17. yüzyılda İstanbul'daki loncaların sayısı 1109'du ve bunlarda 126.000 çalışan teşkilatlanmış durumdaydı (Kuban, 1996, 41). Aynı dönemde Kahire'de 260, Kudüs'te ise 100 kadar lonca bulunmaktaydı (Cohen, 2001, 4).

²⁸ İstanbul özelinde, bu teşkilat yapısı bir ölçüde farklılık gösterirdi. Şehrin büyüklüğünden dolayı, farklı noktalarında teşkilatlanmış, aynı iş koluna ait birden fazla lonca olabilmekteydi. Bu loncalar, kendilerine ortak bir temsilci belirleyebilmekteydiler (Kal'a, 1995, 428).

²⁹ Lonca sistemi dışında, tüccarların köylülere hammadde temin ederek kendi adına üretim yaptırması, ya da bilinen adıyla *verlag sistemi*, da Osmanlı klasik döneminde görülen bir uygulamaydı (İnalçık, 2018, 279). Fakat buna dair örnekler görece daha az sayıdaydı ve Hamid Sancağı ile Bursa gibi nispeten daha zengin bölgelerle sınırlıydı (Faroqhi, 2017, 22).

³⁰ Buna karşın, loncalara giriş ve çıkış 18. yüzyılda gedik adı verilen uygulamanın başlamasına kadar serbestti ve temel mesele devlete ödenecek vergilerle ilgiliydi. İlerleyen başlıklarda ele alınacak olan gedik uygulamasıyla bu durum değişecektir (Faroqhi, 2017a, 103).

³¹ Lonca kelimesi önceleri tüccarların esnafa satacakları malı depoladıkları ve satış işlemini gerçekleştirdikleri yerleri belirtmekte kullanıldı. Doğrudan esnaf örgütlenmelerini tanımlamak için kullanılması ise 17. yüzyıldan itibaren gerçekleşti (Kal'a, 2003, 211). Diğer yandan, loncalara işaret etmek amacıyla özellikle İstanbul'a ait mahkeme kayıtlarında daha çok *ta'ife* ve *hirfet* kelimelerinin kullanıldığı görülür (Yi, 2017, 72 - 73).

Loncalar hiyerarşik yapıda bir teşkilatlanmaya sahiptiler. Bu hiyerarşi, tekil zanaatkâr dükkanlarının içinde başlardı. Her üretim biriminde, deneyim olarak en alt düzeydeki çıraklar, belirli bir deneyim kazanmış kalfalar (halifeler) ve üretim aracının sahibi konumundaki usta (öğretici) yer alırdı³². Usta ile yapılan çıraklık sözleşmeleri³³ yoluyla (İnalcık, 2018, 276) istihdam edilen çıraklar üretim sürecinde doğrudan yer almaz³⁴, sadece üretimi izleyerek öğrenmeye çalışırlardı. Bunlar ancak kalfalığa yükseldikten sonra üretime katılır, belirli bir sınamadan geçtikten sonra da usta olmaya hak kazanırlardı³⁵ (Faroqhi, 1993, 343). Bu hiyerarşik yapının üzerinde, deneyimli ustalar arasından belirlenen *yîğitbaş*lar (diğer adıyla *server*ler) yer alırdı. Bunlar hammaddelerin temin edilip lonca üyelerine dağıtımı, ürünlerin niteliklerinin denetlenmesi (Pamuk, 2007a, 59), esnaf arasında disiplinin sağlanması, çırakların iyi bir şekilde yetiştirilmesi, loncada toplanan paranın idaresi (Özyüksel, 1993, 116) gibi görevleri yerine getirirdi.

Loncanın devletle münasebetini ve liderliğini seçimle göreve gelen, ancak kimi örneklerde devlet tarafından da *berat-ı şerif* verilen *kethûdalar* yürütürdü (Pamuk, 2007a, 58). Devletle münasebetin önemli bir parçası vergilerin³⁶ toplanarak devlete aktarılmasıydı (İnalcık, 2003, 158 - 159). *Kethûdalar*, mesleki standartların belirlenmesinden ve uygulanmasından, ilgili zanaat dalında gerekli hammaddelerin temin edilmesinden, uygun fiyatların belirlenmesinden ve kentte mukim olanlara ürünlerin yanı sıra düzenli mesleki hizmetlerin sunulmasından ve lonca üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları (mümkünse) kadıya nakletmeden³⁷ çözüme kavuşturmaktan sorumlu idiler (Cohen, 2001, 183). *Yîğitbaş*lar da aynı zamanda *kethûdaların* yardımcıları konumundaydılar. Öte yandan, *kethûdalar* lonca yönetiminin yükünü omuzlamaları karşılığında önemli bazı avantajlar elde ederlerdi. Ticarî bilgilere herkesten önce sahip olmaları, diğer lonca üyelerinin ödediği vergilerden muaf tutulmaları ve bazı örneklerde diğer zanaatkârlardan belirli bir ücret almaları bunlardandı (Cohen, 2001, 184).

³² Faroqhi (1998), 18. yüzyıldan önceki kaynaklarda kalfa adlandırmasının çok nadiren geçtiğini belirtir (Faroqhi, 1998; aktaran: Yi, 2017, 80).

³³ Bu sözleşmelerde ustalar, çıraklara belirli bir süre içerisinde o mesleği öğretme taahhüdünde bulunurlardı. Bu süre genellikle 1001 gün olarak belirlenirdi (İnalcık, 2018, 276).

³⁴ Buna karşılık, çıraklar zanaatkârların ev işlerinde de kullanılırdı (Faroqhi, 1993, 343).

³⁵ Cohen (2001), Kudüs loncaları örneğinde çırakların lonca üyesi olarak değil, ücretli işçi (ecir) olarak görüldüğünü aktarır (Cohen, 2001, 181). Fakat, İstanbul loncalarında çırakların yanısıra ayrı bir kategori olarak ücretli işçilerin bulunduğu görülür. Bunlara neden çıraklara ek olarak ihtiyaç duyulduğu ya da aralarında nasıl bir ilişki olduğu kaynaklarda net olarak ifade edilmez (Yi, 2017, 81).

³⁶ Verginin lonca kanalı ile ödenmesi, bir zanaatkârın lonca üyesi sayılmasında belirleyici önemdeydi (Faroqhi, 2011a, 17).

³⁷ Elbette, loncaları ve bunlara bağlı olarak üretim yapan zanaatkârları bağlayan bazı kurallar mevcuttu. Fütüvvet risaleleri bunların başında gelirdi. Bu risaleler (diğer adıyla fütüvvetnameler) fütüvvet/ahilik geleneğinin aktarıldığı, unsurlarının sıralandığı başlıca kaynaklardı (Faroqhi, 2017, 15). Bunlar, cömert olmak, alçak gönüllü olmak, doğru ve güvenilir olmak ve sadık olmak gibi bazı kişisel olumlu niteliklere vurgu yapan, ayrıca hangi davranışlardan kaçınılması gerektiğini de sıralayan metinlerdi (Anadol, 2001, 37). İlgili loncaya ait yönetmelik benzeri metinler ve fermanlara sirayet etmiş bulunan ve geleneksel uygulamalara dayanan bir takım kuralları (İnalcık, 2003, 159) da bunlara eklemek gerekir. Bu kurallara uyulmasının sağlanması öncelikle lonca *kethûdasının*, sonra da kadının göreviydi.

Kethüdâlardan farklı olarak lonca hiyerarşisinde bir de *şeyh*ler yer alırdı. Bunlar Anadolu loncalarında ilgili loncanın manevi önderleri konumundalardı ve fütüvvet meselelerine hakim, deneyimli zanaatkarlar arasından seçilirlerdi (İnalcık, 2003, 159). Güneydeki Arap eyaletlerinde ise şeyhler kethüdânın görevini de yerine getirirdi. Örneğin, Kudüs ve Kahire kentlerinde şeyh ifadesinin dinî bir anlam içermemekteydi (Cohen, 2001, 3). Öte yandan, Arap eyaletleri dışında kalan memâlik-i mahrûse coğrafyasında da 16. ve 17. yüzyıllarda lonca sisteminin olgunlaştığı ve dinî yönünden ziyade iktisadî yönünün ön plana çıktığı süreçte şeyhler loncalar üzerindeki egemenliklerini yitirdiler (Mantran, 1990, 340).

Sayılan görevliler, *duacı*ların, *nakiblerin*³⁸, *çavuş*ların ve *esnaf* ihtiyarlarının da eklenmesiyle ilgili loncanın idare heyetini oluştururdu (Kal'a, 1995, 427). Bu heyetin özellikle hammaddelerin lonca mensupları arasında dağıtılmasında önemli bir rolü vardı (Mantran, 1990, 72.) Öte yandan, lonca kethüdaları, kent kethüdalarına bağlıydılar. Bunlar, ilgili kentteki tüm loncaları temsil eden ve ayrıca denetleyen görevlilerdi. Kudüs ve Trablusşam gibi Arap eyaletlerinde bu tür bir görevi yerine getiren görevlilere *ahi baba* adı verilirdi (Cohen, 2001, 185).

Loncaların önemli bir işlevi, hammadde kıtlığı karşısında zanaatkârların hammaddeye erişiminin sorunsuz olmasının sağlanmasıydı. Lonca sistemi, hammadde ile zanaatkâr arasına karaborsa gibi uygulamalara yönelebilecek herhangi bir aracının girmesini engellemeye yönelir, dahası, hammaddenin üyeler arasındaki dağıtımında da rekabetçi bir yaklaşım sergilemez, bunların tüm üyelerce teminini gözetirdi. Bu sayede hiç bir lonca üyesinin işinden mahrum kalmaması sağlanmaya çalışılırdı (İnalcık, 2003, 162). Bunda dönem dönem daha az başarılı oldukları tahmin edilebilir. Tarım ürünlerine dayalı işlerde kıtlıklar, genel olarak da Avrupalı tüccarların hammaddeyi ülke dışına çıkarmayı başarması gibi durumlarda özellikle yoksul zanaatkâr olumsuz etkilenir, bazen de loncaların varlığına rağmen daha güçlü esnaf hammaddeyi elinde toplamayı başarırdı (Pamuk, 2007a, 60).

Diğer yandan, pazarın darlığı da loncaların oluşumunun ardındaki bir diğer rasyoneldi. Bu darlığın nedeni bir yandan ulaşım olanaklarının sınırlılığı, diğer yandan ise güvenliğin pek çok noktada tam anlamıyla sağlanamamasıydı (İnalcık, 2018, 298). Sadece çoğu küçük Osmanlı kentlerinden veya kasabalarından birisi ve etrafındaki az sayıda köyden oluşan bir alanda, fiyatları kıtlık ve enflasyon yaratmayacak kadar düşük, zanaatkarın yaşamını sürdürebileceği kadar yüksek bir düzeyde planlayabilmenin tek yolu, üretimin ve hatta dükkan sayısının bile belirlendiği lonca sistemiydi (İnalcık, 2003, 163). Fiyatların bu şekilde belirlenmesine ek olarak, üretimin niteliğinin de tüketiciyi koruyacak şekilde yine lonca sisteminde belirlenmesi, sistemin meşruiyetinin sağlanması anlamında önemli olmuştur.

³⁸ Nakibler, ilgili loncanın kethüdâsının geçici olarak şehir dışında bulunması veya yeni keyhüdânın belirlenmesi sırasında loncanın başında geçici bir süre kethüda bulunmaması gibi durumlarda vekaleten veya geçici olarak kethüdâlık görevini yürütürdü (Cohen, 2001, 184).

Öte yandan loncalar aynı zamanda birer sandık olarak da işlev gördüler. Loncaların tüm üyeleri, devlete transfer edilen vergiler dışında loncalara ayrı bir ödeme daha yaparlardı. Bu ödemelerin bir kısmının bir sandıkta toplanması sonucunda, bu kaynaktan hem sermayesi olmayan yeni ustalara sermaye sağlanır, hem de dükkanları zarar görenlere, yoksullara, evlenmek isteyenlere yardımda bulunulurdu (Sencer, 1999, 224).

Anadolu'daki büyük kentlerde zanaat üretiminin önde gelen kalemi tekstildi. Bunu dericilik, metal işleme ve gıda sektörleri izlerdi (Faroqhi, 1993, 41 ve 58). İpekli ve pamuklu dokumalar, ayrıca bunlardan daha az önemli olmakla beraber kenevir ve keten ürünleri, Anadolu'daki tekstil üretiminin omurgasını oluşturmaktaydı (İnalcık, 2018, 306).

Erzincan, Tokat ve Amasya'da dokuma üretimi belirgin bir öneme sahipti. Halep, Şam ve Antep'te lüks dokumalar üretilir, İstanbul'un Anadolu yakasında Üsküdar'dan Pendik'e uzanan alanda keten ekimi ve keten dokumacılığı yoğun olarak yapılırdı (Akdağ, 1974, 214) (Tabakoğlu, 2010, 258). Ayrıca Mısır'ın da keten ürünleri ünlüydü (İnalcık, 2018, 306). Ege, İç Ege, Afyon-İsparta-Burdur kentleri, özellikle de Hamid Sancağı büyük oranda pamuklu dokumacılığı ile uğraşırdı. Benzer şekilde Denizli'nin pamuklu dokuma ürünleri de ticarete konu olurdu (Akdağ, 1974, 214). 16. yüzyıl sonlarından itibaren Akdeniz kıyısındaki yerleşimler de pamuklu üretiminde önemli hale geldiler. Bergama ve çevresinde özellikle donanmanın ihtiyaçlarını karşılamak üzere pamuklu dokuma (astarlık kumaş) üretimi gelişmişti. Üretimde ihtiyaç duyulan iplik çevredeki bazı yerleşimlerden temin edilir ve Bergamalı zanaatkarlarca dokunurdu (Faroqhi, 1993, 159 ve 165). *Kirbas* adı verilen ve köylülerin sıklıkla kullandıkları (İnalcık, 2018, 306) kaba pamuklu kumaş da Anadolu'da, özellikle Kastamonu ve Çorum civarlarında, Hamid sancağından Kayseri'ye uzanan alanda, ayrıca Ege'de Tire, Bergama, Denizli, Menemen, Akhisar ve Nazilli'de üretilir (İnalcık, 2018, 306), Balkanlar ve Karadeniz'e de ticareti yapılırdı (İnalcık, 2003, 243). Benzer bir kumaş olan *kemha* ise İstanbul, Bursa, Edirne, Amasya ve Sakız'da dokunurdu (Kütükoğlu, 1999, 630).

Aba ve şayak dokumacılığı genellikle bugünkü Bulgaristan sınırları içerisinde kalan kentlerde gelişmişti (Kütükoğlu, 1999, 629). Yünlü kumaşların dokumacılığı ise, diğer dokumacılık türlerine göre daha seyrek görülürdü. Selanik'te hem Balkanlara ve Tuna'nın diğer tarafındaki topraklara pazarlanmak üzere (İnalcık, 2018, 279) hem de yeniçerilerin ihtiyacının temin edilmesi için yünlü giysiler dokunur, Manisa'da ise *velense* adı verilen bir yün dokuma ile *çuha* üretimi yapılırdı. Çuhanın üretildiği önemli bir yer Selanik idi. Bu çuhalardan yağmurluk (*bârânî*) ve elbise (*mirahûrî*) yapılırdı (Kütükoğlu, 1999, 627 - 628). Birgi ve Tire kentleri de yünlü dokumanın ön plana çıktığı kentlerdi (Faroqhi, 1993, 157 ve 171).

İpekli kumaş üretimi, Selçukluların Anadolu'ya İran'dan taşıdığı bir üretim sahasıydı. Henüz 13. yüzyıl gibi erken bir dönemde bile Anadolu'da gelişmiş bir ipek kumaş üretimi mevcuttu ve bu üretim dış ticarete de yönelmişti (İnalcık, 2018, 304). Bu ürünün üretiminde Bursa en önemli kenti. Üretim bu şehrin çevresindeki yerleşimlere de yayılmış durumdaydı. İpekli kumaş üretiminde uzmanlaşmış

zanaatkârlar Bursa'nın dışında Tokat ve Amasya'da yoğunlaşmışlardı (Faroqhi, 1993, 180 ve 190). Bu sanayi dalını besleyen ipek hammaddesi, İran'dan ve bir ölçüde de Mora'dan temin edilirdi (Tabakoğlu, 2010, 258). Ayrıca Lübnan'dan da Avrupa'ya büyük miktarda ham ipek satıldığı bilinir (İnalçık, 2018, 314). İpekli kumaşlar arasında en dikkat çeken, Bursa'da dokunan ve içerisinde altın ve gümüş tellerin de bulunduğu *serâser* adlı kumaşlardı³⁹. Ayrıca pamuk ve ipek karışımı *kutnu* adlı kumaş da Şam ve Bağdad'da dokunmaktaydı. Bağdad kenti ayrıca kadife dokumacılığında da önemli bir merkezdi (Kütükoğlu, 1999, 629 - 630).

Halı ve kilim üretimi Kütahya'da yoğun olarak yapılmaktaydı. Aydın sancağında da pazara yönelik kilim üretimi gelişmiş durumdaydı (Faroqhi, 1993, 172). Ayrıca Uşak, Kula ve Gördes gibi iç Ege kentleri de bu üretimde önemliydiler (Tabakoğlu, 2010, 259).

Dokumacılık faaliyetlerinin geliştiği bölgelerin hemen hepsinde kumaş boyamacılığı da yan bir zanaat alanı olarak gelişmişti. Kırmızı rengi elde etmekte kullanılan *kökboya* en kaliteli haliyle Anadolu'nun batısında, sarı rengi elde etmekte kullanılan *alacehrî* Kayseri başta olmak üzere orta ve güneydoğu Anadolu'da elde edilir, mavi rengi veren *çivit* ise ithal edilirdi (Kütükoğlu, 1999, 634).

Kürk üretimi Edirne ve İstanbul'da yaygındı (Tabakoğlu, 2010, 259). O dönemde sadece Anadolu'da üretilen tiftik kumaşları özellikle iç Anadolu kentlerinde dokunur, satıma hazırlanmaları ise Ankara'da gerçekleşirdi. *Sof* adı verilen bu kumaşlar, çoğunlukla Ermeni zanaatkarlar tarafından üretilir (İnalçık, 2018, 306), Venedikli, Leh ve İngiliz tüccarlar tarafından satın alınırdı (Faroqhi, 1993, 174 ve 178).

Köyler dışındaki neredeyse tüm yerleşimlerde dericilik önemli bir zanaat faaliyetiydi. Arşiv belgelerinde *sahtiyân*, *meşin* ve *gön* türü derilerden bahsedilir. Bunların en kalitelisi *sahtiyân* idi. Özellikle saraydan ısmarlanan ürünlerde Manisa *sahtiyânı* kullanılırdı. *Meşin*, daha ucuz, *gön* ise daha kaba bir deriydi (Faroqhi, 1993, 199 - 200). Deri malzeme üreten debbağhanelerde ayakkabı, eyer ve yular, ceket gibi ürünler de üretilirdi (Faroqhi, 1993, 202). İstanbul, pek çok zanaat dalında olduğu gibi dericilik alanında da önemli bir üretim merkezi konumundaydı. 17. yüzyılın başlarında Kazlıçeşme taraflarındaki tabakhane sayısı 700 gibi önemli bir düzeydeydi (Seyitdanlıoğlu, 2009, 57).

Maden işlemeciliği alanındaki üretim ise, daha çok askeri ihtiyaçların, tarım araçlarının ve ev gereçlerinin üretimine odaklıydı (Tabakoğlu, 2010, 265). Tokat'ta bakır eşya yapımı önemli bir zanaat koluydu. Ayrıca Kastamonu da lüks bakır eşyaların üretiminde uzmanlaşmış bir zanaatkâr topluluğuna sahipti. Ayrıca Anadolu'da gezgin şekilde faaliyetini sürdüren kalaycılar ve ibrikçiler de vardı. Bunlar hamamların kazanlarını ve evlerdeki bakır eşyaları bakım-onarıma tabi tutmaktaydılar (Faroqhi, 1993, 223 - 224).

³⁹ Bu kumaşlara altın ve gümüş gibi maddelerin eklenmesi işini *simkeş* adı verilen zanaat dalını sürdüren ustalar yapardı. Bunlar sıkı bir denetim altında darphaneden aldıkları hammaddeyi *simkeşhane* adı verilen yerde işlerler ve günlük üretimlerine dair bir takım sınırlamalara uymak zorunda kınılırlardı (Kütükoğlu, 1999, 637).

Zanaat faaliyetinden farklı olarak doğrudan bir mal üretimini içermeyip, tarım ve zanaat alanlarında üretilen ürünlerin kâr elde etmek amacıyla mübadele edilmesi anlamına gelen (Kallek, 2012, 134) ticaret, zanaat faaliyetleri ile iki şekilde ilişki içerisindeydi. İlki, ticaret faaliyetleri sayesinde zanaatkârların hammaddeye erişiminin sağlanması, ikincisi ise, zanaat üretiminin çıktısının bir bölümünün iç veya dış ticarete konu olmasıydı. Bu ikinci ilişki, kentin ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılmayan üretimin tüccarlar tarafından satın alınması anlamına gelirdi. Ancak, zanaatkârlardan yapılan her alım ticarî bir faaliyet olarak görülmezdi. Örneğin zanaatkârlar tarafından gerçekleştirilen üretimi çoğu kez aynı kent içerisinde pazarlayan küçük esnafın faaliyeti, ticaret kapsamında değerlendirilmezdi. Ticaret ile esnafılık arasındaki en önemli fark, ticaretin devletin sınırlamalarına, örneğin aşağıda ele alınacak olan *hisbe* türünden uygulamalara tabi olmamasıydı (İnalçık, 2018, 257).

Öte yandan, zanaatın ticarete eklenmesinde meydana gelecek bir değişiklik, özellikle ticarete yönelik zanaat imalatında önemli etkiler doğururdu. Zanaatkârlar, büyük oranda zanaatın kendisine dair dinamikler dışında, daha çok dolaşım alanına dair meseleler, örneğin diğer zanaat merkezlerinin rekabeti, savaşlar, ürünlerin ticareti üzerine konulan yeni kısıtlamalar, vergilendirmedeki değişimler gibi değişiklikler sonucunda üretim alanlarını değiştirmek veya başka bir yere yerleşmek zorunda kalabilirlerdi (Faroqhi, 2003, 9).

Devlet-i Aliyye'nin egemenlik alanındaki ticarî faaliyetler, ülkeye mal veya hammadde giriş çıkışlarını kapsadığı gibi, bu coğrafya aynı zamanda diğer toplumların kendi aralarında süren ticaretin, ya da memâlik-i mahrûse açısından bakıldığında “transit ticaretin” de güzergahı üzerindeydi. Mısır, Eflak ve Sırbistan gibi, memâlik-i mahrûse sınırları içerisinde kalsa da karşılık görece daha uzun mesafelerde yapılan ticaret bir tarafa bırakılırsa, kısa mesafeler arasında yapılan ticaret, hem kapasitesi hem de vergi geliri yaratma potansiyeli açısından ülke dışıyla yapılan ticaret veya transit ticaret kadar önemli değildi (Ortaylı, 1987, 174-175; aktaran: Tabakoğlu, 2010, 271). Buna karşılık, özellikle köyler ile kentler arasındaki ticaret, kentlerin gıda ihtiyacının temini başta olmak üzere bir dizi ihtiyacın karşılanması açısından oldukça önemliydi (Pamuk, 2007a, 66). Kasabalar ile köyler arasındaki iktisadî münasebetler, düzenli olarak kurulan bu yerel pazarlar yoluyla sağlanırdı⁴⁰ (Nalbantoğlu, 1975, 62). Bu pazarlar ekseriyetle Cuma günleri kurulurdu (Faroqhi, 1993, 72) ve buralarda hakim mübadele biçimi trampa⁴¹ idi (Nalbantoğlu, 1975, 62).

⁴⁰ Yerel pazarlar, derbentçilikle uğraşan köylerde, kervansarayların bulundukları yerlerde ve hatta konar-göçerlerin yazları ikamet ettikleri yaylaklarda da kurulurdu. Derbentçi köylerinde ve kervansarayların bulundukları yerlerde kurulan pazarlar kent ve kır arasındaki mal akımının sağlanmasından çok, transit ticaret için bölgeden geçen kervanların ihtiyaçlarının sağlanmasına yönelik olurdu. Bu pazarlarda bâc adı verilen, ileride ele alınacak vergilerin tahsil edilmemesi, bunları tüccarlar açısından çekici kılmaktaydı (Faroqhi, 1993, 75-76). Yaylaklardaki pazarlara katılan tüccarlar da, buradan tarım ürünü satın alıp, bunları kentlerde satar, ayrıca kentlerden satın aldıkları zanaat ürünlerini de konar-göçerlere satarlardı. Bu yerel pazarların görece büyük olanlarına Avrupalı tüccarlar dahi ilgi gösterirdi (Pamuk, 2007a, 39).

⁴¹ Buna karşın, bu pazarların nakit akışı açısından da belirli bir fonksiyonu vardı. Örneğin köylü ailelerinin nakdî vergileri ödemek için ürün satma ve aynı olarak ödedikleri bazı vergileri de nakde çevirme (Timar sahibine verdikleri ürünü pazarda satma) ihtiyaçları da bunları yerel pazarlarda yer almak zorunda bırakan faktörlerdendi (Faroqhi, 1993, 69).

Yerel pazarlar vasıtası ile sürdürülen ticaretin yanı sıra, kentler arasında gerek ziraat gerekse de zanaat ürünlerinin ticareti yapıldı. Memâlik-i mahrûsenin genişlemesine koşut, iç ticaret adı verilen bu ticaretin alanı da oldukça genişledi. Örneğin, Balkanlarda Devlet-i Aliyye egemenliği öncesinde var olan çok sayıda devletin ortadan kalkması, bunlar arasında eskiden bulunan gümrüklerin de kalkması anlamına geldi ve bunun sonucunda 15 ve 16. yüzyıllarda bölge ticareti önemli bir gelişme yaşadı (İnalcık, 2018, 301). Benzer bir gelişmenin 16. yüzyıldan itibaren Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'daki kentler arasındaki ticaret için geçerli olduğu da düşünülebilir. Fakat bu ticaret türünün, özellikle hacmen büyük boyutlara ulaşmadıkça dış ticaret ve transit ticarete kıyasla belgelenmesi daha zordur. Yine de, Faroqhi'nin (1993) ortaya koyduğu şekliyle, Cihanbeyli aşireti üyelerinin Sivas üzerinden Orta Anadolu'ya yönelik sürdürdükleri canlı hayvan ticareti gibi örnekler bu bağlamda verilebilir (Faroqhi, 1993, 68).

İç ticarete özellikle İstanbul başta olmak üzere büyük kentler, tarım ürünleri açısından alıcı, zanaat ürünleri açısından da satıcı konumundaydılar. Büyük kentlerin gıda ihtiyaçlarının teminine aşağıda değinilecektir. Ancak bu mutlak bir tablo değildi. Örneğin İstanbul'a Bulgaristan'dan demir ve Selanik'ten yünlü kumaş gibi tarım dışı ürünler de gelmekteydi (Faroqhi, 1993, 96).

Dış ve transit ticarete ise memâlik-i mahrûse tüccarları güneyde Mısır'dan ve doğuda İran'dan Anadolu'ya yönelen ve lüks malların ticaretini ihtiva eden bir ticareti kendilerinden öncekilerden devraldılar (Murphey, 2018, 57). Ayrıca 13. yüzyılda doğudaki Moğollar ile batıdaki Venedik ve ayrıca kuzeydeki Altınordu ile güneydeki Araplar arasında ticari ilişkiler gelişkin bir durumdaydı ve Anadolu bu ticaretin kesişim noktasında önemli bir işlev gördü. Bu sayede Bursa, Edirne (Tabakoğlu, 2010, 287), Ankara, Sivas, Kayseri, Aksaray, Konya ve Amasya gibi şehirler önemli ticaret merkezleri haline geldiler (İnalcık, 2003, 127).

Erzincan, Amasya ve Tokat'ın Devlet-i Aliyye tarafından alınması sonucunda İpek Yolu üzerinden batıya ilerleyen ticaret rotası Bursa'ya yöneldi. Antalya ve Alanya'nın alınması da doğu-batı yönlü ticaretin daha büyük bir bölümünün memâlik-i mahrûseden geçmesi sonucunu doğuran başka bir etken oldu (Tabakoğlu, 2010, 287). Batıdaysa Çanakkale'nin Devlet-i Aliyye denetiminde olması sayesinde Karadeniz ticaretinde Devlet-i Aliyye etkisi önemli derecede arttı. Ancak Cenevizlilerin Karadeniz ticaretindeki kontrolü ve üstünlüğü 1470'e, Venediklilerin Doğu Akdeniz ticaretindeki *yarı tekelci denetimi* ise 1450'lere kadar sürdü. 16. yüzyılda Suriye ve Mısır'ın egemenlik alanına girmesinin ardından ise, Doğu Akdeniz ticareti çok büyük oranda devletin egemenlik sahasından geçmeye başladı (Murphey, 2018, 66). Genel olarak bakıldığında 16. yüzyıl itibarıyla Devlet-i Aliyye donanması güney Akdeniz'deki, Kızıldeniz ve İran Körfezi'nin çıkışındaki tüm limanları ele geçirdiler. Karadeniz ticaretini ve İran üzerinden batıya yönelen kervan ticaretini kontrol altına aldılar. Böylelikle bölgede 7. yüzyıldan beri ilk kez Hint Okyanusu-Akdeniz ticaret yollarının tamamı tek bir devletin kontrolüne girmiş oldu (Mantran, 1995, 125-126).

Devlet-i Aliyye egemenliğinin bu ilk dönemlerinde batı (Avrupa) ile ticaretteki ortakları Venedik ve Cenevizlilerdi (Hourani, 2005, 308). Başlarda, Venedik açısından, Devlet-i Aliyye'nin Bizans topraklarını ele geçirerek batıya doğru ilerlemesi, bu topraklarda gümrük ve denetim sıkıntısı yaşamadan ticaret yapan Venediklilerin aleyhineydi ve iki devlet arasında bir takım gerilimlere de neden oldu. Ancak Venedik daha sonraları Devlet-i Aliyye ile uyumlu ticari ilişkiler yürütmenin yollarını da aradı (İnalcık, 2003, 139 - 140). 17. yüzyıldan sonraysa, Venedik ve Ceneviz'in yerini İngiltere ve Fransa aldı (Hourani, 2005, 308).

Genel olarak bakıldığında, uzun mesafeli ticaretin gerçekleşebilmesi için bölgeler arasındaki fiyat farklarının büyük olması gerekirdi (İnalcık, 2018, 264). Ayrıca, ulaşım teknolojisindeki yetersizliklerden dolayı uzun mesafeli ticaret yükte hafif, pahada ağır mallarda yoğunlaşırdı (Pamuk, 2007a, 67). Mücevherler, pahalı dokumalar, kürkler, baharatlar, ilaçlar, boyalar ve kokular bunlardandı (İnalcık, 2003, 168). Bu durum, nakliye olanaklarının buhar gücüyle çalışan gemiler ve demiryollarının gelişimi ile arttığı 19. yüzyıla kadar aşağı yukarı bu şekilde devam etti. Erken modern dönemdeyse uzun mesafeli ticaret, bir *kervancıbaşının* sevk ve idaresindeki kervanlar aracılığıyla sürdürülürdü. Ticaret kervanlarında at ve develer ve bir ölçüde de merkepler kullanılırdı. Köylü aileleri ise mallarını *kağrı* adı verilen arabalara koştukları öküzlerle taşırlardı. Öte yandan, hayvanların satın alınmasının ve bakımının pahalılığı nedeniyle sadece çok zengin tüccarlar kendilerine ait hayvanlarla ticaret yapma olanağına sahipti (Faroqhi, 1993, 60 - 63).

Devlet-i Aliyye toprakları doğuda İran, Çin, Hindistan ve Güneydoğu Asya ile batıda Avrupa arasındaki ticarete bir geçiş noktasıydı. Bu ticaret hattında ham ve işlenmiş ipek, diğer lüks tekstil ürünleri, Hindistan'dan gelen baharatlar⁴² (Pamuk, 2007a, 68) ve Çin porselenleri gibi lüks mallar doğudan, Avrupa'da üretilen yünlü kumaşlar, işlemeli kumaş ve kadifeler, bakır, altın ve gümüş sikkeler⁴³ ise batıdan gelen önemli ürünlerdi (İnalcık, 2003, 131).

Bu ticaret hattının doğu kesimindeki ilk güzergah, İran içinden kervanlarla Anadolu'ya ulaşırdı. Bu güzergahta İran'ın memâlik-i mahrûse ile olan ticaretinde ana ihraç maddesi ipekti. İpek hammaddesi, kervanlar vasıtasıyla Tokat veya Halep'e taşınır, buradan bir kısmı da Avrupa'ya satılırdı (Sümer, 1988, 19). Bu ticaret rotası büyük oranda Ermeni tüccarların kontrolü altındaydı (Mantran, 1995, 131).

Güneyde, Hindistan'dan Süveyş'e, oradan İskenderiye'ye ve İskenderiye limanından da Venedik ve diğer Avrupa limanlarına yönelik ticaret de doğu-batı yönlü ticaretin önemli bir bileşenydi (Brummett, 1994, 149 - 150). Ancak Hindistan'dan gelen büyük tekneler, ilerleyen bölümlerde izah

⁴² Avrupa'da baharat kullanımı ilk olarak Güneybatı Asya'daki haclı devletlerinin kurulması ile yaygınlaştı. Bunu, kentlerin gelişimine koşut olarak baharat kullanımının yaygınlaşması izledi. Bunun sonucunda Avrupa'nın baharata olan talebi zaman içerisinde büyük boyutlara ulaştı (İnalcık, 2000, 402).

⁴³ Doğudan gelen malların memâlik-i mahrûsedeki alıcısı konumundaki askerî zümre üyeleri, bu mallara verecek altın ve gümüşü ödemekte zorluk yaşamadılar. Ancak bu durum, memâlik-i mahrûsenin dış alımının dış satımından fazla olduğu ve İran ve Hindistan'da bu paranın daha değerli olduğu gerçeği ile birleşince, bu coğrafyadan doğuya doğru bir değerli maden çıkışına yol açtı (Mantran, 1995, 132).

edileceği üzere Kızıldeniz’de Cidde’den kuzeydeki bölümde güvenli seyredemediklerinden, Cidde limanından Kahire’ye ulaşan bir kervan yolu da önem kazanmış durumdaydı. Hindistan’dan Biladü’ş-Şam limanlarına ulaşan bir diğer ticaret yolu ise Kızıldeniz yerine Hürmüz boğazından İran körfezine girip, Basra, Bağdat, Ana ve Hit kentleri üzerinden ya da El Kuseyr ve Kerbela kentlerinden geçerek Halep’e ulaşan kervan yoluydu (İnalcık, 2000, 401 ve 407).

Bu transit ticaretin Avrupa içlerine⁴⁴ uzanan batı bölümünün öncesinde, İstanbul, Selanik, Kahire, Şam Trablusu, Beyrut, Basra, Cidde, Bağdat, İzmir (İnalcık, 2018, 298), Tebriz, Halep, Şam, Diyarbakır, Konya ve Bursa kentleri önemli bir konum elde etmiş durumdaydı (Pamuk, 2007a, 68). Bu kentlerin önemli bir kısmı doğu-batı yönlü bu transit ticarete bir nevi değişim merkezleriydi (*emporium*). Buralardaki tüccarlar Çin ve Hindistan gibi uzak yerlerden mal satın almak amacıyla kervanlar örgütler, gelen mallar bu kentlerde yerli perakendecilere veya batılı tüccarlara satılırdı (İnalcık, 2018, 298-299).

Bu kentler arasından özellikle Bursa, 14. yüzyılda İlhanlı Devleti’nin çöküşü ve Devlet-i Aliyye’nin büyük bir gelişim göstermesi sonucunda İran üzerinden gerçekleşen ticarete ön plana çıktı. Bu kent, sadece bir mal değişim merkezi değil, aynı zamanda İran’dan gelen ham ipeğin önemli bir müşterisiydi. Diğer bir önemli müşteri olan Halep’in de 1516-1517’de Devlet-i Aliyye egemenliği altına girmesi sonucunda, ipek hammaddesinin Avrupa’ya ulaşacağı tüm noktalar bu devletin egemenlik alanında kalmış oldu (İnalcık, 2003, 127 ve 131). Bu dönemde Bursa’nın ticaret hanlarını İtalyan tüccarlar doldurmaya başladı (Brummett, 1994, 146). 15. yüzyıl sonlarında bu kente her sene beş-altı İran kervanı gelir, kente en az 1.200 balya ipek taşırdı. Bu ürünlerin çoğunluğu kentteki ipek üretiminde kullanılırdı (İnalcık, 2018, 305). Ham ipeğin yanısıra, Halep’ten gelen ve Konya-Kütahya üzerinden kente varan kervanlar da Bursa’ya baharat ve pahalı kumaş boyaları taşırdı (İnalcık, 2018, 270).

Doğu-batı yönlü bu ticaret, sayılan kentlerdeki değiş-tokuşun ardından batıya doğru çoğunlukla Biladü’ş-Şam, Mısır ve Anadolu limanlarından deniz yolu ile devam ederdi. Devlet-i Aliyye egemenliğinin öncesinde de var olan bu ticarete, özellikle Venedik ve Ceneviz başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin hububat ihtiyacının karşılanması da önemli bir rolü vardı. Örneğin 15. yüzyılın başlarında Ceneviz gemileri Biladü’ş-Şam limanlarından aldıkları hububatı Sicilya ve Kırım’dan satın aldıkları hububat ile destekleyerek ülkelerine götürürdü (Brummett, 1994, 132). Bunun karşılığında doğu yönünde ise, örneğin Venedik Biladü’ş-Şam limanlarına külçe halinde bakır, yün ve ipekli dokumalar, kağıt, altın ve gümüş sikkeler taşıdıkları bilinir (İnalcık, 2000, 408).

⁴⁴ Bu hattın Avrupa ucunda, Avrupalı egemen sınıfların tüketimi bulunurdu. Avrupalılar, bu ticarete bir yandan yün dokumalar gibi ürünlerle, ancak diğer yandan da bakır madeni ile katılırlardı. Örneğin Venedikliler bu ticaretteki ödemeleri için kullandıkları bakırı Almanya’dan alırlardı. Alman topraklarının yanı sıra Fas, İspanya ve Anadolu da önemli bakır rezervlerine sahipti (Brummett, 1994, 150).

Yine doğu-batı yönlü ticaretin bir bölümü de Balkanlar üzerinden Avrupa'ya ilerlerdi. Bu coğrafyadaki Devlet-i Aliyye egemenliğinin genişlemesine koşut biçimde, bu ticaret yolunun karada devam eden bölümünün giderek daha büyük bir kısmı aynı devletin egemenlik alanından geçer hale geldi. Balkanlar Devlet-i Aliyye egemenliği altına girdikten sonra 16. yüzyılda *eşi görülmedik bir ekonomik gelişmeye* sahne oldu (İnalcık, 2000, 318). Bu dönemde Tuna nehri üzerindeki iskelelerle Edirne ve İstanbul gibi önemli kentler arasında transit ticaretin sürdüğü bir bağ kuruldu (İnalcık, 2000, 311). 1463 yılında Bosna Hersek'in Devlet-i Aliyye egemenliği altına girmesi ile beraber, Floransa ve Ancona ile memâlik-i mahrûse arasında Dubrovnik üzerinden yeni bir ticaret yolu da açıldı. Bu sayede, bu yolun üzerindeki Saraybosna ve Mostar gibi yerleşim yerleri gelişti (İnalcık, 2003, 141). Balkan coğrafyası kendi içinde de canlı bir ticaret ağına sahipti. Örneğin İtalyan kentlerinin Balkanlarla ticareti⁴⁵, Dubrovnik'in (İnalcık, 2000, 311), Arnavutluk ve Bosna-Hersek'in (İnalcık, 2000, 321) gelişiminde belirleyici oldu.

Devlet-i Aliyye'nin egemenlik sahasındaki bir diğer ticaret hattı ise güney-kuzey yönlü Doğu Akdeniz ticaretiydi. Güneyde Mısır ve Suriye limanlarını, kuzeyde ise Antalya ve Alanya gibi Anadolu limanlarını, özellikle de İstanbul'u içeren bu ticaret rotası, ticaretin yanı sıra ordunun ihtiyaçlarının temini anlamında da önemliydi (Pamuk, 2007a, 68). Bu ticarete Anadolu'dan Mısır ve Suriye'ye kereste, demir, Bursa ipeklileri, pamuklu dokumalar, halı ve kilimler, afyon, kürk, kuruyemiş ve zift ihraç edilirken; bahsi geçen limanlardan Anadolu'ya baharat, çivit, keten, pirinç, şeker ve sabun ithal edilirdi (İnalcık, 2003, 134) (Pamuk, 2007a, 68).

Kıbrıs Adası ile olan ticaret de bu bağlamda ele alınabilir. Erken modern dönemde adada Devlet-i Aliyye egemenliğinin sağlanmasından önceleri ticarî canlılığın kaynağı, Devlet-i Aliyye'nin sunduğu ahidnamelerden henüz yararlanamayan Avrupalı tüccarlardı (İnalcık, 2000, 411). Devlet-i Aliyye'nin adada egemen olmasından sonraysa memâlik-i mahrûsenin kalanı ile ada arasındaki ticarete önemli bir artış oldu. İstanbul'dan yola çıkan tüccarlar, Karaman ve Mut'dan geçerek Silifke'ye varır, buradan da Kıbrıs'a geçerlerdi (Faroqhi, 1993, 106-107). Kıbrıs'ın en önemli ürünü olan şeker kamışından elde edilen şeker, İstanbul'a, özellikle de saraya yollanırdı. Batı Akdeniz'e ise, adadan tuz ve pirinç ihraç edilirdi. Kıbrıs ayrıca önemli bir pamuk üretimine sahipti. Adada yetiştirilen pamuk, özellikle Venedik ile memâlik-i mahrûse arasındaki ticarete önemli bir yere sahipti (Faroqhi, 1993, 108 ve 159).

Devlet-i Aliyye donanması 15. yüzyılda Kuzey Karadeniz'de Kefe, Azak, Kili ve Akkerman limanlarını ele geçirdi ve İtalyan tüccarları bölgeden çekilmeye zorladı. Gerek Karadeniz'de sürdürülen ticaret, gerekse de bunun bir uzantısı olarak Boğdan ve Polonya'ya uzanan ticaret yolları

⁴⁵ Devlet-i Aliyye'nin Dubrovnik'in İtalya'ya gümüş satmasını yasaklaması (ki bu, bahsedilen ülkenin en kârlı ticarî faaliyetiydi denilebilir) bile, Dubrovnik'in ticarî gelişiminin Devlet-i Aliyye egemenliğinden olumsuz etkilemesi sonucunu doğurmadı. Dubrovnik gümüş ihracındaki zararını Devlet-i Aliyye'nin kendisine sağladığı ayrıcalıklardan yararlanıp Balkan ticaretindeki konumunu güçlendirerek aşacaktı (İnalcık, 2000, 317).

zamanla Venedik ve Cenevizlilerden Devlet-i Aliyye'nin kontrolüne geçti⁴⁶ (İnalcık, 2003, 135). Özellikle İstanbul'un ele geçirilmesi sonucunda Karadeniz Venedik ve Ceneviz tüccarlarına kapatıldı (Pamuk, 2007a, 68).

Karadeniz ticaretinde Kefe, Akkerman ve Kili limanları, güneydeki İstanbul, Sinop ve Trabzon limanları ile karşılıklı bir ticaret sürdürdüler. Bu limanlara İstanbul'dan Avrupa kumaşları ve Bursa ipeklileri, Hindistan'dan gelen baharatlar ve Ege bölgesinden gelen pamuklular, özellikle de yukarıda bahsedilen kirbas türü pamuklu dokumalar (İnalcık, 2018, 303) ihraç edilirdi. Sinop limanı, Kastamonu ve Amasya gibi yerlerden gelen pirinç, demir, pamuklu ve ipekli kumaşların kuzeye ihraç edildiği bir noktaydı. Trabzon limanından ise şarap, rakı, fındık ve gemi direği gibi ürünler yine kuzeydeki limanlara yollanırdı (İnalcık, 2003, 136). Kuzeydeki limanlardan güneye ise un, tereyağı ve tuz gibi temel gıda maddeleri (Pamuk, 2007a, 69), ayrıca balık, büyükbaş ve küçükbaş canlı hayvan, at ihraç edilir, ayrıca kuzey-güney yönlü olarak esir ticareti de sürdürülürdü (İnalcık, 2003, 137). İstanbul'daki saray, Kefe'den gelen sadeyağın da önemli bir alıcısı idi ve bu yüzden Kefe'de Devlet-i Aliyye adına tahsil edilen vergilerin bir bölümü saray için bu yağların satın alınmasında kullanılırdı (Faroghi, 1993, 114).

Bunların yanında Karadeniz'de Abhazlarla Sukhomi adlı liman üzerinden yürütülen ve 16. yüzyıl sonlarında büyük oranda kaçakçılık şeklinde sürdürülen ticaret de Karadeniz'deki ticarî faaliyetin bir parçasıydı. Memâlik-i mahrûse tüccarları Abhazlara silah, tuz ve meşin satardı; ancak özellikle silah satışı, bunların memâlik-i mahrûse köylerine saldırılar düzenlemeleri nedeniyle Devlet-i Aliyye tarafından engellenmeye çalışılırdı. Bu ürünler karşılığında Abazalardan ise genellikle esir satın alınırdı (Faroghi, 1993, 109).

Karadeniz ticareti, Devlet-i Aliyye'nin elindeki Anadolu topraklarında bulunan bakırın Venedikli ve Cenevizliler tarafından satın alınması anlamında da önemliydi. 16. yüzyılın sonlarında dahi, izin verilen Venedikli tüccarlar Karadeniz limanlarından ve bazen de İstanbul'dan bakır satın alırlardı (Brummett, 1994, 151).

1.1.2.2. Üreticiler

Devlet-i Aliyye topraklarındaki toplam nüfusun yüzde onluk bir bölümünü oluşturan (Pamuk, 2007a, 32) kentli nüfus, esas olarak buraya kadar açıklanan zanaat ve ticaret faaliyetleri ile geçimini sağlardı (İnalcık, 2003, 156). Bunlara ek olarak, tefecilikle uğraşan kesim ve aşağıda ele alınacak olan askerî zümre mensupları da kentlerde ikamet ederdi.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki kayıtlar, zanaatkârlar için 16. yüzyıldan itibaren ayrıntılı bilgiler sunar. Bu kayıtlarda zanaatkârlar genellikle *ehl-i hibre* olarak adlandırılır; bunların yanısıra devlete

⁴⁶ 18. yüzyılın sonlarındaki Küçük Kaynarca Anlaşması'na kadar, Devlet-i Aliyye açısından Karadeniz tekel durumunda bulundukları bir ticaret sahası olarak kaldı (Pamuk, 2007a, 69).

hizmet veren ve karşılığında maaş alan zanaatkârlara da *ehl-i hiref-i hassa* dendiği görülür. Ayrıca savaş dönemlerinde bazı esnaflar hizmet vermek üzere orduya alınır ve bunlara da *orducu esnaf* adı verilirdi (Kal'a, 1995, 423 - 424). Lonca sistemi sayesinde, zanaatkârlığın farklı kollarında faaliyet yürüten bu üreticilerin aralarında gelir ve servet açısından belirli düzeye kadar bir eşitliğin, yaşam ve üretim koşullarında bir benzerliğin bulunduğu⁴⁷ savunulabilir. Bu kapsama, zanaatkârların ürettiği malları çoğunlukla dar bir çevrede satan esnafın⁴⁸ da eklenmesi gerekir.

Esnaf ve zanaatkârlardan farklı olarak, kentlerin maddi olanaklar bakımından avantajlı bir durumda olan tabakası ise, diğer İslam toplumlarına benzer bir biçimde burada da tüccarlar ve ulema idi (Hourani, 2005, 282). Aşağıda askerî zümre bağlamında ele alınacak olan ulema ve kentlerde mukim diğer askerî zümre üyeleri bir tarafa bırakılırsa, tüccarlar memâlik-i mahrûse kentlerindeki zenginliğin sahipleri olarak ön plana çıkarlardı. Elde ettikleri zenginliğe kıyasla bunların kent nüfusu içerisindeki oranı ise muhtemelen bir hayli düşüktü (Faroqi, 1993, 91).

Tüccarlar, zanaatkârlar açısından bir yandan kendilerine hammadde temin eden ve mallarını satın alan önemli bir unsur iken, diğer yandan zaman zaman yine bunların ihtiyaç duyduğu hammaddeyi ülke dışına çıkararak onları hammaddeden mahrum bırakan güvenilmez unsurlar olarak görüldüler. 16. ve 17. yüzyıllardan itibaren kentli nüfus içerisinde ticarete ilgili *bezirgan* ve *madrabaz* gibi ifadelerin⁴⁹ aşağılayıcı anlamlar kazanması bu şekilde açıklanabilir (Pamuk, 2007a, 60) (İnalcık, 2018, 266). Tüccarların çok sevilmemesinin önemli bir nedeni de, bunların kâr olanaklarının lonca sistemindeki gibi kısıtlanmış olmamasıydı. Gerçekten de, Devlet-i Aliyye'nin egemenlik alanında yaratılan zenginlik, temel olarak tüccarların ve askerî zümre üyelerinin elinde birikirdi. Askerî zümre üyelerinin zenginliğinin ve servet birikiminin önündeki engeller, ilerleyen başlıklarda açıklanacaktır. Bunlardan farklı olarak, tüccarların zenginliğinin önünde ise bir engel yoktu (İnalcık, 2003, 168). Bunlar, köylülerin ve zanaatkarların tabi oldukları katı vergi rejimine de tabi değillerdi (Öner, 2005, 91). Üstelik, çıkarları doğrultusunda lonca benzeri teşkilâtlanmalara da gidebilmekteydiler. Örneğin Kahire ve Kudüs örneklerinde zanaatkarların yanı sıra tüccarlar da ayrı loncalarda örgütlenmiş durumdaydılar (Cohen, 2001, 4).

⁴⁷ Burada elbette önemli istisnalar da vardı. Örneğin Bursa'daki kadife dokumacıları gibi, dış ticarete yönelik üretim yapan ve elli kadar tezgaha sahip olan zanaatkârlar bu bağlamda düşünülebilir. Bunlarla yanlarında çalışan işçi ve kalfalar arasında önemli bir farklılaşma meydana gelmişti (İnalcık, 2018, 275). Örneğin Faroqi (1993), şikayet defterlerine dayanarak klasik dönemin hemen sonrasında (17. yüzyıl ortalarında) Bursa'da onar adet debbağhaneye sahip duruma gelen altı kişiden bahseder (Faroqi, 1993, 195). Ancak, zanaat üretiminin ekseriyetinde, tüm eşitlikçi önlemlere karşın belirli bir zenginlik düzeyine ulaşan ustalar loncalardan ayrılmak zorunda kalır, tüccar olarak değerlendirilirlerdi (İnalcık, 2003, 163).

⁴⁸ Esnaflar, zanaatkârlar tarafından yapılan üretimi lonca sistemi dahilinde satan, daha sınırlı bir çevrede ticarî faaliyetle ilgilenen bir gruptu. Bunlar, bölgeler arası mal alım-satımı ile uğraşan veya daha uzak yerlerden gelen malların satımını yapan (İnalcık, 2018, 257) tüccarlara göre daha düşük bir zenginliğe sahiptiler (İnalcık, 2003, 167-168).

⁴⁹ Bezirgan kelimesi, *alışverişte yüksek kârı amaçlayan veya mesleğini sadece kazanç için kullanan kimse* anlamında, madrabaz kelimesi ise *hile yapan* anlamında bugün de kullanılır (Türk Dil Kurumu, 1988, 180 ve 975)

Tüccarların devlete karşı loncalardan veya köylülerden farklı olarak bazı pazarlık olanakları da vardı. En azından, transit ticaretle uğraşan büyük tüccarlar açısından, bunların faaliyetlerini daha düşük gümrük vergisi sunan ülkeler üzerinden yürütmelerinin bazı durumlarda olanaklı olması bu bağlamda düşünülebilir. İran'dan gelen malların Rusya üzerinden Avrupa'ya naklinin olanaklı olması buna bir örnek olarak verilebilir (Faroqhi, 2003, 16-17). Bu, maliye terminolojisindeki *ayakla oy kullanma* (*voting with feet*) benzeri davranışı sergilemenin çiftçiler açısından çift-hane sistemindeki karşılığı *çiftbozan olmak* (ve aşağıda açıklanacağı üzere zorla geri getirilmek), şehirdeki zanaatkârlar açısından ise göç edip başka bir şehirde bir başka loncaya girememesi riskini göze almaktır. Öte yandan, ticaretin olağan riskleri ve maliyetler dışında, tüccarları belirli bir ticaret rotasında kalmaya zorlayan herhangi bir güç de yoktu.

Genel olarak bakıldığında ticarî faaliyet Devlet-i Aliyye sisteminde istenilen, övülen ve korunan bir faaliyet oldu (Genç, 2007, 207). Burada, Güneybatı Asya devlet geleneğinde ticarete verilen önem⁵⁰ kadar, tüccarlar ve askerî zümre üyeleri arasındaki ilişkiler de önemlidir. Bu zümrenin kırılgan zenginliği, bir yandan vakıf sistemi ile güvence altına alınırken, bu zenginlik diğer yandan da bunların tüccarlar ile kurdukları *mudaraba* türü ortaklıklarda⁵¹ işletilirdi (İnalcık, 2003, 168). Oldukça yaygın durumdaki bu ortaklıklar, devlet aygıtı ile tüccarları birbirine bağlayan bir mekanizma olarak görülmelidir. Tüccarları askerî zümre ve devlet aygıtı ile bağlayan bir diğer unsur ise, bunların aşağıda ele alınacak olan iltizam ortaklıklarında yer almalarıydı. Mültezimlik, tüccarların siyasî bir güç elde

⁵⁰ Bu önem, İslam devletlerinin tümünde iktisadi ve mali yapıların şekillenmesinde belirleyiciydi. Dinin temel kuralları arasında yer alan hac vazifesinin dahi, aynı yukarıda ele alındığı şekliyle kasabalarda yerel pazarların toplu halde ibadet edilen Cuma günleri kurulması örneğinde olduğu gibi, ticaret ile yakın ilişki içerisinde bulunduğu savunulabilir. İslam Dini kurallarına göre, hac görevi, sadece iktisadi refahı belirli bir düzeyin üzerinde olan kişiler için zorunlu tutulmuştur. Bu durum, hacıların önemli bir kısmının ticaretle uğraşan varlıklı kimseler olması sonucunu doğururken, hac dönemi boyunca ticaret yapmanın serbest olması, bu dönemde Mekke ve Medine şehirlerinin adeta birer fuar halini almasını sağladı (Çizakça, 2011, 16 - 17). Hac döneminin ardından Mina'da kurulan ve hiç bir satış vergisinin alınmadığı panayır, bu durumun önemli bir göstergesiydi. Ayrıca, hacla bağlantılı büyük çaplı ticaretin yanı sıra pratikte her hacı adayını, en azından masraflarının bir kısmını karşılamak amacıyla yanında belirli miktarda gıda maddesi getirir ve bazen de yanında satmak üzere gıda dışı ticaret malları götürürdü (Faroqhi, 2003, 22-23). Ticaret devlet açısından da istenen bir faaliyetti. Tüccarların gümrüklere bıraktıkları vergi gelirleri, mültezimlik yaparak maliyeye yardımcı olmaları, askerî zümrenin talep ettiği lüks malları temin etmeleri, ayrıca devlet için ajanlık ve temsilcilik faaliyetlerini yapmaları, bunların Güneybatı Asya devlet geleneğinde ayrıcalıklı bir katman olarak görülmeleri sonucunu doğurdu (İnalcık, 2018, 263).

⁵¹ *Commenda* türü ortaklıklar (*mudaraba*, *mukarada*) yoluyla nakit servetler ticarî sermayeye dönüştürdü (İnalcık, 2018, 258). Bu ortaklıklar sermayeye sahip olanların, bir faiz getirisi elde edemeyecekleri bir hukuk sistemi içinde tüccarlara sermaye sağlamalarının yolunu açtı. Sefere çıkan tüccarla kârı bölüşmek üzere yapılan bir sermaye yatırım sözleşmesi olan (İnalcık, 2018, 258) *mudaraba*, bunların en yaygınlarından. *Mudaraba* türü ortaklıkta bir *müvekkil*, sermayesini bir *vekile* (*mudarib*) emanet eder; vekil, müvekkilinin sermayesini ticaret yaparak işletir ve aralarındaki anlaşmada belirtilen dönemin sonunda ana paranın tamamını ve kârın önceden anlaşılmış bir miktarını da müvekkile öder. Vekil, sadece üçüncü kişilerle yaptığı işlemlerden sorumludur, çünkü bunların müvekkilden haberi dahi olmayabilir (Çizakça, 2011, 28 - 30). *Mudaraba* türü ortaklıkların özelliği, kredi mekanizmasından farklı olarak riskin sermaye sağlayan taraf (müvekkil) tarafından üstlenilmesidir. Bu yüzden bu tür bir ortaklıkta aşırı borç vermek riskliydi. Sonuçta, seyahati yapan ortak, soyguncuların veya aç gözlü mültezimlerin saldırısına uğrayabilirdi. Riskin bu şekilde dağılımı bu ortaklıklarda aynı aileden veya topluluktan vekillerin tercih edilmesini güven sağlayıcı bir unsur kıları (Faroqhi, 2003, 168)

etmesinin yegane yoluydu da aynı zamanda⁵² (Faroqhi, 2003, 16). Çünkü, tüccarlar açısından önemli bir sorun, bunların, zenginleşmelerine karşılık, bu zenginliklerini siyasi bir güce çevirememeleriydi (Karpat, 2002, 31).

Öte yandan, ticaretle ilgili belgelerde ticarî faaliyeti yürütme biçimlerine göre iki tür tüccar tanımlanırdı. İlki, kendisi bizzat katılarak kervan veya deniz ticareti ile uğraşan *tâcir-i saffar*, ikincisi ise bulunduğu merkezden ticarî işlerini sürdüren *tâcir-i mütemakkin* idi (İnalcık, 2018, 259). Ayrıca Devlet-i Aliyye topraklarında ticaretle uğraşan kimselerin bir kısmı Devlet-i Aliyye tebaası iken, diğer bir kısmı ise farklı ülkelerin tebaası olan tüccarlardı. Yerli tüccarların yanı sıra, memâlik-i mahrûse kentlerinde önemli miktarda yabancı tüccar da bulunurdu. Daha 15. yüzyıldan itibaren memâlik-i mahrûsenin önemli ticaret kentlerinde Venedikli, Cenevizli, Napolili, Lehistanlı, Hollandalı, İngiliz, Fransız ve Ayrıca İranlı tüccarlar mukim durumdaydılar (Uzunçarşılı, 1988, 293). Memâlik-i mahrûse kentlerinde ayrıca yabancı devletlerin temsilcileri, yabancı tüccarlar, gezginler, köylerden gelen işsizler, seyyar satıcılar gibi gruplar da bulunurdu (Yediyıldız, 1999, 476).

1.1.2.3. Mekanlar

Kentler, temel iktisadî faaliyetin tarım olduğu köylerden farklı olarak, zanaat ve ticaret faaliyetlerinin yoğun olarak görüldüğü, buna ek olarak idarî, siyasî, askerî ve dinî meselelerle ilgili işlerin de yürütüldüğü mekanlardı (Yediyıldız, 1999, 471). Bu mekanların ayırt edici özelliklerinden biri de, buralarda nüfusun mahallelere bölünmüş bir şekilde ikamet etmesiydi (Şahin, 2010, 446).

Devlet-i Aliyye egemenliği altındaki kentler⁵³, temel öğelerini cami, pazar ve hamamların oluşturduğu İslam kent geleneğinin ve *iç kale*, *şehristan* (zanaatkârların mukim olduğu yerler) ve *rabad*'dan

⁵² Buna karşın, askerî zümre üyelerinin ticarî-iktisadî güç elde etmeleri daha kolay ve yaygındı. Ticaret amaçlı kullandığı gemisi ile ticaret yapan bir Kaptan Paşa (Kaptan-ı Derya, günümüzdeki Deniz Kuvvetleri Komutanı) görülebildiği gibi, mültezimlerin hatta zaman zaman yeniçerilerin dahi ticarî gemileri olabiliirdi (Faroqhi, 1993, 116-117). Zenginleşmelerinin bir üst sınırı tanımlanmamış olsa da, tüccarların askerî zümreden daha yüksek bir zenginliğe sahip olması istisnâ bir durumdu. Faroqhi (2003), 15. yüzyılın sonları için Bursa kadı sicilindeki tereke defterlerinden yola çıkarak Bursalı tüccarlara dair bir panorama sunar. Burada ele aldığı tüccarların servet düzeyleri arasında ciddi farklılıklar bulunur. Faroqhi'nin ele aldığı tüccarların bazıları vefat ettiklerinde iflas etmiş durumdaydılar. Ancak bazılarının ise ciddi miktarda serveti vardı. 32 tüccarın servetlerinin aritmetik ortalaması 40.000 akçenin biraz üzerindeyken, bu serinin medyan değeri ise 22.811 akçeydi (Farqhi, 2003, 163-164). Benzer bir analizi 15. yüzyılın ortaları için İnalcık (2018) yapar. Buna göre, en yüksek tüccar terekesi 200.000 akçe (4.500 altın) tutarındaydı (İnalcık, 2018, 269). Yine İnalcık'ın (2018) verdiği rakamlara göre, 17. yüzyıl başlarında Edirne'de ölen askerî zümre üyesi Bayram Bey'in terekesi 352.000, Memi Bey'inki 760.000, Bostancıbaşı Süleyman Ağanınki ise 1.217.000 akçeydi (İnalcık, 2018, 290). Bu anlamda, askerî zümre üyelerinin tüccarlara nazaran çok daha büyük bir zenginleşme olanağına sahip olduğu söylenebilir. Diğer yandan, tüccar kesimi içerisinde, uğraştıkları iktisadî faaliyetin niteliklerinden dolayı zenginlik olarak askerî zümre en yakın grup sarraflardı. Bunlar kıymetli madenlerin ticareti ve dış ticaret ile uğraşır, zanaatkâr, esnaf ve tüccarlara kredi temin eder, bunlara ek olarak devletle aşağıda ayrıntılı şekilde ele alınacak olan iltizam ilişkisinde bulunurlardı (İnalcık, 2018, 296). Bu verilerin yanı sıra Genç (2014) de, devlet tarafından izin verilen %5 ila %15 düzeyindeki kâr oranları ile sermaye birikimi yapmanın olanaklı olmadığını belirtir ve tereke defterlerine bakarak tüccar ve esnafın terekelerinin düşüklüğüne vurgu yapar (Genç, 2014, 12).

⁵³ Devlet-i Aliyye metinlerinde kentler için *nefs* kelimesinin kullanıldığı da görülür. Bu ifade esas olarak belirli bir iktisadî kapasitenin üzerindeki kentleri tanımlardı. Ancak bazı durumlarda daha ufak ve tarımla uğraşan kentler için de kullanıldığı olurdu (Emecen, 1989, 47).

(varoşlar) oluşan Orta Asya kent yapısının bir senteziydi. Bu sentezin sonucu, cami, bedesten ve imaretleri merkeze alan bir kent türü oldu (Ergenç, 2012, 87 - 88). Ayrıca, Anadolu ve Balkan kentlerinin hepsinde birer kale vardı. Fakat, Devlet-i Aliyye egemenliğinin henüz erken dönemlerinden itibaren bu kentlerdeki yerleşimler kalelerin dışına doğru genişlemeye başladı ve sayılan kentlerin tamamı zamanla açık kentler halini aldı (Şahin, 2010, 446).

Devlet-i Aliyye topraklarındaki kentlerin bir kısmı Bizans ve Selçuklu dönemlerinden itibaren özellikle transit ticaretten dolayı görece olarak gelişmiş bir ticari hayata sahip olan ve deyim yerindeyse “miras alınan” kentlerdi. Bunların dışında kalanlar ise görece küçüktü ve yakın tarımsal çevre ile içli dışlı, iş bölümü açısından ise tarım kesiminden tamamen farklılaşmamış durumdaydı (Nalbantoğlu, 1975, 58).

Kasabaların ve aslında birer kasaba niteliğinde olan küçük kentlerin en önemli fonksiyonu, çevrelerindeki köylerin pazar yeri⁵⁴ konumunda olmalarıydı (Yediyıldız, 1999, 471). Çevrelerinde bağ ve bahçeler bulunan bu görece küçük yerleşimlerin çoğu, 8 ila 10 bin arasında bir nüfusa⁵⁵ sahipti (Faroqhi, 2009, 55) ve Devlet-i Aliyye kentlerinin büyük çoğunluğu bu tür kentlerden oluşurdu. Özellikle Atina, Saraybosna, Edirne, Selanik, Sofya, Belgrad ve Buda gibi Balkan kentleri, Devlet-i Aliyye coğrafyasındaki diğer bölgelerin kentlerine kıyasla daha küçüktü. Örneğin bunlardan Atina’nın nüfusu 16. yüzyıl ortalarında yaklaşık 18.000 kadardı⁵⁶ (Faroqhi, 1997, 50).

Kasabalar ise en az dört köy boyutunda olup, kent özelliği gösteren yerleşimlerdi. Kasabaların ayırt edici yönü sancak merkezi olmamalarıydı. İlgili bölümde açıklanacağı üzere Devlet-i Aliyye’nin idarî yapısında kaza merkezleri (kadıların görev yaptığı kentler) kent (şehir) olarak adlandırılır, buna bağlı olan yerleşimler nüfus açısından daha gelişmiş olsa da kasaba diye anılabilirdi (Baykara, 2001, 525). Kasabalarda meskun nüfus tarıma, en azından bahçe tarımına önem verirdi. Bu anlamda iş bölümü çok fazla derinleşmemişti ve üretim de dar bir basit meta üretimi ile sınırlıydı (Nalbantoğlu, 1975, 62).

Devlet-i Aliyye sınırlarında yer alan kentlerin sayı bakımından ekseriyetini oluşturan bu küçük kent ve kasabalara ek olarak, aynı coğrafyada erken modern dönemde dünyadaki sayılı kentler arasında sayılabilecek önemli ve büyük kentler de vardı. Bunların başında elbette İstanbul gelirdi. Bu kentin nüfusu, 16. yüzyılın ikinci yarısında 500.000’in üzerine çıktı ki, bu rakam çağın Paris, Londra ve Napoli gibi kentlerinin bir kaç katıydı (Faroqhi, 1993, 18). İstanbul’u Bursa takip ederdi. Bu kentin

⁵⁴ Aslında, Devlet-i Aliyye açısından bakıldığında kentler, cuma namazlarının kılındığı ve bünyesinde pazar kurulan yerleşim birimleriydi (Ergenç, 1981, 1265). Bu anlamda, devletin kent tanımı nüfus kriterinden ziyade bu yerleşimlerin işlevlerine odaklanmış durumdaydı.

⁵⁵ Memâlik-i mahrûse kentlerinin nüfusları, vergi mükelleflerinin sayılarından yola çıkılarak tahmin edilmekte olduğundan, şehirde mukim askerî nüfusu içermez ve vergi mükellefinin hanesindeki ortalama kişi sayısına dair bir tahmine dayanır (Faroqhi, 1993, 13).

⁵⁶ Ancak, bir kentin düşük bir nüfus düzeyine sahip oluşu iktisadî anlamda önemsiz olmasını gerektirmezdi. Örneğin Silifke’de 16. yüzyılın sonlarında vergi mükellefi sayısı yüz kişinin altında olmasına karşın, İçel sancakbeyi burada mukimdi, şehrin iki kalesi vardı ve şehirde vakıfların yaptırdıkları dükkanlar yer alırdı (Faroqhi, 1993, 12).

nüfusu 16. yüzyıl ortalarında yaklaşık 36.000 iken, aynı yüzyılın sonlarında 70.000'e ulaştı (Faruqi, 1997, 49 - 50). Böylelikle, 16. yüzyılın başlarında Devlet-i Aliyye egemenliği altına girmiş olan Halep'i geride bırakarak ikinci en büyük kent halini aldı. Aynı dönemde Kayseri ve Ankara da Orta Anadolu'daki önem kazanan iki büyük kent oldu⁵⁷ (Faruqi, 1993, 354). Dimaşk (Şam), Kahire ve Halep, 16. yüzyılın başlarında Devlet-i Aliyye egemenliği altına girdiklerinde önemli birer ticaret merkeziydi ve Kahire, ilerleyen bölümlerde de ele alınacağı üzere 17. yüzyılda 150.000 vergi mükellefini barındırması ve o dönemde İslam dünyası açısından bir kültür merkezi olması nedeniyle de ayrı bir öneme sahipti (Faruqi, 1997, 50).

Memâlik-i mahrûse kentlerinin çok büyük bir bölümü daha önceki dönemlerde kurulup gelişmiş ve sonraları Devlet-i Aliyye idaresi altına girmiş olan kentlerdi. Ancak bu egemenliğin Güneybatı Asya ve kuzey Afrika coğrafyasında kurulmasıyla, Balkanlarda kurulması kentler açısından birbirinden oldukça farklı dinamikler doğurdu. Doğuda bu egemenliğin sağlanması daha çok Devlet-i Aliyye'nin sürdürücüsü olduğu İslam kültürü ve kurumlarının bu kez yeni bir devlet yapısı altına girmesi ile sınırlıyken, Balkanlarda ise kentler Devlet-i Aliyye kurumları ve İslam kültürünün etkisi ile yeni bir şekil kazanmaya başladılar. Özellikle batıda ele geçirilen kentlerin dönüştürülmesinde imaret sistemi, yeni kentler kurulmasında ve buralarda göçebe nüfusun iskanında ise *zaviyeler (tekkeler)* önemli bir rol oynadılar⁵⁸ (Alada, 2008, 64 - 65).

İmaret sistemi, vakıf sisteminin kent hayatındaki bir uygulamasından ibaretti. Bu sistem dahilinde toplumsal bazı hizmetlerin yerine gelebilmesi amacıyla; cami, medrese, hastahane, misafirhane, yol ve köprü, su taşıma yolu ve hayrat gibi araçlar inşa edilir, bunları ayakta tutabilmek için de, bunlara, han, çarşı, kervansaray, hamam, değirmen, boyahane, mezbahe gibi gelir getirici unsurların gelirleri tahsis edilirdi⁵⁹ (İnalcık, 2003, 148). Bu ilişki biçimi neredeyse tüm memâlik-i mahrûse kentlerinde aynıydı. Kentlerdeki çarşı, han, hamam ve dükkanların çok büyük bir bölümü vakıflara ait yapılardan oluşurdu (Ergenç, 2012, 92).

Memâlik-i mahrûse kentleri iki bölümden oluşurdu. Bunların ilki zanaat ve ticaret faaliyetinin yapıldığı çarşılar, diğeri ise halkın yaşamını sürdürdüğü mahallelerdi. Sadece birer yerleşim birimi

⁵⁷ Genel olarak bakıldığında 16. yüzyıl boyunca İspanya, Güney Fransa ve İtalya'daki şehirlere benzer biçimde memâlik-i mahrûse şehirlerinde de önemli bir gelişme göze çarpar. Bir iktisadî ve demografik genişleme dönemine sahne olan bu dönemde pek çok Anadolu şehrinin nüfusu iki katına çıktı (Faruqi, 1993, 1). 1520 yılında sadece iki Anadolu kenti (Ankara ve Bursa) 3.000 kişiden fazla vergi mükellefine sahipken, bu sayı 1580 yılında sekize yükseldi (Faruqi, 1993, 16).

⁵⁸ Örneğin, Uzunköprü gibi bazı kentler doğrudan vakıf sistemi yoluyla, deyim yerindeyse sıfırdan kuruldu (Şahin, 2010, 447). Saraybosna ve Pazarcık kentleri de sırasıyla uç beylerinden İsa ve Minnet beylerin imaretlerinin etrafında geliştiler (İnalcık, 2003, 153).

⁵⁹ Bu tahsisin yapılışında zamanda içerisinde bazı değişiklikler yaşandı. 1611 yılına kadarki uygulamada (*icâre-i vâhide*) sadece vakfın mülklerinin kiraya verilmesi sonucunda elde edilen düzenli gelir ile ilgili kurumlar finanse edildi. Bu tarihten itibaren, doğal nedenlerle (yangın vs) zarar gören gelir getirici mülklerin vakıflar tarafından onarımı çok zor olduğu için *icâreteyn* adı verilen bir yöntem benimsendi ve vakıf mülklerinin kiracılarından başlangıçta *icâre-i mu'accele* adıyla peşin bir para alınmaya, bunu takiben aynı eski usûlde olduğu gibi düzenli ödemeler de tahsil edilmeye başlandı (Ergenç, 2012, 92).

değil, aynı zamanda toplum ve devlet ilişkileri anlamında birer asayiş ve vergi birimi de olan (Şahin, 2010, 448) mahalleler, genellikle homojen bir nüfus yapısına sahipti. Müslüman nüfusun yaşadığı mahalleler camilerin, gayrimüslim nüfusun yaşadığı mahalleler ise kilise ve sinagogların etrafında yayılmış durumdaydılar (İnalcık ve Arı, 2005, 35). Buna karşılık bazı mahallelerde nüfusun karışık şekilde ikamet ettiği de olurdu (Şahin, 2010, 448). Ayrıca zanaatkârların çarşılardaki mekanlarında görülen uzmanlaşmaya dayalı kümelenme, yaşadıkları mahallelerde yoktu. Her mahallede farklı mesleklerden insanlar birlikte ikamet ederlerdi (Ergenç, 2012, 78).

Mahallelerdeki evler, genellikle tek katlıydı ve sadece çok sınırlı bir kısım dışında tamamına yakını kerpiç veya ahşaptı. Sokaklar ise büyük oranda dardı ve belirli bir sistematik dahilinde sıralanmazlardı (Şahin, 2010, 447). Doğu Anadolu gibi soğuk iklim bölgelerinde evler buna uygun şekilde tasarlanmıştı, buna karşın güney bölgelerde, özellikle de Irak'ta Sasanîlerden geçen yığma taş evler görülürdü (Akın, 1995, 509).

Memâlik-i mahrûse kentlerinin ikinci bölümünü oluşturan pazar ve çarşılar ise müslüman ve gayrimüslim halk bir arada iktisadî faaliyetlerde bulunurdu (İnalcık ve Arı, 2005, 35). Benzer zanaat faaliyetlerini gerçekleştiren üreticiler birbirlerine yakın konumlarda faaliyet gösterirlerdi ve tüm İslam kentlerinde bunların kent içerisindeki yerleşim düzeni aynıydı. Camilerin çevrelerinde kitapçılar ve ciltçiler, deri eşya satanlar, bunların ardından dokumacılar, daha sonra marangozlar, çilingir ve bakırcılar yer alırdı. Demircilik, kent merkezine bunların tümünden daha uzak bir noktada yoğunlaşır, kentlerin en dış çeperinde ise saraçlar ve eyerciler ile tabakhane⁶⁰ (*debbaghane*) ve boyahaneler yer alırdı (Ergenç, 2012, 87).

Çarşılar, merkezinde *bedestenlerin* yer aldığı mekanlardı. Genellikle bedestene çıkan (ve *uzunçarşı* adını alan) uzun bir cadde ve bunu dikine kesen, uzmanlaşma esasına dayalı bir biçimde paylaşılmış sokaklardan oluşurdu (Ergenç, 2012, 88). Çoğu 15 veya 16. yüzyılda inşa edilmiş olan (Ergenç, 1999, 32) bedestenler, çarşıların ortasında yer alan, içinde mücevher, ithal kumaş vb değerli malların depolandığı ve satıldığı taş binalardı. Vakıflara ait nakit de burada muhafaza edilir, ayrıca zengin tüccarların dükkanları da burada bulunurdu (İnalcık, 2003, 241). Bir yandan kalburüstü esnaf ve tüccarın mukim olması, diğer yandan da içinde değerli emtia ve servetin depolanması nedeniyle bu yapılar özel olarak korunurdu.

Memâlik-i mahrûse kentlerindeki çarşıların bir diğer unsuru *arastalardı*. Bunlar karşılıklı olarak düzenli bir şekilde dizilmiş dükkan sıralarından oluşan⁶¹ çarşılardı. Arastalarda, bedestenlerdeki dükkanlara nazaran daha düşük değere sahip malların üretim ve ticareti yapılırdı. Her arasta, belirli üretim dalındaki üretici veya tüccarları bir araya getirirdi. Bu yüzden arastalar *terlikçiler arastası*,

⁶⁰ Deri işlemenin yarattığı kötü koku, bunların bulundukları çevrede yaşamı olumsuz etkilerdi. Bu yüzden şehirlerin büyümesi ile birlikte tabakhanelerin yeri de değiştirilir, bunlar şehir yaşamını olumsuz etkilemeyecek şekilde konumlandırılırdı (Faroqi, 1993, 198).

⁶¹ Bu nizamlarından dolayı bunlara “tanzim edilmiş” anlamına gelen arasta adı verilmişti (Çam, 1991, 335).

baharatçılar arastası gibi isimler alırlardı (Çam, 1991, 335).

Kervansarayların kentler arasında gördüğü vazifeyi⁶² kent merkezlerinde hanlar görürdü. Kervansaraylara nazaran daha uzun süreli konaklamaya izin veren ve bazı örneklerde *kapan*⁶³ adını da alan (Tabakoğlu, 2010, 282) bu mekanlar, aynı zamanda burada konaklayan tüccarların beraberlerindeki malları depoladıkları ve alım-satım faaliyeti de yaptıkları yerlerdi (Ergenç, 2012, 88). Ekseriyeti iki katlı ve avlulu olan bu yapıların içinde tüccarların konaklamaları ve mallarını depolamalarına ayrılmış alanların dışında, hayvanları için ahırlar ve bu hayvanlara koşulan arabalar için revaklar yer alır, etraflarında ise tüccarların ihtiyaçlarını karşılayabilecek nalbantlar, tamirciler vs bulunurdu (Kazıcı, 2003, 316 - 317). Hanlar, İstanbul, Bursa ve Ankara gibi büyük kentlerde hareketli bir ticarî hayatın sürdüğü kapalı çarşıların yakınında inşa edilir veya birbirlerine yakın inşa edilerek bir ticaret merkezi oluşturulardı. Büyük kentlerde çok sayıda han bulunurdu. Örneğin 16. yüzyılın sonunda Ankara'da 15 kadar han mevcuttu (Faroqi, 1993, 35).

Pahalı mallar için bedestenlerin, diğer pek çok mal için ise hanların yoğun bir şekilde kullanılması sonucunda memâlik-i mahrûse kentlerinde açık pazar yerlerinin gelişimi daha sınırlı oldu. Buralarda ekseriyetle fiyatı düşük olan ve han veya bedesten gibi kapalı ve nispeten dar yerlerde satılamayacak ürünler satılırdı. Hayvan yemi, canlı hayvan, saman ve odun gibi mallar bunlara örnek olarak verilebilir (Akdağ, 1974, 155).

Öte yandan, İzmir, İstanbul, Sinop, Antalya, Trabzon ve Selanik gibi kentler aynı zamanda birer liman kentiydi. Dolayısıyla bu kentlerin şekillenmesinde liman üzerinden yürütülen ticaretin gereksinimleri de belirleyici oldu. Liman kentlerinde yüklerin indirilmesi ve gemilere yüklenmesi için bir rıhtım bulunur, ayrıca dışarıdan gelen mallar liman içinde yer alan *mahzen* adlı depolarda saklanırdı. Bu depoların mülkiyeti de aynen çarşıdaki dükkanlarda olduğu gibi vakıflara aitti. Limanların kapladığı alanlar şahıs mülkü değildi. Bunun bir istisnası, İzmir'deki Frenk tüccarların evlerinin deniz kıyısında olması ve (muhtemelen kaçakçılığa da elverişli olacak şekilde) kendilerine ait rıhtımlarının bulunmasıydı (Faroqi, 1993, 119).

⁶² Kent dışındaki ticarete tüccarların konaklaması için hanlar ve kervansaraylar bulunurdu. Buralarda konaklayanlara üç gün boyunca ücretsiz olarak yiyecek verilirdi (İnalcık, 2003, 153 - 154). Kervansarayların yokluğunda bu görevi zaviyeler yerine getirirdi. Bunlar, konaklamaya müsait küçük evlerdi ve içlerinde dervişler tarafından düzenli bir şekilde yemek pişirilirdi (Faroqi, 1993, 76). Kervansaray ve zaviyelerin finansmanında da vakıf sisteminden yararlanıldı (İnalcık, 2003, 155).

⁶³ Kapan kelimesi Arapça'daki *kabbân*'dan gelir. Bunlar devlete ait yerlerde kullanılan büyük tartılardır. Bazı durumlarda bu tartılar, vergileri toplamak için çarşı veya kervansarayda bulunurdu (İnalcık, 2003, 243). Hanların zaman zaman kapan adını da alması muhtemelen bundan dolayıydı.

1.2. XVII. Yüzyıla Kadar Devlet, Askerî Zümre ve Maliye

1.2.1. Genel Olarak Askerî Zümre ve Devlet Teşkilâtı

Buraya kadar ana hatlarıyla betimlenen iktisadî yapıda yaratılan artığın bir kısmını vergi vb şekillerde üretici toplumsal gruplardan alan kesim, askerî zümre olarak tanımlanan toplumsal katmandı. Bu anlamıyla, memâlik-i mahrûse iktisadî yapısının tam olarak anlaşılabilmesi, bu zümrenin iktisadî alandaki müdahale ve etkinliklerinin yukarıda çizilen tabloya entegre edilmesi ile olanaklı olabilir. Bu entegrasyonu sağlamak için takip eden başlıklarda bu zümrenin başlıca unsurları ve bunların bir devlet teşkilâtı içerisinde ne şekilde hiyerarşik bir yapı oluşturdukları ele alınacak ve ardından, yine bu zümrenin iktisadî artık ile münasebetlerine, yani malî yapıya değinilecektir.

1.2.1.1. Siyasî İktidarın Kuruluşu

Ancak bundan da önce, bahsedilen devlet teşkilâtının Balkanlar, Anadolu, Güneybatı Asya ve kuzey Afrika’da egemenlik kurmasını sağlayan askerî ve siyasî gelişmelere ana hatları itibariyle değinmek yerinde olur. Genel olarak bakıldığında Devlet-i Aliyye’nin kuruluşunu izleyen ilk üç yüz yıl, coğrafi genişlemenin kurumsal gelişmeye eşlik ettiği bir dönemdi⁶⁴. Şöyle ki, diyalektiğin dördüncü yasası, yani niceliğin niteliğe dönüşümü, her tarihsel gelişmede olduğu gibi Devlet-i Aliyye’nin gelişiminde de çalıştı. Bir *beylik* olarak belirli bir tempoda sınırlarını genişleten “*Âl-i Osman*” (Osman’ın soyu, hanedan), bir süre sonra Balkanlar ve Anadolu coğrafyasının tamamına yakınına egemenlik alanına katmış bir *devlet* halini aldı⁶⁵. Bu sıçrama, bir uç beyliğini idare etmeye yönelik olarak tasarlanmış veya devralınmış kurumların yetersiz kalarak, yeni duruma uygun biçimler alması sonucunu doğurdu. Dolayısıyla, coğrafi genişleme bu dönemde kurumsal yapının gelişimi üzerinde belirleyici oldu.

1.2.1.1.1. Devlet-i Aliyye’nin Kuruluşu ve Sonrası

Anadolu’ya 1071 yılındaki Selçuklu ve Bizans (Doğu Roma) devletleri arasındaki Malazgirt Savaşı’nın ertesinde⁶⁶ başlayan yoğun Türkmen göçleri, ilerleyen iki yüzyıl içerisinde bir zamanlar

⁶⁴ Bunlardan ilkinin 17. yüzyıl ile birlikte sona ermesi, literatürde 16. yüzyılın sonuna kadar olan dönemin sıklıkla, kısa bir *kuruluş* aşamasını takiben, Devlet-i Aliyye’nin *yükseliş dönemi* olarak adlandırılması sonucunu doğurmuştu. Daha da önemlisi, bu dönemin özellikle sonlarının, özellikle de 1. Süleyman’ın padişahlığı altında geçen dönemin idealize edilmesinin de bir sonucu olarak, takip eden yüzyıllar sıklıkla *duraklama* ve *gerileme* dönemleri olarak adlandırılmıştı. Son dönem tarih yazımında bu yaklaşım *gerileme paradigması* adı altında ele alınarak güçlü bir eleştiriye tabi tutuldu. Gerileme paradigmasına yöneltilen eleştiriler de bir takım sorunlar barındırmaktaysa da, ortaya çıkan tartışmanın Devlet-i Aliyye tarih yazımı açısından çok önemli ve ön açıcı olduğu kesindir.

⁶⁵ Bazı yazarlar, ikinci bir aşama olarak devletin imparatorluğa dönüşümünü de bu bağlamda ele almaktaysalar da, ““*imparatorluk*” kavramı Devlet-i Aliyye’ye yabancıydı ve 19. yüzyıl sonlarına doğru Batı’dan bu sözcüğü ithal edene kadar, Osmanlı yönetici sınıfı kendisini “*Memalik-i Osmani*”, “*Devlet-i Aliyye*”, “*Dersaadet*” gibi sıfatlarla tanımlıyordu.” (Timur, 2014, 9).

⁶⁶ Aslında bu savaşın çıkması da, yerleşik hayata geçmiş Selçuklu kent nüfusu ile vergi vermek istemeyen ve daha çok ganimet arayışında olan Türkmen konar göçerler arasındaki gerilimler yüzünden, Selçuklu devletinin bunları Bizans sınırına yerleştirmesi, ardından da bunların Bizans sınırına artan bir baskı uygulamasının sonucuydu (Sander, 1987, 10).

Bizans'ın egemenliğinde olan bu coğrafyada Selçukiyân-ı Rûm⁶⁷ adı verilen devletin kurulması ile sonuçlandı (Pamuk, 2007a, 18). Sonraları kendisini Devlet-i Aliyye olarak adlandıracak olan devletin o dönemde diğer bir dizi beyliğin yanı sıra bir uç beyliği olarak ortaya çıkışı da 14. yüzyılın başlarında Selçukiyân-ı Rûm'un batı ucu ile Bizans'ın Batı Anadolu'da kalan son topraklarının kesiştiği bir noktada oldu⁶⁸. Bu beylik, Kuzey Anadolu'daki Selçuklu kolunun batısında yer alan uçta yer almaktaydı. Dönem, bir yandan doğudaki güçlü Moğol devleti olan İlhanlı Devleti'nin Selçuklu iktidarını zayıflatmış⁶⁹, diğer yandan da Bizans devletinin Anadolu'ya yerleşmiş Türkmen topluluklarına karşı toprak kaybetmekte olduğu⁷⁰ bir dönemdi ve Ertuğrul Bey'in oğlu Osman Bey, 1302 yılında bir Bizans ordusuna karşı üstünlük sağlayarak, idaresi altındaki aşiretin bölgede müstakil bir beylik haline gelmesini sağlamıştı (Emecen, 2007, 487 ve 490).

Âl-i Osman, 14. yüzyılın ortalarında topraklarını Bizans aleyhine genişletmeye yöneldi. 1326'da Bursa, 1331'de İznik ve 1337'de İzmit'i ele geçirdiler (Akdağ, 1979a, 178-179). 1341-1347 yıllarında Bizans'ın yaşadığı iç savaş da ilerlemelerinde önemli bir kolaylaştırıcı oldu (Emecen, 1999, 12). 1354 yılında, önemli bir atılım yaparak Gelibolu'yu aldılar ve Avrupa kıtasında (Rumeli'de) ilk kez toprak sahibi oldular. Bu sayede Avrupa coğrafyasındaki yeni toprak edinimi için bir köprü başı elde ettiler (İnalcık, 2018, 50).

Bizans ve batıdaki müttefiklerinin, özellikle Papa'nın buna yanıtı, 1359 senesinde 20 parçalık bir haçlı donanmasını Çanakkale Boğazı'na yollamak oldu. Ancak bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı (İnalcık, 2018, 55) ve Balkanlardaki Devlet-i Aliyye ilerleyişi 14. yüzyılın sonlarında hızlanarak sürdü. Dönemin Balkan coğrafyasındaki parçalı siyasî yapı ve bunun doğurduğu askerî dağınıklık, ayrıca Balkanlar'daki siyasî yapıların Devlet-i Aliyye'yi zaman zaman birbirlerine karşı bir müttefik olarak görmeleri, bu dönemde Devlet-i Aliyye'nin bölgedeki ilerleyişini kolaylaştırdı (İnalcık, 2018, 64).

⁶⁷ Rum Selçukluları, ya da günümüzde kullanılan adıyla Anadolu Selçukluları.

⁶⁸ Bu coğrafyada kurulan beyliklerin iktisadî ve sosyal bakımdan altyapısını oluşturan unsurlar, ortaya çıkan yeni olanaklardan yararlanmak isteyen kentliler, ulemâ, tüccarlar, esnaf ve çiftçilerdi. Bunlar, elde edilen veya yeni kurulan kasabalara ve köylere yerleştiler ve buraların canlanmasını sağladılar. Bunların yanı sıra çok sayıda savaşçı da ganimet elde etmek amacıyla bölgeye geldi (Emecen, 1999, 6). Horasan, İran ve Doğu Anadolu'dan batı Anadolu'ya yönelik bu nüfus hareketi bir anlamda 19. yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri ve bir dizi başka ülkede yaşanan ve "altına hücum" adı verilen göç dalgasının bir benzeriydi. Beylikler örneğinde altın vb değerli madenlerin yerini, Moğol baskısını olmadığı görece özgür bir ticaret ortamı ve savaş ganimetleri almıştı.

⁶⁹ Zayıflayan sadece Selçuklu iktidarı değildi. Anadolu'daki istikrarsızlık ve iç karışıklıklar sonucunda yaşam olağanüstü zorlaşmış, iktisadî faaliyetler büyük zarar görmüştü. Bu dönemde Devlet-i Aliyye'nin öncülü olan beyliğin de bulunduğu uçlar, özellikle Moğol baskısını daha az hissetmeleri nedeniyle bu durumdan görece daha az etkilenmiş durumdaydılar. Bu bölgeler aslında fiilen Selçukluların yerini alan Moğolların uç beyleri olmaktan bir hayli uzaktı. Artık Moğol egemenliğini tanımakla birlikte daha özerk küçük hükümetler halini almışlardı. Moğolların elindeki son Selçuklu hükümdarı 2. Mesud'un ölümünün ardından beylikler açısından bu özerklik daha belirgin bir hal aldı. Daha önceleri Bizans üzerine yapılacak fetihler için Selçuklu devletinden izin almaları gerekirken, artık zayıflamış Bizans'a karşı akın yapmakta da daha rahat bir hale geldiler (Akdağ, 1979a, 120, 128, 152 ve 175).

⁷⁰ Bunda önemli bir faktör de, Bizans'ın dikkatini batıdan gelen Latin tehditlerine yoğunlaştırmak zorunda kalarak Batı Anadolu'dan kısmen çekilmesi idi (Sander, 1987, 11).

1361 yılında Edirne'nin Devlet-i Aliyye egemenliğine girmesi, Bulgaristan ve Doğu Makedonya'nın ele geçirilmesi (Sander, 1987, 22), ardından 1389'da Kosova'da Balkan devletlerinden oluşan birleşik bir ordunun da Devlet-i Aliyye ordusu karşısında mağlup olması, Balkanlar'daki Devlet-i Aliyye varlığını kalıcılaştıran bir gelişme oldu (Emecen, 2007, 491). Balkanlardaki egemenlik, başlarda bölgede var olan iktisadî ve malî sistemin sürdürülmesi ile gerçekleşti. Sadece yerel feodal beylerden vergi alınmaya başlandı. Ancak, Devlet-i Aliyye'nin aşağıda ele alınacak olan Timar sistemi de yavaş yavaş Balkanlarda yerleştirildi⁷¹. Ayrıca Balkanlarda ciddi bir iskân faaliyetine girilerek, genellikle Anadolu'dan olmak üzere müslüman nüfus buraya taşındı. Bunda sürgün yöntemi önemli bir rol oynadığı gibi, şeyh ve dervişlerin Balkanlar'da zaviyeler kurmak yoluyla nüfusu buraya çekip yeni köyler kurmaları da teşvik edildi (Pamuk, 2007a, 21). 17. yüzyıla kadar görülen bu nüfus hareketleri sonucunda Trakya, Makedonya, Kuzeybatı Rumeli, Dobruca ve Varna bölgelerinde önemli Türk yerleşimleri meydana geldi (Emecen, 1999, 14).

1389'a kadar olan bu dönem, özellikle de I. Murat'ın padişahlığı dönemi (1362-1389), sadece devletin Balkan coğrafyasındaki varlığının sağlamlaşması anlamında değil, bölgesel bir devlet / beylik yapısından merkezi ve kurumsal bir devlete geçilmesi anlamında da önemliydi. sınırlı bir alanda gaza faaliyetinde bulunan bir beylikten ziyade, geniş bir alanda kurumsallaşan bir devlet, kendilerine verdikleri isimle Devlet-i Aliyye şekillenmekteydi. Bürokrasi bu dönemde kurumsallaşmaya başladı. Büyüyen egemenlik alanının (ki buna da *memâlik-i mahrûse* -korunmuş topraklar- demektedirler) ihtiyaçlarına yanıt verecek yeni kurumlar ortaya çıktı ve askerî yapının temelleri de bu dönemde atıldı (Emecen, 2007, 490). Özellikle, Türkmenlerin timarları ele geçirmek yoluyla devlet merkezinden uzak noktalarda ciddi birer yarı-feodal askerî ve siyasî güç haline gelmeleri olasılığına karşılık, bu dönemde ilk kez maaşlı ve merkezî bir ordu⁷² kuruldu. Ayrıca timarlar da güçlü yerel unsurlardan ziyade devşirmelere verilmeye başlandı (Pamuk, 2007a, 22).

Devlet-i Aliyye'nin Anadolu coğrafyasının bütünündeki egemenliği Balkanlardaki egemenliğinden daha geç gerçekleşti. I. Bayezid'in padişahlığı döneminde, 14. yüzyılın sonunda Anadolu'da Karamanoğulları ve Kadı Burhanettin Devleti gibi iki devletin egemenliğine son verildi, Karadeniz'de ve Doğu Anadolu'da egemenlik sağlandı. 1389 yılına gelindiğinde, Anadolu'daki tüm beyler Devlet-i Aliyye'ye tabi kılınmış, bunların beylerine sadece belirli miktarda araziye temlik etmeleri olanağı tanınmıştı (Akdağ, 1979a, 306). Aynı dönemde Balkanlar'da Bulgar Krallığı Devlet-i Aliyye tarafından ortadan kaldırıldı, Niğbolu'da bir haçlı ordusu mağlup edildi (Emecen, 2007, 491). Öte

⁷¹ Balkanlardaki Âl-i Osman varlığının gerek kurumsallaşmasında gerekse de burada hali hazırda mukim bulunan nüfus açısından kabullenilmesinde kolaylaştırıcı bazı unsurlar mevcuttu. Bunların başında, bölgenin bir süredir Macar-Bizans ya da Katolik-Ortodoks çatışmaları gibi olaylar (Emecen, 1999, 13) nedeniyle ciddi bir huzursuzluk içerisinde olması gelir. Balkan köylülerini angarya gibi uygulamalardan kurtaran ve daha düşük vergiler ödemesini sağlayan Timar vb düzenlemeler de, buradaki Hristiyan nüfus açısından kendilerini feodal toprak ağalarından kurtaran bir gelişme olarak algılandı ve yabancı bir kültüre ait bir devletin egemenliğini bir ölçüde daha kolay sindirebilmelerine de vesile oldu (Sander, 1987, 19).

⁷² Yeniçeri ordusu adını alan bu birlikler, Hristiyan çocuklardan devşirme usulü ile elde edilen askerlerdi. Bunlar ciddi bir eğitimden geçirildiler ve bu sayede nitelikli savaşçılar haline geldiler (Sander, 1987, 22).

yandan, devlet kurumlarının gelişimi bu dönemde de sürdü. Vergilemede esas alınacak sayımların düzenlenmesi, vergi sisteminin olgunlaştırılması, İlhanlılar'ın malî usûllerinin Devlet-i Aliyye maliye pratikleri içerisine yerleştirilmesi ve devlet yönetiminde (özellikle Anadolu'daki parçalı siyasî yapıya son verilmesini takiben) merkezîleşmenin sağlanması I. Bayezid idaresinin birer çıktısı oldu (Emecen, 1999, 18).

1.2.1.1.2. Fetret Devri'nden Fetihe

Ancak, genişlemekte olan memâlik-i mahrûse, doğudan gelen yeni bir tehditle karşı karşıya kaldı. Cengiz Han ve onu izleyen Moğol kabileleri ile aynı soydan geldiğini iddia eden (Sander, 1987, 25) Timur adlı hükümdarın güçlü ordusu, 15. yüzyılın hemen başında, önce Sivas'ı yağmaladı, ardından Halep'e dönerek Memlûkleri mağlup etti, son olarak da yeniden Anadolu'ya yönelerek Ankara yakınlarında Devlet-i Aliyye ordusunu mağlup etti. Bu yenilgi, Devlet-i Aliyye'nin 1402-1413 yılları arasında, tarihçilerin *fetret devri* olarak adlandırdığı bir dönem yaşamasına neden oldu. Bir süredir gelişmekte olan merkezî devlet aygıtı önemli bir hasar gördü (Emecen, 2007, 491), padişahlığın kim tarafından devralınacağı konusunda 1. Bayezid'in şehzadeleri arasında çıkan çatışma ve Anadolu'daki Timur etkisi, önceki dönemde memâlik-i mahrûse içine alınmış toprakların özellikle Anadolu'daki kısmında farklı devlet ve beyliklerin yeniden oluşması / güçlenmesi ile sonuçlandı (Akdağ, 1979a, 323). Diğer yandan, Devlet-i Aliyye tahtı üzerindeki mücadeleden Çelebi Mehmed adlı şehzade galip ayrıldı. Devlet-i Aliyye bu dönemde dışarıdaki büyük güçlere, özellikle Timur'a, ancak bunun yanı sıra Cenevizlilere, Bizans'a, Venediklilere ve Rodos Şövalyelerine karşı uzlaşmacı bir politika izlemek zorunda kaldı (Emecen, 2007, 492).

Bir önceki dönem kadar olmasa da, bu padişahın ardından gelen 2. Murad'ın döneminde de, bu sefer bir ölçüde padişahın uzlaşmacı yaklaşımlarının bir sonucu olarak, barış yanlısı bir politika izlendi. Ancak 1434 ve 1442 yılları arası, bunun bir istisnası oldu. Bu dönemde, Devlet-i Aliyye Divan'ındaki bazı askerî zümre üyelerinin de girişimlerinin bir sonucu olarak Sırbistan ve Macaristan işgal edildi, Belgrad kuşatıldı ise de alınamadı. 1442'den itibaren ise Balkan devletleri bir karşı askerî atağa kalkıştılar. 2. Murad, 1444 yılında eski politikasına dönerek hem bu devletlerle Balkanlar'da hem de Karamanoğulları ile Anadolu'da barış anlaşmaları yaptı. Fakat bu barış, padişahın tahtı genç şehzadeye bırakarak çekilmesini fırsat bilen Papalık ve Macar Kralı'nın ön ayak olduğu bir haçlı ordusunun 1444 yılında Varna'ya dayanması ile bozuldu (İnalcık, 2018, 106 - 107). Devlet-i Aliyye güçlerinin 1444'teki bu savaşın galibi olması ve dört yıl sonra da Kosova'da meydana gelen savaşta da benzer bir sonucun ortaya çıkması, Devlet-i Aliyye'nin Balkanlardaki egemenliğinin kalıcılığını aynı 14. yüzyılın sonlarındaki Kosova Savaşı'na benzer bir biçimde kanıtladı (Emecen, 2007, 492).

Bu kalıcılık, aslında devletin askerî yeteneklerini memâlik-i mahrûseyi yeniden genişletmeye izin verecek bir şekilde geri kazandığının göstergesiydi. Nitekim, 15. yüzyılın ortalarında Bizans'ın başkenti ve elinde kalan son toprağı olan Konstantinopolis, çetin bir kuşatma savaşının ardından

Devlet-i Aliyye egemenliği altına girdi. Bu savaş, aynı zamanda Doğu Roma adını da alan Bizans devletini de ortadan kaldırmış oldu.

İstanbul'un ele geçirilmesi, Devlet-i Aliyye'nin siyasî anlamda en güçlü padişahlarından birisi olan 2. Mehmed zamanındaydı. Bu dönemde Devlet-i Aliyye'nin Balkanların tamamında egemenlik tesis etmeyi amaçlaması, bir yandan Tuna nehri boyunca Macaristan, diğer yandan da Adriyatik ve Mora'da Venedik ile ciddi gerilimler yaşanması sonucunu doğurdu (İnalcık, 2018, 112). Ancak bu mücadelelerin genel sonucu, bölgedeki Devlet-i Aliyye varlığının daha da kesinleşmesi oldu. 1459'da Sırbistan'ın daha önce ele geçirilemeyecen bölümleri, 1463-64'te Bosna ve 1458-60 arasında da Floransalı bir ailenin elindeki Atina ve Mora'daki Yunan Despotluğu, 1462'ye kadar da bazı Ege adaları, 1475'e kadar da güney Karadeniz'deki Sinop ve Trabzon gibi limanlar Devlet-i Aliyye egemenliği altına alındı (Parry, 1976, 54).

Öte yandan, 1472'de Devlet-i Aliyye'ye karşı büyük bir ittifak meydana getirildi. Venedik, Kıbrıs, Rodos ve Akkoyunlu devleti güçlerini bir araya getiren bu ittifaka karşı Devlet-i Aliyye öncelikle doğuya yöneldi. Akkoyunlu devleti ordusu Otlukbeli Savaşı'nda Devlet-i Aliyye ordusuna yenilerek doğuya çekildi. Ardından batıda yönelen Devlet-i Aliyye güçleri 1474-1478 arasında Venedik ile mücadele ettiler. 1478'de Devlet-i Aliyye ordusunun Venedik'e çok yaklaşması sonucunda bu ülke de bir barış anlaşmasına zorlandı. Genel olarak bakıldığında, II. Mehmed'in fetihçi politikası Devlet-i Aliyye'nin 16. yüzyıldan itibaren üzerinde yükseleceği yapının çekirdeğini meydana getirdi (İnalcık, 2018, 114 - 116).

Bu padişah, devletin her anlamda yeniden güçlenmesinin ve askerî başarıların rüzgârını da arkasına alarak, siyasî iktidarın yapısında çok önemli değişikliklere gitti. Askerî, malî ve hukukî alanlarda pek çok yenilik yapıldı (Emecen, 2007, 492). Bunlar ekseriyetle 15. yüzyıl boyunca merkezî devletle güçlü yerel unsurlar arasında yaşanan gerilimi merkez lehine ortadan kaldırmaya yönelik düzenlemelerdi. Anadolu'nun etkili ailelerinin birisinden olan ve bu güçlerin siyasî temsilcisi haline gelmiş olan Çandarlı Halil Paşa'nın sadr-ı a'zamlıktan alınması ve ardından tüm sadr-ı a'zamların devşirmeler arasından getirilmesi bu anlamda önemlidir. Yine örfî hukukun kaideleri işaret edilerek vakıf ve özel mülk statüsündeki geniş topraklar da müsadere edilerek devlet mülkiyetine bu dönemde alındı (Pamuk, 2007a, 23). Merkezdeki ordu bu dönemde güçlendirildi ve bu sayede uç bölgelerdeki güçlü beyler, devletin sıradan birer yerel idarecisine (sancakbeyi) indirildi (İnalcık, 2018, 116). Bu uygulamalar askerî zümreın bir bölümü üzerinde ciddi bir rahatsızlık doğurdu. Ayrıca bunlara ek olarak, II. Mehmed'in sürekli yeni toprakları Devlet-i Aliyye'nin egemenlik sahasına katma gayreti de ciddi bir malî gücün bu yönde kullanılmasını gerektirmişti. Bu kaynaklar için halka başvurulması da halk arasında benzer bir huzursuzluğa neden oldu (Emecen, 1999, 26).

1.2.1.1.3. 16. Yüzyıldaki Siyasî ve Askerî Gelişmeler

II. Mehmed'in ölümünün ardından büyük bir yeniçeri ayaklanması ve ayrıca şehzadeler Cem ve Bayezid arasında iç savaş boyutuna ulaşan bir taht kavgası yaşandı. Önceki padişahın uygulamalarından hoşnut olmayan kesimler, yerine işaret ettiği ve Konya'da mukim bulunan şehzade Cem yerine, Amasya'daki şehzade Bayezid'i tahta çıkardılar. Bu arada, kendisinden babasının sıkı ve fetihçi politikalarını devam ettirmeyeceği yönünde bir söz de almışlardı (İnalcık, 2018, 129). II. Mehmed dönemindeki sert malî tedbirlerden ve idarî düzenlemelerden kaynaklanan hoşnutsuzluklar II. Bayezid'in 1512'ye kadar süren padişahlığı döneminde giderildi. Vakıfların malları kendilerine geri verildi (İnalcık, 2018, 130). Özellikle örfî hukuka dayalı uygulamaların şer'î hukuk kaidelerinin çizdiği sınırları aşmaması benimsendi (Emecen, 2007, 493). Bu anlamda vergilemede daha "orta" bir yol tercih edildi (Emecen, 1999, 29). Ancak bu dönem, genel eğilim içerisinde sadece bir istisna teşkil edebildi. II. Bayezid dönemini takiben Devlet-i Aliyye yeniden ciddi bir merkezîleşme yaşamaya başladı (Pamuk, 2007a, 24).

Öte yandan, Devlet-i Aliyye II. Bayezid döneminde önemli bir deniz gücü haline geldi. Bu dönemde II. Mehmed'in girişimleri devam ettirildi ve batıdan gelecek tehlikeleri bertaraf etmeye yönelik olarak güçlü bir donanma inşasına girişildi (Sander, 1989, 34). Sonuç olarak, önceki başlıklarda bahsedildiği gibi 1484'te Karadeniz ve kuzey ticareti açısından çok önemli iki nokta olan Kili ve Akkerman ele geçirildi, Venedik ve Cenevizliler Karadeniz'deki kolonilerinden çıkarıldı. 1499'da Venedik ile bir ölçüde diğer İtalyan devletlerinin Devlet-i Aliyye'ye Venedik-Fransa ittifakı hakkında yaptıkları uyarıları takiben bir savaş başladı. Devlet-i Aliyye orduları ve donanması önemli ilerlemeler kaydettikten sonra Venedik, Macaristan ve Papa ile ittifaka yöneldi (Parry, 1976, 62). Bu ittifak önemli sonuçlar doğurmasa da Fransızlar ve İspanyollar Devlet-i Aliyye'nin İtalya'daki müttefiki Napoli'yi işgal ettiler. Macarlar ise Balkanlar'da Devlet-i Aliyye elindeki topraklara girerek ilerlediler (İnalcık, 2018, 133). 1502-1503 yılları arasında, artık savaş maliyetleri belini büken Venedik ve dikkatini doğuya vermek zorunda kalan Devlet-i Aliyye arasında barış yapıldı (Parry, 1976, 62). Ancak, bu savaşta Devlet-i Aliyye donanması Akdeniz'de Venedik gibi güçlü denizcilik geleneği olan bir devletin donanması ile başa çıkabileceğini kanıtlamış oldu (İnalcık, 2018, 133).

16. yüzyılın başlarından itibaren Devlet-i Aliyye'nin öncelikli olarak eğilmesi gereken coğrafya Anadolu halini aldı. Bunun arkasında, Akkoyunlu devletinin yıkılmasından sonra ortaya çıkan siyasî boşluğu fırsat bularak bir devlet formuna bürünen ve güçlenen (Parry, 1976, 64) Safevîlik ile Anadolu topraklarının egemenliği üzerinde meydana gelen rekabet vardı. Bu rekabet henüz başlarda bir mezhep çatışması şekline büründü ve özellikle de Devlet-i Aliyye'nin Anadolu'da konargöçer olarak yaşayan, vergi defterlerine kaydedilememiş Türkmen aşiretlerini çift-hane sistemine uygun bir şekilde kontrol altına alma arzusunun yarattığı hoşnutsuzluktan da beslendi (İnalcık, 2018, 135). Yörük aşiretleri açısından Devlet-i Aliyye bir baskı aygıtıydı. Devlet-i Aliyye ise, Safevî şahı İsmail'in Şii propagandasına sünî İslam'ı daha sert bir biçimde savunarak karşılık verdi ve idarecileri, Safevilere

karşı yapılacak hareketi *mülhid ve zındıklarla cihad* olarak tanımlayacak kadar ileri gitti (Emecen, 2007, 493). Devlet-i Aliyye açısından Safevî tehlikesinin bir boyutu da, Safevî örgütlenmelerinin etkili olduğu ve Devlet-i Aliyye ile Memlûkler arasında rekabetin had safhada olduğu bölgelerde çıkacak bir karışıklık karşısında, her ne kadar sünnî olsalar da Memlûklerin Safevîlerin tarafını tutması riskiydi (Parry, 1976, 65).

Safeviler önce Doğu Anadolu'yu egemenlikleri altına aldılar. Ardından doğuda Maveraü'n-nehr'den İran'a ilerleyen Özbek tehdidi ile uğraştıktan sonra dikkatlerini yeniden batıya verdiler (Parry, 1976, 65). Ancak Anadolu üzerindeki arzuları 1514 Çaldıran Savaşı ile sona erdi. Bu savaş, doğu Anadolu'nun tamamında, özellikle Kürt aşiretleri üzerinde Devlet-i Aliyye egemenliğinin kurulmasına da vesile oldu. Devlet-i Aliyye için doğuya yönelik askerî girişimlerde bir sonraki hedef güneyde, Portekizlilere karşı zor durumda bulunan Memlûklerdi. 1516 ve 1517 yıllarındaki askerî hareketler sonucunda Suriye ve Mısır Devlet-i Aliyye egemenliğine geçti (Emecen, 2007, 493).

Devlet-i Aliyye, 16. yüzyılın ilk yarısında 1. Süleyman'ın padişahlığı döneminde Orta Avrupa'da kalıcı hale gelmek üzere seferlere giriştiler. Bunu, kendileri için oldukça elverişli bir konjonktürde yapmaktaydılar. Devlet-i Aliyye'ye karşı Avrupa devletlerini birleştiren siyasî birlik çatlamış, 1519'da Kutsal Roma-Cermen devletinin krallığına V. Charles'ın (Şarlken) seçilmesi, Fransa'yı yöneten Valois hanedanı ile Charles'ın mensubu olduğu Habsburg hanedanını karşı karşıya getirmişti. Bu iki hanedan, 1494-1559 yılları arasında İtalya'nın zenginliklerine sahip olabilmek için ordularını savaşa sürdüler (İnalcık, 2018, 150). Kutsal Roma-Cermen devleti açısından Fransa sorunu, egemenliği altında bulunan İspanya'daki dominyonlarına erişim açısından da önemliydi (Sander, 1987, 48). Habsburglar ayrıca Fransa'nın yanı sıra, bir diğer millî monarşi olan İngiltere ile de savaşmak zorunda kaldı. Dahası, yeni bir hristiyanlık mezhebi olarak protestanlığın ortaya çıkması da bu devletin içeride bir hayli büyük sorunlar yaşamasına neden olmuştu (Emecen, 1999, 35). Sonuçta, Avrupa'daki üç büyük gücün kendi aralarındaki mücadelelerde Devlet-i Aliyye zor durumda kalanların ittifaka yöneldiği dördüncü bir Avrupa gücü haline gelmişti ve özellikle Fransa ile ciddi bir taktik birliktelik içinde hareket etmeye başladı (İnalcık, 2018, 150).

Devlet-i Aliyye orduları 1521'de Avrupa'ya ilerleyişlerinin önünde bir engel haline gelen Belgrad'ı, 1522'de ise Akdeniz'deki egemenliklerinin önünde önemli bir engel olan Rodos'u zaptettiler (İnalcık, 2018, 149). Rodos'un bir diğer önemi, burada yerleşik St. John şövalyelerinin ticaret gemilerine zarar vermesi, deniz yolundan hacca gidenleri taşıyan gemilere bile zaman zaman saldırabilmesiydi (Parry, 1976a, 79). Balkanlara yönelik ikinci bir askerî dalga, 1526 yılındaki Mohaç savaşında elde edilen zafer ile sonuçlandı. Bu zaferin önemli bir sonucu Devlet-i Aliyye ile Kutsal Roma-Cermen devleti arasındaki tampon bölge olan Macaristan'da Devlet-i Aliyye aleyhindeki direnişinin ortadan kalkması ve dolayısıyla bu iki büyük devletin Orta Avrupa'da artık doğrudan karşı karşıya gelmeleri oldu. Macar devleti, bu askerî hareket sonrasında ortadan kaldırılmadı. Bunun yerine Devlet-i Aliyye'ye

bağlı bir devlet haline getirildi. Yönetimi ise Macar toprak sahiplerinin seçtiği Yanoş Zapolyai'ye bırakıldı. Fakat, Zapolyai'nin karşısına, V. Charles'ın kardeşi ve Avusturya bölgesinin arşidükü ünvanlı 1. Ferdinand dikildi ve Macar tahtı üzerinde hak iddia etti (Emecen, 1999, 35). Devlet-i Aliyye, Macaristan üzerindeki bu etkiyi bertaraf ederek bölgeyi tamamen kendilerine tabi kılmak amacıyla 1529'da yeni bir askerî harekâta girişti. Önünde bir engelle karşılaşmayan ordu, Viyana'ya kadar ilerledi ve kendi kuşattı. Ancak kuşatma Avrupa devlet ve prensliklerinin kendi aralarındaki tüm çelişkileri bir yana bırakarak Devlet-i Aliyye karşısında birleşmeleri sonucunu doğurdu. Devlet-i Aliyye ile işbirliği içerisindeki protestanlar ve Fransız devleti dahi, oluşan Devlet-i Aliyye karşıtı ittifakta yer aldı (Emecen, 1999, 35). Nihayetinde, Viyana kentinin kuşatılması Devlet-i Aliyye açısından bir sonuç vermedi. 1532 yılında Devlet-i Aliyye orduları 1. Süleyman idaresinde üçüncü kez Orta Avrupa'ya ilerlediler. Ancak Kutsal Roma-Cermen ordusu bu ilerleyişe karşılık vermedi. Sadece Viyana kentinin savunmasını güçlendirmekle yetindi. 1. Süleyman idaresindeki ordu bunun üzerine genel bir yağma seferine yöneldi ve Macaristan'da bazı kaleleri ele geçirdi (Parry, 1976a, 84).

Bu üç askerî harekât Devlet-i Aliyye'ye, hedeflenen bölgenin uzaklığı, Habsburgların gücü ve harekâta uygun iklimin kısılalığı hakkında önemli dersler verdi (Parry, 1976a, 84) 1533'te yapılan ateşkes sonucunda Macaristan Devlet-i Aliyye ve Fransa arasında nüfuz bölgelerine ayrıldı (Sander, 1987, 50). Ancak 1538'de Macaristan sorunu yeniden Devlet-i Aliyye'nin askerî müdahalesini gerektirecek bir hal aldı. Kutsal Roma Cermen devleti, tekrar 1. Ferdinand vasıtası ile Macaristan'ı da Habsburg egemenliğine katmaya çalıştı. 1541 ve 1543 yıllarında Devlet-i Aliyye tarafından bölgeye 1. Süleyman'ın bizzat katıldığı iki askerî sefer düzenlendi. 1544 yılındaki üçüncü bir harekât da bölgedeki Devlet-i Aliyye beylerine bırakıldı. Pek çok önemli yerin Devlet-i Aliyye egemenliğine katıldığı bu seferlerin ardından, arşidük Ferdinand'ın girişimlerinin bir sonucu olarak 1547 yılında bir barış anlaşması imzalandı. Tüm Transilvanya'yı Devlet-i Aliyye kontrolüne bırakan ve Avusturya'nın Devlet-i Aliyye'ye her yıl 30.000 duka ödeme yapmasını içeren bu anlaşma, daha sonra bölgede yaşanan yeni gerilimleri takiben 1562'de yenilendi (Parry, 1976a, 92-93 ve 96).

Öte yandan, karadaki ilerleyiş Akdeniz'deki önemli askerî başarılarla katmerlendi. Kara savaşlarında Habsburg hanedanının Alman orduları ile savaşılırken, denizdeki mücadelede Devlet-i Aliyye'nin karşısında aynı hanedanın İspanyol kanadı vardı. İspanyollar, bu dönemde bir yandan okyanuslarda faaliyet gösterirken, diğer yandan da Akdeniz'de Kuzey Afrika'daki egemenlik amaçları dolayısıyla varolmaya çalışmaktaydılar (Emecen, 1999, 40).

Akdeniz'deki Devlet-i Aliyye ilerleyişinde, batı Akdeniz'de deniz üsleri kurarak ciddi bir güç haline gelmiş olan Barbaros Hayrettin'in önce beylerbeyi daha sonra da Kaptan Paşa rütbesi verilerek Devlet-i Aliyye'nin bir gücü haline getirilmesi belirleyici oldu. Barbaros'un komutasındaki donanma 1535 yılında Tunus'u ele geçirdi ve Akdeniz'in doğu ve batı yakalarını bir araya getiren geçitte ciddi bir mevziye sahip oldu (Sander, 1987, 55). Ardından burası Habsburg-Venedik birleşik donanmasının

eline geçtiyse de, Devlet-i Aliyye donanması 1538 yılında Preveze’de önemli bir zafer elde etti. Bu zafer, Doğu Akdeniz’in ardından Batı Akdeniz’de de Devlet-i Aliyye’yi rakipsiz hale getirdi (Emecen, 2007, 494).

Bu dönemde Venedik devleti açısından Habsburg hanedanının yönetimindeki Kutsal Roma Germen devleti ile denizde yapmış olduğu ittifak anlamsız bir hale gelmeye başladı. Habsburglar Cezayir’in ve Batı Akdeniz’in korunmasına büyük önem vermelerine karşılık, Venedik’e Adriyatik’te gereken desteği sağlamadılar. Dahası, Venedik açısından Devlet-i Aliyye ile savaş, memâlik-i mahrûseden satın aldığı hububatın kesilmesi anlamına gelmekteydi ve 1539’a gelindiğinde nüfusunu besleyemez hale geldi (Parry, 1976a, 89). Bunun sonucunda Venedik Devlet-i Aliyye tarafından, Akdeniz’de Habsburglarla yaptığı ittifaktan kolaylıkla koparıldı (Sander, 1987, 56). Buna karşılık Malta adası, 1565 yılında 20.000 kayıp verilmesine rağmen ele geçirilemedi (İnalcık, 2018, 164).

Devlet-i Aliyye’nin Akdeniz’deki girişimleri Kıbrıs adasına yönelik bir hareket ile sürdü. Bu ada Venedik devletinin elindeydi ve önceki başlıklarda açıklanan kuzey-güney yönlü Akdeniz ticaretinde Devlet-i Aliyye’nin çıkarları açısından sorun teşkil etmekteydi (Emecen, 1999, 41). 1570 yılının yaz aylarında Devlet-i Aliyye kara orduları başarılı bir biçimde Kıbrıs adasına çıktı ve ada egemenlik altına alındı. Buna karşılık, adaya batıdan gelmesi muhtemel bir haçlı donanmasının önünü kesmek isteyen Devlet-i Aliyye donanması, Batı Akdeniz’deki manevraları sırasında 1571 yılında İnebahtı’da (Lepanto) mağlup oldu ve 200 gemi kaybetti. Kıbrıs’a yönelik bir haçlı çıkarmasını ise, ertesi sene aynı donanmanın önünü kesen yeni bir Devlet-i Aliyye donanması engelledi. Ardından Kıbrıs adası Devlet-i Aliyye’nin idarî yapısına uygun bir biçimde teşkilatlandırıldı, angarya gibi uygulamalar kaldırıldı ve yaklaşık 20.000 müslüman göçmen adaya yerleştirildi (İnalcık, 2018, 166 - 167).

İnebahtı yenilgisi sırasında İspanya tarafından işgal edilen Tunus 1573’te geri alındı. 1578 yılında Fas şerifinin Devlet-i Aliyye’den, iç işlerine karışarak kendi desteklediği bir hükümdarı Fas’ta başa geçirmeye çalışan Portekiz’e karşı yardım isteği üzerine Devlet-i Aliyye bölgeye müdahale etti. Çarpışmaların sonucunda Devlet-i Aliyye donanması başarılı oldu ve bölgedeki Portekiz etkisi kırıldı (Sander, 1989, 87).

Buna karşın, İnebahtı’da alınan yenilgi Devlet-i Aliyye’nin I. Süleyman döneminde izlediği dünya gücü olma projesine darbe indirdi. Volga havzasında ve Hint Okyanusu’nda yapılması planlanan seferlerden vazgeçildi. Hint Okyanusu’ndaki müttefik müslüman ülkelere yardım gönderilmesi planları suya düştü (İnalcık, 2018, 168). Yine de, Avrupa geneline yayılan mezhep savaşlarının bir sonucu olarak Devlet-i Aliyye ile İngiliz, Fransız ve Hollanda monarşileri arasında Katolik İspanya’ya karşı bir yakınlaşma meydana geldi. Bu yakınlaşmanın sonucu, aşağıda da görüleceği üzere bu ülkelere ticarette *ahidname* adı verilen bazı ayrıcalıkların sağlanması olacaktı. Bu anlaşmalar sayesinde Devlet-i Aliyye bir yandan Kuzey Avrupa devletlerini kendi yanına çekerken, diğer yandan da Venedik’i (kuzeylilerin Akdeniz’de artan ticaretini görerek) bir barışa zorlamayı başardı (İnalcık, 2018, 171).

Doğuda ise Safevilerin Anadolu'ya olan ilgileri 16. yüzyılın başlarında kesilmiş olsa da, kısa sürede yeniden canlandı. Zaten iki güç arasındaki sınır, her ne kadar Çaldıran savaşı sonrasında burası Devlet-i Aliyye tarafından alt bölgelere ayrılarak tanzim edilmişse de, belirsiz bir durumdaydı. Memâlik-i mahrûse kuzey Anadolu'da Bayburt'a kadar uzanmaktaydı, sonrasındaki alandaki Türkmen beyleri ise bazen Devlet-i Aliyye'ye, bazen de Safevîlere bağlılık bildirirlerdi. Güney'de ise Kürdistan'ın büyük bölümü Devlet-i Aliyye egemenliği altındaydı. Fakat Van civarında Safevî güçleri bulunmaktaydı. Son olarak Bitlis beyinin Safevîlerin tarafına geçmesi ve ancak askerî yöntemlerle meselenin halledilebilmesi, I. Süleyman'ın doğu sınırına yönelmesi sonucunu doğurdu. Yapılan seferin sonucunda Bağdat başta olmak üzere tüm Irak Devlet-i Aliyye egemenliği altına alındı. Ayrıca Erzurum eyaleti kuruldu (Parry, 1976a, 85 - 86). Safevîlerle barış için ise, Tebriz, Erivan ve Nahçıvan'ı Safevîlere, Bağdad'ı, Kürdistan'ın büyük bölümünü ve Batı Ermenistan'ı Devlet-i Aliyye'ye bırakan Amasya Anlaşması'nın (1555) imzalanmasını beklemek gerekecekti. Fakat bu barış dahi kısa sürdü ve Devlet-i Aliyye-Safevî mücadelesi 16. yüzyılın sonlarına değin devam etti (Emecen, 2007, 494).

16. yüzyılda Hint Okyanusu'nda Portekiz donanmasının etkili olması, buradaki ticaret üzerinde olumsuz etkiler doğurdu. Özellikle de Kızıldeniz'den Kahire ve İskenderiye'ye ulaşan ticaret yolu zayıflamaya başladı. Bu durum, Devlet-i Aliyye'nin Portekizlilerle Kızıldeniz'in egemenliği için ciddi bir mücadeleye girmesini gerektirdi. Devlet-i Aliyye donanması Hint Okyanusu'nda etkili olamasa da, Portekizlileri Kızıldeniz'den kovmayı başardı ve bu sayede Mısır ve Suriye limanlarında ticaret yeniden canlı bir hale kavuştu (Emecen, 2007, 494).

I. Süleyman, devlet idaresinde İbrahim, Rüstem ve Sokullu Mehmed gibi nitelikli vezirlerin yardımını aldı. İslam hukukunun uygulanması konusunda Kemalpaşazade ve Ebu Suud gibi iki önemli şeyhü'l-islam da bu padişahın döneminde görev yaptılar (Parry, 1976a, 101). Bu dönem, devlet yapısının coğrafi olarak sürekli genişleyen bir egemenlik alanını idare konusunda sürekli bir uyum çabası içinde olduğu son dönemdi. Bu dönemden sonra coğrafi genişleme, devlet yapısını şekillendiren değişkenlerden biri olmaktan çıkacaktı.

1.2.1.1. Askerî Zümre

Askerî zümre, “doğrudan doğruya sultanın hizmetinde olan herkesi, üretimle uğraşmayan bütün askerî grupları, din adamlarını ve bürokratlarla ailelerini, akrabalarını, uyruk ve kölelerini” (İnalcık, 2003, 75) içerirdi. Bu zümre vergiden muaftı, mirasları kadılar değil, askerî kassamlar⁷³ tarafından paylaştırılır, yargılanmaları da yine kadı huzurunda değil, kâdî-i asker divanında olurdu⁷⁴ (Sahillioğlu, 1991, 488). Adının *askerî* olmasına karşın bu zümrenin mensuplarının sadece bir kısmı doğrudan askerlik hizmeti ile uğraşırdı. Bunlar dışındaki sivil devlet bürokrasisi de askerî zümrenin mensubuydu (Tabakoğlu, 2010, 169). Yeniçeri ve sipahiler, yaya, müselleme, yörük ve Tatar gibi askerler, katip, mültezim, emin ve muhasıl gibi görevliler, kadı, müderris gibi yargı görevlileri, din görevlileri, peygamber soyundan gelenler ile derbent teşkilatı gibi yerlerde görev yapanların bu zümreden olduğu çeşitli fermanlarda ifade edilmişti (Sahillioğlu, 1991, 489). Ayrıca memâlik-i mahrûsenin genişlediği dönemde, egemenlik alanına yeni katılan coğrafyalarda bulunan egemen zümreler, Devlet-i Aliyye askerî zümresinin bir parçası haline getirildi. Bu şekilde, hem Balkanlar’da hem de Anadolu’daki eski güçlü aileler Devlet-i Aliyye askerî zümresinin bir parçası oldular (İnalcık, 2003, 74).

Askerî zümre mensupları toplumsal üretimle uğraşmazdı. Maddi temelleri, reaya tarafından üretilen iktisadî fazlalığın merkezîleştirilmesine dayanırdı. Bu merkezîleştirme, genelde vergi vb ödemelerin tahsil yetkisinin askerî zümre içerisinde paylaştırılması ile olurdu. Bu zümrenin doğrudan askerlik işi ile uğraşanları, gelirlerini devletten bir bölgenin vergi gelirlerini toplama yetkisi alarak sağlamaktaydılar. Tımarlı sipahiler, sancakbeyiler, beylerbeyiler, vezirler gibi görevliler bunlar arasında sayılabilir. Ancak ücretin ödenmesinin tek yöntemi bu değildi. Bürokrasinin farkı kesimlerinde çalışan memurlar ise hazineden (ve kimi durumlarda da vakıflardan) gündelik ücret alırlardı. Bunların bir bölümü, ücretlerini *ulûfe* adı altında alırlarken (kapıkulu askerleri, enderûn çalışanları, subaşılar vb), ilerleyen paragraflarda ele alınacak olan *ilmiyye* mensupları ise *vazife* veya *cihet* adı altında ücret alırlardı (Halaçoğlu, 1991, 91 - 92). Bunun yanısıra devlet tarafından istenmeyen bir durum olmasına karşın, pek çok askerî zümre üyesi ticaret ve zanaat faaliyetleri ile de uğraşmakta, kendi üzerlerindeki vergi muafiyetlerini burada da sürdürmekteydiler. Kıbrıs adasının memâlik-i mahrûseye dahlinden sonra buradaki kapıkulu askerlerinin dokumacılık alanında yoğun bir faaliyete girişmiş olması buna örnek verilebilir (Faroqhi, 1993, 159).

Askerî zümrenin elde ettiği geliri özel servete dönüştürmesinin önünde ise bazı engeller vardı. Öncelikle, bunların çok büyük bir bölümünün miras hakkı yoktu (Hourani, 2005, 282). Gelirleri görev

⁷³ Bunlar, kadıların yardımcılarında olup (Halaçoğlu, 1991, 113) askerî zümre mensuplarının sayıca kalabalık olduğu kentlerde bulunan ve temel görevi askerî zümre mensuplarının vefatı sonrasında bunların terekelerini paylaşmak olan *kismet-i askerîyye* mahkemelerinde görev yaparlardı. Görevleri karşılığında binde 15 ila 20 arasında değişen bir *resm-i kismet* vergisi tahsil ederlerdi. Bunların bulunmadığı daha ufak kentlerde ise, kadılar bunlar adına tereki paylaşır, ancak buradan kendisine pay almadan ilgili miktarı bu mahkemelere iletirdi (Sahillioğlu, 1991, 489).

⁷⁴ Askerî zümre üyeleri, reayadan farklı olarak nadiren ölüm cezasına çarptırılırdı (Sahillioğlu, 1991, 489).

sürelerine bağlıydı ve devlet, bunların varisleri zenginleşerek bir aristokrat sınıf haline gelmesinler diyerek bunların servetlerine müdahale hakkını elinde tutardı (Genç, 2014, 14). *Müsadere*⁷⁵ adı verilen bu müdahale, servetin hazineye intikal ettirilmesi anlamına gelirdi ve askerî zümrenin servetinin temel kaynağı da temelde hazineye ait olduğu düşünülen iktisadî artık olduğundan, bu müdahale meşru bir müdahale olarak görülürdü. Askerî zümre üyeleri, bu dezavantajın üstesinden gelebilmek amacıyla servetlerini evladiyelik *vakıflara* yatırmaya ve bu şekilde devletin denetim alanından bir ölçüde uzaklaştırmaya yöneldiler ve bunda da bir ölçüde başarılı oldular.

1.2.1.2. Devlet Geleneği

Devlet-i Aliyye, askerî zümrenin bir hiyerarşik ilişkiler bütünüydü. Temeli, geleneğini devraldığı Güneybatı Asyalı uygarlığın devlet anlayışlarına dayanırdı. 15. yüzyılın başlarında Selçuklu topraklarından, İran ve Mısır'dan Anadolu'ya gelen pek çok yönetici, bu bölgelerin kadim devlet ve yönetim şekillerini, yeni kurulan devlete aktarmışlardı. Bu gelenek, İran ve Hindistan kaynaklıydı ve Abbasi Halifeliği üzerinden, 11. ve 13. yüzyıllarda Türk ve Moğol devlet geleneğini (Selçuklu ve İlhanlı uygulamalarını) de içerisine alarak Âl-i Osman tarafından miras alındı⁷⁶ (İnalcık, 2003, 71). Elbette, Devlet-i Aliyye'nin varolduğu altı asırlık süre boyunca bu yapı farklılaşan konjonktürlere (daha az veya daha çok etkili bir biçimde) uyum sağlayacak bir biçimde sürekli bir devrim içerisinde de oldu.

1.2.1.3. Padişah, Saray ve Hanedan

Devlet-i Aliyye'yi oluşturan bu hiyerarşinin en üstünde *padişah* bulunurdu. Kendisine zaman zaman sultan ve hüdavendigar gibi isimler de verilen padişah, geleneksel (örfî) ve İslamî (şer'î) anlamda mutlak idareci konumundaydı (Emecen, 2007, 487). Bu durum, özellikle de II. Mehmed döneminde kesin bir görünüm aldı. Bu dönemde hazırlanan Fatih Kanunnamesi, bir yandan tüm dünyevî ve dinî işlerin idaresinin padişah adına yapıldığını ifade ederken, diğer yandan da bu işler arasından dünyevî olanların idaresini padişah adına *sadr-ı âzamın*, dinî olanların ise kâdî-i askerlerin (sonraları *şeyhü'l-islamların*) görevi saymaktaydı (İpşirli, 1999, 140 ve 143).

⁷⁵ Müsadere uygulaması kaynağını İslam hukukundan alır ve üç ayrı amaçla uygulanırdı: Ceza, tedbir ve bedel ödetme. Ceza olarak yapılan müsadere, kişinin mallarının tamamen veya kısmen elinden alınmasıyken, tedbir amaçlı müsadere uygulamasında yasaklı kabul edilen mallara yönelir. Bedel ödetme amacı taşıdığıdaysa ilgili askerî zümre üyesinin verdiği bir zararın tazmini söz konusu olurdu (Karataş, 2006, 221-226)

⁷⁶ Devlet-i Aliyye'nin model olarak kabul ettiği iddia edilen idarî felsefe, Kutatgu-Bilig'de, Nizamü'l-mülk veya Gazali gibi önemli kişilerin eserlerinde, Naîmâ tarihi gibi kaynaklarda ele alınan *dâire-i adliyye* yaklaşımına dayanırdı. Birbirini izleyen ve sürekli bir döngü oluşturan mantikî önermeler silsilesinden oluşan bu daire özetle, idarenin gücünün askere bağlı olduğunu, asker için hazinenin güçlü olması gerektiğini, hazinenin gücü için reayanın refahına ihtiyaç olduğunu, reayanın bekası için de adaletin gerekli olduğunu ifade eder (Reyhan, 2008, 124).

Padişahların iktidarının mutlaklığı bazı sınırlamalara tabiydi. Padişahlar, örfî ve şer'î hukuk kaidelerinin dışına çıkamazlardı. Örfî kaideler, Devlet-i Aliyye'nin mirasçısı olduğu devletlerin, özellikle de Türk devlet yönetimi geleneğinin bir uzantısıyken, şer'î kaideler kaynağını İslam dininden, Kur'an ve hadislerden alırdı. Türk devlet yönetimi geleneği, Türklerin İslam dinini kabulünü takiben bu dinin kaideleri ile uyumlu olacak şekilde bir evrim geçirdiğinden, şer'î hukuka aykırı bir hukuk sistemi değil, onun bir ölçüde tamamlayıcısıydı. Örfî hukuk da şer'î hukuka benzer şekilde kısasa kısas (*lex tanionis*) gibi ilkelere dayanır, şer'î hukukun düzenlemediği konularda yaptırımlar içerirdi (İnalcık, 2003, 80). Genel olarak bakıldığında Devlet-i Aliyye hukuk sisteminin yüzde 85'i şer'î hükümlere dayanırken, geri kalan kısmı oluşturan örfî hukuk temel olarak malî konulara, arazi hukukunu ilgilendiren meselelere, tazir cezaları, askerî alandaki suçlar ve bunların cezalarına ve bazı idarî meselelere odaklanmış durumdaydı (Akgündüz, 1990, 45).

Bu iki hukuk nizamını bir arada kullanmaya ve bu sırada örfî hukuku derli toplu biçimde ortaya koymaya yönelik ilk ve en ciddi girişim, önceki paragraflarda ifade edildiği üzere II. Mehmed döneminde yapıldı⁷⁷ (Halaçoğlu, 1991, 107 - 108). Bu dönemde çıkarılan ve kendilerinden önceki örfî hukukun çizdiği çerçeveyi derleyici nitelikte olan iki *kanunnamenin* Devlet-i Aliyye yasal sisteminin altyapısını oluşturduğu söylenebilir (İnalcık, 2018, 119). Bu kanunnamelerin ilki, reayaya uygulanacak ceza hukukunu, bunların Timar sistemi dahilinde hangi vergileri ödeyeceğini ortaya koymaktaydı. 2. Mehmed döneminin sonlarında çıkarılan ikinci kanunname ise genel olarak Devlet-i Aliyye'nin örgütlenmesi hakkındaydı. Yine bu dönemde çıkarılan çok sayıda fermanın içerdiği hükümler de 17. yüzyıla kadar uygulandı (İnalcık, 2003, 78 - 79). Benzer şekilde I. Süleyman döneminde de öncelikle bu dönemden önceki kanunnamelerin derlenmesi ile yeni bir kanunname hazırlandı, ayrıca çok sayıda ferman, berat ve sancak kanunnamesi hazırlanarak pek çok alanda düzenlemeler yapıldı (Halaçoğlu, 1991, 108).

Altı yüz yıl süren Devlet-i Aliyye egemenliği boyunca, otuz altı padişahın devletin en üst seviyesindeki bu ünvana sahip olduğu görülür (İnalcık, 2003, 65). Bu padişahların tamamı, Âl-i Osman olarak adlandırılan hanedanın mensuplarıydı. Hanedanın hangi mensubunun tahta geçeceğini düzenleyen veliahtlık prensipleri ise genel olarak Orta Asya devlet geleneğinin izlerini taşırdı. Bu yaklaşıma göre, önceden kimin padişah olabileceğini sadece tanrı bilebilirdi ve bir düzenleme ile buna bir kural getirmek, tanrının işine karışmak gibi görülürdü (İnalcık, 2018, 120). Bu belirsizlik değilse de, belirsizliğin ortaya çıkardığı kargaşa yine II. Mehmed dönemindeki Fatih Kanunnamesi ile çözüldü (Parry, 1976, 55). Burada, padişahlığı ele geçiren şehzadenin devletin birliği ve devamı için kardeşlerini öldürmesinin dinen caiz görüldüğü ifade edildi. Kuşkusuz, bu düzenlemenin arkasında Bayezit'in çocukları arasındaki taht kavgasının yarattığı dağılma dinamiklerinin yanı sıra, bizzat

⁷⁷ Her ne kadar örfî hukukun Devlet-i Aliyye nizamı içerisinde belirli bir rolü olduğu bilinse de, 2. Mehmed'in bu şekilde sivil bir kanunname düzenlemesi aslında İslam hukukuna yabancı bir uygulama olup, Orta Asya / Türk-Moğol devlet geleneğinin bir yansımasıydı. Bu gelenekte devletin başına gelen hakanlar, uygulayacaklar yasa ve *törelere* halka ilan ederdi (İnalcık, 2018, 119).

kanunnameyi çıkaran 2. Mehmed'in kardeşi Orhan'ın, Bizans'a sığınarak İstanbul'un kuşatılması sırasında Devlet-i Aliyye'ye karşı savaşmasının da rolü vardı (İnalcık, 2018, 120). 17. yüzyılın başında, ilerleyen bölümlerde ele alınacağı üzere, *ekberiyyet* kuralının uygulanmaya başlanmasına kadar, halk arasında *kardeş katli* olarak anılan bu uygulama devam etti.

Öte yandan henüz ilk dönemlerden itibaren, padişahların iktisadî artıktan pay alması konusunda Selçuklu'nun son döneminde Moğollar tarafından gerçekleştirilen düzenlemeler Devlet-i Aliyye tarafından da miras alındı. Moğollar, Selçuklu sultanının kendi "maaşı" olmak üzere daha önceleri toplamakta olduğu bir takım özel vergileri devlet hazinesine dahil etmiş, buna karşılık Selçuklu sultanlarına has adı verilen toprakların gelirini bırakmışlardı. Henüz bir beylik olduğu dönemden itibaren Devlet-i Aliyye'deki uygulama da bu şekilde oldu (Akdağ, 1979a, 260). Bunun dışında, padişahlar memâlik-i mahrûsenin pek çok yerinde *evkaf-ı salatin* adı verilen vakıflar kurdular. Bu vakıfların gelirleri sağlam kaynaklara dayanır ve pek çok hayır işinde kullanıldıktan sonra artan kısmı da çeşitli zümrelere gelir olarak dağıtılırdı (İpşirli, 1999, 143 - 144).

Devlet-i Aliyye padişahlarının sarayları, padişahların hem ikamet ettiği hem de devleti idare ettiği mekanlardı. Bunlar başlarda ilk başkentler olan Bursa ve Edirne'deydi. Ayrıca İznik'te de bir saray bulunduğu bilinir (İpşirli, 1999, 144). İstanbul'un ele geçirilmesinden sonraki üç buçuk asırlık dönemdeyse bu kentte bulunan Topkapı Sarayı kullanıldı (Yediyıldız, 1999, 445).

Bu sarayın üç ana bölümü vardı: *harem*, *enderûn* ve *bîrûn*. Bunlardan harem, padişahların, valide sultanların, padişahların kız çocuklarının, şehzadelerin⁷⁸ ve bunlarla ilgilenen bazı görevlilerin ikâmet ettikleri bölümdü. Enderûn, sarayın ikinci bölümüydü. Burada *içoğlanları* çalışır ve eğitim alırlardı. Bunların aralarından en yetenekli olanlar *Has Oda* adı verilen göreve yükselir ve padişahın şahsî hizmetinde kalırlar, diğerleri ise ya kapıkulu süvari bölüklerine ya da saray dışındaki diğer bazı görevlere atanırlardı⁷⁹. Bîrûn adlı bölüm, sarayın dış bölümüydü. Hekimler, eminler (şehremini ve matbah-ı âmire emini vb), rikâb ağaları, müteferrikalar, bostancılar ve diğer hizmetliler bu bölümdeki çok sayıdaki personeli oluşturlardı (Yediyıldız, 1999, 447 - 448).

Sarayın devamlı personeli hadım edilmiş kölelerdi. 1. Selim döneminde, 40 kadar hadımın sarayda görevli olduğu bilinir. Diğer yandan enderûn ve harem bölümlerinin başında *kapiağası*⁸⁰ (*Babü's-Saade Ağası*) ve *Darü's-Saade Ağası* ünvanlı idareciler yer alırdı. Kapiağasının hiyerarşik olarak altında görev alan *odabaşı*, *has odabaşı*, *hazinedarbaşı* ve *kilercibaşı*, gibi görevliler padişahın kişisel hizmetlerinde görevlilerdi (İnalcık, 2003, 85). Kapiağalığı, sadece sarayın yönetimi açısından değil,

⁷⁸ 1566'da 2. Selim'in tahta çıkışına kadar, tüm şehzadeler sancakbeyi ünvanıyla taşraya yollanırdı. Ancak bu tarihten sonra sadece en büyük şehzade yollanır olmuştur (İpşirli, 1999, 149).

⁷⁹ Dolayısıyla enderunun memâlik-i mahrûsenin farklı yerlerinde görev yapacak askerî ve idarî görevlilerin yetiştirilmesinde önemli bir işlevi mevcuttu (Öner, 2005, 94).

⁸⁰ Bunlar sonraları beylerbeyilik ve hatta Mısır valiliği gibi görevlere dahi getirildiler (İnalcık, 2003, 86).

devlet yönetiminin geneli açısından oldukça önemli bir mevki idi. Kulların *çıkma*larında, vali ve kumandanların atanmalarında kapıağalarının önemli bir rolü vardı (İnalcık, 2003, 102).

16. yüzyıl ile birlikte, vezirlik, komutanlık ve eyalet idaresi gibi komuta görevleri padişahın ev veya kapı halkı⁸¹ olarak da adlandırılan devşirmelerden oluşmaya başladı (Hourani, 2005, 265). Bu sistem, İslam Devlet geleneğinin bir parçası olarak Devlet-i Aliyye tarafından devralınmıştı. Örneğin Memlûk devletinde de bu yöntemle bir idareciler sınıfı oluşturulmuştu (Pamuk, 2007a, 33). Sistemin Devlet-i Aliyye'deki ilk uygulanmasında görevliler savaş esirleri arasından en iyilerini satın alarak sarayda ve bürokraside kullanmaya çalışırdı. Ancak daha sonraları bunun yerini erken yaşta çocukların alınıp *devşirme* yapılması aldı. Görevliler, Hristiyan tebaa içerisinde⁸² 15 ve 20 yaşları arasındaki (Agoston, 2005, 22) yaştaki erkek çocukları toplar ve *devşirme oğlanı* olarak, İstanbul'a getirirdi. Bunlar, kendi aralarında fiziki görünüşleri ve kabiliyetlerine göre yeniçeri birliklerine katılmak (*acemioğlanı*) veya sarayda görev almak (*içoğlanı*) üzere seçilirlerdi⁸³ (İnalcık, 2003, 83 - 84).

1.2.1.4. Divân-ı Hümâyûn ve Askerî Zümrenin Kolları: Kalemîyye, Seyfîyye, İlmiyye

Devlet-i Aliyye bürokrasisinin merkezi ve en yetkili kurumu *Divan-ı Hümâyûn* idi. Bu kurum, köklerini tüm Güneybatı Asya devletlerinde hükümdarların halkın şikayetlerini dinlemek ve haksızlıkları bertaraf etmek amacıyla kendi huzurlarında oluşturdukları (İnalcık, 2003, 94) divanlardan almaktaydı. Divânın devletin ilk dönemlerinden itibaren var olduğu⁸⁴ bilinse de, kurumsallaşmasında divan hakkında ayrıntılı bir düzenleme içeren Fatih Kanunnamesi belirleyici oldu (İpşirli, 1999, 158 - 159).

Divan-ı Hümâyûn, modern dönem devlet yapılarında yer alan yürütme organı ile yüksek yargı organlarının işlerini yapan bir meclis olarak düşünülebilir. Bu mecliste siyasi kararlar alınır, yabancı elçiler kabul edilir, emirler çıkarılır, şikayetler araştırılır, özellikle iktidarın kötüye kullanımı ile ilgili dilekçeler yanıtlanırdı (Hourani, 2005, 264). Divân-ı Hümâyûn'un yüksek yargı fonksiyonu, yerelde kadıların verdikleri kararların burada yeniden ele alınması ile ortaya çıkardı. Divan eğer gerekli görülürse davanın yeniden görülmesini isteyebilir, ya da davayı ilgili bölgedeki başka bir mahkemeye

⁸¹ Padişahın kapı halkının ve hânesinin benzerleri, aşağıda ele alınacak olan askerî zümrenin üst düzey mensuplarıncı da taklit edilir, bunların, yine ilerleyen paragraflarda taşra idaresi bahsinde ele alınacak olan, zaman zaman boyutları ufak bir ordu düzeyine ulaşan kapı halkları bulunurdu. Mısır Eyaleti bahsinde, 19. yüzyıl öncesinde mezkur eyalette bu yapıların ne kadar önemli olduğu de ayrıca izah edilecektir.

⁸² Bunun bir istisnası Bosna'dan alınan müslüman erkek çocuklardı (Kunt, 2018, 149).

⁸³ Artık müslüman bir kimliğe kavuşmuş olsalar da, bunların önemli bir kısmının geldikleri yerler ile ilgileri kesilmemektedir. Sonraları akrabalarının sorunları ile ilgilendikleri dahi görülürdü (Faroqhi, 1997, 70).

⁸⁴ Divan, Devlet-i Aliyye'nin Selçuklu sultanına bağlı bir beylik olduğu dönemde bey, bir ya da iki vezir ve önde gelen kentlerin kadılarından oluşur, askerî işlerle ilgili olarak da toplantılara beyin oğlu katılırdı. Ancak Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra Devlet-i Aliyye'nin kurumsallaşması sürecinde bu organ, Selçuklu divanının bir benzeri olarak gelişti, Selçuklu divanındaki maliyeden sorumlu *müstevfi* ve yazışmalardan sorumlu *pervâne* gibi unsurların benzerleri zaman içerisinde Devlet-i Aliyye divanında da yer aldı (Akdağ, 1979a, 262).

de iletilebilirdi (İnalcık, 2003, 97). Dîvanda örfî hukuk alanına giren konularda *sadr-ı âzam*, şer'î hukuk alanına giren konularda ise *kâdî-i asker* sorumluydu (Taneri, 1997, 70-71).

Dîvan kurumu başlarda padişahın başkanlığında toplanırdı⁸⁵. Ancak 2. Mehmet, 1475 dolaylarında bu kurumun toplantılarına başkanlık etmeyi bıraktı. Bunun yerine şikayetleri şahsen dinlemesi temel bir görevi olarak görüldüğünden, divan toplantılarının yapıldığı salona bakan kafesli bir pencere inşa ettirildi ve toplantıları perde arkasından takip etmeye başladı (İnalcık, 2003, 95).

Divan-ı Hümâyûn'un *erkân-ı erba'a* (veya *erkân-ı devlet* (İnalcık, 2003, 99)) olarak adlandırılan, *vezir*, *kâdî-i asker*, *defterdar* ve *nişancı*dan oluşan üyeleri, toplantılarda görüşlerini söyleme ve kararlara katılma yetkisine sahiptiler (İpşirli, 1999, 161). İnalcık (2003), Divân-ı Hümâyûn içerisindeki bu dört ögenin arasındaki iş bölümünü, Güneybatı asya devlet geleneğine uygun bir şekilde, siyasî, adlî ve malî alanlardaki uzmanlaşma ile tanımlar. Buna göre, siyasî konular (devlet iktidarının korunması, iç güvenliğinin sağlanması ve dışarıda devletin çıkarlarının savunulması vb) vezirlerin⁸⁶ sorumluluğu altındaydı. Toplantılara katılan kâdî-i asker(ler) adlî, defterdarlar⁸⁷ ise malî konulardan sorumluydular. Divan üyelerinden Nişancı ise, çıkan buyrukların ve yazışmaların kanun ve geleneklere uygunluğunu kontrol eder ve her belgeye, yasallık kazandıran tuğrayı çekerdi⁸⁸ (İnalcık, 2003, 99). Divan üyelerinden vezirler, kâdî-i asker, defterdarlar ve nişancı, öğleden sonraları kendi divanlarını toplar, Dîvan-ı Hümâyûn'a yollanacak meseleler burada belirlenir ya da divanda ele alınması gerekmeyen meseleler bu divanlarda çözüme kavuşturulurdu (İpşirli, 1999, 157).

⁸⁵ Divan başlarda her gün toplanırken, 15. yüzyılda bu sayı haftada dört güne inmişti (İpşirli, 1999, 160).

⁸⁶ Vezirler, 14. yüzyıl sonlarına kadar ilmiye zümresi içerisinde atanırlardı (Sander, 1987, 20). Bu dönemden sonraysa devşirmeler arasından atandılar. Bunlar enderûnda yetiştirilir, daha sonra eyaletlerde görevlendirilir, 20-30 sene sonra başarılı olanları vezir olarak merkeze alınırdı (İpşirli, 1999, 172). Devlet-i Aliyye'nin ilk dönemlerinde sadece bir vezir vardı. Buna karşılık 1. Murad döneminde vezir sayısının ikiye çıkması ve ardından daha da fazlalaşmasının bir sonucu olarak en üst rütbeye sahip olan vezire *vezir-i âzam* ya da *sadr-ı âzam* denildi. Bunların hiyerarşideki en üst yeri Fatih Kanunnamesi ile ortaya kondu ve Tevkiî Kanunnamesi ile de oldukça geniş yetki ve görevlere sahip kılındılar: İlmiye zümresi dışındakilerin atamalarının yapılması, şer'î ve örfî nizamın uygulanması, ülkenin idaresi, eyalet, sancak ve timarların tevcih edilmesi vb. Sadr-ı âzamlar ayrıca *serdâr-ı ekrem* ünvanı alarak ordunun başında sefere katılabilirler, bu durumda yetkileri daha da genişlerdi (İpşirli, 1999, 164). Sadece sadr-ı âzamlar padişahın yetkilerini geçici bir süreliğine de olsa devralabilirler, padişahın yokluğunda divân kurup dava dinleyebilirlerdi (İnalcık, 2003, 100). Öte yandan, divân-ı hümâyûnün diğer üyelerinin görevleri ayrıntılı olarak tanımlanmış olsa da vezir-i âzam rütbesinde olmayan vezirlerin görevleri muğlak bırakılmıştı. Dolayısıyla bunların durumu bir anlamda modern dönem hükümetlerindeki devlet bakanlarına benzetilebilir. 1599 yılına gelindiğinde vezir sayısı 23'e yükseldi. Bunların bir kısmı merkezde görev yapan *kubbe vezirleri* iken, diğer bir kısmı ise vezir rütbesi ile büyük eyaletlere beylerbeyi olarak atanan *haricî vezirler* idi (İpşirli, 1999, 170 - 171).

⁸⁷ Divan-ı Hümâyûn üyesi ve mali idarenin başı konumundaki Defterdar, Divan-ı Hümâyûn'da mali konularla ilgilenir, gerektiğinde divanda görülen mali konulardaki davaları kendi divanına intikal ettirirdi (İpşirli, 1999, 162). Defterdarlar, diğer divan üyeleri gibi vezir-i âzaman denetimine tabi idiler. Her ay vezir-i âzama bir mali rapor sunmakla yükümlüydüler (İnalcık, 2003, 102).

⁸⁸ Abbasîlerde *tevki*', Selçuklularda ise *sahib-i tuğra* adıyla anılan nişancılar, Devlet-i Aliyye divanında yer alır, vezir, beylerbeyi veya sancakbeyi rütbesine sahip olabilirlerdi. Protokoldeki yerleri de bu rütbelerine göre belirlenirdi. Görevleri temelde padişah adına divandan çıkan belgelere *tuğra* çekmekti. Ancak pratikte bu basit görevi kendisi yapmadığı gibi, daha ziyade merkezî devlet bürokrasisinin genel işleyişi ile ilgilenir, bu anlamda özellikle de örfî hukuktan kaynaklanan sorunların giderilmesi için çalışırdı (İpşirli, 1999, 174).

Dîvanın bu dört aslî üyesinin yanı sıra Rumeli beylerbeyisi ve eğer vezir rütbesine sahipse *yeniçeri ağası*⁸⁹ ve *kapudan-ı derya*⁹⁰ da dîvan üyesi olarak toplantılara katılırdı. Bunlara ek olarak, dîvanın üyeleri arasında sayılmasa da önemli bir bileşeni de reisü'l-küttab⁹¹ idi. Bu makam, dîvanın tüm yazışmalarından sorumluydu ve bu yazışmaları yapan *dîvan kalemlerinin*⁹² de idarecisi idi (İpşirli, 1999, 180). Bunların yanında divan toplantılarında divanın iç işleyişine ait işleri yapan bir divan heyeti ile, divanda alınan kararların uygulanmasını ve divanın asayişini sağlayan hizmet heyeti de hazır bulunurdu (İpşirli, 1999, 161).

Devlet teşkilâtının askerî zümre üyeleri tarafından doldurulan üç ana direği bulunurdu: *seyfiyye*, *ilmiyye*, *kalemiyye*. Dîvandaki görevliler, aslında bu üç ayağın hiyerarşik olarak en üstünde yer alan isimlerdi. Sadr-ı âzam, kubbealtı vezirleri, yeniçeri ağası ve kaptan paşa seyfiyyenin, Anadolu ve Rumeli kâdî-i askerleri ilmiyyenin, defterdar ve nişancı ise kalemiyyenin dîvandaki uzantıları idi. Bahsedilen üçlü yapı, sayılan bu görevlilerin altında tüm askerî zümreyi kapsayacak bir biçimde taşradaki en uç noktalara kadar uzanırdı ve aralarında devletin çıkarları doğrultusunda bir denge bulunmasına özen gösterilirdi. Özellikle taşra idaresinde bu denge arayışı çok belirgindi. Fakat bu üç farklı ayak içerisinde geçişliliğin sıklıkla görüldüğü, aradaki çizgilerin çok keskin olmadığı görülür. Saray görevlilerinin seyfiyye içerisinde komutanlık dahi yapabildiği, çeşitli ilmiyye mensuplarının kalemiyyeye geçiş yaptığı bilinir (Neumann, 2016, 73).

Bunların ilki *seyfiyye sınıfı*⁹³ adı verilen zümreydi. En üstte sadr-ı âzam ve vezirler, taşrada ise beylerbeyi ve sancakbeyi görevindeki idareciler, ayrıca ordu mensupları seyfiyye sınıfın üyesiydiler (Rehyan, 2008, 128). Doğrudan orduda faaliyet gösteren seyfiyye mensupları *kapıkulları* ve *Timarlı sipahiler*di. Bunlardan Timarlı sipahiler, aşağıda ayrıntılı olarak analiz edilecek olan Timar sisteminin

⁸⁹ Yeniçeri ağaları doğrudan padişah tarafından atanırlar ve vezir-i âzaman yetki alanının dışında bırakılırlardı. Yeniçeri ocağı üzerindeki vezir-i âzam denetimi, ocağın bir anlamda personel işlerine bakmakta olan yeniçeri katibinin atanması yetkisinin vezir-i âzama verilmesi ile sınırlıydı. Daha sonraları, sultanın yeniçeri ocağı üzerindeki egemenliğini daha da arttırıcı bir önlem olarak, bu görevlilerin yeniçeri ocağı hiyerarşisi dışından, saray görevlileri arasından atanması yoluna gidildi (İnalcık, 2003, 102).

⁹⁰ Kapudan-ı deryalar vezir rütbesine sahip olmaya başladıktan sonra, denizcilikle ilgili sorunların ve donanma ile ilgili meselelerin görüldüğü kendi divanını toplamaya da başlamışlardı (İnalcık, 2003, 102).

⁹¹ Reisü'l-küttab'ın kelime anlamı “katiplerin başı”dır. Reisü'l-küttablar kaynaklarda *Reis Efendi* olarak da geçer. 19. yüzyılda bu makam diğer tüm dîvan makamları arasından sıyrılarak ayrı bir önem kazandı ve *hariciye nazırı* (dışişleri bakanı) halini aldı.

⁹² Dîvan-ı hûmayûn kalemlerinin bazıları aslî kalemlerdi. Bunlar: *beylikçi (dîvan) kalemi*, *tahvil kalemi*, *ruûs kalemi* ve *amedî kalemi* idi. Bunlardan beylikçi kalemi, dîvan kararlarını kaydeder, bunların ilgili yerler naklini yapar, gereken emir ve hükümleri hazırlardı. Tahvil kaleminde, aşağıda ele alınacak olan eyalet kadılarını, vezir, beylerbeyi ve sancakbeyilerin beratları tutulur, ayrıca zeamet ve Timarların kayıtları bulunurdu. Ruûs kaleminde ise vakıf çalışanları, dinî görevliler, katipler, saray görevlileri ve kalem neferlerinin beratları tutulurdu. Son aslî kalem olan amedî kaleminde ise sadr-ı âzam tarafından padişaha sunulan telhis ve takrirler ile yabancı ülkelerle ilgili yazışmalar bulunurdu. Dîvanın ayrıca teşrifatçılık, vak'anüvislik ve tercümanlık gibi yardımcı kalemleri de vardı. Tüm bu kalemlerde sayıları yüzlerle ifade edilebilecek katipler görev yapardı (İpşirli, 1999, 182 - 185).

⁹³ Adını Arapça'da kılıç anlamında gelen *seyf* kelimesinden alan bu zümre, zaman zaman ehl-i seyf ya da ehl-i örf olarak da adlandırılır (Yediyıldız, 1999, 450), devlet idaresindeki askerî ve idarî fonksiyonları üstlenirdi (Uyar ve Erickson, 2009, 89).

birer parçası idiler ve gördükleri askerî hizmet karşılığında bulundukları dirlik adı verilen toprakların vergi gelirlerini tahsil ederler ve kullanırlardı. Bunlar, savaş dışındaki zamanlarda bu topraklarda ikamet eder ve buradaki işlerle uğraşırlardı. Devlet-i Aliyye'nin büyük kısmı merkezde yer alan düzenli ordusunu ise kapıkulları oluştururdu. Bunlar, Avrupa'daki muadillerinden çok önce ortaya çıkmış daimî askerî gruplardı. Aynı dönemde Avrupa'daki orduların savaş için bir araya getirilmesinde krallar feodal beylerle uzun pazarlıklar yapmak zorunda kalırlardı. 14. ve 15. yüzyıllarda Fransa'da olduğu gibi Avrupa'da da kapıkulu askerleri benzeri yapılar görülebilmişse de, bunlar genellikle sınırlı başarı elde etmişler, ücretli askerlerle desteklenmeleri gerekmiş ve kralın ölümünün ardından dağılmışlardı (Agoston, 2005, 23).

Kapıkulu askerleri devşirme kökenliydi (Tabakoğlu, 2010, 355) ve ocaklar halinde teşkilâtlanmışlardı: (1) yaya askerlerin mensup olduğu ocaklar: *acemi, yeniçeri, cebeci, topçu, top arabacısı, humbaracı (el bombası), lağımçı*, (2) atlı askerlerin oluşturdukları ocaklar: *sipah, silahdâr, sağ ve sol ulûfeci, sağ ve sol gureba* (Özcan, 2001, 362). Atlı kapıkulu birliklerinin tamamına *altı bölükler* adı da verilirdi. Kapıkulu ocakları arasında yeniçeri ocağı⁹⁴ zamanla en önemli ocak halini aldı ve diğerleri bunun yardımcısı konumuna düştüler. Fakat kapıkulu sisteminin geneli açısından bakıldığında bunların teşkilâtlanmasında bir denge arayışının gözetildiği de görülür. Atlı ya da yaya ocakların hepsinin kendi ağası mevcuttu ve tüm ocaklar ayrı ayrı padişaha bağlı durumdaydılar. Bu durum, mezkur grupların birbirlerine karşı bir denge unsuru olarak kullanılabilmelerini sağladı (Kunt, 1988, 20).

Yeniçeri ocağının mensubu bulunan askerler yılda üç bin akçedan fazla bir ulûfe alırlar, sefer dışındaki zamanlarda İstanbul'da veya ülkedeki diğer bazı önemli kale ve karakollarda güvenliği sağlamakla görevlendirilirdi (Yediyıldız, 1999, 454 - 455). Taşrada görev yapan yeniçeri birlikleri, bir denge mekanizması olarak, buradaki yerel yöneticilerden emir almaz, sadece padişaktan gelen emirlere göre hareket ederlerdi (İnalcık, 2018, 117).

Seyfiyyenin bir diğer unsuru, *yaya (piyade) ve müsellimler (süvari)* adı verilen askerî birliklerdi. Bunlar devletin kuruluş dönemlerinde ilk düzenli orduyu oluşturmalarına karşın, zaman içerisinde geri hizmetlere alındılar. Ordunun seferde olmadığı zamanlarda vergiden muaf tutularak tarımla ilgilenen bu grubun sayısı 16. yüzyılın sonlarında 50.000 kadardı. Yine seyfiyye içerisinde bulunan bir diğer askerî grup ise donanma mensuplarıydı. Donanmanın en üstünde, zaman zaman vezirlik rütbesi de alabilen *kaptan paşa* yer alırdı. Bunu kapudane, patrona ve riyâle rütbeleri izlerdi. Donanmaya ait gemilerde *levant* adı verilen denizciler görev yapardı. Bunların bir kısmı hazineden aylık maaş alırken, bir kısmı ise kaptan paşaya devlet tarafından sunulan haslara karşılık bu rütbenin sahibi tarafından temin edilirdi (Yediyıldız, 1999, 456 - 457).

⁹⁴ Henüz 1. Murad döneminde, Balkanlar'daki hızlı toprak edinimleri sırasında Devlet-i Aliyye askerlerinin çok sayıda esir aldığı bilinir. Devlet, bu esirlerden aynî vergi almaya başladı. *Penc-i yek* adı verilen bu vergi, beş savaş esirinden birisinin devlete verilmesi anlamına gelmekteydi. Bu esirlerden yeniçeri adı verilen birlikler oluşturuldu (İnalcık, 2018, 58).

Askerî zümrenin devlet teşkilatını oluşturan ikinci ayağı *ilmiyye sınıfı* veya diğer adıyla *ehl-i şer'* idi. İlmiyye sınıfı, askerî, bürokratik ve siyasi topluluklara koşut bir şekilde devlet eliyle örgütlendi ve ülkenin yönetiminde önemli bir rol üstlendi (Hourani, 2005, 271). Bu grubun üyeleri (*ulemâ*) İslam dininin kurallarının uygulanması ve aktarılması / öğretilmesi (yargı ve dinî hizmetler) konularında (Uyar ve Erickson, 2009, 89) uzmanlaşmıştı. Bunu yapabilmeleri için gereken bilgiyi *medrese* adı verilen eğitim kurumlarında öğrenirlerdi. Medreseler vakıflara ait eğitim kurumlarıydı, bu yüzden burada eğitim almak, ayrıca öğrenim görenlerin barınma ve gıda ihtiyacı da hep vakıf sistemi içerisinde çözülmekteydi (Yediyıldız, 1999, 458).

İlmiyyenin en üstünde *şeyhü'l-islam* bulunurdu. Şeyhü'l-islam, devletin üst kademelerindeki görevlilerin alacakları kararların şer'î hukuka uygunluğu konusunda *fetva* adı verilen görüşler bildirirler, ilmiyye zümresinden daha aşağı mevkideki görevlilerin atamalarını yaparlardı. Divan üyesi olmayan, ancak sadr-ı âzam ile aynı hiyerarşik düzlemde yer alan şeyhü'l-islam, devlet içinde belirli bir özerkliğe sahipti (İnalcık, 2003, 103).

İlmiyye hiyerarşisinin ikinci basamağında *kâdî-i askerler* yer alırdı. Bunlar, aslında birer askerî yargıçtı ve İslam hukukunun devletin tüm egemenlik alanında uygulanmasından sorumluydular⁹⁵ (İnalcık, 2003, 102 - 103). Dîvanda biri Anadolu, diğeri Rumeli'den sorumlu olmak üzere iki kâdî-i asker görev yapardı. Bunlar arasından Rumeli kâdî-i askerinin diğesine üstünlüğü vardı ve yükselmesi durumunda şeyhü'l-islam olurdu⁹⁶ (Yediyıldız, 1999, 461). Kâdî-i askerleri, müftü, müderris ve kadılar⁹⁷ izlerdi. Bunlardan müftüler, önemli kasabalarda ve köylerde mukim olurlar, aynen şeyhü'l-islam gibi fetva çıkarma yetkisine sahip bulunurlardı (İnalcık, 2003, 179). Bunun dışında bir yürütme veya karar yetkileri ise bulunmazdı. Genellikle, bir karar alma aşamasındayken kendilerine danışma ihtiyacı duyan kadıların, devlet görevlilerinin ve sair kişilerin dinî konulardaki sorularını yanıtlarlardı. Müftü olmak için başlangıçta atama yapılması gerekmemekteyken, 1. Süleyman döneminden itibaren bu yapı da kurumsallaştırılmış, hatta şeyhü'l-islamlık makamı da buradan doğmuştu (Yediyıldız, 1999, 461).

Müderrisler, ilmiyye sınıfının hocaları durumundaydılar. Bunlar, medrese eğitimini tamamladıktan sonra, bir bekleme süresinin ardından en alt düzeyden başlayarak yine medreselerde hocalık yapmaya başarlardı. Müderrislere günlük yapılan ücret ödemesine göre sınıflandırılan medreselerde, ilk dört kademedede yer alan müderrisler bir Timar sahibi kadar, en üst kademedeki medrese müderrisleri ise,

⁹⁵ Henüz ilk dönemlerde Selçuklu devletindeki kâdî-i asker uygulamasının Devlet-i Aliyye bünyesine tatbiki 1. Murad'ın padişahlığı sırasında oldu O zamana değin en üst askeri hukuk makamı Bursa kadısıydı, fakat fetihlerle beraber yargıcın görevleri artmış ve sürekli bir biçimde padişahın yanında bulunması gerekmişti (Werner, 2014, 200)

⁹⁶ Bu sınıf mensuplarının kâdî-i askerlik gibi önemli görevlere gelebilmesinin önemli bir koşulu, Edirne, Bursa ve İstanbul gibi yerlerde uzun süre görev yapmış olmalarıydı (Faroqhi, 1997, 73).

⁹⁷ Kadıların niteliği, ilerleyen başlıklarda taşra teşkilâtı içerisinde ele alınmaktadır.

birer zeamet (daha yüksek gelir getiren Timar) sahibi kadar ücret alırlardı ve ilerleyen başlıklarda görüleceği üzere Timar veya zeamet sahiplerinde olduğu gibi asker besleme yükümlülükleri de yoktu. İlmiyye zümresinin diğer mensuplarıysa camilerde görev yapan imam ve müezzin gibi görevliler, tarikat şeyhleri ve İslam peygamberinin soyundan geldiği ifade edilen *seyyid* ve *şerif* gibi kimselerdi (Yediyıldız, 1999, 458 - 459). Öte yandan, İlmiyye sınıfı üyelerinin bir bölümü merkezi idarenin hizmetindeydi. Kadılar, müderrisler ve müftüler bunlardandı. İmam, vaiz ve vakıflarda emin olarak çalışanlar ise, devletten değil, bu kuruluşlardan maaş alan görevlilerdi (Faroqhi, 1997, 72).

İlmiyye mensuplarının himaye edilerek ya da başka yollarla kalemiyye veya seyfiyye zümresine geçmeleri olanaklıydı (Hourani, 2005, 272). Ancak bunun aksine diğer zümrelerdeki medrese eğitimi almadıklarından ilmiyye zümresine dahil olamazlardı. Üç yüz akçe alan kadılar defterdar, beşyüz akçe alan kadılar ise beylerbeyi olabilmekteydiler (Halaçoğlu, 1991, 112).

*Kalemiyye*⁹⁸, devleti oluşturan üçlü yapının bir diğer ayağını oluştururdu. Askerî zümrenin diğer iki koluna kıyasla siyasî anlamda daha zayıf (Uyar ve Erickson, 2009, 89) ve Müslüman ailelere mensup olan (Tabakoğlu, 2010, 171) bu zümre mensuplarının bir kısmı devlet işlerini ilgilendiren belgeleri hazırlamak ve saklamakla görevliydi. Bu belgeler emirler, kanunlar ve dilekçelere verilen yanıtlardan oluşmaktaydı. Diğer bir grubu ise her türlü malî kayıdı tutar ve hesaplamaları yapardı (Hourani, 2005, 263-264). Özellikle 15. yüzyıl ortalarından itibaren merkez bürokrasinin güçlenmesi sonucunda kalemiyye zümresi de ilmiyye ve seyfiyye gibi müstakil bir grup halinde olgunlaşmaya başladı. Bu topluluğun mensuplarının başta Arapça dil ve kelime bilgisi olmak üzere, edebiyat, tarih, coğrafya, örfî hukuk, Kur'an ve hadis bilgisine sahip olması gerekirdi (İpşirli, 1999, 192).

Bâb-ı defterî (maliye) bürolarında çalışanlar bir kenara bırakılırsa bunların çoğu dîvan-ı hûmayûn kalemlerinde görev yaparlardı. Bahsedilen kalemlerin başında *beylikçi*, *tahvil kesedarı* ve *ruûs kesedarı* bulunur, bunların üçünün de amirliğini dîvan üyelerinden reisü'l-küttâb yapardı (Yediyıldız, 1999, 463). Maliye kolunun en üstünde ise defterdar bulunurdu. Öte yandan, kalemiyye zümresi içerisinde görev alma konusunda kalıtsal faktör önemli rol oynardı. Oğullar, babaları tarafından sıklıkla bu göreve aldırılırlardı (Hourani, 2005, 265). Göreve alınan gençler başlangıçta çırak (*şakird*) olarak göreve başlarlar, eğitimleri sonucunda kalfa ve ustalığa geçerlerdi (Yediyıldız, 1999, 463).

1.2.2. Bâb-ı Defterî

Askerî zümrenin ve onun oluşturduğu devlet teşkilâtının iktisadî alanda elde edilen artığın bir bölümünü elde etmesinin yolu, vergi vb araçlarla bu artığın üreticilerine başvurusuydu. Devlet-i

⁹⁸ Kalemiyye, Arapça'daki kalem kelimesinden türetilmiştir. Bu kelime Arapça'da hem kalem hem de ofis anlamına gelir.

Aliyye bünyesinde bu işle ihtisaslaşmış kesim, *bâb-ı defterî*⁹⁹ adı verilen maliye teşkilâtıydı. Coğrafi anlamda çok geniş bir alana yayılmış olan devlet topraklarının dört bir yanında örfî ve şer'î hukukun çizdiği sınırlar dahilinde faaliyette bulunmuş bu yapı, hem Devlet-i Aliyye'nin öncesindeki İslam devletlerinin uygulamalarını miras aldı hem de bunları başarılı bir biçimde günün koşullarına uygun bir güncellemeden geçirebildi, gerektiğinde çok yeni araçlar ortaya koymayı da başardı. Kuşkusuz, bu teşkilâtın şekillenmesinde, dönemin haberleşme ve taşıma teknolojisi ile coğrafi ve siyasal sınırların getirdiği sınırlamaların önemli bir rolü vardı. Timar ve merkez maliyesi ikiliğinin ortaya çıkması, merkez maliyesinde istenilen bir düzenliliğin bir türlü sağlanamamış olması, ayrıca merkez maliyesinin denetimindeki gelir ve gider kalemlerinin de buna bağlı olarak büyük rakamlara ulaşamamasında bu etkenlerin önemli rolü oldu (Çelik, 2006, s. 119).

Bâb-ı defterî, defterdar makamı, buna bağlı çalışan maliye kalemleri ve hazine denetçileriydi. Taşrada bu yapının uzantıları bulunurdu. Ayrıca, az önce bahsedilen sınırlamaların bir sonucu olarak ülkenin tüm malî kapasitesine doğrudan hükmetmemekte, bunun yerine günümüz bütçelerindeki adem-i tahsis ilkesinin zıttı bir yaklaşımla, Devlet-i Aliyye'ye ait bazı gelirleri bir takım giderlere tahsis ederek yerinde kullanılmasını sağlamaktaydı. Bunun, nakdî mübadelenin sınırlı olduğu bir toplumda rasyonel bir uygulama olduğuna kuşku yoktur.

1.2.2.1. Defterdar ve Maliye Teşkilâtı

Devlet-i Aliyye maliyesinin başında dîvan üyelerinden *defterdar*¹⁰⁰ bulunurdu. Aslında, Devlet-i Aliyye bürokrasisi içerisinde mali konular kuruluş döneminde doğrudan sadr-ı âzâmın sorumluluğundaydı (Karamursal, 1989, 152). Ancak memâlik-i mahrûsenin büyümesinin bir sonucu olarak devletin malî idaresinin ayrı bir dîvan üyesi tarafından yönetilmesi bir zorunluluk haline geldi ve 17. yüzyılın ilk yarısına kadar Rumeli eyaleti için genellikle iki, Anadolu eyaleti için ise bazen bir bazen ise iki defterdar görevlendirildi (Tabakoğlu, 1985, 40). Rumeli eyaletinin defterdarı *başdefterdar* (*Şikk-ı evvel*¹⁰¹) olarak tanımlandı. 1. Süleyman döneminin başlarında, Anadolu ve Rumeli Defterdarlarının yanına Şikk-ı Sani adıyla üçüncü bir defterdar görevlendirildi. Bu defterdar, bölge ayrımı yapılmaksızın İstanbul'daki mukâta'aların gelirleri ile Anadolu ve Rumeli'deki bazı gelir kalemleri ile ilişkilendirildi¹⁰². Daha sonra Tuna bölgesinin gelirleri için görevlendirilen *Şikk-ı Sâlis* adlı defterdarlığı ise bir süre sonra ortadan kaldırıldı (Fleischer, 1996, 322).

⁹⁹ Devlet örgütlenmesinin farklı birimleri için, Arapça'da kapı anlamına gelen bâb kelimesi sıklıkla kullanılırdı. Bâb-ı Hümâyûn saray girişini, Bâb-ı Âsafî ve Bâb-ı Âlî sadr-ı âzâmın makamını (sadâreti), Bâb-ı Meşihat şeyhülislamlık makamını, Bâb-ı Seraskerî ise askeri örgütlenmeyi ifade ederdi (İpşirli, 1999, 188).

¹⁰⁰ Defterdarlık adlandırması, İlhanlılar'dan Devlet-i Aliyye'ye miras kalan bir adlandırmaydı (Kütükoğlu, 1994, 94).

¹⁰¹ Şikk: (1) İkiye bölünmüş bir şeyin her parçası, (2) Bir işin iki cihetinden her biri (Devellioğlu, 2011, 1162).

¹⁰² Bazı kaynaklar, bu görevlendirmenin Devlet-i Aliyye'nin İlhanlılardan aldığı, coğrafi kıstaslara göre şekillenen (jeofiskal) mali yapının sonu olarak görürler (Özvar, 2007, 522).

Başdefterdar ile ilgili ilk bilgiler, Fatih Kanunnamesi'nde görülür. Buna göre, başdefterdar, devletin hazinesinin vekili ve nazırı olarak görevlendirilir, hazineyi açmak ve kapamak, hazinenin yıl sonu hesaplarını padişaha sunmak, maliye katiplerini görevlendirmek, hazine ile ilgili meseleleri veziriazamla görüşmek, gelir kaynaklarının işletilmesini sağlamak gibi görevlere sahipti (Özvar, 2007, 521). Başdefterdar, Hazine-i Amire'nin sorumlusuydu. Buna karşılık diğer defterdarların sorumluluğunda ayrı hazineler yoktu. Her ne kadar tüm defterdarlar dîvan üyesi olsalar da, başdefterdar dışındakiler daha çok başdefterdarın yardımcısı konumundaydılar (Cezar, 1986, 151). Tüm defterdarlar görev alanlarına giren konulardaki şikayetleri dinlemek amacıyla defterdar kapısında kendi dîvanlarını kurarlardı. Gerek görülmesi halinde, buradaki meseleleri bağladıktan sonra tuğralı ahkam verme yetkileri de bulunurdu. Defterdarlar ayrıca Salı günleri malî meselelerle ilgili olarak padişaha bilgi aktarırlardı (Halaçoğlu, 1991, 63).

Başdefterdar, görevinden ayrılıp sancakbeyi ya da beylerbeyiliğe geçebilirdi. Bu durumda yerine Anadolu defterdarı gelir, Anadolu defterdarlığına şikk-ı sâni defterdarı getirilir, onun yerini ise reisü'l-küttab veya bir taşra defterdarı alırdı (Fleischer, 1996, 323).

Başdefterdarın, hazine işleri ile ilgili olarak kendisine yardımcı olan; *Başbâki Kulu*¹⁰³, *Cizye Başbâki Kulu*¹⁰⁴, *Veznedarbaşı*¹⁰⁵, *Sergi Nâzırı* ve *Sergi Halifesi* gibi yardımcıları vardı. Bunlar, gelirlerin tahsili, defterlerin tutulması vb işlerde Başdefterdar'a yardımcı olmuşlardı (Tabakoğlu, 1985, 41). Defterdarlara 600.000 akçe geliri olan has ya da 150.000 - 240.000 akçe kadar maaş (salyane) verilir (Halaçoğlu, 1991, 63), başdefterdar 90.000 akçe, diğerleri ise 80.000 akçe maaş ile emekliye ayrılırlardı. Buna ek olarak defterdarların, has tevcihlerinde aldıkları *imza hakkı*, Hazine'ye para tesliminde aldıkları *kesr-i munzam* gibi diğer bazı gelirleri de bulunuyordu. (Kütükoğlu, 1994, 96).

Bâb-ı Defterî'nin işleyişi, 16. yüzyılın ortalarından itibaren, buraya bağlı bulunan *maliye kalemleri* aracılığı ile sürdürüldü. 16. yy'da oluşmaya başlayan bu kalemlerin kurulmasından önce, başdefterdarın yanında çalışan katipler de benzer bir görev üstlenmişlerdi (Çelik, 2006, 117). Ancak özellikle 16. yüzyılın başlarından itibaren Arap ve Doğu topraklarının ele geçirilmesi ile beraber, bu toprakların mali işlerini yürütmek üzere bazı yeni maliye kalemleri kurulmasına da ihtiyaç oldu (Özvar, 2007, 521). Bu kalemlerin ilk grubunda, merkez maliyesinin işleyişini sağlamakla görevli kalemler bulunur, ikinci grupta ise sayıları zaman içerisinde 15'e kadar ulaşan gelir kalemleri ve 7'ye ulaşan gider kalemleri yer alırdı (Çelik, 2006, 116). Tablo 1'de, bu kalemlerin tamamının bir dökümü sunulmaktadır. Uygulamada ise, bu kalemlerin bazıları kapatılıp, yenileri açılmış, zaman zaman

¹⁰³ Bu görevli, devlet gelirlerinin tahsilinden sorumlu görevlilerin başıydı. Dairesinde kendisine yardımcı olmak üzere altmış kadar mübaşir görev yapardı. Bunlar hazinenin alacaklarını takip eder, tahsil edilmesi için hapis ve tehdit gibi uygulamaları yaparlardı (Halaçoğlu, 1991, 65).

¹⁰⁴ Cizye vergisinin önemine binaen, Başbâki Kulu'nun yaptığı görevi hususî olarak cizye vergisi için yapardı (Halaçoğlu, 1991, 65).

¹⁰⁵ Emrinde dört veznedar bulunan bu görevli, alınan paraların ayarlarını kontrol eder ve tartma işlemlerini yapardı (Halaçoğlu, 1991, 65).

birleşmeler veya bölünmeler de görülmüştü.

Tablo 1: Devlet-i Aliyye Merkez Maliyesi Kalemleri

Maliye Örgütünün İşleyişini Sağlayan Kalemler
Evamir-i Maliye Kalem: Kayıtların Maliye Emirleri Defterlerine kaydedildiği, mali yazışmaların yapıldığı, buyrukların yazıldığı kalem.
Tarihçi Kalem: Evrakların tarihlerinin konulduğu ve alacaklılara ait havaleleri düzenleyen kalem.
Ruznamçe-i Evvel Kalem: Hazine'nin tüm gelir ve giderlerinin kaydının tutulduğu kalem. Diğer kalemlerde hazırlanan <i>tahvil</i> adlı belgeler buraya her gün yollanarak defterlere kaydedilirdi.
Gelir Kalemleri
Muhasebe-i Evvel (Başmuhasebe) Kalem: Anadolu ve Rumeli'de çok geniş bir alanın gelirlerini (cizye, mukâta'a, gümrük, has gelirleri, avârız ve bedel-i nüzul) denetleyen bu kalem, Bâb-ı Defterî'nin en büyük kalemi ve aynı zamanda diğer kalemlerin de yöneticisi ve eyaletlerdeki defterdarlıklardan da sorumlu idi. Bu kalem ayrıca, askerlerin ulûfeleri ve barut fabrikalarının defterlerine de bakmaktaydı.
Malikâne Kalem: Muhasebe-i Evvel Kalem'i'ne bağlı olarak, Defterdarlığın tüm diğer kalemlerine dağılmış bulunan malikânelerin genel olarak kayıtlarını tutardı.
Zimmet Kalem: Muhasebe-i Evvel Kalem'i'ne bağlı olarak, hazineye ait borçların kayıtlarını tutardı.
Muhallefat Kalem: Muhasebe-i Evvel Kalem'i'ne bağlı olarak, gerek mirasçısı olmadığından gerekse de müsadere edilerek hazineye geçen mülklerle ilgili kayıtları tutardı.
Cizye Muhasebesi Kalem: Cizye gelirleri ve bunun yanında da bazı mukâta'aların gelirlerinden sorumluydu.
Mevkufat Kalem: Vakıf mallardan Hazine'ye ait gelir fazlasının tahsilini ve elde edilen arazilerin Hazine'ye intikalini yapan, sefer sırasında askerlere verilecek nakdin ve erzakın hesaplarını tutan kalem. Ayrıca 18. yüzyıldan sonra avârız vergilerini de yönetti.
Âdet-i Ağnam Kalem: Mevkufat Kalem'i'ne bağlı olarak, İstanbul'a koyun getiren kişilerden alınan Ağnam-ı Celebkeşân hesaplarına bakardı.
Menzil Kalem: Mevkufat Kalem'i'ne bağlı olarak posta işleri ile ilgilenirdi.
Haslar Kalem: Sultan ve diğer bazı devlet görevlilerinin haslarının gelirlerini takip ederdi.
Maden Kalem: Altın ve gümüş madenlerinin gelirlerini, ayrıca İstanbul gibi büyük gümrüklerin mukâta'alarını, tütün, kahve ve üzüm resimleri ile Rumeli'deki Kıptî'lerin cizye ödemelerini takip ederdi.
Baş Mukâta'a Kalem: Özellikle Rumeli'deki bazı mukâta'aların gelirlerinin yönetimi ile ilgilenirdi.
Bursa Mukâta'ası: Bursa ve çevresindeki bazı bölgelerdeki mukâta'alarla ilgilenir, ayrıca Rumeli'deki bazı kale muhafızlarının mevacib hesaplarını tutardı.
Avlonya Mukâta'ası: Avlonya, Eğriboz ve Rodos mukâta'alarının kayıtlarını tutardı.
Dersaadet (İstanbul) Mukâta'ası: Selanik ve gümrüğü mukâta'ası, İstanbul ve Edirne çarşılarından alınan vergiler, altın ve gümüş kapkacaklara basılan damganın resmi, burada kayıt altına alınır.
Kefe Mukâta'ası: Kırım'daki mukâta'aların kayıtlarını tutardı.
Mensuhât Kalem: Merkeze geçen Timar ve zeametlerin kayıtlarını tutardı.

Anadolu Muhasebesi: Padişahın ve vezirlerin Anadolu'da bulunan vakıflarının hesaplarına bakar, Anadolu ve Suriye'deki (Erzurum dışındaki) kale neferlerinin vb hesaplarını, çeşitli malikânelerin ve Ege'deki askerlerin ulûfelerinin defterlerini tutardı.
Rumeli Muhasebesi: İstanbul ve Rumeli'deki padişah ve vezir vakıflarının hesaplarını, ayrıca cizye defterlerini kontrol ederdi.
Cedide-i Ūlâ Kalem: 17. yy'ın ilk yarısında gözlenen bu kalem hakkında fazla bilgi bulunmaz.
Psikopos Kalem: Evamir-i Maliye Kalem'i'ne bağlı olarak çalışır, kilise ve manastırların kayıtlarının tutulması, patrik ve metropolitlere ait berat ve emirlerin kayıtlarının tutulması işlerini yürütürdü. Bu kalem aracılığı ile devlet gayri müslim cemaatlerin önderleri ile ilişki kurardı.
Gider Kalemleri
Piyade Mukabelesi: Yeniçeri, topçu, cebeci, hassa terzileri, çamaşırcılar vb görevlilerin aldıkları mevaciblerden sorumluydu.
Süvari Mukabelesi: Sipahiler, silahtarlar vb bölüklere, ayrıca saray kapıcıları ve seyislerine verilen mevaciblerden sorumluydu.
Salyane Mukâta'ası: Umera-yı Derya, Akdeniz ve Tuna Donanmalarının kaptanları ve Tatar ve Kırım Sultanlarının salyanelerinin hesaplanmasından sorumluydu.
Küçük Evkaf Muhasebe Kalem: Vakıfların çalışanlarına verilen emekli maaşlarının (tekaüt) defterlerini tutardı.
Küçük Kale Kalem: Arnavutluk ve Mora'da bulunan kalelerdeki askerlerin mevacib ödemeleri defterlerini tutardı.
Büyük Kale Kalem: Saraybosna, Belgrad ve Avusturya sınırındaki kalelerde bulunan askerlerin mevacib ödemeleri defterlerini tutardı.
Ruznamçe-i Sâni Kalem: Vazifeli olarak adlandırılan bazı görevlilerin (gedikli müteferrikalar, kapıcıbaşı, çaşnigir ve deniz askerleri) maaşlarından sorumluydu.
Teşrifat Kalem: Teşrifatla ilgili harcamalardan sorumluydu.

Kaynaklar: Kütükoğlu (1999), Karamursal (1989)'dan, Çelik (2006), Genç ve Özvar (2006), Halaçoğlu (1991), Tabakoğlu (1985) ve (2010)'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

1.2.2.2. Hazine

Bâb-ı defterîde gelirlerin toplandığı ve harcamaların yapıldığı yer *hazine* idi. Daha sonra sayıları artacak olsa da 16. yüzyılın sonlarına kadar Devlet-i Aliyye maliyesinde iki farklı hazinenin varlığı söz konusuydu: *hazine-i hassa* (iç *hazine*, *enderûn hazinesi*) ve *hazine-i hûmayun*¹⁰⁶ (dış *hazine*).

Bunlardan *hazine-i hassa*, *hazinedarbaşı* veya sonraları *hazine kahyası* adı verilen görevlinin sorumluluğunda (Karamursal, 1989, 158) *hazine-i hûmayun* için bir destek hazinesi olarak çalışırdı (İnalçık, 2018, 242). Hazine-i hûmayunun gelir fazlaları *hazine-i hassa*ya aktarılır, *hazine-i hassa* da ihtiyaç duyulduğu durumlarda *hazine-i hûmayun*a borç verirdi. Bu borçlar, sadr-ı âzam veya başdefterdar kefaleti ile düzenlenirdi. Diğer yandan bu hazinenin, Timarlı sipahilerin sefere gittikleri

¹⁰⁶ Bu ikili yapı, Selçuklu devletinden miras alınmıştı. Selçuklu uygulamasında da *hızâne-i âmire* ve *hızâne-i hâss* adı verilen ve Devlet-i Aliyye uygulamasındakilerle aynı işlevlere sahip iki hazine bulunurdu (Tabakoğlu, 2006, 51).

dönemlerde bunlar henüz mahsüllerini nakde çevirememişlerse, kendilerine kredi açmak gibi bir fonksiyonu da vardı (Tabakoğlu, 1985, 36).

Hazine-i hassa'nın gelirleri, hazine-i hûmayundan aktarılan fazlaların yanı sıra, bazı has, mukâta'a ve vakıfların gelirleri ile hediyeler ve müsaderelerden elde edilen gelirlerden, ayrıca Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra buradan elde edilen *Mısır irsaliyesi*, Eflak, Boğdan ve Dubrovnik'in cizye gelirleri (Tabakoğlu, 2010, 208), savaşlarda elde edilen ganimetlerin beşte biri ve miraslar üzerinden bu hazineye aktarılan yüzde onlardan (Karamursal, 1989, 6) oluşurdu.

Hazine-i hassanın içerisinde bir kaç alt hazine yer alırdı: *bodrum hazinesi*, *ifraz hazinesi*, *çilhane hazinesi*, *has oda hazinesi*, *has ahur hazinesi* ve *ceyb-i hûmayun hazinesi*. Bunlardan ilk dördü, çeşitli eşyalar, sikkeler ve sikke çubuklarından oluşurdu. Ceyb-i hûmayun ise padişahın günlük masraflarının karşılanması için kurulan bir hazineydi. Darphane gelirleri, hediyeler, buraya tahsis edilmiş bir takım has, mukâta'a ve vakıflardan elde edilen gelirler ve müsaderelerden elde edilen gelirler ceyb-i hûmayuna aktarılırdı. Bu alt hazineden harem çalışanlarının maaşları ödenir, ayrıca bahşiş, sadaka gibi ödemelerle fitre ve surre ödemeleri yapılırdı (Tabakoğlu, 2006, 51 - 52).

Dış hazine olarak adlandırılan hazine-i hûmayun ise, maliye kalemlerinden Ruznamçe Kalemi tarafından kayıtları tutulan (Tabakoğlu, 2010, 210) ve doğrudan doğruya başdefterdara bağlı bulunan (Karamursal, 1989, 158) merkezî hazineydi. Klasik dönem boyunca, Devlet-i Aliyye maliyesinin asıl hazinesi de, zaman zaman *hazine-i âmire* veya *dîvan-ı hûmayûn hazinesi* adını da alan bu hazine oldu. Dîvan-ı hûmayun adlandırması, hazinenin saray içerisinde dîvanın toplandığı kubbealtı denilen yerin yanında olmasındandı (Kütükoğlu, 1999, 523).

Hazineye gelen paraların kalp olup olmadıkları *vezzan* adı verilen memurlarca kontrol edilirdi. Teslim alma işlemi veznedarların, rûznamecilerin, sergi nâzırı ve sergi katibi adlı görevlilerin huzurunda yapılırdı. Sergi katipleri, yapılan harcama ve tahsil edilen gelirler için ilgili kişilere pusulalar hazırladı. Her gün akşamüstü saatlerinde günlük gelirlerin ve harcamaların bir dökümü çıkarılır, baş veznedarın elindeki tutarla bu hesabın sonucu karşılaştırılır, cari masrafların karşılanması amacıyla dört ya da beş kese akçe baş veznedara bırakılarak kalan miktar hazine-i hûmayuna götürülürdü (Kütükoğlu, 1999, 524).

Devlet-i Aliyye maliyesinin önemli bir özelliği, savaş dönemlerinde maliye teşkilâtının bir bölümünün ordu ile beraber sefere katılması, yanlarına maliye ile ilgili defterlerin asıllarını da almalarıydı. Özellikle uzun süren seferlerde maliye bürokrasisinin büyük oranda cepheye taşındığı söylenebilir. Bu durumda merkezdeki hazine çalışmasını sürdürür, buna ek olarak cephe de bir ordu hazinesi oluşturulur ve bunun idaresinden ordu defterdarı sorumlu kılınırdı (Tabakoğlu, 2016, 276).

1.2.2.3. İrâd ve Masraf Kayıtları

Hazine-i hûmayunun hesapları îrâd (gelir) ve masraf (harcama) kayıtları aracılığı ile izlenirdi. Bunlar, hazineye ne kadar gelir geldiğini, bunların kaynaklarını ve bu gelirlerin nerelere harcandıklarını gösteren belgelerdi (Cezar, 1986, 20) ve *muhasabe-i vâridât, icmâl-i muhasabe* veya *masârîf-ı hîzâne-i âmire* gibi başlıklar taşırlandı (Kütükoğlu, 1999, 521).

Devletin tüm gelir ve giderlerinin bu tür belgeler yardımıyla izlenmesi geleneği Devlet-i Aliyye'nin öncüllerinde de vardı. İslam geleneğinde ilk gelir-gider dökümü uygulaması İslam Peygamberi'nin vefatını izleyen ilk dört halife iktidarı döneminde yapılmıştı. Bu dönemin dökümleri hem gelirleri hem harcamaları dörder alt başlığa ayırarak sınıflandırmış, bunların arasında herhangi bir aktarıma izin vermeyerek aslında fiilen dört ayrı döküm gibi işletilmişti (Karamursal, 1989, 116). Devlet-i Aliyye döneminden bugüne ulaşan en eski döküm ise 1495-1496 yıllarına aittir (Çakır, 2016, 113) ve toplamda otuz kadar döküm bu alandaki araştırmaların sonucu olarak elde edilmiş durumdadır (Tabakoğlu, 2010, 211). Devlet-i Aliyye'nin îrâd-masraf kaydı pratiği de diğer pek çok uygulama gibi Fatih Kanunnamesi'ne dayanır. Burada geçen ifade şöyledir: "... ve yılda bir kerre rikâb-ı hûmayunuma defterdarlarum îrâd ve masrafum okuyalar" (Çakır, 2016, 113).

Devlet-i Aliyye maliyesini ele alan literatürde bu dökümler modern maliye uygulamalarından devralınan bir adlandırma ile *bütçe* olarak adlandırılmaktaysa da, bunlar modern anlamda birer kesin hesap cetveli niteliğindeydiler (Özvar, 2006, 197). Henüz *bütçe hakkının* olmadığı bir dönemde, devletin gelir ve giderlerini izlemek amacıyla düzenlediği bu evrakın günümüzdeki bütçe yaklaşımından uzak olması doğaldır. Buradaki öncelik, vergi uygulamalarının ve harcamaların sonuçlarının değerlendirilmesine verilmişti. Dahası, ilginç bir şekilde Devlet-i Aliyye îrâd ve masraf kayıtlarından bazıları gerçekten modern bütçelere benzer şekilde gelir ve harcama tahminlerine de yer vermekteydiler (Cezar, 1986, 20). Ancak bunların toplam içerisindeki oranı çok düşüktü.

Hazine-i hûmayunun günlük nakit giriş ve çıkışları ile mahsup¹⁰⁷ işlemleri *rûznâmçe* adı verilen defterlere kaydedilirdi (Tabakoğlu, 2016, 275). Yıllık îrâd ve masraf dökümleri de günlük, haftalık, 2-3 haftalık ya da aylık kümeler halinde hazırlanan bu kayıtların yer aldığı *ecnas-ı nûkûd* ve *erkam* defterlerinden yola çıkılarak elde edilirdi (Tabakoğlu, 2016, 309).

Her ne kadar îrâd ve masraf rakamları *rûznâmçe* kayıtlarından elde edilse de, bunlarla *rûznâmçe* rakamları arasında belirli bir fark bulunur, ikincisinin verdiği rakamlar daha yüksek olurdu. Bunun muhtemel nedenlerinden ilki *rûznâmçelerde* mahsuplarla ilgili yapılan kayıtların ait oldukları yıla değil, sonraki yılların *rûznâmçelerine* kaydedilmesiyle, bir diğeri de hazine-i hûmayunun hazine-i hassadan aldığı dönem içi borçların ve peşin tahsili yapılan gelirlerin îrâd ve masraf kayıtlarında yer almaması, buna karşın *rûznâmçelerde* kayıt altına alınmasıydı (Tabakoğlu, 2016, 275 - 276).

¹⁰⁷ Taşrada yapılan bazı harcamalar, buradaki gelirlerden finanse edilir, buna karşılık *rûznâmçe* kayıtlarına hem gelir hem gider olarak ard arda sıralanırdı (Tabakoğlu, 2016, 310).

Îrâd ve masraf kayıtlarının bir bölümü, çok ayrıntılı bir döküm sunmaktayken, bazıları *icmâl* başlığını taşır ve gelir ve giderlerle ilgili sadece özet bilgilere yer verirlerdi (Tabakoğlu, 2016, 299). Kapsam açısından bakıldığında, îrâd ve masraf kayıtları Timar sistemi içerisinde tahsil edilen ve yerelde bırakılan gelirleri içermezdi¹⁰⁸. Ayrıca, günümüz bütçelerinde adem-i tahsis ilkesinin geçerli olmasına karşılık, Devlet-i Aliyye îrâd ve masraf kayıtlarında tahsis ilkesi geçerliydi ve belirli gelirler, belirli giderlerin yerine getirilmesine tahsis edilirdi. Bunun nedeni, parasal ekonominin sınırlılığı ve para naklinin taşıdığı risklerdi. Devlet-i Aliyye maliyesinin îrâd ve masraf kayıtlarının modern bütçelerden bir diğer farkı da, modern bütçelerin gider öncelikli olmasına karşılık, bunların gelir öncelikli olarak hazırlanmasıydı. Kayıtların yapılması anlamında da bu îrâd ve masraf kayıtları modern anlamda bütçeden farklıydılar. Günümüz bütçelerinde kullanılan çift taraflı kayıt sisteminin yerini, Devlet-i Aliyye uygulamasında çıkarma veya merdiven sistemi adı verilen sistem almaktaydı. Bu sistemde önce gelirler yazılır, ardından bunlardan harcamalar düşülerek fazlalar belirtilirdi (Tabakoğlu, 2010, 212).

Îrâd ve masraf kayıtlarının îrâd bölümü üç ana bölümden oluşurdu. Bunların ilki, geçmiş seneden devreden miktar, ikincisi bütçenin ait olduğu yıl tahsil edilen tutar ve üçüncüsü ise, *tefavüt* adı verilen ve kur farkından kaynaklanan gelirlerdir (Çakır, 2006, 168). Gelirler temelde dört başlıkta ele alınırdı¹⁰⁹: *mukâta'a*, *cizye*, *avârız* ve *ağnam* (Tabakoğlu, 2016, 248). Masraf bölümü ise sadece devlet merkezinin yaptığı harcamalardan oluşurdu. Padişaha teslim edilen miktarın yanı sıra, sarayın masrafları, kapıkullarına yapılan ödemeler, tersanenin harcamaları, silah imalatı gibi askerî harcamalar, ihsanlar ve diğer devletlerin elçilerine yapılan harcamalar bu bölümü oluştururdu (Kütükoğlu, 1999, 521). Bunlar içerisinde kapıkullarına yapılan ödemeler %70 ile esas ağırlığı oluştururdu (Cezar, 1986, 28).

Hem gelirlerin hem de harcamaların düzeyini etkileyen bir uygulama, hazine-i hûmayuna ait bazı gelirlerin tahsil edildikten sonra merkeze nakledilmeden, bulundukları yerde veya yakınındaki bir harcamaya yönlendirilmesi sonucunda ortaya çıkan, *îrad-masraf* veya *mahsup* adını alan yöntemdi. Böyle bir durumda, nakit para tahsilatı yapan mültezimlerden alınır ve *havâleciler* tarafından harcamanın yapılacağı yere taşınırdı. Bu işlemin kaydı, mezkur isimlerle rûznameçelere yapılırdı. Îrâd ve masraf kayıtlarındaki gerçek harcama ve gelir düzeyinin hesaplanabilmesi de ancak bu kayıtların gelir ve harcama kalemlerine eklenmesi ile olanaklıydı (Tabakoğlu, 2016, 389). Aksi halde îrâd ve masraf kayıtları sadece aradaki farkı içermiş olurdu.

Öte yandan, bir başka mahsup uygulaması da bu sefer rûznameçe kayıtlarında değil, îrâd ve masraf kayıtlarının kendilerinde görülürdü. Bunlar ise, net gelirlerin elde edilebilmesi için brüt gelirlerden yapılan indirimleri ifade ederdi ve *mahsûbât* adını alırdı. Yitirilen topraklardan daha önce tahsil

¹⁰⁸ 1527-28 bütçesi, Timar sistemini de kapsamı anlamında bunun bir istisnasıdır (Çakır, 2006, 167).

¹⁰⁹ Bunların ayrıntısına ilerleyen başlıklarda değinileceğinden burada ele alınmamaktadır.

edilmekte olan vergiler, savaş nedeniyle tahsili olanaksızlaşan gelirler, henüz ihalesi tamamlanamamış mukâta'alar, belirli gruplara belirli vergilerle ilgili sağlanan muafiyetler, ocaklıklar¹¹⁰ vb bu bağlamda ele alınır, brüt hesaplanan gelirlerden düşülürdü (Tabakoğlu, 2016, 390 - 391). Anlaşıldığı üzere bunların bir kısmı gelir kayıplarıyken, bir kısmı ise, *îrâd-masraf* uygulamasına benzer şekilde birer tahsis idi.

1.2.3. Devletin Taşrada Teşkilâtlanması

Devlet-i Aliyye, merkez bürokrasisinin taşradaki uzantıları vasıtasıyla memâlik-i mahrûsenin tamamında egemenliğini sürdürürdü. Taşra teşkilâtı da aynı merkez teşkilâtı gibi bir yönüyle Devlet-i Aliyye öncesindeki uygulamaların bir mirasçısıyken diğer bir yönüyle de dönemin gereksinimleri uyarınca sürekli bir dönüşüm içerisindeydi.

1.2.3.1. Genel Olarak Taşra Teşkilâtı

Maliyenin de bir parçası olduğu taşra yapılanması, eyaletler bağlamında, merkezin birer izdüşümü biçimini alırdı. Aşağıya doğru sancaklar ve kazalar ile köylerden oluşan bu yapılanma, çok uzun bir dönem yapısını sürdürebilmiştir.

1.2.3.1.1. Eyaletler

Taşra teşkilâtının en büyük birimi *eyaletler*di¹¹¹. Eyaletler, *beylerbeyi*¹¹² adı verilen yöneticilerin idaresi altında bulunurlardı ve 16. yüzyılın sonlarına kadar *beylerbeyilik* adıyla anıldılar¹¹³ (İnalcık, 2011, 73). Kuruluş döneminin ardından eyaletlerin belirli bir süreç içerisinde ortaya çıktıkları görülür. Özellikle ilk iki beylerbeyiliğin kuruluşu, büyük oranda askeri zorunluluklara dayanmaktaydı. Bunlardan ilki, Rumeli'deki toprak kazanımlarının ardından 1. Murad'ın bu toprakların idaresini Lala Şahin Paşa'ya bırakması sonucunda 1362 senesinde kurulan Rumeli Beylerbeyliği idi (İpşirli, 1999, 225). Bu ilk beylerbeyinin ikameti Edirne'deydi (Werner, 2014, 200 - 201). İkincisi ise, Yıldırım

¹¹⁰ Ocaklık, bunlar arasındaki en önemli kalemdi. Birden çok köyün, hatta zaman zaman kazanın öşür, avâriz, cizye gibi gelirlerinin tersâne, saray mutfağı ve saray ahırlarının ihtiyaçlarının karşılanması veya kale muhafızlarının maaşlarının ödenmesi gibi önceden belirlenmiş harcamalara tahsis edilmesine ocaklık adı verilirdi (Tabakoğlu, 2016, 391).

¹¹¹ Eyalet kelimesi, idare etmek anlamına gelen *iyale* kelimesinden türetilme bir kelimedir (İnalcık, 2011, 73).

¹¹² Henüz 15. yüzyıldan itibaren bu görevler büyük oranda kul kökenlilere verilmekteydi (İnalcık, 2003, 88).

¹¹³ Kunt (1978), adlandırmadaki değişimin, yönetimdeki bir değişikliğe işaret ettiğini savunur. Yazara göre, 16. yüzyıl boyunca eyalet adlandırması, Diyarbekir eyaletinde görülen ve özel imtiyaza sahip Kürt Beyleri için kullanılırdı. Bu anlamıyla eyalet kelimesi, sancak veya vilayet kelimelerine kıyasla daha büyük bir otonomi içerir. Kunt'a göre, bu durum, beylerbeyilerin eskiye kıyasla merkezin denetiminden daha uzak bir pozisyona evrilmesinin bir sonucu olarak yorumlanabilir (Kunt, 1978, 28). Bunu, vezir sayısının artışına koşut olarak bazı vezirlere eyaletlerin idaresinin tevcih edilmesi ile beraber düşünmek gerekir.

Bayezit'in Rumeli'deki savaşlar için Anadolu'yu terk etmesi sırasında, Timurtaş Paşa'yı beylerbeyi ünvanı vererek Ankara'da bırakması sonucunda 1393 senesinde kurulan Anadolu Beylerbeyiliği oldu (İpşirli, 1999, 225). Bunları, 1413'te Amasya ve Sivas merkezli olarak kurulan Rum Beylerbeyiliği (Küçük Rum Eyaleti) ve ardından Karaman Beylerbeyiliği izledi¹¹⁴ (Ayn Ali Efendi, 1602, 4). Batıda ise önceleri Rumeli Beylerbeyiliği'ne bağlı olan Bosna, Avusturya karşısında askerî anlamda önem kazanmasının ardından 1463 - 1580 dönemindeki gelişmelerin bir sonucu olarak bir eyalet haline geldi. Benzer şekilde Özü Beylerbeyiliği de Kazak tehlikesi karşısında bir önlem olarak Karadeniz'in batı kıyısındaki sancakların birleştirilmesi neticesinde oluşturuldu (İnalcık, 2003, 109).

Eyaletlerin altında *liva* veya *sancak* adı verilen idari birimler bulunurdu. Bunlar devletin yerel örgütlenmesi anlamında eyaletlerden daha eskiydiler ve genellikle aynı kumandan tarafından, aynı anda memâlik-i mahrûseye katılmış, belirli ölçüde doğal veya idari yöresel özelliklere sahip, belirli sayıda Tımarlı sipahiyi besleme potansiyeli olan bölgeler olarak ortaya çıkmışlardı (Kunt, 1978, 20). Örneğin Yıldırım Bayezit döneminde egemenlik alanına dahil edilen Anadolu beyliklerinin merkezlerine sancak statüsü verildiği görülür (Emecen, 2001, 88). Eyaletler, bunların bir araya getirilmesi şeklinde ortaya çıktıkları için bunlara kıyasla bir anlamda “yapay” oldukları ileri sürülebilir. Zira eyaletlerin sancaklardan ayrı bir merkezi bulunmaz, beylerbeyinin mukim olduğu sancağa *paşa sancağı* adı verilirdi. İlk eyaletlerden Anadolu eyaletinin paşa sancağı Kütahya, Rumeli eyaletinininki ise Manastır sancağıydı (Halaçoğlu, 1991, 76).

¹¹⁴ Beylerbeyiliklerin hangisi daha erken bir tarihte kurulmuşsa, bu beylerbeyilik, diğerlerinden idari anlamda daha öncelikli bir mevki oluştururdu (Ayn Ali Efendi, 1602, 4).

Tablo 2: Devlet-i Aliyye Eyaletleri

Eyalet / Beylerbeyilik	Paşa Sancağı	Devlet-i Aliyye Egemenliğine Geçiş	Eyalet / Beylerbeyilik Oluş
Rumeli	Edirne, daha sonra Sofya ve Manastır	1361-1385	1362 dolayları
Anadolu (Batı Anadolu)	Ankara ve Kütahya	1354-1391	1393
Rum	Amasya ve Sivas	1392-1397	1413
Trabzon	Trabzon	1461	1578 dolayları
Bosna	Saraybosna	1463	1580
Karaman	Konya	1468-1474	1468-1512
Kefe	Kefe	1475	1568
Dülkâdir (Dulgadır)	Maraş	1515	1522
Erzurum	Erzurum	1514	1533
Diyarbakır	Diyarbakır	1515	1515
Musul	Musul	1516 dolayları	1535
Halep	Halep	1516	1516
Şam	Şam	1516	1517-1520
Trablus-Şam	Trablus (Lübnan)	1516	1570 dolayları
Mısır	Kahire	1517	1517-1522
Yemen	Zebit, Sanaa	1517-1538	1540
Cezâir-i Bahr-i Sefid	Gelibolu	1354-1522	1533
Cezâir-i Garp	Cezâyir	1516	1533
Kars	Kars	1534	1580
Bağdad	Bağdad	1534	1535
Van	Van	1533	1548
Tunus	Tunus	1534	1573 dolayları
Basra	Basra	1538-1546	1546
Elhasa	Elkatif	1550 dolayları	1555
Budin	Buda	1526-1541	1541
Trablusgarp	Trablus (Libya)	1551	1566
Temeşvar	Temeşvar	1552	1552
Şehrizer	Şehrizer	1554	?

Habeş	Suvakin ve Cidde	1555-1557	1557
Kıbrıs	Lefkoşe	1570	1570
Çıldır	Çıldır	1578	1578 dolayları
Rakka	Urfa	1517	1600 dolayları

Kaynak: (İnalcık, 2003, 110).

Öte yandan, Devlet-i Aliyye eyaletleri, ilerleyen başlıklarda ele alınacak olan Timar sisteminin uygulandığı *haslı eyaletler* ve uygulanmadığı *salyaneli eyaletler* olarak ikiye ayrılarak incelenebilir (Tabakoğlu, 2010, 183). Haslı eyaletlerde eyalet yöneticileri gelirlerini eyalet sancaklarında bulunan ve kendilerine ayrılan dirliklerden sağlardı. Bu eyaletlerin arazileri de bu amaca uygun olarak (1) padişah hasları, (2) vezir, beylerbeyi ve kumandan hasları ve (3) Timar ve zeametlerden oluşurdu (Tabakoğlu, 1985, 48). Haslı eyaletlerin sayısı zaman içerisinde değişmekle beraber, Ayn Ali Efendi (1602) bu eyaletleri; Rumeli, Anadolu, Karaman, Diyarbekir, Şam, Sivas, Erzurum, Van, Bedun (Budin), Cezayir (Cezayir-i Bahr-i Sefid - Akdeniz adaları), Halep, Maraş, Kıbrıs, Bosna, Tamşuvar (Tamışvar), Trablusşam, Trabzon, Kefe, Rıkka, Şehrizar, Çıldır ve Kars şeklinde sıralar. Tabakoğlu (2010) ise bu listeye 17. yüzyıl ortası için Musul ve Girit'i de ekler (Tabakoğlu, 2010, 183). Haslı eyaletlerin merkez maliyesine bir gelir fazlası aktarması değil, Devlet-i Aliyye ordusuna asker takviyesi yapması beklenirdi (Tabakoğlu, 2016, 287).

Askeri iktâ' (timar) sistemi, memâlik-i mahrûsenin tamamında uygulanmaz, Anadolu ve Avrupa'daki eyaletlerde görülürdü (Durî, 1991, 164). Bunların dışında kalan ve ikinci eyalet türünü oluşturan salyaneli eyaletlerde, eyaletin farklı kademelerdeki yöneticilerine dirlik verilmez, bu eyaletlerdeki gelirlerin tamamına yakını iltizam sistemi ile toplanırdı (Karamursal, 1989, 203). Bu sistemde elde edilen gelirlerden, sancakbeyleri ve beylerbeyleri başta olmak üzere tüm eyalet yöneticilerine ödemeler yapılır, askeri ve idari harcamalardan sonra kalan miktar, *salyane* (veya *irsaliyye*) adıyla başkente yollanırdı (İnalcık, 2003, 111). Yani, haslı eyaletlerden farklı olarak salyaneli eyaletlerin devlet merkezine asker yollayarak değil, nakit yollayarak katkıda bulunması beklenirdi (Tabakoğlu, 2016, 287).

Salyaneli eyaletlerin sayısı, 17. yüzyılda dokuzu bulmuştu (Tabakoğlu, 2010, 182). Ayn Ali Efendi 1602 yılındaki eserinde bu eyaletleri de şöyle sıralar: Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra¹¹⁵, Lâhza, Cezayir-i Arap, Trablusgarb ve Tunus. Tamamı Arap topraklarında bulunan bu eyaletlerin bir diğer özelliği ise, bunların Mısır gibi köklü devlet geleneklerine sahip yerler olmalarıydı (Öner, 2005, 63). Mısır, eyaletler arasında salyane sisteminin ilk uygulandığı eyaletti. Bu sistem, Mısır'daki

¹¹⁵ Burada, timar sisteminin Irak ve Biladü's-Şam'ın bir bölümüne girmiş olduğu (Veinstein, 1991, 254) hesaba katılmalıdır.

uygulamanın ardından, yine Mısır beylerbeyilerinin nezaretinde Yemen ve Habeşistan'a genişletildi. Bağdat, Lahsa, Trablusgarb, Tunus ve Cezayir'de bu sistem 17. yüzyılda uygulanmaya başlandı ve bu eyaletler de mevcut bulunması durumunda gelir fazlalarını merkez maliyesine aktardılar (Es-Seyyid Mahmud, 2000, 452 - 453).

Devlet-i Aliyye eyalet sisteminin buraya kadar açıklanan formunun dışında, devlet egemenliğinin yoğunluğunun düşük olduğu bazı alanlar ile, yeni toprak kazanımlarına açık, bu kazanımların sürdüğü alanlarda farklı tür idari yapılanmalar söz konusuydu. Örneğin, Devlet-i Aliyye'ye hizmette bulunan ve itaat eden bazı beylere birer imtiyaz olarak, *yurtluk* ve *ocaklık* şeklinde bazı sancaklar verilmişti. Daha çok İran sınırına yakın bölgelerde görülen bu uygulamada sancakların sancakbeyliği babadan oğula geçebilirdi (Öner, 2005, 64). Yurtluk ve ocaklık olarak verilen sancaklarda arazi tahrirleri yapılır ve Timar sistemi bulunurdu (Akyılmaz, 1999, 138). Buna karşılık, bir diğer özel uygulama olan ve *hükümet* olarak adlandırılan, yine memâlik-i mahrûsenin doğu sınırlarında bulunan sancakların arazilerinde göçebe nüfus mukim olduğundan arazi tahrirleri yapılmazdı ve toprakların geliri sahiplerine bırakılırdı (Yücel, 1997, 669). Ermenistan ve Kürdistan'da hükümet adıyla anılan otuz kadar yönetim tanındı. Bunların yanında Sivas ve Adana yöresi Türkmenleri ve Arnavutluk'un kuzeyindeki Gheg kabileleri açısından da aynı uygulama söz konusu idi (Veinstein, 1991, 254). Ayrıca, 16. yüzyıl sonlarından itibaren, stratejik bazı noktaları daha rahat izleyebilmek ve müdahale edebilmek amacıyla, bazı küçük eyaletler kuruldu. Suriye'deki Sayda Eyaleti buna örnek olarak verilebilir (İnalcık, 2011, 77).

Bunların yanı sıra, *Haremeyn* olarak anılan Mekke ve Medine, İslam Peygamberi'nin soyundan gelenler tarafından bir *emirlik* olarak, Kırım ise Devlet-i Aliyye'ye bağlı bir *hanlık* olarak yönetildi. Benzer şekilde, Tunus ve Cezayir'de önceleri beylerbeyiler görev yaparken, daha sonraları Tunus'ta *Bey*, Cezayir'de ise *Dayı* adı verilen yerel yöneticiler ortaya çıktı (İpşirli, 1999, 224). Sırp Despotluğu ve Eflâk-Boğdan, Devlet-i Aliyye'ye bağlı birer *vasal devlet* statüsündeydi. Bunlar devlet tarafından iç işlerinde bağımsız bırakıldılar. Buna karşılık vergi vermeleri ve savaşlarda orduya destek sağlamaları şart koşuldu. Genel olarak bakıldığında sınır bölgelerindeki beyler başkente yakın olanlara nazaran daha özerk bir yönetim altındaydılar. Bunlarda beylik, babadan oğula geçen bir haldeydi. Bunların sipahileri genellikle kendi kulları veya hizmetkarlarıydı (İnalcık, 2003, 109).

Tüm eyaletler arasında Rumeli Eyaleti'nin ayrıcalıklı bir konumu olduğu açıktır. Bunu örneğin, Rumeli Beylerbeyi'nin, İstanbul'da bulunduğu zamanlarda Divan-ı Humayûn toplantılarına katılmasından da anlamak olanaklıdır (İpşirli, 1999, 231). Bu ayrıcalık her ne kadar buranın *dârü'l-cihad* olmasına, yani müslüman olmayan devletlerle bir egemenlik savaşına sahne olmasına (İpşirli, 1999, 230) bağlansa da, Rumeli'nin asıl önemli 19. yüzyılda Devlet-i Aliyye egemenliğinden çıkana kadar bu eyaletin devlet açısından taşıdığı mali potansiyel oldu. Aşağıda ele alınacağı üzere, Mısır Eyaleti de bu anlamda Rumeli ile rekabet edebilecek bir öneme sahipti.

1.2.3.1.2. Beylerbeyi

Seyfiyye zümresinin taşradaki en üst makamı olan beylerbeyiler (diğer adıyla *mîr-i mîrân*), kendilerine Divan-ı Hûmayun tahvil kalemi tarafından berat verilmesi ile merkezi olarak atanırlar, Divan-ı Hûmayun'da bir tür kıymetli kaftan olan hil'at giydirilirler, yine divanın toplantısından sonra padişah tarafından arza kabul edilirlerdi (İpşirli, 1999, 228). Gösterilen bu önem, beylerbeyilerin aslında padişahın ve daha genel olarak da devlet merkezinin taşradaki eli-kolu olmasından kaynaklanırdı. Abdurrahman Paşa Kanunnamesi'nde yer aldığı üzere, bunlar bulundukları eyaletlerde saltanat vekili idiler (Arslantürk, 2012, 50).

Bu görevliler, eyaletlerini paşa sancağı adı verilen ve eyaletin merkezi konumunda bulunan sancaklarda ikamet ederek yönetirlerdi (İnalcık, 2011, 77) ve aslında bu sancağı kendilerine ayırmış durumdaydılar (Veinstein, 1991, 252). Kunt (1978), beylerbeyilerin de aslında bu şekilde bir sancağın sahibi olmaları nedeniyle bunların da birer sancakbeyi sayılabileceğini, ayrıca sancakbeylerinin de merkezden atanmasının, beylerbeyilerin otoritelerini sınırlandıran bir unsur olduğunu savunur (Kunt, 1978, 28). Diğer yandan, beylerbeyilerden vezirlik rütbesine de sahip olanları¹¹⁶, diğer beylerbeyilerden hiyerarşik olarak daha yukarıdaydı ve bunların fermanlarına boyun eğmeleri mecburiydi (Arslantürk, 2012, 50). İlerleyen başlıklarda görüleceği üzere, bu çalışmanın konusunu oluşturan Mısır beylerbeyileri de vezir rütbesine sahip olurlardı.

Haslı bir eyalette, beylerbeyilerine 800.000 ila 1.200.000 akçe arasında değişen miktarlarda haslar temin edilirdi (İpşirli, 1999, 231). Salyaneli eyaletlerde ise, yukarıda açıkladığımız şekilde, bu görevlilerin önceden belirlenmiş maaşları bulunur, bunu eyaletin gelirlerinden tahsil eder ve kalan miktarı da merkeze yollarlardı.

Tevkii Abdurrahman Abdi Paşa Kanunnamesi'nde belirtildiği şekliyle, beylerbeyiler, kendi eyaletleri ile ilgili olarak aktarılmış olan emirleri yerine getirirler, şeriat hükümlerini eyalette uygulurlar, vilayet kadısı öldüğünde, İstanbul'dan yeni atama yapılana kadar davalara bakarlar, divan kurup dava dinlerler, kadıların da huzurlarına gelip dinlemesini sağlarlardı (Arslantürk, 2012, 50). Beylerbeyiler, timar konusunda bahsedileceği üzere belirli büyüklükteki timarları merkezden onay almaya gerek olmadan kendileri tevcih edebilirlerdi (İnalcık, 2011, 78). Aslında başlangıçta tüm timarlar bunlar tarafından dağıtılırken, 1530'dan itibaren beylerbeyiler sadece küçük timarları tevcih etmeye başlamışlardı (İpşirli, 1999, 229). Diğer yandan, haslı bir eyalette, beylerbeyinin en önemli görevi, eyalet ordusunu savaş zamanında en mükemmel şekilde hazırlamak ve savaşa yollamaktı (İnalcık, 2011, 78).

¹¹⁶ İlerleyen dönemlerde vezir sayısındaki artış nedeniyle, bazı vezirlere eyaletler ya da daha sonraları görüleceği üzere sancakların idaresi dahi verilmeye başlanacaktı. Dahası, benzer bir kalabalıklaşma beylerbeyiler açısından da geçerliydi. 18. yüzyıl başlarında sayıları muazzam bir artış gösteren beylerbeyiler, yıl içerisinde 3 kez yer değiştirir, deyim yerindeyse nöbetleşe görev sürdürür hale gelmişlerdi (İpşirli, 1999, 228).

Beylerbeyiler, sık sık rotasyona tabi tutulurdu. Bu durumun önemli bir kontrol mekanizması (İnalcık, 2011, 78) sağladığı açıktır. Özellikle ilerleyen dönemlerde Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa ve daha da önemlisi Mısır'da Mehmet Ali Paşa gibi örneklerin ortaya çıkmış olması, bu denetimin merkezî açıdan önemine işaret eder. Buna karşılık, beylerbeyilerin atanma periyotlarının sıklaşması, bazı olumsuz sonuçları da beraberinde getirdi. Bunun en önemli nedeni, tayini çıkan beylerbeyilerin, yol için yapmaları gereken harcamaları, bulundukları yerdeki reayadan çıkarmaya çalışmalarıydı. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda beylerbeyilerin görev sürelerinin ortalama bir seneye indiği düşünüldüğünde, bu ilave mali yükümlülüklerin reaya üzerinde büyük bir huzursuzluk yaratmış olması güçlü bir olasılıktır¹¹⁷ (İpşirli, 1999, 228).

Beylerbeyilerin devlet merkezindeki işlerini kapı kethüdası adı verilen görevlileri takip ederdi (İpşirli, 1999, 231). Bunlar sonraki yıllarda İstanbul'daki İngiliz konsolosunun dahi dikkatini çekmişti. Konsolos, İngiltere'ye yazdığı raporunda beylerbeyilerin İstanbul'da elçi (kapı kethüdalarını kastederek) bırakmalarının gerekli olduğunu, bu görevlilerin İstanbul'daki tüm gelişmelerden beylerbeyileri haberdar ettiklerini, beylerbeyilerin başarısının biraz da bu elçinin başarısına bağlı olduğunu aktarır. 19. yüzyılın başlarına ait bu aktarım, ayrıca beylerbeyilerin Bâb-ı Âlî'nin emirlerine aykırı davranışlar da kapı kethüdalarının Bâb-ı Âlî'ye sundukları hediyelerle durumu lehe çevirdiğini de içerir (TNA, WO, 1/347, s. 21).

Hem beylerbeyiler hem sancakbeyiler, görevlerini aynı zamanda resmî daire olarak kullandıkları kişisel ikametlerinde yürütürlerdi (Ergenç, 2012, 95). Beylerbeyilerin, sancakbeyilerin ve aşağıda ele alınacağı üzere Timar ve zeamet sahiplerinin maiyetlerinde *kapı halkı* adı verilen çalışanlar bulunurdu (İnalcık, 2003, 88). Bu tabir, genel anlamda bakıldığında önde gelen görevlilerin hizmetindeki kişileri ifade ederdi (İpşirli, 2001, 344) ve devşirme sisteminin gerilemesine kadar olan süreçte ilgili askerî zümre üyesi ile bunlar arasında bir kan bağı bulunması nadir bir durumdu (Findley, 1980, 31). Ancak, kapı halkından olan *cebelü* ve *gulam* gibi görevliler, bağlı bulundukları sancakbeyi, beylerbeyi veya Timarlı sipahi gibi askerî zümre üyesiydi ve reayadan ayrı, imtiyazlı bir katman meydana getirirdi (İnalcık, 2003, 88). Bu imtiyazın kaynağını da elbette, reaya üzerine konulmuş vergiler oluşturmaktaydı. Ayrıca, imdad-ı seferiyye, mübaşiriyye, kapı harcı gibi vergilerin yarısını beylerbeyleri kendi ihtiyaçları için kullanırken, kalan yarısından her 70 kuruş için bakımlı ve silahlı birer kapı halkı bulundurmaları şarttı (İpşirli, 2001, 344).

Kapı halkının kalabalık oluşu, ilgili askerî zümre üyesinin gücünün bir göstergesi olarak algılanırdı (İpşirli, 2001, 344). Paşalar ve beyler de, kanunların kendileri için zorunlu kıldığı sayının üzerinde *cebelü* ve *gulam* (kul) beslemeye çalışmaktaydılar (İnalcık, 2003, 88). Vezir ve beylerbeyilerinin kapı halklarının sayısı başlarda çok fazla olmamakla beraber, 16. yy'ın ikinci yarısından itibaren özellikle Timar sisteminin bozulması ve askerî sistemdeki değişimler gibi faktörlere bağlı olarak kapı halkının sayısında belirgin bir artış meydana gelmişti. İşsiz ve topraksız kalanlar, savaşımlardan sonra boşta

¹¹⁷ İlerleyen dönemlerde 3. Selim'in bunu önlemek için bir hatt-ı hûmayun çıkardığı bilinir (İpşirli, 1999, 228).

gezenler, beylerbeyiler tarafından taşrada istihdam edildiler. Bunların sayısı 200'den bir kaç bine kadar çıkabilirdi (İpşirli, 2001, 344).

1.2.3.1.3. Eyalet Divânı

Devlet-i Aliyye eyaletlerinin yönetiminde önemli bir unsur, *eyalet dîvanları* veya diğer bir adlandırmayla *paşa divanları* idi. Beylerbeyilerin başkanlığında toplanan bu divanlar, merkezi devlet işlerinin yürütüldüğü Dîvan-ı Hûmayun'un küçük birer modeliydiler. Eyaletin malî idarecileri olan mal ve Timar defterdarları ile eyalet kadısı, divan efendisi, tezkireci, çavuş ve muhızrlar, ruznameci ve katiplerin (İpşirli, 1999, 226) katılımıyla oluşturulan eyalet divanlarında eyaleti ilgilendiren tüm askerî ve idarî meseleler konuşulurdu. Eyalet divanlarında en fazla sıklıkla ele alınan konular Timarlarla ilgili sorunlardı. Divan kararlarından memnun olmayanlar, şikayetlerini Divan-ı Hûmayun'a taşıyabilirlerdi. Eyalet divanlarında ele alınan konulardan şer'i nitelikli olanlar eyalet düzeyindeki kadı divanına, mali nitelikli olanlar ise eyaletteki ilgili defterdara aktarılabilirlerdi (İpşirli, 2001b, 229).

1.2.3.1.4. Eyaletlerdeki Yeniçeriler

Öte yandan, özellikle büyük eyaletlerde sayıları 300 ile 1500 kişi arasında değişen yeniçeri garnizonları bulunurdu. Bunların, kentlerin güvenliğini sağlama, dini çatışmaları engelleme, elçilere refakat etme, kervanların ve hazineye taşınan paraların güvenliğini sağlama gibi görevleri vardı (İnalcık, 2003, 123). Maaşlarını ilgili bölgede tahsil edilen cizye vergisi tutarından alırlardı (Aksan, 2017, 331).

1.2.3.1.5. Eyalet Kadısı

İlmiye teşkilâtının taşradaki uzantısı *kadı* idi. Devlet-i Aliyye'nin idari yapısında çok önemli rolleri olan kadılar, *müddet-i örfiyye* adı verilen sınırlı bir süre¹¹⁸ için atandıkları¹¹⁹ (Feyzioğlu, 2010, 8) eyaletlerde hukuk kurallarının uygulanmasından sorumluydular. Bulundukları yerlerde hakimlik, noterlik ve yerel yönetim işlerini bir arada yaparlardı (Halaçoğlu, 1991, 109 - 110).

¹¹⁸ Bu süre 18 ay ile üç yıl arasında değişirdi (Halaçoğlu, 1991, 112). Kadılar bu kısa görev süresinin ardından yeniden atanabilmek için İstanbul'da beklerlerdi (Faroqhi, 1997, 73). Bunların görev yapabilecekleri yerlerin sayısına kıyasla toplam kadı sayısının fazlalığı bu sınırlı müddeti zorunlu kılardı. Göreve atanan kadılar da, yüksek gelir elde etmek için zaman zaman yolsuzluk yapmaktan çekinmezlerdi (İnalcık, 2003, 122).

¹¹⁹ Kadılar, medreseden mezun olduktan sonra kadiasker dîvanında bir süre deneyim kazandıktan sonra göreve atanırlardı. Bir süre müderrislik yapıp, daha sonra buradaki konumlarına uygun bir kadılığa atanmaları da olanaklıydı. Atanmaları, 14. ve 15. yüzyıllarda kadiaskerlerden birinin dîvan-ı hûmayuna arzı ve padişahın onayı, 2. Mehmed döneminden itibaren ise sadr-ı âzamanın onayı ile olurdu. 16. yüzyılda şeyhü'l-islamlık makamının güçlenmesi sonucunda kadiaskerlerin arzının yerini şeyhü'l-islamın arzı aldı (Halaçoğlu, 1991, 111 - 112).

Kadılar kale muhafızlarının teftişi, dinî görevlilerin tayini, vakıf mütevellilerinin denetimi, ordunun kendi bulundukları yerden geçişi sırasında ihtiyaçlarının karşılanması ve geçeceği yol üzerindeki köprü ve çeşmelerin tamiri gibi işlerin yapılmasından da sorumlu tutuldular. Ayrıca maliye açısından önemli olan bir durum, kadıların avârız vergilerinin tahsilinden de sorumlu tutulmuş olmalarıdır. Benzer şekilde çarşı ve pazarların denetimi, bunların yerlerinin değişimi, ürünlere muhtesibler, lonca kethüdaları ve yiğitbaşılar marifetiyle narh konulması (Ortaylı, 2001, 70 - 73), vakfiyelerin düzenlenmesi, ölen kişilerin varislerinin belirlenmesi, alacak-borç senetlerinin düzenlenmesi şeklindeki bazı noterlik işlemlerinin yapılması (Feyzioğlu, 2010, 14) yerel mukâta'aların kiralanmasına başkanlık edilmesi (Veinstein, 1991, 255) gibi görevleri, kadıların bulundukları yerlerde iktisadî ve malî konularda önemli bir rollerinin olduğunu gösterir. Kadıyla bu görevlerinde yardımcı olan görevlilerden muhtesiblerin, kazalarda vergi tahsilatını da gerçekleştirdikleri bilinir (Öner, 2005, 68). Öte yandan, kadılar modern hukukun kapsamına giren, idarecilerin eylemlerinden reayanın uğradığı zarar ve haksızlıkların giderilmesi konusunda yetkili değillerdi. Bu tür anlaşmazlıkların çözümü, yine askerî zümrenin idareci kısımlarına, sadr-ı âzam başta olmak üzere, tüm vezirlere, beylerbeyilere ve sancakbeyilere ait bir görevdi (Karahanoğulları, 2005, 50 - 51).

Eyalet ve sancak merkezlerinde *toprak kadısı* adında ayrı bir kadılık türü de mevcuttu. Bunların görevleri genel olarak teftişle sınırlıydı. Ayrıca reayanın idareciler hakkındaki şikayetleri ile de bu kadılar ilgilenirdi. Benzer bir makam olan *mehayif müfettişliği* de mahalli kadıların yanı sıra en ufak yerleşim birimlerini dahi gezerek halkın şikayetlerini dinler, bunlardan gerekli gördüklerini Dîvan-ı hûmayuna aktarırlardı (Halaçoğlu, 1991, 113).

Kadılar sadece maaşlı görevliler değillerdi. Aldıkları maaşın yanı sıra mahkeme konusu olan davalardan ücret alır, nikah kıyılması, terekelerin varisler arasında paylaştırılması gibi sözleşmeleri de ücret karşılığında yaparlardı. Yine narh uygulamalarının karşılığında da esnaflardan narhiyye adında belirli bir ücret alırlardı (Feyzioğlu, 2010, 10 - 11).

1.2.3.1.6. Sancaklar

Devlet-i Aliyye idarî yapısında sancaklar en temel idari birimdi. Bunların askerî ve idarî kimlikleri vardı ve memâlik-i mahruse genişlemektedirken askerî yönleri, fakat daha sonralarıysa idarî yönleri daha ön plana çıktı. Sancaklar eş anlamlı bir ifade olarak Arapça'dan gelen *liva* (*liwa*) (İnalcık, 2003, 243) adını da alabilirdi. 16. yüzyıl sonlarında toplam 30-32 kadar eyalette 500, 19. yüzyıl başlarında ise, 25 eyalette 290 kadar sancak vardı. Bu sancakların eyaletlere dağılımı zaman zaman değişebilmekteydi (İpşirli, 1999, 233). Örnek vermek gerekirse, aynı yüzyılın sonlarında Ayn Ali Efendi (1602)'ye göre, Rumeli eyaletinde 24, Anadolu eyaletinde 14, Bosna eyaletinde 8, Kıbrıs eyaletinde 7, Şam eyaletinde 10 sancak vardı. (Ayn Ali Efendi, 1602, 4-8 ve 5-18).

Eyaletlerin alt birimleri olan sancakların yönetiminden sancakbeyiler sorumluydular. Sancaklara liva denildiği gibi, bunların yöneticileri olan sancakbeyilere de *mîr-i lîvâ* da denilirdi¹²⁰. Bunların askerî açıdan, savaş zamanlarında *cebelülerin* (zırhlı askerlerin) orduya eksiksiz katılımını sağlama gibi görevi vardı. Askerî görevlerini yerine getirmelerinde kendilerine *alaybeyi* adı verilen görevliler yardımcı olurdu (Feinstein, 1991, 253). Ayrıca, sancak kanunnameleri, sancakbeyilerin güvenlik ve suçluları cezalandırma görevlerine de işaret ederdi (Kunt, 1978, 23). Tevkii Kanunnamesi'nde sancakbeyilerinin bulundukları sancaklarda beylerbeyiler gibi oldukları, reayanın korunup kollanmasından, askerlerin kontrol altına alınmasından, mezalimin önlenmesinden sorumlu oldukları yazar (Arslantürk, 2012, 50).

Haslı eyaletlerde, aynı beylerbeyilerde olduğu gibi sancakbeyilere de dirlikler verilmişti. Bunların dirliklerinin değeri 200.000 ile 600.000 akçe arasında değişirdi (Veinstein, 1991, 252). Buna karşılık, özellikle sınır bölgelerdeki sancakbeyilerinin ticaretten de önemli bir gelir elde ettikleri de bilinir (İpşirli, 1999, 234). Sancakbeyiler bazı sancaklarda, aşağıda ele alınacak olan resm-i çiftten ve çoğu sancakta da resm-i arustan belirli bir pay alırlardı (Kunt, 1978, 23).

Öte yandan, bazı sancaklardaki yönetim biçimi, klasik sancakbeyilik tanımından belirli oranda farklılık gösterirdi. Örneğin Cezayir-i Bahr-i Sefid eyaletindeki sancakbeyilerin adları *derya beyi* idi. Bu görev, muhtemelen bu görevin gerektirdiği denizcilik bilgisi ve deneyimi az sayıda kişide bulunduğundan, kendilerine kayd-ı hayat şartıyla verilirdi. Benzer bir durum Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancaklar açısından geçerliydi. Bunların beylerine de hâkim adı verilir, hâkimlik görevi babadan oğula geçerdi. Bunlar, bölgelerindeki vergileri kendileri tahsil ederler, aynı bir salyaneli eyaletmişçesine, sancağın ihtiyacının ayrılmasından sonra kalan miktarı merkeze yollarlardı. Belirli bir özerkliğe sahip bu sancaklarda, kadıların merkezden atanıyor olması dengeleyici bir faktördü (İpşirli, 1999, 235).

Öte yandan bazı sancaklar genç şehzadelerin yönetimine de verilebiliyordu. Dahası, 1. Süleyman, Anadolu beyliklerinin hanedanlarından olanlara da sancakbeyliği vermekte bir sakınca görmedi. Dulkadiroğulları ve Ramazanoğulları bu anlamda örnek olarak verilebilir. Ramazanoğlu Pirî Bey örneğin, 1527 yılında Adana sancakbeyi olmuş, üstelik bir sancakbeyi için hayli yüksek olan 1.870.000 akçelik bir gelire sahip kılınmıştı (Veinstein, 1991, 253).

Sancak düzeyinde ilmiyye sınıfının temsilcisi *mevâli* adı verilen kadılardı. Buna karşılık, sancak düzeyinde görevlendirilmiş kadıların sayısı, ülkenin genelinde görev yapan çok sayıda kadı arasında oldukça azdı. Sancaklarda görevlendirilecek kadılar, kazalarda yapmaları gereken zorunlu görevlerini

¹²⁰ Selçuklu döneminde ise Devlet-i Aliyye sancaklarının eş değeri olarak *subaşılık* vardı ve sancak adlandırması da tamamıyla Devlet-i Aliyye'ye özgüydü (Baykara, 2002, 119).

tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek sancaklara görevlendirilmek üzere tayinlerini beklerlerdi (Ortaylı, 2001, 71). Bunlara farklı gelir kaynaklarından tahsisatlar yapılırdı¹²¹.

1.2.3.1.7. Kazalar

Sancaklardan daha ufak kent yerleşimleri Devlet-i Aliyye taşra teşkilâtlanmasında *kaza* olarak geçerdi. Bunlar, merkezlerini oluşturan ve 3 ila 20 bin kişi arasında bir nüfus sahip olan kasabalar ve bunlara bağlı sayıları 20 ila 300 arasında değişen köylerden oluşan, toplam alanı 3000 km²'ye ulaşabilen birimlerdi (Genç, 2014, 11) ve bir sancağa bağlı bulunurlardı. Özellikle 15. yüzyılda devletin egemenlik alanının coğrafi olarak genişlemesine koşut olarak sayıları ve önemleri artan kaza merkezleri (Baykara, 2002, 119), aynı coğrafyada bulundukları köylerden ve nahiyelerden zaman içerisinde gelişkinlik ve muhtemelen coğrafi avantajları ile ayrıldılar ve bu köy ve nahiyelerin bir ölçüde merkezleri hale geldiler.

Bu yerleşimlerin seyfiyye sınıfından ayrı bir yöneticisi bulunmaz, idarî ve hukukî işler kadı tarafından yürütülürdü. Bu anlamda kaza idareleri bir anlamda kadıların en yetkili olduğu yerlerdi (Baykara, 2002, 119). İlmiyye sınıfının kaza düzeyindeki bir diğer temsilcisi de *kaza müftüsü* idi. Bunlar, dava taraflarının ya da bizzat kadının başvurusu üzerine fetva hazırlar, bu fetvalar kadı huzurundaki yargılamanın seyrinde belirleyici olurdu (Akdağ, 1979a, 405). Kazalarda askerî anlamında en yetkili isim *subaşı* idi. Subaşılar kazalarda, sancak düzeyinde alaybeylerinin gördüğüne benzer bir işlev görürler, ayrıca önemli kentlerde asayişin sağlanmasından da sorumlu olurlardı (Veinstein, 1991, 253). Bunların altında *ases* adı verilen ulufeli görevler vardı. Bunlar günümüzün polis memurlarının yaptığı işi yapardı. Subaşılar sefer zamanı kazalardan ayrılırlar da bunlar kazada görevlerini sürdürürler, başlarında da bir *asesbaşı* olurdu (Akdağ, 1979a, 407). Subaşılar, bulundukları kasabaya bağlı olan köylerde mukim Tımarlı sipahilerin komutanıydılar¹²² (İnalcık, 2003, 122).

1.2.3.1.8. Nahiye, Köy ve Mahalleler

Gerek sancakların gerekse de kazaların çevresinde idarî olarak bunların alanına giren köyler, önceki başlıklarda açıklanan mezraa türü köy altı yerleşimler, ayrıca konar-göçerlerin yaylak ve kışlakları

¹²¹ Buna geç bir tarihten örnek vermek gerekirse, Hicaz'da yer alan Medine kentinde görev yapan mevaliye Cidde gümrüğü gelirlerinden yıllık 11.250 kuruş (4.090 zer-i mahbub (ilk kez 1729'da bastırılan altın para (Akyıldız, 2003, 33))) verilmesi Cidde Sancağı'nın mutasarrıfına, (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., , Defter no: 12, Hüküm no: 465, Rabiü'l-Evvel ayının sonları, 1235 / Ocak 1820), Mısır gelirlerinden 366 erdeb (Arap ülkelerinde kullanılan ve 9 İstanbul kilesine eşit bir ağırlık ölçüsü) buğdayın yanı sıra deveci ve gemi ücreti olarak 10.088 para verilmesi de Mısır Valisi'ne (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 12, hüküm no: 466, Rabiü'l-Evvel ayının sonları, 1235 / Ocak 1820) emredilmişti.

¹²² Bu ifade, Türkçe'de asker anlamına gelen *sü* kelimesinden gelir. Başlangıçta *sübaşı* daha sonraları ise *subaşı* olarak kullanıldı. Subaşılar askerî hiyerarşide Tımarlı sipahilerle sancakbeyleri arasında yer alırlardı (İnalcık, 2003, 245). Bu görevlilerin altında kendilerine bağlı durumdaki Tımarlı sipahileri savaşta sancağının altında toplamakla görevli *çeribaşı* adı verilen görevliler bulunurdu (İnalcık, 2003, 122).

bulunurdu. Bu küçük yerleşim birimlerinin çeşitli şekillerde kümelenmesi ile *nahiyeler* ortaya çıkardı. Mezkur kümelenme, taşradaki askerî teşkilâtlanma ve dolayısıyla Timar sistemi ile ilgiliydi ve bunun gereklerine uygun bir biçimde olurdu (Şahin, 2006, 307). Ancak, Timar sistemi zayıfladığı ölçüde bunlar daha çok kazaların birer alt birimi haline gelmeye başladı (Baykara, 2002, 120). Bu eğilim sonraları Tanzîmât ile beraber kesin bir uygulama halini aldı (Şahin, 2006, 307).

Nahiyeleri oluşturan yerleşimlerde idare ve hukuk işleri kadıların yardımcılığını yapan *naib* vasıtası ile yürütülürdü. Askerî açıdan en yetkili görevli ise, savaş vb durumlarda nahiyedeki Timarlı sipahileri sancakbeyinin emrine sokmakla görevli olan *serasker* idi (Şahin, 2006, 307). Bu yerleşimlerden köylerde idarî fonksiyonları üstlenmiş olan görevliler *köy kethüdaları* ve bunlara bağlı *yiğitbaşılar* idi. Güvenliği ise *köy subaşları* ve bunların yönetimindeki *sekbanlar* sağlardı (Tabakoğlu, 2010, 193).

Taşra idaresi konusunda son olarak kentlerdeki mahallelerin idaresinden bahsetmek yerinde olur. Selçuklu döneminde mahallelerin idaresi *iğdiş* adı verilen görevlilerdeydi. Devlet-i Aliyye döneminde bu görevliler *mahalle kethüdası* adını aldılar. Fakat, zamanla mahallelerdeki camilerde görev yapan *imamlar* (gayrimüslimlerin mahallelerinde ise haham ya da papazlar) kethüdanın yerini aldı. Bu görevliler, kadı ile mahallelerin irtibatını kuran halk temsilcileri olarak (Akdağ, 1979a, 408) hukukî konularda şahitlik yapar, vergilerin toplanmasında idareye yardımcı olur, ayrıca mahallede yaşayanlara kefillikte bulunarak mahallelerin yaşamında önemli bir rol üstlenirlerdi (Emecen, 1999a, 93).

Mahalle idaresindeki diğer bir önemli unsur da asıl olarak avâriz adı verilen vergilerle ilgili mahalle düzeyindeki toplu mükellefiyetlerin karşılanabilmesi amacıyla kurulan, ancak zaman içerisinde bunun ötesinde işlevler de kazanan *avâriz akçesi vakıfları*dır. Bu vakıflar, avâriz dışındaki ortak harcamaların karşılanmasında da önemli roller üstlendiler. Vakıf gelirleri, mahallede maddi durumu iyi olan mahalle sakinlerinin, genellikle kendilerinden veya çocuklarından avâriz alınmamasını şart koşarak gelir getiren unsurları vakfa sunmaları ile elde edilir, bu gelirlerden ihtiyaç sahiplerine kredi dahi verilirdi. İmamların ve diğer cami görevlilerinin ücretleri bu fondan ödenir, okul, çeşme, mescid gibi mahalledeki yapıların yapımı ve tamiri de bu fondan yapılırdı. Mezkur vakıfların mütevellileri de devlet tarafından mahalle teşkilâtı içerisinde sayılırdı (Ergenç, 2012, 100).

1.2.3.1.9. Ehl-i Örf - Ehl-i Şer Dengesi

Öte yandan, Devlet-i Aliyye taşra idaresinde seyfiyye (ehl-i örf) ve ilmiyye (ehl-i şer') zümreleri arasında bir denge mekanizması kurulmuştu. Beylerbeyiler, kadı hükmü olmaksızın bir ceza veremezler, kadılar ise, aldıkları kararları kendi başlarına yürürlüğe koyamazlardı. Ehl-i şer grubundan olan taşra yöneticilerinin doğrudan saltanat makamına veya Divan-ı Hûmayun'a başvuru hakları vardı (İnalcık, 2003, 108 ve 122) (İpşirli, 1999, 229). Kadılar, doğrudan merkeze bağlıydılar ve buraya karşı sorumluydular (Feyzioğlu, 2010, 4). Ortaylı (2001) ise, kadıların askeri ve idari konularda beylerbeyilerden tam olarak bağımsız olmadığını, ancak hukuk alanında bir bağımsızlıklarının

bulunduğunu belirtir (Ortaylı, 2001, 73). Yine Ortaylı'ya göre, kadı, ikili değil ancak kadı-defterdar-sancakbeyi/beylerbeyi arasındaki üçlü bir dengenin bir unsuru olarak anlaşılabilir (Ortaylı, 2001, 73). Bu durumda dengenin üçüncü unsurları arasına kalemîye mensupları da girmektedir. Her halükarda merkezî yönetimin yereldeki ayakları, eyalet yönetimindeki paşaların (beylerbeyilerin) tek başlarına yerel güçler haline gelmelerini engellemek üzerine kurulmuştu (İnalcık, 2003, 123).

Ayrıca eyaletlerde görev yapan yeniçeri garnizonları da beylerbeyilere bağlı değildi, bunların başındaki yeniçeri ağaları doğrudan İstanbul'a bağlıydılar (İnalcık, 2011, 78). Sultanın gücünü temsil eden bu birlikler üzerinde beylerbeyinin bir etkisi yoktu (İnalcık, 2003, 123). Bu anlamda, kurulan dengede bunların da önemli rolleri vardı. Diğer yandan, her ne kadar beylerbeyiler sancakbeylerinin hiyerarşik olarak üstlerinde yer almaktaydılarsa da, devletin merkez yönetimi, doğrudan sancakbeylerine yönelik emirler verebilir, sancakla ilgili konularda bunlarla istişarede bulunabilirdi. Dahası, sancakbeylerinin tayinleri ve azilleri ile sefere çağırılmaları, beylerbeyiler vasıtası ile değil, merkezden yapılırdı (Akyılmaz, 1999, 137). Dolayısıyla, Devlet-i Aliyye eyalet yapılanmasının, merkezkaç eğilimlerini bertaraf edebilecek, ayrıca birbirine karşı bir denetim unsuru olarak kullanılabilecek güçleri bir arada bulundurduğu savunulabilir.

1.2.3.2. Maliyenin Taşradaki Uzantıları

Buraya kadar genel bir teşkilât tablosu çizilen eyalet yapılanmasının en önemli ayağı maliye idi. Bunun nedeni, devlet merkezi dışındaki alanda Devlet-i Aliyye egemenliğinin en önemli göstergesinin iktisadi alanda oluşan artığı ele geçirebilme gücü ve yeteneği olmasıydı. Devlet-i Aliyye'nin eyalet sistemi, bu artığın bir kısmının yereldeki görevlilere buradaki hizmetlerinden dolayı bırakılmasını, kalan kısmının ise İstanbul'da merkezileştirilmesini garanti altına alacak bir şekilde teşkilâtlanmıştı. Öte yandan, askerî veya idarî anlamdaki eyalet yapılanması ile, mali anlamdaki eyalet yapılanması aynı şeyleri ifade etmemekteydi. Maliye açısından bakıldığında eyalet, *hazinesi bulunan eyalet* anlamına gelirdi. Anadolu ve Rumeli eyaletlerinin hazinesi ise, aslında devletin merkezi hazinesi idi (Çakır, 2006, 174).

1.2.3.2.1. Nezâret-i Emvâl ve Taşra Defterdarlıkları

Taşradaki malî yapının *taşra defterdarlıkları* (*hazine defterdarlıkları*, *mal defterdarlıkları* (Uzunçarşılı, 1984, 330)) şeklinde teşkilâtlanması aslında 16. yüzyılın ikinci yarısı gibi geç bir tarihte başladı. Bunların kurulmasından önce, eyaletlerde merkez hazineye ait iltizam ve mukâta'aların yönetiminden *nezaret-i emval* sorumluydu. Nezaret-i emval, 1540 ve 1550'lerde henüz vilayetlerde bağımsız taşra defterdarlıklarının kurulmasından evvel, beylerbeyilere veya taşradaki idareci askerî zümre içinden bu işle ilgilenen başka bir askerî zümre mensubuna (mesela eyalet kadısına) verilen bir

ünvandı. 1. Süleyman dönemine ait ruûs defterlerinde nezaret-i emval ile ilgili çok sayıda kayıt bulunur (Fleischer, 1996, 322).

Bu kurumun öncesinde taşra defterdarlıklarının kurulup kurulmadığı konusunda bir netlik yoktur. Özvar (2007), mal defterdarı adlandırmasının Fatih Kanunnamesi'nde geçmesine karşın bununla hangi görevlinin kastedildiğinin tam olarak anlaşılamadığına dikkat çeker (Özvar, 2007, 521 - 522). Buna karşılık Günalan (2010), Fuat Köprülü'nün Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri başlıklı çalışmasına atıfla, Köprülü'nün eski Anadolu beyliklerinde mal defterdarı adlı görevlilerin bulunduğunu düşündüğünü aktarır. Buna göre, Fatih Kanunnamesi hazırlandığında Devlet-i Aliyye'nin eyalet sayısı henüz dördtü ve bunlardan Anadolu ve Rumeli eyaletlerinin defterdarları zaten merkez maliyesinin birer görevlisi idi. Karaman ve Rum eyaletlerinin hazine defterdarlıkları ise daha geç bir aşamada oluştu. Mal defterdarları da bu aşamada, beyliklerden kalan bir isim mirası olarak, bu defterdarların adıydı (Köprülü, 1939, 204; aktaran: Günalan, 2010, 20-21). Ancak burada da, kanunnamenin, mal defterdarlarını sancakbeyilerden üstte sayması bir karışıklık yaratır (Günalan, 2010, 21). Mal defterdarı adlandırması, bu bölümde açıklanan taşra defterdarları için 16. yüzyıldan sonra, bunların yine eyaletlerde görev yapan Timar defterdarlarıyla karıştırılmasını önlemek amacıyla da kullanılmıştı (Uzunçarşılı, 1984, 330).

I. Selim'in 16. yüzyıl başlarındaki iktidarı sırasında Anadolu'nun ve Suriye'nin memâlik-i mahrûseye katılmasının ardından, önce Halep'te Arabistan Defterdarlığı kuruldu (Karamursal, 1989, 152). Bir süre sonra bu defterdarlık parçalanarak Diyarbekir, Şam, Erzurum ve Trablusşam defterdarlıkları oluşturuldu. 1584 yılında bu sefer farklı bir uygulama ile merkezdeki Anadolu Eyaleti defterdarlığından Sivas ve Karaman defterdarlıkları ayrıldı ve taşra defterdarlıkları haline getirildi (Uzunçarşılı, 1984, 330). 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde 39 eyaletin 18'inde merkez maliyesinin defterdarlıkları kurulmuş durumdaydı. Bunlar arasındaki hiyerarşide kuruluş tarihleri belirleyiciydi. İstanbul dışındaki ilk defterdarlık olmasından dolayı Halep defterdarlığının konumu her zaman için özel olarak kaldı. Ancak bundan da önce, devlete sağladığı yüksek gelirden ve eyaletin öneminden dolayı Mısır defterdarı gelirdi¹²³ (Fleischer, 1996, 323).

Taşra defterdarlıklarının bulunmadığı eyaletlerde ise aynı görevleri beylerbeyiler yürüttüler. Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde ise taşra defterdarlıkları kurulmadı, burada merkez hazinesi doğrudan müdahil oldu, *nezaretler* ve *muhassıllıklar* oluşturdu (Genç ve Özvar, 2006, 19). Ayrıca, taşra defterdarlıklarının kurulmasından sonra dahi, nezaret-i emval kurumu hemen ortadan kalkmadı. Bu

¹²³ 16. yüzyıl sonlarına kadar olan îrâd ve masraf kayıtlarına bakıldığında, bunlardaki en sürekli ve yüksek gelir kalemlerinin Anadolu ve Rumeli eyaletlerinden kaynaklandığı, buna karşılık bazı durumlarda Halep ve Mısır eyaletlerinin merkez maliyesine yollamış oldukları irsaliyelerin, bu iki eyaletin gelirlerini aştığı da görülür. Bu dönemin kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, Erzurum, Karaman, Bağdat ve Tamişvar eyaletleri, merkez hazinesine yollayacak gelir fazlasına sahip olmamışlardı (Çakır, 2006, 176).

kurum, her eyalette beylerbeyi ve taşra defterdarı ikilisinden birisine, diğerini denetlemesi amacıyla verilen bir ünvan olarak varlığını 17. yüzyıla kadar sürdürdü (Özvar, 2007, 522).

Taşra defterdarlıklarının kurulması maliye tarihi literatüründe 16. yüzyılda merkez maliyesinin eyaletlere doğru yayılması olarak yorumlanır (Genç ve Özvar, 2006, 18). Bahsedildiği üzere, aynı dönemde merkezde yer alan Anadolu ve Rumeli eyaletlerinin defterdarlıklarında da bir yeniden yapılanma meydana gelmiş ve Şikk-ı Sani adıyla yeni bir defterdarlık oluşturulmuştu. Bununla aynı dönemde Arabistan defterdarlığının kurulması ile başlayan yeni süreç, ilk kez merkezden ayrı defterdarlıkların oluşturulması bakımından da önemliydi (Günalan, 2010, 30).

Taşra defterdarlıklarının kurulmasının ardından taşrada merkez maliyesine ait işlerin yürütülmesi görevi bu defterdarlıklara geçti. Bunlar, *taşra hazineleri* etrafında örgütlendiler. Bu hazineler Timar sistemine dahil edilmeyen, dolayısıyla doğrudan hazine-i hûmayuna ait bulunan gelir kaynaklarının sağlıklı bir biçimde işletilmesini denetleyen, tahsilini gerçekleştiren ve gerektiğinde yerinde harcamalar yapan kurumlardı (Veinstein, 1991, 252) (Özvar, 1999, 150).

Taşra defterdarlıklarının başında *eyalet defterdarı* veya diğer adıyla *kenar defterdarı* adı verilen görevliler bulunurlardı (Kütükoğlu, 1994, 96). Bu defterdarlar bulundukları beylerbeyiliğin gelir ve giderlerini içeren günlük defterleri tutarlar, ayrıca eyaletin devletin merkezi ile olan mali ilişkilerini yürütürlerdi. Eyalet hazinesinin denetlenmesi, eyaletin idaresinden kaynaklanan harcamaların¹²⁴ yapılması, hazine-i hûmayuna irsaliyelerin yollanması bunların görevleri arasındaydı (Fleischer, 1996, 324). Defterdarlar üzerinde merkezin önemli bir denetimi vardı. Bâb-ı defterden her yıl sonunda eyaletlerin bilanço yollaması ve sık sık da ayrıntılı muhasebe defterleri sunması talep edilirdi (İnalcık, 2000, 125).

Taşra defterdarları eyalet bazında atanmaktaydı ve önemli bir özellikleri, (kendisi sadr-ı âzama bağlı olan) beylerbeyine bağlı olmamaları, bunun yerine doğrudan merkeze (başdefterdara) karşı sorumlu olmaları, ayrıca yereldeki yöneticileri merkeze şikayet etme hakkına sahip olmaları idi (Göyünç, t.y., 79 - 80; aktaran: Günalan, 2010, 34) (İnalcık, 2003, 122). Bu defterdarların faaliyetleriyle ilgili arzları ile merkezde başdefterdar ilgilenirdi (Uzunçarşılı, 1984, 328). Taşra defterdarlıklarının işleyişi ve yapısı da devlet merkezindeki defterdarlık kurumunun birer kopyası gibiydi. Bu teşkilâtlarda şef durumunda yer alan vazifeliler ve bunların altında görev yapan katipler bulunurdu (Kütükoğlu, 1994, 96).

1.2.3.2.2. Timar Defterdarı ve Defter Kethüdası

Öte yandan Timar sisteminin ilgili eyalette bulunup bulunmaması taşra defterdarlıklarının işleyişi açısından belirleyiciydi. Mısır vd salyaneli eyaletlerde eyalet defterdarı tek başına, sadece mîrî

¹²⁴ Eyaletlerde yapılan harcamaların büyük kısmı mevâcib adı verilen maaş ödemeleri oluştururdu (Tabakoğlu, 2016, 287).

gelirlerin toplanmasına nezaret ederdi. Ancak eyalette Timar sistemi varsa bu durumda taşra defterdarına ek olarak Timarlarla ilgili işlerde görev alan ve sayımlarda görevlendirilen (Kütükoğlu, 1994, 96) *Timar defterdarları* ve daha büyük Timarlar anlamına gelen zeametlerin dağıtılmasında görev alan *defter kethüdaları* görev yaparlardı (Veinstein, 1991, 252). Bunlar taşra defterdarlarının bulundukları yerlerde bunların altında, yoksa *defter emini*¹²⁵ adlı görevlilere bağlı olarak faaliyetlerini yürütürlerdi (Günalan, 2010, 34 - 35). Timar defterdarları yükselerek defter kethüdası, defter kethüdaları ise taşra defterdarı olabilirdi (Fleischer, 1996, 323).

1.2.4. Devletin Gelir Kalemleri

Devlet-i Aliyye maliyesi, memâlik-i mahrûsede beliren zenginliğin bir kısmını, sayılan merkez ve taşra teşkilâtlarının yardımı ile sistematik bir biçimde ele geçirebilmekteydi ve 17. yüzyıla gelene kadar devlet maliye alanında ciddi sorunlarla karşılaşmamıştı.

Devlet-i Aliyye maliyesinde, kendisinden önceki İslam ülkelerinde olduğu gibi üç tür düzenli vergi vardı: (1) kırdaki ziraî üretimden ve hayvancılıktan (ürünün oranı olarak ya da toprak miktarı üzerinden) alınan vergiler, (2) kentteki zanaat ve ticaret faaliyetlerinden (pazarda satılan ürünler, dükkanlar, hamamlar, hanlar, dokuma-boyama-tabaklama gibi endüstriyel faaliyetler, ithal ve ihraç malları) alınan vergi ve resimler, (3) hristiyan ve yahudilerden alınan cizye. Dördüncü bir kalem olarak buraya düzensiz olarak alınan bazı vergiler eklenebilir (Hourani, 2005, 264-265). Tüm bu vergiler içerisinde devletin malî kaynağını asıl olarak oluşturan ziraat üzerine koyduğu vergilerdi¹²⁶. Bu kaynağı ticaretten aldığı vergilerle de zenginleştirirdi (Faroqhi, 2003, 15). Öte yandan, bir bütün olarak bakıldığında vergi sistemi, vergilerin çok sayıda farklı grubun ve işlemin üzerine konulmuş olmasından dolayı karmaşık bir yapıdaydı. Vergi oranlarının memâlik-i mahrûsenin farklı bölgelerinde farklı şekilde uygulanması da bu karmaşıklığı arttıran bir unsurdu (Coşgel, 2013, 3).

İlerleyen başlıklarda, bu karmaşıklığı bir ölçüde gidermeye yönelik olarak, Devlet-i Aliyye'nin elde ettiği tüm gelirler iki ana başlık altında kümelenerek ele alınmaktadır. Bunların ilki, tahsilatı merkez maliyesine intikal etmeyen ve dolayısıyla (müstesna durumlar dışında) îrâd ve masraf kayıtlarına yansıtılmayan gelir kalemleridir. Görüleceği üzere bu başlıkta yer alan gelirler, *tanım gereği* belirli hizmetlerin yerine getirilmesi karşılığında bu hizmetleri gören kişilere, hizmetin gerektirdiği harcamadan bağımsız olarak tahsis edilmişlerdi. İkinci başlıkta ise merkezîleştirilen gelirler bulunur. Bunlar nakit gelirlerdi ve îrâd ve masraf kayıtları ile ilgili önceki kısımda ele alınmış olan mahsûbâtlar

¹²⁵ Defter eminleri mirî toprakların ve genel olarak Timar kapsamındaki arazilerin nezaretinden sorumluydu (Uzunçarşılı, 1984, 96-98; aktaran: Fleischer, 1996, 323).

¹²⁶ Devlet-i Aliyye, İran'daki Safevi Devleti, Babürlüler ya da Ming ve Çing Çini gibi, neolitik devrimden modern döneme uzanan ziraî toplumların ürettikleri ziraî fazlalığın düzenlenmesi ve denetlenmesinde en ileri aşamayı temsil eden devletler arasındaydı (Howard, 2011, 221).

(özellikle de ocaklık uygulamaları) istisna olmak kaydıyla¹²⁷, hiç bir görevin karşılığı olarak tahsis edilmezler, asıl olarak merkez maliyesinin sorumluluğunda bulunurlardı.

Gelir kalemlerinin ayrıntılı analizine girişmeden önce, bunların tahsil edilmeleri ile ilgili bir kaç noktaya değinmek de gerekir. Yapılan ayırmada ikinci başlıkta yer alan gelirler çoğunlukla *iltizam* adı verilen bir yöntemle tahsis edilir, bu yöntemin işletilmesinin olanaklı olmadığı ya da istenmediği durumlarda ise *emanet* adı verilen bir başka yöntemle başvurulurdu. Bu iki temel yöntemin yanı sıra, bunların özelliklerini belirli oranda barındıran bazı uygulamalar da, cizye tahsili örneğinde olduğu gibi mevcuttu.

İltizam usûlü aslında günümüzdeki taşeronluk uygulamasının vergi tahsili alanındaki bir benzeriydi. İki kavram arasındaki analogiyi tarihsel bağlamından koparmamaya dikkat ederek, modern dönem öncesi toplumlarda vergi tahsilinde bu tür araçların kullanılmasının oldukça yaygın olduğunu belirtmekle yetinmek yerinde olur. Devlet-i Aliyye maliyesi de gelirlerini kalemiyye mensupları marifetiyle çok geniş bir alanda tahsil etmenin getireceği zorluklarla uğraşmak yerine, bu işi (özellikle de yerel bağları güçlü) araçlara bırakmayı tercih etti. Bu usûlde *mültezim* adı verilen vergi toplayıcılar, devlet güçlerinden de yardım alarak (İnalçık, 2017b, 11) devlet adına bir dizi geliri tahsil ederek, hazine-i hûmayuna aktarırlardı. İltizamın köklerini İslam devleti dönemindeki *iktâ* sisteminde, özel olarak da bunun Mısır'daki uygulamalar sonucunda evrildiği iktâü'l-kabala uygulamasında bulmak olanaklıdır. Bu uygulamada devletin bazı vergilerinin tahsiline talip olanlara (bunların asker olması gerekmezdi) bir caminin önünde yapılan açık arttırmalar ile bu görevler dağıtılırdı. Devletin bu görev karşılığında talep ettiği bedellerin yüksekliğinden dolayı, mültezimlerin ortaklıklar kurması icab ederdi. Bu açık arttırmaların sonucunda vergi toplama işi genellikle dörder yıllık dönemler için verilirdi (Çizakça, 2011, 58 - 59).

Devlet-i Aliyye maliyesinin iltizam uygulamasında ise devlete ait iktisadî işletmelerin çalıştırılması veya bir dizi verginin tahsili işi açık arttırma ile iltizama verilir, bu açık arttırmada geçerli süre (*tahvil*) ise genellikle üç yıl¹²⁸ olurdu (Tabakoğlu, 1985, 122). İltizamlarla ilgili teklifler, bulunulan yere göre kadınlara veya defterdarlara iletilirdi. Açık arttırmanın sonucu başkente yollanır ve burada da uygun bulunması durumunda iltizam hakkını alan kişiye buradan bir berat yollanırdı (Genç, 2000, 155). İltizamları almaktaki temel saikleri kâr elde etmek olan bu kişilere *mültezim* adı verilirdi. İltizamların sunduğu kârın kaynağı da, gelir kaynağından tahsil edilen tutar ile, mültezimin devlete ödediği arasındaki farktı. Öte yandan, mültezimler reaya veya askerî zümreden olabilirdi. Suriye'deki Şam Trablusu limanının buranın sancakbeyisine iltizam edilmesi örneğinde olduğu gibi (Faroqhi, 1993, 118) ilgili yerin idarecileri dahi mültezimlik yapabilirdi. Bunun için görevlerinden ayrılmalarına gerek

¹²⁷ Bu tahsisâtlar da aşağıda Timar vb şekillerde görülen tahsisâtтан farklıydı. Ocaklık vb uygulamalarda merkez maliyesi iltizam ile gelirleri toplar, bunların tahsis edildiği harcama alanlarına havale ederken, Timar sisteminde Timarlı sipahiye veya diğer devlet idarecilerine bırakılan gelirlerin tahsilinden (bunu kendisi de yapsa, mültezim de görevlendirse) ilgili askerî zümre mensubu sorumluydu.

¹²⁸ Bu süre en uç örneklerde bir kaç güne kadar kısalabilir ya da on - on beş yıla kadar uzayabilirdi (Genç, 2000, 155).

yoktu. İlerleyen bölümlerde Mısır örneğinde, bunun çok ileri bir örneğini görmek olanaklı olacaktır.

Mültezimler, iltizamları alabilmek için maliyeye kefil göstermek zorundaydılar (Karamursal, 1989, 202). Devlet-i Aliyye uygulamasında bu mekanizma, devletin iltizam yoluyla tahsil edeceği gelirlerin güvenliğini sağlaması anlamında önemli bir faktördü. Bu koşulu sağlamaya çalışan mültezimler başlarda mukâta'aların bulunduğu yerlerdeki küçük sermaye gruplarına başvuruyordu. Ancak zaman içerisinde bu kefiller topluluğu, İstanbul'da yoğunlaşmış bulunan *sarrağ* zümresini oluşturdu (Genç, 2000, 155). Diğer yandan, bahsedilen kefalet uygulamasının, kefillerin üstlendikleri riskin büyüklüğü düşünüldüğünde, aslında üstü kapalı bir ortaklığa işaret ettiği de savunulur. Bu yaklaşıma göre kefil, aslında mudaraba türü bir ortaklığın sermaye sağlayan (pasif) tarafıdır. Klasik mudaraba ortaklığının aksine, burada birden fazla kefil ve sadece bir mültezimden oluşan bir ortaklık yapısı söz konusu olduğundan, mezkur ortaklığı en doğru şekilde tanımlayan terim *çoklu mudaraba* olacaktır. Yani birden fazla sermayedarın sermayesini işleterek kârı bunlarla paylaşan bir *mudarib* söz konusudur (Çizakça, 2011, 60 - 61).

Mültezimler ilgili gelir kaynağını işletme hakkını elde ettikten sonra mutlaka maliyeye belirli bir peşin tutarı (*muaccele*) yatırmakla mükellefler. Bu tutar mültezimin yıllık olarak ödemeyi taahhüt ettiği tutarın (*kiste-l-yevm*) %5'i ile %50'si arasında değişirdi. Yıllık ödemeler gerçekleştikçe bu peşin kadarı göz önüne alınarak mahsup edilirdi. Peşin ödemeler, aslında mültezimin hazineye verdiği faizsiz bir kredi niteliğindeydi. Ayrıca bu peşinler sayesinde Devlet-i Aliyye maliyesi gelir kaynaklarında meydana gelebilecek dönemsel dalgalanmalardan da bir ölçüde kendisini korurdu (Genç, 2000, 155 - 156). İltizamın bu özelliği, 17. yüzyıl ile birlikte ortaya çıkacak olan *toplu peşin satışlar* ve *malikâne* gibi uygulamaların yaygınlaşması ile beraber daha da ön plana çıkmıştı.

Mültezimler, belirlenen süre içerisinde kâr edebilecekleri gibi, zarar da edebilirlerdi. Üç yıllık süre, aslında mültezimlere *elverişli ve elverişsiz şartların birbirlerini etkisiz bırakacağı normal bir işletme süresinin* tanınmasını amaçlardı. İltizam süresi henüz dolmadan iltizama konu olan mukâta'anın gelirinde olağanüstü bir artış olması ve bu durumu farkedenden bir başka mültezimin, hali hazırda ilgili kaynağı işleten mültezimden daha yüksek bir fiyat önermesi durumunda, varolan mülteziime, diğerince teklif edilen yüksek fiyattan devam etme şansı tanınır, bunu kabul etmemesi durumunda ilgili gelir kaynağının iltizamı yeni mülteziime geçerdi (Tabakoğlu, 2016, 331 - 332).

İltizam usulünün bir istisnası, mültezim yerine *emin* adı verilen devlet görevlileri marifetiyle gelirlerin tahsil edildiği *emanet usulü* idi. Çoğu kez padişahın kapıkulu askerlerinin sipahileri arasından seçilen *Eminler*, ya da farklı bir adlandırmayla *âmil* veya *amaldârlar* (Suceska, 1985, 275), devletten maaş veya dirlik almakta, devlete ait gelir kaynaklarından elde edilen gelirin¹²⁹ az veya çok olmasından dolayı bir sorumluluk üstlenmemekteydiler (Tabakoğlu, 1985, 128). Taşra maliyesinde sayılan muhassıl ve voyvoda gibi unsurlar, aslında bir tür emin olarak kabul edilebilir (Tabakoğlu, 2016, 339).

¹²⁹ Emanet usulü ile işletilen araziden elde edilen gelir *semerât* (Ar. ürünler, meyveler, kazançlar) olarak adlandırılırdı (Karamursal, 1989, 189).

Genellikle, çeşitli nedenlerle mültezimlere çekici gelmeyen gelir kaynakları ile, yine çeşitli nedenlerle devlet tarafından mültezime verilmek istenmeyenler için emanet usûlü kullanılırdı. Buna karşın eminlik kurumu her zaman iltizam usûlünden büyük bir sapma olarak değerlendirilmemelidir. Konjonktürün elverişli olmadığı bazı durumlarda devlet yarı iltizam - yarı emanet yoluyla (*emanet ber-vech-i iltizam*) da gelir kaynaklarını işletmek isteyebilirdi. Bu durumda gelirleri tahsil eden (ya da ilerleyen başlıklarda görüleceği üzere kamuya ait işletmeyi idare eden) kişi yarı memur yarı mültezim gibi düşünülürdü (Tabakoğlu, 2010, 216). Ayrıca, eminler de zaman zaman aldıkları görevi mültezimlere havale edebilmekteydiler. Özellikle büyük mukâta'alarda eminlerin tahsilat işini kendilerinin yapmadıkları, bazı durumlarda yardımcı memurlar vasıtasıyla, ancak bazı durumlarda ise ikinci elden iltizama vermek yoluyla tahsilatı gerçekleştirdikleri görülür (Cezar, 1986, 22). Emanet usûlüne kıyasla mültezimler hazine açısından çok daha çekici idiler. Bunun nedeni, bunların maaşlı memurlar olmaktan ziyade kâr peşinde koşan yatırımcılar olmaları ve maliyetleri her ne pahasına olursa olsun düşürmeye olan gayretleri idi. Ancak bu durumun reayanın lehine bir sonuç doğurduğu elbette düşünülemez.

Emanet uygulaması 16. yüzyılda iltizamda meydana gelen talep patlamasına koşut olarak oldukça daraldı ve daha çok, ilk kez iltizama konu olan bir mukâta'anın potansiyel gelirinin tespiti ya da geliri çok düşen ve alıcı bulamayan mukâta'aların işletilmesi ile sınırlı bir hale geldi (Genç, 2000, 155).

Diğer yandan, iltizam uygulaması asıl olarak Devlet-i Aliyye maliyesinin gelir kalemlerine ilişkin burada yapılan sınıflandırmada ikinci başlığı oluşturan, nakdî biçimde merkez hazineye girmesi beklenen gelirlerle ilgili olsa da, sadece bunlarla sınırlı değildi. Timar sisteminde olduğu şekliyle bazı gruplara tahsis edilmiş olan gelirlerin tahsilatında da Timarlı sipahiler, özellikle de büyük dirliklere sahip olan sancakbeyiler, beylerbeyiler ve vezirler iltizam sistemini sıklıkla tercih eder, bu doğrultuda aynı Bâb-ı Defterî'nin yaptığı gibi bunlar da mültezimlerle anlaşabilirlerdi. Genel olarak bakıldığında, yerelde alt düzeylerde mültezimlik görevini yapan kişiler ilgili yerlerin tanınmış ve zengin kimselerinden olurdu (Ergenç, 2012, 97 - 98).

1.2.4.1. Belirli Bir Hizmet Karşılığında Tahsis Edilen Gelirler

1.2.4.1.1. Timar Sistemi

Devlet-i Aliyye maliyesinin klasik döneminde, devlete ait gelir kalemlerinin önemli bir kısmı mülk, vakıf ve timar olarak kişi ve kurumlara tahsis edilmiş durumdaydı (Güran, 2006, 65). Bunların bir bölümü, hazine-i hûmayuna veya hazine-i hassaya nakit olarak girmeyip, elde edildikleri yerde bazı görevlilerin kullanımına tahsis edilir, bu tahsisatın karşılığında mezkur görevliler Devlet-i Aliyye'ye bir takım hizmetlerde bulunurlardı. *Timar* adını alan bu sistem, parasal ekonominin henüz çok gelişmediği, ulaşım olanaklarının ise oldukça sınırlı olduğu erken modern dönem öncesinin bir

ürünüydü. Bu dönemlerde çoğunluğu aynî olarak toplanan vergi gelirlerinin nakli, nakde çevrilmesi, merkezî bir hazinede birleştirilmesi ve buradan dağıtılacak maaşlarla askeri zümreden olanların maaşlarının dağıtılması oldukça zordu (Barkan, 1975, 2) (Pamuk, 2007a, 41). Timar sisteminde ilgili görevliler, kendi kapı halkları marifetiyle ya da mültezimlere başvurarak¹³⁰ devlet tarafından kendilerine ayrılmış bulunan vergileri reayadan tahsil ederlerdi.

1.2.4.1.1.1. Devlet-i Aliyye Öncesindeki Benzer Uygulamalar

Bu sistem Devlet-i Aliyye'nin öncülü sayılabilecek pek çok devletin uyguladığı ve olgunlaştırdığı bir sistemdi. Henüz antik dönemde, Hitit devletinde askerlere hizmetlerinin karşılığı olarak bu tür toprakların verildiği (Tabakoğlu, 2010, 55) göz önüne alınırsa, bu uygulamanın çok eskilere dayandığı savunulabilir. Bizans devletinin *pronoia* uygulaması da, bu tür bir tahsis rejiminin olgun bir formuydu. Bizans devleti Anadolu'daki topraklarına yerleştirdiği askerlerine belirli miktarlarda tarım arazisi tahsis etti. Askerler bir yandan merkez hazinesinden ücret alırken, diğer yandan da bu toprakların gelirlerini elde ettiler (İnalcık, 2003, 112).

Güneybatı Asya devletlerinde timar uygulamalarının benzeri usüller yerleşmişti. Örneğin Güney Arabistan'da İslam öncesi topluluklardan Main ve Sebe devletleri ile Himyerîlerde, tarım arazilerinin kabile reisleri, kumandanlar veya savaşta ele geçirilen topraklar için de bunları işleyebilecek köylülere verildiği bilinir (Demirci, 2000, 43). İslam Devleti'nin kurulmasının ardından İslam Peygamberi, bazı kişileri İslam dinine kazanmak amacıyla bunlara *iktâ* adı verilen araziler verdi. Bunların bir kısmı özel mülk statüsündeydi ve bu uygulamanın bir amacı da yeni arazilerin tarıma açılmasıydı. Halife Ömer döneminde Irak ve Biladü's-Şam'ın ele geçirilmesinden sonra burada karma bir sistem uygulandı ve bu toprakların özel mülk toprak haline getirilmesi reddedildi. Sonuçta, özel mülk topraklar İslam Devleti'nin ilerleyen dönemlerinde Arabistan yarımadası ile sınırlı kaldı (Çizakça, 2011, 57) ve yeni ele geçirilen arazilerde iktâ sistemi zamanla yaygınlaştı.

İslam Devleti uygulamasında iktâ sistemi üç farklı şekilde ortaya çıktı. *İktâu't-temlik* adlı uygulamada, iktâlar özel mülk olarak görülür, miras, alım-satım, hibe vb konusu olabilirdi (Gözübenli, 2000, 51). Bunların tarıma kazandırılacak arazilerde bulunması ve sahibinin iktâyı alması karşılığında düzenli olarak öşür vergisini ödemesi gerekirdi (Durî, 1991, 123). *İktâu'l-istiglâl* adı verilen ikinci tür iktâda toprağın kiralanması ve sadece kullanım hakkının elde edilmesi söz konusuydu (Akgündüz, 2000, 449). Üçüncü iktâ türü olan *iktâu'l-irfâk* uygulamasında ise, tarım arazileri değil, kamuya açık pazar ve konaklama yerlerinden ile su rezervlerinden, yolların kenarlarında tezgah açmaktan kaynaklanan gelirler kişilere tahsis edildi (Gözübenli, 2000, 51).

¹³⁰ Bu uygulamanın oldukça yaygınlaşmış olduğu, 16. yüzyılın ikinci yarısına ait bir hükümde beylerbeyi ve sancakbeyilere ait hâsların iltizama verilmesinin yasaklanmasından da anlaşılabilir (Afyoncu, 2013, 162).

İslam Devleti sonrasında, Abbasi iktidarının sonlarına kadar olan dönemde iktâ uygulaması toprakların *iktâü'l-vazife* adı altında idari görevlilere, kadılara ve emirlere, maaşlarının ödenmesi ve buna karşılık vergi tahsilatını yapmaları amacıyla tahsis edilmesi şeklinde sürdü. Abbasilerin son dönemlerinde ise iktâların askerîleşmesi olarak tanımlanabilecek bir süreç başladı. Bu dönemde askerlerin devlet idaresindeki etkilerinin artışına koşut olarak, bunların nakdî olarak büyük tutarlara ulaşan maaşları, bazı kaynakların iktâ şeklinde (*iktâü'l-istiglâl*) tahsisi ile ödendi. Ancak iktâların askeri bir nitelik kazanması sürecindeki en önemli gelişme, 10. yüzyılda Güneybatı Asya'da etkili olan Büveyhîler devletinin Irak'ı ve Abbasi halifeliğini de ele geçirmeleriydi. Bu gelişme sonucunda tüm siyasi yapıyla beraber iktâ sistemi de bir dönüşüm geçirdi. Askerî iktâ sistemine geçişin anahtarı bu devletin, daha önce her zümreden iktâ sahiplerine verilen ayrıcalıkları sadece komutanlara tanımasıydı (Demirci, 2000, 44 - 45). Durî'ye (1991) göre, bu dönemde iktâ sahipleri birer istilacı olarak davranıp, ellerindeki topraktan kısa zamanda en yüksek vergiyi almaktan başka bir şey düşünmediler. Daha önceleri merkezî devlet tarafından yapılan sulama yatırımlarına bu dönemde önem verilmedi. Üstelik iktâ sahipleri, elde ettikleri vergi gelirlerinin bir kısmını merkezi hazineye aktarmaları beklenirken, bunu yapmaktan da imtina ettiler (Durî, 1991, 121). Burada önemli olan nokta, Büveyhîler dönemindeki iktâ uygulamasının, İslam Devleti uygulamasında görülen ve İslam hukukuna yerleşen temlik ve istiglâl iktâlardan farklı olmasıydı. Büveyhîlerin iktâ sistemi, ekilmemiş toprakların tarıma açılması gibi bir amaç içermemekteydi, hali hazırda sahibi ve çalışanları bulunan toprakların gelirlerinin askerlere ve kumandanlara tahsis edilmesi ile sınırlıydı. Sonuçta daha önce topraklarını zaten devletten kiralamakta olan ya da bu toprakların sahibi olan köylüler, bir anda iktâ sahibi askerlerin kiracıları oldular (Durî, 1991, 124 - 125).

Selçuklular, eski İslam Devleti topraklarının önemli bölümü üzerinde egemenlik inşa ettiklerinde bu iktâ sistemi ile karşılaştılar. Bu sistem, Selçuklu Devleti'nin o dönemki acil ihtiyaçlarını da sağlayabilecek bir nitelikteydi. Selçuklu Devleti, göçebe toplulukların askerî gücüne dayanarak kurulmuştu. Bunları merkezî bir devlet yapılanmasına adapte edebilecek bir dönüşüm gerekiyordu. Bir yandan göçebe toplulukları feodal bir yapılanmadan uzaklaştırabilecek, yağma ve çapul faaliyetlerini frenleyebilecek, onları merkezî devletin denetimi altına sokabilecek bir araç olarak iktâ sistemi uygundu (Turan, 1997, 309). Selçuklu sisteminde birden fazla iktâ türü görülse de, en yaygın olanı Büveyhîlerin geliştirdiği askerî iktâ sistemi oldu (Durî, 1991, 133).

Ancak Selçuklu iktâ sistemi merkeziyetçi bir yapıyı sağlama amacındaki devlet bürokrasisi açısından (Werner, 2014, 60) bazı engeller ortaya çıkardı. Selçuklu uygulamasını kendisinden önceki ve sonrakilerden farklı kılan, zaman içerisinde iktâların veraset yoluyla devredilmesi ve fiilî olarak iktâ sahiplerinin kendi arazileri üzerinde tam bir egemenlik tesis etmeleri oldu (Durî, 1991, 132 - 134). İktâları alanlar çoğu zaman bunlar üzerinde tam kontrole sahip hale geldiler, hatta kendileri de etraflarındakilere kendi bölgelerinden toprak tahsis ettiler. Ayrıca Selçuklu uygulamasında iktâ sahipleri merkez yönetime vergi gelirlerinden bir pay vermek zorunda da kalmadılar (Kucur, 2000,

47). Tüm bunlara reayanın, merkezin öngördüğünün çok daha fazlası bir vergi yükünün altında ezildiğini de eklemek gerekir (Werner, 2014, 60). Bunun sonucu olarak Selçuklu iktâ sistemi, Selçuklu merkezî devlet aygıtını değil, Türkmenleri ve Oğuz beylerini güçlendirdi. Ayrıca Selçuklu merkez idaresinin o dönemlerde amaçladığı şekilde bir Türk-Memlûk (merkezî köle ordusu, Devlet-i Aliyye'deki kapıkullarına benzer şekilde) kurulması da bu arada başarılı olmadı. Buna karşılık, Selçuklu iktâlarındaki Oğuz beylerinin sayısı binlere ulaşan süvarileri oldu (Turan, 1997, 313). Nihayetinde, devletin dağılma sürecinde bu topraklar giderek artan oranda özel mülk haline geldiler ve buradan *malikâne-divanî*¹³¹ adı verilen bir toprak rejimi doğdu (Kucur, 2000, 49).

Selçuklu Devleti'nin dağılmasında etkili olan bu süreç, Rum (Anadolu) Selçuklu Devleti ve Devlet-i Aliyye'nin iktâ sistemlerinin şekillenmesinde etkili oldu. Selçukluların son dönemlerinde ve onları takiben Zengîler ve Eyyubîlerde iktâlar miras yoluyla aktarılabilir bir nitelik kazanmış, sistemde yetiştirilen askerler fiilen iktâ sahibinin askerleri haline gelmişlerdi (Durî, 1991, 134). Bu yüzden hem Rum Selçukluları devleti hem de Devlet-i Aliyye, iktâların alanlarını daraltarak aşiretçi eğilimleri zayıflatmaya gayret ettiler (Tabakoğlu, 2010, 116). Bunda Rum Selçukluları başarılı olamadılar. Toprakları giderek artan oranda özel mülk haline dönüştü. Bu durum askeri gücü de zaafa uğrattı. Moğol istilasının kapısını açan Kösedağ savaşında bu yüzden Rum Selçuklu ordusunun önemli bir kısmı paralı askerlerden oluşmaktaydı. Devlet-i Aliyye ise, Rum Selçuklu Devleti'nden miras aldığı iktâ sistemini geliştirdi. Devlet idarecileri, berat yenileme ve teftişleri kullanarak, büyük iktâları ortadan kaldırdı (Tabakoğlu, 2010, 229). Bunu yapması Rumeli'deki topraklarına kıyasla Anadolu'da çok daha zor oldu. Anadolu'da tarım arazileri üzerinde devletle özel kesim arasındaki mülkiyet mücadelesi çok daha çetindi. Timar sisteminin Devlet-i Aliyye'nin temel bir kurumu olacak bir biçimde yaygınlaşabilmesi, merkezî devletin Anadolu'daki bu mücadeleyi kazanmasından sonra gerçekleşebildi (Pamuk, 2007a, 41 - 42).

1.2.4.1.1.2. Devlet-i Aliyye'nin Timar Sistemi

Dolayısıyla Devlet-i Aliyye iktâ sistemi, Selçuklu'yu yıkılışa taşıyan iktâ uygulamalarının zaaflarından arınmış bir uygulama olarak görülebilir. Devlet-i Aliyye idarecileri, kendilerinden önceleri bu sisteme verilen iktâ adlandırması yerine Türkçe'de bakım ve ilgi anlamlarına gelen *timar*

¹³¹ Malikâne-divanî sistemi, sonraları Devlet-i Aliyye arazi rejimi içerisinde de kendisine yer buldu, ancak Selçuklu egemenliğindeki topraklarda olduğu kadar yaygınlaşamadı. Bu uygulamada topraktaki köylüler devlete vergilerini vermeyi sürdürür (toprak üzerinde devletin hakkı, dîvanî), ancak malikâne divanî sahibi kişilerin de toprak üzerinde belirli bir mülkiyet hakkı tanınır, toprak sahipleri toprakları üzerindeki köylülerden yıllık üretimin 1/10'u ila 1/5'i arasında toprak kirası alırlar (toprak üzerinde mülk sahibinin hakkı, malikâne), ayrıca topraklarını miras bırakmaları da olanaklı olurdu (Solak, 2013, 113) (Pamuk, 2007a, 50). Malikâne-divanî türü araziler en çok Amasya-Erzincan arasındaki tarım arazilerinde sıklıkla görüldü (Ergenç, 2012, 216), ancak genel olarak bakıldığında bunların memâlik-i mahrûse içerisinde yayılma alanı Rum Selçuklu Devleti'nin eski topraklarıydı (Beldiceanu, 1985, 28).

veya *dirlik* kelimelerini kullandılar¹³² (İnalcık, 2012, 168). İlk olarak 14. yüzyılda 1. Murad'ın padişahlığı döneminde başlatılan bu uygulamanın o dönemki amacı Devlet-i Aliyye egemenliği altındaki beylerin merkez maliyesi üzerindeki kaynak baskılarını hafifletmekti. Ancak timar sistemi zaman içerisinde köylülük üzerindeki denetimin de önemli bir aracı haline geldi (Karpas, 2006, 226).

Bu sistemde, devletin soyut mülkiyeti (daha doğru bir ifadeyle denetimi, *rakabe*) altındaki topraklar¹³³, *timarlı sipahi* adı verilen eyalet askerlerinin gözetiminde, bu toprakları kullanma (*intifâ*) hakkına sahip köylüler tarafından işletilirlerdi (Tabakoğlu, 2016, 417). Timarlı sipahilerin yerini bazı durumlarda sivil bazı görevler üstlenmiş idareciler alırdı. Dîvan-ı Hûmayun üyeleri, sancakbeyiler ve beylerbeyiler gibi üst düzey idarecilerin yanı sıra, daha alt kademelerdeki sivillere de timar benzeri mekanizmalarla gelir tahsis olanaklıydı. Örneğin kentlerdeki ihtisab vergilerini tahsil eden muhtesib adlı görevliler ya da kadılar içerisinde herhangi bir askerî görevi bulunmayanlara, ayrıca imam, hatip ve müezzinlere de timar tevcih edilebilmekteydi (Beldiceanu, 1985, 35 - 36).

Bu sistemde sipahilere, yani süvari subaylarına, belirli sayıda askerle devlet ordusuna hizmette bulunmaları karşılığında kendi denetimlerindeki¹³⁴ tarım topraklarından vergi toplama ve bunları tasarruf etme hakkı tanındı (Hourani, 2005, 263). Bunların temel görevi, savaş zamanlarında orduya *cebelü* adı verilen silahlı ve zırhlı süvarileri temin etmek¹³⁵ (Karamursal, 1989, 130) ve sefer boyunca bunların yiyecek ve giysi dahil tüm ihtiyaçlarını karşılamaktı (İnalcık, 2000, 131). 16. yüzyılın sonlarında Avusturyalılara karşı girişilen savaşlarda Devlet-i Aliyye ordusunun tüfek kullanan merkezî birliklere ihtiyacı ortaya çıkana kadar bu askerler savaşlarda temel bir unsur olarak görev aldılar (İnalcık, 2012, 169). Timarlı sipahiler ayrıca bulundukları yerlerde güvenliğin sağlanmasından, yardıma ihtiyaç duyanlara yardım edilmesine, hatta iyi cins hayvan yetiştirilmesine kadar pek çok konuda da yararlılık gösterirlerdi (Karamursal, 1989, 145).

¹³² Buna karşın Devlet-i Aliyye kayıtlarında da nadiren de olsa iktâ adlandırmasına rastlanabilirdi. Kemah ve Erzincan sancaklarına ait tahrir defterlerinde örneğin iktâ ifadesi kullanıldı (Beldecianu, 1985, 13).

¹³³ Genel olarak bakıldığında, Devlet-i Aliyye toprak rejimi konusunda İslam hukukunu dayanak alırdı. İslam hukukunda ve İslam Devleti uygulamasında tarım toprakları üç farklı türe ayrıldı. Bunların ilkinin oluşturan öşrî topraklar, müslümanların özel mülkiyeti altındaki topraklardı ve sahipleri öşür vergisi öderlerdi. İkinci tür olan haracî topraklar, gayrimüslimlerin özel mülkiyeti altındaydı ve bunların sahipleri de benzer oranlarda haraç vergisi öderlerdi. Bu ilk iki tür arazi, barış yoluyla memâlik-i mahrûseye dahil edilmiş topraklardı. Üçüncü tür araziler ise mirî topraklardı. Bu topraklar ise savaş yoluyla ele geçirilmiş topraklardı ve devlet mülkiyetinde tutulurlardı. Bunlardan haraç ya da öşür değil, aslında kira alınırdı. Uygulamada ise, kira yerine *öşür* adı tercih edildi. İslam Devleti uygulamasından itibaren iktâ sistemi bu üçüncü tür topraklarda uygulanagelmisti. Buna karşılık, bazı durumlarda haracî topraklarda ve öşrî topraklarda da Timar sisteminin uygulandığı bilinir. Memâlik-i mahrûse içerisindeki tarım arazilerinin bu arazi türlerinden hangisine dahil olduğu yönündeki tartışmaları 1. Süleyman döneminde şeyhü'l-İslam Ebu Suud Efendi tarafından verilen fetvalar nihayete erdirdi. Ebu Suud Efendi, hububat ekimi yapılan tüm toprakların mirî olduğunu ifade etmişti (Tabakoğlu, 2016, 418).

¹³⁴ Timarlı sipahilere zaman zaman sahib-i ard (toprak sahibi) adı verilse de, bunlar hukuki anlamda toprakların sahibi olmadılar (İnalcık, 2003, 112 - 114).

¹³⁵ Her 10 Timarlı sipahiden bir tanesi ise, yerelde güvenliği sağlamak ve diğer Timarlı sipahilerin dirliklerinin işlerini yürütmek amacıyla savaş zamanlarında yerelde bırakılırdı (Karamursal, 1989, 203).

Tezkireli timar adı verilen timar türünde timarların sipahilere dağıtımı (tevcih), sultanın beratı ile olurdu (İpşirli, 1999, 242). Tezkireli bir timarın tevcih edilmesi için timarin bulunduğu yerdeki sancakbeyi, merkez maliyesine bir tür tavsiye mektubu yollar ve ilgili kişiye timar tevcih edilmesini isterdi (Solak, 2013, 110). Buna karşılık, Rumeli'deki beylerbeylerinin 5.999, Anadolu'dakilerin ise 2.999 akçeye kadar gelire sahip Timarları dağıtma yetkisi bulunurdu (İnalcık, 2003, 118). Bunlar ise *tezkiresiz timar* olarak adlandırılırdı (İpşirli, 1999, 242).

Kendilerine gelir tahsis edilen her idarecinin bu kaynaklarla ücretini ödediği *kapı halkı* olurdu. Timarlı sipahilerin kapı halkının bir kısmı önceki paragraflarda bahsedilen cebelülerdi ve askerlik işlerine bakarlardı. Diğer bir kısmı ise, *oğlan (gulam)* adı verilen görevlilerdi. Bunlar, sipahinin şahsi hizmetlerinin görülmesinden sorumluydular. Gulamlar cebelü haline gelebilir, cebelüler de Timar sahibi olabilirlerdi (İnalcık, 2003, 88 - 90). Kapı halkının etrafında kümелendiği askerî zümre üyesine tahsis edilen gelir ne kadar yüksekse, kapı halkının sayısı da o kadar yüksek olurdu. Bu, aynı zamanda daha büyük siyasî güç anlamına da gelirdi. Kuşkusuz bu gücün en tepesinde 16. yüzyıl itibarıyla 100 milyon akçe geliri bulunan padişahın, sayıları 15.000'e ulaşan kapı halkı (saray halkı) yer alırdı (Kunt, 2018, 147).

Başlarda, timarlı sipahiler arasında Türk ve Müslüman kimliğine sahip bulunan gönüllü ve akıncılar sıklıkla görülseler de, sonraları azınlıkta kaldılar. Şöyle ki; enderûn ve bîrunda görev yapan içoğlanlarının terfiler sonucunda ulaşabildikleri en üst mertebe de bu timar ve zeametlerdi. Bu anlamda, 15. ve 16. yüzyıllarda, yani timar sisteminin en olgun biçimiyle uygulandığı dönemde timarlı sipahilerin büyük kısmı yeniçerilere benzer şekilde kul kökenliydi. Bu olgunluk döneminde, müslümanlardan sadece savaşlarda yararlılık gösterenler ve uç beylerine timar verildi (İnalcık, 2003, 88 ve 119). Öte yandan reayanın da timar sahibi olması olanaklıydı. Ancak bu durum nadiren görülürdü ve bunların köken itibarıyla askerî zümreden olmamalarına dayanılarak timarlarının ellerinden alınması da mümkündü (Acun, 2002, 906).

Her timarlı sipahinin timarının *kılıç* adı verilen bir çekirdek kısmı vardı. Timarın bu bölümü, 3000 ile 6000 akçe arasında gelir sağlardı (Karamursal, 1989, 199). Bunun yanı sıra, timarlı sipahilerin görevlerinde yararlılık göstermeleri durumunda, kendilerine sunulan timar arazilerinin boyutları büyürdü. Bu büyüme, *terakki* adı verilen ilavelerle yapılırdı. Ancak, bu terakkiler timarın yenilenmesi (Timar sahibinin oğluna vb aktarılması gibi) durumunda Timarın yeni sahibine aktarılabilir değildi, büyüyecekleri bir üst sınır vardı ve aynı zamanda, timara komşu arazilerden de verilmezdi (Tabakoğlu, 2010, 230) Ayrıca timar sahibi öldüğünde timar oğullarına olduğu şekliyle miras kalmaz, bunlara değeri babalarının Timarına göre belirlenen başka bir Timar tahsis edilirdi¹³⁶ (İnalcık, 2003, 119).

Timar sahibinin kendi timarında yer alan çift-hanelerden belirli vergileri toplama hakkının yanı sıra,

¹³⁶ Ölen sipahinin Timarı 10.000 - 20.000 akçe arasında bir değerdeseyse, ilk oğul 4.000, ikinci oğul ise 3.000 akçe geliri olan Timarlara sahip olurlardı (İnalcık, 2003, 119).

kanunnamelerle doğrudan kendisinin ziraat yapması için ayrılan arazileri de bulunurdu. *Hassa çiftliği* ya da *hassa-i sipahiye* olarak anılan bu topraklar bir ya da iki çift büyüklüğündeydi. Bazen hububat tarımı yapılan araziler yerine meyve bahçeleri, hatta denizcilik yapılan yerlerde dalyanlar da hassa çiftliği olarak verilirdi. Bunları timar sahibi kendi işletmez, köylüleri geçmişten kalan angarya uygulamalarına başvurarak çalıştırabilir, reayadan birine tapu bedeli karşılığında kiralayabilir veya ortakçı (yarıcı) olarak anlaşabilir, son olarak da iltizama verebilirdi (Beldiceanu, 1985, 49 - 57).

Reaya ile timarlı sipahi arasındaki ilişkiler kanunnameler vasıtası ile düzenlenirdi (Tabakoğlu, 2016, 420). Timar sistemi ile tarımsal üretimle ilgili başlıkta izah edilen çift-hane sistemi arasında önemli bir bağ mevcuttu. Reaya (veya ortakçı kul) bu sistemde timarlı sipahi veya diğer idarecilerin, ayrıca bunların kapi halkının toplumsal üretime doğrudan katılmaksızın yaşamlarını sürdürmelerine olanak sağlayan iktisadî fazlalığı yaratan kesimdi. Reayanın timar sistemdeki görevi toprağı boş bırakmamak, işlemek ve vergisini timarlı sipahiye ödemektir. Bunu yapmadığı zaman toprak elinden alınırdı. Yine, reayanın toprağı terk etmesi de yasaklanmıştı. Timar sahipleri reayadan alacakları ürünü, bizzat reayanın en yakın pazar yerine ulaştırmasını isteyebilirdi¹³⁷ (İpşirli, 1999, 241), fakat olağan durumda reayanın ürünü timarlı sipahinin ambarına¹³⁸ taşınması gerekirdi (İnalcık, 2018, 320). Reaya, sipahi için çok önemliydi. Bunun nedeni, tarım topraklarının bunları işleyecek nüfusa oranla fazla olmasıydı. Kendisine tahsis edilen tarım arazilerinde mukim reaya toprağı terk ettiğinde, sipahinin gelirinde azalma olurdu ve bu yüzden sipahiler arasında birbirlerinin reayasını kendi topraklarına çekebilmek anlamında bir mücadele de olurdu (İnalcık, 2003, 115).

Timar sisteminde bir diğer önemli nokta, en düşük etkin toprak büyüklüğünün korunmasıydı. Yukarıda ele alındığı şekliyle, bir çiftçi hanesi için bir çift öküzle sürülebilecek bir tarla olarak düşünülebilecek olan bu büyüklüğün miras yoluyla bölünmesi de olanaklı değildi. Bu yüzden, timar dahilindeki arazileri işleyen köylüler öldüklerinde, bunların toprakları mirasçıları arasında paylaştırılmaz, en büyük oğlan çocuğa bırakılırdı. Timarlı sipahiler, geride kalan fertlere yeni arazi bulmakla sorumlu tutulurdu (Tabakoğlu, 2010, 230 - 231). Başlarda kadınlar eşleri öldüğünde, sadece yetişkin olmayan çocuklarının vasisi olarak bu toprakların mirasçısı olabilmekteydiler. Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren, özellikle bu dönemde yaygınlaşan çift bozma uygulamaları sonucunda bu kısıtlama yumuşatıldı. Yerleşmiş aileleri toprakta tutmak amacıyla kadınlar da çiftlik sahibi olabildiler (Faroqhi, 1993, 300).

Devlet-i Aliyye uygulamasında üç farklı tür timar mevcuttu. Bunların ilki, yıllık geliri 20.000 akçeye kadar olanlardı ve ayrı bir isim almaz, doğrudan timar adıyla geçerdi. Bu tür bir timara sahip olan bir

¹³⁷ Sipahiler vergileri aynı olarak topladıktan sonra, bunun bir kısmını pazara sürerdi. En önemli pazarlar da kuşkusuz büyük kentlerdi. Bu şekilde askerî zümrenin elinde toplanan buğday ve şarap gibi mallar, Bizans'tan kalma *monopolya* adlı yöntemle kentlerde satılırdı. Buna göre sipahiye ait mallar tükenmeden, ilgili pazarda başkasının mal arz etmesine müsaade edilmezdi (İnalcık, 2018, 299 - 300).

¹³⁸ Timar veya zeamet arazisi sahibi kale neferlerinin topraklarında ise reayanın ürünü kaleye taşınması zorunluydu (İnalcık, 2018, 320).

kişi, yıllık gelirinin her 3.000 akçesi için bir cebelü asker yetiştirmekle yükümlüydü. Yıllık geliri 20.000 akçe ila 100.000 akçe arasında olan timarlara *zeamet*, 100.000 akçedan yüksek olanlara ise *hâs* adı verilirdi. Hâs ve zeamet sahipleri, yıllık gelirlerinin her 5.000 akçesi için bir cebelü asker temin etmekle yükümlü kılındılar (Karamursal, 1989, 200).

Hâslar ise iki türlüydü. Bunların ilki, aşağıda tahsis edilmeden merkezileştirilen gelirler arasında açıklanacak olan, padişaha ait bulunan ve gelirleri hazine-i hûmayun tarafından tahsil edilen *havass-ı hûmayun*lardı. Diğeri ise padişah dışındaki idareci zümreye (vezirler, beylerbeyiler ve sancakbeyiler) verilen *havass-ı vüzerâ* ya da diğeri adıyla *havass-ı umerâlardı* (İnalcık, 2012, 159). Bu ikisine ek olarak padişahların anneleri, kızları, eşleri ve kardeşleri, *paşmaklık* adıyla kendilerine tahsis edilmiş hâslara sahiptiler (Yediyıldız, 1999, 445).

Hâslar askerî zümrenin merkez ya da eyalet idaresinde görev alanlarına hizmetlerinin karřılığđ olarak verilirdi. Sadr-ı âzamların hasları 1.200.000 akçelik olurdu. Beylerbeyilere verilenlerin gelirleri yılda 600.000 ile 1.000.000 akçe arasında, sancakbeyilerinkiler ise 200.000 ile 600.000 akçe arasında değışirdi. (Sair timar sahiplerinin timarlarının yıllık geliri ise yıllık ortalama 2.000 akçe kadardı.) (İnalcık, 2003, 119). Hizmetlerinden emekliye ayrılanlara tekaüt hâsları tevcih olunur, ellerindeki haslar ise yerlerine gelen yeni görevlilere bırakılırdı. Öte yandan, timar sahipleri yararlılık göstererek elde ettikleri hisselerin toplamı 20.000 akçeyi geçtiğinde, askerî statüleri değışmese de bir zeamet sahibi haline gelmiş olurlardı. Ancak bu tür zeametlerdeki kılıç bölümü yine bir timara ait olurdu ve terakkiler geri alındığında bunun sahibi yine bir timar sahibi olmayı sürdürürdü (Afyoncu, 2013, 163). Görüldüğü üzere, timar sistemini oluşturan farklı timar türleri arasında büyük farklılıklar vardı. En alt türü oluşturan timarların yıllık getirilerinin düşük olmasının nedeni, bunların malî kapasitelerinin sınırlılığđydı. Bunların büyük kısmı sadece bir kaç köy büyüklüğündeydi ve bu yüzden de aynî vergi olarak reayadan alınan tahıl ekseriyetle timarlı sipahi, ailesi ve kapı halkı tarafından tüketilirdi (Faroqhi, 1993, 236)

II. Mehmed dönemine kadar olan timar defterlerinde zeamet terimi görülmez, buna karşılık, kendisine zeamet verilen askerî zümre mensubunu ifade etmek üzere *zaim* kelimesinin kullanımına rastlanır. Bu durum, henüz hâs ve timarlardan farklı bir dirlik türü olarak bu döneme kadar zeametlerin tam olarak ortaya çıkmadığını gösterir (Afyoncu, 2013, 162). Zeamet ifadesi daha sonraları savaşlarda üstün başarı göstermiş olan timarlı sipahilere, ayrıca merkez bürokrasisinden dîvan çavuşları, müteferrikaları ve katiplerine tahsis edilen araziler için kullanıldı (Yediyıldız, 1999, 451).

Öte yandan, Devlet-i Aliyye eyalet sisteminde önemli bir denge kurucu unsur, beylerbeyiler, sancakbeyiler ve hatta subaşların sahip oldukları has ve zeametlerin tek bir büyük arazi şeklinde değışil, beylerbeyiler için eyaletteki her sancakta, sancakbeyiler için her kazada, subaşlar için de her köyde dağınlık bir şekilde verilmesiydi. Bu şekilde, hem bu görevlilerin denetlediğı alan en çoklanır, hem de bu görevlilerin sahip oldukları gücün coğrafi olarak dağıtılması sağlanırdı (İnalcık, 2003, 122).

Ülkenin toplam tarım arazileri stoğu içerisinde Timar arazilerinin oranının Kanuni döneminde yüzde 87'ye ulaşmış olması (Tabakoğlu, 2010, 231), Timar sisteminin gelirlerini de içeren 1527-28 yılı bütçesine göre merkez bütçesine giden gelirlerin toplam devlet gelirleri içerisinde sadece yüzde 46'lık bir paya sahip olması (Çakır, 2006, 167) gibi örnekler, Timar sisteminin malî önemine işaret eder. Mısır'dan aktarılan gelirler dışarıda bırakıldığında, timar sisteminin olgunluk döneminde devlet gelirlerinin yarısı, sayıları 37 binin üzerine çıkan timar ve bunun türevleri vasıtasıyla belirli gruplara tahsis edilmiş durumdaydı. Bunların içerisinde 27 bin kadarı, beraberlerinde getirdikleri askerlerle birlikte 70 ya da 80 bin kişilik bir atlı kuvvet oluştururdu. Aynı dönemlerde kapıkulu askerlerinin sayısının 27 bin kişi olduğu düşünülürse (Yediyıldız, 1999, 451), Devlet-i Aliyye'nin askerî gücünün önemli bir kısmının timar sistemi vasıtasıyla elde edildiği anlaşılır.

Fakat, timar sisteminde bir takım sorunlar da zaman içerisinde ortaya çıkmıştı. Bunların başında, angarya uygulamaları gelirdi. Timar sisteminde reaya, vergileri aynı olarak ödemekle beraber, aynı vergiyi oluşturan ürünleri sipahi için pazara götürme ve burada satmakla da yükümlüydü. Burada sipahinin köylüleri, ürünlerinin en yüksek fiyatı alacağı çok uzak pazarlara taşımaya zorlaması önemli bir sorundu. Yine, sipahinin emrinde inşaat işleri gibi işlere zorla görevlendirilmesi de rastlanan bir durumdu. Timarlı sipahiler, tarlaya gelerek kendi paylarını almadan önce köylülerin hasatı kaldırmasını genellikle yasaklamakta, aksi takdirde köylülerden belirli bir para cezası tahsil etmekteydiler. Bu durum, zaman zaman hasatın tarlada çürümesine bile neden olurdu (Faroqhi, 1997, 62). Bir diğer sorun ise, sipahilerin tapulu arazileri reayanın elinden almak istemesiydi ve sipahinin her tapu verişinde tapı resmini tekrar alacak olmasından kaynaklanırdı (İnalcık, 1993b, 14-15). Henüz 15. yüzyıldaki bazı fermanlardan sipahilerin ve beylerin ayrıcalıklarını kötüye kullandıkları anlaşılır. Özellikle, sipahilerin öşür vergisini nakde çevirerek almaya çalışmaları, çeşitli bahanelerle köylülerin evlerinde kalmaları ve hayvanlarını bedavadan besletmeleri, kanunnamelerde olmayan vergiler salmaları (İnalcık, 2003, 116) bu anlamda dikkate değer sorunlardı.

Reaya ile timar sahipleri arasındaki ilişkileri sancak kanunnameleri düzenlerdi. Bunlar, adlarından da anlaşılacağı üzere sancak bazında farklılık gösteren bazı uygulamalar içerirler, memâlik-i mahrûsenin tamamında uygulanacak genel bir yapı sunmazlardı. Timar sistemi kapsamında ilgili sancakta hangi vergilerin hangi miktar ve oranlarda tahsil edileceğini de bu kanunnameler düzenlerdi (Öner, 2005, 78). Bu bağlamda aşağıda timar sistemi ve bunun türevleri üzerinden hizmet karşılığı belirli kişilere tahsis edilen gelirler sıralanırken, timarin uygulandığı yerlerin genel bir ortalaması sunulmakta, bazı farklılıklara yeri geldiği ölçüde değinilmektedir.

1.2.4.1.2. Harac-ı Mukaseme

Devlet-i Aliyye timar sisteminde tahsil edilen vergilerin önemli bir bölümü, kökenini İslam Devleti'ndeki haraç¹³⁹ vergisi uygulamasından almaktaydı. Bu vergi, Halife Ömer zamanında iki şekilde tahsil edilmişti. Birincisi, üründen bağımsız olarak tahsil edilen *harac-ı muvazzaf*, ikincisi ise topraktan elde edilen ürünün bir kısmının vergi olarak alındığı *harac-ı mukaseme* idi¹⁴⁰ (Kallek, 1997, 72). İki uygulama da Devlet-i Aliyye maliyesinde kendilerine yer buldu. Harac-ı mukaseme vergileri çoğunlukla aynî olarak ödenirdi. Ayrıca, aynî vergi ödemesini yapan, yani ürününün bir kısmını Timarlı sipahi için ayıran köylünün mükellefiyeti bununla sınırlı kalmaz, yukarıda da belirtildiği üzere, aynı olarak teslim ettiği ürünleri en yakın pazara götürerek sipahi için satmakla da mükellef kılınırdı. Buna karşın, mahsulün pazarda bir gün içerisinde satılmaması durumunda bu mükellefiyetin sona erdiği, (Tabakoğlu, 2010, 231) dolayısıyla mamüllerin en azından artan bölümünün pazarlanması işini sipahilerin veya bunların görevlendirdikleri kişilerin yaptıkları anlaşılır. Dolayısıyla, aynî olarak toplanan vergilerin nakde çevrilmesi ve böylelikle Timarlı sipahilerin harcama yapabilmeleri ihtiyacı, bunları, yaşadıkları bölgelerin piyasaya en fazla yönelen ve en fazla para kullanan bireyleri haline de getirmişti (Pamuk, 2006, 28). Harac-ı muvazzaf vergileri ise nakdî vergilerdi. Uygulamada mekan itibarıyla bazı farklılıklar olsa da, müslüman reayadan toplamda 22 akçe, gayrimüslim reayadan ise 24 akçe olarak tahsil edilirdi (Akdağ, 1979a, 512).

Topraktan elde edilen ürünün belirli bir yüzdesi olarak tahsil edilen başta öşür olmak üzere tüm vergiler, kaynağını İslam vergi hukukundaki harac-ı mukasemeden alırdı. Devlet-i Aliyye tarafından ziraî ürünler üzerinden alınan vergilerin genel adı, *öşür*¹⁴¹ idi. Hem müslümanlardan hem de gayri müslimlerden aynı şekilde alınan bu vergiler, tarımdan kaynaklanan artığa el konulması hususunda büyük tarihsel öneme sahip oldular.

¹³⁹ Haraç vergileri ile ilgili açıklamalara girişilmeden önce, cizye ve haraç vergileri ile ilgili bir karışıklığa açıklık getirilmesi yerinde olur. Savaş yoluyla elde edilen topraklar üzerinden yüzde elli orana kadar alınabilen bir vergi olan haraç (Tabakoğlu, 2010, 233), hem toprağın getirisinden (*galle-i ard*) hem de şahsi gelirden (*galle-i şahs*) alınmaktayken, daha sonraları haraç; toprak-arazi üzerinden alınan vergi, cizye ise; gayr-ı müslim tebaadan olan kişilerin üzerine konulan vergi anlamında kullanılmaya başlandı (Karamursal, 1989, 165). Buna rağmen, Bu iki vergi zaman zaman resmi evraklarda dahi birbirinin yerine kullanıldı, haraç için *cizyetü 'l-ard* (arazi cizyesi) ve cizye için ise *haracu 'r-ras* (baş haracı) denildi (Kallek, 1997, 71). Bu kullanım, sadece Devlet-i Aliyye'ye özgü olmayıp, İslam Devleti'nde de benzer bir durum söz konusu olmuştu. Dahası, halk arasında cizye vergisine Devlet-i Aliyye döneminde de devam eden bir şekilde haraç denildi. Karışıklığı doğuran bir diğer neden ise, *ber-vech-i maktû* cizye ödeyen Dubrovnik, Ragusa vb eyaletlere *haraçgüzar* adının verilmesi oldu (Anonim, 1997, 88 - 89). Devlet-i Aliyye mali sisteminde ilerleyen bölümlerde ayrıca ele alınacak olan cizye vergisi, merkez maliyesinin gelir kalemleri içerisinde yer aldı. Haraç vergisinin türevleri olan vergiler ise Timar sistemi tasfiye olana kadar yerelde bırakıldı.

¹⁴⁰ Harac-ı muvazzaf uygulamasında, topraktan mahsul alınamadığında veya kötü hasatlardan sonra, köylülerin, üretim miktarından bağımsız olan bu vergiyi ödemekte zorlanarak, topraklarını bırakıp kaçtıkları görüldü (Kallek, 1997, 72). Dolayısıyla, harac-ı mukasemenin yaygınlaşmasının ardındaki rasyonelin, tarımsal üretimin ve dolayısıyla kamu gelirlerinin istikrarının sağlanması olduğu düşünülebilir.

¹⁴¹ Devlet-i Aliyye'den önceki dönemlerde öşür vergisini tahsil eden kimselere *aşşar* adı verilirdi. Bu isim, Devlet-i Aliyye döneminde de zaman zaman kullanıldı. Yine bu dönemde görülen *muşşir* ifadesi de aynı anlamdaydı (Karamursal, 1989, 129 ve 137).

Öte yandan, öşür vergisinin bir zekat çeşidi olan öşür ile bir ilgisi bulunmamaktaydı. Nitekim, 1. Süleyman döneminde şeyhü'l-islam Ebu Suud Efendi tarafından, Tımarlı sipahiler tarafından tahsil edilmiş olan verginin aslında öşür değil, haraç olduğu net bir şekilde ortaya konulmuştu (Akgündüz, 1990, 176; aktaran: Anonim, 1997, 89). Bu karışıklığın nedeni, zekat olmayıp harac-ı mukaseme kapsamında bulunan öşür vergisinin de genellikle diğeri gibi 1/10 oranında alınması, öşür kelimesinin de Arapça'da 1/10 kesirinin adı olmasıydı¹⁴² (Akdağ, 1979a, 512). Oran yapısı da aslında bu duruma bir kanıt olarak gösterilebilir. Genellikle bunların ürünlerdeki payları %10 kadar olmuştu. Buna karşılık, arazinin verimlilik durumuna göre bu verginin oranı yer yer %50'yi dahi bulmaktaydı. Oysa zekat olarak ödenen öşürde oranlar %5 ile %10 arasındadır (Anonim, 1997, 89). Vergi olan öşür, devlet tarafından başlangıçta tımar sisteminde, daha sonraları ise merkezi olarak tahsil edilmiş iken, İslam kurallarına göre bireylerin tarım mahsullerinden vermek zorunda oldukları zekat anlamındaki öşürün ödenmesi ise kendilerine bırakılırdı.

Öşür vergisi, aynı olarak tahsil edilirdi (Werner, 2014, 395). Normal koşullarda reayadan nakdî olarak istenmesi yasaktı (Tabakoğlu, 2016, 428). Buna karşılık, zaman zaman, bu verginin nakden tahsil edildiğine de rastlamak olanaklıdır. Vergi konusunu oluşturan mahsul, çiftçi tarafından pazara götürülür ve Tımarlı sipahi için nakde çevrilirdi. Padişah haslarında ise öşür vergisinin toplanması emanet usulü ile yapılır, bazı durumlarda, iltizam usulü de uygulanırdı (Karamursal, 1989, 168). Diğer yandan, öşür tahsilatında ilgili verginin yanı sıra *sâlâriyye* adı verilen ve vezir, kumandan vb görevlilere aktarılan bir ilave pay da tahsil edilirdi. Bu pay genellikle öşür ödemesinin dörtte biri kadardı (Faroqhi, 1993, 237). 1. Süleyman Kanunnamesi'nde, sâlâriyyeye ek olarak bir de *yemlik* adıyla başka bir ek ödeme daha alınmaya başlandığı belirtilerek, zaten sâlâriyyenin yemliğin bir karşılığı olduğu ifade edildi ve bu ikinci ödemenin tahsili yasaklandı.

Öşür vergileri, ürünlere göre farklılık gösteren şu vergilerden oluşmaktaydı: *Resm-i bahçe* (meyva bahçelerinden alınan vergi), *resm-i bağ* (üzümünden alınan vergi), *resm-i bostan* (karpuz ve salatalık gibi ürünlerden alınan vergi), *resm-i fevakih* (meyvelerden alınan vergi), *resm-i kevar* (turfanda meyvelerden ve soğan, sarmısak vb mamülden alınan vergi), *resm-i kovan* (bal üzerinden alınan vergi), *resm-i pembe* (pamuktan alınan vergi), *resm-i harir* (ipekten alınan vergi) ve *resm-i şıra* (şaraptan alınan vergi) (Karamursal, 1989, 169). Bunların yanı sıra 17. yüzyıldan itibaren yapılan tütün ekimi de öşür vergisinin konusunu oluşturdu ve tütünden alınan öşür de Tımar sahipleri tarafından tahsil edildi (Karamursal, 1989, 195).

Ürün üzerinden alınan vergilerin ikinci alt grubunu ise hayvanlardan alınan vergiler oluştururdu. Bu vergiler, bir süre Tımar sistemi içerisinde tahsil edildi, ancak daha 1595 gibi erken bir tarihten itibaren bunların bir kısmı mukâta'alar yoluyla merkez maliyesine bağlandı¹⁴³, 1705 tarihinden itibaren ise her

¹⁴² Esas olarak bu verginin nakdileştiği 17. yüzyıl sonrasındaki adı olan a'sâr, öşür (onda bir) kelimesinin çoğuludur.

¹⁴³ Ancak bu durumdayken bile tımarlı sipahilere nadiren tahsis edilir, ya sancakbeyi tarafından tahsil edilir ya da tımarlı sipahi ile sancakbeyi arasında pay edilirdi (Beldiceanu, 1985, 59 - 60).

türlü adet-i ağnam vergisi, merkez maliyesinin gelirleri arasında yer almaya başladı (Tabakoğlu, 2010, 234).

Bu vergilerden ilki, *adet-i ağnam (resm-i ağnam, resm-i ganem)* resmi idi. Bu vergi, öşürden farklı olarak koyun ve keçi başına nakdî olarak Nisan ayında¹⁴⁴ tahsil edilir (Karamursal, 1989, 177), her üç koyun için bir akçe¹⁴⁵ olarak hesaplanırdı (Emecen, 1988, 478). Bu vergiyi sadece müslüman olanlar öder, müslüman olmayanlar cizye ödediklerinden bu vergiden muaf sayılırdı¹⁴⁶ (Tabakoğlu, 1985, 166). Öte yandan, tekke, zaviye ve manastırların elinde bulunan hayvanlar bu vergiden müstesnaydı (Karamursal, 1989, 177).

Hayvanlar üzerinden alınan diğer bir vergi grubu ise, *otlak resmi (şânu'l-mer'a, resm-i çerâgâh)* ve yaylak ve kışlaklarda alınan resimlerdi. Bunlar, sancak dışından gelen sürülerin sahiplerinin, hayvanların otlatıldığı timarin sahibine verdiği resimlerdi. Hayvan sahiplerinin aynı timar sahibine öşür vb başka tür resimleri ödüyor olmaları durumunda bu vergiler ödenmezdi (Tabakoğlu, 2016, 428 - 429). Ağıl resmi de yine hayvanlar üzerinden alınan bir vergiydi. 300 koyun başına 5 akçe olarak tahsil edilirdi (Tabakoğlu, 2010, 234). Hayvan sahiplerinin timar sahibinin arazisinde yer alan ya da kışlatmak veya çiftleştirilmek için sipahinin arazisi yapılan yapılar ağılarda bakılan hayvanları üzerinden alınan bir vergiydi. Hayvanlar ağıla alındıktan sonra timar sahibi tarafından tahsil edilirdi (Öner, 2005, 118). Sayılan bu vergilerin yanı sıra yine hayvanlar üzerinden *dem resmi*¹⁴⁷, *selamet akçesi*¹⁴⁸, *resm-i canavar*¹⁴⁹ ve *saydiyye resmi*¹⁵⁰, *deve resmi vb*¹⁵¹ vergiler de alınırdı.

1.2.4.1.3. Harac-ı Muvazzaf

Harac-ı muvazzaf kapsamındaki vergiler ise, üründen bağımsız olarak, maktû ve nakdî olarak alınırlardı. Bunların ilki, *resm-i tapu* idi. Bu vergi köylülere mirî arazilerin tarım yapmaları için tahsis edilmesi sırasında peşin olarak alınan bir ödemeydi (Genç, 2014, 12). Bu anlamda, peşin ödenen bir

¹⁴⁴ Koyunların yavrulaması beklendiği, vergi tarhı kuzuları da hesaba katarak (Emecen, 1988, 478) yapıldığı için bu ay tercih edilirdi.

¹⁴⁵ 1595 yılında bu verginin havass-ı hûmayuna naklinden önce, hâslarda bu vergi her iki koyu için bir akçe olarak alınırdı. Ancak havass-ı hûmayuna alındıktan sonra vergi miktarı her üç koyun için bir akçe olarak sabitlendi (Emecen, 1988, 478).

¹⁴⁶ Buna karşılık, mali darlıklar nedeniyle 1697 yılında bu muafiyet kaldırıldı.

¹⁴⁷ Dem resmi, şehir ve kasabalarda kesilen hayvan başına alınan bir vergiydi (Karamursal, 1989, 178).

¹⁴⁸ Hayvan sahipleri hayvanlarını taşrada derbent vb. yerlerden geçirirken, İstanbul'da ise Üsküdar'dan Ayvansaray vb iskelelere naklederken toprakbastı parası veya geçit resmi adını da alabilen bu vergiyi öderlerdi (Karamursal, 1989, 177).

¹⁴⁹ Domuzlar üzerinden, (çok yavrulamasına binaen) yavrusu başına 10 kuruş olarak alınırdı (Karamursal, 1989, 179)

¹⁵⁰ Timar arazilerinde vurulan vaşak, kurt, tilki vb hayvanların postlarından, ederinin onda biri olarak tahsil edilirdi (Karamursal, 1989, 196).

¹⁵¹ Deve resminin benzerleri, manda, eşek, at ve inek gibi tarlada çift sürmede ve nakliye işlerinde kullanılan hayvanlar üzerinden alınan resimlerdi (Tabakoğlu, 2016, 429).

kira gibi de düşünülebilir. Bu yüzden de sancak kanunnamelerinde her ne kadar bâd-ı hevâ adını alan düzensiz ödemeler arasında zikredilmiş olsa da, bu çalışmada toprağın kullanımı karşılığında reayadan alınan ödemelerin başında sayılmaktadır. Ayrıca, timar sınırları dahilinde bulunan ve daha önceleri tarıma açılmamış bir araziye yerleşerek, burayı tarıma açan köylülerden resm-i tapu alınmaz, sadece diğer vergiler tahsil edilirdi. Bu şekilde yeni tarım arazilerinin kullanıma açılması teşvik edilirdi (İnalcık, 2003, 114).

Harac-ı muvazzafın en önemlisi *resm-i çift* ya da diğer adıyla *çift akçesi* adını alan vergiydi. Bu vergi, çiftlik sahibi müslüman köylülerden bir çift için yılda 22 ve 57 akçe arasında değişen miktarlarda¹⁵² (Karamursal, 1989, 168) ve her yılın Mart ayının ilk günü tahsil edilirdi. Vergiyi, nim çift sahipleri de öderdi. Bunlar verginin yarısını verir, daha da az araziye sahip olanlar ise her iki dönüm arazi için 1 akçe öderlerdi (Yediyıldız, 1999, 479). Şehirde yaşayanlar resm-i çiftten muaf tutuldular (İnacık, 1959, 581 ve 604). Buna karşın, şehirde yaşayan, ancak şehirlerin kenarlarında çiftlik araziye sahip olanlardan da resm-i çift alınırdı (Öz, 2007, 490). Öte yandan, uygulamaya dair bulgulara bakıldığında resm-i çiftin reaya üzerinde çok büyük bir yük meydana getirdiği söylenemez. Dönemin ziraî koşulları, 40 ya da 50 dönümlük bir arazide ziraat yapan bir köylü ailesinin 3-4 ton kadar buğday elde etmesine izin verirdi. Belirtilen vergi miktarı ise, o dönemde 100-150 kg buğdayın fiyatıydı (Pamuk, 2007a, 45).

Diğer yandan, timarlı sipahinin elinde bulunan ve köylü ailelerine tapu verilerek ziraî üretime dahil edilmemiş tarım arazileri, topraksız köylüler tarafından işlenebilir ve bunun karşılığı olarak bu köylüler timar sahiplerine *resm-i dönüm* (*resm-i zemin*) adıyla bir vergi öderlerdi. Resm-i dönüm mükellefleri, hariç raiyyet adını alırdı. Reaya, kendisi resm-i çift veya nim çift ödüyor olsa da, bunun dışında fazladan bir arazi işliyorsa, bu arazi için resm-i dönüm mükellefi olurdu. Bu vergi, iyi durumdaki arazilerden 2 dönüm için, orta durumdakilerden 3 dönüm için, en verimsiz arazilerde ise 4 veya 5 dönüm için 1 akçe olarak alınırdı (İnalcık, 1959, 592).

Reayanın evli olan oğlu (*bennak*), yarım (nim) çiftten az bir toprağa sahipse 12 akçe, bu kadar dahi toprağı yoksa 9 akçe (Karamursal, 1989, 169) *resm-i bennak* ödemekle yükümlüydü. Reayanın bekar olan oğlu var ise, bu da *resm-i mücerred* adıyla 6 akçe vergi öderdi ki, bu miktar 16. yüzyılda bir işçinin iki ya da üç günlük çalışmasının karşılığı kadardı (Akdağ, 1979a, 516). Bu vergiler de her yılın Mart ayının ilk günü tahsil edilirdi (Barkan, 1943, 47).

Başlarda gayrimüslim nüfus da çift resmi ödemekteydi. Ancak zamanla onların ödediği verginin yerini *resm-i ispenç* aldı ve resm-i çift de sadece müslümanlardan alınmaya başlandı (Öz, 2007, 491). Resm-i

¹⁵² Resm-i çift esas olarak 22 akçe idi (İnalcık, 2003, 115). Bu miktar, Fatih Kanunnamesi'nde belirtilen miktardı: 3 akçesi sipahiye yılda üç gün bedenlen hizmet yükümlülüğü karşılığı, 7 akçesi sipahiye vereceği bir araba ot karşılığı, 7 akçesi sipahiye vereceği yarım araba saman karşılığı, 3 akçesi sipahiye vereceği bir araba odun karşılığı, 2 akçesi araba ile sipahiye genel hizmet karşılığı idi (Kütükoğlu, 1999, 535). Ancak bu verginin tarhi bölgeye göre önemli değişiklikler de gösterirdi. 16. yüzyılın ilk yarısında Rumeli'de bahsedilen miktarda tahsil edilirken, Anadolu'da 33, Suriye'de 40 ve Doğu Anadolu'da 50 akçe olarak tahsi edilmekteydi (Pamuk, 2007a, 45).

çiftte olduğu gibi ispençe resminin de mükellefi tarımla uğraşan erkek nüfustu ve yine çift resmi gibi bu vergi de maktû olarak her yılın Mart ayının ilk günü tahsil edilirdi (Beldiceanu, 1985, 59). Resm-i çift vergisini şehirli müslümanlar ödemezken, resm-i ispenç, yaşadığı yere bakılmaksızın tüm gayrimüslim nüfustan tahsil edilirdi¹⁵³. Resm-i ispenç ödeyen bir gayri müslimin arazisini satın alan bir müslümandan, haraç vergisi ile beraber ispenç de alınmaya devam ederdi. Örfî bir vergi olarak adlandırılan resm-i ispenç, gayri müslimlerden cizye dışında bir baş vergisinin alınması dinen sakıncalı bulunduğu için 18. yüzyılda kaldırıldı (İnalçık, 1959, 603 - 604).

Harac-ı muvazzaf içerisinde ele alınabilecek diğer vergiler ise *resm-i dūd* ve *resm-i asiya* idi. Bunlardan resm-i dūd, belirli bir arazide geçici olarak yerleşim yapan, ancak zirai faaliyetle uğraşmayan nüfustan alınırdı. maktu olarak ödenen bu vergi, kış aylarında tahsil edilirdi (İnalçık, 1959, 593). Resm-i asiya ise, timarlı sipahilerin toprakları üzerinde işletilen değirmenlerden alınırdı. Bu vergi, bir sene boyunca işleyen değirmenlerden 60, altı ay işleyenlerden 30, üç ay ve altında işleyenlerden ise 15 akçe olarak tahsil edilirdi (Karamursal, 1989, 169).

1.2.4.1.4. Düzensiz Gelirler ve Cezalar

Devlet-i Aliyye maliyesi, düzenli olarak ödenen bazı vergilerin yanı sıra, sadece belirli koşulların oluşması durumunda tahsili olanaklı olan bazı vergi ve cezaları da timar sistemi dahilinde tahsis etti. Kanunnamelerde ekseriyetle *bâd-ı hevâ* adı altında sıralanan bu ödemeler timarlarda timar sahibi ile ilgili bölgenin sancakbeyi arasında yarı yarıya paylaşılırken, zeamet ve hâslarda doğrudan bunların sahibi tarafından mülk edinildi. İlgili dirliğin topraklarında işlenen suçlardan alınan *resm-i cürüm ve cinayet*, dirlik sınırları içerisindeki evliliklerden alınan *resm-i arûs* ve kaybolan hayvanların bulunmasının ardından sahibinden alınan *yava (kaçgun) resmi* bunlara örnek olarak gösterilebilir (Tabakoğlu, 2016, 233).

1.2.4.1.5. Vakıflara Bırakılan Gelirler

Timar sistemi, 17. yüzyıla gelinceye kadar Devlet-i Aliyye maliyesinin belirli gelirleri belirli gruplara tahsis etmesi usulünün ana omurgasını oluşturdu. Buna karşın, bu tür bir gelir tahsisatının tek yolu timar sistemi değildi. Bazı gelir kaynaklarının *vakıf* adı verilen oluşumlara terk edilmesi de timar kadar yaygın olmasa da önemli bir uygulamaydı. Devlet-i Aliyye devlet yapısı içerisinde önemli bir role sahip olan vakıflar, bir yönüyle askerî zümrenin servetlerini müsadereye karşı korumalarının bir aracı olarak işlev gördüler, diğer yönüyleyse devletin ulaşamadığı alanları doldurdular ve toplumsal yaşamın gerektirdiği bir takım hizmetlerin finansmanının ve yürütülmesinin teminini sağladılar. Ancak

¹⁵³ Balkanlar, Macaristan ve Doğu Anadolu dışındaki topraklarda yaşayan gayri müslim nüfustan ise aynı müslümanlardan alındığı şekliyle çift resmi alınırdı (Kütükoğlu, 1999, 537).

burada bu fonksiyonlarına ayrıntılı olarak girmek yerine, sadece bunlara bazı devlet gelirlerinin tahsisin kısa bir izahı ile yetinilecektir.

Vakıf türü mekanizmalar aslında ne Devlet-i Aliyye'ye ne de Güneybatı Asya toplumlarına özgü değildiler. Bunların kökleri Roma hukukundaki *fideicommissum* uygulamasına kadar götürülebilir. Ayrıca bunlar İngiltere'de 13. yy'da ortaya çıkan *trust* adı verilen kuruluşlarla da aynı temellere dayanırlar (İnalcık, 2018, 261). Vakıflar, Güneybatı Asya devlet geleneği içerisindeki en olgun formlarını ise Devlet-i Aliyye uygulamasında bulmuşlardır (Tabakoğlu, 2016, 445).

Vakıf sistemi, biri *sistemi finanse eden unsurlar*, diğer ise *bu finansmanın beslediği unsurlar* olmak üzere iki parçadan müteşekkildi. Finanse eden unsurlar menkul ya da gayri menkul unsurlardan oluşabilir ve *asl-ı vakf* olarak adlandırılırdı. Araziler, kentlerdeki dükkan, çarşı, arasta gibi her türden gelir sağlayan gayri menkul¹⁵⁴ ve nakit para, vakfin finanse edici unsuru olabilirdi (Tabakoğlu, 2016, 445). Bu kaynaklar, günümüzde sosyal hizmetler olarak nitelendirilen bazı hizmetlerin görülmesinde kullanılabildikleri gibi, bunun dışındaki alanlara da kanalize edildiler, ayrıca bir kısmı da vakıf mütevellilerinin (idarecilerinin) gelirlerini oluşturdular. Mütevelliler, vakıf gelirinin %10'unu kendilerine alırlardı (İnalcık, 2003, 154 - 155). Öte yandan, vakıfların amaçları, gelirleri ve bu gelirlerin ne şekilde kullanılacağı *vakfiyye* adı verilen evrakta belirtilirdi. Bunlar, bir kez hazırlandıktan sonra, kadılar ve padişah tarafından onaylanır, daha sonra da vakfin bulunduğu yerdeki kadılar tarafından saklanırdı (İnalcık, 2018, 261). Vakfiyyeler, istisnalar haricinde değiştirilemezdi. Bu anlamda mütevelliler, vakıfları kuran kişiler¹⁵⁵ tarafından çok da inisiyatif alamayacakları bir işe getirilmiş olurlardı (Faroqhi, 1993, 58).

Vakıflar, vakfedilen malın mülkiyeti göz önüne alınarak *sahih vakıflar* ve *gayri sahih (irsadî vakıf, tahsisat) vakıflar* olarak ikiye ayrılır (Hatemi, 1997, 116 - 117). Özel şahısların mülkü durumundaki menkul ve gayri menkullerin vakfedilmesi söz konusu ise bu bir sahih vakıftır. Bunun aksine irsadî vakıflarda ise vakfedilen unsurun (örneğin arazi) mülkiyeti devlette kalmayı sürdürürken, bundan elde edilen gelirler *beytülmalde hakkı olan bir cihete* tahsis edilir (Günay, 2012, 478). Devlet-i Aliyye uygulamasında, özellikle I. Süleyman döneminde artan bir biçimde, irsadî vakıflar yoluyla mirî araziler vakıflara tahsis edilebilir, buradan normal şartlarda devletin elde etmesi gereken gelirler, bir kısmı yine normalde devletin yapması icab edebilecek bazı harcamalarda kullanılmak üzere vakfa bırakılırdı. Aslında bu tahsisin, timar, zeamet ve hâs uygulamalarından en önemli farkı, belirli bir süre ile sınırlanmamış olmasıydı. Öte yandan, bu vakıflarla ilgili uygulamada bunların her zaman devlete ait gelirleri belirtilen amaçlarla kullandığından bahsedilemez. Bunların bazıları (*irsâd-ı sahih*)

¹⁵⁴ Vakıflara ait olan binaların bir kısmı bunların kurulması sırasında inşa edilmiş binalardı. Ancak bazı örneklerde, daha önceden inşa edilmiş bazı yapıların satın alınıp vakıf kapsamına dahil edilmesi olanaklı olduğu gibi, özellikle ilk dönemlerde Bizanslıların terk ettikleri mülklerin de vakıf kapsamına alındığı bilinir (Faroqhi, 1993, 44).

¹⁵⁵ Genel olarak bakıldığında vakıfların büyük bir bölümü askerî zümre mensuplarınca kurulmuşlardı. Bunların da bir kısmı padişahlara ve vezirlere ait büyük vakıflardı (Tabakoğlu, 2016, 445).

kendilerine tahsis edilen gelirlerle hastane, medrese ve cami gibi yerleri finanse ederken, bazıları da (*irsâd-ı gayri sahih*) bu gelirleri kişilere aktarmanın aracı olmuştu (Akgündüz, 2000, 448).

Her ne kadar kentlerdeki gelir getirici mülklerden elde ettikleri gelirler de azımsanmayacak düzeydeyse de, İrsadî vakıflara tahsis edilen arazilerde gerçekleştirilen öşür tahsilatı ve bunun tamamlayıcı parçası olan salariyye ödemeleri, vakıfların en önemli gelir kalemlerindendi (Tabakoğlu, 2016, 427). Bunlar satılır veya vakfa ait depolarda saklanırdı (Faroqhi, 1993, 254). Bu vergiler *câbi* adı verilen görevliler tarafından tahsil edilir, bunların arazilerde at üstünde çalışanlarına *câbi-i süvari* adı verilirdi (İpşirli, 1992, 529). Bazı durumlarda da mültezimlerce tahsilat yapılırdı (İnalcık, 2017a, 110). Vakıf haline getirilen gelir kaynaklarından özellikle büyük köylerin vergi gelirleri artık bütçelerde ya da timar sisteminde yer almazdı. Bunların artık “özel kesime” geçtiği düşünülürdü (Kütükoğlu, 1999, 520). Bu tahsisatın boyutları hiç de azımsanmayacak bir boyuttaydı. 1527 - 1528 yılında yapılan tahrirlerin sonucuna göre maliyenin toplam gelirlerinin %12’si çeşitli vakıfların kullanımına terk edilmiş durumdaydı (Barkan, 1988, 5). Yine 16. yüzyıl ortalarında Devlet-i Aliyye’nin Rumeli topraklarındaki gelir kaynaklarının %6’sı vakıf ve mülklere ayrılmıştı (İnalcık, 2018, 242).

1.2.4.2. Merkezileştirilen Gelirler

Hazine-i hümayûnun merkezileştirdiği gelirler üç ana başlıkta ele alınabilir: (1) mukâta'a gelirleri, (2) cizye gelirleri, (3) avârız gelirleri. Bunlardan mukâta'a gelirleri mutlaka iltizam veya emanet yöntemleri ile tahsil edilir, cizye ve avârız için ise özel bazı tahsil biçimleri kullanılırdı. Ancak bu biçimlerin de iltizam ve emanetin belirli unsurlarını içeren birer özel tür olduğu belirtilmelidir. Avârız vergilerinin başlarda aynî olarak orduya tahsis edilen ancak daha sonraları nakdîleşen türleri bir tarafa bırakılırsa bu vergilerin tamamı nakdî idi. Diğer yandan, bunların hazine-i hümayûn tarafından merkezileştirilmesi, bir kısmının yerinde harcanmasına ve kalan tutarın merkez maliyesine aktarılmasına engel değildi.

1.2.4.2.1. Mukataalar

Herhangi bir kişiye tahsis edilmeyen gelirlerin başında, bir çok gelir türünü kapsayan *mukâta'alar* sayılabilir. Devlet-i Aliyye uygulamasında kazandığı anlamıyla¹⁵⁶ mukâta'a, hazine-i hümayûna ait gelirlerden¹⁵⁷ oluşturulan bir mali birimdi ve tüm iktisadi sektörlerde, her türlü üretim ve mübadele

¹⁵⁶ Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinden 15. yüzyıla kadar olan sürede ise, mukâta'a kelimesi fiil olarak, yani hazineye ait vergilerin belirli bir tutar karşılığında iltizama verilmesi anlamında kullanılmıştı (Genç, 2006, s. 57). Mukâta'a, Arapça bir kelimedir ve kat' (kesmek) kökünden gelir.

¹⁵⁷ Mukâta'a olarak ele alınan bazı gelir kaynakları vakıflara tahsis edildiği ölçüde mukâta'alar vakıflara da ait olabilirdi (Cezar, 1986, 22). Ayrıca mukâta'alardan elde edilen gelirler bazı durumlarda merkez hazineye intikal ettirilmek yerine, mukâta'anın yakınlarında bulunan kalelerdeki askerlere ödeme olarak tahsis edilirdi. Bu uygulamaya *şart-ı kılâ* denirdi (Tabakoğlu, 1985, 126).

faaliyetinden alınmakta olan vergiler ve resimleri içeren çok geniş bir yelpazedeki her türlü hazine geliri, mukâta'anın konusu haline gelebilirdi (Genç, 2006, 57 - 58). Özellikle dolaylı vergiler, mukâta'alar içerisinde önemli bir yere sahipti (Özvar, 2007, 522). Vergilerle ilgili mukâta'alar, tek bir verginin birden çok bölgede tahsilini içerebileceği gibi, birden çok verginin tek bir bölgede tahsilini de içerebilirdi (Cezar, 1986, 21).

Bununla beraber, mukâta'a sadece vergilerle ilgili bir kavram değildi. Devlet-i Aliyye'nin sahip olduğu, madencilik, ziraat ve ticaret alanlarında faaliyet yürüten ve çoğu tekel durumunda olan kamu işletmeleri de mukâta'a şeklinde ele alınır ve mültezimler tarafından işletilmek üzere ilzam edilirdi (Tabakoğlu, 2010, 215). Özetle mukâta'alar (1) merkez hazinenin tahsil ettiği vergilerden ve (2) kamu işletmelerinin gelirlerinden oluşan birimlerdi. Bunlar, her durumda iltizam veya emanet ile idare edilirdi¹⁵⁸.

Bir gelir kaynağının mukâta'a haline getirilmesinde, elde edilen gelirin istikrarlı ve öngörülebilir olmasına dikkat edilir, ayrıca vergi toplama maliyetlerinin de en düşük düzeyde olması istenirdi. Genel olarak, brüt mukâta'a gelirinin yüzde 5'i ile yüzde 20'si arasındaki bir masraf düzeyi normal görülürdü (Genç, 2006, 59).

17. yüzyıla kadar olan dönemde mukâta'a gelirleri, îrâd ve masraf kayıtlarında yer alan en önemli ve sürekli gelir türüydü (Çakır, 2006, 174). Merkezileştirilen gelirler içindeki oranları (ağnam gelirleri hariç) %24 ile %37 arasında değişmekteydi (Tabakoğlu, 2010, 215). 16. yüzyılda merkez maliyesinin gelirlerinin yarısından biraz fazlasını mukâta'a gelirleri oluşturmaktaydı (Genç, 2006, 61). Ancak bu oranlar, sadece mukâta'alardan maliyenin fiilen elde edebildiği gelir hakkında bize bilgi verir. Oysa, îrâd ve masraf kayıtları başlığında açıklandığı şekliyle mukâta'alar yoluyla merkez maliyesine çekilen hasılatın ocaklık vb türden tahsislere konu olabildiği ve bunların sadece bazılarının îrâd ve masraf kayıtlarında gösterildiği de göz önüne alınmalıdır (Cezar, 1986, 22). Buna zaman zaman %75'lere kadar varabilen vergi toplama maliyetleri de eklendiğinde, gelirlerin kaynağından mukâta'alar yoluyla çekilen değer ile, merkez hazineye giren nakit arasında önemli farklılıklar bulunsa gerektir.

Hazinenin mukâta'a şeklinde iltizama vererek elde ettiği nakit gelirlerinin başında havâss-ı hûmayun adını alan padişah hâslarından elde edilen gelirler gelirdi. Bu hâsalar, timar sistemi içerisinde padişaha, fiilen de hazine-i hûmâyûna tahsis edilen kaynaklardı (İnalcık, 2003, 242). Bunlarda da aynı zeamet ve timarlarla vüzera hâslarındaki gibi reayadan¹⁵⁹ harac-ı mukaseme ve harac-ı muvazzaf vergileri

¹⁵⁸ Ancak bunun tersine, timar sistemi başlığında da belirtildiği üzere iltizam daha yaygın bir uygulamaydı sadece mukâta'alarla sınırlı değildi (Cezar, 1986, 21 - 23).

¹⁵⁹ Padişah hâsalarında, ortadan kalkana kadar ortakçı kul statüsündekilerin yerleşmesi ve ziraî faaliyetle uğraşması ehven bulunurdu (Pamuk, 2007a, 51 - 52).

toplanır¹⁶⁰ ve hazine-i hûmayuna aktarılırdı¹⁶¹. Ancak zaman zaman kentlerde tahsil edilen vergiler de bunların kapsamına girerdi. Bursa’da bulunan damga ve ihzariyye mukâta’alarının gelirleri buna örnek olarak verilebilir (Ergenç, 2012, 97). Havass-ı hûmâyûn gelirlerinin tahsilatı çoğunlukla voyvodalar veya muhassıl adını alan eminler tarafından, bir kısmı ise mültezimler tarafından gerçekleştirilirdi (Tabakoğlu, 2016, 339).

Selatin vakıflar adını alan padişah tarafından vakfedilmiş gelir kaynakları da bu bağlamda ele alınabilir. Bunlar çoğunlukla selatin camilerin harcamalarının karşılanması için ayrılmış vergi kaynaklarıydı. Genellikle köylerden oluşurlardı. Her selatin caminin Darü’s-sâade ağası tarafından atanan mütevellisi olur, camiye vakfedilen gelir kaynaklarını bu müteveli ilzam ederdi. Bu ilzam bedelinin bir kısmı *çizmebahası* adıyla tahsil edilerek hazine-i hûmâyuna aktarılır, geri kalanıyla cami imamlarının, müezzinlerin vs ücretleri ödenir ve diğer harcamalar karşılanırdı (Karamursal, 1989, 206).

Ticaret ile ilgili vergiler¹⁶² genellikle mukâta’alar şeklinde iltizam edilirdi. Bunlar, pazar yerlerine getirilen mallardan alınan *bâc* adlı vergiler, damga resimleri, toptan ticaretten alınan kapan resimleri gibi vergilerdi (Tabakoğlu, 2016, 328) ve Devlet-i Aliyye için önemli bir malî kaynak oluşturlardı. İltizam usûlü ile merkezî hazineye aktarılan bu vergilerden yerel idarecilere de pay ayrılırdı (Mantran, 1995, 129).

Bu vergilerin başında *pazar bâcı* adı verilen vergi gelirdi. Bu vergi, pazarda satılan ürünlerden adet veya ağırlık üzerinden alınır (İnalcık, 2003, 160 - 161), mültezimlerce tahsil edilirdi (Yeniçeri, 1991, 412). Bazı Anadolu şehirlerinde pazar bâcları alt kategorilere ayrılmış şekilde görülürdü. Bunların en yaygını da *bâc-ı meyve* olarak adlandırılan ve meyve satışından alınan vergiydi (Faroqhi, 1993, 85). Ayrıca, malların köprü vb yerlerden geçişleri ve pek çok Anadolu kentine girişleri sırasında alınan vergilere de bâc adı verilirdi. Bu yüzden bazen bâc vergilerinin iç gümrükler olarak tanımlandığı da olur. Bunlar büyük oranda merkez maliyesine ait vergilerdi. Ancak bazı örneklerde bunların beylerbeyiler gibi idarecilerin hâslarına dahil edildiği de olurdu. Örneğin 16. yüzyılda Karaman, Balıkesir ve Niğde’de durum buydu. Ayrıca, aynı yüzyılda Manisa ve Tokat’ın bâc gelirleri de şehzadelere ait hâslar içerisinde yer almaktaydı. Bu vergiler bazı ufak kentlerde timar sistemine dahi katılabilirdi. Fakat vakıflara bırakılmaları çok daha istisnai bir durumdu (Faroqhi, 1993, 84 ve 89).

¹⁶⁰ Buna karşılık, bazı vergilerin miktarı havass-ı hûmayunda farklı olabilirdi. Örneğin diğer yerlerde her üç koyun için bir akçe olarak tahsil edilen resm-i ağnam, havass-ı hûmayunda koyun başına bir akçe olarak alınırdı (Tabakoğlu, 2016, 429).

¹⁶¹ Havass-ı hûmayun içerisinde tahsil edilen ağnam vergileri îrâd ve masraf kayıtlarında ayrı bir kalem olarak ifade edilirdi. Bunun istisnaları da mevcuttu. Örneğin Bursa mukâta’ası içerisindeki Kastamonu ağnam mukâta’ası, îrâd ve masraf kayıtlarında adet-i ağnam içerisinde yer almazdı (Barkan, 1955, 208)

¹⁶² Ticaret üzerinden alınan vergiler, bunlara gümrük vergileri de dahil, her zaman spesifik olarak tarh edildiler (Genç, 2007, 154).

Bu tür vergilerin ne miktarda tarh edileceği, sancak ve pazar bâc'ı kanunnamelerinde kentler ve pazarları için ayrı ayrı belirtilirdi (İnalcık, 2003, 160 - 161). Faroqhi (1993), Tapu Kadastro Arşivi ve tapu tahrir belgelerine dayanarak bu konuda bazı örnekler sunar. Buna göre 1. Süleyman'ın hükümdarlığının son dönemlerinde Malatya'ya gelen ipek yüklerinden 15'er, diğer mallardan ise 2'şer akçe, köle satışlarında iki taraftan 2'şer, büyükbaş hayvanlarda ise 1'er pare alınmaktaydı. Milas pazarındaysa buğday ve arpanın kilesinden 1 akçe, diğer tahıllardan ise kile başına yarım akçe bâc alınırdı (Faroqhi, 1993, 84).

Bu bağlamda değerlendirilebilecek bir diğer vergi ise *ihtisab resmi* idi. Bu vergi aslında *muhtesib* adı verilen görevlilerin gelirlerini oluştururdu. Bunlar ihtisab vazifesini iltizam usûlü ile almış kimselerdi. Mezkur resim, bunların çarşı ve pazarlarda yaptıkları düzenli fiyat kontrolleri sırasında aldıkları vergiydi. Örneğin Harput Sancağı Kanunnamesi'nde bu verginin bakkaliyyelerden ayda 1 akçe, ekmekçi ve aşçılardan 3 ya da 4 akçe olarak alındığı¹⁶³ belirtilir (Barkan, 2001, 167). Bu verginin içeriği bazı yerlerde pazar bâc'ı ile büyük benzerlikler taşırdı. Bu durum öyle bir hal almıştı ki, bir vergi bazı yerlerde bâc-ı pazar bazı yerlerde ise ihtisab resmi adıyla alınabilmekteydi (Faroqhi, 1993, 87).

Bu iki verginin dışında yine kentlerde mukâta'alar yoluyla pek çok vergi tahsil edilirdi. Bunlara *resm-i kantar*¹⁶⁴, *resm-i meyhane* (*resm-i hamr*)¹⁶⁵, *tahmis-i kahve*¹⁶⁶, *zarar-ı kasabiyye*¹⁶⁷, *mizan-ı harir*¹⁶⁸ ve ayrıca sabun ve zeytinyağı gibi ürünlerden alınan vergiler örnek olarak verilebilir. Öte yandan, zanaat ve imalatla ilgili başlıkta belirtildiği üzere, belirli ürünleri üreten loncaların bir arada bulunmaları bu türden vergilerin tahsil edilmesi açısından devlete ve mültezimlere önemli bir kolaylık sağlardı. Esnafın zaman zaman vergiden kaçınmak amacıyla çarşıda birbirinden farklı noktalara dağılması söz konusu olduğunda, yerel idareciler tarafından bunların zorla yeniden bir araya getirilmeleri dahi düşünülebilirdi (İnalcık, 2003, 161).

¹⁶³ İhtisab uygulaması ve bu uygulama dahilinde uygulanan cezalara (*cerime*) ilerleyen başlıklarda yer verilmektedir.

¹⁶⁴ Bu vergi pek çok şehirde pazara getirilen malların, çarşılardaki kapan adı verilen kantarlarda zorunlu tartımı sırasında alınan bir vergiydi (Faroqhi, 1993, 85).

¹⁶⁵ Resm-i meyhane, Hristiyan ve Yahudilerin şarap aldıkları ve meyhane adı verilen yerlerde bu ürünlerin satışı üzerinden alınan vergiydi. 16. yüzyılın sonlarında yerini resm-i hamr'a bıraktı (Faroqhi, 1993, 86).

¹⁶⁶ 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında büyük kentlerin pazarlarında kahve satışından alınan vergi (Faroqhi, 1993, 86).

¹⁶⁷ 1600 yılı civarında Ankara'da ve bazı başka kentlerde yeniçerilerin et gereksinimini düzenli olarak karşılamak amacıyla konulan vergi. Tiftik satışından, tiftiğin değerinin %1'i oranında alınırdı ve mukâta'a olarak ilzam edilirdi. (Faroqhi, 1993, 156).

¹⁶⁸ Ham ipeğin, satılacağı kentte tartılmasından alınan vergi. Amasya ve Tokat kentlerindeki örnekler için bkz: Faroqhi, 1993, 179. Anadolu'daki ham ipek ticaretinin önemi, bundan alınan vergilerin de önemli bir düzeye ulaşması sonucunu doğurdu. Ham ipekten alınan vergiler Bursa'da bu ürünün ticaretinin en canlı olduğu 1487-1513 yıllarında toplam 6 milyon akçe (130.000 duka) tutarındaydı (İnalcık, 2018, 305).

Bunların yanı sıra, Devlet-i Aliyye'nin gümrük sistemi de mukâta'alar şeklinde örgütlenmişti. Buna bağlı olarak, gümrüklerde tahsil edilen vergilerden bu gümrükleri işleten mültezimler gereken masrafları ve kendi paylarını ayırdıktan sonra, kalan miktarı merkez hazinesine yollarlardı. Ayrıca Devlet-i Aliyye'nin çağdaşı pek çok devlete benzer biçimde hem dış ticareti hem de iç ticareti izlediği ayrı gümrük mekanizmaları vardı.

İç gümrük vergisi yüzde 8 oranındaki *sarfıyat resmi* idi (Toprak, 1988, 200). Dış gümrükler ise gümrük yerine gelen (ithal edilen) mallardan alınan *amediyye*, gümrükten çıkan (ihrac edilen) mallardan alınan *refıyye*, transit olarak gümrük yerinden geçen mallardan alınan *mürüriyye (bâc-ı ubur)* vergilerinden oluşurdu (Tabakoğlu, 2010, 301). Memâlik-i mahrûse dışına satışı yapılacak olan mallar yerli tüccarlar tarafından ilgili iskeleye getirilir ve sarfıyat resmi bu tüccar tarafından ödenirdi. Yabancı tüccar da, yüzde 3 oranındaki refıyye vergisini öderdi. Aksi istikamette önceleri %5 olan vergi oranı, sonraları yüzde 3'e indirilmişti (Toprak, 1988, 200).

Öte yandan, Devlet-i Aliyye'nin her eyaletinde gümrük vergisi tahsil edilirdi (Köymen, 2007, 78). Memâlik-i mahrûsedeki başlıca gümrük merkezleri; İstanbul, İzmir, Selanik, Edirne, Belgrad, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Şam ve Bağdat gibi büyük kentlerdi (Genç, 2007, 199). Vergisini ödeyen tüccara gümrükte verilen *eda tezkiresi* ikinci bir gümrüğe aynı malı götürdüğünde burada çifte vergileme ile karşılaşmasını engellerdi. Öte yandan mezkur vergiler 18. yüzyıla kadar ad volarem olarak tarh edilmiş, daha sonraları spesifik olarak belirlenmeleri tercih edilmeye başlanmıştı (Kütükoğlu, 1999, 583).

Devlet-i Aliyye, madenlerde ve özellikle zarurî tüketim maddelerinde Bizans devletinin merkezî kontrol uygulamasını devraldı (İnalcık, 2018, 243). Bu kontrol, mezkur alanların tekel halinde mukâta'alara konu edilmesi suretiyle gerçekleşti ve elde edilen gelir merkez maliyesine aktarıldı. Bilhassa 2. Mehmed döneminden başlayarak (Karaman ve Pamuk, 2010, 600) altın, gümüş ve şap madenleri, tuzlalar, pirinç ekiminde gereken altyapı tesislerinin tamamı, kumaş, boya ve basma imalathaneleri, kahve değirmenleri gibi işletmeler bu tür mukâta'alara örnek verilebilir (Genç, 2006, 59). Bu mukâta'aları işleten mültezimler tekel haklarını *örü* olarak adlandırılan coğrafi alanın sınırlarında kullanırlar ve ürünlerini satarlardı (Faroqhi, 2003, 15). Kastamonu bakır madenlerini işleten mültezimlere örneğin, bir yandan bu tür bir hak sağlanırken diğer yandan da Macar bakırının Anadolu'da satışı bunların çıkarlarına aykırı olduğu için yasaklandı (Faroqhi, 1993, 221).

Tuz madenlerinin iltizam bedeli 16. yüzyılın ikinci yarısında 6 milyon akçeydi. Yukarı Sırbistan madenleri 15. yüzyılın ortalarında 8 milyon akçe ile ilzam edilirdi. Aynı yüzyılın sonlarında Anadolu eyaletinin toplam gelirlerinin yarısına yakını Kastamonu'daki bakır madenleri mukâta'asından sağlanırdı. Ayrıca maden mukâta'aları yabancılara da ilzam edilebilirdi. Örneğin, tekstil boyamada kullanılan şap, tüm Avrupa'ya Kütahya ve Şapın-Karahisarı bölgesinden gitmekteydi ve burada bulunan şap madenleri mukâta'ası 15. yüzyılda Cenevizlilere, 16. yüzyılda ise Venediklilere ilzam edilmişti (İnalcık, 2018, 243).

1.2.4.2.2. Avâriz-ı Divâniyye

Hazine-i hümayûnun herhangi bir yere tahsis etmeyerek nakdî olarak elde ettiği gelirlerinin bir diğer grubunu avâriz vergileri oluştururdu¹⁶⁹. Bunlar, başlarda devletin olağandışı ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla düzensiz olarak tarh edildiler¹⁷⁰. Ancak özellikle 17. yüzyıldan itibaren olağan, düzenli tarh ve tahsil edilen vergiler haline geldiler (Cezar, 1986, 119). Devlet-i Aliyye maliyesinin ilk avâriz uygulaması 2. Bayezid'in padişahlığı döneminde görülür. Ancak Akdağ (1979a), 1. Murad dönemine ait 14 Mart 1366 tarihli bir belgede *avâriz-ı divaniyye* adıyla bu tür bir verginin bulunduğunu aktarır (Akdağ, 1979a, 517). Bu vergilerin bütçe gelirleri içerisindeki payı %10 ile %20 arasında değişirdi (Tabakoğlu, 2010, 219).

İlk uygulamalarda zaman zaman *hudus-u avâriz* adını da alan avâriz vergilerinin başlıcaları; *avâriz akçesi*¹⁷¹, *nüzul*¹⁷², *sürsat* ve *iştira*¹⁷³ idi. Bu temel avâriz vergilerinin yanı sıra, bazı görevlilerin ücretlerinin ödenmesi için ahaliden toplanan bazı vergiler de avâriz türü vergiler olarak kabul edilir. Beldaran, sakben, topçu, kumbaracı, sekban gibi, çeşitli güvenlik hizmetlerinde çalışan görevlilere

¹⁶⁹ Bu vergiler başlarda aynı resm-i çiftte olduğu gibi belirli hizmet yükümlülükleri olarak ortaya çıktılar. Ancak resm-i çiftten farkları, hizmet yükümlülüğünün timar sahibine değil, devlete olmasıydı (İnalcık, 1959, 595). Ancak bu ilk dönemlerde dahi ordunun geçişine uzak yerlerde bu vergi nakdî olarak alınırdı. 16. yüzyıldan sonra bu vergiler bir yandan olağanlaştırılırken diğer taraftan da nakdileştirildiler.

¹⁷⁰ Avâriz vergileri çoğu kaynakta *tekâlif-i örfiyye* olarak geçen, şer'î hükümlere dayanmayan vergilerdendi. Buna karşın, İslam hukukunda ve İslam devleti pratiğinde bu tür düzensiz vergiler öteden beri yer alırdı. *Nevâib* adını alan bu tür vergiler devletin malî kaynaklarının yetersiz kaldığı durumlarda konulur, zamanla düzenli bir şekilde alınır hale geldiklerinde *en-nevâibü'l-muvazzafa* adını alırlardı (Kallek, 2007, 33). Diğer yandan, yine avâriz vergileri gibi olağanüstü vergiler görünümüne sahip, ancak çoğunlukla kanun dışı bazı ödemeler de mültezimler veya taşra idarecileri tarafından reayadan talep edilebilmekteydi. *Tekâlif-i şakka* adı verilen bu yükümlülükler her ne kadar şikayetler sonucunda çeşitli ferman ve adaletnamelerle yasaklansa da önu kolay kolay alınamamaktaydı. Arşiv kaynaklarında görülebilen bu tür vergilerin başlıcaları *teftiş akçesi*, *harc-ı bâb*, *mesarif-i sancak*, *saray ta'miri*, *esb-baha*, *hil'at baha*, *kaftan-baha*, *na'l baha*, *zahîre baha*, *öşr-i diyet* gibi ödemelerdi (Tabakoğlu, 2016, 325).

¹⁷¹ Avâriz akçesi Karadeniz'de bulunan askerler ve zabıtların konaklama ve yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla 1. Selim zamanında ve geçici olarak konuldu. Nakden tahsil edilebildiği gibi, aynî olarak (peksimet) olarak da ödenebilen bu vergi, beş yılda bir 20 akçe ödenmek üzere bazı yerlerde kalıcı bir hal aldı (Karamursal, 1989, 183).

¹⁷² Nüzul vergisi savaş dönemlerinde, ambarda saklanan mahsullerden (zahireden) alınırdı ve vergi miktarı mahsulün (hane başına beş kile arpa ve bir kile un) reaya tarafından, seferde olan ordunun bulunduğu yere getirilip bırakılması şeklinde tahsil edilirdi (Karamursal, 1989, 183). Fakat bu vergi ordunun ihtiyaç durumuna göre zaman zaman nakdî olarak da tahsil edilebilirdi. Bu durumda *nüzul bedeli* adını alırdı. Buradaki kıstas, verginin toplandığı yerin ordunun ihtiyaçlarını aynî olarak mı yoksa nakdî olarak mı karşılamaya daha uygun olduğuydu. Ordunu geçeceği güzergaha yakın yerlerde genellikle aynî toplanan vergi, bunun dışındaki yerlerde genellikle nakdî olarak alınmıştı (Tabakoğlu, 1985, 157).

¹⁷³ Tabakoğlu (1985), bu vergiyi nüzul vergisinden ayrı olarak ele alır ve "*reayanın gerektiğinde askeri birliklere yem, yiyecek maddesi ve yakacağı tespit edilen bir fiyat üzerinden sağlaması*" şeklinde tanımlar (Tabakoğlu, 1985, 158). Bu anlamda sürsat, elbette bir vergi olarak ele alınamaz. Buna karşılık, aynen nüzul bedelinde olduğu gibi, sürsat da ordunun güzergahına uzak noktalarda nakdî olarak tahsil edildiğinde, artık bir vergi haline gelirdi. Aynı durum, bir başka yükümlülük olan iştira için de geçerlidir. Avâriz vergileri içerisinde sayılsa da, bir vergi olmayıp reaya bir satış zorunluluğu getiren iştira, sürsat uygulamasına kıyasla, devletin belirlediği değil, piyasada oluşmuş bulunan fiyatlar üzerinden bir satma zorunluluğunu içerirdi (Tabakoğlu, 1985, 160). Ancak sürsatta olduğu gibi, iştira da nakdi bir yükümlülüğe dönüştürülerek, vergi halini alabilmekteydi.

verilen ücretler, bunların görev yaptıkları yerdeki halka tevzi edilerek ödenirdi (Karamursal, 1989, 187). Benzer şekilde, deniz kıyısındaki yerleşimlerde kaçakçılara ve haydutlara karşı mücadele eden kayıkların masrafları ve bunların içindeki mürettebatın ücretleri ve yiyecek harcamaları da *şayka bedeli* adı altında (Tabakoğlu, 1985, 163) avâriz içerisinde sayılır, ilgili mahalde yaşayanlardan tahsil edilirdi (Karamursal, 1989, 187).

Yine bu tür yükümlülüklerden olan *kürekçi bedeli*, gemilerde kürekçi vb işlerde çalıştırılmaya elverişli olan kişilerin, günlük onar akçe ödeme karşılığında çalıştırılması, bunlara yapılan ödemelerin de dört ila on hane arasındaki sayıda hane gruplarına, her grup bir kürekçinin bedelini karşılayacak şekilde yansıtılmasından ibaretti (Karamursal, 1989, 189). Bu vergide, belirli sayıdaki avâriz haneleri birer kürekçi çıkarır, diğer avâriz haneleri ise bu kürekçinin sefer masraflarını finanse ederlerdi. Ancak bu sistem zamanla tamamen nakdî bir yükümlülük halini aldı ve aradaki bu finansman ilişkisi ortadan kalktı¹⁷⁴ (Tabakoğlu, 1985, 162).

Avâriz vergilerinin mükellefleri sayıları 3-10 arasında değişen gerçek haneden meydana gelen avâriz haneleri idi. Bunlar mezkur vergiye toplu olarak mükellef kılındılar.¹⁷⁵ (Tabakoğlu, 2010, 219). Ancak avâriz hanelerine dahil edilen nüfus, nüfusun tamamından değil, kırdaki toprak işleyen, kentte ise geçimini sağlayacak bir işe sahip olanlardan oluşurdu (Tabakoğlu, 2016, 366). Avâriz yükümlülüklerini karşılamak üzere hem kentlerde hem de köylerde avâriz vakıfları kuruldu. İlgili köy ya da mahallenin varlıklı kişileri tarafından hayır amacıyla ve/veya ileride kendisinden veya çocuklarından avâriz vergisi istenmemesi koşuluyla (Ergenç, 2012, 81 - 82) kurulan bu vakıflar vasıtasıyla vergiyi ödemeyecek durumda olanlar için ödeme yapılır, ayrıca verginin tarh edilmediği dönemlerde biriken vakıf sermayesi kredi olarak işletilir ya da yine ilgili mahalde yaşayanların farklı bazı ihtiyaçları karşılanırdı (Tabakoğlu, 2010, 357).

Avâriz vergilerinin bir kısmı aynî olarak tahsil edilirdi (Tabakoğlu, 1985, 154). Buna karşılık aynî olarak ödenen vergiler zamanla nakdî hale gelirken, bazı avâriz vergileri ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasına yaradıkları mekanlarda aynî, bunun dışındaki yerlerde, yani aynî tahsilatın istenen sonucu vermeyeceği durumlarda ise nakdî olarak tahsil edildiler.

Avâriz vergilerinden muaf tutulan nüfus *hane-i gayri-ez-avâriz* olarak tahrir defterlerine işlenirdi. Derbentlik yapanlar, posta teşkilatı üyeleri, menzildarlar, tuzla ve maden ocaklarına işçi sağlayanlar, çeltik tarımı ile uğraşanlar, askerî ve dinî hizmet görenler, vergi memurları ve işi olmayanlar avârizden muaf tutuldular. Ayrıca, yoğun savaşımlara sahne olmuş yerlerden belirli sürelerle avâriz alınmadığı da

¹⁷⁴ Donanmanın ihtiyaçlarının temini çok büyük harcamalar gerektirdiğinden bu tür bir vergiye ihtiyaç duyuldu. 200 kadırgadan oluşan bir donanmada en az 22.000 kürekçiye ihtiyaç duyulması ve bunların ancak sınırlı bir bölümünün *forsa* adı verilen esir ve mahkumlardan karşılanabilmesi, devleti bu tür bir çalışma mükellefiyetine başvurmaya mecbur bıraktı (İnalçık, 2000, 137). Öte yandan bu vergi yer ve döneme göre *tersane bedeliyesi*, *kalyoncu bedeliyesi*, *gabyar (yelkenci) bedeli*, *bedel-i asakir-i bahriye* ve *kürekçiyan avârizi* gibi adlar da alırdı (Karamursal, 1989, 183).

¹⁷⁵ Avâriz haneleri, kaza düzeyinde müfredat defterleri adı verilen defterlere kaydedilirdi. Bu defterler, sancaklarda bir araya getirilerek, Mevkufat Kalemî'nde toplanır ve vergi tarhı da bunların üzerinden yapılırdı (Tabakoğlu, 1985, 154).

bilinir (Tabakoğlu, 1985, 156). Avâız vergilerinden muafiyet elde etmenin bir yolu da, bedenen çalışma idi. Baruthane, Tophane ve Tersane'nin ihtiyaçları için gereken hammaddelerin temin edileceği yerlerde yaşayanlar, bunların çıkarılması ve hazırlanması işlerinde çalıştırıldı, ancak bunun karşılığında her türlü avâızdan muaf tutuldular (Karamursal, 1989, 186). Bu muafiyetleri elde etmek amacıyla pek çok kişi, maden, tuzla, çeltik, güherçile, kereste vb malların üretiminde düşük ücretli veya ücretsiz çalışırdı (Genç ve Özvar, 2006(a), 11). Bunların yanı sıra, askerî ve ticarî açıdan önem taşıyan yol, köprü vb yerleri koruyan ve inşası ile bakımını yapan köprücü, derbentçi ve suylu gibi görevliler, bu hizmetleri karşılığında avâızdan muaf tutulurdu (Karamursal, 1989, 186).

1.2.4.2.3. Cizye

Merkez maliyesinin bu başlık altında ele alınabilecek olan son gelir türü *cizye* adı verilen vergiydi. Asla timar sisteminde bırakılmayan (Eryılmaz, 1992, 38) cizye vergisi, İslam kurallarına göre, tebaa dahilindeki gayrimüslimlerden alınan bir baş vergisiydi. Gerekçesi, bunların *harbî* olarak tanımlanan gayrimüslimlerden ayrı tutulması ve devlet tarafından can ve mal güvenliklerinin sağlanması olarak gösterilirdi (Erkal, 1993, 42). Diğer yandan, bu verginin gayrimüslim nüfusun askerlik hizmetinden muaf olması (cihada katılmaması) karşılığında alındığı da literatürde sıklıkla karşılaşılan bir açıklamadır¹⁷⁶. Cizye vergisi 16. yüzyıla kadar haraç olarak adlandırıldı, 16. yüzyıl ile birlikteyse cizye (bazen de cizye-i şer'î) adını aldı. Ayrıca, belgelerde zaman zaman, haraç ile karıştırılmaması amacıyla bu vergiyi tarif etmek için *baş haracı* tabiri de kullanılırdı (İnalcık, 1993, 45)

Bir bölge Devlet-i Aliyye egemenliğine geçtiğinde, buranın malî potansiyelinin belirlenmesi sırasında *defter-i cizye-i gebrân* adlı defterler hazırlanır, vergi de bu defterlerde yer alan bilgilere göre tarh edilirdi (İnalcık, 1993, 46). Tarhiyat hane başına ve ortalama bir tutarda yapılırdı (Tabakoğlu, 1985, 137). Cizye, her ne kadar üç sınıf olarak (*esnaf-ı selase*) olarak uygulanması öngörüldüyse de 17. yüzyıla kadar memâlik-i mahrûsenin pek çok yerinde sabit bir miktar üzerinden alındı. Bu da 1 altın para ya da bu miktarın gümüş akçe karşılığı idi (İnalcık, 2003, 241). 16. yüzyılın ortalarında Şam ve Kudüs'te mükellef başına 80 akçe cizye tahsil edilmesi de bu duruma örnek gösterilebilir (Barkan, 1943, 226 - 227).

¹⁷⁶ Örneğin: (Karamursal, 1989, 171) veya (Çizakça, 2011, 19).

Verginin tahsilinde hazine tarafından cizye defterlerine uygun olarak kaza bazında düzenlenen cizye kağıtları tahsilat öncesinde bohçalara konulur ve mühürlenir, *cizyedar*¹⁷⁷ adı verilen cizye tahsildarları tarafından verginin toplanacağı yere taşınırdı. Burada Muharrem ayında açılıp ilgili kazanın kadısının da gözetiminde tahsil işlemine geçilirdi. Cizye tahsili sırasında hem cizyedarlar hem de kadılar tarafından birer defter tutulur, daha sonra bunlar karşılaştırılırdı (Eryılmaz, 1992, 38 - 39). Cizyesini ödeyen mahalle veya köylere *temessük* veya *tezkire* adı verilen belgeler verilirdi (Ercan, 1991, 376). Kadıların yanısıra kapıkulu süvarilerinin de cizye tahsilinde önemli desteği olurdu (Yediyıldız, 1999, 456).

Cizye vergisinin bir diğer uygulanış biçimi ise *maktû cizye* adı verilen uygulamaydı. Maktû cizye öncelikle *haraçgüzâr*¹⁷⁸ devletlerin¹⁷⁹ ödedikleri maktû cizyeydi. Bu devletlerin halkı, padişahın haraçgüzâr tebaası sayıldı ve ödenen cizye de bu devletler tarafından, Devlet-i Aliyye ile yapılan anlaşmaların sonucu olarak ödemeyi taahhüt ettikleri belirli bir miktar olarak görüldü. İkinci bir maktû cizye uygulamasıysa padişahın tebaası olan gayrimüslim nüfusun belirli bir bölümünden cemaat olarak maktû cizye alınmasıydı. Bu tür bir ödeme şeklini devletin kabul etme nedeni, uygulamanın olduğu yerlerde yaşayan gayrimüslim tebaanın, cizye vergisini tahsil işi ile uğraşan devlet görevlilerinin suistimallerinden bunalarak, yerlerini terk edeceklerini devlete belirtmeleri olmuştu (İnalcık, 1993, 46). Ancak Devlet-i Aliyye öncesinden gelen bazı uygulamaların sürdürülmesi de benzer şekilde farklı tahsil yöntemlerinin benimsenmesi sonucunu doğurabilirdi. Örneğin Biladü’ş-Şam’da Marunîlerden cizye tahsilini *mukaddemîn* adı verilen yerel görevliler yapardı. Bu uygulama bölgedeki Memlûk idaresinin bir mirasıydı (Ercan, 1991, 375). Zımmî reayadan cizyedarlarca toplanan cizye maliye bürolarından cizye muhasebesi kaleminde, maktû cizyeler ise maden kaleminde izlenirdi. Ancak eyalet irsaliyeleri içerisinde yer alan cizyelerin takibini baş muhasebe kalemi yapardı (Tabakoğlu, 2016, 351).

¹⁷⁷ Diğer yandan cizye şer’î bir vergi olsa da özel olarak bu verginin tahsili ile görevli kişiler İslam Devleti’nin ilk yıllarında ortaya çıkmamıştı. Bu dönemde cizye tahsilini gayrimüslim kabile reisleri veya bu işle görevlendirilen memurlar yapardı. Cizyedar vb görevliler ise ilk defa Halife Ömer döneminde görüldü (Erkal, 1993, 44). Bu memurlara başlangıçta harâcî veya haraççı dendi, ancak verginin adının cizye olarak yerleşmesinden sonra, cizyedar adı vermeye başlandı (İnalcık, 1993, 45). Devlet-i Aliyye uygulamasında, verginin gelirler içindeki önemine binaen cizyedarlar özenle belirlenir, yeteneksiz kimselerin bu görevi almamasına azami dikkat sarf edilirdi (Ercan, 1991, 375). Bu verginin tahsili görevini 17. yüzyılın ortalarına kadar kapıkulu arasından sipahiler ele geçirmiş bulunmaktaydılar (Ursinus, 2018, 544). Öte yandan, cizye tahsilinin mültezimlere bırakılması çok nadir görülürdü (İnalcık, 1993, 45). Bu istisnalara örnek olarak Kiptîlerden tahsil edilen cizye verilebilir (Çakır, 2006, 186).

¹⁷⁸ Yukarıda haraçla ilgili konu aktarılrken belirtildiği üzere, halk arasında ve hatta resmi belgelerde dahi cizye vergisinin zaman zaman haraç olarak anılması, cizye ödemesi yapan devletlere haraçgüzâr denmesinde etkili olmuştu. Oysa, bu devletler tarafından ödenen vergi, İslam hukukuna göre haraç değil, ber-vech-i maktû cizyeydi (Anonim, 1997, 89).

¹⁷⁹ Eflak, Boğdan, Erdel ve Dubrovnik, bedel-i cizye adı altında cizye vergisini maktu cizye adı altında, bu yerlerin Devlet-i Aliyye idaresine geçmesinin ardından anlaşma ile belirlenen sabit bir miktar olarak ödemişlerdi. Ayrıca Mısır, Bağdat ve Basra eyaletlerinin ödeyecekleri cizye de maktû olarak belirlenmişti ve bunların merkeze yolladıkları irsaliyelerin içerisinde yer almıştı (Tabakoğlu, 1985, 136).

Cizyeden herhangi bir muafiyet, hazinenin önemli bir kaybı olarak görüldü ve bu yüzden muafiyetler de düşük düzeyde tutularak ancak stratejik gereksinimler için kabul edildi. Savaş alanlarına yakın veya sınır bölgelerinde yaşayanlara, Selanik'teki baruthaneye güherçile temin edenlere sağlanan muafiyetler bu anlamda düşünülebilir (İnalcık, 1993, 47). Rahipler¹⁸⁰, ergenliğe ulaşmamış olanlar ve devlet hizmetindeki aileler de bu vergiden muaf tutuldular (Tabakoğlu, 2010, 218). Cizye muafiyetinin en önemli nedeni devlete askerî hizmette bulunmak veya önemli yerlerdeki geçitlerde derbentlik yapmaktır. Özellikle 15. yüzyılda, orduda görev yapan zimmî sipahi, voynuk, martolos ve eflak gibi Hristiyan askerler, cizyeden tamamen muaf tutuldular (İnalcık, 1993, 47).

Merkez maliyesi açısından cizye, öşür ve ağnamın ardından en önemli kamu geliri oldu ve merkez maliyesi gelirlerinin %23'ü ile %48'i arasında bir yer tuttu (Tabakoğlu, 2010, 218). Ayrıca, cizye gelirleri, neredeyse her zaman timar sektörünün dışında tutuldu, geliri de aynı şekilde, her zaman merkez maliyesinin gelirleri arasında yer aldı¹⁸¹ (Genç ve Özvar, 2006(a), 16).

Devlet-i Aliyye vergi sisteminde cizye mükelleflerinden, cizye dışında, ancak yine cizye mükellefiyeti ile ilgili olarak, başka isimlerle bir takım başka ödemeler de tahsil edilirdi. Bunların bir kısmı, devletin bilgisi dahilinde alınan ve cizye tahsildarları ve merkez maliyesindeki ilgili kalemlerdekilere tahsis edilmiş olan ödemelerdi. Vergi toplayıcılar için yapılan bu ödemeler *maaş* veya *maişet* olarak adlandırılırken, merkez maliyesinin ilgili bürosunda çalışan memurlar için alınan miktar ise *resm-i kitabet*, *kalemiye*, *resm-i hesab*, *ücret-i kitabet*, *harc-ı muhasebe* gibi adlar alırdı (İnalcık, 1993, 47). Buna karşılık, bazı yan ödemeler ise usülsüz olarak talep edilirdi. Bu yan ödemeler, *mübaşiriye*, *tahsildariye*, *kefilleme*, *kolcu hakkı*, *küşadiye*, *ikramiye* (Karamursal, 1989, 171), *sarraciye*, *harc-ı mahkeme*, *mum akçesi* ve *buyruldu avaidi* (İnalcık, 1993, 48) gibi adlar alırlardı. Ayrıca cizyenin tahsilatında zaman zaman yolsuzluklar ve adaletsizlikler de meydana gelmişti. Verginin hane başına tahsili nüfus değişimlerini izleyemediğinden, ödenen vergi anlamında bölgeler itibarıyla büyük farklar ortaya çıkabilmekteydi (Tabakoğlu, 1985, 137). Diğer yandan, özellikle maktû cizye tahsilatının önemli sakıncaları da vardı. Bunların en önemlisi, sayımlarla belirlenen cizye mükellefi nüfustaki büyük değişimlerde, en önemlisi azalmalarda, cizyenin maktû tahsilinin yarattığı adaletsizliklerdi. İlerleyen bölümlerde ele alınacak olan 1691 yılı cizye reformu ile ilgili fermanla da belirtildiği üzere, zaman zaman cizye mükellefi nüfus belirli bir mahalde eski nüfusun dörtte birine inse de, eski sayıma göre tarh edilen cizye vergisinin tamamı geriye kalan nüfustan tahsil edilmek istenirdi (İnalcık, 1993, 48).

¹⁸⁰ Buna karşılık Emeviler döneminde ruhban sınıfından olanlardan cizye vergisi alınmıştı. Ayrıca, halk arasında yaşayan (münzevi bir hayat yaşamayan) din görevlilerinden cizye alınacağı konusunda İslam alimleri arasında bir görüş birliği de vardır (Erkal, 1993, 43).

¹⁸¹ Beldiceanu (1985), cizye vergisinin timar sisteminde tahsil edildiği istisnâî durumlara işaret ederek, Yahyaoğulları ve Yavaoğulları adlı beylerin cizye vergisini timarlarında tahsil ettiklerini, Akşehir'de tahsil edilen cizyenin ise Yapaoğlu Ali Bey adlı bir kişiye tahsis edildiğini aktarır (Beldiceanu, 1985, 62).

1.2.5. Devletin Harcama Kalemleri

Buraya kadar olan başlıklarda Devlet-i Aliyye maliyesinin gelirleri aslında bunların harcamalara kanalize edilmeleri ile bağlantılı olarak ele alındı. Özellikle kentlerde sosyal yaşama dair bazı harcamaların yapılmasında vakıflar, savaşlarda kullanılacak asker gücünün taşrada beslenmesi ve teçhizinde, ayrıca askerî zümrenin diğer unsurlarının ücretlerinin ödenmesinde timar sistemi, görüldüğü üzere önemli bir görev üstlenirdi. Ancak elbette merkez maliyesinin bazı harcamaları nakdî olarak merkezden gerçekleştirmesi gerekirdi. Bu harcamalar, îrâd ve masraf kayıtlarının masraf hanesinde sıralanırdı.

Ancak burada başka bir tür “tahsisata” dikkat etmek gerekir. Îrâd ve masraf kayıtları ile ilgili başlıkta belirtildiği üzere, merkez maliyesinin harcamalarının bir kısmı gelirlerin fiziksel olarak merkeze nakledilmesi ve buradan harcanması yoluyla, kalanı ise harcamaların, bunların bulunduğu yerde tahsil edilen gelirlerden mahsup edilerek yapılması yoluyla gerçekleştirilirdi. Mahsub edilmek suretiyle gelirlerin harcamalara yönlendirilmesi işlemi, ruznamçelerde *irad-masraf* adı ile kaydedilirdi. Bu işlem, rûznamçeye bu kaydın yapılması ve mültezimlerden paranın tahsil edilerek, havaleci adlı görevliler tarafından harcama yerine ulaştırılması ile gerçekleşirdi (Tabakoğlu, 1985, 177). 18. yüzyıl gibi nakdîleşmenin arttığı bir aşamada bile hazineden nakit çıkışı yoluyla yapılan harcamalar, îrâd ve masraf kayıtlarındaki toplam harcamaların sadece dörtte biri düzeyindeydi (Özvar, 2006, 234). Öte yandan, îrâd-masraf uygulaması bir tarafa bırakıldığında merkez maliyesinin îrâd ve masraf kayıtlarının harcamalar bölümü *mevacibât, teslimât ve ihracât* bölümlerinden oluşurdu (Özvar, 2006, 213)

Bunlardan ilki olan mevâcibat, askerî zümreden olanlarla saray görevlilerine üç ayda bir yapılan maaş ödemeleriydi. Merkez maliyesinin harcamaları içerisindeki oranı %70'e kadar ulaşan (Tabakoğlu, 2010, 221) bu harcama türü, merkez maliyesinin ana harcama kalemini oluştururdu. Devlet-i Aliyye malî sisteminde mevâcib harcamalarının yapılması için sene dört parçaya bölünürdü. İlk ödeme, ilk iki üçer aylık dilimin (*kıst*¹⁸²) birleştirilmesi¹⁸³ sonucunda Şaban ayının ortasında yapılır, diğer parçalardaki iki ödeme de hesaba katıldığında her bir yıl içerisinde üç mevâcib harcaması gerçekleştirilirdi¹⁸⁴ (Karamursal, 1989, 161).

İkinci harcama kalemi olan teslimât ise, saray ve ordunun çeşitli gereksinimlerinin karşılanması amacıyla yapılan harcamaları içerirdi. Saray ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılacak malzemenin

¹⁸² Bu kıstlar, içerdikleri hicri takvim aylarının baş (bazen de son) harflerinin adını alırlardı: 1. kıst: Masar (Muharrem, Safer ve Rebiyü'l-evvel), 2. kıst: Recec (Rebiyü'l-ahir, Cemaziye'l-evvel ve Cemaziye'l-ahir), 3. kıst: Reşen (Recep, Şaban, Ramazan), 4. kıst: Lezez (Şevval, Zilkade ve Zilhicce) (Tabakoğlu, 1985, 184).

¹⁸³ Bu iki parçaya kisteyn adı verilmiştir (Karamursal, 1989, 161)

¹⁸⁴ Sarayda çalışanların maaşları ve dinî vazifelerde olanlara yapılan ödemeler ise *vazife* olarak adlandırılır ve üçer aylık dilimler halinde değil, aydan aya yapılırdı (Karamursal, 1989, 161).

alınması ile görevli emirlere yapılan ödemeler ile, padişaha ve iç hazineye yapılan teslimler bu harcama kalemi altında izlenirdi (Özvar, 2006, 214). Bu harcamaların bütçe içerisindeki payı, 16. yüzyıldan 18. yüzyıl ortalarına kadar %30'dan %15'e inen bir seyir izlemişti (Tabakoğlu, 2010, 222).

İhracât kalemi merkez maliyesinin üçüncü harcama kalemini oluştururdu. 17. yüzyıldan itibaren bütçelerde görülen bu harcama kaleminde, hac masrafları, hac emirlerine verilen harcırahlar, teşrifat harcamaları ve hazinenin kırtasiye harcamaları gibi harcamalar izlenirdi (Özvar, 2006, 234). Ayrıca, mirî kalyonların masrafları ve bunlarda çalışanlara yapılan ödemeler de bu başlık altında izlenirdi (Tabakoğlu, 1985, 198). İhracat harcamalarının belirgin bir özelliği, bütçeye nakit girişi yapılmadan bu harcamalara ayrılan kaynakların ilgili alanlara yönlendirilmesiydi (Özvar, 2007, 523).

1.2.6. Gelir Kaynaklarına Yönelik Tedbirler

Gelir ve harcama bileşimine bakıldığında, memâlik-i mahrûsedeki üretimin malî araçlarla el konulan kısmının askerî zümrenin kullanımına sunulduğu, bunun merkezileştirilen bölümünün azımsanmayacak bir kısmının da doğrudan ordunun ihtiyaçlarına ayrıldığı görülür. Bu yapı, önceki başlıklarda ele alınan dâire-i adliyye prensibine gayet uygundu. İdarenin gücünü askerî gücün belirlediği, bunun için de hazinenin kaynaklarının güçlü olması gerektiği açıktı. Ne var ki, hazinenin gücü sadece günün ihtiyaçlarına yanıt verebilen bir îrâd ve masraf bileşimini sistematik bir hale getirmekle sağlanamazdı. Gelir kaynaklarının korunması, yeni gelir kaynaklarının araştırılması ve değişen koşullara uyum sağlayacak şekilde tüm bu yapının tecdid edilmesi gerekliydi. Değişen koşullara uyum sağlama noktasında Devlet-i Aliyye maliyesinin ne kadar başarılı olduğu ilerleyen başlıklarda ele alınmaktadır. Ancak gelir kaynakları üzerindeki tedbirlere bu başlık altında bir göz atmak da kuşkusuz yukarıdaki tabloyu tamamlamak açısından önemli olur. Bunu yaparken, Devlet-i Aliyye'nin iktisadî ve sosyal hayatın bütününe yayılan ve bir kısmı *sui generis* özellikler taşıyan müdahalelerinin tamamını burada ele almaya imkân ve lüzum yoktur. Bu yüzden ilerleyen paragraflarda önce tahrir sistemine değinilecek, ardından devletin ziraat, zanaat ve ticaret üzerindeki müdahaleleri özet olarak ele alınacaktır.

1.2.6.1. Tahrirler

Devlet-i Aliyye'nin gelir kaynaklarına dair en kapsamlı faaliyeti *tahrir* olarak adlandırılan sayımlardı. Bir bütün olarak ele alındığında hazırlanışı, uygulanışı ve raporlanması itibariyle bunlar kapsamlı bir *tahrir sistemini* oluştururlardı. Bahsedilen sistem, kaynakların, üretkenliğin (Genç ve Özvar, 1006, 13), vergilerin ve mükelleflerinin tespit edilmesi amacıyla farklı dönemlerde ve farklı kentlerde tekrarlanan sayımları ve bu sayımların sonuçlarının kaydedildiği defterleri ifade ederdi (Öz, 2010, 425). İktisadî koşulların ve nüfusun istikrarlı olduğu 15. ve 16. yüzyıllarda bu yöntem gelir kaynaklarının ölçümünün etkin bir yoluydu (Coşgel ve Miceli, 2006, 28).

Mali olanakların tespiti için sayım yöntemine başvurulması, Devlet-i Aliyye'nin kendisinden önceki devletlerin maliyelerinden kendi bünyesine adapte ettiği uygulamalar arasındaydı. Mısır ve Akdeniz havzasının en eski medeniyetlerinden başlamak üzere (Öz, 2010, 426); Sasani, Roma, Bizans, Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Memlûk devletlerinde (Tabakoğlu, 2010, 200) benzer şekilde malî potansiyeli belirlemeye yönelik sayımlar yapıldı. Devlet-i Aliyye de daha ilk dönemlerden itibaren tahrir meselesini ciddiye ele aldı¹⁸⁵. Bir yer ele geçirildiğinde, ilk olarak tahriri yapılr ve arazi; timar, zeamet, vüzera ve ümera hâsları ile havass-ı hümayûn arasında bölüştürülerek dağıtılırdı (Karamursal, 1989, 1). Bu sayımlarda kentlerdeki vergi kaynakları da tespit edilirdi¹⁸⁶.

Tahrir faaliyetleri 17. yüzyıla kadar Dîvan-ı Hümayûn üyelerinden nişancının kontrolü altında yapıldı. Hem bu sayımlarda elde edilen sonuçlar, hem de timar sistemine ve vakıflara ait bilgiler, yine nişancının kontrolündeki bir teşkilât olan *Defterhâne*'de saklanırdı (İşpirli, 1999, 175). Tahrirler padişah tarafından berat verilerek görevlendirilen, güvenilir ve alanında bilgi sahibi kişilerden seçilen *tahrir eminleri (il yazıcıları)* tarafından gerçekleştirilirdi (Öner, 2005, 79). Genellikle kenar defterdarları, bazen de sancakbeyiler, kadılar, naibler ve zaimler arasından belirlenen tahrir eminlerinin temel görevi, bir yandan merkez maliyesinin çıkarlarını gözeterek, diğer yandan da adaletsizliklere meydan vermeksizin tahrir faaliyetinin yapılmasını sağlamaktı (İlhan, 1987, 2-4). Tahrir eminlerine ek olarak, ilgili yörenin önde gelenlerinden, özellikle de Devlet-i Aliyye ile anlaşmış bulunan eski yöneticilerinden de yardım alınırdı (Öz, 2010, 427). Ayrıca, tahrir edilen yerin beylerbeyisi tahrir faaliyetinin doğru bir şekilde yapılması için tahrir faaliyetini izlerdi. Bu faaliyette meydana gelebilecek yolsuzlukların önlenmesi, sorumluların cezalandırılması ve merkez maliyesine gerekli bilgilerin aktarılması, beylerbeyilerin görevleri arasındaydı (İlhan, 1987, 2). Murphy (1990), bu bilgilendirme ve merkezle sayım görevlileri arasındaki istişarelerin *mühimme defterleri* adlı dîvan kayıtlarında bulunduğunu belirtir. Mühimmelere yansıyan bu bilgilerin kaynağı da, sayım alanından merkeze intikal eden ön raporlar, yani *kazaya defterleri* idi (Murphy, 1990, 116).

Her ne kadar Devlet-i Aliyye'nin tahrirlerle ilgili kaynaklarında bunların her 30 yılda bir tekrarlanması gerektiği yazılıysa da, fiili durum tam olarak böyle değildi. Gerçekte, bir bölgenin ele geçirilmesinin ardından gerçek anlamda bir tahrir yapılr, bunun dışında ise her padişah değişiminde (İnalçık, 2003, 68) genel tahrirler gerçekleştirilirdi. Ayrıca, ele geçirilen yeni arazilerin, hemen fetih sonrasında tahrire tabi tutulması durumunda sağlıklı bir sonuç alınamayabileceği düşünüldüğünden, ilgili bölgenin istikrara kavuşması için bir iki yıl beklenip, tahrir yenilenirdi (Öz, 2010, 426). Yenileme sayımlarında, sipahiler, sayım sırasında beylerbeyilerin çağırması ile beratlarını yanlarına alarak belirtilen yerlerde

¹⁸⁵ Devlet-i Aliyye tarihinde iktisadî kaynakların ve üretkenliğin tespit edilmesi amacıyla defter tutulması uygulaması 1. Murad döneminde görev yapmış Çandarlı Kara Halil Efendi ve Karamanî Rüstem adlı idarecilerin girişimlerine kadar götürülebilir ve hatta Uzunçarşılı gibi yazarlar Devlet-i Aliyye maliye teşkilâtının kuruluşunu da bu nedenle mezkur dönemle başlatırlar (Genç ve Özvar, 2006, 13).

¹⁸⁶ Kentli nüfus avârız ve cizye gibi vergilerle ve ayrıca zanaat ve ticaret üzerindeki dolaylı vergilerle vergilendirilirdi. Sayımlar bu vergilerin belirlenmesinde de kullanılır, ancak sayım sonrasında hazırlanan dokümanlar bunların miktarlarını belirtmezdi (Tabakoğlu, 2016, 163).

toplanırlardı. Tahrir eminleri, sipahilerin gelirlerini içeren defterlerini ve reaya mevcudunu da görmek isterler, ilgili bölgelerdeki çift-haneleri gözden geçirir, gerekli düzeltmeleri yaparlardı. Ölenlerin kayıtlarının silinmesi, reşit duruma gelenlerin kayıtlarının eklenmesi gibi işlemler yapılırdı. Eminin dirlikleri merkezden izin alarak yeniden dağıtması veya terakki vermesi olanaklıydı. Ancak itiraz olması durumunda, dirlikler beylerbeyilerinin önünde yeniden dağıtılır veya defterler İstanbul'a yollanırdı. Eminler, sayım sırasında bazı vergilerin miktarlarının arttırılması veya azaltılması, yeni vergiler konulması, belirli bir köyün derbend işi ile görevlendirilmesi gibi konularla ilgili olarak da merkez maliyesi ile iletişime geçerlerdi (İlhan, 1987, 4 - 7).

Sayımların tamamlanmasının ardından tahrir defterleri¹⁸⁷ hazırlanırdı. Bu defterlerin başında, başlıca amacı Timarda toplanan vergilerin miktarlarını ve nasıl toplanacaklarını göstermek olan, ayrıca toprak kullanımı ve muafiyetleri de içeren sancak kanunnameleri bulunurdu (İnalcık, 2003, 78). Tahrir defterleri bir yandan vergi mükellefi sayılan nüfusu ve bu nüfusun ödemesi öngörülen¹⁸⁸ vergiyi, diğer yandan ise tespit edilen gelirlerin merkez maliyesi ve timar sistemleri arasında paylaşımını içerirdi (Öz, 1991, 429).

Tahrir defterleri arasından tahrir işleminden sonra ilk olarak hazırlananlar, *mufassal defter-i hakanî* (ayrıntılı defterler) olur; nüfus, malî olanaklar ve buradan devlete düşen pay bu defterlerde belirlenirdi. Mufassal defterlerde öncelikle sancakların merkezlerinin kayıtları bulunurdu. Bu defterler, köy nüfusu, bu nüfusun yaşamını nasıl idame ettirdiği, hangi ürünleri ve ortalama olarak hangi miktarda ürettikleri bilgilerini içerirdi (Genç ve Özvar, 2006, 14). Hanehalklarının tasarruflarındaki arazi büyüklüklerini de gösteren mufassal defterlerde, ayrıca, vergilerin tamamından veya bir kısmından muaf tutulananların isimleri ve muafiyetlerinin nedenleri de yer alırdı (Öz, 1991, 430 - 431).

Bir kez bu bilgiler elde edildikten sonra, bu artığın merkez ve yereller arasında nasıl paylaşılacağı sorusunun yanıtlanması, *icmal defter-i hakanî* adı verilen ayrıntılı defterlerde yapılırdı. Bu defterler, hem gelirin merkez ve taşra arasındaki paylaşımını, hem de yerelde tarım arazilerinin timarlı sipahiler arasındaki paylaşımını içerirdi (Tabakoğlu, 2010, 201). Sayımlarda ayrıca vakıfların gelirlerini ve bunların tahsis edildiği harcamaları içeren evkaf defterleri, cizye miktarını içeren cizye ve zevaid defterleri (Öz, 1991, 431) ve avârız defterleri (İnalcık, 2018, 221) hazırlanırdı. Tüm bu defterler,

¹⁸⁷ Bu defterler, İngiltere'de 12. yüzyılda hazırlanan *Domesday Book* ile kıyaslandıklarında bunlardan kapsadıkları dönem ve alan olarak çok daha genişler (Coşgel, 2003, 5). Aynı dönemlerde Avrupa ve Çin'de hazırlanan benzerlerine kıyasla da daha ayrıntılı bilgiler sunarlardı. Öte yandan, tahrir defterlerine günümüzde sıklıkla *tapu tahrir defterleri* ismi verilir. Ancak bunlar hazırlandıkları dönemde böyle bir isim almış değillerdi. 1858 yılında çıkarılan Arazi Kanunnamesi'nden sonra *Defter-i Hakanî Nezareti*'nin kurulmasını takiben tapu anlaşmazlıklarının çözümü için bu defterlere başvurulması, zamanla bunların *tapu defterleri* olarak adlandırılmaları sonucunu doğurdu (Tabakoğlu, 2016, 162 - 163).

¹⁸⁸ Sayımlar sonucunda tutulan defterler, malî potansiyeli ölçen birer tahmin belgesiydi ve gerçekleşmiş miktarları değil, gerçekleşmesi öngörülenleri gösterir, genellikle de sayım zamanından önceki bir kaç yıllık döneme ait verilere dayanarak hazırlanırdı. Yine, bunların dayandıkları fiyat verilerinin de piyasa fiyatları değil, devletin uygun gördüğü fiyatlar olduğu bilinmelidir (Öz, 1991, 434 - 435).

sayımdan sonra nişancının dairesinde saklanır, bir nüshası da eyaletin beylerbeyisine bırakılırdı (İnalcık, 2003, 113).

16. yüzyıla kadar olan dönemde yapılan sayımlar; ele geçirilen toprakların malî potansiyellerinin ve insan gücünün belirlenmesi anlamında oldukça önemliydi (Öz, 1991, 430). Timar sisteminin uygulanmaya yaygın olarak devam edildiği bu dönemde, malî olanakların yerel ve merkez arasındaki paylaşımı büyük önem taşırdı. Timarlı sipahilerin beratlarında yazan gelirleri ile zaman içerisinde değişebilen fiilî gelirlerinin merkez tarafından bilinmesi, sadece adaletle ilgili bir mevzu olmanın ötesinde, savaşa sipahiler tarafından getirilecek asker sayısının bilinmesi anlamında askerî bir konuydu da. Bunun yanı sıra yenileme sayımları mali potansiyeldeki artışların maliye tarafından tespit edilmesine olanak sağlardı. Sayımlar yoluyla devlet bir yandan büyük toprak sahiplerinin ortaya çıkmasını engellerken, diğer yandan da çift-hane sistemine dayanan sistemin devamını gözetirdi (İnalcık, 1993b, 8). Buna karşılık, 16. yüzyıl sonrasında hazinenin merkezî ve nakdî gelir ihtiyacının artması, Timar sisteminin ise belirli bir üreye yayılan tasfiyesi sonucunda, sayımların içeriklerinde de ileride ele alınacak olan bazı değişikliklerin gerçekleştirilmesi kaçınılmaz oldu.

1.2.6.2. Ziraat İle İlgili Önlemler

Devlet-i Aliyye maliyesinin gelirlerinin, özellikle de timar sistemi vasıtasıyla tahsis edilenlerinin önemli bir kısmının ziraatten ve hayvancılıktan elde edilen artığa dayanması, ayrıca cizye gibi gelirlerin de aslında nüfusun önemli bir bölümü için yine bunların ziraî faaliyetten elde ettikleri gelirlerle ödenmesi, Devlet-i Aliyye'yi ziraat alanındaki üretime zarar verecek unsurlara karşı önlem almaya itti. Bunların başında, ziraat arazilerinin bol, ancak bunları işleyecek nüfusun kıt olduğu bir ziraat toplumunda en önemli kaynaklardan olan emekgücünü oluşturan çiftçilerin işledikleri toprakları bırakıp başka işlerle iştigal etmesinin engellenmesi gelirdi (Nalbantoğlu, 1975, 35). Bu tür bir davranışın yaptırımını toprağını terk eden reayadan *resm-i çiftbozan* adı verilen para cezasının tahsil edilmesiydi. Bu ceza, timar sisteminde uygulanır, terk edilen toprağın büyüklüğüne göre farklılaştırılarak tahsil edilirdi. Bir çift sığırla sürülebilecek büyüklükteki topraklardan 300, yarım çift ile sürülebilenlerden 150, daha altındakiler için ise 75 akçe olarak belirlenmişti (Karamursal, 1989, 169).

Bu cezaya ek olarak timarlı sipahiler, toprağını terk eden reayayı 15 yıl içerisinde bulduklarında onu toprağa geri dönmeye zorlayabilirlerdi. Bunun için kadı tarafından da bu doğrultuda bir karar verilmesi gerekirdi. Ancak, terk edilen toprak artık başka bir reaya tarafından işletilmekteyse, sipahi bunu yapamaz, sadece toprağını terk eden reayadan *resm-i çift* talep etmekle yetinebilirdi. Ayrıca, toprağını terk eden reaya kente yerleşerek burada iş yapmaya başlamışsa, kendisinden sadece *resm-i çiftbozan* alınabilir, ancak reaya toprağa dönmeye zorlanamazdı (İnalcık, 2003, 115). Çiftçinin çiftbozan olduğunun ispatını timarlı sipahi yapmak zorundaydı (Faroqhi, 1993, 331). Çoğu kez de

şehre yerleşmiş, vergilerini de düzenli olarak ödeyen çiftçi reaya, komşuları tarafından kollanır, uzun süredir orada olduğu genelde kadı tarafından da onaylanır ve geri yollanmazdı (Faroqhi, 1997, 63).

Çiftbozan resmi, iklim koşulları bir yana bırakılırsa ziraî üretimi istikrarlı kılabilmeye yönelik önemli bir politikaydı. Ancak bunun üretimle doğrudan bağlantılı bir takım ilave önlemlerle de desteklenmesi gerekirdi. Öncelikle, hububat ekilen alanların bağ ve bahçeye çevrilmesi kanunnamelerle yasaklanmıştı. Bunun en önemli nedeninin kentlerin hububat ihtiyacının karşılanmasına ve hububattan alınan vergilere öncelik verilmesi olduğu söylenebilir. İkinci bir husus, çift-hane sistemindeki tarım arazilerinin, yani reayanın kullanımındaki çiftliklerin bölünüp parçalanmasının engellenmesiydi. Bunların (ve Slav topraklarındaki raiyyet çiftlikleri olan *baştinaların*) parçalanması, kanunnameler ile yasak kılındı (İnalcık, 2003, 241). Öte yandan, kullanımına verilen arazileri (kuraklık gibi nedenler dışında) üç sene boyunca ekmeyen reayanın arazisi bir başkasına verilmek üzere elinden alınırdı (Barkan, 1943, 2).

1.2.6.3. Kentler ve Zanaat Üretimi İle İlgili Önlemler

Devlet-i Aliyye'nin gelir kaynakları üzerindeki müdahalelerinin ikinci ayağını kentlerdeki gelir kaynakları ile ilgili müdahaleleri oluştururdu. Bunun da en başında lonca sistemine yapılan müdahaleler gelirdi. Önceki başlıklarda loncaların teşkilâtlanması içerisinde önemli bir rol oynayan lonca kethûdalarının devletten berat alarak bu görevi üstlendiklerinden ve devletle loncanın ilişkisini kurmaktaki rollerinden bahsedilmişti. Bu ilişkinin devlet tarafında ise öne çıkan unsur kadılardı. Memâlik-i mahrûse kentleri söz konusu olduğunda, loncaların yetki ve teşkilâtlanma sınırları ile kadıların görev alanlarının sınırları birbiri ile örtüşürdü (Kal'a, 1995, 426).

Kadıların loncalar, zanaat üretimi ve esnafılık faaliyetleri üzerinde önemli yetki ve görevleri vardı. Aşağıda ele alınacak olan narh ve ihtisab uygulamalarının yanı sıra, kadılar loncaların seçimle göreve gelen kethûda gibi üyelerinin atamalarını onaylar, ayrıca bunları görevden alabilirlerdi (Tabakoğlu, 2010, 333). Ayrıca lonca mensuplarının listesini saklar ve kethûdalara devletten gelen emirleri aktarır, bunların da kaydını tutarlardı (Cohen, 2001, 4). Genel olarak bakıldığında, loncaların kendi içlerinde aldıkları fiyat, kalite, hammaddenin dağıtılması vb konulardaki kararlar, devletin aynı alanda koyduğu kurallarla çakışmadığı müddetçe geçerli olurdu (Kal'a, 1998, 71).

Diğer yandan lonca sistemi, kıt ve erişimi güç olan hammaddelerin zanaatkarlarca temininde önemli bir rol üstlenirdi. Buna karşılık, yerel bir loncanın tek başına çözemeyeceği bazı meseleler de vardı. İstifçilik ve vurgunculuk bunların başında gelirdi. Ayrıca, başka kentlerdeki loncaların hammaddeye daha yüksek fiyat önermesi de, fiyatları yükselten ve esnafı hammaddesiz bırakan önemli bir sorundu. Bu olasılıklara karşılık loncalar, devletten gereken önlemleri almasını isterlerdi (İnalcık, 2003, 162).

Devlet-i Aliyye'nin kent pazarlarındaki alım-satım faaliyetine yönelik denetimiye *ihtisab* adıyla anılırdı. Bu uygulama, Devlet-i Aliyye'den önceki Güneybatı Asya ve kuzey Afrika devletlerinde de

görülürdü. İslam Devleti uygulamasında, *muhtesib* adı verilen görevliler, pazarların denetlenmesinden sorumlu tutulmuşlardı. Bu görevliler, İslam Devleti'nde genel ahlakı ve kamu düzenini korumakla görevli örgütlenme olan *hisbe teşkilatının* mensuplarıydılar. Kadı ve polisten (*şurta*) farklı olarak bunlar; tartı vb aletlerdeki hileler, iktisadî muamelelerdeki aldatıcı davranışlar, vaktinde ödenmeyen borçlar, işçi-patron anlaşmazlıkları gibi iktisadî hayata dair anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmakla görevlendirilmişlerdi (Kallek, 1998, 134).

Devlet-i Aliyye kentlerinde ise aynı görevi *ihtisab ağası* veya *ihtisab emini* adı verilen görevliler yerine getirirlerdi. Bunlara zaman zaman *muhtesib* de denirdi. Kadıların yardımcısı olarak görev yapan ve çoğu kez devlet tarafından mültezimlere benzer bir biçimde belirlenen (Faroqhi, 2003, 17) bu görevliler; şehre giren ve burada satılan mallardan alınması gereken vergileri tahsil eder (Karamursal, 1989, 138), esnafı denetler, kentte üretilen mallarla rekabet edebilecek dışarıdan gelen emtiadan *ihtisabiyye* adı altında vergi alır, ihtisab gelirlerini ilgili yerlere dağıtır (Kazıcı, 1998, 144), kereste ve kumaş gibi bazı malları değerlerine göre damgalar, bu malların damgasız olarak satılmasını yasaklardı (İnalçık, 2003, 160). Tüm bunları yaparken bu görevlileri bağlayan kanun metinleri *ihtisab kanunnameleri* olarak adlandırılan ve kent bazında düzenlenen kanun metinleriydi. Bu metinlerde ürünlerin elde edilmesi ve pazara sunulması ile ilgili çok ayrıntılı düzenlemeler yer alırdı. İstanbul ihtisab kanunnamesinde örneğin, ne kadar buğdaydan ne kadar un elde edileceğinden, eksik ekmek satanlara uygulanacak yaptırımlara kadar her konuya değinilmekteydi (Kütükoğlu, 1983, 23).

İhtisab sisteminin çok önemli bir fonksiyonu da malların fiyatlarının belirlenmesiydi. *Narh* adı verilen bu uygulama, loncalardan gelen *ehl-i hibre*ler ve ihtisab ağaları ile ilgili mahalin kadısının bir araya gelerek, üretimde kullanılacak hammaddelerin kalite ve miktarlarını düzenlemesi, buna emek için bir ücret ve %10 bir kâr eklemesi ile olurdu (Yi, 2004, 184; aktaran: Faroqhi, 2018, 401). Mezkur kâr oranı ilgili faaliyetin özel bir gayret gerektirmesi durumunda %20'ye kadar çıkabilirdi (Çizakça, 2016, 334). *Narh* uygulaması özellikle kıtlık ve savaş dönemlerinde daha sistematik bir biçimde ve sıklıkla uygulanır¹⁸⁹ (Tabakoğlu, 2010, 347), fiyatlar bir kez saptandıktan sonra bu fiyatların lonca sisteminde uygulanmasından ilgili loncanın kethüdası sorumlu tutulurdu (Cohen, 2001, 190). *Narh* uygulamasında dikkate alınacak fiyatları içeren *narh listeleri*, kadılar tarafından saklanırdı (Kütükoğlu, 1983, 25).

¹⁸⁹ *Narh* uygulaması olağan olarak hıdırellezden hemen önce et ve et ürünleri, ilk ve sonbaharda süt ve süt ürünleri, turfanda oldukları zamanlarda sebze ve meyveler, ayrıca Şaban ayında tüm gıda maddeleri için (Ramazan'dan öncesi olmasından dolayı) yapıldı. Olağanüstü narhlar ise kötü iklim koşulları meydana geldiğinde ya da ilgili ürünün çok bol olduğu zamanlarda, savaş zamanlarında ve paranın ayarında bozulmalar meydana geldiğinde uygulanırdı. Bunların dışında, esnafın fiyatlarla ilgili şikayetleri üzerine de *narh* uygulaması yapılabilirdi (Kütükoğlu, 1983, 10 - 12).

1.2.6.4. Ticaret İle İlgili Önlemler

Tarihsel süreç içerisinde kentlerin ortaya çıkabilmesi, bunları besleyebilecek üretim fazlalarının ziraat alanında üretilmesine bağlıydı. Bu fazlanın miktarına etki eden tarım teknolojisi ne kadar yüksek verim sunuyorsa, kentlerin barındırabileceği azamî nüfus da o kadar fazla olurdu (Sheils, 1972, 172; aktaran: Nalbantoğlu, 1975, 34). Burada, kentlerdeki üretici nüfusun büyük oranda ziraat dışı üretim faaliyetlerinde uzmanlaşmış olması önemli bir faktördü. Ayrıca idareciler ve askerler, yani üretici olmayan kesimler kent nüfusu içerisinde önemli bir ağırlık oluştururdu (Pamuk, 2007a, 92). Bu bağlamda, Devlet-i Aliyye açısından da kentlerle ilgili temel mesele, zanaat üretimi ve bunun pazarlanmasında uzmanlaşmış durumda bulunan bu mekanların iâşesinin sağlanması ve kentli nüfusa gerekli yiyecek maddelerinin uygun fiyatlarla temin edilmesi idi (Hourani, 2005, 281).

Devlet-i Aliyye açısından aslolan, kazaların kendi tüketimleri için yeterli düzeyde tahıl üretmeleriydi. Bu gerçekleşmediği zaman yerleşim birimleri arasında yapılacak transferler ancak yerel idarecilerden alınacak özel izinlerle gerçekleşirdi (Faruqi, 1993, 235). Yöresel tüketim maddeleri üzerinde tüccarın spekülasyonuna izin verilmez, bir bölgenin ihtiyacı karşılanmadan (ilgili malın o bölgedeki marjinal faydası 0 olmadan) o bölgedeki malların ticarete konu edilmesine müsaade edilmezdi (İnalçık, 2018, 259). Ancak İstanbul'un ve Ege Adaları gibi tahıl üretiminin sıkıntılı olduğu bazı yerlerin iâşesi bu genel kuralın dışında özel düzenlemeler gerektirdi (Faruqi, 1993, 235).

Tahmin edileceği üzere devlet açısından bu bağlamda en büyük sorun, İstanbul gibi dönemin dünya üzerindeki en kalabalık kentlerinden birisinin iâşesinin sağlanmasıydı. Her ne kadar Devlet-i Aliyye'nin egemenlik sahasına girdikten sonra nüfusu 30-40 bin dolaylarında bir gerileme göstermiş olsa da (İnalçık, 2003, 146), İstanbul hem Devlet-i Aliyye'nin kendisinin hem de memâlik-i mahrûsede ticaretin gelişimine koşut bir şekilde gelişti ve nüfusu 16. yüzyılın ortalarında 500.000'e ulaştı (İnalçık, 2018, 301). Kentin hammadde ve mamûl mala yönelik talebi çok büyüktü ve Anadolu topraklarının önemli bir bölümünde tarım ve zanaat üretimi ile ticaret üzerinde bu talep belirleyici olmaktaydı (Faruqi, 1993, 18).

İstanbul'un gıda ihtiyacının temini amacıyla Marmara Denizi'nin kıyılarındaki pek çok yerleşim devlet tarafından İstanbul'un ihtiyaçlarını temin etmek üzere teşkilatlandırıldı. Örneğin Tekirdağ, İstanbul için önemli bir tahıl deposuydu (Faruqi, 1993, 97). Marmara kıyılarının yanı sıra, Tuna havzasındaki İbrail, İskaça ve Köstence limanları, Bulgaristan'daki Burgaz limanı, Kuzey Karadeniz'deki Akkerman, Azak ve Kefe limanları, Tesalya'daki Volos limanından, Ege'deki Foça ve İzmir limanları ile Mısır'ın Dimyat ve İskenderiye limanlarından İstanbul'a buğday ve un taşınırdı (İnalçık, 2018, 302). Ege kıyı bölgelerinde yetiştirilen üzümünden elde edilen pekmez ve kuru üzüm gibi ürünler, İstanbul'un ihtiyaçlarının karşılanmasına ayrılır ve bunu engelleyebilecek bir uygulama olarak şarap üreticilerine bu hammaddenin satılması fermanlarla yasaklanırdı (Faruqi, 1993, 101).

İstanbul’u iaşesi konusunda en önemli sorun, üreticilerin fiyatların yükselme dönemini beklemek amacıyla stokçuluğa yönelmeleri idi. Bunu engellemek için Ege kadılarına stokları tespit etme görevi verildi (Faroqhi, 1993, 102). Ayrıca tahılların başka pazarlara aktarılmasının engellenmesi için limanlarda büyük bir denetim mekanizması oluşturuldu (Hourani, 2005, 281). Benzer bir denetim boğazlar için de söz konusuydu. Çanakkale Boğazı’ndan geçen gemilerde kontroller gerçekleştirilir, gemicilerden, taşıdıkları malların ya İstanbul’da ihtiyaç duyulmayan mallar olduğunu ya da kendilerinin İstanbul’un iaşesi ile görevli olduklarını gösteren belgeler istenirdi (Faroqhi, 1993, 120).

İstanbul’un iaşesinin en önemli noktalarından birisi de kentin et ihtiyacının Trakya, Makedonya ve Balkanların kalanından karşılanmasında kullanılan yöntemdi. Bu hizmetin yerine getirilmesinde *celep* adı verilen görevliler ve kasaplar görev alırdı. Hayvan sürülerinin bunlara daha yüksek fiyat vermesi olası diğer kentlere gitmesini engellemek için devlet bu görevi hem celeplere hem de kasaplara zorunlu kılar, çoğunlukla büyük zararlar verilmesi ile sonuçlanan bu iş için de büyük sermaye sahiplerini tespit edip, celep veya kasap olarak görevlendirirdi. Zaman içerisinde bu görevlendirme bir tür cezalandırma halini aldı ve stokçuluk, tefecilik ve kaçakçılık yapan tüccarlar bu görevi üstlenmeye zorlandılar (Pamuk, 2007a, 94).

Celeplik uygulamasının aksine, buna benzer diğer bazı uygulamalar ise kârlı olanaklar sunabilirdi. Örneğin bazı malların sunumunda memâlik-i mahrûse içerisinde yetersizlik baş gösterdiğinde devlet bazı tüccarları *hassa tüccarı* adı altında görevlendirip Rusya, Lehistan, Venedik veya İngiltere gibi coğrafyalara yollar, bunların belirtilen malları buralardan temin etmelerini isterdi (Yalçın, 1979, 291).

İstanbul’un iaşesi ile ilgili bu ayrıntılı düzenlemelere karşın, idareciler diğer kentlerin iaşesi meselesine daha az ağırlık verirdi. Bu kentler için ayrıntılı bir teşkilâtlandırma yapmak yerine, özellikle kıtlık zamanlarında kıtlığın vuku bulunduğu kentlere yönelik tahıl nakline izin verilmesi, sürekli yiyecek maddesi sıkıntısı yaşayan yerlere de gümrük muafiyetleri uygulanması gibi önlemlerle yetinilirdi (Faroqhi, 1993, 103). Buna karşın devlet vurgunculukla mücadele eder ve kıtlık dönemlerinde kullanımını sağlamak üzere belirli yerlerde ürün stokları bulundururdu. Bu stoklar bir yandan da ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasında da kullanılabilirdi. Arşiv belgelerinden, taşra kentlerinde ve kalelerde her sene üçte biri yenilenen gıda stoklarının bulundurulduğu öğrenilmektedir (Tabakoğlu, 2010, 284 - 285).

Hem kentlerin iaşesi hem de kentlerdeki zanaatkârların hammaddeye erişiminde sıkıntı yaşanmaması için Devlet-i Aliyye’nin ticaret alanındaki en önemli müdahalelerinden birisi, ihraç yasakları ve bunların denetlenmesiydi. Dış pazarlarda mal ve hammadde fiyatlarının memâlik-i mahrûseden daha yüksek olması, üretilen malların ve hammaddelerin dışarı kaçmasına, dolayısıyla da içeride mal ve hammadde darlığı yaşanmasına neden olmaktaydı (Genç, 2007, 210). Buna karşılık, az önce zikredildiği şekilde kentlerin iaşesi sağlanmadan ilgili kentin hinterlandında üretilen hububatın başka yere nakline izin verilmezdi. İhraç yasakları bunun dış ticaretle ilgili olan bir uzantısıydı. Kentlerin ihtiyaçları karşılanmadan ülke dışına mal ya da hammadde ihracına izin verilmezdi (İnalcık, 2003,

162). Hatta, özellikle hububat ürünlerinin ihracı kıtlık dönemlerinde tamamen yasaklanırdı¹⁹⁰ (İnalcık, 2018, 259).

Amerika'nın keşfinin ardından Avrupa'da meydana gelen gümüş bolluğunun fiyatları arttırmasının bir sonucu olarak Avrupa'ya yönelik mal çıkışı hızlandı. Bunu engellemek için, hububat, zeytinyağı, deri gibi ürünlerle, cephane vd askerî malzemenin ihracı yasaklandı (Tabakoğlu, 2010, 288). Özellikle donanmanın yelken, ordunun ise çadır ihtiyacının karşılanmasına öncelik verilmesi amacıyla pamuk ve pamuk ipliği üzerinde devamlı ihraç yasakları bulunurdu. Benzer şekilde devletin ihtiyaçlarının karşılanmadığı durumlarda dışarıya kumaş satışını yasaklayan fermanlar da mevcuttur. 19. yüzyıl başlarına kadar Ankara'da üretilen birinci kalite tiftiğin ülke dışın satılmasının yasak olması, sadece ikinci kalite ürün ihracının yapılmasına izin verilmesi de benzer bir uygulamaydı. Yine arşiv belgeleri arasında Tire'deki dokumacıların ipliğin Venedik ve İspanya'ya ihracından şikayetçi olduklarını gösteren belgeler bulunur (Faroghi, 1993, 156 - 157, 169 ve 178).

Ancak ihraç yasaklarının sonucunun her zaman istenilir gibi olduğu kuşkuludur. Örneğin, Anadolu kıyılarındaki sayısız küçük iskeleden Avrupa'ya mal ve hammadde kaçakçılığı yapılırken, devlet bunları kapatmakta başarısız olmaktadır (Faroghi, 1993, 169). Kara gümrükleri söz konusu olduğunda bunun daha zor olduğu da savunulabilir. Genel olarak ele alındığında hem kentlerin iâşesinin daha düzenli olarak sağlanması hem de devletin ticaretten aldığı vergileri güvence altına alabilmesi için kaçakçılıkla mücadele de önemli bir faaliyetti. Bu mücadele aynı zamanda gümrük mültezimleri açısından da istenen bir uygulamaydı (Faroghi, 1993, 170).

Bu doğrultudaki önemli bir önlem, bu tür faaliyetlere karışan tüccarın mallarına el konulmasıydı (İnalcık, 2003, 151). Örneğin 16. yüzyılda Venedik, İngiltere ve Dubrovnik gemileri vasıtasıyla yasak olmasına rağmen yapılan pamuk ve pamuk ipliği ticareti devlet tarafından tespit edildiğinde bu gemilere el konulur, bunlar savaşlarda kullanılmak üzere donanmaya aktarılırdı (Faroghi, 1993, 169). Ayrıca, yine kaçakçılığı önlemek amacıyla, kentlere sokulmak istenen ticarî mallar için bunların kontrolü amacıyla sadece belirlenmiş kent kapılarının kullanılması kuralı konurdu. Bu mallar kent çarşısında büyük kapanlara getirilir, lonca üyelerine dağıtımları burada yerel idarecilerin gözetimi altında yapılırdı (İnalcık, 2003, 151 ve 160).

Ticaretin güvenli bir şekilde sürmesinin temini için, Selçuklu döneminde inşa edilen kervansarayların bakımının yapılması ve bunların işlevlerini sürdürmelerine gayret edildi. Balkan coğrafyasının memâlik-i mahrûseye dahil olmasından sonra burada da aynı sistemin uygulanabilmesi için yeni kervansaraylar ve hanlar inşa edildi. Ayrıca karayolu ile yapılan ticaretin güvenliği için önemli görülen yerlere kaleler inşa edildi (Güçer, 1987, 9 - 10). Ancak malların kentler arasındaki ticaretinde temel mesele, kırsal alandaki yollar boyunca kervanların güvenliğinin temini idi. Bunun için eşkiyalık

¹⁹⁰ İhraç yasaklarının haraçgüzar devletlerden Dubrovnik'e verilen haklar gibi istisnaları bulunurdu. Bu devletin Avrupa ile ticareti serbest bırakıldı. Ancak sonraları kaçakçılık için elverişli bir ortam doğurduğu için bazı yaptırımlarla da karşılaştı (Tabakoğlu, 2010, 288).

faaliyetlerine yönelik çözümler geliştirilmesi gerekti. Devlet-i Aliyye, bu meseleyi dağ geçitlerine, köprülere ve belirli yollara yakın konumdaki bazı köylerin reayasını güvenliği sağlamakla görevlendirerek çözmeye çalıştı. Bunlar, *derbentçi* adını alırlar ve belirtilen alanlarda eşkiyalara karşı tüccarların mallarını ve canlarını korurlardı (İnalcık, 2003, 155). Derbentçiler, devletten maaş almazlar, buna karşılık kendilerine vergi muafiyetleri tanınırdı. Bunların, görevlerini kabul etmeme gibi bir seçenekleri yoktu. Yerini terk eden derbent, yakalandığı takdirde geri getirilirdi¹⁹¹ (İnalcık, 2005, 155). Fakat derbentçilik zaten hem vergi muafiyeti sağlaması hem de derbentçilik yapan kişilere normalde reaya için yasak olan silah taşıma izni verildiği için çekici bir faaliyetti. Dahası, zaman zaman bunların bölgeden geçenlerden bazı ödemeler talep etmelerine de izin verilirdi. Bazı durumlarda derbentçiler kendilerine izin verilmemesine karşın yine de bu tür ödemeler talep ederlerdi (Faroqhi, 1993, 73 - 74).

Karada ticareti sekteye uğratan eşkiyalık faaliyetlerinin yerini denizlerde korsanların saldırıları alırdı. Korsanlık, kronik ürün kıtlığı ve yüksek talebin sonucunda yüksek kâr sağlayan bir faaliyet olarak yaygınlaşmıştı (Brummett, 1994, 135). Akdeniz’de, özellikle Malta, Cezayir ve Tunus merkezli büyük korsan faaliyetleri¹⁹² bir yana bırakılırsa, özellikle Anadolu kıyıları için asıl mesele daha küçük boyutlu korsan faaliyetleriydi. Bunlar genellikle kıyı köylerine yapılan baskınlar şeklinde ortaya çıkar, gıda maddesi ve daha önemlisi de esir ele geçirmeyi amaçlardı. Bunların karada çoğunlukla işbirlikçileri olurdu. Kale muhafızları gibi askerî görevliler, korsanlık ganimetlerinden aldıkları pay karşılığında bunların kıyıya çıkarak ikmal yapmalarına göz yumarlardı. Fakat korsanlık elbette devlet açısından istenmeyen bir durumdu. Bazı durumlarda kıyı kentlerine göçler teşvik edilir, buraya göç edecekler vergi muafiyetleri tanınırdı. Bunun nedeni, kıyıda yerleşimlerin kalabalık olmasının korsanları caydıracağı düşüncesiydi. Ancak esas olarak, kıyı köylerinin korsanlara karşı korunması amacıyla bazı yerleşimlerin reayasına derbentçilik görevi verilirdi. Örneğin Ayasoluğ (Selçuk) halkı, avârız vergisinden muaf tutularak bu işle görevlendirilmişti. Ayrıca, bazı durumlarda da kıyı bölgelerdeki timarlı sipahiler arasından sefere katılmayanlar bu tür görevlerde kullanılırdı (Faroqhi, 1993, 121-124 ve 328).

Devlet-i Aliyye’nin ticaret alanındaki gelirlerini garanti altına alması için bir diğer mesele de memâlik-i mahrûseye giren malların devletin istediği şekilde gümrük merkezlerinden geçmesiydi.

¹⁹¹ Örneğin, 1584 yılında Tatlarhisarı adlı yerleşimi terk eden derbentçi köylülerin burayı terk ederek kurdukları yeni yerleşim devlet tarafından ortadan kaldırıldı ve bunlar yeniden Tatlarhisarı’nda ikamete zorunlu kıldılar (Faroqhi, 1993, 74).

¹⁹² Bunlar lüks mallardan ziyade hububat kıtlığı çeken Venedik gibi yerlere satmak üzere hububat gemilerine saldırırlardı. Rodoslu korsanların 1512 yılında 18 Devlet-i Aliyye gemisini ele geçirmeleri sonucunda İstanbul’da un fiyatı 9’dan 14’e akçeye yükselmişti (Brummett, 1994, 135).

Örneğin Bursa veya Halep'e doğru ilerlemek üzere İran tarafından gelen kervanlar¹⁹³, Anadolu'nun güneydoğusunu kullanırlardı. Devlet-i Aliyye açısından bunların kuzeyde Erzurum, güneyde ise Diyarbakır'a yönelmeleri istenen ve beklenen durumdu. Bu yüzden, İran'dan gelen bu tüccarların Van ya da Hakkari gibi kentlerde yüklerini açmadan yollarına devam ederek gümrük merkezlerine varmaları zorunlu tutulurdu (Faroqhi, 1993, 63 - 64). Benzer bir durum kıyı kentlerinde yer alan gümrükler için de geçerliydi. Memâlik-i mahrûsenin değişik noktalarından yola çıkarak liman kentlerine yönelen kervanların taşıdığı mallar, vardıkları limanda gümrük vergisine tabi tutulurdu. Bunu garanti altına almak için malların yola çıktıkları kentte, kervanlara *ilm-ü haber kaimesi* adı verilen belgeler verilir, tüccarların bu belgeleri mallarını gümrüğe soktuktan sonra oradaki görevlilere onaylatarak geri getirmeleri istenirdi. Bu şekilde malların farklı kıyılardan kaçak olarak çıkış yapması ve devletin gümrük vergisi kaybına uğraması engellenmiş olurdu (Kütükoğlu, 1999, 584). Gümrüklerdeki kontrolün bu denli titiz bir biçimde izlenmesi, 19. Yüzyılın ortalarına kadar Devlet-i Aliyye'nin dış ticarete yaklaşımını özetleyen *provizyonizm* ilkesi ile de yakından ilgiliydi. Bu ilkeye göre devletin öncelikli hedefi memâlik-i mahrûsenin mal ve hammadde ihtiyacının karşılanması, bunun üzerinde bir miktar mevcutsa, bunun ihracına izin verilmesiydi (Genç, 2007, 56).

Devlet açısından, ticaretle ilgili başlıkta açıklanmış bulunan transit ticaret güzergahlarında kontrolün sağlanması oldukça önemliydi. Henüz 2. Mehmed döneminde Biladüş-Şam (*Levant*) ticareti Devlet-i Aliyye kontrolüne geçti, burada önceleri Venedik ve Ceneviz tarafından elde edilen gümrük bağışlıkları kaldırılarak gümrük vergileri yükseltildi. Bunu, İtalyan tüccarların yerini Rum, Ermeni, Yahudi ve Müslüman tüccarların alması izledi (İnalçık, 2018, 122).

Ancak Devlet-i Aliyye'nin İtalyan devletlerini tamamen Akdeniz ticaretinden uzak tutmak gibi bir politikası olmadı¹⁹⁴. Bilakis, bir taraftan bunların koloni politikasına ve siyasî kontrolüne son vermek için bunların doğu Akdeniz ve Karadeniz'de kurduğu kolonileri kendi egemenliği altına alırken, diğer taraftan da bunların ticareti sürdürmeleri için bazı anlaşmalar da yaptı. 17. yüzyılın başı itibariyle halen Akdeniz'in çok güçlü bir ticaret devleti olan (Mantran, 1995, 137) Venedik örneğin, Devlet-i Aliyye ile yaptığı savaşlardan sonra bile Devlet-i Aliyye ile arasındaki ticarî imtiyaz anlaşmalarını yenilemekteydi. Bu tür imtiyazlar (*ahidnameler*) 16. yüzyılda Habsburglar'a karşı desteklenmeleri

¹⁹³ Bu ticaretin Devlet-i Aliyye açısından önemi, rakibi durumundaki İran'daki Safevi devletinin mezkur ticaret Devlet-i Aliyye'yi zenginleştirdiği için alternatif rotalar aramasından da belliydi. Safeviler bu girişimlerinde başarılı olamadılar. Bunda, İran'ın ihtiyaç duyduğu işlenmiş bakır memâlik-i mahrûseden satın almasının (Sümer, 1988, 19) da önemli bir payı vardı. Bakır bu dönemde genel olarak batıdan doğuya, buradan temin edilen ipek gibi lüks malların ödemesi için transfer edilen bir ticaret malı ve ödeme aracıydı (Brummett, 1994, 146).

¹⁹⁴ Ticarî alandaki düzenlemelerle ilgili Devlet-i Aliyye'nin pragmatik bir yaklaşıma sahip olduğu görülür. Mantran (1995), 1551 ve 1575 tarihlerine ait iki Basra Kanunnamesi metninde, Basra'nın Devlet-i Aliyye hakimiyetine geçmesini takiben daha önceleri Portekizlilerin bu kentte kurmuş oldukları ilişkilerin bir sonucu olarak elde etmiş oldukları vergi bağışlıklarının sürmesi yönünde ifadeler olduğunu aktarır (Mantran, 1995, 134).

amacıyla Fransız (1517¹⁹⁵, 1569, 1581 ve 1604 (Mantran, 1995, 137))¹⁹⁶, İngiliz (1579 ve 1597 (Mantran, 1995, 137))¹⁹⁷ ve Flemenk (1612) tüccarlara da sağlandı ve gümrük oranları bu ülkelerin tüccarları için %3 olarak sabitlendi. Bu oran memâlik-i mahrûse dahilinde müslüman tüccarlara uygulanan vergi oranıydı. Sonuç olarak Fransa, toplam dış ticaretinin yarısını memâlik-i mahrûse ile yapar hale gelirken, İngilizlerin 1581’de kurduğu *Levant Company*¹⁹⁸ bu ülkenin kapitalist gelişimi açısından oldukça önemli oldu (İnalçık, 2018, 309, 314 ve 317).

1.3. 17 ve 18. Yüzyıllarda Değişen Koşullar ve Devlet-i Aliyye

Buraya kadar bahsedilen yapının ana omurgasını oluşturan gelir ve harcama kompozisyonu ve buna bağlı teşkilâtlanma biçimleri, 17. yüzyıldan sonra farklı bir şekilde evrim gösterdi. Takip eden iki yüzyıl boyunca maliyenin daha ileri teknolojiler kullanarak savaşmaya olanak sağlayacak merkezî bir orduyu finanse etmek üzere daha fazla nakit gelire ihtiyacı olacaktı. Siyasî iktidarın önceki yüzyıllardaki gücünü koruyabilmesi, bu ihtiyacı karşılayabilmesinde göstereceği başarıya bağlıydı. Genel olarak bakıldığında maliyenin bu yeni koşullara kendisini hızla adapte ettiği görülür. Ancak aynı süreçte Avrupa ve Akdeniz dünyası artık temel olarak Habsburglarla Âl-i Osman (ve Fransa) arasındaki askerî ve siyasî mücadeleye sahne olmaktan çıktı ve Atlantik kıyısındaki devletler ile Rusya’nın yükselişi zaman içerisinde Devlet-i Aliyye’nin giderek daha fazla zorlanacağı bir uluslararası konjonktürü doğurdu. Bu anlamda memâlik-i mahrûsedeki iktisadî faaliyetler açısından bir duraklama ya da gerilemeden olmasa da, uluslararası güç dengeleri anlamında Devlet-i Aliyye’nin özellikle askerî kabiliyetinde görece bir gerilemeden bahsetmek olanaklıdır. Öyle ki, 16. yüzyılda bölgenin Kutsal Roma-Cermen devleti ile birlikte iki büyük askerî gücünden biri olan Devlet-i Aliyye ordusu, 19. yüzyılın ilk yarısında bir eyaletinin işgaline karşı Birleşik Krallık donanmasından, daha sonra da bir valisinin isyanı karşısında bir uluslararası koalisyondan yardım talep edecek duruma gelecekti.

Gerek memâlik-i mahrûsedeki üretimin yapısı gerekse de Devlet-i Aliyye’nin teşkilâtlanmasının ve maliyesinin ele alındığı buraya kadarki başlıklarda, mezkur konular (ticaret ve askerî konular

¹⁹⁵ Fransa’ya verilen 1517 ahidnamesi, bu ülkenin daha önce Memlûkler ile yaptığı antlaşmanın Devlet-i Aliyye tarafından da Mısır’da geçerli sayılmasından ibaretti (Eldem, 2016, 348).

¹⁹⁶ Fransa ile yapılan anlaşma, ilk kez belirli ayrıcalıkların ahidnameler şeklinde kendini göstermesi anlamında önemliydi. Bu anlaşmaya göre Fransız tüccarlar memâlik-i mahrûse Devlet-i Aliyye reayası tüccarlar kadar vergi ödeyecek, Akdeniz’de Fransız bayrağı çeken gemiler Devlet-i Aliyye korumasında olacaktı. Devlet-i Aliyye reayası tüccar da aynı ayrıcalıklardan Fransa ile yapacağı ticarete yararlanacaktı. Ayrıca, Fransa memâlik-i mahrûse yargı organları kuracak ve Devlet-i Aliyye, bunların alacakları kararları tanıyacaktı. Son olarak da memâlik-i mahrûsedeki tüm Fransızlara tam bir din özgürlüğü ve kutsal yerleri koruma hakkı tanınmaktaydı (Sander, 1987, 53).

¹⁹⁷ İngilizlerin aynı yüzyılın sonunda İspanyol donanmasını yenerek önemli bir deniz gücü haline gelmesinde memâlik-i mahrûse ile yaptıkları ticaretten elde ettikleri zenginliğin de önemli bir payı olduğu savunulabilir (Tabakoğlu, 2010, 292).

¹⁹⁸ İngilizlerin Biladü’ş-Şam ticaretini yürüten bu tekel, kurulduğu 1581 yılında *Turkey Company* adıyla faaliyete başladı. 7 Ocak 1592 yılında ise *Levant Company* adını aldı (Bağış, 1983, 9).

dışındakiler) ele alınırken Devlet-i Aliyye'yi büyük ölçüde dış dünyadan soyutlayan bir anlatım tercih edildi. Buna karşın, 17. ve 18. yüzyıllardan itibaren meydana gelen gelişmelerin dış dünyadakilerle olan neden-sonuç ilişkileri, aynı soyutlamayı burada da sürdürmeye izin vermemekte. Bu yüzden ilerleyen başlıklarda özellikle Avrupa iktisadındaki ve siyasetindeki bazı gelişmelere buraya kadar olan kısımda olduğundan daha fazla yer verilecek ve Nizam-ı Cedid reformları ile başlayan girişimin şafağına nasıl gelindiği, Devlet-i Aliyye maliyesinin ve bunun eyaletlerde aldığı biçimin, bu çalışmanın konusunu oluşturan 19. yüzyılın başlarında ne durumda olduğu izah edilmeye çalışılacak. Bunun için ilk olarak 17. ve 18. yüzyıllarda yukarıda ele alınan yapıyı dönüşüme zorlayan faktörlerin neler olduğu ortaya konduktan sonra, genel olarak devletin ve askerî zümrenin, özellikle de maliyenin ne şekilde dönüştüğü ortaya konulacaktır

1.3.1. Dış Âlem, Ziraat, Zanaat ve Ticarete Dair Gelişmeler

Memâlik-i mahrûsenin en geniş olduğu dönemde güney sınırları batıda Sahra Çölü, doğuda ise Hint Okyanusu ve Arabistan Çölü ile çevrilmiş durumdaydı. Doğusundaki Safevi devleti ile Devlet-i Aliyye arasındaki iktisadî ve siyasî münasebetler de bir ölçüde önemli sonuçlar doğurmuş olsa da, memâlik-i mahrûse iktisadî yapısında ve Devlet-i Aliyye'nin teşkilâtlanmasında 17 ve 18. yüzyıllarda meydana gelen dönüşümler açısından esas belirleyici olan dış unsur, Avrupa ve bir ölçüde de Rusya'da yaşanan değişimdi. Bu dönemde Avrupa'da önce ticaretteki artış sonucunda önemli bir sermaye birikimi meydana geldi, 18. yüzyıl ile birlikte de sanayi kapitalizmine geçiş başladı (Köymen, 2007, 79).

1.3.1.1. Avrupa'daki Dönüşümün Etkileri

Avrupa'da Batı Roma'nın yıkılmasının ardından tam bir siyasî karmaşanın¹⁹⁹ yaşandığı erken ortaçağ, 11. yüzyılın başlarında sona erdi. Ardından, 14. yüzyıla kadar olan dönemde *feodalizm* kıta çapında

¹⁹⁹ Bu karmaşa, Avrupa kıtasının oldukça uzun bir süre dışarıdan gelen saldırılarla boğuşmasının bir sonucuydu. Cermen kabilelerinin Batı Roma'yı yıkan saldırılarını, bunların "Avrupalı" hale gelmesinin ardından 8 ve 10. yüzyıllar arasında sırasıyla güneyden müslümanların, doğudan, muhtemelen Asya steplerinden gelmiş bulunan Macarların, son olarak da kuzeyden Vikinglerin, ilerleyen yüzyıllarda Güneybatı Asya'da Moğolların yapacaklarına benzeyen yıkıcı akınları izledi. Bu akınlar, feodalitenin ortaya çıkması açısından belirleyici oldular (Bloch, 1983, 13 - 14 ve 79). Feodalizmin kurumsallaşması ve diyalektik bir biçimde kendi karşısını doğuracak etkenleri üretmesi de asıl olarak bu saldırıların durulduğu 11. yüzyıl ile birlikte başladı (Güran, 2011, 34 - 35 ve 48 - 49).

giderek kurumsallaştı²⁰⁰ (Güran, 2011, 34) ve üretimin ve ticaretin devamı için gereken istikrar ve güveni yeniden temin etti²⁰¹.

Feodalizmin kurumsallaşmasında etkili bir unsur olarak öncelikle Doğu Avrupa’da ortaya çıkan ağır sabanın (Harman, 2010, 146) 10. ve 11. yüzyıllarda Batı Avrupa’da ziraatte kullanılması sonucunda Avrupa’nın kuzeyinde, yağışların sürekli çamur haline getirdiği topraklarda drenaj uygulaması yapılabilirdi ve ekilebilen toprak miktarı bu sayede arttı²⁰² (Sander, 1989, 39). Ekilebilir alanların genişlemesinde bir diğer etken de güvenliğin sağlanması sayesinde daha önce ziraat yapılamayan alanların ziraat yapılabilir hale gelmesiydi (Güran, 2011, 70). Yine Kuzey Avrupa’da, önceki bölümlerde memâlik-i mahrûsedeki ziraî koşullarla ilgili başlıkta belirtilen ikili rotasyon sisteminin yerini, feodalizmin gelişmesine koşut olarak, daha yüksek verim sağlayan üçlü rotasyon sistemi aldı (Güran, 2011, 40). Hayvan gübresinin toprağın verimini arttırdığının anlaşılması (Harman, 2010, 146) ve özellikle Kuzeybatı Avrupa’da su ve yeldeğirmenleri teknolojisinin de yaygınlaşmasıyla birlikte ziraî üretimde önemli bir artış meydana geldi. Ziraî üretimin gelişmesi, nüfusun da artmasına yol açtı (Güran, 2011, 34).

Ziraî artışın bu şekilde artması, bunu elde edenlerin daha fazla lüks eşya satın alabilmesine²⁰³, dolayısıyla daha önce çok sınırlı düzeyde seyreden ticaretin gelişmesine olanak sağladı (Harman, 2010, 148). Bu dönemde yol inşası teknolojisinde önemli gelişmeler yaşandı, ayrıca koşum takımlarının geliştirilmesi, arabalarla yapılan taşımacılığın artması sonucunu doğurdu (Bloch, 1983, 95 - 96). Feodalizmin yarattığı barış ortamı da erken orta çağdaki ticarî gerilemeye kıyasla Avrupa

²⁰⁰ Bu sistemde küçük denilebilecek alanlarda iktidarı ellerinde bulunduran feodal beyler, zaman içerisinde, Roma dönemindeki *köle emeği* kullanımı uygulamasından vazgeçerek (Harman, 2010, 147), artık *serf* adını almış olan köylüler üzerinde “koruyucu” vasfına sahip hale geldiler. Köylüler, kölelerden farklı olarak ailelerinden ayrılmayı satılamaz, ayrıca görevlerini yerine getirdiği müddetçe topraklarından atılamazdı (Köymen, 2007, 154). Feodal beyler bunun karşılığında köylüleri angarya yoluyla (toplam ziraat arazilerinin 1/3 veya 1/4’ü kadar olan) şahsî arazilerinde çalıştırma ve yargılama haklarını ellerinde tuttular (Güran, 2011, 36). Feodalizmde üreticilerin artık ürününe feodal beyler tarafından *doğrudan, zorla ve serbest iktisadi ilişkiler dışında* el koymaktaydılar (Köymen, 2007, 155). Bir yandan mikro denilebilecek iktidar alanlarından oluşan feodal sistem, diğer yandan da kendi içerisinde bir hiyerarşiye sahipti. Bu hiyerarşinin en altında kendisine bağlı alt toprak sahibi (vassal) bulunmayan şövalyeler, en üstünde ise krallar bulunurdu. Arada Avrupa’nın farklı bölgelerinde (dük, kont, baron gibi) farklı isimler alan, çeşitli düzeylerde toprak sahipleri bulunurdu. Bu yapıdaki ilişkiler ast ve üst arasındaki sözleşmelerle teminat altına alınır, senyörüne bağlılık yemini eden vassallar, timar sistemindekine benzer bir biçimde askerî vb. hizmetleri görmeyi taahhüt ederlerdi (Güran, 2011, 36). Fakat feodal sistem, Devlet-i Aliyye gibi merkezî bir yapılanma ile bunun taşradaki uzantıları ve burada iktidarı paylaştığı diğer gruplardan oluşan sisteme kıyasla daha parçalı bir yapı sunar, iktidarın niteliği, vergi toplama ve yargılama gibi uygulamalar bakımından belirli farklar içerirdi. Nitekim bu farklılıklar, ileride iki yapının geçirecekleri evrimin de birbirinden belirgin farklılıklar içermesi sonucunu doğurdu.

²⁰¹ Feodalizmin sağladığı istikrar, aşağıda görüleceği üzere, *Pax Ottomana* (Osmanlı Barışı) adı verilen ve Devlet-i Aliyye egemenliğinin memâlik-i mahrûsede sağladığı, tüccarların, hacıların ve misyonerlerin Balkanlar ve Anadolu’da güvenle seyahat etmelerini sağlayan (Faroqi, 2016, 17) barış ve istikrardan farklı olarak, ulusal monarşiler, feodal beylikler ve kent devletler arasındaki çatışmaları dışlamamaktaydı (Sander, 1989, 44).

²⁰² Avrupa’nın Akdeniz kıyısındaki tarım alanlarında kullanılan hafif saban, Kuzey Avrupa’daki toprakların ziraate uygun hale gelmesinde işe yaramamakta, kuzeyin sert ve bataklık topraklarına nüfuz edememekteydi (Güran, 2011, 38).

²⁰³ Lüks eşyaların yanısıra köylülerin üretim düzeyini arttırmaya yardımcı olacak üretim araçları da bu ticarete konu olmaktadır (Harman, 2010, 148).

genelinde ticaretin gelişimine de neden olan bir diğer etkendi. Ticaretin gelişmesi sonucunda tüccarların elinde önemli bir sermaye birikimi oluşmaya başladı, bunların mukim olduğu kentler de hızla gelişti²⁰⁴ (Sander, 1989, 42 - 43) ve zanaat faaliyetleri de beylerin malikânelerinden kentlere kaydı (Güran, 2011, 54).

10 ve 11. yüzyıllarda Avrupa’da ticarî faaliyetlerde görülen bu genişleme sıklıkla *ticaret devrimi* olarak adlandırılır. Bu yüzyıllarda özellikle Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika’dan yola çıkarak Akdeniz üzerinden Avrupa’ya giren malların ticaretinde meydana gelen canlanmadan, önce İtalyan kent devletleri, ardından da Kuzey Avrupa yararlandı. Bu ticarete mallar İtalya kıyılarındaki limanlara ulaştıktan sonra Alpler üzerinden kuzeye nakledilir, özellikle Orta Avrupa’daki Leipzig, Frankfurt ve Champagne fuarlarında satılırdı. Bu dönemde Avrupa’nın bu ithalata karşı köle dışında satacak bir ihraç unsuru yoktu ve bu yüzden satın aldığı mallara karşılık doğuya değerli maden yollamak zorundaydı (Bloch, 1983, 91 - 92). Fakat 13. yüzyıl ile birlikte bu durum değişti. Dokuma ve madenî eşyalar bu ticaretin karşılığı olarak doğuya ihraç edilmeye başlandı (Güran, 2011, 73 - 74).

13. yüzyıl, aynı zamanda teknik gelişmelerin de hızlandığı bir yüzyıl oldu. İşçilerin verimini büyük oranda arttıran yatay dokuma tezgahları henüz 10. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştı. Gözlüklerin kullanımı, zanaatkârların daha uzun yıllar çalışabilmelerine olanak tanıdı. Savaşlarda Tatar yayı, mancınık ve barutun kullanımı, ziraî faaliyetleri kolaylaştıran el arabalarının geliştirilmesi, denizcilik alanında pusulanın kullanılmaya başlanması ve gemilere küreklerle yön vermeye son veren dümenlerin bulunması da bu döneme rastlar (Harman, 2010, 150).

Buna karşın, 14. yüzyıla kadar Avrupa iktisadında meydana gelen ilerlemelerin yarattığı zenginlik, feodal beyler ve kralların elinde, ekseriyetle bunların kendi aralarındaki savaşlarda harcandı (Harman, 2010, 152). Kıtanın her yanında sürekli bir hal alan ve üretken kapasiteyi dumura uğratan savaşların yıkıcılığına, 14. yüzyıl boyunca nüfusun yarısını yok eden salgın hastalıklar eklendi (Güran, 2011, 34). Bu koşullarda feodal hâkim sınıfların lüks tüketiminin artan baskısı, toplumsal zenginliğin çarçur edilmesine, üretken kapasiteyi arttıracak yatırımların durmasına neden oldu (Harman, 2010, 153). Nihayetinde, bugün Avrupa tarihi açısından *geç orta çağ* olarak anılan 14. ve 15. yüzyıllar, Avrupa için ziraat, imalat ve ticaretin gerilediği bir dönem halini aldı ve feodal üretim tarzı derin bir krize girdi (Pamuk, 2007a, 100).

15. yüzyılın ortalarına kadar tüm Avrupa bu bunalımın sonuçları ile yüzleşti. Artan baskıdan bunalan serfler, parçalı siyasî yapı içerisinde belirli bir özerkliğe sahip olmayı başarmış kentlere²⁰⁵ kaçmaya

²⁰⁴ 10 ve 13. yüzyıllar arasında Avrupa’da yeni kentler kuruldu ve var olan kentler de büyümeye başladı. Toplam nüfus içerisinde 10.000 kişiden fazla nüfusa sahip kentlerde yaşayanların oranı yüzde 0’dan yüzde 6’ya yükseldi (Güran, 2011, 54).

²⁰⁵ Kentler aslında önceleri feodal beylerin egemenliği altındaydı. Feodal hukuk geçerliydi ve kentte mukim tüccar ve zanaatkârlar dışarıdakilerin rekabetine karşı korunmaktaydılar. Doğu ile ticaret yaparak zenginleşmelerinin sonucunda, 11. yüzyıldan itibaren bazı örneklerde feodal beylerle mücadele ederek, bazı örneklerde ise özgürlüklerini satın alarak bu yapıdan bağımsızlaştılar, feodal vergilerden ve kısıtlamalardan büyük oranda kurtuldular (Köymen, 2007, 156).

başladılar. Geride kalanlar ise feodal beylere isyana yöneldiler. Bir yandan kırdaki pazar için üretimin artışı ve beylerin kentten ürün satın almak için paraya ihtiyaç duymaları, diğer yanda ise serflerin kentlere kaçıışı veya isyana yönelmeleri, feodal beyler açısından durumu sürdürülemez kıldı. Sonuçta bunlar, serflerin angarya dahil olmak üzere pek çok yükümlülüklerini kaldırmak zorunda kaldılar (Pamuk, 2007a, 100). 12. yüzyılda Güney İngiltere ve Kuzey Fransa'dan başlayan bu süreç, 15. yüzyıla geldiğinde tamamlandı ve (orta ve batı) Avrupa'da serflik büyük ölçüde ortadan kalktı (Sander, 1989, 43). Bunlar artık toprak üzerinde kiracı konuma gelerek pazara yönelik üretim yapan küçük üreticilere dönüştüler. Hatta bir kısmı, topraklarını genişletip işçi çalıştırmaya başladılar ve kapitalizmin ortaya çıkışının ilk nüveleri, ücretli emeğin ortaya çıkması anlamında ortaya çıkmış oldu (Pamuk, 2007a, 100 - 102). Ekonominin nakdileşmesinin bir diğer sonucu ise, toprak aristokrasisinin krallara daha önceleri aynî olarak sundukları hizmetleri nakdî hale getirmeleri oldu. Nihayetinde daha fazla nakdî gelire sahip hale gelen krallar feodal beylere daha az bağlı kalarak güçlendiler (Güran, 2011, 72) ve bir *mutlakiyet çağı* başladı.

Uzun süren bu durgunluğun ardından, 15. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da önemli bir iktisadî canlanma başladı ve 17. yüzyılın başlarına kadar sürdü. İktisat tarihçileri tarafından “uzun 16. yüzyıl” olarak adlandırılan ve feodalizmin kıtanın büyük bölümünde çözülmesi ile sonuçlanan bu sürecin iki önemli belirleyeni olduğu savunulabilir: (1) deniz aşırı yayılma ve (2) Avrupa'nın iç dinamikleri (Pamuk, 2007a, 103).

İç dinamiklerin başında, salgın hastalıkların ardından nüfusun yeniden artmaya başlaması gelir. Nüfus artışı özellikle kentlerde talep artışlarına yol açarak üretimi arttırdı (Pamuk, 2007a, 103). Kırdaki ise, salgın hastalıkların nüfusu büyük ölçüde kırmamasının bir sonucu olarak, sadece en verimli topraklarda ziraî üretim yapılır olduğundan verimlilik artışları yaşandı (Harman, 2010, 159). Buna karşın, nüfus artışı sürdükçe verimlilik artışları sadece İngiltere ve Hollanda gibi yerlerde sürdürülebildi. İtalya gibi pek çok yerdeyse iase sorunları başgösterdi. İlginç bir biçimde, batı Avrupa'ya yönelik artan ihracatı sayesinde doğu Avrupa topraklarında ikinci serflik adı verilen bir süreç doğdu ve feodalizm burada çözülmek bir yana, yeniden güçlendi (Pamuk, 2007a, 104).

Bu dönemde Avrupa'da zanaat üretiminin belirli bir bölümü, önemli bir değişim sürecine girdi. Üretim faaliyeti tüccar kapitalistlerce, loncaların güçlü olduğu ve kısıtlayıcı hükümlerini lonca üyelerine dayatabildikleri kent merkezlerinden, kırsal alanlara doğru yayıldı²⁰⁶. *Putting-out* adı verilen bu parça başı üretim sisteminde köylüler, kendilerine hammadde sağlayan tüccar kapitalistlere, yine bunların belirlediği fiyatları kabul etmek zorunda kalarak mamül mal üretiminde bulunmaktaydılar (Harman, 2010, 159). Başlarda bu şekilde kırsal alana yayılan tek üretim kolu dokumacılık oldu. Büyük sermaye gerektiren gemicilik ve metalurji gibi alanlar, ayrıca bilgi birikimine dayanan inşaat ustalığı ve değerli

²⁰⁶ Bu gelişmenin ardında başka bazı saikler de vardı. Öncelikle kırsal kesimde, burada mukim nüfusun imalat faaliyetlerini bir ek uğraş olarak görmesinden dolayı, işgücü kentlere kıyasla daha ucuzdu. Diğer yandan, bazı üretim dallarında su gücünden yararlanılması da zorunluydu (Güran, 2011, 85 - 86).

maden işlemeciliği gibileri, kentlerde faaliyetlerini sürdürdüler ve kırım rekabeti ile uzun bir dönem karşılaşmadılar (Güran, 2011, 85).

Proto-endüstrileşme olarak adlandırılan (Faroghi, 2003, 27) bu süreç, feodal üretim biçiminin içinde yaşanmaktaydı, fakat bu yeni biçim “*aynen bir asit gibi, kendi çevresindeki dünyayı kemiriyor ve dönüştürüyordu*” (Harman, 2010, 160). Öte yandan bu sistemin yarattığı değişim Avrupa’nın farklı yerlerinde farklı şekilde ilerledi. Örneğin, loncaların çok güçlü olduğu İtalya’da bu tür bir gelişme çok uzun bir süre olanaklı olmadı. Ancak İngiltere’de kapitalist ilişkiler putting-out sistemine koşut olarak yaygınlaştı (Pamuk, 2007a, 104). Yine bu ülkede, köylülerin bir kısmı ziraî ürünleri pazarlayarak zenginleştirdiler ve kapitalist çiftçiler halini aldılar. Bu iki gelişme, feodalizmin çizdiği çerçevenin giderek daha fazla zorlanması sonucunu doğurdu (Reyhan, 2008, 89). Mübadelenin çok sınırlı bir fonksiyona sahip olduğu bir toplumsal yapıdan, 15. yüzyıl ile birlikte pazara yönelik üretim yapan bir toplumsal yapıya, Karl Marks ve Adam Smith’in ifadeleriyle kullanım değerine, köylülerin ve lordların karnının doyurulmasına değil, değişim değerine dönük bir yapıya geçilmeye başlandı (Harman, 2010, 183).

Uzun 16. yüzyılın ikinci belirleyeni ise, denizaşırı yayılmaydı. Atlantik okyanusunda kıyısı bulunan Avrupa ülkeleri, bir ölçüde doğu Akdeniz ticaretinin Devlet-i Aliyye kontrolüne geçmiş olmasının da bir sonucu olarak bu dönemde denizcilik alanında okyanuslarda önemli başarılar elde ettiler. Dönem bir yandan da feodalizmin çözülmesine koşut olarak kent devletlerinin ve özerk kentlerin mutlakiyetçi devlet karşısında geri adım attığı (Faroghi, 2017, 29) ve ulusal monarşilerin ve ekonomilerin güçlendiği bir dönemdi. Bu devletler, izledikleri *merkantilist politikalarla* denizaşırı pazarlar üzerinde yoğun bir rekabet içerisine girdiler, kendi sanayilerini diğer ülkelerin rekabetine karşı korumaya çalıştılar ve ihracatı teşvik ederek istihdamı arttırmayı amaçladılar (Pamuk, 2007a, 137).

Başlangıçta Portekiz ve İspanya monarşileri, gemi yapım tekniğindeki ilerlemelerinin bir sonucu olarak okyanuslarda egemenlik elde ettiler. Portekizliler, Afrika kıtasının güneyinden ilerleyerek doğuya ulaştılar. Bu yol aslında Akdeniz üzerinden doğuya gitmeye kıyasla oldukça uzun bir yoldu. Fakat Devlet-i Aliyye’nin egemenlik sahasını by-pass etmeye ve gümrüklerden tasarruf etmeye yaramaktaydı. Portekizliler bu hat üzerinde ticareti sürdürebilmek amacıyla istasyonlar oluşturdular (Sander, 1989, 53) ve 15 yıl kadar kısa bir sürede Hint Okyanusu’nda Arap denizciliğine büyük bir darbe vurdular (Güran, 2011, 102). İspanyollar ise Amerika kıtasını keşfettiler ve *conquistador* adı verilen yağmacılarıyla Aztek (Meksika) ve İnka (Peru) medeniyetlerinin zenginliklerini yağmaladılar (Sander, 1989, 53).

Portekiz ve İspanya’nın denizaşırı yayılmacılığının ilk sonucu, ele geçirdikleri topraklardaki değerli madenleri yerli halkı angarya ile çalıştırma gibi yöntemlere de başvurarak (Harman, 2010, 175) çıkarmaları ve ülkelere aktarmaları oldu. Elde edilen bu birikim, Avrupalıların ilerleyen dönemlerde daha büyük ölçekli manifaktür üretimine geçmek üzere kullanacakları sermayeyi onlara temin etti (Hourani, 2005, 310). Diğer yandan Portekiz, baharat ticaretinde İtalyan kent devletlerinin tüm ortaçağ

boyunca devam etmiş olan tekeli kıldı. Lizbon'da baharat fiyatları artık Venedik'in önerdiğinin artık daha altındaydı. Son olarak, Avrupa halklarının yeni gıda maddeleri ile tanışmaları da bu yayılcılığın bir sonucuydu. Özellikle mısır ve patatesin ekimi, Avrupa nüfusunun beslenmesi anlamında çok önemli sonuçlar doğurdu (Güran, 2011, 104).

Kısmen denizaşırı yayılcılığın sonucunda Avrupa'ya akan altın ve gümüşün, kısmen de tarım ürünlerinin miktarının nüfusla orantılı arttırılamayışı ve merkezî orduların devletlerin taleplerinde yarattığı artışların etkisi ile, 16. yüzyıl başlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemde Avrupa'da günümüzde *fiyat devrimi* olarak adlandırılan süreç ortaya çıktı. Bahsedilen dönemde tüm Avrupa'da altın ve gümüş cinsinden ifadesiyle fiyatlar iki kat kadar arttı (Pamuk, 2007a, 105 - 107). Bu fiyat artışlarından dolayı, sabit gelirlere sahip bulunan aristokrasi ve kilisenin gelirlerinde reel anlamda bir düşüş yaşandı ve bunlar tüccarlara borçlanmak, zaman zaman da topraklarını tüccarlara satmak zorunda kaldılar (Köymen, 2007, 79).

İspanya ve Portekiz'in Amerika kıtasından getirdiği maden, şeker ve kahve gibi ürünleri Avrupa pazarında satması, güçlü bir ulusal ekonomiyi inşa etmeleri için tek başına yeterli olmadı. Bu iki ülkenin sömürgecilğe başladıkları ve geliştirdikleri aşamalarda içeride feodal yapıları olduğu gibi durmaktaydı. Soylular, savaş araçlarını ve lüks malları, sömürgelerden gelen altın ve gümüşü vererek İngiltere'den satın alırdı. Dolayısıyla, gasp ettikleri zenginliği sanayi sermayesinin ilk nüveleri kılacak bir mekanizmadan yoksunlardı (Köymen, 2007, 159). Sonuçta, henüz 15. yüzyıldan itibaren bu iki ülke iktisadî anlamda bir durgunluğa girerken, Hollanda ve İngiltere'nin tekelci firmaları, yavaş yavaş devletlerinin desteğini de alarak dünya pazarlarına egemen olmaya başladılar (Pamuk, 2007a, 138). Gelişmeler bu iki ülkeyi sanayi devriminin hemen öncesine gelindiğinde dünyanın önde gelen güçleri haline getirmiş olacaktı. Gerek İngiltere gerek Hollanda, kapitalist birer ekonomi olma yolunda rakiplerine oranla çok daha köklü dönüşümler yaşadılar. İki ülkede de köylülerin lordlara hukukî bağılılığı tamamen kayboldu, Almanya, Fransa ya da İtalya gibi ülkeleri saran iç gümrükler bu iki ülkede kaldırıldı, putting-out çerçevesi içerisinde de olsa, imalat sektörü önemli bir gelişme gösterdi (Harman, 2010, 235).

Aslında ironik bir biçimde Hollanda'nın (aslında Belçika'yı da içerecek biçimde tüm *Aşağı Ülkelerin*) gelişiminde, bu bölgenin 15. yüzyılda siyasî olarak İspanya'ya bağlı olmasının bir rolü vardı. Zanaatkârlar bu sayede İspanya'dan daha ucuza ithal edilen yünleri kullanıp, ürettikleri malları da İspanya'nın denizaşırı kolonilerinde satma olanağına sahip oldular. Karşılığında bu kolonilerden Avrupa'ya akan altın ve gümüşten de önemli bir pay aldılar (Harman, 2010, 197). Nihayetinde boynuz, kulağı 16. yüzyılda geçmeye başladı. Hollanda ziraatı kısa bir sürede büyük bir gelişme gösterdi. Modern ziraat uygulamaları, ileri bir uzmanlaşmanın sonucunda ilk olarak bu ülkenin topraklarında görüldü. Hollandalı köylüler neredeyse tüm üretimlerini pazar için yapmaya başladılar (Güran, 2011, 108). Ziraat alanındaki bu gelişme, denizcilik alanındaki birikimleriyle bir araya gelerek, Hollanda'nın tekelci firmalarının büyük bir ticaret filosuna ve ticaret ağına sahip olmasını

sağladı (Pamuk, 2007a, 138). Sanayi alanında da özellikle Amsterdam'ın kuzeyinde yer alan Zaanstreek adlı sanayi bölgesi muazzam bir atılım yapmaktaydı (Harman, 2010, 233). Ancak elbette, Hollanda'nın İspanya ve Portekiz karşısındaki güçlenmesi, sadece iktisadî faktörlere dayalı değildi. Hollanda ve İngiliz donanmalarının henüz 16. yüzyılın sonlarında İspanya donanmasını yok etmesi, denizlerde İspanya ve Portekiz'in üstünlüğüne ciddi bir darbe vurmuştu (Sander, 2010, 59). Hollanda, bu dönemde Portekiz'in batı Hint Adaları'ndaki kolonilerini ele geçirdi, hatta Brezilya'yı bile tehdit etti (Harman, 2010, 233). Sonuç olarak, Hollanda baharat ticaretinde Venedik'in üstünlüğünü elinden aldı ve Ümit Burnu üzerinden Avrupa'ya taşıdığı baharatlar sayesinde bölgenin en önemli baharat pazarı haline geldi. Ülke bu dönemde memâlik-i mahrûse pazarlarına dahi baharat satışı gerçekleştirmekteydi (Mantran, 1995, 131).

Gerek devlet destekli tekellerinin sürdürdüğü ticaret, gerekse de buna bağlı olarak gelişen finans kesimi sayesinde Hollanda 17. yüzyılın ortalarında Avrupa kıtasının en büyük gücü haline geldi²⁰⁷. Ülke, 16. yüzyıl ile kıyaslandığında ticaret filosunu tonaj olarak on kattan fazla arttırmış, kendisinden sonraki en büyük ticaret filosu olan İngiltere'nin deniz ticaret gücünü üçe katlamıştı (Güran, 2011, 109). Buna karşın, Portekiz ve İspanya'nın sömürgelerine yönelik başarılı ilerleyişini, bunu sürekli kılacak yetkinlikte bir donanma inşası ile bütünleştiremedi (Sander, 1989, 59). Ayrıca ticaret ve finans alanlarının kârlılığı, yatırımcıları sanayiye yatırım yapmaktan geri bıraktırmaktaydı (Pamuk, 2007a, 138). Bu faktörler, İngiltere'nin 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, merkantilist politikaların yardımıyla Hollanda'nın yerini almasına ve Avrupa'nın öncü gücü olmasına neden oldu.

Kıta Avrupasında ulusal monarşilerin yükseldiği bir dönemde, İngiltere'de 1640 - 1680 yılları arasında, büyük oranda 12. yüzyılda başlayan sınıf mücadelelerinin devamı niteliğindeki bir devrim patlak verdi. İngiltere kralı 1649 yılında avam kamarası kararıyla idam edildi, cumhuriyet kuruldu ve *Commonwealth* adını aldı. Monarşinin 1680 yılındaki restorasyonunu takiben II. Charles'ın mutlakiyetçi eğilimleri mücadeleyi yeniden ateşledi. 1688'de kral ülkeden kaçtı ve bir yıl sonra da *Haklar Yasası (Bill of Rights)* parlamento tarafından yayınlandı. Buna göre parlamento izni olmadan vergi alınmayacak, asker toplanmayacak, krallar yasaları kaldıramayacaktı. Yükselmekte olan burjuva sınıfı ile toprak sahiplerinin ittifakının başlangıcı olmasından dolayı *kansız devrim* adını alan (Köymen, 2007, 160) bu süreç, kapitalizmin olgunluk kazanmaya başladığı 19. yüzyılda egemen hale gelecek olan *hukukun üstünlüğü* ve *parlamentar hükümet* gibi ilkelerin ilk kez erken bir dönemde İngiltere'de ortaya çıkması sonucunu doğurdu (Sander, 1989, 69) ve Kıta Avrupasından farklı olarak İngiltere bir anayasal monarşi halini aldı (Güran, 2011, 119). Devrimi izleyen dönemde İngiltere'de

²⁰⁷ Üstelik bu sırada Avrupa genel bir iktisadî durgunluk içerisine girmiş, İspanya'nın içerisine girdiği bunalıma Orta Avrupa'daki yıkıcı savaşlar eşlik etmeye başlamış (Güran, 2011, 124), kıta genelinde nüfus artışı ve ticarî faaliyetler zayıflamış ve kıtada kapitalizmin gelişimi bir anlamda sekteye uğramıştı (Pamuk, 2007a, 133).

ziraat önemli bir gelişme kaydetti. Otlaklar *çitleme* uygulamaları²⁰⁸ ile özel mülk haline geldi, köylüler ücretli işçiler haline gelmeye başladılar ve kapitalist ilişkiler ziraat alanında ciddi bir yaygınlık kazandı. Bunu sanayi üretimi ve kentleşmenin artışı takip etti (Harman, 2010, 234).

Aslında İngiliz tüccarları çok erken bir aşamadan itibaren mesela Baltık ticaretinde Alman kentlerinin Hansa Birliği'ni zorlamaya başlamış, 1553 yılında Rusya ile ticareti sağlayan Rusya şirketini, bunun hemen ardından ise memâlik-i mahruse ile ticareti sürdürmek üzere Levant şirketini kurmuşlar, bunları 1600 yılında kurulan Doğu Hindistan şirketi izlemişti. Bu şirketler, dünya ticaretinde İspanyol ve Portekizlilerin etkisini kırmakta etkili de olmuşlardı (Sander, 1989, 56). 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere'yi dünyada rakipsiz bırakan ve en güçlü ticaret sermayesine sahip olmasını sağlayan ise, bir yandan askerî başarıları²⁰⁹, diğer yandan ise ustalıkla uyguladıkları merkantilist politikalar²¹⁰ oldu.

18. yüzyıla gelindiğinde, Avrupa'nın öncü güçleri olan İngiltere ve Hollanda'nın dışında kalan Avrupa coğrafyasında bazı bölgeler ciddi bir duraklama yaşamaktaydılar: Önceki dönemlerdeki gücünü yitiren İspanya, Güney İtalya ve genel eğilimin aksine serfliğin yeniden güçlendiği²¹¹ Doğu Avrupa. İkinci bir dizi coğrafya ise, bunların yaşadığı ölçüde bir duraklama içinde olmamakla birlikte, iktisadî gelişmişlik açısından İngiltere ve Hollanda'nın gerisinde kaldı: Fransa, günümüz Almanyasının güneybatısında kalan bölge ve Kuzey İtalya. Bu son sayılan bölgelerde her ne kadar Hollanda ve

²⁰⁸ Çitleme ya da diğer adıyla kapatma hareketi, İngiltere'de toprak sahiplerinin serfleri topraklarından sürmeleri, bu toprakları kendi özel mülkiyetleri haline getirmeleri ve Avrupa'nın kuzeyindeki dokuma sanayisinin ihtiyaç duyduğu hammaddeyi elde etmek üzere bu topraklarda hayvancılık yapmaya yönelmeleri idi. Bu sürecin sonucu olarak serfler topraktan tamamen koparak köylere yerleştiler ve İngiltere'de serflik ortadan kalktı (Köymen, 2007, 157).

²⁰⁹ 1640 - 1680 devrimi sürecinde İngiltere orduları İskoçya ve İrlanda'daki ayaklanmaları bastırdıktan sonra, donanması da Hollanda'nın denizlerdeki üstünlüğünü ortadan kaldıracak seferlere girişti ve bunda başarılı oldu (Sander, 1989, 69). İngiltere, 1713-15 Utrecht Barışı'nın ardından Akdeniz'de ve Amerika kıtasında yeni topraklar elde etti, yine bu süreçte İskoçya ile birleşti. (Sander, 1989, 66). Ancak esas olarak 1740-1748 Avusturya Veraset ve 1756-1763 Yedi Yıl Savaşları'nda elde ettiği zafer, Fransa'nın Amerika ve Hindistan'daki topraklarının İngiltere'nin eline geçmesi sonucunu doğurdu (Sander, 2003, 145). Yedi Yıl Savaşları'nın İngiltere açısından en önemli sonucu ise, Fransa ile uzun yıllardır sürdürdüğü mücadeleden kesin bir üstünlükle ayrılması ve bir dünya gücü haline gelmesi oldu. 1755 - 1785 arasında, ele geçirdiği kuzey Amerika ile ticareti üç kat arttı, ayrıca İngiliz egemenliği Hindistan'da hızla genişlemeye başladı (Sander, 2003, 148).

²¹⁰ Merkantilizm, ortaçağda feodal beylerin savaşları finanse etmek amacıyla değerli maden biriktirme alışkanlıklarının bir devamı gibi düşünülebilir. Her ne kadar putting out sistemi ile birlikte kapitalist biçim ve ilişkiler feodal üretim tarzının çeperlerinde gedikler açmaya başlamışsa da, özellikle 16. yüzyıldan 18. yüzyıl sonlarına kadar güçlenen ulusal monarşiler de bu anlamda benzeri bir yaklaşım içinde oldular. Fakat, bu politikanın uygulanmasında kendi aralarında koşulların dayattığı belirli farklılıklar mevcuttu. Portekiz ve İspanya, sömürgelerindeki zengin gümüş ve altın yatakları sayesinde kolaylıkla bu madenlere sahip oldular. Ancak İngiltere ve Hollanda (ve elbette Fransa) için bu zenginliği elde etmenin tek yolu, dış ticaret fazlası vermektir (Güran, 2011, 117). Bu doğrultuda İngiliz devleti bir yandan Hindistan'ın pamuklu ürünlerine karşı kendi pazarını korumacı tedbirlerle kapatıp, sadece hammadde girişlerine odaklanırken, diğer yandan kendi sermayedarlarının mamül malları için Amerika'daki sömürgeleri gibi önemli pazarları kullandı (Pamuk, 2007a, 139). Merkantilist politikalar, bu ülkelerde daha sonraları sanayi sermayesi halini alacak olan sermayenin ve değerli madenlerin birikmesi sonucunu doğurdu (Köymen, 2007, 79).

²¹¹ Bu dönemde Batı Avrupa'da yün dokumacılığının hammadde ihtiyacının karşılanması için ortak mülkiyet altındaki toprakların çitlenmesi ve hayvancılığa açılmasının bir sonucu, batı Avrupa'nın hububat ihtiyacının artması oldu. Bunu doğu Avrupa'dan hububat ithali ile karşıladılar ve doğu Avrupa'da feodal malikaneler kuruldu (Timur, 2014a, 83).

İngiltere ölçüsünde olmasa da, nüfusun giderek artan bir bölümü tarımdan sanayiye yönelmekteydi²¹² (Harman, 2010, 236). Bunlar arasından özellikle Fransa'nın coğrafi konumu, Hollanda ve İngiltere gibi bu ülkenin de dünya ticaretinden yararlanması ve bu ölçüde gelişmesinin yolunu açabilirdi. Fakat, 16. yüzyıl boyunca yaşanan siyasî çalkantılar Fransa'nın İngiltere ve Hollanda ölçüsünde bir gelişme çizgisine ulaşmasına engel oldu (Güran, 2011, 105). Kuzey İtalya'da ise, loncaların gücü karşısında maliyetleri düşürülemeyen İtalyan malları, yerlerini Hollanda, İngiltere ve Fransa mallarına bırakmaktaydı (Güran, 2011, 125).

Son olarak, Devlet-i Aliyye'yi ilgilendiren boyutlarıyla Avrupa'daki gelişmeler söz konusu olduğunda, Çarlık Rusya'nın (1721 sonrasındaki adıyla Rus İmparatorluğu'nun) yükselişi de önemli bir konudur. Avrupa'nın bu en doğu ucunda 15. yüzyıla gelene kadar Avrupa feodalizmi ile büyük benzerlik içinde birbirine eşit konumdaki prenslerin konfederasyonu halinde bulunan *Kiev geleneği*, III. İvan'ın 15. yüzyılın sonunda kendisini tüm Rusların *çarı* ve Bizans imparatoru ilan etmesi sonrasında yerini mutlakiyetçi çarlık idaresine bıraktı. Ruslar, 16. yüzyıl ortaları ve 17. yüzyılın tamamında Don, Dinyeper ve Volga ırmaklarının vadilerinde kontrolü ele geçirdiler ve ardından doğu yönünde egemenliklerini Pasifik Okyanusu'na kadar genişlettiler. 18. yüzyılın ortalarında Baltık Denizi'ne ulaştılar ve yine doğu sınırlarında Bering Boğazı'nı geçerek günümüzde Alaska olarak anılan bölgeyi ele geçirdiler ve bir dönem güneye, Kaliforniya'ya kadar ilerlediler. Bu muazzam coğrafi genişlemenin sonucunda, 17 ve 18. yüzyıllarda hem Devlet-i Aliyye'nin hem de doğusundaki diğer devletlerin kuzey sınırlarında belirgin bir daralma / gerileme meydana getirdiler²¹³. En azından, bu devletler için daha önce mevcut bulunmayan yeni bir tehlike ortaya çıkmış oldu. Bu tehlike, mezkur toplumların hepsinin tarihsel gelişiminde ilerleyen yüzyıllarda önemli bir yer tutacaktı. Öte yandan, Çarlık Rusya'nın coğrafi genişlemesine 18. yüzyılda I. Petro ve Büyük Katerina adlı liderlerinin

²¹² Fransa, 17. yüzyılda feodal beylerin özgürlüklerini tamamen kaldırmış ve monarşinin merkezî otoritesini tam olarak sağlamıştı. Bunu merkezî ve disiplinli bir ordunun kurulması izledi. Fakat 18. yüzyılda İspanya ve Avusturya Veraset Savaşları'nı ve 1756 - 1763 Yedi Yıl Savaşı'nı kaybetmesi sonucunda Kuzey Amerika'daki topraklarının tamamını kaybetti. Batı Hint Adaları, Afrika'daki mevzileri ve Hindistan'daki bazı limanlarını ise korumayı başardı (Sander, 1989, 60, 63, 66 ve 148). Kutsal Roma-Cermen Devleti ise 16. yüzyılda yaşanan iktisadî canlanmadan yararlanamamış ve İngiltere-Hollanda ikilisi karşısında görece bir gerileme yaşamıştı (Güran, 2011, 104). 17. yüzyılda ise, Avrupa'da ulus devletlerin temelleri atılırken, mezhep temelli bir parçalanma ve bunun sonucunda 30 yıl savaşları ile uğraşmaktaydı (Sander, 1989, 60). Bu savaşları sonlandıran ve Protestanların zaferini ilan eden Westphalia Barışı (1648) ile Kutsal Roma Cermen devleti merkezî bir yapı olmaktan biraz daha uzaklaştı. Sayıları 300'e ulaşan Alman prenslikleri büyük oranda bağımsız devletler haline geldiler. Devlet, üye devletlerin onayını almadan vergi veya asker toplayamaz hale geldi (Sander, 1989, 61). Habsburgların yetkileri örneğin Fransa krallarınıninkiler kadar güçlü değildi ve devletin bir ordusu, düzenli geliri ve işleyen bir hükümet mekanizması da yoktu. Fakat, 18. yüzyılda Kutsal Roma Cermen devletini oluşturan devletler arasından Prusya ve Avusturya yükselişe geçti. Wilhelm tarafından kurulan (ve idarecilerin, köylülerini iyi idare ettiklerini görek *junker* adlı toprak sahiplerinin idaresine verdikleri) güçlü Prusya ordusu ve gelişmiş bürokrasisi, toplumsal ilerlemenin temelini oluşturdu. Buna karşın, tüccarların zenginliği ise sınırlıydı (Sander, 1989, 71 - 72). 18. yüzyılın ortalarındaki Avusturya Veraset ve Yedi Yıl Savaşları'ndaki başarılarının ardından Prusya da Avrupa'da önemli bir güç haline geldi (Sander, 2003, 146).

²¹³ Fakat, 18. yüzyılın ikinci yarısına gelene dek Devlet-i Aliyye açısından Avrupa'da asıl düşman Rus Çarlığı değil, Habsburg hanedanı idaresindeki ülkelerdi (Zürcher, 1995, 37).

batılılaşıma girişimlerinin²¹⁴ eşlik etmeye başladığını, Prusya gibi Rusların da bu dönemden itibaren Avrupa siyasetinde etkili bir güç olmaya başladıklarını belirtmek gerekir (Sander, 1989, 74).

Dolayısıyla, 17. ve 18. yüzyıllara gelindiğinde Avrupa’da ticarî kapitalizm, sanayi devrimi atılımını yapacak olgunluğa ulaşmaya giderek yaklaşan bir şekilde ilerlemekteydi. Proto-endüstriyel denilebilecek bir kapitalizm bir yandan bu ticarî kapitalizmin yerini yavaş yavaş alırken, diğer yandan da onunla ortak olmaktaydı (Mantran, 1995, 148). Bu gerçekleşirken, önceleri memâlik-i mahrûse ve Akdeniz üzerinden, temel olarak İtalyan kent devletleri ile Orta Avrupa arasında cereyan eden ticaret büyük oranda okyanuslara yayılmış durumdaydı. Ticaret sermayesinin ilerleyişinin önemli bir sonucu olarak, bu sermaye, dünyanın dört bir yanında karşılaştığı kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin ürünlerini kendi ticaret ağına dahil ederek, tek bir dünya pazar oluşturma yönünde emin adımlarla ilerlemekteydi (Savran, 2011, 39). Ulaşım giderek daha ucuz ve güvenli bir hale geldi, ürünlerin fiyatlarının içinde taşımacılık maliyetlerinin payı da giderek azalmaya başladı (Hourani, 2005, 317) 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde, dünyanın farklı bölgeleri arasında süren ticaret çok büyük oranda Avrupalıların eline gelmiş durumdaydı. Asya baharatları, Güneybatı Asya’ya dahi Avrupalıların gemileri vasıtasıyla taşınmaktaydı. Yemen’in Moha limanında kahve satın alarak İngiltere’ye taşımak üzere bekleyen İngiliz gemileri görmek olanaklıydı (Hourani, 2005, 311).

Siyasî alanda ise kapitalizmin gelişimine koşut olarak her ülkede ulusal monarşiler yükselmekte ve ulus devletlerin temelleri atılmaktaydı. Ulusal monarşileri malî olarak ayağa kaldıran faktör, iktisadî gelişme sonucunda yaşanan nakdîleşme ve merkezî hazinelerin güçlenmesi, bunların merkezî ordular beslemesinin olanaklı hale gelmesiydi. Avrupa’daki gelişmelerin bir diğer önemli sonucu ise, 18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Avrupa’nın batısındaki ve kuzeyindeki ülkelerle dünyanın geri kalanı arasında teknik yetenekler bakımından bir uçurumun ortaya çıkmaya başlamasıydı (Hourani, 2005, 309). Bu gelişmelerin tümünün memâlik-i mahrûsedeki iktisadî ve sosyal atmosfer ile Devlet-i Aliyye üzerinde önemli etkileri oldu.

1.3.1.2. Ziraat Alanında Dönüşüm

Avrupa’daki gelişmelerin sonucunda bir yandan Devlet-i Aliyye bu siyasî sistem dahilindeki merkezî konumunu yitirirken, diğer yandan da içeride idarî yapıda bu döneme damgasını vuran adem-i merkezîleşmeye koşut bir biçimde, üretim ve ticaret alanlarında merkezî idarenin etki alanının görece olarak dışında kalan ve oluşan yeni dünya ekonomisi ile bütünleşme gösteren bazı kesimler ortaya çıktı (Küçükkalay, 2007, 22).

²¹⁴ Rusya 1. Petro döneminde kendisini Avrupa’nın bir parçası haline getirecek yenilikler gerçekleştirdi. Hem bu hükümdar hem de kraliçe Katerina, askerî ve idarî alanda amaçladıkları reformları gerçekleştirmelerinde yönlendirici olmaları için Flemenk, Alman ve İngiliz teknisyenleri Rus Çarlığı’na gelmeye teşvik etmişlerdi (Sander, 1989, 74). Petro’nun reformlarının sonucunda gerçekleşen “Avrupalılaşıma”, siyasî alanda da 1686 yılında Rus Çarlığı’nın Avrupa monarşileri tarafından Devlet-i Aliyye karşısında oluşturulan askerî ittifaka davet edilmesi ile kendisini gösterecekti (İnalçık, 2017b, 266 - 277).

Bir bütün olarak bakıldığında, memâlik-i mahrûsede 16. yüzyıl başlarında belirgin bir nüfus artışı ve iktisadî faaliyetlerde bir genişleme meydana geldi. Bu gelişmenin boyutunu, bu süreçte Anadolu eyaletlerinde vergi mükelleflerinin sayısının iki katına çıkmış olmasından anlamak olanaklıdır (Kasaba, 1993, 18). Zikredilen bu genişleme sayesinde, daha önceleri ziraî faaliyetin yapılmadığı alanlarda üretim başladı ve ziraî ürün artışı, 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar nüfus artışından daha yüksek seyretti. Yine bu genişlemenin sonucunda, artık kırsal kesimden kentlere yeterli gıda maddesi akabildiği ölçüde, kent nüfusunun ziraî faaliyetleri de azaldı. Nihayetinde kent nüfusunun iktisadî faaliyetleri içerisinde zanaat üretiminin payı arttı. Ayrıca, ziraat üretiminin artan oranda pazar için yapılmasının bir sonucu olarak köylülerin elinde nakit bulunmaya başladı ve bunların kentlerde üretilen ürünlere yönelik talebinde de artış meydana geldi. Üretimdeki bu çok boyutu canlanma, ticaret üzerinde de olumlu etkilerde bulundu. Hem Akdeniz’de sürdürülen ticarî faaliyetlerde hem de kuzeyde, Avrupa’nın doğusundaki ülkelerle olan ticarete belirgin artışlar meydana geldi (Pamuk, 2007a, 109).

Fakat, bu canlanma eğilimi henüz 16. yüzyılın sonlarında yerini bir bunalıma bıraktı ve bu bunalım, Avrupa genelindekine benzer bir biçimde memâlik-i mahrûsede de 17. yüzyıl boyunca sürdü, 18. yüzyılın başındaki iktisadî refah artışı hariç tutulursa 18. yüzyılın ikinci yarısında da devam etti ve tüm sektörlerdeki üretimde belirli bir azalma meydana geldi (Tabakoğlu, 2010, 262). Nüfus da aynı dönemde savaşların ve hastalıkların etkisi ile azaldı. Memâlik-i mahrûsede toplam nüfus bu dönemde 25 milyon dolayındaydı ve Avrupa nüfusu ile kıyaslandığında hem düşük bir düzeydeydi, hem de askerî ve iktisadî anlamda bazı sorunlar doğurmaya başlamıştı (Zürcher, 1995, 23 - 24).

17. yüzyılda ziraî üretim alanındaki temel mesele, 16. yüzyılın başlarından itibaren yeni toprakların ekime açılması sonucunda meydana gelen üretim artışında sona gelinmesiydi. Artık verimli toprakların sınırına gelinmişti ve üretimi eldeki topraklarda daha verimli bir hale getirecek teknik yenilikler de meydana gelmiş değildi (Pamuk, 2007a, 110). Bu durum köylü reayanın bir kısmının topraksız kalması sonucunu doğurarak çiftbozanlığın artmasına neden oldu. Örneğin, Ankara Sancağı’nın bazı yerlerinde 16. yüzyıl ortalarında çok kalabalık sayılabilecek olan bazı yerleşimler 1760’a gelindiğinde tümüyle boşalmıştı (Faroqhi, 1993, 253). Çiftbozan reayanın bir bölümü nüfusun daha az olduğu yerlere göç etti ve buralarda yeniden ziraî faaliyete yöneldi. Bir bölümü ise konar-göçer oldu. Ancak önemli bir kısmı da kentlere yerleşmeye çabaladı. Bu son grubun bazıları vakıflar tarafından finanse edilen medreselere girerek ilmiyye zümresine dahil olmanın yollarını aramaya başladılar (Pamuk, 2007a, 128).

Dönem, aynı zamanda timar sisteminin merkez maliyesinin ihtiyaçları doğrultusunda belirli bir tempoda tasfiye olduğu bir dönemdi. Timarlıların taşrada görmüş oldukları güvenlik fonksiyonunu ikame etmek üzere her yerel idarecinin kendi bölgesini koruyacak askerî birlikleri oluşturmakla

yükümlü kılınmasına karar verildi²¹⁵ (Faroqhi, 1997, 63). Böylelikle, topraksız kalan köylülerin diğer bir bölümü de bu amaçla oluşturulan *sekban bölükleri* adı verilen birliklerde paralı asker (*levant*) olarak görev yapmaya başladı²¹⁶ (Pamuk, 2007a, 128). Bu yeni grupların sayısı zamanla arttı. İlginç bir biçimde, bunların silahlı birlikler olarak kullanılmasına koşut olarak reayanın silah edinme yasağı da gevşetildi, bu türden ateşli silahlara sahip olmak daha kolay bir hal aldı ve özellikle Anadolu’da tüfek üretimi yaygınlaştı. Devlet-i Aliyye ordusunun seferde olmadığı senelerde kendilerine ödeme yapılmadığından, artık silaha kolay erişebilen levantler para bulabilmek için reaya üzerinde baskı oluşturmaya, bunlardan kanunî olmayan ödemeler talep etmeye başladılar (İnalcık, 2017a, 6). Ayrıca levantlerden meydana gelen kitleler birbirleri ile zaman zaman büyük boyutlara da ulaşan çatışmalara da girdiler. Urfa (1599) ve Ankara (1603) kentlerini kısa bir süreliğine de olsa işgal edecek kadar ileri gittiler (Faroqhi, 1997, 64). Bu tabloya, özellikle Karayazıcı ve Kalenderoğlu isyanı gibi olaylarda (Emecen, 1999, 46) topraklarını kaybetmiş olan timarlı sipahilerden bazılarının eşkiyalık yapmaya başladığını da eklemek yerinde olur (Yediyıldız, 1999, 501). Yine bu dönemde malî açıdan yeterli güce sahip olup, kalabalık sekban birlikleri besleyebilen bazı sancakbeyi ve beylerbeyiler, devlete karşı isyana kalkıştılar.

Bu hareketlere ve bunların 17. yüzyılda zaman zaman oldukça kitlesel bir hal alan isyanlarına genel olarak *Celâlî isyanları* adı verilir. Bunların ateşli silah kullanmaları, köy ve kentlerdeki halkın bunlara karşı koymasını da olanaksız hale getirdi ve *büyük kaçgun* adı verilen göç hareketini doğurdu (Pamuk, 2007a, 129). Dolayısıyla, ziraî üretime kıyasla nüfusun fazla olmasından doğan bu hareketler, nihayetinde ziraî üretimi büyük zararlara uğrattılar (Akdağ, 1979, 460).

Kırsal alanda güvenliğin kaybolmasının önemli bir sonucu da, çift-hane sisteminin bel kemiğini oluşturan raiyyet çiftliklerinde üretimi sürdüren köylülerin göç etmesi ile birlikte, bu arazilerin askerî zümrenin belirli kesimleri tarafından tapu edinmek suretiyle özel mülk haline getirilmesi oldu²¹⁷. Fakat bu, hububat yetiştirilen mirî arazilerin özel mülk haline gelmesinin tek yolu değildi. Timar sisteminin ortadan kaldırılmasına koşut olarak, önceleri iltizam, ardından da malikâne sistemlerinin

²¹⁵ Bu birlikler, mahalli olarak ifa edecekleri güvenlik fonksiyonlarının yanı sıra asıl olarak ileride de izah edileceği üzere merkezî ordunun artan tüfekli asker ihtiyacını karşılamak amacıyla kapıkulu askerlerine takviye olarak düşünülmüşlerdi (İnalcık, 2017a, 6).

²¹⁶ Aslında levant adı verilen bu birlikler Anadolu’da uzun süredir mevcuttu. Bunlar, 17. yüzyıldan önce de güvenlik riski yaratmaktaydılar. Ayrıca şehzadeler arasındaki taht mücadelelerinde isyan durumundaki şehzadelerin saltanatı ele geçirmek amacıyla devlet merkezindeki güçlere karşı oluşturdukları birlikler (*yevmîler*) bunlardan müteşekkildi (Akdağ, 1979, 468).

²¹⁷ Faroqhi (1993), Kayseri’de 16. yüzyılın sonlarına ait belgelerde *mülk tarla* olarak adlandırılan bir kategoriye denk geldiğini, bu dönemde mülk tarlaların, incelediği 156 arazinin 11’ini oluşturduğunu, 17. yüzyılın sonunda ise aynı bölgede en sık görülen tarla türünün mülk tarla olduğunu belirtir. Her ne kadar mülk tarlalar 16. yüzyılda da var olsa da, 17. yüzyıla gelindiğinde artık devlet bunları engellemeye çalışmamaktaydı (Faroqhi, 1993, 324 ve 326).

yaygınlaşması sonucunda a'yân ve ağa çiftlikleri ortaya çıktı²¹⁸ (İnalcık, 1993a, 314). 17. yüzyıl ile beraber çiftlik kelimesi de daha çok bu türden büyük ziraî işletmeleri ve malikâneleri ifade edecek bir anlam kazandı (İnalcık, 1993a, 313).

Timar sisteminde ziraî ürünlerin pazara götürülüp satılmasının karşılaşılan bir uygulama olduğundan, ancak genel itibariyle üretimin köylüden vergi vb yollarla çekilen kısmının timarlı sipahi ve onun kapı halkı tarafından tüketildiğinden yukarıda bahsedilmişti. Mültezimler ise, artan ürün fiyatlarından da yararlanarak, devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirebilmek amacıyla elde ettikleri ziraî fazlalığı nakde çevirmek üzere pazara yöneldiler, zira bu ürünlerin özellikle kıyı bölgelerine yakın yerlerde üretilenleri, giderek artan bir biçimde dış satıma da konu olmaktaydı (Pamuk, 2007a, 124). Bu durum devletin malî alandaki çıkarları ile de doğru orantılıydı.

Fakat bu gelişme, Doğu Avrupa'dakinin²¹⁹ aksine memâlik-i mahrûsede ziraî alanda üretim ilişkilerinde büyük bir değişime yol açmadı. Çift-hane sistemini oluşturan yapı, bu değişime karşın yerinde kalmayı sürdürdü (İnalcık, 1998c, 24). Bunun yerine a'yân, tüccar ve mültezimler köylülere üretilen artık ürünün giderek artan bir kısmına el koymaya çalışmakla yetindiler. Çiftlik sahibi olarak anılan kesimler, üretimin daha yüksek verim sağlayabilecek tarzda yeniden örgütlenmesi ile ilgilenmediler²²⁰ (Keyder, 1998, 5 ve 12) (Karaman ve Pamuk, 2010, 601). Toprakları ele geçiren askerî zümrenin daha üst düzey mensupları ise, zaten bu tür bir iş yapabilecek durumda değillerdi, çünkü toprakların çok uzağında mukimdirler (İnalcık, 1998c, 25). Plantasyon niteliğine sahip ziraî işletmeler ise sadece 18. yüzyılda Avrupa'dan gelen talebin ticaret devriminin sonucunda çok arttığı bir dönemde genellikle a'yânın elindeki topraklar içerisinde, fakat çift-hane kapsamında olmayan mevat arazilerde yaygın olarak görülmekteydi (İnalcık, 1998c, 25).

1.3.1.3. Zanaat ve Ticarete Yaşanan Gelişmeler

17. yüzyıl başındaki iktisadî bunalımın kentler üzerinde doğrudan bazı etkileri oldu. Zanaat üretimi genel olarak zayıfladı ve işsizlik arttı (Pamuk, 2007a, 111). Ayrıca ziraî üretimin esas olarak kırsal ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılmasına koşut olarak kentli nüfus yeniden ziraat ile uğraşmaya

²¹⁸ İleride görüleceği üzere, malikâne türünden çok uzun süreli iltizamları alanlar dahi ziraî üretimin yapıldığı arazilerin yakınında değil, büyük çoğunlukla İstanbul gibi kentlerde mukim askerî zümre mensuplarıydı. Bunlar, elde ettikleri büyük arazilerin işletmesini mahallî unsurlara ilzam ettiler. A'yân vb türden yerel unsurların çiftlikleri, bu türden bir ilişki sonucunda yaygınlaştı (İnalcık, 1998c, 24).

²¹⁹ Önceki paragraflarda Batı Avrupa'da kapitalist ilişkilerin gelişimine koşut olarak Doğu Avrupa'da feodal ilişkilerin yeniden güçlendiği ifade edilmişti. Bu durum, Doğu Avrupalı serflerin bu dönemde daha büyük bir baskı altına girmelerine, üzerlerindeki yükün daha da artmasına neden olmuştu. Toprak sahipleri feodalizmin çözülmesini durdurarak, eski ayrıcalıklarını yeniden kazandılar. Bir yandan batıya mal satmaya gayret ederken, diğer yandan da ellerindeki ziraî arazilerden daha yüksek getiri elde etmeye yöneldiler, yani ziraî işletme ile doğrudan ilgilenmeyen feodal beyler (*Grundherrschaft*) olmaktan çıkarak ziraî ürünlerin ticaretine yönelen işletmelerin sahipleri (*Gutherrschaft*) haline geldiler (Keyder, 1998, 5).

²²⁰ Bunda müsadere tehlikesi de önemli bir faktördü. Zenginleşmiş bir ziraî işletme ne kadar büyürse, müsadere edilmesi riski de o kadar artardı (Keyder, 1998, 12).

başladı. Dolayısıyla kent ve kır arasındaki iş bölümü yeniden daha sınırlı bir hal aldı (Pamuk, 2007a, 160).

Avrupa'daki gelişmelerin de zanaat ve genel olarak imalat faaliyetleri üzerinde bazı etkileri oldu. Başlarda, Avrupa'dan ithal edilen ürünlerin zanaatkârları yoğun bir biçimde etkilediği söylenemez. Dışarıdan gelen malların çoğu halen askerî zümrenin lüks tüketimine yönelikti ve sınırlı bir miktardaydı. 18. yüzyılda dokuma alanından örnek vermek gerekirse, memâlik-i mahrûseye giren lüks yünlü dokumalar, içerideki üretimin %1'i kadardı ve bu miktar dahi, içerideki üretimle rekabet halinde olmayan ürünlerden müteşekkildi (Pamuk, 2007a, 164).

Ancak memâlik-i mahrûse zanaatkârları sattıkları malların fiyatlarının belirlenmesinde mahallî idarecilerden izin almak zorundaydılar ve bu durum hammaddeye ödeyebilecekleri miktarı da sınırlamaktaydı. Bir ölçüde bunun da bir sonucu olarak memâlik-i mahrûse zanaatkârları ile Avrupa'daki üreticilerin hammadde konusundaki rekabetinin kazananının, bunlara daha yüksek fiyatlar öneren Avrupalılar olması²²¹, özellikle de Avrupa ile ticaretin hızlandığı limanların hinterlandında kalan kentlerdeki loncalar açısından sorunlar doğurdu²²² (Pamuk, 2007a, 126 - 127). Sadece hammaddeler değil, bu dönemde gıda maddeleri dahi daha yüksek fiyatla satılacakları Avrupa pazarlarına kaçabildiler. Hububat ve canlı hayvan (koyun) buna örnek verilebilir (Akdağ, 1978, 197).

Binaenaleyh, bazı zanaat alanlarında gerileme yaşandı. Bursa'da ipekli dokumacılık, Filistin'de bulunan Safed'de ve Selanik'te yünlü dokumacılık bu durumun örneklerindendir. Yine de aynı dönemde Bulgaristan'da aba üretimi ve Ankara'da sof üretimi gibi bazı kolların gelişme gösterdiğini de eklemek gerekir (Faroqhi, 1993, 2 ve 4).

Öte yandan, 17. yüzyıldaki bunalımın kırdan yarattığı etkiler de kentleri ve zanaat üretimini etkiledi. Kentler, toprağından kopmuş köylülerin yığıldığı yerler halini aldı. Özellikle İstanbul'a bu dönemde hem Anadolu'dan hem Balkanlar'dan Devlet-i Aliyye idarecilerini kaygılandıracak büyüklükte bir göç hareketi başladı (İnalçık, 2017a, 8). Bunun sonucunda kırsal kesimden kentlere gelen pek çok kişi, daha önceleri kırsal alanlarda ziraî faaliyetin yanısıra sürdürdükleri (ya da bazı durumlarda kentlere geldikten sonra öğrenmeye çalıştıkları) üretim faaliyetlerini kentlerde yapmak isteyince, loncaların itirazı ile karşılaştılar²²³ (Yi, 2017, 84). Buna rağmen esnaf ve zanaatkâr sayısında belirgin bir artış

²²¹ Avrupa'da ilgili başlıkta ele alındığı şekliyle meta üretiminin yaygınlaşması, buradaki üreticilerin hammaddeye gereksinimini arttırmıştı. Fakat daha da önemlisi, bunların mezkur girdilere memâlik-i mahrûse üreticilerinden daha yüksek fiyat önerebilmesini sağlayan bir faktör de bu ülkelere denizaşırı sömürgelerden taşınan değerli madenlerdi (Akdağ, 1979, 175).

²²² Gerçi hammadde darlıkları savaşlar nedeniyle de ortaya çıkabilmekteydi. Örneğin İran ile Devlet-i Aliyye arasındaki savaşlar sürerken meydana gelen ham ipek teminindeki sıkıntıların bir sonucu olarak 16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyılda Bursa'da ipekli dokuma sanayii gerilemişti (Pamuk, 2007a, 160).

²²³ Buna örnek olarak şerbet yapımcıları loncasına üye olmayan Ömer adlı birisinin dükkan açmasına loncanın itiraz ederek mahkemeye başvurusu gösterilebilir (Yi, 2017, 84).

yaşandı. Bu noktada, bu tür faaliyetlerle rekabete giren işportacılık gibi faaliyetlerin de arttığını, ayrıca 17. yüzyılda askerî zümre mensuplarının giderek artan bir oranda loncalarda görülmeye başladığını da eklemek gerekir (Yi, 2017, 89). Oysa geçim olanaklarının ve talebin gelişimi bu nicel artışın gerisindeydi (Tabakoğlu, 2010, 338). Üstelik, ziraî ürün fiyatlarındaki artışların zanaat ürünlerindeki fiyat artışlarından daha yüksek olması da zanaatkârların aleyhine bir etki doğurmaktaydı (Pamuk, 2007a, 125).

Bu dönemde göçün meydana getirdiği etkilerin yanısıra isyanlar ve uzun süren savaşlarda nitelikli işgücünün bir kısmının kaybedilmiş olması da zanaat üretimi üzerinde olumsuz etkiler doğurdu. Bursa örneğinde 17. yüzyılın başlarında bazı atölyelerde tezgah sayılarının azalmasının, bazı atölyelerin ise tamamen kapanmasının nedenlerinden birisi de buydu (Tabakoğlu, 2010, 261). Ayrıca savaşlar, yol açtıkları maliyet nedeniyle de bazı olumsuz sonuçlar doğurmaktaydı. Devlet-i Aliyye ordusunun ikmal sistemi her ne kadar çok iyi işlev görse de, bir yandan geçtiği yerlerdeki köylülerin (çoğunlukla avâriz şeklinde) elindeki ürüne el koymasının yanı sıra, ordunun peşi sıra taşınan zanaatkârlara da çoğu kez masraflarını çıkarabilecekleri düzeyin altında ödemeler yapılmaktaydı (Faroqhi, 2016, 22 - 23).

17. yüzyılda yaşanan genel durgunluğa ve bahsedilen bu sorunlara karşın, bazı üretim kollarında gelişme de yaşandı. Avrupa'dan gelen talebin de etkisiyle İç Ege'de halı dokumacılığının gelişmesi buna örnek gösterilebilir (Tabakoğlu, 2010, 259) Ancak büyük boyutlu imalat işleri genel itibariyle henüz 16. yüzyıldan itibaren devlet tarafından kurulmaktaydı. Tophane, Baruthane, Tersâne-i Âmire gibi kuruluşlar bunlardandır (Seyitdanlıoğlu, 2009, 57). Benzer şekilde madencilik alanındaki gelişmeler de devletin ihtiyaçlarına koşut idi. 17. yüzyılın sonlarında Devlet-i Aliyye'nin para basımı ile ilgili politikalarının bir sonucu olarak Rumeli ve Anadolu'da daha önceleri terk edilmiş pek çok maden ocağı yeniden kullanıma açılmış, bazı yerlerde yeni maden ocakları kurulmuştu (Tabakoğlu, 2010, 265).

Üzerinde durulması gereken bir başka husus ise, imalat faaliyetlerinin Kuzeybatı Avrupa örneğine benzer bir biçimde lonca sisteminin etki alanı dışına çıkıp çıkmadığı konusudur. Özellikle Batı ve Orta Anadolu'da imalat sektörünün gelişiminde 17. yüzyıl öncesinde dahi putting-out sistemine benzer yapıların varlığından söz etmek olanaklıdır. Özellikle Hamid Sancağı ve Bursa gibi yerlerde bu türden, tüccarların köylülere hammadde sağlayarak kendi hesaplarına üretim yaptırdıkları örnekler mevcuttu (Faroqhi, 1993, 191). Benzer örnekleri batı ve orta Anadolu'da (Faroqhi, 2003, 25) ya da Selanik-Makedonya taraflarında (Genç, 2007, 235) da görmek olanaklıydı Diğer bir örnekte Biladü's-Şam'daki Fransız tüccarların pamuk talebindeki artış, bölgedeki yerli tüccarların ilgili loncaı by-pass ederek doğrudan eğrilmiş pamuk üreticilerine yönelmeleri sonucunu doğurdu (Cohen, 2001, 187). Fakat putting-out sisteminin memâlik-i mahrûsede lonca sistemini by-pass etmesi, Kuzeybatı Avrupa'da olduğu şekliyle yaygınlaşmadı (Pamuk, 2007a, 161). Böyle bir gelişmenin olması için, ihracatın gelişmesi, memâlik-i mahrûse ürünlerinin satılabileceği dış alemin sınırlılığı söz konusu olduğundan ihracatın gelişimi için de devlet tarafından desteklenen faal bir merkantilist politika

gerekirdi. Oysa Devlet-i Aliyye önceki. Başlıklarda da belirtildiği gibi bunun aksi istikametteki provizyoncu bir iktisat politikasını çok uzun süredir devam ettirmekteydi. Dahası, bu türden, üretimi devletin kontrol edebildiği kadim üretim merkezlerinin dışına taşıma girişimleri ağır bir biçimde (müsadere, kürek cezası, işyerinin yıkılması vb) cezalandırılmaktaydı (Genç, 2007, 233 ve 235). Dolayısıyla memâlik-i mahrûsede daha çok İtalyan kentlerine benzer bir durum söz konusuydu ve zanaat üretimi genel olarak lonca sisteminin içinde kalmayı sürdürdü (Tabakoğlu, 2010, 258). Arap eyaletlerinde, Kudüs gibi kentlerde loncalar 19. yüzyılın başlarına kadar etkilerini korudular (Cohen, 2001, 177).

Genel olarak bakıldığında bu dönemde her ne kadar İngiltere'nin çuha türü kumaşları gibi ürünler henüz 16. yüzyılın sonları gibi erken bir dönemde memâlik-i mahrûse pazarlarına girmişse de, 18. yüzyılın sonlarına gelene kadar memâlik-i mahrûsedeki zanaat üretiminin Avrupa'nın mamûl mallarının rekabetine yenilmemiş olduğunu vurgulamak gerekir²²⁴ (Pamuk, 2007a, 160). Hatta, dokuma üretimi başta olmak üzere, 19. yüzyıla kadar memâlik-i mahrûsedeki zanaat/imalat üretimi içerideki ihtiyacı çok büyük oranda karşılayabilen bir durumdaydı (Panza, 2014, 149).

18. yüzyılın başları, pek çok Anadolu kentinin Celalî isyanlarından doğan kayıplarını telafi ettiği bir dönemdi (Küçükcalay, 2007, 21). Kentlerdeki zanaat ve imalat faaliyetleri de bu arada önceki yüzyıla kıyasla bir düzelme içerisine girdi. Özellikle pamuklu ve yünlü dokumacılıkta pek çok kentte yeni üretim merkezleri kuruldu (Pamuk, 2007a, 160). 18. yüzyılda İstanbul nitelikli ipekli dokumacılık alanında önemli bir merkez haline geldi ve hatta Bursa'nın yerini aldı. Şam da aynı dönemde önemli bir ipekli dokuma merkezi olarak ön plana çıkmaktaydı (Tabakoğlu, 2010, 259). Filibe'de aba üretimi önemli bir gelişme gösterdi ve hem memâlik-i mahrûse içinde hem de dışarıya yönelik ticarete konu oldu (Kütükoğlu, 1999, 628 - 629). Bunlara ek olarak İstanbul, Halep ve Tokat gibi pamuklu dokumacılığın daha önceleri gelişmiş olduğu yerlerde de üretim hacminde önemli artışlar meydana geldi (Tabakoğlu, 2010, 261). Sakız Adası da dokumacılığın bu süreçte geliştiği yerlerdendi (Küçükcalay, 2007, 24).

Madencilik alanında 18. yüzyılın ikinci yarısında Sofya'da üretim önemli bir düzeye ulaştı, hatta bölgedeki orman varlığını tehlikeye düşürecek kadar arttı. Girit adasında sabun yapımının gelişmesi de bu dönemde meydana geldi. 18. yüzyılın başlarında adada sadece bir kaç sabun imalathanesi varken, yüzyılın ortalarına doğru bu sayı on kattan fazla bir artış gösterdi (Genç, 2007, 214 - 215).

18. yüzyılın sonlarındaysa bu konjonktür, özellikle sıklaşan ve devletin genelinden kayıplarla ayrıldığı savaşların da etkisi ile (Genç, 2007, 221 - 223) tersine dönmeye başladı. Tüm alanlarda, örneğin Ankara'daki sof üretimi, Bursa'daki dokumacılık sektörleri ya da Girit'teki sabun üreticiliğinde, vergi gelirlerindeki azalma ile de kendisini gösteren bir daralma meydana geldi. Sofya bölgesindeki demir

²²⁴ Buna karşın, tüm bu süre zarfında Avrupa kıtasında yaşanan teknik gelişmeler, memâlik-i mahrûsedeki üretimin buradakine kıyasla teknik olarak geriye düşmesine neden olmaktadır. Örneğin savaş aletleri üretiminde, top üretimi ele alındığında Avrupalıların bu dönemde teknik olarak çok daha ileride olduğu görülür (Tabakoğlu, 2010, 265).

üretimi de bu dönemde tamamen durdu (Tabakoğlu, 2010, 262 ve 266). Saraçlık faaliyeti gibi bazı alanlarda zaaflar ortaya çıktı (Kütükoğlu, 1999, 637).

İçerideki ticarî faaliyetlere bakıldığında, henüz 16. yüzyılın sonlarından itibaren Celali İsyanları ve savaşlar nedeniyle devletin iç güvenliği tesis etmekte yetersiz kalışının, özellikle Anadolu'daki kentler arasında sürdürülen ticaret üzerinde olumsuz etkiler doğurduğu görülür (Faroqhi, 2003, 17). Fakat, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu ticaretin belirli bir toparlanma içine girmiş olduğu da düşünülebilir (Faroqhi, 2011, 177). Dış ve transit ticarete ise, Avrupa monarşilerinin merkantilist politikalar uygulamaya başlamalarının, Devlet-i Aliyye'nin 17. yüzyıl öncesinde iktisadî ve siyasî amaçlarla kendi lehine bir politika olarak başlattığı ahidnameler ve daha genel olarak da Devlet-i Aliyye'nin ithalatı ve mal bolluğunu önceleyen iktisat politikaları (provizyonculuk) ile birleşerek, bu dönemde memâlik-i mahrûse tüccarı karşısında Avrupalı tüccarların ciddi bazı avantajlar elde etmeleri sonucunu doğurdu (İnalcık, 2003, 144). Her ne kadar yukarıda da ifade edildiği üzere 19. yüzyılın ilk çeyreğine gelene kadar memâlik-i mahrûse pazarları henüz Avrupa kökenli malların işgaline uğramamış (Pamuk, 2007a, 139) ve memâlik-i mahrûsenin ithalatı henüz ihracatından daha düşük bir düzeyde seyretmiş (Tabakoğlu, 2010, 294) olsa da iç pazarlarda Avrupa'dan gelen mamül mallar giderek artan bir yoğunlukta yer almaya ve içerideki mallarla rekabet etmeye (Akdağ, 1979, 175), Avrupalıların memâlik-i mahrûseden hammadde satın alıp mamül mal satmaları biçimine bürünmeye başlayan ticarî ilişkiler de yerleşik bir hal almaya başladı (Tabakoğlu, 2010, 294).

Avrupa'nın merkantilist politikalarının yanı sıra okyanuslardaki keşifleri de memâlik-i mahrûse ticareti üzerinde bazı etkiler doğurdu. Hindistan'dan gelen malların izlediği yolun 17. yüzyıl başlarından itibaren memâlik-i mahrûse yerine okyanuslara yönelmesi, İran ve Biladü's-Şam üzerinden gerçekleştirilen kervan ticaretine darbe vurdu (Pamuk, 2007a, 162). Doğu-batı yönlü ticarete ön plana çıkan ve emporium niteliği taşıyan kentler, özellikle Halep ve İskenderiye gibileri bu durumdan olumsuz etkilendiler (Mantran, 1995, 139).

Fakat bu etki bir yanıyla kısmî idi, çünkü İran Körfezi ve Kızıldeniz'de ticaret (hele ki bir anda) durmuş değildi. Üstelik, mal bazında bakıldığında da bu durum en çok baharat ticaretini ilgilendirmekteydi (Mantran, 1995, 139). Kaldı ki, André Raymond'un bulguları, Mısır üzerinden Akdeniz'e yönelen kahve ticaretinin bu dönemde güçlendiğini, dolayısıyla Akdeniz ticaretindeki gerilemenin sanıldığından daha az olabileceğini gösterir²²⁵ (Faroqhi, 1993, 2). Benzer biçimde, ticaret yollarının değişiminin Anadolu'ya etkisi de sanıldığı kadar fazla değildi. Portekiz'in buraya yönelik ticaret üzerindeki olumsuz etkilerine karşın, 16. yüzyıl boyunca Hindistan ve Endonezya'dan Halep, Kahire, İstanbul ve Bursa gibi kentlere baharat ithali de sürdü. 1590'da örneğin, Venedikli tüccarlar

²²⁵ Bu dönemde kahve Aden ve Yemen'den ihraç edilir, İstanbul'a ve Avrupa'nın farklı kentlerine satılırdı. Bu ticaret, baharat ticaretinden doğan kayıpları bir ölçüde de olsa azaltmış olmalıdır. Fakat bu ürünün 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Amerika kıtasından gelen kahve ile rekabete girdiği de unutulmamalıdır (Mantran, 1995, 131 ve 150).

İstanbul'dan baharat satın almayı sürdürmekteydiler (İnalcık, 2003, 133). Genç (2007), 16. yüzyılın başında kesintiye uğrayan transit ticaretin Devlet-i Aliyye'nin aldığı tedbirler sayesinde canlandığını, bu yüzyılın kalanında Hindistan kaynaklı ticareti Portekiz ve memâlik-i mahrûsenin yarı yarıya paylaştığını belirtir (Genç, 2007, 212).

Doğu-Batı ticaretinin Akdeniz ayağında da 17 ve 18. yüzyıllarda önemli değişimler yaşanmaktaydı. Kuzeybatı Avrupa devletleri Hollanda, İngiltere ve Fransa'nın güçlenmesine koşut olarak Venedik gibi İtalyan devletlerinin Doğu Akdeniz ticaretindeki üstünlüğü sona erdi ve mezkur devletlerin kendi aralarındaki rekabet Doğu Akdeniz ticaretine damga vurmaya başladı²²⁶ (Pamuk, 2007a, 163). Bu durum aslında 17. yüzyıldan itibaren bu üç ülkenin dünya pazarları için kendi aralarında yaşadıkları rekabetin bir yansımasıydı. Bu ülkelerin tamamı Doğu Akdeniz ticaretinde bu dönemde etkili oldular. Özellikle İngiltere'nin *Levant Company* (Levant Şirketi) adlı kuruluşu bu anlamda önemliydi (Pamuk, 2007a, 139). Bu rekabetin 18. yüzyıldaki galibi ise (1789'a kadar) Fransa oldu (Quataert, 2006, 951 - 952). Hollanda'nın bu dönemde güç kaybetmesi, İngilizler açısından ise asıl odağın Kuzey Amerika'daki sömürgeleri olmaya başlaması, Marsilya'da mukim Fransız tüccarları mezkur pazarın en etkili unsurları haline getirmişti (Pamuk, 2007a, 163). Ancak, 19. yüzyılın arefesinde bu üstünlüğü İngiltere ele geçirecek ve uzunca bir süre elinde tutacaktı.

Bu dönemde memâlik-i mahrûsenin Akdeniz ticaretinin yoğun olarak yapıldığı kentleri arasına, 17. yüzyıl öncesinde hiç bir özel önemi olmayan (Faroqhi, 2016, 19) İzmir de katıldı ve kent kısa sürede önemli bir gelişme gösterdi. 16. yüzyılın ortaları itibariyle 3.000'in altında olan nüfusu 17. yüzyılda 90.000'i buldu. İran'dan gelen ham ipek, Ankara sof ipliği ve Batı Anadolu'da üretilen pamuk gibi Avrupa'daki tekstil üretimi için önemli hammaddeler 17. ve 18. yüzyıllarda İzmir limanından Avrupa'ya çıkış yaptılar. Bursa'da ipekli dokumacılığın gerilemesi de İzmir'e daha fazla ticaret malı akması sonucunu doğurdu. Bu dönemde İzmir Halep'in daha önceki dönemlerde ticarete üstlendiği fonksiyonu da büyük oranda devralmıştı. Sadece kentin kendisi değil, hinternaldı da önemli bir dönüşüm geçirdi. Avrupalı tüccarların etki alanı çevre köylere kadar genişledi ve bunun sonucunda ticarî tarım gelişti. 18. yüzyılda görünür hale gelen bu gelişmenin tohumları, çok daha öncesinde atılmıştı. Buna karşılık Devlet-i Aliyye bu duruma müdahale etmedi. Hatta henüz 17. yüzyılın başlarında pamuk ekiminin üzerindeki kısıtlamalara son verdi (Faroqhi, 1993, 150 - 151). Kent, giderek hinterlandı ile birlikte dünya ticaretinde önemli bir ortak halini aldı. Memâlik-i mahrûseden

²²⁶ Venedik'i Akdeniz ticaretinde zayıflatan başka faktörler de vardı. 17. yüzyılın başlarında Girit Adası'nın ele geçirilmesi için Devlet-i Aliyye'nin giriştiği uzun savaş, memâlik-i mahrûseye yerleşmiş durumdaki Venedik tüccarının ticarî işlemleri sürdürememesi sonucunu doğurdu. Mezkur coğrafyada uzun süredir tüketimleri alışlagelmiş bazı çok kaliteli ve vazgeçilemez malların ticareti ise tarafsız gemilerle ya da belirli limanlarda gerçekleştirilen gemiler arası aktarmalarla sağlandı. Savaş sonrasında bu durum düzelmiş olsa da, 17. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz ve Hollandalı tüccarlara Devlet-i Aliyye tarafından sağlanan %3'lük gümrük vergisinin yerine Venedik tüccarına %5'lik gümrük tarifesinin sürdürülmesi nedeniyle bu ülkenin tüccarları Fransız ve İngiliz tüccarlarının adları altında ticareti sürdürebildikleri görülür (Mantran, 1995, 138 - 139).

yapılan ihracatın 1784 yılında %32'si İzmir limanından yapılır bir hale geldi (Küçükkalay, 2007, 31 ve 33).

Devlet-i Aliyye donanmasının 17. yüzyılda Karadeniz'deki Kazak ve Abaza korsanlarının saldırıları karşısında etkisiz kalması, ayrıca Polonya'da zanaat üretiminin tahıl ihracına öncelik veren ikinci serflik sonucunda gerilemesi gibi faktörler, Karadeniz ticareti üzerinde daraltıcı etkiler yarattı (Faroqi, 1993, 149). Fakat, 18. yüzyılda bu bölgedeki ticarete yeni bir canlanma meydana geldi ve Devlet-i Aliyye 18. yüzyılın sonlarına kadar Karadeniz ticaretini tekelinde tutmayı başardı. Bu dönemde Çanakkale ve İstanbul Boğazları'ndan geçecek ticaret gemileri Devlet-i Aliyye'nin iznine tabiydi. Yine Kırım'dan kuzeye ve Doğu Avrupa'ya, Tuna nehri üzerinden de orta Avrupa'ya uzanan ticaret de önemini korumaktaydı (Pamuk, 2007a, 162). 1774 (Küçük Kaynarca Antlaşması) sonrasında ise Karadeniz ticareti Avrupalı tüccarlara açıldı. Ruslar Marsilya ile bir bağlantı kurmaya uğraştılar, ayrıca Venediklilerle işbirliğini denediler (fakat başarılı olamadılar). Yüzyılın sonlarında, 1788 - 1791 yılları arasında Devlet-i Aliyye ve Rus Çarlığı arasında meydana gelen savaş ise, Karadeniz'deki ticareti durma noktasına getirdi (Mantran, 1995, 145).

Genel olarak bakıldığında, 17 ve 18. yüzyıllarda hububat, tiftik, pamuk, iplik ve deri gibi hammaddeler Avrupa'ya ihraç edilen başlıca ürünlerdi (Pamuk, 2007a, 163). Karşılığında ise Avrupalı tüccarlardan yünlü dokumalar, simli ipekliler, Tunus işi başlıklar, metal araç ve gereçler, biber ve Amerika'daki kolonilerinden gelen boya hammaddeleri, şeker ve kahve satın alınmaktaydı. Bu dönemde en yoğun ticaretin sürdürüldüğü Fransa'ya ise memâlik-i mahrûseden balmumu, ipek, pamuk ve bakır gibi hammaddeler satılmakta, bunlar Fransa'da gelişmekte olan sanayinin ihtiyaçlarını karşılamaktaydı (Küçükkalay, 2007, 35 - 36). Balkanlarda ise Avrupa'ya yönelik gıda maddeleri ihracı bu dönemde artmış (Pamuk, 2007a, 156), özellikle de Avusturya ve Rusya toprakları ile sürdürülen ticaret gelişme göstermişti. Bu ticaretin önemli bir konusu olarak tütün ön plana çıkmaktaydı (Pamuk, 2007a, 163). Ticaretin doğu ayağındaysa baharat kuşkusuz ilk sıradaydı. Çeşitli türden baharatlar İstanbul'un yanı sıra Anadolu'nun farklı kentlerinde de yoğun olarak tüketilmekteydi. Baharatı, Hint dolaylarından ithal edilen pamuklu dokumalar izlerdi (Faroqi, 2016, 20 - 21).

1.3.2. XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Devlet ve Maliye

1.3.2.1. Siyasî ve Askerî Gelişmeler

Devlet-i Aliyye'nin siyasî ve askerî tarihinin 17. ve 18. yüzyılları kapsayan ikinci bölümü, ilk 300 yıllık bölümden belirli farklılıklar içerir. Bunların en önemlisi, ilk dönemde kurumsal gelişmeye coğrafi genişlemenin eşlik etmesine karşılık, takip eden iki yüzyıl boyunca memâlik-i mahrûsenin coğrafi anlamda genişlemesinde bir sona gelinmiş olmasıydı. Devletin egemenlik sahasındaki genişlemenin durmasına, bu sahanın korunmasına yönelik oldukça maliyetli askerî girişimler eşlik etti.

İçerideyse, Devlet-i Aliyye'nin merkeziyetçi idarî yapısının yerini 17. ve 18. yüzyıllarda taşrada güçlenen yapılarla işbirliklerini de içeren daha adem-i merkezîyetçi bir yapının aldığı savunulabilir. Askerî zümrenin üretim ve ticaret üzerinden elde ettiği artığın ele geçirilme biçimlerinde de buna mukabil bazı değişimler gerçekleşti. Asıl konumuzu oluşturan 19. yüzyılda yaşanan dönüşümlerin anlaşılmasını kolaylaştıracığından, mezkur değişimler burada ana hatlarıyla ele alınmakta ve yine kuruluşun 17. yüzyılın başına kadar geçen sürede devletin yapısı ve işleyişine dair bilgilerin sunulduğu başlıkta olduğu gibi burada da öncelik, Âl-i Osman'ın iktidarının siyasî ve askerî düzlemlerdeki gelişimine verilmektedir.

Kıbrıs Adası'nın 1571 yılında Devlet-i Aliyye egemenliğine geçtiğinden önceki başlıklarda bahsedilmişti. Yine II. Selim'in padişahlığı (1566 - 1574) döneminde diğer bir gelişme, Rus Çarlığı'nın Karadeniz'in kuzey kesiminde yer alan topraklara yönelik bir baskı geliştirmeye başlamasıydı²²⁷. Bu, Devlet-i Aliyye'yi Avrupa'da yeni bir rakiple karşı karşıya bıraktı. 1568 yılında bu yeni güce karşı bir askerî harekate girişildi. Azak seferi olarak adlandırılan bu hareket, bir yandan Rusya'nın güçlenmesinin erken bir aşamada engellenmesini, diğer yandan da Karadeniz'e dökülen Don ve Hazar Denizi'ne dökülen Volga ırmaklarının birleştirilmesiyle Devlet-i Aliyye donanmasının Hazar Denizi'ne girip İran'ı askerî olarak sıkıştırmasını amaçlamaktaydı (Sander, 1989, 85). Sokullu Mehmed Paşa'nın girişimleri ile başlayan bu harekattan sonuç alınamadı (İnalçık, 2018, 177). Batıda ise Avusturya ile mücadele sürmekteydi. 1593 - 1606 yılları arasında bu güç ile Devlet-i Aliyye arasında Karadeniz'den Hırvatistan'a uzanan çok geniş bir coğrafyada meydana gelen (İnalçık, 2018, 186) uzun savaş, iki tarafın elde ettiği geçici başarılarla (Kunt, 1988, 12) uzadı ve nihayetinde Zsitva Török (Zitvatoruk) Antlaşması ile sona erdi. Böylelikle 1663 yılına kadar iki devlet arasında devam edecek bir barış süreci başladı (Neumann, 2016, 67). Diplomatik anlamda Avusturya ile Devlet-i Aliyye'yi önceki benzerlerinden farklı biçimde eşit tutan bu antlaşma, Avusturya'nın Devlet-i Aliyye'ye ödediği yıllık vergiyi de kaldırmasıyla bu iki devlet arasında yeni bir ilişki biçiminin ortaya çıktığının (Sander, 1987, 73) ve Devlet-i Aliyye'nin askerî/siyasî üstünlüğünün sona erdiğinin de (İnalçık, 2017a, 37) işaretiydi.

²²⁷ Rus Çarlığı bu erken aşamada henüz Devlet-i Aliyye'nin Avrupa'daki asıl rakibi olan Avusturya'nın yerini almış değildi. Fakat kuzeydeki rakip güçler olan Lehistan ve Altınordu devletlerinin yerini Rus Çarlığı almış durumdaydı (İnalçık, 2018, 175). En başından itibaren Rus Çarlığı'nın stratejisi, güneye, Karadeniz'e ve memâlik-i mahrûseye yönelmek, buralarda yeni topraklar kazanmaktı. Bunda etkili olan çok çeşitli faktörler sayılabilir. Ancak en belirleyici olanı, geniş Rusya düzlüklerinde yer alan akarsuların güney istikametinde akması, bu yüzden Rus tüccarların ülkenin geniş alanlarından mallarını güneye, Karadeniz'e yollamalarının oldukça kolay olmasıydı. Üstelik bu deniz, çarların egemenliğinin eriştiği diğer denizlerle kıyaslandığında buz tutmayan ve dolayısıyla deniz ticaretine yıl boyu izin veren tek denizdi (Sander, 1987, 85). Dolayısıyla Rus idareciler, tüccarlarının ve dolayısıyla kendilerinin çıkarlarının Karadeniz'i ve nihayetinde de bu denizi güneye bağlayan boğazları ele geçirmekte olduğunun farkındaydılar. Devlet-i Aliyye açısından da Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklerin ve Ukrayna havzasının savunulması, Karadeniz'in ve nihayetinde İstanbul'un savunulması olarak görülmekteydi (İnalçık, 2017a, 12). Bu durum ileride Devlet-i Aliyye ile Rus Çarlığı'nın 200 yıl boyunca neredeyse sürekli sayılabilecek bir biçimde savaşmasının da en önemli nedeniydi. Sıklıkla ileri sürüldüğünün aksine, etnik ve dinî öğelerin bu mücadeledeki belirleyiciliği çok daha zayıftır.

17. yüzyıl, memâlik-i mahrûsenin önemli bir bölümünde bir iç karışıklıklar döneminin kapısını araladı. Anadolu'da Celâlî İsyanları ve bunun doğurduğu Büyük Kaçgun bu döneme damgasını vurdu. Aynı dönemde Devlet-i Aliyye, askerî alanda önemli bazı teknik gelişmeler kaydeden (Faroqhi, 2016, 22) Avusturya Habsburglarının orduları ile karşı karşıya gelmekten imtina etmeye başladı. Doğu sınırlarındaysa Azerbaycan kaybedildiği gibi, Anadolu'nun doğusu ve Irak'taki Devlet-i Aliyye egemenliği de tehlikeye düştü (İnalçık, 2017a, 4). Denizlerde ise, önceki dönemlerde Devlet-i Aliyye'nin karşısına güçlü bir biçimde dikilen rakibi İspanya, Akdeniz'den çekildi. Bunun ardında, önceki başlıklarda vurgulandığı şekliyle İspanya monarşisinin artık Amerika kıtasındaki sömürgeleri ile ilgilenmesi vardı (Hourani, 2005, 262).

1600'lü yıllar, Safevi Devleti ile ardı ardına patlak veren savaşlarla açıldı. Safevi hükümdarı 1. Abbas önce Kafkasları Devlet-i Aliyye'den geri aldı, ardından da Bağdad'ı yeniden egemenliği altına kattı (Kunt, 1988, 15). Ancak, Devlet-i Aliyye ordusu 1610 ve 1625 yıllarındaki başarısız girişimlerin ardından bu kenti 1638 yılında geri aldı (Sander, 1989, 88). 1639 yılında ise Safevi Devleti ile Devlet-i Aliyye arasında Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandı ve 1555 yılındaki sınırlara geri dönüldü (Neumann, 2016, 67). Sonuç, 60 yıl süren savaşta iki tarafın da pek bir kazanç elde edememesi, fakat iki coğrafyanın da savaşların maliyetleri ile bir hayli yorulmasından başka bir şey olmadı (Kunt, 1988, 15).

17. yüzyılın başında devletin odağındaki bir diğer coğrafya da kuzeyde şimdiki Polonya ve Ukrayna'nın bulunduğu yerlerdi. Erdel ve Boğdan gibi uç egemenlik noktalarında Devlet-i Aliyye, egemenliğini zaafa uğratan Polonya'ya karşı askerî üstünlük kurmak ve Ukrayna düzlüklerinde palazlanan Kazak güçlerini zapturapt altına alabilmek amacıyla bu dönemde bir yandan Safevîlerle savaşıyor olsa da, kuzeye seferler düzenledi (Kunt, 1988, 17). Aslında Avrupa monarşileri 1618 ve 1648 yılları arasında Otuz Yıl Savaşları adı verilen mezhep savaşları ile uğraşırken Devlet-i Aliyye ordusu bölgede daha rahat davranabilmekteydi. Hatta bu savaşlarda, kendisine bağlı özerk bir krallık olan Erdel üzerinden buradaki protestan güçleri Katolik Habsburglara karşı desteklemekteydi (İnalçık, 2017, 43).

İçerideki meseleler, II. Selim döneminde yeniçerilerin bahşiş için ayaklanması ile başlatılabilir. Padişahın isyancıların taleplerini yerine getirmesi olayın çok büyümeden yatışmasını sağlasa da, bu askerî grubun talepleri ve bu taleplere erişim için kullandığı yöntemler sonraları devlet açısından olumsuz bazı sonuçlar doğuracaktı (Sander, 1987, 65). II. Selim'in ardından gelen 3. Murat'ın iktidarı ise harem halkının devletin idaresinde etkili olmaya başladığı bir dönemdi (Sander, 1987, 69). İleride bu durumun daha sürekli bir hal aldığı görülecektir.

Özellikle barış dönemlerinde artan Celâlî olayları, 1601 yılında Devlet-i Aliyye ordusunun Hasan Paşa idaresindeki zaferi ile bir nebze kesildi. Fakat leventler bu yenilginin ardından daha büyük bir güç bir araya getirmeyi başardılar. 1603'te bu sefer Deli Hasan'ın komutası altında ayaklanmaya giriştiklerinde, devlet bunları Habsburglarla savaşmak üzere Balkanlara nakletmek üzere pazarlığa

girişti ve başarılı da oldu (Kunt, 1988, 14). 1606 yılındaysa Celâlî liderlerinden Kalenderoğlu Mehmed, Halep Valisi Canboladoğlu Ali ile işbirliği yaparak İstanbul'a ilerledi (Neumann, 2016, 68). Savaş Devlet-i Aliyye ordusunun galibiyeti ile sonuçlanmasına karşılık içerideki güvenlik zaafiyetinin ne kadar büyük boyutlarda olduğunu göstermesi anlamında önemliydi. 1608 yılında Kuyucu Murat Paşa'nın komuta ettiği Devlet-i Aliyye ordusu Celâlî güçlerine Maraş yakınlarında büyük bir bozgun yaşattı (Kunt, 1988, 14) Bunu, 1613 ve 1635 yılları arasında Maanoğlu Fahreddin önderliğindeki yeni bir kalkışma izledi (Neumann, 2016, 68). Tüm bu mücadeleler, orduyu ve maliyeyi elbette dışarıdaki rakiplere yönelik seferler kadar yormaktaydı. Öte yandan, devletin bu olaylara yaklaşımı kısmen cebir unsurunu ön plana çıkarmakta, fakat zaman zaman da bunlara karşı tavizkâr olunabilmekteydi (Emecen, 1999, 47).

İçerideki siyasî istikrarsızlığın tek boyutu merkezkaç unsurların güçlenmesi ve merkeze kafa tutması değildi. 1622 yılında yaşanan ayaklanma, yeniçeri birliklerini kaldırmaya çalışan II. Osman'ın tahttan indirilip öldürülmesi ile sonuçlandı (Sander, 1989, 87). Bu padişahın katli, ilk kez bir padişahın tebaası tarafından öldürüldüğü göz önüne alındığında, devlet idaresinin ne durumda olduğunu önemli bir göstergesiydi (Sander, 1987, 71). Dönem boyunca kapıkullarının devlet idaresi üzerinde zaman zaman şiddetlenen bir basınçları oldu. Devlet de buna karşılık yeniçerilerin başını çektiği bu güce karşı zaman zaman Anadolu'daki sekban unsurlarını kullanmaya, bunlar arasında bir denge siyaseti izlemeye yöneldi (Emecen, 1999, 47). Yeniçerilerin siyaset üzerindeki gücünü geçici bir süre için kırma konusunda, II. Osman'ın halefi IV. Murad 1632'de önemli bir başarı elde etti (Neumann, 2016, 69). Kapıkullarının bir kısmını yanına çekti, itaatsiz kesimlerinin destekçilerini birer birer ortadan kaldırmayı başardı (Kunt, 1988, 22). Genel olarak bakıldığında bu padişah döneminin tüm bu dönem içerisinde bir istisna olduğu söylenebilir. IV. Murad, yeniçeriler gibi askerî unsurlar kadar bürokrasinin farklı kademelerindeki yozlaşmış unsurları da hizaya çeken güçlü bir iktidar karakteri idi (Sander, 1987, 71).

Bu padişahın ölümü ile Köprülü ailesinden olanların sadr-ı a'zamlık makamını ele geçirdiği 1656 yılı arasında devlet idaresinde genel bir yozlaşma ve bozulma görüldüğü konusunda tarihçiler hemfikirler. Bu dönemde vergi kaynakları bazı askerî grupların (özellikle altı bölük süvarilerinin) ve harem halkının kontrolüne geçti (İnalcık, 2017b, 3), padişah anneleri siyasî anlamda önemli bir figür haline geldiler²²⁸, üst düzey idarecilik görevlerinde atamalar ve aziller oldukça sık sayılabilecek zaman aralıklarıyla tekrarlandı, irtikâp, rüşvet ve nepotizm yaygınlaştı ve malî durumda bozulmalar meydana geldi (Neumann, 2016, 70). Bu dönemde bir başka istikrarsızlık unsuru da, ortaya çıkış nedenleri itibarıyla kendisi de süregiden istikrarsızlığa, savaşımlara ve malî bunalıma dayanan, Kadızadeliler adı verilen ortodoks İslam yorumu taraftarlarının, Halvetîler'in başını çektiği yenilikçilere karşı yürüttükleri mücadeleydi. Bazı durumlarda mahallelerde ya da ibadethanelerde kanlı kavgaların yaşandığı bu mücadelede etkili olan taraf, devleti güçlendirmek ve merkezîleştirmek yönündeki arayışı

²²⁸ Bu yüzden mezkur döneme sıklıkla "Valide sultanlar dönemi" adı verilir (Neumann, 2016, 69).

açısından dinî köktencilik kullanabileceğini düşünen IV. Murad'ın da desteğini almayı başaran Kadızadeliler oldu. Daha önce ifade edildiği gibi 17. yüzyılda ciddi bir sıçrama gösteren İzmir kentinde ise, toplumsal yaşamı yorumlayışı bakımından heterodoks İslam yorumuna daha yakın olan ve bu anlamda Kadızadelilerin aksi bir zeminde hareket eden Yahudi mesihçiliği (Sabatay Sevi ve takipçileri) güçlendi (Barkey, 2011, 244 - 245). Fakat Sevi'nin İstanbul'da hapsedilmesi ve ardından canının bağışlanması karşılığında İslam'a geçmesi sonrasında, uzunca bir süre memâlik-i mahrûsenin çok çeşitli bölgelerinde çok sayıda taraftar toplamış olan bu hareket sönümlendi. Halvetîler ve Sevi karşısında Kadızadelilerin zaferi, bu anlamda dışarıda ciddi sorunların yaşandığı bir dönemde devletin buna yönelik ciddi bir yanıtı olarak değerlendirilebilir (Barkey, 2011, 252 - 253).

On yıl kadar süren bu çalkantının içerisinde çocuk yaşta padişahlık görevini devralan IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan'ın girişimiyle Köprülü Mehmed Paşa vezir-i âzamlik görevine getirildi ve bunun ardından idarî alanda bir toparlanma başlayabildi (Kunt, 1988, 27). Köprülüler Dönemi olarak anılan bu dönem (1656 - 1703), Köprülü Mehmed Paşa'nın ve Köprülü ailesine mensup haleflerinin (iki oğlu, iki damadı ve bir de yeğeni) deyim yerindeyse bir sadr-ı âzamlar hanedanı (Neumann, 2016, 71) kurduğu ve devletin idaresinde oldukça önemli bir noktaya geldikleri bir dönemdi. Özellikle Avrupa'daki 30 yıl savaşları vesilesiyle buradaki büyük monarşilerin yeni askerî maceralardan bir süreliğine uzak durma arayışının da etkisiyle (Sander, 1987, 72) bu dönemin başlarında özellikle yeniciler gibi unsurların devlet idaresindeki etkileri büyük oranda kırıldı, idarî alanda belirli iyileşmeler sağlanabildi. Bu ailenin göreve gelen ilk ferdi olan Köprülü Mehmed Paşa, göreve başlar başlamaz önce haremde devlet işleyişindeki etkisini bertaraf etti, ardından Kadızadelileri İstanbul dışına (Kıbrıs'a) sürdü ve isyana kalkışan sipahileri idam ettirdi (İnalçık, 2017, 29).

Köprülülerin etkili olduğu dönem, askerî alandaki başarıların da dönemi idi. Önceki kargaşa döneminin içinde 1645 yılında Devlet-i Aliyye donanması Girit'in başkenti Kandiye'yi ele geçirmek için uzun ve yorucu bir savaşın içine girmişti²²⁹ (Barkey, 2011, 244) Bu girişim 1669'da başarıya ulaştı. Hemen öncesinde Erdel Prensi Györgi Rakoczi'nin 1657'deki tam bağımsızlık²³⁰ ve

²²⁹ Girit'e yönelik askerî girişimin, Devlet-i Aliyye'nin Doğu Akdeniz'de Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi yeni ticaret ortakları edinmesinin ve bunlara bir takım ayrıcalıklar sunmasının ardından gelmesi (Kunt, 1988, 19) dikkat çekicidir. Fakat, Venedikle rekabet halindeki bu güçlere tanınan ayrıcalıklar Venedik'i eski siyasî ve askerî gücünden düşürmüş olsa da, donanması, denizcilik alanında okyanus denizcilikinde meydana gelen değişim ve gelişimi Devlet-i Aliyye'den daha iyi takip edebilmişti. Bu sayede Devlet-i Aliyye donanmasının Girit'e çıkışını takiben Doğu Akdeniz sularında ciddi bir karşı saldırı başlattılar ve bir yandan Doğu Akdeniz'de ticareti durma noktasına getirirken diğer yandan da memâlik-i mahrûse kıyılarına yıpratıcı saldırılar düzenleyebildiler (Emecen, 1999, 52). Devlet-i Aliyye bir süre sonra buna yanıt verebildi, ancak bunun için büyük maliyetlere katlanması gerekecekti (Kunt, 1988, 23). Bu savaş için katlanılan maliyetler ileride de görüleceği üzere maliye alanındaki önemli değişikliklerin de habercisi oldu.

²³⁰ Erdel kralı 1. Süleyman döneminden itibaren Erdel toprak sahibi sınıflarınca seçilir, Devlet-i Aliyye padişahının onayı, yani kendisine berat vermesi ile göreve başlardı. Bu özerk idare, aslında Macaristan'ın memâlik-i mahrûseye katılmasının ardından Macar toprak sahiplerine bırakılmış bir alandı ve Devlet-i Aliyye'ye yıllık 10.000 altın haraç öderdi. Avusturya'nın Habsburg soyundan gelen kralları da Macar tahtında hak iddia etmekteydiler ve bölgede önemli bir etkileri (ve kuşkusuz, bölgeye dair planları) vardı (İnalçık, 2017, 41).

Lehistan'da da iktidar olma arzusuna karşı askerî bir yanıt verilmiş ve başarılı olunmuştu. Erdel ve çevresi haraca bağlandı ve yeni topraklar elde edildi. Üstelik bu sırada Anadolu'da Abaza Hasan Paşa liderliğinde büyük bir isyan çıkmıştı²³¹. Benzer bir başarı bu isyanın bastırılmasında da yaşandı (Neumann, 2016, 72). Fakat 1664 yılında Devlet-i Aliyye ordusunun St. Gothard'da Habsburglara karşı aldıkları yenilgi, ordunun askerî kabiliyetindeki görece gerilemeyi bir kez daha göstermekteydi (Sander, 1987, 75).

Kuzeydeki askerî girişimler Devlet-i Aliyye'nin 1672 ve 1676 yılları arasında, Dinyeper Nehri'ni aralarında sınır yapan bir anlaşma imzalayarak Kazak topraklarını paylaşan (Kunt, 1988, 31) Lehistan ve Rusya arasında Devlet-i Aliyye çıkarlarına koşut, köprü işlevi görececek bir Kazak devleti kurmak amacıyla Podolya'ya yaptığı saldırı ile sürdü. Ne bu girişim, ne de aynı bağlamda Ruslarla 1678-1681 yılları boyunca süren savaştan bir sonuç çıkmadı (Neumann, 2016, 72).

1680'lerle birlikte, gerek Venedik'e karşı elde edilen askerî başarıların gerek kuzeydeki savaşların sonuçlarının verdiği güvenle (Kunt, 1988, 33) Devlet-i Aliyye'nin askerî odağı batıya kaydı. Bu dönemin başlarında protestan Macarların katolik idareye karşı ayaklanarak Fransa ve Devlet-i Aliyye'den yardım istemesi, Fransa'nın da Devlet-i Aliyye'yi bu tür bir yardım için cesaretlendirici vaatlerde bulunması sonucunda 1683 yılında Avusturya'nın Viyana kenti kuşatıldı. Fakat, Devlet-i Aliyye ordusunun taktik hataları, Polonya ordusunun, Venedik'in ve Alman prensliklerinin Avusturya Devleti'ne yardıma gelmesi ve Papalığın savaşı bir haçlı savaşı niteliğine büründüren desteğinin Devlet-i Aliyye'nin müttefiki sayılabilecek Fransa'yı dahi çekimser bırakması (Kunt, 1988, 34) gibi faktörlerin sonucunda başarısızlıkla sonuçlandı (Sander, 1989, 90). Ardından Devlet-i Aliyye ile Avusturya Devleti arasındaki savaş 1699'a kadar sürdü (Barkey, 2011, 244) ve Devlet-i Aliyye açısından ciddi kayıplarla sonuçlandı. Başarısız kuşatmayı takip eden savaş yıllarında, Venedik Preveze ve Mora'yı ele geçirdi. Aynı yıl (1684) Avusturya Hırvatistan topraklarını kendi sınırlarına dahil etti (Sander, 1989, 90). 1696 yılında Rusların Azak'ı alarak Karadeniz'e ulaşması da bu dönemde gerçekleşti (İnalçık, 2017b, 4). 1683 - 1699 döneminin kapanışı, 1699 yılında Avusturya ile süregiden savaşların bir sonucu olarak Karlovci (Karlowitz / Karlofça) anlaşması imzalanması ile oldu. Anlaşmanın imzalanmasında, Hollanda ve İngiltere'nin payı büyüktü. Savaşın Habsburgların idaresindeki ülkeleri zayıflatması ve nihayetinde Fransa'nın Ren Vadisi'nde ilerlemesinden çekinen bu iki ülke, Habsburglara Devlet-i Aliyye ile anlaşması yönünde baskı yaptı²³². Bunun karşılığında

²³¹ İsyanın temel tetikleyicisi, Köprülü'nün sert politikalarının merkezdeki bazı güç odaklarını sindirdikten sonra taşraya yönelmesi ve bunlar üzerinde de etkili olma arzusu (Kunt, 1988, 28). İsyancı Abaza Hasan, Anadolu'da sosyal alanda reformlar yapma vaadini içeren propagandasında başarılı olmuş ve ciddi destek toplamıştı (Emecen, 1999, 53). Yanına azledilmiş 15 vali ve 30.000 kişilik bir güç toplamayı başarmıştı (İnalçık, 2017, 49).

²³² Savaş başladığında Fransa batıdaki askerî girişimlerinde elinin rahatlaması amacıyla Habsburgların idaresindeki Avusturya'nın Devlet-i Aliyye ile savaşa girmesini istemekteydi. Savaş sırasında batıda toprak kazanımları da oldu. Ancak, Fransız kralı 14. Louis'nin, Devlet-i Aliyye ile ittifakına son verirken hesaba katmadığı önemli bir nokta, Avusturya'nın 16 yıl süren savaşta ciddi bir deneyim kazanması ve Avrupa siyasî dengesinde güçlü bir konuma geçmesiydi. Nitekim Avusturya, bu savaşın sonrasında batıya döndü, İngiltere ve Hollanda'yı da yanına alarak Fransız devletinin bu süreçteki tüm kazanımlarını elinden geri almayı başardı (İnalçık, 2018, 188).

Devlet-i Aliyye'den yeni ticarî ayrıcalıklar alacaklardı (İnalcık, 2006, 112). Anlaşma dahilinde de Avusturya ve Polonya'ya bir takım ticarî ayrıcalıklar tanındı (Sander, 1987, 81). Ayrıca yine bu anlaşma, İngiltere'nin Devlet-i Aliyye üzerinde 1878'e kadar sürecek tesirinin de başlangıcıydı (İnalcık, 2006, 112).

Karlovcı Antlaşması ve öncesindeki sürecin önemli bir sonucu, Avrupa'da Devlet-i Aliyye üstünlüğü kabulünün sona ermesi ve Avusturya'nın ciddi bir toparlanma sürecine girmesi oldu (Mantran, 1995, 138). Macaristan Habsburglara verildi, Mora'nın Venedik'te kalması kesinleşti, Podolya da Lehistan'a bırakıldı (Neumann, 2016, 73). Antlaşma sonrasında Devlet-i Aliyye bünyesinde bir takım derin reformlara girildi. Bu anlamda özellikle Devlet-i Aliyye idarecilerinin Avrupa devletlerinin teknolojik ve askerî konulardaki üstünlüğünü kabul etmiş olmaları önemliydi (İnalcık, 2017b, 3). Fakat karşılaşılan ağır yenilgi, IV. Mehmed'in 1687'de tahttan indirilmesine ve Kara Mustafa Paşa'nın öldürülmesine de yol açtı (Neumann, 2016, 72). Üstelik, yeni padişah II. Mustafa'nın siyasette hâkim konuma gelen bazı hanelerin gücünü kırma girişimleri de dikiş tutmamaktaydı. 1703 yılında İstanbul'da padişahın desteklediği Şeyhü'l-İslam Feyzullah Efendi'nin hedef alındığı bir isyan başladı ve padişahın o dönem mukim bulunduğu Edirne'ye kadar ilerledi. Feyzullah Efendi katledildi ve padişah tahttan indirildi (Neumann, 2016, 73). Bu olay, 1683 yılından itibaren gelişen sarsıntılı atmosferin bir nihayeti gibi okunabilir (Emecen, 1999, 57).

Devlet-i Aliyye, 1711'e kadar sürdürdüğü barış siyasetinin ardından, 1711'den 1718'e kadar Rusya, Avusturya ve Venedik ile savaştı. Bu dönemde Rus ordusunun güneye yürüyüşünü Prut'ta engelleyebildi ve görece avantajlı konumda olduğu bir antlaşma yapabildi. Venedik'ten 1715 yılında Mora yarımadasını geri aldı. Ancak Venedik'in yanında savaşa giren Avusturya karşısında aldığı ağır yenilgilerin ardından 1718'de Pozarevac (Passarowitz / Pasarofça) Antlaşması'nı imzaladı (İnalcık, 2017b, 6). Bu antlaşma her ne kadar askerî bir yenilginin ardından gelmekte, Beograd (Belgrad) gibi önemli bir kentin Avusturya egemenliğine geçişi sonucunu doğurmakta ve Devlet-i Aliyye'nin Avrupa'da askerî bir tehlike olmadığını bir kez daha teyit etmekteyse de (Sander, 1987, 90), sonrasında hem devlet mekanizmasının hem de memâlik-i mahrûsedeki iktisadî güçlerin toparlanmasında da yardımcı olacak bir barış dönemini doğurması anlamında olumluydu (Faroqhi, 2016, 29).

Pozarevac Antlaşması'ndan sonraki 12 yıl, özellikle askerî zümrenin Avrupa ile barışı savunan kanadının Avrupa ile sosyal ve kültürel bir yakınlaşma yaşaması ve artık Devlet-i Aliyye'ye göre belirli üstünlüklerinin mevcut bulunduğu kabul edilen bu coğrafyayı daha derinlemesine tanıma isteğinin de etkisi ile, (20. yüzyılın başlarından itibaren *Lale Devri* olarak anılacak) bir ara dönem yaşandı (Kunt, 1988, 53). Bu dönem boyunca batı kaynaklı teknik gelişmelerin yanı sıra batı kültürü ve sanatı da ilk kez Devlet-i Aliyye başkentinde ciddi etkiler yarattı. Ancak bir yandan da, askerî zümrenin bir bölümü büyük bir lüks ve eğlence düşkünlüğüne kapıldı ve bu durum gözle görülür bir rahatlama yaşamayan toplumun geniş kesimlerinde büyük bir öfke birikimine yol açtı. 1730 yılında

İran cephesine ilerleyen ordudan gelen olumsuz haberler, 3. Ahmed'in tahttan indirilmesine ve vezir-i âzâmın idamına varan olayları (Patrona İsyanı) ateşledi (Neumann, 2016, 76). Böylelikle mezkur dönem kapandı. Buna karşın, isyancıların devlet idaresindeki etkisi kısa süreli oldu. Bunların üst düzey görevlere getirdikleri idareciler, yeni padişah 1. Mahmud ile işbirliği yaparak tüm isyancıların katlini gerçekleştirdiler (Kunt, 1988, 56).

Doğuda, 18. yüzyılın başlarından itibaren ciddi bir siyasî kriz yaşayan Safevî iktidarı, mahallî güçlerin saldırılarına karşı koyamayarak başkentini 1722 yılında Kandehar eyaletindeki mahallî grupların başına geçerek bir askerî harekât düzenleyen Mahmud Han'a bırakmak zorunda kaldı. Şah Hüseyin bu grup tarafından tutsak alındı, ancak oğlu Tebriz'e geçerek kendisini şah ilan etti. Gelişmeler, Kafkaslar'da bulunan Devlet-i Aliyye ve Rus Çarlığı ordularının İran'ın kapısına dayanması sonucunu doğurdu. Eski şahın oğlunun Ruslardan, Mahmud Han'ın yerine geçen Eşref Han'ın da Devlet-i Aliyye'den yardım istemesi üzerine iki ordu da İran'a girdi. Devlet-i Aliyye bu aşamada Eşref Han'a verdiği desteğe karşılık bu bölgede yeni topraklar elde etmişken, Safevîler güçlenerek ülkeyi yeniden ele geçirdiler (Kunt, 1998, 55). Bir süre sonra Safevî iktidarının yerini Nadir Han alsa da, Devlet-i Aliyye ordusu ve Nadir Han'ın güçleri 1746'ya kadar savaşmayı sürdürdü ve nihayetinde yüzyıl başındaki sınırlara çekilme kararı alarak barış yaptılar. Müslüman dünyanın bu iki büyük gücü bir kez daha uzun ve yorucu, ancak aynı zamanda iki taraf açısından da kazanım içermeyen bir meydan okumayı böylelikle tamamlamış oldu.

Safevîlerle savaş sürerken, 1736 yılında Rus İmparatorluğu Prut Antlaşması'nın şartlarını kendi lehinde değiştirebilmek umuduyla Azak ve Kırım'a saldırdı. Saldırının ardından Devlet-i Aliyye, Avusturya'nın da katılacağı barış görüşmelerine hazırlanırken, Avusturya da Rus İmparatorluğu yanında savaşa girdi. Fakat Devlet-i Aliyye ordusu ve eyalet birlikleri 1737 ve 1738'de Balkanlar'da bu iki güce karşı askerî başarılar elde etti. (Emecen, 1999, 61). Hatta Beograd'ı geri almak amacıyla kenti kuşattı. 1739 yılında (Devlet-i Aliyye'yi destekleme stratejisine geri dönen) Fransa'nın da arabuluculuğu ile imzalanan Beograd (Belgrad) Antlaşması, Devlet-i Aliyye'nin açık kazanımlarını içerirken, Avusturya açısından ise Pozarevac Antlaşması ile elde ettiği toprakları iade etmesi anlamına gelmekteydi. Üstelik Rus İmparatorluğu ordularının da bu dönemde Balkanlarda güneye doğru ilerlemesine karşın Avusturya'nın antlaşmaya razı olması üzerine Rusya İmparatorluğu da masaya oturdu ve ele geçirdiği yerleri geri vermek zorunda kaldı (Kunt, 1988, 58).

Belgrad Antlaşması'nı otuz yıl süren bir barış dönemi izledi. Devlet bu dönemde bir yandan 1761'de Prusya ile yakınlaşır ve Avusturya-Rusya ikilisine karşı bu ülkenin desteğini aramaya koyulurken (Sander, 1987, 92), içeride de siyasî istikrar büyük ölçüde temin edildi, ta ki 1768'den itibaren büyük bir fırtına Devlet-i Aliyye'yi gerçek anlamda sarsmaya başlayana kadar.

Genel olarak bakıldığında 17. yüzyılın tamamında ve 18. yüzyılın büyük bölümünde meydana gelen siyasî gelişmeler, bir ölçüde dönemin yukarıda da açıklanan iktisadî gelişmeleri ile paraleldi. Güçlenen Avrupa merkezî monarşileri, daha güçlü ordulara sahip olarak Devlet-i Aliyye'nin karşısına dikilmekteydi. Ancak bu dönemde Devlet-i Aliyye'nin henüz dönemin yükselen esas güçleri İngiltere ve Hollanda ile sadece çok sınırlı bir teması oldu. Devlet-i Aliyye, bu iki devletin güçlenmesinin etkilerini daha çok 19. yüzyılda doğrudan hissetmeye başlayacaktı. Bu dönemde ise Âl-i Osman iktidarı için, en azından Balkanlarda ve Karadeniz çevresindeki temel tehlike Avusturya'daki Habsburglar ve kuzeyin düzlüklerinde günden güne güçlenen Rus çar ve imparatorlarıydı. Bunların birlikte hareket etmelerinin Devlet-i Aliyye'nin karşılaştığı zorlukları arttırdığına, Devlet-i Aliyye'nin Avrupa topraklarında fetihçi bir yapıdan, elindeki topraklarda tutunmaya çalışan bir yapıya evrilmek durumunda kaldığına (Emecen, 1999, 47) şüphe yoktur. Fakat, askerî anlamda bu güçler karşısında yaşanan görece zayıflama henüz yıkıcı sonuçlar da doğurmamıştı. Bu türden gelişmelerin başlaması için 1768'i beklemek gerekecekti.

1.3.2.2. Askerî Zümrenin ve Genel Olarak Devletin Dönüşümü

16., 17. ve 18. yüzyıllarda, genişleyen dünya pazarında sömürgeci yöntemlerle zenginleşen Avrupa monarşilerinin iktisadî, askerî ve buna bağlı olarak da siyasî / diplomatik yetenekleri ile Devlet-i Aliyyeninkiler arasındaki makas belirgin bir biçimde açılmaya başladı. Fakat bu dönemde Devlet-i Aliyye'nin karşı karşıya kaldığı bu tablo karşısında bir yanıt üretilmediğini söylemek yanlış olur. Aksine, gerek dönemin iktisadî gelişmeleri, gerekse de askerî ve siyasî düzlemde yaşananlar, devletin idarî, malî ve askerî alanlarda bir takım refleksler geliştirmesi sonucunu doğurdu. Bu reflekslerin devleti 19. yüzyılın eşğine taşımakta başarılı olduğu söylenebilir. Örneğin, ordunun etkililiğinde, özellikle Avrupa'daki savaşlarda görünür hale gelen önemli bir azalma vardı. Avrupa'da karşılaştığı ordular kendisinden teknik ve taktik anlamda giderek daha yetkin bir hale gelmekteydi. Fakat Devlet-i Aliyye ordusu 1730'larda Avusturya ve Rusya'ya karşı yürüttüğü savaşlarda görüldüğü üzere halen zafer kazanabilir bir durumdaydı. Padişahların iktidarı kullanma yeteneklerinde ciddi bir aşınma meydana gelmişti. İktidar gücünün kullanımında saraydaki valide sultanlar gibi unsurlar etkili olmaya başlamış, etkili sadr-ı âzamlar devlet idaresinde, kararların alınmasında ön plana çıkmışlardı. Fakat Âl-i Osman, iktidarı yitirmiş değildi. Dahası, 15. yüzyılın başında Timur ordularına karşı alınan mağlubiyet ve padişahın esareti örneğindeki gibi ağır ve yıkıcı bir manzara ile kıyaslanabilecek bir devlet krizi ile 17 ve 18. yüzyıllarda karşılaşmadı. Merkez maliyesi, askerî harcamaların basıncı altında ciddi zorluklar yaşamaktaydı. Vergi toplamının maliyeti halen çok yüksekti. Üstelik vergi kaynağı, isyanların ve güvenlik zaafiyetlerinin etkisi ile ciddi aşınmalar göstermekteydi. Fakat yine de malî idare değişen gereklilikleri kavramış ve bunlara yanıtlar üretmeyi başarmıştı. Ayrıca, idarî mekanizmanın geneline yayılan çok farklı girişimler de bu dönemde meydana gelmişti. İtfaiye teşkilâtının ve matbaanın kurulması, eğitim alanındaki hamleler, Avrupa'ya elçiler yollanması

(Küçükkalay, 2007, 23) bunlara örnek olarak sunulabilir. Özetle, Devlet-i Aliyye 17. ve 18. yüzyıllarda değişen koşullara ayak uydurmaya çalışmaktaydı ve ortaya çıkan tablo sadece pembe ya da siyah olmaktan uzaktı. Fakat bu tabloyu siyahlaştıran unsur, Devlet-i Aliyye'nin rakibi Avrupa devletlerinin askerî, idarî ve malî yeteneklerindeki sıçramaydı.

Öte yandan, koşulların ne şekilde değişmekte olduğu ve hangi tür önlemlerin alınmasının iyi olacağı konusunda askerî zümrenin hiçbir unsurunun elinde hazır bir reçete yoktu. Günümüzde dahi bu konu tarihçiler arasında bir tartışma konusu olabilmekteyken, bu durum çok garipsenmemelidir. Buna karşın, o dönemden günümüze ulaşan bir takım eserler, askerî zümrenin farklı katmanlarından insanların durumun tespitine ve çözüme dair öneriler geliştirdiklerini gösterir. Bu tür tespit ve önerileri ihtiva eden metinler, günümüzde *siyasetnameler*²³³ olarak adlandırılan ve Güneybatı Asya devlet geleneğinin kuşaklar arasında aktarımını sağlayan eserlerdi. Devlet-i Aliyye geleneğinde bu tür metinlere 17. ve 18. yüzyıllardan önce de rastlanır²³⁴. Fakat, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaleme alınanların yazımında etkili olan ortak saik, devletin büyümesi ve bazı idarî sorunların ortaya çıkmasıydı (Yılmaz, 2009, 307). Bazılarının yazarları günümüzde bilinmeyen bu eserler, Devlet-i Aliyye'nin işleyişinde bir takım bozulmaların meydana geldiğini ifade ederek çözüm önerileri sundular: Katip Çelebi tarafından yazılan *Düsturü'l-Amel li Islahi'l-Halel*, 4. Murad'a sunulan *Hırzû'l-Mülûk*, 2. Osman'a sunulan *Kitâb-ı Müstetab*, Sadr-ı a'zam Lütî Paşa tarafından yazılan *Asafnâme*, 4. Murad ve ardından 1. İbrahim'e sunulan *Koçi Bey Risalesi*, 4. Murad'a sunulan *Kitâb-ı Mesalihu'l-Müslimîn ve Menafi'i'l-Mü'minîn* vd. Bu eserlerin tamamının müellifi kalemiyye zümresindendi (İnalcık, 2017, 21).

Bunların tamamına yakını, saltanat, sadâret, ilmiyye, ordu, reaya, hazine ve Divân-ı Hümâyûn gibi başlıklarda tespit ettikleri (Yılmaz, 2009, 308) sorunların çözümü için *kanun-ı kadîme* dönülmesi gerektiğini salık vermekte, I. Selim ve I. Süleyman dönemlerini model olarak alınması gereken dönemler olarak göstermekteydiler (Kunt, 1988, 22). Bu durum, timar sisteminin canlandırılmasının önerilmesi gibi hususlardan anlaşılabilir. Timarın tasfiyesi ve kapıkullarının mevcudunun arttırılması, aşağıda açıklanacağı üzere Avrupa ile yapılan savaşlarda ortaya çıkan zaruriyetten kaynaklı olduğundan, bu önerilerin pratikte uygulanması olanağı bazı durumlarda mevcut değildi (Kunt, 1988, 22). Esasında bu metinlerin ortak bir özelliği, değişen koşulları, fakat bilhassa da dış âlemle ilgili değişkenleri pek dikkate almamalarıydı. Yazarları, Devlet-i Aliyye'nin geçmişten getirdiği siyaset ve idare tarzının kusursuz olduğuna inanır, dolayısıyla sorunların çözümünü de bu çerçevede geçmişin iyi

²³³ Bunlar, bunalım dönemlerinde *layiha*, sair dönemlerde ise *nesayih* adını alırlardı. İlk örnekleri 11 ve 15. yüzyıllar arasında İslam toplumlarında kaleme alınan ve aslında Hint-İran geleneğindeki benzer metinleri derleyen eserlerdi. Keykavus bin İskender tarafından yazılan *Kâbusnâme*, Nizamü'l-Mülk tarafından yazılan *Siyasetnâme* ve Gazali tarafından kaleme alınan *Nasihatü'l-Mülûk* bu metinlere örnek olarak gösterilebilir (Howard, 2011, 187).

²³⁴ Devlet-i Aliyye'nin yaşattı olanlar arasında en eski siyasetname örneği, Şeyhoğlu Mustafa'nın 1401 yılında tamamladığı *Kenzü'l-kübera* ve *Mehekkü'l-Ulema* adlı eserdir (Yılmaz, 2009, 306).

uygulamalarına yeniden dönülmesinde görürlerdi (Yılmaz, 2009, 308). Bu anlamda mezkur metinlerin, yazarlarının zihinlerinde idealleştirdikleri “altın çağa” dair ön yargılarının birer yansıması (Adanır, 2016, 200) olduğu söylenebilir. Zira bu konu Devlet-i Aliyye tarihyazımında önemli bir yere oturmaktadır.

Devlet-i Aliyye idaresinin üst kademelerindekiler, özellikle de iktidarın doğrudan sahibi olan padişah ve bu dönemde daha büyük sorumluluk üstlenen sadr-ı âzamlar açısından ise durum daha zorluydu. Meselelerin tahlili, bu meseleleri çözmek için gerekenin sadece küçük bir bölümüydü. Her ne kadar kanunlarla sınırlanmış olsa da, gücünü “mutlaklığından” alan iktidarın bu niteliğinde gözle görülür bir aşınma mevcuttu. Kapıkullarının basıncı, Avrupa monarşilerinin artan gücü ve memâlik-i mahrûsenin dört bir yanında yükselen, daha önce esamesi dahi okunmadığı veya ustalıkla uzlaşıldığı halde, artık giderek ciddi bir güç elde etmeye başlamış bulunan a'yânın varlığı gibi faktörler, önceki dönemlere kıyasla Devlet-i Aliyye merkezindeki idareci kadroyu daha güç bir denklemlerle karşı karşıya bırakmaktaydı. Dolayısıyla, gerekliliği apaçık ortada da olsa, bazı önlemlerin alınması idarecilerin gücünü aşabilmekteydi.

Yine de, iki yüzyıl boyunca Devlet-i Aliyye idarecileri karşı karşıya kaldıkları meselelerin çözümü için gayret gösterdiler. Bu girişimler, 17. yüzyıl boyunca daha ürkek girişimler olarak kalmıştı ve esas olarak da eskinin yeniden tesisine odaklıydı. Buna karşın, 18. yüzyıl ile birlikte, bir önceki yüzyılda karşılaşılan askerî başarısızlıklar, idarecilerin dikkatlerini Avrupa’daki teknik gelişmelere çevirdi. Devlet bürokrasisinin mensupları açısından devletin güvenliğinin sağlanması meselesi özellikle de 18. yüzyıl ile birlikte her şeyin üzerinde bir öncelik halini almıştı (İnalcık, 2006, 145).

Avrupa ile barış yanlısı Râmi Mehmed Paşa’nın sadr-ı âzamlığa getirilmesi, Avrupa’yı örnek alan ilk ciddi girişimlerin gerçekleştirilmesi anlamında önemli sonuçlar doğurabilecek bir potansiyele sahipti. Fakat 1703 isyanıyla paşanın sadr-ı âzamlığı yitirmesi, bu ilk girişimi sonuçsuz bıraktı. Buna karşın idareciler arasında bu tür düşünceler yayılmayı sürdürdü. 1718 yenilgisi ve ardından Pozarevac’da yapılan anlaşma, bu ilgiyi yeniden canlandırdı. 1718 - 1730 yıllarını kapsayan Lale Devri, yukarıda zikredilen siyasî öneminin yanı sıra, Avrupa’nın teknik birikiminin öğrenilmesi ve memâlik-i mahrûseye adapte edilmesi açısından da önemliydi. Dönemin sadr-ı âzamı Nevşehirli İbrahim Paşa’nın bazı girişimleri dönem boyunca devlet idarecilerinin Avrupa’da ne tür gelişmeler olduğunu daha yakından anlamasına yardımcı oldu (İnalcık, 2017b, 6 - 8). Fransa, bu konuda Devlet-i Aliyye bürokrasisine destek olmaktaydı. Çünkü, Fransız monarşisinin Habsburglara ve Rusya’ya karşı mücadelesinde halen müttefik olduğu Devlet-i Aliyye’nin teknik ilerlemeler neticesinde güçlenmesinde çıkarı vardı (İnalcık, 2017b, 114 - 115). Bu teknik ilerlemelere sanat (yanısıra mimari ve peyzaj) alanındaki bir canlanma ve Farsça ve Arapça’dan doğu klasiklerinin çevirilmesi için encümenlerin kurulması (İnalcık, 2017b, 124) ve 1727 yılında Arap harfleri ile basım yapabilen ilk matbaanın kurulması gibi girişimler de eşlik etmekteydi.

Fakat bunun yanısıra öğrenilen ve tatbikine gayret edilen teknik ilerlemeler ile doğrudan bağlantılı olmayan bir biçimde Avrupa'nın, özellikle de Fransa'nın yaşam tarzı da askerî zümrenin belirli kesimlerince taklit edilmeye çalışılmaktaydı. Daha da önemlisi, dönemin bütünlüklü yenilik arayışına idarecilerin eğlence, lüks yaşama ve keyif tutkularının eşlik etmesiydi. Döneme adını veren gelişkin çiçek kültürünün yanında Haliç kıyısında büyük ve gösterişli konakların inşası, yine Haliç'te Sâdâbâd Sarayı'nın inşası ve bunların bahçelerinde düzenlenen eğlenceler de bu döneme damgasını vurdu. Nihayetinde askerî zümrenin kaymak tabakasının bu yaşayışı, iktisadî ve malî zorluklar tarafından bir hayli güç duruma düşen esnafların isyanı ile noktalandı (İnalcık, 2017b, 6 - 8 ve 10). Lale devrinde askerî zümrenin bir kesiminin, bilhassa da Avrupa monarşileri ile barışı savunanlarının, Avrupa'daki gelişmelere olan ilgilerinde önemli bir canlanma meydana geldiği açıktır. Fakat bu dönemde toplumun geneline yayılan bir uyanıştan söz etmek ise olanaklı değildi (Kunt, 1988, 53).

Buna karşın, 1730'dan sonra devletin geçirdiği dönüşüm nihayetlenmedi. Hatta, ilerleten bölümlerde ele alınacak olan *Nizam-ı Cedid*'in altyapısının sadece Lale Devri'nde değil, ancak aynı zamanda ilerleyen yıllarda atıldığı söylenebilir. Bu anlamda Lale Devri'nin ardından 1. Mahmud'un ve 3. Mustafa'nın padişahlığı dönemindeki düzenlemeler de önceki dönemdekiler kadar önemliydi. Yine de 19. yüzyıla gelene dek Devlet-i Aliyye'nin Avrupa'dan sadece askerî alanla sınırlı teknik bazı unsurları kendi bünyesine kabul ettiği, daha kapsamlı bir biçimde idarî ve hukukî meselelerdeki Avrupalılaştırmanın 19. yüzyılda meydana geldiğini de belirtmek gerekir (İnalcık, 2017b, 112).

İktidarı elinde bulunduran hanedan, 1600 - 1800 yılları arasında memâlik-i mahrûsenin idaresindeki konumunu korudu. Bu süreçte hanedan içerisinde şehzadelerin taht üzerindeki rekabeti, önceki kardeş katli uygulamasının yerine *ekberiyyet* (*senioratus*) kuralının yerleşmesi ile birlikte farklı bir boyuta evrildi. 1. Ahmet'ten itibaren uygulanmaya başlayan bu kurala göre, hanedanın en büyük erkek üyesi padişahlık makamına oturmaya başladı²³⁵ (Emecen, 2007, 488). Fakat padişahlık kurumu açısından esas belirleyici değişim bu değildi. 17. yüzyıl ile birlikte, yukarıda sayılan bir kaç istisnâ durum hariç tutulursa padişahların otoritesi saray halkı ve bürokrasiye doğru bir kayış göstermeye başlamış durumdaydı (Emecen, 2007, 487). Bu durumun başlıca sebebi padişahlık görevini üstlenen şehzadelerin bazılarının (ekberiyyet kuralı ile çelişkili gibi görünse de) henüz çocuk sayılabilecek yaşta olmaları, bazılarının ise *kafes sistemi* adı verilen uygulamanın bir sonucu olarak sarayda uzun yıllar bir tür hapis hayatı yaşadıkları için bu tür bir görev için gereken zihinsel ve idarî kapasiteye sahip olmamalarıydı (İnalcık, 2017a, 3). Bu padişahlar kaçınılmaz olarak valide sultanların ve diğer

²³⁵ Fakat bu düzenleme bile taht kavgalarının yaşanması riskini gerçek anlamda ortadan kaldıramamıştı. Kimin tahta geçeceğine dair yasal bir düzenlemenin 1876 Kanun-i Esasî'ye kadar yapılmamış olması, bu durumun önemli bir nedeni olarak gösterilebilir (İnalcık, 2003, 65 - 66).

bazı saray ahalisinin etkisine çok daha açık bir konumdaydılar²³⁶. Nitekim kafes sisteminde yeni padişahın kim olacağını dahi çoğu kez valide sultan belirlerdi (İnalcık, 2017a, 60). Bu dönem tahta çıkan padişahlar, devletin idaresi ile ilgili işleri genellikle sadr-ı âzamlara ve paşalara bırakmak zorunda kaldılar (Küçükkalay, 2007, 23).

Sadr-ı âzamlar bu dönemde giderek siyasî güçlerini arttırdılar. Buna koşut olarak, 17. yüzyılın ikinci yarısından, özellikle de Köprülü ailesinden olanların vezir-i âzamlık makamına gelmesinden itibaren Divan-ı Hümâyûn önem kaybetmeye (İnalcık, 2003, 106), siyasî ve idarî anlamda bunun yerini sadr-ı âzam konağı *Bâb-ı Âsafî* (*Paşakapısı*, 18. yüzyıl sonlarından itibaren alacağı isimle *Bâb-ı Âlî*²³⁷) almaya başladı²³⁸ (İpşirli, 1999, 159). Sadr-ı âzamlığın önem kazanmasına koşut bir diğer gelişme, önceki dönemlerde giderek artan vezir sayısının azalması oldu. Hatta 1731 sonrasında kubbealtı veziri ataması tamamen durduruldu (İpşirli, 1999, 170).

Divan toplantıları ise seyrekleşmeye, gündemleri azalmaya başladı. Divana bağlı kalemler de Bâb-ı Âlî'ye taşınarak doğrudan sadr-ı âzamlığa bağlandı. Bu yeni kurumsallaşmanın sonucunda sadr-ı âzamlığa bağlı üç ana kol meydana geldi: *sadaret kethüdası* (*kâhya bey*) ve ona bağlı bürolar, reisü'l-küttab ve ona bağlı bürolar, *çavuşbaşı* ve ona bağlı bürolar (Öner, 2005, 39 ve 42). Bunlardan kâhya Bey, sadr-ı âzaman siyasî ve askerî konulardaki temsilcisiydi. Çavuşbaşı ise, divanda şikayetlere ve davalara bakan bir görevliydi. Reisü'l-küttab ile birlikte bu üçlü, 19. yüzyılda içişleri, adalet ve dışişleri bakanları halini alacaklardı (İnalcık, 2003, 106).

Öte yandan, sadr-ı âzamlık makamının kendisi de bir dönüşüm içerisine girmiş durumdaydı. Bunun arkasında, devletin diplomatik mekanizmaları daha sık ve etkili kullanabilme arayışından kaynaklanan bir dönüşüm yatmaktaydı. Şöyle ki, 16. yüzyılın sonuna kadar geçen süreçte Devlet-i Aliyye'yi orta Avrupa'ya kadar egemen kılan askerî başarıların yerini sonraki yüzyıllarda mağlubiyetlerin alması, idarecileri daha önceleri uzak durdukları diplomatik araçları daha etkili kullanmaya yönetmeye başlamıştı (Sander, 1987, 96). Özellikle 18. yüzyılın başından itibaren devletin diplomasi ayağı güçlenmeye ve kurumsallaşmaya başladı. Bu durum, askerî zümrenin merkezinde, diplomatik

²³⁶ İnalcık (2017b) 17. yüzyılın başlarında devlet idaresini ele geçirmiş bulunan valide sultanlar, şeyhü'l-İslam ve diğer yüksek ulema ile yeniçerilerin üst rütbelilerinden oluşan grup için *cunta* adlandırmasını kullanır (İnalcık, 2017b, 28). Valide sultanların ve genel olarak haremın etkisinin artması, saray görevlilerinden *Darü's-Saade ağalarının* güçlenmelerine ve devlet idaresinde önemli bir rol oynamalarına yol açtı, bunlar rütbe olarak sadr-ı âzam ve şeyhü'l-İslamlardan sonra gelmeye başladılar ve bunlarla sadr-ı âzamlar arasında zaman zaman çekişmeler yaşandı. Haremın yükselen bu görevlilerinin maddî dayanakları ise ele geçirdikleri vakıflardan ve kendilerine paşmaklık (terlik parası) vb isimlerle önemli gelir kaynaklarının tahsis edilmesinden oluşurdu (İnalcık, 2017a, 108 - 109). Etkili Darü's-Saade ağalarına önemli bir örnek 1717-1746 yılları arasında görev yapmış, siyasî olarak oldukça etkili bir isim olan El Hac Beşir Ağa idi (Hathaway, 2009, 172).

²³⁷ İngilizce'de bu ifade *Sublime Porte* olarak geçer ve bu adlandırma Avrupa monarşilerindeki *court* adı verilen hükümet benzeri yapılarla aynı anlama gelir (Sander, 1987, 96). İngiliz arşiv belgelerinde de *court* kelimesi ekseriyetle Avrupalı monarşilerin hükümetlerini, *Porte* veya *Sublime Porte* ise özel olarak Bâb-ı Âlî'yi ifade etmek için kullanılır.

²³⁸ Paşakapısı'nda yapılan toplantıların bilgileri, padişaha *telhis* adı verilen raporlarla aktarılmaya, padişahların talepleri ise *hatt-ı hümâyûn* adı verilen notlarla bu toplantılara iletmeye başlandı. Zaman içerisinde hatt-ı hümâyûnlar, Bâb-ı Âlî'nin kararlarını değiştirmeyen kısa yinelemelerden ibaret olmaya başladı (İnalcık, 2003, 106).

görevleri üstlenen ve dış güçlerle yazışmaları yapan (Kunt, 1988, 61) reisü'l-küttabların öneminin giderek artmasını doğurdu (İpşirli, 1999, 174). Bunlar doğrudan sadr-ı âzamlara bağlı bir hale geldiler (Öner, 2005, 39).

Yaygınlaşan iltizam sisteminin ve ordunun daha sıkı bir denetim ve daha çok kırtasiye gerektirmesinin etkisiyle 18. yüzyıl genel olarak kalemiyye mensuplarının önem kazandığı bir dönem oldu (Neumann, 2016, 75). Bu dönemde kalemiyye mensuplarının sayısı ciddi ölçüde arttı. Kalemiyyenin üst kademelerinde bulunanlar, daha önceleri sadece devşirme kökenlilerin atandığı beylerbeyilik gibi görevlere dahi atanabildiler (Findley, 2016, 95). Dahası, dış âlemle yürütülen münasebetlerde en önemli araç askerî yöntemler yerine diplomasi olmaya başladıkça, bürokrasinin en üstündeki sadr-ı âzamların da buradan gelmeleri zamanla kabul gören bir yaklaşım halini aldı (Sander, 1987, 97) ve sadr-ı âzamlar seyfiyye mensupları arasından değil, kalemiyye mensupları arasından (elbette reisü'l-küttablardan) atanmaya başlandı²³⁹ (Yediyıldız, 1999, 503). Oysa 18. yüzyıla gelene dek, sadr-ı âzamlar da beylerbeyiler gibi seyfiyye içerisinde, kapıkulu kumandanları arasından atanırdı (Kunt, 1988, 60).

Reisü'l-küttabların yükselişi nasıl bunların görev alanlarının önem kazanmalarına bağlı gerçekleşmişse, divan üyelerinden nişancıların önem yitirmesi de aynı şekilde oldu. Aşağıda ele alınacağı üzere, timar sisteminin tasfiyesi, bu sistemle ilgili düzenlemeleri yürüten nişancıların devlet idaresindeki önemlerini önemli ölçüde azalttı (Kunt, 1988, 61).

İlmiyye zümresi ise, devlet idaresinde bu dönemin güçlenen kesimiydi. Bunun bir nedeni, doğuda Safevilere, batıda ise Avusturya'ya karşı yürütülen savaşlarda dinî ve mezhebî öğelerin ön plana çıkarılmasıydı (Kunt, 1988, 61). Ayrıca devlet idaresindeki karışıklıklar ve sık sık meydana gelen isyanlar, ilmiyyenin üst kademelerinde yer alan şeyhü'l-İslamlık makamının önem kazanması sonucunu doğurdu. Bunun nedeni, isyancıların hareketlerini meşru gösterebilmek amacıyla şeyhü'l-İslamlardan fetva almaya çalışmalarıydı. Ardından şeyhü'l-İslamlar bu dönemde daha önce sahip olmadıkları bir biçimde molla düzeyindeki kadıların atanmasında söz sahibi olmaya başladılar. Böylelikle *kâdî-i askerleri* geride bırakarak ilmiyyenin gerçek anlamda başı haline geldiler (İnalcık, 2017a, 72).

17. yüzyıl sonrasında ulemanın önem kazandığı bir diğer alan, beylerbeyiler ve sancakbeyilerin önem yitirmesine koşut olarak taşra idaresi oldu. Sayılan idarecilerin a'yân karşısında güç kaybetmesi, kadıları bulundukları yerlerde merkezî idarenin en önemli unsurları haline getirdi (Kunt, 1988, 62).

Öte yandan, ilmiyye zümresinin görevlerinden eğitim alanında da 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir dönüşüm yaşanmaya başladı. Avrupa'nın teknik üstünlüğünün fark edilmesinin ardından, bu yeniliklerin öğretiminin yapıldığı yeni okullar kurulmaya başlandı. Fakat 19. yüzyıl öncesinde bu girişimler sadece askerî eğitim veren okullarla sınırlıydı (Öner, 2005, 47).

²³⁹ Bunun önemli örneklerinden biri, Karlovci Anlaşması'nı imzalayan Râmi Mehmed Paşa idi (İnalcık, 2017b, 4).

Önceki başlıklarda görüldüğü üzere, 17. yüzyıla kadar olan dönemde Devlet-i Aliyye'nin egemenlik sahası karada dönem dönem genişlemiş, kısa süreli istisnalar dışında neredeyse hiç daralmamış, aynı zamanda denizlerdeki kontrolü de Karadeniz'in tamamına ve Akdeniz'in de büyük bir bölümüne yayılmıştı. Bu genişleme 1648 yılındaki Westfalia Barışı ile birlikte nihayete erdi ve devlet askerî alanda yavaş yavaş yeni ve farklı bir tablo ile karşı karşıya kalmaya başladı.

Bu dönemde Avrupa devletleri daimî ve merkezî ordulara sahip hale gelmişlerdi. Özellikle Avrupa'daki 30 Yıl Savaşları'ndan itibaren tüfek kullanımının yaygınlaşması, bir süredir hafif topların da yaygınlaşmış olması ile birleşince, 16. ve 17. yüzyıllarda bu tür ordular daha büyük önem kazandı ve yaygınlaştı (Sander, 1989, 57). Bunu olanaklı kılan önemli bir gelişme, önceki başlıklarda ele alındığı üzere Avrupa kıtasında nüfus ve servetlerde meydana gelen artış idi. Bu sayede Avrupa monarşileri eskiye oranla çok daha kalabalık merkezî ordu ve donanmalar bulundurabilmekteydiler (Hourani, 2005, 310).

Ancak mesele sadece bunların sayıca daha kalabalık olması değildi. Hatta Devlet-i Aliyye ordusunun bu alanda daha avantajlı olduğu dahi söylenebilir. Devlet-i Aliyye ordu ve donanması ile kıyaslandığında Avrupa'daki rakipleri teknolojik açıdan bazı avantajlara sahip olmaya başlamışlardı. Örneğin, Avrupa'da 17. yüzyılın başlarında meydana gelen ve *askerî devrim* olarak nitelenen gelişmenin bir sonucu olarak, orta Avrupa monarşilerinin orduları Devlet-i Aliyye ordusunun karşısına at üzerinde savaşan askerlerce de kullanılabilen ve mermileri çelik zırhları delebilen kısa tüfeklerle çıkmaya başladılar (İnalcık, 2017a, 5). Devlet-i Aliyye ordusu özellikle Avusturya ordularının bu şekilde teçhizatlanmış silahlı piyade birlikleri karşısında etkisiz olmaya başladı (Pamuk, 2007a, 119). Ayrıca bu dönemde Avrupa monarşilerince kalelerin savunma sistemleri daha gelişkin, *bastion* adı verilen bir şekle sokuldu, toplumların geniş kesimlerinden ordulara asker yazılmaya başlandı ve Avrupa orduları daha kaliteli çelik ve baruta sahip oldular (İnalcık, 2017a, 5).

Denizlerde ise 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında Hollandalılar ve İngilizler, Hint Okyanusu'nda ve aynı şekilde Akdeniz'de, eski gemilere kıyasla daha yüksek borda uzunluğuna²⁴⁰ sahip *bretoni* adı verilen gemiler kullanmaya başladılar. Bunların yanları çok miktarda topla donatılmış durumdaydı. Bu gemiler Akdeniz'de Devlet-i Aliyye ve Venedik gibi devletlerin donanmaları karşısında üstün gelmeye başladılar (İnalcık, 2018, 181).

Avrupa devletlerinin askerî teknolojiye ileriye gitmesi ve coğrafi yayılmacılığı Devlet-i Aliyye idarecilerinin dikkatini elbette çekmişti. Bunlar, örneğin İngilizlerin Yemen'deki Moha limanına kadar ilerlemiş, ya da daha önemlisi, Müslüman bir nüfusa sahip Bengal'i sömürgeleştirmiş olmasının ne anlama geldiğinin farkındaydılar. İngilizler bir gün Mısır'ın gelirlerini tehdit edebilir, kutsal kentlerin güvenliğini tehlikeye düşürebilirdi (Hourani, 2005, 312). Bu durum, 19. yüzyıl öncesindeki dönemde

²⁴⁰ Suyu geminin güvertesi arasındaki mesafe.

Devlet-i Aliyye'nin askerî alanda bir takım yeni düzenlemelere gitmesini gerekli kıldı. Hem merkezî ordunun hem de donanmanın nicelik ve nitelik olarak geliştirilmesi gerekmektedir.

Aslında Devlet-i Aliyye, daha önceleri de rakiplerinden askerî alandaki bazı yenilikleri alarak kendi bünyesinde tatbik edebilmişti. Henüz 15. yüzyılda Bohemya Savaşları'nda Avrupa'da geliştirilen *Wagenburg taktiği*²⁴¹ buna örnek olarak verilebilir. Devlet-i Aliyye ordusu bu taktiği Avrupa ordularından almış ve kendi fetihlerinde önemli bir araç olarak kullanmıştı (İnalcık, 2006, 143). Aynı şekilde, o dönemde Bizans egemenliğinde bulunan Konstantinopolis kentini ele geçirirken etkili bir biçimde kullandıkları top ve benzer ateşli silah teknolojilerini de kısa bir süre önce müttefikleri Sırp'lardan ve Balkanlar'daki rakiplerinden alarak etkin bir şekilde kullanmaya başlamışlardı (Agoston, 2005, 17).

Benzer bir yaklaşımla, 17. yüzyıl sonrasında tüfek türü ateşli silahlar kapıkulu askerleri içerisinde yaygınlaştırıldı. Yeniçeriler geleneksel silahları olan ok ve yay kullanmayı da sürdürdüler. Ancak genel olarak bakıldığında, bunlara verilen ateşli silahların yaylara oranında önemli bir değişiklik mevcuttu. Örneğin, 1663 - 1664 seferinde, askerlere sadece 861 yay, fakat 10.982 tüfek teslim edilmişti (Agoston, 2005, 24). Ayrıca merkezî askerî gücü oluşturan bu birliklerin sayıları da önemli ölçüde arttırıldı. 16. yüzyılın ortalarında bunların toplam sayısı 13.000 kadarken, 17. yüzyıl başlarında bu sayı 38.000'e (Pamuk, 2007a, 120), daha sonralarıysa 50.000'e çıkarıldı (İnalcık, 2017a, 6). 1680 yılına gelindiğinde, sadece yeniçerilerin sayısı 54.000'in üzerine çıkmıştı. Fakat bu nicelik artışı, askerlerin ortalama niteliğindeki bir düşüşle birlikte gerçekleşti. Üstelik bunların tamamı sefere götürülememekteydi. Mesela, 1697 seferberliğinde sadece 21.000 yeniçeri savaş alanına nakledilebilmişti (Agoston, 2005, 26). Ayrıca, 18. yüzyıla gelindiğinde bunların yetiştirilmelerinde kullanılan devşirme sisteminde de derin yarıklar açılmıştı (Yediyıldız, 1999, 503). Özellikle Karlovci Antlaşması'ndan sonraki dönemde memâlik-i mahrûsedeki müslüman unsurların bu birliklere alınmasının ardından, bu genç asker adaylarının sarayda ve acemi kışlalarında eğitim almaları usulü de terk edilmişti²⁴² (Öner, 2005, 57).

Dolayısıyla, kapıkulu askerlerinin niteliğiyle ilgili sorunların çözümü de devletin uğraştığı meseleler arasındaydı. Daha 1. Ahmed döneminde yeniçerilerin teşkilâtlanmalarındaki sorunların çözümü için bunların önceki dönemlerdeki nizamlarına geri döndürülmelerini amaçlayan *Kavânîn-i Yeniçeriyân* (1606) adlı düzenleme hazırlanmıştı (İnalcık, 2017a, 162). Ancak, bunun gerçek anlamda olumlu sonuçlar elde etmeye yardımcı olduğu söylenemez. Aksine, bunların askerî niteliklerindeki azalmayla

²⁴¹ Malzeme taşıyan askerî katarların tekerleklerinden birbirlerine zincirlenerek bir tür istihkam oluşturması ve bunun savaş alanında bir kale gibi düşmana karşı savunulması. Devlet-i Aliyye ordusu bu taktiği alarak geliştirmiş, adını da *tabur cengi* koymuştu (Agoston, 2005, 19).

²⁴² Mahallî idarecilerin hanehalkı içerisinde yer bulan leventlere paye verilmesi, Hristiyan tebaa arasından devşirme için çocukların toplanmasının zorlaşması ve askerî zümrenin üst düzeylerindeki saraydaki odalara ve enderuna devşirmeler yerine kendi çocuklarını koyma girişimleri bu mekanizmanın sarsılmasının nedenleri arasındaydı (İnalcık, 2003, 92).

siyasî etkilerindeki artış²⁴³ birlikte ilerledi. Hem 17. hem de 18. yüzyıllar, bir kısmı yukarıda da izah edilen kapıkulu ayaklanmaları ya da bunların siyasî taleplerini devlete dayattıkları gövde gösterileri ile doludur. Yine bu dönemde bunların kendi ağalarının emirlerine dahi karşı geldikleri, örneğin ağa tarafından yapılan atamaları kimi durumlarda geri aldıkları da görülür (İnalcık, 2017b, 28). Ayrıca daha önceleri sadece önemli kalelerde görevlendirilen yeniçeri birliklerinin Celalî isyanları ile birlikte tüm Anadolu kentlerine yayılması da bunların etkilerini arttırdı (İnalcık, 2017b, 28). Sonuçta 2. Osman'ın öldürülmesi ile neticelenen kapıkulu isyanı gibi örnekler, seyyiyyenin bu kolunun kendi çıkarları için ne denli pervasızlaşacağını askerî zümrenin geneline gösterdi ve biraz da bu yüzden, kapıkullarına dair bir reform girişimi 19. yüzyıla kadar gündeme gelemedi (Emecen, 1999, 50). Bunlar, sadece Köprülü ailesinden olanların sadr-ı âzamlıkları döneminde kısmen kontrol altına alınabilmişlerdi (İnalcık, 2003, 91).

Öte yandan, kapıkulu askerlerinin aldıkları mevaciblerin değeri 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren enflasyon karşısında düşüşe geçmişti (Sander, 1989, 83). Üstelik, devletin bu dönemden itibaren karşılaştığı malî meseleler bunlara yapılan ödemelerin eskiye nazaran daha düzensiz bir hale gelmesi sonucunu doğurdu. Devlet bu dönemde bunların siyasî istikrarsızlıklar doğuracak girişimlerini engellemek amacıyla, iktisadî faaliyetlerle ilgilenmelerine göz yummak zorunda kaldı (Kunt, 2018, 159). Böylelikle kapıkulu askerleri yeni bir takım maddi dayanaklara kavuştular. Artık kentlerde subaşı, asesbaşı ve muhtesiblik görevlerine gelebilmekteydiler (İnalcık, 2017b, 28). Sipahiler, yeni maddi kaynaklarını mültezimlik gibi görevlerde ve vakıf yöneticiliklerinde elde ederlerken, (Kunt, 1988, 19) yeniçeri ocağına mensup olanlar daha çok esnaflıkla uğraşmaya yöneldiler (Pamuk, 2007a, 140).

Bu merkezî sınıflar, eyaletlerden toplanan ve yukarıda Celalî İsyanları bahsinde açıklanan sekban birlikleri ile desteklendiler (İnalcık, 2017a, 6). Önceki dönemlerde bu işlevi yerine getiren geniş timarlı sipahi ordusu ise timar sisteminin ortadan kalkmaya başladığı bu dönemde giderek zayıfladı. Bunların yerine sekban birliklerinin ortaya çıkmasının önemli sonuçları oldu. Bunların ilki, bu birliklerin Balkanlardaki savaşlardaki yararlılıklarının yanı sıra, kapıkulu askerlerinin baskılarına karşı içeride de dengeleyici bir unsur olarak kullanılmalarıydı. İkincisi ise, bunların reaya zümresi içerisinde toplanmalarının (İnalcık, 2017b, 27) bir sonucu olarak reayanın askerî zümre içerisine daha kitlesel bir sızma kanalı elde etmiş olmasıydı. Bu durum zaman zaman siyasetnamelerde de eleştirilen idarî meselelerden birisi haline geldi. Ayrıca, askerî zümreye sızma sadece sekban bölükleri ile sınırlı kalmadı. Bu kapıdan giren reaya, zaman zaman *derinti yeniçeri* adını alarak kapıkulu ocaklarına dahi kaydolabilmekteydi (İnalcık, 2017a, 9).

²⁴³ Burada özellikle yeniçeri ocağının kastedildiği, diğer ocakların siyasî etkisinin bunlar kadar yüksek olamadığı (Öner, 2005, 58) belirtilmelidir. Yine de saray yeniçeri ocağının basıncına karşı zaman zaman süvarileri kullanmaya da yeltenmekteydi (İnalcık, 2003, 91).

Kapıkulu askerlerini desteklemek amacıyla oluşturulan sekban birliklerinin varlığıyla oluşan toplam kara gücü, her ne kadar timarlı sipahilerin (bunların son zamanlarda sefere katılımlarında meydana gelen düşüş de hesaba katıldığında) ortadan kalkmasından doğan açığı kapatmış görünse de, Devlet-i Aliyye'nin malî olanaklarının Avrupa'daki rakipleri ile kıyaslandığında daha sınırlı kalmasının bir sonucu olarak, toplam ordu mevcudu açısından bu kıtadaki rakiplerine kıyasla bir gerileme söz konusuydu. Kara ordularının mevcudu açısından bakıldığında, Devlet-i Aliyye ordusu 16. yüzyılın ortasında 90 bin askere sahipken, 18. yüzyılın başında bunu 130 bin askere çıkarmış, ancak 1780 yılı itibarıyla bu sayı 120 bine gerilemişti. Aynı zaman aralığında Fransa, kara ordusunun mevcudunu dört kattan fazla arttırdı, Avusturya, 18. yüzyılın başında 62 bin kişiden oluşan ordusunu 253 bin kişilik bir güce dönüştürdü, Rus Çarlığı ise yine 18. yüzyılın başında 52 bin kişiden oluşan ordusunun mevcudunu 408 bine yükseltti (Karaman ve Pamuk, 2010, 612).

Avrupa ordularının ulaştıkları teknik gelişme düzeyinin bir diğer göstergesi ise top teknolojisiydi. Devlet-i Aliyye, önceleri üstün olduğu bu alanda 17. yüzyıl sonrasında geride kalmaya başladı (Kütükoğlu, 1999, 622) ve getirilen yeniliklere adapte olabilmek amacıyla Avrupa ordularında Devlet-i Aliyye'ye karşı da defalarca savaşmış bir askerî uzman olan Alexandre Comte de Bonneval'i 1731 yılında orduda istihdam etti. Ahmed Paşa adını alan bu uzmanın girişimleri 1747'ye kadar sürdü ve bilhassa kapıkulları içerisindeki humbaracı adı verilen topçu birliklerinin durumunun iyileştirilmesinde kendisi büyük bir rol üstlendi (Yeşil, 2011, 210). Bir bölümü günümüzdeki el bombasına, diğer bir bölümü ise havan topuna benzeyen bu silahı kullanan ocak, önceleri topçu ocağıydı ve aslında 15. ya da 16. yüzyılda kurulmuş, ancak sonraları ihmal edilmişti. Ahmed Paşa'nın girişimleriyle ayrı bir humbaracı ocağı oluşturuldu ve bu birliklerin Avrupa ordularında olduğu gibi kara ordularının etkili bir unsuru olmasına çalışıldı. Fakat başlarda iyi sonuçlar doğuran bu girişim 18. yüzyılın sonlarına doğru akamete uğradı (Halaçoğlu, 1998, 349 - 350). Sonraları Koca Ragıp Paşa tarafından bu ocağın canlandırılması yönündeki girişimler de sonuçsuz kalacaktı²⁴⁴ (Uyar and Erickson, 2009, 115). Humbaracı ocağı kısa ömürlü olsa da, Ahmed Paşa, bir askerî uzman olarak gerçekleştirdiği girişimleri sayesinde elçiliklerin henüz kurulmamış olduğu bir dönemde Avrupa'nın gerek askerî gerek idarî ve malî açılardan daha yakından tanınmasında da önemli bir rol üstlenmişti (Yeşil, 2011, 210). Ahmed Paşa'nın bu alanda tek örnek olmadığını da belirtmek gerekir. Bu dönemde gerçekleştirilen pek çok askerî düzenlemede Fransız etkisi bulunmaktaydı ve bu nedenle pek çok Fransız askerî uzman ordunun günün standartlarına kavuşturulması amacıyla ülkeye çağırılmıştı. Bunlar arasında Baron de Tott adlı uzman, Ahmed Paşa'nın topçu sınıfıyla ilgili girişimlerini ilerleterek Devlet-i Aliyye ordusuna *sûrat topçuları* adı verilen (İnalcık, 2017b, 9), hafif ve uzun menzilli atış gücüne sahip topları (*howitzer*) kullanan birimler kurmaya çalıştı. Fakat bu girişim de 1.

²⁴⁴ Humbaracı ocağının gelişiminin önündeki önemli bir engel, yeniçeri ocağı mensuplarının, ileride bu türden düzenli talimlere dayalı bir askerî disiplinin kendilerine de uygulanacağından duydukları endişe ve bu endişenin yeni bir isyana neden olması korkusu ile devlet idarecilerinin de ocağın gelişimine yeterli desteği sunmamalarıydı (Uluçay ve Karatekin, 1958, 18).

Abdülhamid döneminde maliyetleri gerekçe gösterilerek sonlandırıldı. Öte yandan Devlet-i Aliyye idarecileri bu dönemde Avrupa'ya yollanan sefirlerin aktardıkları bilgileri de ordunun geliştirilmesinde kullanmaya gayret etmekteydi. Örneğin Prusya ordusunun işleyişine dair bilgileri Ahmed Resmi'nin Viyana ve Berlin'deki elçilik görevi sırasında yapmış olduğu gözlemler sırasında edinmiş, bu ordunun gerek askerlerinin koşulları ve eğitimleri, gerek subaylarına dair bilgileri öğrenmişlerdi. Alman ve Prusya modelinin 20. yüzyılda dahi orduda temel alındığını da belirtmek gerekir (Uyar ve Erickson, 2009, 116). Nihayetinde tüm bu girişimler, 1768'e kadar düzenli talim yapan, dönemin koşullarına uygun bir merkezî ordunun oluşturulmasını sağlayamadı (Neumann, 2016, 78).

Kara savaşlarında tüfek teknolojisinin yaygınlaştırılması girişimine benzer şekilde, deniz savaşlarında kalyonların kullanımı yaygınlaştırılmaya çalışıldı. Ancak bu arayış, 17. yüzyılda donanmaya ayrılan kaynakların bir kısmının kara ordusuna tahsis edilmesi sonucunda donanmanın zayıflamasının ardından gelebilecekti. Donanmanın zayıflığı, 1645-1669 Girit kuşatması sırasında başarılı bir kuşatma gerçekleştirememesinde (Uyar ve Erickson, 2009, 88) ve Çanakkale Boğazı'ndaki Venedik ablukasını uzun yıllar çözememesinde (Candiani, 2018, 19) kendini iyi belli etmişti. Bu dönemde daha önceleri Devlet-i Aliyye donanmasında sıklıkla hizmetlerinden yararlanan Akdeniz'in Müslüman korsanlarının devlet açısından güvenilirliği de azalmıştı (Candiani, 2018, 20).

Donanmanın reformu konusunda 1701 yılında çıkarılan Bahriyye Kanunnamesi önemlidir. Mezamorto Hüseyin Paşa tarafından hazırlanan ve Abdülfettah Paşa tarafından uygulamaya konulan bu metin, donanmada aslî unsur olarak kürekle idare edilen, alçak bordalı kadirgaların yerine yelkenli ve yüksek bordalı kalyonların geçirilmesini işaret ettiği gibi, kaptan-ı deryanın seçimi gibi donanmanın idaresine dair meseleleri de çözüme kavuşturmaktaydı. Kanunname, donanma mevcudu olarak kırk adet kalyon bulundurulmasını öngörmekteydi²⁴⁵ (Aydın, 2010, 48). Venedik arşivlerine göre, 1701 ve 1714 yılları arasında bir kısmı Sinop'ta, bir kısmı İstanbul'da olmak üzere 22 ila 27 arasında kalyon ürettirler (Candiani, 2018, 24). Bu kalyonlar özellikle Mora'nın Venedik'ten geri alınması sırasında başarı ile kullanıldılar (Aydın, 2010, 48). 1739 yılında Devlet-i Aliyye'nin 27 savaş gemisi vardı ve 1770'e kadar da donanması dönemin ölçülerine göre kalabalık bir donanmaydı (Candiani, 2018, 25).

Yüzyılın sonlarına doğru ise, denizcilik alanında bir başka önemli adım atıldı ve 1773 yılında Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyûn açıldı (Kütükoğlu, 1999, 619). Bu okulun kuruluş amacı, Fransa'dan getirilen donanma alanında deneyimli askerî uzmanların Devlet-i Aliyye denizcilerine yeni teknikleri öğretmesiydi (İnalçık, 2017b, 9). Tott'un, topçu birliklerine katkılarının yanında, bu okulun kurulmasında ve işleyişinde öncü olduğu bilinir. Okul, başka eğitimcilerin de çalışmasıyla, Devlet-i

²⁴⁵ 17. yüzyıldaki uygulamada ise, donanmada kırk adet kadirga bulundurulmasına, yitirilen gemilerin yerine derhal yenisinin yapılmasına gayret gösterilirdi (Kütükoğlu, 1999, 616). Öte yandan, yeni düzenleme ile hedeflenen kalyon sayısı, önemli bir donanma gücüne tekabül etmekteydi. Kıyaslama için bir örnek vermek gerekirse, Fransa'nın 18. yüzyılın ortasında yirmi dört savaş gemisi ve on dokuz firkateyni mevcuttu. Fakat Fransız bürokratları, bunları kısa zaman içerisinde iki katına çıkarmanın planını da yapmaktaydılar (Pritchard, 1988, 338).

Aliyye deniz subaylarının yeni teknikleri öğrenmesi açısından önemli bir merkez olmuştu (Uluçay ve Karatekin, 1958, 23 - 24).

1.3.2.2.3. Bâb-ı Defterînin Dönüşümü

Devlet-i Aliyye, kuruluşunu takip eden ilk üçyüz yıl boyunca kimi sıkıntılarla karşılaşsa da, çoğunlukla güçlü bir maliyeye sahip olmuştu. 1580 yılına kadar devletin elde ettiği gelirler, harcamalardan hep daha yüksek gerçekleşmişti (Ursinus, 2018, 543) ve ekseriyeti askerî harcamalara yönelen bu gelirler, merkezde kapıkulu ordusunu rahatlıkla finanse etmekte ve yerelde timarlı sipahilere tahsis edilen aynî gelirler de burada da önemli bir askerî gücün hazır tutulması için yeterli olmaktaydı. Üstelik 17. yüzyıla gelene dek Avrupa topraklarında karşılaştığı orduları finanse eden devletler sınırlı vergi kapasitesine sahip devletlerdi. Fakat yeni koşullar, bir yandan İngiltere ve Hollanda başta olmak üzere Avrupalı rakiplerinin Devlet-i Aliyye merkez maliyesine kıyasla daha fazla vergi geliri elde etmelerini, diğer yandan ise henüz 16. yüzyılın sonlarından itibaren merkez maliyesinin harcamalarının gelirlerinin üzerine çıkmasını, 1560 yılından itibaren bütçe açıklarının kronikleşmesini doğurdu²⁴⁶. Giderek büyüyen malî meseleler, 18. yüzyılın sonlarındaki savaşlarda ciddi kayıpların meydana gelmesinde ve 19. yüzyılın başlarında hem devletin genel teşkilâtlanmasında ve hem de maliye alanında yapılacak ıslahatların çok daha yaşamsal bir hale gelmesinde rol oynayacaktı. Maliye alanındaki bu sorunları ortaya çıkaran faktörlerin arka planı yukarıda bir ölçüde ele alınmıştı. Ziraat, zanaat/imalat ve ticaret alanında hem memâlik-i mahrûsede meydana gelen gelişmeler hem de Avrupa toplumlarının yaşadığı dönüşüm, gerçekten de Devlet-i Aliyye'nin çıkarları ile uyumlu olmayan bazı sonuçlar da doğurmaktaydı. Bu durumun, yine önceki başlıklarda ele alınan siyasî ve askerî gelişmelerden okunması da olanaklıdır.

Mezkur arka plan dahilinde ortaya çıkan ilk mesele askerî alanda toprak ediniminin durmasıydı. Doğusunda Safevi devleti, batısında Habsburg Avusturyası ve kuzeyinde Rusya ile komşu olan memâlik-i mahrûsenin sınırları, güneyde de doğal bir sınır olan çöllere erişmişti (Pamuk, 2007a, 119) Avusturya ve Rus Çarlığı'nın Devlet-i Aliyye'ye karşı askerî alanda birlikte hareket ettikleri koşullarda, bu sınırları Avrupa'da ileri taşıyabilmek için ciddi bir askerî güce ihtiyaç duyulacağı açıktı. Ancak önceki paragraflarda da görüldüğü üzere Devlet-i Aliyye ordusu bu anlamda nicelik ve nitelik olarak gereken özellikleri taşımamaktaydı. İran ile yapılan uzun ve yıpratıcı savaşların sonuçsuz kaldığından da yukarıda bahsedilmişti. Eldeki askerî güç, Sudan üzerinden Afrika içlerine yapılacak bir askerî harekatı ya da Hint Okyanusu'nda girişilecek yeni maceraları da olanaksız kılmaktaydı. Güneybatıda, Fizzân veya başka bir noktadan çölün ilerisine ilerlemenin de günün şartlarında olanağı (ve aslında bir getirisi de) yoktu. Nihayetinde, askerî girişimler yoluyla yeni topraklar elde etme dönemi Devlet-i Aliyye için sona erdi (Zürcher, 1995, 32) ve buna mukabil önceki dönemlerde

²⁴⁶ İrad ve masraf kayıtlarında 1609-1610 yılında 80 milyon akçe ve 1654 yılında 121 milyon akçe açık gözlenir. 1670 yılı kayıtlarında ise Köprülülerin girişimleri ile bu açık düzeyi 17 milyon akçeye gerileyebilmişti (İnalçık, 2017, 14 - 16).

savaşlardan elde edilen ganimet ve yeni toprak (vergi alanı) kazançlarının yerini Devlet-i Aliyye'nin karşı tarafa ödediği savaş tazminatları ve kaybedilen araziler aldı²⁴⁷. Oysa Devlet-i Aliyye maliyesi, savaşların sürekli kazanılacağı kabulü üzerine inşa edilmişti. Bu anlayış savaşları kısa ve uzun vadeli birer kazanç unsuru (ganimet ve toprak) olarak ele alırdı. Ayrıca, maliyenin genel sistematığı gelirlerin statik bir yapıda olmasını içerirdi. Bu anlamda savaşların, hele ki ardı ardına meydana gelen birer maliyet unsuru halini alması Hazine-i Âmire'nin normal işleyişini bozmaktaydı (Cezar, 1986, 30).

Merkez maliyesinin askerî harcamalarındaki artış, 1670'ten 1784'e bu harcamaların îrâd ve masraf kayıtlarındaki oranını %13 oranında yükseltti ve 1778-1792 savaşı sona erdiğinde Devlet-i Aliyye maliyesini malî bir açmaza sürükleyecek boyutlara ulaştı (Cezar, 1986, 95). Sorunun bir boyutu da, merkez maliyesi tarafından tahsil edilmeyerek bulunduğu mahalde yapılan harcamalarla ilgiliydi. Askerî harcamalar burayı da baskı atına almış durumdaydı (Genç ve Özvar, 2006, 20). Özellikle sınır bölgelerinde bulunan kalelerin korunması için giderek daha fazla kaynak gerekmektedir. Tuna Nehri'nin kuzeyindeki havass-ı hümayûndan elde edilen gelirler devamlı surette, Diyarbekir, Musul ve Bağdat'da bulunan havass-ı hümayûn gelirleri ise bazı dönemlerde buralardaki kalelerin masraflarına tahsis edilmeye başlandı. Bunun sonucunda merkez maliyesi giderek daha fazla kaynağı mahalinde bırakmak zorunda kaldı (Tabakoğlu, 1985, 18).

Öte yandan askerî harcama artışının en önemli nedeni, önceki paragraflarda ifade edilen kapıkulu askerleri başta olmak üzere nakit maaş alan askerlerin sayısındaki artışı (Cezar, 1986, 97). Kapıkulu askerlerinin sayısındaki artış siyasetnamelere de konu olmuştu. Kitâb-ı Müstetâb'ın meçhul müellifi, yeniçeri ocağına çok sayıda *başibozuk* unsurun alındığından ve sayısı artan bu zümreye maaş ödemesi yapmanın zorluğundan dem vurmaktaydı (İnalcık, 2017, 127). Gerçekten de, bu dönemde maliyenin temel meselelerinden birisi, siyasî etkisi artan yeniçerilerin ulûfe ve culûs bahşişlerinin ödenebilmesi halini aldı (İnalcık, 2017a, 6). Bunların aksaması, 17. yüzyılın boyunca görülen çok sayıda yeniçeri ayaklanmasında olduğu gibi ciddi sorunlar doğurabilmekteydi (Balla ve Johnson, 2009, 820). Yine 1703 isyanında ve 1730 yılında Lale Devri'ni sona erdiren Patrona Ayaklanması'nda da bu ödemelerin geciktirilmiş olmasının önemli rolü vardı (Tabakoğlu, 1985, 206 - 207).

Culûs bahşişlerinin finansmanında padişah değişimi dönemlerine has baz ek vergiler ve askerî zümrenin belirli kesimlerinden alınan berat yenileme ödemelerinin kullanılmış olduğu düşünülebilirse de, bu miktarın culûs ödemelerini karşılayıp karşılamadığı tam olarak bilinmez. Dahası, culûs ödemeleri kısa sürede yapılıp tamamlanmakta, ancak beratların yenilenmesinden elde edilen gelirlerin tahsili ise belirli bir döneme yayılmaktaydı (Tabakoğlu, 1985, 205). Üstelik yeniçeri ocağı mensupları, esnaf ile aralarında ciddi sorunlar doğurduğu için, kendilerine çoğu kez verilen düşük ayarlı akçeleri

²⁴⁷ Örneğin, 17. yüzyılın sonlarında Karlovci'de imzalanan antlaşma sonucunda Devlet-i Aliyye bir yandan 350 bin kilometrekare toprağını yitirmiş, hem de Avrupa'daki rakiplerinin kendisine her yıl ödemek zorunda kaldıkları vergilerden olmuştu (Tabakoğlu, 1985, 210).

kabule yanaşmamakta, ödemelerin kendilerine *esedi kuruş* veya altın olarak yapılmasını istemekteydiler (İnalcık, 2017a, 131). Tüm bunlara ek olarak, kendilerine mevacib ödemesi yapılan gruplardan hususiyetle taşrada ikamet edenler, ölüm gibi nedenlerle boşalan kadrolarla ilgili gerçek bilgileri maliyeden gizleyip, bunlar için yapılan ödemeleri kendi aralarında paylaşma yoluna gitmekteydi (Tabakoğlu, 1985, 212).

Ayrıca seferler için katlanılan toplam malî yük de giderek artmaktaydı. Bunda savaşların sürelerinin ciddi oranda uzaması kadar (Cezar, 1986, 27 ve 31), eskiye nazaran daha büyük ve donanımlı orduları savaşa sürmenin etkisi vardı. Bu yüzden, 4. Murad'ın seferlerinin gerçekleştirilebilmesi için gereken malî kaynağın yaratılması, yeni iskân faaliyetlerini gerekli kılacak boyutlara ulaşmıştı (Faroqhi, 1993, 374). 1691 yılında hazırlanan sefer bütçesi ise, sefer için ayrılabilen kaynakların yetersizliğinin yanı sıra, bunlardan fiilen elde edilen gelirin ancak yarı oranda kaldığını, sadece bu seferin merkez maliyesine 236 bin akçenin üzerinde bir malî yük meydana getirdiğini gösterir (Tabakoğlu, 1985, 209 - 210). Sadece kara seferleri değil, donanmanın seferleri de benzer şekilde ciddi malî sorunlar doğurmaktaydı (İnalcık, 2017a, 4). Özellikle donanmalarda kadirgaların yerini kalyonların alması maliyeyi zorlayan bir gelişmeydi. 17. yüzyıldaki fiyatlarla hesaplandığında bir kadirga 50.000 akçe dolayında bir maliyetle üretilebilirken, bir kalyon imali için 80.000 akçenin üzerinde bir meblağ harcama yapmak gerekmekteydi (Kütükoğlu, 1999, 618).

Diğer yandan, askerî zümrenin kapıkulu askerleri dışındaki bölümlerinde de mevacib alanların sayısında önemli bir artış yaşanmakta ve bu da malî meseleyi şiddetlendirici bir etki yaratmaktaydı. Bu durum karşısında bir yandan pek çok mevkide askerî zümre mensuplarının görev süreleri kısaltıldı ve bir nev'i sirkülasyon sağlanmaya gayret edildi. Diğer yandan da vezirlik veya beylerbeyilik gibi makamlar söz konusu olduğunda, bunların sayıları artan taliplerine pâye usûlüyle aynı anda görev verildi. Bu uygulamada tek bir vazifeye birden çok kişi atanır, bunların biri fiilen ilgili görevi yürütürken diğerleri ise ilgili makamın pâyesinden (alacağı ücretten) aynen görev yaparmışçasına faydalanırdı (İpşirli, 1999, 157 - 158). Ayrıca, bu dönemde gelirleri düşen pek çok askerî zümre mensubu, ikinci bir görev elde edebilmenin yollarını aramaya koyuldu. Üstelik, savaşlar sonrasında Devlet-i Aliyye'nin egemenlik sahasından çıkan yerlerden gelen askerî zümre mensuplarına da yeni görev verilme de ödeme yapılmaya devam edilmekteydi. Beylerbeyi ünvanına sahip olanların sayısındaki şişme sonucunda, bunların bir kısmı sancaklarda görevlendirilmeye başlanmıştı (Tabakoğlu, 1985, 213 ve 227).

17. yüzyılın başındaki refah dönemi haricinde, 17. ve 18. yüzyıllarda memâlik-i mahrûsede iktisadî koşulların genel olarak olumsuz olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Bu durum, maliye alanındaki sorunların ikinci bir kaynağı oldu. Bilhassa 18. yüzyılın ikinci yarısında iktisadî yapının genelinde gözlenen daralma, vergi gelirlerini olumsuz etkiledi (Tabakoğlu, 2010, 262). Bu dönemde emek faktörü nicel ve nitel bakımdan zayıftı. Celâlî isyanları bu durumun tesirini daha da ağırlaştırdı, üretim ve buna bağlı olarak vergi potansiyeli daha da düştü (Tabakoğlu, 1985, 214). Benzer biçimde

memâlik-i mahrûseden geçen transit ticaretin 16. yüzyıldan itibaren gösterdiği gerileme de vergi gelirleri üzerinde olumsuz etkiler doğurdu (Zürcher, 1995, 32). Vergi gelirlerini azaltan bir diğer etken ise nüfus artışının zayıflığı oldu. Avrupa monarşilerinin egemenlik alanlarındaki duruma kıyasla memâlik-i mahrûsede nüfus artışı bu dönemde çok daha sınırlı kaldı ve bu da vergi gelirleri üzerinde sayılan diğer faktörlerle benzer bir etki doğurdu. Oysa 17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere ve Hollanda’da nüfusta hızlı artışlar yaşanmış, bir ölçüde buna bağlı olarak, 18. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla bu iki ülkenin millî geliri Devlet-i Aliyye’dekinin iki katına çıkmıştı (Karaman ve Pamuk, 2010, 613 - 614).

Maliyenin karşı karşıya kaldığı üçüncü bir sorun, fiyat artışlarından kaynaklanan etkilerdi. Bu artışların temel sebebinin Avrupa’da meydana gelen *fiyat devrimi* olduğu uzun süre literatürde genel bir kabul görmüşse de, günümüzde asıl nedenin devletin gelir elde etme yöntemlerinden biri olan *tağşiş* uygulamaları olduğu anlaşılmış durumdadır (Pamuk, 1999, 246). Tağşişlerin yol açtığı fiyat artışları, sonunda devletin harcama kalemlerindeki maliyetleri yükselterek büyük bütçe açıkları vermesine neden oldu (Ursinus, 2018, 543). Ayrıca askerî zümrenin çeşitli bölümlerinin satın alma gücünün azalması (McGowan, 1981, 56) sonucunu doğurdu ki, bu ikinci sonucun etkilerinden yukarıda bahsedilmişti.

Diğer yandan, parasal meselelerin bir boyutu da ekonominin parasallaşma düzeyi ile ilgiliydi. Ekonomi 16. yüzyılda memâlik-i mahrûsede yaygınlaşmıştı, fakat 17. yüzyıl ile birlikte bu genişleme yerini daralmaya bıraktı. 17. yüzyıl ile birlikte İspanya’da basılan *riyal (reale)* ve Hollanda’da basılan *esedi kuruş (rixdal)* gibi yabancı paralar, memâlik-i mahrûse pazarlarında sıklıkla görülmeye başlanmışsa da, doğusundaki ülkeler yaptığı ticarete verdiği açıklar, bu paraların memâlik-i mahrûsede birikmesinin sınırlı olması sonucunu doğurmuştu. Ayrıca maden yataklarının işletmeye açılmasında yetersizlikler görüldü. Avrupa’dan farklı olarak Devlet-i Aliyye’nin merkantilist politikalar uygulamaması da bu sonuca katkı yaptı. Avrupa’da ise, fiyat devrimine yol açan gelişmeler, Avrupa monarşilerinin gümüş para stoğunda büyük bir artış doğurmuştu. Bu artış sayesinde Avrupa ekonomileri hızla parasallaşmış ve bu durum da merkez maliyelerinin işleyişini kolaylaştırmıştı (Karaman ve Pamuk, 2010, 616).

Malî sorunların dördüncü ve belki de en önemli kaynağı, vergi tahsilindeki aracılardan varlığı ve bunların vergi gelirlerinin önemli bir bölümünü mülk edinmeleriydi (Pamuk, 2007a, 146). Bu sorun özellikle vergi tahsilinde iltizam uygulamasının timar sahalarını da kapsayacak şekilde tüm memâlik-i mahrûse sathına yayılmasını takiben derinleşti. Devletin nakdî vergilerin tahsilini gerçekleştiren bu araçlara terk etmek zorunda kaldığı vergi miktarı, tahsil edilen toplam vergi miktarının yarısı kadar bir düzeye yükselmışti. Dolayısıyla Devlet-i Aliyye, yeni düzenlemelerle vergi yükünü arttırdığında (ki 16. yüzyıldan sonra böyle olmuştu), buna koşut bir biçimde aracılardan vergiden aldıkları pay da yükselmekteydi. Avrupa’da Devlet-i Aliyye ile birlikte kişi başına en düşük geliri elde eden devlet

Polonya idi ve 18. yüzyılın sonlarında Rusya ve Avusturya tarafından işgal edilmişti (Karaman ve Pamuk, 2010, 597 ve 609).

Öte yandan, araçların varlığı sadece bunların devlete ait gelirlerin bir kısmını ele geçirmeleri ile ilgili bir sorun olarak görülmemelidir. Bu araçlar çoğu kez reayadan kanunnamelerde belirtilen düzeyin üzerinde ödemeler talep etmekteydiler. Oysa Devlet-i Aliyye'nin reaya nezdindeki meşruiyetinin önemli bir unsuru reaya ile vergi tahsilatı yapan kesimlerin çıkarları arasında bir denge kurabilmesinde yatmaktaydı ve yeni durum reaya ile vergi toplayanlar arasındaki dengeyi bozucu etkiler de doğurmaktaydı (Darling, 2006, 42 - 43).

Maliye alanındaki sorunlar, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ancak daha çok 17. yüzyıl ile birlikte görünür olmaya başladı ve 17. yüzyıl boyunca maliye büyük açıklarla karşılaştıktan sonra (Ursinus, 2018, 543) Devlet-i Aliyye bu sorunlara yanıt vermek üzere ilk kapsamlı müdahalelerini 17. yüzyılın sonlarında gerçekleştirebildi. Alınan önlemler büyük ölçüde işe yaradı ve bu sayede 18. yüzyılın ilk yarısında merkez maliyesinin gelirlerinde hem toplam olarak hem de kişi başına terimlerle belirgin bir artış meydana geldi (Karaman ve Pamuk, 2010, 607). Aynı dönemde giderlerin azaltılması yönünde bir çaba da dikkati çeker. Sadr-ı a'zam Rami Mehmed Paşa'nın donanmanın masraflarında bir takım tasarruflara gitmesi ve Damat İbrahim Paşa'nın açık bulunan devlet kadrolarından tasarrufa gitmesi bu dönemde hazineyi rahatlatan iki uygulamaydı (Tabakoğlu, 1985, 262). Gelirlerdeki artış ve giderlerdeki azalma, Lale Devri'nin lüks tüketimini olduğu kadar bu dönem meydana gelen askerî ıslahatların da finansmanına yardımcı oldu (Darling, 2006, 48). Fakat 18. yüzyılın ikinci yarısında aksi yönde bir eğilim ortaya çıktı ve sonuçta, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar olan dönemin geneli açısından bakıldığında merkezîleştirilen devlet gelirlerinin düzeyi önemli bir değişiklik göstermemiş, yatay bir seyir izlemiş oldu (Karaman ve Pamuk, 2010, 607).

Bu özet tablo tek başına ele alındığında Devlet-i Aliyye maliyesinin iki yüzyıllık bu dönemde gelir düzeyini koruduğu ve bu anlamda karşılaşılan tüm sorunlara karşın Âl-i Osman iktidarını erken bir yok oluştan korumayı başardığı savunulabilir. Ancak Avrupa monarşilerinin malî yeteneklerinin gelişimi ile kıyaslandığında, durumun bu tür bir iyimserlikle ele alınamayacağı anlaşılr. Devlet-i Aliyye'nin ziraat temelli iktisadî yapısından kaynaklı olarak, Hollanda gibi hızla büyüyen ticaret ve bankacılığı vergilendirme yoluyla büyük nakit zenginliğe sahip olan ülkelerle vergi gelirleri açısından rekabet etmesi zordu (Uyar ve Erickson, 2009, 87). Nitekim pek çok Avrupa devleti kıta tarihinin dönemlendirilmesi içinde erken modern dönem olarak adlandırılan 1500 - 1800 yılları arasında etkili merkezî malî yapılar kavuşmuş ve bunun sonucunda özellikle Hollanda ve İngiltere'de hazine gelirleri önemli bir artış göstermişti. Bu iki lider ülke kadar olmasa da, Devlet-i Aliyye'nin askerî alandaki yakın rakipleri Avusturya ve Rusya açısından da benzer bir durum geçerliydi. Bu ülkeler batı Avrupa monarşileri ile aynı dönemde olmasa da, 18. yüzyıl ile birlikte benzer malî yetenekleri elde etmişlerdi (Karaman ve Pamuk, 2010, 593-594 ve 612).

Hazine-i Hassa'nın işlevlerinden birinin, gereği durumunda Hazine-i Hümayûn'a sadr-ı âzam veya başdefterdar kefaleti altında kredi temini olduğundan ilk başlıklarda bahsedilmişti. Bu sistem, 17. yüzyıl sonrasında meydana gelen malî darboğazlar karşısında ilk devreye sokulan önlemlerden biri oldu. İki hazine arasındaki transferin düzeyi 17. yüzyılın sonlarındaki yoğun savaş yıllarında yıllık ortalama yüz milyon akçe düzeyine yükseldi (Pamuk, 2007a, 68). Bu, hazine harcamalarının yaklaşık onda birine tekabül etmekteydi (Salzmann, 2017, 130). Fakat, 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde bu kaynak artık tüketilmiş durumdaydı (Pamuk, 2007a, 168).

Maliyenin ek kaynak yaratmak amacıyla önceleri de başvurduğu bir başka yöntem, madenî paraların²⁴⁸ ayarında oynamalar yapılması (*tağşiş*) yoluyla düşük ayarlı paraların piyasaya sürülmesiydi²⁴⁹. 17. yüzyıldan sonra malî meseleler şiddetlendiğinde Devlet-i Aliyye idarecilerinin ilk başvurduğu önlemlerden birisi de yine *tağşiş* yoluyla gelir elde etmek oldu (İnalcık, 2017, 126). Fakat önceki uygulamalarla bu dönemkiler arasındaki önemli bir fark, bu dönemin *tağşiş* uygulamalarının önceki dönemlerdekinden daha derin etkiler doğuran nitelikte olmalarıydı. 16. yüzyılın sonuna kadar yapılan ve düşük dozda olmalarından dolayı iktisadî ve sosyal etkileri daha sınırlı olan *tağşiş*lerden (Öner, 2005, 132) farklı olarak, örneğin 1585 yılında gerçekleştirilen *tağşiş*, büyük etkiler doğurmuş, fiyatları görülmemiş oranda arttırmış ve gümüş akçenin yüzde yüzün üzerindeki bir oranda değer yitirmesi ile neticelenmişti (İnalcık, 2017a, 4).

Ancak *tağşiş* uygulamalarının bazı olumsuz sonuçları vardı. Bunların ilki, *tağşiş*lerin, kendilerine ayarı düşürülmüş akçe ile ödeme yapılan askerî zümre mensuplarının, fakat en önemlisi de yeniçerilerin ayaklanmalarla sonuçlanan huzursuzluğunu arttırmasıydı. *Tağşiş*ler, bu kesimlerin yanı sıra zanaatkâr ve küçük tüccar arasında da önemli bir memnuniyetsizlik doğurmaktaydı (Pamuk, 2007a, 170 ve 173). *Tağşiş* uygulamaları ayrıca sabit miktarlı vergilerin değerini düşürmekte, (geri ödemelerin düşük ayarlı parayla yapılacağı beklentisi doğurarak) insanların devlete borç verme isteklerini azaltmakta ve 17.

²⁴⁸ 17. yüzyıla kadar, Devlet-i Aliyye'nin parası *akçe* adı verilen gümüş madenî paraydı. 16. yüzyılda Avrupa ülkelerinin işgal ettikleri denizasıırı topraklardan getirdikleri değerli madenlerin yarattığı madenî para bolluğunun sonucunda memâlik-i mahrûseye *kuruş* adı verilen paralar (İtalyanca *grosso* ya da Orta Avrupa'daki adıyla *groschen* (Pamuk, 2002, 458)) yoğun bir biçimde girmeye ve burada enflasyon yaratmaya başladı (Akyıldız, 2003, 30 - 32). Bunu takiben Devlet-i Aliyye maliyesi de bu gümüş paraların benzerlerinden darbetmeye başladı (Tabakoğlu, 1985, 278). Fakat her ne kadar bu yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarından itibaren bu kuruşların kullanımında bir yaygınlaşma söz konusu olmuşsa da, akçe bu dönemde de temel ödeme aracı olmayı sürdürdü (Faroqhi, 1993, 254). Bu durum, 17. yüzyılın ortalarından itibaren değişti. Akçenin basımının durduğu bu dönemde, ödeme aracı olarak Avrupa paraları kullanılmaya başlandı (Pamuk, 2002, 458). Bu durum, ülke genelindeki darphanelerin kapanmasına da neden oldu. Aynı yüzyılın sonlarındaysa *pul* adı verilen bakır paraların basımına başlandı. Fakat bunların maden değeri ile nominal değerinin farklı olması (*itibarî para* olmaları), kalpazanlığı yaygınlaştırdı ve üç yıl içinde bu uygulamadan vazgeçildi (Akyıldız, 2003, 32). Yine bu dönemde, para bolluğu döneminde kapanan maden ocakları ve atıl durumdaki darphaneler yeniden işletilmeye başlandı (Tabakoğlu, 1985, 278). 18. yüzyılın ilk yarısındaki görece refah dönemi, maliyenin Avrupa kuruşlarına benzer şekilde kendi kuruşlarını basmaya başlamasına vesile oldu (Pamuk, 2002, 458). Bu dönemde alınan bir kararla hesap birimi ölçüsü olarak akçenin yerini *para* aldı ve 1 kuruş = 40 para = 120 akçe olacak şekilde kullanımdaki paraların birbirlerine nispeti belirlendi (Akyıldız, 2003, 31). Akçe ve para, kuruşun kesirleri olarak kabul edilmeye başlandı (Pamuk, 2002, 458). Artık temel para birimi akçe değildi ve 19. yüzyılın başlarında (1818'de) akçe basımı tamamen sonlandırıldı (Pamuk, 2007a, 171).

²⁴⁹ Örneğin, 2. Mehmed'in askerî harcamaları finanse etmek için gerçekleştirdiği *tağşiş*ler dikkat çekici boyutlardaydı (Pamuk, 2007a, 116) ve hem halkın hem de kapıkulu askerlerinin ciddi şekilde tepkisini çekmişti (Akyıldız, 2003, 31).

yüzyılın başlarında olduğu gibi para ikamesine (insanların yabancı paraları tutmasına) neden olmaktaydı (Pamuk, 2007a, 171 - 172). Tüm bu olumsuz etkilerin varlığına karşılık, Devlet-i Aliyye maliyesi, özellikle İran ile yapılan savaşlar sırasında olduğu gibi acil gelir ihtiyacının ortaya çıktığı dönemlerde taşşış uygulamasına sıklıkla başvurmak zorunda kaldı (Akyıldız, 2003, 32).

Öte yandan, malî alandaki bunalıma çare olarak müsadere uygulamaları da sürdü. Bunlar, zaman zaman zorunlu istikrazlar halini de alırdı. Ancak hazine çoğunlukla bu borçlara karşılık bir geri ödeme yapmamaktaydı. Özellikle 17. yüzyılın sonlarındaki yoğun savaş yıllarında ve 1710-1718 yılları arasında Avusturya ile yapılan savaşlar sırasında çok sayıda müsadere uygulaması yapıldı. Bunlar zaman zaman çok büyük boyutlara ulaşabilmekteydi. 17. yüzyılın ilk yarısında 4. Murad'ın tahta çıkışının ardından büyük servet sahibi vezirlerin mallarının müsaderesi buna örnek olarak verilebilir. Bu müsaderede sadr-ı âzamın 600.000 Venedik Dukası, Darü's-Saade ağasının ise 2,5 milyon Venedik Dukası tutarında servetine el konuldu (Karamursal, 1989, 9). Yine Lale Devri'nin hemen ardından dönemin idarecilerinin mallarının müsadere edilmesinden elde edilen tutarın devletin bir yıllık iradını aşan bir miktarda gelir sağlaması da bu tür büyük müsadere uygulamalarına örnek olarak gösterilebilir (Tabakoğlu, 1985, 298). Fakat müsadere uygulamalarının belirli sınırlılıkları olduğu ve devlete büyük kriz dönemleri dışında düzenli bir gelir sağlamakta kullanılamayacağı açıktı.

Sayılan palyatif önlemlerin yanı sıra, vergi tahsilinin biçimi konusunda bir ölçüde kendiliğinden, bir ölçüdeyse Devlet-i Aliyye idarecilerinin tercihleri doğrultusunda meydana gelen gelişmeler, merkez maliyesinin elde ettiği iktisadî fazlalık üzerinde doğrudan ve önemli etkiler doğurdu. İlk başlıklarda ele alınan timar sistemi 17. yüzyıl ile birlikte tasfiye olmaya başladı, bunun yerini salyaneli eyaletlerde olduğu gibi doğrudan iltizam yöntemi ile vergilerin tahsili aldı. Bu sürecin sonunda timarların çok büyük bölümü hızla mukâta'alaştı ve doğrudan hazine-i hümayûna bağlandı (Karamursal, 1989, 145).

Meselenin bir boyutu askeriydi. Henüz 16. yüzyıldan itibaren timarlı sipahilere duyulan ihtiyaç azalmış, bunların dayandıkları askerî iktâ rejiminin yani timarlar da buna koşut olarak sorgulanmaya başlanmıştı (McGowan, 1981, 57). Fakat, timar uygulamasının terk edilmesinin tek nedeni bu değildi. Bu dönemde, bir önceki başlıkta sayılan gelişmeler zaten timarlı sipahilerin gelirlerinin erozyonuna neden olmuş, pek çok timar sahibi timarını terk etmiş durumdaydı (Pamuk, 2007a, 122). Ancak yerlerini terk etmemiş olanların da görevlerini layıkıyla yerine getirmiş oldukları da söylenemez. Bunların önemli bir bölümü, gerek rüşvet mekanizmasının yardımıyla gerekse de yerlerine başkalarını yollamak yoluyla bir süredir seferlere katılmamaya başlamışlardı (Hourani, 2005, 263). Ayrıca ellerindeki timarları özel mülk haline getirerek miras bırakılabilir kılmak için uğraşlarını da sürdürmekteydiler (Durî, 1991, 163 - 164). Öte yandan, niteliklerindeki bu zayıflamanın yanı sıra, timarları ele geçiren yeni bazı grupların varlığı da bu sistemin askerî açıdan yararını azaltmaktaydı. *Kitab-ı Müstetâb*'ın müellifinin bu konudaki şikayeti dikkate değerdir. Buna göre timarlar reayadan olanlara para karşılığında satılmakta, ayrıca rüşvet yoluyla saray görevlilerince ele geçirilmekteydi (İnalcık, 2017, 128). Bu görevliler *paşmaklık* (terlik parası) ya da *arpalık* adlarıyla ele geçirdikleri bu

toprakların gelirini voyvoda ya da mütesellimler aracılığı ile toplamaktaydılar (İnalçık, 2017a, 9). Nihayetinde timar sisteminin askerî fonksiyonu büyük bir yara almış durumdaydı. Yine de timarlı sipahilerin birden bire ortadan kalktığını söylemek doğru olmaz. Bunların işe yarar durumdakilerine savaşlarda görev verilmesine devam edildi. Özellikle Avrupa dışındaki coğrafyalardaki savaşlarda bunlara bir süre daha ihtiyaç duyuldu (Uyar ve Erickson, 2009, 88).

Meselenin diğer bir boyutu ise malîydi. Maaşları nakden ödenen merkezî ordunun genişletilmesi ihtiyacından dolayı devletin nakit ihtiyacı artmıştı. Buna koşut olarak memâlik-i mahrûsedeki parasallaşma da merkez maliyesinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir düzeye ulaşmıştı²⁵⁰. Burada diğer bir faktör de iltizam usûlünün hazine için gelir istikrarı sağlayan bir yöntem olmasıydı. Daha önce ülkenin merkez yakın eyaletlerinde ziraî gelirler çoğunlukla timar sistemi içerisinde vergilendirilmekteydi. Bu sistemde maliye, timarlı sipahi ile reaya arasındaki vergi ilişkisine sadece hukukî ve siyasî boyutu nispetinde müdahil olmaktaydı. İklim koşulları, ziraî salgınlar gibi faktörlerin timarlı sipahilerin gelirinde yarattığı dalgalanmalar devlet açısından haricî konulardı. Oysa timarı tasfiye edip bu kaynaklara kendisi doğrudan başvuracaksa, bu riski kendisinin üstlenmesi gerekirdi. İşte tam bu noktada iltizam, bu alanı vergilendirmek için en iyi yöntem olarak ortaya çıkmakta, üretimdeki iklim benzeri nedenlerden kaynaklı dalgalanmalara karşı hazineyi korumakta (Coşgel ve Miceli, 2006, 12) (Uyar ve Erickson, 2009, 88), bu riski mültezime yüklemektedir. Öte yandan mültezimlerin ödedikleri peşinler (ki bunların düzeyi zamanla yükseltildi) maliyenin nakit darlığı çektiği durumlarda, vergi gelirlerinin teminat gösterildiği bir tür iç borçlanma işlevi de görmektedir²⁵¹.

Uygulamada, timar sisteminin ortadan kalkması ve bu arazilerin gelirlerinin doğrudan merkez maliyesi tarafından ilzam edilmesi 17. yüzyıl boyunca yaygınlaştı. Bu dönemde önce küçük timarlardan başlanarak (Cezar, 1986, 35), timar ve zeametlerden boşalanlar başka kimselere tevcih edilmemeye başlandı ve mirî mukâta'a haline getirildi (Öner, 2005, 87). Buralardan elde edilen ürünler nakde çevrilip, merkeze yollanmaktaydı. İltizam sistemi o derece yaygınlaştı ki, 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde hububat ekilen arazilerin tamamına yakını timar kapsamından çıkarılmış, gelirleri mültezimlerce tahsil edilerek merkez hazineye aktarılır hale gelmişti (Durî, 1991, 164).

²⁵⁰ Önceleri, Anadolu ve Balkanlar gibi iki önemli coğrafyada, para kullanımının sadece kentlerde ve uzun mesafe ticaretle ilgili olarak söz konusu olduğu düşünülmekteydi. Buna karşılık daha yeni araştırmalar, henüz 15. yüzyılın sonlarında dahi kentlerde ve hatta kırsal alanda para kullanımının yaygın olduğunu ortaya koydu. Bu kullanım, 16. yüzyıl boyunca daha da hızlandı (Pamuk, 2004, 9-10). Para dolaşımının önemli boyutlara ulaştığını gösteren bir örnek olarak, Merzifon yakınlarındaki Gümüş kentinden ve civarındaki köylerden 16. yüzyılın ortalarında toplanan 55.808 akçenin 46.973'ünün nakit olarak alınmış olması gösterilebilir (Faroqi, 1993, 89)

²⁵¹ Borçlanma saikinin iltizama geçişte gerçekten bir neden olup olmadığı konusunda haklı bir soru, devletin neden vergi gelirlerini teminat göstererek doğrudan sarraflardan borçlanmadığı olabilir. Örneğin Coşgel ve Miceli (2006), bu soruyu ileri sürerek, iltizamın borçlanma işlevini inandırıcı bulmayan yaklaşımı desteklemektedirler. Fakat atladıkları nokta, bu durumda teminat olarak gösterilen vergileri kimin toplayacağı ve bunların hangi maliyete katlanacağıdır. Oysa sarraf ile mültezim arasındaki mudaraba ilişkisi, iki taraf açısından da işe yarar görünmekte, devlet açısından da peşin olarak sarrafın elindeki fonlara başvuru şansı doğmaktaydı. Fakat elbette borçlanma işlevinin iltizama geçişin temel saiki olmadığı da açıktır.

Timarların mukâta'alaşması süreci, aynı zamanda timarlı sipahilerin yerini mültezimlerin alması süreciydi. Başlarda bunların büyük çoğunluğu askerî zümre mensubu olup (McGowan, 1981, 61), çoğunlukla devşirme kökenli, taşraya tayin edilmiş bulunan kapıkullarıydı (Yediyıldız, 1999, 500). Taşrada mukim bu askerler, aynı merkezdeki yeniçerilerin esnaflıkla uğraşmasına benzer bir biçimde ikinci bir iş olarak mültezimlik yapmaya başladılar (Tabakoğlu, 2010, 212). Fakat askerlerin vergi tahsilindeki bu rolü, 1650'lerden sonra ortadan kalktı (Darling, 2016, 156), bunları kalemîyye, seyfiyye ve ilmiyyenin üst düzey unsurları, varlıklı tüccarlar ve sarraflar izledi ve mukâta'alar elinde sermaye birikimi bulunan her grup için önemli yatırım alanları halini aldı. Buralardaki mültezimlikleri elde eden özel bir toplumsal kategori ise, aşağıda taşra idaresi ile ilgili paragraflarda ayrıntılı olarak ele alınacak olan a'yân idi. Bunlar özellikle 18. yüzyılda mukâta'aların büyük kısmını ele geçirdiler (Pamuk, 2007a, 148).

Timar ve zeametleri beylerbeyi ve sancakbeyi hâslarından başlayarak hâsaların mukâta'alaşması izledi (Cezar, 1986, 35). Bunların gelirlerinde de 17. yüzyıl sonrasında bir düşüş yaşanmaktaydı. Neticede bunlar da askerî kesimce, özellikle de saray mensuplarınca mukâta'alar halinde ele geçirildiler (İnalcık, 2017a, 9).

Genel olarak bakıldığında iltizam uygulamasına geçilmesinin reaya üzerinde bir takım olumsuz etkiler doğurduğu görülür. Mültezimlerden farklı olarak timarlı sipahilerin gelir kaynaklarını sürekli bir biçimde ellerinde tuttukları, bu nedenle bunların istikrarı için zorunlu olarak bazı tedbirleri almaya mecbur kaldıkları bir gerçektir. Bunlardan farklı olarak mültezimler, en azından başlarda kısa süreli (ekseriyetle 3 yıl) olarak vergi kaynaklarını ellerinde tutmaktaydılar. Bu yüzden bunların temel saiki vergi kaynağının orta ve uzun vadedeki istikrarına bakmaksızın kendi iltizam hakkı süreleri içinde mezkur kaynaktan en yüksek düzeyde geliri (vergiyi) toplayabilmektir. Bu yüzden mültezimler timarlı sipahilere kıyasla köylü reayaya daha fazla yüklendiler ve hatta sıklıkla reayadan kanunnamelerin belirttiği miktarların üzerinde vergi talep ettiler (Durî, 1991, 164) (Yediyıldız, 1999, 500). Mültezimlerin bu anlamda aceleci ve saldırgan davranmalarının ardındaki önemli bir faktör de, önceki başlıklarda açıklandığı gibi devletin henüz sözleşme süresi bitmeden ilgili mukâta'ayı daha yüksek fiyat teklif eden başka bir mülteziime verebilecek olmasıydı (Çizakça, 2011, 62). Bu etkiler, iltizam uygulamalarının yaygınlaşmasına koşut olarak vergi kaynağının tahribatına (Genç, 2007, 104 - 105) ve ziraî işletmelerin verimsizleşmesine (Tabakoğlu, 2010, 236) neden oldu.

Timar sisteminin çözülmesi ve timarların mukâta'alar şeklinde teşkilâtlanması sonucunda merkez maliyesinin îrâd ve masraf kayıtlarındaki îrâdlar içerisinde mukâta'aların toplam oranı 17. yüzyılda %66'ya kadar yükseldi (Genç, 2006, 61). Ancak, timarların mültezimlere tevcih edilmesinin doğurduğu olumsuz sonuçlar, özellikle de vergi kaynağının uğradığı tahribat, bu anlamda istikrarı sağlayacak bazı düzenlemeleri gerekli kılmakta, ayrıca, hazinenin nakit ihtiyacı da gün geçtikçe artmaktaydı. Hazine, özellikle 1683'teki başarısız Viyana kuşatmasının ardından ciddi bir malî basınçla karşı karşıya kalmıştı (Karaman ve Pamuk, 2010, 602). Bu ihtiyaçların tümüne birden yanıt

verebilecek bir yöntem olarak *malikâne sistemi* 17. yüzyılın sonlarından itibaren kısa süreli iltizam uygulamalarının yerini aldı. Bu uygulama, mukâta'aların kısa süreler için değil, mültezimin hayatı süresince geçerli olacak şekilde (*kayd-ı hayat şartıyla*) ilzam edilmelerinden²⁵² ibaretti. Mültezimler bu yeni sistemde de devlete peşinler (*muaccele*) ve ardından yapılan taksit ödemeleri (*mal*) şeklinde iki tür ödeme yapmayı sürdürdüler (Çizakça, 2011, 62). Bu sistemin getirilmesinin ardından malikâne olarak ilzam edilen mukâta'alar *malikâne mukâta'a* olarak anılmaya başlandı²⁵³ (Cezar, 1986, 22).

Malikâne uygulaması aslında bir anda ortaya çıkmadı. Öncesinde, maliyenin açıklarının kapatılmasına yönelik olarak iltizam sözleşmelerinin süreleri zaman içerisinde uzatılmaya, buna mukabil mültezimlerden daha yüksek peşin ödemeler talep edilmeye başlandı. *Toplu peşin satışlar* olarak adlandırılabilen bu ara dönemde²⁵⁴ çok sayıda mukâta'a, maliyenin belirlediği yüksek muaccele bedelleri karşılığında tek seferde ilzam edilmekteydi (Özbay, 2009, 2109) ve iltizamın süreleri önce üç yıldan beş yıla, daha sonraları ise giderek daha uzun sürelerle yayılmaya başlamıştı (Pamuk, 2004, 16). Malikâne uygulamasından 40 yıl kadar önce başlayan bu uygulama, bir anlamda malikâne sistemine geçilmesinin bir ön hazırlığı oldu (Özbay, 2009, 2115). Ardından, 1695 yılında malikâne uygulamasına başlandı. Malikânenin, ilk olarak benzer bir uygulamanın uzun zamandır uygulanageldiği Mısır'a yakın olması bakımından Biladü's-Şam bölgesinde başlatılması dikkat çekiciydi (Tabakoğlu, 1985, 131). Bunu takiben çok kısa bir süre içerisinde malikâneler memâlik-i mahrûsede hızla yaygınlaştı.

Muaccele ve mal ödemelerinin belirlenmesinde devlet asgarî bir muaccele düzeyi belirler, ardından yapılan açık arttırmada ilgili malikâneye talip olanlar bu muaccele için fiyat yükseltirlerdi (Genç, 2007, 108). Mal ödemeleri ise devlet tarafından önceden belirlenir ve açık arttırma öncesinde duyurulurdu (Pamuk, 2006, 30). Açık arttırmayı kazanan kişi ilgili malikânenin sahibi olurdu. Bir malikâneye sahip olanlar ayrıca yatıracakları muaccele tutarı üzerinden %10-15 arasında değişen *cebelü bedeliyyesi*²⁵⁵ öderdi. Ayrıca mal ödemelerini her yıl üç taksit halinde yapar, mal miktarının %5'i ila 20'si arasında bir de ek resim ödemesi yaparlardı. Yeni bir padişahın göreve geldiği yıllarda bu resme ek olarak kendilerinden %25 tutarında *cülus resmi* de talep edilirdi (Genç, 2007, 110 ve 116).

²⁵² Malikânelerin bu şekilde ilzam edilmesinin memâlik-i mahrûsede ziraat arazileri üzerindeki özel mülkiyet eğilimlerini güçlendirdiğini (Tabakoğlu, 2010, 237) belirtmek gerekir. Bu, muhtemelen beklenen de bir durumdu ve hatta malikâne alacaklar açısından bu yatırımları çekici kılması da beklenmiş olmalıydı. Yeni sisteme verilen isim ile önceki başlıklarda ele alınan *malikâne-divanî* sisteminin isminin benzerliği de bunu gösterir. Zira, malikâne kelimesi Arapça *mâlik* kelimesinin Farsça bir ek alması ile elde edilir ve *sahibiymiş gibi* anlamına gelmektedir (Steingass, 1977, 1143; aktaran: Salzman, 2017, 143) ve (Barkey, 2011, 339).

²⁵³ 1762 yılından itibaren bazı vakıfların da kendilerine ayrılmış arazilerin gelirini malikâne sistemi ile tahsile yöneldikleri bilinir. Ancak bu konudaki bilgiler sınırlıdır (Çizakça, 2011, 64).

²⁵⁴ 1632'de başlayan toplu peşin satış uygulaması, asıl olarak Girit seferinden sonra yaygınlaştı (Özbay, 2009, 2111).

²⁵⁵ Cebelü bedeliyyesi önemli bir ödemeydi. 18. yüzyılın ikinci yarısında bu ödemenin toplam devlet gelirleri içerisindeki payı %10'u buldu (Genç, 2007, 117). Bu ödemenin silahlı asker yollamanın ikamesi olarak ele alınmasından dolayı (Darling, 2016, 612), timar sistemindeki askerî iktâ mantığının bir uzantısı olduğu düşünülebilir.

Öte yandan, malikâneciler elde ettikleri bu iltizamları *kasr-ı yed* adı verilen ve muaccele bedelinin %10'una tekabül eden bir rakamı hazineye ödeyerek başkalarına devredebilirlerdi (Genç, 2003, 516). Malikânecinin ölümü durumunda malikâne *mahlul* duruma düşer, ölen malikânecinin yetişkin erkek çocuğu varsa, malikâne açık arttırmaya çıkarıldıktan sonra, burada yeniden belirlenen fiyatı veya bunun daha üzerini vermeyi kabul etmesi durumunda malikâne buna bırakılırdı (Genç, 1975, 239).

Malikâne haline getirilen mukâta'alarda hangi tür gelirler bulunmaktaysa, bunların tamamının tahsili malikânecinin yetkisi dahilindeydi. Örnek olarak daha önceleri timar dahilinde olup, daha sonra mukâta'alaştırılan bir ziraat arazisi söz konusu olduğunda, harac-ı muvazzaf ve harac-ı mukaseme kategorisindeki vergiler ve ayrıca diğer ceza benzeri ödemeler artık malikâne kapsamında malikâneci tarafından tahsil edilirdi (Özvar, 2003, 22). Genel olarak bakıldığında, malikâne kapsamında neredeyse iltizama konu edilebilen her gelir kaleminin bulunabildiği görülür. Maden işletmeleri, esnaf kethüdahlıkları, tuzlalar, damga resimleri bunlara örnek verilebilir²⁵⁶ (Genç, 2007, s. 119). Bu geniş yelpaze içinde özellikle gümrük vergilerinin (Özbay, 2009, 2118) ve kentlerde tüketim üzerinden alınan vergilerin (Darling, 2016, 163) yüksek gelir sağlamaları nedeniyle malikâne sistemini özendirici birer unsur olarak malikâne kalemleri arasına alındıkları düşünülebilir. Toplanan tüm malikâne gelirleri îrâd ve masraf kayıtlarında *maktuat* ve *mukâta'at* başlıklarında ele alınırdı²⁵⁷ ve bu başlıklar, malikâne uygulamasının başlaması ile birlikte malikânelerden uzun süreler boyunca sabit miktarda gelir (mal ödemesi) elde edildiğinden dolayı, kaçınılmaz olarak yıldan yıla değişim göstermeyen, donuk rakamlardan oluşmaya başlamıştı (Genç, 1975, 250).

Malikâneciler, malikânelerinin bulunduğu alanda vergi tahsilatının yanı sıra idarî yetkilere de sahip oldular ve bu yetkileri tuttukları mütesellimler aracılığı ile kullandılar (Darling, 2016, 161). Bunlara verilen mukâta'alara ve bunlar üzerindeki reyaya, dışarıdan sadece kadıların müdahalesi olanaklı kılınmıştı (Genç, 2003, 516). Dolayısıyla malikâneler serbest timar adı verilen kategoriye benzemektedirler (Darling, 2016, 162). Bir ölçüde bu idarî işlevin de varlığı nedeniyle, malikâne sahipleri ekseriyetle askerî zümre içerisinde, özellikle de garnizon komutanları, yeniçeri serdarları ve

²⁵⁶ Buna karşılık avâriz ve cizye vergileri malikâne kapsamına dahil edilmedi. Ayrıca aşiretlerden alınan vergiler de her ne kadar toplu peşin satışlar uygulamasına konu olsalar da, muhtemelen malikânecilerle aşiretleri mesafeli tutma arayışının bir sonucu olarak malikâne dahiline alınmadı. Bu ikincisinde, aşiretlerle bu tür bir ilişkinin malikâne sahipleri tarafından da istenilir olmayacağı düşünülmüş olabilir (Özbay, 2009, 2118).

²⁵⁷ Buna karşın, malikânelerin mal ödemelerinin tamamı doğrudan Hazine-i Âmire'ye yapılmazdı. Özvar (2003), 1695-1697 yıllarında bu ödemelerin sadece yüzde 30'unun hazineye, kalanlarının ise yerelde harcanmak üzere muhassıl, voyvoda gibi görevlilerine ve taşra hazinelerine (yüzde 42) ya da (ilerleyen paragraflarda açıklanacağı üzere) malikâne konusu bir hâs ise hâs sahibine (yüzde 27) verilmiş olduğunu ifade eder. Devlet maliyesi adına yerelde harcanmak üzere ayrılmış bulunan bu yüzde 42'lük tutarı oluşturan malikânelerin sayısı olarak toplam malikâneler içerisindeki payı ise yüzde 70 gibi yüksek bir rakamdı (Özvar, 2003, 50 - 51 ve 54).

sipahi bölüklerinin başları arasından olurdu²⁵⁸ (İnalçık, 2017b, 11). Bilhassa yeniçeriler, zanaatkârların üzerinde bir koruma işlevi üstlenmelerini sağlayacak biçimde, bunların ödedikleri vergilerden oluşan malikânelere sahip oldular (Darling, 2016, 164).

Ayrıca, aynı timar sistemi içerisinde iltizam uygulamasının görülebildiği gibi, malikâne uygulamasında da aynı durum geçerliydi. Malikâne sahipleri çoğu kez büyük kentlerde mukim olur, elde ettiği gelir tahsili hakkını belirli sürelerle üçüncü şahıslara ilzam ederdi²⁵⁹ (Çizakça, 2011, 63). *Pâre mültezimi* ya da *der-uhdeci* gibi isimler alan (Ergenç, 2012, 433) bu alt mültezimler çoğunlukla a'yân arasından olurdu ve genel olarak bakıldığında malikâne sisteminin yaygınlaşması bu zümrenin daha da güçlenmesine vesile olmuştu (Yediyıldız, 1999, 502). Diğer yandan, sınırlı süreli iltizamlarda olduğu gibi malikânelerde de hazineye kayıtlı durumdaki sarraflardan²⁶⁰ bir ya da bir kaçının malikâne sahibine kefil olması gerekirdi (Darling, 2016, 163). Sarrafların yaptığı iş, normal bir iltizama kıyasla çok daha yüksek muaccelle bedellerinin ödendiği malikâne uygulamalarında daha da önem kazanmıştı²⁶¹. Malikâne sisteminde mültezimlerle mudaraba türü ortaklıklar geliştiren sarraflar, bir yandan kredi temininde, diğer yandan da sermaye sahiplerinin tek bir malikânedeki kaynaklanan riski en aza indirmek amacıyla birden çok malikâne “hisselerini²⁶²” satın almasına olanak sağlayan düzenlemeler yapmakta önemli bir rol üstlendiler (Pamuk, 2007a, 151).

Malikâne uygulamasının önemli bir özelliği, iltizam uygulamasının bir devlet borçlanması aracı olarak gördüğü işlevi daha da öteye taşımasıydı (Pamuk, 2006, 30). Devlet, önce toplu peşin satışlar uygulaması sırasında yüksek peşinler elde etmeye başlamış, ancak esas olarak önemli düzeylere ulaşan malikâne peşinleri sayesinde malî açıdan rahatlamıştı. Henüz 1695 yılındaki ilk uygulama sırasında

²⁵⁸ Malikâneye geçilmeden önce iltizamların yaygınlaştırılması sürecinde, zengin tüccarlar başta olmak üzere reaya kesiminden çok sayıda kişinin mültezimliğe soyunması devlet idarecilerinin dikkatini çekmişti. Malikâne uygulamasının bu anlamda mezkur grupların iltizam kazançları marifetiyle yükselişine karşı askerî zümrenin kendisini koruması amacını taşıdığı söylenebilir. Zira, sıradan iltizamları bu gruptan kişilerin alması çok zor değilken, ömür boyu iltizamlar askerî zümrenin üst kademelerine has idi (Faroqhi, 2003, 16).

²⁵⁹ Bu tür bir alt-iltizam uygulamasının olanaklılığından önceki başlıklarda bahsedilmişti. Burada önemli husus, devletten vergi tahsili için yetki almış kişinin bu hakkını devrettiği üçüncü kişilerin de kendisi gibi devletin şart koştuğu nitelikleri taşımasıydı (Ergenç, 2012, 433).

²⁶⁰ Büyük ve güçlü sarrafların çoğu İstanbul Galata'da bulunurdu ve tamamına yakını Ermeni ve Rum idi. Bunlar bir yandan Karadeniz'deki Rum tüccarları, diğer yandan Avrupa'daki Ermeni grupları ile ilişki içindeydiler ve bunun ticarî ve finansal avantajlarını kullandılar. Bunların aynı zamanda Devlet-i Aliyye bürokrasisi ile de bağlantıları bulunurdu. Sarrafların güçlenerek 19. yüzyılda Galata Bankerleri adını alıp büyük kreditorler haline gelmelerinde, diğer kredi faaliyetlerinden daha çok malikâne sistemindeki büyük peşinlerin ödenmesindeki rolleri etkili olmuştu (Pamuk, 2004, 21 - 22).

²⁶¹ Söz konusu peşinler zaten verginin tahakkuk bile etmediği bir dönemde ödenmekteydi ve mutlaka sarrafların da devreye girmesini gerektirmekteydi. Bunların yaşam süresine endeksli hale gelmesi ile artan peşin ödemeler, artık malî sermaye sahibi bu kesimin iltizam sistemine daha fazla hakim olması sonucunu doğurdu (Genç, 2007, 104).

²⁶² Malikâneler hisselerle bölünebilmekteydi. Aslında, malikâne iltizamlarında ortak sayıları toplu peşin satış uygulamalarının olduğu döneme nazaran azalmıştı (Özbay, 2009, 2118). Ayrıca devlet de bu yönde bir çaba içerisindeydi. 1714 yılında yayınlanan bir ferman ile malikânelerde hisse sahipliği iki kişiye indirilmişti (Genç, 2007, 109).

tahsil edilen muaccele miktarı²⁶³, o yılın îrâdının %2,1'i kadardı (Tabakoğlu, 1985, 132). Bu oran 1770'lerde %5'lere kadar ulaştı (Genç, 2007, 190). Genel olarak bakıldığında da malikâne sisteminin en önemli başarısı devletin gelir-gider açıklarını azaltmasıydı. Malikâne uygulamasının başlamasının ardından, büyük savaflara girişilmedikçe devletin gelir-gider dengesini sarsan büyük açıklar daha az görünür oldu (Ursinus, 2018, 543). Yine malikâne uygulamasının olumlu bir sonucu, maliye bürokrasisinin yaşadığı rahatlamaydı. Artık maliye kalemlerinde çalışan katipler mukâta'alarla ilgili devamlı yeni ve ayrıntılı gelir tahminleri yapmak zorunda kalmamakta, bunun yerine standart haline gelen işlemleri tekrarlamakla yetinmekteydiler (Salzmann, 2017, 133).

Fakat, bu olumlu etkilerin çok abartılmaması gerekir. Örneğin muaccele bedellerinin yüksekliği ve yüzyıl boyunca gösterdiği hızlı artış, bunlardan elde edilebilecek gerçek potansiyelin gerisinde kalmaktaydı. Bunun en önemli nedeni, çok yüksek muaccele bedellerinin, yukarıda da belirtildiği şekilde sarrafların dâhil olduğu büyük girişimleri gerektirmesinin, malikânelere sınırlı bir zümrenin talip olabilmesine neden olması, bunun da rekabeti engelleyerek, taliplerin kendi aralarında fiyat konusunda anlaşmaları sonucunu doğurmasıydı (Pamuk, 2007a, 149). Ayrıca, muaccele ödemelerinin yüksekliğine karşın, uzun yıllar boyu aynı seviyede devam eden mal ödemeleri, paranın uğradığı değer kaybı karşısında reel olarak azalmaktaydı. Oysa hazinenin harcamalarının önemli bir bölümü carî fiyatlardan etkilenecek artış göstermekteydi (Cezar, 1986, 129).

Sorunun bir diğer boyutu ise devlete muaccele ve mal ödemeleri yoluyla ulaşan tutarın, memâlik-i mahrûsedeki vergi kaynaklarından çekilen toplam artığın sadece üçte biri oranında kalmasıydı (Pamuk, 2007a, 151). Genel itibariyle bu büyük teşkilâtlanmanın taraflarının fazlalığı (devlet, sarraflar, malikâneciler ve bunların alt mültezimleri), kaçınılmaz olarak artığın daha fazla bölünmesine neden olmaktaydı (Pamuk, 2004, 22). Üstelik alt mültezimlerin sayısının çokluğu, bir yandan devlete giden payı azaltırken, diğer yandan da reayadan alınan miktarı arttırmaktaydı (Darling, 2016, 162).

Malikâne sisteminin doğurduğu bir diğer sorun, malikânecilerin ölümünün devletten gizlenmesiydi. Genelde başvuru bir yol, vefatın ardından sanki malikânenin önceki bir tarihte başkasına satılmış gibi gösterilmesiydi. Bu tür usûlsüzlükler en çok malikânecinin kendisinin devletle münasebet kurarken bizzat bulunmadığı, yerine vekilini yolladığı durumlarda ortaya çıkardı. Bunu önlemek amacıyla önce malikânelerin yoğun bulunduğu Şam, Tokat, Adana, Antep ve Malatya gibi yerlere birer nazır tayin edildi (Özvar, 2003, 23 - 24), ardından 1705 yılında da malikâne devirlerinin defterdarların karşısına bizzat geçilerek onun huzurunda yapılması kuralı getirildi. Bunun bir istisnası, gerçekten gelemeyecek durumda olanların durumlarının voyvoda ya da muhassıl gibi görevlilerce tespit edilerek defterdara bildirilmesiydi (Genç, 2007, 110).

²⁶³ 18. yüzyıl boyunca muaccele gelirlerinin dönemler itibariyle ortalama seyri şu şekildeydi: 1695-1703 yılları arasında 180.000 kuruş, 1718-1722 yılları arasında 383.515 kuruş, 1764-1767 yılları arasında 768.000 kuruş ve 1780-1785 yılları arasında 956.652 kuruş (Genç, 1975, 247).

Malikâne uygulamasında, mültezimlerin de menfaatine olacağı düşünüldüğünden, bunların vergi kaynağının verimini arttıracak bazı yatırımlarda bulunmaları beklenmekteydi. Zira, bu tür yatırımlar, hazineye yapılacak yıllık ödemeler sabitken malikânececinin toplayacağı vergiyi arttırma potansiyeli taşırdı (Genç, 2003, 517). Ancak uygulamada bu tür bir gelişme, sistemin esas olarak alt mültezimler üzerinden işlemesi nedeniyle çok sık görülmedi (Genç, 2007, 113). Öyle ki, bazı malikânelerde üçüncü düzey alt mültezimlere bile rastlanmaktaydı (Cezar, 1986, 34) ve bu taşeron mültezimler, malikâne sahibinin sahip olduğu güvencelerden yoksun olduklarından, vergi ödeyenler üzerinde ciddi bir baskı kurmaktaydılar (Faroqhi, 2017a, 109).

Diğer yandan malikâne sistemi sermaye sahiplerinin yatırımlarını büyük oranda kendisine çekmesi dolayısıyla önemli bir dışlama (*crowding-out*) etkisi doğurdu. Farklı alanlarda değerlendirilebilecek yatırımlar buraya yöneldi. Hatta bazı büyük tüccarlar ticarî faaliyetlerini bırakarak tamamen bu alanda yatırım yapmayı tercih ettiler (Çizakça, 2011, 64). Aslında bunların bir kısmı 18. yüzyılın sonlarında üretken yatırımlara yönelmeyi denemişlerdi. Ancak malikânelerin yatırılan paranın %20'si ile 40'ı arasında değişen (Darling, 2006, 48) kâr oranına karşılık sair yatırımların sağladığı kâr oranı oldukça düşük kalmaktaydı (Özbay, 2009, 2112).

Henüz 1697 tarihinde malikâne uygulamasının kapsamı eski timar arazilerinin ve padişah haslarının ötesine taşınarak, ümera hasları ve ocaklık olarak verilen vergi kaynaklarını da kapsar hale geldi. Yani malikâne uygulaması vezirlerin, sancakbeyi ve beylerbeyilerin ellerindeki hâslara genişletilmeye başlandı (Cezar, 1986, 42). Bu yapılırken, kendilerinin ve geçimini sağladıkları kapı halklarının gelirini elde etmeleri amacıyla vezir, beylerbeyi ve sancakbeyilere tevcih edilmiş bulunan bu kaynakların hâs olma nitelikleri korundu ve buna bağlı olarak bunların yıllık mal ödemeleri malikâneceiler tarafından her yıl dört taksit halinde hazine yerine bu kez ilgili hâssın sahibine yapılmaya başlandı²⁶⁴. Merkez maliyesinin bu yeni uygulamadaki kazancı, peşin ödenen muaccele bedelini kendisine ayırmasıydı (Özvar, 2003, 37 - 38). Hâs sahipleri için görünürdeki tek kayıp, malikâneceilere bırakılan kârdan vazgeçmeleri idi ki, zaten bunu da daha önceki uygulamada mültezime terk etmekteydiler. Ayrıca, bir süredir zaten hâsların getirileri azalmaya başlamış, sayılan idarecilerin gelirleri içerisinde bu tür gelirlerin payı azalmış, vezir, beylerbeyi ve sancakbeyilere daha yüksek geliri olan mukâta'aların gelirleri verilmeye başlanmıştı (Cezar, 1986, 50 - 51).

Fakat bu uygulamanın sonucunda ortaya çıkan idarî (ve sonraları da askerî) sonuçlar daha belirgindi. Eskiden hâsların üzerinde mezkur idarecilerin sahip oldukları kontrol ve idarî haklar, artık malikâneceilere geçmiş durumdaydı. Dahası, hâsların dirlik olma vasfı da ortadan kalkmaktaydı (Cezar, 1986, 45). Oysa, önceki bölümlerde bahsedildiği üzere hâs ve zeamet sahipleri ilgili arazilerden elde ettikleri her 5.000 akçe gelir için Devlet-i Aliyye ordusuna bir cebeli asker temin etmekle yükümlü kılınmışlardı (Karamursal, 1989, 200). Sonuçta, timar sisteminin tasfiyesinin askerî boyutta yarattığı

²⁶⁴ Ümera hâslarının malikâne olarak ilzamında ilginç bir nokta, bu malikânelere yönelik talebin ekseriyetle yine hâs sahiplerinden gelmesi, hatta bazı hâs sahiplerinin kendi hâssını malikâne olarak almış olmasıydı (Özvar, 2003, 48).

etkilerin bir benzeri hâsların mukâta'alaşması sonucunda bu arazilerde meydana geldi. Bu sürecin bütününün sekban birliklerinin ortaya çıkmasıyla bağlantısından önceki başlıklarda bahsedilmişti.

Öte yandan, alınan önlemler bu idarecilerin karşılaştıkları kaynak sorunlarının çözümünü sağlayamadı ve bu idareciler savaşımlara katılabilecek ya da yerelde güvenliği sağlayabilecek nicelik ve nitelikte kapı halkı besleyememeye başladı. Bunun üzerine, mezkur idareciler bulundukları yerlerde çeşitli adlarla vergiler toplamaya yöneldi. Bunların talep ettiği ödemelere genel olarak *tekalif-i şakka*²⁶⁵ adı verilirdi ve bunların bir hukukî dayanağı da mevcut değildi. Devlet-i Aliyye'nin merkez idarecileri, bu uygulama ile mücadele etmenin beyhude bir çaba olacağını muhtemelen erken bir aşamada kavradı ve bir süre sonra bunları en azından bir düzene sokarak hukuk içerisinde bunlara yer açmaya çalıştı. Bu doğrultuda 1717 yılında bir meclis toplandı (Ursinus, 2018, 548) ve bu girişimin sonucunda *imdadıyye* adı verilen vergiler ya da daha genel bir ifadeyle, bu vergileri de içine alan bir uygulama olarak *vilayet masrafı* ya da *tevzi' defterleri* uygulaması doğdu (Cezar, 1996, 89).

Vilayet masrafı uygulaması basit bir tanımla bir bölgedeki yerel idarecilerin o bölgeye ait harcamaların bir listesini hazırlayarak, ortaya çıkmış bulunan kaynak ihtiyacını yöre halkı arasında dağıtmasından (tevzi') ibaretti. Bahsedilen dağıtım, hazırlanan tevzi' defterlerine (ya da diğer bir adlandırmayla *salyane defterlerine* (Ursinus, 2018, 550)) göre yapılırdı. Bu defterlerin hazırlanmasında kadı başkanlığında ilgili bölgedeki beylerbeyi ve sancakbeyi gibi görevlilerin ve a'yân ve esnaf kethüdası gibi kişilerin yer aldığı toplantılar yapılır, ilgili yerelin harcamaları gözden geçirilir ve yapılan bazı harcamalar kadı tarafından da onaylanarak mahkeme sicillerinde kayıt altına alınırdı. Toplantıda finanse edilmesi kararlaştırılan tutarlar esnaf, tüccar ve köylüler arasında paylaştırılırdı²⁶⁶ ve voyvoda, tahsildar veya odabaşı gibi ünvanlar alan tahsildarlar aracılığı ile toplanırdı. Örneğin, 18. yüzyılın sonlarında Tokat'taki tevzi' uygulamasında bu ödemelerin üçte ikisi kent merkezindeki 46 esnaf zümresi ve 15 tüccar arasında paylaştırılmış, kalan üçte bir de buraya bağlı üç nahiyenin köyleri arasında taksim edilmişti (Açıkel ve Sağır, 2005, 101 ve 104 - 105). Kent merkezindeki esnaf ve tüccar ile köylere taksim oranları Manisa ve Ankara örneklerinde de benzer şekilde üçte ikiye üçte bir şeklindeydi (Açıkel ve Sağır, 2005, 108). Fakat, dağıtım oranlarındaki benzerlik, iş defterlerin ve dolayısıyla dağıtılan harcamaların içeriği konusuna gelince yerini ciddi farklılıklara bırakmaktaydı. Mezkur defterlerin içerikleri ait oldukları yerler itibariyle birbirlerinden oldukça farklıydı (Cezar, 1996, 110). Bu durum, bir yandan yerel ihtiyaçların bölgeler itibariyle birbirlerinden farklılaşmasının, diğer yandan ise uygulamanın aslında hukukî bir çerçeveye sahip

²⁶⁵ Günümüz Türkçesi ile ifadesi: Eziyetli, zahmetli ya da (taamlamadaki kullanıma en uygun ifadeyle) meşakkatli vergiler (Devellioğlu, 2016, 1140).

²⁶⁶ Cezar'a (1996) göre, tevzi' defterlerindeki dağıtımın sonucu olarak belirlenen ödemeler avâız hanelerine göre tarh olurlardı. Fakat, iki uygulamanın birbiriyle bağının bulunmadığı, avâız türü vergilerin gelirinin merkez maliyesine yollandığı unutulmamalıdır (Cezar, 1996, 93). Fakat bu konuda farklı bir görüş ileri süren Açıkel ve Sağır (2005), Tokat şer'iyye sicillerinde yaptıkları araştırma sonucunda tevzi hânelerinin avâız hânelerinden farklı olduğunu, ikinciler birden fazla gerçek haneden oluşmaktayken tevzi hânelerinin tekil anlamda gerçek haneleri baz aldığını belirtmektedirler (Açıkel ve Sağır, 2005, 104).

olmaksızın fiilen başlayıp sonradan hukukî bir temele sahip kılınmasının doğal bir sonucu olarak görülmelidir.

Zaman içerisinde miktarı hem toplam anlamda hem de hane başına düşen tutar olarak genel bir artış gösteren (Cezar, 1996, 102) bu masraflar içerisinde önemli bir kalem *imdadıyye* adı verilen vergilerdi²⁶⁷ (Cezar, 1996, 89). Bunlar aslında daha önceki dönemlerde savaş zamanında zenginlerden alınan ve daha sonra bunlar tarafından halka salınan vergilerle telafi edilen ödemeler için kullanılmıştı. 1698’de bu tür bir uygulamaya son kez başvuruldu (Ursinus, 2018, 547 - 548). Ardından, 1717’de tevzi’ uygulamasının başlamasıyla birlikte bunlar artık yerel idarecilerin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kullanılan ve bunlarca tahsil edilen vergiler halini aldılar (Tabakoğlu, 2000, 221). İmdadıyye olarak adlandırılan vergilerin ilki, yerel idarecilerin savaş zamanlarındaki harcamalarının desteklenmesi için ortaya atılan *imdad-ı seferiyye* vergisiydi. Bu kapsamda ne kadar vergi tarh edileceği çıkarılan fermanlarla belirtilmişti. İmdad-ı seferiye vergisinden yoksullar, din görevlileri, devlete kereste benzeri eşya sağlamakla yükümlü tutulan köylerde yaşayanlar ve derbent teşkilatı üyeleri (bu bir tür askerlik hizmeti sayıldığı için) muaf tutulmuştu (Karamursal, 1989, 182). Bu uygulamanın başlamasından iki yıl sonra, bu sefer aynı ödemenin savaş olmayan yıllarda da talep edilmesine yönelik olarak *imdad-ı hazariyye* vergisi çıkarıldı. Her iki vergi de yerel idarecilerin kapı halkları içerisindeki sekbanların maliyetlerinin karşılanması ile yakından ilgiliydi²⁶⁸ (Ursinus, 2018, 548). Bu vergilerin merkez maliyesi ile bir ilgisi yoktu. Fakat, bir karşılaştırma sunması açısından bunların 1785 yılında îrâd ve masraf kayıtlarındaki gelir rakamının %10’u kadar bir büyüklüğe ulaştıkları (Cezar, 1996, 115) belirtilmelidir.

Tevzi’ uygulamasının taşradaki malî yapının uğradığı köklü değişimi gösterdiği savunulabilir. Bu değişimin ilk boyutu, yereldeki güçlerin merkezin kendi lehine yaptığı malî düzenlemeler karşısında ortaya çıkan kaynak gereksinimlerini kendi başlarına çözmeye girişimiydi. Bu anlamda, mezkur uygulama 18. yüzyılda vergi tabanı üzerinde merkez ve taşranın mücadelesinin bir sonucu olarak görülebilir. Ayrıca, yerel güçlerin bu tür bir vergi tarhına girişmesi, Devlet-i Aliyye malî sistemi açısından yeniydi. Önceleri bunun tek yolu, bu tür bir vergi tarhının önemli bir kriz zamanında yapılıyor olması ve padişahın onayını mutlaka almasıydı (Ursinus, 2018, 549). Ancak tevzi uygulaması buna yeni bir boyut kazandırdı. Konunun ikinci boyutu ise, eyalet defterdarlıkları

²⁶⁷ Ayrıca *a’yân ücreti* (*a’yâniyye*), *sekban ücreti* gibi ödemeler de tevzi defterlerine göre tevzi’ edilir, kadılar ve mübaşirler gibi görevliler de kendilerine bu gelirlerden pay alırlardı (Cezar, 1996, 98). Açık ve Sağırılı’nın ele aldığı Tokat örneğinde, sayılan bu harcamaların ve imdadıyyelerin yanı sıra askerî masraflar, kazaya dışarıdan gelen görevliler için yapılan harcamalar, talep üzerine merkeze yollanan mallar için ödenen nakliye ücretleri, Tokat’taki menzilhanelerin masrafları, tevzi’ edilen harcamanın halktan toplanmasına kadar olan sürede kullanılan kredilerin faizleri gibi pek çok kalem de tevzi’ defterlerinde yer alır (Açık ve Sağırılı, 2005, 110 - 122). Yine bu ödemelerin tahsilatını gerçekleştiren görevlilerin aldıkları tutar da *tahsiliyye* adıyla bu defterlerde yer alırdı (Açık ve Sağırılı, 2005, 125).

²⁶⁸ Sefere çağırılan sancak mutasarrıfı ya da beylerbeyi, imdad-ı seferiyye toplardı. Sefere çağırılmamış, ancak vergiyi toplaması istenmişse, bu durumda topladığı vergiyi ordu masraflarının karşılanması amacıyla merkez maliyesine aktarırdı. İmdad-ı seferiyye ödemeleri, aciliyetine binaen peşin tahsil edilir, hazariyyeler ise eyalet mutasarrıflarınca iki, sancak mutasarrıflarınca üç taksite alınırdı (Cezar, 1986, 56 - 57).

vasıtasıyla işleyen taşra malî yapısının ortadan kalkması, yerel kaynakların kontrolünün bir yandan iltizam ve malikâne sistemi diğer yandan ise tevzi' sistemi ile yürütülmeye başlanmasıydı.

Tevzi' uygulamasının reaya ile ilgili boyutu ise bu ödemelerin hukukî dayanaklarının muğlak oluşu ve bu yüzden de memâlik-i mahrûsenin genelinde uygulanabilecek bir standart ölçütlerinin bulunmaması nedeniyle sorunluydu. Bu muğlaklığın yarattığı ağır ve keyfî ödeme talepleri nedeniyle reayanın çoğu kez uygulamadan şikayetçi olduğu görülür. Bu olumsuzlukları giderebilecek bir mekanizma olarak merkez maliye bürokrasisinin bu defterler üzerindeki denetimi ise oldukça yetersizdi (Cezar, 1996, 102 ve 104).

Nihyetinde, idarecilerin karşı karşıya kaldıkları maliyetlerin artışı karşısında, sabit düzeyde tarh edilen bu vergiler de işe yaramamaya başladı. Bunun sonucu, eyaletlerdeki askerî gücün yetersiz bir hal alması oldu. Cezar (1986) bunu malî meselenin askerî bir mesele halini alması olarak tanımlar. Üstelik, bu meselelerin çözümünde yarar sağlayabilecek şekilde malikânelerin yıllık mallarını arttırmanın da bir yolu yoktu. Olsa da, bu tür bir uygulama malikânelere olan talebi düşürebilirdi. Malikâne bahsinde açıklandığı üzere bunların mahlul olmalarının çoğunlukla gizlenmesi, hazineye dönüşlerini ve yeniden açık arttırmaya çıkarılmalarını da geciktirmektedir (Cezar, 1986, 71 - 72).

Vergilerin tarh ve tahsiline ilişkin değişikliklerin devletin karşı karşıya kaldığı malî meselelerin çözümü noktasındaki işlevlerini ele aldıktan sonra, gelir kalemlerinin kendileriyle ilgili düzenlemelere bakmak yerinde olur. Bu düzenlemeler 17. yüzyıl öncesinde malî sistemde yer bulan vergilerdeki yeniliklerin yanı sıra 17. yüzyıl sonrasında konulan yeni vergileri de içerir.

Önceki başlıklarda timar sistemi dahilinde ele alınan harac-ı muvazzaf ve harac-ı mukaseme gelirlerinin değeri 16. yüzyıl sonrasında enflasyon karşısında düşmeye başlamıştı. Maliye, başlarda bunların düzeyini her sene yaptığı düzenlemelerle korumaya çalıştı (Pamuk, 2007a, 122). Ancak aynı dönemde timar sistemi bir bütün olarak tasfiye edilmekteydi ve aşağıda görüleceği üzere, önceleri olağanüstü durumlarda tarh edilen vergiler de olağan gelirler arasına katılmaya başlamıştı. Bu gelişmeler mezkur vergilerin öneminin azalması (Emecen, 1993, 310) sonucunu doğurdu. Fakat bu vergilerin tamamen ortadan kalktığı düşünülmemelidir. Mukatâa halini alan timarlarda bu vergiler iltizama konu olmakta, timar uygulamasının devam ettiği arazilerde ise mevzubahis vergilerin eskiden olduğu şekilde tahsili sürdürülmekteydi. Diğer yandan, her ne kadar timar artık daha seyrek görülen bir uygulama haline gelmişse de 1689 yılında seferlere katılmayan timarlı sipahilerden elde ettikleri timar hasılatının %68'i kadar bir *bedel-i timar* vergisi talep edildi ve hatta bu vergi daha sonraları ordunun seferlerinden bağımsız, yerleşik bir vergi halini aldı (Tabakoğlu, 1985, 272).

Çift-hane sistemine ve timara dayalı harac-ı mukaseme ve harac-ı muvazzaf vergilerinin yetersiz kalması sonucunda cizye ve avâız vergileri 17 ve 18. yüzyıllarda ön plana çıkan malî araçlar oldu.

Bunlardan avâriz vergileri, 17. yüzyılın başlarından itibaren tamamen nakdileştirildi²⁶⁹ (İnalcık, 2017b, 47), miktarları arttırıldı (Darling, 2006, 44) ve olağanüstü vergiler olmaktan çıkarılıp her yıl düzenli bir biçimde tahsil edilmeye başlandı (McGowan, 1981, 109). Sonuç, tahsil edilen avâriz miktarının 16. yüzyıldaki 60 - 80 akçelik düzeyinden bir yüzyıl sonra 300 - 400 akçe düzeyine yükselmesi (Darling, 2016, 154). ve îrâd ve masraf kayıtlarında bu verginin ağırlığının 16. yüzyıl ortalarındaki %4 gibi düşük bir orandan 1630-1631 yılında üçte birlik bir orana ulaşması (Ursinus, 2018, 545) oldu. Miktarının önceden belli olmaması ve her sene hazinenin ihtiyaç duyduğu miktar üzerinden tarhiyatının yapılabilmesi (Pamuk, 2007a, 122), bu verginin malî darboğazlara karşı önemli bir araç olması sonucunu doğurmuştu. Ancak avâriz tarhiyatında devletle reayanın temsilcileri bir araya gelerek, tevzi' uygulamasındakini andıran bir pazarlık sürecini işletirlerdi. Bu anlamda devletin avâriz vergilerini arttırma konusunda malî kapasitenin ötesinde de sınırları vardı.

Öte yandan, mezkur vergilerin tahsili 17. yüzyılın ilk yarısında, cizye vergisinin tahsilatını da elinde tutan kapıkulu sipahilerinin eline geçti. Fakat bunlar 1650 sonrasında yerlerini saray görevlilerine ve taşradaki a'yâna bıraktılar (Ursinus, 2018, 544). A'yân bu görevinin dışında avâriz vergilerinin belirlenmesindeki pazarlıklarda devletle reaya arasında bir arabulucu rolü de oynamakta, dahası, elde edilen avâriz gelirleri de çoğunlukla levend toplamaları için yine bunlara verilmekteydi (İnalcık, 2017b, 49).

Devletin malî bunalımı aşmak için başvurduğu bir diğer önlem de cizye vergisinin miktarını akçenin yeni ayarına uygun olarak arttırmaktı. Bu vergi 16. yüzyıl ortalarında 40 akçe olarak tahsil edilirken 17. yüzyılın başında 120 akçeye yükseltildi (İnalcık, 2017, 126). Fakat enflasyon karşısında bu artış devletin elde ettiği gelirin reel düzeyini korumaya yetmedi (Ursinus, 2018, 544). Öte yandan, cizye tahsilatını ellerinde tutan sipahiler, 1630 sonrasında bu işi tuttukları mültezimlere devrederek avâriz tahsiline yöneldiler (Ursinus, 2018, 544) ve bu durum, cizye tahsilatında bir dizi sorunun meydana gelmesi sonucunu doğurdu. Tahsil işini alanlar genellikle mükelleflere oldukça sert davrandılar (İnalcık, 1993, 48). Devletin bu dönemdeki yaklaşımı ise vergi gelirini korumak için doğrudan tedbirlerle sınırlı kaldı. Bir mahali izinsiz terk eden cizye mükelleflerinin ödemeleri gereken verginin geride kalanlara tarh edilmesi (*güruhte*) (İnalcık, 1993, 48) veya 1659-60 yılında bir sayım yapılması ve bunun sonuçlarının cizye tarhiyatında esas alınması (Faroqhi, 1993, 338) bu önlemlerdendi.

Buna rağmen, cizye vergisinin döneme damga vuran bir vergi haline gelmesi, 17. yüzyılın sonlarında gerçekleştirilen ve maliye tarihi literatüründe sıklıkla *cizye reformu* olarak anılan düzenlemenin sonrasında olabildi. 1690 yılında gerçekleştirilen bu değişiklik, önceki dönemlerde her haneye eşit olarak tarhiyat yapılması usûlünün yerine, aslında İslam hukukuna da daha uygun olacak bir biçimde (McGowan, 1981, 81) mükelleflerin iktisadî güçleri nispetinde bunlara artan oranlı bir biçimde vergi tarh edilmesini getirdi (Tabakoğlu, 1985, 137). Artan oranlı ilk tarhiyat 1691 yılında yapıldı ve bu

²⁶⁹ Bu, daha önceleri aynı olarak tarh ve tahsil edilen nüzül vergisinin de nakdî bir vergi haline getirilmesi anlamına gelmekteydi (McGowan, 1981, 109).

yıldan itibaren mükelleflerin elindeki tevzi' kağıtlarına göre âlâ, evsat ve edna adları ile kendilerinden üç farklı miktarda vergi alınmaya başlandı. En zengin kesimden alınan âlâ 4 altın, orta düzey zenginliğe sahip olanlardan alınan evsat 2 altın ve en düşük zenginlik düzeyine sahip olanlardan alınan edna ise 1 altındı²⁷⁰ (Karamursal, 1989, 171). Eski uygulamaya nazaran daha dar muafiyetler içeren yeni düzenleme, hane esaslı vergilemenin yerini birey esaslı tarhiyatı getirdi ve Cizye Muhasebesi kaleminde (yolsuzlukları engellemek amacıyla her yıl farklı renklerde) hazırlanan *makbuz* adlı cizye evrakının mükelleflere tebliğ edilmesine başlandı (Tabakoğlu, 1985, 139).

Bu yeni düzenleme neticesinde, cizye gelirlerinde önemli bir artış meydana geldi ve bu da mukâta'a gelirlerinin bütçe içerisindeki payının %47'ye kadar gerilemesi (Genç, 2006, 61) ve cizyenin uzun süre devlet gelirleri içerisinde en önemli kalem olarak kalması (Tabakoğlu, 1985, 276) sonucunu doğurdu. Cizye vergisinden elde edilen hasılat, diğer vergilerden ayrı olarak net bir biçimde îrâd ve masraf kayıtlarında yer almaya başladı (Genç ve Özvar, 2006(a), 16).

Gayrimüslim reaya açısından bakıldığında yeni düzenleme, en yoksul durumdakiler açısından önemli bir etki doğurmamakta, buna karşın bunun üzerinde zenginliğe sahip olanların vergisini bir hayli arttırmaktaydı. Benzer biçimde, bahsedilen düzenleme ile birlikte cizye vergisindeki muafiyetlerin daraltılmasının önceleri vergi ödemeyen çok sayıda yeni mükellef yarattığı da açıktı. Öte yandan, tahsildarların usûlsüzlükleri de reayanın aleyhine bazı sonuçlar doğmasına neden oldu. Bazı yerlerde tahsildarların henüz defterde yer almayan kişilerden cizye istemeleri buna örnek olarak verilebilir (İnalçık, 1993, 48). Devlet açısından bakıldığında, cizye vergisinin sağladığı gelir her ne kadar çok önemli olsa da, bu gelirin potansiyelin altında gerçekleştiği bir gerçektir. Bunda en önemli pay, bu verginin tahsilini cizyedar adıyla ele geçirmiş olan mültezimlerindi. Bunlar zaman zaman cizye vergisini olduğundan düşük göstererek hazineyi zarara uğratmaktaydılar (Cezar, 1986, 147).

Diğer yandan Devlet-i Aliyye maliyesinin 17. ve 18. yüzyıllarda sayıları çok fazla olmasa da bazı yeni kaynaklara da başvurduğu görülür. Bunlara örnek olarak, 17. yüzyılın sonlarında ilk kez kahve ve tütün üzerine vergi tarh edilmesi verilebilir (Tabakoğlu, 1985, 129). Bu iki üründen tütün, daha önceki dönemlerde içilmesi yasak olduğundan vergiye konu edilmemişti. Yeni uygulamadaysa (*resm-i duhan*) tütünün hem üretimi vergilendirilmekte hem de ticareti gümrük vergilerine tabi kılınmaktaydı (Tabakoğlu, 1985, 273). Kahveden de gümrük vergisi alınmaya yine bu dönemde başlandı. Ayrıca, 2. Süleyman'ın padişahlığı döneminde bu verginin arttırılması konusunda Avrupalı devletlere verilen ahidnameler ayak bağı olunca, kahvenin tek yerden dağıtılması ve bu dağıtım sırasında *bid'at-ı kahve* adıyla bir satış vergisi alınması kararlaştırıldı (Tabakoğlu, 1985, 275).

²⁷⁰ Bu miktarlar 18. yüzyılda da sabit kalmıştı. Fakat enflasyon nedeniyle akçe ve kuruş cinsinden bu ödemenin düzeyi sürekli yeniden ayarlamalara tabi kılındı. 1690-91'de âlâ düzeyindeki bir mükellef 4 şerifi altın karşılığı olarak 9 kuruş ya da 816 akçe verirken, aynı rakamlar 1696-97'de 10 kuruş ve 1200 akçeye, 1734-35'te ise 11 kuruş ve 1320 akçeye yükseltilmişti (Tabakoğlu, 1985, 141).

Devletin maliyeye ilgili sorunlar karşısında başvurduğu bir diğer önlem ise *vakıf mürtezikas*ı adını alan görevlilerin gelirlerinin vergilendirilmesi idi. Bu görevliler, vakıflar tarafından belirli hizmetleri (*cihet*) ifa etmek üzere görevlendirilir ve kendilerine vakıf kaynaklarından *vazife* adı verilen ödemeler yapılırdı. Bu ödemeler vergiden muaftı. Fakat, kaynak arayışı maliyeyi bu kaynağa başvurmaya mecbur kıldı. 17. yüzyılda, padişah değişimleri sırasında bunların beratlarını yenilemek için bir ödeme yapmaları istendi. Ayrıca malî bunalım yıllarında bu görevlilerin bir yıllık gelirlerini hazineye terk etmeleri de talep edildi (Tabakoğlu, 1985, 269). Sadece 18. yüzyılda Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde kurulan vakıfların sayısının 6.000 civarında olduğu, bunlardan vazife elde eden mürtezikaların sayısının ise 85.000'den fazla tahmin edildiği düşünüldüğünde (Yediyıldız, 1982, 1) maliyenin bu önleminin boyutları daha iyi anlaşılabilir.

Devletin 17. ve 18. yüzyıllarda aldığı tüm tedbirlere karşın, 1523 - 1784 arasındaki dönemde îrâd ve masraf kayıtlarındaki gelirler reel olarak %352, giderler ise reel olarak %436'lık bir artış gösterdi. Üstelik bu durum, timar gibi pek çok alanda bırakılan gelirlerin merkezîleştirilmesine rağmen gerçekleşti (Tabakoğlu, 2010, 213 - 214) ve hazinenin gelir-gider dengesi ciddi bir sarsıntı yaşadı. Diğer yandan, malî sorunu çözme girişimleri Cezar'ın (1986) ifadesiyle bir askerî soruna yol açmaktaydı. Merkez maliyesi bir yandan vergi kaynakları ile ilgili olarak mahallî güçlerle rekabete girmek zorunda kalmakta, bunun asker bulundurması beklenen bu güçleri zayıflattığı anlaşıldığında sorunu tevzi' yöntemi ile çözmeye çalışmakta, fakat bu da yeterli kaynağın toplanmasını sağlamamakta ve mahalli silahlı unsurları zayıflatmaktaydı. Buna merkezdeki askerî gücün yozlaşmasının da eklenmesiyle, Devlet-i Aliyye'nin 19. yüzyıl arefesinde karşı karşıya kaldığı askerî mesele daha iyi anlaşılır (Cezar, 1986, 71 - 72). İlerleyen başlıklarda görüleceği üzere bu durum 18. yüzyılın sonlarından itibaren ardı ardına askerî yenilgilerin alınması ve Avrupa karşısında ciddi siyasî zaafıların ortaya çıkmasına yol açacaktı.

17. ve 18. yüzyıllarda devlet mekanizmasının siyasî niteliğinin artık daha önceki dönemlerden farklı bir şekle büründüğünden önceki başlıklarda bahsedilmişti. Buna göre, padişahlık kurumu, devlet idaresini büyük ölçüde sadr-ı âzamlık ile paylaşmaya başlamış, hatta dönem dönem saray görevlileri de devlet idaresinde söz sahibi olmuşlardı. Timarlı sipahi ordusu, maddi temelleri yavaş yavaş yok edildiği için artık fiilen ortadan kalkmıştı. Merkezdeki kapıkulları devlet açısından büyük bir sorun olmaya başlamış, siyasî müdahalelerinin artmasının yanında savaşçı niteliklerinde Avrupa ordularına göre görece bir gerileme meydana gelmişti.

Yine önceki başlıklarda ele alındığı üzere, Celâlî İsyanları'nın patlak vermesi 17. yüzyılda merkezî devletin içinde bulunduğu koşullara yönelik açık bir meydan okumaydı. Bu isyanlar, merkezî devlet gücünün hem taşrada hem de merkezî bölgelerde zayıfladığını açıkça gösterdi. Özellikle sekbanların İstanbul'a ilerleyişi ve devletin bunların arkasındaki mahallî idarecilerle anlaşma yapmak zorunda kalması gibi gelişmeler, bunun açık belirtilerindendi (Pamuk, 2007a, 140 - 141). 18. yüzyılda, bu zayıflamadan kaynaklanan boşluğu bir önceki yüzyıl boyunca güçlenen a'yân doldurdu. Bu zümre,

ciddi bunalımların yaşandığı bu süreçte mensubu bulunduğu toplulukların sorumluluk üstlenen liderleri olarak yükseldi (Adanır, 2016, 205) ve 18. yüzyılın tamamı ile 19. yüzyılın ilk çeyreğine damgasını vurdu.

A'yân aslında 14. yüzyılda dahi mevcuttu. Bu erken dönemde zengin tüccarlar, deneyimli esnaf, tanınmış din adamları ve tarikat şeyhleri gibi unsurlardan oluşmaktaydı ve şehir keyhüdalığı, avâız akçesi vakıflarında nazırlık, kent pazarlarında fiyatların belirlenmesinde kadı ve muhtesiblere nezaret etmek gibi görevleri yerine getirirdi (Ergenç, 2012, 383 - 385 ve 388). İşlevleri devletle kentte yaşayan reaya arasındaki bağlantının kurulması ile sınırlıydı. Örneğin ilgili mahale bir ferman ulaştığında kadılar a'yânı, lonca kethûdalarını ve imamlarını toplayarak fermanın içeriği hakkında bilgi verirler, bu görevliler de yeni düzenlemeleri halka aktarırdı (Yediyıldız, 1999, 502). 17. yüzyıl öncesinde merkezi idare, bu tür yerel iktidar odaklarından güçlenenleri kontrol altına alarak sınır bölgelerine yerleştirir, tam ya da sınırlı bir veraset mekanizması ile iktidarlarını çocuklarına aktarmalarına da izin verirdi (Neumann, 2016, 77).

Oysa 18. yüzyılda kazandığı anlamıyla a'yânlık²⁷¹ devlet ve reaya arasındaki ilişkileri düzenleyen yeni bir olguydu (İpşirli, 1999, 237). Bunlar esas olarak isyan halindeki sekban birliklerine ve Celâlî isyanları sırasında Anadolu'ya yayılan eşkiyalara karşı mücadele vermek amacıyla kurulan milis güçlerinin başına geçerek kendilerini gösterdiler (Pamuk, 2007a, 142). Elde ettikleri gücün maddî dayanağı, bunların bir süredir ticarî faaliyetler, zanaat ve tefecilik gibi işlerden sağladıkları önemli sermaye birikimiydi (Khoury, 2016, 175-176). Ancak bu temel, iktisadî koşulların tüccar, köylü ya da zanaatkarları zenginleştirmek için pek de elverişli olmadığı 18. yüzyılın ikinci yarısında mezkur zümrenin güçlenmesi için yeterli değildi. Zira, a'yânın önceki dönemlerdeki sermaye birikimi, 18. yüzyılda edindiği rol için sadece bir pilot alevi görevi gördü ve bu zümre zenginliğini önceleri sadece askerî zümrenin üst kademelerindekilere verilen makamları ve bu makamlardan kaynaklanan gelirleri satın almakta kullandı (Khoury, 2016, 175 - 176). Bunu olanaklı kılansa, iltizam sisteminin genişlemesini takiben vergi tahsil mekanizmalarında üstlendiği önemli rol (Zürcher, 1995, 34) oldu.

A'yânın sızdığı ilk mekanizma doğrudan devlet maliyesinin iltizam yönündeki tercihi sonucunda ortaya çıkan mültezimler silsilesi oldu. İstanbul, iltizam sistemini yaygınlaştırmasına koşut olarak, eyalet defterdarlarının vergi gelirlerini ziyan ettiği gerekçesiyle bazı Diyarbekir ve Rum Eyaleti gibi bir dizi eyaletin defterdarlıklarını kapattı ve bunların yerine *voyvodalıklar* oluşturdu (Özvar, 2013, 129). Bunlar *eyaletin devletçe belirlenmiş zenginliğinin mühim bir kısmına el koyan mali bir büro* idiler (Salzmann, 2017, 184). A'yân, bu büroların alt iltizamlarını devraldı (Özvar, 2013, 130).

İkinci bir kanal, yeni nesil taşra idarecileri kanalıydı. Hatırlanacağı üzere, 17. yüzyıl öncesinde devletin eyalet ya da sancakların idaresini sağlamak amacıyla bunlara sancakbeyi ve beylerbeyi adı verilen idareciler tayin ettiği ve bunların gelirlerini sağlamak amacıyla da kendilerine hâs ve zeamet

²⁷¹ Anadolu ve Arap eyaletlerindeki a'yânın Balkanlardaki karşılığı ise *kocabaşı* adı verilen zümrelerdi (Adanır, 2016, 206).

verdiği ifade edilmişti. Oysa 17. yüzyıl ile birlikte, sancakbeyilik ve beylerbeyilik gibi görevler *arpalık* adı verilen yöntemle askerî zümrenin üst basamaklarında yer alan kişilere (özellikle vezirlere) gelir elde etmeleri amacıyla verilmeye başlandı. Yani, bu makamlara enderun kaynaklı kişilerin atanması sonlandırıldı, ardından bu makamların idarî işlevleri büyük ölçüde ortadan kalktı ve bunlar birer mukâta'a haline gelmeye başladı. Artık beylerbeyi yerinde bir vezir, sancakbeyi yerinde ise bir paşa bulunur hale geldi (Ergenç, 2012, 371). Vezirlere sunulmamış durumdaki sancak ve eyaletlerin idarecileri ise sık sık sekbanlarını da alarak sefere gitmekteydiler. Her iki durumda da (17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarından itibaren artık *mutasarrıf* olarak anılmaya başlanan) bu görevliler mezkur idarî birimlerin olduğu mahallerde fiilen bulunmamaya, bunun yerine oradaki idarî ve malî fonksiyonların görülebilmesi için kendi kapı halkları arasından²⁷² belirledikleri *mütesellimleri* görevlendirmeye²⁷³ başladılar (Yediyıldız, 1999, 501). Bu kişiler, görevlendirildikleri sancaklara bağlı bulunan kazaların vergilerini tahsil etmeleri amacıyla vergi tahsildarı-voyvodalar tayin ettiler. A'yân, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu görevi de kendi üzerine almaya başladı (Özvar, 2013, 130).

18. yüzyılda malikâne sisteminin ortaya çıkması, a'yânın vergi tahsilindeki aracı rolünü arttırdı ve daha da güçlenmesi²⁷⁴ sonucunu doğurdu (Faroqhi, 2016, 24). Öte yandan, mütesellimlik görevlerinin de sayısında önemli bir artış olmaktaydı (Halaçoğlu, 2002, 2) ve ilk aşamalarda kapıkulu askerleri tarafından ele geçirilmiş bulunan bu görev 18. yüzyıl ile birlikte ilgili bölgenin a'yânı tarafından üstlenilmeye başlanmaktaydı (Kasaba, 1993, 20). Dolayısıyla a'yân artık doğrudan idarî bazı görevleri de üstlenmekteydi. Bunda belirleyici olan önemli bir husus, giderek güçlenen bu yerel ailelerin, mütesellimlik gibi görevler için ilgili mahalin dışından yollanan görevlilerin çalışmasını engelleme girişimlerinin çoğu kez başarıya ulaşmasıydı (Halaçoğlu, 2002, 5). Nihayetinde, taşrada daha önceleri a'yân ile merkez kökenli idarî ve askerî görevliler arasında daha önceleri var olan keskin ayrım silikleşmeye başladı²⁷⁵ (Khoury, 2016, 174).

A'yânların öneminin artmasına koşut olarak kırsal bölgelerle kent arasındaki ilişkiler yeni bir boyut kazandı. Artık bu iki mekan arasında daha sıkı bir bağlantı kurulmuştu ve bu sayede a'yân hububat ekimi yapılan ziraî arazileri daha rahat bir biçimde yeni tür çiftlikler²⁷⁶ halinde ele geçirdi (Adanır, 2016, 203) ve bunun bir sonucu olarak reayadan, vergilerin yanısıra bir de toprak kirası talep etmeye

²⁷² Bir aşamadan sonra mütesellimlikler kapıkulu askerlerince ele geçirildi. Bunlar, bahsedilen iltizamları alabilmek için devletten aldıkları mevacibleri teminat olarak gösterirlerdi (İnalcık, 2017b, 62).

²⁷³ Sancakbeyilerin önerdiği mütesellimlerin atamaları devlet merkezi tarafından yapıldı (İpşirli, 1999, 236). Ancak beylerbeyilerin buyruldu yoluyla kendilerine mütesellim atamaları olanaklıydı (Halaçoğlu, 2002, 5).

²⁷⁴ 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarının önemli a'yânı Tepedelenli Ali Paşa'nın kendisinden cihat ianesi olarak 1000 kise altın isteyen padişaha, belirtilen tutarı ödeyip, üzerine ek olarak 2.000 adet yıldız altını yollaması (Cezar, 1986, 241), bunların elde ettikleri maddî kaynakların boyutu hakkında fikir verebilir.

²⁷⁵ Buna karşın, a'yânlık devlet nezdinde daima gayri resmî bir ünvan olarak kaldı. Bunlar timarlı sipahilerden farklı olarak padişah tarafından berat verilerek göreve getirilmezlerdi (Kunt, 1988, 64).

²⁷⁶ A'yân ve ağa çiftlikleri (İnalcık, 1993a, 314). Ziraî üretimle ilgili başlıkta bu yeni çiftliklerin reaya çiftlikleri ile bir ilgisinin bulunmadığından bahsedilmiştir.

başladı (Pamuk, 2007a, 144). Mirî arazilerin a'yânca ele geçirilmesinde kuşkusuz a'yânın yürüttüğü tefecilik faaliyetleri (Karaman ve Pamuk, 2010, 601) önemli bir rol oynamıştı²⁷⁷. Öte yandan a'yân devletin gelir toplama mekanizmasının göbeğine yerleşmiş olsa da ticarî faaliyetlerle uğraşmayı sürdürdü (Köymen, 2007, 83).

Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa, Hama ve Şam'da Azmzadeler, Bağdat'ta Hasan Paşa ve oğlu Ahmet Paşa, Akka'da Cezzar Ahmed Paşa ve Batı Anadolu'da Karaosmanoğlu ailesi, bu a'yân zümresinin en bilinenleri oldular (Zürcher, 1995, 33). Genel olarak bakıldığında a'yân kesimi kazandığı özerkliğe karşın Devlet-i Aliyye'nin belli başlı çıkarları ile bir çelişki içine girmedi (Hourani, 2005, 254). Bu yüzden bunları devletin yerel unsurlarla karşılıklı çıkarlarının bir uzlaşısının ürünü olarak görmek daha doğru olur (Pamuk, 2007a, 143). Tevzi' usulü bahsinde de anlaşıldığı üzere bunların kadılarla birlikte çalışarak vergi ödeyenler ile merkezî devletin yetkili kıldığı paşalar arasında arabuluculuk yapması (Ursinus, 2018, 550) önemliydi. Keza, taşrada asker toplama işindeki önemli rolleri (Kunt, 1988, 42) ve daha genel olarak bakıldığında önemli bir askerî gücün sahibi olmaları (Kasaba, 1993, 21), a'yânı devlet için işe yarar kılmaktaydı. 1743 yılında İran seferine katılmaları için Anadolu kentlerindeki belli başlı a'yâna çağrı yapılması (Adanır, 2016, 206) buna örnek verilebilir.

Öte yandan, memâlik-i mahrûse taşrasının bu dönemdeki görünümü açısından bakıldığında sancakbeyi ve beylerbeyi gibi seyfiyyenin taşra görevlilerinin görece güç kaybetmesinin, kadıları bulundukları yerlerde merkezî idarenin en önemli unsurları haline getirdiği (Kunt, 1988, 62) görülür. 17. ve 18. yüzyıllarda bunların yetki alanları genişledi. Yargılama ve ihtisabla ilgili konulara ek olarak artık kentin güvenliği ve vergi tahsili konularında reaya ve mahallî idareciler arasında arabuluculuk yapmaya, sefer zamanlarında askere alım işlemlerini yürütmeye başladılar. Tevzi' uygulamasında a'yânla birlikte önemli bir rol üstlenmiş olmaları da bunların önemini arttıran nedenlerdendi (Khoury, 2016, 185). Ancak a'yânın güçlenmesi ölçüsünde kadılar 18. yüzyılda giderek artan bir oranda bu zümrenin güç alanına girmeye de başlamışlardı (İnalcık, 2001, 71).

Devletin gelirlerin daha yüksek bir miktarını merkezileştirme gayreti, merkez maliyesinin timar sistemi aleyhinde güçlenmesi (Kunt, 1988, 61) ve daha bağımsız bir yapı hüviyeti kazanmasına (İnalcık, 2003, 106) neden oldu. İç işleyiş anlamındaysa, ilk başlıklarda aktarılan şekliyle Rumeli eyaletinin defterdarına başdefterdar ünvanının verilmesi devam etti. Fakat, 17. yüzyılın sonlarında Anadolu Defterdarı'nın adı *Şikk-ı Sâni*, daha önceleri Rumeli ve Anadolu defterdarlarının yanına görevlendirilen ve *Şikk-ı Sâni* adını alan defterdarın adı ise *Şikk-ı Sâlis* olarak değiştirildi (Kütükoğlu, 1994, 95). Bu dönemde yetkiler giderek başdefterdarda toplandı. Örneğin, önceki dönemlerde maliye kaynaklı berat ve fermanların altına üç defterdar da imza koyarken, 18. yüzyılda bu tür evrak sadece

²⁷⁷ İltizam usulünün uygulanması, reayanın nakit ihtiyacını da arttırdı ve bunların zaman zaman mültezimlerden kredi kullanmaya başlamaları sonucunu doğurdu (Yediyıldız, 1999, 500). Memâlik-i mâhruse köylüsü bol ürün alınan dönemlerde bile pazar kapasitesinin düşüklüğünden dolayı sıklıkla borçlanmak durumunda kalmaktaydı (Genç, 2007, 107).

başdefterdarın imzası ile çıkmaya başladı. Yeni durumda, Şıkk-ı Sanî'nin görevi başdefterdara vekalet etmekle sınırlıydı ve Şıkk-ı Sâlis de onun yardımcısı konumuna gelmişti (Kütükoğlu, 1999, 514).

Maliye kalemleri de 17. ve 18. yüzyıllarda bazı değişimlerden geçtiler. Öncelikle, defterdarların yapısındaki değişimin ardından tüm kalemler başdefterdara bağlı hale getirildi (Öner, 2005, 189). Ayrıca 1691 yılında yapılan cizye reformu sonrasında Cizye Muhasebesi Kalemi'nin maliyenin en büyük ve önemli kalemi halini aldı. Bu dönemde büyük vakıflar ve hacla ilgili harcama ve gelirlerin kontrolü de *Haremeyn Muhasebesi Kalemi*'ne verildi (Kütükoğlu, 1999, 516). Bu kalem, Selâtin camilerin ve haccın yönetimi ile Rumeli'de bulunup, gelirleri Bilâd-ı Mukaddes'e (kutsal topraklara) ayrılan vakıfların, ayrıca Rumeli'deki camilerin çalışanlarının defterlerini tutardı. Benzer bir maliye kalemi de *Haremeyn Mukâta'ası Kalemi* idi. Bu kalem, Haremeyn Muhasebesi Kalemi ile aynı görevi yapardı, ancak kapsamı Rumeli'deki değil, Anadolu'daki vakıflar ve camilerdi. Bu iki kalem ilişki içerisindeydi. En önemli mukâta'aları Antalya, Midilli ve Sakız gümrükleri ile Aydın Muhassıllığı'na bağlı bazı mukâta'alar (Çelik, 2006, 122). Diğer yandan, kapıkullarının artan etkisi, bunlarla ilgili maliye teşkilatlanmasını da etkiledi. Zira 17. yüzyılda, daha önce zikredilen Mukabele Kalemi'nin içerisinde, yeniçeriler, acemioğlanları, saray bahçelerinde görev yapanlar ve baltacılar yapılan ödemelerle ilgilenmek üzere *Yeniçeri Kalemi* adlı yeni bir birim ayrılmıştı (Kütükoğlu, 1999, 516). Bunların yanı sıra Avlonya, Eğriboz ve Rodos mukâta'alarının kayıtlarını tutan Avlonya Mukâta'ası Kalemi, 1748 yılında Bursa Mukâta'ası Kalemi'ne, benzer biçimde Kefe Mukâta'ası da 1733 yılında İstanbul mukâta'asına dahil edilmişti (Kütükoğlu, 1999, 517).

Hazine sistemi açısından ise 17. ve 18. yüzyıllar çok büyük değişikliklere sahne olmadı. 18. yüzyılın son çeyreğine kadar Hazine-i Hassa ve Hazine-i Âmire'den oluşan ikili yapı varlığını sürdürdü. Fakat, hazinelerin durumu açısından bu iki yüzyılın yaşanan malî bunalıma koşut olarak sıkıntılı dönemler olduğunu tahmin etmek zor değildir. 18. yüzyılın sonlarına kadar artan bir biçimde hazinelerdeki kaynakların miktarını etkileyen malî bunalım önce Hazine-i Âmire'yi etkilemiş, ardından da buna sağladığı borçları tahsil edememeye başlayan iç hazine benzer bir krize girmişti (Kütükoğlu, 1999, 526).

Mezkur yüzyıllarda Bâb-ı Defterî ile ilgili en göze çarpan değişiklik ise îrâd ve masraf kayıtlarının tutulmasıyla ilgiliydi. Bu kayıtlar 15. yüzyıldan başlayarak 17. yüzyıl ortalarına kadarki dönemde hazine-i hûmayunun fiilen gerçekleşen nakit tahsilatının ve harcamalarının bir dökümünü verirlerdi (Sahillioğlu, 1989, 43; aktaran: Çakır, 2006, 167). Tanzîmât'a kadar olan dönemde ise, bütçelerde, sadece gerçekleşen harcamalar değil, aynı zamanda tahakkuk eden harcamalar da yer almaya başladı²⁷⁸. Ayrıca, 15. ve 16. yüzyıl îrâd ve masraf kayıtlarında gelirler coğrafi anlamda merkez ve eyaletler (defterdarlıklar) şeklinde bir ayrıma tabi tutulurken 17. ve 18. yüzyıl bütçelerinde tüm

²⁷⁸ 16. yüzyıl sonrasında uygulanan tahakkuk esaslı îrâd ve masraf dökümleri fiili durumun tespitine izin vermediğinden, Devlet-i Aliyye bürokratları bu dönemden sonra da zaman zaman "eski" yöntemle nakit akışının izlendiği dökümler de hazırladılar (Çakır, 2006, 194).

gelirler, maliye kalemlerine dağıtılarak gösterilmeye başlandı. Çoğunlukla mukâta'a gelirlerinden meydana gelen, Anadolu ve Rumeli eyaleti dışındaki eyaletlerin gelirleri²⁷⁹ de Muhasebe-i Evvel kalemi içerisinde kaydedildi (Çakır, 2006, 179). Bu durum, bütçeleme tekniği açısından bir ilerlemeye işaret ettiği (Tabakoğlu, 2010, 212) ölçüde, Devlet-i Aliyye maliyesinin kurumsallaşmasının bir göstergesi (Çelik, 2006, 118) olarak ele alınır. Buna karşılık, gelirlerin coğrafi dağılımı da bir yandan önemini sürdürdü. Bu durumu maliye bürolarının şekillenişinden izlemek olanaklıdır. Maliye kalemleri (büroları) arasında yer alan Kefe Mukâta'ası, İstanbul Mukâta'ası gibi kalemler, aslında gelirlerin türlerine göre ayrımının yanı sıra, coğrafi ayrımının da izlenmeye çalışıldığını gösterir (Tabakoğlu, 1985, 168). Bu çalışma açısından önemli bir nokta ise, bütçelerdeki bu değişime karşılık, Mısır eyaletinin gelirlerinin kısmî bir özerklik içerisinde bütçelere dahil edilmesinin sürdürülmüş olmasıdır (Tabakoğlu, 1985, 169).

Öte yandan, 15. ve 16. yüzyıllarda îrâd ve masraf kayıtları iki Nevruz arası dönem baz alınarak güneş yılı üzerinden hazırlanmış ve 21 Mart'ta başlatılmış olmalarına karşın, 17. yüzyılda bu uygulama terk edildi ve hicrî takvime göre kayıtlar hazırlanmaya başlandı. Ancak 18. yüzyıl ile beraber bu uygulamadan tekrar geriye dönülerek yeniden güneş yılı esaslı bir dönemlendirme tercih edilmeye başlandı (Kütükoğlu, 1999, 519).

Îrâd ve masraf kayıtlarının îrâd bölümlerinde, 17. yüzyıldan itibaren malî alanda yaşanan zorlukların gelirleri çoğunlukla yerinde harcama mecburiyetini doğurmasına müteakiben devlete ait gelirlerin bu belgelere yansıyan miktarının düzeyinde bir azalış meydana geldiği görülür. Mısır'dan alınan irsâliyyenin bu dönemde îrâd ve masraf kayıtlarına işlenmeden doğrudan Hazine-i Hassa altındaki Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi'ne aktarılmaya başlanması da benzer bir etki doğurmuştu (Kütükoğlu, 1999, 520). Bu belgelerin masraf bölümlerine bakıldığında, devletin vezir ve beylerbeyi gibi görevlilerin ellerinden aldığı hâslarına karşılık hazineden nakdî ödemeler yapılması usulünü başlatmasının ardından, kayıtların bu bölümlerinde *hâs ve salyane harcaması* adıyla yeni bir harcama kaleminin ortaya çıktığı görülür. Bu kalem ayrıca deniz kumandanlarına ve Kırım hanlarına yapılan salyane ödemelerini de içermiştir (Tabakoğlu, 2010, 222).

17. yüzyıl ile birlikte iktisadî koşulların ve nüfusun istikrarını yitirmesi, sayımların daha sık yenilenmesini gerektirmekteydi ve bu durum, gelir kaynaklarının önceki tahrirleri sürdürerek izlenmesini devlet açısından daha maliyetli bir hale getirmeye başladı (Coşgel ve Miceli, 2006, 28). 18. yüzyıla gelindiğinde Bâb-ı Defterî'nin elindeki kayıtlar büyük oranda fiilî durumdan kopuk bir hal almıştı. Bu olumsuzluğu gidermek için var olan defterlerdeki bilgilerin bir vesile ile yanlış olduğu anlaşıldığı zamanlarda bu kayıtlara şerhler düşülmeye başlandı. Ancak bu uygulama da kayıtları daha da karmaşık ve işe yaramaz bir hale soktu (Cezar, 1996, 107). İşin başka bir boyutuysa, devletin

²⁷⁹ 15. ve 16. yüzyıllardaki dökümlerde Anadolu ve Rumeli dışındaki eyaletlerin yer alışı bunların tüm gelir ve harcamalarının izlenebilmesi anlamına gelmemekteydi. Bu îrâd ve masraf kayıtlarının tamamına yakınında eyaletlerin sadece merkez hazineye yolladıkları gelir fazlalıkları (irsaliyeler) yer almaktaydı (Çakır, 2006, 167).

taşradaki egemenliğini büyük oranda a'yânla paylaşması olduğu söylenebilir. Bu durum, merkez maliyesinin taşradaki vergi kaynaklarının potansiyelini belirlemek amacıyla kapsamlı yeni tahrir faaliyetlerini yapmasında önemli bir engeldi. Nitekim, 19. yüzyılda bu durum tersine dönmeye başladığında sayımlar genel olarak yeniden canlanacaktı.

Diğer yandan, cizye ve avâriz gelirlerinin önem kazanması ile birlikte sayımlar daha çok bu ikisinin miktarları üzerine odaklandı. (Öz, 2010, 428). Cizye vergisi 1691 yılından itibaren kişi bazında tarh edilmeye başlanmıştı ve mükellefiyeti gayrimüslimlerle sınırlıydı. Yine de bu vergiyle ilgili yeni düzenlemelere cizye potansiyelini saptamaya yönelik yeni sayımların da eşlik ettiğini belirtmek yerine olur. Fakat daha önemlisi, avâriz vergilerinin tarh edildiği avâriz haneleri bu dönemde klasik çift-hane sisteminin yerini almaya başladı ve 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bunların durumunu tespit etmek amacıyla düzenli olarak sayımlar yapıldı. Bu yeni vergi birimi, avâriz vergilerinin mükellefiyet yapısına uygun olarak kır ve kenti, hatta bir aşamadan itibaren önceleri vergi bağışıklığı olan kesimleri de kapsamaktaydı. Önceki dönem tahrir sisteminde sayımlar toprağa bağlı çift-haneleri kayıt altına alırken, avâriz sayımlarında artık nerede mukim bulunursa bulunsun ya da vaktiyle kaydedildiği defterden ayrılmış olsun olmasın, avâriz haneleri esas alınmaktaydı (Ursinus, 2018, 545). Yeni uygulamada, deftere kayıtlı birey ve onun üretimi değil, tahsil edilecek toplam vergi önceden belirliydi. Avâriz hanesini oluşturan mükellef grubu, verginin ödenmesinden toplu olarak sorumluydu. Bahsedilen grubun büyüklüğünü ise mükelleflerin elde tuttıkları emlakın veya ziraî arazilerin niteliği belirlerdi. Bu unsurların yüksek gelir sağlayanlarına sahip durumdaki mükelleflerin bir tanesi bile bir avâriz hanesini oluşturabilirdi (Cezar, 1996, 94). Fakat normal şartlarda bir avâriz hanesinde daha fazla hane bulunurdu. Örneğin 17. yüzyılın başında Balıkesir için bir avâriz hanesi üç evli veya altı bekar erkekten oluşmaktaydı (Ursinus, 2018, 546). Bu durumun nüfus hareketliliğinin yoğun olduğu dönemlerde, bulunduğu yeri terk etmeyen mükellef açısından önemli bir dezavantaj oluşturduğu açıktır. Öte yandan, tevzi' uygulamasında da bu hanelerin baz alınması, avâriz hanelerinin 17. ve 18. yüzyıllarda temel vergileme birimi haline gelmesinde pekiştirici bir rol oynamıştı.

Devletin zanaat üretimi ve loncalarla ilgili müdahaleleri 17. ve 18. yüzyıllarda çeşitli boyutlarda gerçekleşti. Öncelikle 17. yüzyılda, yaptıkları işlerde suç unsuru bulunması muhtemel görülen loncaların üyelerinden, faaliyetlerini sürdürmeleri için birer kefil göstermeleri devletçe zorunlu kılındı. Lonca üyeleri arasında ciddi bir otokontrol mekanizmasının oluşmasına yol açan bu sistem, 18. yüzyılda tüm loncalara genişletildi (Yi, 2017, 77).

İkinci olarak, lonca sisteminde dükkan ve usta sayılarına dair düzenlemelerin sıklıkla delinmesi ve iktisadî koşulların izin vereceği optimal sayının üzerinde dükkan açılmasının önüne geçebilmek amacıyla önceleri devletin dağınık halde bir takım fermanlarla almaya çalıştığı önlemlerin (Kütükoğlu, 1999, 610) yerini, 18. yüzyılda *gedik* uygulaması aldı (Yi, 2017, 90). 1727 yılında başlayan²⁸⁰ bu

²⁸⁰ Akgündüz (1996), İslam hukuku içerisinde bu uygulamanın başlangıcının 12. yüzyıla kadar götürülebileceğini belirtir (Akgündüz, 1996, 541).

uygulamayla belirli bir üretim kolunda faaliyette bulunma ve bu ürünlerin satışını yapabilme yetkisi (ya da ruhsatı), gedik sahibi kılınan sınırlı sayıda kişiye verilmeye başlandı (Ergenç, 2012, 91). Gedikler iki türlüyü. *Müstakar gedik* adı verilen gedikler, zanaatkârın işini yaptığı dükkana bağlıydı. Bu tür gediklerin başka bir dükkana aktarılmalrı olanaklı değildi. Ancak, *havaî gedik* adı verilen türde, gedğin sahibi arzu ettiği yerde bu hakkı kullanabilmekteydi (Kütükoğlu, 1999, 611). Gedikler, loncanın bir üyesinden diğerine devredilebilir, aynı şekilde ustanın oğluna *aktarılabilir*, oğlu yoksa bir kalfaya ya da oğlu varsa ancak ufaksa bu sefer de geçici olarak işleri yürütmek üzere görevlendirilecek bir kalfaya aktarılabilirdi (Faroqhi, 2017a, 103).

Zikredilen uygulama, loncalardan daha dar bir kapsama işaret etmekte, zanaatkârların tamamı loncalara mensup iken, gedik sahibi olanlar bunun sadece bir alt kümesini oluşturmaktaydı (Kal'a, 2003, 212). Genel olarak bakıldığında, gedik uygulamasına sahip loncalar, diğerlerine nazaran çok daha kurumsal bir yapıdaydılar (Faroqhi, 2017a, 103).

Fakat kefalet ve gedik uygulamaları, devletin loncalar üzerindeki denetiminin bu dönemde arttığı sonucunu doğurmaz. Zira, 18. yüzyıl merkezîyetçilikten genel anlamda uzaklaşılın bir dönemdi ve bunun bir sonucu olarak devletin loncalar üzerindeki denetimi de zayıflamaktaydı. Dolayısıyla loncalar kendi lehlerine olan gedik uygulamasına ek olarak eskiye nazaran daha serbest hareket edebilme olanaklarına da kavuştular. Zanaatkârların sahip oldukları imalathanelerin alım satımı kolaylaştı, mülkiyetleri parçalanabildi ve zanaatkârlar bunların ayrı ayrı hisselerine sahip olabilmeye başladılar (Pamuk, 2007a, 161). Ayrıca bazı loncaların üyeleri daha önceleri yasaklanmış faaliyetlerle uğraşmaya, özellikle de iç ve dış ticarî faaliyetlerle ilgilenmeye başladılar (Cohen, 2001, 189).

İmalat alanında, devletin müdahaleleri, özellikle nihai üretim aşamalarını kapsayan alanları (boyahaneler gibi) ve büyük yatırım gerektiren faaliyet kollarındaki üretimi (mumhane, sabunhane vd) mukâta'alar bağlamında ele alarak düzenlemesi, bu alanların sanayi tipi birer fabrika nüvesi olarak gelişmesinin önünde engel teşkil etti, lonca sınırlılıklarını derinleştirdi. Üretimin Avrupa örneğinde olduğu gibi kırsal alana yayılmasında da kâr oranlarındaki sınırlamalar ve yüksek faiz oranları engelleyici oldu. Devlet, lonca sisteminin ve dolayısıyla vergilemenin dışına çıkarılan üretime karşı, malların müsaderesi, işyerlerinin yıkılması ve kürek cezası gibi sert önlemler aldı. Keza, mirî mübaya sistemi de özellikle ordunun ihtiyaç duyduğu malları üreten imalatçılar üzerinde önemli bir yük oluşturarak bu alandaki gelişimi olumsuz etkilemişti. Sermaye birikiminin önündeki bu doğrudan engellere sermaye sahiplerinden seferlere asker yollamalarının ya da devlete zorunlu olarak düşük faizli kredi vermelerinin istenmesi ve hatta mallarının zaman zaman müsadere edilmesi gibi ek olumsuz faktörler de eklenmelidir (Genç, 2007, 232 - 236).

Fakat, Devlet-i Aliyye bazı durumlarda özellikle ordunun bir takım gereksinimlerinin karşılanması amacıyla bizzat üretici olarak devreye girmekte veya bazı durumlarda sanayi tesislerinin kurulmasına ön ayak olarak, ürünlerin alıcısı olmaktaydı (Kasaba, 1993, 22). Örneğin, 18. yüzyılın başlarında devletin önyak olmasıyla Lehistan'dan yünlü dokuma üretimi için makineler getirildi. Devlet, bu

tesisin kurulması için uzun vadeli ve faizsiz 100.000 kuruşluk bir kredi temin etti. Bunun yanı sıra, tesisin sahibinin hammaddeyi ucuza alması için mirî mübayaa sistemini de kullandı Ayrıca yine 18. yüzyılda yelken bezi üretimi için bir pamuklu dokuma tesisi, bir ipekli dokuma manifaktürü, gemi çapası üretimi için bir dökümhane ve makineleri yine Lehistan'dan temin edilen bir kağıt tesisi de devlet tarafından kuruldu (Genç, 2010, 258 - 259). Yelken bezi üreten tesis, 19. yüzyılın ortalarına kadar faaliyetini sürdürdü. Fakat ipekli kumaş üreten manifaktür 18. yüzyıl sonlarında faaliyetini sonlandırdı (Genç, 2007, 244 - 254). Bu dönemde ayakta kalan büyük sınaî işletmelerin devlete doğrudan silah ve mühimmat üretenler olduğu görülür. Tersane ve silahhane bunlara örnek olarak gösterilebilir (Mantran, 1995, 149).

Devletin iktisadî alandaki müdahalelerinin bir diğer yönüye, içeride güvenliğin ciddi zaafı gösterdiği bu dönemde iktisadî faaliyetlerin sağlıklı bir biçimde sürmesini sağlamaya yönelikti. Bu anlamda Celâlî İsyanları Anadolu ve Balkanlarda iç güvenliği büyük zaafa uğrattı ticaret üzerinde olumsuz etkiler doğurmuştu. 18. yüzyılda durumun değişmesiyle birlikte devlet ticaretin güvenli bir biçimde yürütülmesini amaçlayarak, isyanların sık bir biçimde görüldüğü dönemde ihmal edilen derbent teşkilâtını 18. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden ele aldı. 1720'li yıllardan itibaren derbentler tamir edildi ve buralara başboş reaya konularak kritik geçit ve bölgelerin güvenliği sağlandı (Yediyıldız, 1999, 506). Bu tür girişimlerin sonucunda 1760'lara kadar olan dönemde devlet karayollarını başarıyla korudu ve kara ticaretinin yeniden zarar görmesini engelledi (Faroqhi, 2016, 19).

Bilhassa loncaların ihtiyaç duyduğu hammaddelere kolaylıkla erişimlerinin sağlanabilmesine yönelik olarak uygulanan ihraç yasakları 17. ve 18. yüzyıllarda da devam etti (Pamuk, 2007a, 111). Fakat bu uygulama 18. yüzyılın ilk yarısında belirli ölçüde gevşetildi. Bu dönemde Avrupa ile memâlik-i mahrûse arasındaki ticaretin artmasına koşut olarak daha önceleri hububat ihracatı üzerine konmuş kısıtlamalar arızî bir nitelik kazandı. Deri, pamuk ve yün gibi hammaddelerin ihracında da gümrük vergileri dışında bir sınırlama kalmadı. Fakat aynı yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte iktisadî koşullarda meydana gelen genel kötüleşme, ihraç yasaklarının yeniden yoğun bir biçimde gündeme gelmesi sonucunu doğurdu. Hem hammaddelerin hem de mamûl malların ihracına bu dönemde yeniden kapsamlı yasaklamalar getirildi (Tabakoğlu, 2010, 294).

Devlet-i Aliyye açısından ahidnameler bu dönemde ticaret yollarının coğrafi keşiflerin sonucunda çeşitlenmesi karşısında ticareti yeniden Doğu Akdeniz'e çekebilmenin bir aracı olarak kullanıldı (Pamuk, 2007a, 165). Gerçekten de 17. ve 18. yüzyıllar, ticaret alanında meydana gelen gelişmelerin yer aldığı başlıkta da ifade edildiği gibi, Avrupa tüccarlarının memâlik-i mahrûsedeki etkinliğinin arttığı bir dönemdi. Daha önceki dönemlerde farklı Avrupalı devletlere ahidnameler sunulması, bu yüzyıl içerisinde memâlik-i mahrûse pazarlarında bu ülkelerin tüccarları açısından rekabetçi bir ortam yaratmıştı (Eldem, 2016, 349).

Diğer yandan, Avrupa’da ticarî kapitalizmin ilerleyişi ve teknik buluşların ortaya çıkmasıyla bu tüccarların ticarî bazı avantajları belirmeye başladı. Teknik gelişmeler, memâlik-i mahrûsede üretilen ürünlerden daha kaliteli ve daha düşük maliyetle ürün elde edilmesine izin vermekteydi (Mantran, 1995, 140). Ayrıca Akdeniz artık bunlar için önceki dönemlere nazaran daha güvenliydi. 17. yüzyılda dahi Avrupalı tüccarların hareketlerini büyük ölçüde sınırlayan Cezayir ve Türk-Rum korsanları, 18. yüzyıl ile birlikte karşılarında Avrupalı korsanları ve Avrupa monarşilerinin gelişmiş deniz güçlerini bulmaktaydılar (Mantran, 1995, 145). Dahası, Avrupa merkantilizminin ihracatı önceleyen yapısı, bu devletlerin tüccarlarının önemli bir hükümet desteği ile hareket etmeleri sonucunu doğurmaktaydı. Yükselen ticarî kapitalizm memâlik-i mahrûsede bu hükümetlerin elçilik ve konsolosluklarının ortaya çıkmasıyla, bunların destekledikleri kumpanyaların kurulmasıyla ve Devlet-i Aliyye üzerinde bu temsilcilerin baskılarının ve taleplerinin git gide artmasıyla kendini görünür kıldı (Mantran, 1995, 143).

Ancak 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupalı tüccarların memâlik-i mahrûse ile yürüttükleri ticaretin niteliği, devletin yabancı tüccarlara sağladığı ahidnamelerin iktisadî bir tehdit olmaktan çok, malî bir kazanç kaynağı halini almasına neden olmaktaydı. Nitekim, Avrupalıların özellikle Biladü’ş-Şam’da yoğunlaşan ticarî faaliyetlerinin hacmi bu dönemde henüz önemsiz bir düzeydeydi ve Avrupa ürünlerinin ithal edilmesi bir tehdit yaratmıyordu. Bilakis, bu ticaret ahidnamelerle sınırlanmış bir orandan da olsa maliyeye gelir sağlamaktaydı (Eldem, 2016, 366).

18. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemde ahidname uygulamaları önceki döneme benzer bir biçimde sürdü. Ahidnameler, bu ayrıcalıkları veren padişahın ölümü ile ortadan kalkmakta ve dolayısıyla da her padişah değişiminde yenilenmekteydiler. Fakat ahidnamelerle ilgili düzenlemeler her zaman bunlarla sınırlı değildi. 17. yüzyılın hemen başında Fransız tüccarlara sağlanan ahidnameler yenilendi. Fransız tüccarlara gümüş para ticareti yapma hakkı tanındı ve Kuzey Afrika’daki korsanlara karşı bunlara güvenceler verildi. Aynı yüzyılın ortalarında Fransa ile ticarî münasebetlerde bir düşüş yaşansa da, 1673 yılında bu ülkeye yeni ahidnameler sağlandı ve Fransa, *en fazla müsaaadeye mazhar ülke* konumunu elde etti. 18. yüzyılda bu ülke ile ilişkiler bir dönem gerginleşse de, yüzyılın ikinci yarısında ticaret büyük bir gelişme gösterdi. Ardından İstanbul’daki Fransız elçisinin Devlet-i Aliyye ile Rusya ve Avusturya arasındaki savaşın barış görüşmelerinde yaptığı arabuluculuğu takiben Fransız tüccarlara ilave bir imtiyaz sağlandı ve bunlardan masdariyye vergisini alınmamasına karar verildi (Bağış, 1983, 6 ve 10-11). İngiliz tüccarlar ise, 17. yüzyılda memâlik-i mahrûsenin Akdeniz bölümündeki ticarete üstünlüklerini ilan ettiler. Kendilerine tanınan ayrıcalıklar sayesinde ahidname verilmemiş ülkelerin tüccarları da İngiliz bayrağı altında ticaret yapmayı tercih etmeye başladı. Son olarak 1675 yılında İngilizlere yeni ahidnameler sunuldu ve daha sonra her padişah bunu tasdik etti (Bağış, 1983, 9). 1699 yılında imzalanan Karlofça antlaşmasından sonra, antlaşmanın imzalanmasındaki rolünden dolayı İngiltere’ye ticari ayrıcalıklar sunuldu. Böylelikle İngiltere’nin Devlet-i Aliyye üzerindeki özel etkisi başladı ve 1878’e kadar da sürdü (İnalcık, 2006, 112).

2. DEVLET-İ ALİYYE EGEMENLİĞİNDEN XIX. YÜZYILA MISIR EYALETİ

Afrika kıtasının kuzeydoğu ucunda bulunan Mısır, kuzeyinde Akdeniz, doğusunda Kızıldeniz, güneyinde Arapların o dönem Bilâdü's-Sûdân adını verdiği ve Atlantik okyanusundan Habeşistan'ın kuzeyine uzanan kuşağın doğu bölümü, batısında ise yine aynı dönemde Trablus, Bingazi ve Fizzân gibi yerleşim bölgelerini de barındıran geniş çöllerin yer aldığı bir bölgedir²⁸¹. Bu bölge, 16. yüzyıl öncesinde Memlûk Devleti'nin topraklarının bir parçasıyken, 1516-1517 yıllarında bu devletle Devlet-i Aliyye arasındaki bir dizi savaş sonucunda memâlik-i mahrûseye dahil olmuştur ve 19. yüzyılın sonlarına kadar da bu statüsü devam etmiştir.

Mısır, özellikle tarıma dayalı toplumlar açısından yaşamsal öneme sahip bir tatlı su kaynağına, dünyanın en uzun akarsuyu olan Nil Nehri'ne sahiptir. Orta Afrika'daki farklı kaynakların birleşiminden doğan ve Mısır topraklarını güney-kuzey doğrultusunda ikiye ayırarak Akdeniz'e akan bu nehrin doğusunda ve batısında, yerleşimin sadece sınırlı sayıdaki vahada olanaklı olduğu geniş çöller yer alır. Çölleri doğuran iklim koşulları, Mısır'ın bulunduğu enlem ile bağlantılıdır ve sürekli alçalın hava hareketleri nedeniyle yağış oldukça az, sadece Akdeniz kıyısında Kasım ve Mart ayları arasında görülen yağışlarla sınırlıdır²⁸². Günümüzdeki ulus devlet sınırları çizilmeden önce, Mısır'ın Bilâdü's-Sûdân ile güney sınırının Nil'in Asvan'da yarattığı büyük şelale olduğu yaygın kabul görmüştür. Ayrıca, bölgeyi Biladü's-Şam'a bağlayan ve büyük bölümü yine çöllerden oluşan Sînâ yarımadası da tarihsel olarak Mısır'ın bir parçası olarak ele alınır.

²⁸¹ Arapça'da Mısır kelimesi (ç. *Emsâr*), bir yandan belirli bir coğrafyanın özel adı olarak kullanılırken, diğer yandan şehir ve ülke (Devellioğlu, 2016, 746) gibi anlamlara da gelir. Zira 18. yüzyılda bölgede bulunmuş Richard Pococke'un aktarımlarından, Mısırlıların bu dönemde Kahire için *Misr* (Pococke'un İngilizce metnindeki yazılışıyla *Mesr*) ifadesini kullandıkları anlaşılır (Pococke, 1743, 26). Türkçe, Kürtçe ve Farsça gibi Güneybatı Asya'nın diğer bazı dillerinde de burayı tanımlamak için Mısır veya buna yakın adlar kullanılır. Avrupa dillerinde bölge için kullanılan *Egypt*, *Egypte*, *Ägypten* vb kelimeler ise, bölgeye Yunanların verdikleri *Aigypptos* adından türemiştir (Ikram, 2010, 3). Türkçe'de Mısır bitkisine (Amerikan mısırı - Lat. *zea mays*) bu bölgenin adının verilmiş olmasının olası bir nedeni, Amerika Kıtası'nın Avrupalılarca ele geçirilmesinin başlamasını takiben bu bitkinin Devlet-i Aliyye'nin Mısır'daki egemenliğinden önceki bir aşamada Mısır'da yetiştirilmeye başlanmış ve buradan Anadolu'ya satılmış olmasıydı (Hathaway, 2016, 193).

²⁸² Pococke, eserinde o dönemde Kahire gibi iç kısımlardaki bölgelerin çok sınırlı olarak, sadece kış aylarında ve yarım saati aşmayacak yağışlar alabildiğini, Yukarı Mısır'da ise yağışların bundan da az görüldüğünü aktarır (Pococke, 1743, 195).

Harita 1: Mısır Coğrafyasının Temel Öğeleri

Kaynak: <https://d-maps.com/m/history/eavoteold/eavoteold03.tif> adresindeki harita kullanılarak oluşturulmuştur.

Nil Nehri, Asvan'dan Kahire'ye kadar olan bölümünde, *Nil Vadisi* olarak adlandırılan derin bir vadiden akar. Kahire'den kuzeydeyse, nehir yatağı yelpaze şeklinde genişler, kollara ayrılır ve bu noktadan Akdeniz'e dek uzanan bir delta ovası oluşturmaya (Seyyid, 2007, 123) başlar. Yaklaşık olarak 30. kuzey koşutüne denk gelen bu noktanın, henüz antik dönemlerden itibaren Mısır'ı *Aşağı Mısır* (*el vechü'l-bahrî, deniz tarafı*) ve *Yukarı Mısır* (*el vechü'l-kıblî, güney tarafı*) olarak ikiye ayırdığı kabul edilirdi. Aşağı Mısır, oldukça geniş bir delta ovasına ve kuzeyde, Akdeniz kıyısında bazı önemli liman kentlerine sahipti. Delta ovasının dışında, ovanın doğu sınırından Sînâ Çölü'ne kadar olan bölge *Eş-Şarkiyye*, ovanın batı sınırından itibaren çöl boyunca batıya uzanan bölüm ise *El-Buhayre* adını alırdı. Ayrıca delta ovasının merkezi de *El-Garbiyye* (batı) ve *El-Menufiyye* (doğu) olarak ikiye ayrılırdı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 146). Nil'in burada oluşturduğu delta ovasında önceden yedi farklı koldan Akdeniz'e aktığı bazı kaynaklarda ifade edilmişse de, 18. yüzyılda bölgede

bulunan Avrupalı gezginlerin aktarımı, o dönemde nehrin Kahire'nin kuzeyinde ikiye ayrıldıktan sonra, sadece bu iki kolunun Akdeniz'e ulaştığı, diğer kolların sulama kanallarından ibaret olduğu şeklindedir. Yukarı Mısır'daki yerleşimlerse Nil Nehri boyunca dar bir bant üzerinde, bu nehrin doğu ve batı yakasında yer alan tarım arazileri etrafında sıralanmışlardı. Bu bölge ayrıca kendi içerisinde farklı coğrafi özellikler gösteren alt bölgelere de ayrılabilir: Güney sınırında, Asvan'da yer alan şelaleyi kuzey istikametinde nehir ulaşımının olanaksız olduğu 10 km'lik bir bölüm izler. Kuzeye devam edildiğinde, nehrin *El Uksur*'a (daha bilinen adıyla *Luksor*) kadar olan bölümünde nehir görece dar bir taşkın yatağında ilerler. Bu kentten daha kuzeye gidildiğinde ise nehrin yatağı önemli ölçüde genişler (Ikram, 2010, 5 - 6).

Ele alınan dönemde Nil nehri, kaynağını aldığı tropik bölgedeki yaz başı yağmurlarının etkisi ile Haziran ayının sonlarında taşar ve Ekim sonuna kadar (Yukarı Mısır'da Eylül'e kadar) bu taşkın devam ederdi. Normalde debisi günlük 200 milyon metreküp olan nehir, taşkın döneminde 700 milyon metreküp su taşırdı²⁸³ (Ikram, 2010, 6). Debideki bu düzenli ve öngörülebilir değişim, Nil'i Güneybatı Asya'daki diğer iki önemli akarsu olan Fırat ve Dicle'nin düzensiz ve kontrolü güç taşkınlarından (Hathaway, 2016, 31) ayırırdı. Öte yandan, nehrin taşıdığı alüvyonlar tarım arazilerinin sürekli olarak gübrelenmesini sağladığından, tarım arazilerini ayrıca gübrelemeye gerek kalmazdı (Lewis, 2011, 208).

Mısır'da yaşayan halkın önemli bir bölümü Araplardan oluşurdu. Bunlar Güneybatı Asya'daki diğer Devlet-i Aliyye eyaletlerindeki gibi, kendilerini ulusal kimliklerinden ziyade bulundukları bölgeye ya da mensubu oldukları cemaatlere göre tanımlama eğiliminde olan topluluklardı (Hathaway, 2016, 35). Nüfus büyüklüğü açısından olmasa da iktisadî ve sosyal yaşamdaki rolleri bakımından oldukça önemli başka bazı topluluklar da mevcuttu ve Mısır'ın en önemli kenti olan *Kahire* bu tür azınlık gruplarını barındırma anlamında diğer Güneybatı Asya kentlerinden çok daha ileri bir durumdaydı (Raymond, 2018, 100).

Öncelikle, 1517 yılına kadar devam eden Memlûk Devleti egemenliğinin ve sonraki dönemlerde de asker kölelerin satın alınması uygulamasının farklı biçimlerde de olsa devam etmesinin bölgeye bunların köle deposu durumundaki Kafkasya topraklarından çok sayıda Gürcü, Çerkes ve Türk kölenin gelmesi sonucunu doğurduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Pococke (1743), paşaların maiyeti olarak Mısır'a yerleşmiş bulunan Türklerden ve memlûk olarak Gürcistan ve çevresinden getirilmiş olanlardan bahseder (Pococke, 1743, 38). Devlet-i Aliyye egemenliği sonrasında ise, bir kısmı Balkan kökenli devşirme olmakla birlikte, önemli bir bölümü de Anadolu kökenli olan bazı askerî zümre mensupları Mısır'a yollandı. Müslüman ya da müslümanlaşmış bu gruplar, başlarda büyük oranda

²⁸³ Nil'in tarımsal üretim açısından oldukça önemli olan bu taşkınlarını ölçmek için Kahire'de Nil yatağı içinde kalan Ravda adasının güney ucunda bir bina inşa edilmişti. Bu binanın içine *mikyas* adı verilen bir ölçüm cihazı konur ve suyun seviyesi buradan izlenirdi (Pococke, 1743, 28 - 29).

yönetici zümrenin çeşitli kademelerini oluşturdular. Sonraları bunların bir kısmı Mısır halkına karıştı. Bunlara ek olarak Kahire’de kalabalık denebilecek bir grubu oluşturan Magrib kökenli müslümanlar, dinî ve/veya ticarî saiklerle buraya yerleşmiş durumdaydılar ve özellikle kahve ve kumaş ticaretinde etkiliydiler (Raymond, 2018, 99 - 100). Türkler gibi kuzeyli gruplardan farklı olarak Magriblilerin Arapça konuşuyor olması, bunların Mısır toplumu içerisinde daha az belirgin olmalarına neden olmuştu (Raymond, 1995, 37).

Yahudiler ve özellikle Hristiyanlar, Mısır’da 11. yüzyıldan başlayarak azınlık durumuna gelmeye başlamışlardı. Özellikle 14. yüzyılda bu eğilim güçlendi ve Memlûk Devleti’nin bunlara yönelik yaklaşımı sertleşti. Ayrıca kalabalıklaşan müslüman nüfus da gayrimüslimlerin devlet idaresinde ve ticarete önemli noktalarda bulunmalarından rahatsızlık duyduğunu belli etmekteydi. Örneğin 1321 yılındaki Hristiyan karşıtı ayaklanma sonrasında çok sayıda Hristiyan Müslüman olmak durumunda kalmış ve Kıptî Hristiyanların dili sadece dinî ayinlerde kullanılır hale gelmişti (Northrup, 2006, 271 - 272). Devlet-i Aliyye ise Mısır’da kendisinden önceki egemen güç olan Memlûklere kıyasla Hristiyan ve Yahudi nüfusa karşı daha liberal bir yaklaşıma sahipti (Raymond, 2018, 103). Bunlar, Mısır’ın Devlet-i Aliyye egemenliğine girdiği 16. yüzyılda, önceki dönemlere kıyasla sükunet, istikrar ve zaman zaman da maddî refaha kavuşabilmişlerdi (Winter, 1998, 28).

Mısır’ın yahudi nüfusu, Arapça konuşan ve bir ölçüde Araplaşmış (*Mustarab*) yahudilerdi. Ayrıca 16. yüzyılda Mısır’da Devlet-i Aliyye egemenliğinin sağlanmasının hemen öncesinde, Sefarad Yahudileri olarak anılacak bir Yahudi kitlesi de İber Yarımadası’ndaki Granada’dan çıkarılmalarının ardından Akdeniz’in farklı kentlerine, bu arada Mısır’a da yayılmışlardı. Bu ikinci grubun gelişi, Mısır’ın yahudi toplumunun daha fazla iktisadî deneyim ve uluslararası bağlantılar kazanması sonucunu doğurdu (Winter, 1998, 31).

Önemli bir bölümü büyük kentlerde yaşayıp ciddi bir zenginliğe sahip olan (Winter, 1998, 29) yahudiler, *Momaraia* adı verilen kendi yargıçlarına sahip olma hakkına sahiptiler (Raymond, 1995, 36). Yahudiler, Devlet-i Aliyye egemenliği döneminde çoğunlukla eyalet maliyesinde görev aldılar, sarraflık ve tüccarlığa yöneldiler. Daha yoksul bir kısmı ise dokumacılık ve özellikle kumaş boyamasında çalışmaya başladı (Hathaway, 2016, 39). Mısır yahudilerinin özellikle bankerlik işlevi Mısır ekonomisi için önemliydi. Bunlar iki maaş ödemesi arasında askerî zümre mensuplarına borç verir, ayrıca ellerindeki sermayeyi, iltizamları satın alabilmeleri amacıyla askerî zümreye kullandırırldı. Bir süre sonra da Kahire’deki belli başlı iltizamları bizzat ele geçireceklerdi (Raymond, 2018, 109 - 110).

Mısır’daki diğer bir önemli gayrimüslim topluluk ise Hristiyan Araplardı. Bunların önemli bir grubu Mısır’ın yerli halklarından olan Kıptîlerden oluşurdu. Sayıları Devlet-i Aliyye egemenliği döneminde 10.000 civarında bulunan Kıptîler, belirli bir özerkliğe sahiptiler (Raymond, 1995, 36) ve genellikle büyük ticarî işlere girmektense zanaatkârlığa yöneldiler. Kıptî zanaatkârların miras ortalamalarının diğer zanaatkârların üçte birinde kaldığı ortaya konmuşsa da, bu topluluğunun önemi, danışmanlık ve

katiplik gibi işleri üstlenmelerinden kaynaklanırdı (Raymond, 2018, 107). Dahası bunlar özellikle valilere ve eşrafa malî konularda yardımcı olmaktaydılar (Hathaway, 2016, 39). Hristiyan Arapların diğer bir bölümü ise, 1724 yılında Suriye'deki Melkî hristiyan topluluğu içinde meydana gelen bölünmeyi takiben bunların Mısır'a gelenlerinden oluşmaktaydı. Yunan katolikleri olarak anılan bu grup, Mısır'da kendi kiliselerini inşa etmelerine izin verilmediği için Fransız katoliklerinin ibadethanelerini kullandı ve bunlarla önemli bağlar kurdu (Crecelius, 1998, 65). Sonrasında da, Avrupalı tüccarlar ile yerli tüccarlar arasındaki arabuluculuk işlerini yaparak zamanla Kahire'nin en güçlü grupları arasına girdiler. 1750 dolaylarında gümrüklerin iltizamlarını Yahudilerden aldılar ve 1770 sonrasında Mısır'da egemen duruma gelen beylerin hesabına tüm iltizamları işletir hale geldiler (Raymond, 2018, 104 ve 107). Bunların dışında son olarak Kahire gibi büyük kentlere yerleşmiş durumdaki Yunan ve Ermeniler ile, Fransız, İngiliz ve İtalyan tüccarların da bulunduğunu (Pococke, 1743, 38) belirtmek gerekir.

2.1. 1517 - 1798 Döneminde Mısır Eyaleti'nin İktisadî ve Malî Yapısı

2.1.1. Üretimin Yapısı

2.1.1.1. Ziraat ve Hayvancılık, Köylüler ve Köyler

Memâlk-i mahrûsenin diğer bölgelerinde olduğu gibi Mısır'da da nüfusun büyük kesimi kırsal alanda ikamet ederdi. Buna karşın günümüze değin Güneybatı Asya ve kuzey Afrika'da kırsal kesim üzerine yapılan araştırmaların sayısı, kentlerle ilgili olanlara kıyasla belirgin bir şekilde daha düşüktür. Bunun en önemli nedeninin, bölgeyi ele alan tarihçilerin, birincil kaynakların daha çok kent yaşamına yer veren içeriğine bakarak kırsal kesimin tarihini ele almaktan imtina etmesi olduğu söylenebilir (Masters, 2017, 90). Eldeki araştırmaların Mısır kırsalındaki tarımsal üretim, kırsal yaşam ve köylülerle ilgili kullandıkları en önemli birincil kaynaklar, dönemin mahkeme kayıtları, yani *şerîyye sicilleridir*. Ancak bunlar, köylülerin mahkemeye ancak belirli durumlarda başvurması veya kayıtların oldukça özet verileri içermesi gibi nedenlerden dolayı araştırmacılara sınırlı bilgiler sunar (Hathaway, 2016, 215). Yine de, 17. yüzyıl sonlarına ait, Mısır'ın köy hayatını içeren *Hezzu'l-Kuhûf* veya Fustat ve Kahire kentlerinin Yahudi cemaatine ait arşiv belgelerinin (*Genzia*) arasında bulunan *Kahireli ile Fellahın Öyküsü* gibi bazı kaynaklar, şerîyye sicillerinin ele almadığı ayrıntılara erişimi bir düzeye kadar olanaklı kılmaktadır (Hathaway, 2016, 217).

2.1.1.1.1. Üretim

Bir bütün olarak bakıldığında, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar olan dönemde Güneybatı Asya ve kuzey Afrika'da tarımsal üretim iki ana dala ayrılabilir: İlki, Fırat ve Dicle, Nil, Amu Derya ve Siri

Derya nehirlerinin vadilerinde yapılan nehir vadisi tarımı, ikincisi ise, Biladü's-Şam, Anadolu, İran'da yapılan yağmura bağlı tarım. Nehir vadisi tarımı, ikincisine göre daha kolaydı ve daha fazla ürün alınmasına olanak tanırırdı (Lewis, 2011, 200). Dolayısıyla, Mısır tarımsal üretim anlamında avantajlı bir coğrafyaydı²⁸⁴. Üstelik, yukarıda da belirtildiği gibi Nil Nehri'nin düzenli taşkınları, bu avantajı daha da arttırmaktaydı. Taşkın döneminde nehrin suları yatağın çevresinde yer alan arazide yayılır ve burayı yeni alüvyonlarla beslerdi. Taşkın sona erdiği dönemden itibaren, artık tarım arazilerinin nehirден (genellikle kanallar yoluyla²⁸⁵) su çekilerek sulanması gerekirdi²⁸⁶. 18. yüzyıl itibariyle tarım arazilerinden yılda iki kez mahsul alındığı görülmüştü. İlk ve temel mahsul (kış hasadı) Eylül ve Ekim aylarında elde edilirdi. Bu hasatta buğday, arpa, yonca, soğan, keten ve nohut gibi ürünler alınırđı. İkinci dikim ve mahsul dönemi ise Ocak ve Mayıs ayları arasındaydı. Kanallarda ve havuzlarda depolanan suyla sulanan bu ikinci dönem hasadında (yaz hasadı) yine buğday ve arpa, pamuk, karpuz, susam ve şeker kamışı elde edilirdi (Mikhail, 2014, 383).

Sonraki dönemlerden farklı olarak, 19. yüzyıla kadar olan süreçte iklim ve sulama olanakları tarafından belirlenen bu koşullar dahilinde çiftçilerin ne ekeceklerine kendi geçimlik ihtiyaçları ve Mısır kentlerindeki tarımsal ürün talebi karar verirdi. Öncelikle yağlı bitkilerin tarımı Mısır'da önemliydi. Bu bitkilerden elde edilen yağ, bir yandan yemeklik olarak kullanılır, diğer yandan da aydınlanma ve sabun imalatı gibi alanlarda işe yarardı (Lewis, 2011, 201). Mısır bitkisinin ekimi de bölgede yaygındı ve memâlik-i mahrûsenin mısır ihtiyacının önemli bir bölümü Mısır'dan karşılanırdı. Bölge, ayrıca memâlik-i mahrûsedeki en önemli buğday ekim alanlarından birisiydi (Tabakoğlu, 2010, 249). Bölgedeki İslam Devleti egemenliğinin ilk yıllardan itibaren Mısır'dan Mekke ve Medine kentlerine buğday yollanırdı (Sanders, 2006, 161). Diğer tahıllardan yulaf Mısır'da görülme de, burada hayvanları beslemek için arpa yetiştirilirdi. Bunlara ek olarak bezelye de Mısır'ın önemli bir tarım ürünüydü. Mısırlı çiftçiler bezelyeyi hem kendileri tüketir hem de develeri için bundan yem yaparlardı. Reeve (1758), bezelyenin yanı sıra kabuğunda sadece bir dane bulunan bir tür baklanın da bölgede yetiştirildiğini aktarır (Reeve, 1758, 59 - 60). Öte yandan, 15. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa'ya şeker Kıbrıs ve Mısır'dan ithal edilirdi. Fakat bu tarihlerden itibaren İspanyollar Kanarya

²⁸⁴ Fakat bu durum, 1667 yılındaki gibi büyük tahıl kıtlıklarının görünmesine (ve tahıl fiyatlarında büyük artışların meydana gelmesine) (Faroqi, 2011a, 189) bir engel değildi.

²⁸⁵ 18. yüzyılın sonlarında Mısır üzerinden Hindistan'a seyahat etmiş olan Eliza Fay, Nil üzerindeki seyahatinde bazı sulama kanallarına nehirден, etrafında topraktan yapılmış testilerin bağlı bulunduğu değirmenlerle su aktarıldığını aktarır (Fay, 1908, 43). *Pers değirmeni* adı verilen bu düzenek, hayvan gücünden (genellikle öküzlerden) yararlanılarak çalıştırılır, Nil'in etrafındaki tarım arazilerinin sulanmasında sıklıkla kullanılırdı.

²⁸⁶ Tarımsal üretimin verimi, bir yandan nehrin taşkınlarının hangi ölçüye ulaştığıyla, diğer yandan ise nehir sularının kanallar vasıtası ile tarım arazilerine etkin bir biçimde aktarılmasıyla orantılıydı. İlk elbette nehrin kaynağını aldığı bölgedeki tropikal yağışların düzeyine, ikinci unsur ise bu kanalların denetim, bakım ve onarımını idarecilerin muntazam bir biçimde yapmasına bağlıydı. Her köyün nehirден tarım arazilerine su almakta kullandığı kanalları vardı. Ancak bu kanalların Nil belirli bir yükseliğe erişmeden açılmasına ya da tamamının aynı anda kullanılmasına izin verilmezdi. Çünkü bu durumda bazı araziler yeterince su elde edemezdi. Denetim, bakım ve onarım faaliyetleri, Devlet-i Aliyye egemenliği boyunca İstanbul'dan atanan yerel idarecilerin ve bunların Mısır'daki yardımcılarının en önemli uğraşlarından birisi olmuştu (Hathaway, 2016, 30).

Adaları ve Maderia’da şeker kamışı plantasyonları kurup bu iki bölgenin yerini aldılar (İnalcık, 2017b, 226). Bu dönemde Mısır dışına ihraç edilmeye yönelik üretilen tarım ürünleri pamuk, pirinç (Masters, 2017, 106) ve nil adı verilen bir bitkiden elde edilen çivit (Reeve, 1758, 60) idi. Öte yandan, Anadolu ve Balkanlarda olduğu gibi, Mısır’da da bahçecilik yaygındı. İngiliz gezgin Pococke, Nil Deltası’nda yer alan Reşid kentinin kuzeyinde portakal, limon ve diğer pek çok meyvenin yetiştirildiği bahçeler gördüğünü aktarır (Pococke, 1743, 14). Reeve da bu dönemde şeftali, kayısı, portakal, limon ve nar gibi meyvelerin bu tür bahçelerde yetiştirilen başlıca tarım ürünleri olduğunu ifade etmektedir (Reeve, 1758, 60).

Ele alınan dönemde Mısırlıların tavuk vd kümes hayvanları besiciliğinde ileri oldukları bilinir. Reeve (1758) de Mısırlıların diyetinde et ürünü olarak koyun eti ve kümes hayvanlarını saymıştır. Fakat Mısır’da hayvancılık sadece bunlarla sınırlı değildi. Öncelikle develer, bölgenin iklim koşullarına çok elverişli birer yük hayvanı olduklarından yaygın olarak beslenirlerdi (Pococke, 1743, 207). Mısırlı çiftçiler ayrıca iri, kırmızı renkli ve kısa boynuzlu bir tür sığır beslerler, ayrıca manda, iyi cins eşek ve berberî cinsi at yetiştiriciliği de yaparlardı (Reeve, 1758, 60). Evliya Çelebi, Mısır kentlerinde eşeklerin kullanımının oldukça yaygın olduğunu, tüm kent halkının eşeğe bindiğini belirtir (Kahraman, 2011, 151). Yukarı Mısır’da, iyi cins, iri, uzun yolculuklara dayanabilen türden atlar yetiştirilirdi (Pococke, 1743, 208). Bu bölgeye Burcî Memlûkler döneminde yerleştirilmiş bulunan (Garcin, 2006, 291) ve Yukarı Mısır’da uzun bir dönem siyasî anlamda da oldukça baskın bir konuma sahip olmuş (Walz, 1978, 7) bulunan *Havvara* adlı aşiretler konfederasyonu, Memlûk egemenliği döneminde bunların sultanları ve emirleri için iyi cins at yetiştiriciliği yapmaktaydı ve bu faaliyeti muhtemelen Devlet-i Aliyye egemenliği döneminde de sürdürmüştü (Hathaway, 2016, 229).

2.1.1.1.2. Üreticiler

Mısır çiftçilerinin (Ar. *fellah*, ç. *fellahûn*) tüketim olanakları, dolayısıyla refah düzeyleri kentli nüfusun gerisindeydi ve genellikle kendi ettikleri tarım ürünleri ile yetinmek durumundaydılar (Hathaway, 2016, 218). Bunlar, aşağıda da bahsedileceği üzere toprağı ekme hakkına sahiptiler, ancak köye ait arazinin hangi kesimini ekecekleri konusu aşağı ve yukarı Mısır’da farklılık gösterirdi. Sulama olanakları daha dar olduğu için tarımsal üretimin Nil’in taşkınlarına daha birebir bağlı olduğu Yukarı Mısır’da Nil taşkını belli olduktan sonra köy idarecileri ekilebilecek arazi miktarını belirler ve bunları fellahlar arasında pay ederdi (Cuno, 1993, 196). Oysa aşağı Mısır’da toprağın sabit bir şekilde parsellenerek fellahların kullanımına daimi olarak sunulması daha kolay olduğundan, çiftçilerin hangi tarlaları ekecekleri baştan belli olurdu (Richards, 2004, 211).

Öte yandan, fellahların arasında belirli bir farklılaşmayı gözlemek de olanaklıydı. Köy nüfusunun çoğunluğunu oluşturan fellahların yanı sıra, köylerin belirli bir refaha hükmeden kişileri, *şeyh* adı verilen ve kendi sülalelerinin oluşturduğu birden çok köylü hanesine sahip kişilerdi. Bu şeyhlerden

birisi *şeyhü'l-beled* adını alarak ilgili köyün idarecisi konumuna gelirdi (Hathaway, 2016, 216). Ayrıca köylerde mültezimlerin *havli* (Tr. bahçıvan) adını alan görevlileri de bulunurdu (Richards, 2004, 209).

Köylerde yerleşik bir yaşam sürdüren çiftçilerin yanı sıra, kent dışı nüfusun bir bölümü de yarı-göçebe aşiretlerde örgütlenmiş durumdaydı. Bunların bazıları yerleşik duruma da geçmişlerdi. Özellikle Nil Deltası'ndaki aşiretler buna örnek olarak verilebilir. *Beni Haram* adlı aşiretler konfederasyonunun kadınlarının dokumacılıkta ilerlemiş olması gibi örnekler (Hathaway, 2016, 229), bunların sadece tarımsal üretimle sınırlı kalmadıklarını da gösterir. Memlûk Sultanı Barkuk tarafından Yukarı Mısır'da iskân edilen yerleşik Havvara konfederasyonu da hem elinde tuttuğu tarım arazileri hem de Biladü's-Sudan ile kurduğu ticarî ilişkiler sonucunda zenginleşmiş ve güçlü bir siyasî özne haline gelmişti (Garcin, 2006, 294). Havvara şeyhlerinin Mısır'daki asker gruplarıyla, özellikle de yeniçerilerle önemli ilişkileri vardı. Bunlar ayrıca siyasî karışıklıklardan dolayı kendi bölgelerine kaçan emirler için sığınma olanağı sağladıkları (Crecelius, 1998, 66) için, aşağıda ele alınacak olan bu grupla da yakın ilişki içindeydiler.

Yukarı Mısır'ın özellikle çöl kesiminde yaşayan diğer Arap Bedevî gruplarının zaman zaman Nil çevresinde kümelenmiş, tarımsal üretimle uğraşan yerleşik nüfus ile gerginlikler yaşadıkları olurdu (Hathaway, 2016, 32). Burada önemli bir nokta, Mısır'da mukim reaya içerisinde silah taşıma ve at binme hakkına sahip tek grubun Bedevîler olması (Winter, 1998, 21) ve doğal olarak karşılıklı aldıkları grubun askerî bir korumaya sığınmasının gerekliliği idi. Yine de bölgedeki aşiretlerin örneğin aynı dönemde Suriye'deki bedevî aşiretlerinin yarattığı türden büyük sorunlar doğurmadığını belirtmek gerekir. Bunun bir nedeni, Mısırlı idarecilerin ve emirlerin bir yandan askerî tehdit, diğer yandan ise kabilelerin önde gelen mensuplarına dağıttıkları rüşvetleri ustaca kullanarak bu türden sorunları ortadan kaldırmaktaki becerisiydi. Bir başka neden ise, Biladü's-Şam'la kıyaslandığında Nil Vadisi ve Nil Deltası'ndaki köylerin birbirlerine bir hayli yakın mesafede kurulmuş olmalarının, bunların kabile saldırılarına toplu yanıt verebilmelerine olanak tanınmasıydı (Masters, 2017, 113).

Ele alınan dönemde Mısır kırsal kesiminde siyasî ve sosyal anlamda işlerin her zaman yoluna gittiğini söylemek olanaklı değildir. Tüm Güneybatı Asya ve kuzey Afrika kırsal kesime de yansıyan görece daha istikrarlı bir dönemin ardından 17. ve 18. yüzyıllarda iktisadî koşullar kırsal kesim açısından büyük bir kaos doğurdu (Masters, 2017, 107). 17. yüzyılda Mısır çiftçileri de fiyat artışlarının ve para değerindeki azalmanın olumsuz sonuçları ile karşı karşıya kaldılar. Ciddi bir refah kaybına uğrayan çiftçiler bu dönemde güvenliğin de sağlanamamasının bir sonucu olarak kentlere göç etmeye başladılar (Hathaway, 2016, 221). Buna karşın, aşiretlerin yarattığı kargaşada olduğu gibi, kırsal köy yerleşimlerinin tamamıyla boşalması gibi örnekler de Biladü's-Şam'a kıyasla Mısır'da çok daha nadir görüldü ve Mısır köyleri 18. yüzyıla gelindiğinde yakın çevredeki örneklerle kıyasla daha istikrarlı bir durumdaydılar (Masters, 2017, 113).

2.1.1.2. Zanaat ve Ticaret, Zanaatkâr ve Tüccarlar, Kentler

Mısır ekonomisi, zanaat üretiminin ve ticaretin kentlerde yoğunlaşmış olması bakımından memâlik-i mahrûsenin kalanı ile benzer bir durumdaydı. Özellikle Kahire ve İskenderiye gibi büyük kentlerde gelişkin denebilecek bir zanaat üretimi yerleşmiş durumdaydı. İmalat sektörü güçlüydü ve endüstri öncesi dönemde sıklıkla görüldüğü üzere tekstil üretimi piyasaya egemen durumdaydı (Faroqhi, 2011, 135). Ayrıca eyalet canlı bir transit, iç ve dış ticaret yapısına sahipti.

2.1.1.2.1. Üretim

Zanaat üretiminde yaygın olarak görülen biçim, en fazla bir kaç kişinin çalıştığı atölyelerde veya üretici reayanın kendi evinde gerçekleştirilen üretim faaliyetleriydi (Raymond, 2018, 250). Her ne kadar üretim tekniği geri ve ürünlerin kalitesi genelde düşük (Raymond, 2018, 255) olsa da, 19. yüzyıla gelene dek Nil Deltası küçük hacimli bir manifaktür üssü gibiydi (Crecelius, 1998, 68). Gerek bu bölgede, gerekse Mısır'ın farklı kentlerinde üretilen tekstil ürünleri Akdeniz kıyısındaki limanlardan memâlik-i mahrûseye ve Avrupa'ya ihraç edilirdi. Örneğin Marsilyalı tüccarlar, 18. yüzyıl boyunca Mısır limanlarından artan miktarlarda kumaş satın almışlardı (Raymond, 2018, 255). Pococke, Kahire'nin güneydoğusunda yer alan kalenin hemen batı tarafında, eyalet idaresi hesabına çalışan ve Kâbe'nin üzerine örtülen *kisve* adlı örtüyü üreten dokumacılardan bahseder. Yine Pococke'a göre Reşid kentinin çizgili ve diğer tür kalın bezleri üreten büyük bir imalat sektörü bulunmaktaydı (Pococke, 1743, 32 ve 14). Kumaş dokumacılığının yanı sıra, her ne kadar onun kadar kitlesel bir üretim gerçekleştirmediği için yarattığı istihdam görece sınırlı da olsa, halı dokumacılığı da Kahire'de 17. yüzyılda gelişmiş bir sektördü. Daha 16. yüzyılın ortalarında İstanbul'daki Süleymaniye Camii'nin halılarının Kahire'den getirilmiş olması bu anlamda önemli bir göstergedir (Faroqhi, 2011a, 131). Ayrıca Kahire'de şeker üretimi gibi bazı alanlar özellikle gelişmişti. İlerleyen dönemlerde Kanaraya Adaları'ndaki üretim bunlara bir oranda zarar vermişse de, şeker üreticileri Kahire çarşısında uzun süre merkezî bir konumdaydılar ve zanaatkâların en zenginleri de bu alanda faaliyet gösterenlerdi (Raymond, 2018, 254 - 255).

Buna karşın, 17. ve 18. yüzyıllarda Irak, Biladü's-Şam ve Magrib'de olduğu gibi Mısır'da da iktisadî faaliyetlerin genelinde görece bir durgunluk gözlenir. Raymond (2018), bu gerilemenin ardındaki faktörleri sıralarken, imalat alanında yeni buluşların ve teknik ilerlemenin oldukça sınırlı olmasına, bazı sektörlerde üretim kapasitesinin gerilemekte oluşuna ve sanatçıların özgün esin güçlerinde ve uygulamalarının inceliğinde yaşanan bir gerilemeye vurgu yapar (Raymond, 2018, 219). Bu noktada, Avrupa ürünlerinin henüz bu pazarlara egemen olmasa da etkisini hissettirmeye başladığını da belirtmek gerekir. Bahsedilen dönemde Mısırlı zenginlerin, yavaş yavaş Mısır'da üretilen ürünler yerine ithal kumaşlar ve Venedik'in cam ürünleri gibi Avrupa'dan gelen ürünleri tercihe yönelmesi

(Raymond, 2018, 253) gibi faktörler, elbette bu ürünlerle rekabet halindeki zanaat alanlarında, henüz yıkıcı olmasa da, olumsuz etkiler göstermeye başlamışlardı.

Öte yandan, Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'nın genelinde olduğu gibi, Mısır kentlerinde de zanaat üretiminin farklı kolları kent içerisine coğrafi anlamda kümelenmiş bir halde bulunurdu (Raymond, 2018, 128). Belirli sokaklar belirli malların üretimini yapan zanaatkârları bir arada barındırırdı. Mekansal değil, meslekî gruplanmalar anlamında bakıldığında, Mısır'da Devlet-i Aliyye egemenliği öncesindeki dönemde (1517 öncesinde) zanaatkârların durumuna ışık tutulmasını sağlayabilecek mahkeme kayıtlarının var olmaması nedeniyle, bu döneme dair bilgiler oldukça sınırlıdır (Faroqhi, 2011a, 115) ve bu yüzden bu egemenliğin zanaat üretimi üzerinde ne gibi bir etki doğurduğunu anlamak da güçtür. Fakat yine de, Devlet-i Aliyye egemenliğinin bu coğrafyaya getirdiği en önemli yeniliklerden birinin lonca sistemi olduğu söylenebilir. Faroqhi, Ira Lapidus'a referansla, Kahire ve Şam'da Memlûk döneminde herhangi bir loncanın bulunmadığını aktarır. Evliya Çelebi'nin 1670'te bölgeye yaptığı ziyaretin ardından yaptığı aktarımlar²⁸⁷ ise, loncaların ve ticaretin 17. yüzyılda Mısır'da önemli bir gelişkinliğe ulaştığını gösterir (Faroqhi, 2017, 13). Mısır'da bu yapılar, pek çok diğer sosyal gruba da verilen (Chalcraft, 2017, 368) *taife* (grup, ç. *tavaif*) adını alırlardı. Bunlar, aynı Anadolu ve Balkanlar'da olduğu gibi Mısır'da da üretimin her aşamasını ve hizmetleri kontrol eder (Masters, 2017, 94), üretimin kalitesini gözetir, fiyatların belirlenmesinde rol oynar ve üyeleri arasında meydana gelen sorunları çözüme kavuştururlardı (Raymond, 2018, 128). Fakat, memâlik-i mahrûsenin diğer bazı kentlerinin loncalarında görülen aksine, en azından eldeki verilerin gösterdiği kadarıyla, Kahire'deki loncalar üyeleri için ortaklaşa ve toptan hammadde satın alma ve bu sayede maliyetleri düşürme gibi bir uygulamaya çok sık başvurmamaktaydılar (Faroqhi, 2011a, 123).

Evliya Çelebi'nin aktarımlarına göre Kahire'de 17. yüzyılın ortalarında 262 lonca vardı. 18. yüzyıl içinse pek çok kaynak 200 civarında loncanın Kahire'de faal durumda olduğunu aktarır (Faroqhi, 2011a, 191). Aradaki farkta Evliya Çelebi'nin bir çok alt üretim dalını da lonca olarak sayması kadar, yukarıda işaret edilen durgunluk da bir rol oynamış olabilir. Fakat 19. yüzyılın başında Mısır'ı işgal eden Fransızların aktarımları, Kahire'de 278 loncanın bulunduğunu gösterir (Baer, 1964, 4). Bu doğru kabul edildiğinde, iktisadî faaliyetlerdeki yavaşlamanın en azından lonca sayısını etkilemediğini düşünmek gerekir. Her halükarda bu sayı, Halep'in aynı dönemdeki 160 ve Tunus'un 100 loncasıyla (Raymond, 1995, 34) karşılaştırıldığında Kahire'nin iktisadî canlılığını gösteren önemli bir büyüklüktür (Faroqhi, 2011a, 191).

Çalışmanın başlarında loncaların ele alındığı paragraflarda da ifade edildiği üzere, loncaların bu bölgede *şeyh* adını alan (Faroqhi, 2011a, 121) önderleri, lonca üyeleri tarafından seçilir, kadılar da bu

²⁸⁷ Mısır'da Devlet-i Aliyye egemenliği altında loncaların durumuna dair en önemli kaynaklar kuşkusuz şeriyye sicilleridir (Ghazaleh, 1995, 62). Bunların yanısıra Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin ilgili bölümleri, Cebertî Tarihi ve Fransız işgali sonrasında kaleme alınan *Description de l'Egypte* adlı eserler önemli bilgiler sunar. Bunlara ek olarak Baer'in (1964) başvurduğu (ve sadece bu kaynağa dayanmakla eleştirildiği), Gotha kütüphanesinde yer alan *Kitâbü'l-Dakhair ve'l-Tuhaf fi Bir Es-Sanaî ve'l Hiraîf* adlı eser (Baer, 1964, 2) gibi kaynaklar da önemlidir.

atamaları onaylardı (Masters, 2017, 94). Bunlar, aynı memâlik-i mahrûsenin kalanında olduğu gibi lonca üyeleri arasından seçilirler, lonca içerisinde anlaşmazlık olması gibi bazı durumlarda eyalet idaresi devreye girip kendisi bir aday gösterebilirdi (Raymond, 1995, 34). 17. yüzyılda Kahire'deki loncaların 69 şeyhi vardı ve bir şeyh, benzer işleri yapan birden fazla loncanın liderliğini aynı anda yürütürdü. Örneğin, çekiçe çalışan nalbant, kuyumcu ve tenekeçilerin ayrı loncaları, ancak bu loncaların bağlı olduğu tek bir şeyhleri vardı (Baer, 1964, 7-8). Şeyhler, özellikle devlet için lonca üyelerinden belirlenen vergilerin tahsilatını gerçekleştirmelerinden dolayı önemli bir maddî temele sahiptiler. Fakat 18. yüzyılda tavaifin vergilerini toplama hakkı bunlardan alınarak malikânecilere verilmiş ve bu sayede loncaların içerisinde şeyhlerin geleneksel olarak kurdukları otorite de sarsılmaya başlamıştı (Masters, 2017, 96). Loncaların sair üyelerinin durumu da Anadolu ve Rumeli'deki lonca üyelerininkine benzerdi. Mısır'da bunlar *haluv* olarak adlandırılan bir belgenin belirli bir ücret karşılığında ve dînî unsurların ön planda olduğu bir törenle (Raymond, 2018, 127) başvuru sahibi zanaatkâra verilmesi sonrasında ilgili loncanın üyesi haline gelirlerdi (Masters, 2017, 94). İlerleyen başlıklarda görüleceği üzere, bunların refah düzeyleri açısından lonca üyeliğinin getirdiği avantajlardan ziyade, askerî zümre ile kurdukları ilişkiler daha belirleyiciydi. Öte yandan, loncaların bazıları diğerlerinden daha muteber kabul edilirdi. Hamur işi satanlar, balık kızartıcılar ve aşçılar gibi meslekler örneğin, daha düşük statülü kabul edilirken, giysi üretilen satanlar ve ipek tüccarları muteber kabul edilirdi (Baer, 1967, 39).

Her yerde olduğu gibi, Mısır'da da ticarî faaliyetin bir kısmı kentlerle bunların etrafındaki kırsal alanlar arasında ceryan ederdi. Mısır'da bu tür bir ticarete Nil Nehri'nin çok önemli bir rol oynadığı kolaylıkla tahmin edilebilir. Henüz Mısır'da Devlet-i Aliyye egemenliğinden önceki dönemlerde, tüccarlar buğday gibi ürünleri hasattan önce çiftçilerden satın alırlar, ardından Mısır'ın büyük kentlerine veya fiyat durumunun uygunluğuna göre Suriye vb bölgelere naklederlerdi. Kentlere getirilen tahıl vergileme için bir araya getirildiğinde, toplam arz da meydana çıkar ve fiyat belirlenirdi. Sadece tüccarlar değil, kendi paylarından artanları satmayı amaçlayan askerî zümrenin üst tabakalarına mensup kişiler de burada satıcı konumunda olurlardı (Lapidus, 1969, 8). Bu sürecin Devlet-i Aliyye egemenliği döneminde de benzer şekilde devam ettiği tahmin edilebilir. Öte yandan, tarımsal üretimin kentler dışındaki önemli müşterileri ise çöllerdeki vahalarda yaşayan Bedevî kabileleriydi. Bunlarla yerleşik köylüler arasındaki ilişkilerin zaman zaman gerilimlere sahne olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Fakat bunun dışındaki zamanlarda iki kesim arasında ticarî ilişkiler sürerdi. Ayrıca bazı köyler ve küçük kentler, ürünlerini satmak için daha başka avantajlara da sahiptiler. Yukarı Mısır'a güneyden gelen kervanlara, Harge kenti sakinlerinin yetiştirdikleri pirinç, buğday, bezelye ve hurmaları oldukça kârlı bir biçimde satması (Walz, 1978, 26), Anadolu'da kervansarayların bulunduğu yerlerde kurulan köylü pazarlarına benzeyen bu tür bir ticarete örnek olarak gösterilebilir.

Ancak Mısır'ın ticarî faaliyetleri açısından esas önemli olan elbette, kendi dışındaki bölgelerle kurduğu ticarî ilişkilerdi. Aslında bir bütün olarak Arap eyaletleri, memâlik-i mahrûsenin dış dünya ile

ticarî ilişkilerinde önemli bir yere sahipti. 1784 yılına ait verilere göre memâlik-i mahrûseden kaynaklanan toplam ihracatın %32'sinin İzmir limanından yapıldığı önceki başlıklarda belirtilmişti. Bu limanı, %23 ile Suriye limanları ve %13 ile Mısır limanları izlerdi. Mısır dışındaki Kuzey Afrika limanlarının %4'lük payı da buraya eklenirse, toplam ihracatın %40'ının bu topraklardan yapıldığı sonucuna ulaşılır ki, aynı dönemde İstanbul'un ihracattaki oranı %4, Selanik vd Balkan limanlarınınki ise %2 kadardı. Ayrıca ithalat tarafında da benzer bir tablo söz konusuydu (Küçükkalay, 2007, 33).

Öte yandan, Mısır'ın Devlet-i Aliyye egemenliği altına girdiği dönem aynı zamanda dünya ticaret rotalarında önemli bir değişimin yaşandığı bir dönemdi. Önceki başlıklarda Hindistan - Avrupa ticaretinin 17. yüzyılın başlarından itibaren coğrafi keşiflerin bir sonucu olarak okyanuslara yönelmesinin İran ve Biladü's-Şam üzerinden gerçekleşen kervan ticaretine darbe vurduğundan (Pamuk, 2007a, 162) ve Halep ve İskenderiye gibi emporium niteliği taşıyan kentlerin bu durumdan olumsuz etkilendiğinden (Mantran, 1995, 139) bahsedilmiş, bu gelişmeye karşın hem baharat ticaretinin tamamen durmadığı hem de kahve ticaretinin bir oranda buradan doğan kayıpları telafi ettiği (Faroqhi, 1993, 2) ifade edilmişti. Elbette, kahvenin yarattığı telafinin oranının ne olduğu çok açık değildir. Örneğin İngiliz gezgin Reeve, gözlemlerinden oluşan kitabının deltadaki Mısır kentlerini anlattığı bölümünde, Ümit Burnu'nun keşfinden sonra aşağı Mısır kentlerindeki ticaretin büyük oranda gerilediğini aktarır²⁸⁸ (Reeve, 1758, 22).

Coğrafi keşiflerin etkisini anlamak açısından önemli bir nokta, Mısır ticaretinin o dönem ve sonrasındaki yapısını kavramaktır. Anlaşılan o ki, Mısır'ın memâlik-i mahrûse içerisine dahil, bu bölge ile olan ticarî ilişkilerinin başat bir hale gelmesiyle sonuçlanmıştı. Aslında Mısır değil, tüm Arap kentlerindeki tüccar, bu dönemde zenginliğini transit ticaretten ziyade bölgesel ticaretten elde etmekteydi (Masters, 2017, 89). 1754 - 1767 yılları arasında Fransız gemilerinin kaptanları ile tüccarlar arasında yapılan kiralama sözleşmelerinden alınan bir örneklemin %43,1'i Anadolu, %12,2'si İstanbul, %12,5'i Magrib, %55,6'sı Suriye ve Kıbrıs, %22,4'ü Yunan limanları ve sadece %2,5'i Avrupa limanlarıyla yapılan ticarete dair sözleşmelerdi (Raymond, 1991, 447). Memâlik-i mahrûsede yaşayan nüfus, 18. yüzyılda Avrupa'da yaşayanlara kıyasla beş kat daha fazla Mısır malı tüketti (McGowan, 1981, 28) ve Mısır'ın en önemli limanı olan İskenderiye limanının toplam ticaretinde memâlik-i mahrûse limanlarının payı %77 idi (Bostan, 2010, 68). Mısır'ın 18. yüzyılın sonlarında ticaretinin hangi bölgelerle yoğunlaştığını gösteren Tablo 3'ün sunduğu rakamlar bu durumu ortaya koymaktadır. Burada açıkça görüldüğü üzere bu ticaretteki en önemli pay Mısır'ın memâlik-i mahrûsenin kendi dışındaki bölgeleri ile olan ticaretiydi ve toplam ticareti içerisinde %44'lük bir paya sahipti. Nihayetinde, ticaret yollarındaki değişimin Mısır üzerinde olumsuz etkileri olsa da, bunlar yıkıcı boyutta olmaktan uzaktı ve Mısır 18. yüzyıla gelindiğinde memâlik-i mahrûse içindeki ticaret açısından önemini korumakta, Biladü's-Şam ve Anadolu'ya mal ihracına devam etmekteydi (Pamuk,

²⁸⁸ Bu önemli bir gözlemdir, fakat Reeve'in Mısır ticaretinin tanıklık ettiği dönemi öncesindeki durumunu ve o dönem Mısır'ın ticaretle zenginleşen kentlerinin refahını neye dayanarak 18. yüzyılın ortaları ile kıyasa tâbi tuttuğu kısmı kuşkuludur.

2007a, 162). Kahire kenti de 17. yüzyıla gelindiğinde artık belki emporium olma niteliğini bir ölçüde yitirmişti, fakat bu dönemde bile pek çok tüccarın uğrak noktası olmayı sürdürmekteydi (Faroghi, 2003, 22).

Tablo 3: 1783 yılında Mısır'ın Ticarî İlişkileri

Ticaret yapılan bölge	İthalat (nısf fidde)	İhracat (nısf fidde)	Toplam (nısf fidde)	Toplam ticaret içindeki payı (%)
Memâlik-i Mahrûse	305.791.769	431.275.125	737.066.994	44
Cidde	382.500.000	191.250.000	573.750.000	35
Avrupa	124.453.719	111.144.334	235.598.053	14
Kuzey Afrika	21.705.617	41.140.000	62.845.617	4
Darfur ve Sinnar	37.403.535	14.134.875	51.538.410	3
Toplam	871.854.740	788.944.334	1.660.799.074	100

Kaynak: (Trécourt, Memorie sur l’Egypte, “Tableau général du commerce et de la navigation de L’egypte, 24-25; aktaran: Walz, 1978, 62). Mısır’da basılan *nısf fidde* adlı parayla ilgili bilgiler ilerleyen başlıklarda verilmektedir.

Bu noktada, Mısır’ın ticarî ilişkileri açısından 18. yüzyılın sonlarında kendini iyiden iyiye hissettiren bir başka eğilimden de bahsetmek yerinde olur. Avrupa ticareti henüz 17. ve 18. yüzyıllarda Mısır için belirleyici bir önemi değildiye de, giderek artan girişimlerinin sonucunda Avrupalı tüccarlar 18. yüzyılın ortalarından itibaren bölgedeki ticarî yönelimde bir değişimi dayatmaya başlamışlardı. Normalde Mısır Avrupa ve güney ve doğusuyla ticaretinde verdiği açıkları, Avrupa ve memâlik-i mahrûse ile olan ticaretinde kapatmaktaydı (Richards, 2004, 207). Ancak tablonun da ait olduğu 18. yüzyılın sonlarında Avrupa mallarının rekabeti artık bölgede hissedilir bir hale gelmişti. Yüzyılın sonlarında Avrupa’dan Mısır’a Britanya Krallığı’nın yünlü kumaşları ve lüks malları daha yüksek miktarlarda ithal edilmeye başlandı (Hathaway, 2016, 194). Avrupalıların kolonilerinde ürettikleri şeker, kahve ve pirinç gibi ürünler de 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren memâlik-i mahrûsedeki ürünlerle rekabete girmeye ve baskın hale gelmeye başladı. Bunda Suriyeli Hristiyan tüccarların ve Mısır’da mukim Avrupa tüccarlarının da önemli etkisi oldu ve bu dönem Mısır’da etkili olan Kazdağlı beyleri de, bu ticareti arttırmaya çalıştılar (Crecelius, 1998, 68). Uzun vadede, bu gelişmenin bölgedeki iktisadî yapı üzerinde yıkıcı sonuçları olacaktı ve 19. yüzyılda diğer Doğu Akdeniz pazarları gibi Mısır da Avrupa malları için bir pazar ve Avrupa üretimi için bir hammadde deposuna dönüşecekti (Raymond, 2018, 44 ve 222).

Cidde, Darfur ve Sinnar'dan gelen malların Mısır üzerinden memâlik-i mahrûse ve Avrupa'ya yeniden ihracı (İng. *reexport*), 17. ve 18. yüzyıllarda transit ticaretin bölgede aldığı temel biçimdi²⁸⁹. Cidde, bu ticarete konu olan malların çok büyük bir kesimi için, bunların üretildiği değil, Mısır'a gönderilmek üzere müslüman tüccarlara aktarıldığı bir tür antrepoydu. Yemen'de üretilen kahve, Güneydoğu Asya ve Hindistan'ın baharatları ve lüks malları tüccarlarca bu limana taşınır, burada bunlara kabuklu deniz mamülleri ve amber gibi ürünler de eklenirdi (Reeve, 1758, 66). Tüm bu emtia, Cidde'nin ardından kuzey istikametinde devam ederek Süveyş limanına ulaşırdı. Bu iki liman arasındaki ticarete Avrupalı tüccarların faaliyet göstermesi Devlet-i Aliyye tarafından yasaklandığından (Crecelius, 1998, 68), beşi valiye, kalanları ise genellikle Mısır'da bulunan yeniçeri komutanlarına ait olan 30-40 gemilik bir filo bu işi yürütürdü. Bu gemiler, Mart ve Nisan aylarında güneyli rüzgârların (*Hamsin*) yardımıyla hareket eder, aksi istikamette ise Ekim ayının kuzeyli rüzgârları, bu kez Mısır ve Pirinç yüklenmiş bu gemilerin güneye, yeniden Cidde limanına erişimini sağlardı (Pococke, 1743, 134)

Süveyş limanında gemiden indirilen mallar, kervanlarla Kahire'ye taşınırdı. Dar da olsa bir hinterlanda sahip bulunan Cidde'den farklı olarak Süveyş kenti gemilerin olmadığı zamanlarda bir köy görünümündeydi. Bu anlamda Süveyş'i Kahire'nin Kızıldeniz'deki rıhtımı gibi düşünmek doğru olur. Öte yandan, Kahire de Cidde'ye benzer biçimde bu istikametten gelen mallar için bir antrepo işlevi görürdü. Ancak Cidde'den farklı olarak Kahire'de zengin tüccar, zanaatkâr ve askerî zümre mensupları da bu malların bir kısmı için müşteri durumundaydı. Kentte uzun mesafeli ve transit ticaret *vekalet*²⁹⁰ ya da bedestenlerde organize edilirdi. Bu yerlerin idaresi *saki*, temsilci, vergileri tahsil eden mültezim, vakıf nazırı veya şeyhler tarafından yerine getirilir, güvenliklerinin sağlanması amacıyla da kapıcılar bulunurdu. Mısır'daki hanlar, Anadolu ve Rumeli'dekilerle benzer yapıdaydılar. Ana kapıdan girişte üstü açık bir avluları bulunur, bunun ortasında bir mescid veya çeşme ve hanın alt katında ticarete konu olan malların saklanması için *hâsıl* adı verilen odalar olurdu. Ayrıca tüccarların hayvanları için bir ahır ve konaklamaları için üst katlarında odalar da mevcuttu. Devlet-i Aliyye dönemine ait kayıtlar, Kahire'de 360 kadar han ve vekaletin varlığını gösterir (Raymond, 2018, 239 - 240). Bunların önemli bir kısmı 17. yüzyılda Hindistan ticaretinde Kahire'nin rolünün artması sonucunda inşa edilen (Faroqhi, 2011a, 134) büyük ticarî yapılarıdır.

Kahire'den kuzeye, memâlik-i mahrûse ve Avrupa limanlarına yönelik ticaret, hem Kızıldeniz'den ve Biladü's-Sudan'dan gelen malları hem de aşağı ve yukarı Mısır'da üretilen ürünleri içerirdi. Yukarı Mısır'ın tarım ürünleri²⁹¹ ile Kahire ve Nil Deltası'ndaki kentlerde ve kırsal alanda üretilen ürünler,

²⁸⁹ Bu rotada baharat ticareti ile uğraşan tüccar, çok eski dönemlerden beri Mısır'da önemli bir yere sahipti. Eyyûbî egemenliği döneminde (12 ve 13. yüzyıllar) dahi Mısır'da *tüccarü'l-karîm* adı verilen bu tüccar grubu etkiliydi (Şeşen, 1995, 29).

²⁹⁰ Kent kervansarayı (Hathaway, 2016, 203). Bunlar Mısır'da *funduk*, *kayseriyye* ve han gibi isimler de alırlardı (Raymond, 2018, 238). Genel olarak bakıldığında, önceki bölümlerde ele alınan hanlarla aynı işleve sahiptiler.

²⁹¹ Malların Yukarı Mısır'dan Kahire istikametine taşınmasında kullanılan tekneler Havvara aşireti şeyhlerinin elindeydi (Crecelius, 1998, 67).

kuzeye taşınır, Akdeniz kıyısındaki İskenderiye, Dimyat ve Reşid limanlarına ulaştırılırdı. Bu işlemde Nil Nehri hem kuzey hem güney yönlü taşımacılığa olanak vererek büyük bir kolaylık sağlamaktaydı. Pococke'a göre bu nehir üzerinde güney istikametinde ticarî teknelerin hareketi, Mayıs ve Kasım ayları arasında kuzeyden esen meltem rüzgarına bağlıydı (Pococke, 1743, 196). Bu rüzgâr sayesinde mallar Akdeniz limanlarından Kahire'ye taşınabilirdi. Ters istikamette yani kuzey yönünde malların nakliyesinin daha rahat olacağı kolaylıkla tahmin edilebilir. 18. yüzyılda bölgede bulunmuş ve izlenimlerini bölgeden geçmesi muhtemel Britanya Krallığı'ndan yolcular için kitaplaştırmış olan James Copper'ın gözlemlerine göre, Kahire'den Reşid'e kadar teknelerle Nil üzerinden gidilir, buradan, Nil'in denize döküldüğü ağız ulaşım için oldukça tehlikeli olduğundan, kara yoluna geçilir ve İskenderiye'ye varılırdı (Copper, 1785, 37). Yine Copper'a göre, Nil üzerinde iki tip tekne görülürdü: birincisi nehirde mal taşımaya uygun, mavna tipi, yani güvertesiz ve büyük, diğeri ise dar, on ya da on iki kürekçi tarafından kullanılan ve yolcu taşımaya uygun teknelerdi. Bunlardan mavna tipi teknelerin sayısı daha fazlaydı (Copper, 1785, 37). Sahil ile Kahire arasındaki hat üzerinde Kahire'nin gümrüğü, hemen kuzeyinde yer alan Bulak kentindeydi. Pococke, Nil'in doğu kıyısındaki bu kentte 18. yüzyılda gümrük binaları ve seyahat edenler için oteller bulunduğunu aktarır (Pococke, 1743, 37). Bu otellerin birer han olduğunu düşünmek yerinde olacaktır.

İskenderiye ve Reşid'den yük alan ve ahidnamelerin de etkisiyle ekseriyetle Avrupalılara ait olan gemilerin²⁹² çoğu İzmir, İstanbul ve Selanik istikametlerine seyreder, Dimyat limanından hareket edenler ise genellikle Biladü's-Şam, Güney Anadolu ve Kıbrıs limanlarına mal taşırlardı (Crecelius ve Badr, 1994, 257). Mısır'dan Biladü's-Şam limanlarına satılan ürünlerin yarısı kumaştan oluşur, bunun yanı sıra pamuk, pirinç, buğday, ve çivit de ihraç edilirdi (Masters, 2017, 91). Karşılığında ise Filistin, Dımaşk ve Halep'in ipeklileri ve pamukluları ile Suriye ve Filistin'den alınan sabun Mısır'a getirilirdi (Raymond, 2018, 258). Ayrıca Reeve, Mısır'a Suriye'den ham ipek geldiğini ve bunun mendil, yastık ve yatak örtüsü gibi ürünlerin imalatında kullanıldığını söylemektedir (Reeve, 1758, 65).

İstanbul hariç tutulduğunda, Anadolu ve Balkanlardaki memâlik-i mahrûse limanlarından Mısır'a kereste, kuru meyve, sert kabuklu meyveler, zeytinyağı ve sabun gelirdi (Masters, 2017, 91). 1671 yılının Mayıs ve Temmuz aylarına ait bir gümrük defterine göre, Girit ve Anadolu'dan İskenderiye'ye gelen mallar arasında keçiboynuzu, zeytinyağı, tereyağı, peynir, reçine, ceviz, fındık, tütün, değirmen taşı gibi ürünler vardı ve İskenderiye'den bu limanlara ise içecek ve baharatlar, kahve, mısır, deri ve keten taşınmaktaydı (Bostan, 2010, 69). Öte yandan, Reeve'in aktarımlarından, Mısır'da bulunan Hristiyan ve Yahudilerle bazı Türklerin şarap tükettiği ve bunu Kandiye (Girit), Rodos ve Kıbrıs'tan temin ettiklerini öğrenmek olanaklıdır (Reeve, 1758, 63). Mısır'ın İstanbul ile olan ticaretindeyse en

²⁹² Avrupa mallarının istilasından çok daha önce, Avrupa gemilerinin Doğu Akdeniz ticaretini yürüten esas unsurlar olduğu yukarıda açıklanmıştı. 18. yüzyılda İskenderiye'den Magrib limanlarına yönelik gerçekleştirilen ticareti üstlenen 31 geminin 29'u Avrupalılara aitti. İzmir istikameti için Avrupalı tüccarlara ait gemilerin oranı %78, Selanik için %53 ve İstanbul için ise %50 idi (Panzac, 2000, 379). Copper'a göre bunların önemli bir bölümü Fransız tüccarlara ait oldukça büyük ticarî gemilerdi (Copper, 1785, 62). Fakat 18. yüzyılın sonlarından başlayan bir eğilimin sonucu olarak 19. yüzyılın başlarından itibaren bunların yerini büyük oranda Britanya Krallığı gemileri alacaktı.

önemli unsurlardan biri kölelerdi. Örneğin, Âl-i Osman'ın sarayında görev yapan hadım ağalar çoğunlukla Mısır üzerinden İstanbul'a yollanan siyah kölelerden olurdu. Bunların yanı sıra Biladü's-Şam ile olan ticaretine benzer biçimde pamuk, pirinç, buğday ve çivit de Mısır'dan İstanbul'a satılan ürünlerdendi (Masters, 2017, 91). Ayrıca *alaca* adlı kumaş da Mısır'ın İstanbul'a sattığı ürünler arasındaydı. Bazen, bu kumaştan yapılan elbiselerin de Mısır'dan İstanbul'a ihraç edildiği olurdu (Faroghi, 2011a, 130).

Mısır'ın Magrib ile olan ticaretindeyse dokuma ürünleri yine ön plandaydı. Kumaş, keten ve pamuklu bezler, *kotni* adı verilen ipekli kumaşlar ve kırmızı pamuklu bezler bu ürünlerdendi. Magrib'den Mısır'a ise fes, ehram, yün örtüler, yün şallar, deri ayakkabılar ithal edilirdi (Raymond, 2018, 258 - 259).

Avrupa ile olan ticarete ise baharatlar ve kahve en önemli kalemlerdi (Masters, 2017, 91). Mısırlılar Avrupa'dan badem, erik, sarı ve beyaz teneke, kağıt ve bıçak gibi ürünlerin (Bostan, 2010, 69) yanı sıra, İngiliz, Fransız ve Venedik kumaşlarını ithal ederler, İngiltere'den kalay, Fransa'dan küçük eşyalar satın alırlardı (Reeve, 1758, 66). Kahve ve baharatlar dışında önemli ihracat kalemleri ise, Avrupa'nın çeşitli yerlerine yolladıkları ilaçlar, Leghorn'a sattıkları keten ila, Livorno ve Marsilya'ya sattıkları pamuk (Reeve, 1758, 66), pirinç ve buğdaydı (Richards, 2004, 208).

17 ve 18. yüzyıllarda Mısır ticaretine damga vuran ürün hiç kuşkusuz kahveydi. Bu ürün, Etiyopya'dan çıkararak yayılmış, 14. ya da 15. yüzyılda Yemen'e getirilmiş ve ardından 16. yüzyıl ile beraber tüm Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'da yaygın bir tüketim malzemesi halini almıştı (Lewis, 2011, 205). Kahve, yukarıda tarif edilen hat üzerinde Yemen limanlarından (Aden ve Muha) Kızıldeniz'i izleyerek Cidde limanına getirilir, buradan kuzeydeki Süveyş'e götürülerek Mısır'a taşınır, Mısır limanlarından da memâlik-i mahrûseye ya da Avrupa'ya satılırdı (Hathaway, 2016, 201). Toplamda, Yemen'den yola çıkan 200.000 kental kahvenin 100.000 kentali Mısır'dan geçmekteydi (Raymond, 2016, 78) ve bu ticaretin Yemen limanlarından Mısır limanlarına kadar olan ayağı Mısırlı tüccarın elindeydi, çünkü bu hatta ticaret yapmalarına izin verilen müslüman tüccarlar olmalarına karşın Yemenlilerin bu tür bir denizcilik teknolojisi yoktu (Hathaway, 2016, 204). Kızıldeniz'de bu ürünün taşımacılığını yapan gemiler bahsedildiği üzere çoğunlukla Mısır'daki Yeniçeri komutanlarına aitti. Yeniçeriler bu gemileri Hindistan'dan satın alırlardı, zira Mısır'da çok uzun bir dönem gemi inşa sektörü yoktu (Hathaway, 2006, 169).

Öte yandan, Mısır'dan Avrupa'ya doğrudan kahve satışı aslında Devlet-i Aliyye tarafından yasaklanmıştı. Fakat bu yasağa uyulduğu söylenemez. Kahire ve İskenderiye'ye gelerek gemisini kahve ile dolduranlar genellikle Fransız tüccarları olurdu (Hathaway, 2016, 203). Ancak bunların bir kısmı da memâlik-i mahrûse limanlarına kahve taşırlardı. Mısır limanlarından yıllık olarak Avrupa'ya 20.000 kental, İstanbul'a ise 50.000 kental kahve nakledilirdi (Raymond, 2016, 78). Nereye satıldığından bağımsız olarak, bu ürün, kahve tüccarlarının (*şehbender*) yanı sıra, ticareti ile uğraşan ve vergilerini tahsil eden yeniçeri komutanları ve beyler gibi kesimlerin önemli servetler elde etmesini

sağlamıştı (Crecelius, 1998, 68). Fakat kahvenin Mısır ticaretinde en belirleyici olduğu dönem 1690 - 1750 dönemi idi (Raymond, 2016, 79) Sonrasında, 18. yüzyılın ortalarından itibaren Fransa'nın Antiller'deki sömürge topraklarında üretilen kahve, düşük kaliteli olmasına karşın uygun fiyatı dolayısıyla geniş halk kesimleri arasında yaygınlaşmaya başladı (Raymond, 2018, 222). Pococke'a göre bu kahve Biladü's-Şam gibi yerlere yoğun olarak satılırdı ve bazen de Yemen'den gelen kaliteli kahve ile karıştırılarak daha uygun fiyatlı bir bileşim halini alırdı (Pococke, 1743, 134). Neticede, bu gelişme kahve ticaretinin Mısır'a sağladığı zenginliğe önemli bir darbe vurdu.

Mısır açısından önemli bir ticaret rotası da güneyiyle olan ticaretiydi. Bunun bir kısmı Yukarı Mısır'dan gelen ürünlerle sınırlıydı, fakat önemli bir bölümü de Biladü's-Sudan'dan gelen malların ticaretinden oluşurdu. Bu rotada ticaret esas olarak kervanlarla sürdürülür, ayrıca Nil nehrinin ulaşımına izin veren kesimleri de kullanılırdı. Malların Kahire'ye girişi açısından Bulak'ın kuzeydeki gümrük rolünü kentin güneyinde eski Kahire kenti üstlenirdi (Pococke, 1743, 26). 18. yüzyılda Biladü's-Sudan ile Mısır arasındaki ticaretin iki temel rotası vardı. Bunların ikisi güneyden, biri ise batıdan Mısır'a giriş yapardı. Güneyden gelen kervanlar Güneybatıdan gelen Darfur ve güneydoğudan gelen Sinnar kervanlarıydı. Bunlardan hem ticaret eşyalarını hem de köleleri taşıyarak ilerleyen Darfur kervanı, birlikte hareket eden tüccarlarca oluşturulan büyük bir kervan olup (Hathaway, 2016, 200), Kahire'ye kadar olan yolu üç ay gibi bir sürede tamamlardı (Walz, 1978, 3 - 4). Güneydeki Fung Sultanlığı'nın merkezi Sinnar'dan gelen kervanların ise sayıları daha fazlaydı ve her birinin boyutları daha küçüktü (Hathaway, 2016, 200). Fakat Sinnar kervanlarının izlediği yol, 19. yüzyıl öncesinde bölgedeki siyasi istikrarsızlık ve aşiretlerin artan talepleri neticesinde eski canlılığını yitirmekteydi (Walz, 1978, 9 ve 11-12). Bu kervanların büyüklükleri ile ilgili farklı aktarımlar, 2.000 ile 24.000 deve arasında değişen sayılara işaret etmektedirler (Walz, 1978, 27).

Henüz antik dönemlerden itibaren bu istikametten kuzeye taşınan en önemli ürün, sabun yapımında, matara ve derilerin temizliğinde ve çamaşırların ağırtılmasında kullanılan sodyum karbonat idi. Ayrıca köle ticareti de bu bölgedeki ticaretin önemli bir unsuruydu. Pococke, Yukarı Mısır'daki Menfelut kenti yakınlarında, Sudan ile ticaret yapan Türk tüccarlara rastladığını ve bunların Etiyopya'dan aldıkları köleleri Mısır'a götürmekte olduğunu aktarır (Pococke, 1743, 131). Bunların dışında, tavus kuşu tüyleri, fil dişleri (Hathway, 2016, 200), zamk (Raymond, 1991, 448), develer ve altın (Walz, 1978, 29) da yoğun olarak ticareti yapılan mallardı. Mallarını Mısır'da elden çıkaran tüccarlar, güneye dokuma ürünleri, mühimmat ve ateşli silahlar ile Avrupa'dan ithal edilen çeşitli mallarla dönerlerdi (Walz, 1978, 29 ve 63). Bu arada, Yukarı Mısır'ın Bedevî kabileleri, bu ticaret yolunda bir yandan tüccar olarak faaliyette bulunurken, *Mugaribe*, *Zagave* ve *Havvara* gibi kabile konfederasyonları da kendi alanından geçen kervanlardan koruma ücreti elde ederdi (Walz, 1978, 6).

18. yüzyılda Sahra Çölü'nden geçerek Kahire'ye batıdan giriş yapan ticaret yolunun başlangıç noktasıysa, Nijer Deltası'nın kuzeyinde yer alan Katsina kentiydi. Buradan kuzeye ilerleyen kervanlar üç aylık bir sürede Agades kenti üzerinden Fîzân'a (buranın en önemli kenti ve bir antrepo olan

Murzuk'a) ulaşırdı. İkinci bir yol, Katsina'nın daha batısındaki Timbuktu'dan başlayarak yine Fîzân'a ulaşırdı. Bunlar bazen, kuzeyde Fas ve Cezayir'den yola çıkarak Bingazi üzerinden Akdeniz kıyısına koşut bir biçimde Mısır'a ilerleyen kervanlarla da birleşirlerdi. Tüm bu kervan yollarının varış noktası Kahire idi (Walz, 1978, 16 - 17). Bu kent, Kızıldeniz üzerinden gelen mallar için olduğu kadar, Biladü's-Sudan'ın doğu ve batı kesimlerinden gelen mallar için de hem bir pazar hem de bir antrepoydu.

Öte yandan, müslümanların hac ibadetinin kendisi de daha önce de belirtildiği üzere ticarî bir faaliyeti içerirdi. Copper'ın aktarımlarına göre, Afrika'nın farklı bölgelerinden Mısır'a gelen hacı adayları, burada Mısırlı adaylarla birleşerek Süveyş'e ilerlerler, buradan bir kısmı kervanlarla Hicaz'a devam ederdi. Bazı daha zengin tüccarlar ise mallarını 600-1200 ton arası yük alan gemilere yükleyerek yolculuğa denizden devam eder, Cidde limanında mallarını indirirlerdi. Cidde'de farklı coğrafyalardan gelen tüccarların bu buluşması her yıl tekrarlanır ve bir tür fuara dönüşürdü. Hükümet de burada ticareti yapılan mallardan %10 bir vergi alırdı. Buradan Mekke ve Medine kentlerine ilerleyerek hac ibadetlerini yapan tüccar, dönüşte aldıkları mallarla Cidde limanına gelir, hac mevsiminin o yıl hangi mevsime denk geldiğine bağlı olarak, Hamsin rüzgarını bekleyebilirlerse, bir aydan kısa bir sürede Süveyş'e varabilirlerdi (Copper, 1785, xiv - xv).

2.1.1.2.2. Üreticiler

Üretici gruplar arasında atölye ve dükkan gibi üretim araçlarına sahip bulunmayan üreticiler, Kahire'nin proleter denilebilecek kesimini oluştururdu. Bunlar çok farklı alanlarda üretimde yer alırlardı. Kapıcılık ve hizmetçilik gibi işlerde çalışanlar ve loncaların işlerini yapanlar bunlara örnek verilebilir (Raymond, 2018, 94). Ayrıca inşaat sektörü gibi alanlarda çalışan zanaatkârlar gibileri, bu tür bir emekgücüne sıklıkla başvurmuş olmalıdır. Bunların kentlerin en yoksul gruplarından oldukları düşünülebilir.

Zanaatkârlar, az önce de açıklandığı üzere loncalarda örgütlü bir biçimde üretimlerini sürdürmüşlerdi ve bu anlamda toplumda belirgin bir konuma sahip oldular. Bunların servet düzeyleri arasında önemli farklılıklar görülebilirdi (Raymond, 2018, 91). Çünkü, bazı iş kollarında kâr oranı diğerlerinden daha yüksekti. Fakat, aynı lonca içerisinde de farklı servet düzeylerine rastlamak olanaklıydı. Ancak ne olursa olsun, elinde tuttuğu servet miktarı göz önüne alındığında zengin olarak tanımlanabilecek zanaatkârlara nadiren rastlanırdı (Faroqhi, 2011a, 125). Bunun tek istisnası, Kahire'de şeker üretimi yapan *sükkârî* adlı zanaatkârlardı (Raymond, 2018, 90).

Reaya içerisinde büyük servetlere sahip olabilme ayrıcalığı tüccara aitti. Kahire tüccarı hem zenginlik hem de toplumsal saygınlık anlamında zanaatkârlardan öndeydi. Özellikle kahve ticareti ile uğraşanlar önemli servetler biriktirmişlerdi (Raymond, 2018, 86). Tüccarların lonca gibi örgütlenmeleri yoktu,

ancak özellikle devletle ilişkilerini sürdürmeye yarayan temsilcileri vardı. *Şehbender*²⁹³ adlı bu temsilcilik görevi genellikle büyük servet sahibi bir tüccar ailesi tarafından ele geçirilir ve babadan oğula aktararak devam ederdi (Hathaway, 2016, 191).

Ticarî faaliyetler büyük oranda müslüman tüccarın elindeydi (Masters, 2017, 92). Nil nehri üzerindeki ticaret örneğin, Arap tüccarlarca yürütülürdü (Mantran, 1995, 147). Ayrıca Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika coğrafyasının tek bir devletin egemenliği altına alınmış olmasının doğurduğu hareket kolaylığı, bunların yanı sıra memâlik-i mahrûsenin farklı bölgelerinden gelen müslüman tüccarların da Kahire’de bulunmasını kolaylaştırmıştı. Kentte Magribli, Suriyeli ve Türk tüccarlardan oluşan koloniler vardı ve bunların Mısır ticaretinde, bilhassa kahve ve kumaş ticaretinde önemli rolleri vardı. Ayrıca bazıları da Anadolu’dan, Toros dağlarının doğu kesimlerinden Mısır’a kereste ithal ederlerdi (Faroghi, 2003, 20). 18. yüzyılın sonlarında hatırı sayılır zenginliğe sahip tüccarların yarısına yakını bu kolonilerdendi (Raymond, 2018, 49).

Öte yandan, Hristiyan Arap tüccarların 17. yüzyıldan itibaren yükselişi mahkeme kayıtlarından izlenebilir. Bunlar 18. yüzyıla gelindiğinde yahudi tüccarlarla birlikte etkilerini önemli ölçüde arttırmışlardı (Mantran, 1995, 147). Özellikle Avrupa ticarî etkisinin artmasında yukarıda da değinildiği gibi bunların önemli bir rolü vardı (Masters, 2017, 92). Örneğin Suriyeli Katolik Araplar 18. Yüzyılın ikinci yarısında askerî zümreyle içli dışlı bir biçimde devlete çalıştıkları kadar ticarete de ön plana çıkmaktaydılar (Reimer, 1994, 132). Fakat, gayrimüslim tüccarların etkinliğinin artması, müslüman tüccarların bu dönemde etkilerini yitirdikleri anlamına gelmez, bilakis bunlar 18. yüzyılda da etkili olmayı sürdürmüş ve hatta 19. yüzyılda bile Kahire’nin en varlıklı tüccarları arasında olmaya devam etmişlerdi (Masters, 2017, 93).

2.1.1.2.3. Mekanlar

Mısır’ın en önemli kenti Fâtımîler zamanında kurulmuş olan Kahire idi. Bu kent aynı zamanda 1798’deki 263.000 kişilik nüfusuyla memâlik-i mahrûsenin ikinci en kalabalık kentiydi (Raymond, 2018, 62 ve 56). Kahire dışında, Akdeniz kıyısında yer alan İskenderiye, Reşid ve Dimyat gibi kentler de dönemin gelişmiş ve ticarî olarak canlı liman kentleriydi. Bunlardan Reşid’in o dönemki nüfusu Reeve’e göre 80.000 dolayındaydı (Reeve, 1758, 22).

Mısır kentleri, Anadolu ve Balkanlardaki muadillerine benzer şekilde imalat ve ticaret faaliyetlerinin gerçekleştirildiği çarşılarından (*medine*) ve kent sakinlerinin ikamet ettikleri semtlerden (*beled*) müteşekkildi (Raymond, 2018, 164). Medineler, memâlik-i mahrûsenin geri kalanında olduğu gibi vakıf sisteminin izlerini taşırdı: büyük camiler ve bunları finanse eden dükkan vb yapılardan oluşan

²⁹³ Mısır’da tüccar arasında bu tür bir temsilcinin bulunması geleneği eskilere dayanır. 11. yüzyıldaki Fatımî egemenliği döneminde örneğin, benzer bir görevi üstlenen tüccara *vekilü’l-tüccar* adı verilirdi. Bunlar, devletin tüccardan talep ettiği vergileri tahsil eder, bunların hazineye teslimini gerçekleştirirdi (Sanders, 2006, 164).

çarşılar (Hathaway, 2016, 174). Kahire’de ticarî merkez *Kasaba* adını almıştı (Raymond, 2018, 175). Burada bulunan üstü açık çarşıların (*sûk*) sayısı 145’i bulmaktaydı (Raymond, 2018, 238) ki bu sayı çok önemli bir ticaret ve üretim faaliyetinin göstergesi olarak okunmalıdır. Çarşılar, belirli zanaatların yoğunlaştığı cadde ve sokaklardan oluşurdu. Yukarıda belirtildiği gibi vekalet ve kayseriyye gibi adlar alan hanlar da çarşıların önemli bir parçasıydı (Hathaway, 2016, 175). Yine, memâlik-i mahrûsenin kalanında olduğu gibi, kent merkezinde olması sorun yaratabilecek, kırla bağlantısı bulunan veya kent dışına taşmış bir takım askerî ve siyasî merkezlerle ilişki halindeki faaliyetler, kentin dış çeperlerine itilmiş durumdaydılar. Mezbahalar, tarım ürünü pazarları ve tabakhaneler bunlardandı. Merkezde ise en önemli ve gelir getirici faaliyetlerden başlayarak dışa doğru halkalar halinde bir sıralanma söz konusuydu. Kuyumcular ve ithal kumaş satıcıları, kayseriyyeler ve kahve tüccarları bu halkaların en merkezinde yer alırlardı (Raymond, 2018, 182, 223 ve 225).

Çarşılardaki dükkanlar 6-7 ayak yüksekliğinde, 3-4 ayak genişliğinde yapılarıydı. Bazılarında depo olarak kullanılan bölümler de vardı. Tekil olarak dükkanların güvenliği, geceleri kapatılan tahta kepenklerle sağlanır, esnaf, mallarını genellikle en yakınındaki handa kiraladığı deposunda saklardı. Bir bütün olarak çarşının güvenliği ve hırsızlığa karşı korunması için ise geceleri buraların kapıları kapatılır ve ücretleri dükkan sahiplerince ödenen kapıcılar sabaha kadar çarşıları korurlardı (Raymond, 2018, 230 ve 236) (Pococke, 1743, 170).

Beledi oluşturan mahallelerin her birine Mısır’da *hare* adı verilirdi. Kahire’de örneğin, 18. yüzyılda bunlardan 100 kadar vardı (Raymond, 2018, 132). Hareler, sadece bir grup evden oluşan bir yerin adı olmaktan öte, iktisadî örgütlenmede taifelerin gördüğünün benzeri bir işlevi kentin sosyal örgütlenmesinde yerine getiren birimlerdi (Ghazaleh, 1995, 63). Taifeler gibi bunların da idareleri, dolayısıyla siyasî otorite ile kurdukları ilişkiler *şeyh* adlı görevliler ve bunların *nakib* adını alan yardımcılarının (Raymond, 2018, 133) elindeydi.

Hareler kendi içinde homojen değildi. Öncelikle kırsal alana kıyasla kentler daha fazla sayıda etnik ve dînî unsuru barındırdığından, beledler bu anlamda coğrafî olarak bölünmüşlerdi (Raymond, 2018, 67 ve 114) Örneğin yahudilerin ve hristiyanların ayrı hareleri vardı. İkinci olarak, Arap kentlerinin genelinde olduğu gibi Mısır’da da 18. yüzyılda güçlenen bir eğilimin sonucu olarak (Işın, 2016, 13) kentin merkezinde yer alan büyük camilerin etrafında en zengin tüccarların yaşadıkları mahalleler yer alır, halkalar halinde kentin dış kısımlarına doğru ilerlendikçe daha yoksul kesimlerin yaşadıkları mahalleler bunları izlerdi (Raymond, 2018, 180). Bunun istisnası kent merkezine yakın noktalarda yoksulların ortaklaşa yaşadıkları konut tipleri, zenginlerin kent dışındaki lüks yerleşimleri ve ayrıca azınlıklara ait mahallelerde farklı gelir grubundan ailelerin bir arada yaşamalarıydı. Ayrıca askerî zümre mensupları da çoğunlukla güvenlik gerekçeleriyle veya barındırdıkları kapı halkının kalabalıklığından dolayı kentin dış bölgelerinde mukimdiler (Raymond, 2018, 269).

İçinde yaşamını sürdüren kesimlerden bağımsız olarak tüm mahaleler dar ve dolambaçlı sokaklara sahiptiler. Bunların büyük çoğunluğu çıkmaz sokaklardı ve bu sayede ilgili harede yaşamayanların

buraya girmesi zorlaşırdı (Hathaway, 2016, 177 - 178). Örneğin Pococke, Dimyat kentinde dolaşırken insanların yaşam koşullarını incelemek amacıyla mahallelere girmek istediğinde Dimyatlıların kendisine mani olduklarını aktarır (Pococke, 1743, 19). Ayrıca, çarşıların korunmasında olduğu gibi, geceleri harelerin güvenliğinin sağlanması konusunda da bazı düzenlemeler yapılmıştı. Her birinin kapısı vardı ve bunlar hava karardıktan hemen sonra kapatılırdı. Her harede *bavvab* ya da *gafir* adı verilen (Raymond, 1995, 39) kapıcılar ve buna ek olarak üç ya da dört yeniçeri askeri güvenliği sağlamakla görevliydi (Pococke, 1743, 170). Bunların başlıca görevleri evlerin güvenliğini sağlamaktı. Fakat bazı harelerde merkezdekilere kıyasla mütevazı boyutlarda olmakla birlikte, *suveyka* adı verilen çarşılar da bulunurdu (Raymond, 2018, 182) ve harenin güvenliğini sağlayan unsurlar, bunların güvenliğinden de sorumlu olurlardı.

Mısır'da reayanın barındığı evler genellikle sokağa cephesi bulunmayan, günlük yaşantının avlu etrafında örgütlendiği bir yapıdaydı (Raymond, 2018, 180). Yapıldıkları malzeme itibarıyla, genellikle ahşabın kullanıldığı Anadolu ve Rumeli mimarisinden farklı olarak bu evlerde suya dayanıklılığı zayıf ve çok da sağlam olmayan yarı-fırınlanmış tuğlalar veya kil (Reeve, 1758, 23) kullanılırdı. Bunda, bölgede kerestenin çoğu kez erişilebilir olmaması belirleyici bir faktördü. Fakat, bölgenin daha zenginleri açısından, Devlet-i Aliyye egemenliğinin de öncesinde başlayarak devam eden bir eğilim, ahşap tavanlı evler inşa ettirmektir ve bunun için de Anadolu'dan ithal edilen keresteyi kullanırlardı (Faroghi, 2011a, 128). Nüfusun büyük çoğunluğunun küçük, ancak içinde zaman zaman 30-40 kişinin barınmaya çabaladığı evlerinin aksine, zengin Mısırlıların evleri geniş iç bahçeli, holleri mermer döşenmiş ve kubbeli olurdu. Reeve'in aktarımlarından, bu kubbelerin zaman zaman açılarak havalandırmaya olanak verecek bir yapıda olduğu anlaşılır. Reeve ayrıca, zenginlerin evlerinin odalarında gök mavisi boya ve altın süslemeler bulunduğunu ve yerlerin de pahalı halılarla kaplı olduğunu da ekler (Reeve, 1758, 23).

Öte yandan, Mısır kentleri 17. yüzyılda yaşanan olumsuz iktisadî koşulları takiben kırdan önemli miktarda göç almışlardı. 18. yüzyılda iktisadî koşullardaki görece iyileşme sonucunda bu göç yavaşladı, ta ki aynı yüzyılın son yirmi yılında Mısır çalkantılı bir döneme girene kadar. İktisadî ve siyasî koşulların yeniden kötüleşmesiyle, tarım üretimini olumsuz etkileyen meteorolojik düzensizlikler bu dönemde bir arada görüldü ve 18. yüzyılın son yirmi yılında Nil taşkınları çoğu kez beklenenin altında kaldı. Tarımsal çıktı azaldı. Ortaya çıkan tabloyu kırsal kesimde başgösteren salgın hastalıklar ve Mısır'ın idaresini bu dönem fiilen ele geçiren beylerin stokçu politikaları daha da katlanılmaz bir hale getirdi (Hathaway, 2016, 223). Tüm bu faktörlerin sonucunda kır nüfusunun kentlere yönelik hareketi yeniden hızlandı.

2.2. Askerî Zümre ve Eyalet Teşkilâtı

2.2.1. Askerî Zümrenin Genel Görünümü ve Genel Olarak Eyalet Teşkilâtı

Mısır Eyaleti'nin mâlî yapısının bu çalışmanın ele aldığı 19. yüzyıl öncesinde ne durumda olduğunu ana hatlarıyla ortaya koymadan önce, Mısır'da Âl-i Osman egemenliğinin ne şekilde kurulduğunun ve bölgenin kaynaklarını hangi gruplarla paylaşmak zorunda kaldığının belirtilmesi, mezkur yapının daha kolay anlaşılmasını sağlar ve 19. yüzyılda Mehmet Ali Paşa'nın ne tür bir yapıyı miras edindiğini göstermeye yardımcı olur. Bu doğrultuda, aşağıda, biraz önce aktarılan maddî zenginliğin üzerinde yükselen siyasî iktidarın ana hatları çizilmeye çalışılacaktır.

2.2.1.1. Siyasî İktidarın Kuruluşu

Mısır'ın buraya kadar açıklanan özellikleri, hem burada tarihin çok erken dönemlerinden itibaren gelişmiş medeniyetlerin kurulmasına ve hem de bu coğrafyanın sıklıkla bölge dışından gelen istilacıların hedefi olmasına yol açtı. İkincisi açısından ülkenin, deniz ve çölde kurulabilecek savunmasının düşman tarafından aşılması durumunda kolaylıkla işgal edilebilmesine yol açan coğrafi özellikleri bilhassa etkiliydi (Issawi, 1947, 3). Zira bölge ilk olarak M.Ö. 525 yılında Pers egemenliği altına girdi (Issawi, 1947, 4) ve bunu izleyen Makedon, Roma ve Bizans devletlerinin egemenliklerinin ardından 639 yılında İslam Devleti'nin topraklarına katıldı. Hem bu dönemde hem de İslam Devleti'nin sırasıyla Emevî ve Abbâsî ailelerince birer hanedan devleti haline getirildiği takip eden dönemlerde çok sayıda Arap topluluğu diğer bölgelerden Mısır'a göç etti²⁹⁴. Ayrıca, zaman içerisinde yerli halkın önemli bir bölümü de Arapça konuşmaya ve İslam dinine inanmaya başladı (Es-Seyyid Marsot, 2010, 2).

2.2.1.1.1. Emevî ve Abbasîler

Merkezi Mısır'da bulunmayan Emevî ve Abbasî devletlerinin egemenlikleri döneminde Mısır'ın tarım ve ticaret alanından kaynaklanan zenginliğinin bir bölümü bu devletlerin sırasıyla Dimaşk ve Bağdat'ta bulunan merkezlerine transfer edildi. Daha sonraları Devlet-i Aliyye de benzer bir uygulamaya girişecek, Mısır'dan toplanan vergilerin önemli bir bölümü *irsaliyye* adı altında İstanbul'a nakledilecekti. Gelirin, elde edildiği yerdeki iktidar güçleri ile uzaktaki bir siyasî merkez arasındaki paylaşımı anlamına gelen bu tür bir uygulamanın, bahsedilen iki grup arasında zaman zaman gerilimler doğurması kaçınılmazdı. Nitekim Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde Mısır'dan toplanan vergi gelirlerinin atâya dahil edilerek bölgedeki müslümanlara dağıtılan kısmı ile doğrudan merkeze yollanan kısmı arasındaki paylaşımı bu devletlerin başında bulunan halifelerle yerel güçler arasında önemli bir mücadele konusu oldu. Merkezî idarenin zayıfladığı dönemlerde yereldeki unsurların bu artıktan daha fazla pay alma şansının artmış olduğu tahmin edilebilir. Fakat Abbâsîler, ilerleyen

²⁹⁴ Bölgeyi ele geçiren ordunun mevcudu 15.500 kadarken, Emevî hanedanının kurucusu Muaviye döneminde Mısır'daki Divan'a kayıtlı bulunup, atâ adı verilen (ve bölgedeki müslümanların ileri gelenlerine hazineden yapılan) ödemeyi alanların sayısı 40.000 kişi dolaylarındaydı (Kennedy, 2006, 65).

başlıklarda da görüleceği üzere, Mısır'da 750 yılında başlayan egemenlikleri boyunca bu miktarın merkezîleştirilen kısmını arttırmak için büyük bir mücadele verdiler. Bu doğrultuda önce malî işleri valinin sorumluluk alanının dışına çıkardılar, sonraları (8. yüzyılın sonlarında) valilerin merkeze yapacakları ödemeleri bizzat kendilerinin getirmesini şart koştular (Kennedy, 2006, 79).

Bunun kadar önemli bir konu da, üreticilerle üretimin artan miktarını vergi vb yollarla ele geçiren kesimler arasındaki mücadeleydi. 8. yüzyılın başlarında valilik yapan Abdullah döneminde vergisini ödemedi ölenlerin gömülmesine izin verilmemesi ya da hemen sonrasında vali olan El Fehmi döneminde, vergiden ve angaryalardan kaçışı önlemek amacıyla, seyahat edenlere *sicil* taşıma zorunluluğu getirilmesi (Kennedy, 2006, 72) gibi örnekler, Emevî iktidarının bu artışı ele geçirme konusunda zaman zaman saldırgan bir tavır içine girdiğini gösterir.

Ek olarak, Emevî iktidarının başlarında (7. yüzyılın sonlarında) iktidarı elinde bulunduran kesim Mısır'daki vergi kaynaklarına genellikle dolaylı yoldan, Kıptî Kilisesi aracılığıyla müdahale edebilmekteydi. Kilise görevlileri, vergi ödeyen halk ile Emevî maliyesinin memurları arasında aracılık yapmakta ve bu işten kendi paylarını almaktaydılar. Üstelik malî kayıtlar da Kıptî dilinde tutulmaktaydı. Mısır'ın vergi gelirleri esasen tarıma dayandığı ve bölgeyi ele geçiren Araplar bu tür bir tarımsal (ve buna bağlı olarak malî) teşkilâtlanmaya yabancı olduklarından dolayı, bu işbirliği akla yatkın bir yöntemdi (Frantz-Murphy, 2006, 102). Fakat sonraları, Emevîlerin bu kaynaklara doğrudan başvurma, kiliseyi aradan çıkararak bu işi müslümanlara verme, vergi toplayan köy reislerinin müslüman olmasını şart koşma ve vergi kayıtlarını Arapça tutmaya başlama girişimlerinin bir sonucu olarak, o dönem halen Mısır'da nüfusun çoğunluğunu oluşturmakta olan Kıptîler vergi isyanlarına kalkıştılar. Abbâsîler döneminde de vergi isyanları açısından durum farklı değildi. Hatta, Kıptîlerle birlikte Araplar da vergi isyanlarına katılmaktaydılar. Fakat Abbâsîlerin Mısır'da kurdukları malî sistem, Emevîlerinkinden önemli ölçüde farklıydı. Abbâsîler Mısır'ın zenginliğinin ele geçirilmesinde Perslerin malî deneyimlerine dayanmış, bölgeye Pers maliyecilerini görevlendirmiş ve bunların Irak'da uzun süredir deneyim sahibi oldukları malî gelenekleri Mısır'a taşımışlardı (Frantz-Murphy, 2006, 101 ve 105-106).

Öte yandan, 809-826 yılları arasında Abbâsî hanedanının yaşadığı siyasî bunalım Mısır'a da sirayet etmiş, burada bulunan zengin ailelerin arasındaki güç savaşını alevlendirmişti. Bu dönemde Abbâsî valileri etkilerini yitirdiler, Aşağı Mısır'da Abdulaziz El Caravî, Yukarı Mısır'da ise El Sârî bin El Hekim adlı önderler iki ayrı idare kurdular ve vergi topladılar. Bunlar, İslam döneminde zenginleşen ailelerden değillerdi ve bunların güçlendikleri dönemde, İslam Devleti ve sonrasında Mısır'da iktidara ortak olmuş bulunan aileler siyasî güçlerini yitirmişlerdi (Kennedy, 2006 - 80-81). Fakat ne Ceravî ne de Sârî'nin aileleri Mısır'ın bu dönem sonrasındaki en güçlü unsurları olabildiler. 830 ve 840 yılları arasındaki dönemde Abbâsî ordusunun Arap aşiretlerinin sağladığı askerlere dayanmasına son verilerek profesyonelleştirilmesinin, Türkler gibi gruplara kapılarını açmasının (Bianquis, 2006, 88) ve bunu izleyen dönemde Abbâsî iktidarının Türk askerlerden oluşan bir oligarşinin kontrolüne

geçmesinin ardından, Mısır'ın tarım arazileri Türk askerlere iktâ olarak verilmeye başlandı (Es-Seyyid Marsot, 2010, 6-7).

Bu askerlerden biri olan Ahmed Bin Tulun, 868 yılında Mısır'da ayrı bir devlet kuran hanedanın ilk temsilcisi oldu. Abbâsî Devleti'nden fiilen bağımsız bu devletin kurulması, Mısır'ın firavunlar döneminden sonra ilk kez başka bir merkeze bağlı olarak yönetilmemesi anlamına gelmekteydi (Bianquis, 2006, 90). Muhtemelen zenginliğin ayrı bir merkezle paylaşılmasının sona ermesinin de etkisi ile Mısır bu dönemde önemli derecede zenginleşti, vergiler azaltıldı (Es-Seyyid Marsot, 2010, 9). Bu zenginleşmeyi sağlayan bir diğer faktör de sulama sistemine yapılan yatırımlar sayesinde tarımda verimliliğin artırılmasıydı (Bianquis, 2006, 90). Mısır merkezli devletin Suriye'nin kuzey bölgelerine kadar olan topraklarda da egemen olduğu 37 yıl süren bu dönemin ardından, 905-935 yılları arasında Abbâsî valileri Mısır'a yeniden egemen oldu. Ancak bu sürede ülke büyük bir istikrarsızlığın içine yuvarlandı. Özellikle vergi gelirlerinin bir kısmının yeniden Bağdat ile paylaşılıyor olması, malî dengeleri sarsmış, askerlere ödeme yapmak zorlaşmıştı. Nihayetinde Mısır arazisi askerlere yeniden iktâ olarak verildi. Askerler de buradan elde ettikleri serveti güvenceye almak için Mısır'da vakıflar kurmaya yöneldiler (Bianquis, 2006, 109).

2.2.1.1.2. Fatımîler

10. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Abbâsî halifesi, Batı Afrika'da kurulan Fatımîler adlı Şii devletinin Mısır toprakları üzerindeki baskısını ortadan kaldırmanın ve Mısır'da istikrarı yeniden sağlamanın bir yolu olarak otonom bir hükümdarı buraya yollamaya karar verdi. El İhşîd ("hizmetçi", o dönemde soylulara verilen bir ünvan) Muhammed Bin Tugc bu görev için Mısır'a yollandı ve daha sonra İhşîdî egemenliği olarak anılacak olan bu dönemde Fatımîler Mısır'ı ele geçirmeyi başaramadılar. (Bianquis, 2006, 112). Buna karşın, Fatımî tehdidi ortadan kalkmadı. 960'lı yıllarda yaşanan kıtlıklar ve başgösteren siyasî istikrarsızlık, 969 yılında Fatımî halifesi El Muizz'in komutanı Cevher'in Mısır'ı ele geçirmesiyle noktalandı. İhşîdî birliklerinin kısa süreli direnişi dışında bölge savaşı bir biçimde Fatımî egemenliğine girdi. Mısır, Fatımî hanedanının nihaî amacı değildi. Bunlar, Bağdat'ı ele geçirerek Abbâsî devletine son verme amacını taşımaktaydılar (Walker, 2006, 138). Fakat doğuya ilerleyişleri başarısız oldu. Suriye'de Bizans güçlerine ve ardından Karmatiler tarafından toplanan aşiret ordusuna yenildiler. Karmatilerin önderliğindeki bu ordu 971'de Mısır'a girdi, ancak Fatımîlerce püskürtüldü (Walker, 2006, 139).

Fatımîlerin Mısır'da egemenliklerini sürdürdükleri iki yüz yıl, Mısır tarihi açısından çok önemli bir dönem oldu. Öncelikle, Cevher bölgeyi tamamen ele geçirdikten sonra Kahire kentini kurdu ve 973 yılında halifenin buraya yerleşmesiyle bu kent Fatımî Devleti'nin idarî merkezi halini aldı (Walker, 2006, 120 ve 141). Kahire kentinin kendisi gibi, içinde yer alan ve günümüze kadar çok önemli bir dinî merkez gelmiş olan El Ezher de Fatımîler tarafından inşa edildi (Sanders, 2006, 172). Kahire'deki

tüm gelir getiren yapılar (dükkan, hamam vb) halifeye aitti (Sanders, 2006, 152) ve tarım ve ticaretten elde edilen vergilerin yanı sıra bu da Fatımî hanedanına büyük bir zenginlik sağladı. Bu dönemde ayrıca İskenderiye ve Dimyat gibi liman kentleri de belirgin bir gelişme gösterdi (Bianquis, 2006, 88). Fatımî devleti, etkili bir para politikası izledi, etkin ve merkezî bir vergi idaresi inşa etti ve ayrıca bir idarî fonksiyonun birden fazla idarî divanda görüldüğü bir denge ve kontrol sistemi getirdi (Sanders, 2006, 158). Devletin merkezinin Tunus'tan Mısır'a taşınması, çok sayıda tüccarın da buraya taşınmasına ve Mısır'ın ticarî gelişiminin artmasına neden oldu (Sanders, 2006, 162). 12. yüzyıla gelindiğinde Fatımî egemenliği altındaki ülkenin kırsal kesiminde nüfusun çoğunluğu halen Kıptî hristiyanlardan oluşmaktaydı, ama bunların dili artık çoğunlukla Arapça olmuştu (Sanders, 2006, 169-170).

Mısır'daki Fatımî egemenliğine, devletin son veziri Selahaddin bin Eyyûb son verdi ve 200 yıllık Şii halifeliğinin ardından Kahire'de yeniden Cuma namazlarında Abbâsî halifesinin adına hutbe okutulmaya başlandı (Sanders, 2006, 154). Bin Eyyûb ilk aşamada, Suriye'deki Selçuklu kolu Nureddin Zengi Atabegliği'ne bağlılığını sürdürmekteydi ve aslında her iki iktidar için de bir tehlike arz etmekteydi. Önce Fatımî egemenliğine Mısır'da son verdi ve 1174 yılına kadar Fatımî hanedanı ve ileri gelenleri ile mücadeleye girişti (Chamberlain, 2006, 215 - 216). 1174 yılında, Zengi'nin ölümünün ardından çıkan siyasî karışıklıklar sırasında ordusu ile Suriye'ye ilerledi. 1175'te ele geçirdiği Biladü's-Şam ve Mısır'ı içeren egemenliği Abbâsî halifesi tarafından da onaylandı ve Eyyûbî Devleti böylelikle kurulmuş oldu (Şeşen, 1995, 20-21).

2.2.1.1.3. Eyyubîler

Eyyûbîler, egemenlikleri döneminde Biladü's-Şam ve güneydoğu Anadolu'da askerî mücadelelere giriştiler. Özellikle Selahaddin bin Eyyûb döneminde haçlı kuvvetlerine (o dönemki adları *Frenkler* veya *Salibiyyûn*) ve kuzey Suriye'deki rakiplerine karşı başarılı askerî girişimleri oldu. Her ne kadar özellikle maliye alanında yeni kurumsal düzenlemeler getirmek yerine Fatımî sistemini devralmaktan öteye gitmemişlerse de (Chamberlain, 2006, 219), devletin ticaretten elde edeceği vergi gelirlerini teminat altına alabilmek için bu alanda düzenlemeler yaptılar. *Karimî* adı verilen müslüman baharat tüccarlarını desteklediler, Kızıldeniz'de (daha sonra Devlet-i Aliyye'nin de yapacağı üzere) hristiyan tüccarların faaliyetlerini yasakladılar ve bu sayede müslüman tüccarlar bu dönemde önemli servetler elde ettiler (Es-Seyyid Marsot, 2010, 22). Eyyubîler ayrıca İtalyan kentleriyle ticarî antlaşmalar imzaladılar ve tüccarlarının İskenderiye'ye yerleşmesine izin verdiler (Chamberlain, 2006, 217). Fakat 13. yüzyılın ortalarında Eyyûbîlerin merkezî otoritesi zayıfladı ve egemenlikleri altındaki topraklardaki yerel güçler ön plana çıkmaya başladılar. Suriye'de elde ettikleri toprakların önemli bir bölümü Selçukiyân-ı Rûm Devleti'nin egemenliğine girdi. Her ne kadar 7. Haçlı Seferi olarak adlandırılan ve Dimyat'ın Avrupalılarca işgali ile sonuçlanan haçlı saldırısını 1249'da başarıyla savuşturmayı başarmış olsalar da, Mısır'daki egemenlikleri kendi silahlı güçleri arasında yer alan köle

askerler (*memlûkler*²⁹⁵) tarafından 1250 ve 1257 yılları arasında kademeli bir şekilde sonlandırıldı. Memlûkler bu dönemde iyice zayıflamış durumdaki Eyyûbî hanedanı mensuplarını başarıyla kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilmiş (Northrup, 2006, 250) ve nihayetinde Mısır'da kendi devletlerini²⁹⁶ kurmuşlardı.

2.2.1.1.4. Memlûk Devleti

Mısır tarihinde çok önemli bir yere sahip olan bu devletin tarihi literatürde genellikle iki ayrı döneme ayrılarak ele alınır. İlk dönem Memlûk Devleti, Kahire'de Nil Nehri üzerindeki *Ravda* adasında

²⁹⁵ Mezkur köle askerler Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'da *memlûk* (ç. *memâlik*, (Ar.) sahip olunan) olarak adlandırılan unsurlardı. Bu adın yerine bazı farklı bölgelerde *gûlam*, *abîd*, *sakâlîbe* (Kızıltoprak, 2009, 139), *tavaşi* ve *gılman* (Usta, 2009, 46) gibi kelimeler de kullanıldığı olurdu. Bunlar devlet adına genç yaşta köle tüccarlarından satın alınırlar, bu aşamada kendilerine (Türk, Çerkez, Gürcü vs olmalarından bağımsız olarak) bir Türk adı edinirler ve bu ada *İbnu Abdullah* (Allah'ın kölesinin oğlu) ibaresini ekleyerek eski kimliklerinden sıyrılırlardı. Güneybatı Asya devletlerinin memlûk kaynağı Orta Asya ve Kafkaslar'daki pagan halklardı, çünkü İslam hukuku müslüman gençlerin köle yapılmasına izin vermemekteydi (Northrup, 2006, 244). Mısır'ın batısındaki müslüman toplumlar için ise batı Akdeniz'in hristiyan bölgeleri bu amaçla kullanılırdı (Raymond, 2018, 75). (Sonraki dönemlerde Devlet-i Aliyye'nin devşirme uygulamasında Balkanların hristiyan nüfusunun benzer amaçla kullanıldığı önceki başlıklarda açıklanmıştı.) Yetiştirilecekleri yere götürülen genç memlûkler, kışla ve okullarda askerî ve dinî eğitim görür ve müslüman olurlardı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 33). Sonraki aşama memlûkun azat edilmesi idi. Bu aşamadan sonra *atik* adını alan memlûkler, kendilerini azad eden efendiye (*mu'tik*, *üstaz*, *mevlâ* veya *seyyid*) itaati (Kızıltoprak, 2009, 158) ve *huşdaş* adını verdikleri ve birlikte eğitildikleri arkadaşlarıyla dayanışmalarını sürdürürlerdi. Memlûkler, bir memlûk hiyerarşisi altında faaliyette bulunurlar, baktığı memlûk süvarisi sayısına göre bu hiyerarşide yer alan beylere bağlı kalırlardı. 16. yüzyılın başlarında 24 adet "yüz memlûk sahibi", 75 adet "kırk memlûk sahibi" bey vardı (Garcin, 2006, 305). Köle askerlere dayanan askerî sistemin ilk uygulaması Abbâsî halifesi El Mansur'un (754-775) gûlam sistemiydi (Usta, 2009, 46 - 47). Abbâsîler gûlamları için Samarra kentini kurmuşlar, ayrıca masraflarını karşılamaları için bunlara iktâ arazileri vermişlerdi (Kızıltoprak, 2009, 143). Mezkur sistem Abbâsîler dışında da hızla yayıldı. Selçuklu egemenliği döneminde tüm Güneybatı Asya'da piyade askerlerin yerini süvarilerin alması, memlûk gücünün daha yaygın kullanımı sonucunu doğurmuştu (Northrup, 2006, 246). Diğer yandan, Memlûkler Güneybatı Asya ordularına profesyonel askerler olarak girdikten sonra zamanla güç kazanarak siyasi iktidarı ele geçirmeye başladılar (Kızıltoprak, 2009, 140) ve 9. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar bu toplumların öne çıkan bir özelliği oldular (Northrup, 2006, 245). Özel olarak Mısır'da memlûk uygulamasının gelişimi ise Abbâsî iktidarı sırasında Mısır'daki valilerin memlûk edinmeleri ile başlamış, ardından Bin Tulun'un Abbâsîlere yarı bağımlı devleti ve Fatımîler de memlûk birliklerine sahip olmuşlardı (Kızıltoprak, 2009, 144). Fakat memlûklerin orduların en önemli unsurları haline gelmeleri Eyyûbî Devleti ile oldu. Memlûkler, Eyyubî iktidarında hanedanın seçkin Türk köleleri olarak görev yaptılar (Hathaway, 2016, 47). Eyyûbî hükümdarı El Salih Eyyûb, bunları Kafkasya'dan getirerek Eyyûbî ordusuna entegre etmiş, eski beylere ait iktâları bunların masrafları için kendilerine vermiş ve Nil üzerindeki Ravda adasında bunlar için bir istihkam ve barakalar inşa etmişti (Chamberlain, 2006, 224).

²⁹⁶ Memlûk Devleti, diğer pek çok Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika devlet deneyiminden farklı olarak, sultanlık görevini babadan oğula aktaran bir hanedana sahip değildi. Bunun yerine, daha önceleri farklı hanedanların hizmetinde dağınık bir biçimde bulunan memlûk grupları, bu kez kendi aralarından seçtikleri bir sultanın altında farklı bir hiyerarşi ile dizilirlerdi. Bu hiyerarşide sultanı *atabey*, *emirü'l-silah* ve *emirü'l-meclis* gibi görevliler izlerdi (Garcin, 2006, 305). Ayrıca *emirü'l-hac* adı verilen ve hac kervanına komutanlık anlamına gelen görev de güçlü memlûk emirlerince yerine getirilirdi (Winter, 2006, 508). Sultanın ölümü halinde kendisinden sonraki en güçlü memlûk beyi sultanlık makamını ele geçirirdi (Hathaway, 2016, 47). Zaten memlûklerin çocukları müslüman olduğu ve müslümanlar da köleleştirilemedikleri için babalarının ayrıcalıklarından yararlanamamaktaydılar (Aşağıda ele alınacağı üzere, bu grup, zamanla memlûkler ile reaya arasında ayrı bir tabaka oluşturmuştu (Kızıltoprak, 2009, 162)). Memlûk sisteminin devamı, Mısır'a yeni kölelerin intikali ile büyük ölçüde doğru orantılıydı. Bunu temin için devlet idarecileri köle tüccarlarına bir takım vergi ayrıcalıkları vermişlerdi (Kızıltoprak, 2004, 89). Öte yandan, ilk bakışta Memlûk Devleti ile Devlet-i Aliyye'nin önceki başlıklarda aktarılan devşirme sistemi arasında önemli bir benzerlik görülebilirse de, Devlet-i Aliyye köleleri kendi sınırları içerisindeki hristiyan nüfustan, idarî bir mekanizma ile elde ederken, memlûk uygulamasında köle pazarları kullanılmakta ve köle tüccarlarına bu köleler için ödeme yapılmaktaydı. Ayrıca devşirmeler padişaha aitti ve yükselebilecekleri en üst seviye sadr-ı âzamlıktı, oysa memlûkler emirler gibi askerî zümrenin alt kademelerince de satın alınabilir, ayrıca devletin başına kadar da yükselebilirlerdi (Kızıltoprak, 2009, 177-178).

ikamet etmelerinden dolayı, batılı tarihçiler tarafından *bahrî* memlûkler olarak adlandırılan memlûk fraksiyonunun egemen olduğu bir devlettir. Fakat bu döneme ait Arap kaynakları, ilk beş memlûk sultanının bahrî memlûklerden olmamasını da göz önüne alarak, bahrî adından ziyade iktidarı elinde bulunduran memlûk gruplarının etnik özelliklerine uygun bir adlandırma yapmış ve bunları *Devletu'l-Etrak* (Türklerin devleti) vb isimlerle anmıştı. Elbette bahrî memlûklerin bu dönemde idarî ve askerî mekanizmalarda görece daha etkili oldukları gerçeği ise yadsınamaz. 1390 ile başlayan ikinci dönemdeyse, Kahire'deki kalede ikamet etmelerinden dolayı, *burcî* memlûkler adını alan ve çoğunluğu Çerkez ailelerinden alınmış memlûklerden oluşan fraksiyon iktidarı ele geçirmişti (Northrup, 2006, 250).

Bahrî ya da Türk memlûklerin Mısır'daki iktidarı, Güneybatı Asya'nın Moğol saldırısı ile deyim yerindeyse yerle bir olduğu bir dönemde başladı. Moğollar 1258 yılında Bağdad'ı, iki yıl sonra da Haleb'i ele geçirdiler. Fakat aynı yılın Eylül ayında Memlûk Devleti ordusu bu büyük askerî gücü önce Ayn-ı Calût, sonra da Beysan'da iki kez mağlup etmeyi başardı (Şener, 1995, 24) ve bu sayede Kahire kenti ikinci bir Bağdad olmaktan kurtuldu (Durî, 1991, 142). Bu galibiyet Memlûk Devleti'ne büyük bir prestij ve meşruiyet sağladı. Savaştan hemen sonra Memlûk iktidarının tepesine yerleşen sultan 1. Baybars, bu meşruiyeti Moğol istilasından kaçarak Mısır'a sığınan bir Abbasî hanedanı şehzadesini bir tür kukla halife olarak kullanarak (Hathaway, 2016, 47) perçinledi. Memlûk Devleti egemenliğinin daha ilk 15 yılında Kızıldeniz ve Haremü's-Şerif çevresi Memlûk topraklarına katıldı, güneyde Biladü's-Sudan'ın doğu kesimindeki Nûbe Krallığı'nın kuzeye saldırıları püskürtülerek bu devlet memlûklerce vergiye bağlandı (Yiğit, 2004, 91). Memlûk Devleti böylelikle geniş vergi kaynaklarına kavuştu.

Bu kaynakları genişletmenin ve hatta korumalarının önünde iki önemli engel vardı. İlki, Memlûk Devleti'ne karşı askerî olarak başarılı olamasa da Güneybatı Asya'da belirleyici bir güç olmayı sürdüren Moğollar (Cengiz Han'ın torunu Hülagu idaresine verilen *il hanlığının* (eyalet) sonraları bağımsız olması sonucunda ortaya çıkan Moğol devleti, İranlıların verdiği isimle *İlhanan*), ikincisi ise Avrupalı güçler ile Güneybatı Asya'daki müttefikleri haçlı devletleriydi. Bu iki güç 13. yüzyılın sonları ve 14. yüzyılın başlarında ortak düşmanları olarak gördükleri Memlûk Devleti'ne karşı bir dizi ticarî ambargoya ve kendi aralarında işbirliğine giriştiler (Northrup, 2006, 281). Memlûkler egemenliklerinin ilk döneminde bunlara karşı öncelikle haçlıları oluşturan farklı güçler arasındaki çekişmeden yararlandılar, ancak sonraları bunlara yönelik askerî girişimlerini sürdürdüler ve 1291 yılına gelindiğinde, bölgedeki Latin Krallığı'nın başkenti konumundaki Akka'yı ele geçirerek Bilasü's-Şam'da 200 yıl süren haçlı egemenliğini tamamen sona erdirmiş oldular (Northrup, 2006, 275 - 277). Memlûklerin Moğollara karşı mücadeleleri ise, bunların 14. yüzyılın başlarında eski güçlerini yitirmeleri ve 1312 sonrasında Memlûk topraklarına saldırmaktan vazgeçmelerini takiben 1322'de nihaî bir barış antlaşmasının yapılması ile sonuçlandı ve bunun yarattığı barış ortamı Mısır'daki memlûk iktidarı açısından olumlu sonuçlar doğurdu. Sonraki dönemlerde Memlûkler bu

sefer de kuzeyde İlhanlılar sonrası dönemde ortaya çıkan ve güçlenen yeni devletlerle ticarî ve diplomatik ilişkiler geliştirmeye çalıştılar (Northrup, 2006, 253 ve 277).

Ancak 14. yüzyılın sonlarında Memlûk Devleti bir takım siyasî krizlerle karşılaştı ve aynı yüzyılın ortalarından itibaren şiddetlenen ve sıklaşan veba salgınları Mısır halkını ve memlûkleri kitleler halinde öldürmeye başladı. Bunun sonucu tarımsal üretimde bir daralma ve maliyenin başvuracağı kaynakların azalması oldu. Baharat ticaretinin bu dönemde zayıflaması ve kuzeyde *Altınorda* Devleti elindeki, Karadeniz'in kuzeyinde yer alan düzlüklerin Asya-Avrupa ticaretinde Kızıldeniz'e rakip bir rota olarak güçlenmesi Türk memlûkleri fraksiyonunu daha da güçsüz kıldı. Nihayetinde 1390 yılıyla birlikte iktidar başka bir memlûk fraksiyonuna, burcî memlûklere geçti. Bunlar henüz bahrî memlûklerin ikinci hükümdarı Sultan Kalavûn döneminde bahrî memlûklerden ayrılıp özel birlikler olarak Kahire'deki kalenin burçlarına yerleştirilmişlerdi (Yiğit, 2004, 91). Son bahrî Memlûk Devleti Sultanı Alâeddin Ali döneminde (1376-1381) ortaya çıkan iktidar mücadelesinde bunların liderleri konumundaki Memlûk beyi El Malik Berkuk galip gelmiş ve bu sayede o dönem etkili olan Türk ve Kürt kökenli memlûk emirlerini tasfiye etmişlerdi (Yiğit, 2004, 91). Tasfiye edilen bir diğer unsur da Türk memlûkleri destekleyen Abbâsî halifesi El Mütevekkîl oldu.

Burcî memlûklerin egemenliğinin henüz başlarında devletin egemenlik sahasının kuzey ve doğusunda siyasî durum bir hayli gergindi. Kuzeyde Devlet-i Aliyye giderek daha büyük bir askerî tehlike yaratmakta ve Anadolu topraklarını ele geçirmekteydi. Doğuda ise Timur Devleti Moğolların yerini almış ve onlara benzer bir biçimde Güneybatı Asya içlerine olan baskısını arttırmıştı. Bu devletin orduları 1399 yılında Haleb'i ele geçirdi. Ancak daha sonra Kahire'ye değil, kuzeye, Anadolu'ya yöneldi ve Devlet-i Aliyye egemenliğine önceki başlıklarda açıklanan şekilde büyük bir darbe vurdu. Timur tehlikesi kuzeye yönelse de, Memlûk askerî gücünün uzun süre kuzey sınırında tutulması, 1403 kuraklığı ve 1405 veba salgınını takiben Bedevî aşiretlerinin isyanını kolaylaştırdı ve Yukarı Mısır 1413'e kadar fiilen Memlûk egemenliğinden çıktı. Fakat genel olarak bakıldığında 15. yüzyılın ilk yarısı memlûk iktidarının yeniden güçlendiği bir dönem oldu. Üstelik, Timur Devleti'nin Irak'taki varlığı, Hindistan ile ticaret yapan tüccarın Basra yerine Kızıldeniz'e yönelmesi sonucunu doğurmuş, memlûkler de özellikle Barsbay adlı Memlûk sultanı döneminde bu ticareti geliştirmek ve buradan kaynaklanan vergi gelirlerini en üst düzeye çıkarabilmek için bazı düzenlemelere gitmişlerdi. Bu düzenlemeler, Kızıldeniz ticaretinin, önceki başlıklarda ele alınan şekle bürünmesi sonucunu doğurdu ve ileride, Devlet-i Aliyye döneminde de bölge ticareti büyük oranda bu yapı çerçevesinde sürdü. Örneğin Cidde'deki limanın geliştirilmesi ve burada bir gümrük merkezi kurulması bu döneme ait bir düzenlemeydi ve bu sayede önceleri Yemen'in Aden limanının üstlendiği rol artık bu limana kaymıştı. Bu dönem ticaretle ilgili önemli bir düzenleme de baharat ticaretinin devlet tekeline alınmasıydı. Fakat, diğerlerinin aksine tekel uygulaması Devlet-i Aliyye egemenliği altında sürdürülmeyecekti (Garcin, 2006, 292 - 294 ve 300).

15. yüzyılın ikinci yarısı, 1468-1496 döneminde iktidarı elinde bulunduran Kayıtbay adlı memlûk beyinin öncülüğünde memlûklerin devlet iktidarını sağlamlaştırdığı, Bedevîler gibi bazı grupları tam anlamıyla kontrol altına alabildiği, ayrıca idarî alanda daha sonraları Mısır'ın bir Devlet-i Aliyye eyaleti olduğu dönemde de kısmen sürdürülecek bazı düzenlemelerin yapıldığı bir dönem oldu (Garcin, 2006, 295). Fakat aynı dönemde, Memlûk Devleti ile Devlet-i Aliyye arasındaki ilişkiler giderek bozuldu. Memlûklerin Anadolu'daki Karamanoğulları Beyliği'ni desteklemesi, Devlet-i Aliyye padişahı 2. Beyazid'in düşmanı Cem Sultan'ı topraklarına kabul etmesi ve Devlet-i Aliyye'ye karşı kendisinden yararlanma girişimleri, iki devlet arasında bölgenin zenginliklerinin paylaşımı arzusunun yarattığı sürtüşmeyi hızlandırdı ve askerî çatışmaya evriltilti. İki devletin orduları 1485 ve 1491 yılları arasında karşı karşıya geldiler, fakat birbirlerine üstünlük sağlayamadılar. Ardından, 1491 yılında iki devlet arasında bir barış antlaşması imzalandı (İnalcık, 2018, 132).

Altı yıl süren bu savaş dönemi, askerî gücün Mısır'da değil, ekseriyetle Biladü's-Şam'da konumlandırılması ve bunun sonucunda merkezkaç bazı unsurların güçlenerek hareket alanı bulabilmesi sonucunu doğurdu. Siyasî istikrar bir kez daha ciddi ölçüde bozuldu. Savaşın hemen ardından Kansu Hamsemiye ve Akbirdi adlı iki memlûk beyi etrafında kümelenen memlûkler, 1501'e kadar kendi aralarında savaştılar. Yine bu dönemde devlet malî anlamda da bir darboğaz yaşamaktaydı (Garcin, 2006, 296 ve 302). Malî ve siyasî güçlükler Kansu El Gavri'nin sultanlığı döneminde (1501 - 1516) aşılarak merkezî devletin egemenliği istikrara kavuşturulabildi. Ancak aynı dönemde memlûklerin karşısına denizlerde Avrupa devletlerinin artan basıncı çıktı ve devletin elindeki kaynakların önemli bir miktarını bu mücadelenin gereksinimleri doğrultusunda harcaması sonucunu doğurdu. Dahası, denizlerdeki Avrupa güçlerinin varlığı, Mısır'dan geçen transit ticareti durma noktasına getirmiş ve vergi gelirlerine büyük bir darbe vurmuştu (Garcin, 2006, 297).

Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndaki Avrupalı tehlike, Afrika kıtasının güneyinden dolaşarak 1501'de Hindistan'dan batı Avrupa'ya (Mısır'a uğramaksızın) ilk baharat sevkiyatını başarıyla gerçekleştiren Portekiz idi. Etkisini yıllar içerisinde doğuran bu keşfin sonuçları hakkında baharat ticaretinin Akdeniz üzerinden sürmesinde çıkarı olan bir diğer ülke olan Venedik, Memlûk Devleti'ni bu gelişmenin olumsuz sonuçları hakkında henüz 1502 yılında uyarmıştı (İnalcık, 2000, 378). Nitekim, keşfin sonuçları sadece ticaretin olağan rotasında bir sapma olmanın ötesine de geçmişti: Portekiz, 16. yüzyılın başlarında Yemen'e ve Yemen açıklarında Kızıldeniz'de bulunan adalara saldırılar düzenledi. Bu devlet, bir yandan Akdeniz'deki faaliyetlerini sürdürürken, diğer yandan da Atlantik'in güney kesimi ile Hint Okyanusu'nda Portekiz ile Hindistan arasındaki yolu güvenli (ve kârlı) kılacak, kolonilerden oluşan bir zincir oluşturmaya girişmişti. Afrika'nın doğu ve batı kıyıları boyunca uzanan bu zincirin zayıf halkası ise Arap Yarımadası'nın güney kıyıları, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nin Hint Okyanusu'na açılan ağızlarıydı (Hathaway, 2016, 55). Portekizliler, buraların güvenliğini sağlamak amacıyla Memlûk Devleti ve Devlet-i Aliyye ile askerî biçimler alan bir mücadeleye giriştiler. Elbette,

15. yüzyılda Kızıldeniz ve Biladü'sh-Şam'da ticaretin canlanması, Portekiz'in Kızıldeniz ve Basra Körfezi vasıtasıyla bu ticarete söz sahibi olma arzusunu da arttırmış olmalıdır.

Memlûk donanması ise bu tür bir karşılaşma için yeterli donanıma sahip değildi. Aslında Portekiz'den önce 15. yüzyılın başlarında Çin'in Ming hanedanı, bölgeye Kızıldeniz'deki Yemen limanlarına kadar ilerleyen donanmalar göndermiş ve Memlûklere karşı etkili olmuş, sonrasında bu hanedanın güç kaybetmesi bölgedeki bu uzun süreli gerilimi sona erdirmiş ve Hint Okyanusu yeniden Müslüman tüccarların serbest faaliyet alanı haline almıştı. Sonraki dönemde Memlûkler okyanusta herhangi bir tehlike sezmediklerinden, geleneksel askerî yapılarının ötesine geçerek bu bölgeye yönelik önlemler almaya, güçlü bir donanma inşasına yönelmemişlerdi (Hess, 1973, 58). Bunun sonucunda önce 1508'de Hindistan'ın *Chaul* limanında (Hess, 1973, 66), ardından 1509'da yine Hindistan'da yer alan *Diu*'da Venedik ve Ragusa devletleri tarafından desteklenen Gujarat ve Memlûk devletlerine ait donanmalar Portekiz donanması tarafından yenilgiye uğratıldı. Memlûkler daha kapsamlı bir yardım için 1510 yılında Devlet-i Aliyye'nin desteğine başvurdular (Hathaway, 2016, 48). Devlet-i Aliyye'nin olumlu yanıtını askerî malzeme ve donanma inşası için eleman desteği takip etti. Fakat bu desteğe karşın Portekizliler Kızıldeniz'de ilerleyişlerini sürdürdüler. Örneğin 1513'te Kamaran Adası'nı ele geçirmeleri, Kızıldeniz'e hakim olmaları açısından kritik bir adım olmuştu. Yine de tüm girişimlerine rağmen Aden limanını ele geçiremeyecek (İnalcık, 2000, 378 - 379) ve Kızıldeniz'de kesin bir üstünlük sağlayamayacaklardı.

Memlûk Devleti için bir diğer tehlike 1510 yılında bu kez Akdeniz'de belirdi. 1492'de İber yarımadasından müslümanları çıkarmayı başaran İspanyollar, Akdeniz'de ilerlemiş, 1510 yılı yazında Trablus'u ele geçirmişlerdi. Bu ilerleyiş de elbette Memlûk Devleti'ni ilave önlemler almaya iten bir gelişme oldu. Neyse ki, İspanyolların Akdeniz'deki ilerleyişi, Fransa ile savaşa girmeleri ve ardından kral Ferdinand'ın ölümü üzerine kesilecek ve bu önemli deniz gücü 1519'dan itibaren Amerika kıtasını ele geçirmeye girişerek Akdeniz'de daha az görünecekti (Hess, 1973, 61).

Fakat genel olarak bakıldığında denizlerdeki bu yeni mücadeleler ve özellikle güneyde Portekiz donanması ile mücadele Memlûk Devleti maliyesini önemli ölçüde sarstı. Kansu Gavri, gümrük vergilerini yükseltip paranın değerini düşürerek kayıplarını telafiye yöneldi. Ayrıca vakıf topraklarına el koydu (Es-Seyyid Marsot, 2010, 37). Fakat bu önlemlerin başarısı sınırlıydı ve askerler yapılamayan nakdî ve aynî ödemeler karşısında zaman zaman ayaklanmakta, dahası Kansu Gavri'nin geleneksel memlûk gücü dışında ayrı bir askerî birim oluşturmaya girişmesi durumu daha da gergin bir hale sokmaktaydı (Garcin, 2006, 298).

Merkezi Mısır'da bulunan Memlûk Devleti'nin bu tür olumsuzlukları yaşadığı dönem, Güneybatı Asya'da üç büyük devletin karşı karşıya geldiği bir dönemdi. Bu üç devletin, yani Devlet-i Aliyye, Memlûk Devleti ve Safevî Devleti'nin ticaret yolları ve verimli tarım arazileri üzerinde zaman zaman dinî / mezhebî görünüm alan rekabeti, Anadolu'nun doğusu ve güneydoğusu ile Biladü'sh-Şam ve

Irak'ın kuzey topraklarını bölgenin o dönemki nevrâlji merkezi haline getirmişti. Memlûklerin bölgedeki vassalı Dulkadirîlerin egemenliği, Devlet-i Aliyye ordusuna 1514 Safevî seferinde (Çaldıran) yardım etmedikleri bahanesiyle Devlet-i Aliyye tarafından sonlandırıldı. Devlet-i Aliyye'nin bu hamlesi, bölgede Memlûklerin iddia ettikleri hakların çiğnenmesi anlamına gelmekteydi (Winter, 2006, 495). Memlûk Devleti ordusu muhtemel bir savaşa karşı hazırlıklara giriştiyse de, önceki savaşıyla kıyasla çok daha zayıf durumdaydı. Ayrıca sayı olarak ve ateşli silahların kullanımında Devlet-i Aliyye ordusundan çok daha gerideydi. Neticede Devlet-i Aliyye ordusu güneye ilerleyerek 1516 ve 1517 yıllarında Merc-i Dâbık ve Ridaniyye savaşlarında Memlûk Devleti güçlerine karşı kesin zaferler elde etti ve egemen bir güç olarak Memlûk Devleti tamamen ortadan kalktı (Emecen, 2007, 493). Biladü's-Şam ve Mısır 1517 sonrasında memâlik-i mahrûsenin birer parçasını halini aldı.

2.2.1.1.5. Devlet-i Aliyye Egemenliğinin Başlangıcı

Mısır'ın ele geçirilmesinin ardından, henüz padişah 1. Selim'in Mısır'da bulunduğu dönemde Mısır'ın gelir potansiyeli Devlet-i Aliyye görevlilerince tespate çalışıldı, Şarkıyye, Garbıyye ve Said gibi bölgelerde ölçümler yapıldı ve Mısır'daki idare, Devlet-i Aliyye düzenine yaklaştırıldı (Tok, 2002, 4). Ancak savaşla ele geçirilen her bölge gibi Mısır da bu yeni devlet egemenliğinin ilk yıllarından zararlı çıktı. Dönem tarihçisi İbn İyas'ın aktarımları her ne kadar Devlet-i Aliyye'ye karşı düşmanca hislerinin etkisinde olsa da, aktardığı şekliyle Memlûk ordusundan çok daha kalabalık Devlet-i Aliyye ordusunun Kahire'ye büyük bir yük olduğu açıktı (Winter, 2006, 507). Ayrıca zanaatkârlar gibi bazı gruplar Devlet-i Aliyye görevlilerince İstanbul'daki inşaat vb işlerde kullanılmak üzere bu kente götürülmüştü ki, bunun da bölgenin üretken kapasitesine zarar vermiş olduğu düşünülebilir. Zira bunların geri dönmeleri, ancak 1. Süleyman döneminde olanaklı kılınacaktı (Winter, 2006, 507).

Devlet-i Aliyye'nin Mısır'ı ele geçirmesi, Memlûk - Portekiz mücadelesinde de Memlûk Devleti'nin yerini Devlet-i Aliyye'nin alması demekti (Durî, 1991, 152). Devlet-i Aliyye'nin güneye yönelen askerî harekâtı sürerken Portekiz donanması da Kızıldeniz'de Cidde'ye kadar ilerlemiş, Habeşistan ile Kızıldeniz'de bir ittifak kurarak birlikte hareket etmenin yollarını aramaya başlamış ve bu sayede bölgede yeniden önemli bir tehlike halini almıştı. Devlet-i Aliyye donanması, 1524 yılında bölgedeki Portekiz donanmasına karşı harekete geçti. Süveyş'te inşa edilen bir donanma birimi kullanılarak Portekiz donanmasının Suakin Adası'na yerleşmesi engellendi ve 1538'de Aden ele geçirildi (İnalçık, 2018, 143 - 144). Aynı yıl Devlet-i Aliyye donanması Hindistan'da Portekizlilerin elinde bulunan Diu kentini kuşattıysa da, başarılı olamadı. Hatta sonrasında 16. yüzyıl boyunca Devlet-i Aliyye'nin Hint Okyanusu'nda Portekiz ile giriştiği mücadele tamamıyla başarısız oldu. Buna karşın, Hint Okyanusu'ndaki müdahalelerinin bazı olumlu tali sonuçları da olmaktaydı. Örneğin, Hindistan'a düzenlediği 1538 seferi, Yemen'deki Devlet-i Aliyye egemenliğinin perçinlenmesini sağlamıştı (İnalçık, 2000, 385 - 386 ve 390).

Mısır'daki Devlet-i Aliyye egemenliğinin başlarında buraya beylerbeyi olarak görevlendirilen Yunus Paşa ve Mısır eyaleti defterdarlığı görevine getirilen Mehmed Çelebi gibi bazı görevlilerin halka kötü davranmaları ve gayrimeşru yollarla halktan para toplamaları, bunların azledilmeleri ile sonuçlandı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 57 - 58). Ardından eyaletin idaresi *melikü'l-ümera* (emirlerin kralı) ünvanı ile Hayır Bey'e verildi (Winter, 2006, 507). Hayır Bey, 1516-1517 savaşları sırasında saf değiştirerek²⁹⁷ Devlet-i Aliyye tarafına geçmiş bir memlûk beyiydi. Kendisinden sonraki beylerbeyilerden farklı olarak ölene kadar (5 yıl boyunca) görevini sürdürdü ve bu sürede her yıl göreve devamı yönünde İstanbul'dan bir onay aldı. Hayır Bey, hem genel anlamda eyaletin idaresinden hem de vergi gelirlerinin iltizam usûlü ile işletilmesinden sorumlu kılınmıştı (Es-Seyyid Marsot, 2010, 39). Ancak işi hiç de kolay olmadı. Her ne kadar Devlet-i Aliyye egemenliğine itaat eden pek çok memlûk beyi ile 1. Selim'in geride bıraktığı Devlet-i Aliyye beyleri kendisine idarede yardımcı olmuşsa da (Tok, 2002, 6), eski Memlûk Devleti *Erbâb-ı Aklâmı'nın* mensupları, yani Memlûk Devleti'nin kalemiyye zümresi, maliye konusundaki kritik bilgileri Devlet-i Aliyye adına hareket edenlerden sır gibi saklamayı başardılar, hatta zaman zaman yanlış bilgiler verdiler (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 36 - 37). Ayrıca Aşağı Mısır'ın Arap şeyhleri gibi bazı gruplar, Hayır Bey'in idaresine karşı isyankâr bir tavra yöneldiler (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 68).

Devlet-i Aliyye, bu tür zorluklara karşı özellikle mâlî alanda bazı tedbirler aldı. Memlûklere ait iktâlara bu dönemde el kondu, Memlûk Devleti döneminden kalan bir uygulamayla bunların çocuklarına (*evladu'n-nas*) eyalet hazinesinden yapılmaya devam edilen ödemeler gözden geçirildi ve bir kısmı iptal edildi. Vakıflara ayrılan köylerin gelirlerine el kondu ve vakıf kayıtlarının vakıf idarecilerinden alınarak Kahire'deki kalede tutulması zorunlu kılındı. Mirasların vergilendirilmesi konusunu ele almak üzere İstanbul'dan özel bir görevli (*kassam*) gönderildi. Ayrıca İskenderiye gibi limanlardan elde edilen gelirlerin İstanbul'a yollanmasını denetlemek üzere de bir defterdar bölgede görevlendirildi (Winter, 2006, 509).

Hayır bey'in 1522 yılındaki ölümünün ardından Mısır'daki Devlet-i Aliyye hâkimiyeti ciddi denilebilecek sorunlarla karşılaştı. Bu dönemde, daha önce İstanbul'a yollanan memlûk beyleri Mısır'a geri yollanmış ve yeni beylerbeyi Mustafa Paşa, Hayır Bey'in belirli konularda yumuşak geçişlerle yatıştırdığı memlûk taleplerine karşı daha sert bir tutum takınmaya başlamıştı. Bu tavrın neticesi, Hayır Bey'in ölümünden sonraki iki yıl içerisinde ülkede bir memlûk isyanının başlaması oldu (Es-Seyyid Marsot, 2010, 41). Canım Es-Seyfi Bey ve İnal Bey adlı beylerin çevresinde toplanan memlûklerin isyanı 1523 yılında başladı. Bunlar büyük bölümü bedevî aşiretlerinin askerlerinden

²⁹⁷ Bu memlûk beyi Halep'in memlûk valisi iken Memlûk Devleti ordusunu Safevî kuvvetlerinin bölgeye girdiği şeklinde bir yalan haber uydurarak kuzeye çekmiş, Dmaşk valisinin bunun yalan olduğu yönündeki uyarıları ise Memlûk sultanınca kulak ardı edilmişti (Winter, 2006, 496). Aslında Hayır Bey'in bu davranışı muhtemelen, 15. yüzyılın sonlarında Memlûk Devleti'nin sultanlık makamını ele geçirmesinden sadece bir gün sonra Kayıtbay ve destekçisi memlûklerce tahttan indirilmesinin (Yiğit, 2004, 92 - 93) de bir intikamıydı.

oluşan bir ordu meydana getirdiler. Fakat valiye ait kuvvetler tarafından (ki bir kısmı memlûk birlikleriydi) bozguna uğratıldılar (Hathaway, 2016, 69).

2.2.1.1.6. Hain Ahmed Paşa İsyanı ve Kanunname Sonrası Dönem

Fakat bu ilk girişimi, daha ciddi bir ikincisi izledi. Bu kez isyanı çıkaran ve daha sonraları bu yüzden “hain” ünvanıyla anılacak olan Mısır Valisi Ahmed Paşa, Mısır’a Mustafa Paşa’dan sonra yollanan bir beylerbeyi idi. Ahmed Paşa, İstanbul’da vezir-i âzâm (Pargalı) İbrahim Paşa ile giriştiği mücadeleyi kaybetmesinin ardından geldiği Mısır’da bağımsızlık amacı güden bir politika izlemeye koyuldu. Sudanlı siyah kölelerden askerî birlikler oluşturmaya girişti (Winter, 2006, 514). Mısır’daki idari görevlerin tamamına yakınına kendi yakınlarını getirdi ve bey rütbesindekileri kendi safına çekmeye çalıştı. Bağımsızlık arayışını kendi adına para bastırmaya kadar götüren vali, bir süre sonra yeniçerilerin tamamına yakınına kaleye yaptırdığı ani bir baskınla öldürdü ve saltanatını ilan etti. Fakat kendisi de, veziri ilan ettiği, fakat aslında Devlet-i Aliyye’ye bağlılığını koruduğu anlaşılan Kadızâde Mehmed Bey tarafından öldürüldü (Es-Seyyid Mahmud, 1980, 80 - 81). İsyân, Ahmed Paşa taraftarlarınca sürdürüldü. 1524 yılının yaz aylarında bölgeye yollanan ek birlikler de isyanın bastırılmasında başarılı olamayınca, vezir-i âzâm İbrahim Paşa, 500 kadar yeniçeri ve daha başka bölüklerden de askerlerle birlikte Mısır’a gönderildi. Vezirin Mısır’da kaldığı üç aylık zaman zarfında isyan büyük oranda bastırıldı. Düzenin tam anlamıyla sağlanması ise 14 aylık bir sürede mümkün oldu (Shaw, 1963, 449).

Öte yandan, İbrahim Paşa’nın Mısır’da kaldığı üç aylık dönem, eyaletin idarî yapısının şekillendiği de bir dönem oldu. Paşanın Mısır seyahatinde kendisine Nişancı Celalzâde Mustafa ve diğer bazı üst düzey görevlilerin eşlik etmiş oluşu, kendisinin Mısır’a geliş amacının sadece askerî olmadığını gösterir. Nitekim, mezkur isyanın şiddeti ve bastırılmasındaki güçlükler, Mısır’daki Devlet-i Aliyye egemenliğinin bu aşamada ne kadar kırılgan olduğunu göstermesi anlamında önemliydi ve bu isyan neticesinde devlet Mısır’daki düzenlemeleri daha büyük bir ciddiyetle ele almak zorunda kalmıştı. Vezir-i âzâm ve beraberindeki bürokratlar, buradaki düzenin sağlanmasında kullanılacak çerçeve bir metin olmak üzere, ilerleyen başlıklarda ayrıntıları ele alınacak olan Mısır Kanunnamesi’ni (*Kanunname-i Mısır*) hazırladılar (İnalçık, 2017, 57 - 58).

Böylelikle Mısır’daki Devlet-i Aliyye egemenliği bir kez daha sağlanmış ve bu kanunname vesilesi ile bu egemenliğin kurumsal çerçevesi de daha kalın çizgilerle çizilmiş oluyordu. Yine de, işlerin bu noktadan itibaren tam olarak Devlet-i Aliyye bürokrasisinin tasavvur ettiği biçimde yürümediğini söylemek yerinde olur. Nitekim, iktidarın paylaşımı ve güç ilişkileri anlamında bakıldığında, Mısır’ın 17. ve 18. yüzyılları durağan olmaktan bir hayli uzaktı. Aslında aynı dönemde, önceden de ifade edildiği üzere memâlik-i mahrûsenin tamamında Âl-i Osman’ın egemenliği bir nitelik dönüşümü yaşamaktaydı. Bu dönüşüm, taşrada bir takım grupların güçlenmesini ve İstanbul’daki sarayın birer

benzeri durumundaki hâne yapılarının taşrada taklit edilmesini de içermektedir. Mısır'ın 17. ve 18. yüzyıllarının güç ilişkilerini de, eyaletin kendine has özellikleri de bulunmakla birlikte, bu eğilimin etkilediği söylenebilir. Bu sayede, mezkur iki yüzyıl boyunca askerî zümre içerisinde valiler, asker alaylarının komutanları ve sancakbeyilerin önderliğinde yükselen çok sayıda hâne ve bu hânelerin oluşturdukları geniş ittifaklar arasında, Mısır'ın (İstanbul'a yollanan miktardan arta kalan) artık ürününü ele geçirme amaçlı şiddetli bir mücadele²⁹⁸ yaşanmaya başladı.

2.2.1.1.7. Beylerin Güçlenmesi

Kanunnamenin uygulamaya konmasını takiben Devlet-i Aliyye valileri Mısır'da siyasî anlamda rakipsiz bir hale geldiler. Ancak bu rakipsizlik, idarî alanda en iyi ve en âdil uygulamaların gerçekleştirilmesi anlamına gelmemektedir. Zira bunların yönetim pratiklerinde önemli sorunlar mevcuttu. Reayaya yönelik zalimane uygulamalar, rüşvet ve genel olarak iktisadî yapının bozulması bu dönemin genel konjonktürünü yansıtır. Özellikle 1561-1567 yılları arasındaki dönem ve Hadım Paşa'nın 1580'de başlayıp üç yıl süren valiliği bu anlamda en kötü dönemlerdi. Dahası, İstanbul'un bu dönemdeki müdahaleleri de ekseriyetle Mısır Eyaleti'nden merkeze yollanan vergi gelirlerinin korunup, arttırılması ile sınırlı kalmaktaydı (Tok, 2002, 15 - 17). Bu durum, 17. Yüzyılın ilk on beş yılında da değişmeden devam etti. 1609 yılında askerler vali Mehmed Paşa'ya karşı büyük bir ayaklanmaya giriştiklerinde başarısız oldular ve isyan kan dökülmeden, erken bir aşamada bastırıldı (Holt, 1966, 75). Paşa, bu olaydan sonra yeniçerilere yönelik sert tutumundan dolayı Kulkıran Mehmed Paşa olarak anılacaktı (Winter, 1998, 18). Benzer şekilde, Mehmed Paşa'nın ardından göreve getirilen Sofi Mehmed Paşa döneminde de (1607-1615) vali, eyalet üzerindeki egemenliğinde rakipsizdi (Tok, 2002, 169 - 171).

Fakat aynı süre zarfında askerî zümrenin kendi iç mücadelesi giderek şiddetlenmekteydi. Mesele, geliri azalan askerî zümre mensuplarının bunu telafi için başvurdukları kaynakların paylaşımıydı. Valiler, daha geniş malî kaynaklara hükmetme olanağına haiz beylik makamına askerler içerisinde sadece kendilerine en sadık gördükleri *Müteferrika* ve *Çavuşan* adlı alayların üyeleri arasından atama yapmaktaydılar (Holt, 1966, 71). Beyler de, malî kaynakların paylaşımı konusunda yine içinden geldikleri alayların mensuplarını kayıran şekilde davranmaya başlamışlardı. Bunun sonucu, maaşların

²⁹⁸ Bu gruplardan özellikle sancakbeyilik ya da Mısır Eyaleti üzerine olan literatürde daha sık kullanılan biçimiyle beylik (İng. *Beylicate*) kurumunun niteliğinin literatürde uzun bir süre hatalı bir değerlendirmeye tabi tutulduğu görülür. Bu yaklaşım, Memlûk Devleti egemen zümresini oluşturan memlûk beylerinin bir kısmının Devlet-i Aliyye egemenliği altında da pozisyonlarını koruduklarını ve beyliğin bunlarca ele geçirilmiş bir rütbe olduğunu varsayar. Aynı yaklaşım, eyaletin 17. ve 18. yüzyıllarının, bir tarafını Devlet-i Aliyye egemenliğinin doğrudan unsurları sayılabilecek asker ocakları komutanları ve valilerin, diğer tarafını ise beyler ve bunların hânelerinin oluşturduğu bir mücadele olarak görür. Ancak, Jane Hathaway'ın Mısır'ın 17 ve 18. yüzyıllarına ve burada hânelerin rolüne odaklanan çalışması (Hathaway, 2009 - ilk yayın tarihi 1997) bir yandan beylik kurumunun Memlûk Devleti kurumlarının basit bir uzantısı olmadığını, diğer yandan da siyasî gücün ele geçirilmesi ve bazı durumlarda da müttefiklerle paylaşımı konusunda esas önemli kurumun Memlûk-Devlet-i Aliyye sentezi *hâne* adı verilen yapılar olduğunu, dahası Memlûk sisteminden farklı olarak bu yeni modelde beyler dışındaki askerî zümre mensuplarının, örneğin askerlerin de hâne sahibi olabildiklerini ortaya koymaktadır.

yetersiz kaldığı ve askerî zümrenin farklı kademelerinden insanların iltizam sistemine girerek bunu telafiye yöneldikleri bir dönemde, bu iki alay dışındaki alaylara mensup askerlerin başvurabilecekleri mâlî kaynakların zayıflaması oldu (Hathaway, 2009, 37). Askerlerin bu duruma itirazları, zaman zaman askerî isyanlar biçimini aldı. Bir önceki paragraftaki durumun istisnası olarak, 1586 yılında vali Sinan Paşa askerler tarafından görevden alınarak tutuklandı ve 1604 yılında bir diğer vali İbrahim Paşa yine askerlerce öldürüldü (Raymond, 2018, 34). Ancak bu türden girişimler uzun bir süre boyunca asker gruplarının pastadan daha fazla pay almasını sağlayamadı. Onlar da, aşağıda maliye bahsinde ele alınacak olan *tulbe* ve *kulfe* gibi kanunî dayanağı olmayan vergileri halktan tahsile yönelerek (Tok, 2002, 17), reayanın durumunun daha da kötüleşmesine vesile oldular.

17. Yüzyılın başlarına gelindiğinde, beyler önemli bir güce ulaşarak, deyim yerindeyse Mısır'ı egemenlikleri altına almış durumdaydılar (Raymond, 2018, 34). Valilerin bunları atadıkları iki bölüğün içine Kafkas kökenli memlûkler, Boşnak Devşirmeler, Anadolulular ve Mısırlılar sızmış, dahası beyler, kendi hânêlerini oluşturmaya başlamışlardı (Hathaway, 2009, 10). Elde ettikleri mâlî gücün arkasında bunların hem askerî zümrenin önemli kademelerine kendilerine yakın kişileri yerleştirmeyi başarmaları hem de önemli büyüklüğe sahip iltizamların denetimini ellerine geçirmiş olmaları (Hourani, 2005, 300) yatmaktaydı. Bunlar, vilayet düzeyinde büyük iltizamlardı ve bunları elde etme konusunda beylerin kendilerine Devlet-i Aliyye hukukunca tanınan hakları, kendilerini rakipsiz kılmaktaydı. Nihayetinde, beyler, Mısır'ın o dönemki kentsel ve kırsal zenginliğinin önemli bir bölümünü ele geçirdiler (Hourani, 2005, 276). Gerçi, bu durumun Mısır eyaletine has bir durum olmadığı da altını çizmek gerekir. Nitekim, memâlik-i mahrûsenin kalanında da emanet sisteminden iltizam sistemine geçiş hızlanmaktaydı ve yerel güçler mültezim olarak maddî güçlerini arttırmışlardı (İnalcık, 2017, 59).

1615 sonrasında valiler eyaletteki güçlerini peyderpey yitirdiler. Dahası, bu süreçte valilerin eyalet idaresi ile ilişki kurma biçiminde de önemli bir değişiklik meydana geldi. Devlet-i Aliyye, muhtemelen bu kadar zengin bir eyalete atayacağı valinin burada uzun süre kalması durumunda yeni ayrılıkçı eğilimler geliştirebileceğinden çekindiği için, bu yüzyılla beraber eyalete bazen bir bazen de iki yıllık süreleri takiben yeni valiler atamaya başladı. Bunun bilinçli bir politika olduğu anlaşıldıktan sonra, göreve atanan paşa rütbesindeki askerî zümre mensupları eyalet idaresi ile daha çok, kendileri için en yüksek getiriyi elde etme amacına yönelik bir ilişki geliştirdiler ve eyaletin üretken potansiyelini geliştirecek türden yatırımlarla ilgilenmediler (Winter, 1992, 34-35). Bu durum, eyaletin mâlî potansiyelinin giderek daha çok zorlanması sonucunu doğurdu. Üstelik bu vali değişiklikleri, merkezdeki cülus bahşişi uygulamasının bir benzerini de içerdiği, Mısır'a ayak basan yeni vali,

Mısır'da mûkim askerlere bir *istikbâl* (karşılama) terakkisi ödemeye zorlandığından²⁹⁹, vergi kaynakları daha da büyük bir baskı altında kalmaktaydı.

Mısır Eyaleti'nde Devlet-i Aliyye valilerinin etkisi azalsa da, eyaletin mâlî kaynaklarının merkezileştirilmesi noktasında bir aksama yaşandığı söylenemez. Ayrıca, bu dönemde Mısır'da Âl-i Osman'ın egemenliğine rakip bir dış güç de yoktu. Oysa, 1538 yılında Devlet-i Aliyye egemenliğine kazanılmış ve 1539'da beylerbeyilik haline getirildikten (İnalcık, 2000, 392) sonra Mısır eyaleti ile bütünleşik bir idarî yapı içerisinde ele alınmış³⁰⁰ olan Yemen için aynısı söylenemez. Devlet-i Aliyye'nin Yemen'deki yerel güçleri tasfiye girişimleri, bu güçlerin artık önceleri sadece kendileri için ayırdıkları toplumsal artığı Devlet-i Aliyye ile paylaşmak zorunda oluşu, Devlet-i Aliyye parasının değerindeki azalma ve beylerbeyiliğin, masrafları için halka giderek artan oranda başvurması, önemli bir huzursuzluk doğurmaktaydı. Karışıklıkların ilk dönemi 1566'daki Zeydî ayaklanması ile açılmış (Raymond, 2018, 23), 1570'e kadar sürmüş ve sonrasında bölgeye yollanan Sinan Paşa komutasındaki Devlet-i Aliyye güçleri, burada egemenliği yeniden ele geçirmişlerdi. Bu sürecin sonunda Yemen, 16. yüzyılın sonlarında askerî ve idarî anlamda Mısır'a daha da bağlı bir hale geldi (İnalcık, 2000, 392 - 394). Fakat 17. yüzyılın başından itibaren bölgede Devlet-i Aliyye egemenliğine karşı yeni bir direniş başladı. Durumu yeniden Âl-i Osman lehine çevirebilmek amacıyla Mısır Emirü'l-Hacc'ı Kansu bey Yemen Beylerbeyisi olarak atandı ve Mısır ile İstanbul'dan toplam 5.000 askerle Yemen'e yollandı. Fakat buradaki askerî harekâtın başarısız olmasının (Tok, 2002, 185) ardından 1629 yılında Devlet-i Aliyye ordusu Yemen'i tamamıyla terk etmek durumunda kaldı ve bölge 1872'de yeniden ele geçirilene kadar Zeydî imamların idaresinde kaldı (Raymond, 2018, 24).

17. Yüzyılın ilk yarısının Mısır Eyaleti'nin güç ilişkilerindeki en göze batan özelliği, eyalet idaresinde iki büyük siyasî grubun, diğer bir deyişle iki büyük hâneler konfederasyonunun ortaya çıktığı ve etkili olmaya başladığı bir dönem olmasıydı. *Fikarî* ve *Kasımî* adlarını alan bu iki grup³⁰¹, uzun bir dönem Mısır siyasetinde, zanaatkârlar ve Bedevî grupları arasında etkilerini sürdürdü³⁰² (Hathaway, 1998,

²⁹⁹ Örneğin, 1622 Nisanında göreve başlamak üzere Mısır'a gelen Bostancı Mehmed Paşa askerlere bu terakkileri dağıttığı halde, paşanın iki ay sonra azli ve yerine İbrahim Paşa'nın getirilmesinin ardından, yeni valiyi Bulak'ta karşılayan askerler kendilerine yeni terakki ödemesi yapılmasını istemişler ve bu durum hazineyi sıkıntıya sokmuştu. Bir başka örnekte, vali Mustafa Paşa'nın padişah değişimi sonrasında İstanbul'a çağırılmasının ardından Mısır emirleri ve asker ocaklarının ağaları bir araya gelerek, yeni terakki ödemesinin Mısır hazinesini iflasa sürükleyeceğini padişaha aktarmışlar ve bu sayede Mustafa Paşa görevinde kalmıştı (Tok, 2002, 179 - 181).

³⁰⁰ Yemen'deki askerî birlikler Mısır'ın yedi ocak askerleri arasından seçilerek buraya yollanır, başlarında Mısır'dan yollanan ve bey rütbesine sahip bir idareci olurdu. Ayrıca Mısır maliyesinin aşağıda ele alınacak olan kaşiflik sisteminin bir benzeri burada da kurgulanmış, belirli bölgelerin vergileme hakkı ağa ya da bey ünvanını alan kişilere verilmişti (Hathaway, 2006, 162).

³⁰¹ Bu grupların ayrımının kökenleri net olarak bilinmemekle birlikte, İstanbul'dan yollanan beyler (Fikarî grubu) ile Devlet-i Aliyye ile işbirliğine yönelik memlûk beylerinin tâbileri olan beyler (Kasımî) arasındaki sürtüşmeye dayanması ihtimal dahilindedir. Bunlardan ilki ağırlıklı olarak Balkan devşirmelerine, ikincisi ise Kafkasya devşirmelerine dayanmaktaydı (Hathaway, 2009, 37).

³⁰² Fikarî grubunun ittifak halinde bulunduğu Bedevî aşiretler federasyonu *Nisf Sa'd* iken, Kasımî grubu *Nisf Haram* adlı federasyon ile müttefikti (Aharoni, 2004, 414).

42). Önceden de belirtildiği üzere, bu hânelerin içinde beylerin kurdukları haneler olduğu kadar, bir aşamadan itibaren, asker ocaklarının farklı kademelerde görev yapan komutanlarınca oluşturulmuş hâneler de vardı. Fakat, 1660'lara kadar eyalette gücü elinde bulunduran grup beyler olduğu ölçüde, bu dönemde büyük ve güçlü hânelerin bunların hâneleri veya bunlarla yakın ittifak halindekiler olduğu tahmin edilebilir. Kökeni ne olursa olsun, hâneler ve bunların oluşturduğu iki büyük hizip, bu dönemde mâlî kaynaklar ve sahibine büyük kazanç sağlayan *emirü'l-haclık* ya da defterdârlık gibi makamlar³⁰³ üzerindeki rekabetin kızışmasına neden olurken, güçlenen hâneler askerî anlamda da kendilerini etkili kılabilmek amacıyla köle ticareti kanalıyla kendilerine memlûk satın almaya da yöneldiler (Hathaway, 1998, 42). Anadolu'da paralı askerlerin yerel güçlerin birliklerinde yer bulmasına benzer bir süreç, Mısır'da da köle askerlerin sayısının hızla artmasıyla yaşandı. Fikârî-Kasımî mücadelesinde bu küçük ölçekli "ordular" sıklıkla kullanıldı.

Hânelerin büyük ittifaklar etrafında kümelenmeleri, askerî zümre içerisindeki mücadelenin yoğunluğunu da ortaya koyar. Devlet-i Aliyye valilerinin bu dönemdeki genel stratejisi ise, beylerin öncülük ettiği bu grupların bazen birisini bazen diğerini destekleyerek rakipsiz kalmaları ihtimalinin önünü almaya çalışmak oldu. Örneğin, İstanbul, başlarda Fikârî grubundan Emirü'l-hac Rıdvan Bey'i desteklemekteydi. 1631 yılının Ocak ayında Mısır'da göreve başlayan beylerbeyi Musa Paşa ise, Fikârî beylerinden Kaytas Bey'i kendisine bir tehdit olarak görerek öldürttü, üstelik bunun İstanbul'dan gelen bir emri-i şerife uyarak yapıldığını söylemesine karşın, kendisine ilgili emri göstermesini söyleyenlere red yanıtı verdi. Sonuç, paşanın beyler ve askerler tarafından görevden alınması oldu (Holt, 1966, 79). Bunun ardından devlet, Kasımî grubundan Boşnak Ahmed Bey'e destek vermeye başladı. Ancak bu, diğer grubun tüm gücünü yitirmesi anlamına gelmemekteydi. Rıdvan Bey yirmibeş sene daha bu görevde kaldı ve bu sayede Fikârî grubunu güçlendirmeyi sürdürdü (Hathaway, 1998, 48). Hatta, aradan on beş sene geçtikten sonra, yine vali ile karşı karşıya gelecekti. Mehmed Paşa (valiliği 1644-1647) Rıdvan Bey ile Kasımî grubundan Kansu Bey arasında bir dizi olayın neticesinde ortaya çıkan anlaşmazlıkta Kansu Bey'in tarafını tuttu. Rıdvan Bey ise bir yandan İstanbul'u kendi safına çekmeye çalışırken, diğer yandan da Yukarı Mısır'ın güçlü beylerinden Ali Bey'i Kahire'ye davet etti. Ali Bey, valinin karşı çıkmasına rağmen Kahire'ye ilerledi. Baskısının sonucu, Kansu Bey'in boğdurtulması, Fikârî grubunun yeniden Kahire'de gücü ele geçirmesi oldu (Tok, 2002, 199 - 200). 1651'de vali bu sefer Rıdvan Bey hac görevindeyken, Ali Bey'i emirü'l-hac ilan ederek bu kez ikisinin arasını açmayı denese de, bu girişim başarısız olacaktı (Holt, 1966, 81).

Fikârîlerin önderi konumundaki Rıdvan Bey, emirü'l-haclık görevini her yıl yeniden atanmak suretiyle 25 yıl devam ettirdi. Oldukça güçlü bir yerel unsur olmasına rağmen, önceki yüzyıla "hain" Ahmed Paşa'nın yaptığı ya da bir sonraki yüzyılda Bulutkapan Ali Bey'in yapacağı gibi hükümdara açık şekilde karşı gelmedi (Holt, 1966, 80). Lakin, Devlet-i Aliyye'nin denge arayışı, Fikârîler aleyhindeki

³⁰³ Emirü'l-hac ünvanı, ilerleyen başlıklarda ele alınmaktadır. Öte yandan İstanbul, adı geçen görevlerin ilkinin Fikârî grubuna, ikincisini ise Kasımî grubuna verip bu ikisi arasındaki dengeyi korumaya yönelmişti (Hathaway, 1998, 42).

girişimlerinin sürmesi sonucunu doğurdu. Örneğin Kasımî grubunu güçlendirmek için bunlara İstanbul'dan takviye Boşnak askerler yollamışlardı (Hathaway, 2009, 38). Rıdvan Bey öldüğündeyse, artık zamanının geldiğini düşünerek, Emirü'l-hacılık görevini Kâsımîlerden Boşnak Ahmed Bey'e vermeye çalıştılar. Ancak Fikârî grubu asker grupları içerisinde de oldukça etkiliydi ve askerler vali Mehmed Paşa'yı valilikten azlettiler (Tok, 2002, 207 - 208) ve Kâsımîlere karşı üstünlüklerini sürdürdüler.

Fakat Boşnak Ahmed Bey bu süreçte girişimlerini sürdürerek 1659'da kaimmakamlık görevini ele geçirdi ve iki grup arasındaki gerilim yeniden had safhaya yükseldi (Holt, 1966, 82). 1660 yılında olaylar Mısır kırsalında kanlı çatışmalara varan bir boyuta ulaştı. Olaylar, azab ve yeniçeri ocaklarından askerlerin arazi sayımı sırasında fellahlarca öldürülmesi, bundan sorumlu olduğu düşünülen Osman sübaşının Fikârî grubu lideri Laçin Bey tarafından korumaya alınması ve ardından vali tarafından görevden alınması ile başladı. Fikârî grubu, valinin bu kararına karşı direnme yoluna gitti. Fakat bu kez yeniçeri bölüğünden bekledikleri desteği alamayarak Kahire'yi terk etmek zorunda kaldılar, ardından da valinin hazırladığı birlikler tarafından yakalanarak ortadan kaldırıldılar (Tok, 2002, 212 - 213). Böylelikle Fikârî grubu ağır bir darbe yemiş oldu, ancak bu yenilgi ortadan kalktıkları anlamına da gelmemektedir. Benzer bir son Kasımî grubunun önderi Ahmed Bey'i beklemekteydi. 1662 yılında vali İbrahim Paşa, Ahmed Bey'i suikastle ortadan kaldırdığında, iki bey grubu da öndersiz kalmış oldu ve eski güçlerine bir daha tam anlamıyla kavuşamadılar (Tok, 2002, 215).

2.2.1.1.8. Asker Ocaklarının Komutanlarının Güçlenmesi

1660 - 1662 dönemi, bey rütbesindeki pek çok ismin Devlet-i Aliyye tarafından ortadan kaldırılması sonucunu doğurmuştu. Kalan beylerin yeniden bu ölçüde bir güce kavuşmamaları için de devlet önlemler almaya koyuldu. Ortaya çıkan güç boşluğunu dolduran ise valiler değil, asker alaylarının komutanları olacaktı. Bunda, bir yandan merkezden çok sayıda yeni askerin Mısır'a gelerek yerleşmesi (Raymond, 2016, 34), diğer yandan da asker gruplarının ellerinde tuttıkları Akdeniz ve Kızıldeniz limanlarının iltizamlarının artan kahve ticaretinden kaynaklı olarak bu gruplara ciddi bir zenginlik kaynağı sunması³⁰⁴ etkili oldu. Askerler ayrıca kahve ticaretine doğrudan veya tüccarlar ile ortaklıklar kurarak da girmiş durumdaydılar. Gereken sermayeyi Haremeyn vakıflarına ait köylerin iltizamlarını ele geçirerek³⁰⁵ sağlamışlardı. Bunlardan elde ettikleri tahılın bir bölümünü olması

³⁰⁴ Yeniçeriler, zaten kentlerdeki rolleri gereği buradaki vergi tahsilatında önemli bir role sahiptiler ve buradan bir gelir elde etmekteydiler. Bu süreçte hac kervanlarının güvenliğini sağlama görevini de aldıktan sonra gümrüklerin iltizamlarını Yahudi ortaklarının sağladıkları sermayenin yardımıyla ele geçirmiş ve dış ticarete etkili olmuşlardı. 17. yüzyılın sonlarında kahve ticaretinden yıllık 60 milyon para gelir elde ettikleri tahmin edilmektedir. Bu rakam, İstanbul'a yollanan irsaliyenin iki katı kadardı (Raymond, 2016, 38).

³⁰⁵ Bu köylerin işlerini yürütmek amacıyla Mısır'daki askerî zümre içerisinde biri *nazır* veya *mütevelli* sıfatıyla görevlendirilirdi. Bu görevliler 17. yüzyıl sonlarına kadar beyler arasından atanırken, daha sonraları İstanbul'un aldığı bir kararla yeniçeri ve azab bölüğüne bırakıldı (Hathaway, 1998, 52).

gerektiği gibi Hicaz'da yoksullara dağıtmakta, ancak kalanı ile ticaretini yapmak üzere kahve satın almaktaydılar (Hathaway, 2009, 39 ve 50). Son olarak, yeniçeri ve azab gibi asker gruplarının bu dönemde zanaatkârlardan ve bedevilerden *himaye* adıyla yasal olmayan bir para almaya başladıklarını da eklemek gerekir (Crecelius, 1998, 63).

Yine bu dönemde Devlet-i Aliyye'nin Mısır'daki yedi bölük askerleri arasındaki dengede de bazı değişimler meydana geldi. Merkezden doğrudan asker atamalarının azalmasının ve askerî elitin giderek daha yerel hale gelmesinin bir sonucu olarak, bir zamanlar sultanın etkisinin aktarma kayışı olarak çalışan ve eyaletteki en önemli askerî birlik olan müteferrika bölüğü, asker sayısının azalmasının da etkisiyle bu konumunu yitirdi. Önem olarak bunun yerini müstahfizan (yeniçeri) ve bir ölçüde de abaza bölükleri aldı (Hathaway, 1998, 49 - 50) (Hourani, 2005, 276). Ayrıca, yedi asker bölüğünün de başında eskiden olduğu gibi birer *ağa* bulunması uygulaması devam etse de, bunların yanına bir de genellikle yerel unsurlardan gelen *kethûdalar* eklenmişti (Crecelius, 1998, 62).

Netice itibarıyla, 17. yüzyılın sonlarından itibaren Mısır siyasetinde en etkili unsur, bu dönemde zenginleşen asker ocakları idarecileri, bunlar arasından da en çok yeniçeriler oldu (Raymond, 2018, 34). Elbette, iktisadî ve siyasî gücün taşıyıcısı şahıslardan ziyade, bunların hâneleri olmayı sürdürmekteydi. Fikarî konfederasyonundan *Bilifya* hânesi, gönüllüyan bölüğünün komutanlığını, eyalet defterdarlığını ve yeniçeri bölüğünün kethûdalığını ele geçirmiş durumdaydı (Hathaway, 1998, 50). İlk görevi hanenin tepesindeki Hasan Ağa Bilifya, defterdarlığı damadı İsmail Bey ve yeniçeri kethûdalığını ise, sonraki yüzyılda Mısır'ın idaresinde damga vuracak olan Kazdağlı hanesinden Mustafa El Kazdağlı yürütmekteydi (Hathaway, 2009, 74 - 75).

Fakat iktidar halen çok parçalıydı ve Mısır'ın zenginlikleri üzerindeki mücadele bu parçalılığı devamlı olarak yeniden üretmekteydi. Hasan Ağa Bilifya'nın 1704 yılındaki ölümünün ardından, Yukarı Mısır'da bulunan Circe'nin kim tarafından idare edileceği mücadelesinin sonucunda Fikarî grubu içerisinde bir bölünme meydana geldi ve grup, rekabet halindeki iki kampa ayrıldı (Crecelius, 1998, 70). Aynı yıllarda yeniçeri alayı içinde de deneyimli ve genç idareciler arasında sert bir mücadele baş göstermişti (Es-Seyyid Marsot, 2010, 45). Ortaya çıkan gerilimler, 1711 yılında zirveye ulaşarak Nisan ve Temmuz ayları arasında patlak veren bir iç savaş halini aldı. Başlangıçta sadece askerlerin mücadelesi halinde ilerleyen çatışmalara beyler ve aşiretler de kısa sürede dahil oldular. Bir tarafta yeniçeriler, Fikarî grubunun bir bölümü ve Havvara aşireti birlikleri, karşılarında ise Kasımî grubu ve yeniçeriler dışındaki asker grupları vardı. Çatışmalar Kasımî güçleri ve mütteliklerinin kesin zaferi ile sonuçlandı (Crecelius, 1998, 71-72). Ancak bu durum dahi eyaletteki siyasî yapıya istikrar sağlayamadı. 1730'a kadar olan yıllarda bir yandan farklı güç odakları arasındaki mücadeleler

sürerken, Devlet-i Aliyye paşaları da yine farklı güç grupları arasındaki dengeyi gözetmeye çalışmakla yetindiler³⁰⁶ (Raymond, 2018, 34 - 35).

Askerî zümre içerisindeki mücadele bu şekilde sürerken, egemenliğin büyük oranda asker ocaklarının komutanlarının eline geçtiği bu dönem, üretici kesimler açısından önemli zorluklara da sahne oldu. 1690 - 1730 yılları arasında Mısır'da 16 yıl kıtlık yaşandı. Gerek bunların, gerekse de aynı dönemde meydana gelen 13 parasal bunalımın yarattığı fiyat artışları ve paranın değerindeki azalma, zanaatkarlar gibi kesimleri bir hayli kötü etkiledi (Faroghi, 2011a, 189).

2.2.1.1.9. Beylerin Yeniden Güçlenmesi

Yukarıda, 18. yüzyılın ortalarından itibaren Fransa'nın Antiller'deki sömürge topraklarında üretilen kahvenin, daha ucuz olması nedeniyle Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika pazarlarına sirâyet ettiği aktarılmıştı. Bu durum, Mısır'da ticarete konu olan Yemen menşeli kahvenin de fiyatında önemli düşümlere neden oldu. Kahire'nin büyük kahve tüccarlarının yanı sıra (Raymond, 2018, 222) kahve ticaretinin yapıldığı gümrüklerin iltizamını ellerinde tutan asker grupları da bu gelişmenin kaybeden tarafı oldular. Gelirlerindeki azalmanın telafisi için, mâlikâne sistemi sayesinde daha istikrarlı bir gelir kalemi haline gelen kırsal iltizamlara yöneldiler. Ancak burada elde edebilecekleri gelirin ciddi sınırları vardı, çünkü vilayet iltizamı adı verilen büyük iltizamlar beylik makamındaki askerî zümre mensuplarına verilebilmekteydi ve askerlere kalan köy iltizamları da eski gelir düzeylerine yeniden ulaşmalarını sağlayabilecek bir potansiyel barındırmamaktaydı. Böylece, yüzyılın ortalarına gelindiğinde Mısır'da beylik rütbesi yeniden önem kazandı (Hathaway, 2009, 52).

Bunun sonucu, bu rütbeyi elinde tutan grupların güçlenmesi anlamına gelecek, fakat bu grup Fikârî ya da Kasımîler olmayacaktı³⁰⁷. 17. yüzyılın ortalarında Mısır'a Anadolu'nun Kaz Dağları bölgesinden gelerek yerleşen (Işın, 2016, 11) ve kendi hânelerini kuran *Kazdağlılar* adlı grup, önce yeniçeri ocağını ele geçirmiş (Crecelius, 1998, 74), sonra asker bölüklerinin tamamına egemen olmuş (Salzmann, 2018, 532), ardından henüz daha güçlerini asker ocaklarından aldığı sırada, diğer hiziplerin zayıflamasını fırsat bilerek hânelerindeki memlûkleri sancakbeyilik makamına yoğun bir biçimde yerleştirmişlerdi (Raymond, 2016, 45). Beyliğin Mısır askerî zümresi açısından en kârlı makam haline geldiği 18. yüzyıl ortalarında Kazdağlılar Mısır siyasetinin belirleyici siyasî gücü³⁰⁸ haline geldiler. Üstelik, sadece iltizamlara dayanmıyor, ticarî alanda da varlık gösteriyorlardı. Örneğin,

³⁰⁶ Aslında merkez idarenin eyaletteki siyasî ilişkilere etki biçimi açısından Mısır eyaletinin özgün bir durumda olmadığını da hatırlatmak gerekir. Örneğin, aynı dönemde Leventlerin etkili olduğu Tunus ve Cezayir'de de benzer bir süreç işlemekteydi (Kunt, 1988, 65).

³⁰⁷ 1730 yılında eyalette yaşanan yeni siyasî kargaşa neticesinde Kasımî ittifakı, 1736 yılında Devlet-i Aliyye valisi Bekir Paşa'nın beklenmeyen bir saldırısı sonucunda on kadar beyi ortadan kaldırması ile de Fikârî ittifakı kesin bir biçimde ortadan kalkmıştı (Crecelius, 1998, 72).

³⁰⁸ Bu gücü paylaştıkları bir de küçük ortakları vardı. *Celfiyye* adlı bu hâne, önceleri Kazdağlıların rakipleri ile müttefik olsa da, sonraları Kazdağlıların egemenliğini kabul ederek bunların müttefiki olmuştu (Hathaway, 2009, 59 - 60).

erken bir aşamada hac kabilelerindeki koruma görevini elde etmişler bu sayede 18. yüzyılın başlarından itibaren kahve ticaretinin yapıldığı Hicaz ve Kızıldeniz’de önemli bağlantılar kazanmışlardı (Hathaway, 2009, 85).

Beylik kurumunun güçlenmesi ve Kazdağlı hânesinin Mısır’a egemen olmasının yanı sıra, yine bu süreçte bir başka önemli gelişme daha yaşanmaktaydı. Doğu Gürcistan’ın memlûk kaynaklarını kullanan Safevîlerin 1722’de yıkılması ve Devlet-i Aliyye’nin bölgede Çarlık Rusya ile anlaşarak etkisini arttırmasının ardından, Gürcü kökenli memlûkler Bağdat ve Kahire gibi memâlik-i mahrûse kentlerine akmaya başlamıştı. Kazdağlı hânesi bir yandan Mısır’da siyasî konumunu pekiştirirken, bir yandan da elde ettiği kaynakların bir bölümü ile bunlardan satın almak suretiyle giderek Gürcü memlûklerinin çoğunlukta olduğu bir hâne halini almaya başlamıştı³⁰⁹ (Hathaway, 2009, 118 - 119).

Bu dönemde Kazdağlı hânesinin en üstünde bulunan, fiilen de Mısır’ı idare eden isim İbrahim k-Kethûda idi. Zülfikâr, Katamış ve Dimyatîler gibi, beylik pozisyonlarının bir bölümünü elinde tutan rakibi bazı hâneleri Mısır’dan çıkaran İbrahim, zenginliğe kapı aralayan bu görevlere hem kendisinin hem de Celfîyye hânesinden müttefiki Rıdvan kethûdanın asker alaylarındaki tâbîlerini yerleştirilmeye başladı (Hathaway, 2009, 113). Devlet-i Aliyye’nin Mısır’daki çıkarları ile uyumlu hareket ettiği, hac kervanları, merkeze asker yollanması ve irsaliyye ödemeleri gibi konularda İstanbul’un istediği biçimde davrandığı için Devlet-i Aliyye için de istenilir bir isimdi (Crecelius, 1998, 78).

Ancak, yüzyılın ikinci yarısında bu tablo büyük ölçüde Devlet-i Aliyye’nin hilafına değişmeye başladı. İbrahim ve Rıdvan’ın ölümünün ardından Mısır’ın siyasî anlamda en güçlü ismi, önceki dönemlerde gücü bu iki isimle paylaşmış olan Abdurrahman kethûda oldu. Abdurrahman, elindeki büyük mâlî ve ticarî zenginliği, Mısırlıların pek alışık olmadığı bir biçimde sadece mimarî eserler vücuda getirmekte kullanmayı planlamaktaydı. Bu doğrultuda, Bulutkapan Ali adlı bir beyi 1760 yılında şeyhü’l-beled³¹⁰ rütbesine getirerek siyasî liderliği kendisine teslim etti³¹¹ (Crecelius, 1998, 75).

Ali Bey, beylik pozisyonlarına, kadı dışındaki tüm idarî görevlere ve asker ocakları komutanlıklarına kendi memlûklerini yerleştirdi. Akdeniz kıyısındaki limanların ve Süveyş’in gümrük iltizamlarını yeniçerilerden kendi üzerine aldı. Böylelikle yeniçeri ocağının eyalet üzerindeki egemenliğini

³⁰⁹ Bahsedilen gelişme, Hathaway’ın (2009) de işaret ettiği gibi bu alandaki tarihyazımı açısından kafa karıştırıcı olmuştu. Pek çok yazar, bu Gürcü memlûklere bakarak, Memlûk Devleti ile bunlar arasında doğrusal bir ilişki kurmuş, beylik makamının Memlûk Devleti’nin bir kalıntısı olduğu sonucuna varmıştı (Hathaway, 2009, 200). Öte yandan, bu Gürcü memlûkler aileleri ve Gürcistan kralı ile ileride siyasî sonuçlar da doğurmaya aday olacak bir biçimde ilişkilerini sürdürmekte ve kendi dillerini de korumaktaydılar. Bu ilişkiyi konu alan bir çalışma için bkz: (Crecelius ve Djaparidze, 2002).

³¹⁰ Beyler arasından en güçlüsüne verilen (Raymond, 2016, 39) bu ünvanın anlamı ve içeriğinden ilerleyen başlıklarda bahsedilmektedir.

³¹¹ Ali Bey’in bu jسته yanıtı ise 1765 yılında Abdurrahman’ı Mekke’ye sürgüne yollamak olacaktı (Crecelius, 1998, 75). Bu elbette kişisel bir karar değil, yeniçeri ocağına vurulmuş bir darbe olarak okunmalıdır.

sağlayan maddî kaynağı ellerinden almış oldu ki bunun sonucunda Kazdağlı hânesi de beylerin önderliğinde bir hâne halini almış oluyordu (Raymond, 2016, 157). Ayrıca, gümrüklerin işletilmesi işini Mısır'da teamül halini alan şeklienden çıkarıp, yeniçerilerin müttefiki durumundaki Yahudi memurlardan alarak Suriye'den gelen Hristiyan göçmenlere verdi (Es-Seyyid Marsot, 2010, 50). Maddî kaynakların tek bir hâne elindeki bu konsolidasyonu, Ali Bey'i eyaletin merkezle kurduğu ilişkiyi yeniden düşünmeye sevk etmiş olmalıdır. Kendi adına para bastırması³¹² bunun önemli bir göstergesiydi. Bu fiilî serbestiye yaslanarak 1770 yılında, Avrupa - Hindistan ticaretini Mısır'a çekerek gümrük gelirlerini daha da arttırmak için Avrupalı tüccarlara, Devlet-i Aliyye'nin düzenlemelerinin geçerli olmadığını ve artık Kızıldeniz'de ticaret yapabileceklerini de söylemişti (Crecelius, 1998, 80).

Siyasî alanda ise, 1768'de Mısır'ın genelinde kendisine karşı duran aşiretlerin direncini askerî girişimlerinin sonucunda kırdı. Eyalet merkezindeki siyasî rakiplerinin çoğunu öldürttü (Es-Seyyid Marsot, 2010, 49). Aynı yıl, Devlet-i Aliyye'nin Çarlık Rusya ile savaşa girmesi, Ali Bey'in bağımsızlık için rahatça hareket edebilmesi sonucunu doğurdu. Artan mâlî kaynaklarını, irsaliyye ödemelerini İstanbul'a yollamayı katladı. Bu sırada zenginliğinin bir kısmını Avrupa'dan gelen askerî danışmanları ve uzmanları finanse etmekte kullanmış³¹³ ve elindeki birliklerin durumunu bir ölçüde iyileştirmişti. Önce, Çarlık ile anlaşarak Devlet-i Aliyye'ye karşı birlikte hareket etme sözü verdi. Diğer yandan harekete geçti ve Mısır'ın ötesine geçerek Cidde gümrüğünü ele geçirdi, buraya kendi memlûklerinden birini vali olarak atadı (Masters, 2017, 60) ve Mekke emirini azletti. Bu ilk saldırısı büyük oranda Kızıldeniz ticaretini kontrol altına alma girişiminin bir sonucuydu (Es-Seyyid Marsot, 2010, 50). 1770 yılında, müttefiki Filistinli Şeyh Dahirü'l-Ömer'in de desteğini alarak Biladü's-Şam'ın kuzey kısımlarına saldırıp, bir yıl sonra Dmaşk'ı ele geçirdi. Bu sırada Devlet-i Aliyye orduları Çarlık Rusya ile meşguldü ve donanması da 1770 yılında Çeşme'de yine Çarlık donanması tarafından yok edilmişti. Buna karşın, muhtemelen komutanı Muhammed beyin Devlet-i Aliyye tarafından ikna edilmesinin ardından, Ali Bey'in Dmaşk'a giren ordusu sadece sekiz gün sonra Mısır'a doğru harekete geçti ve bu kez kendisinin karşısına dikildi. Muhammed Bey, Ali Bey'i Mısır'ın idaresini hristiyanlara bırakmak ve Devlet-i Aliyye Çarlık karşısında cihad ederken ona ihanet etmekle suçlamaktaydı. Ali Bey Dahirü'l-Ömer'e sığındı fakat kısa süre sonra 1773'te iktidarını geri almak üzere Mısır'a saldırdığı sırada öldürüldü (Crecelius, 1998, 80 - 81).

Yerini Muhammed Bey'in aldığını ve şeyhü'l-beled makamına atandığını (Rivlin, 1961, 3) söylemek şaşırtıcı olmayacaktır. Muhammed Bey'in eyalet idaresine Devlet-i Aliyye lehindeki müdahalesi irsaliyye ödemeleri gibi bir dizi konuda Ali Bey El Kebir'in öncesine dönüş anlamı taşımışsa da,

³¹² Kuruş adını taşıyan bu gümüş para 15 gram ağırlığındaydı ve ömrü Ali Bey'in egemenliği ile sınırlı kalmıştı (Walz, 1983, 307).

³¹³ Örneğin 1772 yılında İtalya'da bulunan Piemonte'den top üretimi için 4-5 demir işçisini Mısır'a getirtmişti (Raymond, 2018, 253).

eyalet yeniden Kazdağlı hânesinin kontrolüne girmişti (Masters, 2017, 60). Ayrıca Avrupalı tüccarın hareket alanına ilişkin Ali Bey'in çizdiği yeni çerçeve Muhammed zamanında daha da ileri taşınmış, örneğin İngiltere'nin Doğu Hindistan Şirketi ile bir antlaşma imzalanmıştı (Crecelius, 1998, 82). Bu noktada, Ali Bey El Kebir'in başkaldırısını olanaklı kılan maddî temellerin sadece gücü sağlayan kaynakların başarılı bir konsolidasyonu ile sınırlı olmadığını, başka faktörlerin de bu konjonktürün oluşumunda yardımcı olduğunu belirtmek gerekir. 1730-1780 yılları arasında Mısır'da önceki döneme kıyasla gıda maddeleri bollamış ve parasal istikrar da büyük oranda sağlanmıştı (Faroqhi, 2011a, 190). Refahın artmasının yanı sıra veba salgınları da azalmıştı. Bu durum, mültezimlerin ciddi servetler biriktirmelerine yol açmıştı³¹⁴ (Crecelius, 1998, 76). Dolayısıyla, Ali Bey'in Devlet-i Aliyye karşısında başarısız oluşu, dayandığı maddî temelleri zayıflatıcı bir etki doğurmamış, sadece yüzyılın kalan bölümünde Mısır'da bu gücün üzerinde tek bir isim değil, bir grup bey birlikte yükselir olmuştur. Eyalet maliyesi büyük ölçüde bunların kontrolüne geçmiş, aşağıda ele alınacağı üzere buradan Mekke, Medine ve İstanbul'a yollanacak tutarlar gönderilmemeye başlanmıştı (Crecelius, 1998, 63) Durum giderek bunların istemedikleri valileri Mısır'a sokmadıkları veya valilere istedikleri zaman suikastler düzenledikleri bir hale evrildi (Rivlin, 1961, 3) ve valiler eyalette artan bir biçimde sembolik bir konumda kalmaya başladılar³¹⁵ (Es-Seyyid Marsot, 2010 43 - 44). Aynı dönemde yukarı Mısır ise büyük oranda buradaki Bedevi kabilelerinin idaresine geçti (Es-Seyyid Marsot, 2010, 42).

Muhammed Bey'in ölümünün ardından Kazdağlı hânesi ikiye ayrıldı: Muhammed Bey'in memlûklerinden oluşan El Muhammediyye ve saf dışı bırakılan Ali Bey'in memlûklerinden oluşan El Aliviyye grupları. İlk grubun önderleri İbrahim ve Murad beyler, ikinci grubunki ise İsmail Bey ve Hasan Bey El Ciddavî idi. Daha alt basamaklarda, beyler gelişmelere göre bu kamplar arasında zaman zaman yer değiştirebilmekteydiler (Crecelius, 1998, 83). Başlangıçta iktidarı doğal olarak El Muhammediyye ele geçirdi ve şeyhü'l-beled ve emirü'l-hac ünvanları bu grubun en üstündeki beylerce kullanıldı. İbrahim Bey şeyhü'l-beled, Murad Bey ise emirü'l-hac oldu. Fakat 1777 yılında El Aliviyye grubundan İsmail Bey ve müttetikleri el Muhammediyye grubuna yönelik bir saldırı başlatarak bunları Yukarı Mısır'a kaçmaya zorladı, böylelikle şeyhü'l-beledlik de İsmail Bey'e geçmiş oldu (Rivlin, 1961, 4). Ancak İsmail Bey 1778 yılında çevresindekilerin desteğini kaybettiğini görerek

³¹⁴ Bunu, 1760'lar civarında Mısır'daki iltizam fiyatlarındaki artıştan izlemek de olanaklıdır (Raymond, 2016, 73).

³¹⁵ Mısır'daki İngiltere görevlisinin aktarımları da valilerin eyaletteki siyasî gücü hakkında bir fikir edinmeye yardımcı olur. Bu görevli İngiltere'ye yolladığı mektubunda, Mısır paşalarının diğer eyaletlerin paşalarına benzemekle birlikte beylerce görevden uzaklaştırılabildiğini belirttikten sonra, böyle bir durumda beylerin sultana (hediyelerin de eşlik ettiği) özürlerini bildirdiklerini, sorumluluğu / hatayı paşanın üzerine bıraktıklarını ve tevazu ile yeni bir yönetici talep ettiklerini söyler. Ajanın aktarımına göre beylerin özürleri her zaman kabul edilir ve beyleri otoritesi altına alan değil, onların kontrolü altında bulunan yeni bir paşa atanırdı (TNA, WO 1/347, t.y., s. 22 (not: bu raporun sayfa numaraları yazışmaların toplandığı defterin (letter book) genel numaralarından ayrı tutulmuştur ve mezkur mektup da defterin 453. sayfasından başlayan yazışmanın içerisinde yer almaktadır). Ancak kuşkusuz, Mısır'a yollanan tüm valilerin aynı düzeyde etkisiz oldukları da iddia edilemez. Râgıb Paşa örneğin, hem irsaliyenin miktarının artırılması hem de Hicaz'a yollanan gılâl-i Haremeynin iyileştirilmesi amacıyla bir takım iktisadî iyileştirmeler yapmaya gayret etmişti. Örneğin, yıkılmış bulunan İskenderiye seddinin inşası bu tür bir faaliyetti. Ancak o da beylerin tertiplemediği bir suikastten kılıpayı kurtulduktan sonra nişancı rütbesi verilerek İstanbul'a çağırılmıştı (Aydiner, 2007, 404).

İstanbul'a kaçtı ve Mısır'da fiili iktidar yeniden İbrahim ve Murad beylerin eline geçti ve Mısır halkı için çok büyük zorluklara sahne olan yirmi yıllık dönem açılmış oldu. (1780 - 1800). İbrahim Bey Süveyş ve İskenderiye gümrüklerini ele geçirdi ve burada kendisinin belirleyerek tahsile yöneldiği alışılmışın çok üstündeki vergiler kısa zaman içinde ticaret üzerinde oldukça olumsuz etkiler doğurdu. Murad Bey ise Aşağı Mısır'daki sancakların zenginliğini ele geçirdi ve bunlara ek olarak tüm Mısır'ı içeren seferler düzenlemek suretiyle, zaten ağır bir vergi yükü altında ezilmekte olan çiftçilerden ilave vergiler talep etmeye başladı (Crecelius, 1998, 83).

Bu iki bey, 1785 yılında Devlet-i Aliyye'ye artık irsaliyye ödemesi yapmayacaklarını, ayrıca Haremeyn'e de erzak yollamaya da son verdiklerini açıkladılar (Rivlin, 1961, 4). Aslında bu ödemeleri bir süredir zaten ya hiç yapmamakta, ya da çok eksik bir biçimde sürdürmekteydiler. Ayrıca hac kafilesinin geçeceği rotadaki bedevî aşiretlerine de ödeme yapmadıkları için bu aşiretler hac kervanlarına saldırmakta, bazı yıllar hacı adayları Haremeyn'e varamamaktaydı. Benzer biçimde Avrupalı ya da müslüman tüccarlar da bedevî saldırılarına çok daha sık maruz kalmaya başlamışlardı (Crecelius, 1998, 83). 1786'da Murad Bey'in emrindeki görevliler işi İskenderiye'deki Avrupalılardan büyük meblağlar istemeye kadar vardırırmış, buradaki konsolosların ödeme yapmayacaklarını belirtmesi üzerine kentteki (Ruslara ait olanlar hariç) Ortodoks ve Katolik kiliselerini yıkmaya başlamışlardı (Reimer, 1994, 137). Beylerin bu çıkışı, aslında bir meydan okumaydı. Zira bir süredir doğdukları topraklardan, yani Gürcistan'dan kendilerini ziyarete gelmiş görüntüsü veren, ancak aslında Rus Çarlığı'nın bir ajanı olan Kaşkaşihvili adlı bir görevli, Gürcistan Kralı Erekle ve Rus Çarı ile Mısır'daki tüm Gürcü beyleri arasında bir ittifak kurulmasına çalışıyordu. İbrahim ve Murad beyler Rusya'nın kendilerini korumasını talep etmiş, Çariçe 2. Katherina'ya bağlılıklarını bildirmeleri durumunda Rus donanmasının Mısır'ı Devlet-i Aliyye'den koruyup koruyamayacağını sormuşlardı (Crecelius ve Djaparidze, 2002, 330). Uzunca bir süredir yereldeki özerklik eğilimlerine ses çıkarmayan Devlet-i Aliyye açısından bu durum bardağı taşıran damla oldu ve İstanbul harekete geçti (Raymond, 2018, 30). 1786'da Hasan Paşa komutasındaki, sayıları 25.000'e ulaşan (Reimer, 1994, 137) Devlet-i Aliyye birlikleri İskenderiye'ye çıktı ve bu iki beyin kuvvetlerini yenilgiye uğratarak Kahire'ye girdi. Fakat Devlet-i Aliyye ordusunun güneye kaçan beylerin peşi sıra ilerleyişini, Çarlık Rusya ile savaşmak üzere geri çağırılması durdurdu ve Hasan Paşa komutasındaki ordu İstanbul'a döndü (Rivlin, 1961, 4).

Hasan Paşa'nın yerine bıraktığı İsmail Bey'in idaresi altında İbrahim ve Murad beyler iktidardan uzaklaştırılabilmişler, fakat Mısır'ın refahında çok bir değişiklik olmamıştı. 1786 ve 1790 yılları, beylerin haksız uygulamalarına karşı ayaklanmalara sahne oldu (Raymond, 2018, 198). Ardından 1791 yılında büyük bir veba salgını meydana geldi ve İsmail bey ve memlûkleri bu salgında yaşamını yitirdi. İbrahim ve Murad beyler bunun ardından Kahire'ye saldırıp idareyi yeniden ele geçirdiler (Crecelius, 1998, 86).

1798'e kadar devam eden bu yedi yıllık dönem olağanüstü yüksek vergiler, halka yönelik acımasız uygulamalar ve ticarete zayıflamaya sahne oldu (Rivlin, 1961, 4). Beylerin sürekli artan kaynak talebi, bu dönemde zanaatkârlar ve çiftçilerin refahının önemli derecede azalttı (Faroqhi, 2011a, 190). Üstelik, önceki başlıklarda belirtildiği üzere bu yıllarda Nil nehrinin taşkınları çoğu kez oldukça düşük seviyelerde gerçekleşmişti. Artan baskılar sonucunda çiftçiler topraklarını terk etmeye başladılar (Hathaway, 2016, 223). Reşid ve Dimyat kentlerinin nüfusu yarı yarıya azaldı (Crecelius, 1998, 86). Paranın bu dönemde %40 oranında değer yitirmesi (Walz, 1978, 62), bu tabloyu daha da ağırlaştırmaktaydı. Bu kötü dönem, 1798 yılında daha da kötü bir gelişme ile noktalanacak, Mısır eyaleti Fransa tarafından işgal edilecekti.

2.2.1.2. Mısır Kanunnamesi

Genel olarak bakıldığında, Devlet-i Aliyye'nin Arapça konuşulan dünyaya egemen olması, bu imparatorluğun gelişimi açısından önemli bir dönüm noktasıydı. Biladü's-Şam, Mısır ve Arap yarımadasının önemli bir bölümünün ele geçirilmesini Irak ve Kuzey Afrika'nın alınması izlemiş, imparatorluk önceki sınırlarının çok daha ötesinde bir büyüklüğe kavuşmuştu. Mezkur fütuhât, bu coğrafyaların kent ve kırlarından kaynaklanan toplumsal artığa Âl-i Osman'ın başvurabilmesi sonucunu doğurmuş ve Devlet-i Aliyye'nin gücünü bu anlamda arttırmıştı. Elbette, bu yeni toprakların tamamı Devlet-i Aliyye için eşit bir öneme sahip değildi. Örneğin Mısır, muazzam bir mâlî potansiyele sahipti. Ancak devlet, bir başka Güneybatı Asya devleti olan Safevîler'in hemen dibindeki Basra Eyaleti'nden Mısır gibi bir vergi geliri beklememekteydi. Zira buranın savunma giderleri oldukça yüksekti ve zaman zaman buraya ilave harcama yapmak dahi gerekebiliyordu (İnalçık, 2000, 417). Benzer biçimde Yemen de sürekli açık veren bir eyaletti (Es-Seyyid Mahmud, 2000, 453). Elde edilen kentler, hem ticaret hem zanaat faaliyetleri açısından zengin ve büyük kentlerdi. Hatta, memâlik-i mahrûsenin İstanbul'dan sonra en büyük kentleri Arap kentleriydi. 17. yüzyılda Kahire'nin nüfusu 300.000, Halep'inki ise 100.000 kadardı. Fakat Tunus ve Şam gibi kentler bunlara göre daha küçük boyuttaydılar. Şam'ın önemi en çok haccın başlangıç noktalarından birisi olmasındaydı. Bağdat, ticaretin Kızıldeniz'e kayması ile önemini bir ölçüde yitirmişti, ancak o da İran'a karşı önemli bir mevzi durumundaydı. Kuzey Afrika kentlerinden Cezayir'in de, İspanyollara karşı benzer bir konumda olduğunu söylemek gerekir (Hourani, 2005, 282 - 283).

Benzer bir biçimde Devlet-i Aliyye'nin buralara müdahale biçimleri de belirli nüanslar taşırdı. Biladü's-Şam'ın kuzeyi, imparatorluk merkezine daha yakındı ve burada Âl-i Osman egemenliğinin etkisi, örneğin Mısır'a göre daha büyüktü ve bu coğrafya İstanbulca Şam, Halep ve Trablus eyaletlerine bölünerek idare edilmiş, 17. Yüzyılda bunlara Sayda eyaleti eklenmişti (Durî, 1991, 165). Kuzey Afrika'daki Devlet-i Aliyye egemenliği ise buna kıyasla daha zayıftı ve yerel unsurlarla kurulan ittifaklara daha fazla dayanmaktaydı. Cezayir ve Tunus'ta sırasıyla dayı ve bey ünvanını almış olan idareciler, merkezden atanan valiler olmanın ötesinde, yörenin kabul görmüş egemenleriydiler. Bu

görevlere kimlerin geleceği ilgili coğrafyada belirlenir, fakat bunlar padişah'tan berat alır ve paşa ilan edilirlerdi (Raymond, 2018, 35).

Önceki başlıkta sunulan izahat, Mısır'ın bu iki modelin arasında bir noktada olduğu izlenimini verir. Mısır eyaletinde Devlet-i Aliyye'nin verili bir andaki görünüşünü, buraya kadar olan kısımda ele alındığı şekliyle askerî zümrenin o andaki güç ilişkilerinin belirlediğine kuşku yoktur. Fakat bir yanıyla da bu ilişkiler güçlü olanın kendi kurallarını diğerlerine arzu ettiği biçimde kabul ettirebildiği bir boşlukta ceryan etmemekteydi. Siyasî gücü zaman içerisinde ne kadar zayıflarsa zayıflasın valinin temsil ettiği Âl-i Osman egemenliğince çizilmiş olan çerçeve, 1798 yılında eyalet Fransa tarafından işgal edilene dek belirleyiciliğini korudu. İşgal sonrasında Mehmet Ali Paşa'nın sınırlarını devamlı olarak zorlayacağı nizam da, aslında bu nizamdı.

Yukarıda vezir-i âzâm İbrahim Paşa'nın Hain Ahmed Paşa isyanını bastırmak üzere Mısır'a geldiği dönemde yanındaki Devlet-i Aliyye bürokratları ile birlikte bir kanunname hazırladığından bahsedildiği hatırlanacaktır. Her eyalette olduğu gibi (Raymond, 1991, 420) Mısır'daki Devlet-i Aliyye'nin düzenleyen hukukî metin bu kanunname olmuştur. Mezkur kanunnamenin içeriğinin şekillenmesinde Memlûk Devleti sultanlarından Kayıtbay'ın kanunları ve Memlûk Devleti'ne ait diğer yerleşik uygulamalar, onun dönemine ait olmamakla beraber önceden beri Mısır'da uygulanan diğer bazı kanunlar, Mısır'ın Devlet-i Aliyye yönetimine geçmesinin ardından İstanbul'a yollanmış olan arz ve şikayetler ve elbette İbrahim Paşa'nın Mısır'da kaldığı süre zarfında yapmış olduğu gözlemler önemli rol oynamıştı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 88).

Kanunname metni³¹⁶, giriş kısmında uzun süredir Mısır'da uygulanan idarî yapıyı özetledikten (Winter, 2006, 515) sonra, beylerbeyilerin görevleri ve meclisin toplanması gibi idari konulardan, düğünlerde gelinlerin dans ettirilmesinin yasaklanması veya ölülerin zaman geçirilmeden gömülmesi gibi sosyal konulara değin çok geniş bir yelpazede düzenlemeler içermekteydi. Ancak bu çalışmada ele alınan konular açısından en önemlisi, bu düzenlemenin Mısır'da Devlet-i Aliyye'nin ilk salyaneli eyaletinin idaresini sistematize ediyor oluşuydu. Zira, Mısır'ın Devlet-i Aliyye egemenliğine geçişinden kanunnamenin hazırlandığı süreye dek bu sistem Mısır'da tam anlamıyla uygulanamamıştı (Tok, 2002, 12). Eyalet maliyesin ele alındığı başlıkta da izah edileceği üzere, yapılan düzenlemelerle tüm Mısır arazisi mirî statüye alınmış, beylerbeyilerin, tüm toprakların iltizam gelirlerinden sancakbeyiler ve kâşifler ile diğer askerî zümrenin maaşlarını ödemesi, kalan tutarı merkeze yollaması kuralı getirilmişti.

³¹⁶ Kanunnamenin bu çalışmada kullanılan versiyonu, Ömer Lütfi Barkan'ın 16. ve 17. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları başlıklı çalışmasının ilk cildinde yer alan, kendisinin Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi Kitapları, numara 1827'den edindiği nüshadır: (Barkan, 1943, 355-387).

2.2.1.3. Vali

İdarî açıdan bakıldığında, askerî zümrenin en üstünde bir sultanın değil, bir valinin (beylerbeyinin) bulunması, Mısır açısından Abbasî dönemine dönüş anlamı taşımaktaydı³¹⁷. Bu valiler, Devlet-i Aliyye'nin Budin, Şam, Bağdat, Habeş, Lahsa ve Yemen valileri gibi vezirlik ünvanına sahiplerdi (İpşirli, 1999, 231) ve atanmadan önce bu ünvana sahip olmasalar bile, bu rütbeye yükseltilerek Mısır'a yollanırlardı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 104). Ayrıca Mısır valiliği, bu rütbeye yükselmiş bir Devlet-i Aliyye askerî zümresi mensubu için ayrı bir öneme sahipti. Zira bu eyalete (daha seyrek olarak da Suriye'ye) vali olarak atananlar, bu görevden sonra sadr-ı âzamlığa yükselme olanağı bulurlardı (Raymond, 2018, 25).

Selahaddîn bin Eyyûb tarafından yapımına başlandıktan sonra oğlu El-Melikü'l-Âdîl döneminde tamamlanan Kahire kalesinde ikâmet eden (Şeşen, 1995, 25) ve zorunlu haller dışında burayı nadiren terk eden (Tok, 2002, 29) valiler, Mısır yerelinde çoğunlukla *paşa* olarak anılırlardı. Sadece, ilk beylerbeyi olan Hayır Bey'in *melikü'l-ümerâ* ünvanını kullandığı görülür (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 102). Devlet açısından bakıldığında, İstanbul'dan beylerbeyine hitaben yollanan pek çok yazışmada bunların rütbelerine işaret edilerek *vezirim* ifadesinin padişahça sıklıkla kullanıldığı, ayrıca bilhassa mâlî konularla ilgili yazışmalarda Farsça kökenli *mirmirân* ifadesinin de tercih edildiği (Winter, 1998, 7) görülür.

Mısır Kanunnamesi'nde eyaletin beylerbeyisi ile ilgili düzenlemeler *Ahval-i Emîrî'l-Ümerâ* (Beylerbeyinin durumları) başlığı altında sıralanmıştı. Buna göre, Mısır beylerbeyileri, kalede daha önceden de oturmakta olan yerde oturacaklar, haftanın dört günü eyalet divanını toplayacaklar, şer'i bir özürleri yoksa, bundan imtina etmeyeceklerdi (Barkan, 1943, 378). Uygulamada, özellikle Haremeyn, Kuzey Afrika, Habeş ve Kızıldeniz bölgeleriyle ilgili konularda Mısır beylerbeyilerinin önemli rolleri oldu (İpşirli, 1999, 231). Mısır'ın da parçası olduğu Kızıldeniz-Akdeniz ticaretinin Devlet-i Aliyye'nin istediği şekilde sürmesi de beylerbeyinin sorumluluğundaydı. İçeride, elbette tüm askerî zümre mensuplarının hiyerarşik olarak en üstündeydi ve askerlerin de komutanıydı (Tok, 2002, 32). Diğer tüm beylerbeyiler gibi, Mısır beylerbeyinin de defterdar ve kadı haricindeki tüm görevlileri görevden alma yetkisi vardı. Kadı ve defterdarın yaptığı tayin ve aziller de onun onayından geçmek zorundaydı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 111 ve 113). Bunun dışında kanunname Mısır'da valiye adaletin sağlanmasından vergilerle ilgili konulara dek pek çok konuda, icracı olarak olmasa da, yapılan icraatın denetleyicisi olarak görevler vermişti. Hatta halkın sokakları temiz tutması için uyarılması, bu doğrultuda çarşı ve sokaklarda duyurular yapılması (Barkan, 1943, 382 - 383) bile kanunnamede beylerbeyine ait başlığın altında sıralanan görevlerdendi. Kanunnamede de uygulamada da, beylerbeyilerinden en çok maliye ile ilgili konularda dikkatli olmaları istenirdi. Eyaletin maliyesi

³¹⁷ 1. Selim, Mısır'ı ele geçiren ordusu ile bölgeye gelmiş ve bir süre burada kalmıştı. Sonrasında, 350 yıl boyunca başka bir Devlet-i Aliyye padişahı buraya uğramadı (Hathaway, 2016, 52).

doğrudan ve sadece onların sorumluluğunda olmasa da, eyaletin gelir fazlasının İstanbul'a nakli konusunda da beylerbeyilerin önemli görevleri vardı. Bu anlamda beylerbeyinin en geniş anlamıyla eyaletteki işleyişinin temini ile görevli olduğu, ancak mirî gelirlerin tahsil ve muhasebesiyle ve irsalîyelerin İstanbul'a nakliyle özel olarak ilgilenmesinin istendiği söylenebilir. Ayrıca, kanunnamede yer alan görevlerinin dışında, valilerin Mısır'a tayin edildiklerini bildiren beratlarında kendilerinden yerine getirmeleri istenen bazı öncelikli görevler sıralanır (Tok, 2002, 32), görevini sürdürmekte olan valilere İstanbul'dan belirli başkaca görevler içeren emirler de gelir, ayrıca bazı konularda zaman zaman eyaletteki durumu bildirir raporlar hazırlayarak İstanbul'a yollaması da talep edilirdi (Es-Seyyid Mahmud, 112-113). Bu görevleri yerine getirmesi karşılığında kendisine Mısır eyaletinin gelirlerinden (16. Yüzyıl için) 20 milyon akçe ödeme yapılırdı (Winter, 1998, 10).

Öte yandan, Mısır Eyaleti'nin mâlî kaynaklarının zenginliği, buraya atanan paşaların konjonktür müsait olduğunda bu zenginliği konsolide etme yetenekleri ile birleşince, Hain Ahmed Paşa örneğinde görüldüğü üzere valilerin bağımsızlık fikrine kapılması sonucunu da doğurabilmekteydi. Mutlaka bir bağımsızlık fikri içermese de, Devlet-i Aliyye açısından valilerin bu denli güçlenmeleri istenilir bir durum değildi. Biraz da bu yüzden beylerbeyilerin Mısır'daki görev süreleri bir yıl kadar öngörülür, ardından iki ya da üç yıla uzatılırdı (Winter, 1998, 7-8). Benzer şekilde, İstanbul zaman zaman valilere karşı beyleri, beylere karşı da asker gruplarını, özellikle de yeniçerileri destekleme yoluna gitti (Işın, 2016, 8). Bu önlemler sayesinde, Mısır'da beylerbeyilik makamı belirli ailelerin elinde babadan oğula geçer bir hal almadı. Oysa 17. yüzyılın ortalarından itibaren Arap eyaletlerinde köklü aileler bu makamı ırsî olarak ele geçirmiş durumdaydılar. Azmzâdeler Şam'da, Celilzâdeler Musul'da, Karamanlılar Trablusgarb'ta, Hüseyinîler Tunus'ta, bu şekilde uzun süreler yönetimde kaldılar (İpşirli, 1999, 224).

19. yüzyıla yaklaşıldığında Mısır'da paşaların etkilerinin giderek marjinal bir hal aldığından ve eyaletin büyük oranda bey rütbesini elinde tutanların kontrolüne geçtiğinden yukarıda bahsedilmişti. Bunu bölgeden geçen gezginlerin aktarımlarında da izlemek olanaklıdır. Copper (1785), paşanın gücü elinde bulunduran bey (*şeyhü'l-beled*) kadar etkili olmasının koşulu olarak beyleri ustaca birbirlerine karşı kullanabilir olmasını gösterir. Copper'a göre bu politika açığa çıktığı durumda paşa ülkeyi terk etmeye zorlanacaktır (Copper, 1785, 33). Nitekim, henüz 16. yüzyılın sonlarından itibaren beyler ve asker ocakları komutanları, istemedikleri paşaları azlettirmekte başarılı olmaktaydılar (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 125). Bunun için beylerin divandan bir karar çıkarması ve paşaya bildirmesi yeterliydi. Copper, bu durumda paşanın genelde itiraz etmeyip, hemen Bulak'a çekildiğini ve ardından gemi ile Kıbrıs'a geçerek İstanbul'dan gelecek haberleri beklemeye koyulduğunu aktarmaktaysa da (Copper, 1785, 34), özellikle azledilen paşaların çoğu açısından durum böyle olmamıştı. Bunların, yeni paşa Mısır'a ulaşip göreve başlaması ve üzerinde hakkı olmayan bir miktarda mirî mal olup

olmadığının tetkiki için kaleden inerek uygun bir yerde bir süre beklemeleri gerekirdi³¹⁸ (Tok, 2002, 44).

2.2.1.4. Kaımmakam, Kethüda ve Kapı Kethüdası

Valilerin İstanbul’da mukim temsilcileri olur, *kapı kethüdası* veya *Dergâh-ı Âlî kethüdası* adını alan bu görevli valinin imparatorluk divânındaki işlerini yürütür, verdiği sair görevleri yerine getirirdi (Tok, 2002, 40) Mezkur görevlilerin süreleri, efendilerinin görev süresine bağlıydı. Onlarla birlikte atanır ve görevleri sona ererdi (Raymond, 1991, 423).

Devlet-i Aliyye’nin farklı eyaletlerinde de uygulanageldiği üzere (Hathaway, 2009, 54), valinin azli veya başka nedenlerle eyalette bir süre bulunmayacak olması durumlarında yerine bir *kaimmakam* (kaymakam) vekalet ederdi. Normal şartlar altında eski vali, yenisi Mısır’a ulaşip görevinin başına geçene dek görevini sürdürürdü (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 128). Diğer bir uygulamada, özellikle beylerbeyinin daha önemli bir göreve atanarak acilen eyaleti terki durumunda, yeni vali olarak atanan askerî zümre mensuplarının mütesellim adlı görevlileri kendilerinden önce Mısır’a gelir, kaimmakamlık görevini yeni valinin önceden belirlediği bir isme verirlerdi (Raymond, 2018, 26). 16. Yüzyıldaki uygulamada bu isim kadı veya bir bey olurdu (Holt, 1966, 78). 19. yüzyıla yaklaşılrken, paşalar beylerin operasyonları ile görevden alınmaya başlandığında, güçlü beyler paşanın görevden alınmasını takiben kaimmakamlık görevini de kendi uhdelelerinde tutmaya başladılar (Crecelius, 1998, 61).

Öte yandan, valilerin eyalet idaresinde dair görevlerinde kendilerine birinci dereceden yardımcı olan isim, *kethüda* adı verilen görevliydi. Bazen kâhya olarak da anılan bu görevliler, divan toplantılarına beylerbeyinin yerine vekalet edecek kadar önemli yetkilere sahiptiler. Ayrıca kaimmakamlık görevi de bazı durumlarda önceki valinin kethüdasına verilirdi. Ancak valilik makamının önem yitirmesine koşut olarak kethüdanın eyalet idaresindeki nüfuzu da giderek azalmıştı (Tok, 2002, 39).

2.2.1.5. Divan

Eyalet idaresinin önemli bir kurumu, eyalet dîvanı idi. Bu dîvan, tüm diğer Devlet-i Aliyye eyaletlerindeki benzerleri gibi Dîvan-ı Hûmayun’un bir benzeri olarak tasarlanmıştı ve eyaletle ilgili idarî, mâlî ve askerî konular burada görüşülür ve karara bağlanırdı. Devlet-i Aliyye ve Memlûk Devleti benzer bir devlet yapısını İslam Devleti geleneğinden miras aldıklarından, Mısır’ın eyalet

³¹⁸ Pek çok örnekte yeni gelen valilerce çıkarılan muhasebe, sâbık valileri borçlu çıkarmıştır. Görevleri bitip İstanbul’a dönmeyi bekleyen Bayram Paşa (1626 - 1628), Nakkaş Mustafa Paşa (1640 - 1642), Eyüb Paşa (1644 - 1646) bu durumla karşılaşan valilerdendi (Tok, 2002, 181-198). Fakat bazı paşaların bu tür bir “hesaplaşmadan” kaçmayı başardıklarını belirtmek gerekir. Örneğin 1622 - 1623 yıllarında valilik yapan İbrahim Paşa, kendisinden üzerinde kalan hazine malı talep edilse de ödemeyi reddetmiş, arkasından top atışı yapılsa da durmayarak İstanbul’a ilerlemişti (Tok, 2002, 181).

dîvanı doğal olarak bir yanıyla da Memlûk Devleti merkezî dîvanına benzerdi. Mâlî işlere bakan bir defterdâr, adlî işlere bakan ve valinin uygulamalarını bu açıdan denetleyen bir kadı, asker ocaklarını temsilen yeniçeri ağası ve hac kervanlarının komutanı *emirü'l-hac* veya irsaliyenin nakline refakat eden *hazine emiri* gibi görevliler dîvanın mensuplarıydı (Raymond, 2016, 24). Eyalette timar sistemi uygulanmadığı için dîvan mensupları arasında da timar ve zeamet defterdârı veya defter emini gibi görevlilere rastlanmazdı (Kahraman, 2011, 148). Muvazzaf ve mütekaid beylerin de yer aldığı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 112) dîvanda en yetkili görevli defterdârdı. Bunu, *çavuşlar kethüdası* adlı görevli takip ederdi. Evliya Çelebi'ye göre çavuşlar kethüdası, defterdar tarafından “padişahın gelirlerinin bakisinin tahsilinden” sorumlu kılınan (Kahraman, 2011, 146) bir rütbeydi. Diğer eyaletlerdeki örneklerden bilindiği kadarıyla bu görevli, bir yandan eyalette farklı hizmetlerde görevlendirilen çavuşların özlük işleri ile ilgilenirken, diğer yandan da divan toplantılarından önce tüm çavuşlarla beraber dîvana varır ve diğer dîvan üyelerine teşrifatçılık yapardı (Koç, 2002, 414). Çavuşlar kethüdasını, *küşufiyyelerin* gelirlerinden sorumlu *müteferrikabaşı*, dava dilekçelerini paşaya sunan ve davalarda tercümanlık yapan *tercümanbaşı*³¹⁹, yeniçeri ve azablar adlı asker ocaklarının *başçavuşları*, maliye teşkilâtında görevli *rûznameci*, dîvan kalemlerinin³²⁰ *kâtipleri*, askerlerin maaşları ve işe giriş çıkışları ile ilgilenen *mukabeleci efendi*, dîvanın tüm yazışmalarını gerçekleştiren *dîvan efendisi* ve *yedi bölük kâtipleri* izlerdi (Kahraman, 2011, 147).

Pococke (1743), dîvan toplantılarının da paşanın ikametgahı olan kalede yapıldığını (Pococke, 1743, 32) belirtir. Fakat, Pococke'un aktarımı 18. yüzyılın ilk yarısındaki gözlemlerine dayanır. Nitekim aynı yüzyılın ikinci yarısında gücü eline geçiren beyin sarayı dîvan toplantılarına da ev sahipliği yapmaya başlamıştır³²¹ (Crecelius, 1998, 61). Kanunname-i Mısır, dîvanın haftada dört kez toplanması gereğini düzenlemişti (Winter, 2006, 516). Bu durum eyaletin önemine koşut olarak istişarî mekanizmanın çok daha sık kullanılması ihtiyacını yansıtır. Zira Memlûk Devleti'nin veya Eyyûbîlerin merkezî dîvanları bile haftada iki gün olarak (Uzunçarşılı, 1970, 374) belirlenmişti ve ayrıca, memâlik-i mahrusedeki diğer eyalet dîvanlarının toplanma sıklığı valilerin inisiyatifine bırakılmıştı. Öte yandan, eyalet dîvanının yanı sıra bir de *küçük dîvan* adı verilen toplantılar her gün

³¹⁹ Bu görevli, Balkanlar ve Arap coğrafyasındaki eyalet divanlarına hastı ve halkın şikayetlerinin kendileri ile aynı dili konuşmayan yöneticilerce anlaşılabilmesi için hazır bulunurdu (İpşirli, 1999, 226).

³²⁰ Evliya Çelebi'nin aktarımlarına göre eyalet dîvanında, diğer eyaletlerde ve Dîvan-ı Hûmayun'da olduğu gibi çok sayıda dîvan kalemi mevcuttu: İki adet olmak üzere *piyadeler (mukabele) kalemi*, *keşide kalemi*, *emekliler (mütekaidin) kalemi*, *Çerkesler kalemi*, *sipahi kalemi*, *yetimler kalemi*, *hadımlar kalemi*, *cevalî kalemi*, *eminler kalemi*, *mültezimler kalemi*, *deşişe kalemi*, *Hazine-i Âmire kalemi*, *Mekke ve Medine sursesi kalemi*, *sâdât-ı kiram kalemi*, *Hazret-i Yusuf Kalemi (cerayehoran)*, *müteferrikalar kalemi*, *çavuşlar kalemi*, *gönüllüler kalemi*, *tüfenkçiler kalemi*, *bahreyn kalemi*, *Süveyş piyade cemaati kalemi* ve sonradan piyade kalemine nakledilen *topçular*, *arabacılar*, *fişençiler ve cebeciler kalemi* ve *hurda emini kalemi*, *büyük rûznameçe kalemi*, *şarkıyye ve garbiyye mukâta'acısı kalemi*, *îrâd-ı gılâl mukâta'acısı ve masraf-ı gılâl kalemi*, *küçük deşişe kalemi*, *Muhammedî kalemi*, *Muradiyye Kalemi*, *Hasekiyye Kalemi* ve *Enderun-u Hassa mahlulü kalemi* (Kahraman, 2011, 148).

³²¹ Eyalet dîvanı kayıtlarının, yanlışlıkla eyaletteki şeriiye sicilleri arasına karışmışken sonradan ortaya çıkan 16. yüzyıl ortasına ait az sayıda belge bir tarafa bırakıldığında, günümüze ulaşan önemli bir bölümü de yine bu döneme aittir (Hanna, 2012, 212).

yapılır³²² (Raymond, 2018, 26), önem bakımından daha alt seviyede olan mevzular ise eyalet kadısı ya da defterdarının kendi dîvanına aktarılırdı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 112).

2.2.1.6. Beyler

Hatırlanacak olursa, Devlet-i Aliyye'nin eyalet yapılanmasında eyaletler sancaklara bölünmekte ve bunların başında sancakbeyi veya mîr-i livâ adını alan idareciler konulmaktaydı. Fakat Mısır eyaleti söz konusu olduğunda sancakbeyiliğin memâlik-i mahrûsenin kalanından farklı bir anlama sahip olduğunu zikretmek gerekir. Her ne kadar eyaletteki idarî yapılanmanın ilk halinde klasik anlamda sancakbeyilerin varlığı öngörülmüşse de, henüz dört aylık bir uygulamayı takiben bundan vazgeçilmiş (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 17), yerine, bunların coğrafi anlamda sancak adı verilen birimlerle bağlantıları ortadan kaldırılarak *muhafaza sancakbeyi* adı verilen bir rütbe ihdas edilmişti. Bu başlığın girişindeki siyasî tarih anlatısında sıklıkla *bey* olarak zikredilen ünvan, işte bu ünvandı³²³. Bahse konu olan beylerin askerî zümre içindeki konumları, diğer eyaletlerdeki sancakbeyiler ile aynıydı, ancak bir takım farklı görevleri bulunmaktaydı: beylerbeyi yardımcılığı, defterdarlık, emirü'l-haclık, iskele ve limanlarda kaptanlık görevi, bazı kırsal bölgelerde verilen görevler, serdarlık (Bedevilere karşı savaşan birliklere önderlik etme ya da Avrupa veya İran cephelerinde Mısır birliklerine önderlik etme) veya irsaliyyeyi İstanbul'a taşıyan alaya komutanlık (*emirü'l-hazine*) vb (Winter, 1998, 10). Bunlar arasından kırsal bölgelerdeki görevlerin en önemlisi bir takım önemli ve zengin vergi kaynağına sahip yerlerin idaresinin beyler tarafından dönüşümlü olarak *hâkim* ünvanı ile idaresiydi (Shaw, 1962, 61). Örneğin, Yukarı Mısır'da yer alan ve büyük bir idarî birim olarak tasarlanan Circe'nin idaresi 16. yüzyılın sonlarından itibaren bey rütbesinden olanlara verilmeye başlanmış ve bunlara *hâkimü'l-sa'id* adı verilmişti (Holt, 1966, 78). Pococke'a göre Circe'deki bey, eyalet dîvanında yıllık olarak atanır, ancak genelde üç yıl kadar bir süre boyunca bu görev aynı kişiye verilirdi (Pococke, 1743, 164). Ayrıca liman kentlerindeki kaptanlık görevi de aslında bu rütbenin coğrafi bir karşılığının olması durumuna bir örnekti. Bu bağlamda, İskenderiye, Reşid, Dimyat ve Süveyş liman kentlerinin idaresi beylerin elindeydi³²⁴ (Reimer, 1994, 134) ve bunların Mısır beylerbeyinden bazı idarî konular dışında

³²² Evliya Çelebi, haftada beş gün dîvan toplandığını yazmışsa da (Kahraman, 2011, 143), bunun küçük dîvan olması muhtemeldir.

³²³ Hathaway, bu beylik rütbesini *mültezimlere verilen bir beylik görevi* olarak tanımlayarak, eski memlûkler ve Devlet-i Aliyye tarafından bölgeye getirilmiş unsurların bu sistem içerisinde bir araya getirildiğini savunur (Hathaway, 2009, 8).

³²⁴ Bunlar ümera-i derya adını alırlardı (Shaw, 1962i 138). Pococke'un anlatımına göre Süveyş limanının idarecisi olan bey, *kaptan* ya da *amiral* ünvanını kullanırdı. Daha çok denizcilikle ilgili konularla ilgilenir, kentin idaresi ile ise yanındaki kaimmakam (bu kez beylerbeyisinin değil, beyin kaimmakamı) ilgilenirdi. Kaimmakam sürekli kentte bulunurken, Kaptan sadece gemilerin geldiği zamanlarda kente gelirdi (Pococke, 1743, 133). Reimer ise, İskenderiye örneğinde beyin vekili olarak kadı, gümrük emini, gümrük gelirlerini kontrol eden ağa el-havale, muhtesib ve kale dizdarından (komutanı) beşli bir dîvanı işaret eder (Reimer, 1994, 135).

belli bir özerkliği bulunur, bir yandan da Kaptan-ı Derya'ya bağlı olurlar ve onun emri ile sefere çıkmaları istenebilirdi³²⁵ (Tok, 2002, 62 ve 64).

Önceleri bunların sayısının 12'yi geçmemesi öngörülse de 1596-97 yılı bütçesinden anlaşıldığı kadarıyla henüz bu dönemde sayıları 41'i bulmuştu³²⁶ (Winter, 1998, 10 - 11). Bunlar, timar sahibi olmayıp, hizmetleri karşılığında 2 milyon akçe ve bazen de üzerinde (Winter, 1998, 10) bir maaş alırlardı. Ayrıca, beyler arasında eyalet idaresine yararlılık gösterenlere normalden daha yüksek bir ödeme yapılması söz konusu olabilirdi. Bu durumda Mısır valisi İstanbul'a bir yazıyla durumu aktarır ve terfi kararı (eğer bu yönde karar verilirse) orada verilirdi (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 144). Bu sistem, iltizamın yaygınlaştığı 17. yüzyıla kadar sürdü. Daha sonraysa tüm beyler hizmetleri karşılığında iltizam (vilayet düzeyinde) edindiler (Raymond, 2016, 28). Bu iltizamlar zamanla özel mülk haline gelmeye başladı³²⁷. 18. yüzyılda ise artık beyler kendi istek ve ihtiyaçları doğrultusunda vergi tarh edebilir hale geleceklerdi³²⁸ (Shaw, 1962, 138).

Kahve ticaretinin zayıfladığı dönemde vilayet düzeyindeki iltizamlar üzerindeki haklarının beyleri ne şekilde Mısır eyaletinin egemen zümresi haline getirdiğinden önceki başlıklarda bahsedilmişti. Bunların siyasî olarak güçlenmelerini ve iktidara ortak olmalarını kolaylaştıran ise aslında hepsinin belirli bir toprak parçasına bağlı olmamalarından dolayı Kahire'de bulunuyor olmalarıydı (Holt, 1966, 73). 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren en tepesinde bulundukları hâneler Kahire ve çevresinde kümelenmiş durumdaydılar ve güçlü olanların görünümü, içindeki çok sayıda memlûk vb görevli ile birlikte bir kışladan farksızdı. Üstelik ellerinde tuttukları finansal gücün bir göstergesi olarak süslemeler ve değerli eşyaları içermekte, siyasî gücün göstergesi olarak da bir dîvan, mahkeme ve hatta düşmanların tutsak edildiği hapishane bölümlerine sahip bulunmaktaydı (Hanna, 1998, 93).

Bilhassa iki ayrı makamın eyaletteki en güçlü beyler tarafından işgal edilmesi bir teamül halini almıştı. Bunlardan ilki emirü'l-hac idi. Emirü'l-hac, Mekke ve Medine kentlerine gitmek üzere her yıl hac döneminde Kahire'den yola çıkan hac kervanının komutanıydı. Hac kervanının kutsal kentlere

³²⁵ Fakat, Mısır paşasına yazılan bir hüküm, donanma ile ilgili bir konuda İstanbul'un doğrudan valiyi muhatab almayı tercih edebileceğini de göstermektedir (BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 12, hüküm no: 251).

³²⁶ 1607'de göreve gelen vali Mehmed Paşa, bunların sayısını yeniden on ikiye indirmeyi başarmış (Tok, 2002, 165), ancak zaman içerisinde bey sayısı yeniden artmış ve öngörülen sayının yeniden bir hayli üzerine çıkmış, kırka kadar (Shaw, 1962, 187) ulaşmıştı.

³²⁷ Ancak hâne sistemi ve 18. yüzyılın ikinci yarısında Gürcü memlûklerin bu yapıları ele geçirmiş olmasının bir sonucu olarak, beylerce elde edilen zenginliğin miras yoluyla intikali sınırlıydı. Bunun yerine, bir bey öldüğünde ailesine servetinden bir miktar verilse de, mirası ve mevkiî yanındaki memlûklerine intikal etmekteydi (Copper, 1785, 35).

³²⁸ Nil Nehri'ndeki (Kahire'nin yakın çevresindeki bölümü hariç) teknelerden vergi toplama ve bunlara seyir izni verme işini yapan *risâle* mukâta'ası, Nil Nehri ve göllerde balık avlama izinlerini düzenleyen mukâta'a, tuz ticaretini düzenleyen *milh* mukâta'ası, *arak* adlı içkinin üretimini düzenleyen mukâta'a, amonyak tuzu mukâta'ası, vekaletlerde çok sayıda malın alım satımını düzenleyen ve bunların satışını vergileyen mukâta'alar ve Kahire'deki ipek mukâta'ası bunlardandı (Shaw, 1962, 138 - 141).

Zilhicce ayının başında sorunsuz bir şekilde varmasını ve aynı ayın 21'inde geri dönüş yoluna çıkarak yeniden Kahire'ye ulaşmasını içeren görevi, hac kafilesinde görev alacak olanların aylar öncesinden hazırlıklara girişmesi ile birlikte başlar, kervanın geri dönüşünü takiben muhasebesinin yapılması ile sona ererdi. Hac kafilesi, hacı adaylarının³²⁹ yanı sıra askerlerden oluşur, ayrıca gelirlerinden kutsal kentlere ödeme yapılan vakıflara ait parayı, aşağıda maliye bahsinde ele alınacak bazı aynı ödemeleri ve Kâbe örtüsünü içerirdi. Emirü'l-hac, önceleri kâşifler veya beyler arasından olduğu kadar, tüccar temsilcileri arasından da atanmışsa da, 17. yüzyılın başlarından itibaren yerleşen bir teamül gereği (Kılıç, 2010, 147) beyler arasından İstanbul tarafından belirlenir ve bu göreve atanırdı. Atama 2 yıllığına olsa da, bazı durumlarda 6 yıl boyunca aynı kişinin bu görevi yürüttüğünü Pococke'un gözlemlerinden öğrenmek olanaklıdır. Yine aynı gezgine göre bu makamın İstanbul'dan kendisine yapılan ve ilerleyen başlıklarda açıklanacak ödemeler dışında, hac yolunda ölen kişilerin üzerlerindeki malların %10'unu da alma izni vardı (Pococke, 1743, 165). Ayrıca, bu konudaki yasaklamalara rağmen, emirü'l-hacler üstlendikleri görevi Haremeyn ile Mısır arasında ticaret yapmakta da kullanırlardı³³⁰ (Kılıç, 2010, 173). Emirü'l-hac makamına yapılacak atamalarda imparatorluk merkezi iktisadî kriterleri göz önüne alır, örneğin bu iş için öngördüğü bütçeden daha aşağı bir miktar karşılığında bu işi yapmayı taahhüt edenlere öncelik verebilirdi. Ancak tek kriter bu değildi. Şam'dan gelen kafilenin emiri ile iyi geçinebilecek, hac yolculuğunda görev alacak askerlerin (ve bunların başındaki komutan olan *serdarü'l-kitârın* (Hathaway, 2009, 85)) ve Bedevî kuvvetlerinin sevdiği ve emirlerine uyacakları ve dürüst isimler ekseriyetle bu görev için tercih edilirdi (Kılıç, 2010, 151).

Beylerin elindeki bir diğer önemli görev ise *şeyhü'l-beled* adı verilen makamdı. Önceki başlıklarda görüldüğü üzere köylerin reislerini (muhtarları) tanımlamak için kullanılmış olan (Hathaway, 2016, 216) şeyhü'l-beledlik, Mısır Kanunnamesi'nde tanımlanan bir makam değildi. Önceki başlıklarda belirttiğimiz üzere, köylerin reisleri bu adı almaktaydılar. Bu yeni kullanım ise muhtemelen, nazır-ı emvallere (Mısır defterdarlarına) yardımcı olan *şehremini* rütbesinin beylerin ele geçirmesi ile oluşmuş ve bunların güçlenmesine koşut olarak da önem kazanmıştı (Eş-Şeyh, 2010, 89 - 90). Zira şeyhü'l-beledlik aslında Kahire'nin valiliği anlamına gelmekteydi (Rivlin, 1961, 3) ve başlarda şehrin idaresinden sorumlu tutulan beylere verilmişti (Eş-Şeyh, 2010, 89). 18. yüzyılda ise bu ünvan

³²⁹ Mısır'daki kafilede yer alan hacı adayları Mısır'ın yanı sıra Kuzey Afrika'nın farklı yerlerinden gelirlerdi ve sayıları 30 ila 40 bin arasında değişirdi. Şam'dan yola çıkan kervan bundan çok daha büyüktü ve 60-80 bin arası hacı adayını içerirdi (Raymond, 2018, 47).

³³⁰ Bu durum zaman zaman hacıların hilafına sonuçlar doğurabilmekteydi. Örneğin, İstanbul'dan Mısır valisi Sinan Paşa'ya yollanan bir hükümde, Mısır eyaleti kaynaklarından buradan yola çıkan hacılara sağlanacak peksimetleri taşıyacak deve bulunamamış olması ve Süveyş limanından peksimetlerin yükleneceği gemilerin emirü'l-hac ve gemi kaptanlarının ticarî malları ile doldurulması nedeniyle hacıların sıkıntı yaşadıklarının öğrenildiği belirtilip, bu konuda dikkatli olunması salık verilmektedir (BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 12, hüküm no: 710, 15 Safer 979 / 9 Temmuz 1571). Ancak sonraları, 18. yüzyılın ortalarında valiler bu kez güçlenen beylerin baskıları ve hac masraflarının artışı karşısında emirü'l-haclara Süveyş ticaretinde daha etkili olmalarını sağlayacak yetkiler vermek durumunda kalmıştı. 1749'da yapılan düzenleme, emirü'l-hacların Süveyş'ten Kahire'ye taşınan kahve ve baharatların nakliyesine koruma sağlama ve bunun karşılığında mezkur emtianın her firdesi için 146 para vergi alma hakkı verilmekteydi (Shaw, 1962, 244).

genellikle Mısır'ın tamamında en güçlü beylerin ele geçirdiği bir ünvan halini aldı. Bunu ilk kullanan, 1722 yılında İsmail bey oldu (Raymond, 2016, 39). Devlet-i Aliyye, bunu takip eden sekiz yıl boyunca bu ünvanın kullanımını yasaklamaya çalıştı, ancak daha sonra bundan vazgeçmek zorunda kaldı. Hatta 1746 yılında ilk kez, emirü'l-hac ünvanı ile beraber bunu da kendi terminolojisine dâhil etti (Eş-Şeyh, 2010, 89 - 90).

2.2.1.7. Kâşifler

Beylerin Mısır'ın geniş arazisi ile ilişkilendirilmiş bir görevlerinin olmaması, devletin bu toprakların idaresinde başka bir formülü benimsemiş olması anlamına gelmekteydi. Devlet-i Aliyye egemenliği öncesinde, Memlûk Devleti'nin toprak sisteminde memlûklerin elinde Selçuklu modeline benzer iktâ arazileri vardı ve Mısır arazisi *amal* adı verilen parçalara bölünmüş durumdaydı (Hathaway, 2009, 7-8). Devlet-i Aliyye, Mısır'ın geniş arazisini yönetmek için bu modeli sürdürmeyi tercih etti. Ancak tüm arazi mîrî hale getirildi (Winter, 2006, 508) ve amal adının yerini vilayet / nahiye / kâşiflik (ve Circe adlı büyük vilayet için özel olarak *iklim*) adları aldı (Hathaway, 2009, 8). Bunların sayıları zaman içerisinde değişiklikler gösterecekti. Kanunname'de kâşiflerle ilgili başlığın hemen başında 14 adet vilayet zikredilir³³¹ (Barkan, 1943, 360). Evliya Çelebi, yirmi kadar kâşifliğin varlığından (Kahraman, 2011, 141) bahsederken, Pococke sadece Yukarı Mısır'da bir dönem 24 vilayet olduğunu, ancak bunların bazılarının zamanla Arap kabilelerinin idaresine geçtiğini (Pococke, 1743, 162) belirtir. Copper ise 18. yüzyılın sonlarında Mısır'da 24 vilayet olduğunu yazar (Copper, 1785, 32).

Bu bölgelerin başındaki idarecilere (Bahrî Memlûkler döneminden kalan bir isim olan) *kâşif* adı verildi (Hathaway, 2009, 8). Âl-i Osman egemenliğinin başında, bu bölgelerdeki üretim ilişkilerine ve taşradaki siyasî dengelere aşina durumdaki memlûk beylerinin³³² bir kısmı bu göreve getirilmişti (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 133). Ancak o dönemde bile tüm kâşifler memlûk değildi. Dahası, önceden de belirtildiği gibi 16. yüzyılda bazıları Bedevî kabileleri ile birlikte hareket ederek isyana yöneldiklerinden, bunların hareket sahalarının daraltılması ve güçlerinin kırılması amacıyla kâşifliklerin bir kısmı parçalanmış, daha ufak birimler haline getirilmişti (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 17).

Kâşiflerin görevleri eyalet defterdarı ve paşanın isimlerini İstanbul'a bildirmesi ve buradan onay alınması ile başlardı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 17). Bu görevliler, hiyerarşik olarak beylerden daha alttaydılar. Fakat, yükselip daha üst düzey memuriyetlere geçmeleri olanaklıydı. Örneğin, Mısır Valisi Sinan Paşa'ya hitaben yazılmış bir hükümde eskiden Garbiyye kâşifi olup, daha sonra beyliğe

³³¹ Şarkıyye, Kalyub, Bilbis, Dakhaliye, Katiye, İdfib, Garbiye, Menufiye, Buhayr, Cize, Feyyum ve Behnesaviyye, Üşmûnin, Menfalut, Elvah (Barkan, 1943, 360).

³³² Mısır'ın ele geçirilmesinin ardından Devlet-i Aliyye padişahı Selim, İstanbul'a geri dönmeden önce, isyan eğilimindeki askerlere denge unsuru olması için bazı memlûk beylerini affetmiş ve Mısır'da kalmalarına izin vermişti (Hathaway, 2009, 7).

yükselmiş bulunan Memi adlı bir görevliden bahsedilmektedir (BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 12, hüküm no: 564, 27 Zilhicce 978 / 22 Mayıs 1571).

Kâşiflerin yapmakla sorumlu oldukları işler Mısır Kanunnamesi'nin *Cemaat-i küşşaf-ı Nevahi-i Mısır* başlıklı bölümünde sıralanmıştı. Buna göre, kendi bölgelerindeki reayadan, sâbık Memlûk sultanı Kayıtbay zamanındaki uygulamayı devam ettirerek *rûsum-ı küşşufiyyet* adı altında bir vergi toplarlardı. Bunun içinden beratlarında belirtilen salyane kadarını kendilerine ayırırlar, kalanını ise hazineye teslim ederlerdi (Barkan, 1943, 361). Ayrıca kâşiflerin tarımsal artığın sürekliliğinin sağlanması ve düzeyinin korunmasını temin noktasında önemli görevleri vardı. Bu anlamda öncelikle, bulundukları yerde düzenin sağlanmasından (Raymond, 2016, 26) sorumluydular. Bunun önemli bir boyutu da Bedevî kabilelerinin saldırılarından üretici köylülerin korunmasıydı (Winter, 1998, 12). Mısır tarımında oldukça önemli bir yeri olan sulama konusunda da, Nil Nehri'nden açılan kanalların ve setlerin bakımından sorumlu tutulmuşlardı (Barkan, 1943, 360).

Askerî zümrenin diğer mensuplarına kıyasla vergi kaynağına çok daha yakın olan kâşiflerin kendi altlarındaki örgütlenme, tarım alanında elde edilen toplumsal artığın merkezîleştirilmesi anlamında hayatî önemdeydi. Öncelikle, kâşifliğe bağlı büyük köylerde birer kaimmakam bulunur, daha küçük köyler buna bağlanırdı. Pococke, bu sayıyı 8-10 olarak aktarır ve hepsinin başında da *şeyhü'l-beled* (muhtar) adı verilen görevliler olduğunu yazar (Pococke, 1743, 166). Bu görevliler 19. yüzyıla kadar kâşiflerin kendileri tarafından belirlenmiştir. Kâşiflerin güvenliğinin sağlanmasında veya vergi tahsilatında karşılaçakları sorunlarda kullandıkları asker ihtiyacı ise, merkezden yollanan ve altı ayda bir görev yerleri değiştirilen Gönüllüler adı verilen birliklerden karşılanırdı (Tok, 2002, 78).

Öte yandan, Mısır arazisinin bir bölümü daha önceden de ifade edildiği gibi Bedevî aşiretlerinin ikamet ettiği topraklardı ve bu gruplar aslında Devlet-i Aliyye tarafından önemli bir tehdit olarak görülmekteydiler (Winter, 1998, 21). Devlet veya eyalet merkezi tarafından atanan kâşiflerce Bedevî kabilelerinin idaresi çoğu kez olanaklı olmadığından, bulundukları bölgelerin mezkur kabilelerin reislerince, yani *şeyhü'l-Arab* adlı³³³ görevlilerce idare edilmesi uygun görülmüştü. Bunlar oldukça büyük servetlere sahiptiler, bulundukları yerde bir nev'i mültezim konumundaydılar (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 17). Kanunname, bunların her yıl tahsil ettikleri vergileri beylerbeyisine getirmesini ve bunun karşılığında beylerbeyisinin de bunlara hilat giydirmesini emretmekteydi (Barkan, 1943, 365). Şeyhü'l-Arablar yetki bakımından kâşiflerle eşit kabul edilirler, ancak askerî zümreye mensup sayılmazlardı. Yine de aralarından emirü'l-hac görevine atananlar dahi olmuştu (Winter, 1998, 23). Ayrıca, vergi kaynağının korunması amacıyla almaları gereken önlemler noktasında da kâşiflerle aynı durumdaydılar ve bu konuda paşaya karşı sorumluydular (Tok, 2002, 80). Kuşkusuz bu ilişkilerin

³³³ Buradaki Arap ifadesi, o döneme ait bir kullanımı yansıtır. Adlandırmanın yapıldığı yıllarda Arap kaynakları Bedevîler için Arap kelimesini kullanırdı. Üstelik, Bedevî adı verilen grupların da bir kısmı göçebeyken, bir kısmı konar-göçer, hatta bazıları bir ölçüde toprağa bağlıydı. Tüm bunların tek ortak yanı ise, kabileler şeklinde örgütlenmiş olmaktı (Winter, 1998, 20).

önemli bir belirleyeni de siyasî düzlemde bunların askerî zümre içerisinde oluşan hânelerle kurdukları, önceki başlıklarda da belirtilen ittifaklarıydı.

Şeyhü'l-Arablar'ın vefat etmeleri durumunda görevlerini oğullarından biri veya amca ve kuzen gibi başka bir erkek akrabası (Aharoni, 2004, 409) devralabilirdi. Pococke, bunun için paşanın onayının alınmasının, bu onay için de ölen şeyhin mirasından yüklü bir miktar ödemenin paşaya yapılmasının gerekli olduğunu aktarır. Yine Pococke'un aktardığı kadarıyla, bu iş uzadığında şeyhin diğer akrabaları bazı entrikalara girer ve görevi kendileri almaya çalışırlardı. Ancak paşanın bu görevi dîvanın onaylayacağı birine vermesi de elzemdi (Pococke, 1743, 162). Bazı durumlarda berat elde etmek üzere bu kabile şeflerinin padişahın sarayına gittiği de olurdu (Winter, 1998, 22).

2.2.1.8. Adlî Yapı ve Ulemâ

İlk bölümde, ilmiyye teşkilâtının taşrada eyalet düzeyindeki uzantısının *kadı* olduğu belirtilmiş, bunların yargıçlık vasıflarının yanı sıra din görevlilerinin tayini, vakıf mütevellilerinin denetlenmesi ve ordunun kendi bulundukları yerden geçişi sırasında yol üzerinde gerekli hazırlıkların yapılması gibi görevlerinin de bulunduğu ifade edilmişti. Devlet-i Aliyye iktidarının görece daha zayıf olduğu yerlerde ve özerk eyaletlerde bile görev yapan kadı (Ortaylı, 2001, 71) Mısır eyaletinde de ilmiyye teşkilâtının en üstündeydi.

1. Selim, Mısır'da bulunduğu dönemde önce Memlûk Devleti'nin kadılık uygulamasının sürdürülmesini ve sünîliğin dört alt kolunu temsilen birer kadının (*kadı'l-kudât*) görevlerinde kalmalarını istedi. Oysa, Devlet-i Aliyye sisteminde bu türden, farklı mezheplerin içtihadına göre karar veren çoklu bir kadılık uygulaması mevcut değildi. Bir süre sonra, bunların hepsinin tabi olacakları bir Kadı-i Arab ünvanı ortaya çıkarıldı (Söylemez, 2010, 117) ve eyaletteki uygulama, diğer eyaletlere daha benzer bir hal almış oldu. Bunu, kadıların rüşvet almasıyla ilgili halktan gelen şikayetleri takiben bir süreliğine dört mezhep kadılarının kendi evlerindeki dîvanlarında mahkeme kurmalarının yasaklanması izlemişse de, bundan kısa sürede vazgeçildi (Winter, 2006, 509). Ardından, Mısır'da sadece bir Mısır kadısının³³⁴ (Hanna, 1995a, 45) ve buna yardımcı olmak üzere Devlet-i Aliyye'nin merkezden atadığı ve Türkçe konuşan bir Hanefî ve bir Şafî mezhebi kadısıyla Mısır'dan belirlenecek Arapça konuşan, Hanefî, Şafî, Hambelî ve Malikî mezheplerinden birer kadının yardımcı olarak görevlendirilmesine karar verildi (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 70 - 71).

Devlet-i Aliyye egemenliğinin Mısır'a kadılık makamı dışında adlî alanda getirdiği başka yenilikler de vardı. Mısır Kanunnamesi, kişiler arasındaki anlaşmazlıkların bazı durumlarda kadıya gitmeden *vâli-i şehîr* adı verilen kent idarecisinin makamında mahkeme yapılarak çözülmesi âdetini yasaklamakta, hiç

³³⁴ Eyalet kadısına Mısır'da zaman zaman kâdî-i asker adı verilir. Fakat bu adlandırma elbette, bahsedilen görevlinin Devlet-i Aliyye kâdî-i askerleri ile aynı statüde olduğunu göstermemekteydi (Faroqhi, 2011a, 115). Ayrıca, bundan daha sık kullanılan adlandırma ise kâdî el-kudât idi (Hanna, 1995a, 45).

bir durumda kadı olmadan yargılama yapılmayacağını emretmekteydi (Barkan, 1943, 382). Ayrıca, Memlûk Devleti döneminde evlerinde ya da camilerde dava gören kadıların, mahkeme adı verilen yerlerde dava görmeleri ve önlerine gelen davaları düzenli bir biçimde kadı sicillerinde saklamaları zorunlu kılındı³³⁵ (Hanna, 2018, 425). Benzer şekilde, mahkeme nizamının sağlanmasına yönelik olarak, kanunname ile mahkemelerin (önceki uygulamada camilerin vb) etrafında durup kadılara yargılama işlerinde yardımcı olan görevlilerden halkın şikayetçi olduğu, kötü davranışlar sergileyenlerin bu görevlerden uzaklaştırılmaları ve bir daha hiç bir şekilde mahkemelere yaklaştırılmamaları emredilirken, Mısır'da neredeyse teamül halini alan, mahkemeye kişilerin kendilerinin gelmeyerek yerlerine vekillerini yollamaları uygulaması da yasaklandı (Barkan, 1943, 382 - 383).

Usûllere dair yeniliklerin yanında, yargı organlarının bileşiminde de değişiklik yapılmıştı. Yeni uygulama, kadının idare ettiği ana mahkemenin yanına, *Kısme Askeriyye* ve *Kısme Arabiyye* adlı iki uzmanlık mahkemesinin eklemişti. Bunlardan ilki, askerî zümre mensuplarının terekelerinin paylaştırılmasında, ikincisi ise bunun dışında kalan Mısırlıların terekelerinde uzmanlaşmış mahkemelerdi. Son olarak, mahkemelerde kadıların yapılan işlemlerden ve davalardan ücret alması da Mısırlılar açısından yeni bir uygulama idi (Hanna, 1995a, 46).

Anadolu Kâdî-i askeri tarafından (Raymond, 2018, 27) önerilerek padişah tarafından belirlenen Mısır kadılarının görev süresi bir yıldır³³⁶ (Raymond, 2016, 25). Kadı adayları, bu göreve gelebilmek için önemli bir berat ödemek zorundaydılar (Raymond, 2018, 27). Ancak Mısır kadılığının İstanbul, Edirne ve Bursa kadılarının ardından gelen (ve mevleviyyet olarak ifade edilen) bir rütbe olduğu (Söylemez, 2010, 121) düşünüldüğünde, bu anlaşılır bir durumdu. Nitekim, Mısır kadısına günlük 500 akçe getirisi olan bir toprak verilir, ayrıca maliye bahsinde ele alınacak olan cerâye ve alîk adlı aynı ödemeler yapılırdı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 246). Üstelik Mısır kadıları eyaletteki görevlerini takiben ekseriyetle kâdî-i asker görevine terfî ederlerdi (Hanna, 1995a, 45).

Mısır kadısı Hanefî mezhebi mensubu olurdu (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 281) ve bu mezhebin fıkıh kurallarına uygun bir biçimde yargılama yapar (Faroqhi, 2011a, 116), vilayetlerden ve merkezden aktarılmış olan davalar ve sair konuları, eyaletteki yabancılarla ilgili hukukî konuları çözer, vakıflarla ilgili meselelerle ilgilenir³³⁷, mukâta'a ve emanetler gibi mâlî görevlendirmeleri onaylardı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 282 ve 249). Ayrıca, zaman zaman paşaya vekalet ettiği de olurdu (Söylemez, 2010,

³³⁵ Devlet-i Aliyye egemenliği ile birlikte Mısır'daki kadıların görev alanlarında belirgin bir genişleme olmuştu. İhtisab konusunda görev almaya, güvenlik ve vergi tahsili konularında halkla devlet arasında oluşabilecek uzlaşmazlıklarda hakemlik yapmaya, sefer zamanında asker listelerini hazırlamaya başlamışlardı (Khoury, 2016, 184 - 185).

³³⁶ Sadece eyalet kadısı değil, büyük kentlerin kadıları da imparatorluk merkezinden atanarak Mısır'a yollanırdı (Khoury, 2016, 184).

³³⁷ Mısır Eyaleti'nin kadısı bu görevi *nazırü'n-nüzzâr* denilen bir yardımcısı vasıtasıyla yürütürdü. Bu görevli, vakıfların idaresini yürüten *nâzırların* vakıfların gelirlerini ve harcamalarını vakfedenlerin öngördüğü biçimde yapıp yapmadığını denetlemeyi (Shaw, 1962, 43).

124). Tahrir defterlerinin saklanması da kadının göreviydi (Hathaway, 2016, 62). Bu işlerin önemli bir bölümü, eyalet dîvanının toplanmadığı günlerde dört mezhep kadılarının da katılımı ile toplanan kadı dîvanında (Söylemez, 2010, 132) halledilir, gerekli durumlarda meseleler eyalet dîvanına taşınırdı. Kadı dîvanının önemli bir bileşeni de, İstanbul'dan atanan kadıların Arapça bilmemelerinden dolayı her toplantıda mutlaka bulunan tercümanlardı (Hanna, 1995a, 45).

Yine memâlik-i mahrûsenin diğer yerlerinde olduğu gibi, Mısır'da da taşrada görev yapan kadılar mevcuttu. Ayrıca kentlerde ve taşrada kadıların yardımcılığı görevini naibler yerine getirirdi. Kadılardan farklı olarak bunlar Arapça konuşan Mısır uleması arasından seçilirdi (Raymond, 2016, 25) ve atamaları genellikle uzun süreler için, bazen de ömür boyu olurdu (Hanna, 1995a, 50). Vilayetlerde görev yapan kadıların buralarda mahkemeleri³³⁸ vardı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 252). Mısır'da bu tür alt bölgelerin sayısı seksen kadardı ve hepsinde bir kadı ve naibi bulunurdu (Shaw, 1962, 59). Buralarda davalara bakmanın dışında bunlar bulundukları yerlerdeki kâşiflerin bazı işlemlerine de yardımcı olmaktaydılar (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 259). Kanunname, kâşiflerce daha önceleri yapılagelen bazı uygulamalara son vermek için, bunlarla ilgili düzenlemeleri özellikle içermişti. Örneğin, fellahların yargılanması görevinin kadıların işi olduğunu belirtmiş, kâşiflerin kadı olmadan bunlardan zorla cerime almamalarını emretmişti (Barkan, 1943, 362). Ayrıca, daha önceleri kâşiflerin fellahların birbirlerine karşı ortaya çıkan anlaşmazlıklarda kendi aralarında anlaşmalarına karşın, bunu tekrar gündeme getirerek taraflardan kapanmış bir olay için cerime tahsil ettiklerini, bu uygulamanın kesinlikle yasaklandığını belirtmişti (Barkan, 1943 362).

Mısır eyaleti aslında ilmiyye zümresi için önemli bir merkezdi. İslam inancı açısından büyük öneme sahip El Ezher adlı eğitim kurumunun Kahire'de olması, dünyanın farklı yerlerinden çok sayıda öğrencinin ve ulemanın bu kente akın etmesi sonucunu doğurmuştu (Raymond, 2018, 99). Memlûk Devleti'nin bu kurumu belirli bir özerkliğe sahip kılma politikası, Devlet-i Aliyye tarafından da sürdürüldü. Mesela, kurumun *Şeyhü'l-ezher* adı verilen başkanı, Devlet-i Aliyye idarecilerince değil, kurumdaki ulema tarafından belirlenirdi. Ayrıca Devlet-i Aliyye'nin adlî uygulamalarda kabul ettiği sünnî İslam yorumu Hanefilik olsa da, El Ezher şeyhleri şafî ya da malikî mezhebinden olurlardı (Hanna, 1998, 90).

Eyalet kadısının imparatorluk merkezinde belirlenerek Mısır'a yollanması uygulaması 18. yüzyıl boyunca devam etti (Reimer, 1994, 135). Bunların sadece çok azı Araptı (Masters, 2017, 74). Ancak onun altındaki hiyerarşi, 18. yüzyıl boyunca giderek askerî zümrenin "Mısırlı" unsurlarının içine yerleştiği bir hale evrildi. Artık vilayetlerdeki kadılar ve tüm naibler Mısırlı bazı ulema ailelerinden

³³⁸ Buralardaki hukuk nizamı bazı durumlarda Kahire'dekinden farklılıklar içerebilirdi. Örneğin İslam hukukunda gerekli kılınmamış olmakla birlikte evlilik sözleşmelerinin mahkemeye kaydettirilmesi usulü Ebu Suud Efendi tarafından Devlet-i Aliyye hukukuna sokulmuştu ve Mısır halkı için alışkın olmadıkları bir durumdu. Devlet-i Aliyye'nin bu uygulaması Kahire'de gerekli görüldüğü şekilde gerçekleşirken, bazı yerel mahkemelerin sicillerinde 18. yüzyılın ortalarına dek bir tek evlilik kaydı bile bulunmamaktaydı (Hanna, 2018, 426). Bu ve benzeri örnekler, paşanın siyasi gücü gibi, merkezden atanan kadının temsil ettiği hukuk nizamının da yerelde belirli sınırlılıkları olduğuna işaret etmesi bağlamında önemlidir.

gelenlerin eline geçmiş durumdaydı (Khoury, 2016, 184). Bu dönem ayrıca beylerin her alanda olduğu gibi adli konularda da etkilerini hissettirdikleri bir dönemdi. Önceki başlıklarda ifade edildiği gibi bunların hânelerinin merkezi konumundaki evlerinde özel mahkemeler ve hapishaneler inşa edilmeye başlanmıştı. Ayrıca Kisma Askeriyye mahkemesinin görevlilerinin belirlenmesinde özel bir çıkarları vardı ve henüz 18. yüzyılın ilk yarısından başlayarak bu kuruma müdahale etmeye başlamışlardı (Hanna, 1995a, 56).

2.2.1.9. Asker Ocakları

Eyaletteki Devlet-i Aliyye askerî gücü, 5 sipahi ocağı (*Çerakise, Çavuşân, Gönüllüyan, Tüfekciyan-ı süvârî* ve *Müteferrika*) ve 2 piyade ocağından (*Azebân* ve *Yeniçeri (Müstahfizân-ı Kal'a-i Mısır)*) oluşmaktaydı (Raymond, 2016, 25). Alay adını da alabilen bu birimler, oda adını alan alt birimlere bölünürdü. Alay komutanları *ağa*, oda komutanları ise *odabaşı* adını alırdı (Hathaway, 2009, 45). Fakat piyade ocaklarının İstanbul'dan atanan ağaları zaman içerisinde güçlerini yitirmiş, bunların yerine yerel unsurlar arasından seçilen ve *kethüda* adını alan ağa vekilleri gücü ele geçirmişti (Raymond, 2016, 25). 18. yüzyılın ortalarında iktidara ortak olduğu önceki başlıklarda belirtilen Rıdvan kethüda ve Abdurrahman kethüda örneğin, bunlardandı.

Bu yedi bölük asker grubu içerisinde en önemli grup yeniçerilerdi. *Mustahfizan* da denilen (Winter, 1998, 9) bu ocağın askerleri, eyalet merkezini ve Kahire'deki kaleyi korur, Kahire'deki düzenin sağlanmasına yardım eder, pazaryerlerinde asayiş sağlar, görevlendirildikleri limanları korur, ayrıca hac kervanlarına refakat ederlerdi (Hathaway, 2009, 44). İrsaliyye hazinesinin karayolu ile İstanbul'a naklinde de yine bu ocağın askerlerinden görev alanlar da olurdu (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 192). Bunlara dair düzenlemeleri *Cemaat-i Müstahfizan-ı Kal'a-i Mısır* başlığında ele alan Mısır Kanunnamesi, yeniçerilerin kalede mukim olmalarını emretmekte, eğer aralarından evli olanlar varsa, ailelerini de kaleye getirmelerini istemekteydi (Barkan, 1943, 357). Ocak askerlerinin sayısı 6.000 dolayındaydı ve bu sayı, Mısır'daki toplam kolluk gücünün 1/3'üne denkti³³⁹ (Raymond, 2018, 69). Eyaletteki yeniçeri gücü, başlarda devşirmelerden ibaretti. Ancak zaman içerisinde Anadolu'dan gelen Türkler, Mısırlılar ve memlûkler da burada görev alabilmişlerdi (Raymond, 2016, 25). Ocağa giren ve devşirme olmayan unsurlar, *yerliyye* veya *yerliyân* adını almaktaydılar. Tüm Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika kentlerinde benzeri yaşanan bu gelişmenin sonucunda, bir yandan ocak içinde devşirme olanlar ve olmayanlar arasında gerilimler yaşanmış, diğer yandan ise yeniçerilerle yerli halk arasındaki bağlar güçlenmiş, yeniçeri askerlerinin ülkeden çıkarılmaları istendiğinde, evlendikleri, çocuk sahibi

³³⁹ 19. yüzyılın başlarına ait bir İngiliz arşiv belgesi, 18. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'daki yeniçerilerin sayısının 40.000 civarında olduğunu, ancak bir takım gelişmeler sonucunda bu sayının 20.000'e indiğini belirtir (TNA, WO, 1/345, 557). Bu gözlem, tüm ocakların askerlerini yeniçeri adı altında toplulaştırmış olmanın bir sonucu olabileceği gibi, az sonra ele alınacak olan, zanaatkâr vb unsurların ocaklara sızması eğiliminin sonucunu yansıtır da olabilir. Öte yandan, Mısır Kanunnamesi'nde devletin o dönemde bazı ocaklar için kaç askere izin verdiği yazılıdır. Buna göre Gönüllüyân ocağı 1.100, Tüfekciyân ocağı 900, Azebân ocağı 500, Çavuşân ocağı ise 40 kişiden oluşmalıydı (Barkan, 1943, 355-359).

oldukları ve kanunnamenin hilafına ülkede iş sahibi oldukları görülmüştü (Raymond, 2018, 71). Yerliânın ortaya çıkışının belki de en önemli sonucu, iyi eğitim almamış bu askerlerin sayısının artmasına koşut olarak yeniçeri alayının askerî yeteneklerinde bir azalma meydana gelmesiydi (Masters, 2017, 82).

Diğer bir piyade alayı olan Azebân (Azaplar) ise, Mısır Kanunnamesi'nin *Cemaat-ı Azeban ki Bâb-ı Silsilede Olurlar* başlığında ele alınmıştı. Bu ocak, aslında askerî teşkilatın ilk şekillenşi sırasında yeniçerilerin acemi ve daha genç unsurlarının ayrı bir ocak altında örgütlenmesi sonucu ortaya çıkmıştı (Pococke, 1743, 169) ve askerleri yeniçerilerle aynı tür görevleri üstlenmekteydi. Fakat, yeniçerilerden daha az öneme ve sayıya sahipti (Winter, 1998, 9). Yeniçeri alayına devşirme olmayan unsurların girişine benzer biçimde, bu alaya da henüz 16. yüzyılın sonlarından itibaren Mısırlı Araplar girmeye başlamış ve bu durum yeniçerilerle aralarında bir dil sorunu ortaya çıkmasına neden olmuştu (Masters, 2017, 83).

Piyade ocaklarının kalede (ve elbette Mısır çevresindeki diğer kalelerde de) ikamet etmesi, bunlarla paşa arasında önemli bir bağ olduğu anlamına gelir, paşalar bunların gücüne yaslanırlardı. Mısır Kanunnamesi'nin Tüfekciyân ocağını düzenleyen başlığında yer alan önemli bir husus, ateşli silah kullanımının piyade ocakları ve sipahîlerden sadece Tüfekciyân ile sınırlı tutulmuş (Barkan, 1943, 356) olmasıydı. Bununla beraber, paşanın en yakınında bulunup, doğrudan onun korunması ile görevli kılınmış askerler, piyadeler değil, Çavuşlar ve Mütferrika ocaklarında bulunanlardı. Bunlardan Mütferrika³⁴⁰, diğer tüm ocaklardan daha sonra, Mısır'ın yedinci asker ocağı olarak kurulmuş bir ocaktı ve bir ağası olmayıp, doğrudan beylerbeyisine bağlıydı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 210). Pococke'un aktardığı bilgilere bakılırsa, paşanın kaleden çıktığı zamanlarda bunların *çavuşlar kahyası* ve *mütferrika başı* adını alan görevlilerinden biri paşanın sağında, diğeri ise solunda yürürdü (Pococke, 1743, 166). Bu ocakların askerleri, yöneticilik ünvanı taşımaları da diğer ocak askerlerinden daha üst bir konumda sayılırlar, önceden de belirtildiği gibi bunlar arasından beylik makamına atamalar yapılırdı (Winter, 1998, 9).

Diğer bir süvarî ocağı olan Çerakise (Çerkezler) ocağı, Memlûk Devleti döneminden kalma memlûklerin alındığı bir ocaktı. Bunlarla ilgili düzenlemeler Mısır Kanunnamesi'nde *Cemaat-i Tayife-i Çerakise* başlığı ile *Cemaat-i Çerakise-i Müttekaidîn* başlıklarında yapılmış, Âl-i Osman egemenliğine rıza ve kabul gösteren memlûkler arasından savaşabilecek durumda olanlar bu ocakta asker olabilmış, diğerkileri ise emeklilik benzeri bir ödeme yapılarak hizmet dışında tutulmuştu (Barkan, 1943, 358 - 359). Bu ocak, memlûk kurumunun kendisinin iktidarla doğrudan bağının kalmaması ve tüccarların dahi memlûk sahibi olabilmesi gibi gelişmeler sonucunda zamanla önemini yitirmişti. Ayrıca memlûkler diğerkileri ocaklara da 19. yüzyıla kadar girebilmişlerdi (Winter, 1998, 11).

³⁴⁰ Mütferrika kelimesi, diğerk anlamlarının yanı sıra Osmanlı Türkçesinde *pâdişah*, *sadrâzam* ve *vezirlerin emirlerini götüren kimse* anlamına gelmekteydi (Devellioğlu, 2011, 897).

Tüfekciyan ocağı, kanunname *Cemaat-i Tüfekciyân-i Süvarî* başlığında ele alınmış, bunların at üstünde tüfek kullanılabilen askerlerden oluşması öngörülmüştü. Kanunname, bunu iyi bir şekilde yapamayanların ocakta ağaları tarafından eğitilmesini emretmekteydi (Barkan, 1943, 356). Gönüllüyân adını alan ocağın askerleriyse, önceki paragraflarda da belirtildiği üzere, kâşiflerin asker ihtiyacını karşılamak, bir anlamda vilayetleri korumakla yükümlüydüler. Kanunname, muhtemelen kâşifliklerde eyalet merkezinden yollanan askerlerin olumsuz davranışlarına dair önceki deneyimlerden yola çıkarak, bunların gittikleri yerlerde kâşiflerden veya reayadan kendileri için yemek ve hayvanları için yem talep etmesini yasaklamıştı. Ayrıca bunların çarşıda dükkan açarak esnafılık ile uğraşmaları da yine kanunname ile yasaklanmıştı (Barkan, 1943, 355). Bu ocağın kökeni Mısır'ın ele geçirilmesi sonrasında burada bırakılan aynı isimli asker bölüğüydü. Buraya sadece kul kökenliler girebiliyorken, zamanla farklı gruplardan da asker alınmış, ayrıca boşta kalan gönüllü kadroları (mahlûl) yeniçeriler gibi gruplara gelirlerine ek olarak verilmişti (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 174 - 175).

Eyalet askerlerinden bazıları Bâb-ı Âlî tarafından sefere katılmak üzere göreve çağırılabilirdi. Bu emrin ayrıntıları beylerbeyisine yollanır³⁴¹, o da gereken hazırlıkları yapardı. Ayrıca Yemen ve Habeş eyaletinde bulunan askerler de nöbetleşe biçimde Mısır'dan yollanır, gittikleri yerde belirli bir süre kaldıktan sonra yerlerini Mısır'dan gelecek yeni askerlere bırakarak Mısır'a dönerlerdi³⁴². Benzer biçimde, hac kervanına refakât eden askerler de yedi ocak askerleri arasından seçilir, bunlar Haremeyn'e gittikleri kervanla dönmez, bir yıl orada görev yaptıktan sonra yeni hac kervanındaki askerlerin yerini alarak bu kervanla Mısır'a intikal ederlerdi (Shaw, 1962, 248). Genel olarak bakıldığında bu askerlerin çoğu Mısır'da evlenmiş ve hatta ticarete atılmış olduğundan, bu görevlendirmeleri yapılmasında bazı sıkıntılar da yaşanmaktaydı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 220 - 221).

Eyalette salyane sisteminin uygulanmasının bir sonucu olarak askerler maaşlıydılar. Günlük 6-12 akçe arasında değişen ücretlerinin temel kısmı *ibtida* (başlangıç) adını alırdı. Bunun üzerine terfiler ve ödüllendirmelerle bir *terakki* eklenir, Mısır ambarından aynı olarak hububat ve atları için yem istihkakları bulunur, ayrıca eyalete yeni bir paşa atanması durumunda bunlara ödemeler yapılırdı (Winter, 1998, 10). 17. yüzyıl ile beraber, tüm memâlik-i mahrûseyi etkisi altına alan olumsuz iktisadî koşulların maaşlarının reel değerinde yarattığı düşüşü telafi etmek amacıyla, asker grupları

³⁴¹ Mısır valisine yazılan bazı hükümlerde Yemen'e yollanacak askerlerin deve ve tüfek gibi ihtiyaçlarının Mısır'dan yollanması emredilmekteydi (BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 12, hüküm no: 617 ve 634).

³⁴² Mısır valisi Sinan Paşa'ya yazılan bir hükümde, Mısır beylerinden dördünün Yemen'deki kargaşaya müdahale etmek için serdar tayin edilen Mustafa Paşa'nın emrinde görevlendirildiği, bunların yanlarına 400 müteferrika ocağı askeri, 200 Çavuşlar ocağı askeri ve 1.000 de gönüllü ocağı askeri alacakları emredilip, bunların belirlenmesinde kimsenin kayırılmaması (*kimesneyi himâyet itmeyüp...*) istenmişti (BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 12, hüküm no: 584, Cemaziyelevvel ayının sonları / Aralık ayının başları, 1567). Yemen Beylerbeyisine yazılan bir başka hükümdeyse, Mısır'dan Yemen'e nöbetleşe yollanan Mısır askerlerine üç yıl dolmadan Mısır'a dönmelerine izin verilmemesi emrediliyordu (BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 12, hüküm no: 358).

mültezimliğe yöneldiler (Hathaway, 1998, 39). Bunlar, beylerden farklı olarak kentsel iltizamları, özellikle de gümrük mukâta'alarını ilzam edebilmekteydiler (Hathaway, 2009, 35). hatırlanacağı üzere, mültezimlik ve ticarî faaliyetler, en çok da kahve ticareti üzerinden asker ocaklarının idarecilerinin 17. yüzyılın sonlarından itibaren güçlendiklerinden yukarıda bahsedilmişti. O dönemde uzun süren Girit savaşı ve başarısız Viyana seferinin ardından pek çok işsiz paralı askerin Mısır'a gelerek burada ocaklara yerleşmesi sonucunda bunların sayıca kalabalıklaşmalarının (Hathaway, 2009, 13) da bunların siyasî gücünü arttırdığı söylenebilir. Yeni gelenlerin Mısır'a yerleşmekteki amacı, bir yandan maaş alıp, diğer yandan ticaretle uğraşabilmektir (Hathaway, 1998, 37). Üstelik Mısır eyaleti, çoğunlukla savaflara asker yollaması istenmediğinden, askerlik işinin büyük riskler alınmadan kolaylıkla yapılabileceği de bir yerdi. Devlet de bunun farkındaydı ve hatta bunu önlemek için paşaya hükümler yollardı (Winter, 1998, 14). Yine de, eyalet genelinde aslında askerlik işinin kendisi ile çok bir ilgisi olmayan bir kalabalık, bu ocakların mevcudunu şişirmişti. Durumu daha da kötüleştirirse, askerlerin dükkan sahibi zanaatkârları himaye ederek (Raymond, 2016, 25) bunlardan haraç almaya başlamaları oldu. Aslında bu ilişki biçimi, zanaatkârlar için istenilen bir biçimdi. Zira, ödedikleri para karşılığında³⁴³ kendilerini ocaklara kaydettiriyor, ancak askerlik yapmıyor ve bir yandan da önemli bir konuma yükselmiş oluyorlardı. Bu sayede iltizam sahibi dahi olmaktaydılar³⁴⁴. Hatta (normalde reaya için yasak olan bir biçimde) memlûk satın alıp, bunları asker ocaklarına sokmakta, böylelikle ciddi bir siyasî güce de sahip olabilmekteydiler. 1730 yılı itibarıyla, bir asker ocağı ile ilişkisi olmayan tek zanaatkâr grubu olarak gayrimüslimler kalmış durumdaydı (Faroqhi, 2011a, 194). Fakat zanaatkâr kaydının ocakların mevcudunu iyice şişirdiği de ortadaydı. Tüm bunlara, bir de askerlerin “emekli maaşlarını” miras bırakabilmesi uygulaması eklendi. Hatta bu maaşlar bazen vakfedilebilmekteydi de. Devlet bir yandan giderlerin artmasına neden olan, diğer yandan da bölgedeki askeri varlığı zayıflatan bu gelişmenin hem Mısır'da hem Hicaz'da isyanlara varan tehlikeler doğuracağını tespit edip (örneğin, BOA, C.DH, 3474, 20 Ağustos 1734) buna karşı önlemler³⁴⁵ almaya çalışmaktaydı. Ancak 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde asker ocaklarında kağıt üzerinde görülen sayının çok altında asker vardı ve asker ulufeleri beylerce asker olmayan kendi hânelerinden kişilere yaygın olarak verilmeye başlanmıştı ve asker ihtiyacı doğduğunda vali Gürcü memlûklerin elindeki hânelerle pazarlık yapmakta, bunlar da kendi memlûklerini yollamakta ya da reaya arasından ücretli asker toplamaktaydılar (Shaw, 1962, 209 - 210).

³⁴³ Zanaatkârlar, elde ettikleri koruma karşılığında, miraslarının %10'unun ocağa kalmasını kabul ederlerdi. 18. Yüzyılda asker gruplarının prestijlerini kaybetmesi sonucunda bu oran % 5 - 7 arası bir düzeye geriledi. Buna ek olarak, her zanaatkâr, kendisini himaye eden ocağa düzenli olarak *himaye* adı altında bir para öderdi (Faroqhi, 2011a, 193 - 194).

³⁴⁴ İltizamları elde eden Mısırlı tüccar aileleri, büyük servetlerin sahibi oldu. Örneğin Eş-Şeraybî ailesi 1725 yılında elindeki köylerin iltizamlarından 1 milyon para gelir elde etmekteydi (Raymond, 2018, 89).

³⁴⁵ İncelenen belgede, *müretteb* veya bakmakla yükümlü olunan kişi (*evlad-ı iyal*) kaydıyla maaş almak için başvuranlara maaş verilmemesi, ayrıca o zamana kadar bu şekilde maaş alanlardan mahlul olanlar olursa, maaş almayı sürdürecekler için askerlik yapıyor olma şartının getirilmesi önlem olarak Mısır valisinden istenmekteydi (BOA, C.DH, 3474, 20 Ağustos, 1734).

Mısır askerî zümresinin doğrudan askerlik faaliyeti ile uğraşan kesimi elbette kara birlikleri ile sınırlı değildi. Eyalette deniz seferlerinde görev alacak Mısır gemilerinden sorumlu bir *serdar* bulunurdu (Raymond, 2018, 26). 10 kalyondan oluşan Mısır donanmasının, sekiz gemisi Doğu Akdeniz’de Mısır’dan Rodos adasına kadar olan kesimde ticaret gemilerini korsan saldırılarından korumakla, kalan iki gemi ise Mısır limanlarının savunmasıyla yükümlü kılınmıştı (Bostan, 2010, 65). Benzer bir güç de Süveyş limanında hacıları ve tüccar gemilerini koruması amacıyla bulundurulurdu (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 223).

2.2.1.10. Dârü’s-Saâde Ağasının Eyaletteki Rolü

İlginç bir biçimde, Mısır eyaletinin askerî zümresinin bir unsuru da normalde merkez teşkilâtında yer alan, önemli bir isimdi. Darü’s-Saade ağalarının 17. yüzyılın başlarından itibaren devlet idaresinde önemli bir konuma geldiklerinden ve rütbe olarak sadr-ı âzam ve şeyhü’l-İslamdan sonra gelmeye başladıklarından ilk bölümde bahsedilmiş, bunların dayandıkları maddî temel olarak bilhassa vakıflara işaret edilmişti. *Evkafü’l-Haremeyn* adını alan bu vakıfların³⁴⁶ idaresinde Darü’s-Saade ağalarına biçilen rol (*nâzır / müteveli*), bu vakıfların gelir kaynaklarının önemli bir bölümünü Mısır’daki tarım arazileri oluşturduğu ölçüde, bunların Mısır eyaletinde belirli bir siyasî ve mâlî etkilerinin bulunması sonucunu doğurmaktaydı (Hathaway, 2009, 165). Eyalette Darü’s-Saade ağalarının işlerini yürüten *vekil* ve *tabi* adlı görevlileri olurdu. Mısır’da mukim hale gelen bu görevlilerle Darü’s-Saade Ağası arasında kommenda türü bir ortaklık bulunur, bunlar Mısır’da kendi vakıflarını da kurabilir, hazineден aldıkları maaşa ek olarak ticaretle uğraşabilir, ayrıca eyalet idaresinde (devletin hiç istemediği halde) belirli bir ağırlık da kazanabilirlerdi (Hathaway, 2009, 165 - 166). Darü’s-Saade ağalarından Beşir Ağa’nın döneminde Haremeyn vakıflarında kayıtlı 31 köy vardı (Hathaway, 1992, 151). Darü’s-Saade ağaları görevlerinden azledildiklerinde de Mısır hazinesinden kendilerine maaş bağlanarak bu eyalete sürgüne yollanırlardı (Raymond, 2016, 151). 1645 yılından itibaren 150 yıllık bir dönemde görev yapan 38 Darü’s-Saade ağasından 17’si bu şekilde Mısır’a yollanmıştı (Hathaway, 1992, 142).

2.2.1.11. Kent İdaresi

Kentlerde doğrudan iktisadî ve sosyal hayatın düzenlenmesi ile görevlendirilmiş askerî zümre mensupları *muhtesib* ve eyaletteki ilmiyye zümresi anlatılırken zikredilen *vali-i şehre* (*vali eş-şurta*) adlı görevlilerdi. Muhtesiblerden ilk başlıklarda çarşı ve pazarlarda yaptıkları fiyat kontrolleri ve bu sırada aldıkları vergiler bağlamında değinilmişti. Mezkur görevli, Mısır açısından bakıldığında Devlet-i Aliyye egemenliği öncesinde de mevcuttu. Loncaları ve çarşıları denetler, kent ile ilgili konulara

³⁴⁶ Haremeyn vakıfları dört taneydi: Deşişâtü’l-kubra vakfı, Mehmediyye vakfı, Muradiyye vakfı, Hassekiyye vakfı. İlki, ilerleyen başlıklarda maliye bahsinde ele alınacak olan deşişe ile ilgili olup Memlûk Devleti zamanında kurulmuştu. Diğerlerinin kurucuları Devlet-i Aliyye askerî zümresinden idi. Sırasıyla: 4. Mehmed, 3. Murad ve 1. Süleyman’ın eşi Hürrem (Hathaway, 1992, 141 - 142).

müdahil olurdu. Devlet-i Aliyye egemenliği sonrasında, zikredilen görevlerinin bir kısmının bu modelde kadılarca yerine getirilmesinden dolayı muhtesiblerin görev sahasında bir daralma meydana geldi ve bu görevliler memâlik-i mahrûsenin diğer kentlerinde olduğu gibi çarşıların denetimi ile sınırlı bir görev tanımına sahip oldular (Raymond, 2018, 119).

Kent idaresinden sorumlu valiler ise, asıl olarak kentin asayişinin sağlanmasından sorumlulardı. Ancak kendilerine ait bir silahlı birlikleri yoktu. Paşa ve yeniçeri ağasından bu konuda yardım alırlardı (Raymond, 2018, 120 - 121). Kentteki görevlerine nöbet usulü giden yeniçerilerin bir kısmı kendisi ile birlikte kentte gezer, bir kısmı da kent içerisindeki karakollarda dururdu (Raymond, 2018, 138). Yeniçeri ağasının kendisi, daha çok geceleri güvenliğin sağlanmasından sorumlu idi. Ayrıca kadılar ve bunların yardımcıları da kentlerin idaresinde önemli bir role sahiptiler (Hathaway, 2016, 178). Bunlara ek olarak, Pococke, Azebân ocağı askerlerinin de kentin dış çevresinde güvenliğin sağlanmasından sorumlu olduğunu aktarır (Pococke, 1743, 165).

Mahallelerin idaresinde memâlik-i mahrûse genelinde uygulanan modelin önceleri mahalle kethüdalarına, ancak sonraları bunun yerini alan imamlara (gayrimüslimlerin mahallelerinde ise haham ya da papazlara) dayandığı ve bu görevlinin kadılarla mahallelerin bağlantısını sağladığından ilk bölümde bahsedilmişti. Mısır kentlerinde ise, bu görevi bir süredir ilgili mahallede yaşayan ve güvenilir kişiler arasından belirlenen *mahalle şeyhleri* üstlenmiş durumdaydı (Hathaway, 2016, 178). Bunları mahalle sakinleri seçer, ancak görevlerine başlayabilmeleri için kadının onayı gerekirdi (Raymond, 1995, 39). Görevleri, mahalle sakinleri ile devlet arasındaki bağlantıyı kurmak, mahallelerden alınacak vergilerin tahsilini sağlamak, bazı durumlarda tüm mahalle üzerine tarh edilmiş bir verginin mahalle sakinleri arasında paylaştırılmasıydı (Raymond, 1995, 39).

Günümüzde yerel yönetimler tarafından yürütülen temizlik, yangınla mücadele vb kamu hizmetleri ise özel kesim tarafından yürütülürdü ve bunların ücreti mahalle sakinlerince ödenirdi (Raymond, 2018, 145, 148 ve 150). Sadece, bu hizmetlerin yerine getirilmesi konusunda büyük sorunlar meydana geldiğinde kent idarecileri bunlara müdahale ederlerdi (Raymond, 2018, 207).

2.2.1.12. Hâneler ve Kapı Halkı

İlk bölümde Devlet-i Aliyye'nin taşra idaresinde görevli beylerbeyi ve sancakbeyi gibi unsurlarla timar sahiplerinin maiyetlerinde cebelü ve gulamlardan oluşan kapı halklarının bulunduğu ve bunların maddî dayanağının reayadan alınan vergiler olduğu belirtilmiş, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren timar sistemindeki bozulmalar ve askerlik işine devletin yaklaşımında meydana gelen değişimlerin bir sonucu olarak bunların büyüklüğünün önemli ölçüde arttığı ifade edilmişti.

Bu uygulamanın Mısır Eyaleti'ndeki şekillenişinde bunların padişahın hânesini model almaları ve Devlet-i Aliyye askerî zümresinin bu alandaki teamüllerine dayanmaları kadar, Memlûk Devleti

zamanında görülen benzeri uygulamaların da etkisi olmuş, bir ölçüde Mısır'a özgü³⁴⁷ bir *hâne* sistemi meydana gelmiş ve bu yapılar, eyalette askerî zümrenin teşkilâtlanmasının temel birimi halini almışlardı (Hathaway, 2009, 17). Eyalette beylerin ve ocak komutanlarının önderlik ettiği hâneler mevcuttu. Ancak en büyük hâne, kalede yer alan paşanın hânesiydi ve beyler veya asker ocakları komutanlarınca³⁴⁸ oluşturulmuş (ve kendi aralarında önceki başlıklarda belirtilen şekilde ittifaklara yönelmiş) diğer hânelerle rekabet halindeydi. Bu ikinci grupça oluşturulmuş hâneler, *beyt* (ev) adını alan yerleşkelere sahiptiler³⁴⁹ (Hathaway, 2009, 21). Önceki paragraflarda bunların bazılarında mahkemelerin ve hapishanelerin dahi bulunduğu ifade edilmişti.

Mısır'daki hânelerde, hânenin reisi (bir bölümü memlûk, bir bölümü ise Anadolu vb yerlerden gelen özgür kişilerden oluşan) tâbilerini himaye eder, bunların asker alayında yükselmesini, iltizam elde etmesini, ticaretle uğraşmasını ya da bir zanaate girmesini sağlardı. Hânenin sahiplerine ise iltizam vb görevleri tâbileri arasında paylaştırdığında bunlardan pay alarak gelir elde etme yolu açılırdı (Hathaway, 2009, 17 ve 22). Hâneler ayrıca, gelir kaynaklarından kârlı olanlarına yönelen bir stratejiyi izlemek durumundaydılar. Örneğin asker ocaklarının komutanları, 18. Yüzyılda kahve ticaretinden elde edilen gelir düşmeye başladığında tâbilerini vilayet düzeyinde büyük iltizamlara, özellikle de Haremeyn vakıflarının iltizamlarına sahip olabilen beylik makamına yönlendirmeye başlamışlardı (Hathaway, 2009, 154). Öte yandan eyaletteki hânelerin bir diğer özelliği, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bunların büyük oranda Gürcü kökenli memlûklerle dolmuş olmasıydı. Önceki başlıklarda belirtildiği üzere bu durum literatürde Memlûk Devleti'nin uzantılarının 19. yüzyıla kadar eyalet içerisinde varlıklarını sürdürdükleri şeklinde yorumlanmıştı (Hathaway, 2009, 200).

2.2.2. Maliye Teşkilâtı

2.2.2.1. Nâzır-ı Emvâl

Mısır'da Devlet-i Aliyye iktidarının kurulması, siyasî alanda olduğu kadar maliye alanında da Abbâsî Devleti dönemine dönüşü çağrıştırmaktaydı. Bu iki anlamda böyleydi. İlk, eyalette elde edilen üretimin artan miktarının eyalet askerî zümresi arasında paylaştırılmasını takiben, kalan kısmın irsaliyye adıyla başka bir merkeze transferi anlamında. İkinci olarak ise, maliye teşkilâtının en azından

³⁴⁷ Bağdat, Trablus, Tunus ve Cezayir'de genelde tek bir vali hânesi bulunurdu örneğin (Masters, 2017, 58).

³⁴⁸ Ağa ve kethüdaların yanı sıra, kâhyalar, çavuşlar, odabaşılar ve ayrıca Azebân bölümünde de çorbacılar (Hathaway, 2009, 46).

³⁴⁹ Bu beytler, Memlûk Devleti döneminde de vardı. Mısır Kanunnamesi'nde, Devlet-i Aliyye'nin Mısır'a saldırısı sırasında veya sonraki isyanlara karışarak ölen veya kaçan Memlûk Devleti beylerinin evlerinin durumu ele alınmış ve kanunnamenin yazıldığı sırada terk edilmiş halde bulunan bu evlerin durumuyla kent kadılarının ilgilenmesi emredilmişti (Barkan, 1943, 385 - 386).

planlandığı şekliyle eyalet idaresinin başındaki paşadan bağımsız kılınması³⁵⁰ anlamında. Zira Memlûk Devleti'nde defterdârın sultandan bağımsız olması gibi bir durum söz konusu olamazken, Devlet-i Aliyye eyaletleri açısından durum en azından kağıt üzerinde buydu (İnalcık, 2003, 122).

Mısır eyaletinde mâlî meseleler diğer Devlet-i Aliyye eyaletlerinde olduğu gibi defterdarın³⁵¹ görev alanındaydı³⁵². Defterdarlar, başlarda İstanbul'dan, dergâh-ı mualla beyleri veya kulları arasından atanmaktaydı. Fakat henüz 16. yüzyılın sonları gibi erken bir aşamadan itibaren diğer eyaletlerin hiçbirinde görülmeyen bir biçimde (Shaw, 1962, 2) Mısır'daki beyler arasından atanmaya başlanmıştı³⁵³ (Holt, 1966, 78). Bu atama, ya İstanbul'daki dîvanın beyler arasından bir isim belirleyip beylerbeyisine tebliğ etmesiyle, ya da beylerbeyisinin yolladığı bir ismi dîvanın onaylamasıyla olur, adayların devlet görevlilerine verdikleri pişkeşler de atanmaları açısından önemli bir faktör olarak devreye girerdi (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 229 - 230).

Defterdarın bir kısmı Mısır Kanunnamesi'yle belirlenmiş, bir kısmı ise görev tevcih beratlarında ifade edilmiş (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 231) görevleri özetle eyaletteki parasal gelirleri kontrol etmek, bir kısmını harcanmak üzere ilgili yerlere ayırdıktan sonra kalanını İstanbul'a yollamaktı (Kunt, 1988, 11). Bu minvalde gelirlerle ilgili olarak mukâta'aların dağıtımını yapar, devletin gelirlerinin tahsili sürecini yönetir (Shaw, 1962, 2), vakıf gelirlerinin kaynaklandığı vakıf arazileri ile ilgilenirdi (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 238). Harcamalarla ilgili olarak ise, bu harcamaların padişahın istediği şekilde yapılmasını (Shaw, 1962, 2), her yıl İstanbul'a yollanan irsaliye hazinesinin hesaplarının hazırlanması ve icmal defterlerin hazine ile beraber İstanbul'a yollanmasını (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 234) sağlardı. Bunların dışında, defterdarların idarî bazı görevleri de mevcuttu. Eyaletteki maliye teşkilâtının görevlilerinin, mültezimlerin atamaları ve hatta kâşif ve şeyhü'l-Arabların atanmaları gibi meselelerde önemli rol oynarlardı. Bunların görevlendirilmeleri veya yükseltilmeleri gibi hususlar beylerbeyiler tarafından merkeze bildirildikten sonra, ilgili işlem defterdar tarafından yürütülür ve ilgili kişilere tebligat yapılırdı. Bunun nedeni, mezkur unsurların denetimi, borçlarının tahsili vb meselelerin defterdar tarafından halledilecek olmasıydı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 234). Ayrıca Mısır

³⁵⁰ Anlaşılan, Abbasîler de bu ayrımı en baştan itibaren ortaya koymamışlardı. Abbasî halifesi 758 yılında o dönemki Mısır valisi Muhammed bin El Eşhed'den, merkez hazinesine yolladığı yıllık vergi gelirlerini belirli bir düzeyin altına indirirse sorumluluğun kendisinde olacağını taahhüt eden bir *daman* imzalamasını istemiş, valinin red yanıtı üzerine de Nevfel bin El Furat adlı görevliyi malî idarenin başına geçirmişti. Ardından 769-778 yılları arasında valiler Mısır'ın yerli müslümanlarından seçilseler de malî konulardaki yetkileri ellerinden alınmış, bu görev Bağdat'tan atanan memurlara verilmiş, böylelikle dîvan ve valinin gelirler üzerindeki kontrolü büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştı (Kennedy, 2006, 78).

³⁵¹ Defterdarlık makamı için, 16. yüzyılın ortalarına kadar nâzır-ı emval adı kullanılmış, daha sonraları defterdar adı da kullanılmaya başlanmıştı. 16. yüzyılın sonlarından itibaren ise, nâzır-ı emval ifadesi terk edilerek, bunun yerine fermanlarda *Mısır defterdarı* ve Dîvan-ı Hümâyûn defterlerinde de *Mısır'da Hazine-i Âmire defterdarı* ifadeleri kullanılmaktaydı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 228).

³⁵² Elbette, Mısır örneği ile tamamen aynı olanlar, salyaneli eyaletlerdi. Zira Mısır'ın da içinde olduğu bu eyaletlerde timar sistemi olmadığından timar defterdarı ve defter emini adı verilen görevliler bulunmazdı.

³⁵³ Buna karşın, eyaletin mâlî potansiyelinden dolayı taşıdığı önem, bu defterdarın tüm eyalet defterdarları arasındaki hiyerarşide üst sıralarda olması sonucunu doğurmuştu (Fleischer, 1996, 323).

eyaletinin mâlî açıdan çevresindeki eyaletlerle münasebetleriyle ilgili olarak, Dîvan-ı Hümâyûn'un yönlendirmesiyle ilgili bölgelerin ihtiyaçlarının Mısır kaynaklarından karşılanması lazım geldiğinde, bu talepler Mısır beylerbeyisi tarafından defterdara aktarılır ve defterdar tarafından gereği yapılırdı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 238). Tüm bu görevleri karşılığında defterdarlar 16. yüzyılda 230.000, 17. yüzyılın başları itibariyleyse 600.000 akçe tutarında bir salyaneye sahip olurdu (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 230).

Öte yandan, Mısır defterdarlığı aslında merkezdeki defterdarlık kurumunun bir mikro versiyonu gibiydi. Eyalet dîvanında paşanın onayından geçmesi gereken mâlî konulardaki kararlar görüşülüp, İstanbul'a yollanması gereken konular beylerbeyleri aracılığı ile yollandıktan sonra, kalan meseleler eyalet defterdarının kendi meclisinde karara bağlanırdı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 235). Mısır Kanunnamesi, bu dîvanın eyaletteki maliye yapılanmasında defterdara yardım eden görevlilerin de katılımı ile toplanmasını, işlerini vakit kaybetmeden yapmasını, sonucunun beylerbeyisine danışılmasına gerek duyulmayacak işlerin burada halledilmesini düzenlemişti (Barkan, 1943, 380). Gelirlerin muhasebesi, tahsil edilememiş gelirlerin tahsili, havalelerin yollanması gibi işler bunlardandı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 237).

2.2.2.2. Rûznameciler ve Hazineleler

Taşra defterdarlarının görev yaptığı diğer eyaletler gibi Mısır eyaletinde de defterdarın başını çektiği mâlî idare eyalet hazinesi (*Hazîne-i Âmire*) etrafında teşkilâtlanmış durumdaydı ve iki ana gövdeden oluşurdu: (1) Gelir ve harcamalarla ilgili işleri yapan *rûzname kalemi* ve (2) hazinenin depolanması ve korunması gibi işlere bakan bölüm (Shaw, 1962, 338).

Bunlardan ikincisinde görev alanların bir kısmı, paşanın ikamet ettiği kalenin ortasında yer alan ve İbrahim Paşa tarafından inşa edilmiş kulede saklanan hazineden sorumluydular. Mezkur kulenin güvenliğinden *Hazînedâr* adlı görevli sorumluydu ve görevini yaparken kalede mukim yeniçeri ve azebân askerlerinden yardım alırdı (Shaw, 1962, 349). Mısır eyaletinin hazinesinin ikinci kısmı ise aynı olarak yapılan tahsilatın korunduğu ambarlardı. *Yusuf Ambarı* adını alan bu yapı, Mısır'da aynı olarak elde edilen artık ürünün eyalet idaresince zabtından sonra depolandığı yerdı. O dönem Mısır'ı ziyaret etmiş olan Pococke, bu yapının beş metreye yakın bir yükseliğe sahip olduğunu ve payandalarla desteklenen duvarları olan avlulardan oluştuğunu aktarır. Pococke'un gözlemlerine göre ambarın üzeri hasırlarla örtülüydü, kapılarının kilitleri kille kaplanmıştı ve içinde Yukarı Mısır'dan getirilen mahsül (mısır) vardı. Askerî zümrenin maaş ödemelerinin bir kısmı bu mahsülün satılıp nakde çevrilmesi ile yapılırdı. Ambarın yeri Eski Kahire'de, yani Yukarı Mısır'dan Kahire'ye gelen teknelerin limanı olarak kullanılan yerdeydi. Yine Pococke'a göre bu ambarlardan zamanında yedi adet varken, 18. yüzyılda sadece biri kullanımdaydı (Pococke, 1743, 26). Bu ambarın güvenliğinden ve

buradan ürün giriş çıkışlarının kaydının tutulmasından *emin-i anbâr* adı verilen görevli sorumluydu (Shaw, 1962, 350).

Hazinenin kırtasiye işlerini yapan kısımda ise rûznameciler ve bunların altında görev yapan diğer memurlar bulunurdu. Defterdar dîvanında da yer alan rûznameciler, defterdarların başlıca yardımcılardı (Shaw, 1962, 2). Evliya Çelebi'ye göre, bunlar arasından *büyük rûznamecinin* dîvanda defterdarın yanında makamı bulunurdu. Bu görevliye küçük rûznameci, bir takım kalemler ve Yusuf Ambarı bağlıydı. Küçük ruznameci, eyalet valisi tarafından atanır, yanındaki *kalem katiplerinin* sayısı elli kadar olurdu (Kahraman, 2011, 146). Tüm bu görevlileri ihtiva eden *Rûzname Kalemi / Dîvanı*, merkezdeki maliye kalemlerine benzer biçimde gelir ve harcamalar anlamında ihtisaslaşmış kalemlere ayrılmış³⁵⁴, hepsinin başına *efendi* adı verilen görevliler atanmıştı. Rûzname bürosu, başlarda sadece gelir ve giderlerin kaydını tutmaktayken, 1608 yılında Maksud Paşa tarafından gerçekleştirilen, sonrasında 19. yüzyıla kadar uygulanan ve defterdarlık makamının beylerce ele geçirilmesinin yarattığı etkiyi bir ölçüde bertaraf etmeyi amaçlayan bir düzenleme ile rûznamecilerin yetkileri oldukça arttırılmış ve bu birim önem kazanmıştı (Shaw, 1962, 340 - 341).

2.2.2.3. Defterler ve Sayımlar

Önceki başlıklarda, Mısır'da Devlet-i Aliyye egemenliğinin sağlanmasının ilk yıllarında memlûklerin maliye defterlerini Mısır'ın yeni idarecilerinden gizlemeyi başardıklarından bahsedilmişti. Hain Ahmed Paşa isyanı sırasında memlûkler bu defterleri paşaya sunarak, Âl-i Osman'a karşı yürüttüğü bağımsızlık mücadelesinde kendisine destek olmak istediler. Ancak isyanın başarısızlığa uğramasından sonra bu defterler bu kez kolaylıkla Devlet-i Aliyye idarecilerinin eline geçmiş oldu³⁵⁵ (Shaw, 1962, 18). Her ne kadar kanunnameyi hazırlayanlardan İbrahim Paşa, Mısır arazisinin tahririni emretmişse de, bu iş 1526 yılında Memlûk Devleti'nden kalan defterlerin tamamı yanmadan yapılmayacaktı. Bu olayın ardından Süleyman Paşa'nın beylerbeyiliği zamanında tüm köyler sayıma tâbi tutuldu, Mısır'ın tüm arazisi mîrî, vakıf ve sair araziler olarak gruplandırıldı ve bunların tamamı için ayrı tahrir (*terbi*) defterleri hazırlandı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 92). Ayrıca 1539 - 1540

³⁵⁴ Shaw (1962), bu kalemleri şöyle sıralar:

1. Gelirleri toplamaktan sorumlu kalemler (gelirin elde edildiği bölgeye göre sınıflandırılmış): Kalem-i Şarkıyye, Kalem-i Garbiyye, Kalem-i Cize, Kalem-i İrad-ı Gılal
2. Hem gelirlerden hem harcamalardan sorumlu kalemler: Kalem-i Şehir (gümrüklerin, kent mukâta'alarının, bazı vilayetlerin nakit alınan toprak vergilerinin tahsilinden ve ihracat harcamalarının yapılmasından sorumlu), Kalem-i Rûzname (küşufiye-i kebir, hulvan, faize-i evkaf, ihracat-ı kisve ve tevafut harcamalarının yapılmasından ve mevacib, ücret, emekli aylığı, surre, Kabe örtüsü için yapılan harcamalar vb harcamalardan sorumlu), Kalem-i Muhasebe (Cevali ödemelerinden ve İstanbul'a yollanan irsaliyyeden ve hazine, Bâb-ı Âlî'nin siparişleri için yapılan nakit harcamalardan sorumlu)
3. Harcamaları yapmaktan sorumlu kalemler: Kalem-i Mukabele (Asker ocaklarının maaşlarının ödenmesinden sorumlu), Kalem-i Masraf-ı Gılal (aynî maaş ödemelerinden ve kale neferlerine yapılan ödemelerden sorumlu)

(Shaw, 1962, 343-345)

³⁵⁵ Bu anlamda kanunnamede örneğin kâşiflerin ellerindeki arazilerden Memlûk Devleti zamanında yaptıkları ödemeleri dayandırdıkları *irtifa' defterlerinden* bahsedilir: (Barkan, 1943, 360 ve 363).

yıllarında gerçekleştirilen bu sayım sayesinde Mısır tarımı için büyük önem taşıyan sulama sistemlerinin de bir haritası Devlet-i Aliyye tarafından çıkarılmış / öğrenilmiş oluyordu (Mikhail, 2014, 385). Ancak özellikle Yukarı Mısır'daki aşiretlerin çıkardıkları zorluklar nedeniyle Devlet-i Aliyye maliyesinin Mısır arazisinin gelir potansiyelini tam olarak anlayabilmesi ancak 1608 - 1609 yılında gerçekleşebilecek, bu sayımın sonuçları 19. Yüzyılda Mehmet Ali Paşa'nın egemenliğine kadar kullanımda kalacaktı (Shaw, 1968, 97). Öte yandan, kanunname sayımların sonucunda oluşturulacak defterlerden *mufasssal tezkireler* hazırlanmasını, bunların beylerbeyi ve defterdarca mühürlenip köylere dağıtılmasını ve bu sayede köylülerin vergi tahsili için gelen görevlilerin kanunî olmayan taleplerinden korunmasını (Barkan, 1943, 367) emretmekteydi. Ancak uygulamada vergi kaynaklarını ele geçiren hânelerin (özellikle 18. Yüzyılın sonu örneğinde görüldüğü gibi) buna riayet etmeleri çok sık görülen bir durum değildi.

Bu meşakkatli sayımın (ve gerekirse sonrakilerin) yapılmasında görevlendirilecek askerî zümre mensuplarının uymaları gereken kurallar kanunnamede belirtilmişti. Buna göre sayım görevlileri (*messahlar*) arazide ne görürse onu yazacaklar, eksik ya da fazla bir miktarı kaydetmeyecekler, bunların köylülerden alacakları *resm-i misahat* adlı vergi de Memlûk Sultanlarından Kayıtbay'ın döneminde alındığı şekilde alınmaya devam edilecek, messahın yanında bulunan diğer görevliler gösterilerek fazladan bir ödeme veya koyun ve arpa gibi mallardan istenmeyecekti (Barkan, 1943, 374).

Öte yandan, Kanunname, sayıl(a)mayıp maktu olarak ilzam edilecek araziler için önceki senelerde buradan ne alınmışsa aynısının tahsilini öngörmüştü. Ayrıca, bir arazinin fellahlarca sayım görevlilerine rüşvet verilmesi sonucunda çorak arazi olarak tahrir edilmesi durumunda, bu arazinin Memlûk kayıtlarındaki durumuna, burada Nil'in tam olarak taşıdığına ne büyüklükte olduğuna bakılarak, buna göre defterdarca karar verilecekti (Barkan, 1943, 374 - 375).

2.2.2.4. Diğer Görevliler

Belirtilen görevlilerin yanı sıra *şehremini*³⁵⁶ (Eş-Seyh, 2010, 89), muhasebeciler, mukâta'acılar, mukabeleciler, diğer hazine katipleri, mecliste işleri olan bazı mutasarrıf ve emval mübaşirleri de defterdar dîvanının ve eyaletteki mâli teşkilâtın diğer mensuplarıydılar. Bunların tamamı Kahire'de mukim görevlilerdi ve defterdar taşradaki vergi kaynaklarının kontrolü de *âmîl*, *emin* ve *kâtip* adı verilen görevlilerce yürütürdü (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 235).

³⁵⁶ Emin-i Şehr de denilen bu görevli, defterdarın Kahire'deki icracı memuruydu (Shaw, 1962, 339).

2.2.2.5. Darphane ve Mısır Parası

Mısır Eyaleti maliyesinin bir diğer unsuru ise *dârü'l-darb* adını alan (Shaw, 1962, 107) darphaneydi. Bunun gelirleri paşaya salyanesinin bir parçası olarak verilmişti. Paşa buradan yıllık 1.135.000 para elde eder, bunun 300.000'i burayı işletme iltizamını elinde tutan *emin-i darbhâne* tarafından aşağıda ele alınacak olan *mâl-i küşufiyye* olarak darphanenin kârından kendisine ödenirdi. Ayrıca *dârü'l-darb* içerisinde altın ve gümüşün rafine edilmesi işini yapan *mukâta'a-i kalhane*, işlemler sırasında değerli metallere artan yongaları toplayan *mukâta'a-i minkar*, Mısır'daki tüm gümüş eşyalara ayar damgasını vurmakla yetkili *mukâta'a-i damga-i sim* ve Mısır'a ithal edilen tüm fildişlerinden vergi tahsili işini yapan *mukâta'a-i fildişi gümürüğü* adlı mukâta'aların mültezimleri de iltizam ödemelerini valiye yapardı. Ayrıca *dârü'l-darb* bünyesindeki tüm emin ve nâzırların atanması da vali tarafından yapılırdı (Tok, 2002, 230). Tüm alt branşlar ve ayrıca yardımcı elemanlar da dahil edildiğinde darphanede çok sayıda çalışanın olduğu tahmin edilebilir ki, örneğin Evliya Çelebi bu kurumda sıkı bir denetim altında çalışan 500 kadar görevli olduğunu söyler (Kahraman, 2011, 145).

Diğer yandan, *dârü'l-darb*'ın paşa ile olan münasebeti kısa ömürlü oldu. Eyalet darphanesi 18. yüzyılın başlarında güçlenen ve kalede mûkim yeniçeri ocağının eline geçti. Mustafa Kazdağlı'nın hânesi, bu kurumu valinin divanından alarak kale içindeki yeniçeri kapısına taşıdı ve eminlik görevini ele geçirdi. Mesele askerlerin maaşlarında meydana gelen reel kayba müdahale etmek istemesi ile de ilgiliydi ve sonuçta yeniçerilerin o dönem malî gücünü arttırıp, maaşlarında paranın değer kaybından kaynaklanan azalmayı durduracak bir adımdı (Hathaway, 2009, 81). Zira darphanenin idaresini ele geçirdikten sonra alışıma yüksek olan dolaşımdaki paralar üzerinde ellerinde kentlerin polis gücü olmanın verdiği avantajı da kullanarak bir baskı kurmuş ve bunları resmi makamlarca belirlenen değerlerinin altında değişime zorlamışlardı (Shaw, 1962, 190). Ancak aynı yüzyılın ikinci yarısı ile beraber siyasî güç beylerin eline geçtikten sonra darphane de bunların kontrolü altına girecek ve hatta daha önceleri paşanın aldığı darphane gelirleri de şeyhü'l-belede kanallı olmaya başlayacaktı (Shaw, 1962, 323).

Darphanenin üretimine bakıldığında, öncelikle günlük iktisadî muamelelerde yaygın olarak bir gümüş paranın darbu göze çarpmaktaydı. *Nisf fidde* (Tr. yarım gümüş) veya daha yaygın adıyla *para* adlı bu birim, Mısır'da darb edilen ve Devlet-i Aliyye akçesinin benzeri bir gümüş paraydı. İlk bölümde aktarıldığı gibi, bu dönemde 1 kuruş = 40 para = 120 akçe olacak şekilde kullanımdaki paraların birbirlerine nispeti belirlenmişti (Akyıldız, 2003, 31) ve nisf fidde de bu oranlara tabi idi³⁵⁷. Ancak başlarda 1,289 gram gümüş içermekte ve %100 saflıkta (Shaw, 1968, 97) darbedilmişse de, sonrasında ağırlığı ve gümüş oranı giderek azalmış, 1750'de 0,342 grama, 1798'de ise 0,079 grama

³⁵⁷ Ancak arşiv belgelerinde sıklıkla kullanılan başka bir birim, memâlik-i mahrûsenin kuzeyi ile farklılık göstermekteydi: *Kise-i Rûmî* adı verilen birim 500 kuruştan ve *Kise-i Dîvanî* adlı birim de 416 kuruştan oluşurken, Mısır'da yaygın olarak kullanılan *Kise-i Mısırî* adlı ölçü birimi 600 kuruş içerirdi (Uzunçarşılı, 1988(1984), 353-354; aktaran: Çakır, 1998, 194). Bu birimin özellikle büyük meblağların ifade edilmesinde kullanımını hem arşiv belgelerindeki birimler hem de Pococke'un gözlemleri doğrular (Pococke, 1743, 175).

inmişti (Walz, 1983, 307). 1798’de içindeki gümüş oranı sadece %30’dur (Shaw, 1968, 97). Nisf fiddenin bu değer kaybı, Mısır’da günlük hayatta daha çok Hollanda ve İspanya paraları gibi yabancı paraların kullanılması sonucunu doğurdu. Bunlar arasında önce İspanyol doları (Mısır’daki adıyla *riyal Ebu Medfe*) daha sonraları, 18. yüzyılın ortalarından itibaren ise Almanların *thaler* (Mısır’daki adıyla *riyal Ebu Taka*) adlı parası ön plana çıkmaktaydı (Walz, 1983, 307).

Altın paralar açısından ise, Mısır Eyaleti’nde 17. yüzyılın sonlarına kadar basılan altın para, Venedik *dukatının* ve Memlûk Devleti *eşrefîsinin* çok benzeri, *şerîfî Muhammedî* adlı, 3,448 gram ağırlığında ve 996 ayar paraydı. Bu para, 95 nisf fidda değerinde mübadele olunurdu (Walz, 1983, 308). Kanunnameden anlaşıldığı kadarıyla önceden beri yirmi beş para üzerinden değeri ölçülmekte ve vergiler bu kura göre tahsil edilmekteyken, Hayır Bey zamanında darphanede düşük ayarlı akçeler basılması sonucunda, eşrefînin tek bir fiyatta bulunması zorlaşmış (*si’ri neseke-i vahid üzerine olmak müte’azzir olub*), mukâta’alardan hazineye alınacak paraların hesabında eşrefînin on iki buçuk para eden kuru kullanılmaya başlanmış, bu da vergi kayıplarına yol açmıştı. Kanunname, bunu yasaklamış ve kuru yirmi beş para bir eşrefî altın olacak şekilde tespit etmişti (Barkan, 1943, 372 - 373).

Eşrefî Mısır’da uzun bir süre daha tek altın para olmayı sürdürdü. Ancak 1697’de yerini *tuğralı* adlı benzer altın paraya bıraktı. Ancak bu para da kısa süre sonra ortadan kayboldu. Yerine bu kez İstanbul’daki darphaneleri takiben 3,508 gram ağırlığındaki *zincirli* adlı altın para basıldı. Bunu 1725 yılında *fındıklı* adlı altın paranın darbi izledi. Fındıklı, 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde içindeki altın oranı %23 azalmıştı. 1736’da Mısır’daki darü’l-darba bu kez *zer mahbûb* adlı altın parayı darbetmesi emredildi. Bunun ağırlığı 2,598 gramdı ve 110 nisf fidde değerindeydi. Zer mahbub, yüzyılın kalanında yaygın olarak kullanıldı ve mahkeme kayıtları gibi evrakta da sıklıkla zikredilmekteydi. Fakat bu para da 18. Yüzyılın sonunda, ilk basıldığı sırada sahip olduğu ağırlığın sadece %71’ine sahip durumdaydı (Walz, 1983, 305). Öte yandan, gümüş paradaki durumun aksine, Mısırlı halkı altın para konusunda yabancı paraları tercih etmemişti. Bunun nedeni altın paraların Avrupa’da daha az yaygın olması ve altının 18. yüzyılda Mısır’da Avrupa’dan daha ucuz olmasıydı (Walz, 1983, 308).

2.2.2.1. Eyalet Maliyesinin Gelirleri

2.2.2.1.1. Memlûk Devleti İktâlarının Tasfiyesi, Emanet ve İltizama Geçiş

İlk bölümde timar sisteminin tarihi gelişimi ile ilgili izahatın yapıldığı paragraflarda, Büveyhîlerce geliştirilen askerî iktâ sisteminin Selçuklu Devleti tarafından miras alındığı, bu devletin son dönemlerine doğru iktâ arazilerinin özel mülkiyete benzer bir nitelik kazandığı ve Selçukluları takiben Zengîler ve Eyyubîler’de de bu türden miras bırakılabilir bir nitelik kazanmış askerî iktâların uygulandığı (Durî, 1991, 134) ifade edilmişti. Aslında Eyyubîler bu konuda sadece Selçuklu ve Zengîlerin değil, aynı zamanda kendilerinden önce Mısır’ı uzun süre egemenlikleri altında tutmuş

bulunan Fatımîlerin de mirasçısıydılar. Çünkü bu devletin son dönemlerinde, önceleri askerî bir niteliği bulunmayan iktâlar, bilhassa da geliri yüksek olan araziler, askerlere ve beylere verilmeye başlanmıştı (Durî, 1991, 140).

Memlûk Devleti de artık Mısır idarî yapısında yerleşik bir hal alan bu uygulamayı sürdürdü. Bütün topraklar *aradi-i emiriyye* (Devlet-i Aliyye uygulamasındaki mirî arazi) olarak tanımlandı ve iktâ sistemi yeniden oluşturuldu (Uzunçarşılı, 1970, 405). 24 parçaya ayrılan Mısır arazisi (Hathaway, 2009, 7) iktâ şeklinde emirler (beyler) ve askerlere verildi (Çetin, 2007, 59). Bunlar, kendilerine tahsis edilen iktâ arazilerini vekilleri yardımıyla işlettiler ve elde edilen vergi gelirinin üçte birini kendilerine ayırıp, kalanını askerlerine dağıttılar (Demirci, 2000, 45). Tahmin edileceği üzere, iktânın büyüklüğü ile, yetiştirilmesi gereken asker sayısı arasında bir orantı söz konusu idi (Durî, 1991, 142).

Selçuklu ve Eyyubî iktâlarının sahibi askerler gibi Memlûk Devleti iktâlarının sahibi memlûkler de zamanla ellerindeki toprakların özel mülk statüsünün garanti altına alınması için bu toprakları vakıf haline getirmeyi denemiş, ya da hizmet şartına bağlı olmayan, memlûk dul ve yetimlerine verilen özel bir arazi türü statüsüne geçirmeye çalışmışlardı (Durî, 1991, 144 - 145). Nihayetinde, ellerindeki toprakları vakıf veya özel mülke yakın bir hale sokmayı genellikle başardılar (Lapidus, 1969, 4) ve bu durum askerî yapı üzerinde de olumsuz tesirler doğurdu. İktâ sisteminin bu şekilde bozulması, zaten büyük oranda baskı ve karışıklıklarla geçen (Es-Seyyid Marsot, 2010, 39) Burcî Memlûkler döneminde hızlandı. Bu dönem ayrıca tüm kesimlere, özellikle de tüccarlara getirilen yüksek vergilerin iktisadî yapıyı bir bütün olarak sarstığı bir dönemdi (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 38).

Devlet-i Aliyye egemenliğinin ilk çıktısı, memlûklerin elindeki bu iktâ arazilerine el konması³⁵⁸ (Winter, 2006, 508) ve iltizam usûlüne dayanarak yeni mâlî sistemin kurgulanması oldu. Mısırın fizikî koşulları, tarımın sulamalı oluşu, Devlet-i Aliyye tarafından ele geçirilmeden çok önce İslamlaşmış olması (İnalcık, 2002, 202), Mısır'da timarli sipahi bulundurulmasının stratejik anlamda çok işe yarar olmayacağı fikrinin devlet katında kabulü (Winter, 1998, 4) gibi faktörler bu kararın alınmasında belirleyici idi³⁵⁹. Ayrıca, timar sistemi ilk bölümde de aktarıldığı şekilde 16. yüzyıl gibi erken bir aşamadan itibaren zaten yerini iltizam uygulamasına bırakmaktaydı. Bu doğrultuda, tüm araziler mukâta'alar şeklinde Mısır hazinesine bağlandı. Bunun istisnaları, vakıfların kullanımına bırakılan arazi, paşanın ve bazı diğer üst düzey görevlilerin gelirlerini oluşturan *küşufiyye* adlı topraklar ve mültezimlere ürünü tamamen kendilerine kalmak üzere sunulan *vaşîyye* topraklarıydı (Shaw, 1968,

³⁵⁸ Bazı memlûk beyleri savaş sırasında öldürülmüş, bazıları ise sonrasında idam edilmişti. Devlet-i Aliyye egemenliğini kabul eden memlûklerin iktâları için her ne kadar padişah başlarda bunların eskiden olduğu gibi sürmesini emretmişse de, Mısır'ın ilk beylerbeyisi Hayır Bey, bunların bağımsızlık arayışında memlûkleri güçlendireceğini öngörerek hepsini ilga etmiş ve vazifeleri ne ise bunlara uygun salyaneler tesis etmişti (Hanna, 2012, 213).

³⁵⁹ Oysa yakın zamanlarda ele geçirilen diğer Arap topraklarından Biladü's-şam ve Irak'ın kuru tahıl tarımı yapılan kesimlerinde ise bunun aksine Devlet-i Aliyye'nin tapu ve timar sistemleri yerleştirilmişti (İnalcık, 2000, 202). Halep, Musul ve Şam eyaletlerinde görülen bu sistem, küçük, genelde bir köy büyüklüğünde timarlardan oluşurdu. Bu timarlar önce Anadolu'lu Türklere, sonralarıysa yerel halka tevcih edilmeye başlandı ve 17. yüzyıldan itibaren ise mâlikâne halini aldılar (Masters, 2017, 74).

95). Diğer yandan, timara şeklen benzeyen bir uygulama da istisnâ olarak Mısır eyalet maliyesinde kendisine yer bulmuştu. Mısır'ın liman kentleri olan İskenderiye, Dimyat, Reşid ve Süveyş'te bulunan gümrüklerin ve bir takım başka kentsel mukâta'aların dışında kalan tüm mukâta'alar, umera-i derya adı verilen donanma kaptanlarının giderleri için tahsis edilmiş durumdaydı (Shaw, 1962, 134).

Dolayısıyla, Devlet-i Aliyye'nin Mısır Eyaleti'nden elde ettiği gelirlerin tamamı, ilk bölümde gelirlerle ilgili çizilen çerçeveye referansla *merkezîleştirilen gelirler* kategorisine dâhildi ve eyaletin genelinde iltizam sistemi uygulanmaya başlanmıştı. Ancak başlarda, 16. yüzyılın sonuna kadar, hem kentsel iltizamlarda hem de kırdan alınan vergilere ait mukâta'alarda emanet yöntemi tercih edildi (Shaw, 1962, 21 ve 99). Vergi kaynakları birer emin tarafından işletilecek ve eminlerin kârı ödendikten sonra kalan tutar Mısır hazinesine aktarılacaktı. Ancak, İstanbul'dan atanan (Hathaway, 2016, 211) eminlerin araziye ve vergi potansiyeline yeterince aşına olmaması, devletin buradan elde edeceği gelirlerin potansiyelin altında gerçekleşmesi sonucunu doğurmaya başlayınca, bunların yanına bir de Memlûk Devleti zamanında da benzer görevleri yürütmüş, beylerin iktâları ile ilgilenmiş kişilerden oluşan âmil adlı görevliler eklendi (Shaw, 1968, 94). Bunlar, eminlerin mültezimleri durumundaydılar (Shaw, 1962, 34) ve köyler itibariyle âmillerin eminlerin altında görevlendirmeleri Mısır Kanunnamesi'nde de yer bulmuştu (Barkan, 1943, 336). Yukarı Mısır'da ise daha önce anılan nedenlerden dolayı, şeyü'l-Arabların yönetici olduğu kabilelere ellerindeki toprakların iktâ edildiği varsayıldı ve bunlardan yıllık belirli bir miktar alınması ile yetinildi (Durî, 1991, 156). Buna örnek olarak Havvara aşiret federasyonu şeyhlerinin bölgelerindeki iltizamları ellerinde tutmaları gösterilebilir (Crecelius, 1998, 67). Benzer şekilde, deltadaki bazı aşiretlerle de böyle bir uygulamaya gidilmişti. Örneğin, Nil Deltası'nda mukim aşiretlerden Beni Bakara'ya bir grup köyün vergi tahsilini gerçekleştirme görevi verilmişti (Hathaway, 2016, 224). Tüm bu görevlilerin, vergileri tahsil dışında, vergi kaynağının korunması, özellikle tarım üzerinden alınan vergilerde sulamayla ilgili önlemlerin alınması görevleri de mevcuttu (Shaw, 1962, 31). Kentlerden alınan vergilerin ve gümrüklerin eminliği ise başlarda Hristiyan veya Yahudilere verilmiş, ancak bunlar da zamanla hânelerin eline geçmişti (Shaw, 1962, 99).

Öte yandan, 16. yüzyılda emanet yöntemine koşut olarak iltizam yönteminin de bir oranda uygulanmaya başlandığı ve bu dönemde iltizamların askerî zümre kadar bunların dışındaki toplum kesimlerine de teşmil edildiği görülür (Shuman, 1995, 27). Fakat iltizam sisteminin eyalette yaygınlaşması esas olarak eminlerin maliye bürokrasisinin eyalet merkezinde oturan bir parçası halini almaları ve mukâta'alarla bağlarının kopması, güçlenen âmillerin ise muhafaza sancakbeylerinin mültezimleri halini alması ile oldu (Shaw, 1962, 33). Sonraki dönemlerde ise bu kez paşanın siyasi gücü hilafına güçlenen gruplar, zaman içerisinde mültezim olarak vergi kaynakları üzerinde bir kontrol kurmayı başaracaklardı (Shuman, 1995, 21). Bu durumun mâlî sonuçlarının ötesinde de sonuçlar doğurduğunu zikretmek gerekir. Zira, önceki başlıklarda bey ve askerlerin hâneler üzerinden rütbelerinin gerektirdiği ilişki biçimlerini aşan güçlere ulaştıkları, eyalet beylerbeyisinin gücünün

oldukça marjinal bir hale geldiği belirtilmişti. Bunda, tüm Mısır askerî zümresinin kendi görevleri dışında iltizam sisteminde birer yatırımcı olarak faaliyet göstermesi etkili olmuş, normalde hiyerarşik olması gereken askerî zümre içi ilişkiler deyim yerindeyse yatay bir eksene oturmuştu (Hathaway, 1998, 38).

Mukâta'alardan tahsil edilecek vergiler önceki paragraflarda zikredilen sayım uyarınca *el-mâlu'l-kadîm* adıyla sabitlenmişti. Kuraklık vb nedenlere bağlı olarak tekil mukâta'aların değerlerinde arttırım ve eksiltmeler (*ziyade* ve *tenzîl*) yapılabilir, ancak daha önemlisi paranın değerindeki yukarıda belirtilen düşüşlerden dolayı tüm mukâta'aların değerleri yeniden belirlenebilirdi (*mudâf*) (Shaw, 1968, 97). Genel bir uygulama olarak Mısır eyaletindeki iltizam uygulamalarında mukâta'alar mültezimlere üç taksitle ödemeleri koşuluyla iltizam edilir, *sülûsü'l-evvel* (birinci üçte bir) adı verilen ilk taksidi peşin olarak ödemeleri talep edilirdi (Tok, 2002, 96). Ayrıca mültezimler kendi kârlarından paşaya *küşufiyye-i sagîr*³⁶⁰, eyalet hazinesine ise *küşufiyye-i kebîr*³⁶¹ adı verilen miktarları öderlerdi (Shaw, 1962, 100).

Elbette, memâlik-i mahrûsenin diğer bölgelerinde olduğu gibi, mültezimlerin iltizamlarını parçalara ayırarak başka mültezimlere ihale etmesi (Mısır'daki adıyla *iltizam min el-batn*) da mümkündü (Shuman, 1995, 23). Ayrıca köylerde mültezimlerin *hevlî* (Tr. bahçıvan) ve *şâhid* adlı görevlileri olurdu. Bunlardan hevlî, fellahlar arasından yine bunlarca seçilen bir temsilciyken, şâhid ise yine üreticiler arasından köyün şeyhü'l-beledince seçilen ve mültezimi ekim-dikim işlerinde temsil eden görevliydi (Shaw, 1962, 55).

Bir kişi iltizam sahibi olduğunda divanü'l-rûzname görevlilerinden bir *efendi* tarafından kendisinden bir *hulvân* ödemesi alınır, karşılığında mukâta'a defterine kaydı yapılır, bu kaydı belgeleyebilmesi için de kendisine bir *taksit-i dîvânî* belgesi verilirdi (Shaw, 1962, 342). Bazı durumlarda, idareciler mültezimin yeterli mâlî gücü olduğuna kanaat getirmediklerinde bir takım mülklerine ipotek de koyarlardı (Shuman, 1995, 21). Vergilerin toplanma zamanı geldiğinde, aynı efendi bir *tezkere* hazırlar ve rûznameciye yollar ve iki görevlinin kayıtlarının aynı olup olmadığı kontrol edilirdi. Farklılıklar düzeltildikten sonra, ödeme zamanı geldiğinde tahsildarlar topladıkları parayı dîvana getirirler, para burada sarraflarca kontrol edildikten sonra aynı efendiye haber verilir ve ödemeyi kaydetmesi istenirdi (Shaw, 1962, 342). Ödeme seramonisinin bir parçası da, dîvanda mültezimlere *kaftanü's-saltana* adı verilen hil'atın giydirilmesi ve bunun karşılığında kendisinden *ilbesiyye* adı verilen ödemenin alınmasıydı (Shuman, 1995, 21).

³⁶⁰ Küşufiyye-i sagîr adlı ödeme 1681 yılında valiye 10.000.000 para tutarında bir gelir sağlamaktaydı (Es-Seyyid Mahmud, 2002, 144). Valilerin de buna karşılık, elde ettikleri gelirlerden hazineye mâl-ı hûlvân adlı ödemeyi yapması istenirdi. Başlarda bir milyon para tutarında olan bu ödeme, Fransız işgalinin öncesine kadar 2.113.000 paraya yükselmişti. Ancak bu miktar, valilerin elde ettikleri benzer hulvân ödemelerinin sadece %6'sı kadardı (Shaw, 1962, 165).

³⁶¹ Aslında bu ödeme 17. yüzyılın ortalarına kadar valilerin küşufiyye köylerinden gelen gelirlerine bir ek olarak tasarlanmışken, daha sonraları eyalet hazinesinin bir geliri halini almış, valilerin kaybını telafi için daha sınırlı bir ödeme olan ve az önce zikredilen küşufiyye-i sagîr getirilmişti. Bu ödemenin miktarı, eyalet hazinesine alındığı 1671-72 yılında 14.110.000 paradan 14.750.366 paraya yükselmişti (Shaw, 1962, 143 - 144).

İster iltizam min el-batn isterse de normal bir iltizam işlemi olsun, mültezimlerin kefil göstermeleri gerekirdi (Shuman, 1995, 24). Bu kefiller bazen mültezimin finansal yükümlülüklerine kefil olurlar (*kefil bi mâl*), bazen ise, özellikle hapsedilmeleri bir önlem olarak düşünölmekteyse şahsî anlamda kefil olurlardı (*kefil bi nefş*) (Shaw, 1962, 100). Ayrıca iltizam işlemleri, bunlara sermaye sağlayan grupları da doğurmuştu. İstanbul'da olduğu gibi Mısır'da da Yahudi nüfus içerisinde gelen sarraflar iltizamlarda önemli bir rol oynar, hem peşin ödemeler için kredi sağlar (Raymond, 2018, 109) hem de gümrükler gibi mukâta'aların işletilmesinde *mültezim min el-batn* olarak görev alırlardı. 1750'ye doğru bu sisteme Suriye'den Mısır'a gelip yerleşen Hristiyan Araplar sızmaya başladılar. Ali Bey El Kebir de iktidarı sırasında (özellikle gümrük iltizamlarında) yeniçerilerle ittifak halinde olan bu grubu tasfiye etmeyi amaçladığından Hristiyan Arapların bu görevlere getirilmesinde pay sahibi olmuştu. Sonuçta, 1770 sonrasında bu iş tamamen Suriye'den gelen bu gruba verildi (Raymond, 2018, 104).

İltizam sistemi bir süre sonra imparatorluğun genelinde olduğu gibi Mısır'da da mâlikâne sistemine evrildi (Durî, 1991, 157). Ayrıca özellikle 18. yüzyılda beylerin egemenliğinin pekiştiğı yıllarda toprak üzerinde fiilen özel mülkiyete yakın bir sistem oluşmuş durumdaydı. Mültezimler topraklarını miras bırakabilmeye, alıp satabilmeye başlamışlardı (Es-Seyyid Marsot, 2010, 42). Bunda toprakların kanuna aykırı bir biçimde mültezimlerce vakıf arazi ilan edilmesi sıklıkla rastlanan bir yöntemdi. Hatta bazı durumlarda bir vasiyet söz konusu olmasa da vefat eden mültezimin varislerince paşaya *musalaha* adlı ödemelerin yapılması karşılığında bu devir sağlanırdı (Durî, 1991, 157 - 158).

2.2.2.1.2. Araziden Elde Edilen Gelirler

Devlet-i Aliyye eyaletleri arasında gelir düzeyi bakımından ilk sırayı Rumeli Beylerbeyiliğı alırdı. Bu eyaletin 198 milyon akçe tutarındaki gelirlerini Mısır ve Suriye eyaletlerinin toplamda 187 milyon akçeye ulaşan gelirleri izlerdi. Üçüncü sırada ise 152 milyon akçe ile Anadolu Eyaleti gelirdi. Ancak merkez maliyesi açısından bakıldığında Suriye ve Mısır eyaletlerinin ciddi fazlalar verebildikleri, diğer eyaletlerin ise harcamalarının yüksekliğinden kaynaklı bütçe açıklarının olduğu görülür (İnalçık, 2000, 119). Her ne kadar bu fazlaların merkezîleştirilmesinde 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra önemli aksamalar olmuşsa da, bu döneme kadar mezkur fazlalığın Devlet-i Aliyye'nin mâlî ve buna koşut olarak da siyasî gücüne önemli katkıları olduğu kesindi ve Mısır, Biladü'sş-Şam'a kıyasla daha büyük bir gelire ve merkeze de daha yüksek bir gelir transferine sahipti. Eyalet açısından bakıldığında, gelirlerin kaba bir hesapla yarısı transit ticaretin, özellikle de kahve ticaretinin vergilendirilmesinden, kalan yarısı ise tarımdan alınan vergilerden oluşurdu (Richards, 2004, 207). Bunlar, eyaletin memâlik-i mahrûseye dahilinden önce alınan vergilerin devamıydı. Zira Devlet-i Aliyye eyaletin vergi yapısında bir değişiklik yapmamış, önceki devletlerin uyguladıkları sistemi devam ettirmişti (Hanioğlu, 2008, 9).

Mısırlı çiftçilerin refahında, Devlet-i Aliyye egemenliğinin başlarında, vergilerin henüz eminlerce tahsil edildiğı dönemde önemli bir artış gerçekleşmişti. Ancak beklenebileceğı üzere iltizam sisteminin

yaygınlaşması bu durumu terse çevirdi (Shaw, 1962, 21). Görüleceği üzere, bunlar çok sayıda aracının tahsil ettiği tutarları ödemekle yükümlü kılınacaklardı. Ayrıca önceki başlıklarda 17. yüzyılda Mısır çiftçilerinin fiyat artışlarının ve para değerindeki azalmanın olumsuz sonuçları ile karşı karşıya kaldıkları ve ciddi bir refah kaybına uğrayan çiftçilerin bu dönemde güvenliğin de sağlanamamasının bir sonucu olarak kentlere göç etmeye başladığından (Hathaway, 2016, 221) da bahsedilmişti. Bunlara bir de çiftçilerin durumunu kötüleştiren başka bazı gelişmeleri ilave etmek gerekir. Öncelikle, çiftçilerin, devlet tarafından tarıma kazandırılmaları amacıyla mültezimlerin kullanımına verilen *vaşîyye* adlı topraklarda başlarda ücreti mukabilinde çalıştırılırken, 17. yüzyıldan itibaren bu uygulamanın angarya halini alması³⁶² sonucunda bir refah kaybı yaşadığı söylenebilir. İkinci olarak, bunların ettikleri toprakların kullanım hakkını çocuklarına devretmeleri başlarda serbestçe yapılabilmekteyken, ilerleyen dönemlerde kendilerinden bir ücret talep edilmeye başlanmış ve üçüncü olarak da kabile saldırıları veya kuraklık gibi nedenlerle üretimin istenenden düşük kalması halinde çiftçilerin vergi borçlarında bir indirime gidilmez olmuştur (Shaw, 1962, 24 - 25). Tüm bu olumsuz faktörlerin varlığına karşın, köy yerleşimlerinin tamamıyla boşalması gibi örneklerin de Biladü's-Şam'a kıyasla Mısır'da çok daha nadir görüldüğü ve Mısır köylerinin 18. yüzyıla gelindiğinde yakın çevredeki örneklere kıyasla daha istikrarlı bir durumda oldukları (Masters, 2017, 113) da yine önceki başlıklarda ifade edilmişti.

Mîrî toprak üzerinde üretim yapan çiftçilerin toprağı kullanmaları karşılığında ödedikleri tüm vergilere Mısır'da *mâl-ı hurr* adı verilirdi. Bu verginin, ilgili araziye mukâta'a olarak elinde bulunduranlara ulaşan kısmı *mâl-ı harac-ı arazi* (arazi haracı vergisi) ismini alırdı. Her mukâta'a için bu *mâl-ı harac-ı arazinin* tamamı veya bir kısmı hangi kesimlere gidiyorsa, ilgili kısım ona uygun bir ad alırdı: vakıflara ödenen *mâl-ı harac-ı evkaf* veya *mâl-ı harac-ı rizak*, paşaya ait gelir kaynağı arazilerden (*küşufiyye köyleri* adı verilen ve geliri valiye ait olan köylerden, yani *havass-ı vüzeradan*) alınan ve salyanesine dahil olan *mâl-ı harac-ı küşufiyye*, eyalet hazinesine ödenen *mâl-ı harac-ı sultânî (mîrî)*. Ancak *mâl-ı hurr*un bir kısmı da bu geliri elde etmek üzere yapılan harcamalarda kullanılırdı. Bu kısma *muhricât* ismi verilirdi. Benzer biçimde, eğer gelirlerin tahsili mültezimlerce yapılıyorsa, bunların *mâl-ı hurr*dan aldıkları paya da *fâiz* adı verilirdi. Dolayısıyla, gelirlerin emanet usûlüyle tahsil edildiği dönemde *mâl-ı hurr* ve *mâl-ı harac-ı arazi* birbirine yakındı. Ancak izleyen dönemlerde bu durum değişecek, muhricât ve faiz tutarları yükselecekti (Shaw, 1962, 64).

Mısır'ın ele geçirilmesinden hemen sonra, padişah tarafından belirlenen vergi miktarı, verginin nakdî olarak tarh edildiği yerlerde arazinin her feddanı için 4 veya 5 para ya da buna eşit miktarda ürün, verginin aynî olarak tarh edildiği yerlerde ise ürünün onda biri ile yarısı arasında değişen miktarlarda ürün olarak belirlenmişti (Shaw, 1962, 66). Devlet, depolaması zor, çabuk bozulacak ürünlerden nakdî

³⁶² Anlaşılan, çiftçilerin bu biçimlerde çalıştırılması bazı durumlarda mültezimlere, şeyhü'l-Arablara ve kâşiflere olan vergi borçlarının ödetilmesi amacını da taşımaktaydı (BOA, A.DVNS.MHM.d, defter no: 4, hüküm no: 541, 1 Aralık 1559)

vergi alırdı (Şeşen, 1995, 29). Ayrıca Yukarı Mısır'ın arazi vergileri aynî olarak tarh edilir (Shaw, 1968, 101), Aşağı Mısırınkilerse nakdî olarak alınır, bunun için çiftçilerin mahsüllerini pazarda veya mültezime satmaları gerekirdi (Shaw, 1962, 74).

Yukarı Mısır'dan getirilen aynî vergi toplam 6.000 tekne ile kuzeye taşınırdı. Bu teknelerin mezkur erzakı taşıma yükümlülüğü, sair zamanlarda Nil üzerinde faaliyette bulunma izinlerinin bir koşulu (Lapidus, 1969, 7) olarak belirlenmişti. Ancak 18. yüzyılda güçlenen hâneler bu teknelerin bir kısmını işletir hale gelmiş ve ilgili uygulama bunların çıkarları doğrultusunda değiştirilerek, bunlar taşıdıkları mahsülden bir pay elde etmeye başlamışlardı (Shaw, 1962, 82 - 83). Ayrıca, teknelerin seyir halinde kaza yapmaları ve özellikle de ürünün Nil'in kuzey yönlü ulaşımına izin vermediği zamanlarda nakledilmesi, bir kısmının daha sonra yollanmak üzere Yukarı Mısır'da tutulmasına neden olmakta, bu sırada kabilelerin ya da bazı durumlarda üreticilerin saldırıları ve doğa koşullarının da etkisi ile vergi olarak toplanan bu miktarın bir kısmı ortadan kalkmaktaydı. Kahire'ye ulaştırılabilen mahsül de hânelerin mukâta'a olarak üzerlerine almış oldukları ambarlara konuluyor ve burada yapılan yolsuzluklarla ürünün bir kısmı daha kaybediliyordu (Shaw, 1962, 82 - 83). Mültezimler, bir süre sonra bu aynî ödemeleri nakdî olarak teslim etme yönünde taleplerde bulundular ve bunda başarılı da oldular. Taleplerinin ardındaki saik, devletin nakdî ödemeyi aynî olarak tarh ve tahsil edilen miktarın narh listelerindeki değerine göre belirleyecek olması, mültezimlerin de narh listeleri ile piyasada carî olan fiyatlar arasındaki farktan ek bir kazanç elde etme olanaklarının doğmasıydı (Shaw, 1962, 84).

Öte yandan, paranın değerinin düşmesi, görece sabit olan tarımsal vergileri ödeyen, ancak ürününü pazardaki artan fiyatlardan satma şansı olan fellahların çıkarına sonuçlar doğurmuştu. Eğer bu vergiler gibi muhricât ödemeleri de sabit olsaydı, kuşkusuz çiftçilerin refahında önemli bir artış yaşanacaktı. Fakat aksine, her ne kadar bu harcamaların Devlet-i Aliyye hukukunca belirlenmiş bir kanunî sınırı vardıysa da, bu sınır uygulamada aşılabacak, ödemeler zamanla büyük bir artış göstereceklerdi (Shaw, 1962, 86). Bunda muhtemelen bir yanda suistimallerin, diğer yandaysa bu ödemeleri tahsil eden grupların harcamalarında paranın değerindeki düşüşten kaynaklanan yükselişin etkisi vardı. Neticede, tarımsal artığın bir bölümü de yukarıda zikredildiği üzere mültezimce faiz ve diğer yerel unsurlarca da muhricat ödemeleri olarak emilmekteydi³⁶³ (Shaw, 1962, 86).

Faiz, mültezimlerin mukâta'aya ait vergileri tahsil etme işinden elde ettiği, mâl-ı hurrdan mâl-ı harac ve muhricât ödendikten sonra ellerine kalan kâra verilen isimdi. Muhricât ise, mültezimlerin hem kendi teşkilâtları hem de kâşifler ve bunların teşkilâtları için çiftçilerden tahsil ettikleri ödemelerdi ve hangi grup için tahsil edilmekteyse ona uygun bir isim alırdı: mültezimler ve adamlarının harcamaları için alınıyorsa, *barranî*; kâşifler ve adamları için alınıyorsa, *küşufiyye*. Bunlardan barranî, başlarda fellahların mültezime verdiği hediyelerden ibaretken, 17. yüzyıldan itibaren önce mültezimin bazı

³⁶³ Fransız işgal güçlerince derlenen rakamlara göre 1798 yılına gelindiğinde, mültezimlerin tarımsal vergilerden elde ettikleri faiz geliri 180.158.507 paraydı ve bu tutar toplam mâl-ı hurrun %40'ına ulaşmıştı. Aynı yılın muhricât ödemeleri ise 143.950.016 para tutarındaydı ve mâl-ı hurrun %35'i düzeyindeydi (Shaw, 1962, 94).

harcamaları ile ilişkilendirilmeye başlanmış, ardından bu harcamaların yapılıp yapılmadığından bağımsız sabit bir ödeme halini almıştı. Küşufiyye adı altında talep edilen ödemelerse iki türlüydü. Bir kısmı Mısır'daki Devlet-i Aliyye egemenliğinin başlarında var olan ve *küşufiyye-i kadîm* (Tr. Eski kaşiflik) adını alan ödemelerdi. Bunlar, kâşiflerin görevleri sırasındaki gıda ihtiyaçlarının karşılanması için köy başına 10 para olarak alınan *mâl-i küşufiyye* (Tr. Kâşiflik vergisi), vergilerin toplanmasında kâşif ve emin gibi görevlilere yardımcı olan Çavuşân ocağı askerlerinin gıda ve ulaşım harcamalarını karşılamak için alınan, ancak sonraları köylere giden tüm diğer askerî zümre mensupları için de alınan ve rütbeye göre 180 para ile 90.000 para arasında değişen *hakku't-tarîk* (Tr. yol hakkı), bu vergi genelleştikten sonra Çavuşân için ayrıca alınmaya başlanan ancak daha sonra bu tür masraflar tamamen hazinece karşılanmaya başlanınca kaldırılan *tezakir-i çavuşîyye* (Tr. Çavuş biletleri), askerlerce köylülerden talep edilen *külfe* (aynî) (Tr. Masraf) ve *tulbe* (nakdî) (Tr. İstek/talep) adlı kanunda yeri olmayan ödemeler, aşağı Mısır'a yollanan Tüfekçiyân, Gönüllüyân ve Çerakise askerlerinin harcamaları için köylülerden istenen *hadimu'l-asker* (Tr. Asker görevlisi), hac kervanının her yıl Garbiyye, Buheyre ve Şarkîyye bölgelerinden geçişi sırasında bu yerlerin köylülerinden toplanan *mâl-ı cihâd* (cihad vergisi) adlı vergilerden oluşurdu (Shaw, 1962, 86 - 90).

Küşufiyye-i cedîd (Tr. Yeni kâşiflik) adı verilen ikinci grup ödeme ise 18. yüzyılda Gürcü Memlûkler döneminde getirilen ödemelerdi ve küşufiyye-i kadîm ödemeleri bağlamlarından koparılıp rutin ve sabit ödemeler halini aldıktan sonra bu tür ihtiyaçların karşılanması için yeni vergiler olarak ihdas edilmişlerdi (Shaw, 1962, 91). Bunlardan *refû'l-mezalim* (Tr. zulmün kaldırılması), Ali Bey El-Kebir'in ardından Mısır'ı idare eden Muhammed Bey tarafından, 18. yüzyıl boyunca beylerin küşufiyye-i kadîm ödemelerini aşan tüm taleplerinin ortadan kaldırılması sonucunda bunların yerine getirilmiş bir ödemeydi. Ancak 18. yüzyılın sonlarında İbrahim ve Murad beylerin iktidarında refû'l-mezalimin yanı sıra bu ödemeler de geri gelmişti. Bu iki bey yeniden ortaya çıkan bu ödemelerin bir kısmını 1791-92'de *firdeû't-tahrîr* (Tr. sayım vergisi) adlı bir ödeme getirerek, kendilerine kanallı etmeyi amaçladılar. Aslında daha önceleri de kâşif vb görevlilerce, ancak gayrimeşru bir biçimde tahsil edilen bu verginin 1791-92'deki uygulamasında, kişilerin gelir durumlarına göre üç farklı düzeyde tarhiyat yapılır, zaman zaman varlıklı tüccar ve zanaatkârlara da vergi tarh edildiği olurdu. Firde düzensiz bir vergiydi ve yereldeki unsurlarca nakit ihtiyacının ortaya çıktığı zamanlarda, bu ihtiyacın düzeyine bakılarak tarh edilmekteydi. Öte yandan, İbrahim ve Murad beyler daha sonraları bu kez de firdeyi mükelleflerinden tahsil edecek görevlilerin harcamalarının karşılanması için *külfe-i cedîd* adlı ek bir ödeme daha getirdiler (Shaw, 1962, 92 - 93).

Bu tür bir ödemeler listesi ile karşı karşıya gelen tarımsal üreticilerin, elde ettikleri artığın önemli bir bölümünü devletle arasındaki bir zümreye transfer etmek zorunda kaldığı açıktı. Üstelik, yoksul köylülerden, çoğu kez kanunî dayanağı zayıf olan çok sayıda ödemenin tahsil edilmesi sırasında kâşif,

âmil ve mültezimler, Mısırlı fellahûna büyük bir baskı yapmaktaydılar³⁶⁴ (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 108). Ayrıca taşradaki araçlar açısından çiftçilerden daha yüksek ödeme alabilmenin farklı yolları da mevcuttu. Vergilerin başlarda emanet yöntemiyle toplandığı dönemlerde *şâhid* adlı görevlilerin köylerde tuttıkları kayıtları değiştirmenin bir yolunu bulması ve bu sayede üreticilerin daha fazla vergi ödemesini sağlaması bunun bir örneğiydi. Tahsilatın iltizam usûlü ile yapıldığı dönemlerdeyse, mültezimlerin *sarraḥ* adlı görevlileri patronları için benzer bir işe girer, kayıtları manipüle ederlerdi. Aslında bu manipülasyon, kendi patronlarını da dolandırmakta kullandıkları yöntemin bir benzeriydi. Bu türden uygulamalar sonucunda oluşan vergi kaybı Fransız işgali sırasında toplamda eyalet hazinesine gitmesi gereken vergilerin %25'i kadardı ve sonunda fellahlar yaşamlarını sürdürmelerine yetecek miktarın üzerini tamamıyla bunlara vermeye başlamışlardı. Hatta, bazı durumlarda varlıklı köylülerin oğulları, yükümlülüklerini yerine getirmelerini garanti altına almak amacıyla mültezimin hizmetinde çalıştırılırdı (Shaw, 1962, 75)

2.2.2.1.3. Gümrük Vergileri

Mısır Eyaleti'nin transit ticarete önceki başlıklarda işaret edilen önemi, eyalet hudutlarındaki gümrüklerin, Devlet-i Aliyye dönemi öncesinde örneğin Eyyûbîler döneminde olduğu gibi (Şeşen, 1995, 29) oldukça kârlı mukâta'alar olması sonucunu doğurmuştu. Bu kaynaktan elde edilen vergiler, genel itibariyle bakıldığında Mısır eyaletinin toplam gelirleri içinde araziden elde edilen gelirlerden sonra ikinci sıradaydı (Tok, 2002, 85).

Mısır uygulamasında farklı gümrük merkezlerinde farklı oranların uygulandığı görülür, malın cinsine, çıkış ve varış noktalarına, ayrıca tüccarın hangi milletten olduğuna göre tarh edilen verginin oranı değişiklik gösterirdi. Örneğin Pococke, Cidde gümrüğünde Yemen'e giden kahvenin on çuvalından birinin alındığını ve gemi kaptanı ile yerel yönetici tarafından paylaşıldığını, Süveyş'e inen kahvenin ise miktarına oranla bir vergiye tâbi tutulduğunu aktarır (Pococke, 1743, 134). Öte yandan, devletin ve sarayın ihtiyaçları için İstanbul'a gitmekte olan mallar ve hacca giden ve gelen kişilerin yanlarında kullanmak üzere aldıkları eşyalar vergiden istisna kılınmışlardı (Shaw, 1962, 102).

³⁶⁴ Döneme ait bazı belgelerde mezkur grupların bu tür taleplerinin İstanbul'un da dikkatini çektiği anlaşılmaktadır. *Def-i mezalim, mâl-ı cihad, hizmet-i asakir, tahrir-i külfet* gibi isimlerle vergiler uydurulduğunu ve kâşiflerin bunlarla da yetinmeyip *hakk-ı tarik* ve *külfet* gibi isimlerle fellahtan kat kat daha yüksek para topladığını belirten bu tür bir belge için bkz: (BOA, HAT, 157, 6548, 29 Zilkade 1216 / 2 Nisan 1802). Başka bir hükümde, Buhayra vilayetindeki haremeyn vakıflarından bir köyden külfet-i keşf adıyla kâşifler tarafından fazladan on iki bin para alındığı belirtilerek, paşadan ve defterdardan bunun engellenmesi istenmekteydi (BOA., A.DVNS.MHM.d, Defter no: 82, hüküm no: 346). Yine benzer bir belge, halkın kâşifler, şeyhü'l-Arablar, emin ve mültezimlerden şikayetçi olduğunu belirterek, bunların halktan alınması gerekenden daha fazla vergi aldığını, ayrıca tahsil edildiği öğrenilen miktarın Hazine-i Âmire'deki kayıtlara göre de uygunsuz olduğunu belirterek durumun düzeltilmesi için paşanın müdahalesi istenmekteydi (BOA, A.DVNS.MHM.d., Defter no: 4, hüküm no: 541, 1 Aralık 1559).

Mültezimler, gümrüklerden tahsil ettikleri vergileri³⁶⁵ *mâl-ı harac* adıyla hazineye teslim ederlerdi. Transit ticaretin zayıf kaldığı yıllarda bunlar yüzde elliye kadar indirim haklarını kullanabilirler, ticaretin normalden canlı olduğu zamanlarda ise bunu eyalet idaresine bildirmekle yükümlü olurlardı. Bunlara ilzam edilen gümrük mukâta'aları 1608 - 1672 yılları arasında paşanın gelirleri arasına alınmış, ardından önceki başlıklarda zikredildiği üzere yeniçeri komutanlarının eline geçmiş, 18. yüzyıldaysa siyasî olarak güçlenen beyler gümrüklere de el atmışlardı. Bunlar bilhassa kendilerine Süveyş gümrüğünde sağlanan muafiyeti suistimale yönelmişler ve izin verilenin çok üzerinde kahveyi gümrükten geçirmişler, ayrıca anlaşmalı tüccarların kahve vb ticaret eşyasını da kendilerine ait gibi gösterip vergisiz geçmesine izin vermişlerdi (Shaw, 1962, 102 - 105).

2.2.2.1.4. Mâl-i Cevâlî

Eyalet maliyesinin bir diğer gelir kalemi de cizyeydi. Memlûk Devleti maliyesinde bir mukâta'a olarak teşkilâtlandırılan cizye vergisi *mâl-ı cevâlî* ismini almış ve gelirleri özel bir alana, *ehl-i cevâlî* adı verilen din görevlilerinin emekli aylıklarına tahsis edilmişti (Es-Seyyid Mahmud, 1993b, 436). Devlet-i Aliyye de bu modeli aynen devam ettirdi. Verginin tahsili *emin-i cevâlî* adlı bir dînî liderin idaresine bırakıldı. Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde, iltizam yönteminin tüm memâlik-i mahrûsede yaygınlaşmasına koşut olarak *mâl-ı cevâlî* de iltizamla tahsil edilmeye başlandı ve buna mukabil *cevali* *eminleri* de mültezim halini aldılar (Shaw, 1962, 151). Bunu, bekleneyeği üzere, siyasî olarak güçlenen grupların *mâl-ı cevâlî* mukatasını düşük fiyatlarla ele geçirmeleri izledi. Bu durum, 1695 yılında tüm memâlik-i mahrûseyi kapsayan cizye reformunun öngördüğü yeni sistemin 1734'de Mısır eyaletinde de uygulanmaya başlanmasına kadar sürdü. Yeni usûlün Mısır'a teşmili sonrasında mültezimlerin yerini cizyedârlar aldı. Mısır'a 24.000 cizye evrakı yollandı ve vergi üç kategoride (en zenginlerden yılda 400, orta gelirlilerden 200, en yoksullardan 100 para) tarh edilmeye başlandı (Tabakoğlu, 1985, 140).

1737'de yapılan sayımda eyalette 120.000 *mâl-ı cevâlî* mükellefinin olduğu görüldü. Bunlardan üç kategoride tahsil edilecek toplam miktar 18.000.000 para kadardı. Bunun 678 bin para kadarı cizyedâr tarafından valiye küşufiyye-i sagîr olarak ödenecek, 1.916.000 para *mâl-ı cevâlî* olarak emekli aylıklarında harcanacak, 400.000 para küşufiyye-i kebîr olarak eyalet hazinesine aktarılacak, kalan 15 milyon para ise İstanbul'a yollanacaktı. Ancak uygulamada, *eminler* yereldeki mültezimlerden yardım almak zorunda kaldılar ve bunlar da pek çok *mâl-ı cevâlî* mükellefinin vergisini aslında tahsil ettikleri halde, bunların yaşamını yitirmiş olduğunu belirtip bu hâsılâtı kendilerine sakladılar. Bu gibi sorunlar sonucunda 1741-42 yılında 120.000 değil 70.000 zimmîden, 18.000.000 para yerine sadece

³⁶⁵ Shaw'ın Fransız işgali sırasında hazırlanmış *Description de l'Egypte*'den derlediği rakamlar, 18. Yüzyılın son oniki yılında Süveyş gümrüğünden ortalama yıllık 36 milyon paranın biraz üzerinde, İskenderiye ve Reşid mukâta'asından 13 milyon paraya yakın, Dimyat gümrüğünden 11 buçuk milyon para kadar, başka bazı mukâta'aları da içeren Bulak ve Eski Kahire gümrük mukâta'asının 15 milyon para tutarında bir gelir elde edildiğini gösterir (Shaw 1962, 107 - 114).

13.250.000 para cizye tahsil edilebildi (Shaw, 1962, 155-158). İlerleyen dönemlerde bu miktarlar daha da azaldı ve 1774-75 ve 1781-82 yılları arasındaki hâsılât 4.703.783 paraya kadar geriledi. Yine de bundan İstanbul'a 1.000.000 para kadar bir tutar yollanmıştı. Fakat yüzyılın sonlarına doğru İbrahim ve Murad beyler, mâl-ı cevâliden elde edilen gelirin çoğunu kendilerine alıp, eyalet hazinesine sadece yıllık 1.500.000 bırakmaya başladılar ve İstanbul'a 1798'e kadar cizye gelirlerinden bir pay yollanamadı (Shaw, 1962, 163).

2.2.2.1.5. Kentsel Mukataalar

Eyalet maliyesinin diğer bir gelir kalemi tarım dışı mukâta'alardan elde edilen gelirlerdi. Bunların önemli bir bölümü, örneğin belirli gıda ürünlerini satanlardan alınan vergiler ve pazar baeları, aşağıda ele alınacak olan muhtesiblerce tahsil edilirdi (Shaw, 1962, 119). Ancak yine kentlerde bulunan ve muhtesiblerin alanına girmeyen bazı mukâta'alar da mevcuttu. Bunlardan *mukâta'a-ı horde*, sanatsal gösterilerin vergilendirilmesi, davulcular gibi kuruluşların düzenlemeleri ve 17. yüzyılın sonlarından itibaren de mirasçısı olmadan ölenlerin mallarını devlet adına ele geçirme işi ile kırsal alandaki bazı pazarlarda ihtisab işini yapmaktan, *mukâta'a-ı simsariyye-i bahreyn*, Eski Kahire ve Bulak gümrüklerindeki simsariyye işlerinden ve Nil üzerinde seyrüseferin düzenlenmesi ve vergilendirilmesinden, *mukâta'a-ı kıyale-i urz-u beyaz der bender Dimyat* ise Dimyat'ta bulunan pirinç üretimi ile ilgili mukâta'aların ürünlerinin kontrolü ve vergilendirilmesiyle ilgiliydi (Shaw, 1962, 121 - 125).

2.2.2.1.6. Diğer Gelirler

Devlet-i Aliyye merkez maliyesinin hazineye giren ve çıkan madenî paraların kurlarını farklılaştırarak bundan bir kur farkı geliri elde etmesine (Tabakoğlu, 1985, 284) benzer bir biçimde Mısır eyaleti maliyesi de elde ettiği ve harcama yaparken kullandığı madenî para kurlarını ve aynî vergilerde de ölçüm birimlerini farklı düzeylerde belirleyerek aradaki farktan bir gelir elde etmekteydi. Bu uygulamanın nakdî gelirlerdeki adı *tefavüt-u nakdiyye*, aynî gelirlerdeki adı ise *tefavüt-u kıl* idi (Shaw, 1962, 168). Ayrıca mirasçısı olmadan veya hazineye borçlu olarak yaşamını yitirenlerin mallarının devlete geçmesi³⁶⁶, yani *beytû'l-mâl* (Shaw, 1962, 171) ve Mısır vakıflarının tüm gerekli harcamalarını yaptıktan sonra ellerinde kalan paralar, yani *fa'ize-i evkaf* (Shaw, 1962, 176) da eyalet hazinesi için bir gelir kaynağıydı.

³⁶⁶ Eyalette devletin özellikle askerî zümre mensuplarının ve vakıf çalışanlarının mirasları üzerinde bir kontrolü olduğu görülür. Beytû'l-mâl uygulamasının yanı sıra, *kassamü't-tirek* teşkilâtı da Devlet-i Aliyye egemenliğinin başlarında oluşturulmuştu ve bunların miraslarının paylaşılmasında görev alırdı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 71). Eyalet kadılarının *kassam* adını bir yardımcısı (Halaçoğlu, 1991, 113) mezkur zümrelerin miraslarından onda bir oranında kesinti yaparak bunları hazineye aktarırdı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 71).

2.2.2.1.7. Vakıflara Tahsis Edilen Gelirler

Memâlik-i mahrûsenin diğer yerleri gibi Mısır'da da devletin gelir kaynaklarından bazıları vakıflara tahsis edilmiş durumdaydı. Eyalet, Mısır'da uzun yıllar boyunca oluşmuş ve belirli bir olgunluğa sahip durumdaki vakıf sistemini devralmış durumdaydı. Âl-i Osman egemenliğinin en başında 1. Selim bu vakıfların korunmasına büyük önem vermişti (Shaw, 1962, 41). Ancak bir yanıyla da sarîh olmayan vakıfların ortadan kaldırılması ve bunlara ait kaynakların eyalet hazinesince ele geçirilmesi gerekmektedir. Gerçekten de Mısır'daki irsâdî vakıfların sayısı neredeyse İstanbul'dakilerin sayısı kadardı. I. Süleyman döneminde bunların artışının eyalet hazinesi gelirlerini olumsuz etkilediğini söyleyen idareciler durumu padişaha aktarmışlarsa da, ulemanın görüşünü alan 1. Süleyman, bu vakıfların varlığını sürdürmesine karar vermişti (Akgündüz, 2000, 449). Öte yandan, vakıflara dair düzenlemeler Mısır Kanunnamesi'nde de kendisine yer bulmuştu. Kanunname, vakıfların görevlendirilecek kişilerce düzenli olarak incelenmesini emrediyor, uygun bulunan vakıflara berat verilmesini, bulunmayanların ise vakıf statülerinin ortadan kaldırılmasını istiyordu. Bu denetimden sonra hazırlanacak defterlerin birisi Mısır'daki eyalet dîvanında kalacak, bir kopyası ise İstanbul'a yollanacaktı (Barkan, 1943, 383 - 384).

Mısır vakıflarının en önemlileri Mekke ve Medine kentlerinin ihtiyaçlarının temini için oluşturulmuş *evkafü'l-haremeyn* adlı vakıflardı³⁶⁷. Pek çok köy, Haremeyn adını alan bu iki kente götürülmek üzere tahıl yetiştirmeleri amacıyla vakfedilmişti (Hathaway, 2009, 40) ve mezkur vakıfların idaresi eyalet kadılarının ve İstanbul'daki Darü's-Saade ağasının³⁶⁸ elindeydi ve önceden de belirtildiği üzere eyalet kadısının bu görevi yürütmesinde kendisine yardımcı olan nâzırü'n-nüzzâr³⁶⁹, vakıfların idarî anlamda başı durumunda bulunan nâzırları denetlerdi. Bu nâzırları bazıları, bilhassa da Haremeyn vakıfları gibi büyük vakıfların nâzırları İstanbul'dan atanırdı. Bu görevliler vakıfların genel olarak idaresi ile ilgilenmekle birlikte, vakıfların sahip oldukları kaynaklar üzerindeki tasarruflarını genellikle bunların atadıkları mültezimler³⁷⁰ yerine getirirdi. 18. yüzyılda nâzır ve mültezimler işbirliği yaparak vakıf arazilerinin kârlarının bir kısmı ele geçirmeye yönelmişlerdi (Shaw, 1962, 43 - 45). Devlet bazı durumlarda bu suistimalleri öğrenerek müdahale edebilmekte ve nâzırları görevden alabilmekteydi

³⁶⁷ Bu görevi yerine getiren başlıca vakıflar şunlardı: Vakf-ı Deşişe-i Kübra, Vakf-ı Deşişe-i Sugra (Muradiyye vakfı), Vakf-ı Muhammediyye, Vakf-ı Ahmediyye, Vakf-ı Haremeyn (Shaw, 1962, 269 - 270). Bunlar Mısır kırsalına yayılmış bir haldeydiler. Dokuz vilayette toplam 31 köyün tarım arazisi bunlara tahsis edilmişti (Hathaway, 2009, 173).

³⁶⁸ Bunların 17. yüzyılın başlarından itibaren devlet idaresinde önemli bir konuma geldiklerinden ve rütbe olarak sadr-ı âzam ve şeyhü'l-İslamdan sonra gelmeye başladıklarından ilk bölümde bahsedilmiş, dayandıkları maddî temel olarak bilhassa vakıflara işaret edilmişti ki, mezkur vakıflar burada zikredilen evkafü'l-haremeyn vakıflarıydı. Bu vakıfların nâzırı konumundaki Darü's-Saade ağaları görevlerinden azledildikten sonra da Mısır'a yollanırdı (Hathaway, 2009, 165).

³⁶⁹ 1570 - 1572 yılları arasındaki döneme ait 12 numaralı Mühimme Defteri'nde bulunan ve Mısır valisi Sinan Paşa'ya yazılan bir hüküm, Mısır taşrasındaki kadıların zaman zaman vakıfların işleyişine müdahale ederek örneğin bunların çalışanlarının tayinini yapabildiklerine işaret etmektedir. Buna karşın ilgili hükümde devlet buna müdahale ederek bu işin nazırü'n-nüzzârâ bırakılmasını istemektedir (BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 12, hüküm no: 640).

³⁷⁰ Önceki başlıklarda bahsedilen Havvara adlı aşiretler konfederasyonu, vakıflara ait köylerin iltizamlarını ele geçirmiş ve bu kaynağa yaslanarak önemli bir güç elde etmişti (Hathaway, 2016, 23).

(BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 82, hüküm no: 99). Devlet, ayrıca vakıflara dışarıdan yapılan müdahalelere karşı da uyarılarda bulunurdu (örneğin: BOA, C.EV. 8074, 12 Rebiü'l-Evvel 1201 / 2 Ocak 1787; aktaran: Koltuk et al, 2012, 228 - 229).

Pek çok mâlî kaynak gibi vakıf kaynaklarının kontrolü de eyalette siyasî gücü elde eden gruplarca ele geçirilmiş durumdaydı. Vakıflar özelinde bu kontrolde uzmanlaşan kesim beylerdi. 17. yüzyılın sonlarındaki kısa bir fasıla hâriç tutulursa, vakıflar bunların kontrolünde kalmışlardı (Hathaway, 2009, 174 - 175 ve 179). Öte yandan, Mısır siyasetinde etkili ve birbirine rakip hâneler açısından bakıldığında, İstanbul'da mukim bu görevlinin kendi taraflarına çekilebilmesi ve bu sayede vakıf iltizamlarının ele geçirilebilmesi büyük bir önem arz etmekteydi ve bu alanda büyük bir mücadele yaşanırdı (Hathaway, 2009, 191 - 192).

2.2.2.2. Eyalet Maliyesinin Harcamaları ve İrsaliyye

Mısır eyaletinin harcamaları, askerî zümreye ödenen maaşlar, eyalet için yapılan harcamalar, emirü'l-haclara verilen paralar, Mekke, Medine ve Kudüs'e yollanan surreler ve İstanbul'daki saray için yapılan harcamalardan oluşurdu (Tabakoğlu, 1985, 60).

2.2.2.2.1. Maaşlar

Bunlar içerisinde en önemli kalem maaş ödemeleriydi (Tabakoğlu, 2016, 287). Eyalet maliyesinde askerî zümrenin rütbe olarak üst düzeyde olan mensuplarının maaşları *salyane* adını alırdı. Bunlar eyaletin valisi, kadısı ve beyler ile Âl-i Osman egemenliği altında kaldığı dönemlerde Yemen ve Habeşistan eyaletlerinin valilerine yapılan ödemelerdi (Shaw, 1962, 184). Beylerbeyilerin yıllık salyaneleri 20 milyon akçe³⁷¹ kadardı (Winter, 1998, 10). Defterdarlar başlarda 230.000 - 400.000 akçe salyaneye sahipken, sonraları bu rakam 600.000 akçeye çıkmıştı (Es-Seyyid mahmud, 1990, 230). Mısır sancakbeyleri başlarda 200.000 para salyaneye ve buna ek olarak kendilerine yapılan aynı ödemelere sahiptiler. Daha sonraları bunun nakdî bölümü 400.000 paraya yükselmişti. Benzer biçimde kâşiflerin başlarda 100.000 para olan salyaneleri de zamanla 300.000 paraya yükselmiş bulunuyordu. Beyler gibi kâşifler de aynı ödemeler de alırlardı. 18. yüzyılda bu ödemelerin düzeyi hazinenin içinde bulunduğu olumsuz koşullardan dolayı oldukça gerilemişti. Örneğin beylik rütbesindekiler sadece 40.000 para salyane elde edebilir olmuşlardı. Buna karşın, mezkur görevliler bu dönemde Mısır'ın zenginliklerine başka biçimlerde fazlasıyla el koyabildiklerinden, maaşlarındaki bu erimeye itiraz etmemişlerdi (Shaw, 1962, 186 - 187).

³⁷¹ Beylerbeyilerin Mısır'daki zenginliğinin bir kaynağı da bunların bazılarının beyler gibi doğrudan ticaretle uğraşmasıydı. Örneğin, 1626'da göreve başlayan Bayram Paşa, Reşid ve Dimyat'ta ticarî faaliyetler yürütmekteydi (Tok, 2002, 183).

Daha alt rütbedeki askerî zümre mensupları olan ocak askerlerine, askerler dışındaki, kâtib vb askerî zümre mensuplarına ve bunların emeklilerine yapılan ödemeler ise *mevâcib* adını alırdı (Shaw, 1962, 189). Önceden de ifade edildiği üzere, asker gruplarında alınan mevâcibler askerin elde ettiği ek ödemelerle (*terakki*) artabilse de, her bölüğün *ibtida* adı verilen bir temel ücreti mevcuttu. En yüksek ibtidaya sahip olabilen grup, 36 para yevmiyyeye sahip olabilen Mütferrika ocağı askerleriyken, Azebân ocağı askerleri 18 para ile tüm asker grupları arasında bu anlamda en gerideydi. Ayrıca, emekli askerler 15 para günlük alırken, bir asker ocağına alınan çıraklar en düşük 6 para günlük ile çalıştırılırdı (Shaw, 1962, 203).

2.2.2.2.2. Cerâye, Alîk ve Feddan

Eyaletteki maaş ödemelerinin bir parçası da Mısır'da zümre mensuplarına Mısır hassa ambarından yapılan aynî tahsisâtlardı. Kökleri İslam Devleti dönemindeki *er-revatibü'l-cariye* uygulamasına dayanan (Es-Seyyid Mahmud, 1993, 390) bu ödeme biçiminde, eyalet hazinesinden çıkarılan evrak karşılığında (Shaw, 1962, 220) askerî zümre mensuplarına belirli aralıklarla *cerâye* (Tr. günlük tayın) adıyla ambardan hububat ve *alîk* (Tr. hayvan yemi) adıyla hayvanları için arpa teslimi yapılırdı. Yapılacak ödeme, ilgili askerî zümre mensubunun rütbesine ve ambardaki ürün miktarına göre değişebilse de, genellikle paşaya 250-300 erdeb, defterdara 40-50 erdeb, eyalet kadısına 20-30 erdeb, beylere ise 30-40 erdeb kadar ürün verilir, Kahire'ye uzak noktalardaki görevlilere ambardan tahsisat yerine, bulundukları arazilerden aynı miktar ürünü alma hakkı tanınırdı (Es-Seyyid Mahmud, 1993, 390).

Henüz 16. yüzyılın sonlarından itibaren, cerâye tahsisatına hak kazanmış olan kişilerin, bu haklarını eş ve çocuklarına bırakmaya başlamaları sonucunda, bu uygulamada sıkıntılar yaşanmaya başlanmış ve zaman zaman Haremeyn'e cerâye yollanamaz hale gelmişti. Devlet, bu sorunu çözmek için, daha önce hesapları ayrı izlenen cerâyenin Mısır hazinesi hesaplarında izlenmesini istemiş, ancak bu uygulama da hazine üzerine ilave bir yük bindirerek olumsuz sonuçlar doğurmuştu (Es-Seyyid Mahmud, 1993, 390).

2.2.2.2.3. Matbah-ı Âmire ve Tersane-i Âmire'ye Transferler

Mısır maliyesinin bir diğer harcama kalemi, ilk bölümde değinilen ocaklık uygulaması uyarınca Mısır maliyesinin İstanbul'daki donanma tersanesi ve saray için yaptığı harcamalardı. Saray için yapılan harcamaların amacı, *matbah-ı âmire* adı verilen saray mutfağının ihtiyaçlarının teminiydi. Bu doğrultuda pirinç, şeker, kahve, mercimek ve bazı sebzeler Mısır'dan temin edilerek İstanbul'a yollanırdı (Veinstein, 1991, 254). Bu ürünlerin teminini *vekil-i harc-ı hassa* adlı görevli yapar, mezkur malzemeyi eyalet hazinesi gelirlerinden veya aşağıda açıklanacak olan irsaliyye tutarından satın alarak Reşid'de bulunan özel ambarlara koydururdu. Önceleri İstanbul'dan yollanan bu görevli 18. yüzyıldan

itibaren Mısır beyleri arasından belirlenmeye başlanmıştı. Matbah-ı amirenin ihtiyaç duyduğu malzeme reşid'den sayısı 15 ile 20 arasında değişen sayıda devlete ait kalyon aracılığıyla İstanbul'a yollanırdı. 18. yüzyılda bunların kullanımına son verilmiş, yerini tüccarlara ait gemilerin kiralanması uygulaması almıştı (Shaw, 1962, 272).

1595-96'da bu satın alımlar için Mısır hazinesinden ödenen tutar 3.573.227 paraydı. Ancak hazinenin diğer harcamalarının artmasından dolayı henüz iki yıl sonrasında 2.435.575 paraya indirilmiş, 1695 yılındaysa, bazı ürünlerin temini güçleştiğinden, bunların temini ilgili memurun sorumluluğundan çıkarılmış ve ardından da harcanan miktar 1.816.893 paraya gerilemişti. 1785-86 yılında toplam harcama 1.650.065 paraya düşerken, artık fiyat artışları nedeniyle sarayın talep ettiği miktarların ancak üçte biri karşılanabilir hale gelmişti (Shaw, 1962, 276).

Donanma için Mısır kaynaklarından³⁷² satın alınarak İstanbul'a yollananlar ise, Nil kenarındaki akasya ağaçlarından elde edilen beyaz barut (Shaw, 1962, 277), halat, güherçile (potasyum nitrat) (Veinstein, 1991, 254), donanma gemilerinin kalafatlanmasında (döşeme tahtalarının sıkıştırılıp ziftlenmesinde) kullanılan üstüğü, el incesi ve fitil (Bostan, 2010, 68) gibi malzemelerdi. Ele alınan dönem için biraz geç bir tarih olmakla birlikte, 1802 yılına ait bir hatt-ı hümayûndan, Mısır'dan tersaneye o dönem yollanan güherçile miktarının 300.000 kiyye (okka) olduğunu öğrenmek olanaklıdır (BOA, HAT, 127 / 5253A, 1 Cemaziye'l-Evvel 1217 / 30 Ağustos 1802). 12 numaralı mühimme defterinde yer alan bir hüküm ise, bazı durumlarda bu malzemelerin İstanbul yerine başka yerlere irsalinin de istenebildiğini göstermektedir. Bu hükümde, Mısır'dan elde edilecek barutun Kıbrıs'a yollanması ve yollanan miktar, yollanma zamanı gibi bilgilerin İstanbul'a rapor edilmesi istenmekteydi (BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 12, hüküm no: 600, 25 Şevval 978 / 22 Mart 1571). Bunlara ek olarak bazı durumlarda İstanbul'daki tersane işçilerinden daha yetenekli oldukları belirtilerek Mısır'dan tersanede gemilerin kalafatlanması gibi işlerde çalıştırılmak üzere işçi de talep edilebilmekteydi (BOA, C.BH., 59/2754, 6 Rabiü'l-Âhir 1208 / 11 Kasım 1793).

2.2.2.2.4. Diğer Eyaletler, Hac ve Haremeyn İçin Devlet ve Vakıflarca Yapılan Harcamalar

Eyalet hazinesinden zaman zaman diğer eyaletler için harcama yapılması da istenebilirdi. Örneğin, 1573 yılında Yemen Beylerbeyi askerlerin maaşlarını ödeyemediğinde Bâb-ı Âli Mısır beylerbeyisinden 50.000 duka altın yollamasını istemişti (İnalcık, 2000, 129). Benzer şekilde 1599 - 1600 senesinde Yemen Eyaleti'nin 400.000 altın tutarındaki gelirleri ve 561.353 altın tutarındaki harcamaları arasında oluşan 6,5 milyon paralık açık Mısır hazinesinden karşılanmıştı (İnalcık, 2000, 126). Ek olarak, 7 numaralı Mühime Defteri'nde yer alan bir dizi hüküm, devletin Mısır valisinden

³⁷² Bazı arşiv evrakı, en azından 18. yüzyılda donanmanın bu ihtiyaçları için yapılan harcamaların eyalet hazinesinden değil, İstanbul'a yollanan irsaliye miktarından düşülerek finanse edildiğini düşündürmektedir. Örnekler için bkz: (BOA, C.BH. 174/8202, 25 Rabiü'l-evvel 1194 / 31 Mart 1780), (BOA, C.BH., 159/7514, 5 Muharrem 1179 / 24 Haziran 1765) ve (BOA, C.BH., 175/8236, 29 Zilkade 1174 / 2 Temmuz 1761).

başka bir eyaletin valisine borç vermesini BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 7, hüküm no: 152), başka bir eyaletin valisinin salyanesinin bir bölümünü Mısır hazinesinden ödemesini (BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 7, hüküm no: 177) ya da askerî amaçla kullanılacak malzemeleri başka bir eyalete yollamasını (BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 7, hüküm no: 200) isteyebildiğini göstermektedir.

Ancak, kaynak aktarımı noktasında Mısır Eyaleti ile en sıkı ilişkide tutulan yer, Haremeyn'i oluşturan kentler Mekke ve Medine ile Filistin'de yer alan Kudüs idi. Özellikle Mekke ve Medine kentleri idarî anlamda büyük oranda Mısır eyaletine bağımlı bir durumdaydı. Örneğin, Mekke Emiri kentle ilgili konuları önce Mısır valisine sunar, konu, onun incelemesinin ardından merkeze iletilirdi. Ancak bu kentler ile Mısır arasındaki iktisadî ve mâlî anlamda da önemli bir ilişki vardı. Bu kentlerin erzak ihtiyacı önemli ölçüde Mısır'dan karşılanır, buralarda yapılacak inşa ve tamir işlerinin maliyeti de Mısır hazinesinden aktarılırdı³⁷³ (Es-Seyyid Mahmud, 266 - 267).

Haremeyn kentleri ile Mısır arasındaki ilişki açısından hac kervanlarının zamanlaması büyük bir öneme sahipti. Bu bölümün girişinde ifade edildiği üzere Afrika'nın farklı bölgelerinden hacı adayları Mısır'a gelir ve burada oluşturulan hac kervanı Süveyş'e ilerlerler, burada bir kısım hacı karadan, bir kısmı ise denizden Haremeyn kentlerine doğru yola çıkardı. Zikredilen hac kervanının güvenlik vb nedenlerle ortaya çıkan harcamaları ve ayrıca kendi salyanesi için emirü'l-hacca Mısır gelirlerinden bir ödeme yapılırdı. Bunun miktarı hem hac masraflarının zaman içerisinde artması hem de beylerin güçlenmelerinin bir sonucu olarak zaman içerisinde büyük bir artış gösterdi. Hayır Bey zamanında emirü'l-hacca 450.000 paralık bir ödeme yapılırken, daha sonraları pek çok mukâta'a da bu gelire eklendi. 1558 yılında 31.000 altın (İnce, 2018, 191), yani üç milyon paraya yakın bir düzeye, 1729-30'da ise 4.355.027 paraya ulaştı. Ayrıca emirü'l-haccar kervanlarındaki tüccarlardan ilave ücretler istemeye ve kervanın geçtiği doğu vilayetlerindeki reayadan kanunî dayanağı olmayan vergiler toplamaya başlamışlar (Shaw, 1962, 241 - 242) ve sonuçta 1741'de bunların Mısır hazinesinden ve Bâb-ı Âli'ye yollanan paralardan elde ettikleri toplam gelir 8.030.027 paraya ulaşmıştı (Shaw, 1962, 243). 1757-58'de ise, dönemin emirü'l-haccı Ali Bey bu gelirin üzerine kendisine 10.000.000 para daha verilmezse hac kervanını yola çıkarmayacağını söyleyerek devletle giriştiği pazarlıkta başarılı oldu. Sadece bir yıllığına yapıldığı söylenen bu anlaşma, bekleneceği üzere sonraki yıllarda da devam etti ve emirü'l-hacca yapılan ödeme 17.292.920 paraya yükseldi (Shaw, 1962, 244). Ali Bey'in isyanının başarısız olmasının ardından da sadece 15.942.920 paraya gerileyecek ve 1797'ye kadar bu düzeyde kalacaktı (Shaw, 1962, 245).

Eyalet hazinesinden emirü'l-hacca verilen miktar dışında, hac kervanının komutanı serdarü'l-kıtâr adlı görevliye de bazı ödemeler yapılırdı. 1695-96 yılına kadar 566.521 para düzeyinde olan bu ödeme,

³⁷³ Örneğin, 1630 yılının Nisan ayında Kabe'nin duvarları bir sel felaketi neticesinde zarar gördüğünde Mısır valisi Mehmed Paşa durumla ilgilenmiş ve dönemin emirü'l-haccı Rıdvan Bey'i inşaat malzemeleri ile birlikte bölgeye görevlendirmişti (Tok, 2002, 185).

daha sonra 678.521 paraya yükseltilmiş, 1785-86 yılında ise 830.541 para halini almıştı (Shaw, 1962, 249).

Buna ek olarak, Mekke ve Medine kentleri için doğrudan yapılan bazı harcamalar da vardı. Bunlara ise *surre* (Tr. para kesesi, bohça) adı verilirdi. Surre, Devlet-i Aliyye kaynaklarından doğrudan ya da vakıflar aracılığıyla³⁷⁴ finanse edilir, *surre emini* adı verilen görevlilerin nezaretinde Mekke ve Medine'ye yollanırdı. Burada da hac döneminde surreden pay alacak olanlara (*ashabına*) dağıtılırdı (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 12, hüküm no: 489, Cemaziye'l-âhir ayının başları 1236 / Mart 1821). İlk surreler, Mısır'ın ele geçirilmesinden önce, Anadolu'daki ve Balkanlar'daki haremeyn vakıflarının yolladıkları tutarların maliyece desteklenmesi ile oluşturulmuştu. 1509 yılında Haremeyn'e memâlik-i mahrûseden 41.000 altın, Mısır'ın ele geçirilmesinden hemen önceki iki yıl boyunca 60.000 altın yollanmıştı. 1517 sonrasındaysa İstanbul surresi Mısır hazinesine fiziken taşınarak değil, havale edilerek aktarılır ve buradan Haremeyn'e yollanırdı³⁷⁵ (İnce, 2018, 198 - 199). 1533-34'te Haremeyn'e yollanan surre 560.000 para tutarındaydı. Yüzyılın sonlarında 1.327.040 paraya yükseldi. Daha sonraysa mürettebât adlı ödemelerin de surreye eklenmesiyle bir anda bu rakam 1671-72'de 4.086.978 paraya çıkacaktı (Shaw, 1962, 254).

Haremeyn için yapılan nakdî harcamanın yanı sıra, bir de buraya Mısır kaynaklarından aynî aktarımlar da yapılırdı (Pamuk, 2004, 10). Bunun ilk biçimi, az önce izah edilmiş olunan cerâyenin, Mısır kaynaklarından Haremeyn'deki askerî zümre mensuplarına da aktarımıydı. Has cerâye veya Haremeyn cerâyesi adını alan bu uygulama kapsamında Mekke şerifine yılda 600 erdeb, Mekke kadısına 400 erdeb, şeyhülharemine 250 erdeb, Medine kadısına 200 erdeb, şeyhülharemine 250 erdeb olarak tahıl yollanırdı (Es-Seyyid Mahmud, 1993, 390).

Aynî aktarımın ikinci biçimi, eyaletin ziraî fazlasından bir miktarın Mekke ve Medine kentlerinde dağıtılmak üzere yollanmasıydı (Crecelius, 1998, 67). *Gılâl-i haremeyn* adını alan gıda maddelerinin (BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 12, hüküm no: 480, Recep ayının başları, 1235 / Nisan 1820) kaynağı Mısır ambarı idi. Mekke'deki ulema, şeyhler, seyyidler, görevliler, hakkı olduğu düşünülen görünen fakirler, burada yerleşikler (mutavattinin) ve mücavirlere, Medine'deki imamlar, hatipler, müezzinler ve diğer memurlara dağıtılmak üzere yollanırdı. Müftü, ulema, ahali, şeyhü'l-harem ve hazinedarü'l-harem adlı görevlilerin yardımlarıyla hak edenlerin isimleri tek tek sıralanır ve iki kıta defter hazırlanır, o sene verilecek gıllaler belirlenirdi. Bu iki kentte toplam 16.000 erdeb gılal dağıtılır ve hane başına 3 erdeb düşerdi (BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 12, hüküm no: 498, Ramazan ayının başları, 1236).

³⁷⁴ Mekke ve Medine'ye yollanan paranın önemli bir kısmı önceki başlıkta ele alınmış olan Mısır'daki vakıflardan elde edilmekteydi. Ancak Mısır dışında da pek çok vakıf bu amaç için faaliyetliydi. Örneğin Hüdavendigâr ve Konya Ereğlisi vakıfları Mısır'daki vakıflardan sonra bahsedilen kentlere en büyük ödemeleri yapan vakıflardı (Faroqi, 1993, 67).

³⁷⁵ Mısır'ın yanı sıra İstanbul'dan ayrı bir surrenin yollanması ise 1589 yılında yollanan 6.000 flori değerindeki surre başlamıştı (İnce, 2018, 202).

Gılal-i haremeynin taşınması için başlarda eyalet hazinesi bazı harcamalar yapardı. Süveyş'teki 12 teknelik filonun yılda 1.600.000 para tutan inşa ve bakım masrafları bunlardandı. Ancak bu harcamalar daha sonraları İstanbul'a yollanan irsaliyyeden kesilerek yapılmaya başlandı. Örneğin, 17. yüzyılda bu tekneler kullanılmaz hale gelince, irsaliyye içinden alınan tutarlarla tüccarlara ait tekneler kiralanmaya başlanacaktı (Shaw, 1962, 261 - 262). Ayrıca yine irsaliyye ödemelerinden alınan parayla gılalın Kahire'den Süveyş'e nakli için erdeb başına 18 paradan 1671-72 yılı için hesaplandığında 757.827 paralık bir harcama yapılırdı (Shaw, 1962, 262).

Aynî aktarımın üçüncü biçimi, Mısır'da bulunan Haremeyn vakıflarının elde ettikleri tahıl bu kentlere yollamalarıydı.

Bu tahıl kullanılarak Haremeyn'deki halka dağıtılmak üzere, öğütülmüş tahıllara et ve hurma katılarak hazırlanan *deşişe* adlı çorba hazırlanırdı. Fransız işgalinin hemen öncesinde Vakf-ı Deşişe-i Kübra, 33.333 erdeb tahıl ve 1.907.765 para, Vakf-ı Deşişe-i Sugra (Muradiyye vakfı), 3.840 erdeb tahıl ve 969.857 para, Vakf-ı Muhammediyye, 20.789,5 erdeb tahıl ve 1.206.274 para, Vakf-ı Ahmediyye, 581.033 para ve Vakf-ı Haremeyn ise 938.670 para ve bir miktar da tahılı (Shaw, 1962, 269 - 270) Mekke ve Medine kentlerine yollamışlardı.

Devlet, özellikle bu organizasyonun kendisine İslam dünyasında sağladığı meşruiyet fonksiyonu nedeniyle, Haremeyn'e yapılan nakdî ve aynî aktarımların sorunsuz bir biçimde gerçekleşmesi için özen göstermekteydi. Örneğin, Mısır'daki Devlet-i Aliyye egemenliğinin başlarında değişelerin denetimi ile doğrudan nazırü'n-nüzzârlar ilgilenmişler, ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bunun yanına bir de *deşişe nâzırlığı* oluşturulmuştu (Es-Seyyid Mahmud, 1994, 215). Ayrıca uygulamadaki olumsuzluklara karşı eyalet idaresi uyarılmakta ve gereken tedbirleri alması istenmekteydi. Örneğin, 18. yüzyıl ortalarında Mısır Valisi Hasan Paşa'ya, Mısır Kadısı'na, Yedi Ocak Zabitlerine ve Mısır Beylerine hitaben yazılmış olan bir belgede, Mekke Emiri'nin şikayeti üzerine, Haremeyn'e yollanması gereken malzemeye ilgili sıkıntılar yaşandığı belirtilerek, bu sıkıntıların giderilmesi, deşişe ve diğer gerekli gıda maddelerinin "pak ve âlâ" şekilde gereken yerlerden tahsil edilerek Haremeyn'e yollanması istenmişti (BOA, C. BLD, 6899, 2 Nisan 1765). Daha erken tarihli benzer bir hükümde de devlet Mısır valisinden Mekke ve Medine kentlerine deşişe buğdayını eksik yollamamasını, ayrıca gemilere kapasitelerinin üzerinde buğday yükleyerek denizde batmalarına neden olunmaması için gerekeni yapmasını istemekteydi (BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 7, hüküm no: 891, 19 Şaban 975 / 18 Şubat 1568).

Ancak, deşişe yollanması uygulaması, 17. yüzyıldan itibaren bölgedeki vakıf sisteminde meydana gelen genel bozulmadan nasibini aldı. Deşişe içerisinden bazı üçüncü kişilere tahsisat yapılmaya başlandı ve deşişe için ayrılan köylerin bazıları da iltizama verildi (Es-Seyyid Mahmud, 1994, 215). Dahası, daha genel bir açıdan bakıldığında, bilhassa Mısır'ın beylerin egemenliği altına girdiği 18. yüzyılla birlikte bu tür önlemleri almak neredeyse imkansız bir hal almıştı. Beylerin bu kaynaklar

üzerindeki tahakkümü dönem verilerinden oldukça net olarak izlenebilmektedir. 1596-97'de haremeyn için yapılan toplam harcamalar 4.358.025 parayken, bu tutar 1797-98'de 29.956.017 paraya yükselmişti. Ancak bu artışın sadece %1'i hacıların ve Haremeyn kentlerindeki insanların ihtiyaçları için yapılan harcamalara, kalan %99'u ise emirü'l-hacca veya şeriflere surre içinde yapılan ödemelerdeki artışa gitmiş durumdaydı (Shaw, 1962, 268).

2.2.2.2.5. Teslimât, İhracât ve Âdât Harcamaları

Buraya kadar sayılanlara ek olarak Mısır maliyesinin başka bazı harcama kalemleri de mevcuttu: teslimât harcamaları³⁷⁶, ihracât harcamaları³⁷⁷, âdât harcamaları³⁷⁸, kişilere yapılan tahsisler³⁷⁹, seferlere yollanan askerler için yapılan harcamalar ve istikbal terakkileri³⁸⁰ bu minvalde diğer harcama kalemlerinden ayrı tutularak sıralanabilecek harcamalardı.

2.2.2.2.6. İrsaliyye

Tüm Devlet-i Aliyye eyaletleri gibi Mısır da maliyesinde oluşan gelir fazlalarını düzenli aralıklarla *irsaliyye*³⁸¹ olarak hazine-i hûmayuna aktarırdı³⁸² (Winter, 1998, 5). Mısır irsaliyyesi, diğerleri ile

³⁷⁶ Süveyş'e su sağlamak için ilgili kişilere yapılan ödemeler veya Kahire kentinin tatlı su ihtiyacının karşılandığı kanalların bakımından sorumlu olan Za'im-i Mısır adlı görevliye yapılan ödemeler bunlardandı (Shaw, 1962, 225 - 226).

³⁷⁷ Bazı yerel harcamaların yapılması için, ilgili yerin vergi gelirlerinden yapılan kesintiler kullanılır, bu tür harcamalar da eyalet maliyesinde ihracât harcamaları olarak yer alırdı. Eyalet genelinde vergi kaynağının korunması anlamında yaşamsal değeri olan sulama kanallarının bakımı ve onarımı, İskenderiye'nin su kaynaklarının bakımı, muhtesibin adamlarına ödenen ücretler ve vilayetlere yollanan görevlilere verilen tayın ve yemler bu harcama kalemini oluştururdu (Shaw, 1962, 227 - 230).

³⁷⁸ Bunlar, mürettebât kategorisindeki kişilere yapılan ve âdet halini almış olan emekli aylığı ödemeleri ile vakıflar için yapılan bazı harcamalardı (Shaw, 1962, 225).

³⁷⁹ Mısır'daki gelir kaynakları sıklıkla belirli kişilere yapılacak düzenli ödemelere dair tahsisat için de kullanılırdı. Bunlara dair BOA kayıtlarında çok sayıda belge bulunur. Örneğin, Mısır'a taşınması sırasında Rodos Adası açıklarında gemisi batan ve tüm malını yitiren Mudanyalı Mevlevî şeyhine daha sonraları başka birisine emsal tutulmamak şartı ile Bulak'taki gümrüğün gelirlerinden günlük 20 akçe ödeme yapılması uygun görülmüştü (BOA, C.ML., 482 / 19674, 29 Rabiü'l-Evvel 1217 / 30 Temmuz 1802).

³⁸⁰ İstikbal (karşılama) terakkileri, yeni bir vali İstanbul'dan yollandığında, kendisini Bulak mevkiinde karşılayan askerlere yapması talep edilen ödemelerdi. Paşaların sık değişimi, bu ödemeyi askerlerin bir önceki ödemenin üzerinden ne kadar zaman geçtiğine bakmaksızın her seferinde talep etmesinden dolayı hazineyi zora sokmaktaydı (Tok, 2002, 180 ve 181).

³⁸¹ İrsaliyye kelimesi Arapça göndermek (ersele, أرسل) fiilinden türetilmiş olup, sevkiyat, gönderme gibi anlamlara gelir. Devlet-i Aliyye maliyesindeki teknik anlamıyla, eyaletlerin gelir fazlası olarak hazineye yolladıkları paralara verilen isimdir (İnalçık, 2003, 243).

³⁸² Tüm eyaletlerin irsaliyye yollama anlamında merkez ile aynı biçimde bir ilişki sürdürdüğü söylenemez. Örneğin Filistin, Cezzar Paşa'nın 18. yüzyılda elde ettiği tüm özerkliğe karşın irsaliyye ödemelerini aksatmamıştı. Ancak Tunus için tersi geçerliydi. 18. yüzyılın başlarında Hüseyin bin Ali, merkeze sadece hediyeler yollamaktaydı (Raymond, 1991, 437).

kıyaslandığında büyüklüğü bakımından merkez maliyesi için büyük önem taşırdı³⁸³. Zira irsaliyye Hazine-i Hassa'ya dâhil edilmekle beraber, önceden de belirtildiği gibi 17. yüzyılda karşılaşılan mâlî darboğazlar karşısında bu hazinenin kaynakları daimi bir biçimde Hazine-i Humayûn'a aktarılmaya başlanmıştı (Pamuk, 2007a, 68). Bu anlamda Mısır irsaliyyesi, artık sadece Hazine-i Hassa'nın harcama alanlarına dair değil, esas olarak merkezde maliyenin karşılaştığı mâlî sorunların çözümüne dair bir kurum halini almıştı (Es-Seyyid Mahmud, 2000, 453).

Önceleri, Mısır'da ekde edilen gelirlerin bu eyalette harcanmayan kısmı tam olarak Haremeyn kentlerine yollanır, ayrıca beylerbeyiler İstanbul'a kendi istekleri ile bazı kıymetli hediyeler (Tok, 2009, 292) ve savaş zamanında asker, barut ve zahire yollarlardı (Es-Seyyid Mahmud, 1990, 62). Fakat zamanla belirli bir irsaliyye miktarı belirlendi ve bunun İstanbul'a yollanması kural haline getirildi (Shaw, 1962, 254). İlk irsaliyye ise İstanbul'a 1. Süleyman döneminde gönderildi (Karamursal, 1989, 22).

Eyalet maliyesi, her mâlî yılın başlarında önceki döneme ait irsaliyyeyi hazırlamaya başlardı. Bu noktada maliye bürokrasisindekilerin dikkat etmeleri gereken bir husus, bir önceki dönemin hesapları ile yeni başlayan yılınıki karıştırmama gerekliliğiydi. Hem bu karışıklığa yol açmamak hem de hazırlanan irsaliyyeyi imparatorluk başkentine zamanında yollayabilmek için kâşif ve eminlerin borçlarının derhal tahsili veya kefillerine müracaat edilmesi gerekirdi (Tok, 2009, 293). İrsaliyyenin fiziken hazırlanmasının yanı sıra, İstanbul'a yollanacak muhasebe kayıtlarının, yani irsaliyyenin bileşiminin raporlanması da büyük önemi vardı. Bunun için eyalet defterdarı önce dîvandaki rûznâme ve mukâta'a defterleri ile hazırlattığı mufassal muhasebe defterlerini beylerbeyine sunar, sonra irsaliyye miktarını, bunun içinden yapılan masrafları, paşanın zimmetinde kalan miktarı ve İstanbul'a yollanan net miktarı bildiren özet defterler hazırlayarak bunları başkente yollanacak irsaliyyeye eklerdi (Es-Seyyid Mahmud, 2000, 453). İrsaliyye hazinesinin yollanması yaklaştığında beylerden biri hazine serdari olarak görevlendirilir, yanına Mısır'daki asker ocaklarından askerler verilir. İrsaliyye yola çıkmaya hazır olduğunda, içerdiği paraların³⁸⁴ yerleştireceği sandıkların sayısı belirlenir, sarraflar tarafından sayım yapılır ve sandıklar mühürlenirdi. Ardından beylerbeyi tarafından rûznamecilerin hazırladığı defter imzalanır ve serdara teslim edilirdi. Rûznameci, serdar ve beraberindekilere hil'atlar giydirilmesinin ardından da irsaliyyeyi taşıyan konvoy yola çıkardı (Tok, 2002, 98 - 99).

³⁸³ Mısır'ın Âl-i Osman egemenliği altına alındığı 16. yüzyıla ait irad-masraf kayıtlarında bu eyaletten merkeze yollanan gelirlerin toplam gelirler içindeki ağırlığı önemli bir yer tutmaktaydı (Çakır, 2006, 169). Mısır irsaliyyesi, Suriye eyaletinininki ile birlikte ele alındığında, 1528 yılı itibarıyla Devlet-i Aliyye merkez maliyesi gelirlerinin üçte biri kadardı (İnalçık, 2003, 134). Bu durum ilerleyen dönemlerde de devam etti. 18. yüzyılın sonlarında merkeze Mısır'dan 750.000 kuruş, Trablus ve Sayda'dan 375.000 kuruş, Şam'dan 22.500 kuruş, Halep'ten 400.000 kuruş ve Bağdat'tan da 275.000 kuruş yollanmaktaydı (Raymond, 1991, 437).

³⁸⁴ İrsaliyyenin genelde altın olarak yollanması istenirdi (İnalçık, 2003, 134). Ancak 17. yüzyıldan sonra genelde gümüş para (*para*) halinde yollanmaya başlanmıştı (Tabakoğlu, 1985, 239).

Mâlî açıdan bakıldığında Mısır'ın ele geçirilmesi, Âl-i Osman'ın Habsburg hanedanı ile mücadelesinde elini güçlendirmişti. Habsburglar açısından bakıldığında Amerika kıtasındaki kaynakların sömürülmesi V. Charles'a 1550'ye kadar olan sürede yıllık 200.000 ila 300.000 duka altın gelir sağlarken, Mısır eyaletinden Devlet-i Aliyye yılda 400.000 duka altın (16 milyon para) gelir elde etmeye başlamıştı (Hess, 1973, 74). Bu miktar, zaman içinde değişiklikler gösterdi. 16. yüzyılda, bu ödeme önce 1531 - 1534 yılları arasında 500.000 altın (24.000.000 para) ve 1534 - 1535 yılındaysa 700.000 altın (28.000.000 para) tutarına yükseldi. Bunu dönemin Mısır valisinin İstanbul'a 1.000.000 altınlık bir irsaliyye yollaması, ancak 1. Süleyman tarafından bunun eyalette mezalime neden olmuş olabileceğinden endişe ile reddi izledi. Sonrasında padişahın isteğiyle irsaliyye tutarı 500.000 altın ve 24 milyon paraya sabitlendiyse de, 1591 - 1596 döneminde askerlerin Üveys Paşa'ya isyanını takiben irsaliyye tutarı 16 milyon paraya gerileyecek, yüzyılın sonunda ise 20.000.000 paraya ulaşabilecekti (Shaw, 1962, 284).

17. yüzyılın başında irsaliyye 24 milyon para idi. 1627 -1631'de ise, koşulların iyileşmesiyle eyaletten 30 milyon para tutarında bir irsaliyye İstanbul'a yollanabilir hale gelmişti. Ancak 1631 - 1660 arasında meydana gelen karışıklıklar sırasında zaman zaman irsaliyye yollanamamış, yollandığı yıllardaysa tutarı en çok 20 milyon para olabilmisti (Shaw, 1962, 284 - 285). Merkez maliyesi bu dönem itibariyle irsaliyye meselesini düzene sokmaya yönelik girişimlere başladı. Bunlardan en etkilisi 1670'te Mısır'a yanında yeniçeri askerleri ile yollanan Kara İbrahim Paşa'nın düzenlemeleriydi. Aldığı pek çok önlemin yanı sıra hazine katiplerinin sahte maaş kayıtlarını bulan ve bunların bir kısmını hapse attıran paşa, aynı yıl aldığı diğer önlemlerle birlikte iki yıl içerisinde eyalet gelirlerini 17 milyon para arttırıp, harcamalarda da 8 milyon paralık bir kesinti yapmayı başarmış, 1672 yılında eyaletin gelirleri 99.548.854 para, giderleri ise 69.548.854 para olarak gerçekleşmiş ve böylelikle Bâb-ı Âli için 30 milyon paralık bir irsaliyye olanağı doğmuştu (Shaw, 1962, 292). Ancak onun Mısır'ı terk etmesini takiben beylerin baskıları sonucunda eyalet harcamaları yeniden arttı ve 1683 yılında irsaliyyeye ayrılacak miktar yeniden 23 milyon paraya indi ve yüzyılın sonuna kadar da bu düzeyde kaldı (Shaw, 1962, 295).

1695'te bu kez İsmail Paşa'nın girişimleriyle irsaliyye yeniden 30 milyon paranın üzerine çıkarıldı ve 18. yüzyılın ortalarına kadar harcamalardaki artışlar gelirlerdekiyle dengelenebildiği için irsaliyye miktarında bir düşüş yaşanmadı (Shaw, 1962, 297). Ancak 18. yüzyılın ortasında durum değişti ve irsaliyye 20 milyon para düzeyine indi. Üstelik bu dönemde Haremeyn'e yapılması gereken sevkiyatta da aksamalar meydana gelmeye başlamıştı. Devlet-i Aliyye, bu duruma önceki başlıklarda belirtildiği üzere askerî bir harekâtla yanıt vermişti. Ancak bunu izleyen dönemde Mısır'da bağımsızlık ilan eden Ali Bey, 1769 - 1773 döneminde irsaliyye yollamayı tamamen kesti. Devletin bu durumu sonlandıran müdahalesini takiben İbrahim ve Murad beyler de benzer şekilde bu ödemeyi sonlandıracak, bunlara yönelik Hasan Paşa'nın askerî harekâtı sorunu bir süreliğine çöze de, gücü yeniden ele geçirmelerini takiben bunların merkez maliyesine olan irsaliyye borçları 1793 yılında 227 milyon paraya kadar

yükselecek, sonrasında da bu iki bey Fransız işgaline kadar merkez maliyesine hiç bir ödeme yapmayacaklardı³⁸⁵ (Raymond, 1991, 436).

İrsaliyye miktarı, Mısır hazinesi hesaplarında sadece bir gelir fazlası gibi değil, eyalette merkez maliyesine ait bir hazine gibi ele alınırdı. Bu durum, irsaliyye tutarından bazı harcamaların yapılabilmesi sonucunu doğururdu. Bunun siyasî anlamı, sefere yollanan askerlerin harcamalarının irsaliyyeden karşılanması gibi ilk dönemlerden itibaren görülen bazı uygulamalar istisna tutulursa, padişahın bazı harcamaları artık eyaletin idaresini ele geçirmiş olan grupların elindeki hazineden yaptırarak bunların zenginliğinde bir azalmaya neden ol(a)maması ve bu harcamaları kendi payından ödemeye razı olmasıydı. Örneğin donanma masraflarına katkısı olması için deldadaki köylere toplanan *mâl-ı kürekçiyan* adlı verginin üzerine gerekirse irsaliyyeden takviye yapılması, sulama sistemlerinde meydana gelen büyük çaplı sorunların çözümü için yapılan harcamalar³⁸⁶ (Shaw, 1962, 307 - 308) bunlardandı.

2.2.2.3. Gelir Kaynağına Yönelik Tedbirler

2.2.2.3.1. Sulama

Devlet-i Aliyye'nin Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde ziraî üretimle ilgili almış olduğu en önemli tedbir, ilk bölümde de ele alındığı gibi üretici köylüleri toprak üzerinde tutarak çift-hâne sisteminin sorunsuz bir şekilde sürmesini sağlamaktı. Her ne kadar tarım arazileri mukâta'alar şeklinde örgütlenmiş de olsalar, Mısır Kanunnamesi de benzer bir yaklaşımla, *sahibi gaybet itmekle 'âtıl olmuş* arazilerin sahiplerinin zorla toprağa döndürülmesini emretmekteydi. Ancak burada ilginç olan, toprağa geri dönüşleri özendirmek amacıyla, bu şekilde toprağına geri dönen köylülerden ilk yıl vergi alınmayacak olmasıydı: *eğer geldükleri yıl kendü hissesin ta'vin olunan balçığın ekseler ol yıl fellahdan harac-ı [orjinalinde: haracı] araziden ve sayir rüsumdan asla ve kat'a nesne taleb olunmaya ...* (Barkan, 1943, 376 - 378).

³⁸⁵ Bu durum ileride Mısır'ı işgal eden Fransa tarafından, işgali meşru ve Devlet-i Aliyye'nin çıkarlarına koşut gösterme çabalarına alet olacaktı. Fakat Fransızlar sadece beyanlarında değil, kendi iç yazışmalarında da bu duruma dikkat çekmekteydiler. Örneğin Mısır'a çıkan Fransa ordusunun komutanı General Kléber, Fransa'da o dönem yönetimde olan beş kişilik heyete (Fr. *Directoire*) yazdığı 4 Vendemiaire 8 / 26 Eylül 1799 tarihli mektubunda, Mısır'dan alınan vergilerin Devlet-i Aliyye'nin hakkı olmasına rağmen, bir süredir bunları alamadığını belirtmişti (BOA, HAT, 144/6041, 17 Ramazan 1214/12 Şubat 1800).

³⁸⁶ Örneğin, 18. yüzyılın başında Fayyum vilayetindeki sulama sisteminin iyileştirilmesi, setlerin yeniden yaptırılması amacıyla irsaliyyeden 22 kise-i Mısırî tutarında bir fon tahsis edilmişti (Mikhail, 2010, 577). Başka bir örnekteyse, Mısır genelinde bazı gölet ve sarnıçların (ve bunlara ek olarak Haremeyn'deki bazı su yolu ve kalelerin) tamiri için irsaliyye hazinesinden 40.000 kuruş harcama yapılması istenmektedir (BOA, C.AS., 1120/49638, 29 Cemaziye'l-Evvel 1187 / 18 Ağustos 1773).

Mısır tarımının bu bölümün başlarında belirtildiği şekliyle bir nehir vadisi tarımı özelliği göstermesi, yani kuru tarım modelinde olmaması ise, asıl olarak sulamayla ilgili düzenlemelerin tarımsal çıktının düzeyi açısından yaşamsal olması sonucunu doğurmuştu. Fırat ve Dicle gibi nehirlerle kıyaslandığında Nil'in taşkınlarının öngörülebilir olması (Hathaway, 2016, 31), sulama sistemlerinin bakım ve onarımının planlı bir şekilde yapılabilmesinin koşullarını oluştururdu. Ayrıca 16. yüzyılda gerçekleştirdiği sayım neticesinde devlet sulama sistemlerinin ince ayrıntılarına dahi vâkıf olmuş bulunuyordu (Mikhail, 2014, 387).

Mikhail (2010), Mısır'ın önemli bir tarımsal üretim merkezi olan Fayyum örneğini ele alırken, burada elde edilen (ve Haremeyn'e yollanan) mahsulün üretiminin ve Nil üzerindeki nakliyesinin üretici çiftçilerin sorumluluğunda olduğunu, ancak sulama sisteminin sorumluluğunun imparatorluğa ait olduğunu (Mikhail, 2010, 576) vurgular ve sulama sistemlerinin bakım ve onarımı için çiftçilerin İstanbul'a yolladıkları şikayet mektuplarının bir sonucu olarak devletin (hem nakdî hem de aynî) vergi gelirlerini korumak amacıyla Mısır Eyaleti idarecilerini harekete geçirdiklerini ve bu sorunları çözmek için ciddi bir çaba ve maddi kaynak sarf ettiklerini ortaya koyar. Buna göre devlet 1709 ve 1711 yılları arasında bu bölgenin sulanmasını sağlayan *Bahr Yusuf* kanalının tamirinde kullanılacak kireç, taş ve kereste gibi malzemeler için önemli bir mâlî kaynak ayırmış ve valinin buraya mühendisler yollayarak duruma müdahale etmesini emretmişti (Mikhail, 2010, 577 - 578). Yine benzer durumlar 1727 yılında bu kez El-Lehûn ve 1741 - 1746 arasında Garak sedlerinin tamirinde yaşanmıştı (Mikhail, 2010, 578 - 582). Başka örnekler, çiftçilerin yerel idarecilere başvurarak da sulama ile ilgili sorunlarına yanıt alabildiklerini göstermektedir (Mikhail, 2014, 391 - 394). 16. yüzyıla dair bir örnekteyse, padişah, Mısır beylerbeyisi ve defterdarına sulama sisteminde bazı setlerin imar edilmemesi yüzünden bazı arazilerin sulanamadığının haber alındığını, bunun hububat fiyatlarında bir artış doğurduğunu ifade etmiş, bunun nedenini, ayrıca Mısır'daki hububat fiyatlarıyla ambarda ne kadar hububat olduğunu beylerbeyisinin İstanbul'a raporlamasını istemişti (BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 5, hüküm no: 813, 25 Cemaziye'l-Âhir 973 / 17 Ocak 1566; aktaran: Koltuk et al, 2012, 186).

2.2.2.3.2. Loncalar ve Devlet

Devletin bir vergi kaynağı olarak kentlerdeki tarım dışı üretimle ilgili tedbirlerinin başında, lonca teşkilâtları ile olan münasebetleri gelirdi. Önceki başlıklarda belirtildiği üzere bu kurumlar Âl-i Osman egemenliği sonrasında Mısır'da önemli bir gelişim göstermişlerdi. Bu anlamda, Evliya Çelebi'nin gözlemlerinin günümüzde yapılan modern araştırmalarla da desteklendiği görülmektedir (Faroqhi, 2011a, 189). Bu kurumlar bir yandan üretimin nicel ve nitel anlamda düzenlenmesini sağlarken, eyalet idaresi tarafından da kentsel üreticilerle arasında bir bağ olarak görülmekteydi. Örneğin, loncaların şeyhleri eyalet idaresinin emirlerini alır, bu emirlerin mensuplarınca uygulanıp uygulanmadığını kontrol eder, devletin üyelerinden alacağı vergilerin tahsilinde zaman zaman yardımcı olur ve lonca bazında tarh edilen vergileri üyeleri arasında bölüştürürdü. Ayrıca kıtlık durumunda veya özellikle

gıda maddelerinin fiyatlarında bir artış olması durumunda lonca şeyhleri yeniçeri ağası veya muhtesib tarafından çağırılır ve bu üçlü birlikte narh listeleri hazırlayarak pazar yerlerinde ilan ederlerdi (Raymond, 2018, 128 - 129). Buna karşın, bu başlıkta ele alınan konunun kapsamı gereği loncalarla devletin ilişkilerinin mezkur boyutları ortaya konurken, Mısır loncalarının devletin zanaatkârlar üzerinde bir kontrol aracı olduğunu da düşünmemek, bunların bir yandan da devletle birlikte çalışan ve onun doldur(a)madığı alanlardaki faaliyetleri (yangınla mücadele vb) yürüten birer unsur olarak görmek daha doğru olur (Ghazaleh, 1995, 62 ve 67).

Mısır özelinde loncalarla devletin ayrı bir münasebeti ise, askerî zümre mensupları arasından yedi ocak zabıtlarının bu kurumlara sızması ve bu anlamda aralarında adeta bir bütünleşme meydana gelmiş olmasıydı. O kadar ki, 1709'da devlet bu ilişki biçimini ortadan kaldırmak istediğinde lonca şeyhleri bu düzenlemeye üyelerinin çoğunun ya asker ya da askerlerin çocuklarından olduğunu ifade ederek yanıt vermişti (Baer, 1964, 11).

2.2.2.3.3. İhtisab

Devletin bir uzantısı olmayan, ancak vergi kaynaklarının denetiminde önemli bir rol üstlenmiş bulunan loncalardan farklı olarak ihtisab kurumu, ilk bölümde zikredildiği gibi kentlerdeki üretici faaliyetlerin denetlenmesinde önemli bir kurumdu. Memlûk Devleti dönemindeki gibi idarî fonksiyonu güçlü, tüm aşağı Mısır'dan sorumlu tutulmuş, cizye gibi önemli vergileri dahi tahsil eden ve ayrıca dinî görevlere de sahip bir muhtesiblik kurumunun aksine (Berkey, 2004, 251 ve 269), Mısır'daki ihtisab uygulaması büyük oranda ağırlık ve ölçülerin denetlenmesi ve fiyat kontrollerinden ibaretti (Shaw, 1962, 118). Memâlik-i mahrûsenin kalanında olduğu gibi Mısır'da da bu kurumun başındaki görevli muhtesib adını alır ve bu görevi iltizam ile elde ederdi (Faroghi, 2011a, 120). Mısır eyaletindeki başlıca kentsel mukâta'alarından biri olan (Shaw, 1962, 99) ihtisab mukâta'aları, diğer pek çok mukâta'a gibi başlarda emanet usûlü ile idare olunmuş (Shaw, 1962, 118), ancak daha sonraları iltizam usûlü ile verilmiş, bunları 17. yüzyılda Çavuşân, 18. yüzyılın başlarından itibaren de Müstahfizân Ocağı'ndan askerler üstlenmişlerdi (Faroghi, 2011a, 120). Muhtesibler, yerine getirdikleri denetim görevi karşılığında gelirlerini pazardaki ürünler üzerinden aldıkları vergilerden elde ederlerdi. 18. yüzyılın ortalarında bu görevlilerin aldıkları vergiler, gıda ürünlerinin satıldığı pazarlardan aldıkları vergilerden ve Kahire'ye giren gıda ürünlerinden elde ettikleri pazar bâclarından oluşmaktaydı (Shaw, 1962, 119 - 120). Diğer mukâta'alarda olduğu gibi ihtisab görevini içeren mukâta'a da sahibi tarafından parçalara ayrılıp mültezim min el-batnlara verilebilirdi. Bu durum, vergi tahsili görevi için olduğu kadar, pazarların denetimi için de geçerliydi (Shuman, 1995, 25).

2.2.2.3.4. Ticaretle İlgili Yasaklar, Sınırlamalar, Yolların Güvenliği

Kentlerle ilişkilendirilebilecek temel iktisadî faaliyetler içinde kuşkusuz ticaret çok daha büyük bir hacme sahipti. Bu yüzden de vergi getirisi, siyasî iktidarın gelişiminin anlatıldığı paragraflardan da hatırlanacağı üzere oldukça yüksekti. Bu önem, İstanbul'un bölge ticareti hakkındaki tasavvurları ile birleşince, bilhassa transit ticaret alanının devlet tarafından düzenlenmesi büyük bir önem kazanmıştı ve bu düzenleme işi önceden de belirtildiği gibi eyalet valisinin görevleri arasındaydı. Diğer yandan, Bâb-ı Âli bu müdahalelerinde çok dikkatli olması gerektiğinin farkında olmalıydı. Zira kendisinden önce 1432'de Kızıldeniz'deki biber ve baharat ticareti üzerinde devlet tekeli uygulamasına girişen Memlûk Devleti, Kârimî adı verilen Müslüman baharat tüccarlarının büyük yara almasına neden olmuş (Çizakça, 2011, xxiii), Kızıldeniz ticareti bundan olumsuz etkilenmişti. Oysa bu politikayı izlerken Memlûklerin amacı ticareti engellemekten ziyade, Timur Devleti'nin Irak'taki varlığından dolayı neredeyse tamamen Kızıldeniz'e yönelmiş baharat ticaretini daha etkin kontrol ederek, sıklaşan veba salgınlarının tarımda ve dolayısıyla da vergi gelirlerinde yarattığı tahribatı dengeleyebilmektir (Garcin, 2006, 294). Devlet-i Aliyye ise böyle bir müdahaleye girişmemişti ve bu alanlarda tüccarları serbest bırakmayı tercih etmişti³⁸⁷ (Faroqhi, 1997, 52). Ticaret üzerindeki temel müdahalesi, vergilerin tahsilini sağlamanın dışında³⁸⁸, bazı malların memâlik-i mahrûse dışına satılmasına engel olmak³⁸⁹,

³⁸⁷ Bu türden bir ticaret tekeli uygulamasının Mısır'da ikinci kez denenmesi, 19. yüzyılda Mehmed Ali Paşa zamanında olacaktı.

³⁸⁸ Örneğin Kanunname, limanlardaki gümrüklerde meydana gelebilecek vergi kayıplarına karşı bazı önlemler alınmasını emrediyordu. Askerlerin ve eşrafin iskelelere yanaşan bazı gemilerden vergi alınmaması veya belirlenen miktarlardan az vergi alınması için bunları himaye etme girişimleri yasaklanıyor, iskelelerde görevli katip ve eminlerin dışında kimsenin çalışmaması emrediliyordu (Barkan, 1943, 371).

³⁸⁹ Örneğin her ne kadar memâlik-i mahrûse limanlarına ekseriyetle Fransızlara ait gemilerle taşınmaktaysa da, pirincin Avrupa'ya ihracı yasaktı (Crecelius ve Badr, 1994, 258). Önceki başlıklarda belirtildiği gibi, kahve de Avrupa'ya satışı en azından kağıt üzerinden yasak olan bir diğer üründü. Bu yasaktan hem Reeve hem de Pococke aktarımlarında bahsetmektedirler (Reeve, 1758, 66) (Pococke, 1737, 20).

Kızıldeniz'i sadece Müslüman tüccarlara açmak³⁹⁰ ve yapabildiği ölçüde Kızıldeniz'de ve Mısır içerisinde güvenliği sağlamaktı³⁹¹. Ancak Mısır ticareti üzerinde zamanla güçlenen yerel unsurların da etkisi vardı. Kızıldeniz ticaretini ele geçiren asker ocakları özellikle kahve ticaretinden önemli kârlar elde etmişlerdi.

Eyaletin gümrük merkezleri Mısır'ın ticaretinde önemli olan belli başlı noktalarda oluşturulmuş durumdaydı: Akdeniz'deki ticareti kontrol için (ilk ikisi tek bir mukâta'a altında olmak üzere) İskenderiye, Reşid ve Dimyat'ta, Sahra Çölü'nü geçerek önce Fîzân'a varan, orada Kuzey Afrika'dan gelen hatla birleşerek Mısır'a batıdan giren ticaretî kontrol için Burullus'da, Kızıldeniz üzerinden yapılan ticareti kontrol için Süveyş'de, Biladü's-Sudan ile olan ticareti kontrol için Eski Kahire'de (ve

³⁹⁰ Mısır'ın memâlik-i mahrûseye katılmasından itibaren devlet Kızıldeniz'de Cidde limanının kuzeyine Avrupalı tüccarların çıkmasını yasaklamış, Kahire'deki Avrupalı tüccarların faaliyetleri bir kaç han ile sınırlı tutulmuş ve bunlar esas olarak Akdeniz'e hapsedilmişti (Crecelius, 1998, 68). Ancak Kazdağlıların siyasi gücü ele geçirmesine koşut bir biçimde bu durum değişti. İngilizler 18. yüzyılın sonlarında Süveyş'e doğrudan erişimlerinin sağlanması için girişimlerde bulunmaya başladılar (Mantran, 1995, 147). Buna yanıt olarak Ali Bey El Kebir mezkur kuralı gevşetti ve bu sayede İngiliz gemileri Kızıldeniz'de kuzeye sokulabilmeye başladı. Ali Bey'in yenilgisi, durumun eskiye dönmesi sonucunu doğurmuş, ancak zaman zaman İngiliz gemilerinin Kızıldeniz'in kuzeyinde görülmesi normal bir durum halini almıştı (Bostan, 2010, 67). James Copper, bir kaç sene sonra, 1774 yılında (belki de bu normalleşmeden cesaret alan) Bengal'deki Britanya Krallığı genel valisinin, Kalküta'daki bazı tüccarlara Cidde'den kuzeye ilerleyerek doğrudan Süveyş'e varmaları yönünde bir öneri götürdüğünü de yazar. Copper'a göre, şikayetler sonrasında Sadr-ı âzam'ın Britanya Krallığı elçisine aktardığı kararda, Süveyş'e ilerleyecek olan gemilere el konulacağı ifade edilmişti (Copper, 1785, xiv - xii). Nitekim öyle de olacaktı: Britanya'dan Hindistan'a bir yolculuk yapmakta olan Eliza Fay adlı İngiliz, 13 Eylül 1779'da Süveyş limanında gemiye binmeden önce Britanya'daki yakınlarına yolladığı mektupta, bu dönemde Kızıldeniz'in kuzeyine giren Britanyalı tüccardan bahseder. Fay'e göre, Hindistan'dan Nathalia adlı bir gemiye mal yükleyen Avrupalı tüccarlar, (kendilerini usulsüz bir biçimde gemi kayıtlarında yolcu veya armatör vekili gibi biçimlerde göstererek) 1779 yılının Haziran ayında gemileriyle Süveyş'e ulaşır, buraya 40.000 pound değerinde mal indirmişler, ancak Kahire'ye ilerlerken tüm malları gasp edilmiş ve kendileri de çölde ölüme terk edilmişlerdi (Fay, 1908, 51 - 53). Nathalia'daki tüccarların başına gelen olaylardan sonra St. Helena adlı, Süveyş'e demirlemiş başka bir gemideki malların sahibi olan Moore adındaki tüccar ise, Süveyş'teki beyden yasal izin ve koruma talep etmiş, olumlu karşılanmasının ardından güven içinde Kahire'ye ulaşmıştı. Buradan yeni mallar satın alarak yola çıkmaya hazırlanırken, Nathalia gemisindeki mal sahiplerinden biri de beylere muhtıra vermiş ve bir İngiliz tüccarı olarak zararının tazmin edilmesini talep etmişti. İşleri karıştıran bu hamleyi, 30 Temmuz günü beylere ait güçlerin Moore adlı tüccarın kervanına saldırmaları ve tüccarın hapse atılması izlemişti. Fay'ın mektubunda ileri sürdüğü ve çok temkinli yaklaşılması gereken iddiası, kervana el koyma işleminden üç gün önce, aslında iki gemiye eyalet idaresince el konulduğudur. Mısır valisi, padişahın bu konuda fermanı olduğunu ve Doğu Hindistan Şirketi'nin postaları haricinde Süveyş'e İngiliz tüccarlarının girmesinin yasak olduğunu, aksi durumda gemilere ve mallara el konulacağını ifade etmişti (Fay, 1908, 56 - 58). Fay'ın öyküsündeki muhtemel abartılar ve yanlış bilgiler bir yana, Copper da İngiliz tüccarının henüz bu karardan haberleri olmadan saldırıya uğradıklarını ifade etmektedir (Copper, 1785, xxii). İngiliz tüccarların bu yolu zorlamış olmaları, Kızıldeniz hattının Basra Körfezi'ni kullanarak Biladü's-Şam limanlarına ulaşabilecek alternatif yollardan daha güvenli olması ve muhtemelen Ali Bey El Kebir dönemindeki uygulamanın süreceğini tahmin etmiş olmaları nedeniyle anlaşılır bir durumdur.

³⁹¹ Bazı durumlarda ilgili ticaret rotasının komşu devletlere ait olan bölümünde güvenliğin sağlanamaması da Mısır ticaretini etkileyebilmekteydi. 18. yüzyılda Biladü's-Sudan'ın doğu bölümünden gelen Sinnar kervanlarının izlediği yolun bir bölümü Fung Sultanlığı'nın askerlerince korunurken, 18. yüzyılda bu bölgede başgösteren siyasi kargaşa, bu korumayı zayıflatmıştı. Bölgedeki ticaret üzerindeki olumsuz etkiyi katmerleyen ise, bölgedeki aşiretlerin tüccarlardan daha yüksek paralar talep etmeye başlaması ve bölgedeki Devlet-i Aliyye gümrüğünde talep edilen vergilerin tutarının da yükselmesi idi (Walz, 1978, 9 ve 11 - 12). Benzer güvenlik sorunları deltada dahi görülebiliyordu. Örneğin Copper (1785), Süveyş - Kahire- İskenderiye hattının Avrupalılar için risklerle dolu olduğunu, ancak beylere çok da değerli sayılamayacak hediyeler vererek bu risklerin en aza indirilmesinin olanaklı olduğunu ifade etmekteydi (Copper, 1785, 3). Öte yandan, Devlet-i Aliyye, Doğu Akdeniz'deki tüccar gemilerinin güvenliğinin sağlanması için bunların konvoy halinde ilerlemesi, çok yüklenmemesi, gemide gerekenden fazla insan olmaması ve gemilerde eksik malzeme bulunmaması gibi maddeleri içeren bazı düzenlemelere gitmiş, İskenderiye ve Reşid limanına demirli teknelerin bu anlamdaki eksiklerini giderme görevini valiye vermişti (Bostan, 2010, 70).

daha güneydeki İsna'da (Walz, 1978, 11 - 12)) ve Mısır'ın iç ticaretini kontrol için Bulak'da. Tüm bu merkezlerde hem gümrük vergilerinin tahsili yapılır hem de ticaretin Devlet-i Aliyye'nin ticarî nizamına uygun yapıp yapılmadığı denetlenir ve kayıt altına alınır (Shaw, 1962, 101).

Öte yandan, Devlet-i Aliyye'nin bölge ticaretini kontrol etme anlamında Mısır'da egemen olmuş önceki devletlere göre önemli bir avantajı vardı. Geçmişte Mısır'da müstakil bir egemenlik kurabilen tüm hânedanlar açısından ortak bir politika, bunların Sînâ Yarımadası'nı aşarak egemenliklerini Biladü'sh-Şam'a yayma politikalarıydı. Bu politikanın hedefi, Biladü'sh-Şam'dan geçen Hindistan-Avrupa ticaretinin kontrolünü ellerine alarak, vergi gelirlerini arttırmaktı (Issawi, 1947, 7). Buna karşın Devlet-i Aliyye, Mısır'ın yanı sıra Biladü'sh-Şam, Anadolu, Balkanlar ve deniz üzerinde de tüm Doğu Akdeniz'i kontrol ettiğinden, doğu - batı yönlü transit ticaret güneyde Afrika'nın güney ucuna ya da kuzeyde Çarlık'ın elindeki steplere kaymadıkça, kendi kontrolünden çıkmamaktaydı. Üstelik, memâlik-i mahrûsenin anılan büyüklüğü, orta mesafeli ticareti de bir iç ticaret haline getirmiş ve bu sayede Arap coğrafyası olarak anılan bölgedeki kentlerin kendi aralarındaki ticaret önemli bir gelişme göstermişti. Ayrıca Avrupa merkantilizminin gelişimi ve bölge kentlerine nüfuzu da bu bölgenin ticaretinde olumlu bir etki yaratmıştı (Raymond, 2018, 311) (Faroqhi, 1997, 52).

2.2.2.3.5. İstanbul'un İaşesinin Temini

Kuzeyde Eflâk, güneyde ise Mısır eyaletinin İstanbul'un iâşesinde önemli rolleri vardı. Eflâk eyaleti Tuna limanlarından buğday, Mısır ise Akdeniz üzerinden şeker, pirinç ve baharatı imparatorluk başkentine yollardı (Masters, 2017, 76 - 77). Bâb-ı Âli, bu konuda aldığı önlemleri sıklıkla Mısır eyaleti idarecilerine bildirirdi³⁹². En önemlisi, İstanbul'da bazı mamüllerin bulunamamasından kaynaklı fiyat artışlarını engellemek için devlet bu malların İstanbul'un ihtiyaçları karşılanmadan Avrupa'ya satılmasını engelleyebilmekteydi. 18. yüzyıla ait bir belgeye göre, Mısır'dan erzak olarak ülke dışında satmayı amaçlayan tüccar gemilerinin hangi sırayla limandan mal alabilecekleri, devlet tarafından ayrıntılı olarak düzenlenmişti. Öncelik, İstanbul'a mal getirmek üzere limana yanaşan tüccar gemilerine aitti. Bunlar arasından mal yüklemeyen gemi kalmadıktan sonra, sıra üç direkli gemilere gelirdi. Bunlar arasından da limandan yük almayan kalmadıktan sonra, yine İstanbul'a mal getirmek üzere bekleyen müste'men (yabancı) gemilerine mal alma izni verilirdi. Yabancı gemilerin mallarını İstanbul'a getirmelerinin garantisi, konsoloslarından alacakları senetlerdi. Tüm bu gemiler emtia ile dolduktan sonra, sıra; İzmir, Sakız ve Selanik'e gidecek gemilere gelirdi. Ancak aynı belgede, bu sıraya uyma konusunda sıkıntılar olduğu haberlerinin İstanbul'a ulaştığı da ifade

³⁹² Merkezin Mısır'dan gelen gıda maddelerinin düzeyindeki düşüşlere işaret ettiği ve Mısır'dan Avrupa'ya bu maddelerin ihracının yapılmamasını istediği yazışmalara örnek olarak bkz: (BOA, C.BLD., 113/5640, 26 Zilkade 1197 / 23 Ekim 1783), (BOA, C.BLD., 135/6731, 29 Rabîü'l-âhîr 1199 / 11 Mart 1785) ve (BOA, C.BLD., 25/1206, 29 Safer 1179 / 17 Ağustos 1765). Devlet, aynı zamanda bu gıda maddelerinin başka bir memâlik-i mahrûse kentine yollanmasına da aynı şekilde karşıydı. İzmir'e satılmak üzere giren Yemen kahvesine dokunulmaması ve aynen İstanbul'a sevk edilmesine dair bir emir için bkz: (BOA, C.BLD., 16/794, 29 Zilhicce 1209 / 17 Temmuz 1795).

edilmektedir (BOA, AE.SMHD, 1, 12287, 20 Şevval 1166/20 Ağustos 1753). Dahası, mezkur sıraya uyulsa da, Müslüman tüccarların gemilerine yüklenen kahvenin, bazen açık denizde Avrupa'ya giden gemilere aktarıldığı da olurdu.

3. XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA DEVLET-İ ALİYYE VE MİSİR EYALETİ

3.1. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Devlet-i Aliyye ve Mısır Eyaleti'nde Siyasî, Askerî ve İktisadî Durum

Gerek imparatorluk merkezi gerekse de Mısır Eyaleti açısından 19. yüzyıl, siyasî, askerî ve iktisadî sahalarda önceki dönemlerin tedricî değişimlerinin yerini daha büyük boyutlu kopuşlara bıraktığı bir dönem oldu. Avrupa Fransız Devrimi sonuncunda muazzam bir türbülansa girerken, Fransa'nın Mısır'ı işgali sonucunda Devlet-i Aliyye bundan doğrudan etkilenecek, bir kaç yıl sonrasında reformcu padişah III. Selim bir Yeniçeri darbesi ile öldürülecek, Mısır Eyaleti'nde valiliği ele geçiren bir Arnavut sübaşı eyaletin önceki başlıklarda anılan siyasî güç dengelerini bir daha geri dönüşü mümkün olmayan bir şekilde yeniden şekillendirecekti.

3.1.1. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Devlet-i Aliyye

İlk bölümde, memâlik-i mahrûsedeki iktisadî ve siyasî değişim üzerinde önemli etkileri olan bir dış etken olarak Avrupa'daki gelişmelerin açıklandığı paragraflarda, 17. ve 18. yüzyıllardaki gelişmelerin Avrupa ticarî kapitalizmini nitel bir değişime hazırlayarak, artık sanayi devrimini yapabileceği bir olgunluğa erdirdiği, bunu yaparken de karşılaştığı kapitalizm öncesi üretim biçimlerini kendi ticaret ağına alarak tek bir dünya pazarı yaratmaya soyunduğu, siyasî anlamdaysa kapitalizmin ilerleyişine koşut biçimde Avrupa kıtasında ulusal monarşilerin ortaya çıktığı ve ulus devletin temellerini attığı belirtilmiş, bu ulusal monarşilerin maddi temellerinin bunların mâlî yeteneklerinde yattığı, kapitalizmin gelişmesi ile birlikte nakdîleşen ekonomilerin merkez hazineleri güçlendirdiği ifade edilmişti. 19. yüzyıl, bu gücün dünyanın büyük bir bölümünü sömürgeleştirmeye başladığı bir dönemdi. Devlet-i Aliyye, böyle bir zamanda bir yandan iktisadî ve malî alandaki sorunlarına yanıtlar aramayı sürdürürken, diğer yandan yüzyılın sonlarına kadar bir yarı-sömürge halini almamayı başardı. Aslında bunda yalnız değildi. 19. yüzyıl öncesi dönemin köklü devletleri, örneğin İran ve Çin, batı kapitalizmi karşısında sömürge haline gelmeden durabildiler. Memâlik-i mahrûse, bu dönemde iyiden iyiye güçlenen Avrupalı devletlerin hiçbirisi tarafından kontrol altına alınamadı. Fakat bunda Devlet-i Aliyye'nin mâlî yeteneklerinin ve buna bağlı olarak da askerî gücünün sağladığı caydırıcılığın payı düşüktü.

3.1.1.1. Siyasî ve Askerî Gelişmeler

3.1.1.1.1. Avrupa'daki Durum

18. yüzyıl, Avrupa'da önce İngiltere ve Hollanda'nın, denizlerde ilkinin ikinciye üstün gelmesini takiben de tek başına İngiltere'nin (Yeliseyeva, 2010, 10) henüz feodalizmin idarî biçimleri altında bulunan diğer Avrupa ulusal monarşilerinin önüne geçtiği bir dönem olmuştur. Bilhassa İngiltere, sömürgelerinden elde ettiği muazzam bir zenginliğe sahipti (Yeliseyeva, 2010 27). Köylülük lordlardan hukukî anlamda tam olarak bağımsızlaşmış, ülke Fransa'daki veya bugünkü Almanya ve İtalya'daki küçük devletler arasındaki iç gümrükler gibi engellerden arınmış, sanayi üretimi ve kent nüfusu giderek artan bir hal almıştı. Bu son sayılan ülkeler belki doğu Avrupa ve güney İtalya gibi kıtlık koşullarında değillerdi, ancak üretici güçlerin gelişimi anlamında Hollanda ve İngiltere'nin çok gerisinde kalmışlardı (Harman, 2010, 235 - 236).

18. yüzyılda İngiltere'de pamuklu dokuma sanayiinden başlayarak yeni tekniklerin ve icad edilen yeni makinelerin kullanımı, odun yerine kömürün ikamesi, buhar gücünün üretimde ve nakliyyede kullanılması, üretimi olağanüstü miktarda arttırdı ve üretilen malların naklini de çok daha kısa sürelerle indirdi. Bu yenilikler tarım alanında da önemli bir değişim doğurdu (Harman, 2010, 313). Sanayi devrimi adını alacak olan bu süreç, İngiltere'nin iktisadî ve sosyal yapısını değiştirmeye başladı, hızla Avrupa'da da yayıldı ve 150 yıl gibi kısa bir zaman diliminde ziraat ve zanaat ile uğraşan Avrupa toplumlarını makine ile üretim yapan birer topluma çevirmişti (Roberts, 2015, 443). İngiltere'nin kapitalist gelişimi 19. yüzyılın ilk yarısında tüm hızıyla devam etti. 1775 yılında 2,5 milyon ton pamuk işleyen İngiliz dokuma sanayii 1841'e gelindiğinde bu rakamı 582 milyon tona çıkarmış, 19. Yüzyılın başında 193 bin ton olarak gerçekleşen dökme demir imalatı ise 1840'a gelindiğinde 1,4 milyon tona ulaşmıştı (Yeliseyeva, 2010, 105). Bu muazzam gelişim, İngiliz sanayisinin çok daha düşük maliyetle üretim yapmasını ve çok daha ucuza bunu nakledebilmesini sağlamaktaydı. Bunun nereye satılacağı ve daha fazla üretim için hammaddelerin nereden alınacağı sorusu, 19. yüzyılın başından itibaren dünyayı yeniden şekillendirecekti.

Ancak Avrupa genelinde siyasî rejimleri tepeden tırnağa sarsacak bir dönüşüm, İngiltere'den değil, bin yıllık köklü bir monarşik geleneğe sahip olan Fransa'dan başladı. Fransa maliyesi 1756 - 1763 yılları arasındaki *yedi yıl savaşlarında* İngiltere'ye karşı savaşırken ve Amerika kıtasında ceryan eden Amerikan devrimi sırasında ezeli rakibi İngiltere'ye karşı devrimci 13 koloniyi desteklerken büyük paralar harcamış (Sander, 2003, 156), çok bir getirisi olmayan bu savaşlar, ülkenin uzun yıllardır biriken borcunu daha da arttırmıştı (Roberts, 2015, 420). Ülkenin üretici nüfusunun vergi kapasitesi artık tükenmiş durumdaydı ve vergi tahsili mekanizmaları da mültezimlerin elinde oldukça verimsiz bir durumdaydı (Harman, 2010, 285). Bu şartlar altında krallık aristokratlardan oluşan ve Devlet-i Aliyye askerî zümresi gibi vergiden bağımsızlığı bulunan aristokratlara vergi koymak istediğinde büyük

bir tepkiyle karşılaştı. Bu kesimin ülkenin içine girdiği mâlî bunalım koşullarında bir miktar vergi vermeye razı edilebilmesi yönünde baskı altında kalması amacıyla, 1789'da geniş toplum kesimlerinin katılımlarıyla Genel Meclisler (Fr. *Etats-Generaux*) toplanması (Roberts, 2015, 421) yoluna gidildi. Bunun için yapılan hazırlıklar ve vergileme ekseninde başlayarak tüm idare pratiklerine yayılan tartışmalar, üreticileri de kapsayacak biçimde tüm toplumu politize etti ve 1789'da Fransız monarşisi devrildi. Ardından bir cumhuriyet kuruldu. Devrimin iktisadî sonuçları, köylülüğün topraktan bağımsız bir hale gelmesi, kiliseleri besleyen vergilerin ve yükselen kapitalist zümre için ayak bağı haline gelen iç gümrüklerin devrim sonrasında kaldırılması oldu (Harman, 2010, 281). Dahası, devrim 1794'te geri çekilse de, devrim tarafından getirilen düzenlemeler yerinde kalmayı sürdürdü (Roberts, 2015, 431) ve kendisinden önceki Hollanda, İngiltere ve ABD devrimlerine benzer biçimde Fransız devrimi de kapitalist bir ekonominin önündeki engelleri kaldırdı (Harman, 2010, 295). Bu durum, Napolyon adlı generalin 18. yüzyılın sonunda kendisini önce ömür boyu konsül, sonra da imparator ilan etmesinden sonra dahi böyleydi, zira Napolyon Fransa burjuvazinin çıkarları doğrultusunda sürdürdüğü idare pratikleri ile tam anlamıyla bir burjuva imparatoru idi (Yeliseyeva, 2010, 88).

Fransız Devrimi'ni, zorunlu askerlik uygulamasının uygulandığı Fransız ordusunun (daha sonra Mısır'ın işgalinde de görev alacak olan) Napolyon önderliğinde ve girdiği her ülkede ciddi miktarda destekçi de bularak 1805 - 1812 yılları arasında Avrupa'daki ilerleyişi izledi. Bu ordunun başarısı dahi devrimin bir çıktısıydı, zira Mısır'ın işgalinde de görev alacak olan bu yeni ordu devrim sırasında örgütlenmişti ve en başarılı generalleri soyluluklarına bakılarak değil, devrim döneminde liyakata dayalı olarak rütbelerini elde etmiş durumdaydı (Harman, 2010, 295). Dolayısıyla, ordunun idaresi, bir şekilde askerî alandaki yeteneklerini göstermiş kişilerin elindeydi. Üstelik, komuta kademelerinde soyluların olmaması, bu orduyu soyluların beraberinde taşıdıkları ve savaşla doğrudan ilgisi olmayan çok sayıda eşya ve şahısın nakliyesiyle veya beslenmesi ile uğraşmaktan da kurtarmış, eskiye nazaran çok daha hızlı hareket edebilmesini sağlamıştı. Ancak belki daha önemlisi, 1795 yılında 800.000 askerle Avrupa'nın gelmiş geçmiş en büyük ordusu olan bu gücün, aynı zamanda tarihin gördüğü ilk yurttaşlar ordusu olmasıydı (Sander, 2003, 168). Ordunun askerleri, daha önce kendi yaşamları için Fransız aristokrasisine karşı savaşmışlardı ve Fransız ordusunun da kendi devrimlerini boğmaya çalışan Avrupa monarşilerine karşı savaşan bir ordu olarak görüyorlardı. Fransa ordusu, belirtilen bu zaman aralığında Avrupa'da karşılaştığı tüm askerî güçleri kolaylıkla mağlub etti. Askerî galibiyetler, Fransa'nın tahakkümü altına giren Avrupa ülkelerinde (o ülkelerin Fransa devriminin çıktılarını sahiplenmek isteyen burjuva sınıflarının da desteğiyle) Fransa'da devrim sonrasında oluşan yeni siyasî ve idarî yapıların yerleştirilmesine girişilmesini getirdi. Ancak elbette Fransa ordusu bir işgal ordusuydu ve bir taraftan yükselen burjuvazinin çıkarları doğrultusunda Avrupa siyasetini yeniden tasarlarken, diğer taraftan yerleştiği veya geçtiği topraklardaki halkın üzerine büyük mâlî yükler bindirerek ilerliyor ve Avrupa halklarının nefretini de kazanıyordu (Harman, 2010, 300).

Ancak devrimin ortaya çıkardığı siyasî sonuçların tek taşıyıcısı ordu değildi. Hem Fransa’da yaşayan diğer Avrupa milletlerinden insanlar hem de Fransızların diğer ülkelere yolladıkları uzmanlar, devrimin kazanımlarının farklı ülkelere yayılmasında etkili oldular (Roberts, 2015, 435). Tüm bu gelişmeler, savaş 1815’te sonlanmasını takiben Avrupa’nın iktisadî ve siyasî güç ve etkisinin artık çok daha geniş bir coğrafyaya yayılmış durumda olması sonucunu doğurdu. Yeni imalat ve sanayi örgütlenmesi biçimlerinin genel kabul görmesi, savaşların açığa çıkardığı ihtiyaçlar ve enerji ile beraber hızlandı (Hourani, 2005, 316).

Fransa ordusu baştaki büyük başarılarına karşın 1815 yılında bu uzun savaşı kaybetti. Bunu takiben bir araya gelen ve başını Çarlık Rusyası’nın çektiği Avrupa monarşileri, Fransa’da eski düzeni yeniden tesise yöneldiler. Ancak, 1815 Viyana Kongresi ile başlayan ve restorasyon adını alan bu dönem, kapitalist üretim ilişkilerinin tüm kıtada yaygınlaşmasını ve bu zenginliğin burjuvaziye güçlendirmesini engelleyemedi (Yeliseyeva, 2010, 97 - 98). 10. Charles’ın eski rejimi tam anlamıyla restore etme çabaları da 1830’da bir kez daha Fransa’da bir burjuva devrimi ile sonuçlandı ve burjuvaziyle daha uyumlu yeni bir monarşi, *Temmuz Monarşisi* adıyla 1848’e kadar Fransa’yı idare etti (Yeliseyeva, 2010, 101). Mezkur devrim, aşağıda Mısır eyaleti ve İstanbul arasındaki ilişkilerin farklı bir boyut kazanacağı bir dönemin hemen başında patlak vermiş olması ve Avrupa devletlerinin tüm dikkatini bu noktaya odaklamak zorunda kalması gibi nedenlerle önemliydi (Altundağ, 1945, 51). Ancak bu monarşinin de geleceği, 1848’de yeni bir devrimle nihayetlenecek, bu süreçte sanayi burjuvazisinin tedirgin ama istekli, küçük burjuvazi, köylüler ve işçilerin ise daha cesur bir biçimde monarşiye karşı siyasî temsil için baskıları giderek şiddetli bir hal alacaktı.

Fransa’nın Avrupa kıtasındaki ilerleyişinin Devlet-i Aliyye açısından iki önemli çıktısı oldu. İlki, bu ordunun başarılarının Devlet-i Aliyye bürokrasisinin dikkatini çekmesi ve kendi ordularının performansından memnun olmayan bürokratların bu yeni ordunun askere alım, tâlim ve taktik gibi unsurlarını Devlet-i Aliyye seyfiyye zümresi için de düşünmeye başlamaları olacaktı. Önce merkezdeki Nizam-ı Cedid kadroları, ardından da bunun mirasçıları olan II. Mahmud bürokrasisi ve Mısır Eyaleti idarecileri, ilerleyen başlıklarda ele alınacağı üzere, askerî alanda Fransa modelini izlediler.

İkinci çıktı ise, Avrupa’da siyasî haritanın Fransa işgaline koşut bir biçimde değişmesi idi. Bunun ilk boyutu, bu büyük savaş döneminde Devlet-i Aliyye’nin Avrupa’daki topraklarının yeni saldırılarla karşı karşıya kalmaması, örneğin Rusya’nın başlattığı saldırının, Fransa’nın ilerleyişi karşısında yine Rusya’nın Devlet-i Aliyye ile antlaşma yapmak istemesi sonucunda sona ermesiydi. İkinci bir husus, Âl-i Osman’ın çok uzun zamandır mücadele ettiği Habsburg hanedanının etkisinin Napolyon’un orta Avrupa’daki düzenlemeleri neticesinde gerilemesi, buna karşın Prusya ve diğer bazı prensliklerin ön plana çıkması oldu (Roberts, 2015, 434). Zira Habsburgların Kutsal Roma Germen İmparatorluğu iddiası Napolyon tarafından ortadan kaldırılmış, imparator artık sadece Avusturya imparatoru olarak anılmaya başlanmıştı (Yeliseyeva, 2010, 89). En önemlisi ise, Viyana Kongresi’ne Devlet-i Aliyye’nin

katılımcı olmamasıydı. Burada oluşturulan ittifak her yıl katılımcı ülkelerin bir araya gelerek Avrupa genelindeki statükoyu tehdit eden unsurları ve bunlara karşı alınacak önlemleri ele almasını kararlaştırmıştı. Fransa'nın Devlet-i Aliyye'nin toprak bütünlüğünün de bu bağlamda ele alınması önerisi de, her ne kadar Avusturya ve İngiltere delegelerince de desteklenmişse de, Rusya'nın karşı çıkması üzerine reddedilmişti (İnalçık, 2006, 114). Nitekim 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarındaki 1. Petro döneminde önemli reformlarla güçlenmiş olan Rus Çarlığı, memâlik-i mahrûsenin bir bölümünü ele geçirmeyi kendisi için stratejik bir hedef olarak görmekteydi. Memâlik-i mahrûse gibi Rus Çarlığı'nın elindeki topraklar da kapitalist ilişkilerin henüz Avrupa ölçeğinde nüfuz edemediği yerlerdi. Çarlık arazisinde halen serflik düzeni devam ediyordu ve 19. yüzyılın da önemli bir bölümünde sürecekti (Yeliseyeva, 2010, 45).

Bu dönemin Devlet-i Aliyye'yi etkileyen bir başka sonucu, İngiltere'de kapitalizmin sanayi devrimi sonrasında kazandığı gelişme temposunun bir sonucu olarak artan hammadde ihtiyacı ve mallarını satacak pazar arayışıydı. 1815 Avrupasında her ülke gümrük rejimlerini sıkılaştırarak kendi sanayilerinin gelişimi açısından korumacı tedbirlere başvurmuş, bu yüzden İngiltere pazar ve hammadde arayışları için dünyanın kalanına yönelmek durumunda kalmıştı. İktisadî boyutları ilerleyen paragraflarda ele alınacak bu gelişmenin siyasî sonuçlarından birisi, Akdeniz dünyası ve Avrupa ile Kızıldeniz ve Hindistan'ı birbirine bağlayan Mısır'ın İngiltere için önem kazanması oldu. Zira Hindistan bir yüzyıldır İngiltere'nin, hatta bir İngiliz şirketinin bir sömürgesiydi. İngiltere, üstelik Amerika'daki kolonilerini yitirdiği 18. yüzyıl sonlarında kendisi ile kârlı bir ticaret yürüten ve İngilizlerin eski Hint egemen sınıflara nazaran özel mülkiyet haklarını geliştireceklerini düşünen Hintli tüccarların da desteğiyle, Hindistan'ı büyük bir koloni haline getirme yönünde adımlar atmaya başlamıştı. 19. yüzyılın başlarından itibaren İngiliz sanayisi kendi topraklarında çok daha ucuza kumaş üretmeye başladıktan sonraysa, Hindistan hızla bu kumaş için bir pazar haline gelmiş ve Hindistan'ın tekstil sanayisi büyük oranda zarar görmüştü (Harman, 2010, 348 - 349). Mısır'ın bu yeni öneminin 19. yüzyıl boyunca önemli sonuçları oldu ve nihayetinde Devlet-i Aliyye'nin bu eyaleti 20. yüzyıla İngiliz işgali altında girdi.

Özetle, 19. Yüzyılın ilk yarısının Avrupası, kapitalist üretim ilişkilerinin ilerlemesinin bir sonucu olarak, bunlarla soyluluğun yerleşik kurumları arasında giderek artan bir gerilimle sarsılmaktaydı. Zaman zaman devrimler şeklinde kendisini toprak üstünde görünür kılan bu gerilimlerin arkasındaysa İngiltere başta olmak üzere tüm kapitalist toplumların üretim kapasitelerinde muazzam bir artış ve bunun getirdiği bir zenginleşme olacaktı. Devlet-i Aliyye bu gelişmeyi bir yanıyla pazarlarında Avrupa mamüllerinin giderek yaygınlaşmasıyla, ancak daha doğrudan olarak ise, bu ülkelerin artan askerî yetenekleri şeklinde hissetmekteydi.

3.1.1.1.2. 18. Yüzyıl Sonlarından II. Mahmud İktidarına Devlet-i Aliyye

Devlet-i Aliyye açısından bakıldığında, 1768 yılından itibaren devlet bir dizi savaşa girmek mecburiyetinde kalmış ve bunların sonucunda alınan yenilgiler devletin giderek derinleşen sarsılmalar yaşamasına yol açmıştı. Ayrıca bu yeni dönem, Devlet-i Aliyye'nin kuzey batıdaki birincil rakibinin artık Habsburgların idaresindeki devletler değil, Çarlık Rusyası olduğu gerçeğini de ortaya çıkarmıştı (Zürcher, 1995, 37). Bu devlet, ilerleyen yıllarda Mısır meselesinde de kritik bir rol oynayacaktı.

1768 öncesindeki 22 yıl boyunca maliyenin içinde bulunduğu toparlanmayı dikkate alan (Cezar, 1986, 74) Devlet-i Aliyye padişahı 3. Mustafa, yeni bir savaşın masraflarını karşılayabileceğini düşünerek, bu ülkeyle Lehistan meselesi yüzünden ortaya çıkan gerginlikleri bir adım ileri taşıyıp, savaş ilan etti. Rusya'ya ait ordular buna karşılık verip güneye doğru ilerleyerek memâlik-i mahrûseye girdiler. Altı yıl süren yorucu bir savaş, Devlet-i Aliyye açısından kesin bir yenilgiyle sonuçlandı. Bu sırada Devlet-i Aliyye donanması 1770'de Çeşme'de yok edildi ve Kırım Rusya'ya geçti (Hathaway, 2016, 273). 1774 yılında iki devlet arasında Küçük Kaynarca Antlaşması imzalandı. Antlaşma, Rus devletinin Karadeniz'in kuzeyine yerleşmesi sonucunu doğurdu (Sander, 1989, 75). Rus gemileri Karadeniz'de serbest bir biçimde seyir hakkını elde etti, Rus imparatoriçesi, ortodoks mezhebine bağlı bulunan Rum nüfus üzerinde koruyucu olma hakkını elde etti ve Kırım'daki Rusya işgali sonlandırılarak burası bağımsız bir devlet haline geldi (Zürcher, 1995, 38). Rusya karşısında alınan bu ağır yenilgi, Devlet-i Aliyye idarecilerinin idarî ve malî alanlarda derinlemesine bir takım yeni düzenlemelere girişmeleri açısından da önemli bir saik doğurdu (İnalcık, 2017b, 9). Zira, ilerleyen başlıklarda da ele alınacağı üzere, savaş giderlerini karşılamaya çalışan, yenilgi sonrasında da Rusya'ya 7,5 milyon kuruş ödemeye mahkum edilen maliye, ciddi bir krize girmişti ve bunu aşmak için aldığı tedbirler (padişahın borç alınması, malikâne sahiplerinden cebelü bedeliyesi adında bir ödeme talep edilmesi, bütçe kısıntıları ve maaş ödemeleri üzerinde ciddi bir denetim yapılarak hak etmeyenlerin maaş ödemelerinin kesilmesi) de sorunu çözmekte yetersiz kalmıştı (Cezar, 1986, 75). Diğer yandan, Küçük Kaynarca Antlaşmasında somutlanan sonuçları diğer Avrupa devletleri de dikkatle izlemekteydi. Rusya'nın elde ettiği zafer, Avrupa'da Devlet-i Aliyye'nin bir parçasını oluşturduğu dengeleri değiştirme potansiyeli taşımaktaydı ve diğer ülkeler açısından memâlik-i mahrûse yavaş yavaş doğuda ele geçirilebilecek yeni topraklar olarak görülmeye başlanmıştı (Neumann, 2016, 78).

Kırım'ın bağımsızlığı sadece 1783'e kadar sürdü. Yaşanan bir anlaşmazlığı bahane eden Rusya, Kırım'ı ilhak etti (Neumann, 2016, 79). Devlet-i Aliyye buna derhal bir savaş ilanı ile yanıt vermek istediye de, böyle bir savaşın maliyeti karşısında geri adı atmak zorunda kaldı (Cezar, 1986, 89). Ancak iki devlet 1787 ve 1792 yılları arasında yeniden bir savaşa girdi. Savaşın başlamasından altı ay sonra Avusturya da Devlet-i Aliyye'ye savaş ilan edince işler iyice içinden çıkılmaz bir hal alacak, bu sırada Fransız Devrimi patlak verip Avrupalı monarşiler doğuda yürüttükleri savaşlara ara vermeseler, işler Devlet-i Aliyye açısından çok daha kötü olabilecekti (Barkey, 2011, 272).

18. yüzyılın son bölümü, Arap eyaletlerinde de yeni sorunlara sahne oldu. 1776 yılında İran Basra'ya müdahale etmiş, önceki bölümde aktarılan Ali Bey El Kebir isyanı ve sonrasında 19. yüzyılın başlarına dek süren beyler egemenliği, Devlet-i Aliyye'nin buradaki egemenliğini zayıflatmıştı. Fakat, Mısır'ın imparatorlukla bağımlı beylerin egemenliğine kıyasla çok daha kesin bir biçimde sonlandıran, 1798 yılında Mısır'ın Fransa tarafından işgali oldu. Napolyon, o yıllarda Fransız Devrimi'ni ezmek için ülkesi ile sürekli bir savaş durumunda olan İngiltere'yi zayıflatmak amacıyla, mezkur ülkenin Hindistan'daki sömürgelerine saldırma fikrini ortaya atmış, Fransa'yı o dönem idare eden Direktuar bunu kabul etmiş ve saldırının ilk adımı olarak Fransız ordusu 1798'de Hindistan yolu üzerindeki Mısır'ı işgal etmişti (Yelisseyeva, 2010, 86). Ayrıntıları sonraki başlıklarda ele alınacak olan bu işgal, 1801'de sona erdi ve Devlet-i Aliyye işgali takip eden dönemde Fransa ile olan ilişkilerini hızla düzeltti. Hatta Devlet-i Aliyye padişahı 3. Selim, Napolyon'un Avrupa'daki zaferlerinden duyduğu memnuniyetle, bu generalin imparator ünvanını kabul edenler arasına katıldı (Sander, 1987, 111).

Fransa çıkarları ile Devlet-i Aliyye çıkarları arasındaki koşutluk ilerleyen yıllarda daha ileri adımları da beraberinde getirecekti. İngiltere 1806 yılının Eylül ayında Devlet-i Aliyye'den Fransız elçisini kovmasını ve Fransız donanması ile savaşmak üzere Rusya donanmasının boğazlardan geçişine izin vermesini talep etti. Napolyon'un Avrupa'daki başarılarını göz önüne alan padişah bunu reddetti ve Fransa'nın yönlendirmesiyle aksi bir tavır alarak aynı yılın Aralık ayında Rusya'ya savaş ilan etti. Bunu, İngiltere donanmasının 1807 yılının Şubat ayında İstanbul önlerine gelmesi izledi (Akşin, 1988, 86). Ancak İngilizlerin bu girişimi başarısız olduğu gibi, ilerleyen başlıklarda tekrar zikredileceği üzere İskenderiye'ye yaptıkları çıkarma da bir işe yaramayacaktı. Rusya ile 1812'ye kadar süren savaşta da, her ne kadar çoğunlukla Devlet-i Aliyye'nin çıkarları hilafında ceryan etmişse de, Fransa ordusunun Rusya içlerine ilerlemesi sonucunda barış imzalamak isteyen taraf Rusya olacaktı. Devlet-i Aliyye, bu vesile ile daha önce elinden çıkmış olan bazı toprakları geri kazandı. Fakat, 1805 yılında isyana yönelmiş olan Sırlara da belirli ayrıcalıkları yine bu antlaşma ile vermek durumunda kalacak (Sander, 1987, 115), Sırlar, daha sonra, 1815 yılında özerk bir krallık kurmayı başaracaklardı (Harman, 2010, 354).

3.1.1.1.3. A'yânın Yükselişi

Öte yandan, 18. yüzyılın yükselen gücü a'yân da bu yüzyılın sonlarında merkezî idare açısından sorunlar doğurmaya başlamıştı. Önceleri merkezin bunlar üzerinde daha buyurgan ve sık sık yaptırımlara yönelen bir ilişki kurma biçimi gelişmişken, 1768'de Rusya ile girişilen savaşta devletin bunların askerî gücüne çokça ihtiyaç duyduğu ortaya çıktıktan sonra a'yânın eli güçlendi. İki yıl sonra Mora'daki isyanın bastırılmasında da a'yânın önemli desteğine başvuruldu (Adanır, 2016, 207).

Bu zümre, bir yandan merkezî idare açısından vazgeçilemez bir hale gelmekte, ancak diğer yandan ise reform arayışları ve bunun merkezîleşme öğeleri ile önemli bir çelişki doğurmaktaydı. A'yân

tarafından desteklense de, Devlet-i Aliyye ordusu Balkanlar'daki savaşlarda başarılı olamamaktaydı ve merkezî bir disiplinli ordu için bunların ele geçirdikleri mâlî kaynakların merkez hazinesine kanallize edilmesi ivedilik taşımaktaydı. Fakat, 18. yüzyılın son on yılında merkezin attığı bu adımlar, a'yânın karşı tepkisine neden oldu.

Biriken enerji, Sırbistan meselesi ile açığa çıktı. Devletin 1791'de bölgede yaptığı barışın ardından yerel unsurları tasfiyeye yönelmesi, bunların Vidin'de yerleşik, Batı Bulgaristan ve Sırbistan'ı idaresi altında tutan (Hanioğlu, 2008, 16) güçlü bir a'yân olan Pasvandoğlu'na sığınmasına ve bu a'yânın reform karşıtı güçlerin teveccüh gösterdiği bir pozisyona gelmesine neden oldu. Merkez ise, Pasvandoğlu'na karşı diğer a'yânı kullandığı bir taktiğe yönelecek, boyun eğdirmek üzere 80.000 kişilik bir ordu toplayacak, ancak Fransa'nın Mısır işgali üzerine bu harekâtı sonlandıracak, hatta Pasvandoğlu'na vezir ve paşa ünvanları verecekti. Buna rağmen, iyileştirmeler karşıtı bu hareket sonlandırılmadı. Pasvandoğlu, 1801'de Belgrad'ı ele geçirdi. Devletin isyana kesin bir darbe vurmak üzere yeni düzenli ordusunu Balkanlara sokması sonucunda, daha önce birbirlerine mesafeli duran çok sayıda a'yân (Tirsinikli İsmail Ağa, Tepedelenli Ali Paşa, Filibe, Edirne ve Pazarcık a'yânları ve Tirsinikli İsmail Ağa) bir araya geldiler ve padişah geri adım atarak bu orduyu geri çağırmak zorunda kaldı (Adanır, 2016, 212 - 213 ve 216).

3.1.1.1.4. Nizâm-ı Cedîd'in Sonu

Reform çabaları, dönemin önemli bir özelliğini yansıtmaktaydı. İlerleyen başlıklarda ele alınacak olan bu girişimlerin önemli bir parçasını askerî alanın yeniden tasarlanması, askerlerinin bir kısmı sadece kağıt üzerinde mevcut, bir kısmı esnaflıkla iştigal eden ve ekseriyeti tâlim pratiğinden uzak yeniçeri gücünün, askerî devrimin sonuçları ile uyumlu yeni bir ordu ile ikamesi oluşturmaktaydı. Bu amaçla dönemin yenilik arayışlarına verilen *nizam-ı cedîd* (yeni düzen) adıyla bir ordu kuruldu ve bunu finanse etmesi amacıyla da *İrâd-ı Cedîd* adlı hazine teşkil edildi. Ancak yeniçeriler ve maddî çıkarları bunlarla bir olan sosyal gruplar, Avrupa usulünde oluşturulan yeni asker gruplarına öfke ile yaklaştılar. Bu ordunun maliyetlerinin karşılanması için kurulan hazineye gelir sağlanması amacıyla tütün, kahve vb ürünlere getirilen ek vergiler nedeniyle halk da bu politikayı destekler durumda değildi (Adanır, 2016, 211).

Nitekim, Nizam-ı Cedîd'in askerî alanda getirdiği yenilikleri kendi varlıkları açısından bir tehlike olarak gören kapıkulu askerleri 1807 yılının Mayıs ayında ayaklandılar. Bunlara, Nizam-ı Cedîd'in harcamaları için alınan vergilerden ve taşşış uygulamalarından etkilenen kesimler de (Akşin, 1988, 87) destek verdiler. Kabakçı Mustafa İsyanı olarak anılan bu olay neticesinde, her ne kadar isyanın bir aşamasında olayları yatıştırmak amacıyla Nizam-ı Cedîd ordusunu feshetmiş olsa da, 3. Selim tahttan indirildi (Cezar, 1986, 244). Pek çok iyileştirme yanlısı taraftarı katledilirken, kaçabilenlerin bazıısı Rumeli'de güçlü bir a'yân olan Alemdar Mustafa paşaya sığındılar ve onu III. Selim lehinde olaylara

müdahale etmesi yönünde ikna ettiler. Alemdar 1808 yılının Temmuz ayında kendisine bağlı askerî birliklerle İstanbul'a hareket etti. Müdahalesi sırasında 3. Selim sarayda öldürüldü. Ancak Âl-i Osman'ın nizâm-ı cedîd yanlısı varislerinden Mahmud, olaylar sırasında hayatta kalmayı başardı ve Alemdar Paşa ve nizâm-ı cedîd taraftarlarınca IV. Mustafa'nın yerine II. Mahmud (*Mahmud-u Sâni*) adıyla padişah ilan edildi (Hanioğlu, 2008, 55 - 56).

Bekleneceği üzere, Alemdar Mustafa Paşa yeni padişahın ilk sadr-ı âzâmı oldu ve öncelikle 3. Selim'e isyan edenlere yönelik kapsamlı bir temizlik operasyonu başlattı. Ardından askerî alandaki düzenlemeleri devam ettirmek amacıyla bir yandan yeniçeri ocağında fiilen yer almadığı halde esami sahibi olma ve böylece ocak maaşı alma uygulamasına ve bu esamilerin piyasada alınıp satılmasına karşı bazı önlemlere başvurdu. Maaş alan tüm ocak askerlerine tâlim şartı getirdi (Akşin, 1988, 91). Ayrıca, *Sekbân-ı Cedîd* adlı birlikler oluşturmaya yönelik nizâm-ı cedîd ordusunu iyileştirmeye çalıştı (Cezar, 1986, 244) ve donanmada da iyileştirmeler yapmaya koyuldu (Akşin, 1988, 91). Ayrıca, tüm a'yânları devletin içerisinde bulunduğu durumu tartışmak üzere İstanbul'a davet etti. Dönemin güçlü isimlerinden Yanya Eyaleti valisi Ali Paşa ve Mısır Eyaleti valisi Mehmet Ali Paşa'nın katılmadığı görüşmelerin ardından 1808 yılının Ekim ayında Alemdar'ın sunduğu yönelim *Sened-i İttifak* adlı belgede somutlandı (Zürcher, 1995, 49). Belge, a'yânın padişahın otoritesini kabul ettiği, vergi vermeyi sürdürdüğü müddetçe padişah tarafından keyfî olarak görevden alınmamasını içermekte (Sander, 1987, 115), bilhassa vergileme yetkisini a'yân lehinde sınırlamaktaydı (Akşin, 1988, 90). Bu yönüyle belge, siyasal otoritenin kullanımında merkezi otoritenin yanında taşranın da devreye girmesinin resmen onaylanması (Çelik, 1999, s. 67) anlamına gelmekteydi ve sultanın otoritesini Devlet-i Aliyye tarihinde ilk kez yazılı bir biçimde sınırlamaktaydı (Sander, 1987, 115). Fakat bu belge ölü doğacak, amaçladıklarının aksine, Devlet-i Aliyye tarihinde Mehmet Ali Paşa Mısırı bir kenara koyulduğunda a'yânın etkisinin kırılmaya başladığı bir tepe noktası (Yediyıldız, 1999, 503) olacaktı.

3.1.1.1.5. A'yânla Mücadele

Zira, belgeye a'yân imza atmıştı, ancak padişah bunu yapmaktan imtina etmekteydi. Padişahın *Sekbân-ı Cedîd* adıyla yeni bir düzenli ordu için çalışmalara başlaması, başkentte yeni bir yeniçeri isyanına neden oldu. Alemdar, isyancılara karşı Bâb-ı Âli'yi bir süre savundu. Ancak II. Mahmud, muhtemelen bunun a'yânın merkezkaç eğilimlerine bir son vermek için uygun bir an olduğunu düşünerek kendisine yeni kurulan ocağın askerî destek sunmadı. Alemdar Mustafa Paşa, bir cephaneliği isyancılarla birlikte kendisi de içerideyken havaya uçurarak intihar ettiği sırada, II. Mahmud da kendisi dışındaki tek varis olan Mustafa'yı boğdurttu ve bu sayede, yeniçeri isyanının başarılı olmasına karşın padişahlık makamında kalmayı sürdürebildi (Zürcher, 1995, 50). Bu süreçte sekban-ı cedid ocağı da işlemeden kapatıldı. Anlaşıldığı kadarıyla II. Mahmud ve ekibi güç

dengelerini okuyup bir tercih yapmışlar ve seçimlerini, askerî alandaki reformların bir süre ertelenmesi pahasına, devletin merkezî gücünün korunmasından yana yapmışlardı (Akşin, 1988, 93).

Zira, yeni padişah 1812 - 1817 döneminde Anadolu'da, 1814 - 1820 arasında da Balkanlardaki a'yânın gücünü kırabilmek amacıyla önemli bir mücadele yürütecek (Zürcher, 1995, 52), ayrıca ölen a'yânın yerine görevlerinin oğullarına verilmemesi ve çevresindekilerin sürgün edilmesi gibi yöntemler benimsenecekti. 1814'te Kastamonu'da Çapanoğlu'na veya 1816'da Manisa'da Karaosmanoğlu'na karşı³⁹³ yürütülen mücadele buna örnek olarak verilebilir. Fakat bu çalışmanın konusu açısından, Mehmet Ali Paşa'nın ardından belki de Memâlik-i mahrûsenin en güçlü a'yânı olan Yanya Ali Paşa'nın özellikle zikredilmesi yerinde olur. Mezkur a'yân, KüçükKaynarca ile sonuçlanan Devlet-i Aliyye - Rusya savaşında önemli hizmetlerde bulunduğu için Derbentler Nazırı görevine getirilmiş, ardından da güney Arnavutluk'tan Ege denizine uzanan ve Mora yarımadasının kuzeyini kaplayan Yanya Eyaleti'ne vali olarak atanmıştı. Bulunduğu yerde güçlenerek bir süre sonra oğullarını çevre eyalet ve sancakların idarecisi konumuna getirmeyi başardı ve günümüz Yunanistanının büyük bölümünü eline geçirdi. Devlet-i Aliyye tarafından 1820 yılında Ali Paşa üzerine bir harekât düzenlendiyse de 17 ay süren bir mücadeleye rağmen başarılı olunamadı. Ardından, dönemin Mora valisi tarafından kendisine affedileceği yönünde bir teminat verildi. Buna güvenen Ali Paşa teslim oldu, ancak teminat Bâb-ı Âli tarafından tanınmadı ve paşa öldürüldü (Akşin, 1998, 96 - 100). Bu anlamda diğer bir örnek ise Bağdad Valisi Davut Paşa idi. 1817 - 1831 yılları arasında eyalet valiliğini elinde tutan Davut Paşa aslen Kafkasyalı bir memlûk idi. Bağdad'da üretken kapasiteyi arttırmaya yönelik çok sayıda düzenleme yapmış, Vahhabi ayaklanmasının bastırılmasında Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'ya yardım etmişti. 1828 - 1829 yıllarında irsaliyyeyi İstanbul'a yollamaması üzerine II. Mahmud'un emriyle Halep Valisi tarafından idare olunan bir ordu Bağdad'a girerek 1831 yılında Davud Paşa'yı görevden aldı (Kurşun, 1994, 38). Genel olarak bakıldığında, devletin a'yân ile mücadelesi, ikincinin gücünün gerilemesi sonucunu doğurdu ve bu durum devletin yıkılışına kadar değişmedi (Pamuk, 2009, 5).

3.1.1.1.6. Yunan Bağımsızlığı

19. yüzyılın başlarından, ancak en belirgin olarak II. Mahmud döneminden itibaren Devlet-i Aliyye tarafından izlenen dış politika, Avrupa ülkeleri ile bir denge politikası izlenmesi yönündeydi (Sander, 2003, 295). Bu yaklaşımın karşısında, Batı Avrupa devletleri de, güçlenen Rusya'nın güneye ilerlemesinden çekinmekte ve buna engel olmak için *doğu sorunu* başlığı altında meseleyi ele alarak Devlet-i Aliyye'yi desteklemekteydi (Harman, 2010, 355). Üstelik, zikredildiği üzere 1815 sonrası Avrupası, devrimlerin ve ayaklanmaların tüm monarşilerce istenmeyen olaylar olarak görüldüğü bir

³⁹³ Devlet, Karaosmanoğlu adlı a'yânın vergi tahsilindeki tekeli ortadan kaldırarak maddî temellerini zayıflatmak üzere, ailesi dışından birini bölgenin vergi tahsili ile görevlendirmişti (Pamuk, 2009, 8 - 9).

yapıdaydı. Ancak memâlik-i mahrûsede, Balkanların güneyinde yaşayan Yunan milletinin isyanına verilen destek, bunun önemli bir istisnası olacaktı.

Yunan halkının 1821’de başlattığı isyan, bunların devletin dış ilişkilerindeki rolünden dolayı öncelikle kritikti (Zürcher, 1995, 53). Yunanlar, bu sayede Avrupa ile iyi bir ilişki geliştirmiş durumdaydılar (Hourani, 2005, 319) ve bu yüzden mezkur ülkelerden destek almaları daha olasıydı. Dahası, hareketleri tam bağımsızlığı hedefliyordu (Zürcher, 1995, 53). İsyanın başlarından itibaren, normalde Avrupa’daki her türden devrimci girişime karşı olumsuz bir tavır sergileyen Çarlık, bu hareketin aslında devrimci değil, sadece Devlet-i Aliyye’yi karşısına alan milliyetçi bir isyan olduğuna kanaat getirerek isyanı destekledi. Ardından, isyanın başarı potansiyeli, Rusya’nın sömürgelerine giden yolda etkili olmasından çekinen İngiltere’yi de harekete geçirdi ve Rusya gibi İngiltere’nin de bu isyanı desteklemesi sonucunu doğurdu (Sander, 1987, 117).

Alınan dış desteğin de sonucu olarak, Devlet-i Aliyye bu isyanı bastırmakta zorlandı. Bunda elbette, bu bölgede etkili bir otorite kurmuş olan Yanyalı Ali Paşa’nın bir süre önce ortadan kaldırılmış olmasının da etkisi vardı (Zürcher, 1995, 54). Yine de, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’nın ordu ve donanmasının kritik desteğini alan Devlet-i Aliyye, isyanı bir süre sonra bastırmaya muvaffak oldu. Rusya’nın yeni bir müdahalesinden çekinen Fransa ve İngiltere, bu gelişme karşısında ilk olarak 1827’de Devlet-i Aliyye’yi Yunan taleplerini kabule ikna etmeye çalıştılar. Bu gerçekleşmeyince Devlet-i Aliyye imparatorluk donanması ve Mısır Eyalet donanmalarını Navarin’de yok ettiler. Ardından Rus ordusu Balkanların kuzeyinden memâlik-i mahrûseye girerek güneye doğru ilerledi ve kendisini durdurmaya çalışan Devlet-i Aliyye ordusu karşısında başarılı oldu. Savaşın sonunda, 1829 yılında imzalanan Edirne antlaşmasıyla Yunanistan, Mora yarımadası ile sınırlı olmak kaydıyla bağımsızlığını kazandı (Zürcher, 1995, 57 - 58) Antlaşmanın mâlî hükümleri ise, zaten kötü durumda olan Devlet-i Aliyye maliyesini sarsıcı sonuçlar doğurdu (Sander, 1987, 118).

3.1.1.1.7. Vaka-yı Hayriye

Yunan isyanı döneminde, bir ölçüde yeniçeri birliklerinin isyanı bastırmadaki yetersizliği nedeniyle, Devlet-i Aliyye ordusunun tarihi gelişiminde çok önemli bir eşik aşılmıştı. Yeniçeri kuvvetleri Avrupa’daki savaşlardaki yetersizliklerine ek olarak önce Yanyalı Ali Paşa karşısında etkisiz olmuşlar, ardından bunların üç yıl boyunca hiç bir başarı gösteremediği Mora’ya Mehmet Ali Paşa’nın düzenli ordusu hızla girerek isyanı sona erdirebilmişti (Akşin, 1988, 103). Bu durum, nizâm-ı cedîdin askerî alanda artık çokça gecikmiş olan tatbikini kaçınılmaz kıldı. Ancak yeniçeri ocağı gücünü cephedeki başarılarından değil, başkentteki örgütlülüğünden ve çıkarlarını tavizsiz bir biçimde savunmasından, bu doğrultuda daha önce padişahı dahi öldürebilmiş olmasından almaktaydı. Bu yüzden II. Mahmud ciddi bir ön hazırlık yapmaya koyuldu. Önce talimli asker yetiştirmenin dine aykırı olmadığına dair bir fetva aldı. Bunu, yeniçeri ocağının kilit isimlerinin taltif edilerek padişahın tarafına kazanılması ve diğer askerî gruplardan daha yüksek maaş alması planlanan ve tâlim esasına göre askerlik yapacak *eşkinici* biliklerinin teşkili izledi. Kısa bir zaman sonra yeniçeri ocağı askerleri beklenen şekilde isyan

ettiler. Ancak karşılarında diğer ocaklardan askerleri ve saray tarafından silahlandırılmış halk kitlelerini buldular. Kışlarına çekilmek zorunda kalan yeniçerilerin isyanı top atışı ile kanlı şekilde bastırıldı (Cezar, 1986, 245). Sonraları *vaka-yı hayriyye* (hayırlı olay) olarak adlandırılacak olaylar sırasında 6.000, daha sonraki idamlarla birlikte toplam 26.000 kadar yeniçeri öldürüldü (Akşin, 1988, 104) ve Devlet-i Aliyye seyfiyye zümresi görülmemiş bir dönüşüm yaşamış oldu.

3.1.1.1.8. Kuzey Afrika’da Sorunlar: Cezayir, Tunus ve Mısır

1830’lar ise Devlet-i Aliyye açısından daha büyük siyasî ve iktisadî sıkıntılar getirecekti. Önce 1830 yılında Fransa, Cezayir dayısının korsanlık faaliyetini desteklediğini ileri sürerek Cezayir Eyaleti’nin işgal etti. Navarin yenilgisi sonrasında henüz kâmil bir donanmaya sahip olmadığı için Devlet-i Aliyye bu işgale askerî bir yanıt üretilmedi (Sander, 1987, 118).

Ancak bu dönemki sorunların en büyüğü Mısır Eyaleti’nde patlak verdi ve Devlet-i Aliyye’yi on yıl uğraştırdı. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Devlet-i Aliyye’den, Navarin’de yakılan donanmasını yeniden inşa etmesini sağlayacak kaynakları temin edebilmesi için ormanlarından yararlanacağı Suriye Eyaleti’nin valiliğini talep etti (Sander, 1987, 119). Talebi karşılanmayınca da ordusu ile 1831 yılında Suriye üzerine ilerledi. Aşağıda ele alınacağı üzere, Mehmet Ali Paşa’nın ordusu Devlet-i Aliyye ordusu karşısında büyük ve kesin zaferler elde etti. Devlet-i Aliyye, Rusya’nın yardımıyla ayakta kalırken, Rusya’nın müdahalesinin kendi çıkarlarına aykırı olduğunu düşünen İngiltere ve Fransa da Mehmet Ali Paşa’ya baskı yapacak ve konu geçici olarak biz çözüme kavuşturulacaktı (Sander, 1987, 120).

Takip eden yıllarda Mısır sorunu iki açıdan sürmekteydi. Birincisi, ortada aslında bir antlaşma yoktu. 1836 ve 1837 yıllarında Devlet-i Aliyye ve Mehmet Ali Paşa arasında, valiliğin Mehmet Ali’nin varislerine veraset yoluyla geçmesi konusunda bir pazarlık sürmekteydi (Akşin, 1988, 117). İkincisiyse, Temmuz 1833’te Rusya ile Devlet-i Aliyye arasında imzalanan Hünkâr İskeleyi Antlaşması’nda Rusya’nın elde ettiği ayrıcalıkların Fransa ve İngiltere’yi alarma geçirmesi³⁹⁴ (Sander, 1987, 121). Mehmet Ali Paşa’nın yeni bir ilerleyişi bu antlaşma uyarınca Rusya için boğazlara ve Akdeniz’e asker ve donanma yollama şansı vereceğinden, bu iki devlet meseleye boylu boyunca dâhil olmuş durumdaydılar ve Mehmet Ali’yi, tekrar bir “maceraya” girmemesi için uyarmaktaydılar. Ancak korkularını gerçek kılan adım, Mehmet Ali Paşa’dan değil, padişah’tan geldi. 1838’in ikinci yarısı ve 1839’da isyancı valisine karşı kaybettiği toprakları geri almak için kararlı bir tutum takınan II. Mahmud, Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa’yı Avrupa’ya yollamış ve valisine karşı bu devletlerin desteğini aramaya koyulmuştu. İngiltere bu aşamada sadece Mehmet Ali Paşa’nın

³⁹⁴ İngiltere’de dönemin dış işleri bakanı olan Lord Palmerstone, Çarlık ile Devlet-i Aliyye arasında imzalanan bu antlaşmadan sonra İngiltere’nin çıkarları doğrultusunda neler yapılabileceğini araştırmak üzere İstanbul’a David Urquhart adlı Rusya karşıtlığı ile bilinen bir uzmanı yollamıştı. Bu hareketi, Rusya tarafından protesto edilmiş, Rusya devleti, İngiltere donanmasının boğazları geçmesi durumunda saldıracağını açıklamıştı (Ünal, 1976, 1369).

bağımsızlık ilanı karşısında adım atacaklarını ilan etti (Fahmy, 2010, 266). Ancak Devlet-i Aliyye ordusunun 1839'da Nizip'te Mehmet Ali Paşa'nın birliklerine yeniden mağlup olması sonucunda Fransa ve Rusya ile birlikte Devlet-i Aliyye'nin bu iç meselesine müdahaleye soyundu. Mısır meselesi, önce 1840 Londra Konferansı, ardından ise Mehmet Ali'ye yönelik askerî müdahalelerle sonuca bağlandı (Sander, 1987, 121).

Ancak bu arada, padişah II. Mahmud 1839 Haziran'ında, henüz Nizip yenilgisinin haberini alamadan vefat etti (Akşin, 1988, 117). Halefi Abdülmecid, Mısır eyaleti ile ilgili sorunlar çok kritik bir aşamadayken İngiltere'nin desteğini almak için 3 Kasım 1839'da Tanzimât Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayûnu) olarak anılacak belgeyi hazırlayarak ilan edecek ve padişahın tebaasının can ve mal güvenliğini güvence altına almasını, iltizam sistemini kaldırarak yerine modern bir vergi sisteminin getirilmesini, zorunlu askerliği ve teba ayrımı gözetmeksizin kanun önünde herkesin eşit olmasını içeren bu metnin ışığında memâlik-i mahrûsenin batı Avrupa'da yükselen sınaî kapitalizm ile entegrasyonu farklı bir nitelik kazanacaktı.

3.1.1.2. İktisadî Gelişmeler

İlk bölümde zikredildiği şekliyle memâlik-i mahrûse genelinde iktisadî refah 16. yüzyılın başında yükselmiş, bunu 17. yüzyıl boyunca süren ve 18. yüzyıl başında bir ara vererek 19. yüzyıla kadar devam eden bir bunalım takip etmişti. 19. yüzyıldaysa iktisadî alana dair temel mesele, sınaî kapitalizmin Avrupa'daki yayılımına koşut olarak, ilişki kurduğu memâlik-i mahrûse pazarlarından başlayarak karşılaştığı yerlerde kapitalizm öncesi üretim ilişkilerini çözmeye başlamasıydı. Merkez bürokrasisi, bunun sonucunda toplum üzerindeki denetiminin zayıflamasından çekindiğinden, bunu hızlandıracak, toprak sahipleri ve tüccarları güçlendirecek girişimlere daha ihtiyatlı yaklaşmakta, ancak bunları engelleme yoluna da gitmemektedir (Pamuk, 2009, 6 - 7). İçeride ise, mültezimlikten, tefecilikten ve ticaretten zengin olan ve mirî araziler üzerinde fiilî bir özel mülkiyet kurmaya başlamış bulunan kesimler, topraklar üzerindeki özel mülkiyetlerini sağlamlaştırma, siyasî ve hukukî güvencelere bağlama arayışındaydılar (Savran, 2011, 39 - 41).

3.1.1.2.1. Ziraat Üretimi

19. yüzyıl öncesinde özellikle tarımsal üretim 17. yüzyılda Celalî İsyanları neticesinde zarar görmüş, bir yandan da yerel unsurların özel mülkiyete yaklaşan çiftlikleri, mirî arazideki çift hane sistemi hilafında genişlemeye başlamış ve Devlet-i Aliyye'nin mâlikâne uygulaması da bu süreci hızlandırmıştı. Vergilerin aynı toplandığı döneme kıyasla mültezim ve özel mülk arazîlerin sahipleri pazara mübadele için daha fazla ürün yollamış ve önemli bir nakdîleşme yaşanmıştı. Her ne kadar bunlar kısmen müsadere korkusuyla üretimi daha verimli biçimlerde yeniden örgütleme yoluna

gitmemişler de, 18. yüzyılda memâlik-i mahrûsede plantasyon türü ticarî tarım işletmeleri de sınırlı da olsa boy göstermeye başlamıştı.

Büyük çiftlikler, başlarda tarım dışı kalmış arazilerde hızlı, ancak çift-hane sisteminin halihazırda uygulandığı yerlerde ise daha yavaş ve direnişlerle karşılaşarak yaygınlaşmışlardı (Genç, 2007a, 527). Üstelik bunlar hala ticarî tarım işletmeleri olmaktan çok, arazinin mülkiyetini edinen toprak sahiplerinin topraklarını küçük üreticilere kiraladıkları yapıları (Pamuk, 2009, 8). 19. yüzyılda özellikle, çoğunlukla Balkanlar'da olmak üzere, dış pazara yakın yerlerde bu tür çiftliklerin sayısında önemli bir artış olmuştu. Hususiyetle Anadolu'nun Samsun, Bursa ve İzmir³⁹⁵ gibi ticaret kentlerinin hinterlandında ve Balkanlar'da da Bosna, Vidin, Niş, Tırhala ve Yanya gibi merkezlerde bu tür ortakçılıkla işletilen çiftlikler yaygındı (Kaya, 2015, 334). Ancak Avrupa'dan farklı olarak memâlik-i mahrûse topraklarında otlak arazilerin etrafında çitleme yapılmamış, çayır ve ormanlarda parselasyona girilmemişti (Hütteroth, 2016, 61). Buna karşın, tefecilik olgusu Avrupa gibi memâlik-i mahrûse kırsalında da mevcuttu. Vergi mükellefi çiftçiler, kötü hasat zamanlarında aralarında toprak sahipleri ya da tüccarların olduğu tefecilere borçlanırdı (Pamuk, 2009 11).

Üreticilerle ilgili olarak ise, 19. yüzyıla kadar memâlik-i mahrûse nüfusunun önceki dönemlerdeki azalış eğilimi, kapitalizmin hızla yükseldiği Avrupa'dan farklı olarak sürmüştü. Örneğin, 19. yüzyılın başında Anadolu Eyaleti'nin nüfusu 16. yüzyıldaki nüfusundan daha azdı (Pamuk, 2009, 10). Bunu kısmen telafi eden bir unsur, Devlet-i Aliyye'nin toprak kayıplarını takiben buralardan kaçan Müslüman nüfusun ovalarda iskân edilmesi, ayrıca konargöçer nüfusun da ekseriyetle ovalarda iskân edilmeye başlanmasıydı (Yediyıldız, 1999, 507). 19. yüzyıldaysa bir nüfus artışı yaşanmaya başlamıştı (Pamuk, 2009, 10).

Tahıl, temel ziraî ürün olmayı sürdürmekteydi. Ancak, mısır, pamuk ve tütün gibi yeni ürünler de kendilerine memâlik-i mahrûse tarımında daha fazla yer bulmaya başlamıştı. Bunlardan pamuk, pazar için, özellikle de Avrupa sanayisinin kullanımı için ihraç edilmek üzere üretilen bir bitkiydi ve batı Anadolu tarımında belirgin bir şekilde öne çıkmıştı. Fakat toprakta mülkiyet haklarının belirsizliği gibi nedenlerle, bu ürün için gereken sulama yatırımlarının yeterince yapılamaması gibi faktörler, bu ürünün gelişimi önündeki engellerdi (Teoman ve Kaymak, 2008, 321). Aşağıda bu ürünün Mısır Eyaleti açısından da büyük bir önem taşıdığı görülecek ve Anadolu örneğinden farklı olarak önemli sulama yatırımları ile pamuk ekiminin desteklendiği izah edilecektir.

Üretim tekniği anlamındaysa, 19. yüzyılın başlarında Güneydoğu Avrupa ve Anadolu'da tarım üretimi açısından benzer bir manzara söz konusuydu. İki tarla sistemi uygulanmakta, her yıl dönüşümlü olarak bunlardan birine hububat ekilirken, diğeri nadasa bırakılmaktaydı. Ayrıca tarım üretiminde hem

³⁹⁵ Batı Anadolu, 19. yüzyılda arazi verimliliği ve limanlara yakınlık gibi faktörlerden dolayı ihracata yönelimini pekiştirmiş ve zeytinyağı, incir, üzüm, pamuk ve tütün başta olmak üzere pek çok ürün İzmir limanından memâlik-i mahrûse dışına satılmaya başlanmıştı (Pamuk, 2009, 14).

Balkanlar'da hem Anadolu'da orak ve basit pulluk kullanımı devam ediyor, makine kullanımına rastlanmıyordu (Hütteroth, 2016, 55 ve 57).

3.1.1.2.2. Zanaat, Sanayi ve Ticaret

17. yüzyıldan itibaren zanaatkârların işini zorlaştıran bir unsur olarak hammaddelerin bunlara daha yüksek fiyatlar öneren Avrupa pazarlarına kaçışından ilk bölümde bahsedilmiş, gıda maddeleri açısından da aynı sorunun gözlemlendiği vurgulanmıştı. Üretimin niteliği ise bu dönemde yavaş bir dönüşüm geçirmekteydi. Putting-out sistemi bir ölçüde zanaat üretimi içerisine sızmış ve loncaları by-pass edebilmişti. Ancak yine de toplam zanaat üretimi içerisinde bunun payı oldukça düşüktü. Tüm sorunlarına karşılık, 18. yüzyılın sonlarına kadar zanaat üretimi Avrupa mamül mallarının rekabetine direnmeyi başarmış, içeride bu ürünlere olan ihtiyaç rahatlıkla temin edilebilmişti. Zira dış ticaret bu dönemde henüz toplam üretimin sadece %2'si düzeyindeydi ve memâlik-i mahrûsenin kendi içindeki ticaret halen çok daha önemliydi (Pamuk, 1995, 27). Ancak yine de, merkantilist politikalar uygulayan ülkelerin tüccarları ahidnamelerin de yardımıyla memâlik-i mahrûsenin yerli tüccarları karşısında bir güç kazanmaya da başlamış bulunuyordu. Artık, Balkanlardan başlamak üzere (Karpas, 1972, 247) memâlik-i mahrûse pazarlarında Avrupa malları daha sık görülüyor, dışarıya hammadde ihracına da daha büyük miktarda rastlanılıyordu³⁹⁶.

19. yüzyıldaysa memâlik-i mahrûse dünya kapitalizmine artan bir oranla entegre olmaya başladı. Aslında yüzyılın başlarında mamül mal ithalatı çok sınırlıydı ve iç üretim lüks mallar dışında büyük ölçüde iç talebi karşılar durumdaydı. Ancak 1820'lerle birlikte Avrupa mamülleri memâlik-i mahrûse pazarlarına daha yoğun bir biçimde girmeye başladı. Bunun sonucunda bölgenin 18. yüzyıl boyunca iki kat artmış olan dış ticaret hacmi, 1820'den Cihan Harbi'ne kadar on kattan daha yüksek bir artış gösterdi³⁹⁷ (Pamuk, 2009, 20). Yunan ve Ermeni tüccarlarınca taşınan Avrupa mallarının memâlik-i mahrûseye dahli, Akdeniz liman kentlerinde ve bu limanlara erişimi olan bölgelerde diğer yerlere nazaran daha belirgindi (Göçek, 1996, 40). Öte yandan, askerî zümrenin yüksek satınalma gücüne sahip kesimlerinin Avrupa'da üretilen lüks mallara zaten erişimi mevcuttu. Bu dönemin farkı, Avrupa malları tüketiminin toplumun geniş kesimlerine yayılmış olmasıydı (Göçek, 1996, 97 - 98).

³⁹⁶ 18. yüzyılın sonlarında memâlik-i mahrûse ticareti açısından olumsuz bir gelişme, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ardından Karadeniz'de Devlet-i Aliyye tebaası tüccarların ticaret tekelinin kırılması olmuştu. Buradaki ticaret İstanbul'un iâşesi açısından da önemli olduğu, ayrıca Karadeniz ticareti Akdeniz'deki İngiliz-Fransız tüccarlarının baskınlığı karşısında Devlet-i Aliyye açısından bir denge sağlamakta olduğu için, mezkur gelişmenin önemli sonuçlar doğurması kaçınılmazdı (Karpas, 1972, 246).

³⁹⁷ 1820'lerden başlayarak yüzyılın ortalarına kadar Avrupa ile memâlik-i mahrûsenin ticaretinde Balkanlar'daki eyaletlerin öncü durumda olduğunu belirtmek gerekir (Quataert, 2006, 949 - 950). Bu coğrafyanın aslında fiyat devrimi sonrasında da Avrupa'ya hammadde kaçışının olduğu bir yer olduğu önceki başlıklarda zikredilmişti. Ticaretin canlanması, bu hazır kanalları daha da canlandırmış olmalıdır.

Bu artış, dünya çapında ticarete meydana gelen genişlemeye de bir oranda koşuttu. Dünyada toplam ticaret hacmi 1800 yılında 320 milyon livre³⁹⁸ iken, 1860 yılında 1,5 milyar livre düzeyine ulaşmıştı (Küçükkalay, 2007, 31). Memâlik-i mahrûsenin dünya ticareti ile entegrasyonunu hızlandıran önemli bir unsur, ilerleyen başlıklarda ele alınacak olan serbest ticaret antlaşmalarıydı. Sanayi devriminin başladığı ülke olan İngiltere'nin gelişkin sanayi üretimi için 1815 sonrasında pazar ve hammadde kaynağı arayışı hızlanmış, buna karşın İngiltere mallarının daha önceleri çok rahat girebildiği Avrupa pazarları bu dönemle birlikte Avrupa monarşilerinin gümrükleri yükseltmesi ve korumacı politikaları tercihi dolayısıyla cazibesini yitirmişti (Yerasimos, 1977, 547). İngiltere'nin Devlet-i Aliyye ile 1838'de imzaladığı antlaşma, bu devletin pek çok devletle yaptığı serbest ticaret antlaşmalarının bir benzeriydi³⁹⁹ ve İngiliz tüccara ahidnamelerin ötesine geçen avantajlar sunarak memâlik-i mahrûse ile bu ülke arasında ilkinden hammadde ihracı ve mamül mal ithali şeklinde bir ticaretin hızlanması sonucunu doğuracaktı. 18. yüzyılda Akdeniz'in doğusundaki limanlarla Fransa'nın Marsilya limanı arasında, Fransız tüccarların yürüttüğü (Pamuk, 1995, 29) ticaret, memâlik-i mahrûse dış ticaretinde Fransa %60'lık bir paya sahipken, 19. yüzyılın ikinci yarısı başlarken Devlet-i Aliyye ithalatının %45'ini İngiltere gerçekleştirmeye başlamıştı (Quataert, 2006, 951 - 952). Bu ülkenin (Mısır ve Mora hariç) memâlik-i mahrûse ile ticareti Napolyon Savaşları'nın hemen ardından 1816-1818 yıllarında 500.000 sterlin kadarken, 1820-1822'de 650.000 sterline ve 1836-1838'de de 1.729.000 sterline çıkmıştı⁴⁰⁰ (Wood, 1935; aktaran: Pamuk, 1995, 30). Bu rakamlar carî fiyatları yansıttığı ve yüzyıl boyunca mamül malların fiyatlarının sürekli olarak düştüğü göz önüne alındığında, reel artışın bundan çok daha fazla olduğu vurgulanmalıdır. Ayrıca diğer Avrupa ülkeleri ile olan ticaret açısından mezkur dönemde bu tür bir artış trendinden bahsedilemez⁴⁰¹ (Pamuk, 1995, 30).

Öte yandan, Avrupa mamüllerinin, 1820'lerden itibaren memâlik-i mahrûse pazarlarına girişi, bazı faaliyet kollarının gerilemesine, bazılarının ise tamamen yıkılmasına yol açmıştı. Ancak direnen alanlar da mevcuttu ve hangi faaliyet kolunun bu rekabetten daha az etkileneceğinde ulaşım olanaklarına yakınlık kadar üretilen malın nakliyesinin kolaylığı ya da zorluğu belirleyici olmaktaydı (Pamuk, 2009, 17 - 18). Örneğin, 19. yüzyıl, öncekilerin aksine memâlik-i mahrûse dokuma sanayiinin gerilemesine sahne olmuştu (Pamuk, 1995, 28). 1812 yılında İşkodra ve Tırnova'da sırasıyla 200 ve

³⁹⁸ Livre, 18. yüzyıl sonuna kadar kullanımda olan Fransız para birimiydi.

³⁹⁹ Örneğin hemen kısa bir süre sonra, 1841'de İngiltere İran ile de benzer bir antlaşma imzalayacaktı (Issawi, 1980, 469).

⁴⁰⁰ Anadolu Eyaleti'nin beş büyük limanından (İzmir, Trabzon, Samsun, Mersin ve İskenderun) yapılan ihracat, 1819 yılında carî fiyatlarla 1.400.000 İngiliz sterlini iken, 1837'de 1.700.000 sterline yükselmiş, 1878-1880 yılının fiyatları baz alındığındaysa bu iki rakam sırayla 800.000 sterlin ve 1.100.000 sterlin olmuştu (Pamuk, 1995, 33). 1830'da (Mısır dışarıda kalacak biçimde) memâlik-i mahrûsenin toplam altın ve gümüş ticareti haricindeki carî fiyatlarla hesaplanan ihracatı (f.o.b.) 3,7 milyon. Sterlin, ithalatı ise 5,3 milyon sterlindi. Bu rakamlar 1839'da sırasıyla 4,2 milyon sterlin ve 5,1 milyon sterlin olarak gerçekleşmişti (Pamuk, 1995, 25).

⁴⁰¹ İngiltere'nin (Mısır dışarıda kalacak biçimde) memâlik-i mahrûse ihracatındaki payı 1830 - 1832'de %13,3 iken, 1840 - 1842'de %19,8'e çıkmıştı. İthalat tarafında ise İngiltere'nin ağırlığı 1830 - 1832'de %19,9 iken, 1840 - 1842'de %29,3'e yükselmişti (Pamuk, 1995, 61 - 62).

2000 dokuma tezgahı faaliyettedir. Buna karşın, 1831 yılına gelindiğinde bu rakamlar 40 ve 200'e gerilemişti (Seyitdanlıoğlu, 2009, 56). Nitekim dokumacılık sektörü sanayi devriminin motor sektörüydü ve memâlik-i mahrûse açısından bakıldığında da gelişmiş batı Avrupa sanayilerinde imal edilen dokuma ürünleri ithalat içerisinde büyük bir paya sahipti (Pamuk, 1995, 28). İçerik olarak, 18. yüzyılda Fransa'dan gelen yünlü dokumaların yerini 1820 sonrasında pamuklu kumaşlar almıştı (Pamuk, 1995, 29). Bunlara ek olarak İngiltere'den ithal edilen iplik de 18. yüzyılın sonlarından itibaren, fiyatı memâlik-i mahrûse üretilenlerden daha ucuz olduğu için memâlik-i mahrûse artan oranda kullanılır olmuş, örneğin 1810 ve 1840 yılları arasında bu ürünün memâlik-i mahrûseye ithal edilen miktarı on kattan fazla artmıştı (Quataert, 1999, 64 - 65).

Üretimin yapısına bakıldığında, memâlik-i mahrûse loncalarının Batı Avrupa'daki benzerleri gibi dağılmadıkları, varlıklarını uzunca bir süre daha sürdürdükleri görülür (Faroqhi, 2017, 24). Örneğin, gedik sistemindeki tekel durumu, dolayısıyla her üretim kolunda kaç atölye açılabilceğinin tahdidi, 1860'a kadar sürmüş ve bu sayı devlet tarafından denetlenmiştir (Ergenç, 2012, 91). Oysa sanayi sanayi kapitalizminin yükseldiği Batı Avrupa'da bazı istisnai örneklerin varlığına (bkz: Faroqhi, 2017, 29) karşın lonca sistemleri parçalanmıştı. Sanayi devrimin ortaya çıkardığı yeni mamül mal üretimi modeli, bu sayede zanaatın ötesine geçen, makinelerin yardımıyla kitlesel üretim yapan sanayi kuruluşlarıydı. Memâlik-i mahrûse bu tür tesislerin ilerleyen başlıklarda ele alınacak olan ilk örnekleri 1830 ve 1840'larda kurulan ve askerî ihtiyaçların ya da daha genel anlamda devletin ihtiyaçlarının temini için üretim yapan tesislerdi. Batı Avrupa'da sanayi kapitalizminin gelişimi sürecinde ortaya çıkan örneklerle benzer, özel kesimin kurduğu sanayi işletmeleri içinse 1880'leri beklemek gerekecekti (Pamuk, 2009, 19).

Öte yandan, 19. yüzyılda kapitalist biçimlerin memâlik-i mahrûseye girişi, kentlerin çehresini de değiştirmiş, posta sistemi yaygınlık kazanmış, ürünler buharlı gemiler ve demiryolları ile nakledilmeye başlanmış ve buna bağlı olarak da önceki bölümlerde ticaretin kentlerdeki eski mekanları olan bedesten ve han gibi yapılar, yerlerini istasyon, rıhtım ve antrepo gibi sanayi kapitalizmine özgü yapılara terk etmişlerdi. Kentsel gelişim batıdaki örnekleri kadar hızlı değilse de, İstanbul'un nüfusu bu dönemde ilk kez bir milyonun üzerine çıkmış, bir liman kendi olan İzmir, Anadolu'nun ikinci büyük kenti haline gelmişti (Yediyıldız, 1999, 507 - 508).

Ticarî kapitalizmin ve bundan doğan ilişkilerin memâlik-i mahrûsedeki ana taşıyıcıları tüccarlardı. Batı Akdeniz'in liman kentlerinde ve Balkanlar'da 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılda ticaretin artışından önemli bir zenginlik elde etmiş olan bu kesim, sarraflık gibi devletle de ilgili işlerle uğraşanları istisna olmak kaydıyla, mezkur zenginliğini padişahın müdahalesinden koruma anlamında başarılı da olmuştu (Göçek, 1996, 94).

Ancak tüccar zümresi içerisindeki bölünme bu dönemde farklı bir boyut kazandı. 18. yüzyılın sonlarında Avusturya ve Rusya'ya da verilmiş (Bağış, 1983, 13 - 14) ve bu sayede bir hayli yaygınlık kazanmış olan ahidnâmelerin, Devlet-i Aliyye tebası tüccar için ilgili ülkelerde bir avantaj

sağlamamaya başlayarak asimetrik bir hal almasının da bir sonucu olarak Devlet-i Aliyye tebası Müslüman ve gayr-ı Müslim tüccarlar, yabancı (müste'min) tüccarlar karşısındaki rekabetlerinde giderek sorunlar yaşamaya başlamışlardı. Devlet-i Aliyye tebası zımmî tüccar, bu durumdan kurtuluşu Avrupa devletlerinin himayesini elde etmekte buldu. Zira, Nizâm-ı Cedîd döneminde devletin ticaret alanına müdahalelerinin ele alındığı paragraflarda da açıklanacağı üzere Avrupa devletlerinin konsolosları bu tüccarları kendi hizmetlerindeki tercümanlar olarak sunarak, bunlar için Devlet-i Aliyye'den birer *berat*⁴⁰² aldılar. Küçük Kaynarca sonrasında bu durum hızla yaygınlaştı ve zımmî tüccarın çoğu *beratlı tüccar* (diğer adıyla *Avrupa tüccarı* veya *beratlı Avrupa tüccarı*) halini aldı (Pamuk, 2007a, 166). Bunun önemli bir sonucu, bunları padişahın müsadere tehdidinden de korumasıydı (Göçek, 1996,97). 18. yüzyılın sonlarında devlet idarecileri, tercümanlıkla hiç bir ilgisi olmayan bu kesimlerin elde ettikleri ayrıcalıklara müdahale etmek için bazı girişimlerde bulundularsa da başarılı olamadılar (Kütükoğlu, 1991, 159).

Bu gelişmenin ikinci boyutu, beratlı tüccarın müste'min tüccar ile işbirliğine yönelmesi oldu. Çünkü, müste'min tüccar memâlik-i mahrûse içerisindeki ticarete ahidnamelerin sunduğu ayrıcalıklara sahip değildi. Yani Devlet-i Aliyye gümrüklerinde ödediği %3'ün aksine, iç ticarete faaliyette bulunduğu %10 vergi ödemek durumundaydı (Göçek, 1996, 96). Böylelikle ticaretin Avrupa limanları ile memâlik-i mahrûse limanları arasındaki bölümü müste'min tüccar, limanlardan memâlik-i mahrûsedeki hinterland bölgesini de kapsayan bölümü ise beratlı tüccar arasında pay edilmeye başlandı (Pamuk, 2007a, 167). Devlet-i Aliyye tebası Müslüman tüccar ise bu durum karşısında çareyi beratlı tüccara belirli bir komisyon ödeyerek ticareti onun üzerinden yürütmekte bulacak, bunların durumlarını iyileştirmeye yönelik girişimler ise, ancak II. Mahmud döneminde mümkün olabilecekti.

3.1.2. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Mısır Eyaleti

3.1.2.1. Siyasî ve Askerî Gelişmeler

Mısır Eyaleti, birazdan ayrıntıları ile ele alınacağı üzere, 19. yüzyılın ilk yarısında siyasî anlamda bir altüst oluş yaşadı. Fransa'nın beklenmeyen işgali ile başlayan bu dönem, beylerin çok uzun süredir devam eden iktidarının ortadan kalkmasını, eyalette Devlet-i Aliyye'nin hiç istemeyeceği türden, gücü elinde merkezileştirmiş bir yerel unsurun, Mehmet Ali Paşa'nın belirmesini ve imparatorluğa kafa tutmasını içermekteydi. Analizimiz Paşa'nın modelinin çöküşüyle 1840'larda sona erse de, yüzyılın sonlarında eyaletin tekrar, bu sefer İngiltere tarafından işgal edildiğini ve her iki işgalin de Mısır tarihinde önemli dönüm noktaları olduğunu belirtmek gerekir.

⁴⁰² Fransız kaynaklarında *barataire* (Mantran, 1995 146), İngiliz kaynaklarında ise *barat* olarak geçen (Örneğin: TNA, FO 78/50, 5 Mayıs 1806 Pera, s. 15-20) beratlar, konsoloslukların tercümanlarına Devlet-i Aliyye tarafından verilen ve bunlara vergi bağışıklığı sağlayan araçlardı (Bağış, 1983, 17). Bu düzenlemeden ayrıca aşağıda, Nizâm-ı Cedîd döneminde devletin ticarete müdahaleleri bahsinde de bahsedilmektedir.

3.1.2.1.1. Fransa İşgali

18. yüzyılın sonlarında İbrahim ve Murad beylerin egemenliği altında ciddi bir iktisadî ve sosyal bunalıma sürüklenen Mısır Eyaleti, 1798 yılında Fransa ordusu tarafından işgal edildi. Ayrıntılarına girmeden önce, işgalin Fransa ile Devlet-i Aliyye arasındaki ilişkilerin bir sonucu olmadığını peşinen belirtmek yerinde olur. Fransız Devleti'nin bu harekâtındaki ilk hedefi, devrimi ezmek isteyen güçleri destekleyen tarihsel rakibi İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki egemenliğini zayıflatmak (Rogan, 2013, 125), bu ülkenin denizaşırı sömürgelerinin güçlü olmayan noktalarına saldırmaktır. Devlet-i Aliyye'nin Mısır Eyaleti, bu anlamda ideal bir hedefti ve Fransızlar bu bölgenin işgaliyle İngiltere'nin sömürgesi Hindistan'a⁴⁰³ erişimi için en uygun rota olan Akdeniz - Kızıldeniz - Hindistan rotasını bloke etmek istemekteydiler (Akyıldız ve Kurşun, 2018, 6).

Fransa işgali için ikinci bir neden, elbette Fransa'nın Mısır'ı sömürgeleştirerek zenginliklerinden yararlanmayı amaçlamasıydı (Lockman, 2013, 125). Nitekim, yukarıda da açıklandığı gibi, sanayi devrimini izleyen süreçte, İngiltere ve ardından diğer Avrupa ülkeleri, ucuz hammadde ve gıda maddeleri temini ve mamül mallarına pazar bulabilmek amacıyla, özellikle Napolyon savaşlarını takip eden 1820'lerden sonra artan bir şekilde Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'ya yönelmişlerdi (Pamuk, 1992, 37). Ayrıca Fransa bu dönemde batıdaki sömürgelerini ve elbette buradan gelecek hammaddeyi kaybetmiş durumdaydı. İçeride de tarımsal üretimi durağanlaşmış bir haldeydi. Bu dönemde Fransız konsülleri ve tüccarlarının aklında Mısır'ın tarımsal zenginliklerine el koymak vardı (Gran, 2004, 37).

Üçüncü ve işgalcilerin ön plana çıkarmaya çalıştıkları neden ise, Mısır'da faaliyet gösteren Fransız tüccarlarının şikayetlerini oluşturan konulara bir çözüm bulunmasını isteyen Fransa hükümetinin isteklerini İbrahim ve Murad beylerin⁴⁰⁴ gözardı etmesi, bu yüzden bunların Fransa tarafından cezalandırılmalarıydı (Rivlin, 1961, 8). Bu iki beyin Mısır'da yerleşik durumdaki Fransız tüccarlara

⁴⁰³ 18. Yüzyıla kadar bir Moğol hanedanının egemenliğinde bulunan Hindistan, sonrasında hanedanın egemenliğinin zayıflamasını takiben feodal beyler arasındaki savaşlar ve köylü isyanlarıyla istikrarsız bir döneme girdi ve ülkenin farklı yerlerinde bölgesel iktidarlar belirdi. Bunu İngiltere ve Fransa tarafından ülkenin belirli kesimlerinin işgali izledi ve bu iki güç Hindistan'ın kaynakları üzerinde aralarında önemli bir mücadeleye giriştiler (Yeliseyeva, 2010, 27). Kazanan taraf İngiltere olacaktı ve bu devlet, tam da Amerika'daki kolonilerini yitirdiği bir sırada Hindistan'ı büyük bir koloni haline getirme yönünde adımlar atmaya başlamıştı. Bunu yaparken, kendisi ile kârlı bir ticaret yürüten ve eski egemen sınıflara nazaran özel mülkiyet haklarını geliştireceğini düşünen Hintli tüccarların da desteğini almaktaydı. Ancak 19. yüzyılın başlarından itibaren İngiliz sanayisi kendi topraklarında çok daha ucuza kumaş üretmeye başladıktan sonra, Hindistan hızla bu kumaş için bir pazar haline gelecek ve Hindistan'ın tekstil sanayisi büyük oranda zarar görecekti (Harman, 2010, 348 - 349).

⁴⁰⁴ Önceki bölümlerde Mısır Eyaleti'nin Âl-i Osman egemenliğine girişi izah edilirken, 17. ve 18. yüzyıllarda Mısır Eyaleti siyasetinde etkili olan unsurların Memlûk Devleti'nden arta kalan memlûk beyleri olmadığı, ancak bir Devlet-i Aliyye kurumu olan beylik (sancakbeyliği) rütbesini eyalette 18.yüzyılın ikinci yarısından itibaren asker ocaklarından kaynaklı Kazdağlı hânesince satın alınmış ve yükselmiş Gürcü kökenli memlûklerin ele geçirdikleri ifade edilmişti. 19. yüzyılın başına dair tarih yazımında ise, (aynı 17 ve 18. yüzyıllarda Mısır Eyaleti hakkındaki tarih yazımında olduğu gibi) *memlûk beyleri* ifadesi neredeyse kaynakların tamamında tercih edilmiş durumdadır. Bu çalışmada, takip eden başlıklarda bazı durumlarda buna benzer bir kullanım zaman zaman tercih edilecektir. Nitekim bu beylerin memlûk oldukları doğru, ancak Memlûk Devleti'nin kalıntıları oldukları yanlıştır.

yönelik baskıları (Crecelius, 1998, 69) sonucunda 1795 yılında Fransa bu beylere bir heyet yollamış, mezkur uygulamalara son vermemeleri durumunda askerî müdahalede bulunacakları tehdidinde bulunmuştu. Ancak beyler bu tehdidi ciddiye almamışlar, Fransız tüccarının kapitülasyonlardan kaynaklanan ayrıcalıklarını tanımama politikalarını sürdürmüşlerdi (Crecelius, 1998, 86). Fransa ordusunun işgali boyunca meselenin Devlet-i Aliyye'nin egemenliği altındaki toprakların işgali amacını taşımadığı, Fransa'nın beyleri cezalandırmak için orada olduğu, ordunun komutanı Napolyon Bonaparte adlı general başta olmak üzere Fransız subaylarınca dile getirilecekti. Örneğin Bonaparte, işgalden önceki Haziran ayının yirmisinde henüz Mısır kıyılarına ulaşmamışken, gemisi İskenderiye'de demirli bulunan Riyale kaptanına⁴⁰⁵ yazmış olduğu mektupta, beylerin Fransız tüccarlarına zulmettiklerini, kendisinin de bunun intikamını almaya geldiğini belirtmiş ve kaptanın, kendi dostu olan padişahın askeri olmasından dolayı, bir zarar vermeyeceğini, ancak kaptan aksi bir harekette bulunursa da, yanıt vereceğini duyurmuştu (BOA, HAT 163 / 6764, 6 Rabiü'l-Evvel 1213/18 Ağustos 1798). Aslında genel olarak bakıldığında Bonaparte, Mısır'da beylerin edindiği otonomiye son vereceği ölçüde, bir Fransız işgaline Bâb-ı Âli'nin olumsuz yaklaşmayacağını düşünmekteydi (Dykstra, 1998, 118).

Netice itibarıyla, 1 Temmuz 1798'de Fransa ordusu⁴⁰⁶ Mısır sahillerine asker çıkardı (Rogan, 2017, 74). Napolyon tarafından yazılarak Paris'e yollanan ve Devlet-i Aliyye'nin eline geçen bir mektubun tercümesinden anlaşıldığı kadarıyla, çıkarma, İskenderiye'ye bir buçuk saat mesafedeki Murabıt Limanı yakınlarına yapılmıştı. Geceyarısına bir saat kala, Bonaparte ve generallerinden Kléber, bir tümen askerle birlikte İskenderiye'ye doğru ilerlemeye başlamış, sağ cenahında General Bon, merkezinde Kléber, sol cenahında ise General Meneu'nun komuta ettiği birlikler, kente sabaha karşı saldırmış ve kısa sürede şehrin surlarını aşarak ele geçirmişlerdi (BOA, HAT 163 / 6764, 6 Rabiü'l-Evvel 1213/18 Ağustos 1798). Bir Mısırlı tüccarın yardımcısı görevindeki Anton Şaşa adlı kişinin Fransızların Mısır'a çıkışından kısa bir süre sonra Devlet-i Aliyye yetkililerine aktardığı bilgilere bakılırsa, Mısır'a çıkarma yapan donanma yirmi kadar firkateynden oluşmaktaydı. Yine bu şahsın verdiği bilgilerden, Fransa ordusunun çıkarma sonrasında bir miktar hükümlü fellahı da serbest bırakarak kendi ordularına dahil ettiği ve ardından da yukarı Mısır'a yöneldiği öğrenilmektedir (BOA, HAT 163 / 6755, 1213 Rabiü'l-Evvel 24/ 5 Ekim 1798).

Ancak Napolyon komutasındaki işgal ordusunun İskenderiye'de yaptıkları, bunlarla sınırlı değildir. Napolyon, öncelikle bir tembihname yayınlamış, bu metinde, İskenderiye'de yaşayan herkesin varsa silahlarını Fransız birliklerine teslim etmelerini ve (Fransa bayrağındaki) üç renkten oluşan kokart takmalarını istemişti. Aynı tembihname, konsolosların kapılarına kendi bayraklarını asmalarını

⁴⁰⁵ Osmanlı donanmasında *kapudan* ve *patrona* rütbelerinden sonra gelen üçüncü kaptanlık rütbesi (Bostan, 2008, 141).

⁴⁰⁶ Mısır'a ilerleyen Fransa ordusunun yanısıra, çok sayıda bilim insanı da bu işgalci güçle birlikte Mısır'a geldi. Bunların işgal boyunca ülke ve coğrafyası üzerine yürüttükleri araştırmalar *Description de l'Egypte* adıyla kitaplaştırılarak yayınlanacaktı (Lockman, 2013, 125).

yasaklamakta, sadece hangi ülkenin konsolosu olduklarını belirten yazılar asmalarına izin vermektedir (BOA, HAT 163/6764, 6 Rabiü'l-Evvel 1213/18 Ağustos 1798). Bunu, Napolyon'un kendisini Mısır'ın ve İslamiyetin muhafızı ilan ettiği ve Mısır'a geliş amacını memlûkleri tasfiye etmek olarak deklare ettiği açıklaması (Dykstra, 1998, 119) ve bunu içeren Arapça bildiriler hazırlayarak dağıtması (BOA, HAT, 144/6051, 23 Rabiü'l-Evvel 1213/4 Eylül 1798) takip etti.

Arşiv belgelerine bakılırsa, sonraki bir kaç gün boyunca Fransız ordusu İskenderiye çevresinden toplanarak birliklerine saldıran aşiret reisleri ile mücadele etmeye başladı. Bir süre sonra, general Bonaparte bunların on üçünün reisleri ile bir araya gelerek bir ittifak anlaşması yaptı. Buna göre, aşiretler Fransız ordusuna, beyler üzerine yapacağı harekâtta askerî destek verecekler, karşılığında general Bonaparte da Mısır'ı tamamen ele geçirdiğinde, bunların tasarruf ettikleri arazileri kendilerine verecekti (BOA, HAT 163, 6764, 6 Rabiü'l-Evvel 1213/18 Ağustos 1798). Aşiretler Fransa ordusu ile anlaşarak bunların saflarına geçtiler. Dönemin Mısır valisi Ebubekir Paşa'nın Sadâret'e yazdığı tahrirat, aşiretlerin bu hareketi karşısında zor durumda kalındığını ve Gazze'ye doğru çekilmek zorunda kaldıklarını göstermektedir (BOA, HAT 87, 3574C, 7 Rabiü'l-Evvel 1213/19 Ağustos 1798). Fakat, valiye bağlı güçler kadar idareyi fiilen uzun yıllardır ellerinde bulunduran beyler de aslında zor durumdaydılar. Bunların kendi aralarında ve hac yolu veya Yukarı Mısır'daki bedevî kabileleriyle yaşadıkları çatışmalar dışında ciddi bir savaş tecrübeleri yoktu ve üzerlerine ilerlemeye hazırlanan ordu, amacının kendilerini ortadan kaldırmak olduğunu deklare etmişti.

Öyle de oldu. Fransız ordusu güneye, Kahire yönünde ilerledi. Murat Bey bu sırada Gize'de bir tahkimat ve silahlanma çağrısı yapmıştı. Beylerin hazırlıklarının başlamasının beş gün sonrasında, 21 Temmuz 1798 tarihinde düzenli birliklerden oluşan Fransız ordusu bunların birlikleri ile Kahire yakınlarında karşılaştı ve beyler bu savaşta ağır bir yenilgi aldılar (Fahmy, 2010, 109 - 110). *Piramitler Savaşı* olarak bilinen bu savaşın ardından beyler kısa bir süre işgale direnseler de, sonradan Yukarı Mısır ve Gazze'ye çekildiler (Es-Seyyid Marsot, 2010, 50). Beylerin bu ağır yenilgisi, aynı zamanda Mısır'daki egemenliklerinin simgesi olan şeyhü'l-beledlik ve emirü'l-haclık makamlarının da tarihe karışmasına yol açacaktı (Eş-Şeyh, 2010, 90).

İşgal, elbette Fransa tarafından deklare edilen nedenleri ne olursa olsun, Devlet-i Aliyye'nin büyük tepkisi ile karşılaştı ve önlemler alınmaya, askerî bir karşılık verme hazırlıklarına başlandı. Mâlî alanda, Fransızlara karşı yapılacak askerî harekât için zaten bozuk durumda olan maliyenin olanakları zorlanmaya çalışıldı. Olağanüstü vergilere, özellikle de esham ve imdadiyyelere başvuruldu⁴⁰⁷. Askerî alanda ise Fransızların Mısır'dan çıkarılmaları için, Cezzar Ahmed Paşa'nın komutasına çok sayıda

⁴⁰⁷ Örneğin, Rakka valisi Vezir İbrahim Paşa'ya Rakka'dan yetmiş kese akçeyı tahsil ederek yollaması emredildi (BOA, C.AS., 273/11330, 29 Muharrem 1214/3 Temmuz 1799). Ayrıca, 10.000 kiselik sehm satılması kararlaştırıldı (BOA, HAT, 111/4445, 30 Ramazan 1214/25 Şubat 1800). Benzer şekilde, seferde kullanılacak hayvanların bedelinin Selanik ve Tırhala sancaklarından tahsil edilmesi kararlaştırıldı (BOA, C.AS., 341/14154, 29 Şa'ban 1214/26 Ocak 1800). Bazı durumlarda da reayanın elindeki hayvanlara doğrudan devlet tarafından el konuldu (BOA, C.AS., 692/29069, 29 Muharrem 1213/13 Temmuz 1798).

asker ve mühimmat sevk edildi⁴⁰⁸. Ayrıca, Arap ulema ve a'yânına yönelik olarak, durumu anlatan ve desteklerini isteyen Arapça bir ferman yayınlandı (BOA, C.DH., 156/7764, 27 Cemaziye'l-Ahir 1213/6 Aralık 1798). Devlet-i Aliyye, işgal süresince bu tür çağrılarını sürdürecekti. İşgalin sonlarına doğru örneğin, Mısır'da Fransızlara karşı İngilizlere ya da Devlet-i Aliyye güçlerine yardım edenlerin varsa önceden işledikleri suçlarının affedileceği Mısırlılara bildirildi (BOA, C.DH., 27/1323, 10 Şevval 1215 / 24 Şubat 1801). Bu girişimlerin muhtemelen 27 Ekim 1798'de Fransa işgaline karşı patlak veren ayaklanmada etkisi olmuştu. Ancak bu ayaklanma Fransa ordusu tarafından bastırıldı.

Bu sırada, Fransız ordusunun Mısır'a çıkışının üzerinden bir ay kadar geçmişken, 1 Ağustos 1798 günü Fransa donanması Abukir adlı koyda İngiltere donanması tarafından büyük bir bozguna uğratıldı. Batırılmamayı ya da ele geçirilmemeyi başarabilen az sayıda Fransa gemisi Fransa'ya kaçtı ve böylelikle Fransız kara ordusu Mısır'da hapsedildi (Rogan, 2017, 78). Güçlü İngiltere donanması sadece Fransa'ya dönme ihtimallerini ortadan kaldırmamış, bunların ikmal olanaklarını da yok etmişti. Yine de, İngiltere donanmasının da işinin bu aşamada çok kolay olmadığı açıktı. Zira Mısır kıyılarını terk ederse Fransa ordusunun ikmal hattı açılacak, etmezse Devlet-i Aliyye'nin çıkarları doğrultusunda savaşması için bir kara gücünü Mısır'a getiremeyecekti. Fransa ordusunun ise Mısır'ın tamamını kontrol edebileceği bir asker gücü yoktu. Bu yüzden de fiilen Kahire'yi ve deltanın bazı kentlerini kontrol etmekle yetindiler (Es-Seyyid Marsot, 2010, 50).

Bu kontrol, beylerin bozguna uğratılmasının ve Bonaparte'ın Kahire'ye yerleşmesinin ardından bir koloni idaresine dönüşmeye başladı. Fakat, Fransız birliklerinin Mısır'daki varlığı halen tehlikedeydi. Denizdeki abluka, Mısır'ın geleneksel ticaretinin durması anlamına gelmiş, işgalci ordu, daha önce planladığı şekilde Mısır gümrüklerinden gelir elde edemez olmuştu. Ayrıca Mısır halkı da yine Fransa'nın düşündüğünün aksine kendilerini beylerin zulmünden kurtaran kahramanlar olarak görmemekteydi. Yukarı Mısır'da Murad Bey henüz işgalcilere karşı direnişteydi ve bu bölgeden işgalciler normalin çok altında vergi tahsil edebilmekteydiler (Dykstra, 1998, 122 - 123). Bunlara ek olarak, Devlet-i Âliyye, bu dönemde eskiden olduğu gibi güce dayanan bir dış siyaset yerine diplomasiyi yoğun bir biçimde kullanmak ve Avrupa'da oluşan güçler dengesine yaslanmak zorunda kalmışlardı (Akyıldız ve Kurşun, 2018, 5). Bu minvalde Aralık 1798'de Rusya ve Devlet-i Aliyye, Fransa'nın Mısır'daki işgaline karşı beraber hareket etmeyi kararlaştırmışlar, bir ay sonra ise bu ittifaka, operasyonun asıl hedefindeki ülke olan İngiltere de katılmıştı (Rivlin, 1961, 10).

Fransız ordusu erken davranarak mevzi kazanmak amacıyla 1799 Şubatında Suriye'ye doğru harekete geçti. Filistin'de bulunan Yafa'yı ele geçirerek kuzeye ilerledi (Dykstra, 1998, 126). Ancak, Akka

⁴⁰⁸ İşgale karşı koymak amacıyla memâlik-i mahrûsenin dört bir yanından Mısır'a asker sevkine başlandı. Bu konuda Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarında çok sayıda belge göze çarpar. Örneğin, Manisa müteselliminin bölgeye 2000 askerin yollanarak Mısır Seraskeri komutasına vermesine dair bkz: BOA, HAT, 157/6547 C, 25 Rabiü'l-Ahir 1213 / 6 Ekim 1798. Rumeli'nin çeşitli kazalarından Mısır'a onar kuruş aylıkla asker toplanması için bkz: BOA, C.AS., 942/40886, 2 Cemaziye'l-Evvel 1217 / 31 Ağustos 1802. Askerî hazırlıkların geneli hakkında bilgi için bkz: C.AS. 22 / 986, 29 Rebiülahir 1213 / 10 Ekim 1798.

Kalesi'nde İngiliz donanması tarafından desteklenen Cezzar Ahmet Paşa komutasındaki Devlet-i Aliyye ordusuna yenildi. Bu harekât ve çarpışma, pek çok sonucun yanı sıra, Fransız ordusunun üçte birinin hastalıklardan veya çarpışmalardan dolayı yaşamını yitirmesi ile sonuçlanacaktı (Rivlin, 1961, 10). Bu durumu fark eden Bâb-ı Âli'nin, Fransız askerlere hitap eden bir beyanname yayımlayarak, Fransa'nın şimdiki yöneticilerinin hukuku çiğnediklerini, Fransız askerlerini *ta'lik ve iğfal ettiklerini* (muallakta bıraktıkları ve aldattıkları), savaş kurallarına aykırı bir biçimde saltanat-ı seniyyeye ait olan Mısır gibi uzak bir yere yolladığını belirttiği, isteyen Fransız askerlerinin, Rus, İngiliz veya Devlet-i Aliyye komutanları ile irtibat kurmaları halinde istedikleri mahallere yollanacaklarının ifade edildiği anlaşılmaktadır (BOA, HR.SYS., 932/3, 7 Mart 1799).

Fransa ordusu Mısır'a geri çekildi. Buna karşın 1799'un Temmuz ayında Abukir'e çıkan 15.000 kişilik bir Devlet-i Aliyye ordusu, Fransa ordusu ile girdiği çarpışmayı kaybetti (Dykstra, 1998, 127) ve böylelikle Fransa ordusunun Gazze'deki başarısızlığının Devlet-i Aliyye'nin Mısır'a başarılı bir ilerleyişi ile tamamlanması olanağı bir süre için ortadan kalktı. Bu sırada, General Bonaparte'ın Mısır'da bulunduğu sırada Çarlık Rusya birlikleri İtalya'da Fransa ordusuna kayıplar verdimiş, Uşarov komutasındaki Rus donanması da Yunanistan ve Arnavutluk kıyılarında Fransa donanmasına galip gelmişti. Üstelik Fransa'daki direktuar da siyasî gücünü yitirmekteydi (Yeliseyeva, 2010, 86). Bu gelişmeler karşısında siyasî durumu değerlendiren Bonaparte, 1799 yılının Ağustos ayında Mısır'ı gizlice terk etti ve Fransız ordusunun komutasını General Kléber'e bırakıp⁴⁰⁹, kendisine, sonraki Mayıs ayına kadar Fransa'dan yardım alamaması veya salgın hastalıklardan 1.500'den fazla asker kaybetmesi durumunda Mısır'ı tahliye etmek için daha önce ortaya konulan şartlarda⁴¹⁰ Devlet-i Aliyye ile barış anlaşması yapma yetkisi verdi (BOA, HAT, 144/6041, 17 Ramazan 1214/12 Şubat 1800) (Dykstra, 1998, 128).

İzleyen dönem, Mısır'daki Fransız güçleri için çok zorlu bir dönem haline geldi. Mesele sadece komutanlarının kendilerini bırakıp kaçması değil, Mısır'da bulundukları koşulların elverişsizliği ve ordunun finansmanının giderek daha zor bir hale gelmesiydi (Rivlin, 1961, 11). Üstelik, Kléber'in kendi ifadesiyle, Mısır'a çıkan Fransız askerlerinin yarısı hayatını kaybetmişti. Fransızlar, bu şartlar altında Mısır'da Yukarı Nil - El Ariş - İskenderiye üçgenini kontrol etmeye çalışmaktaydılar ve İskenderiye ile Ariş'e erzak naklinde zorlandıklarından dolayı buralara fazla sayıda asker yerleştirememektedirler. İskenderiye'de işgalin başlarında bu kenti savunmaya yetecek kadar top vb

⁴⁰⁹ General Kléber'in Fransa'daki direktoryaya (22 Ağustos 1799/5 Fructidor 7'de) yazdığı ve Vinistro adlı İngiliz korveti tarafından ele geçirilerek Osmanlı Devleti'ne de sunulan tahriratında, Napolyon'un ayrılmadan önce geride bıraktığı Fransız askerlerine yönelik bir mesajı da yer almakta. Bu kısa mesajda Napolyon, Avrupa'dan gelen haberler (İtalya'nın kaybı vs) üzerine Mısır'dan ayrılmaya mecbur kaldığını, yerine Kléber'i atadığını, Fransız askerlerini bölgede bırakarak ayrılmaktan dolayı üzgün olduğunu, ancak bu ayrılığın kısa süreceğini (BOA, HAT, 144/6041, 17 Ramazan 1214/12 Şubat 1800) belirtmekteydi. Ancak bir daha Mısır'a hiç dönmedi.

⁴¹⁰ Fransa'nın niyetinin Mısır'ı Devlet-i Aliyye'den almak olmadığını belirterek, Devlet-i Aliyye'nin Fransa karşıtı ittifaktan ayrılmasını talep etmek, Devlet-i Aliyye'nin Karadeniz'de Fransızlara ticaret ruhsatı vermesi, Fransız esirlerin serbest bırakılması, anlaşmanın konuşulabilmesi için altı ay sürecek bir ateşkes (BOA, HAT, 144/6041, 17 Ramazan 1214/12 Şubat 1800).

mühimmat vardı. Ancak bir kısmı muharebeler sırasında yitirilmiş, ardından Bonaparte Mısır'dan ayrılırken bunların bir kısmını yanına aldığı iki fırkateyni silahlandırmakta kullanmıştı. Fransızlar ayrıca yine Kléber'in ifadeleriyle, izleyen dönemde artık bitkin durumdaki Arap ve memlûklerle değil, hazırlıklı Devlet-i Aliyye, Rus ve İngiliz birlikleri ile savaşacaklarının da bilincindeydiler. Dahası, silah ve cephane üretmeye yönelik girişimleri de beklenen sonuçları vermemişti. Beyler de Fransızlara karşı ağır bir yenilgi almış olsalar da, tamamen güçlerini kaybetmiş değillerdi. Murad Bey, Yukarı Mısır'a çekilmişti ve oradan Fransızlara yönelik saldırılar gerçekleştirmekteydi. İbrahim bey, 2.000 kadar askeri ile birlikte Gazze'ye çekilmişti. Yine Gazze'ye 30.000 kişilik bir Devlet-i Aliyye ordusu yaklaşmaktaydı (BOA, HAT, 144 / 6041, 17 Ramazan 1214/12 Şubat 1800, Kléber'in Direktoryaya yazdığı 4 Vendemiaire 8 / 26 Eylül 1799 tarihli mektubun kopyası).

Kléber, bu şartlar altında, Napolyon'un belirttiği şartların oluşmasını beklemeden Mısır'ın tahliyesi yönünde Bâb-ı Âlî ile bir anlaşmaya oturma niyetini Direktoryaya yazdığı mektubunda ifade etti. Kléber mektubunda Devlet-i Aliyye'ye hakkı olan Mısır irsaliyesinin ödenmesini, Biladü's-Şam ile durma noktasına gelen ticaretin yeniden canlandırılmasını, ancak Fransa ve İngiltere arasında bir barış yapılanı kadar Fransızların Mısır'da kalmasını anlaşmanın koşulları arasında sunmayı planlamaktaydı. Ancak bu mektup, konsey üyeleri yerine Napolyon'un eline geçti ve hasır altı edildi. Diğer yandan, kendileri kadar, İngilizler de Fransızların içinde bulundukları zor durumun farkındaydılar ve bu durum İngilizlere büyük bir pazarlık gücü vermekteydi. 24 Ocak 1800 tarihinde El Arış'te Devlet-i Aliyye ile Fransa arasında bir konvansiyon (uzlaş) imzalanmış ve Fransızların Mısır'dan 45 gün içinde çıkması, gemileri yetersiz kalırsa Devlet-i Aliyye donanmasının yardımcı olması gibi hususlar kararlaştırılmış olduğu halde, İngilizler, Avrupa'da süren savaşı göz önüne alıp, Fransa'ya takviye kuvvet anlamına gelecek bir adım atmaktan da imtina ettiler ve Fransızların sadece savaş esiri olarak teslim alınacaklarını deklare etmeye hazırlandılar. Ayrıca, Mısır'da Fransız işgalinin olmadığı bir durumda Devlet-i Aliyye'yi Fransa karşıtı bir ittifakta tutamayacaklarını düşünmüşlerdi (Dykstra, 1998, 128). Kléber, bu hamleyi daha önceden öğrenerek, Mısır'da kalma yönünde bir tavra yöneldi (Rivlin, 1961, 11).

Ancak bu, Devlet-i Aliyye açısından kabul edilebilir bir durum değildi. Balkanlardaki bazı topraklarının zaman zaman terse çevrilebilen işgalinden farklı olarak imparatorluğun en zengin ve önemli eyaletlerinden biri işgal altındaydı ve (her ne kadar Fransa açısından öyle olmasa da) işgal giderek kurumsallaşmakta ve kalıcılışıyordu. Yusuf Paşa komutasındaki bir Devlet-i Aliyye ordusu 20 Mart 1800 tarihinde Mısır'daki Fransa birliklerine yeni bir taaruz gerçekleştirdi. *Heliopolis Savaşı* adını alan bu saldırı başarısızlıkla sonuçlandı ve Mısır halkı için olumsuz sonuçlar doğurdu. İzleyen aylarda işgalcilerin Mısır halkına yönelik yaklaşımları daha sert olacak, yeni vergiler tarh edeceklerdi. Yine bu dönemde, Fransa işgali öncesinde Mısır'a egemen olan iki beyden Murad Bey, Kléber ile anlaşmış ve Yukarı Mısır'ın egemenliğini işgal güçleriyle uyumlu bir şekilde sürdürmeye yönelmişti (Dykstra, 1998, 129). Fakat anlaşmadan hemen sonra öldü ve yerini Osman Bey el Bardisi'ye bıraktı.

Üç ay sonra, 14 Haziran 1800'deyse Fransa ordusunun komutanı Kléber de bir suikast sonucu öldürüldü (Rivlin, 1961, 12).

Yerine geçen General Jacques-François Menou, Mısır'a geldikten sonra Müslüman olmuş ve Abdullah Menou adını almıştı. Kléber'den farklı olarak Mısır'ı bir Fransız sömürgesi yapmayı planlamaktaydı (Es-Seyyid Marsot, 2010, 51). Bu amaçla, ilerleyen başlıklarda değineceğimiz bazı idarî iyileştirmelere yöneldi. Lakin, dokuz ay süren reform uygulamaları, Devlet-i Aliyye ve İngiltere ordularının ilerleyişi ve başarıları ile son buldu. İngiltere donanması, 1801 senesinin Martında Menou'nun komutasındaki Fransa birliklerinin engelleme girişimlerine rağmen Abukir'e başarılı bir çıkarma yaptı. Bunu, sayısı 6.000 ila 8.000 arasında olduğu tahmin edilen Devlet-i Aliyye birliklerinin aynı noktadan yaptığı çıkarma izledi. Bu güçler, Filistin'den hareket eden Devlet-i Aliyye ordusu ile birleşerek Kahire'ye ilerlediler (Dykstra, 1998, 132). 27 Haziran 1801'de de Kahire'deki Fransız ordusu teslim oldu. Yapılan anlaşma neticesinde, 1801 senesinin Kasım ayı geldiğinde, tüm Fransız askerleri Mısır'ı terk etmişti. Ardından, Kasım 1801'de Fransa ve İngiltere, Mısır üzerinde Devlet-i Aliyye'nin haklarını tanıyan bir antlaşma imzaladılar. Bu antlaşma, Mart 1802'de iki ülke arasında imzalanan Amiens Antlaşması'na da dâhil edildi. Fransa ve Devlet-i Aliyye arasında 25 Haziran 1802'de nihaî bir barış antlaşması imzalandı (Rivlin, 1961, 13) ve Mısır, yeniden memâlik-i mahrûseye katılmış oldu.

3.1.2.1.2. İşgal Sonrasında Mehmet Ali'nin Gücü Ele Geçirmesine

Fransa işgalinin sonrasında Mısır Eyaleti'nde üç ayrı güç bulunmaktaydı: Devlet-i Aliyye ordusu, beylere ait kuvvetler ve İngiltere'nin iki yıl boyunca daha, 1803 başlarına dek ülkede kalmayı sürdürecektir olan kara birlikleri. Bunlardan İngiltere'nin Mısır'dan ayrıldığı 1803 yılından sonra uzunca bir dönem boyunca Mısır politikasında, Fransa ordusunun yeniden Mısır'ı işgal edeceği korkusu⁴¹¹ belirleyici oldu. Buna karşı alabilecekleri en akıllıca önlem, Mısır'ı kendilerinin işgal etmesi

⁴¹¹ Bunda Fransa'nın stratejik hedeflerine dair yaptıkları tahminlerinin yanı sıra, 1803 Eylülünde Bonaparte'ın Mısır'daki adamı Sebastiani'nin, Mısır'ın yeniden işgalini savunan ve bunun az sayıda kuvvetle yapılabileceğini öngören raporunun yayınlanması da etkili olmuştu (Dykstra, 1998, 132). Genel olarak bakıldığında, İngilizlerin, Fransa'nın Mısır'ı yeniden işgal etmeye yelteneceğine dair düşüncesi, işgal sonrasında Mısır'daki İngiliz konsoloslari ile İngiltere arasındaki yazışmaların genel arka planını oluşturur. Mısır'daki İngiliz konsoloslari zaman zaman işi, Fransızların ordularından pek çok askeri, asker kaçağı rolü yaptırarak Mısır'ın özellikle yukarı kesimlerinde ikamet etme emri verdiklerini, hatta yeni bir çıkarmada kullanmak amacıyla Fayyum'da çöl kumlarının altına çok sayıda top sakladıklarını iddia edecek denli ileri göturdüler. Bu tür bir yazışma için bkz: (TNA, WO, 1/347, s. 243-251). Yine bu minvalde, Devlet-i Aliyye'nin bölgede İngiltere çıkarları ile doğrudan bağlantılı olmayan farklı meselelere güç ayırması ise, İngilizlerin çıkarlarına aykırıydı. İngiltere'nin Mısır'da mukim görevlisi Missett'in, Lord Hobart'a yazdığı 23 Ağustos 1804 tarihli mektupta bu durum gözlenir. Burada Mısır'daki konsolos, Devlet-i Aliyye'nin henüz Mısır'da güçlü bir yönetim oluşturamadan, Mısır Valisi Hurşit Paşa'dan Cidde'ye asker yollamasını istediğini, eleştirel bir şekilde ifade eder (TNA, WO, 1/347, s. 197-198).

olacaktı⁴¹². Ancak dönemin siyasî konjonktürü buna engel olmaktaydı. (Yine de 1807’de bunu denemek zorunda kalacaklardı.) Bu yüzden bir B planı olarak, kendilerine Mısır’da aslında çok da güvenilir olmayan bir müttefik olarak beyleri seçmek durumunda kalmışlardı⁴¹³. Bunlar iki nedenle güvenilir değildi. İlki, daha önce Fransa ordusuna defalarca yenilmişlerdi. Yeni bir işgal durumunda ne yapabilecekleri tartışmalıydı. İkincisi, İngiltere görevlilerinin de farkında olduğu üzere beylerden en azından bazılarının, bir yandan İngiliz desteğini arzularken, diğer yandan da İngiliz tebasından olan tüccar vb kişilerden para sızdırma, bunları haraca bağlama gibi yollara da yönelmekte (TNA, WO, 1/347, 11 Şubat 1804, 21-27) beis görmemeleriydi. Ancak bu durum, İngiltere’nin beylere yaklaşımını pratikte değiştirmedi. Nitekim bunların Devlet-i Aliyye tarafından egale edilmeleri durumunda eyalette kalan Devlet-i Aliyye askerî gücünün caydırıcı olmaktan uzak olacağını, bu yüzden bunların askerî gücüne yaslanmak gerektiğini düşünmekteydiler⁴¹⁴ (Dykstra, 1998, 133).

Beyler, Fransa işgali sonrasında artık eski siyasi güçlerine sahip olmasalar da, eski konumlarına geri dönmeyi amaçlamaktaydılar (Es-Seyyid Marsot, 2010, 51). Mısır’da mukim İngiltere temsilcisinin üç farklı ve güvenilir olduğunu ifade ettiği kaynaktan edindiğini aktardığı bilgilere göre üst rütbelileri dahil beylerin elindeki toplam asker sayısı bu dönemde 5.000 ila 8.500 kişi arasındaydı (TNA, WO, 1/345, 558). Fakat bunlar yekpare bir güç olmaktan uzaktılar. Kamplara bölünmüş, dört güçlü bey etrafında kümelenmişlerdi: İbrahim Bey, Osman Bey El Bardisî, Muhammed El Elfi Bey⁴¹⁵ ve Hasan Bey El Ciddevî (Dykstra, 1998, 133). Üstelik, kendi aralarındaki liderlik mücadelesine büyük güç ve kaynak ayırmaktaydılar. Bir yanıyla da işleri eskisi kadar kolay değildi. Marsot (2010), halkın beylere (kendi ifadesiyle memlûklere) katlanmasının yegane nedeninin, (silah gücüne dayanan cebir unsuru dışında) bunların ülkeyi en azından işgale karşı korumaları olduğunu, oysa Fransız işgali karşısında bunların varlık gösterememesi sonucunda yerel halkla bağlarının koptuğunu belirtir. Buna ek olarak,

⁴¹² Örneğin, TNA War Office (WO) belgelerinde yer alan bir yazışmada, Mısır’daki Birleşik Krallık görevlilerinden birisi, İngiltere’nin Mısır’ı işgal etmesi durumunda bölgeyi kısa zamanda Bengal’deki İngiltere işgalinden daha iyi bir sonuç alınacağını ifade eder ve üstelik buranın İngiltere’ye Bengal’den çok daha yakın olduğunu hatırlatır. Olası bir işgalin sadece deniz gücü ile yapılabileceğini, bu şekilde Hindistan’a giden yolun kısılacığını, ayrıca ülkenin pamuklu dokumalar için iyi bir pazar olacağını yazar (TNA, WO, 1/345, 559).

⁴¹³ İngiltere bürokrasisi içinde herkesin bu kitleye güvenmediğini de belirtmek gerekir. Örneğin İngiltere ordusunun bu dönemde İskenderiye’de bulunan komutanlarından J.J.Morier, memlûk gruplarının ortadan kaldırılmasını ve Mısır’da mukim Devlet-i Aliyye güçlerine güvenilmesini salık vermektedir (Güner, 2015, 238).

⁴¹⁴ Bu tür bir yorumu içeren bazı yazışmalar için bkz: TNA, WO, 1/347, 12 Mart 1804, s. 57 ve s. 244-245. Aslında Mısır’ı daha etkin bir şekilde kontrol etmek için beylerin kazanılması, Fransızların da işgal sırasında ele aldığı konulardandı. Bonaparte, Kléber’a yazdığı mektubunda beşyüz kadar Memlûk’ün Fransa’ya getirilip iki sene kadar burada tutulması sonucunda böyle bir sonuç alınabileceğini vurgulamaktaydı (BOA, HAT, 144/6041, 17 Ramazan 1214/12 Şubat 1800, Napolyon’un Kléber’a 22 Ağustos 1799/5 Fructidor 7’de yazdığı mektubun kopyası).

⁴¹⁵ Bir memlûk olan bu beyin adı, memlûklerin saygınlık göstergesi olarak kendilerine henüz köle pazarındayken biçilen fiyatı kullanmalarına bir örnektir. Önceki dönemlerde Memlûk Devleti’nin sultanlarından olan Kalavun’un da lakabı El Elfi idi. Elf, Arapça’da 1000 anlamına gelir ve bazı kaynaklar bunun Kalavun’un köle pazarındaki fiyatı olduğunu aktarır. Benzer şekilde memlûkler arasında Hamse-mi’e (500), sitte-mi’e (600) vb lakaplı olanlar da vardı (Kızıltoprak, 2009, 157). Öte yandan, burada zikredilen Elfi bey, 1786-1791 yılları arasında yukarı Devlet-i Aliyye’nin müdahalesi sırasında Mısır’a sürgüne yollanmış beylerden biriydi (Raymond, 2016, 135).

Fransız işgali boyunca Fransızlardan yönetim işlevlerini devralmış olan Mısır uleması da, bu deneyimin bir sonucu olarak, beylerden kurtulmanın gerekli ve olanaklı olduğunu anlamıştı (Es-Seyyid Marsot, 2010, 52).

Ancak beylerle İngiltere arasındaki ittifakın karşısında daha önemli bir sorun Devlet-i Aliyye'nin beylere yönelik olumsuz yaklaşımıydı. İstanbul aslında, İngilizlerin kendi aralarındaki yazışmalara bakılırsa, Fransız işgalinin başlarında bunları işgalcilere karşı etkin bir direnişe kazanabilmek amacıyla, o zamana kadar elde ettikleri konum ve ayrıcalıklarını işgalden sonra da koruyacaklarının garantisini vermişti⁴¹⁶ (TNA, WO 1/346, 101-104). Bu doğru olsa bile, 1801 sonrasında bu yaklaşım tam ters istikamette değişti. Bâb-ı Âli artık, Mısır'da uzun bir dönem kendi iktidarına deyim yerindeyse ortak olan, hatta kendi yerini almaya başlayan beylerden kurtulmayı amaçlamakta, bunları hapis ya da ölümle cezalandıramasa da en azından sürgüne yollamayı planlamaktaydı⁴¹⁷ (Dykstra, 1998, 133). Kaptan Paşa, 1801 yılında İskenderiye'ye gelip Mısır'ın güçlü beylerinden yedisi ile bir görüşme yapmış, bunlara Bâb-ı Âli'nin Mısır'ın geleceğinde kendilerine yer vermeyeceğini deklare etmişti (Güner, 2015, 239). Ardından İngiltere kaynaklarına göre yine 1801'in sonlarında beylerden bazıları tutuklandı (Güner, 2015, 240). Ancak Devlet-i Aliyye'nin beylere yönelik dikkatle takip ettiği (bkz: BOA, HAT, 85/3476, 29 Zilhicce 1217 / 22 Nisan 1803) İngiltere desteği devreye girdi ve bu ülkenin tehdidi sonucunda bu beyler serbest bırakıldı (Güner, 2015, 241). 1802 yılının başlarındaysa, beylere yönelik ek bir önlem olarak Bâb-ı Âli tarafından bunların yeni memlûk satın almalarını engellemek amacıyla köle tüccarlarının Mısır'a memlûk satması yasaklandı (Güner, 2015, 244).

İngiltere, desteklediği unsurların Mısır siyasetinde etkili olabilmesi için Bâb-ı Âli'nin işgal sonrasında hemen Mısır'a bir vali atamasını ve beyler arasındaki sorunları çözmesini, ardından bunların İstanbul'a yaptıkları ödemelerin arttırılması kaydıyla, eski ayrıcalıklarını yeniden elde etmelerini önermekteydi. Beyler bu öneriyi kısa bir ayak diremenin ardından kabul ettiler. Bâb-ı Âli ise, önce kabul eder göründü, ancak daha sonra İngilizlerin ifadesiye, bunu uygulamamak için çeşitli hilelere başvurdu. Sonuçta İngilizler de bu durumu Devlet-i Aliyye'nin beylerden kurtulmak istediğinin bir göstergesi olarak yorumladılar (TNA, WO 1/346, 101-104). Nitekim Devlet-i Aliyye bu doğrultuda harekete de geçti. Mısır'daki İngiliz askerlerinden yarbay Moore'un Elfî Bey ile yaptığı görüşme sonrasında Londra'ya yolladığı mektuptan anlaşıldığı kadarıyla, Devlet-i Aliyye Mısır'a beyleri yok etmek üzere bir ordu yollamış, beyler de İngiliz generali Stuart'ın girişimlerine güvenerek (belki de onun yönlendirmesiyle) güneye, Yukarı Mısır'a çekilmişlerdi. İddiaya göre, görüşmeleri beklemeyen ordu beylere saldırmış, ancak başarılı olamamış ve toplamda 3.000 kadar asker ölmüştü. Daha

⁴¹⁶ Elfî Bey'in İngiltere devletinin görevlisi yarbay Moore'a söylediklerine bakılırsa, benzer bir garantiyi beylere İngiltere de vermişti (TNA, WO 1/347, Kasım 1803, s. 541).

⁴¹⁷ Zamanında Mısır'da bunlara karşı mücadele yürütmüş Akka Beylerbeyi Cezzar Ahmed Paşa da Mısır'dan Fransızların kovulmasını müteakip Memlûk beylerinin de çıkarılmasını salık vermekteydi (BOA, HAT, 85/3490, 27 Cemaziye'l-Ahîr 1213/6 Aralık 1798).

sonrasında kuzeye ilerleyen beyler, Devlet-i Aliyye ordusunu Damanhur ve Nil nehri arasında yok edebilecekken, İngiltere devreye girmiş ve bu ülkenin arabuluculuğu sayesinde Yukarı Mısır'a çekilmişlerdi⁴¹⁸ (TNA, WO, 1 / 347, Kasım 1803, s. 541 - 546).

Bir tarafını İngiltere destekli beylerin, diğer tarafını eyaletteki egemenliğini pekiştirme arayışındaki Bâb-ı Âli'nin oluşturduğu bu mücadelede⁴¹⁹ zaman içerisinde, Mısır'a Fransız işgaline karşı savaşmaları amacıyla yollanan Arnavut askerleri⁴²⁰ de üçüncü bir unsur olarak belirdiler ve ağırlıklarını koymaya başladılar. Bunlar aslında beylere karşı mücadele eden Devlet-i Aliyye ordusunun içinde, yeniçeri güçlerinin yanı sıra ikinci büyük bileşen durumundaydılar. 1801'de Mısır'a vali olarak atanan Hüsrev Paşa yeniçerilerin, Tahir Paşa ise Arnavut birliklerinin komutanı durumundaydı (Rivlin, 1961, 15). Fakat bu iki grubun aynı çatı altındaki görünüşü, bir bakımdan aldatıcıydı. Zira Arnavut birliklerinin askerleri, diğer gruplarla müstakil ilişkilere ve bunlardan farklı çıkarlara sahiptiler. Beylere karşı zaten savaşmaktaydılar (Ancak zaman zaman ittifaka da yöneleceklerdi). Ancak emrinde savaşttıkları Devlet-i Aliyye ve bunun yerel uzantısı olan paşa da, bunları bölgedeki amaçları açısından bir engel olarak görmekte, beylerin ortadan kaldırılması halinde bunların beylerin yerini alacak bir güç olmasından çekinmekteydi. İngilizler ise, henüz erken bir dönemde bölgedeki Fransız görevlilerin Arnavut komutanlarla iyi ilişkiler yürüttüğünü fark etmiş, hatta bunlardan ikisinin, Mehmet Ali ve Ahmet beylerin, olası bir yeni Fransız işgali durumunda Fransızların yanında yer alacaklarına dair güçlü bir kanaat geliştirmişlerdi⁴²¹ (TNA, WO, 1/347, 20 Temmuz 1804, s. 147, 164 ve 171).

1803 yılında Arnavut askerler, Tahir Paşa önderliğinde, maaşlarını alamadıkları gerekçesiyle bir ayaklanma başlattılar (Güner, 2015, 249). Ayaklanmayı bastırmakta yeniçeri birliklerinin etkisiz olması nedeniyle vali Hüsrev Paşa Dimyat'a kaçtı. Bunu Tahir Paşa'nın, İstanbul'dan Mısır'a yeni bir vali atanmasını istemesi izledi. Ancak hemen sonrasında bu kez yeniçeriler maaşlarını alamadıklarını

⁴¹⁸ İçlerinden biri, Elfi Bey, bu yenilginin ardından Londra'ya giderek bir süre orada kaldı (Rivlin, 1961, 15). Bâb-ı Âli açısından bu gelişmenin, beylerin İngiltere himayesi için girişimlerde bulunduğu şeklinde okunduğu anlaşılmaktadır (BOA, HAT, 174 / 7501 A, 21 Şevval 1218 / 3 Şubat 1804). Ancak Osman Bey ve İbrahim Bey açısından Elfi'ye özel olarak böyle bir görev verilmemiş olduğu, hatta beylerin Elfi'nin Mısır'dan uzaklaşması için bunu istedikleri, bunların İngilizlere yolladıkları bir görevlinin ifadelerinden anlaşılmaktadır (TNA, WO, 1 / 347, s. 586). Kuşkusuz bu sonuncuya da bir miktar kuşkuyla yaklaşmak ve beylerin başka bir siyasî hamlesi olabileceğini göz önünde tutmak gerekir.

⁴¹⁹ Önceki başlıklarda zikredilen Bedevî kabilelerinin desteğinin kazanılması da elbette önemliydi. Devlet-i Aliyye'nin bu yönde de çabaları oldu. Vali Hüsrev Paşa'nın Kaptan Paşa'ya yazdığı ve Arap kabilelerinin önde gelenlerine ve şeyhlerine hilat giydirildiğine dair bir tahrirat için bkz: HAT, 85/3474T, 29 Ramazan 1217 / 23 Ocak 1803.

⁴²⁰ Aslında Arnavut askerler Mısır'a ilk kez Gazi Hasan Paşa'nın 1786'daki harekâtı sırasında gelmişler, bunlardan bazıları Mısır'da kalmıştı. İkinci posta ise, 1801 yılında Mısır'a ulaştı (Crecelius, 1998, 65). Fransız işgali sırasında Arnavut askerlerinin Cezzar Ahmed Paşa komutası altında savaşmak üzere yollanması konusunda bkz: BOA, C.AS., 859/36742, 14.Şevval 1213/21 Mart 1799)

⁴²¹ Mehmet Ali ileride valiliği ele geçirdikten sonra da İngiltere kendisinin Mısır'daki Fransız konsolosunun etkisi altında olduğunu düşünmeyi sürdürecekti. Bu durum dönemin Mısır'daki İngiliz ajanı Ernest Missett'in Londra ile yaptığı pek çok yazışmadan okunabilir. Örnekler için bkz: (TNA, WO, 1/347, 19 Temmuz 1805), (TNA, FO 24/2, 15 Nisan 1806) ve (TNA, WO, 1/347, 14 ağustos 1806). Bu dönemde Fransa'nın Mehmet Ali Paşa ile yaklaşmasında kuşkusuz İngiltere'nin memlûklere, bilhassa da Elfi Bey'e olan desteği belirleyici olmuştu (Baron de Molartie, 1883, 36).

söyleyerek ayaklandılar ve Tahir Paşa bu ayaklanma sırasında öldürüldü. Arnavut askerlerin komutanlığına daha önce vali Hüsrev Paşa tarafından Arnavut birliklerinde binbaşılığa getirilmiş olan Mehmet Ali aldı. Mehmet Ali, sâbık vali Hüsrev Paşa'ya karşı, beylerden Osman Bey el Bardisî ile bir ittifaka yöneldi. İki güç, 1 Temmuz 1803 tarihinde Dimyat'tan Kahire'ye bir saldırı hazırlığında olan Hüsrev Paşa'ya bağlı birliklere erkenden hücum ederek yenilgiye uğrattı. Vali esir alınarak hapsedildi (Rivlin, 1961, 15). Sonrasında Mısır'dan ayrılacak, bir müddet sonra da Devlet-i Aliyye'nin sadr-ı âzamı olacaktı (Annesley, 1994, 81).

İstanbul'un Tahir Paşa'nın çağrısına uyarak Mısır'a atadığı yeni vali olan Ali Burgul (Trabluslu Ali) Paşa da, aynı tarihlerde İskenderiye'ye çıktı. İlk olarak buradaki Arnavut askerlerle bir anlaşmaya vardı (TNA, WO 1/346, 597-599). Bunların gücüne de dayanarak memlûkler üzerine hareket etti ve Reşid kentinde bunlara saldırdı. Ancak başarısız olarak Osman Bey El Bardisî tarafından esir alındı. 31 Ocak 1804 tarihinde de idam edildi (Güner, 2015, 252).

Bu aşamadan sonra eyaletteki siyasî durum bir hayli karışık bir hal almaya başladı. Önce, Elfi Bey İngiltere'den döndü ve İngilizlerin, diğer tüm memlûkler arasından kendisini desteklediği iddiasını ortaya attı. İbrahim ve Osman beyler, Elfi'ye karşı mücadele yürütmek üzere hazırlıklara başladılar. Önce İngiliz elçisini ziyaret ederek, Elfi'nin bir hain olduğunu, Malta'da İngilizlere ihanet ettiğini, emrindekilerin Fransızlarla işbirliği içerisinde olduğunu belirttiler. Ancak İngiliz elçisi onlara, İngiliz kralının Elfi'yi İngiltere'de çok iyi ağırladığını ve "İngiliz ulusuna bağlı" kıldığını ifade ederek yatıştırdı. İki bey de çaresiz, İngiliz elçisine sormadan adım atmayacaklarını belirttiler. İngilizler, bu ikisinin 3.000 civarında, Fransızlarla savaşmaya istekli olmayacak adama sahip olduğunu düşünmekteydiler ve bu yüzden Elfi'yi desteklemeyi seçmişlerdi (TNA, WO, 1/347, 22 Şubat 1804, 33 - 41). Ancak Osman Bey, Arnavut birliklerinin komutanı Mehmet Ali ile anlaşarak, Mısır'a dönen Elfi'nin güçlerini Yukarı Mısır'a sürmeyi başardı (Güner, 2015, 248). Bir sonraki adım ise, Mehmet Ali'nin o sırada başında bir vali bulunmadığı için Kahire'yi kontrol eden Osman Bey'den Arnavut askerlerin ulufelerini derhal ödemesini talep etmesi, Osman Bey'in de bunun için Kahire halkına yeni vergiler yüklemek zorunda kalması, bunu önceden tahmin eden Mehmet Ali'nin yeni vergilere karşı isyana yönelen Kahire halkının gücünü de arkasına alarak Osman Bey El Bardisî'yi de Elfi Bey'in yanına sürmesi olacaktı (Güner, 2015, 253).

Mehmet Ali'nin bunun ardından Hurşit Paşa'nın valiliğini desteklemeye yöneldi. Hurşit Paşa, halihazırda Mısır valiliği görevine getirildiğine dair bir fermanı önceden almış, ancak, bunu ilan etmek için uygun zamanı beklemişti. Ayrıca valilik görevine getirilmesi İngilizler tarafından da olumlu görülmekteydi⁴²² (TNA, WO, 1/347, 16 Mart 1804, s. 78). Buna karşılık, Hurşit Paşa'nın idaresinde Mısır'da İngilizlerin arzu ettiği şekilde bir istikrar tam anlamıyla sağlanamadı. Dönemin Mısır'daki

⁴²² İngiliz arşivindeki bir başka yazışmadan, İngilizlerin, güvendikleri bir kaynağa dayanarak, Hurşid Paşa yerine Mehmed Hüsrev Paşa'nın valiliği ele geçirmesi durumunda Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık yönünde adımlar atacağını öğrendikleri anlaşılmakta (TNA, WO, 1/347, 20 Temmuz 1804, s. 149).

İngiliz konsolosu Ernst Missett'in, 3 Eylül 1804'te Lord Hobart'a yolladığı bir mektuptan, Kahire'de cinayetlerin açıkta işlenmeye başlandığı, evlerin yağmalandığı, askerlerin ise ne padişahı, ne valiyi ne de kendi şeflerini dinlediklerini (TNA, WO, 1/347, s. 207-209) öğrenmek olanaklıdır. Benzer bir içerik Taberna adlı İngiliz görevlisinin General Stuart'a Kahire'den yolladığı 6 Kasım 1804 tarihli mektupta da mevcuttur. Buna göre 1804 yılının ortaları itibariyle savaş ve salgın hastalıklar ile artan vergi talepleri aşağı Mısır'ı sefalet düzeyine getirmiş, maaşların ödenmesi olanaksız bir hal almış ve Arnavut askerler valiyi yeni bir ayaklanmayla tehdit etmeye başlamışlardı (TNA, WO 1/347, 6 Kasım 1804, Kahire, 530-531).

Hurşit Paşa, böyle bir atmosferde 4.000 kişilik bir ordu oluşturdu ve Memlûklerin üzerine yolladı (TNA, WO, 1/347, 1 Ekim 1804, s. 231). Ancak aynı sırada Anadolu'dan (veya Suriye'den) 500 kişilik bir birlik (bazı kaynaklara göre Kürtlerden oluşan, bazı kaynaklarda Deliler olarak adlandırılan bir birlik) getirdi. İngilizlerin kendi aralarındaki mektuplarından piyadelerden oluşan bu birlikleri bir süre sonra topçu birliklerinin de izlediğini anlaşılır (TNA, WO, 1/347, 28 Nisan 1805, s. 309). Bu birliklerin yollanmasındaki amaç, paşanın beylerin askerleri kadar Arnavut askerlerden de kurtulabilmesini temin etmektir (Güner, 2015, 257). Ancak Hurşit Paşa'nın elinde bunları kullanabilecek mali kaynakların mevcut olduğu bir hayli kuşkuluydu (TNA, WO, 1/347, 30 Nisan 1805). Mezkur birliklerin Kahire'ye geldiğini haber alarak 3.500 kişilik birliğiyle kente dönen Mehmet Ali de stratejisini bu kuşku üzerine kurdu. Kendisini karşılayan birliklerin komutanına, tek amacının, askerlerinin ödenmeyen ücretlerini almak olduğunu belirterek (TNA, WO, 1/347, 28 Nisan 1805, s. 309), bunları verdiği pahalı hediyelerle kendi safına çekti ve valiye üç aylık maaşlarını peşin almak üzere dilekçe vermelerini sağladı (TNA, WO, 1/347, 6 Nisan 1805, s. 306-307).

Mehmet Ali'nin siyasi kabiliyeti, sadece kendisine yönelen askerî güçleri kendi safına çekmesi ile sınırlı değildi. Genel olarak Kahire halkının ve ulemanın da gözüne girebilmenin de yollarını bulmaktaydı. Zira bu dönemde hem ulema hem de tüccarlar ve halkın ezici çoğunluğu, içinde bulundukları kötü koşullardan kurtulmak istiyorlardı, ancak daha kötüsünü, 1798 öncesinde olduğu gibi beylerin kendi refahlarının önemli bir bölümüne el koyduğu bir döneme dönmek de istemiyorlardı (Dykstra, 1998, 134). Bunu bilen Mehmet Ali, Mısır valisine, askerlerinin 6 aylık alacakları olan 4 milyon kuruşun ödenmesi için bir haberci yollarken, bir yandan da bahsedilen tutarın halktan toplanarak kendisine ödenmesini kabul etmeyeceğini, Mısır eyaletinin kaynaklarının kanuni bir biçimde idare edilmesi durumunda yeterli olduğunu ifade etmişti (TNA, WO, 1/347, 28 Nisan 1805). Ardından, bundan sonra Mısır'da yasal olmayan hiç bir vergi vb ödemenin toplanmamasını da içeren bir dizi talebi Hurşit Paşa'ya ilettiler. Paşanın olumsuz yanıtına karşılık, kendisinin vali olması halinde bunları yerine getireceğini belirtti (TNA, WO, 1/347, 19 Temmuz 1805). Yine İngiliz belgelerinden, Mehmet Ali'nin Kahire halkını silahlanmaya teşvik ettiği de anlaşılmaktadır (TNA, WO, 1/347, 19 Temmuz 1805).

Bu çıkışıyla ulemanın desteğini kazandığı, Mısır Kadısı Şeyhzade Hasan'ın, Hurşid Paşa'nın uygulamalarından herkesin şikayetçi olduğunu ve bundan sonra Mehmet Ali Paşa'yı vali olarak tanıyacağını belirten bir ilam (BOA, HAT, 39/1969, 5 Rabiü'l-Ahir 1220 / 3 Temmuz 1805) yayımlanmış olmasından anlaşılabılır. Bu destek ve Kahire halkının ayaklanarak Mehmet Ali'nin yanında durması (Rogan, 2017, 81), Mehmet Ali'nin Hurşit Paşa'yı görevden alarak, kendisini Mısır Paşası olarak ilan edebilmesini sağladı. Hurşit Paşa ise kaleye kapandı ve buradan ayrılmayı reddetti (BOA, HAT, 85/3474K, 4 Rabiü'l-Evvel 1220 / 2 Haziran 1805). Bir yandan da içinde bulunduğu durumu İstanbul'a bildirerek, Bâb-ı Âli'den asker ve donanma takviyesi istedi (BOA, HAT, 85/3474j, 13 Safer 1220 / 13 Mayıs 1805).

Mayıs ayının 18'inden Haziran ayının 17'sine kadar Mehmet Ali, Hurşit Paşa'yı kaleyi terk ederek idareyi kendisine bırakması konusunda ikna etmeye çabaladı. Bunu yaparken, Paşa'nın bulunduğu kaleyi kuşattı ve bir yandan da İstanbul'dan gelecek haberleri beklemeye koyuldu (TNA, WO, 1/347, 19 Temmuz 1805). Gelen hatt-ı hümayûn, Mısır'daki adetler gereğince halkın zulmeden valileri azlettiğini, bu yüzden kaleyi terk ederek güvenli bir yere geçmesini emrediyor, direnmesi durumunda meydana gelecek olaylardan yine kendisinin sorumlu tutulacağını (BOA, HAT, 118 / 4781, 1 Rabiü'l-Evvel 1220 / 30 Mayıs 1805) belirtiyordu.

Bu kararı alırken padişah 3. Selim'in, Arap yarımadasındaki Vahhabî isyanı başta olmak üzere başka dış meselelerle bir hayli yoğun olduğunu da belirtmek gerekir (Akşin, 1988, 83). Bu yüzden Mısır'da sükuneti bir an önce sağlamak niyetiyle, yeni valinin bu görevi beylerle uyum içinde yürütmesini, Mısır'ın o sıralarda Devlet-i Aliyye'ye savaş ilan etmiş durumda bulunan Rusya ve İngiltere tarafından işgalini beraber engellemelerini istemişti (Rivlin, 1961, 18). Dolayısıyla, Mehmet Ali'nin (buradan itibaren Mehmet Ali Paşa'nın) Mısır valiliği, padişahın zor bir anında vermek durumunda kaldığı bir karardı. Ayrıca, yukarı Mısır'da beylerin egemenliği, İskenderiye'de de Kaptan Paşa'nın yönetimi sürmekteydi. Devlet-i Aliyye de bir taraftan işleri Âl-i Osman için bir hayli karıştıran Arnavut birliklerinin yeni katılımlarla güçlenmesini engellemeye, diğer taraftan da Mısır'daki Arnavut birliklerinin ulufelerini ödeyerek memleketlerine göndermeye çabalamaktaydı⁴²³.

Öte yandan, tüm bu siyasî manevralar gerçekleşirken Mısır eyaletinde ticaret durma noktasına gelmişti. Özellikle Kahire halkının refah kaybı çok büyüktü. Kentteki asker grupları, maaşlarını alamayınca bunları soymaya, kanunî olmayan ödemeler talep etmeye girişiyorlardı (Dykstra, 1998, 133). Ayrıca İngilizlerin aktarımlarından beylerin tüm Mısır'da üreticileri soymakta olduğu, bazı köyleri yakıp yıktığı, bir beyin Reşid kentini kuşatarak eğer yüklü bir ödeme yapılmazsa kenti yakıp yıkmakla tehdit ettiği de (TNA, WO, 1/347, 19 Temmuz 1805) anlaşılmaktadır.

⁴²³ Bu amaca yönelik girişimler için bkz: (BOA, C.DH. 340 / 16961, 15 Şevval 1220 / 6 Ocak 1806), (BOA, C.DH., 4 / 161, 20 Rabiü'l-Ahir 1221 / 7 Temmuz 1806), (BOA, C.DH. 53 / 2630, 29 Safer 1218 / 20 Haziran 1803) vd.

3.1.2.1.3. 1805-1811 Dönemi

Bu parçalı iktidar döneminde valilik ünvanını ele geçiren Mehmet Ali'yi iki büyük sorun beklemekteydi. Öncelikle aşağı Mısır'da erzak sıkıntısı vardı. Normalde güneyden gelen mısır, beylerin kısıtlaması nedeniyle aşağı Mısır'a ulaşamamaktaydı. Ticaret zaten durma noktasındaydı. Ernest Missett'in 15 Nisan 1806'de Lord Mulgrave'e yazmış olduğu mektuba bakılırsa, beylerin bir miktar erzakın Kahire'ye ulaşmasına izin vermemeleri durumunda kentte kıtlığın başlaması an meselesiydi (TNA, FO 24/2, 15 Nisan 1806, s. 101 - 102). Diğer sorun ise kamu maliyesi ile ilgiliydi. Valinin hizmetindeki askerlerin maaşları 800 kise-i Mısır'ye sabitlendi. Ancak yapılacak toplam ödeme, Mısır'ın tamamında elde edilen toprak vergileri ile gümrük vergilerinin toplamının altındaydı. Bunun dışındaki vergi kaynakları ise zaten bir süredir yağmalanmakta olduğundan, neredeyse tükenmiş durumdaydı (TNA, FO 24/2, 15 Nisan 1806, s. 102 - 103). Bu tablo karşısında Mehmet Ali Paşa, mâlî meseleleri zaman zaman radikal yöntemlerle çözmeye yöneldi. Örneğin, Elfî Bey'in üzerine yolladığı birlikler, kendilerine gereken ödeme yapılmadığı için ilerlemeyi reddettiklerinde pek çok özel mülke el koydu ve açık arttırma ile sattı (TNA, FO 24/2, 10 Mayıs 1806, s. 123).

Beyler ise, askerî olarak paşadan çok daha güçlü olmalarına karşın, üçe bölünmüş durumdaydılar: Elfî'nin kanadı, Osman Bey El Bardisi'nin kanadı ve Osman Bey El Hasan'ın kanadı. Bunların aralarında iç anlaşmazlıklar had safhada olmasaydı, Bedevî kabilelerinin desteği ile 25.000 kişilik bir ordu oluşturma şansları dahi olabilirdi (TNA, FO 24/2, 15 Nisan 1806, s. 104). Aralarındaki bölünmüşlük, eski siyasî güçlerini yeniden elde etmek için başka müttefikler aramaları sonucunu doğurdu. İçlerinden biri, Elfî Bey, 1806 yılının ortalarında bir temsilcisini İstanbul'a yolladı ve bu temsilcinin yaptığı görüşmeler sonucunda Bab-ı Âli'de pek çok kişinin desteğini almayı başardı (TNA, WO, 1/347, 18 Haziran 1806). Elfî'nin adamının İstanbul'daki girişimlerini izleyen İstanbul'daki İngiliz elçisi Arbuthnot'ın, İngiltere dışişleri bakanı Charles James Fox'a yazdığı bir mektuptan anlaşıldığı kadarıyla bu elçi Bâb-ı Âli'ye, beylerin eski konumlarını ve İngiltere'nin de olası bir anlaşmada garantörlüğünü talep ettiklerini aktarmıştı. Buna karşılık İngiliz elçisi, Bâb-ı Âli'nin bundan rahatsız olacağını düşünmekteydi (TNA, FO 78/50, 5 Mayıs 1806, s. 33-36). Arbuthnot'un Mısır'da mukim konsolos Ernest Missett'e konu hakkında yolladığı mektuptan ise, Bâb-ı Âli'nin istemesi durumunda İngilizlerin bu tür bir arabuluculuğa, oradaki etkilerini arttıracığı için hazır oldukları anlaşılmakta. Yine aynı mektuba göre, beyler adına Elfî Bey, Bâb-ı Âli'ye önceki konumlarının iadesi için 5 milyon kuruş tutarında bir para ödemeyi taahhüt etmiş ve bu meblağı kendileri karşılayamayacakları için de İngiltere'nin garantörlüğünü istemiş, ancak İngiliz elçisi bu talebi reddetmişti (TNA, FO 78/50, 5 Haziran 1806, s. 66). Elfî Bey'in Bâb-ı Âli'ye kabul ettirdiği plana göre, kendisi ve İbrahim Bey şeyhü'l-beled ünvanı ile Mısır'ı yönetecek, Osman Bey Hasan'a da emirü'l-hac vazifesi verilecekti. Elfî'nin planında arasının açık olduğu Osman Bey El Bardisi'ye ise yer verilmemişti ve bu durum İngilizler tarafından da planın zayıf noktası olarak görülmekteydi (TNA, FO 24/2, 6 Haziran 1806, 126).

Diğer yandan, bu dönemde Devlet-i Aliyye açısından beyler eskisinden daha zayıf bir tehdit olarak görülmeye başlamışlar, devletin Mısır'daki egemenliğini zayıflatması muhtemel en büyük tehdit Mehmet Ali Paşa halini almıştı (Güner, 2015, 258). Bu yüzden padişah, valilik görevini verdikten hemen sonra Mehmet Ali Paşa'yı Haremeyn'i ele geçiren Vahhabî hareketi ile mücadele etmesi için bölgeye bir sefer düzenlemekle görevlendirmişti. Düşüncesi, bu tür bir harekâtın yeni valinin askerî yeteneklerini zorlayacağı, hatta elde edeceği bir mağlubiyet karşısında Mehmet Ali sorununun kökten çözüleceği idi. Ancak bunun bilincinde olan Mehmet Ali Paşa, beylerle bir mücadele içerisinde bulunduğunu belirterek bu görevi yerine getirmekten imtina etti (Fahmy, 1998, 145).

Elfî'nin girişimlerinin de etkisi ile 18 Haziran 1806'da Kaptan Paşa, 74 parçalık bir donanma ile İskenderiye'ye geldi. Yanında Elfî Bey'in İstanbul'da kaftan giydirilerek taltif edilen ajanı ile iki ayrı görevlisi de vardı (TNA, FO, 78/50, 148). Kaptan Paşa'nın amacı, Bâb-ı Âlî'nin, Memlûklerin daha önce sahip oldukları ayrıcalıklara yeniden sahip olacağını belirten emirlerini ve Mehmet Ali'ye de kendisine padişah tarafından Selanik ve Kavala sancaklarının tevcih edildiğini belirtilen hatt-ı hümayûnu (BOA, HAT, 87 / 3584, 13 Rabiü'l-âhir 1221 / 30 Haziran 1806) tebliğ etmektir. Ancak, yanındaki asker sayısının 800 kadar olduğunu öğrenen Mehmet Ali, direnmeye karar verdi. Bu durumu öngörmemiş olan Kaptan Paşa, ne yapacağını Bâb-ı Âlî'ye danışma ihtiyacı duydu⁴²⁴ (TNA, WO, 1/347, 14 Ağustos 1806). Mehmet Ali ise bu sırada Elfî Bey'in güçlerine saldırdı, ancak 31 Temmuz 1806'daki bu savaşı kaybetti. Yine de, karşısındaki cephe bir araya gelememiş, İngiliz konsolosunun hayalkırıklığı duyduğunu ifade ettiği bir şekilde, Kaptan Paşa'nın birlikleri savaş sırasında, Elfî Bey'e el altından mühimmat sağlamakla yetinmişti (TNA, WO, 1/347, 14 Ağustos 1806).

Savaşı izleyen günlerde çatışmalar zaman zaman görülürken, Eylül ayının sonlarına ait bir yazışmadan, Elfî Bey'in, elindeki mühimmâtı tüketmek üzere olduğu ve bu sürekli savaş durumundan bir hayli bunalmış olduğu anlaşılmaktadır. Konsolos Missett, Elfî'nin bu nedenlerle Mehmet Ali ile anlaşma eğiliminde olduğunu anlamış ve en azından Elfî'nin bir antlaşma çağrısı yönünde ilk adımı atmasını engellemeye çabalamıştı. Zira bu durumda Mehmet Ali'nin Elfî'nin güçsüz olduğunu anlayacak ve saldırıya geçecekti. Missett bu yüzden pazarlığı Elfî Bey'e bırakmamak amacıyla, kendisine arabuluculuk yapma önerisinde de bulunmuştu (TNA, WO, 1/347, 29 Eylül 1806). Fakat, bu anlaşmaya gerek kalmadı. Missett, William Windham'a yolladığı 7 Ekim 1806 tarihli mektubunda, mektubun yazıldığı ayın 5'inde (korktukları gibi) Bâb-ı Âlî'den, Mehmet Ali'nin yeniden valilik görevine getirildiğini bildiren bir mektubun Mısır'a ulaştığını yazar. Missett'in aktardığına göre, aynı mektup, beylere de yukarı Mısır'da yerler tahsis etmekteydi (TNA, WO, 1/347, 7 Ekim 1806) Buna karşılık beyler, aşağı Mısır'da bir süredir işgal altında tuttıkları toprakları bırakarak, kendilerine

⁴²⁴ Bu durum, İngilizler'de de hayal kırıklığı yarattı ve Kaptan Paşa'nın Mehmet Ali karşısında hiçbir şey yapamayacağını düşündüler. Hatta Mısır'daki görevli, Mehmet Ali'nin, Kaptan Paşa kendisine Dîvân'ın kararlarını iletmesinden önce erken davranarak İstanbul'dan kendi lehinde bir karar çıkaracağını tahmin etmekteydi (TNA, FO, 78/50, 9 Ağustos 1806, s. 242) ve (TNA, FO, 78/50, 14 Temmuz 1806, s. 246).

önerilen bu arazilere çekilmek istemediler. Aynı nedenle daha sonra, Mehmet Ali Paşa'nın, Bâb-ı Âlî'ninkini de aşan toprak önerilerini dahi geri çevireceklerdi (TNA, WO, 1/347, 26 Ekim 1806)

Fakat 1806 yılı biterken beyler mevzi kazanabilmiş durumda değildiler. 1806 yılında Elfi Bey'in rakibi Osman Bey El Bardisî öldü. Bu gelişme, Elfi Bey'in memlûklerin lideri olma umudunu arttıracak (TNA, WO, 1/347, 27 Aralık 1806), ancak kendisi de 1807 yılının Ocak ayında (Annesley, 1994, 32) yaşamını yitirecekti. Bu iki güçlü beyin ölümü, Mehmet Ali Paşa açısından bakıldığında olumlu gelişmelerdi. Ancak paşanın karşısına bu kez de İngilizlerin kıyı kentlerini işgali çıkacaktı.

İngiltere açısından Mısır'ın kendi orduları vasıtası ile işgali, yukarıda da bahsedildiği üzere, Fransız ordusunun Mısır'ı terk etmesinden sonra hep bir olasılık olarak durmaktaydı. 1807 öncesinden başlayarak, Mısır'da bulunan konsolos Missett, bu tür bir girişimin olanaklı ve mantıklı olduğunu Londra'ya sıklıkla ifade etmeye başlamıştı. Yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, İngiltere hariciyesi de kendisine bu ihtimali göz önünde tutmasını salık vermiş olmalıdır. Örneğin Missett, Elfi Bey'in Mehmet Ali Paşa ile anlaşmaya varması ihtimaline karşı önlem alırken İstanbul'daki İngiltere elçisi Arbuthnot'a yazdığı bir mektupta, Mısır'ın İngiltere tarafından olası bir işgali durumunda Elfi'nin ordusuna da ihtiyaç duyabileceklerinden, bu gücü aşağı Mısır'da tutmak için çabaladığını belirtmişti (TNA, WO, 1/347, 29 Eylül 1806). Benzer bir biçimde, başka bir yazışmada Mısır Eyaleti'nin işgale karşı ne kadar zayıf olduğunu yazdıktan sonra, buranın çok az sayıda askerle ele geçirilebileceğini ifade etmekteydi (TNA, FO, 24 /2, 15 Nisan 1806, 108). Ek olarak, Mısır'daki bu konsolosun Mısır'ın İngiltere tarafından işgaline dair hevesi de yazışmalarından okunabilmekteydi. Burada kendisini muhtemel bir sömürge idarecisi olarak görmek isteyip istemediğini bilmek, bugün elbette olanaklı değildir. Ancak Missett'in, Mısır halkının da İngiltere ordusunun Mısır'a gelmesini istediğine dair aktarımlarına⁴²⁵, hele ki aynı halkın Fransa işgaline tepkisi ve bunu bir aşağılama olarak görmüş olması düşünüldüğünde, şüphe ile yaklaşmak gerekir. Yine de, Missett'in haklı olduğu bir nokta, Mısır halkının olmasa da, İskenderiye kentinin ileri gelenlerinin, kentlerinin işgaline razı olmasıydı. Zira Missett işgalden önce bunların rızasını da almıştı (Reimer, 1994, 140).

İngiltere'nin 1807 yılındaki Mısır işgali, bu coğrafyanın bir sömürge olarak kontrol altına alınmasından ziyade, o dönem Fransa ile savaşa girmiş olan İngiltere'nin, Mısır'ın yeniden Fransa tarafından işgalinden duyduğu korkudan kaynaklanmaktaydı. Bu dönemde Devlet-i Aliyye, İngiltere ve Rusya'ya karşı savaşan Fransa'nın yanında yer almış, Rusya birliklerine karşı Tuna cephesini kurmuş, bunun üzerine İngiltere donanması Marmara Denizi'ne girerek başkenti tehdit etmişti. Sonuçsuz kalan bu tehdidin ardından İngilizler rotalarını güneye çevirdiler ve Fransa'nın ele geçirmesinden korktukları Mısır'a 5.000 askerle bir çıkarma yaptılar (Lutskiy, 2011, 51). Ancak kentte tahıl olmadığını gören işgal ordusu, Reşid'e ilerledi. Başta kent teslim olsa da, İngiliz ordusunun iklim koşullarından dolayı kötü durumda olduğunu gören Ali Bey, karşı bir saldırı düzenledi ve İngilizleri kentten çıkardı. Bunu Mehmet Ali ve onun safına geçen bazı memlûklerin kuzeye ilerleyişi izledi. 22

⁴²⁵ Örneğin: (TNA, WO, 1/347, 8 Eylül 1806)

Nisan 1807 günü iki ordu Reşid'de karşı karşıya geldi ve İngilizler yenilerek İskenderiye'ye çekildiler. Ardından yapılan antlaşma sonucunda Eylül ayında Mısır'ı terk ettiler (Annesley, 1994, 33 - 34). Bu zafer, Mehmet Ali'nin prestijini önemli ölçüde arttırmıştı. Ancak sonuçları bununla da sınırlı değildi. Paşa, önceki başlıklarda zikredildiği üzere, normalde Bâb-ı Âli tarafından doğrudan atanan İskenderiye beyini, daha sonra reformlar başlığında zikredilecek bir isim olan, kendi ekibinden Boghos Yusufyan ile doldurdu. Aslında 1807 sonrası dönem geneli itibariyle, paşanın Kavala'dan çağırdığı yakın çevresi ve akrabalarını eyalet idaresine yoğun olarak yerleştirmeye başladığı bir dönem olması anlamında da önemliydi (Fahmy, 1998, 146).

Bir bütün olarak bakıldığında, 1798 - 1807 dönemine kıyasla, 1807 - 1811 dönemi daha az çalkantılı bir dönemdi. Bu anlamda, siyasi gücü daha ileri düzeyde ele geçireceği bir sonraki aşama öncesinde bu yılların Mehmet Ali Paşa iktidarının mayalanma ve reformcu kadroları ağır bit tempoda da olsa oluşturma yılları olduğu söylenebilir. Mehmet Ali, bir yandan bunu yaparken, diğer yandan da Mısır'ın beylerin elinde kalmış olan tüm arazilerini birer birer ele geçirmiş ve bunları Kahire'de kendi kontrolü altında ikamet etmeye zorlamıştı. Ayrıca padişaha kendini güvenilir bir vali olarak kanıtlamak amacıyla da, uzun zamandır kendisinden istenen Arabistan seferini yapmayı kabul etmişti (Fahmy, 1998, 146). Henüz bu erken aşamada maliye alanında başlattığı iltizamı kaldırmak ve vakıf kaynaklarına el atmak gibi uygulamaları 1809'da ulemanın Ömer Mekrem adlı nakibü'l-eşraf önderliğinde isyanına yol açmış, ancak bu isyan bastırılmış ve Mekrem de Dimyat'a sürülmüştü (Fahmy, 1998, 148). Sonraki aşama, bu dönemin sonunda, 1811 yılında Mehmet Ali'nin eyaletin güç dengelerine dair en az 300 yıllık bir denklemi yeniden formüle etmesini sağlayacak bir katliamla açılacaktı.

3.1.2.1.4. Beylerin Katli ve Kesin İktidar

1 Mart 1811 günü, valinin oğlu Tosun Paşa'nın Vahhabilerle savaşmak üzere Devlet-i Aliyye tarafından görevlendirilmesini kutlamak üzere kalede yapılan şenliğe davet edilen 450 kadar bey, kalenin uygun bir bölümünde pusu kurmuş Arnavut askerler tarafından öldürüldü (Holt, 1966, 179). Beylere yönelik yok etme operasyonu, 1811 ve 1812'de sürdü. Kaledeki katliamın ardından Arnavut askerleri beylerin hânelerini yağmaladı ve sadece iki gün içinde binden fazla bey ve bunların askerleri öldürülmüş oldu. Bunu 1812'de İbrahim Paşa komutasındaki Arnavut birliklerinin Yukarı Mısır'a kaçan beylerin üzerine harekâtı ve bin kadar memlûkün daha öldürülmesi izledi (Fahmy, 1998, 146). Böylelikle, Mehmet Ali Paşa Osmanlı Devleti'nin Mısır eyaletinde siyasi iktidarı tek başına ve kesin olarak ele geçirdi (Annesley, 1994, 38). Bu, aynı zamanda mâlî kaynaklar üzerindeki son rakibinin de tasfiyesi anlamına gelecekti. Üstelik, paşanın mâlî alandaki iyileştirmeleri sayesinde 1805 - 1812 döneminde eyaletin gelirleri üç katına çıkmış ve ticaret de önemli bir ilerleme kaydetmişti (Fahmy, 1998, 149).

3.1.2.1.5. 1811-1818 Dönemi

Yukarıda zikredildiği üzere, paşa bu aşamada padişaha bağlılığını ve işe yarar bir unsur olduğunu kanıtlamak için Haremeyn kentlerine de sığırmış olan Vahhabî⁴²⁶ isyanına eyalet ordusu ve kaynaklarını kullanarak müdahale etmeyi kabul etmişti. Mezkur isyan, öncelikle Devlet-i Aliyye'nin İslam dünyasındaki prestiji açısından bir sorun teşkil etmekteydi (Akyıldız ve Kurşun, 2018, 7). Çünkü padişah, kutsal sayılan Mekke ve Medine kentlerinin korumasından ve hacın her yıl sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilmesinden sorumlu sayılırdı (Annesley, 1994, 39). Fakat daha da önemlisi, Vahhabîlerin devletin iktisadî ve malî çıkarlarına verdikleri zarar ve hac kabilelerine yönelik keyfi uygulamalarıydı⁴²⁷. Mısır'daki Fransız işgali, daha sonra Mısır'da yukarıda açıkladığımız karışık siyasi durum ve nihayetinde Rusya ile girilen savaştan dolayı Bâb-ı Alî, bu isyanla uzun süre gerektiği ölçüde ilgilenememişti⁴²⁸.

Az önce de ifade edilmiş olduğu gibi, Hicaz seferine Mehmet Ali Paşa'nın yollanması, padişah açısından her durumda olumlu sonuçlanacak bir girişimdi. Vahhabî güçlerinin⁴²⁹ yenilmesi halinde isyan bastırılmış ve Hicaz bölgesi memâlik-i mahrûsede kalmış olacaktı. Mehmet Ali Paşa'nın yenilmesi halinde ise, Mısır'a İstanbul'un istediği bir valinin atanması olanaklı olacaktı (İbrahim, 1998, 200). Buna karşılık, Mehmet Ali Paşa açısından da benzer bir mantık söz konusu idi. 1811 ve 1812'deki katliamların ardından siyasi iktidarının karşısındaki en büyük tehlike, aslında o aşamaya kadar kendisi ile beraber savaşmış bulunan Arnavut askerlerdi. Bunların disiplin altına alınması oldukça zordu. Mehmet Ali Paşa'nın, ilerleyen bölümlerde ele alacağımız askerî reformlarının ise bu tür bir silahlı adamlar topluluğu ile başarılmasının olanağı sıfıra yakındı. Sonuçta, Mehmet Ali Paşa Arnavut birliklerini Hicaz'a yolladı ve böylelikle kendisini kazançlı çıkarabilecek iki farklı sonuca odaklandı. İsyanın bastırılması, kendi prestijini ve Osmanlı gözündeki itibarını arttıracaktı. Arnavut birliklerinin uzun süre Mısır'dan uzak olması (hatta belki orada sayılarının azalması vs) ise, paşaya

⁴²⁶ Bu hareket, 18. yüzyılda Arap yarımadasında yaşamış Abdü'l-Vahhab adlı dînî önderin (Sander, 1989, 90) taraftarları tarafından geliştirildi. Hareketin ileri sürdüğü öğretinin Devlet-i Aliyye'nin uyguladığı Sünnî İslam yorumuna yönelik tehdidinin yanı sıra, Beni Suud (Suud aşireti / ailesi) ile ittifakı sonrasında elde ettiği askerî ve ideolojik başarılar, Arabistan Yarımadası tarihi açısından oldukça önemliydi (Hathaway, 2016, 231). Zira Vahhabî isyanına kadar olan dönemde Devlet-i Aliyye Hâşimî ailesinden gelen Mekke eminlerinin idaresi sayesinde bölgedeki Bedevî gruplarını rahatlıkla dizginlemiş, ancak sonrasında başarısız olmaya başlamıştı (Masters, 2017, 76).

⁴²⁷ Vahhabîler, 1807 yılında hac yolunu tamamen kesmiş (İbrahim, 1998, 199), 1808 yılındaysa hacıların Mekke ve Medine'yi ziyaretlerine izin vereceklerini açıklamalarına karşılık, hac kabilelerini yoldan geri döndürmüş ve hac kafilesi ile yollanan surreyi de ele geçirmişlerdi (BOA, HAT, 342 / 19564, 27 Safer 1223 / 19 Nisan 1808).

⁴²⁸ İngiliz arşivinden bir yazışma, Bâb-ı Âlî'nin bu sorunla ilgilenmesi için önce Bağdat Valisi'ni düşündüğünü, ancak mesafenin uzaklığı nedeniyle paşanın etkili bir askerî operasyon yapmasının zor olacağı anlaşıldığından Şam Valisi Abdullah Paşa'ya görev verildiğini, Mısır'daki Mehmet Ali Paşa'nın yerine göreve getirilmesi öngörülmüş bulunan Musa Paşa'nın da desteğe gitmesinin kararlaştırıldığını aktarır (TNA, FO, 78/50, 150).

⁴²⁹ O dönemki Vahabi gücü, İngilizlerin istihbaratına göre bir kısmı deve üzerinde savaşabilen 50.000 kadar askere erişen bir gücü (TNA, 78/50, 160).

askerî alanda tasarladığı nizam-ı cedid benzeri iyileştirmeleri eyalet düzeyinde yapması için fırsat verecekti (İbrahim, 1998, 200). Ayrıca, önceden de belirtildiği üzere, bu seferin paşanın II. Mahmud'un gözüne girme ve bunun karşılığında yerini sağlamlaştırma anlamında da bir fonksiyonu olabilirdi. Nitekim paşa, elde ettiği valiliğin devamı ile ilgili ilk başvurusunu da bu dönemde yaptı ve İstanbul'daki kapı kethüdası aracılığıyla padişah'tan Mısır Eyaleti'ni bir *eyalet-i mümtaze* haline getirmesini veya Sayda eyaletinin de kendisine tevcihini talep etti. Fakat padişah bu talebi geri çevirdi (Özkoç, 2015, 91).

Tosun komutasındaki birlikler başlarda bilmedikleri bir coğrafyada oldukça zorlandılar ve 1812'de Vahhabîler karşısında ağır bir yenilgi aldılar (Rogen, 2017, 84). Bunun üzerine 1813 yazında Mehmet Ali Paşa yanına oğlu İbrahim'i de alarak Hicaz'a hareket etti. 1814'te durum kendi komutasında kontrol altına alındı ve paşa, Mekke ve Medine kentlerinin anahtarlarını bir memlûkü vasıtasıyla padişaha yolladı. Ancak padişahın yanıtı, yolladığı memlûkü Mısır valisi yaparak Mehmet Ali'ye karşı isyan etmesi için Mısır'a yollamak oldu. Mehmet Ali'nin eyaletteki vekili Muhammed Lazoğlu, bu memlûkü tehlike büyümeden öldürmeyi başardı (Baron de Malortie, 1883, 31 - 32). Bu arada, aynı yıl yeniden başgösteren isyan 1815 yılında bir ölçüde bastırılmışsa (Annesley, 1994, 43) da, paşanın ve ardından Tosun'un Kahire'ye dönüşünün ardından Vahhabîler yeniden ayaklanmışlardı. 1816'da İbrahim eyalet ordusuyla bölgeye geldi ve 1818'de, altı aylık bir kuşatmanın ardından Vahhabîlerin merkezi konumundaki (memâlik-i mahrûse hudutları dışında yer alan) Dar'ıyye kentini ele geçirdi. Liderleri Abdullah bin Suud İstanbul'a yollandı ve burada idam edildi (Altundağ, 1945, 27). Devlet-i Aliyye'yi uzun yıllar uğraştıran (ve aslında sonraları uğraştırmaya devam edecek olan) bu meselenin halline binaen padişahın emri ile İstanbul'da üç gün süren kutlamalar yapıldı (TNA, FO, 78/90, 25 Kasım 1818, s. 271). Dar'ıyye'nin ele geçirilmesinin ardından 1819'da eyalet ordusu güneye yöneldi ve Vahhabîlerin Yemen imamından ele geçirdiği toprakları geri alarak imama verdi. Bunun karşılığında Mehmet Ali Paşa ile Yemen imamı arasında, paşanın etki alanını Kızıldeniz boyunca arttıran ve imamın kendisine her yıl belirli bir ödeme yapmasını içeren bir antlaşma yapıldı (İbrahim, 1998, 202). Bu antlaşmanın hükümleri, 1840'a kadar uygulanmayı sürdürmüştü (Holt, 1966, 180).

Vahhabî isyanı bastırıldıktan sonra, Sultan II. Mahmud, başarılarından dolayı valinin oğlu İbrahim'i üç tuğlu paşa ilan ederek⁴³⁰ Hicaz Eyaleti'ne vali olarak tayin etti (İbrahim, 1998, 202). Böylelikle, hem hac yolu hem de Kızıldeniz ticaretinin kontrolü büyük ölçüde Mehmet Ali Paşa'nın eline geçmiş oldu. Burada Cidde gümrüğü kuşkusuz önemli bir gelir kaynağıydı (Rogen, 2017, 86). Her ne kadar yürüttüğü uzun dönemli askerî harekâtın ciddi maliyetleri olsa da, nihayetinde elde ettiği sonuçların paşanın mâlî gücünü arttırdığına kuşku yoktur. Buna ek olarak, paşa Mısır içerisinde eyaletteki gelir

⁴³⁰ İbrahim Paşa'ya bu dönemde yollanan hükümlerde, kendisi için Mekke-i Mükerrreme Şeyhü'l-Haremi ve Cidde Sancağı Mutasarrıfı ünvanları kullanılmaktaydı. Örneğin: (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 12, Hüküm no: 465, Rabiü'l-Evvel ayının sonları, 1235 / Ocak 1820).

kaynaklarını iyileştirecek önemli hamlelere de yine bu dönemde girişmiş, sulama başta olmak üzere pek çok alanda önemli yatırımlar gerçekleştirmişti (Fahmy, 1998, 152).

3.1.2.1.6. Biladü's-Sûdan Seferi ve Yeni Ordunun Kurulması

Mehmet Ali Paşa'nın Hicaz'a düzenlediği askerî harekâtı, 1820 - 1822 yılları arasında Biladü's-Sudan'ın doğusuna düzenlediği yeni bir harekât izledi (Es-Seyyid Marsot, 2010, 56). Paşanın bu harekâtı düzenlemekteki amacı, ilerleyen başlıklarda ele alınacak olan sanayi girişimlerinde ve kuracağı yeni düzenli, nizâm-ı cedîd ordusu benzeri orduda kullanmak üzere siyah köleler elde etmek (Hill, 1959, 7) ve Sudan'da olduğu söylenen altın madenlerini ele geçirmektir (Rogan, 2017, 86). Bu amaçlar, devletin istekleri değil, Mehmet Ali'nin arayışlarını yansıtmaktaydı⁴³¹, zira eyalet ordusunun Sudan'a seferini, Hicaz seferinden farklı olarak padişah istememiş, doğrudan Mehmet Ali Paşa kendi planları doğrultusunda uygulamaya koymuştu (Holt, 1966, 180).

Bu dönemde, önceki başlıklarda bahsedilen Func Sultanlığı Mısır'ın güneyindeki etkisini yitirmiş ve Nil boyunca sıralanmış kabile krallıkları bölgede egemenlik kurmuşlardı (Holt, 1966, 180). Toplam 4.000 askerden oluşan Mısır ordusu güneye iki ayrı sefer düzenledi (Fahmy, 1998, 153). Bölgenin tamamı kolaylıkla ele geçirildi. Ancak, altın elde edilemediği gibi, bölgeden alınan esirlerin Mısır'a getirilmesi planı da tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. Sudan'dan ya kabilelerden "aynî" vergi olarak toplanarak ya da pagan kabilelere yapılan baskınlarda esir alınarak (Holt, 1966, 182) getirilen kölelerin askerliğe elverişli olmadıkları ortaya çıkmıştı (Hill, 1959, 7), çünkü Mısır'a götürülmeye çalışılan 20.000 köleden 17.000'i yolda veya eğitim kamplarında yaşamını yitirmişti⁴³² (Rogan, 2017, 87).

Sonuçta, Mehmet Ali Paşa amaçlarına ulaşamasa da harekâtının önemli bir çıktısı, Kızıldeniz ve Sudan ticaretini tamamen eline geçirmesi ve topraklarını neredeyse iki katına çıkarması oldu (Rogan, 2017, 87). Ancak seferin dolaylı da olsa en önemli sonucu, Mehmet Ali'nin düzenli ordunun oluşturulmasında farklı bir yola yönelmesiydi. Kendisini valilikten uzaklaştırmak için kuzeyden gelecek bir imparatorluk ordusuna karşı koyabilecek böyle bir ordu için paşa artık Sudanlı köleleri değil, Mısırlı çiftçileri askere almayı düşünmeye başlamış, Sudan seferi sonrasında Mısırlı köylülerden oluşan, subaylık kademelerinde kural olarak sadece Türkçe konuşanların görev alabildiği ilk düzenli birlikler oluşturulmaya başlanmıştı (Fahmy, 1998, 155).

⁴³¹ Mehmet Ali Paşa'dan önce de Biladü's-Sudan'a bilhassa köle elde etmeyi amaçlayan bir sefer yapılması fikri ortaya atılmıştı. Venedik konsülü ve tüccar Carlo Rozetti, 18. yüzyılın sonlarında Murad Bey'e bu fikri açmış, hatta bölgeye Dar Fur sultanının da ziyareti üzerine bir keşif heyeti de yollanmıştı. Ayrıca Napolyon da Dar Fur Sultanı'na bir mektup yazarak asker olarak yetiştirmek üzere olabildiğince acil bir şekilde 2.000 adet 16 yaşın üzerinde siyah köle talep etmiş, ancak bir karşılık alamayınca Kahire'deki köle pazarına başvurmuştu (Walz, 1978, 225 - 226).

⁴³² Öldürülen Sudanlılar bunlarla da sınırlı değildi. Örneğin, paşanın oğlu İsmail'in bir yerel idareci tarafından öldürülmesi üzerine, Mısırlı askerler misilleme olarak 30.000 sivil katledilmişti (Rogan, 2017, 86).

Paşanın ayrıntıları ilerleyen başlıklarda ele alınacak olan bu girişimi henüz en başından itibaren halkın bazı bölgelerde isyan etmesi ile sonuçlandı. 1823 yılında Minuffiye’de meydana gelen bu tür bir ayaklanmayı Paşa bizzat kaledeki (Arnavut) askerleri vasıtasıyla bastırmış, ancak 1824 yılında Yukarı Mısır’da başlayan çok daha büyük bir ayaklanmayı, tam da aynı bölgeden askere alınan fellahlardan oluşan yeni düzenli birlikler bastırmışlardı (Fahmy, 1998, 156). Bu birlikler ayrıca Sudan’da önceki ordunun yarım bıraktığı bir işi gerçekleştirerek, bölgeyi tam bir sömürge haline getireceklerdi (Fahmy, 1998, 156).

3.1.2.1.7. Yunan İsyanı ve 1824-1827 Mora Seferi

Az önce, Yunan halkının 1821 yılında Devlet-i Aliyye’ye karşı, tam bağımsızlığı hedefleyen bir isyan başlattığından bahsedilmişti. Bu isyanın, Mısır tarihinde de önemli bir yeri vardır. Zira orada da belirtildiği üzere, Devlet-i Aliyye, bölgede etkili bir güç olan Yanyalı Ali Paşa’nın tasfiyesince önü açılan bu isyanı bastırmak için, her ne kadar bu coğrafya normalde Mısır eyaleti valilerinin alanına girmese de (Holt, 1966, 183), başka bir a’yân olan Mehmet Ali Paşa’dan yardım isteyecek, padişah II. Mahmud, bu yardımı karşılığında Mehmet Ali’ye Girit ve Mora eyaletlerinin valiliklerini verme taahhüdünde bulunacaktı. Padişahın teklifini kabul eden Mısır valisi, oluşturmuş olduğu düzenli ordunun eğitim almış ilk altı alayından dördünü Mora’ya yolladı (Fahmy, 2010, 55). Aslında, Mehmet Ali açısından padişahın teklifi, bu iki eyaletin kendisine verilmesinden daha fazla bir anlam içermektedir. Paşa, yeni ve bu sefer daha zorlu olduğu sezilen bir askerî harekâta girişerek, düzenli birliklerini denemek (Fahmy, 2010, 73) ve belki de Bâb-ı Âli’ye de düzenli birliklerinin yeteneklerini göstermek istemektedir.

Toplam 16.000 asker ve beraberlerindeki 150 topu bölgeye taşıyan 54 savaş gemisi ve 400 nakliye gemisinden müteşekkil Mısır donanması, Mısır’dan önce Girit’e ulaştı. Burada bir yıl kaldıktan sonra da Mora’ya hareket etti. İbrahim Paşa’nın komuta ettiği bu ordu, yeniçeri güçlerinin isyanın ilk üç yılı boyunca girmeyi başaramadıkları Mora’ya hızla girerek isyana son vermeyi başardı (Akşin, 1988, 103). Ancak isyanın ikinci aşamasında, 1827 yılında Avrupalı devletlerin isyancılara destek olmaya başlamaları, Devlet-i Aliyye’nin ve paşanın tüm planlarının darbe alması anlamına geldi. Bu desteğin önemli bir sonucu, Mehmet Ali Paşa’nın aslında kötü ilişki kurmak istemediği Avrupalı güçler ile Bâb-ı Âli arasında sıkışıp kalması oldu (Fahmy, 2010, 58). Bu sıkışma durumu, askerî başarısızlıklarla daha da katlanılmaz bir hal aldı. Mehmet Ali Paşa’nın Bâb-ı Âli’yi önceden uyarmasına karşın, Avrupalıların tehditlerinin blöften ibaret olduğunu savunan sadr-ı âzamanın bu uyarıları dikkate almaması sonucunda Devlet-i Aliyye ve Mısır donanmalarının 1827’de Navarin limanında Avrupa donanmaları tarafından imha edilmesi, Mehmet Ali için bir kırılma noktası oldu. Zira Mısır donanmasının inşasında büyük çabalar sarf edilmiş ve sonucunda donanma imparatorluk ordusunun hatalarından dolayı batırılmıştı (Fahmy, 2010, 60). Dahası Devlet-i Aliyye kurmayları ısrarla harekâtın devamını savunmuş, bu arada Hristiyan köylerinin yakılması gibi amaçsız girişimlerde bulunulmuş ve

en önemlisi de, Mehmet Ali Paşa'nın savaş sırasında Bâb-ı Âli'den Mora eyaleti yerine istediği Suriye Eyaleti'nin kendisine vermesinin olanaksız olduğu ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine paşa, Avrupalılarla Devlet-i Aliyye'den ayrı durarak anlaşmanın ve bu savaştan çıkmanın yollarını aramaya başladı (Fahmy, 2010, 60). Sonunda, 1828 yılının Temmuzunda İskenderiye'de İngiltere ile devletin haberi olmaksızın bir antlaşma imzalayarak (Kutluoğlu, 2002, 63), II. Mahmud'a danışmaksızın ordusunu ve donanmasını Mora'dan çekti (Altundağ, 1945, 28). Paşanın bu hareketi, edindiği güce rağmen hutbelerde padişahın adını okutmak, padişah adına para bastırmak ve irsaliyyeyi tam olarak yollamayı sürdürmek ve hatta İskenderiye kentini Nil ile bağlayan devasa kanal projesine padişahın adını vermek suretiyle⁴³³ İstanbul nezdinde yürüttüğü uyumlu politikanın (Fahmy, 1998, 157) da sonu anlamına gelmekteydi.

3.1.2.1.8. 1827-1833 Dönemi: İstanbul'a İlerleyiş ve Kütahya Çözümü

İstanbul ile Kahire arasındaki gerilim, 1829'da padişahın Rusya ile Devlet-i Aliyye arasında patlak veren savaş için Mehmet Ali Paşa'ya asker yollaması yönünde vermiş olduğu emrin paşa tarafından bir takım bahaneler ileri sürülerek reddedilmesi ile (Özkoç, 2015, 94) yeni bir boyuta taşındı. Paşa asker yollamak yerine merkez maliyesine bir miktar para ödemeyi veya irsaliyyeye bir miktar zam yapmayı önermiş, bu öneri Bâb-ı Âli'de büyük öfkeyle karşılanmıştı. Sadr-ı âzam, paşanın ileri sürdüğü bahanelerin cevap bile verilmeyecek cinsten olduğunu ifade etmekteydi (BOA, HAT, 1070 / 43808, 29 Zilhicce 1244 / 2 Temmuz 1829). İstanbul ve Kahire arasındaki bu gerginlik bir süre olağan bir Bâb-ı Âli - a'yân mücadelesi biçiminde seyretti. Ancak, Yanyalı Ali Paşa ya da Bağdad valisi Davud Paşa'nın aksine, Mısır örneğinde harekete geçen taraf vali olacak, Mısır Eyaleti ordusu ve donanması Filistin'den başlayarak Kütahya'da sonlanan büyük bir sefere kalkışacaktı.

Mehmet Ali Paşa, başlarda ordusunu modernize edip, bir eyalet ordusu olmaktan çıkarırken her ne kadar kuzeyden gelecek bir imparatorluk ordusuna karşı konumunu korumayı düşünmüşse de, anlaşılan ordusunun Yunan isyanı sırasında düşman karşısındaki etki gücü (özellikle de aynı düşman karşısında Devlet-i Aliyye güçlerinin performansı ile kıyasladığında), paşayı daha çok inisiyatif alacağı bir politika izlemeye teşvik etmişti. Aslında, paşanın ilk hedefi, Fransa ile koordineli bir biçimde memâlik-i mahrûsenin kuzey Afrika bölgesini ele geçirmektir. Bunun için 1829 ve 1830 yıllarında Fransa ile pazarlıklara girişmiş, ancak askerî konularda anlaşamayınca bu plan rafa kaldırılmış, Mehmet Ali Paşa yönünü tamamen doğuya, Suriye'ye çevirirken, Fransa Cezayir'i tek başına işgale girişmişti (Lutskiy, 2011, 99).

Paşa'nın bir takım bahanelerle saldıracağı Suriye, bir süredir yenileştirme hamlelerinde kullanacağı zengin hammadde kaynaklarına ve ordu ve donanmasının iyileştirilmesinde kullanacağı, bilhassa kuzey Suriye'de bulunan ormanlardaki ağaçlardan elde edebileceği keresteye sahipti (Fahmy, 2010, 49). Ayrıca nüfusu iki milyona ulaşan ülke, aşağıda ele alınacak olan zorunlu askerlik uygulaması için

⁴³³ Kanal hakkında ayrıntılı bilgi, Mehmet Ali Paşa'nın gelir kaynaklarına müdahalelerinin anlatıldığı ilerleyen başlıklarda verilmektedir.

de önemli bir kaynak sağlayacaktı (Altundağ, 1945, 36). Dahası, aksi bir durumda, Bâb-ı Âli'nin bir saldırısı durumunda da bu bölge Mısır için bir kalkan görevi görebilirdi (Lutskiy, 2011, 98).

Paşa, bu bölgeyi Bâb-ı Âli'den istemiş, ancak her seferinde olumsuz yanıt almıştı. Bunun üzerine buraya yönelik planlar geliştirmeye koyulmuş ve Mısır ordusunun modernizasyonu bunu sağlayacak bir iktisadî ve mâlî yapının inşası yanında Suriye'nin yerel güçler dengesine müdahale etmeye de yönelmişti. Lübnan'ın idaresini elinde bulunduran emir Beşir Eş-Şihabî henüz 1807 gibi erken bir tarihte Mehmet Ali Paşa ile ittifak kurmuştu ve uzun zamandır onun desteğini almaktaydı. Mehmet Ali Paşa, Beşir'in rakiplerini saf dışı etmesinde yardımcı olmuş ve onu bölgede tek belirleyici güç haline getirmişti (Altundağ, 1945, 29 - 30 ve 34). Bu arada, nesnel koşullar da paşanın harekete geçmesi açısından müsaitti. Devlet-i Aliyye ordusunun vurucu gücü olan yeniçeri ocağı 1826'da kapatıldıktan sonra 1828'de Rusya ile Devlet-i Aliyye arasında bir savaş başlamış ve devletin yeni bir düzenli orduyu tam anlamıyla geliştirmesine olanak tanımamıştı. Ayrıca Avrupa güçleri de bu dönemde Fransa'da meydana gelen yeni devrimi büyük bir tedirginlikle izlemekte, buradan kaynaklanacak yeni gelişmelere odaklanmaktaydılar (Altundağ, 1945, 51 - 52).

Mehmet Ali Paşa'nın harekâtı başlatmak için bahaneleri, Akka valisinin Mısır eyaletinden askerlik yapmamak için firar eden fellahları iade etmemesi, Mehmet Ali Paşa'dan aldığı 11.000 kise borcu ödememesi ve Mısır'a iktisadî anlamda zarar vermeye yönelik teşebbüsleri (Mısır'a ipek böceği satışını yasaklaması ve Mısır limanlarına rakip olarak ticareti kendi bölgesine yönlendirmeye çalışması) oldu (Altundağ, 1945, 37). Nihayetinde, bir salgın nedeniyle meydana gelen bir yıllık gecikmenin ardından (Cameron, 1898, 151), 1831 yılının Kasım ayında 30.000 kişiden oluşan Mısır ordusu Sînâ'yı geçerek kuzeye ilerlemek üzere Mısır'an ayrıldı⁴³⁴ (Rogan, 2017, 92). Aynı zamanda Mısır donanması da ordu komutanlarını, bazı asker bölüklerini ve topları Biladü's-Şam'daki Yafa kentine taşıdı. Bu güçler, kuzeyde Hayfa kentinde yeniden bir araya geldiler (Altundağ, 1945, 53 - 54). İki kent de Mısır güçlerinin eline geçti. Bunu, altı aylık bir kuşatmanın ardından 1832 yılının Mayıs ayında Akka kentinin ele geçirilmesi (Zürcher, 1995, 60) izledi. Bu arada devlet de Mehmet Ali Paşa'nın tam olarak neyi amaçladığını anlamaya çalışmaktaydı. Bu doğrultuda hazırlanan bir mektup, Haremeyn muhasebecisi Mustafa Nazif Efendi tarafından Mehmet Ali'ye ulaştırılmış ardından da Takvim-i Vekâyi'de, paşanın bu mektuba yanıtında ileri sürdüğü taleplerinin yerine getirilemeyeceği kamuoyuna ilan edilmişti. Devlet, ayrıca yine bu metinde Mehmet Ali Paşa'yı haccın yapılmasını bu harekâtı ile engellemekle suçluyor ve İslamî bir görevi de engellediğini vurguluyordu (Takvim-i Vekâyi, Sayı 14, 16 Şubat 1832).

⁴³⁴ Harekâtın başlaması, Bâb-ı Âli'nin tepkisini çekmişti. O dönem devletin yayın organı konumundaki Takvim-i Vekâyi'nin 1831 yılının Kasım ayında yayınlanan 4. sayısında mesele Mehmet Ali Paşa ile Sayda valisi Abdullah Paşa arasındaki bir mesele olarak ele alınmakta ve Mehmet Ali Paşa'nın askerlerini Mısır'a geri çekmesinin gerekli olduğu, aksi halde kendisine şeriat-ı mutahhara ne gerektiriyorsa onun uygulanacağı vurgulanmaktaydı (Takvim-i Vekâyi, Sayı 4, 27 Kasım 1831). Gazetenin 5. sayısında ise, padişahın Mehmet Ali'ye ordusunu geri çekmesini, sayda Valisi Abdullah Paşa'ya ise Mısır'ın işlerine karışmamasını emreden fermanı yayınlanmıştı (Takvim-i Vekâyi, Sayı 5, 4 Aralık 1831)

Bonaparte'ın komutasındaki Fransa ordusunun ele geçiremediği Akka'nın alınması, her ne kadar Bonaparte'ın aksine bir donanmanın da kuşatmaya katılımı söz konusu olsa da, bir eyalet gücü için kuşkusuz büyük bir başarıydı. Üstelik, Akka kuşatması, muhtemelen bu seferin sonuna kadar karşılaşılabilecek en zorlu aşama olacaktı. Hem kuşatma sırasında hem de Mısır ordusunun Suriye'ye girişi sırasında paşanın müttefiki Lübnan emiri Beşir Eş-Şihabî'nin birliklerinin de Mehmet Ali safında savaşması (Akşin, 1988, 113), Şam ve Halep hariç tutulursa, tüm Suriye'nin aslında Mehmet Ali'nin safına geçmesi anlamına geldi (Altundağ, 1945, 55). Ancak bu iki kentin İstanbul'un tarafını tutması da çok bir işe yaramadı. Öyle ki, imparatorluğun askerî gücünün bir bölümünün Arnavutluk ve Bosna'daki meselelerle uğraşmakta olduğu (Annesley, 1994, 83) bu dönemde Bâb-ı Âli bu eyaletlerin valilerinden Mısır ordusunu durdurmasını istediğinde (Rogan, 2017, 93), Şam'da Mehmet Ali'nin ilerlemesine koşturarak bir ayaklanma meydana gelmiş, idarî binalar yakılmış, şehir karışıklık içinde kalmıştı (Altundağ, 1945, 55).

Mısır ordusu, Akka'dan bir ay sonra Şam kentini de ele geçirdi (Fahmy, 2010, 61) ve Humus istikametinde seferini sürdürdü (Altundağ, 1945, 61). Burada Mehmed Paşa komutasındaki Devlet-i Aliyye ordusuna üstün geldi. İbrahim Paşa'nın kendi ifadelerine göre 7.000 kişilik Devlet-i Aliyye ordusu 2.000 kayıp vermiş, buna karşın Mısır ordusunun kaybı sadece 102 idi (Cameron, 1898, 154). Mehmed Paşa'nın birliklerine yardıma gelmekte olan Hüseyin Paşa⁴³⁵ komutasındaki ikinci bir Devlet-i Aliyye ordusu ise, bunun üzerine Halep kentine çekilmek istediğinde, kentin idarecileri buna izin vermedi (Altundağ, 1945, 61) ve böylelikle Biladü's-Şam'ın tamamına yakını Mısır ordusu tarafından ele geçirilmiş oldu. Mısır ordusunun komutanı İbrahim Paşa, Suriye'yi elinde tutabilmek için masaya bunun daha fazlası ile oturması gerekeceğini anlamış veya bu şekilde düşünen babasından bu yönde emir almış olmalıydı ki, ilerleyişini sürdürdü. Mısır birlikleri, Hüseyin Paşa'nın komutasındaki orduyla İskenderun yakınlarında karşılaştı ve bu savaşı da kazanarak 31 Temmuz 1832'de Adana ve Tarsus'u ele geçirdi (Fahmy, 2010, 63). İki savaşta da Mısır birlikleri açık bir üstünlük göstermiş, hatta dağılan imparatorluk ordusunun geride bıraktığı veya İstanbul'un bölgedeki birlikleri için Adana ve İskenderun'a yolladığı çok sayıda mühimmatı da ele geçirmişti (Annesley, 1994, 87).

1832 Ağustosunda, Mehmet Ali Paşa diplomatik girişimlerde bulunmaya yöneldi. Ancak paşanın bu girişimini yanıtsız bırakan Bâb-ı Âli, 80.000 kişilik bir orduyu hazırlamaya koyuldu (Rogan, 2017, 95). Bir yandan da Mehmet Ali Paşa padişah tarafından azledildi ve hain ilan edildi (Zürcher, 1995, 60). Fakat Bâb-ı Âli, Suriye'de alınan iki yenilginin ardından, meselenin salt kendi askerî gücü ile çözülemeyeceğini de kavramış bulunmaktaydı. Böylelikle, önceleri sadece bir valinin sorun çıkarması olarak görülen sorunun, Âl-i Osman açısından bir varlık meselesi halini alması olanağına karşı Bâb-ı

⁴³⁵ Hüseyin Paşa'nın, Mehmet Ali'nin Akka seferi görüldükten sonra, daha önce Arabistan seferi için hazır edilmiş birliklerin başına Serdar-ı Ekrem (padişahın yokluğunda ordunun en üst komutanı) ünvanı ile getirildiği Takvim-i Vekayî'nin 18. sayısından anlaşılmaktadır (Takvim-i Vekayî, Sayı 18, 17 Mart 1832). Yine Takvim-i Vekayî'nin 25. sayısında, Hüseyin Paşa'ya Mısır, Sudan ve Girit eyaletlerinin tevcih edildiği görülür (Takvim-i Vekayî, Sayı 25, 5 Mayıs 1832).

Âli öncelikle 1832 sonbaharında İngiltere'den yardım istedi (Es-Seyyid Marsot, 2010, 63). Ancak her ne kadar dönemin dışişleri bakanı Lord Palmerstone, Mehmet Ali Paşa'ya karşı Devlet-i Aliyye'yi destekleme ihtiyacı duymuş olsa da, İngiltere kabinesi, Hollanda ile sıkıntı yaşadıkları bir dönemde donanmalarının bu kadar uzağa yollanmasına onay vermedi (Fahmy, 2010, 289). Üstelik, böyle bir yardımın diğer Avrupa devletlerini kuşkuya düşürmesi gibi bir riski de vardı (Annesley, 1994, 88). Tek başına Fransa'nın desteğini istemek ise, bu ülkenin Mehmet Ali Paşa ile kurduğu iyi ilişkileri bilen Bâb-ı Âli için uygun bir politika olarak görülüyordu. Durumun vehameti, Bâb-ı Âli'yi Rusya'dan yardım istemek zorunda bırakacak, Rusya da Devlet-i Aliyye'ye destek vermeyi kabul edecekti (Zürcher, 1995, 60).

Karşı taraftaysa, İbrahim Paşa bir yandan ele geçirdiği eyalet ve sancaklarda uygun bir idarî nizam oluşturmaya çabalarırken, diğer yandan da Devlet-i Aliyye ordusunun hareketlerini izlemeye koyulmuş (Fahmy, 2010, 65) ve kalabalık bir ordunun güneye doğru ilerlediğini haber alınca da Adana'dan ayrılarak 1832 yılının Ekim ayında Konya'ya ilerlemişti (Rogan, 2017, 95). Burada bir direnişle karşılaşmadan kenti ele geçirdi (Annesley, 1994, 89). 18 Aralık 1832'de Devlet-i Aliyye ordusunun öncü birlikleri de Konya'ya ulaştı ve iki güç arasında ilk çatışmalar başladı (Altundağ, 1945, 63). 21 Aralık günüye, iki ordu Konya yakınlarında karşılaştı ve Devlet-i Aliyye ordusu açık bir yenilgi alarak dağıldı. Sonuç gerçekten çarpıcıydı: Savaş sırasında 7.000 kadar başıbozuk ve Arnavut asker Mısır ordusu saflarına geçmişti (Cameron, 1898, 162). Ordunun başında bulunan sadr-ı âzam, Mısır kuvvetlerince esir alınmıştı (Rogan, 2017, 95). 53.000 kişilik Devlet-i Aliyye ordusu 92 top ve 3.000 asker yitirmiş, 10.000 askeri Mısır ordusuna esir düşmüştü. 15.000 kişilik Mısır Eyaleti ordusunun ise savaşta kaybettiği askerlerinin sayısı sadece 262 idi ve 530 kadar da yaralı vardı (Fahmy, 2010, 66 ve 156). Üstelik, Devlet-i Aliyye ordusunun sayıca üstünlüğünün yanı sıra, Mısır askerleri hiç alışık olmadıkları sert Anadolu kışında savaşmaktaydılar (Rogan, 2017, 95).

Burada önemli bir husus ise, İbrahim Paşa komutasındaki ordunun önce Suriye'de, ardından da Anadolu'da önemli bir destek bulmasıydı. II. Mahmud'un merkezîleşme politikalarından zarar gören a'yân ve kısmen bunlarca kışkırtılmış ve yapılan iyileştirmelerin dine karşı olduğu kanısındaki halk kesimleri, Mısır ordusunu desteklemekteydiler. Bu desteğin bir bölümü de elbette İbrahim Paşa'nın Anadolu'da yürüttüğü propaganda faaliyetinin bir sonucu idi. Bunun sonucunda Kayseri ve Konya arasındaki her türlü yerleşim birimi, Mısır ordusuna katılmış, Devlete sâdık kalmayı sürdüren güçler, Antep ve Maraş'ta tutunamayarak Malatya'ya çekilmişti. Kayseri'de ise, buradaki bir naibin aktarımına göre, halk silahlanmış ve idareyi ele alarak İbrahim Paşa'ya katıldıklarını deklare

etmişti⁴³⁶. Paşa bu sayede Anadolu'dan ordusuna yeni askerler toplamayı dahi başarmıştı (Altundağ, 1945, 66 - 68). Ayrıca Mısır ordusunun ele geçirdiği yerlerde İbrahim Paşa'nın görevlendirdiği mütesellimler idareyi ele almış durumdaydılar (Altundağ, 1945, 75).

Öte yandan Mısır birlikleri savaşın ardından İstanbul istikametindeki ilerleyişlerini sürdürdüler. Bu sırada ordu yeni birliklerin yollanması ile güçlenmiş ve 30.000 kişilik bir güce ulaşmıştı (Cameron, 1898, 163). Gruplar halinde ilerleyen ordu 1833'ün Şubat ayında Kütahya'ya vardığında Mehmet Ali Paşa tarafından İbrahim Paşa'ya durması emredildi, zira Rusya'nın desteği devreye girmiş ve bu ülkenin temsilcisi Muraviev, Mehmet Ali Paşa ile görüşmek üzere Mısır'a gitmişti (Altundağ, 1945, 77). Rusya temsilcisi bu görüşme sırasında Mehmet Ali Paşa'ya, bu meselede tarafsız kalmayacaklarını, padişahı koruyacaklarını aktardı ve birliklerini geri çekmesi çağrısında bulundu (Annesley, 1994, 91). Muraviev'i Bâb-ı Âli'nin temsilcisi Halil Paşa takip etti. Mısır'a sunduğu öneri, Mehmet Ali Paşa'ya Akka, Nablus, Kudüs ve Tripoli'nin verilmesiydi (Annesley, 1994, 93). Bâb-ı Âli temsilcisini çok iyi bir şekilde ağırlayan paşanın yanıtı ise, padişahın ileri sürdüğü şartlara uymasının olanaklı olmayacağı yönündeydi (Altundağ, 1945, 111).

Öte yandan, Mehmet Ali Paşa'nın Halil Paşa'yı çok dostane bir şekilde karşıladığı haberleri, İstanbul'da konunun padişahın istediği gibi çözüleceği beklentisini doğurmuş, Fransa ve İngiltere'nin de aksi yöndeki telkinleriyle Bâb-ı Âli, Rusya donanmasının gelişini iptal etmeye yönelmişti. Buna karşın Rusya donanması, Şubat sonunda İstanbul'a ulaştı (Baron de Malortie, 1883, 43) ve bu durum İngiltere ve Fransa'nın diplomatik çabalarında büyük bir hızlanmaya neden oldu. Önce Fransa devreye girerek, Mehmet Ali Paşa'ya Halil Paşa'nın ilettiği öneriyi kabul etmesini söyledi. Zira, Fransız bürokrasisi normalde Mehmet Ali Paşa'yı desteklemişse de, Rusya'nın müdahalesine kapı açan bu gelişme sonrasında oldukça tedirgin olmuştu (Ülman, 1985, 274). Paşa ise müttefiki olduğunu düşündüğü bir devletin, ordusu kalmamış rakibine karşı mücadele ederken bu kadar az bir kazanımla yetinmesi çağrısını yapmış olmasından alındığını belli edecekti (Altundağ, 1945, 123 ve 125). Ardından İngiltere donanması Nisan 1833'te Mısır açıklarında belirdi (Altundağ, 1945, 129).

Mehmet Ali Paşa, bu süreçte Suriye ve Adana'yı talep etmeyi sürdürüyor, aksi halde İbrahim Paşa'nın İstanbul'a ilerleyeceğini belirtiyordu. Fransa ve İngiltere, bir süre sonra askerî anlamda avantajlı

⁴³⁶ İbrahim Paşa yandaşlarının faaliyetleri bir yandan Devlet-i Aliyye'ye sâdık yerel idarecileri alarına geçirirken, belki de bazı durumlarda bunlar, istemedikleri gelişmeleri engellemek için karşılarındakilerin Mısır destekli olduğunu îma etme yoluna gidebilmekteydiler. Bu tür bir gelişmeye örnek olarak, İzmir muhassılı tarafından İstanbul'a yollanan bir âriza (hiyerarşik olarak astın üste yazdığı yazı) gösterilebilir. Bu belgede, İzmir'de önceden beri Fransızların çıkardıkları bir gazetenin yanı sıra ikinci bir Fransızca gazetenin çıkarılacağı haberi verilmekte, bu ikinci gazete için girişimde bulunan üç müste'min tüccarın "*bazı havadisat-ı eracifeyi* [uydurma olayları] *neşr ve ilan ve diğer gazeteyi tekzip ve tariz* [taş atma] *edecekleri*"nden dem vurularak, "*Mısır tarafından bazı vasıta ile akçe itasıyla diledikleri havadis ve eracifi tab ve neşr ettirilmesi*"nin de uzak bir ihtimal olmadığına vurgu yapılmaktaydı (BOA, HAT 349 /19788, 29 Zilhicce 1247 / 30 Mayıs 1832). Fakat, diğer pek çok Anadolu kenti gibi İzmir'de de Mehmet Ali Paşa'nın etkisinin olduğu bir gerçektir. Bunu, 1833 yılının bahar aylarında İzmir valisi Tahir Bey'in yerini Mehmet Ali Paşa taraftarı, a'yından Emin Efendi'ye bırakarak çekilmesi ve ancak kentteki konsolosların girişimleri sonucunda Tahir Bey'in görevine dönmesinden (Altundağ, 1945, 126) anlamak olanaklıdır.

konumdaki paşayı bırakıp, Bâb-ı Âli'yi sıkıştırmaya başladılar (Annesley, 1994, 93). Mesele bir süre sonra Adana'nın İbrahim Paşa'ya verilip verilmeyeceği konusuna düğümlendi. Ancak nihayetinde, bir ara yol bulunarak, Adana'nın idaresinin değil, ancak sadece vergi tahsili işinin, yani muhassıllığının İbrahim Paşa'ya verilmesi kararlaştırıldı. Böylelikle, Mısır meselesinin ilk etabı çözülmüş oluyordu. Adana ile ilgili olan dışındaki konulara bakıldığında, öncelikle Mehmet Ali yeniden Mısır valisi olarak atandı (Rogan, 2017, 96). Ardından Hicaz ve Girit eyaletleri kendisine, Akkâ, Şam, Trablusşam ve Halep eyaletleri de oğlu İbrahim Paşa'ya verildi (Fahmy, 2010,67). Bu sürede Anadolu'da İbrahim Paşa'ya destek olmuş olanlar için genel af ilan edildi (Akşin, 1988, 114).

Ancak ortada (devletler arası ilişkiler alanına ait bir kavram olarak) bir *antlaşmadan* ziyade, padişahın, Mehmet Ali Paşa'nın isteklerini yerine getirdiği bir dizi ferman ve bunların toplu hale getirildiği 6 Mayıs tarihli bir başka ferman (Altundağ, 1945, 132 - 133), dolayısıyla olsa olsa bir *anlaşma* vardı. Üstelik, Mehmet Ali ve İbrahim paşaların elde ettikleri topraklardaki hakları, padişahın her yıl vereceği onaya bağlıydı (Fahmy, 1998, 168). Buna karşın, Mehmet Ali Paşa'nın, tüm askerî başarılarından sonra umduğu, böyle bir belirsizlik değil, Mısır'daki valilik görevini babadan oğula geçen bir veraset sistemi şeklinde kabul ettirebilmektir. Dahası, bu çözüm, valinin Devlet-i Aliyye maliyesine her yıl belirli miktarda vergiyi ödemesi şartını getirmekteydi (Fahmy, 2010, 280). Mezkur vergi, 1833 -1839 döneminde Mehmet Ali Paşa ile Bâb-ı Âli arasındaki önemli bir anlaşmazlık konusu halini alacak, Mehmet Ali bu vergiyi ödemekten imtina edecekti (Fahmy, 2010, 280).

3.1.2.1.9. Kütahya Çözümü Sonrasında Durum

Mısır idarecileri kadar Bâb-ı Âli de bu anlaşmadan memnun değildi ve uzun soluklu olmayacağını da farkındaydı. Bu yüzden Rusya ile bir antlaşma yaparak devleti Mısır Eyaleti'nden gelebilecek yeni tehditlere karşı bir süreliğine korumaya yöneldi. 1833 yılının Temmuz ayında imzalanan bu antlaşma, sekiz yıl süreliydi ve olası bir savaş durumunda iki ülkenin birbirine yardım etmesini içermekteydi (Ülman, 1985, 275). Ayrıca bu antlaşmayla Rusya donanması, normalde yabancı ülkelerin donanmalarına kapalı bulunan Marmara'ya girme hakkı da elde etti (Fahmy, 2010, 289). Antlaşmanın imzalanmasını müteakip, İbrahim Paşa'nın çekildiği haberini de alan Rus donanması İstanbul'u terk etti ve Avrupalı güçlere, iki devlet arasında bir antlaşma yapıldığı da ilk kez bu aşamada ilan olundu (Altundağ, 1945, 153 - 154).

Antlaşma, bir yönüyle de İngiltere ve Fransa'nın Mehmet Ali Paşa karşısında daha fazla destek vermesi yönünde Bâb-ı Âli'nin izlediği taktiğin de parçasıydı. Özellikle, içeriğini bilemedikleri gizli bir maddeyi⁴³⁷ içermesi, sömürgelerine giden hattın riske girdiğini düşünen İngiltere ve Akdeniz'deki çıkarlarının zedelendiğini düşünen Fransa'nın (Ülman, 1985, 275) hızla meseleye yeniden müdahil

⁴³⁷ Bu maddeye göre Devlet-i Aliyye Rusya'nın bir tehlike ile karşılaşması durumunda Çanakkale Boğazı'nı tüm devletlerin gemilerine kapatacağı (Akşin, 1988, 114). Bu maddenin içeriğini öğrenemeyen İngiltere ve Fransa dışişleri, mezkur maddenin boğazları tamamen Rusya'ya açtığını tahmin etmekteydiler (Ülman, 1985, 275).

olması sonucunu doğurdu⁴³⁸. Önce iki devlet de Bâb-ı Âlî'ye birer protesto notası verdiler (Altundağ, 1945, 155). Ancak sonraları iki devlet de memâlik-i mahrûsede Rusya'ya inisiyatif tanıyacak yeni bir karışıklığın meydana gelmemesi için Devlet-i Aliyye'yi kollayan ve daha dengeli bir politikaya yöneldiler.

Fransa, aslında bir yandan Rusya'nın güneye inmesi sonucunu doğuracak yeni gelişmeler karşısında tetikte bekleyen bir politika izlerken, diğer yandan da Mehmet Ali Paşa ile İngiltere'ye kıyasla daha ılımlı bir ilişki de geliştirmektedir. Bu sayede Mısır'da kendisine yakın bir idarenin olmasını da amaçlamaktaydı (Cameron, 1898, 181). Ancak İngiltere açısından mesele, sömürgelerine giden yolun güvenliğiydi ve daha önce de ifade edildiği gibi bu ülke, gelişen sanayisine yeni pazarlar ve hammadde kaynakları bulmak için saldırgan bir dış politika izlemekteydi. 1839'da Çin'e saldırmış, üç yıl içerisinde ülkeyi kendi malları için açık bir pazara çevirmişti. Benzer şekilde Afganistan'a saldırarak, buradan İran'ı işgal edip Rusya'yı Hazar Denizi'nin güneyinden uzaklaştırmak istemiş, ancak başarısız olmuştu. Mehmet Ali Paşa'nın isyan ettiği sırada bu ülkenin memâlik-i mahrûseye dair politikası, sömürgelerine giden yolda bulunan Devlet-i Aliyye'yi destekleyerek tarafsız kılmak olarak özetlenebilir (Yelisseyeva, 2010, 107). Bu politikaya koşut olarak, verdiği notanın ardından Devlet-i Aliyye'ye Mehmet Ali Paşa'nın yeniden egemenliğini tehdit etmesi durumunda müdahale etme sözü vermişti (Es-Seyyid Marsot, 2010, 64). 1839'a kadar da, Mehmet Ali Paşa idaresindeki Mısır'ın padişah II. Mahmud'a itaat ve bağlılık içinde kalmasını amaçlayı sürdürdü (Baron de Malorite, 1883, 45). Aslında İngiltere'nin Mehmet Ali Paşa'ya yönelik tedirgin ve tetikte dış politikasının bunun kadar belirleyici olmamakla birlikte tamamen yok sayılmaması da gereken ikinci bir nedeni de elinde tuttuğu topraklarda izlediği politikaları. Mehmet Ali Paşa'nın aşağıda ele alınacak olan devlet tekellerinin ve askerî ihtiyaçlarla sınırlı da olsa sanayi girişimlerinin, İngiltere burjuvazisinin çıkarları ile örtüşen faaliyetler olmadığı açıktı. Bu anlamda, Mısır büyüklüğünde ve zenginliğinde bir coğrafyanın, dünyanın başka bir yerinde olması durumunda İngiltere tarafından bir serbest ticaret antlaşması için kapısının çalınacağı, red yanıtı alması durumundaysa sonunun Çin ya da Hindistan gibi olacağını düşünmek de olanaklıdır. Nitekim, 1840 - 1850 arasında memâlik-i mahrûseye (aşağıda açıklanacak olan Baltalimanı Antlaşması'nın bir sonucu olarak) giren İngiltere menşe'li malların miktarının 1.440.000 pounddan 3.762.000 pounda yükselmesi (Lutskiy, 2011, 114) de bu durumun dolaylı bir kanıtı durumundadır.

Sonuç olarak, İngiltere hâriciyesi Mehmet Ali Paşa yönetimindeki Mısır'ın tüm hareketlerini dikkatle takip etmeye ve en ufak bir kuşku duyduğu anlarda Mısır'daki konsolosu aracılığı ile müdahale etmeye başlamıştı. İngiltere ulusal arşivinde bu döneme ait mevcut bulunan yazışmalar, bilhassa

⁴³⁸ Üstelik, Çarlık Rusya bu antlaşmayı aynı yılın Eylül ayında Avusturya ve Prusya ile yaptığı Münchengrätz Antlaşması ile de taçlandırmıştı. Bu antlaşmaya imza koyan üç ülke, Devlet-i Aliyye'de bir hanedan değişikliğine izin vermemeyi taahhüt etmekteydi (Lutskiy, 2011, 103).

Palmerstone'un bu tür uyarıları ile doludur. Ancak bunun, en azından başlarda savaş durumunu andıran bir husumet gibi düşünülmemesi gerekir. Mehmet Ali'nin İngiltere'ye gemileri için Yemen'in Kamaran adasında bir kömür deposu inşa etmelerine yardımcı olması ve Palmerstone'un buna karşılık Mehmet Ali'ye teşekkürü (TNA, FO, 141/3, 3 Nisan 1837 tarihli yazışma) veya İngiliz Kraliçesi'nin, Mehmet Ali'nin 1834 yılında Yafa'da İbrahim Paşa'ya karşı yapılan ayaklanmanın bastırılması sırasında bölgedeki Yahudilerin uğradığı zararları tazmin etmeye yönelmesini desteklemesi (TNA, FO, 141/3, 15 Kasım 1837 tarihli yazışma) gibi örnekler, İngiltere ve Mısır arasındaki diplomatik trafiğin çok boyutluluğu hakkında fikir verebilir. Başka bir örnekte, Mısır'daki İngilizleri Malta'ya götürecek buharlı geminin Hindistan'dan gelişinin gecikmesi üzerine Mehmet Ali Paşa bunlara kendi buharlı gemisini vermiş ve İngiltere hükümeti de kendisine teşekkür etmişti (TNA, FO, 141/4, 5 Mayıs 1838 tarihli yazışma). Üstelik, Palmerstone her ne kadar Mehmet Ali Paşa'ya yönelik üslubunu zaman zaman çok sertleştirmiş ve tehdit yoluna dahi başvurmuşsa da, bazı durumlarda Paşa'nın Avrupa hükümetleri nezdindeki prestij ve destek arayışını kullanmayı da tercih edebilmekteydi. Örneğin 1838 yılının Mart ayında Mısır'daki konsül Campbell'a⁴³⁹ yolladığı bir mektupta, paşanın tüm dünyanın farkında olduğu yeteneklerini ve enerjisini, egemenliği altındaki topraklarda daha iyi bir idare kurmada harcamasını salık vermekte, ayrıca paşanın Suriye'de zorla askere alma uygulamasında kullandığı yöntemlerin Avrupa'da kötü bir izlenim bıraktığını aktarmaktaydı (TNA, FO, 141/4, 29 Mart 1838 tarihli yazışma). Benzer bir örnek olarak, 1838 yılının Nisan ayında yine Campbell'a yolladığı bir başka mektupta Mehmet Ali'ye Bâb-ı Âlî'nin Samos Adası'ndaki sivil ve siyasi düzenlemelerini örnek göstermesi, kendisinin de Kandiye'de (Girit) benzer girişimlerde bulunmasının Avrupa'daki kredisini arttıracaklarını vurgulaması (TNA, FO, 141/4, 14 Nisan 1838 tarihli yazışma) gösterilebilir.

3.1.2.1.10. Biladu's-Şam'da Mehmet Ali Paşa Egemenliği

Öte yandan, 1833 sonrasında memâlik-i mahrûsenin çok önemli bir bölümü fiilen Bâb-ı Âlî'nin idaresinden çıkmış durumdaydı. Cezayir'in de Fransa tarafından işgal edildiği düşünüldüğünde, imparatorluğun Arapça konuşulan toprakları, Irak, Trablus-ı Garb ve Tunus haricinde tamamıyla İstanbul'un kontrolünden çıkmış durumdaydı. Mısır Eyaleti idarecileri ellerinde tuttıkları topraklarda aşağıda ayrıntılı olarak paylaşılacak olan iktisadî ve mâlî programı uygulamaya koyuldular. Başlarda bu program, Bâb-ı Âlî'nin koyduğu bazı vergilerin kaldırılması gibi çekici unsurları içermekte olduğundan halkın teveccühünü kazanmıştı. Ancak bir süre sonra İbrahim Paşa'nın Devlet-i

⁴³⁹ Albay Campbell, Palmerstone'un Mısır'a görevlendirdiği konsolostu ve 1833 - 1839 yılları arasında görev yapmıştı (Cameron, 1898, 176). Bu arada, Mısır'da görev yapan diğer ülke konsüllerinin aksine İngiltere konsülleri Mısır'da ticaret yapan tüccarlar değil, devletçe atanan görevlilerdi (Bowring, 1840, 309).

Aliyye'nin muhtemel bir saldırısına karşı ordusunu güçlendirmek amacıyla toplumsal artığa giderek daha fazla başvurusu, bunu tersine çevirdi (Lutskiy, 2011, 106). Mısırlı idarecilerin Suriye halkını zorunlu askerlik uygulaması kapsamında askere almaya başlaması da büyük bir tepki doğurdu. Ayrıca ordunun ihtiyaçları için binek hayvanları halkın elinden zaman zaman zorla alınmaya başlanmıştı. 1834'te patlak veren isyan, ancak Mehmet Ali Paşa'nın bölgeye gelmesi sonucunda bastırılabilirdi (Cameron, 1898, 170 - 171). İkinci bir isyan 1837'de bu kez Lübnan'da başladı. Nedeni, Mısırlıların burada mukim bulunan ve bir süre askere alınmaya direnen Dürzî halkını zorunlu askerlik kapsamına almaya girişmeleri idi. Mısırlılar İngiltere'nin desteklediği Dürzîlerin isyanıyla başa çıkamaması da, o dönemde Fransa tarafından desteklenmekte olan Marûnîleri silahlandırıp iki grup arasındaki gerilimi yükseltme (Gümüşsoy, 2008, 68) yoluna gittiler. Genel olarak bakıldığında Biladü's-Şam'daki Mısır egemenliği ciddi sorunlar yaşamıştı ve isyanlar kontrol altına alındıktan ve devlet tekelleri uygulamaya konulduktan sonra bile Mısır maliyesi, Suriye'deki işgalin maliyetini çıkarmaktan çok uzaktı (Fahmy, 1998, 168).

İstanbul'un bu dönemde Mehmet Ali'nin silah zoruyla imparatorluğun önemli bir parçasını fiilen elinde tutması karşısında kayıtsız kalmış olmasını beklemek yanlış olur. Avrupa devletlerinin baskıları neticesinde durumu eski haline sokmak üzere açıktan girişimlerde bulunamasa da, bir yandan ilerleyen başlıklarda ele alınacağı üzere ordusunu güçlendirmeye, diğer yandan da Mehmet Ali Paşa karşısında bir psikolojik harp yürütmeye soyunmuştu. Bunu, özellikle Biladü's-Şam'daki ajanları vasıtasıyla yapmaktaydı. Yine de Bâb-ı Âli'nin zaman zaman sınırları zorladığı da görülür. Zira Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu'daki işlerini yürüten sarrafı bu dönemde tutuklanmış, hatta, 1836 yılında paşaya bir suikast tertibi dahi⁴⁴⁰ planlanmıştı (Çelik, 2009, 92 - 93). Mehmet Ali Paşa da bu dönemde Avrupa'da yayınlanan büyük gazetelerde para mukabilince kendi reklamını yaptırmaya girişmiş, ayrıca o da kendi ajanları vasıtasıyla bilhassa Anadolu'da padişahın ülkeyi Rusya boyunduruğuna soktuğu propagandasını yapmaya başlamıştı (Çelik, 2009, 90).

3.1.2.1.11. Mehmet Ali Paşa'nın Balkanlar ve Güneybatı Asya'da İngiltere ile Çıkar Çatışmaları

Paşa başta olmak üzere tüm Mısır idarecileri Devlet-i Aliyye ordusu ve donanmasına karşı ellerindeki gücün tekrar üstün geleceğinden emindiler. Ancak konumlarını ve buna bağlı olarak da toplumsal artıktan elde ettikleri zenginliği kalıcı kılacak ilave güvenceler için yeni bir hamle yapmalarının önündeki en büyük engel, buraya kadar zikredildiği üzere, Avrupa devletlerinin 1815 sonrasında benimsedikleri denge politikasıydı. Fransa bir yana, diğer Avrupa ülkelerini, Âl-i Osman'dan ayrı bir

⁴⁴⁰ 1832'de eğitim için Fransa'ya yollanmış olan, Mehmet Ali Paşa'nın yüzyılın başında Mısır'dan kovduğu Devlet-i Aliyye veziri Hüsrev Paşa'nın kölesi, Asâkir-i Mansure kaymakamı Reşid Mehmed Bey, bu girişimi hem kendisi önermiş hem de ifası için gönüllü olmuştu. Devlet erkânı da başarılı olması durumunda kendisine Halep veya Şam gibi bir eyaletin valiliğinin verilmesini uygun görmüştü. Ancak bilinmeyen nedenlerle bu girişim bir aşamada akamete uğradı (Çelik, 2009, 92, 96 ve 99).

hanedanının memâlik-i mahrûsenin bir bölümünde egemen olması fikrine ikna edemedikleri gibi, bu yöndeki girişimleri özellikle İngiltere ile önemli sürtüşmeler yaşamalarına neden olmaktaydı.

Bunlardan belki de en önemsizi, Mehmet Ali Paşa'nın Balkanlar'da da kendi etki alanını oluşturma girişimlerine İngiltere'nin verdiği tepkiydi. Mehmet Ali Paşa, aşağıda görüleceği üzere eyalet idaresinde görev vermek üzere Arnavutluk'tan çok sayıda ismi Mısır'a davet etmişti. Fakat bölge ile münasebeti sadece bununla sınırlı kalmamış, Tırhala ve Arnavutluk civarındaki isyancı grupları finanse etmeye koyulmuştu (Çelik, 2009, 90 - 91). Palmerstone'un 1 Haziran 1835'te Mısır'daki konsül Partick Campbell'a yazdığı mektuba bakılırsa, İngilizler Viyana'daki İngiltere maslahatgüzârlarından aldıkları bilgilere dayanarak, Arnavutluk'ta ve Adriyatik kıyılarında, özellikle İşkodra, Tepedelen ve Berat kentlerinde o dönemde süregiden huzursuzluğun nedeni olarak Mehmet Ali Paşa'nın buradaki girişimlerini görmekteydiler. Mezkur mektuba göre, bölgedeki İngiltere ajanları 1832'den itibaren Mehmet Ali'nin bölgedeki girişimlerini not etmekteydi ve Palmertone, Campbell'ın Mehmet Ali'yi haber kaynağını vermeden bu konuda üstü kapalı olarak uyarmasını istemekteydi (TNA, FO 141/2, 1 Haziran 1835 tarihli yazışma, s. 109-110). Yine başka bir yazışmada da dönemin İngiliz elçisi, Palmerstone'a yazdığı mektubunda Mehmet Ali Paşa'nın Arnavutların 1833 - 1840 dönemindeki ayaklanmasının önderi Tafil Buzi'ye yardım ettiğinden emin olduklarını ifade etmekteydi (TNA, FO, 141/3, 1 Aralık 1835 tarihli yazışma). Mehmet Ali'nin bölgedeki faaliyetleri muhtemelen gerçektir ve Devlet-i Aliyye ordusunun dikkatini bir süreliğine de olsa buraya yoğunlaştırmasını gerektirmiş ve Mehmet Ali ile padişahın yeni bir savaş için karşı karşıya gelmesini bir miktar geciktirmişti (Annesley, 1994, 100).

Çok daha önemli bir gerilim kaynağı ise, İngiltere'nin 1830'ların ortalarında Fırat Nehri üzerinde bir ulaşım hamlesi başlatma girişimiydi. Devlet-i Aliyye'nin İngiltere'nin başvurusu üzerine iki geminin nehir üzerinde kullanımı için ruhsat verdiği (BOA, HAT, 1181, 46648, 30 Muharrem 1251 / 28 Mayıs 1835) ve Palmerstone idaresindeki İngiltere hâriciyesinin Devlet-i Aliyye ile bir kat daha ayrı ve özel bir yakınlık kurmasına (Ünal, 1976, 1370) neden olan bu girişim, İbrahim Paşa'nın zaman zaman İngiliz görevlileri engellemeye varan uygulamaları ile karşılanmıştı (Fahmy, 1998, 174). Örneğin, paşanın İngiltere'den bu nehirde işletilecek gemiler için yollanan halat vb malzemenin nakline engel olması üzerine, İngiltere elçisi Bâb-ı Âli'ye şikayette bulunmuştu. Mesele, Şam'daki paşanın (muhtemelen İbrahim Paşa) İskenderiye'ye deniz yoluyla gelen malzemelerin Urfa-Birecik'teki Fırat nehri iskelesine karadan nakline engel olması, bu işte kullanılmak üzere İngilizlerin Halep'ten kiraladıkları araba, katır ve develer İskenderiye'ye doğru yola çıkmışken, Halep'teki Mısırlı

görevlilerin bunları kente geri dönmeye zorlamalarıydı⁴⁴¹ (BOA, HAT, 1181, 46648, 30 Muharrem 1251 / 28 mayıs 1835).

Londra'dan Mısır'daki İngiltere konsülüne yazılan 1 Temmuz 1835 tarihli bir mektuptan anlaşıldığı kadarıyla, İngiltere'nin Suriye bölgesindeki bu girişimi ile ilgilenen konsülü Farren, benzer türde meydana gelen engellemeleri Londra'ya bildirmişti. Palmerstone da, Mısır'daki konsülün paşayı uyarmasını ve İngiltere'nin bu tür bir harekete izin vermeyeceğini söylemesini istemişti⁴⁴². İngiltere dışişleri bakanı, Mehmet Ali Paşa'nın İngilizlerin Fırat üzerindeki operasyonlarını engelleyerek Devlet-i Aliyye'den Suriye valiliğini kalıcı olarak elde etmek için bir tür pazarlık yürüttüğü kanısındaydı (TNA, FO, 141/2, 1 Temmuz 1835 tarihli yazışma, s. 113-116). Bunun Mehmet Ali açısından ne kadar geçerli bir saik olduğu tartışmalıdır. Fakat, Palmerstone'un aynı mektubunda ileri sürdüğü başka bir saik, daha akla yatkın görünür. Buna göre, Mehmet Ali Paşa İngilizlerin Fırat üzerindeki operasyonunu istememekteydi, çünkü Birleşik Krallık'ın Hindistan ile olan iletişimini eskiden olduğu gibi tamamıyla Mısır üzerinden yapmasına taraftardı (TNA, FO, 141/2, 1 Temmuz 1835 tarihli yazışma, s. 115-116). Dahası, muhtemelen Suriye'deki egemenliğinin Mısır'a kıyasla daha geçici olabileceğini düşündüğünden, bir aşamada elinden çıkması daha olası olan Biladü's-Şam'ın transit ticarete böyle yeni bir rol üstlenmesini çok istememekteydi.

Mehmet Ali Paşa'nın, İngiltere'nin tehditlerine karşın bu konuda hemen bir geri adım atmadığı anlaşılmaktadır. Suriye'deki birliklerin başında bulunan oğlu İbrahim Paşa'nın sayısı 1200-1500 arasında olduğu tahmin edilen bir güçle (TNA, FO, 141/ 3, 30 Ocak 1836 tarihli yazışma) Fırat Nehri üzerinde bulunan Deir Ez-Zor'a ilerlemesi⁴⁴³ (TNA, FO, 141/3, 2 Mart 1836 tarihli yazışma) bunun bir kanıtı olarak gösterilebilir. Keza İngilizler bu konuya tepkilerini ifade eden yazışmalarında buranın Suriye'ye dahil olup olmadığının kuşkulu olduğuna dikkat çekmekteydiler (TNA, FO, 141/3, 2 Mart 1836 tarihli yazışma) ve İbrahim'in Mehadin ve Ashara adlı yerleşimlerdeki kale ve limanları onararak Fırat üzerinde kendileri hilafında bir kontrol tesis edeceğini düşünmekteydiler (TNA, FO, 141/3, 30 Ocak 1836 tarihli yazışma). Ancak nihayetinde kazanan taraf İngiltere oldu. Devlet-i Aliyye'nin Fırat Nehri üzerinde vapur işletmek üzere verdiği izin, Bağdat ve Basra'ya yerleşen Lynch Kardeşler adlı şirket tarafından 20. yüzyılın başlarına değin kullanıldı. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu şirketin

⁴⁴¹ Mehmet Ali Paşa ile Bâb-ı Âli arasındaki yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, Campbell Mehmet Ali Paşa'dan bu faaliyette kolaylık sağlamasını istemiş, paşa ise *sahib-i mülk olan velinî'meti(n)in bu maslahata dâir irâde-i katı'a-ı şahaneleri sâdir olmadıkça böyle cesim maslahata vechen mine'l-vücûh müdahale edemeyeceği(n)i* kendisine bildirmişti (BOA, HAT, 1177/46486A, 25 Zilhicce 1835 / 24 Nisan 1835).

⁴⁴² Palmerstone'un tehdikâr ifadelerini döneme ait çok sayıda yazışmadan izlemek olanaklıdır: (TNA, FO, 141/2, 2 Kasım 1835, s. 178-179), (TNA, FO, 141/3, 1 Şubat 1836 tarihli yazışma) vb.

⁴⁴³ Suriye'deki İngiliz konsülü Farren'in hazırladığı bir rapora göre İbrahim'in birlikleri Deir'den Ez-Zor'dan önce uğradıkları Teybe adlı yerleşimde firde vergisi talep etmiş ve halkın buna yanaşmaması ve Behabur adı verilen yerde toplanarak direnmeleri üzerine 100 kadarını öldürmüştü. Bunu gören Deir Ez-Zor ve çevre yerleşimlerin halkı da kendiliğinden teslim olmuştu (TNA, FO, 141/3, 30 Ocak 1836 tarihli yazışma).

gücü önemli ölçüde arttı ve İngiltere'nin Hindistan ile olan ticaretinde önemli bir aktör halini aldı (Ekinci, 2011, 445 - 446).

İngiltere ile Mısır'ın çıkar çatışması yaşadığı bir diğer coğrafya ise Yemen'di. Mehmet Ali Paşa ile Yemen imamı arasında 1819'da bir antlaşma yapıldığından yukarıda bahsedilmişti. 1821'de İngiltere buraya müdahale etmiş ve imamdan bazı ayrıcalıklar elde etmişti. 1832'ye gelindiğinde, Mehmet Ali Paşa'nın Cidde'deki Arnavut birliklerinin komutanı Muhammed Ağa, paşaya karşı bir isyan başlattı, ancak başarılı olamayıp Yemen tarafına çekildi. Bu sayede Yemen bir mesele olarak Mehmet Ali Paşa'nın gündemine girdi. Muhammed Ağa, Yemen'de Aden gibi bazı önemli kentleri ele geçirdi ve Kızıldeniz'de ticaretin durmasına, kahvenin de böylelikle ABD'ye satılmaya başlanmasına neden oldu (İbrahim, 1998, 203). Mısır ordusu buna yanıt olarak Yemen'e girdi ve ülkenin tüm liman kentlerini ele geçirdi. Bunu, Mısır'ın kahve ticaretini tam olarak kontrol altına alabilmek için Hudeyde'de bir kahve ofisi ve Cidde'de de bir kahve tekeli kurması (İbrahim, 1998, 203) izledi. 1837'nin yaz aylarında Mısır ordusu ve donanması Kızıldeniz'in girişindeki ve hemen dışındaki bazı limanları ele geçirmek üzere hazırlıklara başladı. Ancak bu hazırlıkları öğrenen İngiliz hâriciyesi buna olumlu yaklaşmayacağını defaatle Paşa'ya iletti (TNA, FO, 141/3, 4 Ağustos 1837 ve TNA, FO, 141/4, 8 Haziran 1838 ve TNA, FO, 141/5, 14 Mayıs 1839). İngiltere'nin bu tür bir harekâta karşı çıkmasının iki nedeni vardı. İlki, paşanın güçlenmesini istememeleri, ikincisi ise bölgede kendisinin egemenlik kurma arayışıydı. Nitekim Doğu Hindistan Şirketi, Süveyş ile Hindistan arasındaki yolun kilit bir noktasında bulunan Aden'de mukim imamdan burada (yeni teknolojiyi kullanan buharlı gemileri için) bir kömür deposu kurmak üzere izin almıştı. Fakat 1839'da bunun da ötesine geçen İngiltere, kenti işgal edecekti (Baron de Malortie, 1883, 46).

Benzer biçimde, Mısır'ın Kızıldeniz'de olduğu kadar Basra Körfezi'nde bazı girişimleri oldu. İngiltere, hem Fırat Nehri'ndeki faaliyetleri hem de bölgenin genel olarak taşıdığı stratejik önem nedeniyle Mehmet Ali'nin bu faaliyetlerini de dikkatle izlemekteydi. Halihazırda 1820'lerden itibaren bölgedeki şeyhliklerle antlaşmalar yaparak buradaki varlığını sağlamlaştırmak arzusundaydı (Akyıldız ve Kurşun, 2018, 29). İngilizlerin kendi aralarındaki yazışmalardan, 1838 yılının sonları ve 1839 yılının başlarında Mehmet Ali Paşa'nın birliklerinin Arap yarımadasının batısından doğusuna hareket ettiği ve Bahreyn'i ele geçirmeyi amaçladıkları anlaşılmaktadır. Buna karşı Palmerstone ise, tahmin edileceği üzere Mısır'daki konsolostan Mehmet Ali'yi böyle bir girişime kayıtsız kalmayacakları yönünde uyarmasını istemekteydi (TNA, FO, 141/4, 29 Kasım 1838 tarihli yazışma). 1839 yılının Ocak ayındaysa, Irak'taki İngiltere elçisi R. Taylor, Mısır birliklerinin bölgede ilerlemeyi sürdürdüğünü, Hurşit Paşa adlı komutanlarının Kuveyt Şeyhi'ne bir mektup yazarak 600 deve arpa ve buğday talep ettiğini bildirmekteydi (TNA, FO, 141/5, 15 Ocak 1839 tarihli yazışma). Aynı yılın Mayıs ayındaki yazışmalar, beş aylık bir dönemde Mehmet Ali birliklerinin ilerleyişinin kesilmediğini göstermektedir. Palmerstone Mehmet Ali Paşa'yı bölgeye asker çıkarmakla tehdit eder (TNA, FO,

141/5, 11 Mayıs 1839) ve körfezdeki İngiliz donanmasına Mısır birliklerinin Bahreyn adasını ele geçirmesini engellemeleri talimatı verir (TNA, FO, 141/5, 15 Haziran 1839).

3.1.2.1.12. Savaş Hazırlıkları ve Bağımsızlık Arayışı

İngiliz hükümeti açısından kabul edilemez görülen bir başka gelişme ise, Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de bulunan ordusunun 1838 yılında savaş hazırlıklarını yoğunlaştırması oldu. İngilizler, bu yılın başlarından itibaren Paşa'nın Suriye'de askere alımları hızlandığını, ayrıca başka bölgelerdeki bazı birliklerini Suriye'ye kaydırıldığını gözlemlemişlerdi (TNA, FO, 141 / 4, 6 Şubat 1838). Konu ile ilgili olarak İngiltere'nin Fransa'daki elçisi Granville'in Fransızlarla yaptığı görüşmelerin kayıtları, İngilizlerin olduğu kadar Fransa'nın da, Rusya'nın müdahalesine kapı açabileceğini düşünerek paşanın hazırlıkları karşısında alarm durumuna geçmiş olduğunu gösterir (TNA, FO, 141/4, 16 Şubat 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan, Granville'in 12 Şubat 1838 tarihli mektubu). Palmerstone, Mısır'daki İngiltere konsülüne yolladığı mektuplarda sıklıkla paşayı kendi sınırlarını genişletmeye girişmemesi yönünde uyarmaktaydı (TNA, FO, 141 / 4, 6 Şubat 1838).

Madalyonun diğer tarafındaysa İngiltere diplomatları, Mehmet Ali'nin Devlet-i Aliyye ordusunun durumu hakkındaki bilgilere İstanbul'daki ajanları yoluyla ulaştığını anlamış, ve Bâb-ı Âli'nin elindeki askerî gücün zayıflığını hesaba katarak, Bâb-ı Âli'yi Mehmet Ali'nin kışkırtmaları karşısında mutedil davranmaya davet etmişlerdi (TNA, FO, 141 / 4, 14 Nisan 1838). Bu dönemde Fransızların gözlemleri, paşanın 140.000 kadar askere sahip olduğu yönündeydi (TNA, FO, 141/4, 16 Şubat 1838 tarihli yazışma). Mehmet Ali Paşa'nın Avrupalı güçlerin konsolosları aracılığı ile kendisine ilettikleri uyarılara yanıtı ise, Bâb-ı Âli'nin kendisine karşı kullanmak üzere ordusunu güçlendirmekte olduğu, kendi girişimlerinin de aslında buna bir yanıt oluşturduğu idi (TNA, FO, 141/4, 16 Şubat 1838 tarihli yazışma).

Tam da bu aşamada, 1838 yılının Mayıs ayında Mehmet Ali Paşa bağımsızlık ilan etme yönündeki planlarını Avrupa devletlerinin Mısır'daki konsoloslarına duyurdu (Kutluoğlu, 2002, 64). Teklifi, üç milyon sterlinlik bir tazminat ödemesi karşılığında Mısır'ın bağımsızlığını elde etmesiydi (Rogan, 2017, 97). Elbette, bu durumda egemenlik kendi ailesinde olacak, kendisi de Mısır'ın bağımsız sultanı haline gelecekti. İçeride, Mehmet Ali tarafından inşa edilen yeni eyalet bürokrasisi bekleneceği üzere bu fikrin arkasındaydı. Ayrıca eyaletin ilmiyye zümresi de bağımsızlık fikrini desteklemekteydi (Lutskiy, 2011, 107).

Ancak önceden de zikredildiği gibi, Avrupalı güçlerin tamamı, Devlet-i Aliyye'nin zayıflaması anlamına gelecek bağımsız bir Mısır devleti kurulması fikrine karşıydılar (Hourani, 2005, 324). Paşanın bunu açıkça zikretmesi karşısında da aynı duruşu sergilemeyi sürdürdüler. Örneğin Palmerstone, 9 Haziran 1838'de Mısır'daki konsül Campbell'a yazdığı gizli ibaresi taşıyan mektupta paşayı açıkça tehdit etmiş ve Campbell'a, İngiltere'nin Paşa ve Bâb-ı Âli arasındaki bir çatışmada

ikinciden yana hareket edeceğini kendisine aktarmasını istemişti (TNA, FO, 141/4, 9 Haziran 1838). Diğer Avrupa ülkelerinin konu hakkındaki düşüncelerini de, yine 1838 yılının yaz aylarında Palmerstone imzasıyla Mısır'daki konsüle yollanan 7 Temmuz 1838 ve 4 Ağustos 1838 tarihli mektuplardan ve bunların eklerinden öğrenmek olanaklıdır. Bu mektuplarda Palmerstone, teferruatlı bilgi sunabilmek amacıyla İngiliz elçilerinin Fransa ve Avusturya hükümetleri ile yaptığı görüşmeleri konsül Campbell'a iletir. Bu yazışmalardan ilk olarak bağımsızlık kararını Mehmet Ali Paşa'nın bakanlarının bir toplantıda aldıkları, fakat Boghos Bey'in konuyu Avrupalı devletlere danışma konusundaki uyarısının ardından açıklanmasını erteledikleri anlaşılır. Bu bilginin kaynağı, Mısır'daki Fransız elçisinin Fransız hükümetine yolladığı ve Fransız dışişleri bakanı Mole'ün Fransa'da bulunan İngiltere elçisi Granville'e içeriğini aktardığı mektuplardır. Bu mektuplardan birine göre, Fransız elçisi konuyu Mehmet Ali'ye açtığında, Paşa kendisine, elinde tuttuğu toprakların ikmali için büyük paralar harcadığını ve artık çocuklarının kendi mirasından yararlanamayarak birer dilenci haline gelecek olmasına göz yumamayacağını söylemişti. Fransız elçisi, ayrıca Mehmet Ali'nin Avusturya elçisine de, Rus askerî müdahalesinden ya da limanlarına getirilecek bir ablukadan çekinmediğini söylediğini aktarır (TNA, FO, 141/4, 7 Temmuz 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 1 Haziran 1838 tarihli mektup). Fransız elçi, paşanın bağımsızlık ilanı konusunda kararlı olduğunu başka yazışmalarda da tekrar eder (örneğin: TNA, FO, 141/4, 7 Temmuz 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 18 Haziran 1838 tarihli mektup).

Öte yandan, mezkur yazışmalar Fransa'nın Mehmet Ali'nin beklentilerinin aksine Mısır'ın bağımsızlığı konusunda İngiltere'den çok farklı düşünmediğini gösterir. Her ne kadar Fransız hükümetinin İngiltere hükümetine Granville aracılığı ile verdiği bilgilerin Mısır'daki Fransız konsülünün çalışmaları ya da Fransa'nın Mehmet Ali'yle ilişkileri konusunda her zaman tam ve doğru bilgiler içerdiğini varsaymak için bir neden bulunmasa da, bu yazışmalar, Fransız elçisinin Mehmet Ali Paşa ile olan diyalogunun içeriğinin, aynı İngiltere elçisinin yaptığı gibi Paşa'yı bu karardan vazgeçirmek olduğuna işaret eder. Yazışmaların herhangi bir noktasında Fransız hükümetinin İngilizlerce Mehmet Ali Paşa konusunda herhangi bir şeye ikna edilmesi ya da açık veya örtük bir biçimde tehdit edilmesi söz konusu değildir. Dahası Fransız bakan, İngiltere elçisine, iki ülkenin Mısır'daki konsüllerinin birlikte hareket ederek Mehmet Ali'yi tehdit etmesi önerisinde dahi bulunur⁴⁴⁴ (TNA, FO, 141/4, 7 Temmuz 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 1 Haziran 1838 tarihli mektup).

⁴⁴⁴ Yine de, Fransa ile İngiltere'nin Mehmet Ali idaresi konusunda tamamen aynı fikirde oldukları gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Aksine, Fransa bir yandan İngiltere'nin denizasırlı sömürgelerine giden yolda, kendisi ile daha yakın ilişkileri olan bir engelin varlığından hoşnut olmalıydı. Fransız dışişleri bakanı bu yaklaşımını farklı bir bahanenin ardına saklayarak da olsa İngiltere elçisi Granville'e aktarmıştı. Buna göre Mısır, Rusya İmparatorluğu'na karşı güneyde Devlet-i Aliyye'nin yanı sıra ikinci bir bariyer olarak işlev gördüğünden, bağımsızlık ilan etse de, gösterilen tepki ölçülü olmalı, Mehmet Ali Paşa'nın gücünün un ufak edilmesine varacak bir müdahaleden kaçınılmalıydı (TNA, FO, 141/4, 7 Temmuz 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 2 Temmuz 1838 tarihli mektup).

Avrupalı güçlerin gündeminde, böyle bir durumda Mehmet Ali Paşa'yı geri adım atmaya zorlayacak bir deniz harekâtının yapılmasının bulunduğu anlaşılıyor. Böyle bir harekât, hem Mısır ticaretine darbe vuracak hem de Mehmet Ali'nin Suriye'deki ordusunu ikmal etmesinin önüne muazzam engeller dikecek, böylelikle paşayı kararını geri almaya zorlayacaktı. Bu planı Palmerstone Avusturya elçisi Prens Esterházy ile görüşmesinde kendisine aktarmıştı (TNA, FO, 141/4, 7 Temmuz 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 3 Temmuz 1838 tarihli mektup). Ancak Granville'in aktardığı kadarıyla, Fransız dışişleri bakanı Fransız donanmasının o dönemde Mehmet Ali Paşa'nın limanlarına yapılacak bir ablukada görev almasının zor olacağını, çünkü dünyanın farklı yerlerinde benzer abluka girişimleri ile uğraştıklarını söylemişti (TNA, FO, 141/4, 7 Temmuz 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 11 Haziran 1838 tarihli mektup). Yine de Fransızların kararı kısa süre içinde değişti ve Fransa Kralı, İskenderiye'yi abluka altına almak üzere bir filo görevlendireceklerini İngiltere'ye bildirdi (TNA, FO, 141/4, 7 Temmuz 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 15 Haziran 1838 tarihli mektup). Temmuz ayındaysa, Palmerstone'un İngiltere'deki Fransa büyükelçisi Sebastiani ile yaptığı görüşmede Fransız temsilci İngiltere, Fransa ve Rusya'nın denizden, (ordusunun memâlik-i mahrûsede bulunması Avrupa dengesi için en az tehlikeli olacak olan) Avusturya ordusunun da karadan harekâta katılmasını ve Prusya'nın da Devlet-i Aliyye ordusuna yardım etmek üzere subay görevlendirmesini önermişti (TNA, FO, 141/4, 7 Temmuz 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 3 Temmuz 1838 tarihli mektup).

Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlık önerisi karşısında Münchengratz Antlaşması'na imza koyan üçlünün de fikirleri diğer Avrupa devletlerinininkilere benzerdi. İngiltere'de mûkim Rusya elçisi Carlo Andrea Pozzo di Borgo, Palmerstone ile görüşmesinde, dört Avrupa devletinin Mehmet Ali Paşa'ya karşı ortak hareketine karşı olmadıklarını ifade etmişti (TNA, FO, 141/4, 7 Temmuz 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 3 Temmuz 1838 tarihli mektup). Avusturya şansöylesi Metternich de Mehmet Ali'nin bağımsızlık planlarının karşısındaydı ve Avrupa'daki dört gücün bunun karşısında ortak hareket etmesini savunmaktaydı (TNA, FO, 141/4, 7 Temmuz 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 19 Haziran 1838 tarihli mektup).

Avrupa devletleri bir yandan Mehmet Ali Paşa'yı bağımsızlık kararından vazgeçirmeye çalışırken, diğer yandan da Bâb-ı Âli'yi kendilerine danışmadan paşayı kızdıracak adımlar atmaması konusuna uymaktaydılar. Zira paşanın askerî anlamdaki üstünlüğü açıktı⁴⁴⁵. Örneğin İstanbul'daki İngiltere elçisi Ponsonby, Palmerstone'a yazdığı mektupta Bâb-ı Âli'ye Mehmet Ali'ye karşı düşmanca görünecek hiçbir harekete girişmemesinin kendi çıkarına olduğunu anlatmaya çalıştığını ifade

⁴⁴⁵ Mısır'ın askerî anlamdaki üstünlüğü, İngiltere'nin Devlet-i Aliyye donanması ile kendi donanmasının Doğu Akdeniz'de birlikte seyrüsefer yaparak Mehmet Ali Paşa'ya gözdağı vermesi önerisinin içeriğinde de kendisini belli etmekteydi. Palmerstone'dan donanmaya yazılan bir mektuba göre Palmerstone bu öneriyi Bâb-ı Âli'ye iletmış, ancak bu donanmanın İngiltere amiralinin emirlerine uymasını şart koşmuştu. (Devlet-i Aliyye donanması kendi inisiyatifiyle bir saldırı gerçekleştirirse İngiltere donanması aradan çekilerek iki donanmayı baş başa bırakacaktı.) Dahası, Devlet-i Aliyye donanmasını olası bir saldırı riskine karşı Çanakkale Boğazı'nda karşılamayı ve seyrüseferin bitiminde de yine aynı noktaya kadar donanmaya refakat etmeyi önermişti (TNA, FO 141 / 4, 6 Ağustos 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 3 ağustos 1838 tarihli mektup).

etmekteydi (TNA, FO 141 /4, 6 Ağustos 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 24 Haziran 1838 tarihli mektup). Fransa ise, İstanbul'daki elçi Amiral Roussin'den Bâb-ı Âli'ye "*haklarının savunulması için müttefiklerine güvenmesini*" salık vermesini istemekteydi (TNA, FO, 141/4, 7 Temmuz 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 15 Haziran 1838 tarihli mektup).

Mehmet Ali Paşa, her şeye rağmen bir süre Avrupalıları bağımsızlığından taraftar kılmaya çabalamayı sürdürdü. Örneğin Fransız elçisiyle yaptığı bir görüşmede, bağımsızlık ilanı konusunda Fransa'nın yanıtını beklediğini ifade etmekteydi. Keza İngilizlerin yazışmalarından, paşanın benzer bir beklentiye Mısır'daki konsül Campbell'a da aktardığı öğrenilir (TNA, FO, 141/4, 7 Temmuz 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 2 Temmuz 1838 tarihli mektup). Ancak nihayetinde, Avrupa devletlerinin olumsuz tavırları kendisini bağımsızlık ilanını açıklamaktan imtina etmeye zorladı. Mısır'daki Fransız elçisinin kendi hükümetine 5 Temmuz 1838'de yolladığı mektup, paşanın elçiye bağımsızlık fikrinden vazgeçtiğini üstü kapalı bir biçimde ifade ettiğini gösterir (TNA, FO, 141/4, 4 Ağustos 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 27 Temmuz 1838 tarihli mektup).

3.1.2.1.13. 1838 Baltalimanı Antlaşması

Bu gelişme sultana bir mesaj yollayarak bir donanma ve 50.000 askeri güneye indirmeye hazır olduğunu söyleyen Rusya (TNA, FO 141 / 4, 6 Ağustos 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 25 Temmuz 1838 tarihli mektup) için değilse de, İngiltere ve Fransa için istenilir bir sonuç olmuştur. Ancak İngiltere için esas başarı haberi Kahire'den değil, İstanbul'dan gelecek, Devlet-i Aliyye ile İngiltere arasında 16 Ağustos 1838 tarihinde bir serbest ticaret antlaşması (Baltalimanı Antlaşması) imzalanacaktı. Gümrük düzenlemelerini açıkça İngiliz tüccar lehine yeniden belirleyen (Es-Seyyid Marsot, 2010, 64), Devlet-i Aliyye maliyesinin ihracat ve ithalatta uyguladığı vergileri belirli bir oranda sabitleyen, olağanüstü vergi ve sınırlamalar konulmasını yasaklayan, iç gümrükleri İngiliz tüccar için büyük oranda indiren ve iç ticarete yerli tüccarların tekeline son veren (Fahmy, 2010, 284) bu anlaşmanın yerli tüccara büyük bir darbe vuracağı açıktı. Buna karşılık Devlet-i Aliyye yöneticileri, bu durumu gözardı ettiler. Anlaşma ile ilgili olarak daha çok anlaşmanın Mehmet Ali'nin tekel sistemini ortadan kaldıracağı konusunda ikna edilen (Es-Seyyid Marsot, 2010, 64) Hariciye Nâzırı Mustafa Reşit Paşa açısından anlaşmanın maddeleri olumlu bulundu. Nitekim anlaşma ile Bâb-ı Âli ve Mısır Eyaleti'nin, yeddivahid adıyla uygulamakta olduğu tekel uygulamalarının sonlandırılması da karar altına alınmıştı (Fahmy, 2010, 284). Zira, Palmerstone bir süre önce Mısır'a yolladığı John Bowring'in hazırladığı rapor sayesinde, paşanın gücünün temel kaynağının bu tekeller olduğunu kavramış durumdaydı (Fahmy, 1998, 174).

İngiltere, bu antlaşma sonucunda önemli bir mevzi kazanmıştı ve Palmerstone de antlaşmanın maddelerinin bir an önce uygulanmaya başlanması için acele etmekteydi. 16 Kasım 1838'de antlaşmanın iki tarafça onaylanmış nüshaları İstanbul'da iki ülke temsilcilerine verildi. Antlaşmanın

Mısır'da da tatbiki önemliydi ve İngilizler bundan yirmi kopya çoğaltıp İskenderiye'deki konsüllerine yolladılar ve bu görevliden antlaşmaya uymayan görevlileri derhal Londra'ya, İstanbul'daki elçilerine ve Devlet-i Aliyye makamlarına yollamasını istediler (TNA, FO, 141/5, 10 Ocak 1839 tarihli yazışma). Tahmin edileceği üzere, antlaşmanın getirdiği hükümlere uymayan görevlilerin başında eyalet idaresinin en tepesindeki isim olan Mehmet Ali Paşa vardı. Paşa, bu antlaşmanın gereklerini yerine getirmemek için bir süre direndi. Ancak bu direnç, Mısır'dan pamuk, Suriye'den yün ve ipek gibi hammaddeleri tekellerin belirlediğinin daha altında fiyatlarla almak, bu pazarlara kendi mamüllerini özgürce satabilmek isteyen İngiltere burjuvazisinin çıkarlarına aykırı (Lutskiy, 2011, 108) olduğundan, bardağı taşıran son damla olma potansiyeli taşıyordu. Fakat Bâb-ı Âli daha erken davranarak savaşı yeniden başlatan taraf olacaktı.

3.1.2.1.14. Nizip Savaşı ve Sonrası

Devlet-i Aliyye ordusunun idarecileri, Mehmet Ali Paşa'nın birliklerinin uzun zamandır Suriye'deki isyanlar nedeniyle önemli ölçüde yıprandığını, beş yıldır Alman subayları tarafından eğitilen kendi birliklerinin paşanın ordusu karşısında başarılı olacağını düşünmekteydiler (Rogan, 2017, 97). Bu dönemde İstanbul'a Mısır ile ilgili (Bâb-ı Âli açısından olumlu) haberler de gelmekteydi. Suriye'de İbrahim Paşa idaresinin halk nezdindeki itibarının artık daha az olduğunu izliyorlardı. Ayrıca Mehmet Ali'nin bir süredir devam eden askerî hazırlıklarının da durumu Mısır açısından kötüleştirdiğini anlamaktaydılar. Örneğin Prusya'da bulunan Devlet-i Aliyye elçisi Kâmil Paşa'nın buradan elde ederek İstanbul'a ulaştırdığı haberlere bakılırsa, Mısır para sıkıntısı çekmekteydi. Mısır idarecileri ise önce asker sayısının veya bunlara ödenen paranın azaltılmasını planlamış, ancak daha sonra yeni bir vergi tarh ederek yirmi milyon kuruşluk bir gelir elde etmeye yönelmişlerdi. Paşa'nın edindiği bilgilere göre halkın idarecilere yanıtı, bunu verecek güçlerinin olmadığı şeklindeydi (BOA, HAT 1237/48125, 3 Rabiü'l-Ahir 1255 / 16 haziran 1839). Gelişmeleri izleyen padişah da, kendi başlatacakları bir saldırının başarısı yönünde ikna edilmiş bulunuyordu⁴⁴⁶ (Rogan, 2017, 97).

Devlet-i Aliyye ordusu Sivas'ta toplandı. Başında Hafız Paşa vardı ve yanında Moltke adlı Prusyalı komutan başta olmak üzere Alman danışmanlar vardı. Mayıs 1839'da Sivas'tan çıkarak Birecik'e ilerleyen (Cameron, 1898, 179) ordu, Fırat Nehri'ni geçerek Suriye eyaletine girdi. Bu sırada İbrahim Paşa da durumu izlemekte ve birliklerini Halep'te toplamaktaydı (Annesley, 1994, 101). 24 Haziran 1839'da Devlet-i Aliyye ordusu saldırıya geçti. Ancak sonuç ağır bir yenilgi olacak (Es-Seyyid Marsot, 2010, 64), on bin kadar asker Mısır birliklerine esir düşecekti (Rogan, 2017, 97). Bu arada, II. Mahmud bu yenilginin haberini alamadan öldü. Yeni padişah, oğlu Abdülmecid oldu. Mehmet Ali'nin

⁴⁴⁶ Palmerstone'a yazdığı 15 Mart 1839 tarihli mektupta Ponsonby, padişahın, Hafız Paşa ve Kaptan Paşa'nın kendisine ordu ve donanmanın Mısır kuvvetlerini yenecek güçte olduğunu söylediğini divana aktardığını ve divana "Size cesur olmak ve görevinizi yapmak düşer" dediğini belirtir. Bu sırada sultanı Mehmet Ali Paşa'ya saldırmaması yönünde iknaya çabalayan Ponsonby, aynı yazışmada bu iki askerî zümre mensubunun Rusya'nın etki alanında olduğunu da iddia etmektedir (TNA, FO, 141/5, 15 Nisan 1839 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 7 Mart 1839 tarihli mektup).

arasının bir hayli açık olduğu Hüsrev Paşa ise sadr-ı âzam ilan edildi (Kurdakul, 1976, 64). Yenilginin etkisini derinleştiren bir olay, Kaptan-ı Derya Ahmet Fevzi Paşa'nın, donanmayı Mısır'a götürerek Mehmet Ali Paşa'ya teslim etmesi oldu (Fahmy, 2010, 281). Böylelikle Devlet-i Aliyye deniz gücünün önemli bir bölümünü yitirmiş, Mısır eyaletinin donanmasına ise bir anda dokuz savaş gemisi, on bir fırkateyn, dört adet iki direkli gemi ve 21.000 donanma askeri (Cameron, 1898, 180) eklenmişti. Kaptan-ı Derya'nın bu hareketinin ardında, kendisinin de Mehmet Ali Paşa gibi Hüsrev Paşa'nın rakibi olması yatmaktaydı ve kendisi Hüsrev Paşa'nın imparatorluğu Rusya'ya teslim edeceği inancındaydı (Kurdakul, 1976, 65).

Karşı tarafta ise İbrahim Paşa Avrupalıları harekete geçirmemek için ordusunu bu kez Anadolu'ya sokmaktan imtina etmişti. Zaferi kullanarak pazarlık yapmak ve elindeki topraklarda veraset hakkını artık kesin bir biçimde elde etmek amacındaydı (Lutskiy, 2011, 109). Aslında bu aşamada iki güç arasındaki pazarlık kendisi açısından olumlu denilecek bir noktadan başlamıştı. Yeni padişah, Mehmet Ali Paşa'ya haber yollayarak Mısır'ı veraset usûlüyle, Suriye'yi de kayd-ı hayat şartıyla kendisinin valiliğine bıraktığını bildirmişti (Annesley, 1994, 102). Ancak mesele yukarıda da belirtildiği üzere çoktan uluslararası bir boyut kazanmış durumdaydı ve Avrupalı güçler, başta İngiltere olmak üzere alarm durumuna geçmişlerdi. İngiltere açısından bu yeni gelişme, Rusya'nın Karadeniz'deki güçlü filosunun doğu Akdeniz'e inmesi ve İngiltere'nin bölgedeki bütün hesaplarını tehlikeye düşürmesi anlamına gelmekteydi (Rogan, 2017, 98).

27 Temmuz 1839 sabahı, İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya ve Rusya imzaladıkları ortak bir deklarasyonla, Bâb-ı Âli'nin yeni sadr-ı âzamı Hüsrev Paşa'ya hitaben, kendilerinin onayı olmadan mesele hakkında bir karar almamasını istedikleri bir deklarasyon yayınladılar (Fahmy, 2010, 282). Bunu, bir ay sonra İngiliz ve Fransız başkonsoloslarının, Mehmet Ali Paşa ile bir araya gelmesi ve işbirliğine yanaşmazsa, filolarının İskenderiye'ye saldıracağını söylemesi (Fahmy, 2010, 283) izledi⁴⁴⁷.

Ancak ordu ve donanmasını kaybetmiş Devlet-i Aliyye açısından sorunun çözümü için Avrupa'ya başvurmaktan başka seçenek kalmamış gibiydi. Bu aşamada, Baltalimanı Antlaşması'ndan da kapsamlı bir düzenleme olarak Tanzîmât ilan edildi. Mısır eyaletinin idarecileri açısından durum karmaşıklaşmaya başlamıştı. Bir yandan Devlet-i Aliyye yerine Avrupalı güçlerle pazarlık yapmak zorunda kalmakta, diğer yandan da Baltalimanı gibi Tanzîmât'ın da gereklerini yerine getirmek zorunda tutulmaktaydılar. Görüşmeler ve yazışmalar bir süre devam etti ve 1840 yazına kadar Mehmet Ali ve İbrahim, meseleyi bir nevi sürüncemede bırakmayı başardı. Bu arada Mehmet Ali Paşa, Bâb-ı Âli'nin kendisi ile meseleyi çözmek yerine Avrupalı güçlerin arkasına saklanmasına içerlemiş

⁴⁴⁷ Mehmet Ali, pazarlığın bu aşamada zora girmesine tepki gösterdi. Sadr-ı âzama yolladığı tahriratta beş Avrupa devletinin kendisine bir takrir yolladığını, oysa kendi amacının sadece padişaha hizmet olduğunu (... *benim şevket-meâb kudret-nisâb velinimet-i bi-minnetim Padişahım Efendim hazretlerine mahz-ı ubûdiyet ve uğur-ı ihsan-mevfûr-ı mülûkânelerinde arz-ı hizmetten başka kâr ü girdârım olmayıp* ...) söylemekte, padişahın iki isteği olduğunu, bunlardan ilkinin, yani Mısır'ın veraset usûlü ile kendisine verilmesinin padişahça kabul edildiğini, ikincisi [Suriye kastediliyor] için ise mezkur *düvel-i hamseye* (beş devlete) başvurmaya gerek olmadığını ifade etmekteydi (BOA, C.DH., 19/918, 28 CA 1255 / 9 Ağustos 1839).

görünüyordu. 1840'ın Mart ayında kendisi ile Tanzîmât Fermanı'nın sonuçlarının Mısır'da derhal uygulanmaya başlamasını iletmek üzere İskenderiye'ye görüşmeye gelen Bâb-ı Âli temsilcisine bir yandan Tanzîmât'ı övüp, zaten bunların bir kısmını kendisinin Mısır'da bir süredir uyguladığını belirtirken, diğer yandan da Bâb-ı Âli'nin kendisini hep kötü gördüğünden yakınmaktaydı⁴⁴⁸.

Mehmet Ali Paşa'nın bu dönemde Fransa'nın desteğini umduğu anlaşılmaktadır. İbrahim Paşa da Suriye'deki halka bunun propagandasını yapmakta, Fransızların yardımına gelmekte olduğu haberini yaymaktaydı. İbrahim ayrıca, kendilerinin kafirlere karşı İslam davası verdiklerini söylüyor, Lübnan'daki Marunîleri de İngiliz işgalinin Dürzilerin egemenliği anlamına geleceğini söyleyerek (Cameron, 1898, 187) kendi safında tutmaya çabalıyordu.

Aslında Fransa bu dönemde gerçekten Suriye ve Mısır'ın Mehmet Ali'ye veraseten verilmesi yönünde bir politika uygulamaktaydı (Lutskiy, 2011, 110). Fransa'nın Londra'daki elçisi Sebastiani (ve ardından yerini alan Guizot), Palmerstone'un yaklaşımını değiştirmek için 1839 yılı boyunca çabaladı. 1839'da Fransa'da göreve gelen Thiers hükümeti de, Fransa'nın desteği ile Mehmet Ali Paşa'nın tüm Avrupa güçlerini yenebileceğini düşünmekteydi (Annesley, 1994, 104). Ancak İngiltere Fransa'ya yaklaşmayınca, Fransız hâriciyesi bu konuda Avrupa devletlerinden ayrı hareket etmeye yöneldi. Padişah ve Mehmet Ali'yi Mısır ve Suriye'nin veraset yoluyla geçecek şekilde Mehmet Ali'de kalmasına ikna etti. Ancak İngiltere bu planın uygulanması durumunda ileride meselenin yeniden alevleneceğini düşünmekteydi ve bu çözümü engellemeye girişti. Lübnan ve Suriye'de halkı isyana kışkırttı (Lutskiy, 2011, 110). Ardından Dürziler Mısır'a karşı bir ayaklanma başlattılar (Kurdakul, 1976, 67).

İngilizler inisiyatifi ele alma yönündeki girişimlerini 1840 yılının Temmuz ayında Fransa'nın dışındaki Avrupa devletlerini kendi çözümünü yaşama geçirmek üzere Londra'da bir konferansta bir araya getirerek sürdürdü. Konferanstan çıkan sonuç, Mehmet Ali Paşa'ya açık bir ultimatoma verilerek Adana, Suriye, Girit ve Hicaz'dan çekilmesinin talep edilmesi oldu (Fahmy, 2010, 284). Bunu on gün içinde yaparsa, Mısır ve Akka veraset usulü ile kendisine bırakılacaktı (Kutluoğlu, 2002, 64). On gün içinde onaylamazsa, Akka'yı da kaybedecek, bir on gün daha beklerse Mısır da elinden alınacaktı (Annesley, 1994, 106). Bu sonucu onaylayan bir hatt-ı humayûn 1 Ağustos 1840 tarihinde çıkarıldı (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 15, hüküm no: 5, 1 Ağustos 1840, aktaran: Kızıltoprak, 2015, 121 - 123). Konferans İngiltere açısından tam istediği gibi neticelenmiş, Fransa bu meselenin

⁴⁴⁸ "Mehmet Ali gemi yapıver millet için, asker tanzim eyle yine millet için ne yapayım ki devlet küçük ve büyük işlerine meşgul etmeyip birtakım din düşmanı ecnebiye teşvikiyle bana fena bakıp başka bildiler. İşte kendi cinsi ve bendesi fena oldu, adû-yı ekber [büyük düşman] iyi oldu.... Artık Mehmet Ali de bilâ istizân işini görmeyi ehven-i şerr addeyledi. Her bir hususta ilerice hareket etmeyip üzerine varıldıkça kendüyi muhafazaya mecbur oldu". Ancak geri adım atmayacağını da ifade etmeyi sürdürdü: "İşlerime himmet etsinler üzerime her kim gelir ise gelsin böylelikle olmaz ve Beriyetü's-Şam'ın bir kulaç mahallinden geçmek işime elvermez. Tesriâtıma müsaade buyrulur ve muamele-i taltifiye icra olunur ise din ve devletime hizmet ederim. Yoksa gelecekten gidecekten korkmam" (BOA, HAT 1240/48225, 1255 Z 29 / 4 mart 1840).

dışında durmuş ve izole olmuş, Rusya'nın Hünkâr İskeleyi Antlaşması'na dayanarak bağımsız hareket etmesi de engellenmişti (Lutskiy, 2011, 111).

Mehmet Ali Paşa, Fransa'nın desteğini beklemeyi sürdürerek, kendisine verilen ultiatomu geri çevirdi. Ardından, İngiltere donanması 11 Eylül 1840 günü Beyrut'taki Mısır mevzilerine saldırdı (Rogan, 2017, 98). 15 Eylül 1840 günü Mehmet Ali Mısır valiliğinden azledildi (Kutluoğlu 2002, 64) ve Mehmet Ali Paşa'ya karşı yürütülen harekât derinleştirildi. Devlet-i Aliyye ve İngiltere gemileri Doğu Akdeniz'i ablukaya aldılar. Bu sırada Mehmet Ali Paşa'nın Fransa'dan beklediği haberlerin tam zıttına işaret eden gelişmelerin bilgisi Mısır'a ulaştı. 29 Ekim 1840'ta Fransa'daki Mehmet Ali yanlısı Thiers hükümeti istifa etmiş ve yerine gelen Guizot Mısır'ı yüzüstü bırakmayı ve Avrupalı güçlerle anlaşmayı tercih etmişti (Lutskiy, 2011, 112). Tablo bir anda Mehmet Ali Paşa'nın tam olarak aleyhine döndü. Kasım ayının başında birleşik donanma Akka kalesine saldırdı ve kalenin cephaneliğinin iki alay asker ve cephanenin çoğunu ortadan kaldıracak şekilde havaya uçmasının da yardımıyla beklenmeyecek kadar kısa bir sürede kenti ele geçirdi (Rogan, 2017, 98).

Askerî gelişmelerin sonucunun nereye varabileceği Mehmet Ali Paşa tarafından anlaşılmıştı. 27 Kasım günü İngiliz amirali Napier ile Mehmet Ali Paşa arasında İskenderiye'de bir antlaşma imzalandı. Burada Mehmet Ali, Mısır'ın veraseten kendisine verilmesi durumunda Devlet-i Aliyye donanmasını vereceğini, Suriye'den de çekilmeyi kabul ettiğini taahhüt etti (Kutluoğlu, 2002, 64). Böylelikle Avrupalılar için mesele çözüme kavuşmuş oldu. Antlaşma haberini alan padişah itiraz ederek, askerî olarak sıkıştırdığı Mehmet Ali'nin tamamen imhasını istese de, Avrupalılar kendisine burada durulacağını söylediler (Annesley, 1994, 108). Mehmet Ali Paşa Suriye'yi tahliye etmeye başladı. Ocak 1841'de birlikleri Şam'da toplanarak eyaletten çıkmaya başladı (Rogan, 2017, 99). Deniz hattı kapandığı için çölden geçmek zorunda kalmışlar ve burada 62.000 kişilik ordudan 25.000 kişi iklim koşulları, hastalıklar ve Bedevîlerin saldırıları neticesinde yaşamını yitirmişti (Cameron, 1898, 192).

Meselenin Devlet-i Aliyye bağlamında çözümü ise padişahın yayınladığı bir dizi ferman ile mümkün oldu. Padişah Abdülmecid önce 1841 yılının Şubat ayında iki ayrı ferman yayınladı. İlk ferman, hizmetlerinden ve Mısır'a dair elde ettiği tecrübeden dolayı Mısır valiliğinin veraset usulü ile Mehmet Ali Paşa'ya bırakıldığını içermektedir⁴⁴⁹. Ancak, veraset usulü ile bu göreve gelecek olmalarının Mehmet Ali Paşa'nın soyundan gelecek Mısır valilerine, diğer eyaletlerin vezir statüsündeki valilerine

⁴⁴⁹ ... *ibrâz ve izhâr ettiğîn itâat ve gerek zat-ı hümayûn-i şâhâneme ve gerek menâfi-i Devlet-i Aliyyem hakkında arz eylediğîn sadâkat ve ubûdiyet ve beyân-ı hulûs ve istikamet-i karîn-i ilm-i âlem-ârâ-yı şâhâne ve bu husus bâis-i mahzûziyyet-i padişâhânem olduğuna ve mecbûl olduğun şîme-i ibret ve revîyyetin ve tûl-i müddet-i Mısır valiliğîn hengâmında ahvâl-i Mısıriyye hakkında kesb ettiğîn tecrübe ve vukuf ve malûmatın cihetiyle [...] bilfi'l sadrazamım tarafından memhuren gönderilen haritada meşruh hudud-i kadîme-i malûme ile mahdud olan Eyalet-i Mısıriyye uhdesinde imtiyaz-ı verâset ilavesi ve şerâit-i âtiye ile ibka olunmuş olmakla bundan böyle hall vuku'unda evlâd-ı zükûr-i mevcuden içlerinden her hangisi nezd-i şâhânemde tercih ve intihâb olunur ise eyâlet-i mezkûre ona ihâle olunup onların evlad-ı zükûru hakkında dahi kezâlik bu usûl cârî olarak ... (BOA, HAT 1633/14, 29 Zilhicce 1256 / 21 Şubat 1841)*

kıyasla bir ayrıcalık doğurmayacağı da yine bu fermanla zikredilmişti⁴⁵⁰. Fermanın içeriğine dair bir diğer önemli nokta ise, Bâb-ı Âli'nin Tanzimât ve diğer tüm Devlet-i Âliyye kanunlarının, ayrıca yabancı devletlerle yapılan antlaşmaların Mısır'da da memâlik-i mahrûsenin kalanında olduğu gibi uygulanacağını (Fahmy, 2010, 284) bilhassa belirtmiş olmasıydı⁴⁵¹.

Mısır Eyaleti'ndeki Âl-i Osman nizamını bir şekilde yeniden kuran bu ferman, bekleneceği üzere mâlî meselelerle ilgili hususlarda da düzenlemeler getirmişti. Bunlar ilerideki başlıklarda ele alınmaktadır. 21 Şubat tarihli fermanla son olarak, paşanın icraatlarının odak noktasında bulunan Mısır Eyaleti ordusunun sayısı da oldukça düşük bir düzeye indirilmekte, donanmasının miktarı kontrol altına alınmakta ve üst düzey rütbeli subayların Bâb-ı Âli tarafından atanması kural haline getirilmekteydi⁴⁵².

İkinci bir ferman ise, bu kez Sudan Eyaleti'ni kayd-ı hayat şartıyla Mehmet Ali Paşa'ya tevcih etti (Görgün, 2008, 166). Fakat bu fermanlarla getirilen hükümlerin Mehmet Ali Paşa'nın uzun yıllardır Mısır'da uyguladığı sisteme ağır bir darbe indireceği açıktı. Nitekim paşa fermandaki kanunların Mısır'da uygulanması kısmına itiraz etmiş, bunların Mısır'da aynen uygulanamayacağını, can ve mal güvenliği gibi maddeler uygulansa da, ayrıntıların valilerin yetkisine bırakılması gerektiğini (Görgün, 2008, 166) ileri sürmüştü. Paşanın bu itirazı karşılık bulmasa da, veraset usûlünün tatbikine dair itirazları sonuç verecek, 29 Mayıs 1841 tarihinde, sonraları veraset fermanı olarak anılacak olan yeni bir ferman yayınlanacak, bu fermanla padişah, valilik için Mehmet Ali Paşa'nın soyundan gelen erkekler arasından hangisini atayacağına dair bir önceki fermanla yer alan "*evlâd-ı zükûr-i mevcuden içlerinden her hangisi nezd-i şâhânemde tercih ve intihâb olunur ise*" ifadesindeki tercih hakkından

⁴⁵⁰ ... Mısır Valileri her ne kadar imtiyâz-ı verâsete mazhar olmuşlar ise de rütbe hususunda ve kıdem-i vezarete göre takaddüm ve tevhîr maddesinde sâir vüzerâ ile müsâvât üzere bulunacaklarından Devlet-i Âliyyemin vüzerâsı haklarında her ne vechile muamele olunmakta ve nasıl elkab ve ünvan yazılmakta ise Mısır Valisi olanların dahi ol muamelât ve elkab ve ünvana nail olması ... (BOA, HAT 1633/14, 29 Zilhicce 1256 / 21 Şubat 1841)

⁴⁵¹ ... Gülhane Hatt-ı Hümayûnumuzun ahkâm-ı nâfiası ve Devlet-i Âliyyemin tesis olunmuş ve olunacak kâffe-i kavânîn-i nizâmiyyesi ve düvel-i mütehabbe ile yapılmış ve yapılacak cemi' muamelâtı Mısır Eyaleti'nde dahi kâmilten icrâ olunması ... (BOA, HAT 1633/14, 29 Zilhicce 1256 / 21 Şubat 1841)

⁴⁵² ... Mısır eyaletinin hengâm-ı sulhte muhafaza-i dahiliyesine on sekiz bin nefer asker kâfi olacağından bu adedi tecavüz etmesi câiz olmaması [...] orada istihdam olunacak asâkirin iklim münasebetiyle elbiseleri kumaşında fark olabilir ise de resim ve heyet ve nişanlarında ve bayraklarında Devlet-i Âliyyemin sair asâkirinden hiç fark bulunmaması ve sūfün-i Misriyye'de kullanılacak zâbitân ve neferâtın elbise ve nişanları ve sūfün-i mezkûrenin sancakları dahi buranın aynı olarak yapılması ve berrî ve bahrî zabitanın kolağalığı rütbesine kadar Mısır valisi bulunanların rey ve intihâbıyla tayin olup ol rütbeden yukarıda bulunan zâbitânın memuriyetleri mutlaka bu taraftan istizân ile irade-i seniyyem sudûruna mütevakıf tutulması ve ba'de-zîn Mısır valisi bulunanlara taraf-ı Devlet-i Âliyyemden istizân ile ruhsat-ı sarîha-i katiye olmadıkça sūfün-i harbiye yapılmaması ve işbu şerâit-i müessesenin her birisi imtiyaz-ı verâsete merbut ve muallâk olduğundan bunlardan birinin adem-i icrâsı takdirinde ol verâset imtiyazının derhal fesh ü nez kılınması ... (BOA, HAT 1633/14, 29 Zilhicce 1256 / 21 Şubat 1841)

kendisini mahrum kılarak, Mısır hanedanından en büyük erkeğin bu göreve getirilmesini kurala bağlayacaktı (Fahmy, 2010, 284)⁴⁵³.

Başından itibaren ele alındığında Mısır eyaletinde esas olarak 1830 - 1840 yılları arasında ceryan eden olaylar, aslında 1815'te Viyana'da kurgulanan, ancak önceden de belirtildiği üzere Devlet-i Aliyye'yi Rusya'nın girişimleri sonucunda dışlayan Avrupa dengesinin önce Mehmet Ali tarafından sarsılması, sonra da bunun Rusya tarafından bir fırsata çevrilmek istenmesi ve diğer tüm devletlerin müdahale ederek durumu yeniden 1815'in gerektirdiği nizama sokmaları (İnalcık, 2006, 115) şeklinde özetlenebilir. Mehmet Ali Paşa açısından bakıldığında, paşa aslında başından beri istediği valiliği kendi varislerine bırakabilme hakkını bir hayli zorlu bir biçimde de olsa elde etmiş oldu (Akyıldız ve Kurşun, 2018, 8). Ancak nizamın korunmasının, sonraki dönemlerde kendisini hissettirecek önemli siyasi ve iktisadi çıktılar olacaktı. Mısır Eyaleti, aslında, Karl Marks'ın o dönem 7 Nisan 1853'te New York Daily Tribune gazetesinde konuyu ele alırken belirttiği gibi, şeklen memâlik-i mahrûseye yeniden dâhil edilmişse de, İngiltere'nin eyalet üzerindeki etkisi giderek artacak, bu ülke fiilen bölgeyi kontrolü altına alacaktı (Lutskiy, 2011, 113). Nitekim Mısır, borçlarını ödeyemeyerek yüzyılın sonlarında, 1882 yılında bu sefer İngiltere tarafından işgal edilecekti (Zürcher, 1995, 81). Ancak bunun öncesinde, hemen verasetle ilgili fermanları takiben, Mehmet Ali Paşa Bâb-ı Âli ile iyi geçinmeye başladı. Ancak 1848'de akıl sağlığını kaybedince Napoli'ye yollandı ve oğlu İbrahim Paşa Mısır valisi ilan edildi (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 15, Hüküm no:14, Şevval ayının başları, 1264 / Eylül 1848; aktaran: Kızıltoprak, 2015, 135). Ancak İbrahim de kısa bir süre içinde öldü ve yerini Mehmet Ali'nin torunu Abbas Paşa aldı (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 15, Hüküm no: 15, Muharrem ayının başları, sene 1265 / Aralık 1848; aktaran: Kızıltoprak, 2015, 135). Hanedanın kurucusu Mehmet Ali de 2 Ağustos 1849'da yaşamını yitirdi (Kutluoğlu, 2002, 64).

3.1.2.2. İktisadî Gelişmeler

3.1.2.2.1. Ziraat

Mısır Eyaleti'nde siyasi ve askerî gücün bu denli konsolide olmasına, iktisadi alanda yaşanan önemli değişimler eşlik etmekteydi. Her şeyden önce, sanayi devrimi sonrası Avrupa ile Biladü's-Şam'ın geneli arasındaki ticari ilişkiler bu dönemde ciddi bir gelişme göstermişti. Bu sayede, üreticiler giderek artan bir oranda dünya pazarının ihtiyaçları doğrultusunda bir üretime yönelmiş ve aslında dünya ticaretine eklemlenmeye başlamışlardı (Küçükcalay, 2007, 35). Dolayısıyla, eyaletin 19. yüzyıl öncesindeki tarım üretiminin aktarıldığı başlıkta belirtilen, iklim ve sulama olanakları dahilinde çiftçilerin hangi ürünleri yetiştirecekleri konusunda kendi geçimlik ihtiyaçlarının ve Mısır

⁴⁵³ ... *eyalet-i Mısıriyye uhdende imtiyâz-ı verâset ilâvesi ve şerâit-i âtiye ile ibkâ olunmuş olmakla bundan böyle hâl vuku'unda doğrudan doğruya evlâd ve ahfâd-ı zükûrunun büyükden büyüğüne intikal ile suret-i nasbları taraf-ı Devlet-i Aliyyemden icra kılınması* ... (BOA, HR. SFR. (3), 1/62, 7 Rebiü'l-Âhir 1257 / 29 Mayıs 1841; aktaran: Koltuk, 2012, 119).

kentlerindeki talebin belirleyici olduğu manzara değişmekteydi. Ayrıca eyalet idaresi, sonraki başlıklarda ele alınacak olan yedd-i vâhidlerin varlığı nedeniyle hangi ürünlerin yetiştirileceği konusunda hiç olmadığı kadar müdahaleci bir pozisyondaydı ve bu müdahaleler de tarımsal üretim üzerinde önemli bir etki doğurmaktaydı (Owen, 1993, 114).

Üretilen ürünler bazında bakıldığı zaman, 19. yüzyılda bölgedeki tarımsal üretim açısından en belirgin değişiklik, hububat tarımının liderliğini pamuğun ele geçirmiş olmasıydı (Saunders ve Mehenna, 1986, 77). Eyaletteki ilk hasadı 1821 yılında yapılan (Beckerd, 2014, 120) bu ürün, özellikle İngiltere'nin dokuma sanayisi için büyük bir önemli bir girdiydi (Saunders ve Mehenna, 1986, 77) ve Mısır'ın iklimi, bilhassa sanayide tercih edilen uzun lifli pamuđun⁴⁵⁴ yetiştirilmesi için oldukça elverişliydi (Clawson, 1981, 80).

Pamuğun hasadı Temmuz ile Ocak ayları arasında yapıldı. Pamuk ihracı yedd-i vâhid kapsamında olduğundan, üreticiler elde ettikleri pamuğu eyalet idaresine belirli bir fiyattan satmak ve ayrıca toprak vergisini ödemekle yükümlüydüler. Tekel çiftçilere, 120 libre⁴⁵⁵ pamuk için başlarda 175 kuruş ödeme yaparken, sonraları ise bu miktar düşürülmüş, pamuğun kalitesine göre 112 ila 150 kuruş arasında bir ödeme yapılmaya başlanmıştı. Çiftçi eğer toprak vergisini ödemişse, paranın tamamı kendisine ödenirdi. Ödememişse, bu vergi alacağından mahsub edilirdi (Bowring, 1840, 58 - 59).

Pamuk ekiminin yaygınlaşmasının önemli bir sonucu, pamuk ekilen arazilerin yazın Nil Nehri taşkınının en düşük olduğu zamanda da sulanması gerektiğinden, sulama sistemlerinin büyük önem kazanmasıydı (Owen, 1993, 113). Zira, bu bitkinin hem taşkın zamanı fazla sudan korunması, hem de taşkın dışı dönemde yeterince sulanması gerekmektedir (Richards, 2004, 214). Bu doğrultuda daimî (İng. *perennial*) sulama sistemi 19. yüzyılın başlarından itibaren eyalette yaygınlaştı. Mezkur sistem daha fazla baraj, bent ve kanalın inşa edilmesini (Saunders ve Mehenna, 1986, 77), dolayısıyla eyalet maliyesinin bu alanda önemli yatırımlar gerçekleştirmesini gerektirdi. Ancak sonuç olumluydu. Bu sayede toprağın verimi önemli ölçüde arttı ve önceleri kullanılamayan topraklar tarıma kazandırılabilirdi (Saunders ve Mehenna, 1986, 77). Pamuk üretimi ise deyim yerindeyse katlanarak arttı. 1821 yılında 51 bin kantar⁴⁵⁶ olan hasat, 1830 - 1835 yılları arasında ortalama 224 bin kantara yükseldi (O'Brien, 1968, 179). Pamuk ekimi 1840'lardan sonra da önemini koruyacak, 1860'taki pamuk üretimi, 1822'deki düzeyin 14 katına ulaşacaktı (Beckerd, 2014, 183).

Pamuk tarımının bu denli yaygınlaşması, baklagil ve buğday tarımını çok fazla etkilememişti. Örneğın buğday üretimi 1821'de 1.151.000 irdeb iken, 1830 - 1835 döneminde ortalama olarak 1.186.000 irdeb gibi bir rakama ulaşmıştı (O'Brien, 1968, 179). Ancak, mısır ekimi önemli bir gerileme gösterdi.

⁴⁵⁴ Mısır'da bu ürüne, ilk kez Maho Bey adlı birinin bahçesinde bulunmuş olmasından dolayı *Maho* adı verilirdi. Bowring, bu bitkinin muhtemelen Fransız işgali sırasında bunlarca Réunion adasından getirilerek ekilmiş olduğunu ifade eder (Bowring, 1840, 178).

⁴⁵⁵ 1 lb = 0,45 kg.

⁴⁵⁶ 1 kantar = 44,9 kg (O'Brien, 1968, 166).

Normalde dışarıya bu mahsulden ihraç eden eyalet, 1837’de ilk kez mısır ithal etmeye başladı (Bowring, 1840, 53 ve 59). Baklagillerden ise sadece bezelye üretimi 1821’deki 1.152.000 irdeblik düzeyinden 778 bin irdebe gerilemişti (O’Brien, 1968, 179).

Çok sayıda tarım ürünü ise Mehmet Ali’nin yedd-i vâhid sisteminin bir parçası olarak ya tamamen yeni olarak Mısır tarımına kazandırılmış ya da üretimi önem kazanmıştı. Dokumaları mavi renge boyayan maddenin elde edildiği indigo bunlardan biriydi ve Mısır’da kurulan tesislerde işlendikten sonra Avrupa’ya satılırdı (Bowring, 1840, 66). Bir başka dokuma boyası da, feslerin boyanmasında kullanılan kök boyasıydı. Bu boyanın elde edildiği bitkinin ekimine 1825 yılında başlanmıştı ve 1833 itibariyle Yukarı Mısır’da 300, Delta’da ise 500 feddanlık arazide bu bitkinin tarımı yapılmaktaydı (Bowring, 1830, 71). Şeker kamışı üretimi de Mısır’da 19. yüzyılda gelişmişti. İbrahim Paşa’nın idaresindeki Manfalut’un güneyindeki şeker kamışı plantasyonunda 272 feddan arazide şeker kamışı ekilmekte ve her feddandan 27,5 kantar şeker elde edilmekteydi. Bu plantasyon 750 işçi istihdam etmekteydi. Başka bir plantasyonda ise 152 feddanlık bir arazide şeker kamışı ekilmekte, buradan 4.010 kantar şeker elde edilmekteydi (Bowring, 1840, 62). Toplam şeker kamışı üretimi 1821’de 530 bin irdebden 1830 - 1835 döneminde 620 bin irdebe yükselmişti (O’Brien, 1968, 179). Bunlara ek olarak afyon ve gülsuyu elde etmek amacıyla tarımı yapılan gül ağacı gibi bitkiler de yedd-i vâhidlerin alanına giren ürünlerdi (Bowring, 1840, 67 ve 69).

Bunların dışında Mısır tarımının alışlagelmiş ürünlerinin üretimi de sürmekteydi⁴⁵⁷. Deltanın alçak kısımlarındaki çiftçiler, her ne kadar üretim miktarı 1820’lerden 1830’lara gelindiğinde azalmışsa da (O’Brien, 1968, 179), pirinç ekimini sürdürmekteydiler (Bowring, 1840, 54 ve 178). Eyaletin orta kısımlarında tütün ekilirdi. Bu ürün kalite olarak düşük olduğundan daha çok iç tüketime yönelikti (Bowring, 1840, 54). Yukarı Mısır’da ise köylüler Nil’in taşkınına uygun bir tempoda kış tahıllarını yetiştirmekteydiler (Owen, 1993, 113). Öte yandan, yedd-i vâhid kapsamı dışındaki ürünleri üreten fellahlar, ne ekeceklerini belirleme ve bunları istedikleri pazarda nakde çevirme konusunda serbest olup, sadece vergilerini ödemekle yükümlü olmayı sürdürmekteydiler (Bowring, 1840, 32).

Hayvancılık alanındaki önemli yenilik ise, paşanın girişimleri sonucunda eyalette ham ipek üreticiliğinin bu dönemde başlamasıydı. Sumulat Vadisi’nde 3.000 feddan ve Reşid ve Dimyat gibi kentlerin çevresinde de 7.000 feddanlık alana toplam üç milyon dut ağacı ekilmiş, 1833 yılında 6.748 okka ham ipek elde edilmişti. Paşa bunların her dirhemi için kalitesine göre çiftçilere 125, 95 veya 85 kuruş ödemekteydi. Her ne kadar dut ağacı ekimi gelişmeye devam etse de 1830’larda Mısır’ın bu

⁴⁵⁷ Önceki başlıklarda, 18. yüzyıl itibariyle tarım arazilerinden (kış hasadı ve sulama sistemleri sayesinde yapılan yaz hasadı olmak üzere) yılda iki kez mahsul alındığı (Mikhail, 2014, 383) aktarılmıştı. Mısır’da ilki 1825 - 1828 olmak üzere (Thompson, 1996, 567) toplam on yıl kadar kalan Edward Lane, 19. yüzyılda Mısır’daki tarım arazilerinden yılda üç kez ürün alındığını aktarır. Buna göre, buğday veya arpa ekilen kış hasadı tüm arazilerde ortak. Sulama sistemlerinin olduğu arazilerde ikinci olarak Mart ayı sonlarında darı, indigo veya pamuk ekimi yapılırdı. Ardından üçüncü olarak da Haziran sonlarına doğru, yani Nil’in taşkını başladığında genelde darı ekimi yapılırdı (Lane, 1860, 329).

ürüne olan iç talep de çok yüksek olduğundan, Suriye'den ipek ithali de sürmüştü (Bowring, 1840, 60 - 61).

Genel olarak bakıldığında, Mehmet Ali Paşa'nın tarım alanındaki düzenlemelerinin, ancak daha da önemlisi sanayi devrimi sonrası Avrupasının hammadde ihtiyacının Mısır'da yarattığı etkilerin, Mısır tarımında kapitalizm öncesi biçim ve ilişkileri 1820'den itibaren kaldırmaya başladığı görülür. Bunun iki önemli boyutu vardı: toprakta özel mülkiyetin yaygınlaşması ve meta üretiminin yaygın bir biçim alması⁴⁵⁸ (Clawson, 1981, 82). İlkıyla ilgili olarak, aslında henüz 18. yüzyılın sonlarından itibaren aşağı Mısır'da bazı çiftçiler zenginleşmiş ve iltizamlara sahip olmaya bile başlamışlardı. Bu durum tarım nüfusu içerisindeki tabakalaşmayı doğurmuş (Masters, 2017, 105), 19. yüzyıla gelindiğinde bu nüfusun bir kısmı tarım işçisi haline gelmiş (Saunders ve Mehenna, 1986, 86) ve daha önceden ettikleri topraklarda ücretli olarak çalışmaya başlamışlardı⁴⁵⁹ (Owen, 1993, 118). Ancak bunun çok daha ileri bir boyutu, Mısır'ın en verimli tarım arazilerinin 1830'lardan itibaren parsellere ayrılması, Mehmet Ali Paşa'nın aile üyeleri ve zengin üreticilerce özel mülk haline getirilmesi (Owen, 1993, 118) idi. Bu yeni özel mülk arazilerde zaman zaman angaryaya başvurulmakta ve bu arazilerin sahipleri normalde çiftçilerin ödedikleri vergilerden çok daha azını ödemektedirler (Owen, 1993, 118). Ayrıca, pamuk üretiminin yaygınlaşması sonrasında dikkatlerini Mısır'da yoğunlaştıran pek çok Avrupalı tüccar da arazilerin özel mülk haline getirilmesi için eyalet idaresine baskı yapmaktaydı (Richards, 2004, 205). Meta üretiminin yaygınlaşması ise, önceki başlıklarda da ifade edildiği üzere, bilhassa aşağı Mısır'da vergilerin nakdî olarak tahsilinin tercih edilmesinden itibaren çiftçilerin pazara yönelmeleri vesilesi ile aslında bir ölçüde başlamıştı. Ancak bunu çok daha ileri taşıyan, yedd-i vâhide mal satmak ve dolayısıyla Avrupa'da gelişen sanayinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılan üretimin yaygınlaşması oldu.

Fellahların yaşam koşullarını köklü bir biçimde değiştiren başka etkenler de vardı. Vergisini ödeyemeyen fellahların toprakları ellerinden alınarak başka fellahlara verilmekte, köylerdeki şeyhü'l-beledler arazileri fellahlar arasında düzenli olarak yeniden bir dağıtıma tabi tutmaktaydılar (Baer, 1968, 142). Ayrıca, yine aşağıda ele alınacak olan zorunlu askerlik uygulaması da tarımla uğraşan nüfus üzerinde, özellikle de Bâb-ı Âli ile eyalet arasındaki gerilimlerin yükseldiği son dönemde bir

⁴⁵⁸ Ancak elbette bu dönüşüm Avrupa kapitalizmi hızında bir dönüşüm değildi. Pamuk üretiminde sayıca fazla işçiye ihtiyaç duyulduğundan, arazi sahipleri, arazilerini aldıkları çiftçilerin uzağa gitmesini istemez, bunlara aynî ödemeler yapar, daha genel olarak da belirli bir miktar toprağı ekme hakkını tanırlardı (Owen, 1993, 119). Yani emekgücü topraktan kopmuş değildi. Hatta, paşanın askere alım ve çalışma mükellefiyeti uygulamaları nedeniyle kırdaki ciddi bir emek darlığı görülmekteydi (Tucker, 2004, 235). Genel olarak bakıldığında da ücretli emek halen sınırlı bir yaygınlıktaydı, fellahların toprakta az da olsa bazı hakları vardı, özel mülkiyet halini alan topraklarda bunların toprak sahipleri ile kurdukları yarıcılık ilişkisinde üretim araçları fellaha aitti, artıya el koyma biçimi halen esas olarak kâr değil, vergiydi ve bu yaygın olarak çalışma mükellefiyeti biçimini de almayı sürdürmekteydi (Clawson, 1981, 82). Ancak yine de tarımsal üreticiler, üretecekleri ürüne dair kontrollerini devlete kaptırmış durumdaydılar. Ne ekileceğine devlet karar vermemekteydi. Elde edilen üründen tohumluk dahi ayırmadan tümünü devlet tekellerine vermeleri zorunluydu ve kendi ihtiyaçlarını, öncekinden daha pahalı bir şekilde piyasadan temin etmeleri gerekmekteydi (Tucker, 2004, 232).

⁴⁵⁹ Ancak, tarımda özel mülkiyeti ve yoksul çiftçilerin mülksüzleştirilmesini hızlandıran bir etken olarak bunların tefecilerin eline düşmesi henüz 19. yüzyılın ilk yarısında başlamamıştı (Baer, 1968, 141).

hayli olumsuz etkilerde bulundu. Bir yandan pek çok fellah askere alınırken, diğer yandan, geride kalan daha sınırlı sayıdaki üreticinin üzerine binen yük büyük bir artış gösterdi⁴⁶⁰ (Bowring, 1840, 37). Sadece fellahların değil, bedevî aşiretleri de önemli bir dönüşüm içerisindeydi. Arap eyaletlerinin başka hiçbirinde olmayan bir biçimde bunların yerleşik nüfus üzerindeki olumsuz etkileri ortadan kaldırılmış, bir kısmı liderlerine özel mülk olarak verilen araziler sayesinde toprağa bağlanmışlar, ayrıca Mehmet Ali Paşa bunları siyasi olarak etkisizleştirmek amacıyla aşağıda ele alınacak bazı taktikler izlemiş ve başarılı olmuştu. Nihayetinde, bunların kabile yapıları henüz 19. yüzyılın ilk yarısında büyük oranda parçalanmaya başladı, şeyhler ve bunların çevresindekiler yönetici zümreyle, daha alt katmanlarda olanlar ise Mısırlı emekçilerle kaynaştı (Baer, 1968, 138 ve 140).

3.1.2.2.2. Ticaret

Önceki başlıklarda 17. ve 18. yüzyıllarda Mısır için belirleyici bir önemi olmamasına karşın, giderek artan girişimlerinin sonucunda Avrupalı tüccarların 18. yüzyılın ortalarından itibaren bölgedeki ticari yönelimde bir değişimi dayatmaya başladıkları ve Avrupa mallarının rekabetinin artık bölgede hissedilir bir hale geldiği ifade edilmişti. Ancak sanayi devrimi sonrası Avrupa artık, gelişen sanayisi için hammadde ve büyüyen kentleri için gıda maddeleri talep etmeye başlamıştı (Clawson, 1981, 79 - 80). İkinci bölümün başında da ifade edildiği üzere, 19. yüzyılda Mısır dâhil, tüm doğu Akdeniz, Avrupa malları için bir pazar ve Avrupa sanayisi için bir hammadde deposuna dönüştü (Raymond, 2018, 44 ve 222). Ticaretin bu yeni bileşimi 1820'lerde hız kazandı ve yüzyılın ortalarından itibaren ticaretin artışına sermaye ihracı da eşlik etmeye başladı (Pamuk, 2009, 77)

Bu gelişmenin arkasındaki ilk olgu, sanayi devrimi sonrasında Mısır'ın ticaret hadlerinde yaşanan değişimdi. 1830 - 1839 arasında ticaret hadleri Mısır'da yılda ortalama %2,94, memâlik-i mahrûsenin genelinde ise %2,5 oranında arttı. Bunu sağlayan, Avrupa'nın ürettiği pamuklu dokuma gibi ürünlerin fiyatlarının yeni teknolojiler sayesinde düşmesi ve hammadde fiyatlarının, örneğin pamuk fiyatının artmasıydı (Panza, 2014, 158). Ancak memâlik-i mahrûsenin kalanından farklı olarak Mısır'ın dünya kapitalizmi ile bütünleşmesini hızlandırıcı bir başka faktör vardı. Bu da Mehmet Ali Paşa'nın kendisinden önce Kazdağlı hânesinden beylerin yaptığına bir ölçüde benzeyen (Crecelius, 1998, 68), ancak çok daha kapsamlı ve başarılı bir "ihracatı arttırıp buradan kaynaklanan zenginliği devlet tekelleri vasıtasıyla merkezileştirme" politikası yürütmüş olmasıydı (Pamuk, 2009, 52). Mehmet Ali Paşa bunu doğal olarak, ticaret potansiyeli artış emaresi göstermeyen memâlik-i mahrûse ile değil, hammaddeye ihtiyaç duyan Avrupa ile gerçekleştirmeye koyulmuştu. Neticede Mısır'ın ihracıları içerisinde Avrupa'nın payı 1826 yılında %76'ya kadar yükseldi (Richards, 2004, 214). Bunu ikinci bölümdeki Tablo 3'te verilmiş olan, 1783 yılında Mısır toplam ticaretinde Avrupa'nın sahip olduğu %14'lük pay ile karşılaştırmak, artışın boyutlarının çarpıcılığını gösterir.

⁴⁶⁰ Zengin fellahların bu yükün bir kısmını satın aldıkları siyah kölelere yüklediğini de belirtmek gerekir. Bunlar çalışma mükellefiyeti uygulamalarına da kendilerinin yerine kölelerini yollayabilmekteydiler (Baer, 1968, 151 - 152).

Dolayısıyla, 19. yüzyıl itibariyle Mısır ticaretinin ana omurgası, transit ticaret kapsamında Kızıldeniz ve Biladü's-Sudan'dan gelen malların memâlik-i mahrûse ve Avrupa limanlarına Arap ve Türk tüccarlarca yeniden ihracı değil, Yunanlar başta olmak üzere⁴⁶¹ Avrupalı tüccarlarca Avrupa'ya yoğun bir biçimde pamuk⁴⁶² satışıydı (Baer, 1968, 144). 1820 sonrasında bu ürünün ticareti kısa bir süre içinde dramatik bir artış göstermişti. Bowring'e göre 1822'de Avrupa ve Rusya limanlarına toplam pamuk ihracı sadece 541 balya iken, bir yıl sonra bu sayı 18.069 balyaya, 1824'te ise 148.276 balyaya erişmişti (Bowring, 1840, 181). Mısır'ın Avrupa ile ticaretini yürüten İskenderiye Limanı'ndan 1831 yılında bu ürünün ihracı 15.031.254 kuruş olarak gerçekleşmiş, bunun 5 milyon kuruşa yakını İngiltere'ye satılmıştı. Ancak bundan daha fazlası, 5,5 milyon kuruşa yakını Avusturya'ya, 4 milyon kuruşluk bölümü de Fransa'ya satılmaktaydı (Bowring, 1840, 201).

Bowring'e göre yine 1831 senesinde pamuğun ardından gelen en büyük ihraç kalemi 2.215.900 kuruşla pirinç idi. Bu ürünün 1.859.035'i memâlik-i mahrûsenin diğer limanlarına satılmaktaydı ve bunu 271.033 kuruşla Yunanistan izlemekteydi. Keten ihracının tutarı ise 1.587.775 kuruş kadardı ve bunun 1.113.775 kuruşu yine memâlik-i mahrûse içindeydi. İkinci sırada yer alan Toskana'ya ise 290.000 kuruşla yakın keten yollanmıştı. 18. yüzyılın ilk yarısında Mısır için büyük bir öneme sahip olmuş bulunan kahve ise toplamda 256.030 kuruş tutarında kalmış, bunun da 214.510 kuruşu memâlik-i mahrûse limanlarına satılmıştı (Bowring, 1840, 201). Diğer ihraç ürünleri ise Avrupa'ya satılan buğday, mısır, bezelye, indigo, baharat, zamk, fildişi, sinameki; Anadolu ve Balkanlar'a satılan baharat ve kına, Hicaz'a satılan mısır ve Biladü's-Sudan'a satılan pamuklu, keten ve yünlü ürünler, az miktarda Mısır ve Suriye'de üretilen çizgili ipek kumaşlar, küçük halılar, boncuk vb süslemeler, kılıç ve bıçaklar, ateşli silahlar, bakır ürünler ve kağıt idi (Lane, 1860, 311 - 312).

Bowring'in 1840 tarihli raporunda, eyaletin ithal ettiği kalemlerin sıralandığı, muhtemelen 1830'lu yıllardan birine ait bulunan tabloya göre, Mısır'ın en önemli ithal ürünleri de kereste ve pamuklu dokumaydı. Eyaletin 8 milyon kuruştan fazla tutan kereste ithalinin 6 milyon kuruşa yakını memâlik-i mahrûseden, kalanı ise Avusturya'dan yapılmaktaydı. Pamuklu ürünlerin ithali de 8 milyon kuruştan biraz fazla tutmakta, bunun yarısına yakını Toskana'dan, 1,5 milyon kuruşluk kısmı İngiltere'den, 1,6 milyon kuruşluk kısmı ise Avusturya'dan alınmaktaydı (Bowring, 1840, 188). Lane (1860) ise, Mısır'ın 19. yüzyılın ikinci çeyreğindeki ithallerine dair daha ayrıntılı bir tablo sunar. Buna göre Mısır, Fransa'dan yünlü dokuma; İskoçya, İngiltere ve Fransa'dan şal, Venedik'ten kağıt, Almanya'dan ateşli

⁴⁶¹ Pamuk ticaretinde Yunan tüccarların önemli bir rolü olduğunu belirtmek gerekir. Bunlar Mehmet Ali Paşa'nın sanayi girişimlerinin başlaması sonrasında Mısır'da ikamet etmeye başlamış ve bu alandaki en kalabalık grup olmuşlardı. İskenderiye'deki 12 Yunan ailesi, toplam pamuk ihracının üçte birini yürütmekteydi (Beckerd, 2014, 206). Elbette Mısırlı tüccarlar, yabancı tüccarların ahidnameler sayesinde korundukları vergi ayrıcalıklarına sahip değillerdi ve bu yüzden ağır vergiler altında güç kaybetmişlerdi (Baer, 1968, 144).

⁴⁶² Pamuk ihracı, 19. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'ın toplam ihracatı içerisinde ezici bir ağırlığa sahip olacaktı. 1850'de Mısır'ın ihraç malları içerisinde %30'luk bir ağırlığa sahip olan pamuk, Mısır'ın dünya pamuk ihracatındaki payını sürekli olarak arttırmasına (Pamuk, 2009, 91) koşut olarak, 20. yüzyılda %90'lık bir ağırlığa kavuşacaktı (Pamuk, 2009, 50).

silahlar, bıçak, saat, kahve fincanı gibi eşyalar, cam, hırdavat, boncuk, şarap ve likör, İstanbul'dan nakışlı mendiller, ipek, şişe ağızlığı, terlik, bakır ve pirinç eşyalar, Anadolu'dan halı, Suriye'den tütün, çizgili ipekliler, sabun, Arabistan'dan kahve, baharat, ilaçlar, Hindistan ürünleri, Biladü's-Sudan'dan altın, fildişi, devekuşu tüyü, kamçı, demirhindi ve sinameki, Magrib'den fes, kapüşon, beyaz yün kumaşlar, Marakeş ayakkabıları ithal ediyordu (Lane, 1860, 311).

Öte yandan eyaletin ticaretinde 1820'lerden itibaren İngiltere adım adım öne çıkmaktaydı. Yine Bowring'in raporundaki rakamlara göre 1826'da İskenderiye limanına gelen gemiler içerisinde İngiltere'den gelen gemilerin oranı %1,8 iken 1837'de bu oran %9,3'e yükselmiş, limandan ayrılan gemiler arasında İngiliz gemilerinin oranı ise 1826'da %3,6 iken 1837'de %8,7'ye olarak gerçekleşmişti. Aynı dönemde limana gelen memâlik-i mahrûse limanlarına ait gemilerin oranı %45'ten %24'e, limandan çıkanlarının oranı ise %43'ten %40'a gerilemişti (Bowring, 1840, 208). Ancak bu gerileme eğiliminin varlığına karşın, Anadolu'ya olan ihracat halen canlıydı. Örneğin Mısır pirinci, Avrupalılar daha temiz olduğu için İtalyan ve ABD pirinçlerine yöneldiklerinden ekseriyetle Anadolu'ya satılmaktaydı (Bowring, 1840, 178).

Güney yönlü ticarete bu dönemde bazı sorunlar mevcuttu. Örneğin, Mısır'da bulunan İngiliz konsülü Missett'in yardımcılığını yapan Thurburn, Afrika'dan gelen reçinenin Mısır'daki tek alıcısı olan eyalet idaresi tarafından ödenen düşük fiyat ve ürünü paşanın elindeki topraklara satış mecburiyeti gibi faktörler nedeniyle Ümit Burnu'nu tercih ettiğini ve bu ticaretin zayıfladığını, fildişi, altın tozu ve kahve gibi pek çok ürün açısından da durumun benzer olduğunu ifade etmekteydi (Bowring, 1840, 175). Aslında, önceki başlıklarda zikredilmiş olan bu ticaret hattındaki Fung sultanlığı'nın başkenti Sinnar'dan gelen önemli bir kol, 19. yüzyılın başlarında siyasî karışıklıklar nedeniyle kesilmişse de (Walz, 1978, 9), 1811 sonrasında yeniden canlanmaya başlamıştı (Walz, 1978, 232 - 233). Bu dönemde mezkur ticaret iki gruba ayrılmaktaydı. İlki, köleler, develer, deri su kapları (kırba), gergedan boynuzu, kırbaç, natron, alum ve fildişi gibi, kısmen de olsa Mısır'da tüketimi olan ürünlerdi. Ancak gum, fildişi ve kuştüyü gibi mallar doğrudan yeniden ihraca (İng. *reexport*) yönelikti (Walz, 1978, 63). İlerleyen başlıklarda paşanın ticarete müdahalelerinin aktarıldığı başlıklarda, bu kollara yönelik yaklaşımları da izah edilmektedir.

Öte yandan, önceki dönemlerde olduğu gibi 19. yüzyılın bu döneminde de Hac kervanlarının bir ticarî faaliyet vasfı taşıması da sürmekteydi. Hacılar en azından masraflarını karşılamak için yollarında belirli miktar ticaret malı götürmeyi sürdürmekteydiler (Bowring, 1840, 184). Ancak Kızıldeniz ticareti hem Yemen ve Hicaz'daki savaşların hem de paşanın devlet tekellerinin varlığı nedeniyle zayıflamış durumdaydı (Bowring, 1840, 183).

3.1.2.2.3. Zanaat ve Sanayi

19. yüzyılın ilk yarısı, Mısır Eyaleti'nde sanayi alanında önemli girişimlere sahne oldu. Bu girişimlerin öncüsü, Avrupa'daki örneklerden farklı olarak, eyalet idaresiydi. İskenderiye'de cam, halat, askerî malzeme ve cephanesi; Reşid'de çeltik işleme ve dericilik; Kahire'de bir dizi askerî fabrikanın yanı sıra demir işleme, kağıt, pamuklu dokuma ve yemeklik yağ; Bulak'ta pamuklu dokuma, yün işleme, boyama ve silah fabrikaları (Chaichian, 1988, 27) bu dönemde kuruldu. Aralarından paşanın sanayi hamlesinin öncüsü, tahmin edileceği üzere pamuklu dokuma fabrikalarıydı. Bu fabrikalarda paşanın kullandığı işgücünün yarısı, yani 30-40 bin işçi çalışmaktaydı (Clawson, 1981, 85). Ayrıca zanaatkârlar da bu tesislerde belirli işleri yapmak üzere görevlendirilebilirdi (Baer, 1964, 131). Bowring (1840), bu fabrikalarda toplam 1.459 adet iplik büküm makinesi ve 1.215 dokuma tezgahı olduğunu (Bowring, 1840, 101) aktarır ki, bu rakamlar o dönem için önemli bir yatırım düzeyine işaret eder. Ancak takip eden başlıklarda görüleceği üzere, bu tesisler ekseriyetle paşanın devasa ordusunun ihtiyaçlarının teminine odaklanmışlardı ve Avrupa endüstrisinden daha yüksek maliyetlerle çalışmakta ve daha düşük kalitede ürünler üretebilmekteydiler (Clawson, 1981, 85).

Zanaatkârlar açısından bakıldığında, bunların ürettikleri bazı ürünleri üreten devlet fabrikalarının varlığı ve yine bunların kullanacakları hammaddelerin yedd-i vâhid kapsamına alınmış olması muhtemeldir ki bunların refahında bir gerileme yaratmıştı (Faroqhi, 2011a, 190). Fakat, paşanın sanayi girişimleri olmasaydı da Mısırlı zanaatkârların durumu muhtemelen daha iyi olmayacaktı. Zira Mısır'ın da parçası olduğu bölgenin dünya kapitalizmine bu dönemde yukarıda izah edilen bir ticarî kompozisyonla entegrasyonu, bölgenin genelinde imalat sektörünün Avrupa sanayii karşısında gerilemesi sonucunu doğurmuştu (Pamuk, 2009, 39). 1820 ve 1830'larda belirgin bir hal alan bu durumda, üretilen zanaat ürünlerinin kalitesindeki belirgin düşüş de etkiliydi. Ayrıca 1830'lardan itibaren Avrupa sanayiinin taşıma maliyetlerini azaltan ve dış pazarlara nüfuzunu kolaylaştıran bir unsur olarak buharlı gemiler ve Akdeniz'de görülmeye başlamıştı (Issawi, 1980, 469).

Buna karşın zanaat üretimi kentlerde halen yaygındı ve burada ticaretle birlikte başat iktisadî faaliyeti oluşturmaktaydı. Lane (1860), zanaat ve esnafılık alanları arasından en sık görülen (ya da aslında kendisinin sık gördüğü) türleri şöyle sıralar⁴⁶³ : tuhafiyeciler ve giysi satanlar (tacirler), kuyumcular (güherciler), hırdavatçılar (hurdacı), bakır ürün satanlar (nahhas⁴⁶⁴), terziler (hayyât), boyacılar (sabbaglar), örgücüler (reffa), kumaşların süslemelerini yapanlar (habbâk), kurdelaçılar ('akkâd), tütün çubuğu imal edenler (şibukşî), ilaç ve parfüm satanlar (attâr), tütün satıcıları (dahhahîn), manavlar (fâkihâne), kuru meyve satanlar (nukalî), şerbetçiler, (peynir ve bal gibi ürünleri de satan) yağ satıcıları, kasaplar (cezzâr) ve fırıncılar (farrân) (Lane, 1860, 317 - 318).

⁴⁶³ Parantez içlerindeki ifadeler o dönem ilgili mesleğin Mısır'da aldığı isimdir.

⁴⁶⁴ Lane, bu esnafın Mısır'daki adını muhtemelen hatalı belirtmiştir. Zira *nahhas* (نَحَّاس), Arapça'da çoban ve köle tüccarı anlamlarına gelmektedir.

Kentlerde mukim zanaatkâr ve esnaf arasından duvar ustaları 3-7 kuruş, marangozlar 4-9 kuruş, demirciler 3-6 kuruş, bahçıvanlar 3-4 kuruş arasında günlük gelire sahiptiler (Bowring, 1840, 308). 1830'larda 450 gram koyun eti 1 kuruş, aynı miktar sadeyağ 2 veya 2,25 kuruş, şeker 2 kuruş, kahve 6-7 kuruş idi. Toledano'ya (2003) göre dört kişilik bir ailenin yemek, su, yakacak ve sabun ihtiyaçları için günde en az 7,5 kuruş kazanması gerekmektedir (Toledano, 2003, 212 - 213). Bu anlamda, sayılan zanaatkâr gruplarının iyi bir refaha sahip olmadığı düşünülebilir. Ayrıca bu rakamlar, ilgili sektörde faaliyet yürüten ortalama bir zanaatkârın gerçekliğini yansıtmaktaydı. Oysa 18. yüzyılın son yirmi yılında yaşanan derin siyasî ve iktisadî bunalım, zanaatkârların kendi aralarında zaten var olan eşitsizliği daha da arttırmıştı ve zanaatkârların arasında en zengin %10'luk dilime girenler, zanaatkârların belgelenen tüm varlıklarının yarısına sahip idi (Faroqhi, 2011a, 192) ve bu anlamda Avrupa'dakine benzer bir farklılaşma Mısırlı zanaatkârlar arasında da görülmektedir.

Mısır loncaları ise her ne kadar 18. yüzyılın sonlarında zayıflamaya başlamışlarsa da (Gran, 2004, 32) varlıklarını 19. yüzyıl boyunca sürdürdüler (Toledano, 2003, 208). 1801 yılında bunların sayısı 193 kadarken, 1840 yılında Mısır'da 164 kadar lonca olduğunu farklı kaynaklar aktarmaktadır (Baer, 1964, 23). 1822 ve 1823 yıllarına ait firde vergisi kayıtlarında ise 186'sı lonca olmak üzere 228 kayıtlı gruptan ve bunlar kapsamında 26.000'i lonca mensubu, 7.000'i ise devlet memuru 33.000 kişiden bahsedilir (Ghazaleh, 2017, 270). Ayrıca, paşanın fabrikaları genellikle daha önce Mısır'da olmayan üretim kollarında yoğunlaştığından, fabrika üretiminin loncalarla rekabete girmesi de söz konusu olmamıştı (Baer, 1964, 131). Ancak, Avrupa mallarının zanaat üzerindeki olumsuz etkisi, elbette loncaları da etkiledi (Baer, 1964, 138). Ayrıca, bu dönemde kentlerdeki çarşıların geleneksel yapısında da bozulmalar meydana gelmişti. Benzer faaliyetleri sürdüren zanaatkârların bir arada bulunduğu çarşıların yerini, kırdan kente gelen nüfusun etkisiyle, lonca üyelerinin kentin farklı noktalarına dağıldığı yeni bir çarşı yapısı aldı⁴⁶⁵ ve lonca şeyhlerinin üyeleri üzerinde etkin bir denetim kurması giderek güçleşti (Baer, 1968, 143 - 144). Çözülme eğilimleri 19. yüzyılın ortalarında güçlü bir biçimde hissedilmeye ve büyümeye başladı (Baer, 1964, 138). Nihayetinde loncalar 1880'lerden sonra kaybolmaya yüz tutacaklardı (Chalcraft, 2017, 365).

Ele alınan dönemle sınırlı olarak, şeyhlerin halen belirli bir gücü bulunmaktaydı. Bu dönemde lonca üyelerinin sayısı belirli bir sayının altına indiğinde lonca şeyhleri halen yeni kişileri loncaya almaktaki kontrol rollerini sürdürmekteydiler (Bowring, 1840, 309). Ancak bu dönemin öncekilerden ayırt edici yanı, loncaların eyalet idaresi ile çok yakın bir ilişki içerisine girerek, bunun iktisadî kontrol ve vergileme aparatı halini almalarıydı (Ghazaleh, 1995, 69). Bilhassa Mehmet Ali Paşa'nın koyduğu firde vergisinin tahsilinde bunlar önemli bir rol oynamışlardı (Bowring, 1840, 308).

⁴⁶⁵ Oysa örneğin dokuma üretimi 18. yüzyılda ve hatta daha öncesinde dahi kentlerde, lonca üyesi zanaatkârlarca yapılır, kırdakilerin bu alana müdahalesi gedikler vasıtasıyla engellenir zaten nakliye olanaklarının zayıflığı ve 18. yüzyılın son yıllarındaki istikrarsızlık gibi nedenlerle pek gerçekleşmezdi (Chalcraft, 2017, 374 - 375).

Ayrıca, 18. yüzyılın sonlarından itibaren yevmiyeli emek gücü de kentlerde kalabalıklaşmaktaydı (Gran, 2004, 31). Bunların lonca kapsamındaki işlerde kullanılmaları için, muteber görülen birilerinin bunlara kefil olması gerekirdi. Lonca şeyhleri, bu kefalet mekanizması ile işe alınmaları ve çıkarılmalarında önemli bir konumdaydılar (Toledano, 2003, 211). Ancak kente yeni gelmiş göçmen işçiler için bu tür kefillere ulaşmak neredeyse olanaksız olduğundan, bunlar en düşük ücreti alacakları işlerle yetinmek durumundaydılar (Toledano, 2003, 212 - 213). Ücretli emekçiler arasında duvar işçileri günlük 1,5 - 2,5 kuruş, hamallar 2-4 kuruş, hizmetçiler 2-3 kuruş ve tarım işçileri de 1,5 - 2 kuruş yevmiye alırlardı (Bowring, 1840, 308). 1850'lerde ise vasıfsız bir işçi ortalama olarak özel kesimde 2 kuruş, devlet işletmelerinde ise 1,5 kuruş yevmiye alırdı. Vasıflı işçiler ise bu tutar 3-4 kuruş dolayındaydı (Toledano, 2003, 212 - 213).

3.1.2.2.4. Kentler

Öte yandan, Avrupa kapitalizminin gelişiminde önemli rolü olan kentler, Mısır'da bu dönemde sınırlı bir gelişme göstermişlerdi. Fransız işgali döneminde Mısır nüfusu iki buçuk ila üç milyon kişi arasındaydı ve bunun muhtemelen onda biri Kahire'de mûkimdi (Owen, 1993, 113). Raymond (2004a), 1798 yılı için bu sayıyı 263.000 kişi olarak verir (Raymond, 2004a, 313). Eğer Lane'in (1860) ev sayılarına bakarak yaptığı hesaplamalar (kentlerde ev başına 4, kırdaki ise 8 kişilik hanehalkı varsayarak) gerçeğe yaklaşmayı başarmışsa, Kahire nüfusu 19. yüzyılın ilk çeyreğinin sonunda 240.000 kişi olmuştu (Lane, 1860, 4 ve 22-23). Bu durumda, Mısır'ın en önemli kentinin bu dönemde önemli bir gelişme göstermemiş olduğu sonucuna ulaşılabılır. Zira bu kent, önceki dönemlerdeki antrepo niteliğini 19. yüzyılda yitirmişti (Bowring, 1840, 219).

Genel olarak bakıldığında, Mısır kentleri bu dönemde belirgin bir gelişme gösterememişlerdi. 1820 ve 1840 yılları arasında kentlerin ve kırsal bölgenin büyüme oranları birbirinden farklı değildi (Baer, 1968, 154). Bu durumu ortaya çıkaran iki faktör vardı. İlki, aşağıda ele alınacağı üzere iltizamın kaldırılmasına rağmen köylülerin toprağa bağılılıklarının sürmesi, bunların özgür emekçiler olarak kentlere akın etmemeleriydi. İhracata yönelik olarak pamuk üretimi az önce belirtildiği gibi artmaktaydı ve bunun sonucunda kırdaki nüfus bulundukları yerde istihdam edilmekteydi. İkincisi, Mehmet Ali Paşa'nın sanayi girişimleri kent nüfusunun artmasına sadece kısmen yararlı olmuştu (Chaichian, 1988, 25 ve 27) Kırdan kente gelen fellahlar burada kalıcı olarak bulunmaz, ya yakalanarak geri yollanırdı ya da biraz para biriktirdikten sonra geri dönerdi (Baer, 1968, 155).

Ancak kentsel gelişimin önemli bir istisnası vardı. Mısır'ın bu dönemde ana ihracat limanına sahip olan İskenderiye kendi Mehmet Ali Paşa döneminde on iki kat büyüdü (Owen, 2003, 196) ve bir uluslararası ticaret merkezi olarak Kahire'yi geride bıraktı (Raymond, 2004a, 314). Diğer liman kentleri ise İskenderiye ölçüsünde gelişemediler. Dimyat ve Reşid limanları aslında ticarete İskenderiye limanı kadar uygun değillerdi. Buna bir de ileride ayrıntılı olarak ele alınacak olan,

İskenderiye kentini Nil ile bağlayan kanal inşa edilince, bu iki limanın Mısır ticaretindeki görelî önemi iyice azalmış oldu (Bowring, 1840, 219). Dimyat'ın önceki dönemlerde de zaten Biladü'sh-Şam, Güney Anadolu ve Kıbrıs limanlarıyla olan ticarete uzmanlaştığı (Crecelius ve Badr, 1994, 257) önceki başlıklarda ifade edilmişti. 19. yüzyılda bu limana faaliyetinin bir kısmını İskenderiye'ye kaptıran (Chaichian, 1988, 27) Reşid de katıldı ve bu iki liman ekseriyetle Suriye, Kıbrıs ve Girit ile yapılan ticarete uzmanlaştı (Bowring, 1840, 219). Dimyat limanının ticaretinde de önceki dönemlere nazaran bir gerileme yaşandı (Chaichian, 1988, 27).

Fransız işgali döneminde, kentleri oluşturan mahalleleri birbirinden ayıran kapılar ortadan kaldırılmışsa da, daha sonraları bunlar yeniden kullanılmaya başlandı (Lane, 1860, 4). Ancak mahalle kurumunun değişmeden kaldığını savunmak güçtür. Öncelikle, mahalleler daha heterojen mekanlar halini aldılar. Farklı dine mensup insanların bir arada dahi yaşamaya başladığı görülmekteydi (Baer, 1968, 145). Kentsel yerleşimi belirleyen temel unsur bu dönemde meslek, mezhep veya din değil, gelir durumu olmaya başlamıştı. Kentler, sosyal tabakalaşmaya bağlı olarak farklı bölümlere ayrılmaya başladılar. Kahire'de Özbekiyye örneğinin daha üst gelirli olanların genelde bahçeli evlerinin görüldüğü bir bölge iken, Hüseyiniyye gibi mahalleler daha yoksul ve kalabalık yerler olarak sivrildiler (Owen, 2003, 169).

3.2. 18. Yüzyılın Son Çeyreğinden 1840'a Devlet ve Maliye

3.2.1. Nizâm-ı Cedîd

Buraya kadar sıralanan siyasî ve iktisadî gelişmeler, Devlet-i Aliyye'nin 18. yüzyılın sonlarından başlayarak önemli bir niteliksel değişim içine girdiğinin sinyallerini zaten vermektedir. Aşağıda, bu değişimin ana hatları çizilerek, mâlî ayağı daha ayrıntılı bir değerlendirmeye tâbi tutulmaktadır. Henüz bu aşamada denilebilir ki, II. Mahmud ve Mehmet Ali Paşa'nın uygulamaları esas olarak Nizâm-ı Cedîd'in devam ettirilmesine dayanmaktadır.

3.2.1.1. Çatışan Çıkarlar

Dönüşüm, memâlik-i mahrûsedeki farklı toplumsal zümrelerin tamamını ilgilendirmekle beraber, aslında askerî zümrenin merkezdeki unsurlarının, bunların da belirli bir kesiminin ortaya koyduğu ve takip ettiği bir program temelinde ilerlemişti. Dolayısıyla, başlamadan önce bu kesimlerin yukarıda sıralanan siyasî ve iktisadî gelişmeler sonucunda oluşan ve mezkur programla ilişkilerinin yönünü belirleyen çıkar çatışmalarına kısaca değinmek de yerinde olur.

Önceki paragraflarda, Avrupa ile artan ticaret hacminin 18. yüzyıldan başlayarak, ancak bilhassa da 19. yüzyıl ile birlikte memâlik-i mahrûsede bir ticaret burjuvazisinin belirmesinde etkili olduğundan

söz edilmiş, bu kesim içerisinde müste'min tüccar ile işbirliğine yönelen beratlı tüccarın avantaj elde ettiği de vurgulanmıştı. 19. yüzyıl ile birlikte, bu kesimin elinde ağır bir tempoda da olsa belirli bir sermaye birikimi oluşmaya başladı (Savran, 2010, 40). Bu birikim, sarraflıkla uğraşan gayrimüslim tüccarın istisna tutulursa, Devlet-i Aliyye'nin denetim alanının dışına başarıyla çıkarılmış ve müsadere riskinden büyük oranda korunabilmişti⁴⁶⁶ (Göçek, 1996, 95). Ancak bu korunma, hukukî temellere değil, mezkur kesimlerin Avrupalı devletlerin konsoloslukları ile kurdukları ilişkilere dayanmaktaydı ve Tanzîmât'ın ilanına ve sonrasında da Arazi Kanunnamesi gibi düzenlemelere kadar Avrupa kapitalizmindekine benzer bir özel mülkiyet korumasına yaklaşmış değildi. Dolayısıyla, bu grupların çıkarı Avrupa ile daha fazla ticarî bütünleşme, buna ek olarak oradaki hukukî yapıların ve idarî biçimlerin Devlet-i Aliyye'ye transferi idi.

Servetini merkezin denetiminin dışına çıkarmaya en yakın diğer zümre ise a'yân idi. Önceki bölümlerde de belirtildiği üzere bu zümrenin maddî dayanağı, iltizam sisteminin yaygınlaşması sonucunda önemli iltizamlarda taşeron konumunu elde etmeleri idi⁴⁶⁷. Malikâne uygulaması, bunların hem servetlerini arttırmış hem de elde ettikleri kaynaklar üzerindeki egemenliklerini pekiştirmişti. Mâlî rolleri, zaman içerisinde idarî ve siyasî işlevlerini de doğurdu ve bunlar reaya ile devlet arasında bir aracı olarak (Khoury, 2016, 186) görev yapmaya başladılar. Dahası, a'yân sadece kendinden menkul unsurlardan ibaret de değildi. Bazıları devletin taşrada görevlendirdiği unsurlardı. Bu iki alt kategori arasında önemli bir geçişlilik de mevcuttu ve 17. - 18. yüzyıllarda bu ayrım büyük ölçüde bulanıklaşmış⁴⁶⁸ durumdaydı (Khoury, 2016, 174).

A'yân başlarda basitçe vergili tahsili işinden bir pay elde etmişti. İdarî ve askerî işlevleri, bunların maddî dayanaklarını da karmaşıktırdı. Öncelikle, bulundukları yerlerde basit birer mültezim olmanın çok ötesine geçen bu unsurları, merkezî devletin yasakladığı (ancak hiç bir zaman tam olarak durduramadığı) hammadde ihracından önemli gelirler elde etmelerinden alıkoyacak bir güç kalmamıştı. Bu durum özellikle Akdeniz kıyısındaki liman kentlerinde ve Balkanlarda mukim a'yân için özellikle geçerliydi⁴⁶⁹ (Göçek, 1996, 90). Batının artan hammadde ihtiyacı, bunların zenginliğini arttırmıştı. Genel olarak bakıldığında, ticarî olanakların da zengin olduğu her durumda iltizam ve

⁴⁶⁶ Zira, müsadere sadece askerî zümreyi muhatap almamakta, ticaret ve sanat ile uğraşan toplum kesimlerine de yönelebilmekteydi. İlerleyen dönemlerde II. Mahmud, 1826'da bu tür müsaderelere son verileceğini duyuracaktı (Öğün, 2006, 68).

⁴⁶⁷ Büyük malikâne ve iltizamlara sahip olan üst düzey askerî zümre mensupları, merkezdeki konumlarını kaybetmemek için taşraya bizzat gitmeyip, bunun yerine a'yânı kullanmakta (Göçek, 1996, 60 - 61), bu da iktisadî kaynaklar üzerinde bu zümreye önemli bir denetim sağlamaktaydı.

⁴⁶⁸ Ayrıca henüz 1726 gibi erken bir dönemden itibaren devlet, taşradaki sancakbeyliği, muhassıllık, voyvodalık ve mütesellimlik gibi görevleri a'yâna vermeye başlamıştı (Adanır, 2016, 206).

⁴⁶⁹ Örneğin Batı Anadolu'da yerleşik Karaosmanoğlu ailesi 1787-92 Rus savaşında devlete önemli destekler vermişti. Buna mukabil mezkur aileye Aydın mütesellimliği, İzmir muhafızlığı, rıhtım mübayaacılığı gibi görevler verilmiş ve aile bu görevler sayesinde tarım ürünlerinin bölgeden ihracında söz sahibi olmuştu. Ailenin ticarî faaliyetlerden aldığı komisyonlar büyük servetlere sahip hale gelmesini sağlamıştı (Adanır, 2016, 209).

ticaretten aynı zamanda gelir elde etmekteydiler⁴⁷⁰ (Barkey, 2011, 331). Diğer yandan, tarım arazilerindeki egemenlikleri, farklı alanlardan elde ettikleri servetin bir kısmını tefecilikte kullanabilmelerini önünü açmış ve bu faaliyetten de para kazanmaya başlamışlardı (Barkey, 2011, 335).

Vergi tahsilindeki aracılıkları ve yerelde Âl-i Osman egemenliğine olan katkıları, devlet için istenmeyen bir durum değildi. Ancak önemli bir mesele, bunlarla merkez maliyesinin kaynaklar üzerinde deyim yerindeyse rekabete girmeleri sonucu ortaya çıkmaktaydı. Bunun bir boyutu da, merkezin a'yândan Devlet-i Aliyye merkez ordusuna katılmak üzere asker bulundurmasını istemesiydi. Bu sayede timar uygulamasının mantığı yeniden filizlenmekteydi. A'yân, bilhassa 1768'de Rusya ile girişilen savaşın sonucunda bir yandan devletin kabul edilmiş bir parçası halini alırken, diğer yandan elde ettiği vergilerin önemli bir bölümünü merkeze yollamaması karşılığında bu tür ordular bulundurmaya başladı. Tepedelenli Ali Paşa'nın ordusu gibileri 80.000 kişiye kadar çıkabilmekteydi (Göçek, 1996, 61 - 62). Bu ordular, merkez hazinenin yükünü bir ölçüde alıp, a'yânın kontrol ettiği servetin merkezce denetimini dolaylı yollardan da olsa sağlamaktaydı. Ancak aşağıda da görüleceği üzere, bunlar Devlet-i Aliyye'nin karşı karşıya kaldığı askerî sorunu çözebilecek yapıda birlikler değillerdi.

Kaynaklar üzerindeki paylaşım, Devlet-i Aliyye hazinesinin belirli maliyetlerle tolere edebileceği bir şeydi. A'yân da Avrupa ile artan ticaretten zenginlik elde etmekteydi ve 18. yüzyılın sonlarında kadar bu "ikinci en iyi" durum, Khoury'nin *modus vivendi* olarak tanımladığı (Khoury, 2016, 171 - 172) biçimde cereyan etti. Ancak bu dönemle birlikte, siyasî gelişmelerin verildiği başlıkta da bahsedilen Pazvandoğlu ve Tepedelenli Ali gibi unsurların Devlet-i Aliyye'nin kontrolünden neredeyse tamamen çıkabildiği görülür. Geneli itibariyle de a'yân bu dönemde merkez karşısında siyasî olarak güç kazanmıştı ve yüzyılın son yirmi yılı itibariyle devlet a'yâna daha bağımlı bir hale gelmişti (Adanır, 2016, 207).

Tüm gücüne karşın a'yân, elde ettiği serveti beratlı tüccarın yaptığı gibi merkezin denetiminden çıkarmayı tam olarak başaramamıştı. Gerçi, bunların sahip oldukları ömür boyu iltizamlar, önceki bölümlerde bahsedildiği üzere "sahipmiş gibi" anlamına gelen malikâne olarak anılmakta ve bunları alan a'yâna, sahip ve mutasarrıf gibi ünvanlar verilmekteydi (Barkey, 2011, 339). Ayrıca bazı büyük a'yân bu merkezin denetiminden kaçışı, askerî gücü ve Pazvantoğlu örneğinde olduğu gibi merkezi devletin zora düştüğü zamanlarda atağa geçmesi gibi taktik hamlelerle elde etmekteydi. Ancak ne olursa olsun, bunların servet edinimlerinin sürmesini sağlayan toplumsal konumları, padişahın iki

⁴⁷⁰ Bu anlamda Yayıoğlu (2018), bunların gelirlerinin bu çok boyutluluğunu, Sanjay Subrahmanyam ve C. A. Bayly (1988) tarafından Babürlüler'de ticarî, idarî ve askerî işlevleri kendi bünyesinde toplayan yerel iktidar sahipleri için kullanılan *portfolyo kapitalist* terimi ile ifade etmekte haklıdır (Yayıoğlu, 2018, 570).

dudağının arasında olmayı sürdürmekteydi⁴⁷¹ (Göçek, 1996, 90) ve aslında mülklerinin müsaderesine⁴⁷² karşı mücadeleyi tekil olarak vermeye çabalamışlardı. Bunun en önemli adımı 1808'de imzalanan Sened-i İttifak idi. Ancak bu belge ölü doğmuş, hatta a'yânın toplumsal gücü bu tarihten sonra devamlı azalmıştı.

Sadece a'yân değil, büyük çiftliklere sahip hale gelmiş merkezî bürokrasinin de pek çok unsuru açısından bu zenginliğin güvence altına alınması önemli bir amaçtı. Bunların ellerindeki kaynaklar artmaktaydı. Bir yandan büyük topraklara sahip hale gelmişler, diğer yandan onlar da a'yân gibi ticaret ve tefecilikle servetlerini daha da arttırmışlardı (Köymen, 2007, 94). Ancak diğer yandan da servetleri müsadere riskine karşı açık halde bulunmaktaydı (Göçek, 1996, 45). Tanzîmât'a kadar, ölen bürokratların miraslarına el konulması uygulaması sürmüş (Köymen, 2007, 91), vakıf kaynaklarına da el atılması, bu mekanizmayı da güvenli bir liman olmaktan çıkarmıştı. Bu yüzden de bürokrasinin bu kesimi kul statüsünün getirdiği tehlikeleri bertaraf edip, Avrupa'daki aristokrasiye benzer ayrıcalıklar elde etmeyi umuyordu (Findley, 1980, 16).

Zenginliği artan bu kesimler, 19. yüzyıl boyunca (eğer tasfiye edilmemişlerse) bunu koruyabilmenin ve padişahın kontrol alanının dışına çıkarabilmenin mücadelesini verdiler (Savran, 2010, 41). Mehmet Ali Paşa, bunlar arasında kesin sonuca en çok yaklaştı. Hatta elde ettiği güç, bu unsurun niteliksel olarak diğer tüm sayılan gruplardan farklılaşmasına, adeta devletinkine koşut (ve Nizâm-ı Cedîd'in devamı) bir iyileştirme programını, bağımsız bir devletmişçesine sürdürmesine yol açacaktı. Bundan ilerleyen başlıklarda bahsedilecektir.

Ancak, 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyıl boyunca yaşanan gelişmeler bazı toplum kesimlerinin hilafında sonuçlar doğurmuştu. Yeniçeri ocağı bu kesimlerin başında sayılabilir. Önceki başlıklarda, devletin 17. ve 18. yüzyıllarda bunların siyasî istikrarsızlıklar doğuracak girişimlerini engellemek amacıyla, iktisadî faaliyetlerle ilgilenmelerine göz yummak zorunda kaldığından (Kunt, 2018, 159) bahsedilmişti. Gerçekten de sipahiler, yeni maddi kaynaklarını mültezimlik gibi görevlerde ve vakıf yöneticiliklerinde elde ederlerken, (Kunt, 1988, 19) yeniçeri ocağına mensup olanlar daha çok esnaflıkla uğraşmaya yönelmişler (İnalçık, 1990, 32) ve askerî zümre mensubu olmaktan kaynaklanan vergi bağımsızlıklarını burada kullanmışlardı (Göçek, 1996, 91). Bu konumları, yeniçerilerin Avrupa

⁴⁷¹ Örneğin Karaosmanoğlu ailesinin servetinin 1766'da müsadere edilmesi ve Dimetoka a'yânının 1782'te öldürülmesi (Göçek, 1996, 63 - 64).

⁴⁷² Müsadere uygulamasının aslında devletin kolaylıkla ve hiçbir sorunla karşılaşmadan gerçekleştirdiği bir uygulama olarak görmemek gerekir. Müsadere sürecinin zorlukları ve mülklerin yeni sahiplerinin eskileri ile zaman zaman çatışmaya girmesi önemli sorunlardı ve normal şartlarda, ölen bir makam sahibinin aile üyelerinin, o kişinin mirasını devletten satın aldığı ve devletle ile bunun için pazarlık yaptığı görülürdü (Yaycıoğlu, 2018, 564 - 565).

mallarının memâlik-i mahrûseye girişinden rahatsızlık duyması sonucunu doğurdu⁴⁷³ (Savran, 2010, 48).

Bu gelişmenin ikinci ve daha doğrudan boyutu ise, merkezin aşağıda ele alınacak iyileştirme programının askerî alandaki tasavvurları ile yeniçerilerin çıkarlarının çatışmasıydı. Öncelikle, esnaflıkla yaşadıkları bütünleşme, bunların askerî anlamda ihya edilerek işe yarar bir asker grubu olmalarının önünde de engeldi. Bunlar, talimli asker olmayı ve disiplin altına alınmayı istememekteydiler (Tanör, 1999, 38). Kendilerine koşut olarak çalışacak yeni ve zamana uygun askerî birliklerin oluşturulması ise iki nedenden dolayı çıkarlarına tersti. Öncelikle, bu tür birliklerin varlığı hemen olmasa da ileride bunların toplumsal konumlarını ortadan kaldırmakta rahatlıkla kullanılabilirdi. İkinci olaraksa, bu türden birliklerin teşekkülüne başlandıktan sonra, bunların ihtiyaçlarının bir bölümünün ithalat yoluyla alınacağı anlaşılmıştı. Oysa yeniçeri-esnaf kombinasyonunun önemli bir müşterisi de geleneksel ordu idi. Dolayısıyla pek çok yeniçeri, bu ordunun güçlenmesi ve diğerinin zayıflaması karşısında yoksullaşma riskiyle de karşı karşıyaydı (Tanör, 1999, 38).

3.2.1.2. Merkezin Bir Hamlesi Olarak Nizâm-ı Cedîd

Âl-i Osman açısından ise temel mesele memâlik-i mahrûsedeki iktisadî artığa daha başarılı bir biçimde başvurmasını sağlayacak mâlî tedbirlerin alınabilmesi, bunun önündeki engellerin temizlenmesi, bir yandan da Avrupa'daki muarızlarının iktisadî ve askerî alanda gerçekleştirdiği uygulamaların incelenerek Devlet-i Aliyye bünyesinde gereken düzenlemelerin yapılmasıydı. Özellikle Rusya 18. yüzyılda sanayileşmeye başlamış, 1. Petro dönemi reformlarının bir sonucu olarak Avrupa'nın güçlü monarşilerinininkine benzer, güçlü ve etkili bir ordu meydana getirmişti (Barkey, 2011, 351). Devlet-i Aliyye bürokrasisinin belirli bölükleri 19. yüzyıldan önce de bu ihtiyacı kavramış durumdaydılar ve 18. yüzyılda, bu hususların bazıları ile ilgili önceki bölümlerde zikredilen bir takım girişimlerde de bulunmuşlardı.

Bu anlamda bütünlüklü bir iyileştirme arayışının 1774 yılında tahta çıkan I. Abdülhamid'in idaresinde belirgin bir hal aldığından önceki bölümlerde bahsedilmişti. Bu dönemde Avrupa'dan uzmanlar getirilip, askerî alandaki iyileştirme çalışmalarında görevlendirilmişti. Hem bunlar, hem de Canikli Ali Paşa gibi yerli unsurlar padişaha iyileştirmelerle ilgili öneriler (*layihalar*) sundular. Humbaracılar gibi askerî zümrelerin ve bir mühendishânenin kurulması da bu döneme ait gelişmelerdi. Ancak genel olarak ele alındığında I. Abdülhamid ve onun iyileştirme yanlısı sadr-ı âzamalarının işi hiç kolay değildi. Avrupa devletleri önemli birer tehdit olarak Devlet-i Aliyye'nin karşısına dikilmişlerdi, az önce zikredilen a'yân, örneğin Tepedelenli Ali Paşa ve Mısır'daki İbrahim ve Murad beyler gibi

⁴⁷³ Elbette, bunların iktisadî güçlerinin yukarıda sayılan diğer gruplara kıyasla çok daha mütevazı olduğu bilinmelidir. Özellikle merkezdekiler, Mısır örneğindeki gibi gümrük iltizamları ve kahve ticareti gibi zanaatin çok ötesinde faaliyetlere egemen olmuş değillerdi.

merkezkaç güçler de içeride merkezî ve güçlü bir yapının karşısında önemli engeller olarak dikilmekteydiler (Mantran, 1995a, 9).

Aynı şartları, 1. Abdülhamid'den sonraki padişah 3. Selim de devraldı. Selim'in cülusu gerçekleşirken, Devlet-i Aliyye'nin karşı karşıya bulunduğu askerî sorun artık alenî bir hal almıştı (Hathaway, 2016, 274). 1792'de savaş sona erdiğinde, Selim hemen iyileştirme programını uygulamaya girişti (Cleveland ve Bunton, 2009, 62). Karşı karşıya kalınan güçlükler birikimli olarak ilerlemekte ve boyutları büyümekteydi. Bundan dolayı, Selim'in önderliğinde girilen iyileştirmeler de önceki dönemlere göre daha bütünlüklü bir hal alacak, devletin halihazırdaki yapısını bir ölçüde zorlamaya girişecekti (Findley, 1980, 42). Özellikle Avrupa'daki bilimsel gelişmelerin ve hatta Avrupa devletlerinin üniformalarının benimsenmesi, o dönem için radikal bir hamleydi (İnalçık, 1990, 34). Zaten biraz da bu yapısı yüzünden, 3. Selim'in iyileştirmeleri *Nizâm-ı Cedîd* (Yeni Düzen) adı altında toplulaştırılmış, cedîd, yani “yeni” ifadesi hem yeni askerî birliklerin hem de yeni hazinenin sıfatı halini almıştı⁴⁷⁴.

Sosyal konumunu korumak ve servetini padişahın etki alanından çıkarabilmek amacındaki a'yân açısından, Nizâm-ı Cedîd'in merkezîleştirici içeriği ciddi bir rahatsızlık unsuruydu. Devlet, artık vergi gelirlerini bunlarla paylaşma niyetinde olmadığını belli etmiş (Küçükkalay, 2007, 25), toplam vergi gelirlerinin üçte ikisini elinde tutan a'yândan (Karaman ve Pamuk, 2010, 609) bu kaynağı almaya yönelmişti. Ancak bunun çok kolay olmadığı, siyasî gelişmelerin ele alındığı paragraflardan da hatırlanacağı üzere, Nizâm-ı Cedîd ordusunun Balkanlar'daki tecrübesi, dahası, bazı a'yânın tasfiyesini ayrılıkçı unsurların güçlenmesinin izlemesi (Karpas, 1972, 253) gibi gelişmeler sonucunda anlaşılmıştı.

Reformları zorlayan tek kesim a'yân değildi. Oldukça maliyetli işler olan iyileştirmelerin finanse edilmesi için getirilen yeni vergilerin tarh edildiği geniş toplum kesimleri de genel olarak bu uygulamalardan rahatsızdılar (Adanır, 2016, 211). Tüm bu gerilim, önceki başlıklarda belirtildiği üzere 1807 yılının Mayıs ayında bir ayaklanma ile sonuçlandı. Nizâm-ı Cedîd programının en üstündeki isim olan padişah 3. Selim tahttan indirildi, öldürüldü ve Nizâm-ı Cedîd programı dar anlamıyla sona ermiş oldu. Görüleceği üzere, II. Mahmud'un padişahlığı döneminde benzer bir programın uygulamaya konabilmesi için yeni padişahın bir müddet beklemesi gerekecekti.

⁴⁷⁴ Nizâm-ı Cedîd'in kendisi yeniydi ve yeniliği temsil etmekteydi. Askerî alandaki yenilikler, demiryollarının yaygınlaşması ve telgrafın bulunması gibi teknolojik gelişmelerden de beslenmekteydi. Oysa, esin kaynağı çoğunlukla sanıldığı gibi yaşıtı sayılabilecek Fransız Devrimi değil, devrimin alaşağı ettiği, Fransız toplumunun üretici güçlerinin gelişimine yanıt veremeyerek yıkılmış 16. Louis mutlak monarşisi, Fransa ordusunun o dönemki askerî yetenekleri ve Fransa devlet bürokrasisinin idarî anlamda ulaştığı gelişmişlikti. Zira yeni padişah, iyileştirmelere dair tasarılarını Fransız devrimi öncesinde yapmaya başlamış, hatta Fransa hükümdarı ile mektuplaşarak, görüşlerini dahi almıştı (Zürcher, 1995, 46).

3.2.1.3. Kalemîyyeden Mülkiyyeye Askerî Zümrenin ve Devletin Yeni Görünümü

Nizâm-ı Cedîd iyileştirmeleri devletin genelinde önemli değişimler doğurdu. Bunun ilk boyutu, kaynakların merkezîleştirilmesi arayışına koşut olarak devletin idaresinde de padişahın önderliğini tam ve kesin bir biçimde yeniden tesis etmekte (Findley, 2016, 102). Her ne kadar 3. Selim uyguladığı programın muhaliflerince öldürülmüş ve tahtını kaybetmiş olsa da, 19. yüzyıl boyunca iktidarı elde tutan padişahların önceki yüzyıla göre çok daha belirleyici oldukları söylenebilir. Hatta bu durum 1908'e kadar devam etmiştir.

Öte yandan, devlet idaresinde Divan-ı Hümâyûn'un önemini yitirmesine koşut olarak *meşveret meclisleri* (Tr. danışma meclisleri) adı verilen yapılar bu dönemde ön plana çıkmış ve sadece Nizâm-ı Cedîd döneminde değil, Tanzîmât dönemi meclislerinin oluşturulmasına kadar geçen sürede mühim bir idarî işlev üstlenmişlerdi (İpşirli, 1999, 187). Üyeleri ve toplanma yerleri farklılık gösterebilen bu meclisler aslında Nizâm-ı Cedîd öncesinde de mevcuttu ve sadr-ı âzaman rutin toplanan divanına ek olarak (Findley, 1980, 72), savaş ilanı gibi önemli konuları ele almak üzere bazen sadr-ı âzaman bazen ise doğrudan padişahın başkanlığında toplanıp görüş bildirirlerdi (İnalçık, 2003, 99).

3. Selim açısından danışma işlevinin çok önemli görüldüğü anlaşılmaktadır. Bunda bir yandan iyileştirmelerin yapılmasının devletin devamı için çok kritik bir aciliyete sahip olması, diğer yandan ise önceki paragraflarda belirtilen çıkar çatışmaları karşısında danışma ve bu vesile ile daha fazla kesimi düzenlemelerin ardına alma arayışı etkiliydi. Öyle ki, padişahın danışma mekanizması sadece sadr-ı âzaman ve divanı değil, a'yân ve ulemayı da kapsamına almaktaydı (Hathaway, 2016, 275). Yine bu bağlamda, 1. Abdülhamid'in örneğine benzer şekilde yeni padişah henüz 1789 yılının Mayıs ayında bir meşveret meclisi toplamış, Devlet-i Aliyye bürokrasisinin farklı unsurlarından iyileştirmelerin içeriğinin ne olması gerektiğine dair raporlar talep etmişti. Padişahın talebi üzerine askerî ve mâlî alanda yapılacak iyileştirmelere odaklanan yirmi dört adet layiha hazırlandı (Uyar ve Erickson, 2009, 120). Bunların bazıları eski düzene geri dönüşü salık vermeleri anlamında türünün son örneğiydiler (Hathaway, 2016, 276). Bazıları ise Avrupa'daki örneklerin izlenmesini salık vermekteydi (Hanioglu, 2008, 42).

Merkezî bürokrasinin teşkilâtlanması açısından bakıldığında, önceki bölümlerde, 18. yüzyıl ile birlikte sadr- âzamların siyasî güçlerini giderek arttırdıkları vurgulanmış, mezkur yüzyılın sonuna gelindiğinde sadr-ı âzaman konağının artık Bâb-ı Âli adını aldığı belirtilmişti. Bu gelişme, etkili ve merkezî bir yürütme mekanizmasının yaratılması ve kurumsallaşması ile ilgiliydi. Yine aynı başlıklarda belirtildiği üzere, vezir sayısı da bu süreçte azaltılmış, Dîvan da bir kurum olarak önemini yitirmeye başlamıştı. 19. yüzyıldaysa, önceleri çok sınırlı bir etkiye sahip olan kalemîyye zümresi, artık *mülkiyye* adını alarak güçlenecek, idarî alandaki rolünü yitirmeye başlayan seyfiyye ise sadece askerî işlerle ilgilenen bir zümre halini alacaktı (Findley, 1980, 15).

Bunun ilk adımı, dîvan kalemlerinin, başlarındaki reisü'l-küttâb ile birlikte Bâb-ı Âli'ye taşınması (Findley, 1980, 55) oldu. Böylelikle, sadr-ı âzâmın altında, 19. yüzyılda olgunlaşacak olan yeni idarî yapılanma ilk şeklini almaya başlamıştı. Zikredilen yüzyılın ortalarında dâhiliyye, hâriciyye ve adalet bakanlıkları halini alacak olan sadaret kethûdalığı, reisü'l-küttâblık ve çavuşbaşılık kurumları (İnalçık, 2003, 106) açısından bu dönem bir gelişme ve olgunlaşma dönemi idi.

Bu üçlüden sadaret kethûdalığı, tamamen sadr-ı âzâmın şahsi bir görevlisi olmaktan çıkarak (Findley, 1980, 73) memâlik-i mahrûsede iç güvenliğin temininden ve devlet bürokrasisinin teşkilâtlanmasından sorumlu hale geldi. Öyle ki, devleti oluşturan farklı birimlerin Bâb-ı Âli ile irtibatını sağlayan, sadaret kethûdalığına bağlı görevlilerdi (İpşirli, 1999, 190). Divan çavuşları da, daha önceleri divanda önemli görevlere sahipken, divanın önemini yitirmesine koşut olarak Bâb-ı Âli'nin unsurları halini aldılar ve ayrıca önemli işlevler üstlendiler (Findley, 1980, 73). Çavuşbaşılık kurumu bu dönemde Bâb-ı Âli'nin adalet ve polislik işleri ile uzmanlaşmış üçüncü büyük kolu halini aldı (İpşirli, 1999, 190).

Ancak bu dönemin öne çıkan ismi reisü'l-küttâblar oldu. Bunların 18. yüzyılda diplomasiinin önem kazanmasına koşut olarak önem kazanmış bir kurum olduğundan önceki başlıklarda bahsedilmişti. Reisü'l-küttâblar, diplomatik görevleri yerine getirmekte, diğer ülkelerle diplomatik yazışmaları yapmaktaydılar (Kunt, 1988, 61) ve sadr-ı âzamlara bağlı bir yapı haline gelmişlerdi (Öner, 2005, 39). Hatta, daha önceleri sadr-ı âzamlar seyfiyye zümresi içerisinde belirlenirken, 18. yüzyıl ile birlikte artık reisü'l-küttâblar sadr-ı âzam olarak atanmaya başlamışlardı (Kunt, 1988, 60). Nizâm-ı Cedîd döneminde bu kurum, Bâb-ı Âli'deki tüm kalemlerin idarecisi görevini de üstlendi (İpşirli, 1999, 190). Bu arada, pek çoğu hazineye ait olmak üzere kalemlerdeki personel sayısı da 16. yüzyıldaki elli civarından, binin üzerine yükseldi (Findley, 1980, 56).

Bu kurumun önemini arttıran bir diğer gelişme ise 3. Selim döneminde 1793 yılından itibaren devletin Avrupa'da kalıcı elçilikler açması (Findley, 2016, 103) oldu. Bahsedilen yıl içinde Londra'da ve 1797'de de Paris'te⁴⁷⁵ elçilikler açıldı. Her ne kadar bir kaç yıl sonra bu uygulama başarısız kabul edilerek terk edilmişse de (İpşirli, 1999, 215 - 216), daimî elçiliklerin kurulması deneyimi II. Mahmud dönemine miras kalacak, ayrıca bu ilk dönemde elçilik görevlisi olarak Avrupa'ya giden askerî zümre mensupları, burada önemli deneyimler edinecekler ve bu kanal, Avrupa'nın bilgisinin memâlik-i mahrûseye giriş kanallarından biri olacaktı (Cleveland ve Bunton, 2009, 62 - 63) (Sander, 2003, 331). Ancak bu deneyimin esas taşıyıcılarının görevlendirilen elçilerin kendileri değil, yanlarında bulunan, orada yabancı dil öğrenen ve gittikleri yerlerin kültürleri hakkında bilgi toplayan kâtipler olduğu (Mantran, 1995a, 16) da belirtilmelidir. Bilhassa Fransa'ya giden görevliler burada Fransız devrimini takip eden bir konjonktürde bulunmuştu ve toplumsal dönüşüm fikri ile bu vesile ile tanışmışlardı.

⁴⁷⁵ İdaredeki iyileştirmelerde bizzat padişah tarafından Fransa model alınmışsa da, oradaki resmî elçiliğin geç açılmasının ardında, 3. Selim'in devrim sonrasında Fransa imparatorunun idamına karşı tavır alması yatmaktaydı (Mantran, 1995a, 16).

3.2.1.4. İlmiyyenin Güç Kaybı

Önceki başlıklarda 19. yüzyıla gelinirken ilmiyye zümresinin güçlendiğinden, kendi içinde de kâdî-i askerleri geride bırakan şeyhü'l-İslamların bu zümrenin gerçek anlamda liderliğini ele geçirdiğinden bahsedilmişti. Yine burada bahsedildiği üzere, yerelde a'yânın yükselişine koşut olarak valilerin etkisizleşmesine koşut olarak kadıların bulundukları yerlerde merkezî idarenin en önemli unsurları halini aldıkları (Kunt, 1988, 62) da belirtilmişti. Örneğin, yereldeki kadılar, 18. yüzyıl boyunca yerelde vergilerin reayaya tevzi' edilmesi konusunda a'yân ile birlikte sorumlu kılınmış durumdaydılar (Khoury, 2016, 185).

İyileştirmeler karşındaysa bu kesim parçalı bir pozisyon almıştı. Üst düzey ulema, Nizâm-ı Cedîd programının bir destekçisiydi. Bunda, askerî zümrenin farklı unsurlarının çocuklarını (müsadere riskinden korumak amacıyla) ilmiyye zümresine dahil etmiş olması⁴⁷⁶ nedeniyle, merkezî idarenin ilmiyye ile yaşadığı bütünleşme önemli bir faktördü. Ayrıca iyileştirmeci padişahlar, ilmiyye zümresini iyileştirme programını inşa eden danışma meclislerine sokmuş ve dolayısıyla bunları da iyileştirmelere ortak etmişlerdi (Heyd, 2005, 42 - 45). Zaten Nizâm-ı Cedîd ve sonrasında II. Mahmud dönemi uygulamaları da bu zümreyi ve kurumlarını diğerleri gibi ele almış ve bilhassa kadılık kurumundaki aksaklıkların giderilmesini amaçlamıştı (İpşirli, 1999, 277). Ancak, ilmiyyenin alt kesimleri, yereldeki mensupları ve medrese öğrencileri gibi gruplar açısından durum farklıydı. Bunların sayısının oldukça artmış olması, her birinin elde edebildikleri zenginliğin miktarında azalmaya neden olmuştu. Bu alt kesimler, iyileştirme programının genel olarak karşısında olmuşlardı (Heyd, 2005, 34 - 36). Öte yandan, ulemanın toplumsal dayanaklarını sarsacak gelişmeler, kapitalist kurumların geleneksel Devlet-i Aliyye kurumlarına koşut olarak hukuk sistemine sızması ve ayrıca devletin vakıflara el atmaya başlaması ile esas olarak başlayacak, bunun için ise 1830'ları beklemek gerekecekti.

3.2.1.5. Seyfiyye

Yukarıda, 17. yüzyılın başlarına tekabül eden *askerî devrimin* bir sonucu olarak⁴⁷⁷ Avrupa ordularının karada ve denizde Devlet-i Aliyye ordu ve donanması karşısında daha etkili olmaya başladığı, Devlet-i Aliyye'nin bu devrimin çıktılarının bir kısmını (kapıkulu askerlerinin tüfekle teçhiz edilmesi örneğindeki gibi) kendi ordusu bünyesine adapte edebildiği, ancak bir yandan da merkez ordusunun niteliğinde bilhassa 18. yüzyıl ile birlikte önemli bir gerilemenin yaşandığı (Agoston, 2005, 26) ifade edilmişti. Yine aynı bölümde, kapıkulu askerlerinin siyasî olarak güçlendikleri ve kontrol

⁴⁷⁶ Tersî de geçerliydi. İlmiyye zümresi içerisinde bazı aileler kalıcılaşmış ve önemli konumları ellerinde tutmuş durumdaydılar. Bunların, askerî zümrenin diğer kesimlerinin önde gelenlerinde olduğu gibi önemli sayıda hânehalkları mevcuttu. Evlilik gibi bağlar yoluyla bunları önemli tüccar, ilmiyye mensubu ve seyfiyye mensuplarının hânehalkları ile kaynaştırmaya çabalarlardı (Göçek, 1996, 66).

⁴⁷⁷ Genel itibarıyla askerî devrimin önemli iki sonucu vardı. Öncelikle bu devrim sayesinde Avrupa dışarıdan işgale karşı daha az kırılğan bir hal almıştı. İkinci olaraksa, Batı Avrupa monarşilerinin dünya genelindeki askerî üstünlükleri başlamıştı (Townshend, 2005, V).

edilmelerinin de zorlaştığı da belirtilmişti. Kapıkulları arasında fiilen askerlik yapmakta olanlar, bir yatırım aracı haline gelip Devlet-i Aliyye askerî zümresi içerisinde alınıp satılabilen esamilerin sahiplerinin onda biri kadardı⁴⁷⁸ ve bu aracın yaygın sahipliği de iyileştirmelerin önünde önemli bir engeldi (Aksan, 2016, 126). Eyaletlerdeki yeniçeri askerleri de bir süredir muharib bir askerî grup olmaktan çok uzak bir haldeydi (Aksan, 2017, 331). Devlet bu dönemde esas olarak eyaletlerden ve tâbî devletlerden aldığı yedek kıtalara yaslanmak durumunda kalmaktaydı (Zürcher, 1995, 32).

Oysa, 19. yüzyıla yaklaşılırken, Devlet-i Aliyye'nin sık sık karşı karşıya geldiği Avusturya ve Rusya orduları düzenli ordular halini almışlardı (Hathaway, 2016, 274). Bunlar daha az sayıda, ancak uzun süre hizmette bulunan ve kışlarında daimi olarak eğitim gören askerlere sahip ordulardı. Ayrıca paralı ordular olmaktan çıkmış, Fransız ordusu (1793) ve Prusya ordusu (1813) gibileri zorunlu askerlik sistemine geçmişlerdi (Göçek, 1996, 46). Devlet-i Aliyye'nin ise elindeki asker gücünü böyle talimli ve düzenli bir hale sokma ihtimalinin düşüklüğü giderek anlaşılmaktaydı. Bu durum, aslında tam da askerî devrimin sonuçlarının adaptasyonu ile ilgiliydi ve teknik üstünlükten bir derecede bağımsızdı. Zira, ilk ateşli silahların yaygın kullanımına sahne olan 17. yüzyıl ile kuyruktan dolma silahların ve dumansız itici barutun 19. yüzyılın ortalarında sahneye çıkmasına kadar geçen süreçte teknik ilerleme daha yavaş iken, aslında esas olarak orduların profesyonelliği, talim pratikleri ve savaş taktiklerinde büyük bir ilerleme görülmüştü (Townshend, 2005a, 3 - 4). Devlet-i Aliyye karşısında Avusturya ordusunun ve Asya'nın farklı yerlerinde sömürgeci birliklerin başarıları bu türden bir ilerlemenin sonucuydu (Zürcher, 2017, 36). Neticede, rakip güçler karşısında Devlet-i Aliyye orduları giderek daha fazla zorlanmaya başladılar. Örneğin 1789'da 8.000 eğitilmiş Rus askeri Tuna kıyılarında 120.000 yeniçeriden oluşan Devlet-i Aliyye ordusu karşısında üstün gelebilmişti (Hanioğlu, 2008, 44). Genel olarak bakıldığında, ordunun yeni toprak elde etme kabiliyeti azalmış, hatta eldeki toprakların savunulmasında bile önemli zaafı göstermeye başlamıştı (Cezar, 1986, 244).

Donanma açısından da durum pek parlak sayılmazdı. 1550 yılında 50 bin askere sahip bulunan Devlet-i Aliyye donanması, 1780 yılında sadece 30 bin kişilik bir güce dönüşmüştü. Deniz gücü alanında dünyanın en güçlü devleti olan İngiltere, aynı süreçte 25 bin kişilik donanmasının mevcudunu dört kat arttırmış, Fransa ise 1550 yılında 14 bin donanma askerine sahipken, bu sayıyı 1780 yılında 85 bine çıkarmıştı. Anılan dönemde askerî alanda gerileme yaşayan, kara ordusunun mevcudu yarıdan fazla azalan İspanya dahi, 1780 yılında 62 bin kişilik bir donanmaya sahipti. 18. yüzyılın sonunda Devlet-i Aliyye donanmasının mevcudu, rakipleri arasında sadece 19 bin kişilik Rus donanmasından daha kalabalık bir durumdaydı (Karaman ve Pamuk, 2010, 612). Donanmayı daha da etkisiz kılansa, kara birlikleri gibi donanma askerlerinin de talim ve disiplinden yoksun, aslında gemilere bindirilmiş yeniçerilerden (Hathaway, 2016, 274) oluşmasıydı.

⁴⁷⁸ Örneğin o dönemde maaş listelerinde kaydı bulunan 400.000 yeniçerinin en fazla 40.000'i savaşabilecek durumdaydı (Aksan, 2017, 330).

Diğer yandan, 18. yüzyılda Alexandre Comte de Bonneval'in (Ahmed Paşa) orduda istihdamıyla topçu birliklerinin oluşturulması girişiminin akamete uğraması (Halaçoğlu, 1998, 349 - 350) ve Baron de Tott'un sürat topçuları girişiminin maliyetleri nedeniyle 1. Abdülhamid tarafından sonlandırılması (Uyar ve Erickson, 2009, 116) gibi gelişmeler, Nizâm-ı Cedîd öncesinde kara ordusundaki iyileştirmelerin belli başlı kanallarının iyi işletilemediğini gösterir. Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn'un 1773 yılında açılması (Kütükoğlu, 1999, 619), denizcilik alanında durumun daha iyi olduğuna bir işaret gibi okunabilirse de, bu kurum, açılmasından sonra tam anlamıyla işler hale bir türlü getirilememişti (Hanioğlu, 2008, 44).

Dolayısıyla, genel olarak bakıldığında seyfiyye zümresinin devlet teşkilâtlanması içerisindeki konumu ve devletin askerî yetenekleri, 19. yüzyıla gelinirken Âl-i Osman'ın önemli meselelerindendi. 3. Selim'e iyileştirmelerle ilgili sunulan layihaların tamamının bu alanda önemli değişikliklerin yapılmasına taraftar olması bu anlamda şaşırtıcı değildir. Özellikle yeniçeri ocağı hedefteydi ve bazı yazarlar bu ocağın 1. Süleyman dönemindeki haline döndürülmesini, bazıları ise bunun yanı sıra yeni ve modern askerî birliklerin oluşturulmasını salık vermekteydiler. Eski uygulamalara dönülmesi, olanaklı görülüyordu. Zira Devlet-i Aliyye merkez ordusunun önemli bir bileşeni olan devşirme sistemi 17. yüzyılda kalmıştı (Aksan, 2016, 110). Yine klasik dönemin önemli araçlarından timar sistemi de artık bu doğrultuda kullanılabilecek bir araç değildi ve çoktan önemini yitirmiş ve daralmıştı.

Nizâm-ı Cedîd düzenlemelerinin bir kısmı mühendishâne adı verilen okullarla ilgiliydi. 1795 yılında Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn kuruldu. Bir yıl sonra da, Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn'a işlerlik kazandırılmaya çalışılacak adımlar atıldı⁴⁷⁹ (Hanioğlu, 2008, 44). Ancak Selim kara mühendishânesinin eğittiği subayları humbaracı ve lağımcılarla sınırladığından, bu okul ordunun geneli açısından beklenen etkiyi doğuramadı (Uyar ve Erickson, 2009, 122). Bahsedilen sınıflar açınsındansa bir ilerleme söz konusu olmuştu. Topçular ve nakliye sınıfları tek bir komuta altına alınarak daha etkin çalışmaları sağlandı. Humbaracı, lağımcı ve mayıncı bölükleri için yeni ve modern talimatnameler hazırlandı. Savaş esnasında her türlü bombanın kullanımı konusunda Avrupa ordularının geliştirdiklerine benzer teknikler üzerinde çalışıldı (Hanioğlu, 2008, 44 - 45). Hatta, bu alandaki gelişmelerin, ordunun geri kalanında da teşmil edilebileceği düşüncesi iyileştirme yanlıları arasında yaygınlaştı ve umut verici bir hal aldı (Uyar ve Erickson, 2009, 121). Ancak Devlet-i Aliyye ordusunda uzun bir süre daha askerî devrimin getirdiği gereksinimler yerleştirilemeyecekti.

Düzenli bir ordu oluşturma girişimlerine 1792'de kapıkulları hakkında yeni düzenlemeler yapılarak başlandı. Bunların yapılan yeni kışlalara geçmesi istendi. Artık Avrupa orduları gibi talim yapacaklar, kendi içlerinde emir komuta ilişkisini düzenleyecek yeni bir hiyerarşiye sahip olacaklar, ayrıca sayıları

⁴⁷⁹ İki kurumda da Fransız etkisi yoğun olarak hissedilebilirdi. Uygulamaları Fransızca idi ve dersleri Fransız uzmanlar vermekteydiler (Hanioğlu, 2008, 44)

da zaman içerisinde azaltılacaktı Bu sayılanların hiç birisi gerçekleşemedi. Dahası yeniçeri sayısı 1794'teki 54.458 rakamından, 1806'da 98.539'a ulaştı (Uyar ve Erickson, 2009, 121).

Padişah ve iyileştirmelerle ilgili padişahın fikirlerini paylaşan üst düzey bürokratlar, kapıkullarının her türlü değişime bu şiddetli direnişleri karşısında, askerî alandaki iyileştirme programının geri kalanını uygulama konusunda da dikkatli davranma ihtiyacı hissettiler. Eski ordudan umut kesilip, Avrupa tarzı bir ordunun buna koşut olarak ortaya çıkarılması tek seçenek olarak belirdiğinde, bunu büyük bir titizlikle yeniçerilerin dikkatinden gizleme yoluna gitmeleri bundandı. *Talimlû asker* adını alan (Cezar, 1986, 244), Fransa ordusu benzeri kıyafetler giyen ve askerleri köylüler ve kentli çalışan kesimler arasından belirlenecek olan (Hathaway, 2016, 274) bu birlikler, aslında henüz 1793 yılında dikkat çekmemeleri için *Bostancı Ocağı Tüfenkçileri* adı altında kurulmuştu. 1795 yılında Levent'te, 1799 yılındaysa Üsküdar'da bu orduya ait iki alay oluşturuldu. Ayrıca aşağıda ele alınacağı üzere bunların finansmanı için *İrad-ı Cedîd* adında bir hazine de kuruldu. Bunu Anadolu'daki bazı a'yâna benzer birliklerin teşekkülü için emirler yollanması izledi. Dokuz a'yân olumlu yanıt vererek bu birlikleri oluşturmaya koyuldu ve ilk kez köylülerin askere alınmasına böylelikle başlandı (Uyar ve Erickson, 2009, 122). 1799 yılında Fransa ordusuna karşı Akka'da önemli görevler ifa eden bu ordu, 1806 yılına gelindiğinde 25.000 kişiye ulaşmış durumdaydı (Sander, 1987, 113).

Nizâm-ı Cedîd ordusunun başarıları iyileştirme yanlılarını umutlandırırsa da, yeniçeri ocağının mensupları açısından gelişmeler 1698'de Rusya'daki *Streletsiy* birliklerinin 1. Petro tarafından ortadan kaldırılmasına (Aksan, 2016, 120) benzer bir süreç olarak görüldü ve yukarıda, siyasî gelişmelerin özetlendiği başlıklarda ifade edildiği şekilde, askerî alandaki düzenlemeler ve hatta genel olarak Nizâm-ı Cedîd hareketi bunlar tarafından cebir kullanılarak sonlandırıldı.

3.2.1.6. Taşra İdaresinin Dönüşümü

18. yüzyılın merkezî devletin gücündeki zayıflamanın a'yânlarca dengelenmesine tanıklık ettiğinden ve genel olarak da memâlik-i mahrûse taşrasının 17. ve 18. yüzyıllarda önemli bir farklılaşma içine girdiğinden önceki bölümlerde bahsedilmişti. 18. yüzyılda artık Devlet-i Aliyye idarî yapısının beylerbeyi ve sancakbeyiler ekseninde inşa olunan ve kadılar ve seyfiyye komutanları ile tamamlanan taşra tablosu, yerini bir takım taşeron unsurların egemen olduğu bir yapıya bırakmıştı. Örneğin, yine yukarıda bahsedildiği üzere, taşra defterdarlıklarının kapatılmasından sonra eyaletlerin iltizamları İstanbul'da mukim (sadr-ı âzam kethüdası ve matbah-ı âmire emini gibi) görevlilere voyvodalık adıyla verilmiş, bunlar da bu gelirlerin tahsili için a'yânı aracı kılmışlardı (Özvar, 2013, 129). Ayrıca artık sancakbeyilik ve beylerbeyilik gibi görevler, sayısı artan vezirlere arpalık olarak verilmekte, dolayısıyla idarî işlevlerini yitirerek birer mukâta'a birimi halini almaktaydılar (Ergenç, 2012, 371). Bir sancakbeyi veya beylerbeyi halen bazı eyaletlerde kaldıysa da, bunlar genellikle fiilen görev başında bulunmamaya başlamışlardı. Her iki durumda da bunların yerlerine yerel ailelerden

mütesellim adı verilen görevliler getirilmeye başlanmıştı (Yaycıoğlu, 2018, 567). Bunlar, valilerin yokluğunda kendilerine önemli bir güç sağlamaktaydılar (Barkey, 2011, 325). Üstelik, makamın asıl sahibi değişse de, bir süre sonra bu taşradaki vekiller sabit kalmaya ve giderek güçlenmeye başladılar (Yaycıoğlu, 2018, 567).

Dolayısıyla, 18. yüzyıldan itibaren artık sancakbeyi ve beylerbeyiler yerine, tasarruflarına sancak veya eyaletler verilen (paşa rütbesindeki) *mutasarrıflar* mevcuttu (Örenç, 2006, 377) ve bunların taşradaki uzantıları olan mütesellimler ve hangi adla olursa olsun bu iltizam silsilesinin üst noktalarındaki görevliler, vergi kaynağındaki tahsilat işini a'yâna yaptırmaktaydılar (Özvar, 2013, 130). A'yân, güçlendikçe bu silsilede daha üst basamaklardaki görevleri, hatta sancakbeyilik ve valilikleri de bizzat üstlenmeye başladı. Yine önceki bölümlerde zikredildiği üzere ilk aşamada genelde kapıkulu askerlerinin elinde bulunan mütesellimlikler zamanla a'yânın eline geçmişti (Kasaba, 1993, 20). Zaten a'yân, artık dışarıdan atanan görevlilerin kendi mahalinde bu tür işlevleri üstlenmesini de başarıyla engelleyebilecek bir güce erişmişti (Halaçoğlu, 2002, 5). Bu güç, önceleri sancakbeyi ve beylerbeyilerin yokluğunda taşranın en önemli gücü halini almış olan kadıları da 18. yüzyılda egemenliği altına alabilmişti (İnalcık, 2001, 71).

Nizâm-ı Cedîd'in taşraya müdahalesi, esas olarak merkezin taşradaki denetimini güçlendirmeyi amaçlamaktaydı. Bunun için yereldeki görevlere askeriye zümresinden atamalar yapmayı sürdürmeyi, Suriye ve Kürt eyaletlerinde de güçlü idarecilerin yerlerini değiştirmeyi önüne koymuştu (Salzmann, 2017, 232). Ayrıca, 1795 yılında yapılan bir düzenleme, taşradaki görünümü sayısı giderek artan vezirlere kaynak yaratmaya odaklanmış yapısından kurtarmayı amaçlamaktaydı. Eyalet sayısı 28 ile sınırlandı. Yerel unsurlara karşı merkezden atanan valilerin elini bir ölçüde güçlendirmek amacıyla bunların eyaletlerin idaresinde en az üç yıl kalmaları kuralı getirildi. Görevlerini en fazla beş yıl sürdürebilecekler, yöre halkı memnun kalırsa süreleri uzatılabilecekti (Hanioğlu, 2008, 50). Benzer amaçlarla, valilerin ve mutasarrıfların göreve gelirken yaptıkları caize ödemelerinin sınırlandırılmasına gayret edildi (Örenç, 2006, 377). Ancak bu girişimlerin başarısı, özellikle mâlî güçlükler nedeniyle sınırlı oldu.

3.2.1.7. Mâlî Meselenin Boyutları

Bahsedilen güçlükler, gerçekten de oldukça büyük boyutlardaydı. 18. yüzyılın önemli bir döneminde gelir-gider dengesini kurmakta başarılı olan (Darling, 2016, 164) maliye açısından en belirleyici sorun kaynağı, Rusya ile girilen savaşların yarattığı büyük yük oldu (Tabakoğlu, 2016, 590) ve maliye 19. yüzyıla büyük sorunlarla girdi. Mezkur savaşlar, Devlet-i Aliyye maliyesini neredeyse iflasa sürükledi (Aksan, 2016, 125). Oysa dönem Devlet-i Aliyye'nin Avrupa'daki muarızlarına benzer bir biçimde kalabalık, düzenli ve eğitim yapan bir merkezî ordu için önemli kaynaklar ayırmasını gerektiren bir dönemdi (Findley, 2016, 102).

Bu anlamda Devlet-i Aliyye ile Rusya arasındaki savaşın başlangıç yılı olan 1768, aynı zamanda maliyenin içine girdiği bunalımın da başlangıcı olarak alınabilir (Tabakoğlu, 2016, 590). Önceki başlıklarda aktarıldığı üzere 1774 yılında Rusya'nın galip gelmesi ile sonuçlanan bu savaşın ardından imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'na göre Devlet-i Aliyye üç yıl içerisinde Rusya'ya 15 bin kise (7,5 milyon kuruş) savaş tazminatı ödememekle yükümlü kılınmıştı. Bu miktarın o dönemin bir yıllık devlet gelirinin yarısına tekabül ettiği göz önüne alındığında (Tabakoğlu, 2016, 594) meydana gelen mâlî yük daha rahat anlaşılabilir. Yine Küçük Kaynarca'nın hükümleri arasında Eflak ve Boğdan'ın Devlet-i Aliyye'ye artık daha düşük bir vergi ödeyecek olması da maliyeyi olumsuz etkileyen bir sonuçtu. Dahası, bir kaç sene içerisinde başka meseleler de ortaya çıktı. Yine önceki başlıklarda bahsedildiği şekilde, Mısır'da önemli bir karmaşa başlamış, Mora'da Arnavutlar isyan etmiş, 1776 yılında Basra'da sorunlar başgöstermişti (Tabakoğlu, 2016, 594).

1783 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhakını Devlet-i Aliyye'nin karşılıksız bırakması, içine düştüğü mâlî bunalımdan kaynaklanmıştı (Cezar, 1986, 89). Dört yıl sonra, Devlet-i Aliyye'nin Kırım'ı geri almak üzere harekete geçmesi ise, 1791 başına kadar süren yeni bir savaş ve bunun yaratacağı yeni maliyetler anlamına gelecekti. Üstelik savaşın altıncı ayında Avusturya'nın Rusya yanında savaşa girmesi, Balkanlar'daki ordunun maliyetlerini daha da arttırmıştı. Sonuçta devlet yeni bir mâlî bunalımla karşı karşıya kaldı. ordu hazinesince istenen para büyük zorluklarla ve çoğunlukla da eksik olarak yollandı. Ceyb-i hümayûnun da durumu iyi olmadığından padişah da hazineye borç veremedi. Devlet bu dönemde sarraflardan borçlanma ve bu borçları genelde müsaderelerle kapatma yoluna gitti (Cezar, 1986, 123 - 124).

1787 - 1792 savaşının ardından Devlet-i Aliyye maliyesinin toparlanmak için sadece bir kaç yılı olacaktı. Fransız Devrimi 1792'den sonra bir süre Rusya ve Avusturya ordularının Devlet-i Aliyye karşısında geri adım atmasında ve Devlet-i Aliyye maliyesi açısından işlerin daha da kötüye gitmemesine yardımcı olmuşsa da, altı yıl sonra Fransız ordusunun Mısır'ı işgali, Devlet-i Aliyye maliyesinin yeniden zorlanmasına neden olacak ve devletin içinde bulunduğu mâlî kriz derinleşecekti (Darling, 2016, 165).

Aslında tüm bu dönem boyunca Devlet-i Aliyye maliyesinin karşı karşıya kaldığı mâlî meselenin kökeninde harcamaların yıllık %30, hatta savaş yıllarında %100'e varan ölçeklerde (Tabakoğlu, 2010, 214) artması kadar gelirlerin bu ölçüde arttırılamamış olması da yatmaktaydı. Savaşlar özellikle Balkanlar'daki halkın vergi ödeme gücünü de olumsuz yönde etkilemiş, ayrıca bu yüzden mültezimler de vergi kaynaklarının iltizamı ile daha az ilgilenmeye başlamışlardı (Tabakoğlu, 2016, 609). Genel olarak bakıldığında, mâlî alanda uzun bir süredir adem-i merkezîyetçiliğe rıza göstermiş olan Devlet-i Aliyye maliyesi, bu dönemde genişleyen ticaret ve iltizam ağlarını merkezî devletin ihtiyaçları doğrultusunda birleştirmekte başarısız olmuştu (Barkey, 2011, 347).

3.2.1.8. Maliye Teşkilatının Dönüşümü

Nizâm-ı Cedîd, bu sorunlara yanıt vermeye çalıştı. Aslında bu tür sorunları yaşayan tek ülke değildi. Mâlî alanda merkezîleşmeyi başarıyla gerçekleştirmiş olan Batı Avrupa ülkeleri dışında, Avusturya, Prusya ve Rusya gibi ülkelerle birlikte Devlet-i Aliyye de geriden geliyor, bunlara yetişmeye çabalıyordu (Karaman ve Pamuk, 2010, 625). Düzenlemelerin içeriği genelde padişaha sunulan layihalarda yer alan öneriler doğrultusunda idi. Örneğin, Tatarcık Abdullah Molla'nın padişaha sunduğu raporda, malikâne sisteminin doğurduğu sakıncalara dikkat çekilmekte, bunların mallarına zam yapılmamasının hazine üzerinde olumsuz etkiler doğurduğu vurgulanmaktaydı. Rapor, cizye tahsilinin de malikânegilerin eline geçmiş olduğunu ve bunların hazineyi zarara uğrattığını ifade etmekte ve bu verginin tahsilinin malikânegilere, voyvodalara vb bırakılmamasını salık veriyordu. Molla'ya göre darphanenin ihtiyaçları için daha fazla maden çıkarılmalı, maden emînleri yolsuzluklara karşı denetlenmeli, paranın ayarının düşürülmesinden kaçınılmalıydı (Cezar, 1986, 146 - 147). Defterdar Mehmed Şerif Efendi'nin raporu da benzer bir biçimde malikâne ve yakın zamanda uygulamaya konmuş olan esham sistemlerinin aleyhinde önerilerde bulunmaktaydı (Hanioglu, 2008, 45). Mâlî alanda yapılan düzenlemeler de esas olarak bunları hedef almış, ancak çoğu alanda çok sınırlı başarı elde edebilmişti. Genel olarak bakıldığında 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başında gerçekleştirilen mâlî düzenlemeler, yüzyılın kalanına da damga vurmuş olan merkezîleşme arayışını yansıtmaktaydı. Sahipsiz kalan timar arazilerinin merkeze nakli, yeni vergiler konulması ve askere alım yöntemlerinde yapılan yenilikler buna işaret eder (Karpat, 1972, 253). Ancak dönemin sonunda, sened-i ittifak ile birlikte merkez, malikâne olarak taşraya sunduğu kaynakları bir defa daha a'yâna bırakmak durumunda kalacaktı (Salzmann, 2017, 255).

Defterdârlık, bu süreçte önem kazanan Bâb-ı Âlî'nin dışında kaldı. Ayrıca aşağıda ele alınacağı şekilde çoklu hazine sistemine geçilmesi, defterdarlığın örgütlenmesini de etkiledi. Kurulan İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin başına, Nizâm-ı Cedîd ordusunun başı konumundaki Talimli Asker Nazırı geçirildi. Ayrıca bu yeni görev, eski bir ünvan olan Şikk-ı Sâni ile birleştirildi ve İrâd-ı Cedîd Nazırlığı ortaya çıktı (Kütükoğlu, 1999, 514). Benzer bir durum Şikk-ı Sâlis defterdarlığı için de söz konusu oldu. Zahirî Hazinesi'nin 1795 yılında kurulması sonrasında Şikk-ı Sâlis defterdarlığı görevi de Zahirî Nezareti ile birleştirildi (Genç ve Özvar, 2006, 16). Ancak 1805'te bir başka hazine olan Tersane Hazinesi'nin kurulması ile birlikte Şikk-ı Sâlis defterdarlığı mertebesi bu hazinenin nazırına geçerken, Zahirî Nazırı ise Şikk-ı Râbi' seviyesine indirildi (Kütükoğlu, 1999, 515). Dolayısıyla maliye teşkilatında dört hazine ve dört defterdardan oluşan bir yapıya geçildi. Merkezîleşme çabaları ile tezat görünse de, bu yapılanma kaynakların daha etkin yönetimi için elzemdi.

3.2.1.9. Tağış ve Müsadereler

Devlet-i Aliyye mâlîyesinin mâlî meselelerin halli için paranın ayarının değiştirilmesi yoluyla hazineye gelir sağlanmasına 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam edilmişti. Ele alınan dönemde de, 1787 - 1792 savaşı süresince kuruşun içeriğindeki gümüş, üçte bir oranında azaltılarak para tağış edilmiş (Pamuk, 2009, 100), ayrıca halk elindeki altın ve gümüş eşyaları devletin belirlediği bir fiyattan devlete satmak zorunda bırakılmış (Tabakoğlu, 2010, 322), elde edilen madenlerden *cedid ikilik* adı verilen ve gerçek değerinin %20 üzerine piyasaya sürülen (Cezar, 1986, 139) bu paralar sayesinde de gelir elde edilmişti. III. Selim de benzer şekilde tağış uygulamasına başvurmak zorunda kaldı. Ancak paranın değerindeki düşüş, 1830'lara kadar devam eden bir enflasyonist döneme kapı aralayacaktı (Tabakoğlu, 2010, 323). Sürdürülen bir başka geleneksel yöntem ise müsaderelerdi. 1787'ye kadar müsadere uygulamasında büyük bir artış yaşanmış, ayrıca *muhallefât bedeli* adında yüksek oranlı bir miras vergisi de bu dönemde getirilmişti. Ancak tüm bu uygulamaların, maliyeye önemli düzeyde gelir sağladığı söylenemez (Cezar, 1986, 110).

3.2.1.10. Malikâne ve Esham

Yukarıda bahsedilen mâlî meselelerin halli için devlet, 18. yüzyıl boyunca uygulama alanı oldukça genişlemiş bulunan (Çizakça, 2011, 64) malikâne sektöründe bir takım önlemler almaya yöneldi. Zira bu sistem başlarda gelirlerin arttırılması ve gelir kaynaklarının korunmasında önemli başarılar sağlamışsa da, bir süre sonra vergi gelirlerinin büyük bölümünün malikânelerin sahibi askerî zümre mensupları ve yereldeki mültezimi olan a'yân arasında paylaşıldığı bir yapıya evrilmişti (Genç, 2000, 157).

Henüz Nizâm-ı Cedîd öncesinde malikâne sisteminde farklı bir yöntem denenmiş ve kısa sürede büyük bir yaygınlık kazanmıştı. *Esham*⁴⁸⁰ adı verilen bu yeni düzenleme, malikâne sisteminin borç alma fonksiyonunda borç için başvurulabilecek olan kitlenin sınırlarını⁴⁸¹ aşp, mukâta'a gelirlerinin, alınan iç borcun ödenmesinde karşılık olarak gösterilmesi anlamına gelmekteydi. Blok halinde satılan malikânelerden farklı olarak, hisseler ufaltılabilmekte ve bu sayede çok sayıda tasarruf sahibi arasında pay edilebilmekteydi. Bunun için büyük mukâta'alardan elde edilen gelir geniş kesimlere

⁴⁸⁰ Esham kelimesi, pay anlamına gelen *sehm* kelimesinin çoğuludur.

⁴⁸¹ Malikâne, her ne kadar timar gibi bir sistem olmasa da, vergi mükelleflerinin idaresini de kapsadığından sadece askerî zümre mensuplarını verilebilmekteydi. Bunun yanı sıra, sadece erkekleri kapsamakta, padişahların çocukları dışında kadınlara tevcih edilememekteydi. Ayrıca gayrimüslimler de malikâne uygulamasının dışında kalmaktaydılar (Genç, 2007, 190 - 191).

satılıyordu⁴⁸². Bu gelirlerin *faiz* olarak adlandırılarak ayrılan kesimleri⁴⁸³ merkez maliyesi tarafından parçalara ayrılır, malikâne uygulamasında olduğu gibi, ancak sadece yüksek tutarlı bir muaccele ödenmesi karşılığında ömür boyu (malikânede olduğu gibi kayd-ı hayat şartıyla) şahıslara satılırdı (Genç, 2007, 188). Sehm sahibi olanlar, yüksek bir muaccele ödemesini⁴⁸⁴ peşin olarak yaparak, yaşadıkları müddetçe her sene faiz adı verilen gelirlere hak kazanmış olurlardı⁴⁸⁵. Bu ikisi arasındaki oranın ne olacağı Bâb-ı Defterî tarafından belirlenirdi (Genç, 2007, 188). Uygulamada muaccele tutarı 5 yılın altına hiç inmedi ve zamanla 10-12 yıl olarak yerleşti. Ayrıca sehm alanların, bunun tamamını satın almalarına da gerek yoktu. Bir sehmin 64'te birine kadar satın almak olanaklıydı (Genç, 2007, 189 - 191). Sehmlerin kişiler arasında alım satımına konu edilmesi de olanaklıydı. Ancak bunlar isme düzenlendiklerinden, devlet bu işlem sırasında belirli bir vergi tahsil ederdi (Tabakoğlu, 2010, 224). Muaccelenin %10'u tutarındaki bu ödemeye *kasrıyed* adı verilirdi (Genç, 2007, 189). Kasrıyed uygulaması nedeniyle sehmlerin Bâb-ı Defterî'ye geri dönüşü normalden daha uzun bir müddette olmaktaydı (Cezar, 1986, 80).

Kayd-ı hayat şartına bağlı olan malikâne uygulaması gibi eshamda da kişilerin yatırdıkları muaccelerin sağlayacağı faiz oranını hesaplamak olanaksızdı. Bunun için esham sahibinin ölümünü beklemek gerekliydi. Esham sahibinin yaşadığı süre zarfında elde edeceği esham gelirinin şimdiki değeri muaccleden daha az olursa, devlet kâra geçmiş olurdu (Cezar, 1986, 80). Ancak bu hesaplamaya etki edecek önemli bir faktör, devletin özellikle savaşların yoğunlaştığı 18. yüzyıl sonlarından itibaren esham gelirlerinden zaman zaman vergi almasıydı. *Cebelü bedeliyyesi* adı verilen bu vergi sonucunda esham sahipleri faiz ödemelerinin bir kısmını hazineye terk etmek zorunda kalırlardı (Genç, 2007, 194).

Esham sisteminin kısa sürede yüksek gelir sağlaması, Bâb-ı Defterî'yi daha önceleri malikâne olarak verilen mukâta'aları da esham kapsamına almaya zorladı. Bunun sonucunda *eshamlı malikâne* sistemi ortaya çıktı. Bu sistemde ilgili mukâta'anın malikâne olarak malikânecinin üzerinde kalmasına devam

⁴⁸² Esham uygulaması, günümüzdeki *gelir ortaklığı* uygulamalarına benzetilebilir.

⁴⁸³ Faiz kelimesi Bâb-ı Defterî'nin kullandığı şekliyle kâr anlamına gelirdi (Cezar, 1986, 79). Bilindiği üzere mukâta'a gelirlerinden mal adı verilen ödemeler merkez maliyesine düzenli aralıklarla mukâta'a (malikâne) sahiplerince ödenirdi. Faiz adı verilen fazlalar ise, bu mukâta'alardaki gelir artışları sonucunda ortaya çıktılar. Bâb-ı Defterî de, mal tutarının üzerinde yükselen bu fazlalıkları esham uygulamasında kullandı (Genç, 2007, 188).

⁴⁸⁴ Muaccele ödemesine ek olarak bunun %5'i tutarında *dellaliyye* ve %10'u tutarında *kalem harcı* da ödenmekteydi (Genç, 2007, 189).

⁴⁸⁵ Cezar (1986), esham uygulamasına örnek olarak, ilk esham uygulaması olan İstanbul Tütün Gümrüğü mukâta'asının 1775 yılındaki durumunu verir. Buna göre, ilgili mukâta'anın o yılın öncesindeki ilzamındaki yıllık mal ödemesi 159.000 kuruştur. Ancak Bâb-ı Defterî zaman içerisinde bu mukâta'anın getirisindeki artış gözlemlenmiş, bunu da yıllık 400.000 kuruş olarak hesaplamıştır. Bu 400.000 kuruş faiz, tanesi 2500 kuruş olan 160 sehme bölünür. Bu da bugünkü anlamıyla, sahibine her yıl 2.500 kuruş gelir sağlayacak 160 tahvil demektir. Bu ilk uygulamada devlete ödenen peşin, her parçanın 5 yıllık geliri kadardı (12.500 kuruş), buna mukabil Bâb-ı Defterî tarafından kişilere yapılan ödemeler her yıl Nisan ve Kasım aylarında yapılırdı (Cezar, 1986, 82).

edilir, bunlardan yıllık mal ödemelerine ek olarak tahsil edilen *vezaif*, *hâs bedeli* ve *cizye caizesi* gibi bazı ek ödemeler eshama konu edilirdi (Cezar, 1986, 106).

Esham sisteminin önemli bir sorunu, malikânede olduğu gibi burada da esham sahibinin ölümünün devletten gizlenmesiydi (Genç, 2007, 194). Öte yandan esham uygulaması, sehm sahiplerinin sayıca fazlalığı yüzünden maliye bürokrasisine önemli bir işyükü doğurmuştu (Cezar, 1986, 132). Ayrıca malikâne uygulamasında en azından taşeron konumundaki üstlenicilerin katlandıkları belli bir risk varken, esham sisteminde sehmlerin sahipleri garantili ödemeler elde ediyorlardı (Çizakça, 2011, 64). Malikâne uygulamasının başlamasının ardından yüz yıla yakın bir zaman diliminde hazineye yatırılan muaccelle miktarlarının eşiti bir tutar, esham uygulaması yoluyla on yıl gibi kısa bir sürede toplanabildi (Genç, 2007, 192). Bu, elbette büyük bir borç yükü altına girilmesi anlamına gelmişti ve esham satışından elde edilen gelirler, artık bunlara yapılan faiz ödemelerinin altında kalmaktaydı (Cezar, 1986, 171).

3.2.1.11. Hazine(ler)

Dolayısıyla, esham sistemi mâlî sorunu kısa bir süreliğine çözmüş, ancak sonraları daha büyük bir sorun halini almıştı. Bir yandan malikâne sisteminden çıkarılabilen kaynaklar, askerî zümreye doğrudan iltizam olarak verilmeye başlanırken (Genç, 2000, 157), diğer yandan hem bu sistemin, hem de vergi gelirlerinin giderek artan bir büyüklüğünün merkezdeki malikâne sahibi askerî zümre ile yereldeki a'yân arasında paylaşılması ile sonuçlanan malikâne sisteminin tasfiyesi işi Nizâm-ı Cedîd döneminde özel bir kuruma, *Îrâd-ı Cedîd Hazinesi*'ne havale edilecekti (Genç, 2006, 64).

Maliye alanındaki güçlüklerin karşılanabilmesi için 1793 yılında kurulan bu hazine ile, klasik dönem Devlet-i Aliyye maliyesinin bir başdefterdar ve ona bağlı bir hazine-i âmireye sahip olan yapısının yerini, az önce de zikredildiği üzere birden çok hazinenin ve her birinin başında da bir defterdarın bulunduğu yeni bir yapı aldı (Hanioglu, 2008, 46). Aslında çoklu hazine sisteminin ilk habercisi olarak, Darphane, 18. yüzyılın ikinci yarısında hazinenin yedeği gibi, hatta ikinci bir hazine gibi çalışmaya başlamıştı. Bu dönemde malikâne sistemine dahil edilen Haremeyn mukâta'alarının muaccelle bedelleri⁴⁸⁶, Simkeşhâne mukâta'ası, bazı mirî mukâta'alar, darphaneye ayrılan çiftlik ve timarların⁴⁸⁷ gelirleri, muhallefât bedeli adlı ödemeler darphanenin gelirleri olarak sayılmış

⁴⁸⁶ Malları ise vakıfların kullanımına verilmeye devam ediliyordu, ancak bunlardaki artış da daha sonraları Darphane'ye aktarılmıştı (Cezar, 1986, 101 - 102).

⁴⁸⁷ Timar sisteminin kalıntılarının timar adı altında ihyası, ancak bir yandan da klasik anlamda timar vasfını tamamen yitirmeleri Nizâm-ı Cedîd döneminde gerçekleşti. Önceki başlıklarda mukâta'a halini aldığı belirtilen timarların dışında kalan timarlar, 3. Selim'in 1791 Timar Kanunu ile ıslah edilmeye çalışıldı. *Îrâd-ı Cedîd*'in bu noktada bir rolü olacaktı. Timarların kılıç kesimlerinin parçalanması ve böylelikle geliri düşük denilen timarlara diğerlerinden alınacak birimlerle takviye yapılması söz konusu oldu. Ancak neticede, mukâta'a yapılarak havass-ı hûmayuna devri engellenen timarlar, bu kez havass-ı hûmayuna devredilmeden, *Îrâd-ı Cedîd*'e ait birimler olarak iltizama konu oldular (Cezar, 1986, 177 - 183). Bu sayede timar sistemi klasik anlamıyla tamamen ortadan kalkmış oldu.

(Kütükoğlu, 1999, 526), Darphane'nin sermayesinden savaşların finansmanı için *seferiyye akçesi* adlı ödemeler yapılmıştı (Cezar, 1986, 99). İrâd-ı Cedîd Hazinesi de benzer bir mantıkla kurgulandı ve Darphane'ye ait gelir kaynaklarının bazıları da buraya aktarıldı. Ayrıca Hazine-i Amire'nin gelirlerinden pamuk resmi gibi bazı mukâta'aların ve yeni bazı vergilerin gelirleri de buraya alınırken, yıllık faiz geliri 110 kiseyi aşan malikâne mukâta'alar ve esham mahlul oldukça buraya alınmaları kural olarak getirildi⁴⁸⁸ (Cezar, 1986, 156).

1784-86 verileri ile Hazine-i Amire'nin yarısı büyüklüğe ulaşmış olan (Cezar, 1986, 162) bu yeni hazine ile, savaşların finansmanının, daha doğrusu Nizâm-ı Cedîd ordusunun masraflarının karşılanması amaçlanmaktaydı (Darling, 2016, 165). Prensip olarak bu hazinedeki gelirlerin fazlası Darphane'de özel bir fonda saklanacak ve sadece savaş durumunda kullanılacaktı (Cezar, 1986, 158). Bu fazlaları elde edebilmek için malikâne sisteminin tasfiyesi, timar sisteminden kalan unsurların iyileştirilmesi ve ilerde meydana gelebilecek beklenmeyen harcamalar için bir ihtiyat fonu oluşturulmasına çalışılmıştı (Tabakoğlu, 2010, 210).

İrâd-ı Cedîd'in oluşturulduğu yıl, Darphane'den alınan zahire sermayesi adlı fon kullanılarak (Kütükoğlu, 1999, 528) Zahire (tahıl stoğu) Nezaretî adıyla yeni bir kurum tesis edildi. Kurum, İstanbul'un iâşesinde kullanılan tahılın idaresi ve kente daha fazla miktarda tahılın sevki ile ilgili olup, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Toprak Mahsulleri Ofisi'nin bir benzeriydi (Pur, 2015, 78). Nezaretin başına Şikk-ı Sâlis defterdarı getirildi. Bunu, 1795 yılında *Zahire Hazinesi* adında yeni bir hazinenin inşası izledi. Tanzîmât'a kadar varlığını koruyacak olan (Kütükoğlu, 1999, 528) bu hazinenin önemli bir özelliği, İrâd-ı Cedîd hazinesine buradan verilen ve dolayısıyla yeni ordunun finansmanında kullanılan borçlardı (Yeşil, 2004, 135).

Ordunun yanısıra, donanmanın ve askerî tersanenin ıslahı için de benzer bir düzenleme yapıldı. Oluşturulan *Tersane Hazinesi*, İrâd-ı Cedîd hazinesinin toplamı 1.250.000 kuruş olan bazı mukâta'alarını, bütçe kalemlerinden Derya Kalemi'nde kayıtlı timarları ve mahlul olan esham faizlerini gelir olarak alırken, bunun yanı sıra bazı vakıfların muakataalarına zam yapılarak 500.000 kuruş daha ilave gelir bu hazineye aktarıldı (Cezar, 1986, 212). Bunlara ek olarak hazineye kalyoncu bedeliyyeleri ile ipek mizan resmi de gelir olarak aktarılmıştı (Kütükoğlu, 1999, 528). Hazine bu gelirlerle donanma maaşlarını ödüyor ve tersanenin masraflarını karşılıyordu (Cezar, 1986, 215). Bir aşama daha gelişen çoklu hazine sisteminin idaresi bağlamında da, bu yeni hazinenin nâzırı, Şikk-ı Sâlis defterdarı yapılmış, Zahire hazinesinin yöneticisi konumundaki defterdar ise Şikk-ı Râbî' olarak adlandırılmaya başlanmıştı (Barkan, 1957, s. 981-82; aktaran: Genç ve Özvar, 2006, s. 16).

⁴⁸⁸ Bu yüzden de hazinenin giderleri arasında yeni orduya yapılan ödemeler yanında elinde tuttuğu esham ve mukâta'alar için Hazine-i Amire ve Darphane'ye yaptığı ödemeler de vardı (Cezar, 1986, 193).

3.2.1.12. Vergiler

Bu uygulamalara karşın esham uygulamasından vazgeçmek olanaklı olmadı. Aksine, Fransa'nın Mısır işgalinin yarattığı mâlî yük, eshamın daha da genişlemesi sonucunu doğurdu (Genç, 2007, 193). Malikâne sistemi de, bazı mukâta'aların malikâne sisteminden çıkarılıp bazı devlet görevlilerine doğrudan iltizam olarak verilmesine (Genç, 2000, 157) rağmen bu dönemde tam olarak tasfiye edilemedi. Bu tasfiyenin gerçekleşmemesinde mâlî sorunları ağırlaştıran yeni gelişmeler kadar, mezkur sistemlerden çıkarı olan zümrelerin yarattığı baskı da etkiliydi (Cezar, 1986, 206).

Yine bu dönemde, maliyenin güçlendirilmesi için yeni vergiler konuldu ve var olan vergilerin oran ve miktarlarında artışlar gerçekleştirildi (Küçükcalay, 2007, 26). Önemli bir gelişme, bu dönemde avâriz vergilerinin geçici olmaktan çıkıp, bu dönemde artık kalıcı vergiler halini almasıydı. Buna ek olarak, İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin gelir kalemlerine eklenmek üzere alkollü içkiler üzerine *zecriyye resmi* adında bir vergi konuldu ve bu verginin hasılatında iltizam sisteminin olağan kayıp-kaçaklarının yaşanmaması için de tahsili işinin sadece güvenilir kişilere iltizam edilmesi kuralı getirildi (Cezar, 1986, 183 - 184). Yapağı resmi de bu dönemde getirilen bir başka yeni vergiydi. Ayrıca yine bu dönemde pamuk üretiminin büyük bir artış göstermesine karşın bu verginin tahsilinin malikâne sisteminde olmasından dolayı gerçekleşen büyük mâlî kaybın maliyece üzerine gidildi ve pamuk ve pamuk ipliğinden alınan vergiler arttırıldı (Cezar, 1986, 187).

3.2.1.13. Nakit Maaş Sisteminin Yaygınlaşması

Bu dönemde mâlî alandaki merkezîleştirme çabalarının bir başka unsuru da 1792 yılında çıkarılan *Vüzerâ' Kanunnamesi* ile bir çoğu vali olan vezirlere has tahsis edilmesi yerine maaş ödenmesinin (Hanioğlu, 2008, 46) kurala bağlanmasıydı. Zira bu dönemde vezirlerin hasları malikâne olarak farklı mültezimlere verilmiş, hatta esham halini almış, bu vergi kaynaklarının tekrar eyalet ve sancakların mutasarrıfı olan vezirlere döndürülmesinin olanaksız olduğu görülmüştü (Tabakoğlu, 2016, 645). Kanunname bir yandan vezirlerin sayısına da sınır getirirken, bunların tayin oldukları yerlerdeki halktan ubudiyyet ve bohça-baha gibi ek ödemeler talep etmemesi, mübaşir ve kapı kethüdası gibi personellerinin sayısının sınırlandırılması gibi tasarrufa yönelik tedbirler de içermiştir (Gökçe, 1993, 108). Aynı şekilde, maliye kalemlerinde de kalemiyye ücreti alınmasından maaş sistemine geçilmiş (Cezar, 1986, 68), bunlara has bedeli veya has akçesi adlarıyla nakit ödemeler yapılmaya başlanmıştı (Tabakoğlu, 2016, 648).

3.2.1.14. Mâlî Düzenlemelerin Sonuçları

Genel olarak bakıldığında bu yeni ve çoklu hazine yapısı, mâlî sorunları tam olarak ortadan kaldırmakta tek başına yeterli olmadı. Buna karşın, mezkur sorunların şiddetini azaltmakta işe yaradı

(Tabakoğlu, 2016, 619). Belki de en önemli husus, hazineleri ayırarak belirli gelirleri belirli alanlara tahsis etmeye odaklanan bu sistemin, mâlî meselenin tespitindeki başarısıydı (Cezar, 1986, 153). Yapıya son verilmesi ise, III. Selim'in tahttan indirilmesi ile gerçekleşti.

Mâlî sorunların çözülememesinde önemli bir dinamik, bir tür kısır döngüydü. Maliyenin kaynaklarının yetersizliği, örneğin iltizam sisteminin Fransa'da devrim sonrasındaki gibi tamamen kaldırılmasına engeldi (Hourani, 2005, 327). Diğer yandan ise, padişahın tahttan indirilmesine yol açan dinamikler, mâlî alandaki iyileştirmelerin önünü tıkayanlarla benzer istikametteydi. Devletin memâlik-i mahrûse'nin mâlî potansiyeline tam olarak başvuramamasında malikâne ve esham sistemlerinin tasfiyesinin bazı unsurların çıkarlarına ters düşmesi gibi dinamikler belirleyici oluyordu. Maliye, Nizâm-ı Cedîd dönemindeki iyileştirmelerde tamamen başarısız olduktan (Hourani, 2005, 322) sonra, 19. yüzyılın kalanında da bu kaynakları merkezîleştirmeye büyük gayret gösterecekti.

3.2.1.15. Gelir Kaynaklarına Yönelik Tedbirler

Nizâm-ı Cedîd döneminde, önceki dönemlerde olduğu gibi devletin gelir kaynaklarına müdahaleleri de sürdü. 18. yüzyılın sonlarında tağşişlerin ve savaşların yol açtığı kıtlıkların yarattığı fiyat artışlarına karşı narh mekanizması sıklaştırıldı ve yabancı paraların alım-satım kurları da narha konu edildi (Pamuk, 2009, 100).

Bu alandaki önemli tedbirlerden biri, İstanbul'un tahıl ihtiyacının karşılanmasında Zahirî Nezareti'nin kurulmuş olmasıdır. Nezaretin kurulduğu dönem, Tuna havzasındaki tahıl üretimi alanlarının kaybedildiği, ardından Karadeniz'de Rusya'nın varlık göstermesi ile birlikte İstanbul'a tahıl sevkiyatının eskiye oranla daha dar bir bölgeden yapılabildiği (Yeşil, 2004, 122) bir dönemdi. 1793'te kurulan nezaretin görevi İstanbul'a daha fazla tahıl gelmesini sağlamak, bunun için zahire ticareti yapan tüccarı denetlemek ve yardım etmektir. Dahası, tahıl naklinin yeterli hacme ulaşması için nazırın mîrî gemilerin sayısını arttırması da isteniyordu (Yeşil, 2004, 127). Sadece sevkiyatın güvence altına alınması da değil, kent içerisinde tahılın ekmek üretimine kadar olan süreçteki denetimi de kurulan bu nezarete geçmişti (Güran, 1986, 249). Bu anlamda nezaret İstanbul çevresindeki tahıl havzalarından satın alımlar gerçekleştiriyor, burada satıcılara ödediği fiyat piyasa fiyatının altında olduğu ölçüde, aradaki fark bir tür vergi anlamı taşıyordu (Güran, 1986, 259).

Kentin hububat gibi et ihtiyacının karşılanmasında da devlet daha önceki başlıklarda açıklanmış bulunan mekanizmaları işletmeyi sürdürdü. Ancak celepkeşanlık uygulaması 18. yüzyılın sonlarında ondalık ağnamı adında yeni bir uygulamaya evrildi. Bu uygulamada devlet görevlileri Rumeli'deki koyun yetiştiricilerinin her on koyunundan birini devletin belirlediği ve piyasa fiyatının altındaki bir

mirî fiyattan satın alıp, saray ve ordunun kullanımı için İstanbul'a getirmekteydi⁴⁸⁹ (Uzun, 1997, 61-64).

Öte yandan, Nizâm-ı Cedîd, en azından İstanbul'da devletin lonca sistemi üzerindeki denetimini arttırma girişimlerini de içermişti. Yukarıda zikredildiği şekliyle devlet 18. yüzyılda loncalar üzerindeki denetimini önceki dönemlere kıyasla yitirmiş durumdaydı. Lakin, Kırılı ve Başaran'ın (2012) işaret ettikleri, 1792 yılından itibaren tutulduğu anlaşılan kefalet defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla, 3. Selim, hem inisiyatifin loncalarda değil devlette olduğu bu ayrıntılı sayım-kayıtlama işiyle bu kesimler üzerindeki denetimi sıkılaştırmak istemiş hem de daha sonraları Tanzîmât döneminde hızlanarak modern devlete uygun bir istatistik devleti biçiminin de öncülü olmuştu (Kırılı ve Başaran, 2012, 10 - 12).

Devlet bu dönemde giderek hızlanan ve kârı büyük oranda dış aleme yönelmeye başlayan ticarete dair de önlemler almak istemişti (Hanioğlu, 2008, 46 - 47). Önceki başlıklarda belirtildiği gibi, ahidnameler sayesinde Avrupalı tüccarların memâlik-i mahrûsedeki etkinliği 17 ve 18. yüzyıllarda bir hayli artmıştı. Avrupalı hükümetler elçilik ve konsolosluklar açmışlar, bazı şirketleri desteklemeye başlamışlar ve Devlet-i Aliyye üzerinde baskılarını ve taleplerini git gide arttırmışlardı (Mantran, 1995, 143). Başlarda Devlet-i Aliyye'nin tartışmasız olarak çıkarına olan ahidnameler, bu dönemde asimetrik bir içeriğe büründüler (Pamuk, 2007a, 166). Ayrıca bu tür imtiyazların sayısı da giderek artmaktaydı. Son olarak Rusya'ya özellikle 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile ciddi bir takım imtiyazlar sunuldu. Bunlar arasında Karadeniz ve Boğazlar'a girme hakkı, tüm memâlik-i mahrûse denizlerinde serbest ticaret yapma ve en fazla müsaadeye mazhar devlet olarak görülme gibi maddeler vardı (Bağış, 1983, 13 - 14).

Bu dönemde memâlik-i mahrûse içerisinde faaliyet gösteren yerli ve zımmî tüccarlar, müste'min tüccar ile rekabetlerinde giderek daha büyük sıkıntılar yaşamaya başladılar (Pamuk, 2007a, 166). Zımmî tüccar açısından bu durumdan kurtuluş, Avrupa devletlerinin himayesi altına girmekle olanaklı oldu. Avrupa devletleri konsolosları, bunları kendi hizmetindeki tercümanlar olarak sunarak, bunlar için birer berat aldılar ve *berathlî tüccar* olarak anılmaya başladılar⁴⁹⁰ (Pamuk, 2007a, 166). Bunların sayısının artması, yabancı güçlerin Devlet-i Aliyye üzerindeki etkisini de arttıran bir unsur oldu

⁴⁸⁹ İstanbul dışındaki yerlerde bu vergi hayvanların fiyatının 1/40'ı kadar bir oranda nakden tahsil edilmekteydi. Bu arada, zaman içerisinde bu vergiye pek çok ek ödeme de eklenmişti: ağıl vergisi, çit vergisi, geçit vergisi, bâc-ı ağnam, kassaphane, otlak ve yaylak vergileri bunlardandı. Mezkur vergiler, ileride tekrar değineceğimiz üzere Tanzîmât döneminde kaldırılacaktı (Shaw, 1975, 424).

⁴⁹⁰ Birleşik Krallık'ın İstanbul'daki elçisi Arbuthnot'un dönemin dışişleri bakanı Charles James Fox'a 24 Nisan 1806'da yolladığı *Beratlar Hakkında Rapor*'dan, dragomanlara verilen beratların bunların yanlarında çalıştırdıkları iki *neferi* de kapsadığını, o dönemde Birleşik Krallık, Rusya, Prusya ve Fransa elçiliklerinin her birinde 40'ar berat bulunduğunu ve 1774 Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Devlet-i Aliyye'nin beratların ticarî amaçlarla kullanımının önüne geçmeye çalıştığını anlamak olanaklıdır. (TNA, FO, 78/50, 23 numaralı yazışma, 5 Mayıs 1806 Pera, s. 15-20). Elçinin aktardığı rakamın gerçeğin çok gerisinde olması ihtimali yüksektir, zira Tarih-i Cevdet'e göre 1792'de Halep'te 1.500 kişi elçiliklerin dragomanı olarak berat elde etmiş durumdaydı (Tarih-i Cevdet, 69; aktaran: Hanioğlu, 2008, 47).

(Zürcher, 1995, 26). Beratlı tüccar, müste'min tüccarı liman hinterlandlarına sokmayarak, kendisi ile işbirliğine zorlamayı başarmıştı. Böylelikle üretim alanından limana kadar olan ticaret beratlıların, sonrası ise müste'min tüccarın işi halini aldı (Pamuk, 2007a, 167). Müslüman tüccarın çıkarları lehinde daha farklı düzenlemeler için ise II. Mahmud dönemini beklemek gerekecekti.

3.2.2. Nizâm-ı Cedîd Sonrasında Merkezde ve Mısır Eyaletinde Devlet ve Maliye

Nizâm-ı Cedîd'in kanlı bir biçimde sonlandırılması, Devlet-i Aliyye'nin merkezîleşme çabalarının bir süreliğine ertelenmesi anlamına geldi. Önceki dönemin iyileştirmeci padişahının katli, yeni ve genç padişah II. Mahmud kadar, olaylar sırasında katledilmemiş iyileştirmeci kadroların da çekingen bir siyaset izlemesi sonucunu doğurmuştu. Bu yüzden, Devlet-i Aliyye merkezinde 1808'den başlayarak 1820'lere kadar olan dönemde iyileştirmeler konusunda bir adım atılmamış (Hourani, 2005, 322), bu dönemde padişah II. Mahmud, önceki başlıklarda da belirtildiği gibi, sonradan tasfiye edeceği yeniçerilerin de yardımıyla (Cleveland and Bunton, 2009, 78) merkezin gücünü arttırmaya ve mahallî güçlerin merkeze itaatini sağlamaya çalışmıştı (Küçükkalay, 2007, 27). İyileştirmelerin sistemli bir şekilde yeniden başlaması 1820'ler ile olmuş, esas olarak 1833-1839 döneminde yoğunlaşan (Küçükkalay, 2007, 27) iyileştirmeler ile Nizâm-ı Cedîd'in merkezîleşme yönündeki girişimleri bir bütün oluşturmuştu (Findley, 2016, 102). Bu sürecin sonucunda 3 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ilan edilerek, deyim yerindeyse nitel bir sıçramayla devletin Avrupa'ya ait uygulamaları ve kurumları adaptesinde yeni bir dönem açılmıştı.

Bu dönemin bizce çok belirgin bir özelliği, Mısır'da iktidarı ele geçirmiş durumda bulunan Mehmet Ali Paşa'nın Devlet-i Aliyye tarihinde ilk kez görülen bir biçimde, neredeyse ayrı bir devlet idare ediyormuşçasına⁴⁹¹ Nizâm-ı Cedîd çizgisinde, ancak onunla sınırlı olmayan bir iyileştirme programını eyaletinde izlemeye başlamasıdır. Bu sayede, elimizde, kapitalistleşen ve nihayetinde Fransız Devrimi ile sarsılan Avrupa karşısında arayış geliştiren, bir devlete ait iki ayrı model bulunmaktadır. Benzer etkiler karşısında çeşitli tepkiler üreten İran, Çin ve Japonya örnekleri ise bu çalışmada ele alınmamaktadır.

II. Mahmud'un iyileştirme programı, Nizâm-ı Cedîd gibi güçlü bir merkezîleştirme iradesi içermekteydi. Bu idarenin sonucunda ortaya konulan yeni uygulamalar, geçici olmaktan çıkarak kalıcı bir niteliğe kavuşacaklar (Küçükkalay, 2007, 26) ve devletin yıkılışına kadar olan sürece (ve hatta sonrasına da) damga vuracaklardı. Mezkur iyileştirme programının önemli bir özelliği, en azından İstanbul'da yaşayan halk tarafından günlük yaşamda da rahatlıkla görebileceği öğeleri de içermesiydi. 1815 yılında padişah tarafından Topkapı dışında, daha az gösterişli Dolmabahçe, Beşiktaş ve Çırağan kasırlarının kullanılmaya başlanması, padişahın giyim ve sakalında Avrupalı hükümdarlara benzer biçimleri tercih etmesi, fes ve pantolon kullanımının zorunlu tutulması (Göcek, 1996, 83), devlete ait

⁴⁹¹ Merkezle münasebet anlamında bu dönemde eyaletin tek bağı, (Mısır'ın artan gelirleri içinde artık ufak bir paya sahip bulunan) irsaliyyenin yollanmasının sürdürülmesi ve siyasî anlamda da hutbelerde padişahın adının zikredilmesinden ibaret kalmıştır (Lutskiy, 2011, 57).

binalarda padişahın resminin asılması gibi uygulamalar bunlardandır. Elbette, devletin uğradığı dönüşüm bundan çok daha kapsamlıydı. Bu dönemde genel anlamda idarî yapı önemli bir değişim geçirdi, ordunun yapısında önemli değişiklikler yapıldı, nüfus sayımı vb yöntemler ilk kez uygulandı, posta sistemi ve pasaport gibi uygulamalar getirildi.

Güneyde, Mısır Eyaleti'nde de benzer bir manzara söz konusuydu. Zira, Mehmet Ali Paşa'nın önceki başlıklarda anlatılan iktidarı elde etme ve uzun yıllar elde tutma başarısının ardında, sadece şanslı bir uluslararası konjonktür değil, aynı zamanda paşanın bir hayli başarılı iyileştirmeleri de vardı. Mehmet Ali Paşa etkin bir vergi tahsili sistemi kurmuş, dış ticaret üzerindeki kontrolünü de ustaca kullanarak önemli bir mâlî kaynak elde etmişti (Pamuk, 2007a, 199). Üstelik, maliyenin sadece nakdî ve aynî unsurları bakımından değil, askerlik başta olmak üzere çalışma mükellefiyetleri yoluyla Mısır'ın beşerî kaynaklarına başvurma, zorunlu askerliğe dayanan Avrupa modeli bir ordu inşa etme anlamında da devletten önce adım atmış ve başarı sağlamıştı.

Paşa'nın iyileştirmeleri bir yanıyla Avrupa'yı ve Avrupa modelinin Doğu'ya aktarımıyla ilgili, her ne kadar kendi yarım kalmış olsa da, önemli bir model olan Nizâm-ı Cedîd'i izlemekteydi. Bunun bir parçası da kuşkusuz Fransız ordusunun Mısır'ı işgal ettiği dönemdeki uygulamaları, en azından Fransız ordusunun üstünlüğünü doğuran nitelikleriydi. Ancak bizce, gözden kaçırılmaması gereken bir dinamik de Mehmet Ali Paşa'nın 18. yüzyıl Mısır idaresinden çıkardığı dersler olmalıdır. Burada iki yol vardır. Birincisi Ali Bey El Kebîr gibi sadece iktisadî artığın ele geçirilmesine odaklanmayıp, bunu arttırmak için Britanya Krallığı (Mehmet Ali döneminde artık Birleşik Krallık) ve Fransa ile ticarî antlaşmalar yapmayı, ihracatı bu şekilde arttırmaya çalışmayı (Es-Seyyid Marsot, 2010, 65), Avrupa'dan danışmanlar edinmeyi (Cleveland ve Bunton, 2009, 64) ve Piemonte'den Kahire'ye bir kaç demir işçisi getirmek gibi girişimleri (Raymond, 2018, 253) de içeren bir program, ikincisi ise İbrahim ve Murad beyler gibi Mısır'ı yağmalamayı, ama bunu yaparken ülke iktisadını çökertmeyi dahi göze alan bir program. Paşa'nın bu anlamda Ali Bey El Kebîr'i izlediği açıktır.

3.2.2.1. Miraslar: Nizâm-ı Cedîd, Fransız İşgali ve Sonrasındaki Uygulamalar

II. Mahmud, Nizâm-ı Cedîd'i miras almış, hatta bu modeli ileri taşımış, Tanzîmât iyileştirmelerine giden yolun taşlarını döşemiştir. Bunu yaparken, aynen Nizâm-ı Cedîd gibi o da Avrupa uygulamalarından bazılarını ülkeye adapte etmeye çalışmıştı. Mehmet Ali Paşa için de Nizâm-ı Cedîd ve Avrupa uygulamaları önemli bir modeldi. Ancak Paşa, aynı zamanda hem önceki başlıklarda ifade edilen Ali Bey El Kebîr'in hem de Mısır'daki Fransız güçlerinin ve sonrasında eyalette düzeni sağlamaya çabalayan Devlet-i Aliyye idaresinin mirasçısıydı.

Mısır Eyaleti'nde 18. yüzyılın sonlarında iktisadî ve sosyal yapının önemli bir altüst oluş yaşadığından yukarıda bahsedilmişti. Bunu takip eden ve yine yukarıda ayrıntısıyla ele alınan Fransa işgalinin ise, eyalet açısından salt askerî olmayan bir anlamı vardı. İşgal güçleri Mısır'da bulundukları süre boyunca

burada bazı idarî ve mâlî pratiklere imza atmışlardı. Bunu yaparken yerel güçlerden ulema ile işbirliği yapmışlar, tahmin edileceği üzere Mısır'daki bazı Hristiyan grupların lehine bazı uygulamalara da imza atmışlardı⁴⁹². Bunlar dışında bazı yerel unsurlar da işgalcilerle zaman zaman çıkarları gereği işbirliği yapabilmekteydi. Örneğin Kahire'deki Guriyye semtinin büyük kumaş pazarının şeyhi ve tüccarları, Bonaparte'a semtlerinin sokaklarını kargaşadan koruyacaklarına, karışıklık çıkarmak isteyenleri tutuklayacaklarına söz vermiş, kendi bölgelerinde çıkacak karışıklıklardan sorumlu olacaklarını ifade etmişlerdi (Raymond, 2018, 128).

Fransızlar Kahire'de kentin idaresini sağlamak için Fransızların yanı sıra Mısırlıların da bulunduğu bir belediye meclisi kurmuşlar, ancak bu meclis beklenen işlevleri yerine getirememişti. Ardından Fransız işgaline karşı güçlü bir ayaklanma patlak verdi. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra, 25 Aralık 1798'de Mısır'da biri yürütme niteliğinde iki divandan (Kahire Divanı ve Genel Divan (Dykstra, 1998, 125)) oluşan bir idarî yapı oluşturdular. Ardından Mısır Eyaleti sekiz idarî parçaya ayrıldı. Bunların yönetimi için müdürler tayin edildi ve bu müdürlerle birlikte çalışmak üzere Fransız komisyon üyeleri atandı (Horald, 1962, 144).

Eyalet kaynaklarının ele geçirilmesi elbette Fransızların gündeminde önemli bir yer işgal ediyordu. Napolyon, işgalin hemen ardından, Fransız işgalcilerle yerli halkı uzlaştırmak için, geleneksel kurumları veya vergileri değiştirmeyeceğini, ancak sadece keyfi uygulamaları ortadan kaldırmak ve düzenli bir vergi sistemi getirmek istediğini belirtmişti (Rivlin, 1961, 9). Bunu, işgalin maliyetini acilen karşılayabilmek için keyfi sayılabilecek bir uygulamayla, Fransa ile işbirliği yapmayan tüm beylerin ve tüccarların mallarına el konulması, kaçmamış olanların eşlerinden bile vergi istenmesi (BOA, HAT, 144/6041, 17 Ramazan 1214/12 Şubat 1800) izledi. Benzer bir biçimde, limanlardaki Britanya Krallığı mallarına el konuldu ve İskenderiye tüccarından 300.000 frank değerinde zorunlu borç alındı. Benzer bir uygulama Kahire'de de yapılacaktı (Dykstra, 1998, 123). Ayrıca Eylül 1798'de Fransızların aldıkları bir kararla, yeni idareye mülkiyet kaydı yaptırılmamış tüm mülklerin, Fransızların eline geçmiş sayılacağı belirtildi (Dykstra, 1998, 124).

Fransızlar, eyaletin hazinesine *Administration General des Finances* (Mâlî Genel İdare) adını verdiler ve başına bir Fransız'ı geçirdiler (Shaw, 1964, 23). Mısırlı bir tüccarın yardımcısının Kıbrıs'ta Devlet-i Aliyye görevlilerine verdiği ifadeden anlaşıldığı kadarıyla, Fransızlar henüz işgalin hemen ardından Mısır'da ele geçirdikleri köyleri kabilelerin isimleriyle deftere kaydetmiş (BOA, HAT 163, 6755, 1213 Rabiü'l-Evvel 24/5 Ekim 1798), ardından hemen Mısır'dan vergi toplamaya başlamışlardı (Kléber'in direktoryaya yazdığı 26 Eylül 1799/4 Vandemiaire 8 tarihli mektup: BOA, HAT, 144/6041, 17 Ramazan 1214/12 Şubat 1800). Vergi tahsili yöntemi olarak da kendilerinden önceki uygulamayı sürdürerek, görevi bu işte uzmanlaşmış ve eğitilmiş bir grup olan Kıptî idarecilere verdiler (Herold,

⁴⁹² Bölgedeki İngiliz görevlisi Ernest Missett'in ifadesiyle, bunların "şımarmalarına" izin verilmiş ve önceki sömürücülerinden (Devlet-i Aliyye ve beyler kastedilmekte) intikam alma istekleri tatmin edilmişti (TNA, WO, 1/347, 10 Ekim 1804, s. 244).

1962, 143). Kaçan beylerin elinde olan ve Mısır arazisinin üçte ikisine tekabül eden iltizamları beylerin elinden alarak, buraları devlete ait topraklar olarak sınıflandırdılar. Fakat yeni mâlî idarenin buradaki vergileri yeni anlaşıcağı mültezimlerle tahsil etmesi planı, bunlardan geçmiş borçları da almak istemesi nedeniyle işlemedi (Dykstra, 1998, 124) ve bir süre sonra bu şeyhleri mültezim olarak görevlendirmek zorunda kaldılar (Shaw, 1964, 23). Bu arada, Murad Bey'in Kleber ile barış antlaşması yapmasından sonra Asvan "Fransız Cumhuriyeti'ne bağlı Said'in yöneticisi" sıfatıyla kendisinin idaresine verilmiş, bölgenin toprak vergileri, yıllık 650.000 gümüş parayı Fransızlara ödemesi şartıyla kendisine bırakılmıştı (General Menau'nun Savaş Bakanlığı'na mektubu, TNA, WO 1/347, 11 numaralı yazışma, t.y., s. 555 - 557).

Fakat, Fransızlar Mısır'da vergilemeyle ilgili önemli sorunlar yaşamaktaydılar. Bunların belki de en önemlisi, ülkede ticaretin denizdeki Devlet-i Aliyye-Britanya ablukası nedeniyle (Dykstra, 1998, 122) durma noktasına gelmiş olmasından kaynaklı olarak vergi kapasitesinin işgal öncesi döneme kıyasla oldukça düşmüş olmasıydı (BOA, HAT, 144/6041, 17 Ramazan 1214/12 Şubat 1800, içindeki 30 Vandemiaire 8/22 Ekim 1799 tarihli yazışma). Ayrıca Fransızların vergilemeyle ilgili düzenlemeleri halk tarafından her zaman koşulsuz biçimde kabul edilmeyebiliyordu. Örneğin 22 Ekim 1798'de bir *bina vergisi* uygulamaya konmuş, ancak bu vergi sonucunda El Ezher merkezli (daha çok alt düzey ulemanın başını çektiği) bir isyan patlak vermiş ve Fransız valisi öldürülmüştü. Ayrıca Bonaparte, ülkeden ayrılırken Fransız işgalcilerin ülkeden topladıkları yıllık vergi gelirinin üzerinde bir harcama mevcuttu. Bunun önemli bir bölümü, Fransız askerlerine yapılması gereken ödemelerden oluşmaktaydı⁴⁹³. Lakin, işgal hazinesinin bir önceki yıldan kalan alacakları, ancak bir aylık harcamalarının yarısını finanse etmeye yeter düzeydeydi. Üstelik, bunu tahsil etmek için de 1799 yılının Kasım-Aralık aylarını (Frimaire) beklemeleri gerekmektedir, ama 1799'da Nil'in taşkın yapmamış olmasından dolayı, Fransızların her sene tahsil edilen olağan vergiyi tahsil etmeleri de olanaklı görülüyordu (BOA, HAT, 144/6041, 17 Ramazan 1214/12 Şubat 1800).

Bu durumla başa çıkabilmek için, Napolyon'un Mısır'dan kaçmasından bir ay sonra, 1799 yılının Eylül ayında maliye alanında önemli düzenlemelere gittiler⁴⁹⁴. Tarımda eskiden beri uygulanagelen tüm vergileri kaldırarak tek bir nakdi vergi getirdiler ve bunun ne miktarda tarh edileceğinin her yıl Nil taşkınına takiben yapılması kuralını getirdiler. Mültezimler de bu vergiye %8 ekleyerek kendi kârlarını buradan elde edeceklerdi (Shaw, 1964, 27).

⁴⁹³ Mısır'daki Fransız ordusunun hazine görevlisi, Fransa'ya yazdığı mektupta, askerlerin alacakları için poliçeler düzenlediğini ve ülkelerine döndüklerinde bunların ödenmesi gerektiğini belirtir (BOA, HAT, 144/6041, 17 Ramazan 1214/12 Şubat 1800, içindeki 19 Vandemiaire 8/11 Ekim 1799 tarihli mektup).

⁴⁹⁴ Napolyon da, duruma bir çözüm bulabilmek için Mısır'dan ayrılmadan önce Posilter adlı bir hazine görevlisine Mısır'ın idaresi ve maliyesi hakkında derinlemesine bir araştırma yapmasını emretmiş, ancak araştırmanın sonuçlarını alamadan Mısır'dan ayrılmıştı (BOA, HAT, 144/6041, 17 Ramazan 1214/12 Şubat 1800, Napolyon'un Kléber'a 22 Ağustos 1799/5 Fructidor 7'de yazdığı mektubun kopyası). Ayrıca general Kléber'e de, Mısır'dan ayrıldığı seneyi kastederek, Kıptilere muhtaç olmamak için vergi tarh ve tahsiline niyetlendiğini belirtmiş, ancak generali böyle bir uygulamaya girişmeden önce çok derinlemesine bir araştırma yapması konusunda da uyarılmıştı (BOA, HAT, 144/6041, 17 Ramazan 1214/12 Şubat 1800, Napolyon'un Kléber'a 22 Ağustos 1799/5 Fructidor 7'de yazdığı mektubun kopyası).

Dış ticarete, Devlet-i Aliyye-Britanya Krallığı ablukasının tam olarak işlemediği tek yön Sudan ticaretiydi. Fransızlar buradan gelen mallara uygulanan gümrük vergisini %5 oranına sabitlediler. Bu, önceki döneme nazaran 2-3 puanlık bir indirim anlamına gelmekteydi (Walz, 1978, 231). Benzer şekilde, Yukarı Mısır'dan teknelerle taşınan emtiadan alınan vergileri tamamen kaldırıp, tekne sahiplerinden teknelerinin büyüklüğüne göre alınan bir vergi getirdiler (Walz, 1978, 231).

Kentlerde ise, mahalleleri birbirinden ayıran kapıları kaldırmaya yönelik türden girişimleri dışında, iktisadî hayata derin müdahalelerde bulunmadılar. Devrim sonrasında Fransa'da, feodal dönemin bir unsuru olarak görülen loncalara yönelik ciddi bir saldırının başladığı bir dönemde, loncaların, bilhassa da Mısır'daki din, etnik köken veya çarşıdaki yer bazında küçük birimlere ayrılmış biçimdeki bir lonca sisteminin vergi tahsilinde oldukça kullanışlı olduğunu fark edip, bundan yararlanmaya koyuldular (Baer, 1964, 32).

Fransa idaresinin Mısır idaresindeki pragmatizmi İngilizlerin da dikkatini çekmişti. Mısır'daki Birleşik Krallık ordusunun o dönemki komutanı Lord Hutchinson'un dönemin savaş bakanı Lord Hobart'a 9 Ocak 1802'de yolladığı bir mektupta, Fransızların, Mısır'da bulundukları süre boyunca, düzenli bir mali sistem oluşturmak ve vergilerin bir kısmını düzenli ordu için yapılacak harcamalara kanallı etmekle uğraşacak kadar vakitlerinin olmadığı (çünkü bunun yıllar alacağı), bu yüzden de Fransızların, beylerin adapte olduğu mâlî sistemi çok az değişiklikle sürdürdüğü belirtilir. Hutchinson'a göre, Fransızların uygulamasında, her köyün şeyhi, o köyden toplanacak vergilerden sorumlu kılınmıştı. Fransızların vergi gelirlerini arttırabilmesi de, sıklıkla ordunun "işin içine karışması" ve şeyhi falakaya yatırma veya hapsedme gibi yöntemlere başvurusu ile olanaklı olmuştu. Hutchinson, pek çok onurlu şeyhin, ağır bir dayığa maruz kalmadan, Fransızların istedikleri yüksek meblağları ödemediklerini aktarır (TNA, WO 1/346, 5-6). Dahası, Fransız ordusu bazı durumlarda şeyh yerine doğrudan köyü de cezalandırabilmiş, vergi vermeyen köyleri yakmıştır (Rivlin, 1961, 9).

Gerçekten de, genel olarak bakıldığında Fransa'nın Mısır'da bu dönemde gerçekleştirdiği uygulamalar, uzun vadeli reformlar olmaktan ziyade, Mısır'ın tarımsal artığına hızlı ve etkili bir biçimde el koymalarını sağlayacak kısa vadeli çözümlerdi (Rivlin, 1961, 13). Mısır'da kalıcı bir program uygulamaya en yakın isim olan Menou'nun uygulamaları dahi, bu yöndeki beklentilerin kaybolmasına neden olmuştu. Aslında İngilizler, Fransız işgalinin bir süre daha sürmesi durumunda Fransızların Mısır'da Yunanlılar, Arapları ve Kıptileri tarım ve ticaret alanında kullanıp, beylerin de askeri güçlerinden faydalanacak bir sistem oturtacaklarını tahmin etmekteydiler⁴⁹⁵ (TNA, WO 1/345, s. 309). Ancak Fransızlar, önceki başlıklarda belirtildiği üzere Mısır'da bu kadar uzun bir dönem kalamadılar. Yine de, Fransızların Kahire'de kurdukları divan sisteminin kendisi olmasa da (Baer, 1968b, 119), kenti sekiz bölgeye bölmeye ve şeyhlerin bölgelerindeki idarî yetkilerinin genişletilmesi

⁴⁹⁵ Aynı belgeden, Fransızların yerinde İngilizlerin olması durumunda benzer bir yol izleyecekleri de anlaşılmaktadır.

ve müdürlük sistemi gibi bazı girişimleri sonraki dönemlere miras kalabildi (Raymond, 2004a, 314). Ayrıca Fransızların taşra örgütlenmesi de Mehmet Ali tarafından miras alınacaktı (Hunter, 2000, 22).

Fransız ordusu, arkasında Birleşik Krallık'ın tahminlerine göre toplam 395.518 Sterlin tutarında mal bırakarak Mısır'ı terk etti. Bunun 3/4'ü kadar bir tutar (296.312 Sterlin), yerel zenginliklerden kaynaklandığından doğrudan Devlet-i Aliyye'de kaldı. Kalan miktar (99.206 Sterlin) ise taşınabilir mal ve malzemelerin oluşmaktaydı ve Birleşik Krallık ordusu tarafından ele geçirildi⁴⁹⁶ (TNA, WO 1/346, 607-609). Aynı dönemde ülkenin yıllık geliri 3,5 milyon sterlin, işgal sırasında topraktan Fransızlarca alınan vergiler ise 54 milyon Fransız livresi olarak tahmin edilmekteydi (TNA, WO, 1/345, 558 - 559). Devlet-i Aliyye, Mısır'daki işgalin sonlandırılması için yaptığı harcamaları finanse edebilmek için merkezî hazinesini değil, bu kaynağı kullanmaya karar verdi. Hicrî 1215 yılında Fransa ordusu tarafından halktan tahsil edilen vergilerin, daha önceleri Devlet-i Aliyye idaresinde eyaletten toplanan tutardan mahsup edilmesi ve kalanının halktan istenmesi yoluna gidildi (BOA, HAT, 157, 6548, 29 Zilkade 1216 / 2 Nisan 1802).

Sonrasında da, tahmin edileceği üzere işgalin yarattığı fırsattan istifade edip, Nizâm-ı Cedîd'in ruhuna uygun bir şekilde, beyleri aradan çıkararak Mısır'dan elde edilen artığın daha büyük bir kısmının merkezîleştirilmesine çalışılacaktı. Devlet bu doğrultuda bir planlamaya koyulurken, işgal sonrasında Hüsrev Paşa'nın valiliği döneminin defterdarı Halil Recai⁴⁹⁷ tarafından bir rapor hazırlanarak padişaha sunuldu. Defterdara göre Mısır'da toplanan gelirler 18.000 kise⁴⁹⁸ mâl-ı mîrî, faiz ve berranî, 5.684.748 İstanbul kilesi gılâl ve faiz, 2.615 kise küşufiyye, (hicrî 1216 senesinin iltizam bedeli üzerinden) Bulak, Dimyat, Sevhil-i Bahreyn ve eski Mısır nehir gümrüklerinden gelen 4.250 kise ile emanet yoluyla idare edilen Süveyş, İskenderiye ve Reşid gümrüklerinden gelen 3.750 kise idi (BOA, HAT, 157, 6548, 29 Zilkade 1216 / 2 Nisan 1802). Halil Recai, mukâta'alardan ne kadar elde edileceği bilinmediğinden, mahlul olanlarından faizi 10.000 kuruştan fazla olanlarını mîrî mukâta'a olarak kendisine bağlanmasını, kalanların ise sekiz yıllığına iltizama verilmesini, geliri arttırmak için berranî, küşufiyye, vesiyiye ve ziyade-i vesiyiye gelirlerine zam yapılmasını öneriyordu. Ancak burada önemli bir sorun, daha önce devletin berranî vergisini kaldıracağını duyurmuş olmasıydı. Recai, bu yüzden tüm bu vergi isimlerinin kaldırılmasını, kayıtlarda görülen fazlalıkların mal-ı mirî adıyla toplanmasını önermişti. Ülkenin gerçek gelir potansiyelinin anlaşılması için ise yeni bir tahrir yapılmasına ihtiyaç olduğunu, bunun ise yukarıda ele alınan, köylerdeki muallimlerin ellerindeki defterlerin incelenmesinden rahatlıkla bulunabileceğini belirtti (BOA, HAT, 157, 6548, 29 Zilkade 1216 / 2 Nisan 1802).

⁴⁹⁶ Fransızların Mısır'da bıraktıkları mühimmat ve askeri gereçler için ayrıca bkz: BOA, C.AS., 640/26955, 7 Şevval 1216/2 Mart 1802, İngilizler bu savaş ganimetleri arasından bazılarını Osmanlı'ya hediye ettiler. 1801'de ele geçirdikleri *Justice* adlı Fransız Virginia tipi fırkateyn bunlardandı (TNA, FO, 78/50, 148).

⁴⁹⁷ Ölümü muhtemelen hicrî 1218 (1803 veya 1804). Öldükten sonra mirasının müsaderesi ile ilgili evrak için bkz: BOA, C.ML., 140/5956, 29 Zilkade 1218 / 11 Mart 1804).

⁴⁹⁸ Belgede belirtilmemekle birlikte bu birim kise-i Mısırî olmalıdır.

Halil Recai'ye göre, sayılan gelirler arasından yer alan ve aynı olarak tahsil edilen gıladan haremeyn-i şerife'ne, mirü'l-haclara, bazı görevlilerin maaşlarına, imam-ı şafii ve cami-i ezher tarafından bakılan fakirlere gerekli tahsisat yapıldıktan sonra kalan kısım beyler arasında paylaşılmaktaydı. Bu fazlalığın nakde çevrilip merkezileştirilmesi durumundaysa hazineye 5-10 bin akçe arasında bir gelir kalacaktı. Defterdar ayrıca gümrüklerin kendi idaresinden alınması ve hepsinin emine verilerek gelirlerinin irad-ı cedid hazinesine aktarılmasını da önermişti. İstanbul gümrüğündeki emanet uygulamasının burada da yapılması durumunda defterdarın tahmini, buradan elde edilen gelirin de 10.000 kiseyi geçeceğiydi. Defterdarın son önerisi ise, Mısır defterdarının bu kadar büyük bir coğrafyada bu kadar fazla gelirle uğraşmakla başa çıkamaması karşısında, Devlet-i Aliyye'nin buraya bir rûznameci, ayrıca gılal ve Haremeyn ile ilgili işlerde yardımcı olmak üzere iki de muhasebeci görevlendirmesiydi (BOA, HAT, 157, 6548, 29 Zilkade 1216 / 2 Nisan 1802).

Bu öneriler doğrultusunda 1802 yılının sonlarında Mısır maliyesinin, eyalet valisine bağlı olmayan (ve önceki uygulamadaki gibi beyler arasından belirlenmeyen) müstakil bir defterdarın idaresine verilmesi kararlaştırıldı (BOA, C.ML., 53/2466, 29 Cemaziye'l-Ahir 1217 / 27 Ekim 1802). Ardından da Başdefterdar Halil Efendi, Mısır defterdarlığı görevine tayin edildi (BOA, C.ML., 713/29102, 29 Receb 1217 / 25 Kasım 1802). Vali Hüsrev Paşa'dan Bulak gümrüğü ve Mısır'ın geri kalanından elde edilmekte olan gelirlerin tahsilatı konusunda özen göstermesi istendi (BOA, C.AS. 962/41844, 10 Cemaziye'l-Ahir 1217 / 8 Ekim 1802) Yine valiye yazılan bir takrirde, İstanbul'dan valinin maiyetine verilen askerlerin kisteyn mevaciblerinin Mısır gelirlerinden ödenmesi de istenmekteydi (BOA, C.AS. 994/43456, 9 Şa'ban 1217 / 5 Aralık 1802).

Vergilerde yapılması önerilen artışın tam anlamıyla gerçekleştirilebildiği kuşkuludur. Örneğin, 27 Ekim 1802 tarihli olduğu tahmin edilen bir belgeye göre, Mısır'da yaşayan halkın Memlûk beylerinin zulmü ve Fransız ordusunun işgali nedeniyle kötü durumda olmasından dolayı, küşufiyye vergisinin bir sene alınmaması, iki yıl da %50 tutarında tahsil edilmesi düşünülmektedir. Ancak bu uygulamanın aynen gerçekleşip gerçekleşmediği de bilinmemektedir (BOA, C.ML. 145/6101, 29 Cemaziye'l-Ahir 1217 / 27 Ekim 1802). Kesin olan ise, iktidara ilerleyişinde kendisinden önceki valilerin askerlere ödeme yapmak amacıyla halka ağır vergiler yüklemesini ustaca kullanarak farklı kesimlerin desteğini alan Mehmet Ali Paşa'nın, 1811'e kadar olan süreçte siyasette olduğu kadar, buna koşut olarak mâlî kaynaklar üzerinde de tüm rakiplerini tasfiye etmiş olması ve bu dönemde gerçekleştirdiği iyileştirmeler sayesinde eyalet gelirlerini üç katına çıkarmış olmasıdır (Fahmy, 1998, 149).

3.2.2.2. İyileştirmeci Kadro ve Organlar

Gerek Mehmet Ali Paşa, gerekse de padişah II. Mahmud, iyileştirme programlarını kendi başlarına hazırlayıp, uygulamamışlardı. II. Mahmud'un etrafında, iyileştirmelerin taşıyıcısı ekip, ileride Tanzimât bürokrasisi olarak sivrilecek olan, eski askerî zümreden farklı, yeni tip bir bürokrasi idi.

Bunlar, Devlet-i Aliyye'nin 18. yüzyıldan itibaren filizlenen diplomasi bürokrasisinden geliyor, askerî zümrenin klasik kadrolarından farklı bir öğrenim sürecinden geçiyor, Avrupa başkentlerinde görev yapmalarının ardından buradaki uygulamaları ve uluslararası gelişmeleri izlemiş kadrolar olarak memâlik-i mahrûseye geliyor ve görev alıyorlardı (İnalçık, 1990, 37). Bunlar arasında, II. Mahmud dönemi iyileştirmelerini izleyen Tanzîmât'ın (ve 1838 Baltalimanı Antlaşması'nın) mimarlarından olan Mustafa Reşid Paşa ve 1826'dan sonra ordunun iyileştirilmesinde büyük gayret gösteren Hüsrev Paşa (Mantran, 1995a, 48) özellikle öne çıkmaktaydı. Padişah, ayrıca yeni uygulamalar için etkili bir danışma mekanizması da oluşturmuştu. Bu tür bir organ olarak *meclis-i vâlâ-yı adliyye* adlı meclisi özellikle işaret etmek gerekir. İyileştirmelerin getirdiği yasama yüküyle başa çıkmak üzere kurulan danışma meclislerinden olan (Zürcher, 1995, 68) bu meclis, ele aldığımız dönemdeki iyileştirmelerin geç bir aşamasında, 1838 yılının Mart ayında kurulmuş, esas olarak Tanzîmât dönemi iyileştirmelerinin dayanacağı yasal altyapıyı hazırlamakla yükümlü kılınmıştı. Son olarak, Devlet-i Aliyye'nin bilhassa askerî alanda yabancı uzmanların desteğine sıklıkla başvurduğunu da belirtmek gerekir. Bunlar arasında padişaha 1833-1839 yılları arasında danışmanlık yapmış, iyileştirmeler için kendisi gibi yabancıların ancak birer kolaylaştırıcı olabileceğini, ama esas olarak Müslümanlardan oluşan bir iyileştirmeci zümreye ihtiyaç olduğunu söyleyen Helmuth Von Moltke'yi (Aksan, 2016, 135) özellikle belirtmek gerekir.

Mehmet Ali Paşa ise, esas olarak aile üyeleri, Mısır'da mukim azınlıklar, memâlik-i mahrûsenin farklı yerlerinden gelip görev alan Devlet-i Aliyye tebası ve Avrupalı danışmanlardan⁴⁹⁹ oluşan bir ekibe sahipti. Özellikle Paşa'nın sanayi kuruluşlarında görev almak için Avrupa ve Biladu's-Şam'dan çok sayıda kişi Mısır'a bu dönemde akın etmişti (Deeb, 1978, 12). Paşa'nın en yakınındaki danışmanlar arasında **Bogos Yusufyan, Artin Bey ve Clot Bey** en önemli isimler olarak öne çıkmaktaydılar. Bunlardan Yusufyan, İzmir'de bir süre ticaretle uğraştıktan sonra 18. yüzyılın sonlarında Mısır'a gelmiş, Reşid kentinde Murad Bey'in elindeki bir gümrükte görev yapmış, daha sonra Mehmet Ali Paşa'nın dragomanı olmuş, ardından da 1825'te Paşa'nın mali işlerine bakmaya başlamıştı. Yusufyan 1830'larda ticaret ve dış işleri bakanı yapıldı (Bowring, 1840, 27). 1825 yılında Mısır'a giden ve tıp doktoru olan Antonie Barthelmy, 1832'de bey ünvanı alarak Clot Bey halini almış, bir kaç sene sonra da general yapılmıştı. Bunlara ek olarak Muhammed Lazoğlu ve Sami Bey gibi Devlet-i Aliyye tebasından isimler de Paşa'nın çevresindeki ekipte farklı görevlerle yer almışlardı. Askerî alanda bakıldığında, Mısır ordusunun şekillendirilmesinde Fransız danışmanlar önemli bir rol oynamışlardı (Zürcher, 1995, 59). En önemlileri, asıl adı Joseph Séve olan ve Fransa'nın Mısır'daki konsülü Drovetti'nin Mehmet Ali Paşa'ya önerdiği (Fahmy, 1998, 152) Süleyman Paşa idi. Bir başka önemli Fransız isim de Edme-François Jomard idi. İlk kez 1798'de Mısır'a Fransa ordusu ile birlikte

⁴⁹⁹ Paşa'nın çevresindeki ekibinde ve daha genel olarak da fikir danıştığı kimseler arasında, kendisinin Birleşik Krallık ile ilişkileri genellikle gerilimli olsa da, Birleşik Krallık uyruklu kimseler de mevcuttu. Arşiv belgeleri, İngilizlerin Paşa'yı bu kişilerin kendisine yönelik yönlendirmelerini Birleşik Krallık hükümetinin tasarrufları gibi algılamaması konusunda zaman zaman uyarabildiğini gösterir. Bu tür bir uyarı için bkz: (TNA, FO, 141/4, 9 Haziran 1838)

gelen Jomard, burada uzun yıllar çalışmalar yapmış, daha sonraları Mehmet Ali Paşa'nın danıştığı isimlerden olmuş, Paşa'nın maliye teşkilatına dönemin muhasebe tekniklerini öğretmiş, Avrupa'ya öğrenci yollanması faaliyetlerini yönetmiş, ayrıca Fransa'dan silah ve mühimmat satın alımında rol oynamıştı (Silvera, 1971, 301). Tüm bu isimlere ek olarak, Paşa'nın beyleri ve eyalet merkezinde de ulemayı tasfiyesi sonrasında, yeni ve Avrupa benzeri bir bürokrat zümresi Mısır'da ortaya çıkmış ve sonraki döneme damga vurmuştu (Es-Seyyid Marsot, 1968, 278).

3.2.2.3. İyileştirme Karşıtı Güçlerin Tasfiyesi

Diğer yandan, II. Mahmud'un merkezileştirme programının önündeki en önemli engellerden biri, a'yânın varlığı ve gücü idi. 1808 yılındaki Sened-i İttifak'tan hemen sonra, 1812 yılında Rusya ile bir barış imzalanmasını takiben padişah bunları tasfiyeye soyundu. Bunu yaparken, ulema ve yeniçerilerin güçlendirilmesini savunan Sait Halet Efendi'nin yardımıyla, bu iki kesimin desteğini aldı (Mantran, 1995a, 30). Önceki başlıklarda ayrıntıları verilen bu süreçte merkezi en çok zorlayan iki a'yândan biri Tepedelenli Ali Paşa, ikincisi Mehmet Ali Paşa idi. Mehmet Ali, tüm a'yân arasında Devlet-i Aliyye'den muhtemel bir bağımsızlığa en çok yaklaşanı oldu. Sürecin sonunda Mehmet Ali Paşa dışındaki a'yân tasfiye edildi. Ancak ele aldığımız dönem için olmasa da, daha sonrası için belirleyici olacak bir şekilde, bunların hepsi maddî temellerini tamamen kaybetmediler, buna dayanarak sonraki dönemlerde bir kısmı yeniden siyaset sahnesinde belirdi (İnalcık, 2000, 37).

Yine padişah için merkezileşmeci bir programın uygulanmasının önündeki diğer bir engel de Yeniçeri gücüydü. Vaka-yı hayriyye ile 1826 yılında bu meselenin çözümünü sağlanmış, reformun önündeki en önemli engellerden biri daha tasfiye edilmişti. Ocağın lağvının önemli sonuçları oldu. Bunlar arasından en önemlisi, bunlarla ittifak halinde olan ve üst düzeydekileri iyileştirmelerin yanında olmakla birlikte, zenginliği azalan alt kesimleri iyileştirmelerin karşısında duran (Heyd, 2005, 34 - 36) ulema zümresinin silahlı müttefikinin ortadan kalkmış olmasından dolayı güç yitirmesiydi.

Mısır Eyaleti'nde iktisadî ve siyasî gücün merkezileştirilmesine olanak tanıyan hadiselerin devletin merkezine nazaran çok daha erken bir tarihte halledilmiş olduğundan bahsedilmişti. II. Mahmud'un silahlı iyileştirme karşıtlarını tasfiyesi 1826'dayken, Mehmet Ali Paşa Mısır'da askerî olarak 1811 yılından itibaren rakipsizdi. Mısır'da beylerin gücünün ortadan kalkmasını sağlayan bu "Mısır vaka-yı hayriyesini", ulemanın gücünün kırılması izledi. Mısır uleması, 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında iltizamları ele geçirmeye başlamış, beyler gibi hâne sahibi olmuş ve çok sayıda kişiyi yanlarında istihdam etmeye başlamışlardı. Üstelik, Fransa işgali döneminde bunların siyasî gücünde

bir artış yaşanmıştı⁵⁰⁰. İlginçtir ki, ulemanın Mehmet Ali Paşa'nın iktidarı ele geçirmesinde önemli destekleri de olmuştu (Es-Seyyid Marsot, 1968, 273-274). Ama Mehmet Ali Paşa, iktidarı ele geçirdikten sonra bunların vakıf arazilerindeki iltizamlar üzerindeki kontrollerine engel olarak maddî temellerine önemli bir darbe vurdu ve ulema hızla gücünü yitirdi (Baer, 1968, 147). Buna karşın, ulemanın tasfiyesi tahmin edileceği üzere mutlak bir tasfiye olmayıp, sadece maddî temellerine yönelik müdahaleler ile sınırlıydı. Zira Mehmet Ali Paşa ulemayı dînî alanda taltif ediyor, kaynaklarının azaldığını söylediklerinde yeni kaynaklar sağlıyor, karşılığında zorunlu askerliğin halk arasında kabul görmesinde yardımcı olmaları, halka Kur'an'dan ve hadislerden örnekler vermelerinde olduğu gibi propaganda alanında yardımlarını da alıyordu (Es-Seyyid Marsot, 1968, 278). Paşa son olarak da ordudaki iyileştirmelere aynı yeniçeriler gibi ayak direyen Arnavut birliklerini 1811 - 1818 yılları arasında Hicaz'da Vahhabîlerle savaşta tutarak ve ardından fellahlardan oluşan ordusu marifetiyle saf dışı bırakmıştı (Overton, 1967, 22-25).

3.2.2.4. Merkez ve Taşra İdaresindeki İyileştirmeler

II. Mahmud döneminde, 1826 sonrasında devlet örgütlenmesinde köklü değişiklikler meydana geldi. Bunlar, Nizâmı Cedîd'i tamamlayan, ancak onun daha da ötesine geçen iyileştirmelerdi. Genel olarak ele alındığında, bu değişikliklerden en önemlilerinin siyasî gücün tekrar sultanda merkezîleşmesinin sağlanması olduğu (İnalçık, 1990, 37) görülür. Bu merkezîleşme, danışma işlevini gören meclislerin kurulması ile koşuttu (Zürcher, 1995, 68). Az önce zikredilen ve 1838'de kurulan *meclis-i vâlâ-yı adliyye*'nin yanı sıra, yine 1838 sonrasında kurulmuş bulunan, farklı ve daha spesifik alanlarda da meclisler mevcuttu. Dâr-ı Şûra-yı Askerî ve Meclis-i Umûr-u Sıhhiyye bunlara örnek verilebilir.

Merkez bürokrasisinde günümüzdeki işçileri, o dönemki adıyla dâhiliye fonksiyonunun ayrı bir bakanlıkta örgütlenmesi, 1835 yılında iç güvenlik ve idarî işleyişin genelinden sorumlu bir kurum olan Sadaret Kethüdalığı'nın Mülkiye Nezareti adını alması ile gerçekleşti. Bu bakanlık, bir yıl sonra, 1836'da da Dâhiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı) oldu (İpşirli, 1999, 190). Dâhiliyenin örgütlenmesi, padişahlığı güçlendirici bir şekilde, sadr-ı âzamların yetkilerinin bazılarının daha alt kademedeki görevlilere aktarılması anlamına da gelmekteydi (Zürcher, 1995, 68). Artık bu görevliler, padişahın vekaletinin tek başlarına sahibi olmayıp, diğer nazırlarla eşit bir düzeye getiriliyordu (Akşin, 1988,

⁵⁰⁰ İşgalciler, beylerin kaçması sonrasında oluşan boşlukta Mısır'ın idaresi için kendilerine yerel bir ortak aramakta, Mısır'daki büyük şeyhleri kendi yanlarına çekmeleri durumunda Mısır'daki işgallerinin kolaylaşacağını düşünmekteydiler. Bu yüzden de oluşturdukları Divan'ı ulemeden kişilerle doldürmüşlardı (Es-Seyyid Marsot, 1968, 270). Napolyon, Kléber'a yazdığı 22 Ağustos 1799/5 Fructidor 7 tarihli mektupta, "kendileri sofu olmayıp, sofu gibi görünen" ve "korkak" bu liderleri kazanmaları durumunda tüm Mısır'ın kendi tasarruflarında olacağını belirtir (BOA, HAT, 144/6041, 17 Ramazan 1214/12 Şubat 1800). İşgalden sonraysa, Fransızlar ile İskenderiye kadısı ve şehrin bazı ileri gelenleri arasında bir anlaşma yapıldığı anlaşılmaktadır. Altında dört mezhep kadılarından en az ikisinin imzası bulunan (Şeyhü'l-Hanefî ve Müftü'l-Mâlikî) bu anlaşmada, kadının kentte adaletin şer'i hükümlere uygun biçimde sağlanmasındaki rolü vurgulanmış, ancak kararları, şehrin ileri gelenlerinin onayı ile alması söz konusu olmuştu. Ayrıca, Fransız askerlerinin hilafına bir davranışa izin vermemeleri de istenmekteydi. Diğer yandan, anlaşmada Fransız Generali'nin de, kendi askerlerinin İskenderiye halkına vereceği olası zararlarda sorumluluğu kabul ettiği belirtilmekteydi (BOA, HAT 163, 6764, 6 Rabiü'l-Evvel 1213/18 Ağustos 1798).

115). Öte yandan, Devlet-i Aliyye bürokrasisi ve padişah, Avrupa devletlerinin Mehmet Ali Paşa karşısında devletin kurtarılmasında üstlendiği rolden dolayı, diplomasinin önemini iyi bir şekilde kavramışlardı (Findley, 1980, 60). 1835 yılında Reisü'l-küttab hâriciyye nazırına dönüştürülürken (Zürcher, 1995, 68), başında olduğu organ da Umûr-u Hâriciyye Nezareti (Dışişleri Bakanlığı) halini aldı (İpşirli, 1999, 190). Bu bakanlık, dış ticaretten de sorumlu tutulmuş, ticaretle uğraşan ayrı bir bakanlık ise bundan iki yıl sonra kurulmuştu (Mantran, 1995a, 49). Hariciye alanındaki yeniliklerin biri de, 19. yüzyılın geri kalanındaki iyileştirme hareketleri için büyük öneme sahip bir kurum halini alacak olan Tercüme Odası adı verilen birimin oluşturulmasıydı. Zira 1821 yılındaki Yunan bağımsızlığı sonrasında Devlet-i Aliyye bürokrasisindeki Rum tercümanlar güvenilir bulunmadığından azledilmişler ve yeni bir tercüme kadrosuna ihtiyaç doğmuştu (Zürcher, 1995, 71). Bu birim, hem takip eden dönemin diplomatlarını hem de iyileştirmeleri sırtlanacak kadrolarını yetiştirecekti (Karpas, 1972, 255). Nihayetinde, sayılan tüm bakanlıklar, *Meclis-i Vükela* adı verilen bakanlar kurulunda temsil ediliyordu (Mantran, 1995a, 50).

İdarenin alt kademeleri de üstü kadar hızlı bir dönüşümden geçmekteydi. 1834 yılında, askerî zümre mensuplarının yaptıkları hizmetler karşılığında ücret alması usulünden vazgeçilerek, maaş sistemine geçildi (Akşin, 1988, 115). Aynı zamanda kalemlerdeki lonca benzeri yapı parçalanmaya çalışıldı ve bunun yerine memurların okullarda eğitildiği bir düzen getirildi (Zürcher, 1995, 68).

Ulemanın yeniçerilerle birlikte gücünü yitirmesi, adalet alanındaki dönüşümü kolaylaştırmıştı. 1826 yılında vakıf kaynaklarına maliye tarafından el atılması amacıyla Evkâf-ı Hümayûn Nezareti kurulmuş, 18. yüzyıl sonlarında Darphane'nin bazı vakıf kaynaklarının idaresinde etkin rol üstlendiği model böylece bir adım daha ileri taşınmıştı. Bu uygulama tam olarak istenildiği şekilde hayata geçirilememese de, yine de ulema zümresini zayıflatacak sonuçlar doğurmuştu (Cleveland ve Bunton, 2009, 79). Ardından, Çavuşbaşılik, 1836 yılında bir fermanla Deâvî Nezareti adını aldı ve bu alanın yeni çatısını oluşturur bir hale geldi. Buna koşut olarak da Bâb-ı Meşihât adında bir kurum oluşturularak Şeyhu'l-İslam dînî konularda görüş bildiren bir bükrata dönüştürüldü (Karpas, 1972, 255).

Ulemanın adalet alanındaki etkisini kıran başka bir gelişme, devletin ilk kez Takvim-i Vekayi adında bir resmî gazete yayınlaması oldu. Böylelikle, 1830'lara kadar hukukî meselelerin yorumlanmasında, taşrada önemli bir güç halini almış olan ulemanın fıkıh alanındaki tarihsel birikime başvurma pratiklerine karşı, bu resmî gazete sayesinde kanun metinleri matbû olarak görülür, görece daha ulaşılabilir bir hale geldi⁵⁰¹ (Mundy ve Smith, 2008, 68 - 69). Fransızca ve Türkçe olmak üzere iki nüsha halinde basılıyor, Fransızca baskısı (*Le Moniteur Ottoman* (Yazıcı, 1991, 268)) Avrupa'daki elçiliklere yollanıyordu. Kanunların içeriği anlamında ise, henüz bu aşamada Avrupa'nın mülkiyet anlayışı alınıp Devlet-i Aliyye hukuk sistemine kopyalanmaya başlanmamış, bunun yerine *hukuksal*

⁵⁰¹ Takvim-i Vekayi, aynı zamanda II. Mahmud'un bürokrasiye icraatlarının bilgisini ulaştırması gibi önemli bir işlevi de görüyordu (Cleveland ve Bunton, 2009, 79).

sözcük dağarcığının tedrici bir yeniden gözden geçirilmesi söz konusu olmuştu (Mundy ve Smith, 2008, 69).

Askeriye, II. Mahmud iyileştirmelerinin çok önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. 3. Selim'in Nizâm-ı Cedîd ordusu gibi zorunlu askerliğe dayanan bir ordu, *Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediyye* (Muhammed'in Eğitimli Muzaffer Askerleri), 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasının ardından kuruldu. Ordunun adı, II. Mahmud'un selefi 3. Selim'e yöneltilen dinsizlik türü suçlamalara karşı baştan ön almasını sağlayacak bir biçimde seçilmişti (Cleveland and Bunton, 2009, 78). Ordu 12'şer bölüğe sahip 8 alay biçiminde örgütlenmiş (Aksan, 2016, 134), önceki tip ocak sisteminden vazgeçilmiş, piyadelerle birlikte topçular gibi diğer sınıflar da eşgüdümle çalışmak üzere bir arada yer almış, yani tam teşekküllü birliklerden oluşan bir yapıya geçilmişti (Cezar, 1986, 246). Asker sayısı başlarda 12.000 kadarken, sonraları 27.000'e kadar yükselmiş (Aksan, 2016, 134), II. Mahmud döneminin sonlarında 120.000 kişiye ulaşmıştı (Tabakoğlu, 2016, 659). Ordunun komutasında da artık Yeniçeri Ağası değil, Savaş Bakanı olan *serasker*⁵⁰² yer almaktaydı. Bu sırada donanma ve tersane de elden geçirilmiş, Rum denizcilerin yerine Karadeniz ve Suriye sahillerinden denizci alımına yönelinmişti (Akşin, 1988, 109).

Yeni ordunun askerlerini Prusya, Birleşik Krallık ve Fransa'dan gelen uzmanlar eğitiyordu (Hourani, 2005, 322) ve daha da önemlisi, Devlet-i Aliyye, Nizâm-ı Cedîd tarzı bir düzenli ordunun kurulması noktasında, böyle bir orduyu çoktan kurmuş olan Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemiş, Mehmet Ali Paşa ise bunu reddetmişti (Zürcher, 1995, 66).

Bu düzenli ve talimli ordu 1828'de Rusya ile girilen savaşta, ardından da Mısır karşısında ağır yenilgiler almış olsa da, on beş yıl kadar bir süre içinde devletin ordusunun omurgası halini almıştı (İnalcık, 2000, 37). Bu arada 1831 yılında, kalan timarların da tamamı ortadan kaldırılacak ve bunların da sayıları 30.000 kadar olduğu tahmin edilen (Akşin, 1988, 109) sipahileri de süvari birliklerinde asker haline getirilecekti (Karpas, 1972, 254). Uygulamada bunların işe yarayanlarından 4 süvari taburu oluşturulmuş ve geride kalanlarına emekli aylığı bağlanmıştı (Akşin, 1988, 109).

II. Mahmud dönemi, taşra örgütlenmesi açısından da önemli gelişmelere sahne oldu. Bu alandaki yeniliklerde belirleyici olan, a'yânın ortadan kaldırılması sonucunda ortaya çıkan boşluğun doldurulması idi. Ancak bu yapılırken, yeni güçlü unsurlar yaratılmamasına dikkat edilmeliydi. Dolayısıyla, merkeze atanan valilerin gücüne yeni rakipler olmamalıydı. Aşağıda vergileme ile ilgili başlıklarda açıklanacağı üzere, vergi tahsilindeki araçların kaldırılması girişimi bu arayışın bir parçasıydı. Yeni uygulamada mültezimlerin yerini, valilerin denetimindeki muhassılların almasına, ama bir yandan da valilerin de eyaletlerdeki askerî yapıyla irtibatı zayıflatılmaya çalışılıyordu (Mantran, 1995a, 50). Taşranın eyalet sisteminde, aşağıda ele alınacak olan Mısır örneğindeki gibi düzenlenmesi ise, ancak 1864 yılında, Vilayet Nizamnamesi ile olacaktı (Özkoç, 2015, 82).

⁵⁰² Serasker başlarda hem ordunun hem de polisin başındaydı. Bu ikisi 1845'te Zaptiyye Müşiriyeti'nin kurulması ile ayrılmıştır (Karpas, 1972, 254).

Benzer bir dönüşüm Mısır Eyaleti'nde de gerçekleşmekteydi. Ancak eyalet idaresi çoğu konuda Devlet-i Aliyye merkezinden önde gitmekteydi. Mehmet Ali Paşa'nın Avrupalı danışmanları, 19. yüzyılın başlarında kıt'ada kamu yönetimi alanında gerçekleştirilen değişikliklerin Mısır'da da yapılmasını sağlamışlardı. Bunda hem vergilemede ilerleyen başlıklarda ele alınacak olan iltizamın kaldırılması ve devlet görevlileri ile vergilerin tahsili, hem de devletin yeni sosyal ve iktisadî görevler üstlenmiş olmasının rolü vardı (Hunter, 2000, 17).

Mısır Eyaleti'nde bu dönemde eyalet yönetimi iki ayaktan müteşekkil olup, bunların ilki 1824'te kurulan *Mülkî Divan*⁵⁰³ idi. 19. yüzyıl öncesindeki beylerbeyi divanının geliştirilmesi ile oluşturulan (Ceylan, 2008, 72) ve maliye dışındaki iç meselelerle ilgilenen bu kurum, maaşları belirler, taşraya emirleri yollar, diğer kurumlardan gelen talepleri inceler, ayrıca bir yargı kurumu vazifesi de görürdü. Bu divanın vakıflar, posta servisi, karantina, pasaportlar, nüfus sayımları ve inşaat hizmetleri için ofisleri vardı (Hunter, 2000, 19). Eyalet defterdarı gibi üyelerinin artık Devlet-i Aliyye tarafından değil, Mehmet Ali Paşa tarafından belirlendiği, ayrıca artık eyalet valisine karşı bir denetim ve denge mekanizmasından çıkıp, bir danışma meclisi⁵⁰⁴ halini almış olan (Özkoç, 2015, 80) bu divana biri Kahire'de, diğeri İskenderiye'de olmak üzere iki meclis destek olmaktaydı (Hunter, 2000, 19).

İkinci bir merkezî organ, Paşa'nın eski idarî pratiklere göre şekillenmiş ve içinde aşçısından komutanlara tüm *maiyyetini* barındıran hânehalkı vasıtasıyla idareye müdahalesine olanak tanıyan *El-maiyye Es-Saniyye* idi (Hunter, 2000, 20). Bu iki organa danışmanlık yapmak üzere çeşitli meclisler de oluşturulmuştu. Meşveret meclisi, Askerî Meclis, Tershane / Donanma Konseyi, Tüccar Divanı bunlardandı (Lane, 1860, 112). Bunlarda kararlar oy çokluğu ile alınır, ancak son sözü Paşa söylerdi (Overton, 1967, 13).

Tüm kamu yönetimini denetleyen, Paşa ile bunların irtibatını kuran bu ikinci organın, eyaletteki eski idarî biçimlerle yeni ve modern kamu yönetimi pratikleri arasında bir köprü olduğu düşünülebilir. Zira hükümet giderek belirli alanlarda uzmanlaşmalara dayanmaya başlamış, 1837'ye gelindiğinde önceki ikili model terk edilmiş, *Siyasetname* adlı bir belge hazırlanarak, bakanlıklar oluşturulmuş ve kamu yönetimi işlevleri bakımından uzmanlaşmış birimlere ayrılmıştı. (Hamed, 1995, 79). İlk etapta başlarında birer genel müdürün (*mudîr umum*) bulunduğu yedi bakanlık kuruldu. Maliye, savaş, denizcilik / donanma, endüstri, dışişleri ve eğitim (Holt, 1966, 190). Bu yeni yapılanmada Paşa'yı ordu komutanı olarak İbrahim Paşa izliyor, ardından bakanlar kurulunun başı olarak torunu Tosun Paşa geliyordu. Bogos Bey dışişleri ve ticaret, Muhammed Bey savaş bakanı, Hasan Bey denizcilik bakanı ve Muhammed Efendi de maliye bakanı olmuştu (Bowring, 1840, 317). Bakanlık sistemine geçilmesi, idarî alandaki iyileştirmelerde Mısır Eyaleti'nin İstanbul'u izlediği nadir örneklerdendi. Uygulamada

⁵⁰³ Diğer adıyla Hidiv Divanı (Lane, 1860, 111). Ancak *hidiv* ünvanının bu aşamada henüz verilmemiş olduğunu da belirtmek gerekir.

⁵⁰⁴ Paşa'nın oluşturduğu bu kurumlar, ileri dönemlerde birer karar organı halini alacaktır (Ceylan, 2008, 72).

önemli sorunlarla karşılaşılsa da, bu yapı Mısır eyaletinde 1878 yılına kadar uygulanacaktı (Ceylan, 2008, 73).

Mısır Eyaleti, resmî gazeteyi kullanma anlamında İstanbul'dan erken davrandı. Mısır idaresince önce 1826'da eyaletin çeşitli noktalarından başkente ulaşan haberleri derleyerek bir bülten haline getirme vazifesi verilen *Divanu'l-Curnal* kuruldu. Bu divanın hazırladığı bülten *Curnalu'l-hidivî* adını alıyor ve 100 adet basılarak bürokrasinin çeşitli unsurlarına dağıtılıyordu (Yazıcı, 1991, 268). Bunu, 1828'de eyaletin resmî gazetesi olarak haftalık olarak basılmaya başlanan *Vekâyi-i Mısriyye* izledi. Paşa'nın resmî gazetesi yarı Türkçe yarı Arapça olarak hazırlanmakta (Çetin, 1991, 284), içeriğinde sadece kanunlar ve kararlar değil, bazı haberlere ve makalelere de yer verilmekteydi (Yazıcı, 1991, 271). Yaklaşık 600 adet basılarak yine ekseriyetle bürokrasi içerisinde dağıtılan bu resmî gazete 5. yılına geldiğinde, kendisinden üç sene sonra yayın hayatına başlayan Takvim-i Vekayi gibi Fransızca bir nüshasının da, (*Le Moniteur Egyptien*) basımına ve Avrupa'da dağıtılmasına başlandı (Yazıcı, 1991, 268). Bunlara ek olarak, İbrahim Paşa tarafından Suriye'deki ordu tarafından bastırılan *Ceride-i Askeriyye* ve Paşa'nın Girit'te Türkçe ve Yunanca bastırıp dağıttığı *Vekâyi-i Giridiyye (Kritiki Efimeri)* de bu dönemde bastırılan benzer yayınlardı⁵⁰⁵ (Yazıcı, 1991, 274).

Yukarıda bahsedildiği gibi, Hidiv Divanı'nın yargılama işlevi de mevcuttu. Lane'in basit suçlara dair gözlemlerine göre, karakollarda görev yapan askerler, yakaladıkları şüpheliyi önce ana karakollarına götürmekte, burada sorgulamakta, gerekirse yargılanması için Hidiv Divanı'na çıkarmaktaydılar (Lane, 1860, 111). Yargılama yetkisi bu dönemde genel olarak şer'î mahkemelerle bu tür meclis ve divanlar arasında paylaşılmaya başlanmıştı. Velayet ve vesayet gibi konularda *Mehakimu'l-Hisbiye*, öldürme türü fiillerde ceza mahkemeleri, sair konulara ise nizamî mahkemeler bakmaya başlamış, şer'î hükümlerin uygulanma alanı daralmıştı (Ceylan, 2008, 81). Ayrıca Thurburn adlı görevlinin hazırladığı rapora göre, 1828'de paşa Mısırlılarla yabancı tüccarlar arasındaki sorunları çözmesi için bir mahkeme kurmuştu. Bu mahkemenin yargıçlarından 4'ü Müslüman, 2'si memâlik-i mahrûse Hristiyanı, ikisi ise Avrupalı idi (Bowring, 1840, 181).

Bunun kadar önemli bir konu, Paşa'nın eyalet idaresinin, Devlet-i Aliyye'de görülmemiş bir biçimde kanun hazırlamasıydı. Böylelikle önceki başlıklarda ifade edilen Mısır Kanunnamesi en azından Paşa'nın yasama faaliyetlerinin gerçekleştiği alanlarda artık Mısır Eyaleti için belirleyiciliğini yitirmişti. Örneğin, 1837'de Kânûnu's-siyaseti'l-melekiyye çıkarılarak bürokrasideki görevlilerin işledikleri suçlar için hangi cezaları alacakları belirlenmişti (Görgün, 2008, 162). Sonraları, 1844 yılında *Kanunu'l-Müntehabât* (Ceza Kanunu) hazırlanmıştı ve Fransa'nın 1810 tarihli ceza kanununun

⁵⁰⁵ İzmir muhassılı Dede Mustafa Ağa'nın İstanbul'a yolladığı arizadan anlaşıldığı kadarıyla Paşa İzmir'de basılacak olan Fransızca bir gazeteyi de desteklemekteydi ve muhassıl, bu gazetenin şehirde halihazırda basılmakta olan diğer bir Fransızca gazeteyi tekzip etmekle uğraşacağından ve Mısır'dan aldığı paraya karşılık yalan haberler üreteceğinden kuşkulandı (BOA, HAT 01145/45517 A / 29 Rabiülahir 1254 / 5 Temmuz 1838)

belirli kısımlarını aynen alan bu kanunun İstanbul'daki benzeri 1858'de hazırlanabilecekti (Ceylan, 2008, 77).

Henüz emekleme devresinde olan Mısır bürokrasisinin tamamının belki de en önemli uğraşı, eyaletten oldukça uzak noktalarda bulunan ve sayıları 100.000'den fazla olan Mısır ordusunun (*Cihadiyye-i Misriyye*) ihtiyaçlarının temini idi (Fahmy, 2010, 187 ve 246). Paşa'nın başlarda açıkça Nizâm-ı Cedîd ordusundan hareketle oluşturduğu, ancak Fransa modeline uygun olarak zorunlu askerliğe dayandığı (Fahmy, 1998, 154) bu ordunun komutası esas olarak Mehmet Ali Paşa'da idi. Ancak sahadaki komutan Paşa'nın oğlu İbrahim olmaktadır. Askerî meseleler *Divanu'l-Cihadiyye* adı verilen divanda ele alınırdı (Özkoç, 2015, 81). Devlet-i Aliyye'ye Mısır hakkında içeriden bilgi aktardığı anlaşılan bir mektuba göre bu divan on miralay, üç paşa ve altı emir-i livadan⁵⁰⁶ oluşmaktaydı (BOA, HAT 1193 / 46906 P / 29 Zilhicce 1252 / 6 Nisan 1836).

Ordu bünyesinde Avrupa tipi subaylık sistemi uygulanmaktaydı. Devlet-i Aliyye ordusunun subay eğitiminde yaşadığı sorunlara karşılık Mısır'da henüz 1816-1820 arası dönemde 500 kadar subay yetiştirilmişti (Akşin, 1988, 110). Bu noktada, Fransız ordusundan gelen deneyimli subayların varlığı oldukça önemliydi. 1825 yılında Fransa'dan bu amaçla bir grup uzmanın gelmesine (Fahmy, 1998, 154) ek olarak, bunların bir kısmı da çok erken dönemde Mısır'da bulunmuş olanlardı. Bunların Mehmet Ali'yi, o dönemde henüz Mısır'da siyasî egemenliğini tam olarak sağlamamış olsa da etkilemiş olduğu görülür. Mengin gibi Fransız subayları örneğin, henüz Fransız ordusu Mısır'dan çekilirken, Mısır'da kalmayı tercih etmiş askerlerdi (Rivlin, 1961, 14). Daha sonra, 1815 yılında Napolyon'un Waterloo Savaşı'nda Avrupa kuvvetlerine yenilmesinin ardından da, ordusundaki bazı subaylar kaçarak Mısır'a geldiler (Görgün, 2008, 161). Bunların belki de en önemlisi, az önce de zikrettiğimiz, Süleyman Paşa El Fransavî adını alacak ve daha sonraları Paşa'nın ordusunda İbrahim Paşa'dan sonra ikinci sırada gelecek olan (Fahmy, 2010, 79) Albay Seve idi. Fransız subaylarının katılımı, Napolyon komutasında tüm Avrupa'da önemli başarılar kazanmış Fransız ordusunun sisteminin Mısır'da uygulanması açısından oldukça önemli olmuştu. Ancak bürokrasinin bu kanadının iş yükünü muazzam arttıran uygulama, yabancı subayların faaliyetleri değil, ileride ele alacağımız, Fransa'nın *leveé en masse* modelinin bir benzeri olan (Hunter, 2000, 22) zorunlu askerlik uygulamasıydı.

Öte yandan, Mısır kentlerinde modern yerel yönetimlerin ilk nüvelerinin görülmesi de bu dönemdedir. 1834 yılında İskenderiye'de kurulan ve üyeleri arasında yabancı ülkelerin kentteki temsilcilerinin de olduğu *Ornato Meclisi*, sokaklara isim vermek ve inşaat faaliyetlerini denetlemek gibi görevler üstlenmişti (Baer, 1968b, 119 - 120). Bu meclisin Avrupa benzeri bir yerel yönetim modelininin Mısır'a girişi olarak görmek olanaklı olmasa da, meclis, 1864'te yeniden ele alınıp güçlendirilmiş ve bu alanda öncü olmuştur. Kentlerin idaresinde bu dönem içerisinde gerçekleşen bir yenilik ise,

⁵⁰⁶ Bu ifade ile müdürler kastediliyor olmalıdır.

Kahire'nin, Fransızların yaptığı gibi sekiz bölgeye (*sumn*⁵⁰⁷) ayrılmış, hepsinin başına *şeyhu'l-sumn* adlı görevlilerin getirilmiş (Lane, 1860, 124) olmasıydı.

Taşranın idaresi, 1824 yılındaki düzenlemenin ardından, beylerin federatif bir konumlanışla otonomi elde ettikleri eski yapı yerine, bürokrasinin parçası olan ve merkezî bir otoriteye karşı sorumluluğu bulunan vilayet yöneticileri aracılığı ile yapılmaktaydı (Es-Seyyid Marsot, 1968, 277 - 278). Eyalet, bakanlıklarda olduğu gibi burada da müdür (*mudîr*) adını alan bu yöneticilerin⁵⁰⁸ idaresinde önceki gibi 24 bölgeden oluşuyor⁵⁰⁹, ancak bu bölgeler artık çok daha merkezî bir yapının parçalarının oluşturuyorlardı. Her bölgenin altında memurluklar (*me'muriyye* / yöneticisi: *me'mûr*), ilçeler (*kısm* / yöneticisi: *nâzıru'l-kısm*) ve semtler (*hut* / yöneticisi: *hâkimu'l-hut*) ayrılıyordu (Hunter, 2000, 18). Bu şema, devrim sonrası Fransasındaki yerel örgütlenmenin bir kopyasıydı⁵¹⁰ (Hunter, 2000, 18) ve önceki kâşiflik mekanizmasının yerini almıştı (Holt, 1966, 189). Bu hiyerarşinin en altında, hâkimu'l-hutlara bağlı olarak *şeyhü'l-beled* (muhtar) ünvanı da yine korunmuştu ve yine hâkimu'l-hutlara bağlı olarak vergi tahsildarları (*sarrafi*), tarım arazilerinin yöneticileri (*havlî*) ve birkaç köyü içine alan birimlerin yöneticileri (*kaimmakam*) vardı (Hunter, 2000, 19). Ancak önceki dönemlere göre önemli bir fark, merkezîleştirme politikalarının bir sonucu olarak en alttakiler dahil bu zincirdeki tüm görevlilerin eyalet idaresi tarafından atanmasına başlanmasıydı (Baer, 1968b, 119). Bir süre sonra bu yapının en üstüne bir Genel Teftiş Divanı (*Divan Umum Et-teftîş*) ve bunun başı olarak bir genel müfettiş (*müfettiş-i umûm*) tayin edilmişti (Hunter, 2000, 18). 1836 yılına tarihlendiği tahmin edilen ve Devlet-i Aliyye'ye Mısır bürokrasisi hakkında içeriden bilgi sızdırmak üzere yazıldığı anlaşılan bir mektuba göre, bu görevi o dönemde Paşa'nın torunu Abbas Paşa üstlenmişti (BOA, HAT 1193 / 46906 P / 29 Zilhicce 1252 / 6 Nisan 1836).

Mısır'ın bürokrasideki yeniden yapılandırma programı, işgal ettiği Mısır dışındaki yerleri de kapsamıştı. Mehmet Ali Paşa, 1826 yılında Sudan'a görevlendirdiği Ali Hurşit'e 1833 yılında *mudîr* ünvanı vermiş, bir kaç yıl sonra bunu genel vali / şef anlamına gelen *hükümdâr* a dönüştürmüş, onun altındaki bölge idarecileri bu kez *mudîr* halini almıştı⁵¹¹ (Hill, 1959, 22 - 23). Bu adlandırma, Suriye'de de halihazırda 1832 yılında kullanılmıştı ve artık eyalet yönetiminin Mısır dışında ele geçirdiği bölgelerdeki idarî hiyerarşisinin en üstündeki görevlinin ünvanı olmuştu (Holt, 1966, 189). Yine, danışma meclisleri pratiği de bu dönemde Biladu's-Şam'da hayata geçirilmiş, bölgede

⁵⁰⁷ Ar. Sekizde bir.

⁵⁰⁸ Müdürlerin, sanayi kuruluşlarının çalışmasını denetlemek, yol, köprü ve kanalların işler halde olmasını sağlamak, tarımsal faaliyetin gereklerinin yerine getirilmesini temin etmek gibi görevleri vardı (Lutskiy, 2011, 58).

⁵⁰⁹ Yukarıda, eyalet kanunnamesinde 14 vilayetten bahsedildiği (Barkan, 1943, 360), Ancak Copper'ın 18. yüzyılın sonlarında Mısır'da 24 vilayet bulunduğunu aktardığı (Copper, 1785, 32) ifade edilmişti.

⁵¹⁰ Me'muriyye'ler Fransa'daki *préfet* 'lerin, hut'lar *kanton* 'ların, kısımlar ise *arrondissement* 'ların karşılığı idi (Hunter, 2000, 22).

⁵¹¹ Örneğin Suriye, Filistin ve Kilikya 6 müdürlüğe bölünmüştü (Lutskiy, 2011, 105).

20.000'den kalabalık nüfusa sahip kentlerde, üyelerinin bir kısmı Hristiyan ve Yahudilerden oluşan birer *divanu'l-meşvere* (danışma divanı) kurulmuştu (Altundağ, 1944, 233). Bu divanlara kasaba yöneticisi pozisyonundaki mütesellimler başkanlık ediyordu ve divanların yargı yetkisi de vardı (Lutskiy, 2011, 105).

Şeyhü'l-beled halen Mısır köylülerinden olurken, onun üzerindeki diğer devlet görevlilerinin hepsi Mısırlı olmayan kimselerdi (Bowring, 1840, 318). Özellikle üst düzey bürokratların tamamı Mehmet Ali'nin yakın akrabaları iken, yine bürokrasinin içerisinde Paşa'nın 500 kadar memlûku da vardı (Hunter, 2000, 25). Ancak bu durum bir yandan da değişmeye başlamış, bunların pek çoğu Arapça öğrenmiş, Kahire'ye yerleşmiş ve Mısırlı olmaya başlamışlardı (Fahmy, 2010, 239). Ayrıca Mısırlılar da eyalet idaresinde daha fazla yer bulmaya başlamışlardı. 1840'a gelindiğinde me'mûr düzeyindekilerin neredeyse tamamı Mısırlı idi (Holt, 1966, 190).

Mısır bürokrasisi, 1830'lara gelindiğinde gelişmişlik açısından bir devlet bürokrasisi halini almıştı. Fakat, modern bürokrasilerle kıyaslandığında büyük sorunları da mevcuttu. Bir kısmı eğitim düzeyine de bağlı olan bu sorunlar zaman zaman bürokrasinin işleyişini ve Paşa'nın iyileştirme hamlelerini engelleyecek düzeyde olabiliyordu (Overton, 1967, 15). Ancak yine de, büyük bir ordunun idaresi ve ihtiyaçlarının karşılanmasında, vergilerin toplanmasında, fellahların disiplin altına alınmasında ve devlet tekellerinin işletilmesinde bu bürokratik aparat çok önemli bir oynadı. Ayrıca, hem 19. yüzyılın ikinci yarısındaki uygulamalar hem de sonrasındaki Mısır bürokratik geleneğinin şekillenmesinde de belirleyici oldu. Mısır Eyaleti her ne kadar bakanlıkların teşkili konusunda merkezin gerisinde kalmışsa da, eyalet kaynaklarının paylaşımına rakip grupların çok erken tasfiyesi, idarî yapının da erken bir aşamada bu kaynaklara en etkin müracaat yollarının rahatlıkla aranıp bulunmasına yol açmıştı. II. Mahmud idaresinin etkin bir idare arayışı, merkez bürokrasisinin yeniden ve daha merkezîyetçi bir yaklaşımla örgütlenmesi anlamında başarılı olsa da, birazdan ele alınacağı üzere iltizam sisteminin sürmesi, bu yapının köklerinin vergi kaynaklarına yeterince gömülememesine neden olmakta, bu anlamda Mısır uygulamasından geride kalmaktaydı.

3.2.2.5. Yeni Eğitim Kurumları, Avrupa'ya Öğrenci Yollama ve Diğer Hususlar

İyileştirmelerin önemli bir ayağı da eğitim-öğretim alanıydı. Bu alandaki yenilikleri askerî alandakilerden ayrı düşünmek büyük oranda olanaksızdır. 1827'de İstanbul'da ordunun ihtiyaçlarına yönelik olarak, Avrupa'dan getirilen hocalar Türkçe bilmedikleri için ikisi de Fransızca eğitim veren bir tıp okulu (*Tıbbiyye*) ve Mısır karşısında alınan yenilgiyi takiben (Fahmy, 2010, 265) 1834 yılında bir harp okulunun (*Mekteb-i Ulûm-u Harbiyye*) açılması buna örnek verilebilir (Cleveland ve Bunton, 2009, 78). İki okul da, sadece amaçlanan meslekî bilgilerin edinilmesinin çok ötesinde etkilere yol açtı. Bunlarda pozitivist bir sistematığın izlenmesi, sonraki dönemlerde görev alacak pek çok iyileştirmeci kadronun bunlardan çıkması sonucunu doğurdu (Zürcher, 1995, 70). Buna karşın, eğitim-

öğretim alanındaki girişimlerle ilgili sorunlar da mevcuttu. İki okulun da faaliyetlerinde gelenekçilerin muhalefeti, hoca, kitap ve ödenek sıkıntıları yaşanmıştı (Fahmy, 2010, 265). Bu alandaki bir diğer yeni uygulama, memâlik-i mahrûse dışına öğrenim almaları için öğrencilerin yollanmasıydı. Padişah burada Mehmet Ali örneğini izledi ve 1827'den itibaren, Mısır'ın bir süredir yapmakta olduğu gibi Avrupa'ya öğrenci yollamaya başladı (Cleveland ve Bunton, 2009, 78). Yukarıda da belirtildiği gibi, bu öğrenciler, 19. yüzyıl boyunca devlet idaresine ve iyileştirmelere damga vuracak bir zümrenin önemli bileşenleri olacaktı.

Mısır'da da benzer şekilde, esas olarak ordunun ihtiyaçları doğrultusunda yeni tür eğitim kurumları açılmaktaydı. Paşa bu şekilde yeni oluşan bürokrasisi, ordusu ve sanayi kuruluşları için gerekli bilgilere sahip insan yetiştirmeyi amaçlamıştı (Özkoç, 2015, 86). Genel itibarıyla, Paşa'nın eğitim programı Napolyon dönemi Fransa uygulamasının bir izdüşümü idi (Hunter, 2000, 22). Zaten öğretim alanındaki yeniliklerde, az önce zikredilmiş bulunan Fransız uzman Jomard'ın önemli bir etkisi vardı (Rivlin, 1961, 14). Paşa'nın ilk askerî okulu, İstanbul'unkinden 13 sene önce, 1821'de Asvan'da açılmış, Devlet-i Aliyye'nin harp okulunun muadili bir okul ise 1825 yılında Kasru'l-ayn'da kurulmuştu. Mısır'daki ilk tıp okulunun açılış tarihi ise İstanbul'daki gibi 1827 idi. Dolayısıyla, 1830'larda iki ordu karşı karşıya geldiklerinde Mısır ordusunun önemli bir avantajı, yeni askerî sistemi içselleştirmiş çok sayıda subayı çoktan yetiştirmiş olmasıydı. Üstelik Mehmet Ali Paşa, henüz 1809 gibi oldukça erken bir tarihte bilhassa askerî meselelerde öğrenim görmeleri için Avrupa'ya öğrenciler yollamaya başlamıştı⁵¹² (Overton, 1967, 18). Önceleri tekil olarak, az sayıda öğrencinin yollanmasıyla başlayan bu uygulama, 1826 sonrasında sistematik bir hal aldı (Durî, 1991, 179). Öte yandan, ilk uygulamalarda öğrencilerin yollandıkları ülke İtalya iken, sonraları İngiltere ve özellikle de Fransa'ya öğrenci yollanacaktı (Özkoç, 2015, 86).

Ancak, bu dönem Mısır'ın eğitim programının önemli bir özelliği, sadece Mehmet Ali Paşa ailesinden olanlar ve yönetimin etrafında kümelenmiş olup, Mısırlı Arap olmayan kişilere açık olmasıydı. Paşa'nın eğitim alanındaki reformlarını bu konuda ileri taşıyan ise 19. yüzyılın ikinci yarısında Hidiv İsmail oldu (Özkoç, 2015, 88). Bu durum, askeri ve sivil bürokrasi kadrolarının da Mısırlı Araplara kapalı olmasının doğal bir sonucuydu. Yine de, Mehmet Ali Paşa'nın eğitim alanındaki reformları, ülkenin 19. yüzyıldaki dönüşümünü sürdürecektir kadroların yetişmesinde oldukça önemli ve belirleyici oldu. Rifâ'a Et-Tahtavî gibi Mısır aydınları örneğin, yurtdışına yollanan öğrenciler arasından yetiştiler. Genel olarak bakıldığında, eyalet idaresi hem Avrupa'ya öğrenci yollama hem de savaş sanatının öğretilceği okulların açılmasında imparatorluk merkezinden daha erken davranmış, bu durum, Devlet-i Aliyye'ye karşı mücadelesindeki başarısında önemli bir faktör olmuştu.

⁵¹² Paşa'nın Avrupa'ya öğrenci yollaması, Devlet-i Aliyye hariciyesinin de dikkatini çekmişti. 1817'de Devlet-i Aliyye'nin Paris'teki maslahatgüzârı Nikolaki Bey, devlete yolladığı bir mektupta, Paşa'nın bir süredir Fransa'ya askerlik eğitimi, kale inşası ve istihkamı ile denizcilik ve batı sanayisi gibi alanlarda öğrenim görmek üzere öğrenciler yolladığını, ayrıca İsmail Cebriütar(?) adlı bir görevliyi de Fransa ve ardından İsveç'e yollayarak top kalıbı ve savaş gemisi inşası hakkında bilgiler almaya çalıştığını yazmıştı (BOA, HAT, 1274 / 49420, 22 Ağustos 1817).

3.2.2.6. Maliye

3.2.2.6.1. Genel Olarak Mâlî Uygulamalar

Cezar (1986) tarafından "maliyede merkezîleşme ve yeni kurumsallaşmalar dönemi" olarak adlandırılmış olan 1807-1839 döneminin ilk yarısında (1807-1826) II. Mahmud, yukarıda bahsedilen nedenlerle diğer tüm alanlar gibi maliye alanında da Nizâm-ı Cedîd çizgisini izlemekte başarılı olamamış, ama kalan yıllarda, askerî kurumlardan başlayarak maliyeye de yansıyan bir merkezîleşme süreci başlatabilmişti (Cezar, 1986, 235). Bu merkezîleşme, oluşturulan yeni kurumlarla ilgili ileri ve geri adımlar atılmasını, bir tür deneme-yanılma siyasetinin izlenmesini (Cezar, 1986, 305) de içeren bir merkezîleşmeydi. Diğer alanlarda olduğu gibi maliye alanında da daha bütünlüklü adımlar atılması Tanzîmât sonrasında olanaklı hale gelebilecekti.

Önceki başlıklarda, mâlî meselelerin 18. yüzyılın ikinci yarısında giderek büyük bir sorun halini aldığı vurgulanmış, Nizâm-ı Cedîd döneminde maliye alanında yapılan düzenlemelerin bu sorunları çözebilme kabiliyeti izah edilmişti. 1820 ve 1830'lu yıllara gelindiğinde mâlî meseleler azalmak bir yana, Nizâm-ı Cedîd dönemine kıyasla daha da arttı ve bu dönemde devletin verdiği bütçe açıkları en üst düzeye ulaştı (Pamuk, 2009, 98). Birinci olarak, yeni bir ordunun kurulması, bunun elde hazır kurulu bulunmayan araçlara ve biçimlere ihtiyaç duyması, yeni okullar açılması gibi tüm iyileştirme adımları, aslında oldukça maliyetli işlerdi. Üstelik devlet yeni modelde artık sadece merkezindeki birliklere değil, taşradakilere de nakdî ödeme yapıyordu (Tabakoğlu, 2016, 652). Yani, daha fazla nakde ihtiyacı vardı. İkinci olaraksa, Yunan İsyanı ve Rusya ile savaş, kaynakları merkezîleştirmeye çabalayan hazineyi oldukça zorlamıştı. 1828'de Rusya ile imzalanan Edirne Antlaşması da, savaşın normal maliyetlerine ek olarak bu ülkeye yüklü bir miktar tazminat ödenmesi sonucunu doğurup (Altındağ, 1945, 51) bu tabloyu ağırlaştırdı.

Dolayısıyla, devletin mâlî yeteneklerinin arttırılması, yine yakıcı bir sorun olarak Devlet-i Aliyye askerî zümresinin, ya da 19. yüzyılda kazandığı isimle bürokrasisinin, önünde durmaktaydı. Vergiler ve çalışma yükümlülüklerinin bu meselenin hallinde nasıl kullanıldığından ilerleyen paragraflarda bahsedilmektedir: Bu kaynakların bulunması için cizyeye zam yapılmış, Darphane'den ve Ceyb-i Hümâyûn'dan bazı kaynaklar bu amaçla kullanılmış, ihtisab resminin kapsamı genişletilmiştir (Cezar, 1986, 247 - 249). Bu uygulamaların sonuçlarını analiz etmek için çok önemli bir gösterge, döneme, hatta 1780'lerin sonlarından 1840'a kadar olan döneme ait îrâd ve masraf kayıtları ise ne yazık ki mevcut değildir (Karaman ve Pamuk, 2010, 621). Yine de, Cezar'ın (1986) verileri, örneğin Tersane Hazinesi gelirlerinin 1805 yılındaki 4.586.694,5 kuruş düzeyinden 1837'de 22.354.500 kuruşa yükseldiğini (Cezar, 1986, 225) anlamamızı sağlar. Buna karşın, kuruşun 1808-1839 arasında %80

değer kaybına uğramış olduğu ve tüketici fiyatlarının 5 kattan fazla yükseldiği (Karaman ve Pamuk, 2010, 623) de akılda tutulmalıdır.

II. Mahmud, diğer tüm yönetsel işlevler gibi maliyeyi de (defterdarlık formundan çıkararak) bir bakanlık halinde örgütlemişti. Bu düzenleme, hazine sisteminde yıllara yayılan bir dizi gelişmenin de bir çıktısıydı. Genel olarak bakıldığında, her ne kadar 3. Selim'in iktidarına son veren olayların ertesinde, İrâd-ı Cedîd Hazinesi kapatılmış, gelir-gider ve mevcudu Darphane'ye devredilmiş (Tabakoğlu, 2016, 654) ise de, sonrasında, II. Mahmud döneminde Nizâm-ı Cedîd'in çoklu hazine yapısı korunacaktı.

Dönemin başlarında, devraldığı yeni kaynaklar Darphane'yi güçlendirdi ve Hazine-i Âmire ve Tersane Hazinesi'ne zor durumda fon sağlayan bir konuma gelmesi sonucunu doğurdu (Cezar, 1986, 236). Darphane bu doğrultuda, savaşların artan maliyeti karşısında esham uygulamasına yeniden başvurmuş, elinde tuttuğu mukâta'aların gelirlerini de bu amaçla kullanmak zorunda kalmıştı (Cezar, 1986, 239).

Asakîr-i Mansûre-i Muhammediyye ordusunun kurulması, hazine yapısını da etkiledi. Darphane'ye daha önceleri bırakılmış olan bazı kaynaklar bu ordunun finansmanında kullanılmak üzere Hazine-i Amire'ye transfer edildi (Cezar, 1986, 248). Böylelikle bu kez de Darphane önem yitirirken, bu kuruma benzer biçimde bazı kaynakları elinden alınarak Hazine-i Amire'ye verilen Ceyb-i Hümâyûn da küçüldü. Dahası, sadece padişahın kaynakları değil, daha önce vezirlere eyalet ve sancakların tevcihi karşılığında verilen kapu harcı ve boğça baha gibi kaynaklar da yeni ordunun finansmanı için merkez hazinesine çekildi (Cezar, 1986, 249 - 250). İzleyen dönemde, Hazine-i Âmire'de toplanan bu kaynakların daha etkin bir biçimde **yeni ordunun finansmanına kanalize edilebilmesi amacıyla, Hazine-i Amire'den ayırmak yoluyla, Mukâta'at Hazinesi** adında yeni bir hazine oluşturuldu⁵¹³ (Akşin, 1988, 109). Amaç, Nizâm-ı Cedîd döneminin İrâd-ı Cedîd'i gibi bir yapı oluşturup, yeni ordunun finansmanını ayrıca izleyebilmek, onu ayrı kaynaklarla donatabilmektir (Tabakoğlu, 2016, 652). Böylece Devlet-i Aliyye'nin üç ayrı hazinesi olmuş oluyordu: Hazine-i Âmire, Mukâta'at Hazinesi ve Tersane Hazinesi. Mukâta'at Hazinesi'nin kaynakları arasına, önceki başlıklarda belirttiğimiz, timar sisteminin tasfiye edilmesiyle ortaya çıkan yeni mukâta'alar da bir süre sonra katıldı (Cezar, 1986, 246). Ayrıca 1827'de Mukâta'at Hazinesi'nin idarî olarak da güçlenmesi amacıyla *Mukâta'at Nezareti* kuruldu ve yeni ordunun gelir kaynaklarını tek elden izleyen bir yapı işlevini görmeye başladı (Cezar, 1986, 254).

Yeni hazineden beklenti büyüktü. O dönemde a'yânın tasfiyesi ile ilgili bir işlev de yüklenmiş, devletin el koyduğu büyük iltizamların idaresi de bu hazineye verilmişti (Akşin, 1988, 110). Kolaylıkla tahmin edileceği üzere, bir süre sonra bu kurumun faaliyetlerinde büyük bir artış meydana

⁵¹³ Bu hazinenin tam olarak hangi tarihte kurulduğu bilinmemektedir, fakat bilinen en eski kayıt 1825 yılında aittir (Tabakoğlu, 2016, 661).

geldi ve nazırlığı iki ayrı kuruma ayrıldı: *Mukâta'at Nazırlığı* ve *Mesarifât Nazırlığı* (Tabakoğlu, 2016, 661). 1834'te yeni bir değişiklik ile bu hazinenin başına bir defterdar atandı ve hazinenin adı da ordunun adına referansla *Mansûre Hazinesi* oldu (Cezar, 1986, 260). Ayrıca, bir süre sonra cizye gelirleri de bu hazineye bırakıldı (Cezar, 1986, 261).

Ancak, devletin yeni kaynak yaratmada yaşadığı güçlükler, hazine yapısının bir süre sonra yeniden şekillenmesi sonucunu doğurdu. Çünkü Hazine-i Hümayûn bu süre zarfında sürekli kaynak sorunları yaşamış, Darphane tarafından sürekli takviye edilmişti. 1835 yılında bu sorunu çözmek için bu iki kurum birleştirildi. Şikk-ı Sâni ve Şikk-ı Sâlis defterdarlıkları kaldırıldı ve Darphane-i Âmire adını alan bu yeni hazinenin başına bir Darphane-i Âmire defterdarı atandı (Halaçoğlu, 1991, 71 - 72). Fakat bu düzenleme de işe yaramadı ve Hazine-i Âmire'nin kaynak sorunları sürdüğü için 1838'de bu iki kurum yeniden ayrıldı, Hazine-i Âmire bu sefer de Mansure Hazinesi ile birleştirildi (Halaçoğlu, 1991, 72). Bu sırada Maliye Nezareti de kuruldu ve defterdarlık makamı kaldırılarak, maliye teşkilâtının başındakilere vezir ünvanı verildi (Cezar, 1986, 265).

İlk bölümde zikrettiğimiz maliye kalemleri de bu dönemle birlikte sadeleşmiş durumdaydılar. Yeni yapılanmada Maliye Nezâreti altında sadece sekiz kalem kalmıştı: *Maliye Muhasebesi* (eski başmuhasebe), *Mektûbî-i Maliye Kalemi*, *Ceride Muhasebesi*, *Esham Muhasebesi*, *Mukâta'at Muhasebesi*, *Rûznamçe Kalemi*, *Evâmîr-i Maliye Kalemi*, *Muhallefât Kalemi* (Akyıldız, 1993, 101 - 105; aktaran: Tabakoğlu, 2016, 664). Farkedileceği üzere, bu yapılanma halen iltizam ve esham sistemlerinin varlığını temel almaktaydı (Tabakoğlu, 2016, 665). Merkezîleşmenin karştı etkilere sahip bu araçların âkibetine birazdan değinilecektir.

Maliyenin taşra yapılanması da bu süreçte elden geçirilmişti. Timar sisteminin son kalıntılarının da kaldırılması ve sipahilerin bir kısmının orduya kaydedilip, kalanlarının emekli edilmesi uygulamasını takiben, önceleri bu güçlerin kullanımına tahsis edilmiş kaynakların (Bkz. 1. bölüm) merkeze intikali gerekliydi. Bu doğrultuda, mezkur timarlar *Bâb-ı Seraskerî'ye* devrolundu (Cezar, 1986, 246). Ayrıca birazdan iltizam sisteminin kaldırılması bahsinde de görüleceği üzere, 1813 yılından itibaren taşradaki iltizamlar buranın yöneticisi olan sancakbeyilere vermeye başlandı. Böylece bunların güçlenmelerine çalışılacaktı. Ancak bunlar bir süre sonra aldıkları vergileri merkeze nakleden ve kendileri maaşlı bir bürokrat halini aldılar (Hanioğlu, 2008, 69).

Mısır Eyaleti'nde ise mâli alandaki adımlar hem imparatorluk merkezine kıyasla daha erken atılmıştır hem de Mısır uygulamasında geriye dönüşler ve yalpalamalar daha azdır. Üstelik, eyaletin Devlet-i Aliyye'nin kalanı karşısında önemli coğrafi ve iktisadî avantajları olsa da, burada da mâlî alan sorunsuz bir tabloya sahip değildi. 1810'larda Arabistan seferi Mısır'ın kaynaklarına ağır bir darbe vurmuştu (Rogan, 2017, 85). Yunan İsyanı'nı bastırmaya çalışan donanma Avrupa güçlerince tamamen yok edilmişti. Sonrasında, 1830'larda iktisadî koşullar eyalet maliyesinde önemli sorunlar doğurmuştu: 1836-37'de dünya ölçeğinde pamuk fiyatlarında büyük bir düşüş yaşanmış, kıtlık ve salgın hastalıklar nedeniyle Mısır fellahları üç yıl üst üste tarımdan kaynaklanan vergileri

ödeyememişler, Mehmet Ali'nin borçlandığı İskenderiyeli tüccarların da bir kısmı yine bu yıllarda iflas etmişti (Hamed, 1995, 78). Dahası, bu olumsuz tabloya ek olarak, Mehmet Ali Paşa sulama ve ulaşım sistemlerinin geliştirilmesi, Avrupa pazarına satmak üzere uzun lifli pamuğun ekiminin sağlanması gibi büyük çaplı düzenlemelere, Mora, Biladu's-Sudan, Hicaz ve nihayet Biladu's-Şam'a yönelik seferlere de girişmiş durumdaydı ve bunlar gerçekten büyük kaynaklar gerektiren işlerdi (Owen, 1993, 115)

Bu zorluklara karşı Mehmet Ali Paşa, bir yandan içeride bir devlet tekeli oluşturarak ihracata yönelik malların tek alıcısı (ve tek satıcısı) konumuna gelmiş, dış ticareti bu kanaldan yürüterek, buradan elde edilecek artığı tek bir merkezde toplamayı başarmıştı. İltizam sistemini çok erken bir aşamada kaldırmış olması, bu merkezileştirmeyi çok daha başarılı kıldı. Böylelikle, egemenlik alanındaki iktisadi artığı ele geçirmek için, çok büyük maliyetlere (vergi gelirinin yüzde 75'ine varan) katlanan Devlet-i Aliyye merkez maliyesinin aksine, Mısır, hem üretim alanında daha yüksek bir verim elde etmeyi başardı, hem de bunu başarılı bir biçimde merkezileştirdi. Ayrıca, Devlet-i Aliyye'den önemli bir farklılığı, bir aşamada Devlet-i Aliyye için uzun yıllardır görülmemiş olan bir şeyi yaparak topraklarını Biladu's-Sudan ve Biladu's-Şam'a genişletmiş, dolayısıyla yeni vergi ve hammadde (özellikle kereste⁵¹⁴) kaynaklarını ele geçirmiş olmasıydı. Üstelik, iki idareyi karşılaştırma anlamında bakıldığında, Biladu's-Şam'ın Mısır idaresince ele geçirilmiş olması, Devlet-i Aliyye maliyesi açısından buraların vergi gelirleri kadar bir kayıp anlamına gelmekteydi. Son olarak, Asakîr-i Mansûre-i Muhammediyye ordusunun paralı askerlerine karşın Paşa, çalışma mükellefiyetleri sayesinde ordusunu çok daha ucuza finanse edebiliyor, üretimi ve vergileri arttıracak altyapı yatırımlarını çok ucuza yapıyordu.

Eyaletin önceki bölümlerde ele aldığımız mâlî idaresi, Mehmet Ali Paşa döneminde yepyeni bir biçime kavuştu. Öncelikle, Mehmet Ali Paşa iktidarına kadar Mısır'daki beyler arasından atanan (Holt, 1966, 78) defterdar, artık Paşa tarafından belirleniyordu (Özkoç, 2015, 80). Maliye yönetimi Mehmet Ali yönetiminin başlarında var olan iki divanlı yapı içerisinde ele alınırken, 1837'de bakanlıkların oluşturulmasını takiben ayrı bir bakanlık altında toplandı. Taşradaki müdürlük sisteminin mâlî ayağı da buraya bağlıydı. Mısır'da görev yapmış Ramis Paşazâde İzzet Bey adlı görevlinin aktarımlarına⁵¹⁵ göre, Mısır Eyaleti'nde, Devlet-i Aliyye merkez maliyesinde az önce gördüğümüz, askerî harcamalara belirli gelirleri tahsis etmeyi amaçlayan bir çoklu hazine yapısından ziyade, coğrafi bir ayırım temelinde hazineler oluşturulmuş, Mısır ordusunun ele geçirdiği Mısır sınırları dışındaki toprakların her biri (Adana, Halep, Akka, Gazze vd) için birer ayrı hazine kurulmuştu. Bunların hepsinde eyalet yönetimince birer *hazinedar* ve *mübaşir* atanmıştı (Keha, 2017, 105). Biladu's-Sudan örneğinde, eyaletteki Mısırlı maliye görevlileri Kahire'ye aylık ve yıllık raporlamalar yapıyorlardı

⁵¹⁴ Bkz. Fahmy, 2018, 48-50.

⁵¹⁵ Mısır ile ilgili siyasi olayları ve Paşa ve ailesinin mal varlıklarını ele alan iki bölüme sahip bu layiha için bkz: Keha, 2016 ve Keha, 2017.

(Hill, 1959, 38). 1836’da, Hurşit Paşa, Biladu’s-Sudan’ın farklı bölgelerinden gelen hesaplarının Hartum’da toplanması ve Kahire’ye tek bir raporun yollanması için düzenlemeler yaptı (Hill, 1959, 39). Neticede, Mısır’ın birden çok hazineye sahip olmasının Devlet-i Aliyye gibi, öncelikli alanlara sağlam kaynakları tahsis etmekten ziyade, bir merkez-taşra ilişkisi ile sınırlı olduğu anlaşılabilir.

Tüm olumsuz koşullara karşın, Mısır maliyesi Devlet-i Aliyye’den çok daha olumlu bir gelir-gider yapısına sahip bir hale gelmişti. Mehmet Ali Paşa’nın mâlî alandaki uygulamaları neticesinde eyaletin gelirlerinde muazzam bir artış yaşandı. Akşin’e (1988) göre 1805 yılında 13.000 kise olan eyalet geliri, 1809’da 35.000 kiseye, sonraları ise 400.000 kiseye yükseldi (Akşin, 1988, 112). Fahmy (2010), Frank cinsinden artışın 1805 yılındaki 8 milyon frank düzeyinden 1820’de 50 milyona çıktığını (Fahmy, 2010, 9-10) ifade eder. Mısır’daki o döneme ait gözlemlerini aktaran Bowring’e (1840) göreyse, eyaletin gelirleri ve harcamaları şöyle bir seyir izlemiştir:

Tablo 4: Bowring’e göre Mısır Eyaleti’nin 1821, 1829, 1833 ve 1840 yıllarına ait gelir ve harcamaları

Yıl	Gelir	Harcama
1821	239.940	189.400
1829	493.794	444.872
1833	505.135	415.513
1840	900.000	-

Kaynak: (Bowring, 1840, 124). Tablodaki büyüklükler büyük olasılıkla kise-i Mısırî cinsindendir. Ancak Bowring tarafından belirtilmemiş, sadece kise (En. *purse*) olduğu ifade edilmiştir. Tablonun son yılının 1840 olarak alınmasının nedeni, Bowring’in eserinde "şu andaki" ifadesini eserin yayınlandığı yıl olarak almamızdır.

Cuno (1992) ise, Bowring’i de içeren bir dizi kaynaktan aldığı verileri derleyerek, yine nominal anlamda eyalet gelirlerinin arttığını belirtir. Buna göre 1817-1818 ile 1830’ların ortaları arasında Mısır Eyaleti’nin gelirleri nominal olarak iki katına çıkmıştır. Örneğin 1817-1818’de 150.413.000 kuruş olan gelir, 1835-1836’da 306.430.000 kuruşa yükselmiştir (Cuno, 1992, 117). Ancak yazar, Mısır parasının Avusturya Thaler’ine⁵¹⁶ endekslediği bir hesaplama ile, reel anlamda gelirlerin daha dalgalı bir seyir izlediğini gösterir. Bu hesaplama göre özellikle az önce zikrettiğimiz pamuk fiyatlarındaki düşüş ve üç yıl süren bir kurak dönemin etkisiyle 1838’de reel gelirden bir daralma yaşanmıştır (Cuno, 1992, 117-118).

⁵¹⁶ Bu para biriminin Mısır’da ticarete yaygın olarak kullanıldığından (Walz, 1983, 307) önceki bölümlerde bahsedilmiştir.

Buna karşın, genel olarak bakıldığında rakamlar, 1800-1833 yılları arasında Mısır'da paranın değerinde önemli düşüşler olmasına (Issawi, 1966, 392) karşın dahi önemli bir ilerlemeye işaret etmektedir. Üstelik, görüldüğü üzere Mısır'ın gelir-gider cetveli⁵¹⁷ en azından ele alınan yıllarda fazla vermiştir. Gelir büyüklüklerinin karşılaştırılması yapıldığında, Mısır maliyesinin gelirleri bu tablodaki değerlere göre 1833 yılında 303.081.000 kuruşa, 1840'ta ise 540.000.000 kuruşa karşılık gelirken⁵¹⁸, Devlet-i Aliyye'nin Tanzîmât sonrasına ait elimizde bulunan ilk bütçesi⁵¹⁹ olan 1841-42 bütçesinde ise gelirlerin 562.911.000 kuruş olarak gerçekleştiği (Güran, 2006, 71) görülür. Bowring'in 1840 yılına ait verdiği değere, 1833 sonrası farklı yıllara dair rakamlar elimizde olmadığı ölçüde kuşkuyla yaklaşmak gerekir, zira o yıl içerisinde, önceki bölümlerde açıklandığı üzere Mehmet Ali Paşa Biladu's-Şam'ı askerî bir yenilgi sonrasında terk etmek zorunda kalmıştır. Bu yüzden Mehmet Ali Paşa yönetiminin 1833 geliri ile Devlet-i Aliyye'nin 1841-42 gelirleri kıyaslandığında, eyaletin gelirlerinin padişahın merkezîleştirebildiği gelirin %53'ü kadar olduğu görülür, ki bu hesaplamada Biladu's-Şam'ın vergi gelirleri mükerrer olarak sayılmaktadır. Cuno'nun derlediği verilerde ise, 1842 yılına ait kaynak Emin Sami'nin *Takvim* adlı eseridir ve buradaki gelir rakamı 292.663.000 kuruştur. Bu rakama göre ise aynı oran %51,9 olmaktadır. Neticede, en ihtiyatlı karşılaştırmada dahi, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır maliyesini getirdiği konum çok açıkça görülebilmektedir.

Tablo 5: 1833 yılında Mısır Eyaleti'nin gelir ve giderleri

Gelir kalemi	Miktarı (kise)	Gider kalemi	Miktarı (kise)
Topraktan alınan vergiler	225.000	Ordu harcamaları	120.000
Pamuk, indigo, afyon, şeker, pirinç, bal vb satışından kâr	90.000	Donanma harcamaları	60.000
Firde Vergisi	70.000	Üst düzey bürokrasi	39.800
(Gıda olan) Mısırdan alınan vergi	36.000	Sanayilerin maliyeti ve işçi ücretleri	21.600
Pamuk ürünlerinden kâr	12.000	Kıptî katipler ve diğer çalışanlar	20.000
Yünlü kumaş ve ipekli ürünlerden kâr	9.500	Sanayi tesislerinin, kanal ve köprü inşaatları	18.000
Dimyat ve Bulak gümrükleri	7.353	İstanbul'daki gizli görevler, hediyeler vs	16.000
Deriden kâr	7.000	Gemi inşası	15.505

⁵¹⁷ Mısır eyaletinde bu dönemde modern anlamda bir bütçe hazırlanmıyordu (Hill, 1959, 39) (Cameron, 1898, 124).

⁵¹⁸ Burada Cuno'dan (1993) farklı olarak kise-i Mısır'ı ölçü olarak almış bulunuyoruz.

⁵¹⁹ İlk bölümde Devlet-i Aliyye'nin îrâd ve masraf kayıtlarının birer tahmin belgesi olmadığı ve bu anlamda günümüzün kesin hesap cetvellerine benzedikleri (Özvar, 2006, 197) belirtilmişti. Buna karşın, 1841-42'de hazırlanan bu evrak günümüz bütçelerine benzemekte, bir gelir-gider tahmini niteliği taşımaktadır.

İskenderiye gümrüğü ve belediye harçları	6.000	Avrupa'dan alınan mallar	15.000
Süveyş ve Kusayr limanı gümrükleri	6.000	Savaş gereçleri	14.000
Kalsiyum oksit, alçı, tuz ve taşlar	4.400	Kaşmir, mücevher, ipek vs siparişleri	14.000
Hurma ağacından alınan harçlar	4.000	İrsaliyye	12.000
Tuz, balık	3500	Divanın harcamaları	10.000
Yukarı ve Aşağı Mısır'ın belediye harçları	3.300	Gayrınizami Türk süvarilere ödenen	6.500
Darphane	3.000	Hareme ödemeler	6.000
Alkollü içkiler	2.771	İstihkaklar (halka dağıtılan erzak vs)	5.000
Menzale su ürünleri	2.750	Bedevilere ödeme	5.000
Nil'deki teknelerden	2.400	Paşa'nın hanehalkı harcamaları	4.000
Büyükbaş hayvanlardan alınan resim	2.000	Deve ve diğer yük hayvanları için yem	4.000
Fustat gümrüğü	1.601	Mültezimlere ödenen emekli aylıkları	3.500
Şeker üreticileri	1.200	Bulak'ta tekne inşası	3.500
Dansçı kadınlardan, müzisyenlerden ve şarkıcılardan alınan vergiler	900	At ve deve satın alımı	3.000
Keçe satışından kâr	800	Hac kabilelerine harcamalar	2.200
Karaç gümrüğü	640	Askerî okulların harcamaları	1.500
Sodyum karbonat satışından kâr	600	Matbaalar	350
Fayum ve Mueris gölünün balıkçılık ruhsatları	580		
Gümüş eritme ve mücevher	490		
Nişadır (sal amonyak)	400		
Yukarı Mısır'ın pazarlarından	400		
İskenderiye'deki karbonat satışlarından kâr	300		
Senna'daki mukavelelerden	290		
Daruay gümrüğü	270		
Suriye'deki kara gümrükleri	200		
Toplam	505.645		420.455

Kaynak: (Bowring, 1840, 125 - 126). Bir önceki tablodaki gibi, burada da büyüklükler Kise-i Mısıri cinsinden verilmektedir.

Bowring (1840) ayrıca, eyaletin 1833 yılına ait gelir ve gider bileşimini de aktarmaktadır. Tablo 5'tetamamına yer verilen bu döküme göre, eyalet gelirleri arasında en önemlisi yine tarım kesiminden alınan vergilerdir. Bunu 129.080 kise ile devlet tekelleri altındaki malların satışından elde edilen kârlar, 70.000 kise ile firde vergisi ve 21.220 kise ile gümrük vergileri izlemektedir. 1833, Biladu's-Şam'da tahsil edilen vergilerin kayıtlarının bu tür bir dökümde yer alması için erken bir tarihtir. Dolayısıyla, Paşa'nın yeni toprak kazanımlarının etkisini bu tabloda görmek olanaklı değildir. Ayrıca buralarda az önce zikrettiğimiz hazinelerce idare edilen bu büyüklüklerin hangi mekanizma ile eyalet hesaplarına aktarıldığının bilgisi de ulaşabildiğimiz kaynaklarda yoktur. 1833'te henüz sadece Suriye gümrükleri listeye dâhil olmuştur. Bunların olası büyüklüklerini anlayabilmek için, sonraki dönemlerde Adana eyaletinin yıllık gelirinin 14.000 kiseden fazla bir miktar (Keha, 2017, 105) olduğu söylenebilir.

Öte yandan, tabloda 1833 yılına ait irsaliyye miktarı olan 12.000 kise, 1811'den sonraki her yıl bu düzeyde gerçekleşti⁵²⁰ (Altundağ, 1945, 139 - 140) ve Mısır'ın irsaliyye ödemeleri 1820'lerde de sürdü (Lane, 1860, 110) ve merkez maliyesi için önemini korudu. Örneğin, 1828'de Darphane'ye yatırılan Mısır irsaliyyesi, padişahın talebi ile zor durumdaki Hazine-i Amire'ye aktarılmıştı⁵²¹ (Tabakoğlu, 2016, 663). 1830'larda ise, Mısır irsaliyyesinin tutarında bir artış olmasa da, Mehmet Ali'nin Suriye'yi ele geçirmesini takiben Paşa ile eski defterdar Hacı Ethem Efendi arasında yapılan görüşmelerin sonucunda Mısır Eyaleti, 1834 yılından itibaren 12.000 kiselik Mısır irsaliyyesinin

⁵²⁰ Mehmet Ali, 1806 - 1811 arasındaki dönemde merkez maliyesine 4.000 kise irsaliyye yolladı. 1811'de tüm Mısır'a kesin olarak egemen olduktan sonra bu miktar 12.000 kiseye yükseldi (Altundağ, 1945, 139 - 140). Paşa'nın bu tür bir artışı gerçekleştirebilmesini olanaklı kılan, siyasî gelişmeleri aktardığımız başlıkta da aktardığımız gibi, 1805 - 1812 döneminde eyaletin gelirlerinin üç katına çıkması ve ticaretin de önemli bir ilerleme kaydetmesi (Fahmy, 1998, 149) olmuştur.

⁵²¹ Önceki bölümlerde, aslında Hazine-i Hassa'ya aktarılması gereken Mısır irsaliyyesinin sonraları Hazine-i Hümayûn'a aktarılmaya başlandığı (Pamuk, 2007a, 68) belirtilmişti. 1815 yılına ait bir Hatt-ı Hümayûnda merkez maliyesine Mısır gelirlerinden ulaşan 7.500 kiselik miktarın ne şekilde kullanılacağı sorusuna padişah tarafından verilen yanıt, mâlî güçlüklerin irsaliyye ödemelerinin merkezdeki tahsisatını bu dönemde de zaman zaman etkilemeyi sürdürdüğünü gösterir. İlgili belgede padişah, 7.500 kisenin 5.000 kisesinin mevacib ödemelerine, 500 kisesinin Tersane Hazinesi'ne, 500 kisesi önemli işlerde kullanılmak üzere Darphane'ye ve kalan 1.500 kisesinin de Ceyb-i Hümayûn'a aktarılmasını istemektedir (BOA, HAT 01274 /49439 / 29 Zilkade 1230 / 2 Kasım 1815). II. Mahmud'un 13 numaralı Mühimme-i Mısır defterinde yer alan bir ifadesinden, Mısır irsaliyyesinin o dönemde esas sahibinin Darphane olduğu (ilgili yılda Darphane ile Hazine-i Âmire'nin birleştirilmiş olduğunu unutmadan) anlaşılmaktadır (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 13, 205 numaralı yazışma, Ağustos/Eylül 1837). Yine bu dönemde irsaliyyenin merkezde normal şartlarda nasıl kullanıldığına dair başka bir örnek için bkz: (BOA, C.SM. 36 / 1823 / 29 ZİLHİCCE 1255 / 4 Mart 1840).

yanında 18.000 kise Suriye ve Adana, 2.000 kise de Girit için ödemeyi kabul etti⁵²² (Altundağ, 1945, 140). Buna karşın, ödemelerin zamanında, aksatmadan yapıldığını söylemek zordur, hele ki Devlet-i Aliyye ile savaş durumu ortaya çıktıktan sonra. Örneğin, 1834 yılının Mayıs ayına tarihlenen bir belgeden, Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul'daki hazinelere geçmiş yıllardan kalan borçlarının bulunduğu ve bunların miktarını gösteren poliçelerin hazırlanıp saklandığı anlaşılır (BOA, HAT 1293 / 50234 / 29 Zilhicce 1249 / 9 Mayıs 1834). Ayrıca, 1838 yılında Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlık planlarına karşı Avrupalı devletlerin girişimlerinin sürdüğü bir sırada, Mısır'daki Fransız konsülü Cochelet, Mehmet Ali'ye, Bâb-ı Âli'ye olan irsaliyye ödemelerini gerçekleştirmesi konusunda uyarıda bulunmuştur (TNA, FO, 141/4, 7 Temmuz 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 2 Temmuz 1838 tarihli mektup ve TNA, FO, 141/4, 4 Ağustos 1838 tarihli yazışmanın ekinde yer alan 27 Temmuz 1838 tarihli mektup). Özetle, gelirlerin artışına ve paradaki değer kayıplarına rağmen Devlet-i Aliyye merkez maliyesine Mısır'dan yollanan miktarın Mısır maliyesi açısından giderek önemsiz bir hal almış olduğu, zaman zaman da düzensiz olarak yollandığı düşünülebilir. Önceki başlıklarda aktarılan siyasî konjonktür, padişahın bu kaynaktan gelen tutarı arttırmasını ve tam bir denetim altına almasını engellemiştir.

Mehmet Ali'nin yenilgisini takiben padişah Abdülmecid'in 1841 Şubat'ında iki ayrı ferman çıkardığı önceki bölümlerde ifade edilmişti. Bu fermanlar Mısır'ın devletle kurduğu mâlî ilişkinin seyrini değiştirmiştir. Artık Mısır eyaletinde toplanan brüt vergi hasılatının dörtte biri doğrudan merkez maliyesine aktarılacak, eyaletin her türlü harcamasında ve Haremeyn için eyalet kaynaklarından gerçekleştirilecek harcamalarda kalan dörtte üç kullanılacaktır⁵²³ (BOA, HAT 1633/14, 29 Zilhicce 1256 / 21 Şubat 1841). Bir kaç ay sonrasına ait başka bir belgede, bu miktarın 80.000 kise olduğu görülürse de (BOA, A.MTZ 05, 13/12, 9 Rabiü'l-Âhir, 1257 / 31 Mayıs 1841), Temmuz 1841 tarihli bir mühimme kaydında, paşanın gümrük, âşar, cizye ve sair gelirlerden hazineye dört taksit halinde

⁵²² Mehmet Ali Paşa'nın Birleşik Krallık görevlilerine yolladığı ve Devlet-i Aliyye'ye muhtemelen bunlar tarafından ulaştırılan, cizye vergisine yapılan zammı konu alan bir mektupta Paşa, Girit Eyaleti için Devlet-i Aliyye maliyesine yılda 10.000.000 kuruş yollamayı kendisinin taahhüt ettiğini iddia eder ve Devlet-i Aliyye'nin (muhtemelen İngilizlere Paşa'nın irsaliyye ödemelerini aksatmakta olduğu) iddialarına kızarak şöyle der: *Girit ceziyesi vakt-i isyanında nizamı uhde me havale olunmuş ve nice emekler ve masraflarla çalışılmış ve sonra tevcih olunmuş ise de isyandan henüz reha bulmuş harap bir cezire için on milyon kuruş senevi verilmeği hangi ahmak vaad edebilir acaba isyandan evvel vakt-i mamuriyetinde iki milyon kuruş alabilmişler midir?* (BOA, HAT 01176 / 46442_A / 15 Zilkade 1251 - 29 Şubat 1836). Yine aynı yazışmada, Paşa'nın elinde tuttuğu tüm eyaletler için 16.000.000 kuruş ödemekte olduğu anlaşılır. Buna yakın bir miktarı, TNA belgelerinde de görmek olanaklıdır. 1835 tarihli bir yazışmaya göre Mehmet Ali, Pertev Efendi adlı görevli sayesinde uzun süre önce Girit'in başkenti Kandiye'nin münhasır idaresini elde etmiş, sonrasında da Bâb-ı Âli'ye yıllık 10 milyon kuruş ödemeye başlamıştı. Bunun karşılığında, tüm Kandiye gelirleri kendisinin olmuş ve istediği gibi kullanmış, bir kaç yıl sonra da elindeki tüm eyaletler için 16 milyon kuruş ödemeye başlamıştı (TNA, FO, 141/3, 1 Aralık 1835).

⁵²³ "... eyâlet-i mezkûrenin kâffe-i vergi ve vâridâtı ism-i şâhâneme olarak tahsil ve istifa olunup fakat Mısır ahalisi dahi tebaa-i Devlet-i Âliyyemden olmalarıyla haklarında vakten-min-el-evkat bir gûne zulüm ve taaddî vukua gelmemek için orada tahsil olunacak âşâr ve rûsûmât ve sâir verginin sâir Memâlik-i Devlet-i Âliyyemde câri olacak usûle tatbik kılınması ve eyâlet-i Mısıriyenin gümrük ve âşâr ve vergi ve sâir her türlü vâridâtı beher sene ne miktara balığ olur ise evvel be evvel yani hiçbir masârif tenzil olunmaksızın rub'u taraf-ı Devlet-i Âliyyem için ahz ve istifa birle diğer üç rub'unun tesviye-i masârif-i tahsiliye ve dahiliye ve askeriye ve Mısır Valilerinin idare-i mahsusası ve beher sene Haremeyn-i Muhteremeyne eyâlet-i Mısıriyyeden aynen irsâl ve itâsı mutad olan zahayirin bahası için bırakılması ..." (BOA, HAT 1633/14, 29 Zilhicce 1256 / 21 Şubat 1841)

yıllık 60.000 kise ödemesinin kararlaştırıldığı, ayrıca bu verginin miktarının fiyat değişimlerinden etkilenmemesi için Mısır'da yaygın olarak kabul gören Fransız (direkli) riyaline göre hesaplanarak 1.333.333 Fransız riyali olarak tespit edildiği (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 15, hüküm no: 11, evail-i c. 1257; aktaran: Kızıltoprak, 2015, 132) yer almaktadır⁵²⁴. Ayrıca fermana koşut olarak, devlet, Mehmet Ali Paşa'dan Hicaz ve Girit Eyaletleri'nden elde ettiği gelirlerden hazineye ödemesi gereken, ancak uzun süredir yollamadığı tutarları da talep etmiştir (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 15, hüküm no: 9, 12-22 Şubat 1841; aktaran: Kızıltoprak, 2015, 129).

Mısır Eyaleti maliyesinin giderleri içerisinde en büyük kalem ise, beklenene üzere askerî harcamalardır. Bu harcamalar subayların maaşlarından tekne inşasına, askerî okulların harcamalarından silah ve mühimmat satın alımlarına⁵²⁵ kadar geniş bir yelpazededir. Bunlara ek olarak, ocaklık uygulaması kapsamında Mısır Eyaleti hazinesinden Matbah-ı Âmire ve Tersane-i Âmire'ye de transferlerin de bu dönemde sürdüğü görülür. Nitekim Mühimme-i Mısır defterleri, saray mutfağı ve tersaneye yollanacak malzemeyi konu alan pek çok yazışma ihtiva etmektedir⁵²⁶.

Bunu, bürokrasiye ödenen meblağlar izlemektedir. Benzer bir kalem olarak, Paşa'nın İstanbul'daki görevlisine yolladığı miktar da dikkat çekmektedir. Ayrıca, bu dönemde Mısır Eyaleti'nin Mekke ve Medine kentleri ile olan mâlî ilişkisi de harcama kalemleri arasında yer alan "hac kafilelerine harcamalar" başlığından da anlaşıldığı üzere devam etmekteydi. Paşa'nın burada yaptığı askerî harekât ve sonrasında oğlu Ahmet Tosun Paşa'nın Cidde valisi olması, kendisinin bölgeye daha önceki valilerden çok daha derin bir biçimde nüfuz etmesini sağlamıştı. Yine, harcama kalemleri arasında yer alan "bedevilere ödemeler"in bir kısmının, hac yolunun güvenliğinin sağlanması ile ilgili olduğu düşünülebilir.

Önceki başlıklarda, Mekke ve Medine kentlerine Mısır'dan yapılan bir aynî transferin, eyaletin ziraî ürünlerinden (Mısır Ambarı'ndan) dağıtılmak üzere bu kentlere yollanması (Crecelius, 1998, 67), yani *gılâl-i haremeyn* uygulaması olduğu belirtilmişti. 1820 yılına ait bir Mühimme-i Mısır kaydından, hem

⁵²⁴ Güran (2006), Mısır Eyaleti'nden merkez maliyesine aktarılan maktû verginin miktarının Tanzîmât'ın ilk yıllarında yıllık 40 milyon kuruş olduğunu ifade eder (Güran, 2006, 69). Bulduğumuz rakamlar kise-i Mısırî değeri üzerinden hesaplandığında, buna yakın bir miktara, yıllık 36 milyon kuruşluk bir ödemeye karşılık gelir.

⁵²⁵ Arşiv belgeleri, Mehmet Ali'nin Mısır ve memâlik-i mahrûse dışından silah tedarikine yöneldiğini gösterir. Örneğin, Paşa'nın 1816-1817 yılında İsveç'ten bol miktarda tüfek, top, barut ve diğer türde cephane satın aldığı, Devlet-i Aliyye'nin Paris'teki elçisi Nikolaki tarafından İstanbul'a bildirilmiştir (BOA, HAT 1282 / 49685 / 7 Rabiü'l-Evvel 1233 / 15 Ocak 1818). Başka bir örnekteyse İstanbul'daki İngiliz elçisi, Paşa'nın hiç pazarlık yapmadan 300 parça top siparişi verdiğini (pazarlık yapmamış olduğunun altını metinde çizerek) (TNA, FO, 141/3, 8 Aralık 1836) ülkesine aktarmıştır.

⁵²⁶ 1820 yılının Eylül ayına ait bir Mühimme-i Mısır kaydında, iki bin kantar üstübü, yüz kantar rişte-i ispavli ve iki yüz kantar Mısır fitilinin hicrî 1235 senesinde Mısır'dan Tersane-i Âmire'ye yollanması gereken ocaklık olduğu belirtilir. Aynı belgeden, mezkur malzemenin İstanbul'a yollanmasında bazı düzensizlikler bulunduğu da anlaşılır. Buna göre, hicrî 1235 senesine ait ocaklık dışında, hicrî 1231 - 1234 yılları arasında yollanması gereken malzemeden 4041 kantar üstübü, 200 kantar 15 litre rişte-i ispavli ve 321 kantar 5 litre Mısır fitilinin de henüz yollanmamış olduğu belirtilir (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 12, Hüküm no: 481, 1235 senesi Zilkade ayının ortaları / 1820 senesi Eylül ayı) Benzer hükümler için bkz: BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 12, 501, 515, 516, 517, 528 numaralı yazışmalar vd., ve aynı şekilde BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 13, 11, 21, 42, 51, 79, 96, 103 numaralı yazışmalar vd.

bu dönemde de bu uygulamanın devam ettiği, hem de buna karşın bir süredir Mekke ve Medine kentlerine gıda maddesi transferinin istendiği gibi sürmediği, bir takım bozulmalar meydana geldiği anlaşılır⁵²⁷.

Öte yandan, eyalet gelirlerinden belirli makamları işgal eden kimselere düzenli olarak yapılan tahsisatlar da bu dönemde sürmüştü. Bu konuda Mühimme-i Mısır defterlerinde çok sayıda hüküm bulunmaktadır. Örnek olarak, Kaftan Ağası görevini yürütenlere Mısır'dan her yıl bin altın tutarında ödeme yapılması (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 12, hüküm no: 471, Cemaziye'l-Evvel ayının sonları 1235 / Mart 1820) veya Medine kentinin muhafızına her yıl Mısır hazinesinden 30.000 kuruş ödenmesi (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 12, hüküm no: 478, Şaban ayının başları, 1235 / Mayıs 1820) gösterilebilir. Benzer biçimde Mekke Kadısı görevini üstlenenlere Mısır gelirlerinden her yıl 366 erdeb buğday, 10.188 para *ücret-i şüturban* (deveci ücreti) ve *nevl-i sefine* (gemi taşıma ücreti) tahsisat yapılması da benzer bir uygulamaydı (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 12, hüküm no: 486, Cemaziye'l-Evvel ayının ortaları 1236 / Şubat 1821) ve (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 12, hüküm no: 493, Receb ayının sonları 1236 / Nisan sonu - Mayıs başı 1821).

Devlet-i Aliyye maliyesinin 1841-42 bütçesinde askerî harcamaların oranı %46,4, büyük bölümü maaş ödemelerinden oluşan idarî harcamaların oranı ise %33,2 idi (Güran, 2006, 76). Bowring'in aktardığı tutarlara göre, Mısır eyaletinde de askerî harcamaların oranı yaklaşık olarak %48, üst düzey bürokrasi ve Kıptî katipler ile diğer çalışanlara yapılan maaş ödemelerinin ise %14 kadardır. Harcamaların alt kalemlerini karşılaştırma olanağı olmadığı için, bu karşılaştırmadan iddialı bir takım sonuçlara varmak güçtür. Buna karşın, iki tarafta da askerî harcamaların subaylara ve askerlere yapılan her türlü ödemeyi karşıladığı varsayımı altında, Mısır'da yeni ortaya çıkmakta olan bürokrasinin devlete mâlî anlamda yükünün, oran olarak Devlet-i Aliyye'ninkinden çok daha düşük olduğu savunulabilir. İki model arasındaki önemli bir farklılık ise hazine sistemlerindedir. Mısır Eyaleti'nde imparatorluk merkezindeki gibi askerî harcamalara bazı fonları kesin bir biçimde tahsis edecek bir çoklu hazine mekanizması kurulmamış, yeni ordu dahil tüm gider alanları, Suriye ve Sudan gibi yerlerdeki hazineleri bir an için ihmal edersek, tek bir hazine altında izlenmiştir.

⁵²⁷ Devlet, Mehmet Ali'nin yanısıra oğlu İbrahim Paşa ve Mısır defterdarına hitaben yazılan bu hükümde, uygulamanın eskiden olduğu gibi sürmesi için gerekenin yapılmasını ve Mısır ambarından mezkur gıda maddelerinin her yıl gereken zamanda transfer edilmesini istemiştir (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 12, hüküm no: 480, Receb ayının başları, 1235 / Nisan 1820). Benzer bir hüküm, bir sene sonra da karşımıza çıkar. Önceki başlıklarda aktarıldığı üzere, gılâl, hane başına 3 erdeb gelecek şekilde dağıtılırdı. Ancak Devlet-i Aliyye kayıtları, hane reislerinin, hanelerine verilen gılâlin sadece kendi isimlerine geldiğini belirttiğini, bu yüzden hanede beraber yaşadıkları akrabalarına vermekten imtina ettiklerini, hatta akrabalarını evlerinden kovmaya kadar vardıklarını gösterir. Ayrıca bu dönemde aşiretler ve Cidde'de yaşayanlar da gılâlden pay istemeye başlamıştır. Devlet-i Aliyye bunun için urbana, Hint ve Sind taifesinden olanlara gılâlden verilmemesini, gılâle hakkı olan biriri öldüğünde, oğulları üzerine daha önceden düşen gılâl varsa, babanın gılâl hakkının oğlanlara değil, başkasına verilmesini, eğer oğlanların ayrıca gılâl hakkı yoksa, bu durumda babalarının gılâlinin oğlanlar arasından verilmesini emretmiştir (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 12, hüküm no: 498, Ramazan ayının başları, 1236).

Sonuçta, ele aldığımız dönemde maliyenin genel görünümü itibariyle Mısır Eyaleti'nin maliyesi imparatorluk merkezinde çok daha iyi bir durumdadır, gelirlerini öncekine göre önemli düzeyde arttırmış, bu sayede büyük bir orduyu finanse edebilmiştir. İmparatorluk maliyesinin Yunan İsyanı ve bilhassa da Rusya ile olan savaş nedeniyle büyük bir yük altına girdiği doğrudur, ancak yukarıda belirtildiği gibi, Yunan İsyanı Mısır için de büyük maliyetler doğurmuş, ayrıca pamuk fiyatındaki düşüş ve kıtlıklar da Mısır maliyesini zorlamıştır. Dolayısıyla, ortaya çıkan performans farkını sadece bu türden olumsuz koşullara bağlamak olanaklı değildir. Takip eden başlıktan itibaren, bu farklılığa neden olmuş bulunan faktörler ele alınacaktır.

3.2.2.6.2. İstihraç Yetenekleri

İki maliyenin bu genel karşılaştırmasından sonra, imparatorluk merkezinin ve Mısır Eyaleti'nin egemenlik alanlarındaki kaynakları ele geçirme yeteneklerine geçilebilir. Burada "ele geçirme" ifadesiyle sadece nakdî veya aynî biçimlerde ödenen vergiler değil, mâlî sosyoloji alanında ele alındığı biçimiyle, daha geniş anlamda bir kaynak çekme / istihraç (En. *extraction*) kastedilmektedir⁵²⁸. Bu tür bir tanımlama, devletin ekonomiden çektiği işgücünü, parayı ve malları (Finer, 1975, 95) içerir.

3.2.2.6.2.1. Nakdî Unsurlar

3.2.2.6.2.1.1. Müsadereler

Bunlardan son ikisini hedefleyen müsadere uygulamaları, sistematik olarak yapılmamakla birlikte Devlet-i Aliyye uygulamaları içerisinde 19. yüzyıla miras kalabilmişti (Tabakoğlu, 2016, 652). İlk bölümde anlattığımız gibi, dayanağını İslam hukukundan alan (Karataş, 2006, 221-226) müsadereler, kul sistemi içerisinde askerî zümre mensubuna padişah tarafından kazandırılan servetin, belirli şartlar altında hazineye geri dönmesi olarak görüldüğünden meşru bir uygulama olarak kabul görmüş, hatta bunları izlemesi ve Ceyb-i Hümayûn'a aktararak kayıtlarını tutması için klasik dönemdeki maliye kalemlerinden Muhallefât Kalemi oluşturulmuştu. Sonrasında da özellikle 1787'ye kadar, özellikle büyük mâlî darlıkların yaşandığı dönemlerde müsaderelerin düzeyinde bir artış yaşanmıştı (Cezar, 1986, 110).

⁵²⁸ Bu tür bir kullanım için bkz: (Tilly, 2009), (Martin et al, 2009), (Finer, 1975) ve (Sert, 2011). Bu çalışmanın kalanında, *extraction* teriminin Türkçe literatürdeki yaygın çevirisi olan "kaynak çekme" yerine, yabancı bir sözcük olmasına karşın terimleştirme için daha uygun olduğunu düşündüğümüz *istihraç* kelimesini tercih edeceğiz. Zira, *extraction* kelimesi İngilizce'de "bir şeyi güç yardımıyla sökmek, çıkarmak" anlamındadır (Hornby, 1995, 409) ve buradaki direnç, sökülen şeyin kaynağındadır, aynı vergilerde ve çalışma yükümlülüklerinde olduğu gibi. İstihraç kelimesi, Türkçe'de *extraction* kelimesinin halihazırda karşılıklarından birisi olmakla birlikte, bir terim olarak sadece, Arapça'daki anlamlarına (bkz. Erkan, 2012, 198) uygun biçimde madencilik (rezerv çıkarma) ve hadis ilmi (anlam çıkarma) alanlarında kullanılır. Türkçe ve Osmanlı Türkçesi sözlüklerde de sadece "anlam çıkarma" anlamı yer alır (bkz. Eren, 1988, 723 ve Devellioğlu, 2016, 526).

Mâlî zorluklar karşısında müsadere uygulamaları II. Mahmud döneminde de devam etti (Öğün, 2006, 68). Bazı durumlarda müsadere tehdidi, gönüllü olarak askerî zümrenin kendi servetinden hazineye aktarımlar yapmasına da yarayabilmekteydi. Örneğin 1810'da *cihat ianesi* adı altında savaşın yarattığı mâlî bunalıma karşı bir yardım kampanyası açılmış, askerî zümrenin ve a'yânın buraya katkısı istenmiş, bunlar da böyle kritik bir durum karşısında gönüllü olarak katkı sunmamaları durumunda müsadere kapısının açılabilceğini düşünerek katkı sunmuşlardı (Cezar, 1986, 241).

Taşrada a'yânın elde ettiği siyasî ve askerî güç, müsaderelerin buraya yönelmesine genellikle engel olmaktaydı. Yine de, bu noktada yukarıda izah etmiş olduğumuz şekliyle, a'yânın servetinin halen padişahın iki dudağının arasında olduğunu (Göçek, 1996, 90) ve müsadereye karşı mücadeleyi bir zümre halinde değil, tekil olarak sürdüren a'yânın Sened-i İttifak ile dahi özel mülkiyetini garanti altına almayı başaramamış olduğunu tekrar hatırlatmak gerekir. Bu boşluk, II. Mahmud'un merkezîleştirme politikalarının hedefindeydi ve müsadere, II. Mahmud'un a'yânı tasfiyesinde çok önemli bir araç halini aldı ve a'yân, müsaderelerle mülksüzleştirildi (Öğün, 2006, 67). Ele geçirilen zenginlik padişah tarafından yeni ordunun unsurları arasında dağıtıldı (Karpat, 1972, 255). Fakat, 19. yüzyılda Avrupa tipi bir bürokrasinin oluşması ile müsadere anlayışının bir süre sonra çelişkili bir durum doğuracağı da açıktı. Meclis-i Ahkam-ı Adliyye, 1838'deki ilk oturumda müsaderelere son verilmesini istemiş, ardından Tanzîmât fermanı, mahkeme kararı olmadan kişilerin mallarının müsadere edilemeyeceği kuralını getirmişti (Öğün, 2006, 68). Buna karşın, müsadere uygulamalarının tam anlamıyla sonlanması, 1844 yılını buldu (Pamuk, 2004, 21).

Müsadere uygulaması, İslam ve Devlet-i Aliyye devlet geleneğinde padişahın hânesinin, kendi siyasî iktidarı sayesinde diğer askerî zümre hânelerine sağladığı zenginliğin geri alınmasından ibaret olduğu ölçüde, Mehmet Ali Paşa'nın da buna uygun hareket ettiği görülür. Mehmet Ali Paşa, 1811 sonrasında Mısır'ı bir tür aile işletmesine dönüştürmüş olduğundan, müsadere kurumu da önemli bir kurum olmamıştır. Buna karşın, 1811'de Paşa'nın siyasî rakiplerini saf dışı bıraktığı olaylar, Devlet-i Aliyye tarihinde merkezkaç güçlerin mülksüzleştirilmesinin en hızlı ve niceliksel olarak en büyük örneklerindendir. Tekrar etmek gerekirse, Paşa'nın bu hamlesi II. Mahmud ile kıyaslandığında onun bu kaynaklara çok daha erken kavuşmasına olanak tanımıştır.

3.2.2.6.2.1.2. Vakıf Gelirlerinin Ele Geçirilmesi

Diğer yandan, çalışmanın birinci bölümünde, irsâdî vakıflara bazı devlet gelirlerinin (toplam potansiyel gelirin %12'si kadar (Barkan, 1988, 5)) bırakıldığı, bu vakıfların bir kısmının beklendiği üzere devletin fonksiyonlarını üstlenerek önemli hizmetler gördükleri, ancak bazılarının da irsâd-ı gayrı sahih vakıflar halini alarak devlete ait gelirleri özel kesime aktarma mekanizmasına dönüştüğü (Akgündüz, 2000, 448) vurgulanmıştı. Bazı vakıflarise, sahih dahi olsalar, gelirlerinde öncekiyle

kıyaslanamayacak artışlar yaşanmıştı. Vakıfların yönetimi genel olarak bakıldığında ulemanın elindeydi ve önemli bir mâlî güç oluşturunuyordu.

Bu alana yapılacak müdahaleler, siyasî anlamda güçlü padişahlarca gerçekleştirilebilirdi (İnalçık, 2018, 122). Hem II. Mahmud hem de Mehmet Ali Paşa yönetimlerinin merkezîleştirilmeyi amaçladıkları ikinci kaynak burası oldu. Aslında vakıf gelirlerini merkez maliyesini güçlendirmek için geçmişte ilk başvuran padişah II. Mehmed idi. Padişah bazı vakıf arazilerini timar haline getirmiş, ancak II. Bayezid bunları yeniden vakıf arazi haline döndürmüştü (Öğün, 2006, 68). Sonralarıysa, 17 ve 18. yüzyıllardaki mâlî uygulamaları sıraladığımız kısımda görüldüğü üzere, devlet bu kaynağa daha kısmî bir müdahalede bulunmuş, vakıf mürtezikasî adı verilen, sayıları o dönem 85.000'i bulan ve vakfın gördüğü hizmetlerde çalışarak buradan gelirini temin eden görevlilerin vazife adı verilen gelirlerini vergilendirmeye başlamıştı (Yediyıldız, 1982, 1).

II. Mahmud ise, 1826 yılında, az sonra aktaracağımız Mısır örneğini baz alarak bir Vakıflar İdaresi (*Nezâret-i Evkaf*) kurdu. Haremeyn vakıfları dışındaki vakıfların idaresi bu kuruma bırakıldı (Akşin, 1988, 110). Nezaret, Darphane'nin elindeki vakıfların idaresini de üzerine almıştı (Tabakoğlu, 2016, 663) ve padişah ile ilgisi olmayan vakıfları da belirli bir tempoda yetki alanına katmaktaydı (Hatemi, 1997, 119). Böylelikle hem ulemanın maddî temellerine saldırılmış olunuyor⁵²⁹ (Pamuk, 2007a, 200), hem de hazine yeni bir gelir kaynağına kavuşuyordu (Karpat, 1972, 255). Şöyle ki, vakıfların vakfiyelerinde belirtilen harcamaları yapıldıktan sonra kalan kısım artık vakıf mütevellilerinde kalmayacak, hazineye gelir olarak kaydedilecekti (Akşin, 1988, 110). Yani, vakıf sistemi ortadan kaldırılmıyor, sadece bunların işlevini yeni serpilten bürokrasi devralıyordu (Karpat, 1972, 255). Örneğin, mîrî arazilerden şahıslara yapılan tahsisler, kazanılmış hak sayılarak ellenmemişti (Hatemi, 1997, 119).

Mehmet Ali Paşa da aynı kaynağa yöneldi. Mısır'da vakıfların elindeki araziler 17 ve 18. yüzyıllarda vergi dışı kalmış, 19. yüzyılın başında da düşük bir vergi rejimine tabi tutulabilmişlerdi (Tucker, 2004, 236). Buna karşın, ellerindeki tarım arazilerinden büyük gelirler elde etmekteydiler. Zira Mısır'ın tarım arazilerinin beşte biri kadarı bunların elindeydi (Rogan, 2017, 82). Yukarıda aktarımlarından yararlandığımız Ramis Paşazâde İzzet Bey, bu gelirlere örnek olarak tüm köylerinin gelirinin 30.000 kiseyi bulduğunu iddia ettiği bir Mevlevihane'yi vermektedir (Keha, 2007, 118).

Mehmet Ali Paşa, ilk önce, daha önce vergi dışı bırakılmış olan vakıf arazilerine, topraktan aldığı verginin yarısı kadar bir (aynî) vergi getirdi (Lane, 1860, 130). Daha sonra da, aşağıda ele alacağımız iltizam sisteminin tasfiyesi ile eşzamanlı olarak tüm "ihbasî rızıklara" (yani haketmeden elde edilmiş servete) ve vakıfların elindeki arazilere el koydu (Durî, 1991, 159). Bunların camiler ve medreseler gibi alanlara yapacakları harcamaları eyalet maliyesi üstlendi (Lane, 1860, 130) ve daha önce buradan

⁵²⁹ Vakıflara yönelik bu tür bir hamlenin, ulemanın müttefiki olan yeniçeri gücünün tasfiyesini takiben gelmesi anlaşılır bir durumdur. Devlet bunu takiben ilk olarak yeniçerilerle alakalı olduğu için Bektaşî tarikatını kapatarak ulemanın tepkisini anlamaya çalışmıştı (Faroghi, 2003a, 36).

geçinen ve vakıfların kaynaklarındaki artış nedeniyle aşırı zenginleşmiş olan buradaki görevlilere belirli bir miktarda maaş ödemeye başladı (Holt, 1966, 188). Bu sayede, daha önceleri “özel kesimin” elinde kalan ve çoğu vergi dışı olan önemli bir zenginlik, reform programlarının finansmanının sağlanmasında kullanılan ilave bir kaynağa dönüştü ve Mehmet Ali yönetiminin eline, Mısır’daki toplumsal artığın daha büyük bir bölümü geçmeye başladı (Fahmy, 2010, 10).

3.2.2.6.2.1.3. Tağşişler

II. Mahmud döneminin önemli bir özelliği, Devlet-i Aliyye tarihindeki en yüksek tağşişlerin izlendiği dönem olmasıdır (Pamuk, 2004, 19). Tağşiş uygulamalarının sonucunda Devlet-i Aliyye’nin gümüş parası bakıra (mangır) dönüşmüş (Tabakoğlu, 2010, 323), Kuruşun içindeki gümüş miktarı 1808 yılındaki 5,9 gramlık düzeyinden, 1831’e gelindiğinde 0,5 grama inmiştir (Pamuk, 2007a, 171). Bu durum, 1830’lara kadar devam eden bir enflasyonist döneme kapı aralamış (Tabakoğlu, 2010, 323), bu durumdan en çok ulema ve yeniçerileri de içine alacak şekilde, devletten sabit bir maaş alan gruplar etkilenmiştir.

Dönemin tağşişleri, önceki dönemlerdeki gibi savaşların finansmanı için gerçekleştirilmişti⁵³⁰. Örneğin, 1828-1829 yıllarında Rusya ile yaşanan savaşın sonrasında Rusya’ya ödenen 400 milyon kuruşluk tazminatın bir sonucu olarak maliyenin üzerindeki baskı ağırlaşmış ve maliye tağşişe yönelmişti (Pamuk, 2007a, 171). Dört yıl içerisinde kuruş içerisindeki gümüş oranı %79 oranında azaltılmış ve bunun sonucunda toplam devlet gelirlerinin %10’u kadar ilave bir kaynak yaratılmıştı (Pamuk, 2007a, 174). Fakat, memâlik-i mahrûsede önemli bir para ikamesi de bu dönemde yaşanmış, insanlar yabancı paraları elde tutmaya başlamışlardı (Pamuk, 2004, 21). Ayrıca, tağşiş beklentisinin insanların devlete borç vermek için razı oldukları faizi yükseltmesinin bir sonucu olarak, 1808 sonrasında esham satışları zorlaştı ve eshamlar için ödenen faizler yükseldi (Pamuk, 2007a, 173).

Paranın ayarı ile oynayarak maliyeye kaynak yaratmayı Mehmet Ali Paşa da denedi. 1808 sonrasında, ama esas olarak 1811 sonrasında paranın içeriğindeki değerli maden oranını azaltmaya girişen Paşa, 1811-1833 arasında Mısır’daki Darphane’de basılan paraların değerinin beşte bire düşmesine neden olmuştu (Issawi, 1966, 392). Paşa’nın para politikası, Mısır maliyesine ek gelir sağlamış olmakla birlikte, Mısır paralarının memâlik-i mahrûsede yaygınlaşması, özellikle Antalya gibi limanlarda kullanımı Devlet-i Aliyye maliyesinin tepkisini çekmekteydi (BOA, HAT, 1070/43808, 29 Zilhicce 1244 / 2 Temmuz 1829). Meselenin halli, ancak Abdülmecid’in Şubat 1841 fetvalarıyla olabilecek, Mısır’da kat’ edilen paraların ayarlarının İstanbul’dakilere göre ayarlanması sağlanacaktı.

⁵³⁰ Devlet-i Aliyye maliyesi, bu durumu ortaya koyacak bir biçimde, 1810 yılında basılan paralara *cihadiyye* adını verme yoluna gitmişti (Pamuk, 2007a, 171).

3.2.2.6.2.1.4. İltizamın Kaldırılması

Devlet-i Aliyye açısından, merkezileştirmeyi amaçlayan iyileştirmelerin en önemli amaçlarından biri, vergi gelirlerinin çok büyük bölümlerinin taşradaki a'yân ile paylaşıldığı yapıya son vererek, bu artışı merkezileştirip bilhassa askerî harcamalara kanallandırmaktır. Benzer bir arayış, önceki yüzyıllarda Devlet-i Aliyye'nin aksine tekil mültezimlerle değil, birlikte hareket eden büyük iltizam kartelleri ile karşılaşan İngiltere ve Fransa devletlerinde de yaşanmış (Coşgel ve Miceli, 2006, 31), orada bu model Fransız Devrimi ve sonrasındaki Napolyon Savaşları'nı takiben sona erdirilmiş, vergi tahsilinde araçlar ortadan kaldırılmıştı (Özbek, 2018, 219).

Bu doğrultuda, öncelikle II. Mahmud döneminin başlarından itibaren, malikânelerin sahipleri ölüp bunlar hazineye döndükçe yeniden malikâne olarak satışları yapılmamaya, bunun yerine bu kaynakların bulundukları yerlerdeki vali, sancakbeyi, mütesellim ve voyvoda gibi devlet görevlilerine ilzam edilmesine başlandı (Hanioğlu, 2008, 69). Bunun taşradaki görevlilerin gelir sorununu çözmeye yönelik bir adım olduğundan da yukarıda bahsedilmişti. Yine önceki başlıklarda ifade edildiği üzere, bu politika amacına ulaşmış, devlet taşrada a'yânı vergi tahsili işinden uzaklaştırmakta başarılı olmuştu (Pamuk, 2007a, 200). Ancak bu sefer de, vergi gelirlerinin bir bölümünü bu görevliler elde etmeye başlamışlardı. Oysa bunlara sabit bir maaş verilmesi de bir seçenektir.

Dolayısıyla, iltizamları elinde tutan güçlü yerel gruplar yerine devletin taşra görevlilerinin iltizamları alması, iltizam sisteminin tamamen kaldırılmasını da bir aşamadan sonra sağlayabilirdi. Fakat böyle olmadı. İltizam sistemi, Tanzîmât dönemine kadar uygulamada kaldı. Ardından, 1840 yılının Mart ayında vergilerin muhassıl adı verilen maaşlı memurlar tarafından tahsiline başlandı (Genç, 2000, 157). Bu, birazdan açıklayacağımız Mısır modeli istisnası dışında, Devlet-i Aliyye maliyesi tarihinde bir ilkti⁵³¹. Daha önce sadece bir istisnâ uygulama olan emanet, bir anlamda tüm memâlik-i mahrûsenin vergi tahsil biçimi oluyordu. Ancak iltizam bu modelde de tamamen ortadan kalkmış değildi. Zira, muhassıllar yerelde alt taşeron olarak yine taşranın etkili unsurlarını kullanıyorlar, bunları by-pass etmiyorlardı. Hatta bunlar *muhasıl meclisi*⁵³² adı verilen organlara davet ediliyordu. Yeni politikanın amacı bu kez de bir önceki dönemde a'yânın boşalttığı yeri doldurmuş olan yerel idarecilerin ve merkezdeki sarrafların gücünün kırılması idi (Özbek, 2018, 231).

Bu, Avrupa örneklerine ve birazdan değineceğimiz Mısır modeline kıyasla gecikmiş girişim dahi, önemli sorunlar yarattı. Öncelikle sarrafların aradan çıkarılması, mültezimlerin bunlardan borç alarak

⁵³¹ Özbek (2018), bu noktada bir uyarı yaparak, aslında muhassıllarca tahsilden kastedilenin, yapılan iltizam sözleşmelerinin türünün değişmesi ile sınırlı bir uygulama olduğunu belirtir. Buna göre hazine, eskiden yaptığı gibi açık arttırmalarla kira sözleşmeleri (rent contract) biçiminde bir yola girmek yerine, muhassıllarla bir ücret sözleşmesi (wage contract) yapıyor, bu sözleşmede verginin beklenenin altında tahsil edilmesinin riskini artık mültezim değil, hazine üstleniyordu (Özbek, 2018, 231).

⁵³² Taşrada vergi tahsili ile uzmanlaşmış bu meclislerin kökeni, Cezar'a göre tevzi' defterleri uygulamasının taşradaki birikimine dayanmaktaydı (Cezar, 1996, 120).

yatırdıkları ilk taksitlerin ödenmesini olanaksız kılmış, bu ödemeler mükelleflerden istenince de pek çok yerde vergi isyanları patlak vermişti. Ayrıca vergilerin çoğunun aynî olarak tahsil edilmesi, muhassılların bunların nakliyesi ve pazarlanarak paraya çevrilmesi işlerini de üstlenmesini gerektiriyordu (Genç, 2000, 157). Oysa bu işlerle uzmanlaşmış mültezimlerin aksine, bu yeni görevlilerin bu tür olanakları henüz yoktu. Bu faktörlerin bir sonucu olarak devletin vergi gelirlerinde önemli bir düşüş yaşandı (Genç, 2000, 157) ve iltizam sistemi 1843'te yeniden uygulamaya kondu (Karaman ve Pamuk, 2009, 32).

Yine de, iltizamın kaldırılmasında başarılı olunamasa da, devlet bu yöndeki girişimleri sonucuda vergilerden hazineye giren oranı ve toplam merkez gelirlerini arttırmayı başarmıştı (Karaman ve Pamuk, 2010, 620). Ayrıca, Tanzîmât dönemindeki iltizamlar, önceki dönemlerden farklı olarak vilayet boyutuna varan büyüklüklerde olmaktan çıkmış, kimisi sadece bir köyün vergi gelirlerini kapsayacak kadar daraltılabiliyordu (Özbek, 2018, 230). Bu şekliyle iltizam sistemi 19. yüzyılın sonlarına kadar devam etti (Coşgel ve Miceli, 2006, 29). Sistem, Devlet-i Aliyye'den Cumhuriyet'e miras kalacak, tam olarak 1924 yılında sona erdirilebilecekti.

Ayrıca, önceki başlıklarda, iltizam ve malikâne sistemlerinde 18. yüzyıl ile birlikte bazı önlemlerin alınması arayışına girildiği, buna karşın vergi tahsilindeki bu modellerin yanına, o dönem için oldukça kapsamlı yeni bir modelin, esham modelinin getirilerek, iltizam ve malikânenin rutin işletmecilerine kıyasla çok daha geniş bir kitleye hitap eden, ama faizi belirsiz bir iç borç modeline evrildiği vurgulanmış, İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin hem esham hem de malikâne sistemlerinin tasfiyesini amaçladığından (Genç, 2006, 64) bahsedilmişti. Nizâm-ı Cedîd döneminde Fransa'nın Mısır'ı işgali gibi gelişmeler sonucunda bu görevin olanaksız olduğu ortaya çıkınca, esham sistemi daha da yaygınlaşmıştı (Genç, 2006, 64). II. Mahmud döneminde iltizam uygulaması sürerken, esham uygulaması da Devlet-i Aliyye maliyesinin kalıcı ve yerleşik bir unsuru halini almış, 1827'de esham sektörünün toplam büyüklüğü, malikânelerin üç katına yükselmışti (Darling, 2016, 165). Esham ayrıca sık başvurulmuş bir iç borçlanma aracına dönüştü. Özellikle 1810 yılında Rusya ile süren savaşın finansmanına destek olması amacıyla çıkarılan *cihadiyye eshamının*, Devlet-i Aliyye maliyesinin ilk savaş bonusu olduğu söylenebilir (Pamuk, 2007a, 171).

İltizam sisteminin kaldırılması, Mısır Eyaleti'nde mâlî alandaki iyileştirmelerinin kuşkusuz en önemlilerindendi. Bahsettiğimiz gibi, 19. yüzyılın başları itibariyle memâlik-i mahrûsenin diğer noktalarındaki gibi Mısır'da da vergi gelirlerinin çok önemli bir bölümü mültezimlerce ele geçiriliyordu. Ayrıca mültezimlerin kendi denetimlerindeki köylerde, ürünlerini özel mülk edindikleri ve fellahları angarya ile veya ücretli olarak çalıştırdıkları araziler (*usye*) tahsis edilmişti (Cuno, 1993, 196). O dönemlerde hepsi belirli hanelerin unsuru olan mültezimler, vergi toplama işini bir kaç yıllık ihalelerle üzerlerine almayı bırakıp, bu kaynakları miras bırakılabilir hale sokmayı başarmışlardı (Tucker, 2004, 236).

Benzer şekilde, Mısır'da siyasî iktidarın kurulmasının açıklandığı başlıklarda, 18. yüzyılda Ali Bey El Kebîr'in politikaları arasında, iltizamları ortadan kaldırmak olmasa bile, Süveyş'in gümrük iltizamlarını kendi üzerine almak (Raymond, 2016, 157) türünden, mâlî kaynakları kontrol altına almaya ve merkezîleştirmeye yönelik girişimlerin de olduğu ifade edilmişti. Bunun yanında, tarım alanındaki iltizamlar da tamamen Ali Bey ve memlûkleri tarafından kontrol edilmeye başlanmıştı (Cuno, 1993, 207). Mehmet Ali Paşa'nın ilk hamlesi de, Ali Bey'i izleyerek iltizamları belirli bir tempoda kendi ailesinden olanlara dağıtmak oldu (Cuno, 1993, 208).

Fakat Devlet-i Aliyye'den farklı olarak, Mehmet Ali Paşa'nın iltizamlarla ilgili politikaları, bunları elinde tutan grupları farklılaştırmakla sınırlı değildi. Henüz Mısır'daki siyasî rakiplerini ortadan kaldırmadığı bir aşamada (1806) harekete geçti ve mültezimlere, elde ettikleri faiz gelirlerinin yarısını kendisi ile paylaşmaları gerektiğini duyurdu. Hemen bir yıl sonra da köylerdeki şeyhu'l-beledlerin vergi muafiyetlerine son verdi (Fahmy, 1998, 148). Mültezimler, Paşa'nın artan ödeme taleplerine yanıt verememeye başlayınca, Nil taşkınının düşük kaldığı 1808'de 160 kadar köyü mültezimlerin elinden aldı ve tarımsal ürün ekimini de denetleyecekleri bir mekanizmanın parçası olarak kendi ailesinden olanlara dağıttı (Fahmy, 1998, 148). Ardından eyalet idaresi tarafından 1809'da Buheyre'de bir arazi tahriri yapıldı. Bunun sonuçlarına uygun olarak usye arazileri ve ulemanın elindeki (mültezimliğini yaptıkları) vakıf arazileri de dâhil olmak üzere tüm arazilere vergi tarh edildi. Sonuç, bölge ileri gelenlerinin ayaklanması oldu. Ömer Mekrem adlı nakibu'l-eşrafın başını çektiği bu girişim Paşa'nın zaferi ve Mekrem'in tasfiyesi (ve önceki başlıklarda açıklandığı üzere, ulemanın siyasî gücünü yitirmesi) ile sonuçlandı (Holt, 1966, 188). Sonrasında tüm Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın mültezimler üzerindeki baskısının giderek arttığı bir döneme girildi.

Paşa'nın politikası, henüz bu aşamada, 1805-1811 yılları arasında eyaletin gelirinin üçe katlanması sonucunu doğurdu (Fahmy, 1998, 149). Ancak iş bununla kalmadı. 1811 yılındaki "Mısır Vaka-yı Hayriyyesi" sonrasında, iltizam sistemine yönelik daha geniş çaplı bir saldırı olanaklı hale geldi. Öncelikle 1812'de Yukarı Mısır'daki iltizamlar tasfiye edildi. Tüm tarım arazileri doğrudan devlete vergi ödemeye başladı (Cuno, 1993, 209). Bunu 1814 yılında Aşağı Mısır'ın iltizamlarının tasfiyesi izledi (Holt, 1966, 188). Tasfiye edilen mültezimlerden toprak üzerindeki haklarını belgeleyebilenlerin, usye arazilerinde tarım yapmalarına izin verildi. Ancak bunların fellahlar üzerinde daha önce yaptıkları gibi angarya yoluyla egemenlik kurmaları yasaklandı (Cuno, 1993, 210). Çalıştıracakları fellahlara, yaptıkları iş için para ödemek zorunda kalacaklardı. Dahası, her ne kadar bu arazilerden vergi alınmayacağı söylene de, sonraları hepsi tam olarak vergilendirilmeye başlandı (Cuno, 1993, 210). Bunların kaybını hafifletici tek unsur, kendilerine eyalet hazinesinden bir emekli aylığı bağlanması (Lutskiy, 2011, 52) olacaktı.

Yeni sistemde köy yöneticileri üzerindeki hiyerarşideki herkes maaşlı idi. Bunlar bulundukları yerde vergi tahsili yanında güvenliğin sağlanmasından, sulama hizmetlerinin sağlıklı bir biçimde yapılmasından ve ekim işlerinin yapılmasından sorumluydular. Fellahlara gereken tohumu ve

hayvanları sağlamak da bunların göreviydi. Sonraki başlıklarda izah edilecek olan devlet tekellerine buradaki üretimin aktarılması da bunların sorumluluğundaydı (Cuno, 1993, 210). Devlet-i Aliyye'deki muhassıllara karşın Mısır'daki vergi tahsildarlarının önemli bir avantajı da, topladıkları aynı vergileri Paşa'nın devlet tekelleri sistemine entegre edebilmeleri, merkezden ve pazarlardan çok uzak yerlerde, depolama ve pazarlama gibi sorunlarla uğraşmamalarıydı.

Bu arada Sudan'da da benzer bir uygulama yapıldı. İşgalin ilk yıllarında nehir kenarındaki köylerin vergileri bölge kâşiflerinin yardımcıları olan kaimmakamlar tarafından tahsil edilirken, daha sonra bölge yöneticilerinin doğrudan köylerdeki şeyhu'l-beledlerle irtibatta olduğu bir sisteme geçildi (Hill, 1959, 23). Fakat, kuzeyde, Adana Eyaleti'nde ise Devlet-i Aliyye tarafından uygulanmakta olan iltizam sistemine dokunulmadı (Keha, 2017, 105).

Sonuçta, Mısır'da iltizam sisteminin sonlandırılması, kuşkusuz sadece mali alana dair teknik bir düzenleme olarak düşünülemez. Bu uygulamanın sonucu, mültezimlerin ellerindeki arazilerin devlete iadesi (Durî, 1991, 158) ve dolayısıyla, her ne kadar bunlara Eyalet Hazinesi'nden emekli aylığı bağlanmışsa da bunların mülksüzleştirilmesi (Es-Seyyid Marsot, 2010, 58) anlamına gelmekteydi. Bu sayede, vakıf kaynaklarının da mali sistemin içine çekilmesi ile beraber düşünüldüğünde, tüm tarım arazileri merkezi bir iktidarın denetimi altına alındı (Hourani, 2005, 324) (Fahmy, 2010, 10), Mehmet Ali Paşa dışındaki yerel unsurların güçlenmesinin maddi temeli ortadan kaldırıldı ve Mısır eyaletinin tüm gelir kapasitesi tek bir merkezde toplanmaya başlandı. Bu gelişmelerin, esas olarak 1811 yılında Memlûklerin kitlesel olarak katledilmesinin ardından yaşandığına dikkat çekmek isteriz. Bu iki uygulama, siyasi ve iktisadi anlamda bir merkezileşmenin birbirini tamamladığını gösterir. Fellahlar açısından bakıldığında, iltizamın kaldırılması, toprak mülkiyetindeki değişikliklerle doğrudan ilgiliydi. Mehmet Ali'nin toprak konusunda getirdiği yenilik, köylerde daha önceleri ortaklaşa mülkiyet biçiminde sürdürülen sistemi ortadan kaldırmak, bunun yerine fellahların toprak üzerinde fiili bazı haklara sahip olduğu bir sistemi getirmek oldu (Durî, 1991, 160). Bu sistemde, 3 ile 5 feddanlık tarım arazisine sahip durumda bulunan fellahlar, vergilerini ödemeleri durumunda, her ne kadar mülkiyet hakkına sahip olmasalar da, bu topraklarda üretimi sürdürmekteydiler (Özkoç, 2015, 67). Bu, yüzyılın kalanına Mısır'da toprakta farklı özel mülkiyet biçimlerinin ortaya çıkmasına da kapı açacaktı.

Özetle, Mısır maliyesi, ele aldığımız dönemde iltizamı kaldırmayı başararak vergi kaynakları üzerinde rakipsiz bir hale gelebildi. Bu dönemde merkez maliyesi, mezkur sistem nedeniyle vergi tahsilinde büyük maliyetlere katlanmakta, farklı model denemeleri ise başarısız olmaktaydı. Bu anlamda, Mısır Eyaleti daha başarılı bir mâlî politika izlemiş, vakıf gelirlerine yapılan müdahalelerle birlikte ele alındığında, önceleri farklı toplumsal kesimlerle paylaştığı kaynakları başarıyla merkezîleştirebilmiştir.

3.2.2.6.2.1.5. Vergiler

Devlet-i Aliyye maliyesinde vergi türleri itibariyle önemli değişimler Tanzîmât sonrasında yaşanacaktı. II. Mahmud döneminin vergileme anlamında bir ön dönem olduğu düşünülebilir. Yukarıda, Devlet-i Aliyye'nin klasik döneminin sonlarına doğru, çift-hane sistemine ve timara dayanan harac-ı mukaseme ve harac-ı muvazzaf vergilerinin önemini yitirdiği, buna karşın cizye ve avârız vergilerinin 17. ve 18. yüzyıllarda önem kazandığı, bunlardan avârızın ise 17. yüzyıl sonrasında tamamen nakden ödenen bir vergi halini aldığı (İnalçık, 2017b, 47) belirtilmişti. Yine de 17. yüzyıldan itibaren nakdîleşerek a'sâr adını almış olan verginin bu dönemde de önemini kaybetmediğini söylemek gerekir.

Bu dönemde vergilerle ilgili önemli bir husus, çoklu hazine yapısına koşut olarak bazı vergilerin bazı hazinelerin denetimine verilmesi ve böylelikle bunların gelirlerinin belirli ve öncelikli alanlara tahsis edilmesi idi. Ondalık ağnamı, bunlardan biri oldu. Önceki bölümlerde bu verginin 18. yüzyılın sonlarında celepkeşanlık uygulamasından evrildiği (Uzun, 1997, 61) belirtilmişti. Mezkur vergi, normalde mukâta'aları kapsamında, nakdî olarak tahsil edilirken, belirli yerlerde sarayın ve ordunun et ihtiyacının karşılanması için öşür vergisi oranında, yani onda bir olarak aynî biçimde tahsil edilmekte, adını da buradan almaktaydı (Karamursal, 1989, 176). II. Mahmud döneminde bu vergi sayesinde elde edilen etler, yeni kurulan ordunun gıda ihtiyacında kullanıldı ve bu mekanizmanın devamından ordunun kasapbaşı sorumlu tutuldu (Shaw, 1975, 424).

Yeni ordunun ihtiyaçlarına tahsis edilen bir başka vergi de cizye idi. 1690 senesindeki cizye reformunun bu vergiyi bir tür artan oranlı vergi haline getirdiği (Tabakoğlu, 1985, 137), tarhiyatın hane başına yapılmak yerine birer esaslı yapılmaya başlandığı ve yolsuzlukları önlemek amacıyla cizye evrakı hazırlanıp vergilerin buna göre tahsil edildiği (Tabakoğlu, 1985, 139) aktarılmıştı. Bu sayede hasılatı önemli ölçüde artan bu vergi, Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ordusunun masraflarının karşılanmasına tahsis edildi ve gelirleri de dolayısıyla Mansûre Hazinesi'ne aktarıldı (Tabakoğlu, 2016, 662).

II. Mahmud döneminde paranın değerindeki büyük kayıpların bir sonucu olarak, cizye vergisinin miktarı sürekli yeniden belirlenmek durumunda kaldı. Öncelikle 1816 yılında âlâ kategorisindeki cizye vergisi 12 kuruştan 16 kuruşa, evsat kategorisindeki 6 kuruştan 8 kuruşa ve edna kategorisindeki de 3 kuruştan 4 kuruşa yükseltildi. Ardından zamlar tekrarlandı, böylelikle, âlâ cizye 1824 yılında 24 kuruşa, 1827, 1829 ve 1834 yıllarında ise sırasıyla 36, 48 ve 60 kuruşa yükseltildi. Benzer artışlar edna ve evsat düzey cizyelerde de yapıldı (İnalçık, 1993, 47). Dolayısıyla cizye vergisi 30 yıl içerisinde 5 kat artmış, bu zamlar genellikle bekleneneği üzere Yunan İsyanı, Rusya ve Mısır ile savaş gibi dönemlerde görülmüştü. Üstelik, cizye bu dönemde artan oranda iltizam ile tahsil edilmeye başlandı (Sudi, 2008, 86). Bu sırada bazı yerlerde ölen veya bulunduğu yeri terk eden mükelleflerin vergisinin geride kalanlardan tahsil edilmesi gibi uygulamalara rastlanmaktaydı (Küçük, 1977, 201).

Buna karşın, II. Mahmud mükellefleri koruyacak önlemler almaya da çalıştı. Önce cizyeye ek olarak alınan vergilerde bir standardizasyona giderek, bunların âlâdan 2,5, evsattan 1,5 ve ednadan da 1 kuruş olarak alınması kuralını getirdi (Sudi, 2008, 86), ardından da 1830'da bu ek ödemeleri kaldırdı (Shaw, 1975, 424). Ayrıca verginin idaresinde Hristiyanların da bulunduğu yerel meclisler de ilk kez II. Mahmud döneminde inşa edildi. Cizye vergisi, 1855'te kaldırılana kadar devlet gelirleri içerisinde en önemli kalem olarak kalmayı başardı⁵³³ (Baer, 1968, 146).

Avârız vergilerinin nakdîleşmesi ve olağanlaşması, Nizâm-ı Cedîd döneminde de devam eden bir eğilim olmayı sürdürdü. Bu bağlamda, az önce zikrettiğimiz, isteğe bağlı bir ödeme olan 1810 tarihli cihat ianesi, Asakîr-i Mansûre-i Muhammediyye birliklerinin redif sisteminin oluşturulmasından sonra, 1830'larda bir avârız türü olarak yeniden sahneye çıktı. Zira maliye bu dönemde ordunun ana gövdesinin ihtiyaçlarının temininde dahi zorlanmaktaydı ve redif birliklerinin ihtiyacını karşılayabilecek bir kaynağı yoktu (Kütükoğlu, 1983a, 146). Redif taburlarının birleştirilmesi ile oluşturulan birimlerin başına geçirilen *müşîr* adlı komutanlara, sancak ve kaza düzeyinde bu iltizamlar verilmiş, ayrıca merkezde bunların birer sarrafla anlaşması sağlanarak, vergi taşrada hemen toplanamasa da merkez maliyesine (Mansure Hazinesi'ne) hemen nakli garanti altına alınmıştı (Kütükoğlu, 1983a, 149). Cihat ianesi, sancak bazında tevzi edildi. Ancak bu sefer verginin tarhı avârız hanelerine göre yapılmamaktaydı. Devlet ayrıca, tahsil ile görevlendirilmiş olan muhassıl, voyvoda gibi görevlilerin halktan vergi dışında bir ödeme almamalarını sağlamaya da çabalıyordu. Mezkur vergiye Tanzîmât sonrası düzenlemeleri arasında yer verilmemiş, uygulamasından vazgeçilmişti (Kütükoğlu, 1983a, 155).

⁵³³ Önceki bölümlerde ifade edildiği üzere, Mısır'da mâl-ı cevâlî olarak toplanan cizye vergisinin geliri, normalde *ehl-i cevâlî* adı verilen din görevlilerinin emekli aylıklarına tahsis edilmiş (Es-Seyyid Mahmud, 1993b, 436) durumdaydı. Ancak sonraları, 1691 cizye reformunu takiben eyaletten tahsil edilen cizye gelirinin arttığı, 1737'de yapılan sayımda mükellef sayısının 120.000 görülmüş, tahsisattan arta kalan tutarın İstanbul'a irsaliyyeden bağımsız olarak yollanmasına başlanmıştı (Shaw, 1962, 155-158). 18. yüzyılın sonlarında İbrahim ve Murad beylerin durdurduğu bu transfer, Mehmet Ali Paşa döneminde rutin biçimde sürdü. Mühimme-i Mısır defterlerinde bu döneme ait kayıtlar içerisinde cizyeyi konu alan çok sayıda yazışma vardır. Bunlardan 1819 yılına ait bir mühimme kaydından anlaşıldığı kadarıyla, İklim-i Misriyye cizyesinin tarhında 90.034 adet cizye evrakı kullanılmış, cizye vergisinin yıllık hasılatı o dönemde net (maaş ve kitabet gibi ödemeler düşüldükten sonra) 467.928,5 kuruş olarak gerçekleşmişti. Yine aynı kayıttan, 1804 yılında madenî paranın ayarındaki değişikliklere koşut olarak cizye vergisine âlâ sınıfındakilere 40, evsat sınıfındakilere 20 ve edna sınıfındakilere de 10'ar para zam yapıldığı, toplam hasılatı bunun yansımalarının 44.522 kuruş olduğu, ayrıca 1816 yılında yeni biz zam yapılarak bu sefer âlâ sınıfına 4, evsat sınıfına 2 ve edna sınıfına da 1 kuruş zamlı olarak uygulandığı, bu ikinci zam sonucunda cizye hasılatının 29.000 kuruş arttığı anlaşılar. Mısır Defterdarı'na hitaben yazılmış bu hükümde, defterdardan eski cizye geliri ile zam sonucunda ortaya çıkan fazlalık birbirinden ayrılarak Hazine-i Âmiriye iletilmesi talep edilir (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 12, Hüküm no: 464, Rabiü'l-Evvel ayının ortaları, 1235 / Aralık 1819). 1821-22'ye tarihli başka bir kayıta ise bu kez eyalete ait cizye evrakı sayısı 90.134 adet olarak zikredilir. Ancak cizye miktarı aynıdır (BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d., Defter no: 12, Hüküm no: 505, Rabiü'l-Evvel ayının ortaları, 1237 / Kasım-Aralık 1821). Ayrıca, yukarıda irsaliyye konusunda başvurduğumuz iki belge, cizye vergisine II. Mahmud tarafından yapılan 1834 zammının Mehmet Ali Paşa'nın elindeki topraklarda da uygulandığını gösterir. İngilizler anlaşılan Mısır'daki cizye zammının nedenini Reis Efendi'ye sormuş, kendisinden, alınan zam kararının sadece Anadolu ve Rumeli eyaletlerini kapsadığı yanıtını alınca, bu yanıtı Mehmet Ali Paşa'ya iletip, Mısır'daki zammı kendisinin mi yaptığını sormuşlardı. Mehmet Ali Paşa buna yanıt olarak, zam kararının Devlet-i Aliyye'nin memâlik-i mahrûsenin tüm eyaletleri için geçerli olduğunu, kendilerine de bu yönde ferman ulaştığını ve tüm eyaletlerde bu kararın gayrimüslim cemaatlerine okunduğunu ifade edip, İstanbul'daki sarrafinin da mâl-ı cizyeyi zamlı tarifeden devlete taahhüt ettirildiğini söylemektedir (BOA, HAT, 01176 / 46442_A / 15 Zilkade 1251 / 29 Şubat 1836) (TNA, FO, 141/3, 1 Aralık 1835). Mâl-ı cevâlî eyalette 1855 yılına kadar uygulanmıştır (Baer, 1968, 146).

Yine Asakîr-i Mansûre-i Muhammediyye'nin masraflarının karşılanmasında kullanılmak üzere, daha önceleri önemsiz bir gelir kalemi olan *ihtisab resmi* (yeni işlevinden dolayı aldığı isim ile: *rûsûm-u cihadiyye*) yeniden düzenlendi (Karamursal, 1989, 170). Verginin konusu, temel ihtiyaç maddelerinin alım-satımı, mükellefi ise esnaf idi (Mantran, 1995, 38). Eski uygulamaya oranla kapsamı genişletilmiş ve oranı yükseltilmiş olan bu verginin geliri de mukâta'at hazinesine aktarılmaya başlandı (Cezar, 1986, 252). Ayrıca verginin idaresi için ayrı bir *İhtisab Nezareti* kuruldu (Öner, 2005, 153). Rûsûm-u cihadiyye, uygulamasında çok iyi bir denetim mekanizmasına ihtiyaç duyulduğundan, aşağıda ele alınacak olan yedd-i vâhid uygulamasının tamamlayıcı bir ögesi halini almıştı. İki uygulama birbirini destekler haldeydi (Cezar, 1986, 251). Nezaretin başındaki *İhtisab Nazırı* adlı görevli de, genel olarak yedd-i vâhid kapsamındaki malların idaresinden de sorumlu tutulmuştu (Öner, 2005, 153). Ancak verginin uygulaması çok uzun ömürlü olamadı. Vergi önce İstanbul'da, ardından İzmir, Edirne ve Bursa'da denense de (Tabakoğlu, 2016, 668), halk bu yeni vergiden hoşnut olmadı ve 1828'de Şam'da olduğu gibi ayaklanmalar da görülmeye başlayınca 1833 ve 1838'de yayınlanan iki fermanla verginin kapsamı daraltıldı (Cezar, 1986, 252). Fakat, her ne kadar çok kısa süre ve coğrafi olarak da sınırlı bir bağlamda uygulanabilmiş olsa da, bu vergi yeni ordunun masraflarının karşılanmasında önemli bir rol oynadı (Tabakoğlu, 2016, 670).

Öte yandan, Devlet-i Aliyye için klasik dönem sona ererken, mâlî idare kahve ve tütün gibi yeni ürünlerin hem üretimini hem de ticaretini vergilendirmeye başlamıştı (Tabakoğlu, 1985, 273). Nizâm-ı Cedîd dönemi maliyesi de benzer bir yaklaşımdaydı ve önceki başlıklarda aktardığımız biçimde alkollü içeceklerden *zecriyye resmi* adıyla bir vergi alımaya başlanmış, yapağı resminin getirilmiş ve pamuk ve pamuk ipliğinden alınan vergiler arttırılmıştı (Cezar, 1986, 183 - 184 ve 187).

1839'da, modern anlamda bir gelir vergisinin öncülü olabilecek bir vergi olarak temettuat vergisi getirildi. Ancak vergi, aşağıda ele alacağımız Tanzîmât sonrası sayımların (1858'den sonra) tamamlanarak memleketteki gelirlerin durumunu ortaya çıkarana kadar tam olarak uygulanamamış, sadece büyük kentlerde %0,1 oranında bir servet vergisi olarak uygulanmış ve geliri ile bedeliye harcamaları karşılanmıştı. Verginin %3 oranında bugünküne benzer bir gelir vergisi olarak uygulanması, 1860 gibi geç bir tarihte olanaklı olacaktı (Shaw, 1975, 428).

18. yüzyılın başlarında taşra idarecilerinin mâlî sorunlarının çözümü için düzenli bir hale getirilen vilayet masrafı (tevzi' defterleri)⁵³⁴ uygulaması (Cezar, 1996, 89), önceki bölümlerde açıklandığı gibi, klasik dönem sonrasında tüm gelirler merkezîleştirilmeye çalışılırken, aynı timar sistemindeki vergiler gibi yerele terk edilmiş kaynaklardı. Cezar'ın bulgularına göre, 1830'larda bu üst başlıkta halktan yerel yöneticilerin tahsil ettikleri miktar, Tersane Hazinesi'nin o dönemki gelirine eşit, Hazine-i Amire'nin gelirlerinin ise neredeyse yarısı kadardı (Cezar, 1996, 117 - 118). II. Mahmud, halkın bu

⁵³⁴ Daha önce aktarıldığı gibi, imdadiyyeler de bunların bir paçasıydı, 1717 sonrasında bunların içinde erimişlerdi.

vergileri ödemek için devletten borçlanmasını sağlamak amacıyla *Sandık Eminliklerini* kurarak taşradaki tefecilere yüksek faizle borçlanmasını önlemek istemişti (Cezar, 1996, 119).

Mısır Eyaleti'nde ise, Mehmet Ali Paşa'nın politikalarının sürdürülebilmesi sadece iltizam sisteminin kaldırılması ve bu sayede elde edilen vergi gelirlerinin araçlara bırakılmadan tamamen hazineye aktarılması ile sınırlı olmayıp, gelir için Paşa'nın bilhassa belirli dönemlerde vergi kaynağına daha fazla başvurması da gerekmişti. Ordunun ihtiyaçlarının karşılanması, maaşların düzenli olarak ödenebilmesi, gıda maddelerinin Mısır'dan uzakta bulunan ordudaki asker ve subaylara ulaştırılabilmesi, yine bunlar için giysiler üretilebilmesi ve bu üretimde çalışabilecek kadın ve erkeklerin bulunması, Mehmet Ali'yi daha yüksek oranlı vergiler koymaya sevk etti⁵³⁵ (Fahmy, 2010, 175). Bu doğrultuda vergilerle ilgili çok erken bir aşamda bir takım düzenlemelere gidildi (Durî, 1991, 159). İltizam sisteminin kaldırılması ile koştur bir biçimde eski dağınık ve keyfi vergilerin yerini tarım kesiminin daha doğrudan vergilendirildiği ve etkili bir vergi sistemi aldı (Fahmy, 1988, 162).

Eyaletin 1833 yılı gelirlerini gösteren tablodan da görüldüğü üzere, en büyük gelir kalemi topraktan alınan vergiydi. Mîrî adı verilen bu vergi, toprağın kirası gibiydi. Toprağın veriminine göre farklı yerlerde feddan başına farklı miktarlarda tarh edilirdi (Hunter, 2000, 15). Üst sınırı feddan başına 64 kuruştı. En düşük olaraksa sulama yapılan arazide feddan başına 38 kuruş olarak tahsil edilirdi. 1833 itibarıyla eyalette 1.850.000 feddan arazide tarım yapılmakta ve buralardan vergi alınmaktaydı (Bowring, 1840, 126). Önceki başlıklarda bahsedilen barranî türünden ilave ödemeler ise iltizam sisteminin kaldırılması sürecinde Paşa tarafından sonlandırılmış (Cuno, 1992, 107), ayrıca yeni tarım arazilerinin tarıma açılmasında görev alacak köylülere vergi indirimleri de yapılmaya başlanmıştı (Es-Seyyid Marsot, 2010, 59).

Mîrî vergisinin miktarı 1820'lerin sonlarında arttırıldı. 1836'ya gelindiğinde, verginin üst sınırı feddan başına 2.5 kuruşa kadar yükseltilmişti (Cuno, 1992, 130). Böylelikle Yunan İsyanı sırasında kaybettiği donanmayı yerine koyabilmek ve sonraki askerî girişimler için hazır hale gelebilmek olanaklı olacaktı. Birazdan ele alınacak olan çalışma mükellefiyetleri ve yedd-i vâhid uygulaması bu dönemde tarım kesiminde olumsuz etkiler doğurmaya başladığından, köylerde Devlet-i Aliyye'nin tevzi' usulüne benzer biçimde vergiye dair ortak sorumluluk esası getirildi. Böylece, toprağını terk edip kaçanların vergileri komşularına kalıyordu. Bu sistem 1836'ya kadar da uygulamada kaldı (Cuno, 1992, 119).

Mîrî dışında, köylüler sahip oldukları hurma ağacı başına da eyalet idaresine vergi ödemekteydiler. Bu ağaçlar verimlerine göre sınıflandırılmakta, ağaç başına ortalama olarak 1,5 kuruş kadar bir vergi alınmaktaydı (Lane, 1860, 131). Büyük ve küçükbaş hayvanlar da vergilendirilmekteydi. Eyalet genelinde 1820'de Sığır başına 15 para, koyun başına 40 para (1 kuruş), 1830'larda sığır başına 20-25

⁵³⁵ Mehmet Ali'nin aksine İbrahim Paşa, Suriye'deki Mısır egemenliğinin sonlarına doğru buradan elde edilen gelirlerin ordunun masraflarını karşılamaya yetmediği bir aşamada babasına vergi indirimleri yoluyla üretimi canlandırmayı önermiş, ancak Paşa, Suriye'de tarh ettikleri verginin düzeyinin hiç de yüksek olmadığını vurgulayarak buna yanaşmamıştı (Fahmy, 2010, 44).

para, koyun başına ise 4 kuruş vergi alınıyordu (Cuno, 1992, 130). Bunlara ek olarak, eyalet idaresi fellahlardan ek taleplerde de bulunabiliyordu. Tereyağı, bal, yün (Lane, 1860, 129), palmiye kütüğü, tuğla veya koyun gibi çok çeşitli ürünler bu anlamda istenebilirdi. Bunlar için eyalet maliyesi fellahlara bir ödeme yapardı, ancak belirlenen fiyat piyasadakinin altında olurdu (Cuno, 1992, 126-127). Ayrıca fellahların teslim ettikleri ürünü Paşa'nın ambarlarına taşıyan develerin kirası dahi fellahlardan alınırdı (Lane, 1860, 129). Bu ek külfetler nedeniyle, fellahların karşı karşıya kaldıkları toplam yükü hesaplamak olanaklı değilse de, Paşa'nın iktidarı döneminde bunların kapasitelerinin bir hayli zorlandığı açıktır. Bowring (1840), pek çok köylünün devlete mîrî borçları olduğunu, bazılarının 2-3 sene geriden gelerek ödemeyi sürdürdüğünü, kötü hasat dönemlerinde mîrîyi ödeyemeyen köylülerin, iyi ürün aldıkları dönemlerde borçlarını kapattığını aktarır. Yine Bowring'e göre bazı durumlarda ortaya çıkan tarım kapitalistleri, fellahların borçlarını üstlenerek topraklarında bir tür özel mülkiyet kurup, bunları ücretli tarım işçisi haline getirmekteydiler (Bowring, 1840, 127). Bu yükü daha da arttıran unsur, çalışma yükümlülükleri ve yedd-i vâhid sistemi olacaktı.

Öte yandan, yeni tarım arazilerinde üretime başlayan fellahlara yönelik teşvikler, bedevî kabilelerine de uygulanır, bunlar yerleşik düzene geçip tarım yapmaya başlayınca bir kaç yıl için mîrîden muaf tutulurlardı (Bowring, 1840, 26). Gerçi bunlar normal şartlarda zaten fellahlardan daha hafif bir vergi rejimine tâbi idiler (Bowring, 1840, 26). Fakat eyalet yönetimi bu kabilelerle görüşüp bunları tarım yapmak üzere anlaşmalar yapmaya çalışmaktaydı. Bunların bir kısmı daha sonra büyük toprak sahipleri haline geldiler (Es-Seyyid Marsot, 2010, 59).

Mısır Eyaleti'nin 19. yüzyıldan önceki mâlî yapısının aktarıldığı başlıklarda, kentlerdeki nüfusun tarım dışı mukâta'alara konu olan vergilerle, örneğin pazar baeları ve belirli gıda ürünlerinin satıcılarından alınan vergilerle vergilendirildiği (Shaw, 1962, 119) belirtilmişti. Mehmet Ali Paşa, nüfusun bu kesimine aynı vergilerle başvurmayı sürdürdü. Örneğin kentlerde tahıl ürünlerinin erdebinden 18 kuruş vergi alınıyordu (Lane, 1860, 131). Hatta 1834 yılında Hidiv Divanı tarafından yasaklanana kadar fahişelikten dahi zâbitlerce vergi alınmıştı (Lane, 1860, 118 ve 223).

Paşa'nın getirdiği bazı vergiler ise, hem kırdaki hem kentteki nüfusa tarh edildi ve bunlar üzerinde önemli bir yük oluşturdu. Bunların ilki, Yunan isyanına müdahalenin maliyetini karşılamak üzere 1822'de Paşa'nın bir emlak vergisi getirmesiydi. Evlerin değerinin %2,5'i oranında alınan bu vergi önce köylerde, ardından da Kahire'de uygulandı (Cuno, 1992, 131). Ardından 1823'te kelle vergisi niteliğinde yeni bir firde vergisi getirildi. Firde adını alan vergilerin 19. yüzyıl öncesinde düzensiz olarak alınan bazı vergilerin ortak adı olduğundan önceki başlıklarda söz edilmişti. Mehmet Ali Paşa ise, bu sefer yine firde adıyla, sürekli bir vergi getirmişti (Çetin, 1996, 123). Fûrdetu'l-r'as adını alan verginin mükellefi 12 yaş üzerindeki (daha doğrusu, idarecilerin elinde gezdirdikleri belirli uzunlukta hazırlanmış ipten daha uzun boya sahip olan) erkek nüfustu. Müslüman ve gayrimüslimlerden alınan bu vergi aslında uzun süre köylerde hane başına uygulanmış (Ghazaleh, 2017, 270) ve daha sonraları, 1840'ta tam olarak bir kelle vergisine dönüşmüştü. Fûrdetu'l-r'as, tarım kesiminden başta ürün olarak

alındı. Bunun nedeni, bunların aşağıda açıklayacağımız tekel sistemine entegre edilmesinin amaçlanmasıydı. Çiftçiler ürünlerinin bir kısmını vergi olarak maliyeye teslim ediyor, kalanını da Paşa'nın belirlediği fiyattan yine aynı şekilde eyalet idaresine satıyorlardı. Eğer fellah Paşa'nın tekellerine vermesi gereken üründen fazlasını üretmişse, artan kısmı istediği gibi değerlendirebilir, örneğin sonraki senenin vergisinden düşülmek üzere eyalet idaresine verebilirdi (Cuno, 1992, 126). Kentlerde ise tüccar ve esnaf mükellefler için de bir kelle vergisi olmaktan çıkıp, bunların bir aylık kazançlarının alınmasına dönüşen bir gelir vergisi oldu (Cuno, 1992, 132). Verginin azamî tutarı 500 kuruş olarak belirlenmişti (Lane, 1860, 131). Buna en yakın vergi tahakkuku özel kesimde ortalama 196 kuruş ile kahve tüccarlarının, bürokraside ise 285 kuruş ile divan katiplerinin olduğu olmuştur (Ghazaleh, 2017, 273 - 274).

Mısır maliyesi, kontrol altına aldığı Mısır dışındaki topraklardaki kaynaklara da elbette başvurmuştu. Siyasî gelişmelerin aktarıldığı önceki başlıklarda, Mısırlıların Suriye'deki varlıklarının ilk yıllarında bazı vergileri kaldırarak⁵³⁶ halkın teveccühünü kazandıkları, ancak daha sonraları Devlet-i Aliyye ile yapılacak olan savaş için yaptıkları hazırlıkların finansmanı için toplumsal artığa giderek daha sık başvurmaları karşısında durumun değiştiği (Lutskiy, 2011, 106) belirtilmişti. Sadece nakdî ve aynî vergiler değil, çalışma mükellefiyeti uygulamaları da halkın tepkisini çekmiş ve isyanlara neden olmuştu. Örneğin fırde vergisi Suriye'de de tahsil edilmiş, burada da Mısır'da olduğu gibi Müslüman ve gayrimüslim nüfustan aynı şekilde alınmış ve bu durum Suriye'deki Müslüman nüfusu rahatsız etmişti (Altundağ, 1944, 237). Mısır işgali öncesinde hafif bir vergi rejimine tabi olan Biladu's-Sûdan halkı ise, Mısır'ın ağır vergilerinden olumsuz etkilenmişti. Paşa'nın buradaki mâlî uygulamaları ekonomi üzerinde yıkıcı etkiler doğurdu. Ayrıca Mısır'dan buraya gelen ve vergi tahsilinde görev alan askerler, vergilerin mutlaka nakden ödenmesini istiyordu, ancak ülkede bu denli parasal bir ekonomi yoktu (İbrahim, 1988, 208).

Sonuç olarak, vergi politikası anlamında II. Mahmud idaresinin çoklu hazine sisteminin mantığına uygun olarak ordunun ihtiyaçlarının karşılanması ile görevlendirilmiş hazineleri sağlam vergi kaynakları ile tahkim etmeye çalıştığı görülür. Ancak bunlar cizye gibi, geleneksel vergiler olup, sadece içinde bulunulan dönemde bunları daha verimli kılacak düzenlemelere gidilebilmiştir. Rûsûm-u cihadiyye türü yeni vergiler ise denense de, ortaya çıkan tepkiler nedeniyle uzun süre kullanılamamıştır. Mısır eyaletinde ise Mehmet Ali Paşa'nın hem mîrî gibi geleneksel ödemeleri daha verimli kıldığı, hem de emlak vergisi ve kentlerde gelir vergisi halini alan fırde gibi yeni uygulamalarla vergi kaynağına daha yoğun başvurduğu görülmektedir. Mehmet Ali Paşa'nın nakdî ve aynî ödemelerinin maliyenin gelir performansını arttırırken, vergi kaynağını tahrip etmiş olduğu, literatürde sıklıkla dile getirilen bir husustur. Bu etkiyi arttırarak bir başka uygulama da çalışma mükellefiyetleridir.

⁵³⁶ Örneğin İbrahim Paşa, Hristiyan ve Yahudilerin ibadet yerleri için ödedikleri vergileri kaldırmıştı (Cleveland ve Bunton, 2009, 90).

3.2.2.6.2.2. Çalışma Mükellefiyetleri

Çalışma mükellefiyetleri, bu çalışmada aynî ve nakdî vergileri takiben ikinci istihraç mekanizması olarak ele alınmaktadır. Bu mükellefiyetler, devletin belirli faaliyetlerinde ihtiyaç duyduğu, ancak emek piyasasından temin etmek istemediği, ya da edemediği işgücünün teminini amaçlar. Bahsi geçen yükümlülükler, cebri ve karşılıksız olmalarından dolayı vergilere benzerler, hatta bazen doğrudan vergi olarak adlandırıldıkları da olur. Buna karşın, nakdî (veya aynî) olmamalarından dolayı vergilerden ayrılırlar. Bu gayri nakdilik, bunlar vasıtası ile devletler tarafından elde edilen kaynakların devletlerin hesaplarında gösterilememesi sonucunu doğurur. Bu hesaplarda sadece ilgili mükellefiyetin devlete olan maliyeti izlenebilir. Ayrıca, çalışma yükümlülüklerinin neredeyse tüm örneklerinde, ilgili mükellefiyetler, kamunun maliye birimlerinin dışında yönetilir, tarh, tebliğ, tahakkuk ve “tahsil” edilir. Bunların nakde çevrilmelerinin olanaklı olması, esas olarak çalışma yükümlülüğü biçiminde getirilmiş olmaları gerçeğini değiştirmez. Öte yandan, bazı çalışma mükellefiyetlerinde mükelleflere yaptıkları işe karşılık bu işin piyasadaki fiyatı tam olarak ödenirken, bunun tam zıttı örneklerde tam bir angarya uygulaması söz konusu olur, bu ikinci uçtaki emekçilerin sadece kendilerini sonraki çalışma gününe hazırlayacakları kadar bir erzak ve barınma olanağına sahip oldukları görülür.

Bu tür mükellefiyetler tarihte ekseriyetle iki alanda kullanılmıştır. Bunların ilki bayındırlık hizmetleridir ve Avrupa örneğinde halkın çalışma mükellefiyeti getirilerek bu hizmetlerde çalıştırılması 19. yüzyıldan önce başlamıştır. İngiltere örneğinde yolların tamir ve bakımında 16. yüzyıldan itibaren başlayan uygulama, 19. yüzyılın ortalarına kadar sürmüş, Fransa’da ise 18. yüzyılda başlayarak, devrimden sonra da 19. yüzyıl boyunca devam etmiştir (Akkuş ve Yıldırım, 2017, 513 ve 515). İkinci alan ise, Fransız Devrimi ile ortaya çıkan zorunlu askerlik modeli kapsamında halkın bir mükellefiyet olarak askerlik hizmetinde çalıştırılmasıdır.

3.2.2.6.2.2.1. Bayındırlık İşlerinde ve Devlet Fabrikalarında Zorunlu Çalışma Uygulaması

Bunlardan ilki ile ilgili olarak, bu çalışmanın ilk bölümünde memâlik-i mahrûsedeki çalışma mükellefiyetlerinden örnekler bulmak olanaklıdır: Avârız içinde saydığımız kürekçi bedeli (Karamursal, 1989, 189), avârız vergilerinden muaf olmak karşılığında madenlerde, tuzlalarda, çeltik, güherçile, kereste vb malların üretiminde düşük ücretli veya ücretsiz çalışma (Genç ve Özvar, 2006(a), 11) bunlardandır. Ayrıca yolların inşaatında ve bakımında çalışan, güvenliğini sağlayan derbentçilerin de avârız vegisinden muafiyeti (Faroqhi, 1993, 73 - 74) bu bağlamda düşünülebilir. Çünkü bu görev de bazı köylerin halkına devlet tarafından verilmiştir. Yol inşaatları söz konusu olduğundaysa, ana hatlarda sorumluluk merkez devlet teşkilatının olurken, yerelde, transit sayılmayacak yolların yapım ve onarımında önceleri timarlı sipahiler, sonraları da mültezimler tarafından çevredeki köylerde yaşayan halkın emekgücüne başvurulması esas olmuştur (Shaw, 1975, 432). Başka bir örnek olarak,

Süleymaniye Camii ve Musul Kalesi inşaatlarında çalıştırılan ustaların yarısından fazlası zorunlu olarak bu inşaatlarda çalıştırılan işçiler olmuş, bunların vasıfsız olanları çevre yerleşimlerden toplanmış ve karşılığında bazı vergilerden muafiyet elde etmişlerdir (Koç, 1992, 65-67).

Buna karşın, Avrupa'daki gibi merkezî olarak idaresi gerçekleştirilen ve ayrı bir mükellefiyet olarak tanımlanan, *yol vergisi* türü uygulamalara, ele aldığımız II. Mahmud döneminde rastlanmaz. Dönemin sonunda da, Tanzimât Fermanı ile birlikte memâlik-i mahrûse yollarının inşası ve bakımı merkez maliyesinin bir görevi haline getirilmiş, ancak mâlî güçlükler bunun yerine getirilmesini olanaksız kılmıştır. Devlet-i Aliyye'nin Avrupa türü uygulamalarla yol inşaatı sorununa el atması için 1860'ları beklemek gerekmiştir. 1862'de "Memâlik-i Mahruse-i Şahane Yollarının Tanzim ve Tesviyesi Hakkında Nizamname" çıkarılarak, 16-60 yaş arasındaki erkek nüfusa çalışma mükellefiyeti getirilmiş, bunların yılda en az dört gün, ya da beş yılda bir yirmi gün boyunca bulundukları yerlerdeki yol inşaatlarında ücret almaksızın çalışmaları, yollarında çalışmada kullanılacak hayvanlarını ve araçlarını da getirmeleri istenmiş, din görevlilerine mükellefiyetten muafiyet sağlanırken, kent nüfusu için mükellefiyeti nakden ifa olanağı da tanınmıştır (Akkuş ve Yıldırım, 2017, 521).

Mısır ise, bu dönemde fellahların her türden çalışma mükellefiyetine yoğun olarak maruz tutulduğu bir coğrafya halini almış, Mehmet Ali Paşa yukarıda saydığımız iki alan olan bayındırlık faaliyetleri ve zorunlu askerlik yanında, az sonra ele alacağımız yedd-i vâhid sisteminin parçası olarak mal üreten fabrikalarda da çalışma mükellefiyetlerinden yararlanmıştır (Owen, 1993, 114 - 115). Bu anlamda, bu kaynağa neredeyse hiç bir sistematik başvurusu olmayan Devlet-i Aliyye (ve 19. yüzyıl öncesi Mısır'da fellahları benzer işlerde ama çok daha kısa süreli çalıştıran eyalet idaresi ve mültezimler (Fahmy, 1988, 155)) ile karşılaştırıldığında Mehmet Ali Paşa yönetiminin çok daha etkili olduğu söylenebilir.

Sayıcı muhtemelen en düşük olanından başlamak gerekirse, Paşa'nın ilerleyen başlıklarda göreceğimiz sanayi tesislerinin işgücü çalışma mükellefiyetleri ile karşılanmaktaydı. Toplamda 40.000 kadar işçinin çalıştığı düşünülen bu tesislere ek olarak madenlerde de aynı şekilde zorunlu çalıştırma biçimleri kullanılmaktaydı (Tucker, 2004, 235). Bayındırlık işleri açısından bakıldığında, bunların başında eyaletin 2. Bölüm'de açıklamış olduğumuz topografyasından kaynaklanan nedenlerle sulama gelmekteydi. Daha önce ifade ettiğimiz gibi, Mısır'da sulama sitemleri devletin sorumluluğundaydı (Mikhail, 2010, 576). Yeni sulama kanallarının inşası, var olan kanalların bakımının yapılması, alüvyonların temizlenmesi veya buharlı gemilere uygun hale getirilmek üzere derinleştirilmesi gibi işlemler, o dönemin koşullarında emek-yoğun faaliyetler olup, muazzam bir işgücüne gereksinim duyuyorlardı. Burada iki önemli nokta vardır. İlki, kanallar boyunca ana arterlerden alt kollara inildikçe faaliyetin kamusal niteliği azalır gibi görülse de, bir bütün olarak bakıldığında sulama sistemlerinin tüm eyaletin yararına olan sistemler olmasıdır. Bu anlamda, 19. yüzyıldan önce mültezimlerin fellahları yönlendirdikleri benzer bayındırlık işleri, fellahların köylerine daha yakın çevrede olduğundan (Fahmy, 1988, 155), Paşa'nıninde yapılan işin faydasının daha geniş bir alana,

eyalet sathına yayıldığı söylenebilir. İkinci olaraksa, bu tür bir faaliyet için gereken işgücünün piyasadan temininin, zaten nakdî vergileme anlamında vergi kapasitesinin sınırlarına dayanmış durumdaki eyalet maliyesi için olanaksız olmasıdır. Hedeflenen kaynak, o dönemde yılın sadece 150 günü tarım ile uğraşan, kalan günlerde, özellikle de Nil taşıdığı farklı faaliyetlere yönelen fellahların⁵³⁷ kalan 215 günüydü. Ziraat faaliyetlerine Paşa'nın ne şekilde müdahale ettiğini açıkladığımız sonraki başlıklarda ele alınacağı üzere, Paşa'nın ziraat alanında fellahların ne tempoda çalışacaklarını planlaması ile artan zamanlarda bayındırlık işlerinde ne kadar çalışacaklarını belirlemesi sonucunda, bilhassa pamuk ve şekerpancarı ekilen arazilerde fellahların çalışma süreleri yıllık 250 güne (Es-Seyyîd Marsot, 2010, 58-59) yükseldi.

Mehmet Ali Paşa, henüz 1810'da yoğun bir biçimde bayındırlık faaliyetlerine, özel olarak da sulamanın geliştirilmesi işine başladı (Fahmy, 1998, 152). Zira bu dönemde pamuk ekimine odaklanmıştı ve bu ürün yaz aylarında suya ihtiyaç duyduğundan bu alanda yeni yatırımlar gerekiyordu (Güner Özden, 2021, 7). İdarenin köylerdeki unsuru konumunda bulunan şeyhu'l-beledler köylerden fellahları alıp, ilgili faaliyetin yapılacağı yere götürmekle sorumlu kılındı (Rivlin, 1961, 244 - 245). Yılın ilk yarısında kanalların temizlenmesi ve bakımı gerçekleştirilmekte, Nil taşkını başladığında ise taşkın suyunun en verimli şekilde kullanımı için çalışmalar yapılmakta, özellikle bu suyu yönlendiren, bazı arazilerin haddinden fazla su ile dolmasını engelleyen bentlerin tamiri ile uğraşılmaktaydı (Güner Özden, 2021, 5 ve 16). Bu dönemde girilen çok sayıda yeni sulama projesi içinde en büyük ve önemli olanı ise 1817-1820 arasında inşa edilen Mahmudiyye Kanalı oldu. Tarihte ilk kez İskenderiye kentini Nil Nehri ile bağlayacak olan bu kanalın inşaatında zorla çalıştırılmak üzere Aşağı Mısır'ın köylerinden fellahlar toplanmıştı (Cuno, 1992, 122).

Çalışma mükellefiyetleri tam anlamıyla karşılıksız değildi. En azından toplanan fellah ailelerinin (ki büyük çoğunlukla ailecek çalıştırılmışlardı) yemek ve barınması eyalet idaresi tarafından karşılanmaktaydı (Es-Seyyid Marsot, 2010, 59). Dahası, mükelleflere piyasadaki ücretlerin altında olsa da pek çok durumda ödeme yapılacağı söyleniyordu. Örneğin, Mahmudiyye Kanalı inşaatındaki işçilere günlük 1 kuruş, Bulak'taki tekstil fabrikasındakilere 1 ile 1,25 kuruş arasında ödeme yapılması gerekiyordu. (Atölyelerde çalıştırılan Maltalı marangoz veya demircilere ise günde 15 kuruşa varan ödemeler yapılabilmekteydi (Bowring, 1840, 156).) Ancak hükümet, bunları tam olarak yerine getirmeyebiliyor, ya da bunların yerine aynî olarak, bir miktar temel gıda maddesi vererek ödeme yapmayı tercih edebiliyordu (Toledano, 2003, 189). Bu da kuşkusuz, çalışma mükellefiyetleri vasıtasıyla emekgücü teminini çok avantajlı kılmaktaydı.

⁵³⁷ Mehmet Ali Paşa'nın çalışma mükellefiyetleri esas olarak fellahları kapsamaktaydı. Örneğin, sulama sistemlerindeki çalışma mükellefiyetlerinden kent nüfusu (tarım arazisine sahip olmamak kaydıyla), ulema ve bedevîler muaf kılınmışlardı (Güner Özden, 2021, 13). Bu arada Paşa mahkum emeğinden de yararlanmıştı. Belirli suçlardan ceza almış kişiler, çöp toplama veya kanal kazma gibi bazı işlerde çalıştırılıp, ayrıca yaşları ve sağlık durumu uygun olanları savaşmak üzere orduya da yollanabilirdi (Lane, 1860, 111).

Emek verimliliğinin ise bu tür bir zorunlu işte çok yüksek olmayacağı açıktı. Üstelik, fellahlara bu işlerde çalışmaları için gerekli aletler de çoğu kez temin edilmiyordu. Karanlık saatler dışında sürekli çalışan fellahların önemli bir bölümü kanal kazma ve toprakları taşıma işlerini elleri ile yapıyorlardı (Sinoué, 1999, 209). Uygulamada firarlar çok sık yaşanmakta, fellahlar bazı dönemlerde çok yavaş tempoda çalışmaktaydılar. Zira, her türlü baskı bir yana, mültezimlerin gözetiminde kendi arazilerine yakın yerlerde çalışmalarına kıyasla, içinde bulundukları durumda yaptıkları çalışmanın kendi yararlarına olduğunu da artık çoğu kez düşünmüyorlardı (Richards, 2004, 218). Mükellefiyetin ifasını temin yöntemi ise, fellahların askerlerin kontrolü altında çalışmalarının sağlanmasıydı (Es-Seyyid Marsot, 2010, 59).

Koşulların kötülüğü, Mahmudiyye Kanalı'nın inşaatı sırasında tahminen 100.000 fellahın yaşamını yitirmesi (Fahmy, 1998, 152 - 153) sonucunu doğurdu. Her ne kadar ilk denemelerden sonra, 1820'lerde çalışma mükellefiyetlerinin yaygınlaşmasına koşut olarak eyalet idaresi de bu mükellefiyetlerin örgütlenmesinde deneyim kazanmaya başlamış ve süreçleri daha iyi idare eder hale gelmiştiyse (Cuno, 1992, 122) de, eyalet idaresinin önceliği çalışmakla mükellef kıldıkları nüfusun refahı değil, en etkili biçimde kontrol altına alınması ve veriminin arttırılması, firarların engellenmesiydi. 1829 yılının Aralık ayı ile 1830 Ocak'ı arasında, çok sayıda taşra yöneticisi ve hükümet görevlisi, uygulamadaki sorunları aşmak amacıyla bir araya geldi. Yönetimin fellahlar üzerindeki denetimini ve bu denetimin ne şekilde yerine getirileceğini, denetimi sağlayan görevlilerin sorumluluklarını ve disipline uymayanlara verilecek cezaları içeren *Layihatu'z-Zirratî'l-Fellâh ve Tedbiru'l-Ahkâmî's-Siyase bi Kasdî'n-Necâh* (Çiftçi Tarımı ve Başarı için Siyaset Hükümleri Tedbirleri Tasarısı) adlı bir kitapçık yayınladılar (Görgün, 2008, 161). Tasarının içerisinde yer alan cezalarla ilgili kısım, kitapçığın yayınlanmasından bir ay sonra *Kanunu'l-Filâha* (Çiftçiler Yasası) adıyla yeniden yayınlandı. Bu kanun ile birlikte, fellahların yönetimin izni olmadan köylerini terk etmeleri kesin bir şekilde yasaklandı (Ceylan, 2008, 76). Artık, fellahlar köylerini terk edecekleri zaman şeyhu'l-beledlerden *tezkiretu'l-murûr* (geçiş bileti) adlı belgeyi almak zorundaydılar. burada yaşları, renkleri, görünüşleri, adları vs yer alıyordu (Cuno, 1992, 124). Kanun ayrıca köylerde uygulanacak bir ceza kanunu niteliği taşıyor, hırsızlık vb suçları, bayındırlık işleri ve askerlikle ilgili işlerin ihmalini düzenliyordu (Güner Özden, 2021, 9).

Eyalet yönetiminin emeği kontrol altına alma arayışları bununla da sınırlı değildi. Mehmet Ali Paşa, nüfusu arttırıp daha fazla tarım alanında ekim yapılması, daha fazla asker adayı olmasını önemli bulduğundan, evlenmeye gücü yetmeyenlerin evlenmesi için şeyhlerin fon temin etmesini zorunlu kılmış, ayrıca kürtaşı 6 ay ile 2 sene arasında cezası olan bir suç olarak ilan etmişti (Cuno, 1992, 124). Ayrıca yine bu yönde bir girişim olarak, 1830'larda ülkeyi dışardan gelecek hastalıklardan korumak için karantina uygulamasını başlatmış, binlerce çocuğa çiçek aşısı yapmıştı (Cuno, 1992, 124).

Çalışma mükellefiyetleri ile gerçekleştirilen faaliyetlerin sonucu olarak Mısır'daki sulama kanallarının toplam uzunluğu, yüzyılın başına kıyasla iki katına yükseldi (Fahmy, 1998, 152). Cuno (1992) ise,

zorla çalıştırmanın bazı dönemlerde emek arzını firarlar vb yollarla olumsuz etkilemiş olabileceğini ve bunun da tarım alanını vurarak, örneğin 1820'den 1825'e eyalet gelirlerinde reel anlamda meydana gelen azalmaya bir katkısının olmuş olabileceğini aktarır (Cuno, 1992, 119). Yazara göre, Paşa'nın uygulamaları, yaz aylarında ikinci ürünün alınmasının yarattığı refah artışını ortadan kaldırmıştı (Cuno, 1992, 124). Birazdan ele alacağımız zorunlu askerlik uygulamasının da bu etkiyle aynı yönde çalıştığı düşünülebilir. Ancak firarlara dair veriler net değildir ve köylülerin topraklarını terk etmelerine etki edecek faktörlerin (çalışma mükellefiyetleri, yedd-i vâhid ve askerlik) hangisinin hangi oranda etki ettiğini de bilmek olanaksızdır. Öte yandan, Paşa'nın getirdiği çalışma mükellefiyetlerine koşut olarak, özellikle iktidarının sonlarına doğru sayısı artan özel mülk arazilerde de angarya türü çalışma biçimleri görülmektedir. Ancak iltizamın geri dönüşü ile sayısı artan bu ikinci biçim ile buraya kadar anlattığımız çalışma mükellefiyetleri, zaman zaman bunları ayırmak zorlaşsa da, ayrı kategoriler olarak karşımıza çıkar (Toledano, 2003, 190). Bunlar büyük oranda, toplumun genelinin çıkarına olduğu düşünülen bayındırlık hizmetlerine yönelmiştir (Toledano, 2003, 188).

Paşa'nın askerî yenilgisini izleyen dönemde, 1830'ların hareketli atmosferine kıyasla savaşların (Kırım Harbi dışında) yaşanmadığı bir dönemde, sayısı aslında hala önemli bir düzeyde olan Mısır ordusunun askerleri bayındırlık hizmetlerinin görülmesinde çalıştırılmaya başlanmıştı. Zira bunlar askeri bir disiplin altında olduklarından, yönetilmeleri, çalıştırılmaları vs daha kolaydı (Toledano, 2003, 195). Genel olarak bakıldığında, bu tür uygulamalar yüzyılın sonlarına doğru yerini ücretli emeğin ağırlıkta olduğu bir yapıya bıraksa da, büyük bayındırlık hizmetlerinde bunların kullanımına halen başvurulmaktaydı (Toledano, 2003, 195).

3.2.2.6.2.2.2. Zorunlu Askerlik

Çalışma mükellefiyetleri söz konusu olduğunda, çok önemli bir alan, 18. yüzyılın sonlarından itibaren askerî işgücünü kesin bir biçimde temin edebilmenin bir yolu olan (Beşikçi, 2017, 552) zorunlu askerlikti. Devlet-i Aliyye'de zorunlu askerlik 19. yüzyıla kadar görülen bir uygulama değildi. Bunun istisnası, büyük ayaklanmaların olduğu zamanlarda belirli bir mahalin erkek nüfusunun, yedek olarak askere alınmasıydı (İnalcık, 1980; aktaran: Faroqhi, 1997, 70). Devlet-i Aliyye, yeniçeri gücünü ortadan kaldırıp yeni ve düzenli bir ordunun kurulmasından sonra dahi bu kaynağı kullanmaya hemen başlayamadı. Mehmet Ali Paşa ise, Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı bu mükellefiyet biçimini Mısır'da uygulamak için hem çok erken bir aşamada arayışlara başladı hem de yine Devlet-i Aliyye'den çok daha önce, aksi durumda eyalet kaynaklarıyla toplaması mümkün olmayacak büyüklükteki bir orduyu, meslekten askerler için yapacağı harcamanın çok altında bir maliyetle, üstelik bunlara eğitim vermeyi de başararak toplayabildi.

Önceki bölümlerde Devlet-i Aliyye'nin (bir takım idarî işlevlerin yanı sıra) askerlik işlevlerini yerine getiren seyfiyye zümresi ayrıntılı bir biçimde verilmişti. Tepesinde sadr-ı âzam ve vezirler, taşrada ise

beylerbeyi ve sancakbeyi rütbesindekilerle eyaletteki silahlı güçlerden oluşan bu yapının, savaş alanında esas olarak iki güçle, kapıkulu askerleri ve timarlı sipahilerle yer aldığı da belirtilmişti. Klasik dönemde Devlet-i Aliyye'nin çok önemli bir avantajı, yine bu başlıklarda ifade edildiği üzere, Avrupa'daki rakiplerinden çok daha erken bir aşamada, bunlar feodal beylerle asker temini için uzun pazarlıklar yapmaya henüz mecburken, daimî bir orduya sahip olmasıydı. Bu avantajın, nüfus ve servet artışları ile zenginleşen Avrupa devletlerinin daimî ordularını geliştirmesi (Hourani, 2005, 310) ile ortadan kalkmaya başladığı, ancak daha önemlisi 17. yüzyılın başlarında başlayan askerî devrimin Avrupa ordularını daha güçlü kıldığı, bunun donanmalar düzeyinde de benzer bir izlekte geliştiği, aynı dönemde Devlet-i Aliyye'nin yeniçeri gücünün ise niteliksel bir bozulmaya uğradığı da aktarılmıştı. Merkezkaç güçlerin palazlandığı 17. ve 18. yüzyıllarda levant adı verilen köylü-paralı askerler ve a'yânın silahlı güçleri bunu bir ölçüde telafi eden unsurlar oldu. Nizâm-ı Cedîd, askerî meseleyi temelden çözmek için büyük bir atılım yapmış, Fransa Devrimi'nin orduları ile neredeyse eşzamanlı olarak bu tipte bir ordu ve yeni bir askerlik biçimi ortaya koymaya çalışmış, ancak önceden belirttiğimiz nedenlerle başarısız olmuştu.

Fransız Devrimi sonrasında, devrimin Avrupa monarşileri karşısında korunması ihtiyacı, yeni bir askeralım modelinin ortaya çıkması sonucunu doğurdu. *Yurttaşlık* kavramına dayanan bu modelde, özgür yurttaşlar için anayurdun savunulması hem bir hak hem de bir yükümlülük olarak tanımlanmaktaydı. Böylelikle 1793'te *levée en masse* (kitlese seferberlik) ilan edilerek, tüm yurttaşlar devrimi savunmak üzere silah altına çağrıldı. Önceki dönemlerden farklı olarak artık savaşıma işi bir mükellefiyet olarak tanımlanmaktaydı. 23 Ağustos 1793 tarihli bu kararın ilk maddesi, düşmanlar cumhuriyet topraklarından çıkarılana kadar her Fransız'ın orduların hizmetinde olacağını belirtmekte, genç erkeklerin savaşı gideceğini, evli olanların silah üretimi ve nakliye, kadınların çadır ve giysi üretip hastanelerde görev alacağını, çocukların eski çamaşır, örtü vb malzemeyi sargı bezine dönüştüreceğini, yaşlıların ise kamusal alanlarda bulunarak askerlerin cesaretini arttırıp, krallardan duyulan nefreti vaaz edeceğini söylemekte (Lavissee ve Rambaud, 1895, 267-269; aktaran: Anderson, 1904, 184 - 185), bu anlamda tarihte ilk kez bütün bir ulusu savaş için seferber etmekteydi. Fransa ordusunun asker sayısı seferberliği takiben üç katına çıktı ve Avrupa tarihinde ilk kez üretici kitlelerin orduya alınmaları, milis kuvvetleri ile sınırlı olmaktan çıkarak bir Avrupa ordusunun ana gövdesinde meydana gelmiş oldu (Mjoset ve Van Holde, 2002a, 30 - 31).

Seferberlik, sahada büyük bir askerî başarıya neden oldu. Fakat askeralımını geçici bir düzenlemeye tabi tutmaktaydı (Hippler, 2017, 411) ve 1790'ların sonlarında devrimin kitleler üzerindeki etkisinin azalmasına bağlı olarak kitlelerin orduya katılma isteği azalmaktaydı. Sonuçta, Fransa ordusunun asker ihtiyacını yine zorunlu askerlik modeline göre karşılaması, ama bunu sistematik bir hale getirebilmesi için 1798 yılında *Jourdan Yasası* çıkarıldı (Amersfoort, 2017, 436). Yasa, *askerlik yoklaması* kavramını getiriyor, ancak herkesin aynı anda değil, yaşa göre bir sıralama ile askere

alınmasını içeriyor (Hippler, 2017, 412), ayrıca varlıklı kesimlere muafiyetler ve yerine başkasını yollama olanağı sunuyordu.

Fransa ordusu bu sayede büyük bir asker mevcudu ile 1798 - 1803 yılları arasında *İkinci Koalisyon* adını alan Avrupa monarşilerinin ordularını mağlup etti. Yine yukarıda anlatmış olduğumuz Mısır işgalini de bu ordu gerçekleştirmişti. 1803 yılından başlayarak 1815'e kadar, Napolyon komutasındaki Fransa ordusu tüm Avrupa'yı yine askerlik mükellefiyetini yerine getiren Fransa yurttaşları ile işgal edebildi. Ordu, rakipleri karşısında sayıca o kadar üstündü ki, monarşi ordularının subaylarının taktik bilgileri ve daimî ordularının deneyim avantajı savaş alanında önemsiz bir hal almaya başlamıştı. Bunun sonucu, Fransız Devrimi'nin bir ürünü olan askerlik mükellefiyetinin, esas olarak bir donanma gücü olan Birleşik Krallık ile sadece milis güçlerini kalabalıklaştırmakla yetinen Rusya ve Avusturya istisna olmak kaydıyla, Avrupa'nın diğer devletleri tarafından da benimsenmesi oldu (Linch, 2012). Fakat, Fransa modelinin benimsenmesinde pek çok devlet Prusya'nın henüz 1814 yılında kabul ettiği modeli kullanmış, ortaya bir sentez çıkmıştı (Beşikçi, 2017, 524). Prusya modeli, *Landwehr* adı verilen bir ihtiyat kategorisini içermekte, 3 sene kadar bir süre askerlik yapan Prusyalılar, daha sonra bu ihtiyat birliklerine alınıp memleketlerine yollanmaktaydı. Bunu bir üçüncü kategori, sadece ülkenin işgali durumunda aktif hale gelen *Landsturm* birlikleri izliyor, herkes belirli bir yaşa kadar bu potansiyel birliklerin askeri sayılıyordu (Lucassen ve Zürcher, 2003, 14).

19. yüzyılın ilk yarısında aldığı biçimle askerlik mükellefiyeti, geniş toplum kesimleri üzerinde vergilerin yarattığına benzer bir yük doğurmaktaydı. Bu yükün en önemli belirleyicisi, yükümlülüğün süresiydi ve ilk uygulamalarda süre bazen belirsiz bırakılmakta, bazen de on yıllar alabilmekteydi. Bir başka unsur ise, tanınan muafiyetlerdi. Avrupa örneklerinde din görevlileri ve belirli hastalıkları olan kesimlerin mükellefiyetten muaf tutulması gibi pek çok muafiyet vardı (Mjoset ve Van Holde, 2002, 44). Ayrıca toplumun varlıklı kesimlerine yönelik olarak yerine başkasını yollama (En. *replacement*) ve mükellefiyetin nakden ödenmesi (En. *commutation*) uygulamaları da getirilmişti.

Öte yandan Prusya modeli, bir burjuva devriminin sonucu değildi, ama bir burjuva devriminin sonuçlarına karşı alınan bir tedbirdi. Bu anlamda askerlik ile vatandaşlık arasında bir bağ kurmuyordu (Leonhard, 2017, 521). Devlet-i Aliyye'nin Fransa modelini ithali de bu minvalde gerçekleşti. Aslında bir devrimci basınç olmaması sayesinde Devlet-i Aliyye'nin eli kitleleri silah altına alma noktasında Prusya'dan çok daha rahattı. Ama buraya kadar çok kez zikredildiği üzere başka bir engel, eski dönemin daimî merkezî ordusu gücünü korumakta ve yenilikleri engellemekteydi. Bu güç, hem yeni tipte bir ordu kurulmasına hem de kendisine düzenli savaş eğitimi verilmesine karşıydı.

Vaka-yı Hayriyye bu konuda bir dönüm noktası oldu. Ancak, bunun ardından kurulan *Asakir-i Mansûre-i Muhammediyye* ordusu Prusyalı uzmanlarca tasarlanmışsa da, Yunan İsyanı ve 1828-1829'da Rusya ile girişilen savaş nedeniyle ilk başlarda Prusya türü bir askeralım modeli ayrıntılı olarak düzenlenemedi (Çiyan, 2009, 243). Bu dönemde ordu gönüllü askerlerden

oluşmaktaydı (Şimşek, 2015, 133) ve 1840’larda zorunlu askerliği düzenleyen yasalar hazırlanana kadar bu uygulama sürdü.

Asakir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusunda asker olmak için İstanbul’daki ilk üç tertibe kentin işsiz gençleri yoğun bir biçimde başvurdu, ayrıca İstanbul’un ileri gelenleri de kendi adamlarını orduda işe sokmaktan oldukça memnun bir haldeydi (Uyar ve Erickson, 2009, 132). Bunun nedeni elbette ordunun maaş, kalacak yer, yemek ve giysi temin ediyor olmasıydı. Eyalet merkezlerinde de askeralımı için kurullar oluşturulmaya çalışıldı. Fakat halkın yeni askerlik modelinden çekinceleri vardı. Herkes süresiz olarak silah altına alınacağını düşünüyordu. Bu yüzden taşrada yine ileri gelenlerden yardım alındı. Bunlara asker temin etmeleri karşılığında geniş araziler ve mâlî teşvikler sunuldu (Uyar ve Erickson, 2009, 132). Böylece yeni ordunun asker temin maliyetleri dolaylı olarak da olsa yükselmiş oluyordu. Sonuçta, askerî alanda talimli bir ordu kurularak önemli bir adım atılmıştı, ancak Devlet-i Aliyye maliyesi Avrupa’nın (ve birazdan göreceğimiz üzere Mısır’ın) aksine bu alanda çalışma mükellefiyetlerini kullanmayarak daha yüksek maliyetle asker toplamayı bir süre daha sürdürdü⁵³⁸. Birazdan belirteceğimiz gibi Mısır’da bir ere farklı kaynakların aktarımlarına göre (düzenli olmamakla birlikte) 8 ila 15 kuruş arası bir aylık ödeme yapılırken, bir Asakir-i Mansure-i Muhammediyye askerine aylık 20 kuruş ödeniyor, ayrıca tayin veriliyordu (Şimşek, 2015, 130). Ayrıca topçular gibi sınıflardan olanlara daha yüksek maaş ödeniyordu ve yeni ordunun askerlerinin emeklilik hakları da vardı (Tabakoğlu, 2016, 659).

Mısır Eyaleti’nin ordusu karşısında alınan yenilgiden sonra, Devlet-i Aliyye ordusu Prusya modelinde yeniden yapılanmasını hızlandırdı. II. Mahmud, Mısır ordusunun başarısını izledikten sonra, Paşa’nın kullandığı zorunlu askerlik modelinin yararlarını farketmiş olsa da, bunu memâlik-i mahrûsede uygulamaya girişmemiş (Uyar ve Erickson, 2009, 154), fakat, *Redif-i Asakir-i Mansure-i Muhammediyye Kanunnamesi*’ni çıkarılarak Prusya’daki Landwehr modelinde bir ihtiyat birliği kurmuştu (Zürcher, 2003, 89). Bu birliklerin masraflarının karşılanması için ayrı bir hazine oluşturulduğundan, ayrıca 1810’da ilk kez uygulanan cihat ianesinin 1830’larda redif birliklerinin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla bu kez bir avârız türü olarak yeniden sahneye çıktığından yukarıda söz edilmişti. Redif birlikleri, ana ordunun verili bir zamanda hazır bulunduracağı maaşlı asker sayısını azaltarak maliyeye yardımcı olabilirdi. Zira bu askerler bulundukları eyaleti veya sancağı terk etmiyor, bunlara savaş ve yılda iki kez olan eğitim dönemleri dışında, ordunun savaşan gücünü oluşturan askere verilen maaşın sadece bir kısmı ödeniyordu (Uyar ve Erickson, 2009, 154). Kimlerin bu birliklerde yer alacağına ise, 23 ile 32 yaş arasındaki erkek nüfus arasında kur’a çekilerek karar verilmekteydi (Çadırcı, 2008, 32). Redif birliğine askere alınanlar, sadece eğitim ve savaş zamanları asker üniformalarını giyecekler, bunun dışında normal yaşamlarını sürdürecektlerdi. Bir fark,

⁵³⁸ Mısır ve Avrupa’dan daha yüksek maliyetli asker toplanmışsa da, eski usüldeki yeniçeri veya başıbozuk gibi askerlerle eyalet birliklerinin profesyonel askerlerine kıyasla bu gönüllü askerlerin maliyeti yine de düşüktü. Örneğin 1820’lerde Sayda valisi, padişahın askerleri için kişi başına aylık 60 kuruş istemiş, ama reddedilmişti (İlıcak, 2011, 214; aktaran: Şimşek, 2015, 130).

bunlara verilen ve redif olduklarını belirten özel feslerini sivil hayatta da takmalarının zorunlu kılınmasıydı (Uyar ve Erickson, 2009, 154). Redif sistemi Anadolu ve Rumeli’de hızlı bir ilerleme gösterdi. Buna karşın büyük sorunlar meydana geldi. Uzman sayısı yetersizdi, zira eldekilerin tamamı ana (muvazzaf) orduya ancak yetiyordu. Ayrıca redif birlikleri için ayrılan mâlî kaynaklara da yine taşranın ileri gelenleri el koymanın yollarını bulmuşlardı (Uyar ve Erickson, 2009, 155). Genel olarak bakıldığında, bu dönemde gönüllü kategorisinden asker alımı, ordunun asker ihtiyacının karşılanmasında yeterli olmaktan uzaktı (Şimşek, 2015, 133).

1839 yılında ilan edilen Tanzîmât, askerliğin bir çalışma mükellefiyeti olarak tanımlaması noktasında önemli bir adım oldu. Ferman, Müslüman olanlar ve olmayanlar ayrımı yapmadan, askerliği tüm memâlik-i mahrûse halkı için zorunlu bir yükümlülük olarak ortaya koydu. Ayrıca yine bu belgede, yapılan zorunlu askerlik denemelerinde karşılaşılan sorunların halli için de devletin gerekeni yapacağı vurgulandı. Ancak bu sefer de Mısır sorunu araya girdi ve bu alandaki bütünlüklü düzenlemeler 1843 yılına kadar yapılamadı. Bu tarihte çıkarılan *Tenkisât-ı Celîle-i Askeriyye* nizamnamesi ile ordu bir kez daha Prusya’nın 1814’ten itibaren uyguladığı model ekseninde yapılandırıldı (Lucassen ve Zürcher, 2003, 13 - 14). 20-25 yaş arasındaki erkek nüfus içerisinde kur’a çekilmesi, kur’a isabet edenlerin 4 yıl askerlik hizmeti görmesi, geriye kalanların redif birliklerine kaydedilerek ihtiyat askeri halini almaları sağlandı. Redif hizmeti 7 yıl sürecek, bu birliklere kayıtlı askerlere yılda bir ay askerlik eğitimi verilecekti (Özcan, 2007, 525). Sonrasında 1846, 1869, 1870 ve 1886 yıllarında bu sistemde değişikliklere gidilerek kur’a çekimindeki usûlsüzlükler gibi aksaklıklar düzeltilmeye çalışıldı.

Mısır Eyaleti’nde ise, Mehmet Ali Paşa, askeralımı konusunda daha erken bir takım değişiklikler yapabilmenin avantajlarını taşıyordu. Ordusu, bütün iyileştirme programının varlık nedeniydi (*raison d’être*) (Fahmy, 2010, 12) ve iktidarının devamını temin etmekteydi. II. Mahmud’dan farklı olarak Paşa’nın askerî rakipleri çok erken bir tarihte saf dışı kalmıştı, Avrupalı güçlerle Mora’da verdiği savaş, donanmasına mal olsa da, Devlet-i Aliyye gibi sürekli güçlü rakipleri ile savaşıp kayıplar vermiyordu. Paşa’nın talimli ve zorunlu askerliğe dayanan bir ordu kurma konusunda izlediği iki önemli model vardı. Bunların ilki 3. Selim döneminin Nizâm-ı Cedîd ordusu, diğeri ise Paşa’nın egemenliğinin ilk döneminde tüm Avrupa’yı kolaylıkla işgal etme başarısını gösteren Fransa ordusuydu. İkisini de Mısır’daki ilk yıllarında gözlemleme şansı olmuştu. Fransız işgaline karşı kendisi de savaşmış, ayrıca savaş sırasında İstanbul’dan yollanan 4.000 kişilik Nizâm-ı Cedîd birliğini izlemiş ve etkilenmişti (Rogan, 2017, 88).

Aslında Mısır’da bu iki orduya benzeyen bir ordunun kurulması yönünde ilk girişim, Hüsrev Paşa’nın siyah kölelerden oluşan bir birlik oluşturması ve buna Fransız ordusundan Mısır’da kalan bazı subaylar tarafından eğitim verdirmesiydi. Mavi dar pantolon ve kırmızı kısa ceketler giydirilen bu askerler, dönem tarihçisi El Ceberî tarafından da Nizâm-ı Cedîd askerleri olarak adlandırılmıştı (Walz, 1978, 226 - 227). Mehmet Ali iktidarı aldığıdaysa, emrindeki silahlı unsurlar aslında yeniçerilerden hiç bir farklı olmayan Arnavut birlikleri idi. Paşa önce bunları yeniden yapılandırmaya çabaladı. Fakat,

bu birliklerle düzenli bir ordu kurmak, sayılarının azalmış ve zamanla pek çoğunun yaşlanmış olması nedeniyle çok zordu (Rogan, 2017, 87). Sonraki girişimi ise, 1815 yılında İstanbul'dan gelen İbrahim Ağa'nın yönlendirmesiyle bir Nizâm-ı Cedîd gücü oluşturulmasıydı (Fahmy, 1997, 81). Ancak asker teminininde hangi kaynağa dayanacağını iyi belirlemesi gerekmekteydi. Zira padişahın farklı olarak bir imparatorluk merkezinde değildi ve beşerî kaynakları gerçekten sınırlıydı.

Paşa 1820 yılında oğlu İsmail ve damadı Defterdar Mehmet Bey komutasındaki bir orduyu Biladu's-Sûdan'a yolladı. Amaç buradan köle asker elde edip bir ordu kurmaktır (Fahmy, 1998a, 426). Bununla beraber, buradan elde edilen kölelerin Mısır'a getirilmesinde büyük sorunlar çıktı. Çok sayıda Sûdanlı köle, henüz Mısır'a nakledilirken yolda yaşamını yitirdi. Kalanlar ise çok sağlıksızdılar ve bunların da önemli bir kısmı Mısır'a geldikten sonra öldü⁵³⁹ (Fahmy, 2010, 85 - 87). Bu toplu kırım, Mehmet Ali Paşa'nın bir köleler ordusuna sahip olma hayallerini olanaksız kıldı. Paşa, bundan sonraki süreçte, Mısırlı fellahları askere almak suretiyle, bir zorunlu askerlik uygulamasını denemeye karar verecekti. (Zürcher, 1995, 55). Mehmet Ali Paşa önce 1822'de, Yukarı Mısır'dan 4.000 kadar fellahın askere alınmasını istedi (Cuno, 1992, 123). Bunlara eğitim verip, üç sene fiilen askerlik yaptırıp, ardından birer belge vererek köylerine geri yollamayı amaçlamaktaydı (Fahmy, 1998, 154). Köylerden toplanan fellahlar, Asvan'da halihazırda eğitim gören Paşa'nın memlûklerinin yanına yerleştirildi. Eğitimleri Süleyman Paşa organize ediyor ve orduyu Fransız modeline göre hazırlıyordu (Bowring, 1840, 139). Bu 4.000 asker, Paşa'nın sonraki silahlı gücünün ilk çekirdeği oldu.

Ancak askeralımı denen olgu ile ilk kez karşılaşan Mısırlı fellahlar, buna büyük tepki gösterdiler. 1822, 1823 ve 1824 yıllarında askeralımı uygulamalarına karşı, arkasında Paşa'nın gözden çıkardığı Arnavut askerlerin de olduğu söylenen isyanlar meydana geldi (Overton, 1967, 38). Bunlardan 1824 ayaklanması, ordunun da kaderini çizecekti. Zira 30.000 kişinin katıldığı, başını Ahmed bin İdris adlı Kuzey Afrikalı bir şeyhin çektiği, dînî referansları da olan ayaklanmayı (Richards, 2004, 219) aralarında muhtemelen bu coğrafyadan gelenlerin de olduğu 4.000 kişilik ordu bastırmıştı (Fahmy, 1998, 156). Bunu aynı birliklerin bir yıl sonra Hicaz'da kendilerinden on kat daha kalabalık bir Vahhabî gücünü mağlup etmesi izledi (Fahmy, 1998a, 428). Bir yıl sonra da yine bu ordu Biladü's-Sûdan'a ikinci bir sefer yaparak burayı Mısır'ın sömürgesi haline getirdi. Bu sırada Paşa, 1824-25'ten itibaren Aşağı Mısır'dan da asker almaya başlamış, büyük kentlerin çevresinde kışlalar inşa edilmişti (Cuno, 1992, 123). Mısır'ın eyalet ordusu bu şekilde on yılda 4.000 kişilik bir güçten 130.000 kişilik, imparatorluk ordusuna eş bir güç haline geldi⁵⁴⁰ (Fahmy, 1998a, 428). Fellahlar, artık Mısır ordusunun ana gövdesini oluşturmaktaydılar. Bununla birlikte, bunların (25 askere komuta eden) *bölükbaşı*

⁵³⁹ 1824'e kadar Sudan'dan köleleştirilerek getirilen nüfus 20.000 kişi kadardı. 1824'e gelindiğinde bunlardan sadece 3.000'i hayatta kalabilmişti (Fahmy, 2010, 91).

⁵⁴⁰ Eyalet ordusu, Askerlik mükellefiyeti ile orduya alınmış olanların yanı sıra, Bedevî kabilelerinin askerî gücünden de yararlanmaktaydı (Bowring, 1840, 26). Bu arada Mehmet Ali Paşa, İstanbul'un getirdiği redif teşkilâtı türünden bir düzenlemeye hiç ihtiyaç duymadı. Bunun nedeni kuvvetle muhtemel, onu daha az asker almaya zorlayacak mâlî veya (Suriye'deki askeralımlar dışında) sosyal bir baskının olmamasıydı.

rütbesinin üzerine yükselmelerine kesinlikle izin verilmemiş, subay kadroları Türklerden oluşturulmuştu (Fahmy, 2010, 89).

Ama bu olurken, Mısır'ın insan kaynağı üzerinde büyük bir baskı yaratmıştı. Mükellefiyetin tarhi, herhangi bir sisteme dayanmamakta, asker alımı ile görevlendirilmiş olanlar, belirlenen sayıya ulaşana kadar yakaladıkları fellahları kışlalara taşımaktaydılar. Elllerinde kimi askere alacakları, gittikleri yerlerde kaç kişinin olduğu gibi bilgiler kesinlikle bulunmamaktaydı (Fahmy, 1998a, 429). Bu anlamda Paşa'nın uygulamasının devrim sonrası Fransasındaki askeralımından çok farklı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Öyle ki, örneğin 10, 11 ve 12. alaylar kurulurken askere alınan 48.000 fellah sürü haline yola çıkarılmış, birbirlerine bağlanmış veya kelepçelenmiş halde kilometrelerce yürütülmüşlerdi⁵⁴¹ (Overton, 1967, 39). Hepsinden öte, askerlik süresi başlarda ilan edilmemiş, 1835 yılında İbrahim Paşa, sürenin 15 yıl olduğunu açıklamıştı (Fahmy, 1998, 163). Bir diğer sorun, kalabalık kışlalarda bir arada ve çok da iyi sayılamayacak koşullarda yaşaması gereken askerlere sunulabilecek sağlık hizmetini verebilecek personel sıkıntısıydı. Bu personelin yetiştirilmesi için açılan okul, ancak 1830'larda mezun vermeye başladı (Fahmy, 2010, 96).

Bu koşullar, 1827, 1832 ve 1838'de yeni isyanlar neden oldu (Richards, 2004, 218 - 219). Ayrıca fellahlar arasında askerlik mükellefiyetinden kaçınmak için kendini sakatlama davranışı ve köylülerin askeralımı için gelen birlikleri⁵⁴² haber alarak topluca göç etmeleri yaygın bir hal aldı. Askerlik mükellefiyeti düşenlerin azımsanayacak bir oranı tüfek kullanamamak için parmaklarını kesiyor, sağ gözlerini gör ediyor veya fişek kağıdını dolduramamak için ön dişlerini söküyordu (Overton, 1967, 41 - 42). Daha zengin olanlar, bekleneneği üzere görevlilere rüşvet vererek sorunun üstesinden gelmekteydi (Bowring, 1840, 43). Zaten eyalet idaresi de, askeralımlarını olası kaçak ve sakatlama durumlarını gözeterek hedeflediği sayının üzerinde belirlemekteydi (Bowring, 1840, 13).

Kırdaki nüfustan asker almak olanaksızlaşınca 1832'de kentlere yönelinmiş, Kahire'de çoğu Biladü's-Sûdan'dan gelmiş veya hizmetçilikle uğraşan 10.000 kadar erkek askere alınmıştı (Tucker, 2004, 234). Askerlik mükellefiyeti o denli kontrolsüzce kullanılmıştı ki, örneğin 1834'te 96 köylük Circe'de askere alım için uygun durumda 7 kişi bile bulunamamış, başka 5 bölgeden eyalet idaresi 400 asker istemiş, ama 100 kişi bulunabilmişti. Havuzu genişletmek için yapılan düzenlemeler sonucunda, 1830'ların ortalarında askere alım yaşı 13'e inmişti (Overton, 1967, 43).

⁵⁴¹ Bu tür uygulamalar Fransızların da İngilizlerin de tepkisini çekmekteydi ve iki konsül de Paşa'nın zorunlu askerlik uygulamasının yarattığı olumsuzluklara dikkat çekmekteydiler (TNA, FO, 141/4, 22 Eylül 1838 tarihli yazışma). Ayrıca muhtemelen bölgedeki konsülünün ve uyuşundaki insanların gözlemlerinden yola çıkan Palmerstone da, Paşa'yı, askere alımları "çölden vahşi hayvanı sürü içinden yakalar gibi" yapmamasını, listelere dayalı, düzenli ve medenî bir sistemi tercih etmesini salık vermektedir (TNA, FO, 141/3, 8 Aralık 1837).

⁵⁴² Askeralımında köylerdeki şeyhu'l-beledler önemli bir konumdaydılar. Devlet bunlara firar ve kendini sakatlama gibi uygulamalarla baş etmek için belirli kotalar koymuş, kotayı dolduramayanlara ceza vermişti. Ayrıca kırsalda bu işe yardımcı olmak için atlı süvari birlikleri oluşturulmuştu (Toledano, 2003, 181).

Bir çalışma mükellefiyeti olmakla birlikte, Mısırlı askerlere hizmetleri karşılığında bir para da ödeniyordu. Ancak bu para tahmin edileceği üzere, eyalet kaynaklarını zorlamaması için düşük tutulmuş bir miktardı (Richards, 2004, 218). İbrahim Paşa, askeralımındaki sorunların artması üzerine, askerlerin aylığını başlardaki aylık 8 kuruş düzeyinden (Zeki, 1990, aktaran: Soliman ve Kutb, 2019) 18 kuruşa yükseltmeyi teklif ettiğinde Mehmet Ali Paşa bunu reddetmişti⁵⁴³ (Fahmy, 2010, 90). Ayrıca orduyu fellahlara çekici kılabilmek için kışlada haftada iki kez et yemeği verileceği de söyleniyordu (Zeki, 1990, aktaran: Soliman ve Kutb, 2019). Buna karşın, fellahların çekincesi kendilerinin değil, geride bıraktıkları ailelerinin ne yiyeceği idi. Eşleri ve çocukları, askerler Mısır içindeki kamplarda oldukları müddetçe onların peşinden gidiyor, kampların etrafında kurulan derme çatma mahallelerde yaşamaya çalışıyorlardı. Bowring'ın aktarımlarından, İskenderiye'deki cephanelikte görevlendirilen askerlerin ailelerine bu tayınlardan verildiği anlaşılır (TNA, FO 78 / 381, The Bowring Report, aktaran: Tucker, 2004, 241). Ama bu kez de, askerlerin kendilerine ödenen ücret hem çok düşüktür hem de çok gecikmeli olarak verilmektedir (TNA, FO 78 / 381, The Bowring Report'tan aktaran: Tucker, 2004, 241) 1840'ların sonlarında, ordunun mevcudu azaldıktan sonra, Mehmet Ali Paşa her askerin en büyük erkek çocuğuna babası ile aynı tayından vermeye karar verir. 14.000 çocuk bu yardımı alacaktır (Tucker, 2004, 241 - 242).

Ayrıca Mehmet Ali Paşa, fellahların askerlik hizmetinden kaçmalarını veya askere alınmaya tepki göstermelerini engelleyebilmek amacıyla, bunlara yönelik bazı mali kolaylıklar (firde ve mîrîden muafiyet gibi (Fahmy, 2010, 96)) getirmiş, ayrıca, çok başarılı bir uygulama olmasa da, fellahların, askere alınma işlemini yaşamlarını olumsuz etkileyen bir diğer uygulama olan angaryaya benzetmelerini engellemek ve askerlik hizmetine motive olmalarını sağlamak için dînî öğeleri de yoğun olarak kullanmıştı (Fahmy, 1998a, 429).

Öte yandan, Biladu's-Sûdan'ın tam olarak işgali ve ardından Biladu's-Şam'da da Mısır egemenliğinin kurulmasının ardından eyalet yönetimi askerlik mükellefiyeti uygulamasını buralara da genişletti. Ancak özellikle Suriye'de bu uygulama önemli iktisadî ve siyasî sorunlar doğurmuş (Altundağ, 1944, 237), özellikle işgücü sıkıntısı yaratmış (Annesley, 1994, 96), ayrıca buradan askeralımı yapıldığını haber alan İngilizler Paşa'dan bölgedeki Hristiyan nüfusu kapsam dahiline almamasını istemişlerdi (TNA, FO, 141/3, 7 Mayıs 1836).

Özetle, askeralımında yüksek maliyetlere katlanan ve bazı yerel unsurları askerliğinde kullanmak için bir takım vergi gelirlerini bunlarla paylaşmak zorunda kalan Devlet-i Aliyye'nin aksine, Mehmet Ali Paşa sivil alanda olduğu gibi askerî alanda da çalışma mükellefiyetlerini yoğun bir biçimde kullanabilmiş, bu sayede eyalet maliyesinin nakdî kapasitesinin çok üzerinde bir düzeyde altyapı yatırımları yapmış ve çok kalabalık bir orduya sahip olmuştu. Avrupa güçleri ve Devlet-i Aliyye'nin ortak hareketi sonucunda yenilmesinden sonra da zorunlu askerlik modeli Mısır ordusunda uygulanmayı sürdürdü. 1850'lerdeki Kırım Harbi bir kenara konursa, Mısır askerleri uzun yıllar savaş

⁵⁴³ Bowring'e göreyse, 1840 yılında askerlere ayda 15 kuruş veriliyordu (Bowring, 1840, 141).

görmeler ve Hidiv Abbas dönemi ile birlikte sivil hizmetlerde kullanılmaya da başladılar (Toledano, 2003, 182).

3.2.2.7. Gelir Kaynağına Yönelik Tedbirler

3.2.2.7.1. Tahrirler

Devlet-i Aliyye ve Mısır Eyaleti yönetimlerinin, buraya kadar sayılan hususlardaki farklılıklarına, bunların gelir kaynaklarına, ya da daha genel bir ifadeyle iktisadî yaşama doğrudan müdahale alanlarının da eklenmesi ile, bir kıyaslama için gereken tüm olgular sıralanmış olur. İki yönetim de başvurabilecekleri kaynakların potansiyelini daha iyi anlayabilmek için tahrirler gerçekleştirmiş, tarım, ticaret ve sanayi alanlarında aldıkları önlemlerle gelirlerini arttırmaya çabalamıştır.

İlk bölümde ortaya konduğu üzere, devlet, tahrirler vasıtasıyla gelir kaynaklarının kimlerce bölüşüldüğü hakkında bilgi sahibi olmaktaydı (Kaya ve Terzibaşoğlu, 2009, 10). Devlet-i Aliyye'nin klasik döneminde tahrir, yani sayım ile kastedilen, tapu tahrirleriydi. Bunlar, iktisadî kaynakları, üretkenliği, vergileri ve bu vergileri ödeyecek mükellefleri tespiti yarayan faaliyetlerdi. Yine bu bölümde belirttiğimiz gibi, 15. ve 16. yüzyılların istikrarlı nüfus yapısı, bunların klasik dönemde devletin tüm ihtiyaçlarına yanıt verebilmeleri sonucunu doğurmuştu (Coşgel ve Miceli, 2006, 28). Sonrasında, taşrada a'yânın egemenliği, devletin buradaki gelir kaynakları ile münasebetine zarar vermiş, oysa bir yandan da iktisadî koşullardaki değişiklikler de bu dönemde hızlanmıştı. Bu bağlamda, klasik dönemin tapu tahrirlerinin yerini 17. ve 18. yüzyıllarda esas olarak avarız ve cizyeye odaklanan sayımlar almıştı. 19. yüzyılın sayımları ise *temettuât* (kazançlar) sayımları olarak adlandırılmakta ve demografik durumun yanı sıra iktisadî olanakların da bir tablosunu devlete vermekteydi (Ortaylı, 2018, 49). Ancak bu sayımlar, ele aldığımız dönemin sonrasında olanaklı olabilmiş, II. Mahmud döneminde sadece bunların hazırlığı niteliğinde denemeler yapılabilmisti. Buna karşın, aynı dönemde memâlik-i mahrûse nüfusunun farklı niteliklerini ortaya koyan ilk nüfus sayımı gerçekleştirildi.

1829 yılında İstanbul'da başlanan bu nüfus sayımı, Rusya ile girilen savaş nedeniyle yarım kaldı, memâlik-i mahrûseye yaygınlaştırılamadı. Bunu savaşın sonrasında, 1830 yılında başlanarak 1831 yılında tamamlanan sayım izledi. Arabistan ve Mısır dışındaki memâlik-i mahrûseyi kapsayan (Akşin, 1988, 115) bu genel sayımla ilgili olarak taşraya yollanan bazı emirlerden anlaşıldığı kadarıyla, devlet bu vesile ile sadece nüfusun tespitini değil, avâriz vergisinin tarh edilmesi ile ilgili adaletsizlik doğuran sorunları gidermeyi de amaçlıyor, cizye mükelleflerinin sayısına dair daha fazla bilgiye sahip olmak istiyor ve derbentçilik gibi muafiyet getiren görevlerin gerçek olup olmadığını anlamak istiyordu. Zira bunların bakmakla yükümlü oldukları köprü ve diğer yapıların çoğu artık ayakta dahi değildi (Aydın, 1990, 83-84). Bunların tespiti için bir yaşımdan yüz yaşına kadar erkek nüfus,

Müslüman ve gayrimüslim olarak ayrılarak listelendi, mükelleflerden cizye evrakları istenerek hangi sınıftan oldukları not edildi (Aydın, 1990, 87).

Ayrıca yine bu sayımla, biraz önce ifade ettiğimiz gibi, zorunlu askerlik uygulamasının yaygınlaşmasına koşut olarak, askeralım potansiyeline de ışık tutulmaya çalışıldı (Karpas, 1972, 257). Bu doğrultuda erkek nüfus (1) 16 yaşına kadar olanlar, (2) 16-40 yaş arasında olanlar ve (3) 40 yaş üzerindekiiler olarak üçe ayrılıp, orta yaş grubu askerliğe uygun nüfus olarak kaydedildi (Shaw, 1978, 325). Fakat devlet, sayımda bu konunun açıkça belirtilmesini istememiş, sayımı yapan görevlilere bu konu özellikle tembih edilmişti. Sayım görevlileri, askerlik yapabilecek nüfusun işaretlenmesinde, sayım listelerinde bunların isimlerinin yanına *matlûba muvâfık* yani "talep edilebilir" anlamında bir mim harfi koymakla yetindiler (Aydın, 1990, 82). Sayımda dökümlerin kaydedildiği defterler ve bunların özetlerini içeren evrak, ilgili mahallerdeki mahkemelere verilerek, bunlarca İstanbul'a yollandı, burada sayımlarla ilgili görevlendirilen *Ceride Nâzırı* başkanlığında faaliyet gösteren memurlarca ele alındı (Aydın, 1990, 90).

1831 sayımının ardından, nüfustaki değişimlerin izlenmesi amacıyla altı ayda bir nüfus yoklamaları yapılması amaçlandı ve bunun için taşradaki görevlilerden güvenilir isimlere *defter nâzırı* görevi verildi (Aydın, 1990, 94). 1835 yılında bu bilgilerin işlenmesi amacıyla o dönemde kurulan içişleri bakanlığına bağlı bir *Ceride-i Nüfus Nezareti* ve taşradaki idarî birimlerde *nüfus nâzırlıkları* oluşturuldu (Çadırcı, 2007, 131). Ancak on yıl kadar sonra nezaret kapatılarak, nüfusla ilgili işler ordunun, hazinenin ve kadastro bakanlıklarının işi olarak tanımlandı (Shaw, 1978, 327).

İmparatorlukta ilk kez gerçekleştirilen bu sayımın, günümüzdekilere benzer şekilde tüm nüfusu eksiksiz bir biçimde kayıt altına alması sürpriz olurdu. 1831 sayımı da özellikle sayımda görevli memurların deneyimsizliği, bazı bölgelere hiç gidilememiş olması gibi nedenlerle sınırlı bir bilgi sunmaktaydı. Aşiretler gibi yapıların ise reislerinin sundukları bilgilerle yetinildi (Shaw, 1978, 326). Buna karşın, sayım sonucunda elde edilen bilgiler Devlet-i Aliyye bürokrasisi için memâlik-i mahrûsedeki duruma dair önemli bilgiler sundu, bu bilgilerin bir kısmı sonraki temettuat sayımları için de veri oldu. Ayrıca nüfusun hareketliliğinin doğrudan kontrolü de bu sayede olanaklı oldu. Mısır'da yukarıda bahsedilen mürûr tezkiresinin bir benzeri Devlet-i Aliyye tarafından da kullanılmaya başlanarak, bu alanda yeni bir denetim mekanizması oluşturuldu (Çadırcı, 2007, 155 - 156). Benzer biçimde, redif birliklerinin kurulmasının ardından, bunların askeralım mekanizmalarında da 1831 sayımının verileri önemli ölçüde kullanıldı (Bolat, 2000, 26-27).

Temettuat sayımları esas olarak Tanzîmât sonrasında yapıldıysa da, hem mezkur nüfus sayımı bunların bir öncülü olarak kabul edilmelidir hem de aslında temettuatın tespitine yönelik ilk sayım denemelerine de bu dönem içerisinde balanmıştır. Örneğin, 1827 yılında ihtisab resmi uygulamasına temel olması amacıyla kentlerdeki tüm işyerlerini kapsayan bir sayım gerçekleştirildi (Tabakoğlu, 2016, 670). 1833'te ilk temettuat sayımı Kıbrıs'ta yapıldı. Bunu 1838'de Gelibolu, Soma ve Bergama'da yapılan sayımlar izledi (Korkmaz, 2017, 89).

Bu ilk yerel denemelerin ardından, Tanzimât sonrasında, 1840 yılında ilk kez kapsamlı bir temettuat sayımı yapıldıysa da, sayımın amaçlarına ulaşması için gerekli bütünlükte veriler elde edilemediğinden 1845 yıllarında yeni bir temettuat sayımı yapılacak (Korkmaz, 2017, 89), bu sayım ile, nüfus sayımının da verileri kullanılarak, nüfusun kimlik bilgileri, elindeki taşınır ve taşınmaz servet, hanelerin gelir kaynakları ve düzeyleri ile bunlara halihazırda getirilmiş bulunan vergilerle ilgili bilgiler elde edilecekti (Güran, 2000, 77 - 79).

İlk denemeleri II. Mahmud döneminde yapılan ilk temettuat tahriri denemeleri bir yanıyla eski tahrir geleneğinin üzerine bina edilmişti. Kayıt yöntemi eski tahrir defterlerindeki gibi geliyordu. Ayrıca avârız sayımlarına benzer bir şekilde emlak sahipliğini dikkatle ele alması da 17-18. yüzyıl sayımlarından da izler taşıdığını göstermekteydi. Yine de, önceki sayım geleneğinden ayrı olarak, sadece vergi kaynaklarının tespiti ile yetinmiyor, vergilerin tarhında ödeme gücünü dikkate alan bir yaklaşım da getiriyordu (Efe, 2016, 485). Bu anlamda, bu ilk denemeler, merkezî devletin oluşumu sürecinin önemi bir parçası olup (Efe, 2016, 497), aslında yereldeki a'yânın tasfiyesi sonrası sürecinin beklenen bir unsuruydu. Devlet bu sayede memâlik-i mahrûse halkı ile doğrudan münasebetlerin altyapısını elde etmişti.

Önceki başlıklarda Paşa'nın 1811'e gelindiğinde sadece Mısır'da siyasî olarak rakipsiz kalmış olmanın ötesinde, eyaletin istihraç kaynaklarının tamamının üzerinde tam bir kontrol sağladığından bahsedilmişti. Bunu yaparken, Devlet-i Aliyye gibi o da tahrirlerden yararlandı. Henüz 1809 yılında Buheyre'de yaptırdığı arazi sayımı, yukarıda da zikredildiği gibi Paşa'nın mültezimlere yönelik hamlesinin başlangıcını oluşturdu, bu sayımın ardından bunların ve ulemanın elindeki usye ve vakıf arazileri vergilendirilmeye başlandı (Holt, 1966, 188). Bunu 1813 yılında orta ve yukarı Mısır'da yaptığı tahrir izledi. Paşa, bu tahrirle tarım arazilerinin gelir potansiyelini anlamaya çalışmaktaydı (Durî, 1991, 159). 1813'ün Kasımı ile 1814 yılının Mayısı arasında da aşağı Mısır'ın arazileri yine ayrıntılı bir sayıma tabi tutuldu (Cuno, 1992, 107).

Genel olarak bakıldığında, 1813-14 sayımları Paşa'nın merkezileşme girişimlerinin bu dönemdeki doruk noktasıydı. Mısır'ın ekilen veya ekilmeyen tüm tarım arazisi bunlar yardımıyla tespit edildi, ölçüldü, üzerinde kullanım hakkı olanlar belirlendi. Toprak verimine göre sınıflandırıldı ve buna göre vergi tarh edilebildi (Cuno, 1993, 210). Ekilmesi olanaksız olan arazi bir tarafa ayrılarak, tarıma açılacak araziler tespit edildi. Evler, kanallar vb unsurların yerleri ve konumları belirlendi (Cuno, 1992, 107). Ayrıca çok sayıda arazi, sahiplerinin ellerindeki belgelerin yeterli olmamasının ileri sürülmesiyle sahiplerinden müsadere edilebildi (Durî, 1991, 159). Sonuçta, eyalet idaresinin gelirleri önemli bir oranda arttırılabildi (Fahmy, 1998, 149). İlginç bir uygulama olarak, eyalette kullanılagelenin daha altında bir feddan birimi bu sayımlar sırasında eyalet yönetimince getirilmiş, sayımın tüm getirilerine ek olarak bu sayede usye arazilerinin mültezimlerce kendilerine tahsisli olduğu kanıtlanırsa bile, bunların önemli bir kısmı kırılarak ellerinden alınmıştı (Cuno, 1992, 108).

1819'da eyalet genelinde mîrî için yeni bir sayım yapıldı ve köylerdeki tüm arazilerin tek bir orandan vergilendirilmesine son verilerek, daha yüksek gelir elde edebilmek üzere, 11 farklı oran arasından her "havza", yani alt bölge için bir tanesinin seçilmesi yoluna gidilmeye başlandı. Bu yeni uygulama bazı köylerden alınan verginin artması, bazılarında alınanın ise azalması sonucunu doğurdu (Cuno, 1992, 129). Bunu, 1821 yılında İbrahim Paşa'nın nezaretinde yeni bir sayım izledi. Paşa, sayımda yer alacak görevlileri kendisi bizzat yanındaki Avrupalı mühendislerle karşılaştırıp, teste tabi tutarak belirlemiş, sayım sonucunda vergi gelirlerinde %5'lik bir artış yaşanmıştı (Cuno, 1992, 130).

Eyalet idaresi, araziye dair bu ayrıntılı bilgilerini hiç bir zaman nüfusa dair bir bilgiyle bütünleştiremedi. 1827'de Paşa'nın emri ile bir nüfus sayımına başlanması amaçlanmış, ancak bu girişim ancak 1845 yılında hanehalkının sayısını ortaya koyan gerçek bir sayımla neticelenebilmişti (Fahmy, 2010, 105). Bowring (1840), Paşa'nın bu alandaki eksikliğine dikkat çekerek, Avrupa türü bir sayımın önündeki bir engel olarak evlerdeki haremlik-selamlık durumunu gösterirken, Devlet-i Aliyye'nin o dönemde yapmış olduğu sayımdan habersiz olmalıdır. Buna karşın, Paşa'ya ortalama bir hanehalkı sayısı hesabını kullanarak nüfusu bulması için emlakı sayması yönünde akıl vermiştir (Bowring, 1840, 8-11 ve 65). Paşa'nın nüfusa dair bilgisindeki eksikler, önceki başlıklarda belirtildiği gibi, çalışma mükellefiyetlerinde bir plansızlığa, eyalet bürokrasisinin deyim yerindeyse halka saldırarak merkezin istediği kotayı doldurmaya çalışmasına, bunu yaparken hiç bir planlamaya dayanmamasına neden olmuştu.

Görüldüğü kadarıyla, II. Mahmud zorunlu askerlik uygulamasını geç başlatabilse de, nüfusun denetimi konusunda Paşa'dan daha erken davranmıştı. Fakat padişahın bu uygulaması, kendi döneminde değil, 1840'lardan sonra başlayan askeralımlarında esas olarak işe yarayabilecekti. Mehmet Ali Paşa ise, çalışma mükellefiyetlerini etkin bir biçimde kullanırken, başvurduğu insan havuzundan çok haberdar değildi. Ancak tarımdan aldığı vergilerle ilgili olarak çok erken bir aşamadan itibaren eyalet arazisinin tamamından haberdar olduğu gibi, potansiyel yeni ekim alanlarını daki planlayabilmekteydi. Zaten, önceki başlıklarda zikredildiği üzere, bu sayede iltizam ve vakıf sistemlerine de müdahale etme şansı bulmuştu.

3.2.2.7.2. Ziraate Müdahaleler

Geçtiğimiz bölümlerde hem genel olarak memâlik-i mahrûsede tarım alanının ayrıntılı bir tasviri yapılmış, hem de Devlet-i Aliyye'nin ve Mısır Eyaleti'nin bu alanda gerçekleştirmiş olduğu müdahaleler ortaya konmuştu. Memâlik-i mahrûsenin geneli için bakıldığında, 17 ve 18. yüzyıllarda nüfustaki hızlı artışa karşı besin kaynaklarının aynı oranda arttırılamamasından (İnalçık, 2000, 205) kaynaklanan kriz durumu, Celâlî İsyanları sonrasında kırdaki güvenliğin kaybolması, çift-hane sistemine tehdit oluşturan çiftbozanlık ve timar sisteminin tasfiyesi ile a'yânlığın yükselişi, 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde geride kalmıştı. Yerel unsurlar bir süredir özel mülke gayet yaklaşmış bir biçim

olan çiftliklerini mîrî araziler hilafına genişletmekteydiler ve malikâne uygulaması da bunu destekleyen bir unsur olmuştu. Balkanlarda ve liman kentlerinin çevresinde plantasyon türü tarım yaygınlaşmaktaydı. Fakat bu eğilimin varlığına karşın, Devlet-i Aliyye bürokrasisi, tarım alanında kapitalist çiftlikler kurulmasına bu dönemde izin vermemekteydi (Pamuk, 2009, 60). 19. yüzyıla kadar gerileyen nüfus da, bu dönemde yeniden artmaya başlamıştı (Pamuk, 2009, 10). Yine önceki başlıklarda belirtildiği üzere, tahıl temel tarım ürünü olmayı sürdürmekteyse de, pamuk, tütün ve mısır ekimi de yaygınlaşmaktaydı. Bunlardan özellikle pamuğun devletin sulama alanında yapacağı desteklere ihtiyaç duyduğu da (Teoman ve Kaymak, 2008, 321) vurgulanmıştı.

Ele aldığımız dönemde uzun bir süre Devlet-i Aliyye'nin tarım alanında doğrudan bir müdahalede bulunduğunu söylemek olanaklı değildir. Bu tür müdahaleler, bazıları II. Mahmud döneminde başlasa da, Tanzîmât dönemi ile birlikte görülür. Oysa, Nizâm-ı Cedîd sonrasında siyasî iktidarın gelişimini ele aldığımız başlıklardan hatırlanacağı üzere, devletin taşradaki üretici nüfus ile arasına girmiş bulunan a'yân, Sened-i İttifak'ı takiben yeniçeriler ve ulemanın da yardımı ile tasfiye edilmiş, devlet taşradaki iktidarını tahkim edebilmişti. Buna karşın, devlet, II. Mahmud iktidarında tarımla sadece vergisel boyutta ilgilendi, iltizamı kaldırmakla ve a'yânın elindeki büyük arazilerin müsaderesi ile sınırlı bir hat izledi.

Bu dönemde, sistematik bir müdahale olarak tarım üretimin arttırabilmek, ürün çeşitliliğini sağlamak ve ticarete yönelik ürünlerin ekimini özendirmek üzere bir ziraat bürokrasisinin oluşturulmaya başlanmış olması (Güran, 1998, 45) vurgulanabilir. Bunun önemli bir adımı, 1838 yılında Hâriciye Nezareti altında *Ziraat ve Sanayi Meclisi*'nin kurulmasıydı (Tabakoğlu, 2010, 251). Sonradan adı *Meclis-i Umur-u Nafia* olarak değiştirilen, ardından da Ticaret Bakanlığı'nın kurulmasıyla bu bakanlığa aktarılan meclis, gerektiğinde ziraat alanında yabancı uzmanların da fikirlerinin alınabileceği, bunların da üye olabileceği bir yapıdaydı. Tanzîmât döneminde bunu 1843'te *Ziraat Meclisi* ve ayrıca *Nafia Hazinesi*'nin kurulması izleyecek, tarım alanında üreticileri yönlendirebilecek kadroları yetiştirmek amacıyla ziraat okulları açılacak, çiftçileri tefecilerin elinden kurtarmak amacıyla bunlara kredi verecek mekanizmalar oluşturulacaktı (Tabakoğlu, 2010, 251). Bunlardan sonuncusu, devletin büyük kapitalist tarım işletmelerinin ortaya çıkmasına karşı aldığı bir önlemdi. 19. yüzyılda sık sık borçlarını ödeyemeyen çiftçilerin arazilerine el konmasını yasaklayan düzenlemeler de yapılmıştı (Pamuk, 2009, 93).

Fakat Tanzîmât dönemi, devletin bu alandaki müdahalelerinin kurumsal çerçevesinin oluşmasına koşut olarak, bu alandan devleti çıkaran sonuçları da beraberinde getirmişti. Mısır'da olduğu gibi memâlik-i mahrûsenin genelinde de bir süre devam eden ve bu arada bazı tarım ürünlerini de kapsam dahiline alan yedd-i vâhid uygulamasına son verilmiş, bu durum memâlik-i mahrûse tarımının serbest ticarete eskisinden daha fazla açılması sonucunu doğurmuştu. (Oysa devlet, uzun bir dönem tüccar ve yerel unsurları güçlendireceği için tarımda kapitalistleşmenin karşısındaydı.) Yine bu dönemde, yukarıda maliye bahsinde ele aldığımız, İstanbul'un tahıl ihtiyacının karşılanması için kurulan (Pur,

2015, 78) Zahiré Nezaretî'nin kullandığı mübayaa sistemi ve ondalık ağnamı uygulaması da kaldırılmıştı (Güran, 1998, 50 - 51).

Hatırlanacağı üzere, 17. ve 18. yüzyıllar memâlik-i mahrûsenin diğer noktalarında olduğu gibi, Mısır'da da çiftçiler için zor bir dönem olmuştu (Masters, 2017, 107). Bu dönemde fiyat artışları ve paranın değerindeki azalma sonucunda bunların refahında önemli bir düşüş yaşanmıştı (Hathaway, 2016, 221). Sonrasında, 18. yüzyılın sonlarından itibaren Mısır Eyaleti'nin tarımı dünya ticaretine entegre bir hal aldığı ve 19. yüzyılın başlarından itibaren bu durum artık kalıcı bir niteliğe büründüğünde, bundan kârlı çıkan yine Mısırlı fellahlar değil, önce beyler, sonrasında ise Mehmet Ali Paşa olmuştu. Fellahların payına ise çalışma mükellefiyetleri ve ağır vergiler düştü.

Tarımın dünya pazarlarına entegrasyonunun sonucunda üretimi yönlendiren işaret, dış pazarların talebi olmaya başladı. Mehmet Ali Paşa'nın müdahaleleri, özel olarak da birazdan ele alacağımız *yedd-i vâhid* sistemi bu talebe uygun bir şekilde örgütlenerek tarımsal üretimde belirleyici olmakta, hatta neredeyse tarım üretimini baştan aşağı şekillendirmekteydi (Owen, 1993, 114). Bu yolla Paşa, henüz 1816 gibi erken bir tarihte Mısır'ın tarımsal üretimini doğrudan kontrol altına almış oldu (Hunter, 2000, 15). Elbette, *yedd-i vâhid*in konusuna girmeyen tarım ürünlerinin üretimiyle ilgili kararlar esas olarak, vergilerinin ödenmesi kaydıyla çiftçilerin sorumluluğunda olmayı da sürdürmekteydi, ancak bu tür bir ziraatin oranı gün geçtikçe azalmaktaydı.

Mısır'da Mehmet Ali Paşa döneminde üretimi en yaygın olan ürün, Birleşik Krallık'ın dokuma sanayii için çok büyük öneme sahip bulunan pamuk idi (Saunders ve Mehenna, 1986, 77). Özellikle, keşfeden Fransız mühendisin adını alan *Jumel* adlı uzun lifli pamuğun 1821 yılında ekimine başlanması (Hunter, 2000, 15) ile beraber, pamuk üretiminde verimlilik arttı ve iktisadi kazançlar bir anda çok yükseldi. Mehmet Ali Paşa yönetimi de bu pamuğun üretiminden büyük kârlar elde etti. Paşa'nın gelirlerinin 1/5'i ile 1/10'u arasında değişen (Hunter, 2000, 15) bu kârlar, tamamen kendi kontrolündeydi ve eyalet bütçesinin gelirlerinin artmasını sağladı, düzenli ordu ve donanmanın giderlerini, fabrikaların, okul ve hastaneler ile sarayların inşaatlarını finanse etti (Fahmy, 2010, 11).

Bu dönemde Mısır'da pamuk ekimi ile ilgili tüm düzenlemeler fellahların çalışma koşullarını düzenleyen ve az önce zikretmiş olduğumuz kanun ile ayrıntılı olarak belirlenmişti (Richards, 2004, 217). Paşa hangi köyün ne kadar pamuk ekeceğini köyün şeyhü'l-beledine bildirir, o da hangi fellahın ne kadar pamuk ekeceğini belirleyip fellahları yönlendirirdi (Bowring, 1840, 60). Şeyhü'l-beledlerin, her gün tarlalarda fellahların yaptıkları çalışmaları kontrol etme görevleri vardı (Richards, 2004, 217). Pamuk üreticileri Paşa'ya ürünlerini onun belirlediği fiyattan satmakla mükellefildiler (Hunter, 2000, 15). Önceden de belirttiğimiz gibi, başlarda pamuğun Paşa'ya satıldığı fiyat 120 libre pamuk için 175 kuruşken, sonraları 112-150 kuruşa indirilmişti (Bowring, 1840, 58-59). Bunda Avrupa'dan gelen talebin etkisi kuşkusuz vardı ve Lane (1860) gibi gözlemciler Paşa'nın satın alımlarındaki fiyatı adil bulmaktaydılar (Lane, 1860, 130). Ancak bu, Paşa'nın monopson gücünün önemini görmeyi engellememelidir. Ayrıca Bowring'e göre, kendisini paşanın adamlarının usulsüzlüklerine karşı

koruyabilecek durumdaki zengin çiftçiler açısından paşanın pamuk için üreticilere ödediği monopson fiyatı, üreticilerin kâr etmesi için yeterliyse de, fakir köylülerin bu tür bir koruması olmadığından, bunlar görevlilerce yağmaya uğramaktaydı (Bowring, 1840, 55).

Diğer yandan, yedd-i vâhid sistemi ile bütünleşik bir şekilde üretimi planlanan başka bitkiler de vardı. İndigo gibi dokuma boyaları ve şeker kamışı bunlardandı (Bowring, 1830, 66 ve 71). Şeker kamışı, yine önceden de ifade ettiğimiz üzere İbrahim Paşa'nın idaresindeki Manfalut'un güneyinde, 750 işçinin çalıştığı bir şeker kamışı plantasyonunda 272, bir başka plantasyonda ise 152 feddanlık arazilerde ekilmekteydi (Bowring, 1840, 62) ve toplam şeker kamışı üretimi 1821'deki 530 bin irdeblik düzeyden 1830 - 1835 döneminde 620 bin irdebe yükselmişti (O'Brien, 1968, 179). Ayrıca afyon ve gülsuyu için ekilen gül ağacı gibi bitkiler de yedd-i vâhidlerin alanına giren ürünlerdi (Bowring, 1840, 67 ve 69). Paşa'nın önceki başlıklarda aktardığımız ipek böcekçiliği ile ilgili yatırımları da bu bağlamda düşünülmelidir. Bowring'in (1840) aktardığına göre, farklı lokasyonlarda milyonlarca dut ağacı ektiren Mehmet Ali'nin yatırımları sonucunda 1833 yılında 6.748 okka ham ipek elde edilmiş, bunların her dirhemi için kalitesine göre çiftçilere 125, 95 veya 85 kuruş ödenmişti (Bowring, 1840, 60 - 61).

Mısır'da Devlet-i Aliyye egemenliği altında 19. yüzyıla kadar tarım alanında devletin iki önemli müdahalesi söz konusuydu. İlki, Mısır Kanunnamesi uyarınca toprağın terkine engel olmak (Barkan, 1943, 376 - 378), ikincisi ise, sulama sistemlerinde gereken düzenlemeleri yapmaktı (Mikhail, 2010, 576). Mehmet Ali Paşa döneminde, yedd-i vâhidin tarım ayağındaki açıkladığımız müdahalelere ek olarak, bu iki alandaki müdahaleler de sürdü. Hatta köylülerin toprağı terk etmeleri için artık eskisinden çok daha fazla nedenleri vardı ve bu yüzden eyalet idaresi bu alanda daha sıkı önlemler almaktaydı. Fakat 19. yüzyılda artık esas mesele toprağın terk edilmemesi değil, fellah emeğinin tam olarak zapturapt altına alınmasıydı. Çalışma mükellefiyetleri bahsinden hatırlanacağı üzere, bu yöndeki politikalar sonucunda fellahlar tarım faaliyetindeki çalışmalarını kendileri planlayamaz bir hale gelmişler, Özellikle pamuk ve şekerpancarı gibi ürünlerde bunların çalışma süreleri yıllık 250 güne kadar yükselmişti (Es-Seyyîd Marsot, 2010, 58-59). Ne ekeceklerine, nasıl işleyeceklerine Paşa karar vermekteydi. Ekecekleri tohum da eyalet idaresi tarafından kendilerine borç veriliyordu⁵⁴⁴.

Sulama sistemlerine gelince, bunların suyu uygun zamanda⁵⁴⁵ Nil Nehri'nden alıp, kanallar vasıtasıyla tarlalara aktarması gerekmektedir. Bunun için çok sayıda kanal ve bend / baraj inşası gerekti (Hourani, 2005, 324). Çalışma mükellefiyetleriyle ilgili paragraflardan da hatırlanacağı üzere, bu yöndeki ilk ve en büyük proje, İskenderiye kentini Nil Nehri sistemine dâhil eden Mahmudiyye kanalının 1820'den başlayarak kazılmasıydı (Baron de Maroite, 1883, 38). Bunu Tanta, Buhyeh ve

⁵⁴⁴ Lane (1860), bu tohumların genelde çiftçilere ulaşana kadar hangi görevlilerin elinden geçiyorsa, oralarda yağmalanmakta, gasp edilmekte (Lane, 1860, 130) olduğuna da dikkat çeker.

⁵⁴⁵ Pamuk bitkisinin hem taşkın zamanı fazla sudan hem de kurak dönemde susuzluktan korunması gerekmektedir (Richards, 2004, 214).

Bahryeh kanallarının inşası (Bowring, 1840, 40) ve tüm tarım alanlarında yılın her döneminde devam eden muazzam bir inşaat ve bakım faaliyetleri silsilesi izledi. Paşa'nın iddiasına göre suyu kanallara çekmek için en az 38.000 değirmen yapıldı (Bowring, 1840, 34). Kanallar dönem dönem alüvyonlardan temizlendi ve daha önce suların ulaşmadığı arazilere de su nakledilebilmesi için var olan kanallar da derinleştirildi (Fahmy, 1998, 152). Ayrıca Nil vadisi boyunca pek çok kuyu, iki İngiliz mühendis tarafından 1831-1834 arasında kazıldı veya tamir edilerek yeniden kullanıma kazandırıldı (Bowring, 1840 40).

Tüm bu müdahalelerin sonucunda, hem daha önce tarım yapılamayan araziler tarıma açıldı, hem de hali hazırda tarım yapılan arazilerin veriminde önemli artışlar meydana geldi (Özkoç, 2015, 67), 1798'de sulama yapılan alan 250.000 feddan iken, 1830'larda 600.000 feddana yükseldi (Richards, 2004, 216). 1821'de 51 bin kantar olan pamuk üretimi, 1830-1835 döneminde 224 bin kantara çıktı (O'Brien, 1968, 179). Daha uzun dönemli bakıldığında, bu dönemde başlayan yatırımlar sayesinde 1821 - 1872-78 arasında tarımsal üretim 12 kat, kişi başı terimlerle söylenirse 6 kat arttı (O'Brien, 1968, 180). Pamuk bu dönemde Anadolu tarımında da öne çıkmakta, fakat gereken sulama yatırımlarının yapılamaması, bu ürünün tarımındaki gelişmeyi engellemekteydi (Teoman ve Kaymak, 2008, 321).

Paşa'nın tarım alanındaki müdahaleleri, bir yandan tarım alanını neredeyse tamamen eyalet idaresinin kontrolü altına sokarken, bir yandan da çelişkili bir biçimde tarımda özel mülkiyet biçimlerine kapı açıyordu. Bu durumdan önceki başlıklarda söz edildiğinden burada ayrıntıya girilmemektedir. Fakat önemli olan, 1830'ların sonlarından itibaren tarım arazilerini kendisi ve ailesinin özel mülkü haline getiren Paşa'nın uyguladığı politikaların tarımda özel mülkiyetin gelişimini dışlamaması, sadece bunu sınırlı bir çevre için olanaklı kılmasıdır. Birazdan açıklanacağı üzere, yabancı tüccar sadece yedd-i vâhidin kaldırılmasını ve İskenderiye'den içerilere girerek ticaret yapmayı değil, aynı zamanda Mısır'daki tarım arazilerinden satın almayı da istemektedir (Richards, 2004, 205). Ancak bunu elde etmeleri için Paşa'nın Avrupa ordularınca mağlup edilmesini beklemeleri gerekmiştir.

3.2.2.7.3. Ticarete Müdahaleler

Önceki bölümlerden hatırlanacağı üzere, 17. ve 18. yüzyıllarda memâlik-i mahrûsede ahidnamelerin de etkisiyle, yabancı tüccarın faaliyetlerinde önemli bir genişleme mevcuttu. Ticaret yollarının değişimi, Halep ve İskenderiye gibi emporium niteliği taşıyan kentler başta olmak üzere tüm bölgeyi etkilemiş (Mantran, 1995, 139), yeni bir ürün olan kahvenin bölge pazarlarına girişi ile bu etki bir ölçüde nötralize edilmiş (Faroqhi, 1993, 2), ayrıca devletin aldığı önlemlerle ticaret yeniden canlanabilmişti (Genç, 2007, 212). Bu önlemlerin en önemlisi, kuşkusuz, ahidnamelerdi. Devlet bu antlaşmalar sayesinde ticareti yeniden Doğu Akdeniz'e çekmeye çalışmış (Pamuk, 2007a, 165), ticaret

canlanıp gümrük vergisi gelirlerinde artışlar yaşanırken (Eldem, 2016, 366), merkantilist Avrupa'nın ucuza ürettiği mallar da memâlik-i mahrûse pazarlarını istila etmeye başlamıştı.

Ticaretin 19. yüzyılın başlarındaki gelişimi de önceki başlıklarda ayrıntısı ile ortaya konulan konulardandır. Bu dönemde Avrupa mallarının varlığı daha da hissedilir bir hal almış (Karpat, 1972, 247), memâlik-i mahrûse, dünya kapitalizmine hammadde ihracatçısı ve mamul mal ithalatçısı bir şekilde entegre olmaya başlamıştı (Pamuk, 2004, 20). Bu ticarete farklı tüccar grupları devletten berat almak gibi ayrıcalıklarla öne çıkmaya çalışmışlardı. Beratlı tüccarlarla müste'min tüccarlar liman kentlerinde işbirliğine girişmiş, Müslüman tüccar bundan büyük bir kayıp yaşamaya başlamıştı. II. Mahmud bu konuya önemli bir müdahale gerçekleştirip, 1829 yılında yeni bir tüccar kategorisini, *hayriyye tüccarını* ortaya çıkardı (Tabakoğlu, 2010, 296). Böylelikle memâlik-i mahrûse'de bu dönemde üç farklı tüccar tipi bir arada faaliyetliydi: Avrupalı tüccar (müste'min tüccar), Devlet-i Aliyye tebası gayrimüslim tüccar (beratlı Avrupa tüccarı) ve Devlet-i Aliyye tebası Müslüman tüccar (Beratlı Hayriyye tüccarı) ve aralarındaki farklar da en alt düzeye inmişti. Fakat Müslüman tüccarın elde ettiği bu haklar, on yıldan daha az bir süre için anlamlı olabildi, zira aşağıda açıklanacak olan 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması sonucunda bu düzenlemenin bir anlamı kalmayacaktı (Tabakoğlu, 2010, 296).

İdarî alandaki iyileştirmeleri aktardığımız başlıkta da belirtmiş olduğumuz gibi, II. Mahmud döneminde ticaret konusu ayrı bir bakanlık altında ele alınmaya başlanmıştı. Tarımla ilgili konularda olduğu gibi başlarda ticaret de Hariciye içerisinde ele alınmış, ancak 1838 yılında Ticaret Nezareti kurulmuştu (Mantran, 1995a, 50). Öte yandan, II. Mahmud dönemindeki merkezileştirici politikaların önemli bir gereği, ülkenin ulaşım ve haberleşme ağının geliştirilmesiydi ki bu da ticaret üzerinde de olumlu etkileri olabilecek bir uygulama olurdu. Zira Avrupa'daki rakiplerinden ve Mısır'dan farklı olarak Âl-i Osman'ın egemenliğindeki alan çok genişti ve tamamının imparatorluğun merkezi ile erişimi de aynı rahatlıkta değildi. Bu minvalde, II. Mahmud daha iyi yollar döşeterek bu sorunun üzerine gitmeye çalıştı (Darling, 2016, 166). Ayrıca bu dönemde ilk kez, Fırat üzerinden Basra'ya uzanacak bir hat için çalışmalar başlatılmışsa da, sonuç alınmamış, demiryolları Mısır haricinde memâlik-i mahrûseye 1860'larda girebilmişti (Tabakoğlu, 2010, 278). Buna karşın 1830'larda ilk telgraf sisteminin faaliyete geçirilmiş olması da ele aldığımız dönemin önemli bir gelişmesidir.

Nizâm-ı Cedîd dönemi, devletin ticarete yeni bir müdahale biçiminin ilk örneğini barındırmaktaydı. Önceki başlıklardan hatırlanacağı gibi, Tuna havzasında yer alan geniş tahıl merkezlerinin kaybı sonrasında devlet, İstanbul'un tahıl ihtiyacını Zahirî Nezareti'ni kurarak karşılamaya girişmiş, tahıl ticareti üzerinde çok önemli bir denetim mekanizması kurmuştu. İşletilen mekanizma bir tür ticaret tekeli idi. Devlet çevredeki tahıl havzalarından tahıl satın alıyor, bunun fiyatını kendisi belirliyor ve buradan bir kazanç elde edip (Güran, 1986, 259), imparatorluğun en büyük kentinin en temel ihtiyacını da garanti altına almış oluyordu. Buna benzer bir başka mekanizma da, yine önceki başlıklarda ele alınan ondalık ağnamı idi.

Bu uygulamanın çok daha sistematik bir biçimi, 1830 yılında *yedd-i vâhid* adıyla önce İzmir hinterlandında, sonraları da Selanik ve Antalya’da uygulamaya kondu. Devlet, belirlenen malların ticaretinde monopson durumu elde edip, bunların tek alıcısı durumuna gelmekte, bu aşamada uygulanacak fiyatı kendisi belirlemektedir. Sonrasında da bu malları yine kendi belirlediği fiyattan satmakta, aradaki fark hazineler için bir gelir olmaktadır. Amaç, mâlî meselelerin had safhaya ulaştığı bir dönemde, ahidnameler yüzünden gümrük oranlarıyla (%3) da oynanamadığından, bu yolla bir gelir yaratabilmektir (Genç, 2013, 379). Uygulamanın başlarında yabancı tüccar, üreticilerle doğrudan irtibata geçerek henüz ürün elde edilmeden *selem* mukaveleleri ile satın alım yapmaya yöneldiğinde, devlet *tezkire* uygulamasını başlattı ve belirli ürünlerin üreticilerden satın alınıp limanlara taşınmasını, ihtisab nazırının vereceği bu tezkirelere sahip tüccar dışındakilere yasakladı. Ardından pek çok ihraç ürünü tezkire kapsamına alındı (Genç, 2013, 380). Gerçek anlamda, tezkireli tüccarın yerini devletin aldığı bir yedd-i vâhid uygulamasına ise 1830’daki ilk deneme ile başlandı. Bu yeni modelde, tezkireli tüccar ile yabancı alıcı arasındaki İhtisab Nazırı, tezkireli tüccardan gelen malların satın alıcısı halini almıştı (Genç, 2013, 380).

Birazdan ele alacağımız Mehmet Ali örneği, Devlet-i Aliyye için muhtemelen bir örnek teşkil etmiş, pamuk başta olmak üzere afyon, ipek gibi pek çok ürünün ticareti bu kapsama alınmıştı (Hanioglu, 2008, 70). Henüz tezkire uygulaması sürerken, bazı ürünlerde devlet gümrük vergisi oranını ahidnamelere rağmen, bir takım ek vergiler yükleyerek %20-30 bandına, hatta daha da üzerine çıkarmayı başardı (Genç, 2013, 381). Uygulama sonucunda üretimde belirli düşüşler ve kaçakçılıkta artış gibi sorunlar meydana geldi. Ayrıca, üreticilerin karşısına geçen tezkireli tüccar bir monopson gücünü eline almış olduğundan, üreticilere ödedikleri fiyatları da indirmeyi başarmış, bu yüzden uygulama üreticilere zarar vermişti (Genç, 2013, 382). Uygulamadan kârlı çıkan ise, hammadde çıkışının yavaşlaması sayesinde rahatlayan içerideki esnaf oldu. Devlet de bu sistemden elde edilen gelirle yeni kurulan ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için kurulan ve bir sonraki başlıkta ele alacağımız sanayi tesislerinin kuruluş sermayesini elde etmişti (Genç, 2013, 383). Fakat 1838 Baltalimanı ticaret antlaşması, yedd-i vâhid sisteminin sonunu getirdi.

Uzunca bir süredir yabancı pazarları malları ile istila edebilen tek ülke İngiltere idi. 1815 öncesinde diğer Avrupa ülkelerinin pazarları da İngiltere malları ile dolmuş bulunuyordu. Ancak 1815 - 1833 yılları arasında bu devletler gümrük duvarlarını yükseltmiş ve bu duvarların arkasında korudukları sanayilerini geliştirmeye koyulmuşlardı (Seyitdanlıoğlu, 2009, 53 - 54). Örneğin Fransa, zaten dokuma ve pamuk ipliği ihracını uzun süredir engellemekte, Alman Gümrük Birliği de buna benzer bir işlev görmekte, Avusturya 1833’te, Rusya ise 1822’de çok sayıda malın ülkeye girişini dahi yasaklamaktaydı (Toprak, 1988, 203).

Bu yüzden, İngiltere’nin yeni hedefi, Avrupa’ya olan ihracatındaki daralmayı karşılayabileceği yeni pazarlar elde etmek oldu ve 1820 - 1840 yılları arasında bu doğrultuda çok sayıda ülkeyle bu ülkelerin idarelerinin kabulüyle veya baskı kurarak serbest ticaret antlaşmaları yaptı (Pamuk, 2009, 31). Bu

antlaşmalardan birisi de Devlet-i Aliyye ile yapılan 1838 tarihli Baltalimanı Antlaşması idi. Mısır sorunda İngiltere'nin desteğini almak isteyen Devlet-i Aliyye, bu antlaşmayla mezkur ülkeye ahidnamelerin çok daha ötesinde ticarî güvenceler sundu (Akşin, 1988, 118). Her ne kadar antlaşma sonucunda ithalde ve ihracatta alınan gümrük resimleri bir ölçüde artmışsa da (ithalattan %3 yerine %5, ihracattan %3 yerine %12 (Shaw, 1975, 444)), İngiliz tüccarları antlaşmaya göre ilk kez yerli tüccarla aynı muameleyi görecekti (Hanioğlu, 2008, 70), ama bunlardan farklı olarak, iç gümrüklerden muaf olacaklardı (Akşin, 1988, 118). Oysa iç gümrükler (%8 oranındaki *sarfıyat resmi*) yerli tüccar için 1874'e kadar devam edecekti (Toprak, 1988, 200). Ayrıca Devlet-i Aliyye, gelir ihtiyacı duyduğunda dış ticarete olağanüstü vergiler koyma, veya bir kıtlık durumunda belirli malların ihracını yasaklama olanaklarını da antlaşma sonucunda yitirmekteydi (Pamuk, 2009, 29 - 30). Üstelik, mezkur antlaşma sadece İngiltere ile de sınırlı kalmadı. İçerik olarak bunun çok benzeri olan antlaşmalar aynı yıl içerisinde Fransa ile, sonraki yıllarda da diğer Avrupa ülkeleri ile imzalandı (Pamuk, 2009, 29).

Antlaşma, önce Birleşik Krallık'a sonra da diğer pek çok Avrupa ülkesine verilen önemli bir tavizdi. Bürokrasinin beklentisi, ticaretin gelişmesinden kaynaklanacak vergi artışının, antlaşmanın diğer kötü yanlarının daha üzerinde olacağı idi (Hanioğlu, 2008, 70). Ayrıca İngilizler, siyasî gelişmelerin aktarıldığı kısımlarda belirtmiş olduğumuz gibi, bu aşamada Mehmet Ali karşısında Devlet-i Aliyye'nin yanında yer aldıklarında, bürokrasiyi, yedd-i vâhid sisteminin kaldırılmasının Mehmet Ali Paşa'nın mâlî kaynaklarına darbe vuracağını söyleyerek iknaya çabalıyorlardı. Devlet-i Aliyye, böylelikle sanayi tesislerinin ilk sermayesini oluşturacak denli önemli bir gelir kaynağını son a'yândan kurtulmak için harcamıştı. Antlaşma genel olarak sanayinin sonraki dönemde Avrupa tipi bir korumacılık altında gelişebilmesi olanaklarını da başlamadan sona erdirmişti (Mardin, 1985, 624). Memâlik-i mahrûsedeki pek çok ticaret alanında hızla yabancı sermaye başgöstermiş, büyük kârlar elde etmeye başlamış, üstelik bir de ahidnameler nedeniyle hukuk düzenini de ihtiyaç duyduğunda bypass edebilmeye başlamıştı. Zanaat üretiminin belirli alanları da bu antlaşmadan zarar gördü ve buradan kaynaklanan vergilerde yaşanan azalma, maliyeyi de etkiledi (Seyitdanlıoğlu, 2009, 54). Devlet uzun bir süre gümrük vergilerini arttırmaya çalışacak, bunda ancak 1860'ların başında başarılı olup ithalatta alınan vergiyi %3'ten %8'e çıkaracak, ihracattan alınan ise %12'den %8'e indirecekti (Güran, 2006, 69).

Antlaşma, Devlet-i Aliyye'nin dış iktisadî ilişkileri açısından bilhassa İngiltere'yi önemli bir pozisyona getirdi. Gerçi, henüz 1815 ile birlikte bu zaten bir ölçüde gerçekleşmiş, daha önce Fransa'nın Devlet-i Aliyye dış ticaretindeki lider rolü İngiltere tarafından ele geçirilmişti. İki ülke ile memâlik-i mahrûse arasındaki toplam ticaret 1829'da 2,6 milyon sterlin kadarken, 1845'e gelindiğinde 12,2 milyon sterlin tutarına ulaşacak, İngiltere'nin bu alandaki liderliği 19. Yüzyılın sonuna dek devam edecekti (Küçükkalay, 2007, 36).

Mısır Eyaleti'nde ticaretin gelişimi de önceki başlıklarda ayrıntılı bir şekilde sunulmuştu. Buna göre, 18. yüzyılın sonlarında Mısır Eyaleti'nin rutin ticaret dengesi, yani güneyiyle olan ticaretindeki açığını

memâlik-i mahrûse ve Avrupa ile olan ticaretindeki fazlaları ile karşıladığı durum, değişmeye başlamış (Richards, 2004, 207), Avrupa mallarının rekabeti iyice hissedilir bir hal almıştı. Bu dönemde Avrupa'dan Birleşik Krallık'ın yünlü kumaşlar ve lüks ürünler artan miktarlarda ithal edilmeye başlanmıştı (Hathaway, 2016, 194). Üstelik bu dönemde kahve ticareti ve Fransa'ya yönelik giyim eşyası ihracı da giderek azalmıştı (Richards, 2004, 208).

Mehmet Ali, Devlet-i Aliyye'nin bir valisi olarak, dış ticaretle ilgili ahidnamelere uymak mecburiyetindeydi. Fakat, bu tür düzenlemelerle karşı karşıya kalmasına karşın, henüz iktidarının ilk yıllarında bunların etrafından dolanmanın yolu olarak yedd-i vâhid uygulamasını kullanmaya başlamış, bu anlamda açıkça Devlet-i Aliyye'nin biraz önce zikrettiğimiz uygulamasına da örnek olmuştu.

Paşa'nın sistemi, önceki dönemlerde Kazdağlı hânesinden olan beylerin uygulamalarına benziyordu (Crecelius, 1998, 68), fakat çok daha kapsamlıydı. Paşa bunun ilk formunu iktidarının ilk yıllarında kullandı. İngilizlerin İskenderiye'yi terk etmelerinin ardından, aynı Murad Bey'in Avrupa'daki Birinci Koalisyon Savaşları sırasında yaptığı gibi (Cuno, 1993, 208), bu kez Napolyon Savaşları sırasında Birleşik Krallık'ın Malta ve İspanya'da ihtiyaç duydukları tahıl yedd-i vâhid sistemiyle üreticilerden satın alıp Birleşik Krallık'a sattı ve bundan büyük bir kâr elde etti (Cuno, 1992, 103 - 104). Bu dönemde buğdayın ihraç fiyatı Mehmet Ali'nin tekeli ve Avrupa'nın ihtiyacı sayesinde 26 kuruştan 80 kuruşa fırlamıştı ki, Mısır'da aynı ürün 12 ila 18 kuruş arası bir fiyata sahipti (Cuno, 1993, 208).

Ancak düzenli olarak sistemin oluşturulup uygulamaya geçilmesi 1815-16'da oldu. Paşa bu dönemde listelediği malların belirlediği fiyatlardan kendisine satılmasını zorunlu kıldı ve bu malları İskenderiye'den içerilere girmesini yasakladığı (Soliman ve Kutb, 2019) (Owen, 1993, 115) yabancı tüccarlara yine kendi belirlediği fiyatlardan başlayan, düzensiz aralıklarla yaptığı açık arttırmalarla ve nakit karşılığında (Bowring, 1840, 179) satmaya başladı (Walz, 1978, 234). Mehmet Ali Paşa'nın sonradan ortaya çıkan Devlet-i Aliyye yedd-i vâhid sistemine göre önemli bir avantajı, tezkireli tüccar gibi bir aracının bulunmaması, üreticiden satın alma işini de eyalet bürokrasisinin unsurlarının yapmasıydı. Devlet-i Aliyye, bu tür bir satın alımı yapacak sermayeyi de, bu işi yürütecek nitelikli elemanı da bulmakta büyük zorluklar yaşamıştı (Genç, 2013, 383).

Neticede, fellahlar açısından bakıldığında, piyasa fiyatı ile Paşa'nın ürünleri için belirlediği tekel fiyatı arasındaki fark, yeni bir "vergi" anlamına geliyordu (Cuno, 1992, 127). Zaten vergi tahsili ile yedd-i vâhid sistemi iç içe örgütlenmişti (Cuno, 1992, 125). Zira, vergilerin bir kısmı aynî olarak toplanmakta, üreticinin elinde kalan ürün yedd-i vâhid kapsamındaki bir ürüne, yine aynı görevlilerce belirlenen fiyattan o da orada satın alınmaktaydı. Bazı örneklerde devlet nakden ödenecek bir vergiyi dahi bu bağlamda aynî olarak almayı tercih edebiliyordu. Örneğin Suriye'deki İngiliz elçiliği, Nablus'ta bu yönde bir uygulama gerçekleştirdiğini 20 Eylül 1836 tarihli yazışmada Palmerstone'a aktarmıştı. Nablus'ta Mehmet Ali'nin atadığı mahalli idareciler, tüm vergilerin aynî olarak (pamuk,

yağ, hububat, susam vb) ödeneceğini belirtmiş, ancak vergiler normalde nakdî olduğundan, devlete ne miktarda ürün verileceğinin hesaplanmasında devletin belirlediği fiyatların baz alınacağını açıklamışlardır. Britanyalılar, bu fiyatların üreticiyi zarar ettirecek kadar düşük olacağını, devletin alımı durduğunda da geride kalan malların ihracatçı için çok yüksek fiyattan işlem göreceğini tahmin etmekteydiler⁵⁴⁶ (TNA, FO, 141/3, 20 Eylül 1836).

Pek çok ürün yedd-i vâhid kapsamındaydı. Elbette bunların en başında pamuk gelmekteydi. Paşa'nın 1831 rakamlarıyla İskenderiye limanından sattığı pamuğun miktarı 15.031.254 kuruş olup, bunun alıcıları yaklaşık olarak eşit oranda Birleşik Krallık, Avusturya ve Fransa idi (Bowring, 1840, 201). Bunu 2.215.900 kuruş ile pirinç, 1.587.775 kuruşla keten izliyordu ve önceki dönemin gözde ticaret nesnesi kahvenin ihracı ise 256.030 kuruşta kalmıştı⁵⁴⁷ (Bowring, 1840, 201). Buğday, mısır, bezelye, indigo, baharat, zambak, fildişi, sinameki, baharat ve kına, mısır, pamuklu, keten ve yünlü ürünler gibi pek çok kalemin de diğer ihraç mallarını oluşturduğundan önceki başlıklarda söz edilmişti (Lane, 1860, 311 - 312).

Paşa'nın tekelleri Biladu-Şam'da ve Hicaz da uygulandı. Bölgede ipek ticareti devlet tekeli altına alındı (Altundağ, 1944, 237) ve Paşa, Beyrut ve çevresinde Avrupalı tüccarların ipek satışını ve ihracını yasakladı (TNA, FO, 141 / 2, 5 Ekim 1835, s. 167 - 169). Fakat, bölgede artan baskı ve itirazlar nedeniyle bu ürün aynı yıl kapsamdan çıkarıldı ve Paşa da Mısır'daki ipek dokuma faaliyetlerine son vermek zorunda kaldı (Rivlin, 1966, 165). Palmerstone'un Mısır'daki İngiliz konsülü Campbell'a yazdığı bir mektuptan Paşa'nın Biladu-Şam'dan *kitre* ihracına da yedd-i vâhid getirdiği, piyasadaki tüm ürünü de kendisinin satın aldığını öğrenmek mümkündür (TNA, FO, 141/3, 16 Eylül 1836). Benzer bir şekilde Mehmet Ali Paşa'nın Biladu-Şam'da yedd-i vâhid kapsamına aldığı bir diğer ürün de katrandı. Elinde katran bulunan satıcılar idarecilerin el koymaması için ellerindeki malzemeyi saklamaya başlamışlardı (TNA, FO, 141/3, 20 Eylül 1836).

Paşa'nın yedd-i vâhid uygulaması, Biladu's-Sûdan'daki ticareti de etkiledi. Hatta genel olarak bu uygulamayla koşut biçimde Avrupalı tüccarlar Afrika'nın iç kesimleri ile ticaret yapmak için paşanın kapısını çalmak durumunda kalmaya başladılar (Walz, 1978, 64). Zira yedd-i vâhide benzer bir uygulama neticesinde, bölgeden gelen malları o dönem Yukarı Mısır'da yönetici olan İbrahim Paşa öncelikli satın alma hakkına sahipti. Onun almadıklarını diğer tüccarlar alabilirlerdi (Walz, 1978, 234).

⁵⁴⁶ Bu uygulamanın Mehmet Ali'nin fellahlara verilen kredileri de yedd-i vâhid sistemine dahil ettiğini göstermesi anlamında da önemlidir. Zira, daha önceleri üretici köylüler ile ihracatçı tüccar arasında kurulan kredi mekanizmaları, bu uygulama ile dağıtılmıştı. Birleşik Krallık'ın bölgedeki elemanı Moore, tam da bu yönde bir yasağın getirildiğini, üreticilerin bundan böyle kredi temini için önce Mehmet Ali Paşa'ya bağlı idarecilere başvuracaklarını ifade etmişti (TNA, FO, 141/3, 20 Eylül 1836). Bu anlamda Paşa'nın uygulamasının bir yanı sıra üreticinin zararına sonuçlar doğururken, diğer yandan lehine bazı unsurları da içerebileceği görülebilir.

⁵⁴⁷ Yine de kahve ticareti Mısır için önemsiz değildi. Thurburn'un Bowring'e 12 Ocak 1838'de yazdığı ticaretle ilgili rapora göre, Paşa Antiller'den gelen kahvenin ithalini Moka'dan gelen kahvenin ticaretini korumak amacıyla yasaklamış, Ancak 1836 yılında padişahın çıkardığı bir ferman ile bu ticaret serbest bırakılmıştı (Bowring, 1840, 176).

Dahası, diğer istikamette de Avrupa mallarının Biladu's-Sûdan'a girişi kesilmiş, buranın tüccarları Mısır'da üretilen dokuma ürünlerini satın almak zorunda bırakılmışlardı (Walz, 1978, 64).

İbrahim Paşa, benzer bir uygulamaya Muha limanında da başvurdu. Paşa'nın liman için verdiği emirler, buraya gelen kahvenin yarısının kendisi için ayrılmasını, kalanının ise ABD'li tüccarlara satılmasını içermekteydi. Her ne kadar burada alıcı olarak Paşa herhangi bir fiyatı dikte ettirmemekteyse de, sadece kendisinin ve (gümrük vergisinde indirim dolayısıyla) kayırdığı ABD'li tüccarların alıcı olduğu bir pazarda fiyat konusunda büyük bir avantaja sahip olduğu da tartışmasızdı (TNA, FO, 141/3, 31 Ocak 1837). Aynı belge, İngiliz tüccarlara limanda kahve satılmasının da yasaklandığını içermektedir⁵⁴⁸. Yine bu belgeden, bu tür bir tahsisatın öncesinde de durumun zaten İngiliz tüccarların aleyhine olacak bir biçimde düzenlenmiş olduğu görülür. Buna göre, ABD'li tüccarların ithalde ve ihracata ödedikleri gümrük vergisi %3 iken, aynı oran İngiliz tüccarlar için %7,5 olarak belirlenmişti ve İngiliz Dışişleri Bakanı, Mehmet Ali Paşa'yı bu oranın Sena İmamı ile Birleşik Krallık arasında 15 Ocak 1821'de yapılan anlaşmada belirlenen %2,25'lik orana aykırı olduğunu söylemekte ve düzeltilmesini istemekteydi (TNA, FO, 141/3, 31 Ocak 1837). 1830'larda bölgede görev yapan *Palinurus* adlı İngiliz gemisinin kaptanı Stafford B. Haines'in İngiliz hükûmetine aktardığı bilgiler, gerçekten de Paşa'nın Muha'da Birleşik Krallık tüccarlara uygulamak istediği gümrük tarifesinin Devlet-i Aliyye'nin gümrük politikasından önemli bir sapma anlamına geldiğini gösterir. Buna göre gümrük vergisi oranları basma ve pamuklu kumaşlar ve ipekliklerde %7,5, ham ipekte %9,25, demirde %12, tütünde %20, kurutulmuş zencefil ve zerdeçalda %13, şekerde %10,5, pamukta %8,75, karanfil ve kakulede %8,25, kahvede %7 ve pirinçte çuval başına 0,5 dolardı (TNA, FO, 141/3, 31 Ocak 1837 tarihli yazışmanın eki). Oysa eyalette gümrükler ahidnamelerce sabitlenmiş olup, %3 düzeyindeydi (Bowring, 1840, 179).

Yedd-i vâhid sisteminden elde edilen kârların toplam içindeki payı, eyalet gelirlerinin aktarıldığı paragraflarda aktarılmıştı. Lane'e (1860) göre, Paşa'nın bu tekeller vasıtasıyla yürüttüğü ticaretteki kâr oranı %50 (Lane, 1860, 129) gibi yüksek bir orandı. Bu sistemin uygulanması sonucunda Mısır ticaretinde Avrupa'nın payı 1783 yılındaki %14'lük düzeyinden 1826 yılında %76'ya yükseldi (Richards, 2004, 214). Eyaletin transit ticaret ağırlıklı yapısı da yerini Avrupalı tüccarlara büyük miktarlarda pamuğun satıldığı bir biçime evrildi (Baer, 1968, 144). Ancak eyaletin esas olarak tek bir üründe uzmanlaşması, bu ürünün talebindeki değişimlere ve fiyatındaki oynaklıklara açık olunması

⁵⁴⁸ Bu yasağın gerçekten var olduğuna dair bir başka kanıt da İngiliz dışişleri bakanı Palmerstone'un Mısır'daki konsüle yazmış olduğu 24 Şubat 1837 tarihli mektuptur. Burada, konsül Campbell'in önceki yazışmalarda Palmerstone'a Paşa'nın İskenderiye'de bir İngiliz tüccarının kahve ticareti yapmasını engellediği anlaşılır. Palmerstone bu bilgiye yanıt olarak durumu Devlet-i Aliyye'ye intikal ettireceğini belirtir (TNA, FO, 141/3, 24 Şubat 1837).

anlamında riskler barındırmaktaydı. Ayrıca Mısırlı tüccar, giderek artan sayıda ürünün tekel kapsamına alınmasından olumsuz bir şekilde etkilenmekteydi⁵⁴⁹ (Fahmy, 1998, 150).

Paşa'nın yedd-i vâhid uygulamasından rahatsız olan bir diğer taraf ise, Devlet-i Aliyye'nin de devlet tekellerinden rahatsız olan Birleşik Krallık idi. Aslında 18. yüzyılın sonlarına kadar bölgede Avrupalı tüccarların fazla kalabalık olmadıklarından (Raymond, 2018, 112) yukarıda bahsedilmişti. Ancak 19. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa ile ticarî ilişkilerin hızlanması tüm Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'daki üreticilerin artan oranda dünya pazarının ihtiyaçları doğrultusunda üretim yapması sonucunu doğurmuştu (Küçükkalay, 2007, 35). Dolayısıyla hammadde satın almak ve mamül mal satmak amacıyla pek çok Avrupa tüccarı bölgeyle önemli bağlar kurmuş durumdaydı. Bunların çıkarlarını kendi çıkarları olarak benimsemiş Birleşik Krallık başta olmak üzere Avrupa devletleri de, bunların bölgedeki faaliyetlerini dikkatle izlemekteydi. Mehmet Ali Paşa, gümrük uygulamalarının çoğunlukla Devlet-i Aliyye'nin Avrupalı devletlere sunduğu ayrıcalıklarla çelişmekte, özellikle Birleşik Krallık'ın bölgedeki çıkarlarını zedeleyecek bir gümrük rejiminde ısrarcı olduğunu gösteren kararlar almaktaydı. Zira bu ülkenin ticarî çıkarları bölgenin kendi malları için bir serbest ticaret bölgesi olması, ayrıca Hindistan'dan getirdiği malları mümkün mertebe vergi ödemedi bölgeden geçirebilmesindeydi. Bölgedeki Birleşik Krallık tüccarlarının zaman zaman ahidnamelerin kapsamına girmeyen bazı ödemeler için bile konsüllerine şikayetler ilettikleri görülmekteydi. Örneğin, 31 Ağustos 1837 tarihli bir yazışmada Mısır'da mükim İngiltere konsülü Campbell, Suriye'ye İran'dan getirilen tütün üzerinden alınan vergilere dair bir şikayeti hükûmetine aktarmış, ancak karşılığında dışişleri bakanından aldığı yanıt, bunun iç ticaret sayılacağı ve ahidnameler kapsamında değerlendirilemeyeceği için İngiltere'nin bu konuda bir şey yapmasının uygun olmadığı olmuştu (TNA, FO, 141/3, 31 Ağustos 1837).

Lakin diğer pek çok yazışmadan⁵⁵⁰, Paşa'nın yedd-i vâhid uygulamasının dönemin Birleşik Krallık bürokrasisinin tepkisini topladığı rahatlıkla görülmektedir. Özellikle de yedd-i vahidin Suriye'de de uygulanmasının İngilizlerin çıkarları ile koştur olduğunu söylemek olanaklı değildir. Çünkü bu bölge uzunca bir zamandır Birleşik Krallık tüccarlarının pazarı haline gelmiş durumdadır. Ayrıca 1830'larda

⁵⁴⁹ Gerçi, Mehmet Ali Paşa'nın kendisi de bir tüccardı. Paşa, Doğu Akdeniz'de faaliyet gösteren bir ticaret filosu kurmuştu. Başlarda bu filonun askerî unsurları, Akdeniz'in doğusunda her ticaret gemisine saldırıyı alışkanlık haline getirdiği söylenen Yunan korsanları ile mücadeleyi amaçlamaktaydı (Cameron, 1898, 133). Sonraları, ticaret filosu bir firkateyn ve 400-600 ton yük alabilen beş gemiden müteşekkil hale gelmişti ve bu gemiler biladu's-Şam, Girit ve diğer komşu limanlar arasında ticaret yürütmekteydi (Bowring, 1840, 179).

⁵⁵⁰ Örneğin (TNA, FO, 141/3, 16 Eylül 1836) veya (TNA, FO, 141/2, 5 Ekim 1835, s. 167 - 169). Bunlardan ikincisinde Palmerstone, Mısır'daki görevli Campbell'a, "majestelerinin hükûmeti"nin Paşa'nın adımlarını büyük kaygı ile izlediğini, engellediği ticaretin, "majestelerinin" tebası ile sultanın kiler arasında önemli bir ticaret nesnesi olduğunu söylemesini isteyip, mezkur engellenmenin meşru bir hükümdar olan sultandan gelmesi söz konusu olsaydı bunu bir yandan protesto ederken diğer yandan da sultanın böyle bir karar alma hakkı olduğunu da teslim edeceklerini, ama bu durumda sadece kendisine belirli yetkiler verilmiş bir kişi olan Paşa'nın hangi yetkiyle ahidnamelere müdahale ettiğini soruyordu. Bir yıl sonraki bir mektubunda ise, Paşa'yı açıkça tehdit ederek, Birleşik Krallık'ın Biladu's-Şam'daki ticarî haklarının ihlal edilmesinin cezasız kalmayacağını Paşa'ya aktarılmasını yine Campbell'dan istiyordu (TNA, FO, 141/3, 16 Eylül 1836 tarihli yazışma).

bir iktisadî bunalım yaşayan Birleşik Krallık, içerideki sanayi üretimini ayakta tutabilecek saldırgan bir ihracat politikası izlemeye koyulmuştur (Es-Seyyid Marsot, 2010, 64).

Bu arada, Birleşik Krallık görevlilerinin aktarımlarından, Paşa'nın zaman zaman belirli taktikler izleyerek belirli yabancı tüccar gruplarını kayırmış olabileceği de anlaşılmaktadır. Örneğin 1836 yılında İskenderiye gümrüğünde diğer yabancılara sağlanmayan bazı ayrıcalıklar Rus vatandaşlarına sağlamış (TNA, FO, 141/3, 2 Nisan 1836), Paşa Rus tüccarlara memâlik-i mahrûse limanları arasındaki ticarete ayrıcalıklar tanımış ve bunu Rusya ile Devlet-i Aliyye arasındaki yeni bir anlaşmaya dayandırmıştı. Birleşik Krallık ise kendisine ahidnamelerin kendi tebasındakiler için halen geçerli olduğunu hatırlatmaktaydı (TNA, FO, 141 / 3, 27 Haziran 1836). Bir kaç ay sonra da Reis Efendi'den (Hâriciye Nazırı / Reisu'l-kuttâb) Mehmet Ali'ye hitaben yazılmış ve kendisine İngilizlerin haklarını hatırlatan bir ferman almayı başardılar (TNA, FO, 141/3, 30 Ağustos 1836). Ancak Mehmet Ali henüz yıl sona ermeden bu ayrıcalıkları kaldırdı (TNA, FO, 141/3, 22 Kasım, 1836).

Siyasî gelişmelerle ilgili başlıklarımızdan hatırlanacağı üzere, Mehmet Ali Paşa'nın askerî yenilgisi, yedd-i vâhid sisteminin de sonu oldu. Ardından, 1840'ların sonlarında ve 1850'lerde Yunanlar başta olmak üzere tüccarlar, içerilere girerek doğrudan fellahlardan pamuk satın almaya başlayacaklardı (Beckerd, 2014, 210 - 211). Ele alınan dönemde Paşa'nın dış ticaret üzerinde uyguladığı ve Devlet-i Aliyye'ye de örnek olan bu model, bir eyaletin imparatorluğa eş bir orduyu beslemesine olanak tanıyan ve yukarıda sıralanan çok sayıda faktör içinde en önemlilerinden biriydi. Karşılaştırmalı bir perspektifle bakıldığında, Devlet-i Aliyye'de ihracatı arttırmaya yönelik bir devlet politikasının olmamasına karşın, Mısır'da bu tür bir politikaya sahip olduğu (Pamuk, 2009, 52) açıkça görülür. Mısır bürokrasisi, merkez bürokrasisinden farklı olarak dış ticarete müdahaleci ve korumacı bir politika izlemeyi bu dönemde başarmıştır.

Diğer yandan, ulaştırma ve haberleşme alanında da Paşa'nın önemli girişimleri olmuş, hem devlet tekellerinin daha etkin çalışmasını hem de transit ticarete, en önemlisi de Britanyalıların Akdeniz-Hindistan rotasında etkili olabilmeyi amaçlayan bu girişimlerin ticaret üzerinde de önemli tesirleri olmuştu. Paşa'nın bu yöndeki ilk büyük girişimi, İskenderiye kentinin Nil Nehri ile bağlantısını kurarak, bu kentin limanını dış ticarete etkili biçimde kullanmaktı. Yukarıda defaatle belirtildiği üzere, bağlantıyı kuracak olan kanala padişaha bir jest yaparak *Mahmudiyye* adı verildi ve kanalın 1819'daki kazımı sonucunda İskenderiye kenti, Nil nehrinin batı koluna bağlanmış oldu. Öncesinde İskenderiye'ye ulaşmak için yukarıdaki başlıklarda da bahsedildiği şekilde Nil üzerinden Reşid'e gitmek gerekmekteydi. Ancak Reşid'de Nil'in denize çıkışı yılın iki ay kadarlık bir bölümünde trafiğe uygun değildi (Bowring, 1840, 180). Bu inşaat, daha önce hiçbir Osmanlı valisinin yapamadığı düzeyde büyük bir yatırımdı ve Mehmet Ali Paşa yönetiminin büyük altyapı projelerini gerçekleştirebildiğinin henüz erken dönemde bir kanıtı oldu. Mehmet Ali'nin, bu inşaat için harekete geçirdiği kaynaklar ise muazzam düzeydeydi. Mart 1819 itibarıyla toplam uzunluğu 72 km olan

kanalın toplam maliyeti 7,5 milyon Franktı (Fahmy, 2010, 10) ve inşaatında her on metre için bir işçinin yaşamını yitirdiği söylenmekteydi (Bowring, 1840, 39).

Ulaşım açısından dönemin en yeni tekniği, 1825 yılında Birleşik Krallık'ta kullanılmaya başlanan, saatte henüz 10 km hıza ulaşabilmekte olsa da, ulaşım alanında bir devrim yaratan (Yeliveyeva, 2010, 30) demiryolları idi. Mehmet Ali Paşa da Devlet-i Aliyye gibi, hiçbir zaman bir demiryolu inşaatına başlayamamış olsa da, bu konuda bir proje hazırlatmıştı. Aslında ilk olarak Britanyalılar, Süveyş'i Kahire'ye bağlayacak bir demiryolu inşasını Paşa'ya önermişler, ancak Paşa, bu inşaatın ülkeye Birleşik Krallık müdahalesi kapısını açmasından çekinerek bunu reddetmişti. Ancak ilginç bir biçimde daha sonraları benzer bir projeyi kendisi hazırlatmış, üstelik Birleşik Krallık'tan destek talep etmişti (Issawi, 1966, 409 - 410).

Bu dönemde Birleşik Krallık da Hindistan ile Britanya'yı en etkin şekilde birbirine bağlamak üzere bir plan üzerinde çalışmaktaydı ve önceki başlıklarda detaylıca ele alındığı gibi, ya Kızıldeniz'den ya da Fırat Nehri üzerinden buharlı gemilerle bu ulaşımı sağlamayı planlamaktaydı. Yine o başlıklarda aktardığımız üzere, Mehmet Ali Paşa ve İbrahim Paşa, bu tür bir transit ticaretin Biladu'sh-Şam yerine Mısır üzerinden yapılması için siyaset yürütmüş, ancak kazanan Birleşik Krallık olmuş, Devlet-i Aliyye'nin Fırat nehri üzerinde vapur işletmek üzere verdiği izin, Bağdat ve Basra'ya yerleşen Lynch Kardeşler adlı şirket tarafından 20. yüzyılın başlarına değin kullanılmıştı (Ekinci, 2011, 445 - 446). Bu yüzden, Mısır'da ilk demiryollarının kurulması için 1850'leri beklemek gerekecekti.

Birleşik Krallık proje için Biladu'sh-Şam'ı seçmeden önce, Britanyalı Galloway Bey, tüm bu süreçte Paşa'nın temsilcisi olarak Birleşik Krallık ile yazışmaları yapmış ve ülkesinde destek aramıştı. Galloway'ın Birleşik Krallık makamlarına yazdığı bir mektuptan, Paşa'nın Kahire-Süveyş arasında planladığı demiryolu hattını Britanyalıların kullanımı için çift yönlü yapmaya hazır olduğu öğrenilmektedir (TNA, FO, 141/2, 29 ARALIK 1834, 53-56). 3 Mart 1853 tarihli bir hazine tutanağından anlaşıldığı kadarıyla Galloway Bey'e hemen bir red cevabı verilmemiş, bunun yerine bakanların (ve Hindistan'daki ilgili birimlerin) kendisinin önerilerini düşünmekte oldukları, eğer hükümet bu yolu Paşa'nın istediği güzergâhtan geçirmeyi ve böylelikle bir demiryolu yapmayı uygun görürse önceden mutlaka Galloway Bey'e haber verileceği, hem Paşa'nın hem de Birleşik Krallık çıkarına bir iş olup olmadığına bakılacağı ifade edilmişti (TNA, FO, 141/2, 3 Mart 1835, s. 71-74).

Bu konuda Birleşik Krallık hükümeti üzerinde etkili olmaya çalışan bir başka isim ise Thomas Waghorn idi. Waghorn, Britanyalıları bu tür bir projenin Mısır'da Hristiyanlığın yayılmasına yardımcı olacağı fikrine ikna etmeye çabalıyordu (Waghorn, 1937, 28). Waghorn'un girişimleri, belli ki başlarda Birleşik Krallık hariciyesi tarafından ele alınmış, Palmerstone, Mısır'daki konsülü Campbell'a Mısır'a doğru yolculuk etmekte olan Waghorn'un İskenderiye, Kahire ve Süveyş'te temsilcilikler açmak istediğini ve amacının da Hindistan ile olan irtibatı hızlandırmak olduğunu yazmıştı (TNA, FO, 141/4, s. 173-174, 24 Ekim 1835 tarihli yazışma). Fakat daha sonra Waghorn ile Paşa'nın arasındaki ilişkinin

Paşa'yı bir Birleşik Krallık desteği için yok yere umutlandırdığını düşünerek olsa gerek, üç yıl sonra yine Campbell'a yazdığı bir mektupta Paşa'yı Waghorn'un Birleşik Krallık hükümetini temsil etmediği ve Hindistan ulaşımı konusunda kendisine fazla güvenmemesi gerektiği konularında uyarmasını istemişti (TNA, FO, 141-4, 22 Mayıs 1838 tarihli yazışma). Ancak Waghorn Birleşik Krallık tarafından dışlanmış da değildi. Zira bir yıl sonra Campbell'a Palmerstone adına yazılan bir mektupta, konsülden Waghorn'a bir tüccar olarak gereken korumanın sağlanması istenmişti (TNA, FO 141-5, 8 Haziran 1839 tarihli yazışma).

Bir demiryolu inşası bu dönemde gerçekleştirilememiş de olsa, Birleşik Krallık'ın Doğu Hindistan Ticaret Şirketi Kahire-Süveyş yolunu yoğun olarak kullanmakta, bu durum burada karayollarının güvenli ve düzgün bir hale getirilmesi gereğini doğurmaktaydı. Paşa bu konuda düzenlemeler yaptı, yol üzerinde istasyonlar kurdu, sadece hayvanların değil, hayvanların çektiği tekerlekli araçların da geçişine uygun bir hale getirdi (Issawi, 1966, 407 - 410).

Özetle, Paşa'nın yedd-i vâhid uygulaması, daha kapsamlı olması, tezkireli tüccar gibi araçlara yer vermemesi gibi nedenlerle Devlet-i Aliyye'nin uygulamasından çok daha gelişkindi ve Mehmet Ali'ye önemli bir gelir temin etmiş, ticaret üzerinde muazzam bir kontrol kurmasını sağlamıştı. Aynı dönemde İngiliz mallarına karşı Avrupa'da korumacı tedbirler yaygınlaşırken, Devlet-i Aliyye'nin 1838'de Baltalimanı Antlaşması'nı imzalaması önce imparatorluk merkezinin, daha sonra da eyaletin bu alandaki kontrolünü ortadan kaldırmıştı.

3.2.2.7.4. İmalata Yönelik Müdahaleler

Sanayi üretimi ve imalat sektörü açısından bakıldığında, hem imparatorluk merkezinin hem de eyalet idaresinin bir takım müdahalelerle bu alanda var olduğunu görmek olanaklıdır. Avrupa ölçeği ile kıyaslandığında ikisinin de girişimleri oldukça zayıf olmakla birlikte, buraya kadar sayılan tüm iyileştirmelerdeki gibi bunlarda da amaç orduların ihtiyaçlarının temin edilmesi olup, bunda da bir ölçüde başarı sağlamışlardır.

Genel olarak bakıldığında, bu dönemde memâlik-i mahrûsede gerçekleştirilen imalat üretimi, iç talebi karşılar düzeydeydi (Pamuk, 2007a, 224). Buna karşın, Avrupa'da sanayi üretimindeki ilerlemeler giderek maliyetleri aşağı çektikçe, iç üretim bunlar karşısında zorlanmaktaydı. Örneğin makine ile dokunan Avrupa tekstilinin satışı, içeride tekstil alanında üretilen ürünleri etkilemekteydi (İnalcık, 2018, 304). Böyle bir atmosferde orduların ihtiyaçlarının piyasa koşullarında sağlanması zordu. Bu yüzden Avrupa'nın sanayileşme sonucunda ordularına temin ettiği bazı malzemenin tedarikini sağlayacak sanayi tesisleri (*fabrika-yı hümayûnlar*) Devlet-i Aliyye tarafından kuruldu. Böylelikle ithal ikameci bir yaklaşımla, en azından bu alanlarda paranın içeride kalması amaçlandı (Tabakoğlu, 2010, 262).

1805'te Beykoz'da açılan kağıt fabrikası bu anlamda bir ilkti (Seyitdanlıoğlu, 2009, 58 - 59). Ancak üretim kapasitesinin düşüklüğü nedeniyle bu dönemde kağıt ithali de sürdü. Bir süre sonra Avrupa'dan gelen kağıdın fiyatındaki düşüşler sonucunda fabrika kapandı. II. Mahmud döneminde bu fabrikanın yeniden açılması planlanıp, Fransa'dan makine getirilmesi kararı alındı. Ancak daha sonra bundan vazgeçilerek İslimiye'de kurulan bir özel tesise devlet tarafından ortak olunması yoluna gidildi (Kütükoğlu, 1999, 639 - 640). Benzer bir uygulama, 1816'da Beykoz'daki bir deri fabrikasının devlet tarafından satın alınması ve sonra ayakkabı üretecek bir tesis haline getirilmesinde de görülür (Seyitdanlıoğlu, 2009, 58 - 59).

Devlet, 1827 yılında bir iplik fabrikası kurdu (Seyitdanlıoğlu, 2009, 58 - 59). Bu fabrika donanma için yelken ve II. Mahmud döneminde kurulan yeni düzenli ordu için yazlık elbise, iç çamaşırı ve gömlek üretmek amacıyla Evkaf-ı Hümayûn Nezareti tarafından, başlangıçtaki yatırım harcaması Evkâf Hazinesi tarafından finanse edilerek, bir vakıf şeklinde İstanbul / Eyüp'te kurulmuştu (Öztürk, 1990, 31). Bunu 1835'te fes üreten bir tesisin ve 1830'ların sonlarında da kereste ve bakır levha üreten bir fabrikanın kurulması izledi (Seyitdanlıoğlu, 2009, 58 - 59). Ancak tüm bu girişimler, devlet sektörü dışında bir sanayinin oluşumu sonucunu doğurmamış, 19. yüzyılın sonlarına kadar memâlik-i mahrûsenin tamamında küçük imalat sektörlerinin ana üretim biçimi olduğu yapı devam etmişti (Tabakoğlu, 2010, 263). Bu ilk sanayi girişimlerinin ardından ithal teknoloji kullanan büyük kapitalist tesisler ancak 1880'lerde görülebilecekti (Pamuk, 2007a, 225).

Sanayi alanında Mısır Eyaleti de bir takım girişimlerde bulundu. Mehmet Ali Paşa, ilk sanayi girişimlerine kıyasla sanayi alanını düzenleyecek bir kurum olarak ayrı bir bakanlık kurmakta gecikmiş olsa da, yedd-i vâhid kârlarından, vergilerden ve az da olsa borçlanmadan finanse edilen (Durî, 1991, 179) bir sanayi programını erken bir aşamada yürürlüğe koymuştu. Bu program da, az önce bahsettiğimiz yedd-i vâhid kapsamındaydı. Sanayileşmenin gerçekleşebilmesi için Avrupa'dan ilgili yatırım alanlarında kullanılmak üzere çeşitli makineler ve teknik personel getirtti. Bunlarla Mısır'da çok sayıda imalathane kurdu (Durî, 1991, 179). Aslında uzun süredir Mısır'da imalat sektörünün bir parçası olan tekstil atölyelerindeki işçiler, buralardan alınıp ordu için üretim yapan bu fabrikalarda çalıştırılmaya başlandı (Owen, 1993, 115). Paşa ayrıca, Ali Bey el Kebir'in 1772'de top üretmek için Piemonte'den demir işçileri getirmesine (Raymond, 2018, 253) benzer bir biçimde, eyalet dışından uzmanları da farklı alanlardaki üretim için davet edebiliyordu. Örneğin indigonun işlenmesinde çalışmaları için Bengal'den bazı Ermeni ustaları getirtmişti (Bowring, 1840, 178).

Mehmet Ali Paşa'nın modelinde, fellahlar gibi zanaatkârlar da ürünlerini Paşa'nın yedd-i vâhid sisteminde, onun belirlediği fiyattan satmaya zorlanabilmiştir. Bu kapsama alınan mallarda hükümetin damga uygulaması zorunlu kılınmıştır (Crouchley, 1938, 67 - 68).

Paşa'nın ilk sanayi kuruluşu, Devlet-i Aliyye'den izin alarak 1816 yılında kurduğu pamuklu dokuma tesisidir (Issawi, 1966, 363). Bu alandaki yatırımları sonradan devam etmiş, özellikle uzun lifli

pamuğun ekimine başlanmasını takiben (Es-Seyyid Marsot, 2010, 56), en yoğun olarak da 1930’larda temelde ordunun ve donanmanın ihtiyaçları için, ancak ürünleri dış satıma da konu olabilen, onbinlerce işçiyi çalıştıran otuz kadar fabrikada üretim yapılmıştır (Rivlin, 1966, 68-70). 1830’lu yıllarda bu fabrikalarda yıllık 2500 ton pamuk ipliği ve bir milyon metre pamuklu dokuma üretilmekteydi (Durî, 1991, 179). Ancak Mehmet Ali Paşa’nın sanayi alanındaki girişimleri, sadece bu alanlarla sınırlı değildi. 1830’lara gelindiğinde, pamuklu, yümlü, ipekli ve keten dokumaların yanı sıra, kağıt, cam, şeker, deri ürünleri ve bir takım kimyasal maddeleri üreten ve 1838 yılı itibariyle toplam 12 milyon pound değerinde yatırım yapılmış çok sayıda sanayi tesisleri kurulmuş durumdaydı⁵⁵¹ (Durî, 1991, 179). Ayrıca Paşa’nın ordusu için cephane üreten fabrikalar da vardı. Bunlar içinde, az önce demiryolları ile ilgili olarak adı anılan Galloway’ın 1820’de Bulak’ta kurduğu dökümhane, en önemlileridir (Crouchley, 1938, 70-71).

Bu girişimler ordunun ihtiyaçlarının giderilmesinde önemli bir işlev görmüşlerse de, bazı sorunlara da neden olmuşlardı. Bunların başında, ordu ve bayındırlık işleri için konulan çalışma mükellefiyetlerine ek bir alan daha çıkması, emekgücünün planlanmasını zorlaştırmıştı (Es-Seyyid Marsot, 2010, 60). Ayrıca, tesislerde çalışan işçilerin verimi çok düşüktü (Gran, 2004, 32-33). Nihayetinde, 1838 Ticaret Antlaşması, bunlara bir darbe indirdi (Owen, 1993, 115). Ama antlaşmadan da önemlisi, Mehmet Ali’nin askerî yenilgisi sonrasında ordusunda meydana gelen sayıca azalmanın, bu tesislerin büyük çoğunluğunu gereksiz bir hale getirmesi oldu.

3.2.3. Paşa’nın Askerî Yenilgisi Sonrası Durum

Mısır Eyaleti’nde 19. yüzyılın başlarında meydana gelen siyasî ve askerî gelişmeler sayesinde, yarım bıraktıran Nizâm-ı Cedîd iyileştirmeleri memâlik-i mahrûsede bir değil, iki ayrı hat üzerinden devam etme şansı buldu. Devlet-i Aliyye’nin merkezinde II. Mahmud iktidarı altında, padişahın farklı ittifaklar da kurarak yürüttüğü iyileştirmeler Tanzîmât ile sonuçlanırken, Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’da neredeyse ilk aşamadan itibaren rakipsiz bir şekilde yürüttüğü iyileştirmeler, Birleşik Krallık ve Devlet-i Aliyye’nin askerî müdahalesi ile sonlandı ve bir süre sonra hidivlik adıyla resmiyet kazanacak ve geri alınamayacak yeni bir a’yânlık türüne evrildi.

II. Mahmud’un modelinin yeni bir döneme ulaşmasında iki önemli tarih önemlidir: 16 Ağustos 1838’de Baltalimanı Antlaşması’nın imzalanması ve 3 Kasım 1839’da Tanzîmât Fermanı’nın ilanı. Zira yazılı bir programı olmayan Nizâm-ı Cedîd hareketi gibi, II. Mahmud’un izlediği ve buraya kadar

⁵⁵¹ Bowring (1840), hazırladığı raporda bunların ayrıntılı bir dökümünü bize sunar: Kahire’de 300 tezgahı olan bir dokuma fabrikası, Bulak’ta 28 iplik eğirme makinesi, 24 taraklama makinesi olan (ve Maltalı işçilerin çokluğundan dolayı Malta adını almış) bir iplik eğirme fabrikası, bunun içinde marangoz ve demircilerin çalıştığı atölyeler, ayrıca yanında iki ayrı pamuk ipliği atölyesi, El Kessal’de başka bir büyük tesis vd. (Bowring, 1840, 89-96)

ayrıntıları ile aktarılan iyileştirme programının aksine, Devlet-i Aliyye önce Baltalimanı ve onu takip eden antlaşmalarla Batı kapitalizmi ile olan ilişkisinde önemli ve farklı bir yola girip, bunu kayıt altına almış, ardından da Tanzîmât Fermanı ile memâlik-i mahrûsede iktisadî ve sosyal yaşamı ne şekilde yeniden şekillendireceğine dair bir irade beyanında bulunmuştur. Ayrıca, Nizâm-ı Cedîd ve II. Mahmud dönemindeki iyileştirmelerden farklı olarak Tanzîmât iyileştirmelerinin bürokrasi, yargı ve eğitim alanlarına daha fazla yayılmış olduğu (Pamuk, 2007a, 200) da söylenebilir. Bu anlamda, II. Mahmud dönemini Tanzîmât döneminin parçası saymak tamamen yanlış olmamakla birlikte, bir alt soyutlama düzeyinde, bu tür farklılıkları görebilmek için ikisini ayırmak gerekir.

Dahası, Tanzîmât'a kadar II. Mahmud tarafından yapılan düzenlemeler, Batılı uzman ve diplomatlarla Devlet-i Aliyye bürokrat ve idarecilerinin münasebetleri ne kadar yoğun olursa olsun, görece daha tek taraflı bir tablo sunmaktadır. II. Mahmud (ve aslında Mehmet Ali de) burjuva devrimlerinin Avrupa devletlerini güçlendiren çıktılarından uygun bulduklarını ve şartların izin verdiklerini, eklektik bir biçimde alıp el(ler)indeki eski mekanizmada kullanmıştır. Oysa Baltalimanı Antlaşması, memâlik-i mahrûsede zaten bir süredir etkili olmaya başlamış bulunan kapitalist biçim ve ilişkilerin, bundan böyle boylu boyunca yayılmasını ve burayı dönüştürmesini başlatmış, Tanzîmât Fermanı ise, ileride yeni gelişen bürokrasinin, Avrupalı güçlerin ve bir aşamadan sonra da burjuvazinin referans olarak zaman zaman zorlayacağı bir kerteriz noktası belirlemiştir.

Bu tarihsel sınırın ertesinde Devlet-i Aliyye maliyesinde, buraya kadar zikrettiğimiz bazı hususlara ek olarak, yeniden tek hazineden oluşan bir sisteme dönüş ve padişaha bu hazineden maaş bağlanması gibi (Tabakoğlu, 2016, 681) düzenlemelere gidildi. Maliye, Kırım Savaşı (1853-1856) dışında, harcamalarda beklenmeyen bir artış yaratan önemli bir dış şokla karşılaşmadı. 1840 sonrasına ait îrâd ve masraf kayıtları, bu dönemden itibaren maliyenin gelirlerinde önemli bir artış olduğunu gösterir (Karaman ve Pamuk, 2010, 622 - 624). 1838 Antlaşması'nın salt mâlî anlamda bakıldığında olumlu etkileri olduğu doğrudur. Nitekim antlaşmanın yarattığı liberal dış ticaret rejiminin üretimde yarattığı artış ile birlikte, daha etkili bir vergi idaresi ve ekonomideki parasallaşmadaki artış gibi faktörler sayesinde Tanzîmât'ın ilk yılları ile 1875 arasında, devlet gelirlerinde 4,3 katlık bir artış yaşandı (Güran, 2006, 70). Bu gelir artışı, 5,1 katlık gider artışı performansına karşın (Güran, 2006, 70) Tanzîmât iyileştirmelerinin hepsinin maliyece finanse edilebilmiş (Shaw, 1975, 425) olmasına yol açtı. Ancak gelirlerdeki artış, 18. yüzyılda tüm Avrupa ülkeleri gelirlerini önemli ölçüde arttırmırlarken önemli mâlî sorunlarla boğuşan Devlet-i Aliyye için bir tür yakalama hamlesiydi ve pek çok ülke mâlî merkezîleşmelerini 19. yüzyıl boyunca sürdürerek gelirlerini daha da arttırdığından, Devlet-i Aliyye askerî ve mâlî anlamda bunların arkasında kalmayı sürdürdü (Karaman ve Pamuk, 2010, 622 - 624).

Gelir anlamında Devlet-i Aliyye'yi geride bırakan Avrupa ülkelerinin avantajı, bunlarda kentlerin daha gelişmiş olması, parasal ekonominin yaygınlığı ve coğrafi olarak daha yoğun bir yapıda olmaları, ayrıca vergi tahsilinde araçların Devlet-i Aliyye'deki kadar büyük bir pay almamalarıydı (Karaman ve Pamuk, 2010, 624). Devlet-i Aliyye, Tanzîmât sonrasında iltizamı kaldırmaya çalışılmış, vergilerin

merkezden atanan *muhasıllarca* tahsil edileceğini ilan etmiş, ancak bu konuda başarılı olamamıştı. Devlet, tüm geliri tahsil edip, bunun içinden bir şey almayıp, sadece maaş almayı kabul eden bürokratlar bulmakta zorlanmış, atananlar da oldukça başarısız olmuşlar ve 1840 yılında aşar hasılatında büyük bir düşüş yaşandıktan sonra iltizam sistemi geri getirilmişti (Shaw, 1975, 422). Sonraları pek çok farklı model denense de, neticede başarılı olunamadı. Sistem 1877’de 2. Abdülhamid tarafından kesin olarak kaldırılana kadar varlığını sürdürdü. Devlet-i Aliyye’nin vakıf kaynaklarına tam anlamıyla el atması ise, daha uzun dönemde olanaklı olabildi ve yüzyılın sonlarında tamamlandı (Shaw, 1975, 423).

Tanzimât döneminde (ağnam resmi ve cizye hariç) pek çok şer’î esaslı vergi kaldırılırken, bunların yerine tarım sektöründen %10 oranında tek bir vergi olarak a’sâr alınmaya başlandı, kentlerde de ihtisab resmi ve bir takım tüketim vergileri kaldırılarak yerine gelire oranla tarh edilen bir temettü vergisi getirildi (Shaw, 1975, 422). Ancak temettü vergisi de 1860’a kadar tam anlamıyla uygulanamadı, bu tarihten sonraysa %3 oranında bir gelir vergisi olarak Devlet-i Aliyye maliyesinde yerini alabildi (Shaw, 1975, 428). Bu arada ondalık ağnamı, hayvan başına 5 kuruş olarak sabitlendi ve mübaşirlerce tahsil edilmeye başlandı (Shaw, 1975, 424). Sonraları, 1856-57’de, köylerde oluşturulacak heyetlerin hayvanların yünleri, sütleri vb hususları göz önüne alarak değer tespiti yapması, hazırladıkları raporları maliyeye yollaması, bu verilere göre bölge bazında hayvan başına ne kadar nakdî vergi alınacağını tespit edilmesine karar verildi (Shaw, 1975, 429).

Bu arada, 1850’de Fransa’da uygulanan Ticaret Kanunu Devlet-i Aliyye’ye adapte edildi ve kapitalist bir iktisadî yapının ihtiyaç duyduğu tüzel kişilik ve faiz gibi olgular bu vesile ile tanımlandı. 1863 yılında ise bu yöndeki bir başka gelişme olarak deniz ticaretini düzenleyen *Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi* çıkarıldı (Tabakoğlu, 2010, 297). Bu ve benzeri düzenlemelerle kapitalizm memâlik-i mahrûsede giderek yerleşik ve kurumsal bir hal aldı, fakat bu süreci tam anlamıyla sonucuna erdirmek için cumhuriyet dönemini beklemek gerekecekti.

Mısır Eyaletinde ise, 1837’den itibaren Mehmet Ali Paşa’nın kaynakları merkezîleştirmedeki başarısı bazı sorunlarla karşılaşmaya başlamıştı. Taşradan giderek daha fazla vergi ve işgücü talep etmesi, tarım nüfusunun köylerini terk etmesi ve büyük kentlere akın etmesine neden olmuş, aynı yıl içerisinde Mehmet Ali’ye kredi veren şirketlerin iflasına yol açan uluslararası bir para krizi ortaya çıkmıştı (Hunter, 2000, 31). Yine de, askerî olarak yenilmesine kadar Mehmet Ali Paşa’nın uygulamalarının başarısızlığından söz edilemez. Ancak bu söz konusu olduktan sonra, Mısır Eyaleti Baltalimanı Antlaşması’nın Paşa’nın uygulamalarını engelleyecek hükümlerine boyun eğmek zorunda kalmıştı. Böylelikle yedd-i vâhid sistemi ortadan kalkmış, daha önce de belirtildiği üzere ordusu 18.000 kişi ile sınırlanmıştı.

Bu tabloya karşın, Mehmet Ali Paşa’nın aslında yedd-i vâhid sistemini farklı bir şekilde sürdürmeye çalıştığı görülür. Zira Paşa, 1820’lerden itibaren Mısır’ın tarım arazilerini yakın çevresine dağıtmıştı.

Mezkur araziler *uhde* adıyla komutan ve bürokratlara verilmekte, bunların bir kısmında (*şeflik*, eski *usye* benzeri) kendisinin vergi vermeden üretim yapması olanaklı kılınmakta, buna karşılık tarımsal üretimi denetlemesi ve üretime sermaye sağlaması istenmekteydi (Hunter, 2000, 32). Devlet tekellerinin yasaklanmasını içeren düzenlemenin etrafından dolanmanın bir yolu olarak Paşa, uhde arazilerinde yetiştirilen ürünlerin türlerini belirlemeye ve bunları kendi belirlediği fiyatlardan satın almaya başladı. Üstelik, 1842 yılında ülkede büyükbaş hayvanları bir salgın hastalığın kırmaya, bunu kötü bir taşkın ve çekirge istilasının izlemesine (Cameron, 1898, 199) rağmen, 1844 - 1845'e kadar da bunda başarılı oldu (Hunter, 2000, 32). Ancak sonrasında Avrupalı tüccar doğrudan üreticilerden satın alımlarını giderek arttırdı ve 1848 itibarıyla bu girişim de başarısız oldu (Hunter, 2000, 32) ve uhde sistemi, Mısır'a sadece iltizam sisteminin dönüşü (Holt, 1966, 188) ve tarımsal üretimde düşüşler (Özkoç, 2015, 85) anlamına geldi. Dahası, topraklar 1840'larla birlikte alınıp satılabilir hale geldi. Çiftçiler toprakların tasarruf hakkını devredebilmeye veya borç almak üzere rehin vermeye başladılar. Böylelikle, toprakta 19. yüzyılın sonunda tamamlanacak olan özel mülkiyete gidiş, bu dönemde başlamıştı (Durî, 1991, 160 - 161).

Askerî yenilgi sonrasında Paşa'nın ordusunun sayıca küçültülmesi, orduyu besleyen sanayi kuruluşlarının ve modern eğitim kurumlarının da gereksiz bir hale gelmesine neden oldu. 1849'a gelindiğinde geride sadece iki tekstil fabrikası kalmış, açılan okullar ise büyük sorunlar yaşamaya başlamışlardı (Hunter, 2000, 32). Benzer bir biçimde, eyalet bürokrasisinin elinde bir anda sayısı muazzam şekilde azalan orduya karşı, çok kalabalık bir subay kadrosu kalmıştı. Bunlar da 1840'larda sivil memur haline getirildiler (Cameron, 1989, 199). Ordu, daha önce belirtildiği üzere bu dönemde Kırım Savaşı dışında savaştı ve askerler zaman zaman bayındırlık hizmetlerinde kullanıldılar (Toledano, 2003, 183). Genel olarak bakıldığında, Mehmet Ali Paşa döneminde gelişen bürokrasi, Paşa'nın ölümünden sonra da önemli bir gelişme göstererek Mısır'da neredeyse modern devlet ile eşanlamlı hale geldi (Hunter, 2000, 17) ve Mısır, bir daha 18. yüzyıldaki minimal devlet modeline geri dönmedi (Hunter, 2000, 32).

Baltalimanı sonrası dönemde bölge Birleşik Krallık ekonomisi ile artan şekilde entegre oldu. 1848-1860 arasında Mısır, Birleşik Krallık mallarının satıldığı pazarlar arasında 26. sıradan 12. sıraya yükselmiş, 1854-1860 arasında Birleşik Krallık'a mal satan ülkeler arasında 10. sıradan 6. sıraya ilerlemişti (Owen, 1993, 116). Elbette bu artan hacimden doğan kârlar artık özel kesimin elinde birikiyordu. Yedd-i vâhid gibi bir mekanizmanın kaynak sağlamadığı bir ortamda, büyük iyileştirme projeleri devam ediyor, ancak hükümet bunlar için giderek daha fazla borçlanmaya başlıyordu. 1862-1875 arasında alınan 100 milyon Sterlin borçla, sadece orta ve uzun vadede sonuç getirecek yatırımlar yapıldı. Ayrıca tarımın vergilendirilmesinde geliri azaltan önemli sorunlar vardı. Ülke tek bir ürünün üretimine odaklanmış, bu mekanizma içerisinde güçlü çıkar grupları türemiş ve kamu kaynaklarını kendilerine yöneltmeye başlamışlardı (Owen, 1993, 116-117).

4. Değerlendirme ve Sonuçlar

Devlet-i Aliyye tarihyazımında 19. yüzyılın ilk yarısı, tarih literatüründe uzun bir dönem egemen olan *gerileme paradigması* kapsamında ele alındı. Bugün bu şekilde isimlendirilse de, üzerine eleştiriler başlayana kadar Devlet-i Aliyye tarihyazımında bir genel kabul halini almış bulunan bu yaklaşıma göre, I. Süleyman dönemini takiben 16. yüzyılın sonlarında devlet bir gerileme dönemine girmiş, 19. yüzyılda batılılaşma yönündeki girişimlere rağmen gerilemeden bir daha çıkamamış ve çökmüştü (Hathaway, 2016, 10). Bu yaklaşımda gerileme olgusunun nedenleri farklı biçimlerde açıklanır: fetihlerin ve dolayısıyla ganimetlerin durması, adem-i merkezîyetçi bir yapının egemen olması vb. İslam inancındaki asr-ı saadet yaklaşımı ile de koşutluk barındıran bu yaklaşım, Braudel'in Devlet-i Aliyye'nin Akdeniz'deki varlığının Hristiyanların varlığı kadar canlı olduğunu belirtmesi gibi bazı çıkışlarla (Woodhead, 2008, 21) sorgulanmaya başladı. 1980 sonrasında ise tarihyazımında Kemal Karpat, Halil İncılık, Cemal Kafadar, Linda Darling gibi isimler bu yaklaşıma bütünlüklü eleştiriler getirdiler, Owen (1981), Güneybatı Asya'da imalat sanayiinin Avrupa mallarının hücumu karşısında yeni pazarlar yaratabildiğini ortaya koyarken (Owen, 1981, 288 - 291), Quataert (1993), memâlik-i mahrûsedeki tekstil imalatının 19. yüzyılda ayakta kalmayı başardığını ve önemli bir canlılık belirtisi gösterdiğini işaret etti (Quataert, 1993). Bir hayli zengin ve sosyal tarihin farklı alanlarından türeyen bu karşı çıkışların hepsini burada sıralamak olanaklı olmasa da, maliye alanıyla ilgili olarak, gerileme paradigmasını savunanların ahidnamelerin tamamen Avrupalıların çıkarları doğrultusunda olduğu yönündeki tespitlerine karşı bu yazarların, ahidnameleri 16. ve 17. yüzyılda Devlet-i Aliyye'nin ticaret yollarındaki değişmeye karşı bir önlem olarak görmeleri önemlidir. Farkedileceği üzere, çalışmamızda da ahidnameler bu biçimde değerlendirilmektedir.

Ancak yine çalışmamızın Devlet-i Aliyye tarihini klasik dönem ve sonrası biçiminde ayırmış olmasından da anlaşılacağı üzere, gerileme paradigması karşıtlarının tüm argümanları da bizce eşit derecede kabul edilebilir değildir. Şöyle ki, gerileme paradigmasını karşısına alan yaklaşımlar, 1980 sonrası dönemde giderek Devlet-i Aliyye'nin tüm arayış ve manevralarını her şeye kâdir bir "Osmanlı pragmatizmi" başlığı altında toplayarak, deyim yerindeyse yeni bir paradigma oluşturmaktadırlar. Bu yeni paradigma, krizler karşısında adaptasyonu öne çıkarmaktadır. Ama bu şekilde devletin karşı karşıya kaldığı bazı krizlerin önemi gözden kaçabilmektedir. Örneğin, İncılık (2017b), 18. yüzyılda a'yânın mahallî anlamda etkisinin artmasını, devletin içinde bulunduğu koşullardan dolayı zorunlu bir tarihî gelişme olarak yorumlar. Buna göre a'yânın etkisinin artması devletin adem-i merkezî bir idarî ve malî anlayışı "tercih etmesinin" bir sonucudur (İncılık, 2017b, 10-11). Ancak İncılık, neden devletin *merkezîyetçi sistemini bırakarak, idarede, vergi ve asker toplamada bir adem-i merkezîyetçiliğe* gittiğini (İncılık, 2017b, 11) ve bir süre sonra tüm olanaklarını seferber ederek neden tekrar merkezîleşmeye çalıştığını doyurucu bir şekilde izah edememektedir. Benzer şekilde Özbek (2018), iltizam sisteminin Avrupa uygulamalarının aksine Tanzîmât sonrasında da sürmüş olmasının literatürde genellikle ele alındığı şekliyle olumsuz bir durum olarak analiz edilmesine itiraz ederek, 19.

yüzyılın ikinci yarısında, özellikle maliyeyi zorlayan dönemlerde, sancak ve kaza düzeyinde Tanzîmât'ın ortaya çıkardığı yeni "elitlerin" sistemin uzun dönemli istikrarında rolü olabileceğini, bu sayede Avrupa'nın gerisinden ilerlemekle birlikte Devlet-i Aliyye'nin devlet gelirlerini örneğin 1841-42 ve 1911-12 arasında reel olarak üç katına çıkarabilmesinin olanaklı olduğunu (Özbek, 2018, 227 ve 229) iddia eder. Ancak, Özbek'in analizi, taşra maliyesinin muhassıllarca idaresi arayışlarını da, Tanzîmât fermanı dahil olmak üzere Âl-i Osman'ın irade beyanlarını görmezden gelir. Oysa Devlet-i Aliyye bürokrasisi, asıl olarak Avrupa modelini, hatta Mısır modelini izleyerek iltizamdan kurtulmaya çalışmış, ancak bunda başarılı olamayınca, eldeki modeli taşradaki kaynakları en iyi şekilde merkezîleştirebileceği bir şekilde evriltmeye, pragmatist bir yaklaşımı işletmeye koyulmuştur.

Karaman ve Pamuk'un (2010) dikkat çektikleri çok önemli bir konu, halen gerileme paradigmasını karşısına alan yaklaşımlar için de geçerlidir. Yazarlara göre, Devlet-i Aliyye erken modern dönemi üzerine literatür, merkezî idarenin imparatorluğun devamı için a'yân ile kurduğu pragmatik ittifakın bir gerileme emaresi olmadığına vurgu yaparken, gelirin büyük kısmının taşradaki araçlara kaptırılmış olmasının yarattığı askerî, iktisadî ve mâlî sonuçları yeterince dikkate almamaktadır. Gerileme yoktur, ama 17. ve 18. yüzyıllarda bizim de yukarıda işaret ettiğimiz gibi yoğun tağşiş ve müsadereler, ek vergiler ve mâlî sorunların iç güvenliği yok etmiş olması, iktisadî koşulları kötüleştirmişti ve 19. yüzyıla gelindiğinde vergi gelirlerinde yaşanan büyük artış da a'yân ile uzlaşarak değil, onları tasfiye ederek yapılabilmektedir (Karaman ve Pamuk, 2010, 625).

Devletin kendi gücü ile tasfiye edilemeyen tek unsur olan Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın 19. yüzyıl tarihyazımına da damgasını vuran isim olmuştur. Ancak bu damga vuruş, araştırmacıların iki ayrı kutba ayrıldığı bir dizi tartışma bağlamında gerçekleşmiştir: Paşa'yı "Modern Mısır'ın Kurucusu" olarak gören milliyetçi tarihyazımı ve Devlet-i Aliyye bağlamında ele alınması gerektiğini savunan, bunun karşısı yaklaşımlar.

Genel olarak bakıldığında, Arap topraklarındaki Devlet-i Aliyye egemenliği hakkındaki milliyetçi tarihyazımının, bu egemenliği uzun bir dönem "inhibit" olarak nitelendirdiği görülür (Raymond, 2018, 7). Es-Seyyid Marsot gibi yazarlar, 16 -19. yüzyıllar arasındaki döneme "Osmanlı Mısırı" denmesine karşı çıkmakta, Paşa'yı Mısır ulusunun kurucusu olarak tanımlamakta, hatta adını da Muhammed Ali Paşa olarak yazmaktadırlar (Kafadar, 2010, 5). Bu yaklaşımlarda da, gerileme paradigmasındaki asr-ı saadet yaklaşımı, bu kez Mehmet Ali dönemini işaret ederek bulunur. Mehmet Ali, her ne kadar kendisi bunu planlamamış olsa da, Mısır'ı Mısırılaştıran lider olmuştur (Es-Seyyid Marsot, 2010, 65). Milliyetçi tarihyazımında Paşa'nın ordunun ihtiyaçlarını gidermeye yönelik sanayi girişimleri, bir sanayi hamlesinin parçası gibi ele alınır, Birleşik Krallık'ın askerî müdahalesi ile sonuçlanan süreç, hatalı bir yaklaşımla Birleşik Krallık'ın Mısır sanayiinin gelişmemesi yönünde bir müdahalesi olarak sunulur. Oysa önceki bölümlerde izah ettiğimiz üzere, Birleşik Krallık'ın bu dönemdeki tek önceliği siyasî olup, Devlet-i Aliyye'yi bir Rus yardımına mecbur bırakacak her türlü girişimin önünü kesmektir.

Bu görüşe karşı çıkan yazarların yaklaşımı, Mehmet Ali Paşa dönemini Devlet-i Aliyye'nin Mısır'daki egemenliğinin bir epizodu olarak görmek ve Paşa'nın Mısır ulusunun kurucusu olmadığını vurgulamaktır. Bu çalışmada da sıklıkla başvurduğumuz Jane Hathaway, Khaled Fahmy ve Ehud Toledano bu isimler bu alanın en önemlileri arasındadır. Hathaway ağırlıklı olarak Mısır'ın 17 ve 18. yüzyıllarına odaklanıp, bunu Devlet-i Aliyye bağlamı içerisine yerleştirirken, Khaled Fahmy ve Ehud Toledano 19. yüzyıla odaklanmıştır. Fahmy'nin (2010) analizi, askerlerin direnerek, milliyetçi tarihyazımının iddialarının aksine "Paşa'nın Adamı" olmadıklarını gösterdiklerini ortaya koyar (Fahmy, 2010, 311). Bir başka milliyetçi tarihyazımı karşıtı Timothy Mitchell, Mısır'da modernleşme adına yapılanların, Paşa'ninkiler de dahil olmak üzere, Batılıların işgal ve sömürü düzenlerinin bir parçası olduğunu savunur (Görgün, 2008, 159). Nelly Hanna (1998) ise, şeriye sicillerini kullanarak bir Kahire tüccarının yaşamını ele aldığı çalışmasında imparatorluk genelinde 19. yüzyıl öncesinde yaşanan adem-i merkezîleşmenin bir benzerinin Mısır Eyaleti içinde yaşandığını, siyasî ve iktisadî gücün validen beylere geçtiğini vurgular ve bu sürecin iddia edildiği gibi Mısır için bir gerileme anlamına gelmediğini ifade eder. Hanna'nın analizi genel olarak bakıldığında Mısır'ın Devlet-i Aliyye bağlamındaki analizine katkı sunmaktadır. Ehud Toledano, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da devraldığı sistemin içerisinden ilerleyerek onu iyileştirmek için eski araçları kullandığını, bu alandaki literatürün iddia ettiğinin aksine sistemi tümüyle değiştirmedikçe iddia eder (Toledano, 1985, 156). Toledano ayrıca, Mısır'ın bir Devlet-i Aliyye eyaleti olmasına dikkat çekerek, döneme ait gelişmelerde bu çerçeveyi akılda tutmak gerektiğini ifade eder (Görgün, 2008, 159). Bu anlamda, Mısır'da Mehmet Ali döneminin yönetici kadrosunun Mısırlı olmaması, Türkçe konuşan ve Mısır'ın dışından gelen bir "Osmanlı-Mısır" unsuru olmaları Toledano'nun öne çıkardığı olgulardır. Son olarak bu kategoride Andre Raymond'dan bahsetmek gerekir. Raymond (2018) da milliyetçi tarihyazımının argümanlarına karşı, Devlet-i Aliyye egemenliği döneminde Mısır'daki kentlerin bir gerileme yaşamadığını, hatta gelişme kaydettiklerini kanıtlarıyla ortaya koyar.

Gerileme paradigması karşıtlığının mâlî alandaki bazı dinamiklere yeterince dikkat buyurmadığı gibi, Mısır'da milliyetçi tarihyazımına karşı çıkan yaklaşımlar da, çubuğu terse bükerek, Mehmet Ali Paşa deneyiminin, iddia edilen biçimler dışındaki önemini zaman zaman gözden kaçırabilmektedir. Fahmy (2010), örneğin, Paşa'nın ordusunda disiplin meselesini ele alıp, ordunun milliyetçi bir uyanışın taşıyıcısı olmadığını doğru bir biçimde kanıtlarken, Paşa'nın elindeki kaynakları kullanabilme yeteneklerine çok az yer ayırmaktadır. Paşa'nın ordusu milliyetçi tarihyazımında anlatıldığı gibi bir ordu değildir, Mehmet Ali Paşa gerçekten de modern Mısır'ın kurucusu değildir. Ancak Güneybatı Asya'da Fransa devriminin yarattığı ordu tipi bir orduyu yaratacak kaynaklar bir eyalette bir araya getirilebilmiş, imparatorluk ordusu iki kez mağlup edilmiştir. Bu çalışma ise, 19. yüzyılın ilk yarısında padişah II. Mahmud ile Mısır Eyaleti Valisi Mehmet Ali Paşa'nın idaresi altında imparatorluk ve eyaletin mâlî yapılarının karşılaştırmalı bir analizini yapmayı, bu sayede bir Devlet-i Aliyye valisinin nasıl olup da mâlî ve askerî olarak bu denli güçlü bir yapı inşa edebildiğini ortaya koymayı

amaçlamaktadır. Önceki bölümde ayrıntılarıyla ortaya konduğu gibi, Mehmet Ali Paşa yönetimi, belirli gelir kalemlerini belirli hazinelere, bunları da ordunun ihtiyaçlarına tahsis etme şeklindeki farklı modelleri sürekli deneyip yeniden bozan imparatorluk merkezine kıyasla daha etkin bir mâlî yönetime sahip olmuş, vakıf gelirlerine ve iltizam sistemine başarılı müdahalelerde bulunmuş, 18. yüzyılda mültezimlerin örnek olarak gümrüklerden elde edilen vergi gelirlerinin %63'ünü ele geçirdikleri (Shaw, 1963, 103 ve 117) bir tabloyu dönüştürmeyi başarmış, imparatorluktan farklı olarak yeni vergi türleri ile farklı alanlara yönelmiş, sulama yatırımları başta olmak üzere sivil alanda ve zorunlu askerlik yoluyla da askerî alanda çalışma mükellefiyetlerini başarıyla uygulamış, Devlet-i Aliyye'ninkinden çok daha kapsamlı bir yedd-i vâhid sistemini, üstelik aracı tüccara gerek duymaksızın eyalet sathında uygulayarak buradan da büyük bir zenginliğe sahip olmuştur. Tüm bunların sonucu, eskisinden daha kalabalık ve güçlü Avrupa ülkelerinkine benzer bir ordu ve donanma ile eyalette daha önce görülmemiş ölçekte bir modern bürokrasi olmuştur. Dolayısıyla çalışmamızın başında sorduğumuz sorunun yanıtı, Mehmet Ali'nin geniş anlamda ele alındığında maliye sahasında hem seleflerine hem de imparatorluk merkezine üstünlüğüdür.

Kuşkusuz, Paşa'nın çok önemli bir coğrafi avantajı olduğu elbette akıldan çıkarılmamalıdır. Avrupa monarşilerinin nasıl ki Devlet-i Aliyye'ye göre daha yüksek bir kişi başına gelir bileşimine sahip olmalarında etkili olan unsurlardan biri, bu ülkelerin memâlik-i mahrûse kadar dağınık, geniş ve farklılıklara sahip topraklara sahip olmaması (Karaman ve Pamuk, 2010, 624) ise, Mısır da bunlara benzer bir durumdadır ve sulama sistemleri üzerinde önemli bir kontrol kurarak, daha dar bir alanda üretimi kolaylıkla planlamıştır. Aynı dönemde Devlet-i Aliyye Filistin'deki pamuk üreticilerinin, Lübnan'daki ipek üreticilerinin ve Balkanlar'daki tütün üreticilerinin ihtiyaçlarına aynı anda yanıt vermek zorundadır (Gelvin, 2011, 79).

Öte yandan araştırma sorumuza ek olarak, ortaya koyduğumuz veriler, II. Mahmud ve Mehmet Ali'nin iyileştirmelerini betimlemeye de yardımcı olabilir. Bunları bütünlüklü birer kapitalistleşme hamlesi olarak görmek olanaklı değildir. Benzer şekilde, bunlar Friedrich Engels'in *tepeden devrim* adını verdiği ve Prusya ile İtalya gibi ülkelerde burjuvazinin devrimci basıncı ve tehdidi altında devletlerin eski egemen sınıfların elinde kapitalist biçimleri oluşturmayı kabul ettikleri süreçler de değildir. Aksine, içeride eski rejim içerisinde güç paylaşımını tehdit eden rakipleri haricinde sadece dışarıdan gelecek tehditlere bağlı olarak, Hunter'ın (2000) Mehmet Ali Paşa için belirttiği gibi, seçtikleri batılı biçimleri⁵⁵² kullanıp, geleneksel bir şeyi, mutlak gücü elde edip, bunu topluma uygulamayı (Hunter, 2000, 22) istemekteydiler. Gelvin'in (2005) *savunmacı kalkınma* (En. *defensive developmentalism*) adını verdiği ve Devlet-i Aliyye, Mısır ve İran için geliştirdiği çerçeve, aralarında bazı farklar olsa da,

⁵⁵² Gelvin'e göre, feodalizmden kapitalizme geçişin bir ilerleme olarak ele alınmasının nedeni verimliliği arttırmasıydı. Savunmacı kalkınmayı benimseyenler, aynı amaca ulaşmak için Avrupa kapitalizminin serbest piyasa ve mülkiyet hakları gibi unsurlarını almaktan imtina edip, verimliliği arttırmanın farklı yollarını aramışlardır. Mehmet Ali Paşa'nın egemenliği altındaki Arap nüfusu yurttaş haline getirmeye hiç niyetinin olmaması (Güner Özden, 2021, 16) buna örnek olarak verilebilir.

19. yüzyılda bu ülkelerin yöneticilerinin Batı'nın ilerleyişi karşısında, merkezileşmeyi sağlamak amacıyla planlı, programlı bir takım benzer önlemler almaya yöneldiklerini ifade eder⁵⁵³ (Gelvin, 2011, 71).

Gelvin'in sıraladığı önlemler, bu çalışmada bir önceki bölümde karşılıklı olarak ele aldığımız önlemlerdir: orduların geliştirilmesi yoluyla dışarıdan (Mehmet Ali için Devlet-i Aliyye'den de) gelecek tehditleri bertaraf edebilmek, daha güçlü ordular için gelir olanaklarını arttırmak, bunu sağlamak için de tarımda ihracata yönelik bitkilerin ekimine yönelmek, ayrıca vergi tahsilinde aracıları ortadan kaldırabilmek, modern bir bürokrasi yaratmak ve eğitim sistemini standardize bir hale sokmak (Gelvin, 2011, 72). Gelvin'e göre, bu uygulamalar hayata geçirildiği dönemde halktan farklı tepkiler almıştır. Ancak bunun kadar önemlisi, Avrupa devletlerinin de pek çok durumda bu uygulamalara muhalefet göstermeleridir. Avrupalılar, kendi ticarî çıkarlarına aykırı olduğunu düşündüklerinden yedd-i vâhid uygulamalarına ve yüksek gümrük tarifelerine karşı çıkmışlar, memâlik-i mahrûsede olduğu gibi İran'da da Rusya'nın baskısı ile 1828 yılında gümrükleri Rus malları için yüzde 5 gibi düşük bir orana indirmişlerdir (Gelvin, 2011, 74).

Her ne kadar belirli bir soyutlama düzeyinde kalması, sözelimi İran ile Mısır arasındaki farkları ön plana çıkarmaması bir sorunsu da, Gelvin'in kategorizasyonu, Güneybatı Asya'daki iki ülke ve bir eyaletin, kapitalizmin ilerleyişi karşısında paralel gelişme dinamiklerini özetlemesi anlamında önemlidir. Ayrıca, yazar Devlet-i Aliyye, Mısır ve İran örneklerini kısaca ele aldıktan sonra, bunların performanslarını da bir karşılaştırmaya tabi tutmaktadır. Buna göre, kriter merkezîleşme ve devletin etki alanını daha önce kapsam dışında olan alanlara genişletmekse, bu anlamda Mısır en ileri örnektir. Mısır'ı Devlet-i Aliyye izlemekte, çalışmamızda ele almadığımız İran ise son sırada gelmektedir (Gelvin, 2011, 85). Az önce özetlediğimiz bulgularımız da Gelvin'i doğrulamakta, Mısır'ın ele alınan dönemde Devlet-i Aliyye'ye nazaran daha başarılı bir savunmacı kalkınmacılık hattı izlediğini göstermektedir.

Son tahlilde, savunmacı kalkınma siyaseti bu ülkelere Avrupa'nın siyasî ve iktisadî tecavüzlerini engellemeyi amaçladığı ölçüde, sayılan modellerin tamamının başarısız olarak kabul edilmesi de açıktır. Zira örneklerden Devlet-i Aliyye 19. yüzyılda büyük toprak kayıpları yaşamış, Mısır Birleşik Krallık tarafından işgal edilmiş ve Birleşik Krallık ve Rusya 1907'de İran topraklarını kendi etki sahalarına bölme konusunda uzlaşmışlardır (Gelvin, 2011, 85). Yine de, bu programların zorunlu askerlik, standart eğitim sistemleri, iktisadî kalkınma gibi çıktıları, önemli sonuçlar doğurmuş, savunmacı kalkınmanın uygulayıcıları, 18. yüzyılda Avrupa'da doğan modern devleti bu sayede mezkur ülkelere taşımıştır (Gelvin, 2011, 86).

⁵⁵³ Bu tür bir yaklaşım, Devlet-i Aliyye'nin uygulamalarıyla sınırlı olmak kaydıyla Barkey (2011) ve Ortaylı (2018) tarafından da savunulmaktadır.

Öte yandan, önceki başlıklardaki anlatımımız, neredeyse her alanda Mehmet Ali Paşa'nın iyileştirmelerde Devlet-i Aliyye merkezinden daha erken adım atma şansı yakaladığını göstermektedir. Bu durumun, Mısır Eyaleti'nden imparatorluk merkezine bir dizi etki doğurmuş olması (Pamuk, 2007a, 199) kuvvetle muhtemeldir. Üstelik, en az bir alanda, yeni ordu kurulurken padişah, Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemek amacıyla Paşa'nın İstanbul'daki adamı Muhammed Necib Efendi'ye başvurarak, "askerlere modern ölçütlere göre talim yaptırmanın önemini kavramış olmamız, Mehmet Ali Paşa sayesinde" demiştir (Fahmy, 1998, 158). Bunun ne ölçüde uzmanların gelişini garanti altına almak üzere söylenmiş iltifat kabilinden sözler olduğunu bilmeye olanak yoktur. Fakat daha önceden de belirtildiği üzere, Paşa bu çağrıya olumsuz yanıt vermiştir. Buna rağmen, henüz yeniçeri güçlerinin tasfiye edilmediği bir aşamada, yeni düzenli ordunun Batı modelinden alındığı herkesçe bilinen talimlerinin halkın ve yeniçerin gözüne batmaması için padişah bu talimlere "Mısır talimi" adını takma gereği duymuştur (Çelik, 2008, 87-88).

Padişah II. Mahmud ve dönemin iyileştirmeci Devlet-i Aliyye bürokrasisi, Nizâm-ı Cedîd'in çizdiği rotadan ilerlemek için önemli bir çaba göstermişler, ancak karşı karşıya kaldıkları kısıtlar, çok önemli adımlar atmışlarsa da Mehmet Ali Paşa'nın uygulamalarının doğurduğu sonuçların benzerlerini elde etmelerini engellemiştir. Mehmet Ali Paşa'nın idaresindeki Mısır bürokrasisi ise, bu dönemde eyaletin tüm kaynakları üzerinde muazzam bir denetim kurmuştu. Bunun iki sonucu oldu. İlki, fellahların ağır bir vergi ve zorla çalışma yükü altında ezilmeleriydi. Bu anlamda, Mısır köylüsü, memâlik-i mahrûsenin diğer yerlerindeki köylülere göre daha ağır koşullardaydı. İkinci sonuç ise, Mısır ordusunun bölgedeki en büyük silahlı güç haline gelmesiydi. 1839'da Nizip'te Devlet-i Aliyye ordusunu yendikten sonra, sadece Anadolu'da II. Mahmud'un iyileştirmelerine dînî saiklerle karşı çıkan halk değil, kuzeyde Çeçenistan ve Dağıstan'da Rusya'ya karşı savaşılan hareketin 1834 yılında imamı olan Şeyh Şamil dahi bir yardım beklentisi duyuyor, dahası Rus güçleri de bu olasılığa karşı Kafkasya'da alarm durumuna geçecek kadar Paşa'nın ordusunu ciddiye alıyorlardı (Gammer, 1996, 336 - 338). Anlaşıyor ki, Cezar'ın (1986) 18. yüzyılın son çeyreğinde Devlet-i Aliyye maliyesinin içinde bulunduğu açmazı tanımlarken kullanmış olduğu "mâlî meselenin askerî mesele ile özdeşleşmesi" soruna (Cezar, 1986, 141) Mısır maliyesi, diğer pek çok aracın yanısıra Fransız Devrimi'nden aldığı zorunlu askerlik modelini de kullanıp, memâlik-i mahrûsede ilk kez görülen bir yanıt üretebilmişti.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri:

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Belge ve Defterleri:

Mühimme Defterleri:

BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 4, 1559-1560.
BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 5, 1565-1566.
BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 7, 1567-1568.
BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 12, 1570-1571.
BOA, A.DVNS.MHM.d, Defter no: 82, 1617-1618.

Mühimme-i Mısır Defterleri:

BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, Defter no: 12, 1805-1825.
BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, Defter no: 13, 1825-1863.
BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d, Defter no: 15, 1840-1915.

Ali Emiri Mahmut I:

BOA, AE.SMHD, 1, 12287, 20 Şevval 1166/20 Ağustos 1753.

Sadaret Eyalet-i Mümtaze Mısır Evrakı:

BOA, A.MTZ 05, 13/12, 9 Rabiü'l-Âhir, 1257 / 31 Mayıs 1841

Cevdet Askeriye:

BOA, C.AS., 1120/49638, 29 Cemaziye'l-Evvel 1187 / 18 Ağustos 1773.
BOA, C.AS., 692/29069, 29 Muharrem 1213/13 Temmuz 1798
BOA, C.AS., 273/11330, 29 Muharrem 1214/3 Temmuz 1799
BOA, C.AS., 341/14154, 29 Şa'ban 1214/26 Ocak 1800.
BOA, C.AS., 640/26955, 7 Şevval 1216/2 Mart 1802
BOA, C.AS., 942/40886, 2 Cemaziye'l-Evvel 1217 / 31 Ağustos 1802.
BOA, C.AS., 22 / 986, 29 Rebiülahir 1213 / 10 Ekim 1798.
BOA, C.AS., 859/36742, 14 Şevval 1213/21 Mart 1799.
BOA, C.AS. 962/41844, 10 Cemaziye'l-Ahir 1217 / 8 Ekim 1802.
BOA, C.AS. 994/43456, 9 Şa'ban 1217 / 5 Aralık 1802

Cevdet Bahriye:

BOA, C.BH., 175/8236, 29 Zilkade 1174 / 2 Temmuz 1761.
BOA, C.BH., 159/7514, 5 Muharrem 1179 / 24 Haziran 1765.
BOA, C.BH., 174/8202, 25 Rabiü'l-evvel 1194 / 31 Mart 1780.
BOA, C.BH., 59/2754, 6 Rabiü'l-Âhir 1208 / 11 Kasım 1793.

Cevdet Belediye:

BOA, C.BLD, 6899, 2 Nisan 1765.
BOA, C.BLD., 113/5640, 26 Zilkade 1197 / 23 Ekim 1783.
BOA, C.BLD, 135/6731, 29 Rabiü'l-âhir 1199 / 11 Mart 1785.
BOA, C.BLD., 25/1206, 29 Safer 1179 / 17 Ağustos 1765.
BOA, C.BLD., 16/794, 29 Zilhicce 1209 / 17 Temmuz 1795.

Cevdet Dahiliye:

BOA, C.DH, 3474, 20 Ağustos 1734.
BOA, C.DH., 156/7764, 27 Cemaziye'l-Ahir 1213/6 Aralık 1798.
BOA, C.DH., 27/1323, 10 Şevval 1215 / 24 Şubat 1801
BOA, C.DH. 53 / 2630, 29 Safer 1218 / 20 Haziran 1803
BOA, C.DH. 340 / 16961, 15 Şevval 1220 / 6 Ocak 1806
BOA, C.DH., 4 / 161, 20 Rabiü'l-Ahir 1221 / 7 Temmuz 1806
BOA, C.DH., 19/918, 28 CA 1255 / 9 Ağustos 1839.

Cevdet Evkaf:

BOA, C.EV. 8074, 12 Rebiü'l-Evvel 1201 / 2 Ocak 1787.

Cevdet Maliye:

BOA, C.ML., 482 / 19674, 29 Rabiü'l-Evvel 1217 / 30 Temmuz 1802.
BOA, C.ML., 53/2466, 29 Cemaziye'l-Ahir 1217 / 27 Ekim 1802.
BOA, C.ML. 145/6101, 29 Cemaziye'l-Ahir 1217 / 27 Ekim 1802.
BOA, C.ML., 713/29102, 29 Receb 1217 / 25 Kasım 1802
BOA, C.ML., 140/5956, 29 Zilkade 1218 / 11 Mart 1804.

Cevdet Saray:

BOA, C.SM. 36 / 1823 / 29 ZİLHİCCE 1255 / 4 Mart 1840.

Hatt-ı Hümayûnlar:

BOA, HAT 163 / 6764, 6 Rabiü'l-Evvel 1213/18 Ağustos 1798.
BOA, HAT 87, 3574C, 7 Rabiü'l-Evvel 1213/19 Ağustos 1798
BOA, HAT 163 / 6755, 1213 Rabiü'l-Evvel 24/ 5 Ekim 1798.
BOA, HAT, 127 / 5253A, 1 Cemaziye'l-Evvel 1217 / 30 Ağustos 1802.
BOA, HAT, 144/6051, 23 Rabiü'l-Evvel 1213/4 Eylül 1798
BOA, HAT, 144/6041, 17 Ramazan 1214/12 Şubat 1800.
BOA, HAT, 111/4445, 30 Ramazan 1214/25 Şubat 1800.
BOA, HAT, 157, 6548, 29 Zilkade 1216 / 2 Nisan 1802.
BOA, HAT, 157/6547 C, 25 Rabiü'l-Ahir 1213 / 6 Ekim 1798.
BOA, HAT, 85/3476, 29 Zilhicce 1217 / 22 Nisan 1803
BOA, HAT, 85/3490, 27 Cemaziye'l-Ahîr 1213/6 Aralık 1798
BOA, HAT, 174 / 7501 A, 21 Şevval 1218 / 3 Şubat 1804.
BOA, HAT, 39/1969, 5 Rabiü'l-Ahir 1220 / 3 Temmuz 1805.
BOA, HAT, 85/3474K, 4 Rabiü'l-Evvel 1220 / 2 Haziran 1805.
BOA, HAT, 85/3474J, 13 Safer 1220 / 13 Mayıs 1805.
BOA, HAT, 118 / 4781, 1 Rabiü'l-Evvel 1220 / 30 Mayıs 1805.
BOA, HAT, 87 / 3584, 13 Rabiü'l-âhir 1221.
BOA, HAT, 342 / 19564, 27 Safer 1223 / 19 Nisan 1808
BOA, HAT, 01274 /49439 / 29 Zilkade 1230 / 2 Kasım 1815.
BOA, HAT, 1274 / 49420, 22 Ağustos 1817.
BOA, HAT, 1070 / 43808, 29 Zilhicce 1244 / 2 Temmuz 1829.
BOA, HAT 349 /19788, 29 Zilhicce 1247 / 30 Mayıs 1832.
BOA, HAT 1293 / 50234 / 29 Zilhicce 1249 / 9 Mayıs 1834
BOA, HAT, 1181, 46648, 30 Muharrem 1251 / 28 mayıs 1835.
BOA, HAT, 1177/46486A, 25 Zilhicce 1835 / 24 Nisan 1835.
BOA, HAT, 01176 / 46442_A / 15 Zilkade 1251 / 29 Şubat 1836
BOA, HAT 1193 / 46906 P / 29 Zilhicce 1252 / 6 Nisan 1836.
BOA, HAT 01145/45517 A / 29 Rabiülahir 1254 / 5 Temmuz 1838
BOA, HAT 1237/48125, 3 Rabiü'l-Ahir 1255 / 16 haziran 1839.
BOA, HAT 1240/48225, 1255 Z 29 / 4 mart 1840.
BOA, HAT 1633/14, 29 Zilhicce 1256 / 21 Şubat 1841
BOA, HAT 1282 / 49685 / 7 Rabiü'l-Evvel 1233 / 15 Ocak 1818

Hariciye Nezareti Siyasi:

BOA, HR.SYS., 932/3, 7 Mart 1799.

Hariciye Nezareti Belgrat Sefareti:

BOA, HR. SFR. (3), 1/62, 7 Rebiü'l-Âhir 1257 / 29 Mayıs 1841.

Birleşik Krallık Ulusal Arşivi (The National Archives, TNA) Yazışma/mektup ciltleri (Letter Books):

Auditing Office (AO)

TNA, AO, 1/8/3: Roll 3 Major E. Missett, Resident in Egypt, 1803-1806.

Foreign Office (FO):

TNA, FO, 24/2: J.P. Morier, Consul General Charles Lock, Lambton Eate, Samuel Briggs, and Major Ernest Misset, 1803-1806.

TNA, FO, 78/50: Charles Arbuthnot, 1806.

TNA, FO, 78/90: Sir Robert Liston, 1818.

TNA, FO, 78/381: Dr Bowring; Egypt and Candia, 1839.

TNA, FO, 141/2: From Foreign Office, 1835.

TNA, FO, 141/3: From Foreign Office, 1836-1837.

TNA, FO, 141/4: From Foreign Office, 1838.

TNA, FO, 141/5: From Foreign Office, 1839.

TNA, FO, 142/1: General, 1805-1811.

TNA, FO, 142/2: General, 1826-1828.

TNA, FO, 142/3: To Foreign Office, 1828-1832.

War Office (WO):

TNA, WO, 1/345: c. Europe and the Mediterranean. xiii. Egypt and the Levant. Expedition to Egypt, 1801.

TNA, WO, 1/346: c. Europe and the Mediterranean. xiii. Egypt and the Levant. Expedition to Egypt, Dispatches from the British resident. Mission to Constantinople, 1802-1803.

TNA, WO, 1/347: c. Europe and the Mediterranean. xiii. Egypt and the Levant. Dispatches from the British resident in Egypt, 1804-1806.

Kitaplar ve tezler:

Agoston, Gabor (2005), *Guns for the Sultan*, Cambridge: Cambridge University Press.

Akdağ, Mustafa (Ekim 1979a), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1* (3. Baskı), İstanbul: Tekin Yayınevi.

Akdağ, Mustafa (Ekim 1979), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 2* (3. Baskı), İstanbul: Tekin Yayınevi.

Akgündüz, Ahmet (1990), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuk Tahlilleri 1*, İstanbul.

- Aköz, Alaattin (2014), *Sürü Peşinde Saban İzinde: Osmanlı Devleti'nde Konargöçerler ve Köylüler*, Konya: Palet Yayınları.
- Aksoy, Suat (1971), *100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Akyıldız, Ali (2003), *Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akyıldız, Ali; Kurşun, Zekeriya (2018), *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi* (2. Basım), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Alada, Adalet Bayramoğlu (2008), *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, İstanbul: Sümer Yayınları.
- Annesley, George (1994), *The Rise of Modern Egypt*, The Pentland Press Ltd.
- Anadol, Cemal (2001), *Türk İslam Medeniyetinde Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnameler* (2. baskı), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Anderson, Frank Maloy (1904), *The Constitutions and Other Select Documents Illustrative of the History of France, 1789-1901*, Minneapolis: The H. W. Wilson Company.
- Arslantürk, H. Ahmet (Ekim 2012), *Abdurrahmân Abdî Paşa Kanunnamesi*, İstanbul: Okur Kitaplığı.
- Ayn Ali Efendi (1602b), *Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet Taksimati, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri*, (çev. Hadiye Tuncer (1964), Ankara: Gürsoy Basımevi).
- Ayn Ali Efendi (1602), *Kanunname-i Âl-i Osman*, (çev. Hadiye Tuncer (1962), *Osmanlı Devleti Arazi Kanunları*, Ankara: Tarım Bakanlığı Yayınları, Mesleki Mevzuat Serisi H-7).
- Baer, Gabriel (1964), *Egyptian Guilds in Modern Times*, Kudüs: The Israel Oriental Society.
- Bağış, Ali İhsan (1983), *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Barkan, Ömer Lütfi (1943), *15. ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, Birinci Cilt: Kanunlar*, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.
- Barkan, Ömer Lütfi (1988), *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri, 1. cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Barkey, Karen (2011), *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar* (2. Baskı), İstanbul: Versus Yayınları.
- Baron de Malortie: Egypt (1883), *Native Rulers and Foreign Interference*, Londra: William Ridgway.
- Beckerd, Svan (2014), *Empire of Cotton: A Global History*, New York: Alfred A. Knopf.
- Beldiceanu, Nicoara (Mayıs 1985), *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: Teori Yayınları.
- Berkes, Niyazi (Ocak 2003), *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (4. Baskı), Yayına hazırlayan: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Bilge, Sadık Müfit (2015), *Sultan, Sipahiler, Köylüler, İktisatçılar*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Bloch, Marc (Eylül 1983), *Feodal Toplum*, İstanbul: Savaş Yayınları.
- Bolat, Cahide (2000), *Redif Askerî Teşkilâtı (1834-1876)*, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi.
- Bowring, John (1840), *Report on Egypt and Candia*, Londra: W. Clowes and Sons
- Brummett, Palmira (1994), *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany: State University of New York (SUNY) Press.
- Cameron, D. A. (1898), *Egypt in the Nineteenth Century*, Londra: Smith, Elder & Co.
- Cem, İsmail (1971), *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınları.
- Cezar, Yavuz (1986), *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Cin, Halil (1992), *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Konya: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
- Clot, Andre (2005), *Kölelerin İmparatorluğu*, İstanbul: Epsilon Yayınları.

- Cohen, Amnon (2001), *Osmanlı Kudüs 'ünde Loncalar* (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Copper, James (1785), *Observations on the Passage to India Through Egypt Also by Vienna through Constantinople to Aleppo and from Thence by Bagdad, and Directly Across the Great Desert to Bassora*, Londra.
- Crouchley, A. (1938), *The Economic Development of Modern Egypt*, UK: Longmans.
- Cuno, Kenneth M. (1992), *The Pasha's Peasants: Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740 - 1858*, Londra: Cambridge University Press.
- Çadırcı, Musa (2007), *Tanzimat Sürecinde Ülke Yönetimi*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Çadırcı, Musa (2008), *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Çetin, Altan (2007), *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul: Eren Yayınları.
- Çizakça, Murat (2011), *Islamic Capitalism and Finance*, Edward Elgar.
- Devellioğlu, Ferit (2016), *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (32. Baskı), Ankara: Aydın Kitabevi.
- Divitçioğlu, Sencer (1971), *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, İstanbul: Sermet Matbaası.
- D'Ohsson, Ignatius Mouradgea (1788-1824), *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, Paris: Firmin Didot.
- Durî, Abdulaziz (1991), *İslam İktisat Tarihine Giriş*, İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Eğilmez, Mahfi (2005), *Hitit Ekonomisi*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Efe, Ayla (2002), *Muhassıllık Teşkilatı*, yayınlanmamış doktora tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Emecen, Feridun (1989), *16. Asırda Manisa Kazası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eren, Hasan et al (1988), *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ergenç, Özer (2012), *Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Erkan, Arif (2012), *El Beyan*, İstanbul: Yasin Yayınları.
- Eryılmaz, Bilal (1992), *Osmanlı Devleti 'nde Millet Sistemi*, İstanbul: Alternatif Üniversite Yayınları.
- Es-Seyyid Mahmud, Seyyid Muhammed (1990): *16. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Es-Seyyid Marsot, Afâf Lütfi (2010), *Mısır Tarihi, Arapların Fethinden Bugüne*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Fahmy, Khaled (2010), *Paşanın Adamları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Fahmy, Khaled (Nisan 2020), *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Faruqi, Suraiya (1993), *Osmanlı 'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Faruqi, Suraiya (1997), *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Faruqi, Suraiya (2003), *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (Çev. Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay), İstanbul: YKY Yayınları.
- Faruqi, Suraiya (Haziran 2003a), *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?* (2. Baskı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Faruqi, Suraiya (2006), *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Faruqi, Suraiya (2011a), *Osmanlı Zanaatkarları*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Fay, Eliza (1908), *The Original Letters from India, Calcutta Historical Society*, Kalküta.
- Feyzioğlu, Hamiyet Sezer (2010), *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'i Mahkemelerde Düzenlemeler*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Findley, Carter (1980), *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, New Jersey: Princeton University Press.

- Fleischer, Cornell (Eylül 1996), *Tarihçi Mustafa Ali*, (Çev. Ayla Ortaç), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gelvin, James (2011), *The Modern Middle East: A History*, New York: Oxford University Press.
- Genç, Mehmet (2007), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (5. Baskı), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Göçek, Fatma Müge (1996), *Rise of the Bourgeoisie, Demise of the Empire*, Oxford University Press.
- Güçer, Lütfi (1964), *XVI. - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Güçer, Lütfi (1987), “XVI. - XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nun Ticaret Politikası”, *Türk İktisat Tarihi Yıllığı* 1:1 - 128.
- Günalan, Rıfat (Haziran 2010), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Gündüz, Tufan (2005), *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Güran, Tevfik (1998), *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul: Eren Yayınları.
- Güran, Tevfik (2011), *İktisat Tarihi*, İstanbul: Der Yayınları.
- Halaçoğlu, Ahmet (2002), *Teke (Antalya) Mutesellimi Hacı Mehmed Ağa ve Faaliyetleri*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Halaçoğlu, Yusuf (1988), *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Halaçoğlu, Yusuf (1991), *16.-17. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hanioğlu, Şükrü (2008), *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, New Jersey: Princeton University Press.
- Hanna, Nelly (1998), *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma‘il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant*, Syracuse University Press.
- Harman, Chris (Ekim 2010), *Halkların Dünya Tarihi*, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Hathaway, Jane (2009), *Osmanlı Mısırı’nda Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*, (Çev. Nalan Özsoy), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hathaway, Jane (Mayıs 2016), *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Herold, Christopher (1962), *Bonaparte in Egypt*, New York: Harper & Row.
- Hill, Richard (1959), *Egypt in the Sudan, 1820 - 1881*, Londra: Oxford University Press.
- Holt, P. M. (1966), *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922*, Londra: Longmans.
- Hornby, A. S. (1995), *Oxford Advanced Learner’s Dictionary* (Jonathan Crowther’ın editörlüğünde yenilenmiş, 5. edisyonu), Oxford: Oxford University Press.
- Hourani, Albert (2005), *Arap Halkları Tarihi*, İletişim Yayınları.
- Hunter, Robert (2000), *Egypt Under the Khedives, 1805-1879*, Kahire: American University in Cairo Press.
- Ikram, Salima (2010), *Ancient Egypt: An Introduction*, Cambridge University Press.
- Ilıcak, Şükrü (2011), *A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence 1821–1826*, yayınlanmamış doktora tezi, Harvard Üniversitesi.
- Issawi, Charles (1947), *Egypt: An Economic and Social Analysis*, Britanya: Oxford University Press.
- Issawi, Charles (1966), *The Economic History of the Middle East, 1800 - 1914*, Chicago: University of Chicago Press.

- İnalcık, Halil (1993b), “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayınları.
- İnalcık, Halil (1993c), “İslam Arazisi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayınları.
- İnalcık, Halil (1998), “Periods in Ottoman History”, *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren Yay.
- İnalcık, Halil (2000), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1. Cilt: 1300 - 1600*, Halil İnalcık ve Donald Quataert (ed.), İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, Halil (2003), *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300 - 1600)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, Halil (2006), *Turkey and Europe in History*, İstanbul: Eren Press.
- İnalcık, Halil (Ağustos 2011), *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İstanbul: İSAM Yayınları.
- İnalcık, Halil (Mart 2017), Devlet-i ‘Aliyye, *Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 3* (5. Basım), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, Halil (Ekim 2017a), Devlet-i ‘Aliyye, *Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 2* (5. Basım), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, Halil (Ekim 2017b), Devlet-i ‘Aliyye, *Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 4* (5. Basım), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, Halil (Ocak 2018), Devlet-i ‘Aliyye, *Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 1* (61. Basım), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İpçioğlu, Mehmet (1996), *Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Tarihli Ruznamçe Defteri*, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi SBE.
- Kahraman, Seyit Ali (Ekim 2011): *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır, Sudan, Habeşistan, Somali, Cibuti, Kenya, Tanzanya*, Yapı Kredi Yayınları.
- Karamursal, Ziya (1989), *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karpat, Kemal (2002), *Osmanlı Modernleşmesi*, İmge Yayınevi.
- Karpat, Kemal (2006), *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Ankara: İmge Yayınevi.
- Kasaba, Reşat (1993), *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: 19. Yüzyıl*, (Çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul: Belge Yayınları.
- Kasaba, Reşat (1993), *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: 19. Yüzyıl*, (Çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul: Belge Yayınları.
- Kazıcı, Ziya (2003), *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (5. Baskı), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kızıltoprak, Süleyman (2015), *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koç, Yıdırım (1992), *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*, İstanbul: Ataol Yayınları.
- Koltuk, Nuran, et al (2012), *Osmanlı Belgelerinde Mısır*, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Nu: 120.
- Köymen, Oya (2007), *Sermaye Birikirken*, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Kunt, Metin (Kasım 1978), *Sancaktan Eyalete, 1550 - 1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, no 154.
- Kunt, Metin (1988), “Siyasal Tarih”, *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600 - 1908*, Sina Akşin (ed.), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Kurdakul, Necdet (1976), *Osmanlı İmparatorluğu’ndan Ortadoğu’ya Belgelerle Şark Meselesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Kurdakul, Necdet (1981), *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Anlaşmaları ve Ahidnameler*, İstanbul: Döler Neşriyat.
- Küçükkalay, A. Mesud (Mart 2007), *Osmanlı İthalatı*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (1983), *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Lane, William (1860), *An Account of the Manners and Customs of The Modern Egyptians*, 5. Baskı, Londra: William Cloves and Sons.
- Lawson, Fred (1992), *The Social Origins of Egyptian Expansionism During the Muhammad 'Ali Period*, New York: Columbia University Press.
- Lewis, Bernard (2011), *Ortadoğu* (8. Baskı), Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Lockman, Zachary (2013), *Hangi Ortadoğu?* (2. Baskı), İstanbul: Küre Yayınları.
- Lutskiy, Borisoviç (2011), *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, (Çev. Turan Keskin), Ankara: Yordam Kitap.
- Mandel, Ernest (2008), *Marksist Ekonomi El Kitabı*, Ankara: Maki Basın Yayın.
- Mantran, Robert (1990), *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Cilt 2, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: TTK Yayınları.
- Mantran, Robert (1995), *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Masters, Bruce (2017), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları, 1516-1918*, (Çev. Feray Coşkun), İstanbul: Doğan Kitap.
- McGowan, Bruce (1981), *Economic Life in Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mundy, Martha; Smith, Richard Saumarez (2008), *Modern Devlete Giden Yolda Mülk Siyaseti: Osmanlı Suriyesinde Hukuk, Yönetim ve Üretim*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mustafa Nuri Paşa (1909-1910), *Netayic-ül Vukuat* (2. Baskı), İstanbul.
- Ortaylı, İlber (2018), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Overton, Derek James (1967), *Some Aspects of Induced Development in Egypt Under Muhammad Ali Pasha and Khedive Ismail*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, University of British Columbia.
- Owen, Roger (1981), *The Middle East in the World Economy*, New York: Methuen
- Öner, Erdoğan (2005), *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare, Maliye Bakanlığı Araştırma* (2. Baskı), Ankara: Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, yayın no 2005/369.
- Özel, Oktay (1986), *XV. - XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Kırsal (Zirai) Organizasyon: Köylüler ve Köyler*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE.
- Özkoç, Özge (2015), *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Özvar, Erol (2003), *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul: Kitabevi.
- Özyüksel, Murat (1993), *Feodalite ve Osmanlı Toplumu* (2. Baskı), Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınevi.
- Pamuk, Şevket (1995), *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1.
- Pamuk, Şevket (1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Şevket (2009), *Seçme Eserleri II, Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikalar ve Büyüme* (11. Baskı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pococke, Richard (1743), *A Description of the East, and Some Other Countries*, Cilt 1 (Mısır Üzerine Gözlemler), Londra.
- Pur, Hüseyin Perviz (2015), *Osmanlı'da Vergi İsyanları*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.

- Ouataert, Donald (1999), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Raymond, André (2016), *Yeniçerilerin Kahiresi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Raymond, André (2018), *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, İstanbul: Alfa Tarih.
- Reeve, W. (1758), *Travels Through Egypt, Turkey, Syria and The Holly Land*, Londra.
- Reyhan, Cenk (Ekim 2008), *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Rivlin, Helen Anne B. (1961), *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, Cambridge, Massachussets: Harvard University Press.
- Roberts, J. M. (2015), *Avrupa Tarihi*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Rogan, Eugene (2017), *Araplar, Bir Halkın Tarihi*, İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Quataert, Donald (1993), *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sahillioğlu, Halil (1989), *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul.
- Salzmann, Ariel (2017), *Modern Devleti Yeniden Düşünmek, Osmanlı Ancien Régime'i* (2. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sander, Oral (1987), *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Sander, Oral (Ekim 1989), *Siyasi Tarih*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Sander, Oral (Aralık 2003), *Siyasi Tarih* (12. Baskı), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Savran, Sungur (2011), *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Sencer, Muzaffer (1999) *Osmanlı Toplum Yapısı* (2. Baskı), İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Shaw, Stanford (1962), *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517 - 1798*, ABD: Princeton University Press.
- Shaw, Stanford (1994), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt 1*, İstanbul: E Yayınları.
- Sinoué, Gilbert (1999), *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son Firavun*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Steingass, F. A. (1977), *Comprehensive Persian-English Dictionary*, Londra: Routledge and Kegan Paul.
- Sudi, Süleyman (2008), *Osmanlı Vergi Düzeni*, Mehmet Ali Ünal (ed.), Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Şimşek, Veysel (Eylül 2015), *The Grand Strategy of the Ottoman Empire*, yayınlanmamış doktora tezi, McMaster University.
- Tabakoğlu, Ahmet (1985), *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tabakoğlu, Ahmet (2010), *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tabakoğlu, Ahmet (2016), *Osmanlı Mâlî Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Taneri, Aydın (1997), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık*, Akademi Yayınevi, İzmir.
- Tanör, Bülent (1999), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* (3. Baskı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Timur, Taner (2014a), *Marx-Engels ve Osmanlı Toplumunu* (2. Basım) İstanbul: Yordam Yayınları.
- Tok, Özen (2002), *17. Yüzyılda Mısır Eyaleti*, yayımlanmamış doktora tezi, Kayseri.
- Toledano, Ehud (2003), *State and Society in Mid-Nineteenth Century Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Turan, Osman (1997), *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1988), *Türkçe Sözlük 1*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Uğural, H. R. (1969), *Devlet Adamlarına Öğütler* (Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Nesayih-ul Vüzera ve'l Umera adlı eseri), Ankara.
- Uluçay, Çağatay; Karatekin, Enver (1958), *Yüksek Mühendis Okulu: Yüksek Mühendis ve Yüksek Mimar Yetiştiren Müesseselerin Tarihi*, İstanbul: İTÜ Yayınları.
- Uyar, Mesut; Erickson, Edward J.: A Military History of the Ottomans, Greenwood Publishing, 2009.
- Uzun, Ahmet (1997), *İstanbul'un Et İhtiyacının Sağlanması: Ondalık Ağnam Uygulaması (1783-1858)*, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi SBE Türk İktisat Tarihi ABD.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1970), *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 8. seri, no 10a.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1984), *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 8. seri, no 16.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988), *Osmanlı Tarihi*, cilt 2, Ankara.
- Vefik, Abdurrahman (1328), *Tekalif Kavaidi*, İstanbul.
- Waghorn, Thomas (1837), *Egypt As It Is In 1837*, Londra: Smith Elder and Co.
- Walz, Terence (1978), *Trade Between Egypt and Bilad As-Sudan 1700-1820*, Institut Français D'Archheologie Orientale Du Caire.
- Werner, Ernst (2014), *Büyük Bir Devletin Doğuşu: Osmanlılar (1300 - 1481)*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Winter, Michael (1992), *Egyptian Society Under Ottoman Rule 1517 - 1798*, Londra ve New York: Routledge Press.
- Wood, A.G. (1935), *A History of the Levant Company*, Oxford.
- Yalçın, Aydın (1979), *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Yeliseyeva, N. V. (Ekim 2010), *Yakın Çağlar Tarihi* (2. Basım), (Çev. Özdemir İnce), Yordam Kitap.
- Yerasimos, Stefanos (1977), *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Cilt 1*, İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Yi, Eunjeong (2004), *Guild Dynamics in Seventeenth-century Istanbul: Fluidity and Leverage*, Leiden: Brill.
- Yerasimos, Stefanos (1976), *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, (Çev. Babür Kuzucu), İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Zeki, L. (1990), "El-Ceyş Ellezi Kadaha İbrahîm", *Zikratu El-Batal El-Fâtîh İbrahim Başa*, Kahire: Mısır Tarih Kurumu: 131-279.
- Zürcher, Eric Jan (1995), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Makaleler, Kitap ve Ansiklopedi Bölümleri:

- Acun, Fatma (2002), "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı olarak Timar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 9: 899 - 909.
- Açıkel, Ali; Sağırılı, Abdurrahman (2005), "Tokat Şer'iyye Sicillerine Göre Salyane Defterleri 1771-1840", *Tarih Dergisi*, 41: 95 - 145.
- Adanır, Fikret (2016), "Balkanlar ve Anadolu'da Yarı Özerk Taşra Güçleri", Suraiya Faroqhi (ed.), *Geç Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Afyoncu, Erhan (2013), "Zeamet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 44: 162 - 164.
- Aharoni, Rewen (2004), "Bedouin and Mamluks in Egypt-Co-existence in a State of Duality", *Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, Michael Winter ve A. Levanoni (ed.), Brill.
- Akgündüz, Ahmet (1996), "Gedik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 13: 541-543.
- Akgündüz, Ahmet (2000), "İrsadî Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 22: 448-450.
- Akın, Nur (1995), "Ev", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 11: 507-512.

- Aksan, Virginia (2016), "Savaş ve Barış", *Geç Osmanlı Tarihi*, Suraiya Faroqhi (ed.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Aksan, Virginia (2017), "Osmanlı Bağlamında Savaşçı Nüfusların Seferberliği, 1750-1850", *Askerlik "İşi", Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi, 1500 - 2000* (1. Baskı), Erik Jan Zürcher (der.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akşin, Sina (1988), "Siyasal Tarih", *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600 - 1908*, Sina Akşin (ed.), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Akkuş, Yakup; Yıldırım, Kadir (2017), "Dünyada ve Osmanlı'da Zorunlu Çalıştırma: "Amele-i Mükellefe" Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi", *Çalışma ve Toplum*, Sayı 53: 507-545.
- Akyılmaz, Bahtiyar, "Osmanlı Devletinde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 4: 128 - 153.
- Altundağ, Şinasi (1944), "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de Hâkimiyeti Esnasında Tatbik Ettiği İdare Tarzı", *Belleten*, Cilt 8, Sayı 30: 231 - 243.
- Altundağ, Şinasi (1945), *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831 - 1841, 1. Kısım*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Altundağ, Şinasi (Mart-Nisan 1947), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt 5: 190-191.
- Amersfoort, Herman (2017), "Dönüşüm Halindeki Hollanda Ordusu: Tamamen Gönüllü Kuvvetlerden Kadrolu Milislere, 1750-1830", *Askerlik "İşi", Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi, 1500 - 2000* (1. Baskı), Erik Jan Zürcher (der.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atar, Fahrettin (2006), "Mükatebe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 31: 531-533.
- Aydın, Mahir (1990), "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989) Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi: 81-107.
- Aydın, Yusuf Alperen (2010), "XVIII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Donanması ve Tersane-i Amire'de Lenger ve Yelken Bezi Üretimine Başlanması", *Tarih Dergisi*, Sayı 49: 47-57.
- Aydiner, Mesut (2007), "Râgıb Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 34: 403-406.
- Baer, Gabriel (1968), "Social Change in Egypt: 1800 - 1914", *Political and Social Change in Modern Egypt*, P. M. Holt (ed.), Londra: Oxford University Press.
- Baer, Gabriel (1968b), "The Beginnings of Municipal Government in Egypt", *Middle Eastern Studies*, cilt 4, sayı 2: 118-140.
- Balla, Eliana; Johnson, Noel D. (2009), "Fiscal Crisis and Institutional Change in the Ottoman Empire and France", *The Journal of Economic History*, Cilt: 69, No: 3: 809-845.
- Barkan, Ömer Lütfi: "15. ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 1, Sayı 1: 29 - 76.
- Barkan, Ömer Lütfi (1955), "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 17, no 1-4.
- Barkan, Ömer Lütfi (1975), "'Feodal' Düzen ve Osmanlı Timarı", *Türkiye İktisat Tarihi Seminerleri Metinler-Tartışmalar (8-10 Haziran 1973)*, Osman Okyar (ed), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları: 1 - 24.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Çiftlik", *MEB İslam Ansiklopedisi*, cilt 3: 392-397.
- Batmaz, Eftal Ş. (2004), "15.-16. yy Sancak Kanunnamelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Tahıl Üretimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 23: 36.
- Baykara, Tuncer (2001), "Kasaba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 24: 525-526.
- Baykara, Tuncer (2002), "Kaza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 25: 119-120.
- Berkey, Jonathan P. (2004), "The Muhtasibs of Cairo Under the Mamluks: Toward and Understanding of an Islamic Institution", *Mamluks in Egyptian and syrian Politics and Society*, Michael Winter ve A. Levanoni (ed.), Brill.

- Beşikçi, Mehmet (2017), “Topyekûn Savaş Çağında Askerî İşgücünü Seferber Etmek: Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ve Esnasında Osmanlı İmparatorluğu’nda Zorunlu Askerlik”, *Askerlik “İşi”, Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi, 1500 - 2000*, Erik Jan Zürcher (der.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bianquis, Thierry (2006), “Autonomous Egypt from Ibn Tulun to Kafur, 868-969”, *The Cambridge History of Egypt, Cilt 1*, Carl Petry (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Bostan, İdris (2010), “An Ottoman Base in Eastern Mediterranean: Alexandria of Egypt in the 18th Century”, *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman Era*, İstanbul.
- Bostan, İdris (2008), “Riyale”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 35: 141-142.
- Candiani, Guido (Şubat 2018), “A New Battle Fleet: The evolution of the Ottoman sailing navy, 1650–1718, revealed through Venetian sources”, *The Mariner’s Mirror*, cilt 104, sayı 1: 18 - 26.
- Cezar, Yavuz (Nisan 1996), “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine”, *Dünden Bugüne Toplum ve Ekonomi*, sayı 9: 89-143.
- Cezar, Yavuz (2012), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ticaretin Maddi Unsurları Üzerine”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret*, Fatmagül Demirel (der.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ceyhan, Ayhan (2008), “Osmanlı Döneminde Mısır’da Hukukî Modernleşme”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sayı 5: 65-86.
- Chaichian, Mohammad A. (Şubat 1988), “The Effects of World Capitalist Economy on Urbanization in Egypt, 1800-1970”, *International Journal of Middle East Studies*, cilt 20, no 1: 23 - 43.
- Chalcraft, John (Ocak 2017), “Mısır’daki Loncaların Sonu: XIX. Yüzyılda Tekstil Endüstrisinin Yeniden Yapılanması”, *Ortadoğu’da Zanaatlar ve Zanaatkarlar*, Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem (ed.), Alfa Tarih: 365 - 397.
- Chamberlain, Michael (2006), “The Crusader Era and the Ayyubid Dynasty”, *The Cambridge History of Egypt, Cilt 1*, Carl Petry (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Clawson, Patrick (1981), “The Development of Capitalism in Egypt”, *Khamsin*, sayı 9.
- Cleveland, William; Bunton, Martin (2009), *A History of the Modern Middle East* (4. baskı), ABD: Westview Press.
- Coşgel, Metin (Şubat 2003) “Ottoman Tax Registers (Tahrir Defterleri)”, *University of Connecticut Working Papers*, 2002-47.
- Coşgel, Metin; Miceli, Thomas J. (Eylül 2005), “Risk Transaction Costs, and Tax Assignment: Government Finance in the Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, Cilt 65, No 3: 806-821.
- Coşgel, Metin (Eylül 2013), “The Fiscal Regime of an Expanding State: Political Economy of Ottoman Taxation”, *University of Connecticut Working Papers*, 2013/28.
- Coşgel, Metin; Miceli, Thomas J. (2006), “Tax Collection in History: Public Institutions and Institutional Change in the Ottoman Empire”, *International Economic History Congress*, Helsinki.
- Crecelius, Daniel; Badr, Hamza Abd Al-Aziz (1994) “French Ships and their Cargoes Sailing Between Damiette and Ottoman Ports 1777 - 1781”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt 37, no 3: 251 - 286.
- Crecelius, Daniel (1998), “Egypt in the Eighteenth Century”, *The Cambridge History of Egypt*, cilt 2, M. W. Daly (ed.), Britanya: Cambridge University Press.
- Crecelius, Daniel; Djaparidze, Gotcha (2002), “Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with their Homeland in the Last Decades of Eighteenth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt 45, sayı 3: 320-341.
- Cuno, Kenneth M. (1993), “The Origins of Private Ownership of Land in Egypt: A Reappraisal”, *The Modern Middle East: A Reader*, Albert Hourani, Philip S. Khoury, Mary C. Wilson (ed), Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.
- Çakır, Baki (2006) “Geleneksel Dönem (Tanzimat Öncesi) Osmanlı Bütçe Gelirleri”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Genç, Mehmet; Özvar, Erol (ed.), İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

- Çakır, Baki (2016), “Osmanlı Devleti’nin Bilinen En Eski (1495-1496) Bütçesi ve 1494-1495 Yılı İcmali”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLVII: 113-145.
- Çakır, Coşkun (1998), "İktisat Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı: Avrupa Devletlerinin Nüfus ve Arazi İstatistiği", *Divan*, sayı 1: 191-206.
- Çam, Nurettin (1991), “Arasta”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 3: 335-336.
- Çelik, Gülfettin (1999), “Osmanlı Devleti’nin Nüfus ve İskân Politikası”, *Divan*, sayı 1.
- Çelik, Gülfettin (2006), "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Hazinesinin Maliye Büroları", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Mehmet Genç ve Erol Özvar (ed.), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Çelik, Yüksel (2009), "Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’nın Bâbîâli’ye Karşı Tutumu ve 1836’da Kendisi İçin Hazırlanan Suikast Planı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 20: 69 - 100.
- Çetin, Atilla (1996) “Firda”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 13: 122-123.
- Çiyan, Hakkı Yılmaz (20 - 22 Mayıs 2009), “Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. Yüzyılda Askere Alma Sistemi (1826 - 1914), Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu, 12. Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri 1: 241 - 258.
- Çizakça, Murat (2016), “Osmanlı Devleti ve Ekonomik Hayat: Vergilendirme, Kamu Finansmanı ve Ticaret Kontrolleri”, *Türkiye Tarihi Cilt 2, 1453-1603, Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu*, Suraiya Faroqhi ve Kate Fleet (ed.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Darling, Linda (2006), “Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir-Toplama ve Meşruiyet”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, Mehmet Genç, Erol Özvar (ed.), İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Darling, Linda (2016), “Kamu Maliyesi: Osmanlı Merkezi Yönetiminin Rolü”, *Geç Osmanlı Tarihi*, Suraiya Faroqhi (ed.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Dean, Sheils (Haziran 1972), “The Importance of Agriculture from the Perspective of Neoevaluationary Theory”, *Rural Sociology*, cilt 37, no 2.
- Deeb, Marius (Ocak 1978), "The Socioeconomic Role of the Local Foreign Minorities in Modern Egypt, 1805-1961", *International Middle East Studies*, cilt 9, no 1: 11-22.
- Demirci, Mustafa (2000), “İkta”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 22: 43 - 47.
- Demirpolat, Anzavur; Akçe, Gürsoy (Yaz 2008) “Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Ulema”, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl 12, sayı 36: 119 - 132.
- Dinu, Elisabeta-Cristina (Ocak 2018), "Patterns of cleavage development in the late Ottoman Empire and Khedival and British Egypt: Intr societal and extrasocietal determinants of opposition radicalization", *Studia Politica*, cilt 18, sayı 1: 57-86.
- Doğan, İsmail (1999), “Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri: Kuruluş, Klasik ve Yenileşme Dönemleri”, *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları: 371-396.
- Dykstra, Darrell (1998), “The French Occupation of Egypt 1798 - 1801”, *The Cambridge History of Egypt, Cilt 2*, M. W. Daly (ed.), Britanya: Cambridge University Press.
- Efe, Ayla (2016), "II. Mahmud’un Mal-mülk Sayımı: Evreşe Örneği", *Belleten*, cilt 80, sayı 288: 483-506.
- Ekinci, İlhan (2011), "Hamidiye Vapur İdaresi - Fırat ve Dicle’de Osmanlı - İngiliz Rekabeti", *Devr-i Hamid, Cilt 2*, M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan (ed.), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Eldem, Edhem (2016), “Ahidnameler ve Batı Ticareti”, *Geç Osmanlı Tarihi*, Suraiya Faroqhi (ed.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Emecen, Feridun (1988), “Ağnam Resmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 1: 478 - 479.
- Emecen, Feridun (1993), “Çift Resmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 8: 309 - 310.
- Emecen, Feridun (1999), “Osmanlı Siyasî Tarihi (Kuruluştan Küçük Kaynarca’ya)”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul: Feza Gazetecilik.

- Emecen, Feridun (1999a), "Osmanlılarda Yerleşik Hayat, Şehirler ve Köyler", *Osmanlı, Cilt 4*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: ss. 90 - 98.
- Emecen, Feridun (2001), "Beylikten Sancağa: Batı Anadolu'da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dair Bazı Mülâhazalar", *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul: 88 - 100.
- Emecen, Feridun (2007) "Osmanlılar (Siyasî Tarih/Klasik Dönem)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 3: 487-496.
- Ergenç, Özer (1981), "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", 8. *Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, Cilt 2*, Ankara.
- Ergenç, Özer (1999), "Osmanlı Klasik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar", *Osmanlı, Cilt 4*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Erkal, Mehmet (1993), "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 8: 42-45.
- Eryılmaz, Bilal (1993), "Osmanlılarda Millet Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih, Medeniyet, Kültür*, Bekir Şahin (ed.), İstanbul.
- Es-Seyyid Mahmud, Seyyid Muhammed (1993): "Ceraye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 7: 390-391.
- Es-Seyyid Mahmud, Seyyid Muhammed (1993b), "Cevali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 7: 436 - 437.
- Es-Seyyid Mahmud, Seyyid Muhammed (1994), "Deşişe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 9: 214-215.
- Es-Seyyid Mahmud, Seyyid Muhammed (1995), "Evlâdü'n-nâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 11: 525-526.
- Es-Seyyid Mahmud, Seyyid Muhammed (2000), "İrsaliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 22: 452-454.
- Es-Seyyid Mahmud, Seyyid Muhammed (2002), "Kâşiflik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 25: 16-18.
- Es-Seyyid Marsot, Afâf Lutfi (1968), "The Role of 'Ulama' in Egypt During the Early Nineteenth Century", *Political and Social Change in Modern Egypt*, P. M. Holt (ed), Londra: Oxford University Press: 264-280.
- Fahmy, Khaled (1998), "The Era of Muhammad 'Ali Pasha, 1805 - 1848", *The Cambridge History of Egypt, Cilt 2*, M. W. Daly (ed.), Britanya: Cambridge University Press.
- Fahmy, Khaled (1998a), "The Nation and Its Deserters: Conscription in Mehmed Ali's Egypt", *International Review of Social History*, cilt 43, sayı 3: 421-436.
- Faruqi, Suraiya (1998), "Between Conflict and Accomodation: Guildsmen in Bursa and İstanbul During the 18th Century", *Guilds, Economy and Society*, Stephen Epstein et al (ed.), *Fundacion Fomento de la Historia Economica*, Sevilla.
- Faruqi, Suraiya (2011), "17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Tarımı", *Türkiye Tarihi 3*, Sina Akşin (der.), İstanbul: Cem Yayınları.
- Faruqi, Suraiya (2016), "Giriş", *Geç Osmanlı Tarihi*, Suraiya Faruqi (ed.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Faruqi, Suraiya (Ocak 2017), "Osmanlı Loncalarını Anlamak", *Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkârlar*, Suraiya Faruqi ve Randi Deguilhem (ed.), İstanbul: Alfa Tarih: 13 - 50.
- Faruqi, Suraiya (Ocak 2017a), "Osmanlı Zanaatkârları: XVIII. Yüzyılda Üzerinde Durulması Gereken Sorunlar ve Kökenleri", *Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkârlar*, Suraiya Faruqi ve Randi Deguilhem (ed.), İstanbul: Alfa Tarih: 98 - 136.
- Faruqi, Suraiya (Şubat 2018), "Padişahın Onayına Tabi Olmak: 17. ve 18. yüzyılda İstanbul'da Lonca Anlaşmaları İçin Müzakere Eden Zanaatkârlar", *Osmanlı Dünyası*, Christine Woodhead (ed.), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Feiker, Walter F. (1968), "The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform", *Administrative Science Quarterly*, cilt 13, no 3: 451-470

- Findley, Carter Vaughn (2016): "Siyasi Kültür ve Büyük Haneler", *Geç Osmanlı Tarihi*, Suraiya Faroqhi (ed.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Finer, Samuel E. (1975), "State and Nation Building in Europe: The Role of the Military", *The Formation of National States in Western Europe*, Charles Tilly (ed.), New Jersey: Princeton University Press: 84-163.
- Frantz-Murphy, Gladys (Aralık 2006), "The Economics of State Formation in Early Islamic Egypt", *Islamic History and Civilization*, cilt 66 (From Al Andalus to Khurasan): 101-114.
- Gammer, Moshe (1996), "The Imam and the Pasha: A Note on Shamil and Muhammad Ali", *Middle Eastern Studies*, cilt 32, no 4: 336 - 342.
- Garcin, Jean-Claude (2006), "The Regime of the Circassian Mamluks", *The Cambridge History of Egypt, Cilt 1*, Carl Petry (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Gelvin, James (2002), Developmentalism, Revolution, and Freedom in the Arab East: The Cases of Egypt, Syria, and Iraq, *The Idea of Freedom in Asia*, Robert Taylor (ed.), Stanford: Stanford University Press.
- Genç, Mehmet (1975), "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Seminerleri Metinler-Tartışmalar (8-10 Haziran 1973)*, Osman Okyar (ed.), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları: 231-297.
- Genç, Mehmet (2000), "İltizam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 22: 154 - 158.
- Genç, Mehmet (2003), "Malikâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 27: 516-518.
- Genç, Mehmet (2006), "Osmanlı Maliyesinde Mukâta'a Kavramı", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler, 1. Cilt*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Genç, Mehmet (2007a), "Osmanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 33: 525-532.
- Genç, Mehmet (2013), "Yed-i Vahid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 43: 378-383.
- Genç, Mehmet (Aralık 2014), "Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, sayı 42: 9-18.
- Genç, Mehmet; Özvar, Erol (2006), "Giriş: Erken Modern Dönemde Osmanlı Maliyesi", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Mehmet Genç ve Erol Özvar (ed.), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Genç, Mehmet; Özvar, Erol (2006a), "Osmanlı Devleti'nde Bütçeler: Merkezi Hazinesinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Mehmet Genç ve Erol Özvar (ed.), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Ghazaleh, Pascal (1995), "The Guilds: Between Tradition and Modernity", *The State and Its Servants*, Nelly Hanna (ed.), Kahire: The American University in Cairo Press.
- Ghazaleh, Pascal (Ocak 2017), "İş Gücünün Yönetimi: XVIII. Yüzyıl Sonları ve XIX. Yüzyıl Başlarında Kahire'de Profesyonel Sınıflandırma", *Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkarlar*, Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem (ed.), Alfa Tarih: 255 - 281.
- Gökçe, Turan: "Vüzera Kanunnamesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 8, yıl 1993: 99 - 125.
- Görgün, Hilal (2008), "Mısır Vilayetinde Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi", *Divan*, cilt 13, sayı 24: 157 - 183.
- Gözübenli, Beşir (2000), "İkta (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 22: 49 - 52.
- Göyünç, Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı", *Osmanlı*, cilt 6.
- Gran, Peter (2004), "Late-Eighteenth-early-nineteenth-century Egypt: merchant capitalism or modern capitalism?", *The Ottoman Empire and the World Economy*, Huri İslamoğlu-İnan (ed.), Birleşik Krallık: Cambridge University Press.
- Güler, Mustafa (2013), "Osmanlı Devleti'nde Vakıflar ve Vakıf Müessesesi", *Osmanlı Teşkilat Tarihi*, Tufan Gündüz (der.), Ankara: Grafiker Yayın: 317 - 343.
- Günay, Hacı Mehmet (2012), "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 42: 475-479

- Güner, Selda (Güz 2015), "Mısır'ın Son Memlûk Beyleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, yıl 11, sayı 22.
- Güner Özden, Selda (Mart 2021), "Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeğinin Dönüşümü", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt 54, sayı 1: 1-29.
- Güran, Tevfik (1986), "İstanbul'un İdaresinde Devletin Rolü", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, cilt 44, sayı 1: 245-275.
- Güran, Tevfik (2000), "19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını: ss. 77-78.
- Güran, Tevfik (2006), "Osmanlı Kamu Maliyesi", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını: 65-79.
- Gümüşsoy, Emine (Ağustos 2008), "1860-1861 Cebel-i Lübnan İsyanı ve Osmanlı Devleti", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, yıl 6, sayı 12.
- Halaçoğlu, Ahmet (1998), "Humbaracı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 18: 349-350.
- Hamed, Raouf Abbas (1995), "The Siyasetname and the Institutionization of Central Administration Under Muhammad 'Ali", *The State and Its Servants*, Nelly Hanna (ed.), Kahire: The American University in Cairo Press.
- Hanna, Nelly (1995), "Administration in Egypt from Ottoman times to the Present: An Introduction", *The State and Its Servants*, Nelly Hanna (ed.), Kahire: The American University in Cairo Press.
- Hanna, Nelly (1995a), "The Administration of Courts in Ottoman Cairo", *The State and Its Servants*, Nelly Hanna (ed.), Kahire: The American University in Cairo Press.
- Hanna, Nelly (1998), "Culture in Ottoman Egypt", *The Cambridge History of Egypt, Cilt 2*, M. W. Daly (ed.), Birleşik Krallık: Cambridge University Press.
- Hanna, Nelly (Eylül 2012), "Egyptian Civilian Society and Tax-Farming in the Aftermath of the Ottoman Conquest", *Conquête Ottomane de l'Égypte*, Benjamin Lellouch ve Nicholas Michel (ed.), Brill.
- Hanna, Nelly (2018), "Osmanlı Kahiresi'nde Zanaatkar ve Esnaf Arasında okuryazarlık", *Osmanlı Dünyası*, Christine Woodhead (ed.), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Hatemi, Hüseyin (1997), "Vakıf Kurumuna Hukuk Tarihi Açısından Genel Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, cilt 55, sayı 4: 111 - 128.
- Hathaway, Jane (1992), "The Role of the Kızlar Ağası in 17th-18th Century Ottoman Egypt", *Studia Islamica*, sayı 75: 141-158.
- Hathaway, Jane (1998), "Egypt in the Seventeenth Century", *The Cambridge History of Egypt, Cilt 2*, M. W. Daly (ed.), Birleşik Krallık: Cambridge University Press.
- Hathaway, Jane (2004), "Mamluk "revivals" and Mamluk Nostalgia in Ottoman Egypt", *Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, Michael Winter ve A. Levanoni (ed.), Brill.
- Hathaway, Jane (2006), "The Ottomans and the Yemeni Coffee Trade", *Oriente Moderno*, yeni seri, 25 / 86, nu.:1 "The Ottomans and Trade": 161 - 171.
- Hess, Andrew (Ocak 1973), "The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 4, Nu: 1: 55-76.
- Heyd, Uriel (2005), "The Ottoman Ulema and Westernization in the time of Selim III and Mahmud II", *The Modern Middle East*, Albert Hourani, Philip Khoury ve Mary Wilson (der.), New York: I. B. Tauris.
- Hippler, Thomas (2017), "Fransız Ordusu, 1789-1914: Gönüllüler, Zorla Alınanlar ve Zorunlu Askerlik", *Askerlik "İşi"*, *Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi, 1500 - 2000*, Erik Jan Zürcher (der.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hourani, Albert (1997), "Osmanlı Islahatı ve Seçkinlerin Politikaları", *İslam Dünyası ve Batılılaşma*, A. Hourani et al (ed.), İstanbul: Yöneliş Yayınları.

- Howard, Douglas A. (2011), "Osmanlı Nasihatname Türleri ve Mit", *Erken Modern Osmanlılar*, Virginia Aksan (ed.), Daniel Goffman, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Hut, Davut (2016), "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (Vakanüvis)*, yıl/cilt: 1, Ortadoğu özel sayısı: 105-150.
- Hütteroth, Wolf-Dieter (2016), "Osmanlı Topraklarının Ekolojisi", *Geç Osmanlı Tarihi*, Suraiya Faroqhi (ed.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ibrahim, Hassan Ahmed (1998), "The Egyptian Empire, 1805 - 1885", *The Cambridge History of Egypt*, cilt 2, M. W. Daly (ed.), Birleşik Krallık: Cambridge University Press.
- Issawi, Charles (Aralık 1980), "De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East Since 1800", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 12, sayı 4: 469-479.
- Işın, Ekrem (2016), "Sunuş: Mısır'da Osmanlı Satrancı", *Yeniçerilerin Kahiresi* (yaz. André Raymond), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İlgürel, Mücteba (2009), "Subaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 37: 447-448.
- İlhan, Mehdi (1987), "The Process of Ottoman Cadastral Surveys During the Second Half of Sixteenth Century: A Study Based on the Documents from Muhimme Defters", *A.D. Xenopol*, 24/1, Ankara.
- İnal, Vedit (Eylül 2011), "The Eighteenth and Nineteenth Century Ottoman Attempts to Catch Up with Europe", *Middle Eastern Studies*, cilt 47, sayı 5: 725 - 756.
- İnalcık, Halil (1952/53), "Od Stefana Dušana do Osmanskog cartsvo, Hrišćanske spahije u XV vjeku i niihovo porijeklo", *Prilozi za orientalnur filologie i istro-rije III/IV*: ss. 23-54.
- İnalcık, Halil (1959), "Osmanlı'da Raiyyet Rüsümü", *Belleten*, cilt 23, sayı 92.
- İnalcık, Halil, "İmtiyazat: The Ottoman Empire", *Encyclopedia of Islam* (2. Baskı), vol. 3: 1179-1189.
- İnalcık, Halil (1985), "The Emergence of big Farms - Çiftliks: State, Landlords and Tenants", *Studies in Ottoman Social and Economic History*, Londra: Variorum Reprints.
- İnalcık, Halil (1985b), "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire: 1600-1700", *Studies in Ottoman Social and Economic History*, Londra: Variorum Reprints.
- İnalcık, Halil (1988), "Adaletname", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1: 346-347.
- İnalcık, Halil (Yaz 1990), "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi", *Türkiye Günlüğü*, sayı 11: 30 - 41.
- İnalcık, Halil (1993) "Osmanlı'da Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 8: 45-48.
- İnalcık, Halil (1993a), "Çiftlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 8: 313-314.
- İnalcık, Halil (1994), The Ottoman State, Economy and Society: 1300-1600, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Halil İnalcık ve Donald Quataert (ed.), New York: Cambridge University Press.
- İnalcık, Halil (1998a), "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalcık, Halil (1998b), "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder, Faruk Tabak (ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalcık, Halil (1998c), "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalcık, Halil (Kasım-Aralık-Ocak 2001/2002) "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", *Doğu Batı*, sayı 17.
- İnalcık, Halil; Arı, Bülent (2005), "Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık'ın Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 3, sayı 6: 27 - 56.
- İnalcık, Halil (2012), "Timar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 41: 168 - 173.
- İnalcık, Halil (2013), *Osmanlı ve Modern Türkiye*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- İnce, İrfan (2018), "MAD 1806 Işığında Osmanlı Surreleri: Rûmiyye-i Cedîde'nin Kuruluşu ve Siyasi-Hukuki Tahlili", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 52: 181 - 225.
- İpşirli, Mehmet (1992), "Câbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 6: 529-530.

- İpşirli, Mehmet (1999), "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul: Feza Gazetecilik.
- İpşirli, Mehmet (2001), "Kapı Halkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 24: 343-344.
- İpşirli, Mehmet (2001b), "Ottoman State Organization", *History of the Ottoman State, Society and Civilization*, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul: IRCICA Yayınları.
- İslamoğlu, Huri (1998), "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder, Faruk Tabak (ed.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İslamoğlu, Huri; Faroqhi, Suraiya (Kış 1979), "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia", *Review*, Fernand Braudel Center, cilt 2, no 3: 400-436.
- Kal'a, Ahmet (1995), "Esnaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 11.
- Kal'a, Ahmet (1998), *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları, 1. Cilt*, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi.
- Kal'a, Ahmet (2003), "Lonca", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 27: 211-212.
- Kallek, Cengiz (1997), "Haraç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 16: 71-88.
- Kallek, Cengiz (1998), "Hisbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 18: 133 - 143.
- Kallek, Cengiz (2007), "Nevaib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 33: 33 - 34.
- Kallek, Cengiz (2012), "Ticaret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 41: 134-144.
- Kanat, Cüneyt (2016), "Kârimî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt Ek-2: 26-28.
- Karahanoğulları, Onur (2005), *Türkiye'de İdari Yargı Tarihi*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Karaman, Kıvanç; Pamuk, Şevket (Kasım 2009), "Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi", *Toplumsal Tarih*, sayı 191: 26-33.
- Karaman, Kıvanç; Pamuk, Şevket (Eylül 2010), "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914", *The Journal of Economic History*, cilt 70, no. 3: 593-629.
- Karataş, Mehmet (2006), "18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Bazı Müsadere Uygulamaları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi*, sayı 19: 219 - 235
- Karpat, Kemal (1972), "The Transformation of the Ottoman State", *International Journal of Middle East Studies*, sayı 3: 243-281.
- Karta, Nurullah (2013), "19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Vergilendirme Çalışmaları ve Mali Yapıya Etkisi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 17, sayı 3: 225-238.
- Kaya, Alp Yücel (2015), "On the Çiftlik Regulation in Tırhala in the mid-Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors,, Çiftlik-Holders, Subaşı and Sharecroppers", *Ottoman Rural Societies and Economies*, Elias Kolovos (ed.), Rethymno: Crete University Press.
- Kaya, Alp Yücel; Terzibaşoğlu, Yücel (2009), "Tahrirden Kadastroya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi, Kadastro Tabir Olunur Tahrir-i Emlâk", *Tarih Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 9.
- Kaya, Kemal (2007), "19. Yüzyılda Anadolu'da İç Güvenlik Sorunları ve Voyvodalar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 26: 101-113.
- Kazıcı, Ziya (1988), "Ahilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 1: 540-542.
- Kazıcı, Ziya (1998), "Hisbe (Osmanlı Devleti)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 18: 143 - 145.
- Keha, Murat (2016), "Mehmet Ali Paşa İsyanı Sırasında Mısır'ın Siyasi Durumuyla İlgili Sultan Abdülmecid'e Sunulan Bir Layiha", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 20, sayı 4: 1415-1434.
- Keha, Murat (2017), "Mehmet Ali Paşa İsyanı Sırasında Mısır'ın Ekonomik Durumuyla İlgili Sultan Abdülmecid'e Sunulan Bir Layiha", *Doğu Esintileri*, cilt 7: 95-122

- Kennedy, Hugh (2006), "Egypt as a province in the Islamic caliphate, 641-868", *The Cambridge History of Egypt, Cilt 1*, Carl Petry (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Keyder, Çağlar (1998), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (ed.) Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Khoury, Dina Rizk (Sonbahar 1998), "Reviewed Work: The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of Qazdaglis, by Jane Hathaway", *Turkish Studies Association Bulletin*, cilt 22, sayı 2.
- Khoury, Dina Rizk (2016), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Merkez ile Taşradaki Güç Sahipleri Arasındaki İlişkiler: Bir Tarihyazımı Çözümlemesi", *Geç Osmanlı Tarihi*, Suraiya Faroqhi (ed.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kılıç, Orhan (2007), "Ocaklık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 33: 317-318.
- Kılıç, Orhan (2010), "Osmanlı Devleti'nde Hac Emirliği Müessesesi: Mısır Örneği", *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman Era*, İstanbul: IRCICA Yayınları: 137-180.
- Kırlı, Cengiz; Başaran, Betül (2012), "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, Fatmagül Demirel (der.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kızıltoprak, Süleyman (2004), "Memlük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 29: 87-90.
- Kızıltoprak, Süleyman (2009), "Türk Askeri Tarihinde Memlük Sistemi", *Türkler ve Askerlik*, Süleyman Kızıltoprak (ed.), İstanbul: İstanbul Yayınları.
- Koç, Ümit (2002), "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Çavuşluk Teşkilâtı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 12, sayı 2: 395-420.
- Koç, Yunus (2006), "Selçuklular Döneminde Anadolu'da Köyler ve Köylüler", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, Ahmet Yaşar Ocak (ed.), 1. Cilt, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Korkmaz, Şerif (Bahar 2017), "II. Mahmud Döneminde Yapılan 1832 Tarihli Arazi ve Emlak Sayımı: Gelibolu Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, yıl 15, sayı 22: 87-108.
- Köksal, Yonca; Polatel, Mehmet (2014), "Sunuş: Avrupa Arşivlerinin Osmanlı Çalışmaları İçin Önemi", *Avrupa Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu*, Yonca Köksal ve Mehmet Polatel (ed.), Ankara: Vekam Yayınları.
- Köprülü, M. Fuat (1939), "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1: 165 -312.
- Kucur, Sadi S. (2000), "İkta (Selçuklular)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 22: 47 - 49.
- Kunt, Metin (Şubat 2018), "Bâb-ı Hümayûn ve Diğer "Kapılar"", *Osmanlı Dünyası*, Christine Woodhead (ed.), (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Alfa Yayınları: 145-160
- Kuran, Ercüment (1990), "Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989) Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi.
- Kurşun, Zekeriya (1994), "Dâvud Paşa, Kölemen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 9: 38-39.
- Kutluoğlu, Muhammed Hanefi (1998), "İngiliz Devlet Arşivi (PRO) ve Yakın Dönem Osmanlı Tarihi Açısından Önemi", *The Journal of Ottoman Studies*, sayı 18, İstanbul.
- Kutluoğlu, Muhammed Hanefi (2002), "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 25: 62-65.
- Küçük, Cevdet (Mart 1977), "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye Geliri ve Reaya Nüfusu", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 31: 193-211.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (1983a), "Redif Askeri Giderlerini Karşılama Üzere Alınan Bir Vergi: "İane-i Cihadiyye"", *1. Askerî Tarih Semineri Bildirileri Cilt 2*, Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları: 145-169.

- Kütükoğlu, Mübahat S. (1991), “Avrupa tüccarı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 4: 159 - 160.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (1994), “Defterdar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 9: 94-96.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (1999), “Osmanlı İktisadî Yapısı”, *Osmanlı Devleti Tarihi Cilt 2*, İstanbul: Feza Gazetecilik: 513-651.
- Lapidus, Ira (1969), “The Grain Economy of Mamluk Egypt”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt 12, Nu. 1: 1-15.
- Lavis, Ernest; Rambaud, Alfred (1895), *Historie Générale*, Cilt 8, Paris: Armand Colin.
- Leonhard, Jörn (2017), “Ulus İnşası, Savaş Deneyimleri ve Avrupa Modelleri”, *Askerlik “İşi”, Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi, 1500 - 2000*, Erik Jan Zürcher (der.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Levy, Avigdor (2018), “Osmanlı Uleması ve II. Mahmud’un Askerî Islahatları”, *Modern Çağda Ulema*, Ebubekir Bagadaer (ed.), İstanbul: İz Yayınları.
- Lewis, Bernard (Kasım 1937), “The Islamic Guilds”, *The Economic History Review*, cilt 8, sayı 1.
- Linch, Kevin (2012-01-30), “Conscription”, *European History Online (EGO)*, Mainz: Leibniz Institute of European History (IEG), URL: <http://www.ieg-ego.eu/linchk-2012-en> URN: urn:nbn:de:0159-2011121234 [YYYY-MM-DD].
- Lucassen, Jan; Zürcher, Erik Jan (2003), “Zorunlu Askerlik ve Direniş: Tarihi Çerçeve”, *Devletin Silâhlanması, Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik*, Erik Jan Zürcher (der.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mantran, Robert (1987), “16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti”, *Belleten*, sayı 201.
- Mantran, Robert (1995a), “Doğu Sorununun Başlangıçları (1774-1839)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, Robert Mantran (ed.), İstanbul: Cem Yayınevi: 7-57.
- Martin, Isaac William; Mehrotra, Ajay; Prasad, Monica (2009), “The Thunder of History: The Origins and Development of the New Fiscal Sociology”, *The New Fiscal Sociology*, Isaac William Martin, Ajay Mehrotra ve Monica Prasad (ed.), New York: Cambridge University Press: 1-28.
- Masters, Bruce (2016), “Arap Vilayetlerinde Yarı Özerk Güçler”, *Geç Osmanlı Tarihi*, Suraiya Faroqhi (ed.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- McGowan, Bruce (1976), “Osmanlı Avâız-Nüzul Teşekkülü”, *VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976 Bildiriler, 2. Cilt*, Ankara: TTK Yayınları: 1327-1331.
- Mikhail, Alan (Kasım 2010), “An Irrigated empire: The View From Ottoman Fayyum”, *International Journal of Middle East Studies*, cilt 42, sayı 4: 569 - 590.
- Mikhail, Alan (2014), “Oriental Democracy”, *Global Environment*, cilt 7, no 2: 381 - 404.
- Mjoset, Lars; Van Holde, Stephen (2002), “Introduction”, *The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces*, Lars Mjoset ve Stephen Van Holde (ed.), Comparative Social Research kitap dizisi, cilt. 24, Amsterdam: JAI/Elsevier: xiii-xix.
- Mjoset, Lars; Van Holde, Stephen (2002a), “Killing for the State, Dying for the Nation: An Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe’s Armed Forces”, *The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces*, Lars Mjoset ve Stephen Van Holde (ed.), Comparative Social Research kitap dizisi, cilt. 24, Amsterdam: JAI/Elsevier: 3-94.
- Murphy, Rhoads (1990), “Ottoman Census Methods in the Mid-Sixteenth Century: Three Case Studies”, *Studia Islamica*, no 71: 115 - 126.
- Murphy, Rhoads (2018), “Erken İmparatorluk Çağında Osmanlı Ekonomisi”, *Osmanlı Dünyası*, Christine Woodhead (ed.), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Nalbantoğlu, H. Ünal (1975), “Osmanlı Toplumunda Tarım Teknolojisi, Artı Ürün ve Kent Ekonomisi”, *Türkiye İktisat Tarihi Seminerleri Metinler-Tartışmalar (8-10 Haziran 1973)*, Osman Okyar (ed.), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları: 33-65.
- Neumann, Christoph K. (2016), “Siyasi ve Diplomatik Gelişmeler”, *Geç Osmanlı Tarihi*, Suraiya Faroqhi (ed.), İstanbul: Kitap Yayınevi.

- Nihat, Engin (2002), "Osmanlılarda Kölelik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 26: 246-248.
- Northrup, Linda S. (2006), "The Bahri Memlûk Sultanate, 1250-1390", *The Cambridge History of Egypt*, Carl Petry (ed.), cilt 1, Cambridge: Cambridge University Press.
- O'Brien, Patrick (1968), "The Long-Term Growth of Agricultural Production in Egypt", *Political and Social Change in Modern Egypt*, P. M. Holt (ed.), Londra: Oxford University Press.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1996), "Fütüvvet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 13: 261-263.
- Ortaylı, İlber (1999), "Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât", *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul: Feza Gazetecilik.
- Ortaylı, İlber (2001), "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 24: 69-73.
- Ortaylı, İlber (2005), "Osmanlılarda Millet Sistemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 30: 66-70.
- Öğün, Tuncay (2006), "Müsadere", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 32: 65-67.
- Örenç, Ali Fuat: "Mutasarrıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 31: 377 - 379.
- Owen, Roger (1993), "Egypt and Europe: from French Expedition to British Occupation", *The Modern Middle East: A Reader*, Albert Hourani, Philip S. Khoury, Mary C. Wilson (ed), Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.
- Öz, Mehmet (1991), "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, cilt 22: 420 - 441.
- Öz, Mehmet (1997), "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 17: 77-90.
- Öz, Mehmet (2007), "Reâyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 34: 490 - 493.
- Öz, Mehmet (2007a), "15. - 16. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri", *Kebikeç*, sayı 23: 111 - 128.
- Öz, Mehmet (2010), "Tahrir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 39: 425 - 429.
- Özbay, Rahmi Deniz (2009), "17. Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukâta'a Satışlarından, Malikâne Uygulamasına (1656-1658)", *Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi*, Yalova.
- Özbay, Rahmi Deniz (2009), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin İstihdam ve Mükatebe Yöntemi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 17, sayı 1: 148 - 163.
- Özbek, Nadir (güz 2018): "Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance?", *Journal of Interdisciplinary History*, cilt 59, sayı 2: 219-245.
- Özcan, Abdülkadir (1999), "İane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 19: 228-232.
- Özcan, Abdülkadir (2001), "Kapıkulu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 24: 347-349.
- Özcan, Abdülkadir (2007), "Redif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34: 524-526.
- Özcan, Halilullah (2010), "Mısır'ın Tarihi Kaynakları Bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Önemi", *Proceedings of the International Conference on Egypt During The Ottoman Era*, İstanbul: IRCICA.
- Özkaya, Yücel (2006), "Mütesellim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 32: 203-204.
- Özkaya, Yücel; Akyıldız, Ali (2006), "Muhassıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 31: 18-20.
- Öztürk, Nazif (1990), "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *Vakıflar Dergisi*, sayı 21: 23 - 80.
- Öztürk, Said (2003), "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 1, sayı 1: 287-304.

- Özvar, Erol (1999), “17. yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Voyvodalığa Geçiş”, *13. Türk tarih Kongresi (4-8 Ekim 1999, Ankara) Bildiri Özetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi: 150 - 151.
- Özvar, Erol (2006), "Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları (1509 - 1788)", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Mehmet Genç ve Erol Özvar (ed.), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Özvar, Erol (2007), "Osmanlılar (Mali Yapı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 33: 521 - 525.
- Özvar, Erol (2013) “Voyvoda”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 43: 129-131.
- Pamuk, Şevket (Bahar 1992), "Anatolia and Egypt During the Nineteenth Century: A Comparison of Foreign Trade and Foreign Investment", *New Perspectives on Turkey*, 7: 37-55
- Pamuk, Şevket (2002), “Kuruş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 26: 458-459.
- Pamuk, Şevket (2004), “The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire, 1600-1914”, *Financial History Review*, cilt 11, sayı 1: 7-32.
- Pamuk, Şevket (2006), “Osmanlı Devletinin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Genç, Mehmet; Özvar, Erol (ed.), İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Pamuk, Şevket (2007), “Osmanlı Ekonomisinde Devlet Müdahaleciliğine Yeniden Bakış”, *Seçme Eserler – I, Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Pamuk, Şevket (2007a), *Osmanlı - Türkiye İktisadî Tarihi (1500 - 1914)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Panza, Laura (Şubat 2014), "De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East: Reflections on the Cotton Industry in Egyptand in the İzmir Region", *The Economic History Review*, cilt 67, no 1: 146-169.
- Panzac, Daniel (2000), “18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Bölgesel ve Milletlerarası Deniz Ticareti”, (Çev. Ahmet Halaçoğlu), *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 5: 367-392.
- Parry, V. J. (1976), “The Reigns of Bayezid II and Selim I”, *A history of the Ottoman Empire to 1730*, M. A. Cook (ed.), Cambridge University Press.
- Parry, V. J. (1976a), “The Reign of Suleiman the Magnificent”, *A history of the Ottoman Empire to 1730*, M. A. Cook (ed.), Cambridge University Press.
- Piterberg, Gabriel (1990), “The Formation of an Ottoman Egyptian Elite in the 18th Century”, *International Journal of Middle East Studies*, cilt 22, no 3: 275-289.
- Pritchard, James (1988), “Fir Trees, Financiers, and the French Navy During the 1750s”, *Canadian Journal of History*, cilt 23.
- Quataert, Donald (2006), “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II*, Halil İnalcık ve Donald Quataert (ed.), İstanbul: Eren Yayıncılık: 885 - 1052.
- Raymond, André (1991), “Arap Eyaletleri”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Robert Mantran (ed.), İstanbul: Say Yayınları: 415-511.
- Raymond, André (1995), “The Role of the Communities (Tawa’if) in the Administration of Cairo in the Ottoman Period”, *The State and Its Servants*, Nelly Hanna (ed.), Kahire: The American University in Cairo Press.
- Raymond, André (2004), “The Wealth of the Egyptian Emirs at the end of the Seventeenth Century”, *Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, Michael Winter ve A. Levanoni (ed.), Brill.
- Raymond, André (2004a), "Cairo", *The Modern Middle East: A Reader*, Albert Hourani, Philip S. Khoury ve Mary C. Wilson (ed.), Londra: I B Tauris: 311 - 337.

- Reimer, Michael (1994), "Ottoman Alexandria: The Paradox of Decline and the Reconfiguration of Power in Eighteenth-Century Arab Provinces", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt 37, no 2: 107-146.
- Richards, Alan (2004): "Primitive Accumulation in Egypt, 1798-1882", *The Ottoman Empire and the World Economy*, Huri İslamoğlu-İnan (ed.), Birleşik Krallık: Cambridge University Press.
- Sahillioğlu, Halil (1991), "Askerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 3: 488-489.
- Salzmann, Ariel (Şubat 2018), *Eski Rejim ve Osmanlı Ortadoğu'su*, Osmanlı Dünyası, Christine Woodhead (ed.), (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Sanders, Paula A. (2006), "The Fatimid State, 969-1171", *The Cambridge History of Egypt*, Carl Petry (ed.), cilt 1, Cambridge: Cambridge University Press.
- Saunders, Lucie Wood; Mehenna, Soheir (1986), "Village Entrepreneurs: An Egyptian Case", *Ethnology*, cilt 25, nu: 1: 75-88.
- Saydam, Abdullah (2009), "Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 20: 9 - 31.
- Sert, Mesut (2011), "Ulus Devlet Kurulumunun Mali Teorisi: "Sınıf Temelli" Mali Sosyolojik Bir Bakış", *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, sayı 21: 67-88.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (2009), "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 28, sayı 46: 35-51.
- Seyyid, Eymen Fuâd (2007), "Nil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 33: 122-123.
- Shaw, Stanford (1963), "The Ottoman Archives as a Source for Egyptian History", *Journal of the American Oriental Society*, cilt 83, sayı 4: 447-452.
- Shaw, Stanford (1964), Ottoman Egypt in the Age of French Revolution, *Harvard Middle Eastern Monographs*.
- Shaw, Stanford (1968), "Landholding and Land-Tax Revenues in Ottoman Egypt", *Political and Social Change in Modern Egypt: Historical Studies from the Ottoman Conquest to the United Arab Republic*, Peter Holt (ed.), Londra: Oxford University Press.
- Shaw, Stanford (Ekim 1975), "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 6, no. 4: 421-459.
- Shaw, Stanford (Ekim 1978), "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, cilt. 9, no. 3: 325-338.
- Shuman, Mohsen (1995), "The Beginnings of Urban İltizam in Egypt", *The State and Its Servants*, Nelly Hanna (ed.), Kahire: The American University in Cairo Press.
- Silvera, Alain (Ekim 1971), "Edme-François Jomard and Egyptian Reforms in 1839", *Middle Eastern Studies*, cilt 7, no. 3: 301-316
- Söylemez, Mehmet Mahfuz (2010), "Mısır'da Osmanlı Adliye Teşkilatının Kuruluşu ve İlk Mısır Kadıları", *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman Era*, İstanbul: IRCICA Yayınları.
- Solak, İbrahim (2013), "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı", *Osmanlı Teşkilat Tarihi*, Tufan Gündüz (der.), Ankara: Grafiker Yayın: 83 - 117
- Soliman, Ali A., Kutb, Mabruk M. (18-19 Ekim 2019), "Egypt's Finances and Foreign Campaigns, 1810-1840", *Global Dimensions of African Economic History Konferansı*, Barselona, http://www.ub.edu/histeco/aehn2019/pdf/aehn2019_P05_02.pdf (Erişim tarihi: 14.01.2021)
- Suceska, Avdo (1985), "Malikâne", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 41 sayı 1-4.
- Sümer, Faruk (1988), "Abbas (I)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 1: 17-19.
- Şahin, İlhan (2006), "Nahiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 32: 306-308.
- Şahin, İlhan (2010), "Şehir (Osmanlılar'da)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 38: 446-449.
- Şeşen, Ramazan (1995), "Eyyûbiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 12: 20-31.

Eş-Şeyh, Re'fet Ganimi (2010), "Şeyhülbeled", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 39: 89-90.

Tabakoğlu, Ahmet (2000), "İmdadiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 22: 221-222.

Tabakoğlu, Ahmet (2006), "Osmanlı Devleti'nin İç Hazinesi", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Mehmet Genç ve Erol Özvar (ed.), İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Teoman, Özgür; Kaymak, Muammer (2008), "Commercial Agriculture and Economic Change in the Ottoman Empire During the Nineteenth Century: A Comparison of Raw Cotton Production in Western Anatolia and Egypt", *The Journal of Peasant Studies*, cilt 35, sayı 2: 314-334.

Thompson, Jason (Kasım 1996), "Edward William Lane's "Description of Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 28, no 4: 565 - 583.

Tilly, Charles (2009), "Extraction and Democracy", *The New Fiscal Sociology*, Isaac William Martin, Ajay Mehrotra ve Monica Prasad (ed.), New York: Cambridge University Press: 173-182.

Timur, Taner (Mart 2014), "Sunuş", *Büyük Bir Devletin Doğuşu: Osmanlılar (1300-1481)* (yazar: Ernest Werner), İstanbul: 9-18.

Tok, Özen (1-4 Ocak 2009), "XVII. Yüzyılda Mısır Eyaletinin Mali Yükümlülükleri Bağlamında İrsaliye Hazinesi", *38. ICANAS Türkiye*: 291-303.

Toledano, Ehud (1985), "Review Article: Mehmet Ali Pasa or Muhammad Ali Basha? An Historiographic Appraisal in the Wake of a Recent Book", *Middle Eastern Studies*, cilt 21, sayı 4: 141-159

Toprak, Zafer (1988), "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600 - 1908*, Sina Akşin (ed.), İstanbul: Cem Yayınevi.

Townshend, Charles (2005), "Preface", *The Oxford History of Modern War*, Oxford University Press.

Townshend, Charles (2005a), "Introduction: The Shape of Modern War", *The Oxford History of Modern War*, Oxford University Press.

Tucker, Judith (2004), "Decline of the Family Economy in Mid-Nineteenth Century Egypt", *The Modern Middle East: A Reader*, Albert Hourani, Philip S. Khoury ve Mary C. Wilson (ed.), Londra: I B Tauris.

Uludağ, Süleyman (1996), "Fütüvvet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 13: 259-261.

Ursinus, Michael (2018), "Osmanlı Mali Rejiminin Dönüşümü", *Osmanlı Dünyası*, Christine Woodhead (ed.), İstanbul: Alfa Yayınları.

Usta, Aydın (2009), "İslama Geçiş Sürecinde Türk Askerî Teşkilâtında Gûlam ve İktâ", *Türkler ve Askerlik*, Süleyman Kızıltoprak (ed.), İstanbul: İstanbul Yayınları.

Ülman, Halûk (1985), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Dış Politika ve Doğu Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ünal, Sevim (11 - 15 Ekim 1976), "1830 - 1840 Yılları Arasında Türk - İngiliz Ekonomik İlişkileri", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara.

Ünver, Metin (2014), "Son Dönem Osmanlı Tarihi Araştırmaları Açısından İngiliz Milli Arşivi ve Arşiv Belgelerinin Önemi", *Avrupa Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu*, Yonca Köksal ve Mehmet Polatel (ed.), Ankara: Vekam Yayınları.

Veinstein, Gilles (1991), "Büyükluğu İçinde İmparatorluk (16. yüzyıl)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1*, Robert Mantran (ed.), İstanbul: Say Yayınları.

Walker, Paul E. (2006), "The Isma'ili Da'wa and the Fatimid Caliphate", *The Cambridge History of Egypt*, Carl Petry (ed.), Cilt 1, Cambridge: Cambridge University Press.

Walz, Terence (1983), "Gold and Silver Exchanges Between Egypt and Sudan, 16th-18th Centuries", *Precious Metals in the Latter Medieval and Early Modern Worlds*, J. F. Richards (ed.), Carolina Academic Press.

Winter, Michael (1998), "Ottoman Egypt, 1525 - 1609", *The Cambridge History of Egypt, Cilt 2*, M. W. Daly (ed.), Birleşik Krallık: Cambridge University Press.

- Winter, Michael (2006), "The Ottoman Occupation", *The Cambridge History of Egypt, Cilt 1*, Carl Petry (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Woodhead, Christine (Şubat 2018), Giriş, *Osmanlı Dünyası*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Christine Woodhead (ed.), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Yaycıoğlu, Ali (2018), "Geç Dönem Osmanlı Dünyasında Taşradaki İktidar Sahipleri ve İmparatorluk", *Osmanlı Dünyası*, Christine Woodhead (ed.), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Yazıcı, Nesimi (1991), "Vakay-i Mısıriye Üzerine Birkaç Söz", OTAM, sayı 2: 267-278.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1982), "Vakıf müessesesinin XVIII. Asır Türk toplumundaki rolü", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, c. XIV: 1-27.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1999), "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul: IRCICA Yayınları: 441 - 512.
- Yeniçeri, Celal (1991), "Bâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 4: 411 - 413.
- Yılmaz, Coşkun (2009), "Siyasetname Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 37: 306-308.
- Yılmaz, Serap (1992), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint ticareti ile İlgili Bir Araştırma", *Belleten*, 217, Ankara.
- Yi, Eunjeong (Ocak 2017), "17. Yüzyılda İstanbul'da Lonca Üyeliği: Dernek İçi Değişimler", *Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkârlar*, Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem (ed.), İstanbul: Alfa Tarih: 67-97.
- Yiğit, İsmail (2004), "Memlükler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 29: 90 - 97.
- Yücel, Yaşar: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, cilt 38, no 152: 652 - 708.
- Yüksel Çelik (Güz 2008) "Asâkir-i Mansûre Ordusu'nda Talim Sisteminin Değişimi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826-1839)," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, no. 39.
- Yeşil, Fatih (2004), "İstanbul'un İaşesinde Nizâm-ı Cedid: Zahirî Nezareti'nin Kuruluşu ve İşleyişi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 15: 113-142.
- Yeşil, Fatih (2011), "Bir Fransız Maceraperest'in Savaş ve Diplomasiye Dair Görüşleri: Humbaracı Ahmed Paşa'nın (Kont Alexander Bonneval) Lâyihaı", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, cilt 15: 205-228.
- Zilfi, Madeline C. (2016), "Osmanlı Uleması", *Geç Osmanlı Tarihi*, Suraiya Faroqhi (ed.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Zürcher, Erik Jan (2017), "Giriş: Askere Alımlarda ve Askerî İstihdamda Dünyadaki Değişiklikleri Anlamak", Askerlik "İşi", *Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi*, 1500 - 2000, Erik Jan Zürcher (der.), İstanbul: İletişim Yayınları.